

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ԽԱԶԱՏՈՒՐ
ԱԲՈՎՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ—1984

Կազմեց՝ Հ. Հ. Ֆելիքյան
Առաջարկեց՝ Պ. Հ. Հակոբյան

ԵՄՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Библиотека ЕГУ

149055

Արթվյան Խ.

Ա 155 Երկեր (Կազմեց՝ Հ. Հ. Ֆելիքյան: Առաջարկեց և ծանոթագրությունները Պ. Հ. Հակոբյանի. — Եր.: Սովետ. գրող, 1984. — 720 էջ. — (Հայ դասականի գրադարան):

Ժողովածուն ամփոփում է հայ մեծ լուսավորիչ-գրող Խաչատուր Արթվյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպը, պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, առակներ և մանկավարժական երկեր, աշգաղրական ուսումնասիրություններ և ուղեգրություններ:

Ա 4702080100 (197)
705 (01) 84

73 «S»

ԳՄԴ 8421

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն, կազմելու, առաջարկի, ծանոթագրության և ձեռագրման համար, 1984

ԱՌՈՎՅԱՆԻ ԱՆՁՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի քաղաքային պատմության մեջ եռաշառու Արավ-
յանն այն եզակի, մեծ ու անմահ անհատականություններից է, որոնք առանձնանում են իրենց
ստեղծագործական անսպառ կարողություններով, վառվռուն երևակայությամբ, անբասիր ու
արձր մարդկային հկարագով, անսովոր ճակատագրով ու ողբերգական վախճանով, ապա
և՛ ազգային մշակույթի փառերը դարձած գլուխգործոց, անմահ երկերով, որոնցից յուրա-
քանչյուրը նշանավորում է հայոց գեղարվեստական մտածողության տարբեր կողմեր և նոր
ու բարձր շրջափուլ:

Արավյանը հայոց նոր գրականության ու բերքության, նոր դպրոցի իրական հայաճա-
գործողն ու հիմնադիրն է, համազգային ձգտումների ու տվյալաբեկների վառ արտահայտիչը,
հանրային մտածողության ու գրական կյանքի մեծ վերանորոգողը, բարոյանվեր ու անօրի-
նակ հայրենասեր: Նրա անձն ու գործն այսօր ընկալվում են որպես մտքի ու գաղափարի
անձնուրաց մարտիկի ու խանդավառ հայրենասերի տիպար-օրինակ:

«Հայրենիքի, ազգի անունը. — կարգում ենք Արավյանի գրական ինքնախառնաձայնում-
ների մեջ, — բոլորի համար չէ, որ տաք է. բախտին ու հրեկանքի, որ ծնվում են դրանք
հիշելիս. բոլորին չէ, որ հասկանալի են: Իս գուցե թե անարժան-աննշանի մեկն էմ, բայց
բնությունն ինձն է պարզեցրել ինձ այդ զգացմունքները»:

Հանուն հայ հայրենիքի ու ժողովրդի քաղաքական ու հոգևոր վերածննդի, հանուն ազ-
գային հավասարման ու ինքնահանաչման՝ Արավյանն անմնացօրոք նվիրաբերեց իր մարմ-
նական ու մտավոր ողջ ուժերն ու կարողությունները, միտքն ու հոգին, և տակավին պատա-
նեկան տարիներից կյանքի ու գործունեության ողջ իմաստը տեսավ միմիայն դրա մեջ, իր
անդրժեյի ուխտն ու նպատակը հռչակեց հանուն դրանց ապրելն ու մեռելը:

«Ձի՛ք իմ այլ նպատակ առաջի, բայց եթե՛ ի Հայրենիս մեռանիլ, վասն Հայրենեաց
մեռանիլ և ծխել զնուազ շունչ, իբրև խունկ, առաջի ոսկերաց նախահարց իմոց...»:

Անվերջահալի էին Արավյանի աղբ, գիտակցական կյանքի առաջին օրերից, այլևայլ
պատճառներով՝ հառնող, և հասարակական-քաղաքական անբարենպաստ հանգամանքներով
ու դարաշրջանի մտավոր թշվառությամբ պայմանավորված արգելիներն ու դժվարություննե-
րը, միմյանց հաջորդող տառապալից օրհնումներն ու խոր ճիսաբափությունները, տպավոր-
վող մանկան, իսկ ապա՝ երիտասարդ բանաստեղծի երևակայության մեջ մշտապես ուղղա-
գծվող գալիքի տյայծառ ճեղակարհներ, որոնց հասնելու համար պետք էր խորտակել օտար
գավաթների բռնապետական լուծը և պատռել Հայաստան աշխարհին պատած հոգևոր
ստրկության ու մտավոր թշվառության թանձր խավարը:

Որքան էլ անբաժանելի էր դաժան լինել իրականությունը, Արսլանը, այնուամենայնիվ, չէր կորցնում հավատը հայության երջանիկ ապագայի նկատմամբ, տակում էր ու շնորհակալ, հույսը դրած հոգևոր երաշխիք և հրաշապատում հեծիարքների մեջ հայտնվող բարի ուժերի և արդարադատ քաղաքականության օգնության ու հովանավորության, ազգության ղեկավարողական ուժի և ստեղծագործ ոգու վրա: Վաղ թե ուշ, պետք է խորտակվեր բուհական լուրը, կործանվեին հայությանը կայր հնազանդության դատապարտող, բռնակալ ուժերը, փանդվեին ազգային լեզվի կապանները, ցրվեին ու ցնդեին խավարն ու մշուշը:

Շատ բան դեռ անհասկանալի էին պատանի Արսլանին, ինքն էլ էր զգում, որ նախ պետք էր կրթել ու դաստիարակել սեփական անձն ու հոգին, և ապա նոր՝ գիտության ու կրթության ճանր ձևովն էր գեղեցիկ արվեստների հրաշագործ դրությունը պայծառացած՝ մխրձվեր զործունեության ու կովի ասպարեզ, հայ հայրենիքի ու հայրենի բերության վերածնության համար:

Անա ա՛յս օրոնումների ժամանակ էլ Արսլանը իր հայացքն ուղղում է դեպի Հյուսիս, Հյուսիսային հոգմերից ակնկալելով իր և իր ժողովրդի փրկությունը:

Շենեալ գգիտություն և զգալիություն ազգակցաց իմաց և լուսնի գնամբա բարեբախտությունն էր ծաղկալի վիճակի երապացուց՝ յամենայն ազգս կենաց, դիմադր ծանր բուրն ինձ ապարախություն իմ՝ անկեայ գոյով յայնպիսի երկիր, ուր և ո՛չ մի ինչ ի գիտաւորութեանց իմոց կարել յառաջ գալ... Երկինք Կովկասեան բուրն ծածկել ի յիկն իւրեանց զայն ամենայն, զոր երիտասարդական իղեայ իմ խոստանայր ինձ... Հագոց և բառաց հանելով՝ հայէի ի տարածից, երկնամբարն շրջայս Կովկասեան, և հոգի կենաց իմոց յուսայի միմայն ի Հիւսիսային ճողովոյ ստանալ, այն զի Հարան ինձ միմայն բարբառություն և տգիտութիւն շնչէր... Կարգում ենք Արսլանի 'տրպատյան օրագրերում, նա ցրական ու լուսավորական օրոնումների մասին պատմող այդ անկեղծ ու մարդկային վավերագրերում:

Ի վերջո, Հյուսիսից եկավ հայ ժողովրդի փրկությունը, Հյուսիսային երկնի տակ ծնվեցին Արսլանի՝ սիրո ու կարօտի լավագույն երգերը, այնտեղ նա հագուող տվեց իր անհագ ու հարգասեր մտքին, շարանակեց գոյի և հավերժի գաղտնիքների ճամբարում, վարձեց պարզել երկրային դժոխքի ու կորուստի դրախտի՝ կորուստի երջանկության խորհուրդը, և հոգեպես վերածնված՝ վերադարձով հայրենիք, իբրև ստուգիչ ու դաստիարակ ի պէս հայ ժողովրդի, օրպեսզի հենց սկզբից սկսելով՝ այնուհետև աստիճանաբար վերափոխել և վերածնեն ազգության ներքին կյանքն ու մտածողությունը, դարձնել ու գրականությունը, բաց անել ազգության աչքերն ու զոնացած միտքը, որպեսզի զգար ու հասկանաւ ազատ մտածողության ու ազատ կյանքի հանույնն ու իրավունքը:

Դեռ ասումնառության տարիներին Արսլանը մշակել էր հայրենի գրականության ու զգրագի վերականգնման, հայոց նոր երիտասարդության ճամակողմանի դաստիարակության հատուկ ծրագիր, որը հանգամանաբեռն ֆենեյ էր իր ասուցիչների ու բարեկամների հետ, իսկ վերադարձից հետո մեծ զոնողությունների գնով բաց անելով իր մասնավաճ գրաբացը՝ արդեն 1898-ից շարունակ էր մարմին տալ այդ գեղեցիկ իղեայներին:

Հայաստանի ճամբարահանուր գրագիտության երկիր դարձնելու, հայրենի մասաների շնորհալուծ երգը նոր ուժով հնչեցնելու համար պետք էին շատերի ինքնակամ նվիրումը, կարող ու պատրաստակամ ուժեր, բնությունից օժտված և միևնույն, սուր նպատակի իրագործման համար այրվող ու տոչորվող մարդիկ: Անձամբ Արսլանը, առաջին հերթին, կարիք ուներ գաղափարակիցների և օգնականների, օրպեսզի սովորեցնելով նրանց ազգության դատալ վերաբեր թուծելու միջոցներ և տալով անհրաժեշտ զննչը՝ ուղարկել Հայաստանի գյուղերն ու ֆաղախներն, «որ գնան, իրանց քարի սերմը մեր քարի ազգի քարի ներխաճանցը

սրտումը ցանեն, նրանց էրված սիրտը ճովացնեն, քերաններումը լեզու դենն, սրտներումը՝ դվաթ, որ հասնողը նրանց գլխին շտա, ինչպես մինչև էսօր տվել են...»:

Այսպիսի առաքելությունն ու վերելքը ճնարավոր ու արդյունավետ կլինե՞ր միմիայն խաղաղության պայմաններում, մշտապես Ռուսաստանի ճովանավորությունը վայելելու, ուստի ու անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ սիրո և բարեկամության մեջ ապրելու դեպքում: Հետևյալը, դպրոցում ու հանրային շրջաններում, Արավյանը շարունակ խրատում ու պատգամում էր հայրենակիցներին՝ օրհնաբեր համարել ուսուների մօտքը «Հայոց լիս աշխարհը», բանալի և ոչինչ չխնայել, որպեսզի նրանց «բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալխի մեր Հայրենիքը նրանց արծվի քենրի տակին զորանա, մեծանա, դարդերը մօռանա ու էլ ետ իր առաքին փառքին հասնի...»:

Ինչպես հաստատելին հայոց պատմության ճետագա ընթացքն ու դասերը՝ Արավյանը ճիշտ էր կանխագուշակել հայ հայրենիքի փրկության ու վերածնունդի, գրականության, մշակույթի ու դպրոցի վերանորոգման ուղին և անձամբ ու մեն-մենակ, մինչև անգամ խրախուսանքի շարժանացած, մշտապես շարակամության ու քննամանքի որոգայթների մեջ՝ ազգի ճգնաժամը զործունեության բնագավառներում կատարեց այնպիսի աննախադեպ սխառններ, ցանեց այնպիսի արգասավոր սերմեր, որոնցից ծիցին ու ծաղկեցին XIX դարի երկրորդ կեսի հայաց գրական ու մշակութային կյանքը, և նոր լիցք ստացավ ազգային ազատագրական պայքարը: Ահա իր ա՛յս ծառայությունների, իր ստեղծած անմահ գրականության համար Արավյանի անունը դարձավ համազգային սրբություն, և արտասանվում է նույնպիսի երկյուղածությամբ ու երախտագիտությամբ, ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցի, Մովսես Խորենացու, Գրիգոր Նարեկացու, Մխիթար Սեբաստացու անունները:

«Արավյանը մեր նոր պատմության ամենամեծ նախադասն է՝ անբառում լուսապսակով զարդարված, նա մեր նոր առասպելն է, ազգային նոր միջր՝ հավիտյան առիճնող, բազմախորհուրդ», — գրել է Ավետիս Խանակյանը:

2

Երեսնամյա Արավյանը ծնունդով Քանախոռի գեղջուկներից էր, աշխարհ եկած 1809 թվականի հոկտեմբեր ամսի շուրջ 15-ին: Խախիններ Ալարատյան աշխարհի երեսիներից էին, մարդկային բարձր առաքինությունների տեր ու պատկառելի այրեր, որոնց հետ հաշվի էին նստում ժամանակի հայոց հոգևոր ու աշխարհիկ սյուները և, անգամ, օտար տիրույթներ: Արավյանի անմիջական պապը՝ պարոն Ապովը, համակիրն ու վստփալորն էր օտար լծից հայության փրկության և Ռուսաստանի ջախջախությամբ հայոց պետականությունը վերականգնելու գաղափարի, իսկական մարդասեր ու բարեգործ, որի արդարադատությանն ու օգնությանն էին ապավինում շատերը. և նրա տան դուռն ու սիրտը բաց էր բոլորի համար հավասարապես, ինչ ազգի ու կրոնի էլ պատկանեին:

Հայրենի հատկն, այսպիսով, վաղ մանկության տարիներից խաչատուրի համար դարձավ բարոյական կատարելագործման իսկական դպրոց, իսկ պապի ու մյուսների զործերն ու խոսքերը՝ ռեզոնանսային արթյուն և գրական ստեղծագործության անսպառ նյութ, որոնք ճետագայում խմաստավորվեցին Արավյանի շատ երկերի մեջ:

Ի՞նչ պարսից տիրապետության ժամանակներում ապանդություն չկար, և կարիճն ու շարիքը ճետապնդող՝ էին նրանց էլ: Արավյանի պապը դուռնում էր դավադրության զոհ, ամենայն հավանականությամբ՝ Երևանի խանի Բեյաղաբեգով ու Բաղաբեգով համագործակցության պատճառով: Գրդաստանի ու ազգակիցների հանդեպ Տիրոջ աչքը Բաղաբեգներու և զօր հայ-

ցելու հայտարարումը՝ ձեռնդրելու օգնություն՝ են իրենց առաջնեկին նվիրաբերել էջմիածնի վանքին։ Ինը (թե՛ տասը) տարեկանից հաշատուր փոխադրվում է վանք, այժմ էլ զգալով հոգևոր ստրկության և արեղայական կենցաղի սարսափները և տանջվելով մանկական խաղերի, հայրենի հարկի ու նահապետների կարոտից։

1822-ին պատանի հաշատուր դառնում է վանքի ազգեցիկ ու ուղղամիտ հոգևորականներից մեկի՝ Անտոն Եպիսկոպոս Մուղենցու ապաստարան-աշակերտը (մանր) և էջմիածնից փոխադրվում Հաղբատի վանք, իսկ այնտեղից էլ՝ Տփղիսի Ներսիսյան նորաբաց դպրոցը, ուր ուսանում է շուրջ չորս տարի, ժամանակի հայտնի մանկավարժներ Պողոս վարդապետ Ղա-րապետյան և Հարություն Ալամդարյանի ձեռքի տակ, աչքի ընկնելով հատկապես իր «շատ գորավոր հիշողությամբ» ու արտակարգ ընդունակություններով և շատ շատով հոշակվելով արվեստի պարագլուխ դպրոցի հայ աշակերտության։

Հաշատուրն արագորեն հասունանում է մտքով ու հոգով, փնտրում ազգային թշվառության և ֆաղափական բռնության վերացման ուղիներ ու միջոցներ, կարդում հայոց մատենագրության գրչագիր հիշատակարանները և հայրենաձվեր գործիչների վարժագրությունները՝ Մեսրոպ Մաշտոցից ու Վարդան Մամիկանյանից մինչև Դուկաս Վանանդեցի ու Մխիթար Սեբաստացի, մինչև Սիմեոն Երևանցի և Պետրոս Բերդումյան, դառնում առաջալսն ու զինվորը լուսավորության ու կրթության ամենագոյություն գաղափարի, մեկընդմիջտ վնասում՝ նախ, ինչպես հարկ է, Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում և կամ Վենետիկի Մխիթարյան վարժարանում կրթել և լուսավորել իր անձը, իսկ հետո նոր նվիրվել հայրենիքի վերածնությանը։ Ու դեռ ազնվիկ, եթե հնարավոր դառնար, դիմել Ռուսիայի ու Արևմտոփ երկրների միապետներին և, ինչպես երբեմն խաշակրաց ժամանակներում, շարժել նրանց գործերը դեպի բիրիլական Արարատ ու Հայաստան՝ բարձր ու պարսից լծից մարդկային ցեղի բնօրրանն ազատագրելու համար։

Արավյանի ուսմանտիկ երազանքներից ծնված այս ծրագրերը փառաբանեցին ժամանակի լուսամիտ գործիչները՝ Ներսես Աղտարակեցին, Հովհաննես Շահխաթանյանը, Հարություն Ալամդարյանը, Գևորգ Սմբատյանը, իսկ բարոյական ու նյութական գլխավոր աջակիցն եղավ խնամակալը՝ Անտոն Մուղենցին։

Բայց Արավյանը չէր ծնվել երանությունների համար։ Ռուսիայում ուսումն առնելու հույսն ու ծրագիրը ցնդեցին գեթ առժամանակ, իսկ անհ՝ Վենետիկի հարցը կարծես լուծվում էր. Սակայն, դեռ հաճապարն չընկած, կամ դեռ կես հաճապարեն, 1826 թ. հուլիսին, անսպասելիորեն փակվեցին ելքի դռները։ Արավյանին բռնեց, տարավ ռուս-պարսկական պատերազմի հեղեղը։ Շուրջ երկու տարի նա դեգերում էր տարագիր հայության բեկորների մեջ, Լոռվա ձորերում, ականատես ու մասնակից իր ժողովրդի տառապանքներին։ Մի ֆանի անգամ հագիլ-հագ փրկվեց մահից, իսկ հետո՝ նվիրական իրաների իրականացման հույսը հախաճեց ժամանակից և կամիքի թռուկելով, կրկին վերադարձավ էջմիածնի վանք։ 1829 թ. գարնանը Արավյանը ծանր հիվանդացավ։ Ժանտախտի վարակը, ուրիշ հազարավորների հետ, նրան էլ կարող էր գերեզման տանել. բայց նա լարեց վերջին ուժերն ու ապրեց. իրավունքի իրականացման անկողնում կամքը այս անգամ էլ փրկեց նրան մահից։ Հագիլ ապաքինված՝ Արավյանը հանդիպեց Դոբայտի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտին, և ամեն ինչ միանգամից կարծես փոխվեց։

Հաղբատից բերված արհամիրներն ու սնտիպաշտական հավատքի կաշկանդումները՝ Պարրոտն ու Արավյանը 1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին, առաջինները լեռնագնացության պատմության մեջ, բարձրացան բիրիլական Արարատի գագաթը։ Լույսի ու բանական-

հուրյան ամենակարող ուժին հովապետացող, ուսումնաձեռնող հայ դպրի անունը հռչակվեց աղջ Եվրոպայում: Բացվեց Արսլյանի հոգևոր փրկության առավարտ:

Մինչև ու կես տարի, 1830 թ. սեպտեմբերից մինչև 1838 թ. հունվար, Արսլյանը կրթվեց Մերձբալթյան համալսարանական ֆաղափում, հայ Ժողովրդի անկաշառ բարեկամ և մարդասեր գիտնական Ֆ. Պարրաթի ղեկավարությամբ յուրացնելով Ժամանակի գիտությունը ու կրթության նիւմունքները և հաղորդակից դառնալով համաշխարհային ֆաղափակրթության նվաճումներին. նա գրական վարդեստության դպրաց անցավ լուսավորության դարաշրջանի տնտես ստեղծագործողների երկերի վրա, մտնով ու հոգով նավասարվեց եվրոպական լուսավորիչներին և որպէս կազմակերպված գրող, մանկավարժ ու լուսավորիչ՝ վերագրահով հայրենիք, վերածնելու համար հայության հոգևոր ու տնտեսական կյանքը՝ ազգի համարացած յեզուն բաց անելու և ինքնավստահություն ներշնչելու, հայությանը միավարելու և ինքնուհանաչման բերելու, իրած ազգային պետականությունը վերականգնելու հարցը վերստին արծարծելու համար:

Արսլյանի կյանքի վերջին տասներկու տարիները՝ 1836 թ. կեսերից մինչև 1848-ի գարունը, անցան հոգեկան բուռն պայքարի ու նանապագոյա գրադրվածության մեջ, ընտանեկան ու հասարակական պարտականությունների ծանր ու ֆաղցր լծի տակ՝ Տփղիսի և Երեւանի գաղառական ուսումնարաններում, անձամբ բաց արած մասնավոր դպրոցում, կրթական ծրագրերն ու գրական նշագումները մարմին տալու համար ազգային նետագիծւթյան ու ցարական պաշտոնեւթյան նետ մշտական ու անվերջանալի գոտեմարտերի մեջ, վերջապէս՝ շարունակ ղեգբումների մեջ էլմիածնից գեպի Տփղիս և Տփղիսից դեպի Երեւան. ու ընդհակառակը:

Այն բուր օտարերկրացիները՝ գրողներ, հանապարհողներ և բնախույզ-գիտնականներ, որոնց բախտն այդ ընթացում հանդիպագրում էր Արսլյանին կամ վայելում էին վերջինիս աշակցւթյունը և օգտւում գործնական խորհուրդներից, խոստովանում էին նրա անժխտելի մեծւթյունը. «Արտառավար հոգւս» տեր «հազվագյուտ մարդ», «յուրօրինակ հանճար», «որն արտակարգ հարգանք է տաճում գեպի շիտակն ու ճշմարիտը»,— այսպէս է Արսլյանին բնութագրել հայտնի գիտնական Հերման Արիխը:— «Մինչև ճիմա Անդրկովկասը չի տեսել մի այսպիսի ուսուցիչ»,— հայտարարել է նշանավոր բնագետ Կարլ Կոխը: Անգամ ցարական մանրախնդիր պաշտոնյաները հարկագրված էին խոստովանել, որ Արսլյանը «Գերագանց բարոյականւթյան տեր» անձնավորւթյուն է և «հույժ ջանասեր՝ հատկապէս իր ուսուցչական պարտականւթյունների մեջ...»:

Որքան էլ ցավալի, այնուամենայնիվ՝ հանուն նոր դպրոցի ու գրականւթյան՝ ընդգնմ հետագիմւթյան Աղած իր պայքարում Արսլյանը չէր ստանում գեք բարոյական աշակցւթյուն իր ազգակիցներից: Սեփական գրվածքները նրատարակելու, Ժողովրդական բանահյուսւթյան գովարները հաճախելու համար նա կարիք էր գգում նյութական օժանդակւթյան, որպիսին ո՛չ ոք և երբեք ցույց չտվեց: Չըմբռնելով նրա գիտական խիզախման արժեքը, նրա կրթական փորձի էւթյունը, հայրենակից-ազգակիցները բամբասում էին, թե Արսլյանը «Մեր Մասիսի անունը խայտառակեց», թե «Մեր օրդիքը ոչինչ չեն սովորում, միայն վարժապետի հետ խաղում են...»: Ռուսոյի հայ հետեւողը հայրենի իրականւթյան մեջ արժանանում էր անուշադրւթյան ու արհամարհանքի... Գրեթե խորտակվում էին նրա պատրանքները:

Բաց այնով տեսնելով օնփական անգորւթյունը և նվիրական ծրագրերի խորտակումը, Արսլյանն արգեն 1846-ին ավարտված էր համարում իր կյանքի նպատակը և մինչև անգամ առջում թողնել պետական ծառայւթյունը, ֆաշվի գլուզ և պապերի նման հոգագործւթյամբ

հոգալ իր ապրուստը: Այս վերջին հասանալիության պահերին էլ նրան իր մօտ է կանչում և Ներսիսյան դպրոցի ղեկավարությունը վստահում Ներսես Աշտարակեցին:

Աբովյանն ապրում է նոր ոգևորություն ու մի նոր հիասթափություն, կարծես հասել էր բաղձանքին, հիմա կարող էր տարիների կիսակատար ծաղրերին մարմին տալ: Եվ նա փաթով սկսում է հանձնել Երևանի դպրոցն ու իր տեսչական պաշտոնը՝ արժանի գույժն ու գումարները, օր առօր Տփղիս մեկնելու և իր նոր պարտականություններին անցնելու համար: Այս մասին գիտին և Տփղիս էին փոխադրվելու նաև Ստ. Նազարյանցը և Մ. Էմինը... Բայց առիթ է ունենում աներևակայելին, 1848 թ. ապրիլի 1 թվա 2-ի գիշերը անհայտանում է Աբովյանը՝ խորհրդավոր հանգամանքներով: Ինչպե՞ս և ո՞ր վերջացավ նրա կյանքը, ինքնասպա՞ն եղավ, ծաղկած վախճվ հայրենիքից ու հարազատներից և անցավ Եվրոպա՞ կամ լեռնականների մօտ, սպանվե՞ց այլազգիներից, իբր խանդի հողի վրա, թե՞ գաղտնի ախօռվեց Սիբիր... Այս վարկածները երկար ժամանակ պտտվում էին Ժողովրդի մեջ, քորբոխելով շատերի երևակայությունը:

3

Աբովյանի ստեղծագործությունները նրա անսովոր անհատականության և հոգու, ձրգտումների ու երգանքների վառ ու հարազատ դրսևորումներն են, ինքնաարտահայտման զարմանահրաշ օրինակներ, որոնց էջերից մեզ են հասնում նկրինակի սրտի խորհերից բխած ձայնն ու բարբառը՝ մերթ բարբալ ու հուսուլից, մերթ խորախորհուրդ ու բարձրարժիշ, երբեմն գեղջուկ ձնով ու տրամաբանությամբ, իսկ ավելի շատ՝ նստեկյան հռոտաշանհներ թարծուհներից արտաբերվող աղերսանք ու սրտադին պատգամ՝ մայրենի լեզվի, հայրենի երկրի և ազգային մշակույթի ավանդների պաշտպանության ու զարգացման մասին, մտանոց ու խանդավառ:

Նկատանկյան ավանդությունների համաձայն՝ Աբովյանի բանաստեղծական տաղանդը վաղ է փթթել: Տասներկու տարեկանից նա ոտանավորներ է հորինել, շնայած այդ առաջին ֆերվածներից և ս՛չ մի տող մեզ չի հասել:

Աբովյանի առ այսօր հայտնի ամենավաղ ստեղծագործությունները գրված են 1824 թվականին, Տփղիսի Ներսիսյան դպրոցում ուսանելու տարիներին, երբ նա սկսում է լրջորեն խորհել օտար տեղությունների միջև ծվառված հայրենիքի և շնահնդդ դարձած հայրենակիցների դժխեմ բախտի մասին՝ փափագելով յուրովսանն «կարողութեամբ պիտանի լինիլ ազգին իմում սիրելի...»: Առաջին ֆերվածներից մեկը հենց վերնագրված է «Կարօտութիւն նախնի վայելութեանց հայրենեաց իմոց»:

Նկարյան բեկված կորույները, ամայի ու ավեր բնակավայրերը, բերդերն ու տանարները, ապա և՛ ժամանակակիցների անգործությունն ու անտարբերությունը, ավելի էին խորացնում Աբովյանի ողբերգությունը՝ պարտադրելով ել՛ գտնել անցյալ, հերոսական ու հաղթական ժամանակները հարություն տալու համար:

*Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն անբախդ
Ինձ յառաջ բերեն զնախնեաց յիշատակ.
Պայթեն զգայարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտիւ միայն լամ անօժանդակ:*

*Ե՛րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Զոհեցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց*

*Ջերմ իւրեանց զարին՝ պատարագ անոյշ
ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անոյս...*

*Կրկնեցի՞ շրջան այնց ժամանակաց,
Ձի ,ւ մենք վառեցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդոց,
Տալ զկեանս ի զոհ սիրոյ Հայրենեաց:*

Գրական ուսումնառության և նոր ու վառ տպավորությունների շնորհիվ աստիճանաբար ընդարձակվում են Արժանի և Երազմանությունների շրջանակները, Բազմապատկվում՝ նախասիրությունները: Մայրենի երբողների (Մխիթարյան բանաստեղծների) երկերից բացի, նա գրաբար բարգմանություններով և ռուսերեն բնագրերով կարդում է կլասիցիզմի դարաշրջանի գրականության արգասիքները, իսկ շատ շնացած՝ ինքնաբերաբար հավիում դեպի ժամանակակից գրական դարձների՝ սենտիմենտալիզմի ու ռոմանտիզմի գեղագիտությանը, ի դեմս Ն. Մ. Կարամզինի և Վ. Ա. Ժուկովսկու ստեղծագործությունների: Հայրենիքի նակատագրի բեման այժմ սրդեն ձեռք է բերում նոր երանգ ու հնչեղություն: Հայոց պատմության լրջամիտ ուսումնասիրությունն ևս իր երբին Արժանի և Երազմանությունն է տալիս արդիականության համար ուսանելի դասեր և փառք անցյալից՝ հայության փառական փրկության, միավորման և տնտեսական ու հոգևոր վերածնության վերջնական հույսը կապելով Ռուսիայի հետ: Թավալյուր արագությամբ ընթացող դեպքերը՝ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հաղթական ավարտը, Այրարատյան աշխարհի ազատագրումն ու միացումը Ռուսաստանին դառնում են հենքն ու ազդակը այդ անցքերի բարձր տպավորության տակ հյուսված՝ «նոր ի՞նչ են այս ցայց մերս Հայաստանի...», «Ներդաշտի զգացմունք երախտագետ Հայկազին յազատութիւն Հայրենեաց իւրոց», «Ներակայութիւն ի վերայ նախապահագործութեան ի լեռն Արարատ», «Մուտ Հայկայ ի Հայաստան...» փառական երբողների, որոնց մեջ հայոց պատմության վերջին, բախտառչ ու շրջադարձային անցքերն ընկալվում են որպէս հայոց գոյատևման ու «փրկության առաքում», որպէս «չնաղ գարուն» և «դար երջանիկ», պարտադրելով երիտասարդ բանաստեղծին իր ու հայրենակիցների առնելից ասելու երախտագիտության խառնուրդ:

*Սո՛ւրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
Որք զոհք մատուցան և պատանք եղեն, անկեալ Հայրենեաց.
Ուխտադիր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր անդարձ
Ջայն անգին հատունս, որք որոքոս եղեն, անդ գինք փրկանաց...*

Դորպատյան տարիներին Արժանի և Երազմանությունները ստեղծագործության նոր ոլորտներ. արժատապես փոխվեցին նախագրականությունները: Համեմատն ու Պետրարկայի, Վ. Գյոթեի ու Ֆ. Շիլլերի, Ռ. Բյոռնսի ու Թ. Մալի ստեղծագործական փորձի յուրացումը, ապա և անձնական ծանոթությունը ռուսական ռոմանտիզմի հայր Վ. Ժուկովսկու հետ, Արժանի և Երազմանությունները մարդկային հույզերի ու տառապանքների ծավալավալ աշխարհը՝ հայրենի վայրերի ու հարազատների կարոտից տոջովալ, անձանք մարդկանց մեջ և օտար հորիզոնների տակ տվալառ մեկավոր անհատի՝ փախադարձ սիրո ձգտող և նակատագրի կամքով կյանքն ու աշխարհը վայելելու հանգիստից զրկված երիտասարդ վանականի անփառաւ վիշտն ու ողբերգությունը, նախ խոհեմն ու խոհեղագործությունները մարդկանց հոգում վառ-

ված գեներն, առմիշտ կորցրած դրախտի և երկրային սիրո ու երջանկության մասին, որոնց վայելիքն արդեն իր համար չէր: Արավյանի նախասիրած ժամերն են դառնում եղերեբզություններն ու տաղերը, միայն թե նյութելով վերջինները ո՛չ ըստ հայ միջնադարի բանաստեղծների հանրահայտ կաղապարների, այլ ըստ գերմանական ժողովրդական և ասանդական երգերի: Վերջապես՝ Դուրպատում Արավյանն առաջին, վեներտ փորձերն է անում զբաբար բերվածներին զուգահեռ հորինելու նաև աշխարհաբար բանաստեղծություններ, առատորեն օգտվելով ժողովրդական կենդանի լեզվի ճեղքից ու պատկերներից:

Արավյանի ճիշյալ ստեղծագործություններից շատերը կարծես ճիմներ լինեն սիրո ամենահաղթ ուժի, ամենակարողության, որ վերածնում, շունչ ու կերպարանք է պարզեցնում վաղուց մեռած ու փոշի դառած սրտերին անգամ.

*Թե հողն էլ ես մտնեմ, էս քո կսկիծով՝
Իմ գերեզմանիցն էլ ցանկամ կարոտով,
Որ գաս և շրջես դու, ա՛խ, քո սուրբ ոտով
Իմ երեսի, վրա և տաս ինձ բարով:*

*էն ժամանակն էլ հոգիս անբաժան
Քեզ հետ միացյալ՝ մնա հավիտյան.
Մեկ միտքդ բերես քո բարեկամ,
Մեռյալ ոսկերքն իմ էլ զգան, ու խնդան...*

Բնավ չափազանցած չենք լինի, եթե խոստովանենք, որ Արավյանի զորպատյան ստեղծագործություններից է սկիզբ առնում անձնական բնաբերությունը հայոց նոր գրականությանը պատմության մեջ: Արավյանի «Ջգացմունք ցառալից սրտիս», «Օրիորդ ֆոն Շվեքս ի վերայ երգեհունի», «Երեկոյ», «Առ Մ. Ա.», «Առ էմ. Կ.», «Հեռացեալ յինէն ամպով տարածիք», «Առ Ն. Ն.» և այլ ոտանավորները կարծես բանաստեղծական օրացրեր լինեն, որոնց մեջ նեղինակը անկեղծորեն պատմում է արդարության ու ազատության ապարդյուն որոնումներին, սիրուց տանջահար դարձած իր անճանգիտ ճագու տառապանքների և սիրած էակների մարդկային առափնությունների ու անձնական հմայքի մասին: Դժբախտաբար, առ այսօր, Արավյանի այդ ստեղծագործությունները վատ են ուսումնասիրված, և ապագա բանասերները զեռ շատ անկիփներ ունեն:

Արավյանի ետդրուպատյան բերվածների ոճն ու ոգին, մանավանդ զբաբար բանաստեղծությունների մեջ, բիշ է փոխվում, բայց առավել բազմազան են դառնում նրան զբաղեցնող թեմաներն ու մտափվները: Կարտի ու բաժանման մորմոհները՝ կապված ընդմիշտ կորցրած զորպատյան շրջանների և մեռած ու հեռացած ընկերների հետ, այժմ էլ են ճանախ ճնշում («Կարոտություն ծնողաց առ հեռավոր օրդիս», «Ջարբնուք ի միտս իմ կրկին կենդանի...», «Ողբ ի վերայ Միրզաբանի...», «Տխուր զանգատ բարեկամի մոտ», «Խաղ բաժանվելու վրա», «Առաջի պատկերի բազմնախտ իմ բարերարի՝ Ֆրիդրիխայ Պարոտի» ևն), բայց Արավյանին խորք չեն նաև առողջ ծիծաղն ու սրամիտ խոսքը. 40-ական թթ. սկզբներին են ճառարված նրա երգիծական բանքերը, որոնք մերկացնում են հայ մեծաճարտունների ապականված ճագին և կեղծ բարեգործության եսամոլական շարժառիթները:

Ինքնին վերցրած՝ նորություն են նաև Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների ու ճեօրյա բնակավայրերի բանաստեղծական ընկալումները, որոնց մեջ առատորեն օգտագործված են ազգային ճին ու նոր ավանգուդությունները («Մենառաւան սուրբ Գեղարդայ վա-

նից») և ազգագրական սովորույթները («Մուս ի ճայրենիք»), փորձ է արվում բացահայտելու ժողովրդական տոնախմբությունների բարոյագիտական խորհուրդը: Առանձին բանաստեղծությունների մեջ դժվար չի տեսնել, վերջապես, Արավյանի հումանիստական աշխարհայեցողության ցայֆերը, երբ խոսքը դառնում է հարևան ազգերի կյանքին ու կենցաղին և, հատկապես, բրնձու ողբերգական ճակատագրին («Սոնա»):

Ողբերգությունն ու մտանգությունն են Արավյանի ետղորպատյան բերվածների գլխավոր հատկանիշները: Երգիծական բանաստեղծությունների մեջ ճշգրտ ծիծաղն անգամ, ի վերջո, դառնացած, հիասրափված ու հայածված մարդու անուշախ ասուրյայից ծնված հառաչանք է՝ ծիծաղ արցունքների միջից: Կորցրածը վերագտնելու և լավագույնին հասնելու ձրգտումը պարտադրում են ճեղիճակին, որքան կարելի է, բանձրացնել զույները, որպեսզի ճատկանալի դառնան բաղախական բռնության բարոյալիչ ու ապականող էությունը և ազգային ճամախմբման ու ճագնար վերածնության անհրաժեշտությունը:

Ետղորպատյան շատ բերվածների մեջ Մուսայի ճեռ կիսելով իր ցավն ու կսկիծը՝ Արավյանը ուղիներ է որոնում ազգի ճամրացած լեզուն բաց անելու, Այրարատյան աշխարհում ճայությանը ճամախմբելու, ազգային կյանքի վերներ բուծելու, ճին ճայրենիք, ճար ճայախոսությունն ու մշակույթը վերածնելու ճամբար:

*Դարուց անդ ի դարս, միշտ կարօտամա՜ն՝
Դիմեն այժմ ի ծոց շքնաղ Հայրենեաց.
Բայց խորդ, օտար ծնողն, խորդ և որդիք այս,
Ձայն տարահնչիւն, բարբառ խռոխիմաց:*

*Ո՛ւ ծնողն զիւր որդիս, ո՛ւ որդիք զծնող
Ճանաչեն զմիմեանս յայս նորնկ ժողով.
Միրտք նոցա խնդրեն փարիլ ողջախոհ,
Այլ ղէմք, լեզու նորա՝ խրոխին խուսելով:*

*Քե՛զ է միայն հնար սիրով կրկնարծած՝
Անդրէն ի մի սիրտս, ի մի միտս, մի ձայն,
Ամոք ողորմամբ, քնքուշ խնամով
Ձօղել զնոսա պինդ, Մուսայոյ գողտրական...*

Մրանք արգեն այլ բան չեն, բան Արավյանի բանաստեղծական մտանգացումների մեջ խմբավոր և աստիճանաբար մարմին առնող ասլագա ժողովրդական վեպի՝ «Վերք Հայաստանի» ճամանման գաղափարների ու տրամագրությունների ճախնական ցայֆերն ու ճարաստությունները:

Հետաբերական արդյունքներ են տալիս նաև ճայ նոր բնարեզության ժանրերի բնագավառում Արավյանի կատարած որոնումները, բեպետ քիչ չեն նաև ձախողումները: Զրգավարվելով շափածա խոսքի ավանդական տեսակներով (ճերբող, տաղ, եղերերգ, սիրերգ, խորհրդածություն, օղբ, երևակայական պատկերներ և այլն), նույն 30-ական թթ. վերջերին Արավյանը ձեռնամուխ է լինում ճայկական ազգային բալլադի ստեղծմանը, որի առաջին, ավարտուն ճմուշը՝ «Սեր, բարեկամություն» խորագրով, ճյուտված է բոս Շիլլերի «Երաշխիք» բալլադի: Հայացված են ինչպես վերջինիս ճեռաների՝ անունները, այնպես էլ գործողության ծավալման միջավայրն ու պատմաշրջանը: Պարագայան փիլիսոփաների ճայ

երկվորչակները՝ Աղասին ու Մասին բռնավորել լուծը խորտակելու նպատակով թշնամական բանակը թափանցած մենավոր հերոսներ են, բայց և միաժամանակ՝ պարսկական բռնությունից Հայաստանի ազատագրման համար պայքարի ելած առաջին հայդուկները, որոնց համագումների վրա խոր կնիք են թողել հավատարմության ու հասարակական պարտականության վերաբերյալ ավանդական պատկերացումները: Գործը ձգձգված է և գեղարվեստորեն բավականաչափ թույլ, բայց Աբովյանն, այնուամենայնիվ, այն գետեղել է տպագիր «Նախաշալոդի» մեջ:

Շարունակելով որոնումները՝ Աբովյանը փորձել է բալլադի սյուժեի համար նյութ առնել տեղական պատմական զրույցներից՝ կապված Տփղիս ֆաղափի 1795 թ. ավերման հետ, երբ պարսից ներհինքի շահի զորին ու խումանը կատարեցին ահավար շարագործություններ: Համոզված լինելով, որ առափնեությունը ամենակարող է և ունակ մինչև իսկ վերածնելու շարագործին, Աբովյանը բավական տրամաբանված ձևով առաջ է տարել իր պատումը և, որ զարմանալի է, կարծես հոգեբանական պատճառաբանությունների գաղտնիքը հայտնագործած՝ երկր թողել անավարտ ու անմշակ («Ջայն աղաղակի...»):

1840—41 թվականներին Աբովյանը հյուսում է նաև ֆնարական մանրաֆանդակների մի ամբողջ շարք՝ *բայաթիներ*, որպեսզի հայ ժողովուրդը նմարավորություն ստանա ուրախության սեղանին, քուրհերեն խաղերի փոխարեն, մայրենի լեզվով երգել ու պատմել իր սիրո ու կարոտի մասին: Այս անգամ արդեն ստեղծագործական ճաղթանակը անվիճելի է: Քայրիները հասուն տաղանդի արգասիքներ են:

Հարկ է մի փանի խոսք էլ ասել «Յունայնություն աշխարհի» երկարաշունչ բանաստեղծության մասին (231 տող), որի առանձին դրվագների մեջ նկատելի են Շևսպիրի Համլետի նայտնի մենախոսության տրամադրության արձագանքները: Տարիների դադը փորձը, տեսածն ու կրածը, անվերջանալի թարգմտումներն ու սրտակեղևի խորհրդածություններն այն գաղափարին էին հանգեցրել՝ էերթվածի ֆնարական հերոսին, որ զուր ու անիմաստ բան էր և՛ այս, և՛ այն աշխարհներում եղանկություն և ներդաշնակություն ակնկալելն ու օրսնելը: Ցավի ու տառապանքի բերանն ընկած մարդկությունն անկարող էր բարին ու զեղեցիկը տեսնել ու գնահատել և հաճախ բարձր իդեալների մահառել, որովհետև սոցիալական ու ֆաղափական դարավոր բռնությունից աղավաղվել էին նրա միտքն ու հոգին: Վերջապես՝ մանվան սարսափն էլ խուճապի էր մատենլ ամենին և դարձրել ամեն լավ ու հանրօգուտ ձեռնարկման հանդեպ անտարբեր: Ողբալին այն էր, նկատում է Աբովյանը, որ մարդն աստիճանաբար կորցնում էր նաև սիրո ու կարեկցանքի զգացումը դեպի իր նմանակիցը և բույնով ու թշնամանով պատասխանում:

*Ղար սոցա սիրտ, թշուռո, նողկալի,
Նորա՝ թշնամիք իրեանց թշնամեաց,
Թշնամիք ինքեանց և բարեկամաց...*

Ոչինչ լավ բան չէր կարելի ակնկալել նաև անդրաշխարհային որոնումներից. այնտեղ էլ ունայն էր ու անորոշ, ավելի, քան այս աշխարհում: Այսպիսի պայմաններում, ճիշտ սր չէր կարող մարդը հասնել հոգու խաղաղության, առանց որի անհեռակայնի էր ստեղծագործ աշխատանքն ու սիրահմըլ:

Տապանի հետ վերջանում էր ամեն ինչ, մանավանդ որ անհայտ ու անորոշ էր մնում նաև մյուս, հանդերձյալ կյանքի էությունը, որի գաղտնիքների մեջ թափանցելու բոլոր փորձերը ձախողվել էին:

*Զի՞նչ մեզ տապանի յայնկոյս սպասէ,
Իմաստունն անգամ գիտել ե՞րբ կարէ...*

Այս անուշաշուրյամբ ու կասկածանքով էլ, ի վերջո, ավարտվում է ֆերթվածի առաջին մասը: Եզրափակիչ տների մեջ, հակասակ նախկին մտայլ տրամադրությունների, փաղփաղում են սլաքածառ գույները՝ ներբողվում է սերը, իբրև ամենագոր ու կարող ուժ. որպես պատգամ ու հավերժական նշմարտություններ են հնչում բանաստեղծության շատ տողեր.

*Սիրեա՛... բայց կա՛լ շափ դու յամենայնի...
Ի սիրելն իմա՛ վայելել զսէր...*

*Բարին ըստ ինքեան է գեղեցիկ միշտ...
Եւ սէրն ուսուցիչ է միշտ սրբազան...*

Աբովյանի ֆեռերգական մենախոսությունների զաղափարական ավարտը «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախոր» եղբերությունն է, որի բնույթից ելնելով՝ իրավամբ կարելի կլիներ կոչել հեղինակի կտակ: Աբովյանն այստեղ անկեղծորեն խոսում ու պատմում է իր նվիրական իղծերի ու հանապազօրյա խոհերի մասին, որոնց առանցքը հայրենիքի գալիքն ու ճակատագիրն է, ի խորոց սրտի՝ բարձրային է ուղղում իր ամենօրյա աղոթքն ու պաղատանքը՝ սիրելի ազգի ու ազգակիցների տնտեսական վիճակի բարվոճման և ճգնաժամ վերածնության համար.

*Ո՛չ երկար ապրիլն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշիլն, ա՛խ, իմ խնդրածը.
Իմ էն քաշած շունչն էլ մա՛հ էր աչքիս,
Երբ շէի կարում պետքը գալ ազգիս:*

*Իշխանութուն թե կամ փառք ուզեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,
էնդուր համար միայն, որ հազար մարդի
Աչքի արտասուներն սրբեմ, որ լցավի:*

Այս ֆերթվածն հորինելիս՝ Աբովյանը ողջ էությունամբ ձգտում էր հեռու վանել հայ մարդու բնավորությունից մանր ու չնչին կրեքը և անտարբերության սպանիչ քայքայ, ազդեցնել լիարյուն կյանքով և հասարակական-քաղաքական շահախնդրություններով: Նա գիտեր, որ զո՞ւ մի օրվա, մի տարվա բան չէր, և կպանանջվեր տևական ժամանակ, հետևաբար և պաղատագին խնդրում էր ազգակիցներին՝ մտաբեր հայրենիքի ցավերի և խեղճ ու բշտած ժողովրդի մասին, վերացնել առաջինները և պաշտպան կանգնել վերջիններին.

*Մարդի՛կ, ա՛խ, մարդիկ, դուք ե՞րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ-սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք,
Իմանաք՝ մեր դրախտն ու կյանքն հենց էն ա,
Ով խղճի, ազգի ցավը կիմանա...*

Աբովյանն իրեն լիովի վարձատրված կզգար, եթե այս ուղղությամբ մեր ազգային կյանքում շարժում ծավալվեր, թեկուզ և առժամանակ այն աննշան էլ լիներ: Իսկ եթե իր

շարունակական հորդորներն անհաճախ մնային, ապա դա կլինէր մի այնպիսի անավարձ հարված. որը կանշարժացներ ամեն միտք, կաթվածահար կդարձներ ամեն զգացում, կխորտակեր ամեն հույս ու երազանք: Դրանք էլ իրենց հերթին ենթադրել էին տալիս այնպիսի ռզրերգական ավարտ, որպիսին կարելի է տեսնել վերածնության գարաշրջանի հանճարեղ ռզրերգականների թատերգություններում:

40-ական թթ. սկզբներին Արավյանը գրում է չափածո մեծ կտավի մի պատում և՜ «Հազարափեշեն» պոեմը, որի խորհուրդն էր փոխըմբռնում հաստատել անդրկովկասյան ժողովուրդների և պետական պաշտոնեական միջև, այլապես բյուրիմացություններն ու շարիքը կլինեին անվերջ ու անպակաս: Ինչպես հուշում են գործողությունների ծավալման ընթացքն ու վախճանը, դրան պիտի ձգտեին առաջին հերթին ռուսական իշխանությունները, այլապես նայը, վրացին և մյուսները բավականաչափ խելք, շրջանայնություն, արժանապատվություն և ուժ ունեին, որպեսզի թայլ շտային, «որ ամեն հայվարա մարդ իրանց վրա քերան բաց անի»:

«Հազարափեշեն» պոեմի մեջ մի կարևոր բարոյագիտական դրույթ էլ է առաջադրված ու լուծված, որն ինչպես կարող է բանալի դառնալ հեղինակի ճասարակագիտական հայեցողությունները մեկնաբանման համար. «Ամեն ազգ.— գրում է Արավյանը,— լավության հետ վատություն էլ ունի, ինչպես մեկ ծառ, որ օռլ պողի հետ շողն էլ ա բերում:— Հետևաբար, նկատում է հա,— գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս՝ սիրտը ցավի, ձեռից եկածը շինայի ու պակասավորին օղղի, չէ թէ վրեն ծիծաղի, գրավ, լեզվով խայտառակ անի...»: Նշանակում է՝ ազգերի ու ժողովուրդների մասին խոսելիս՝ չի կարելի լույ մասնավոր իրողություններից ելնելով դատողություններ անել նրանց վարք ու բարքի մասին, ինչպես վարվում են Անդրկովկասում պաշտոնավարող և նրա մասին գրող հեղինակներից ոմանք: Այդ ժողովուրդները, ինչպես և բնության արարածներն ու առարկաները, անբակտիլ ամբողջություններ են և էությունը բարի, ազնիվ ու կատարյալ: Հետևաբար, նրանց կանքի քերությունների ու պակասությունների վերհանումն ու բնությունը լույ մի նպատակ պիտի հետապնդի. առավել կատարյալ դարձնել նրանց: Հետ էություն հենց այս նպատակին են ծառայում Արավյանի շատ չեղեր ու աշխարհներ (օր.՝ «Մեկ-երկու խոսք էլ հայոց վրա», «Գնդակահան տների կառուցվածք» և այլն), որոնց նյութը հայոց և անդրկովկասյան ժողովուրդների կյանքի ու ճոզքբանության ուշագրավ կողմերի բացահայտումներն ու կարիքներն են:

4

Պատմողական սեռի գրական աեսակներով Արավյանն անհամեմատ ուշ հրապարակեց, 20-ական թթ. վերջերին միայն (եթե որպես բանաստեղծ որոշակի հաջողությունների էր հասել), իրադարձությունների անապատի փոփոխությունների պարտադրանքով. վեռական դեր խաղաց Արարատյան վերելքը, որի վերաբերյալ հանրությանն ու գիտական աշխարհին նշմարտությունը պատմելը նա համարում էր իր բարոյական պարտքն ու պարտականությունը: Այսպես ծնվեցին «Ճանապարհորդություն պարան պրոֆեսոր Պարոտի և խաչատուր դպրի Աղավան» համառոտ ստորագրությամբ հանդերձ Արարատեան լեռին» ռզրերությունը՝ զբղված 1829 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, Սր. Հակոբի վանքում ու էլմիածնում, «Լուր վկայություն» ռզրվածը՝ զբղված Պետերբուրգում, 1835 թվականին և այլն: Իսկ եթե Յ. Պարոտի բարի առնունք և գիտական բարեխղճությունը արատավորելու և կասկածի տակ առնելու նպատակով ուսու և հայ խավարամուկները սկսեցին փառն շղթաել նրա դեմ, Արավյանը

մտնակցեց ռկաված բանավեճին և վերաճիշյալ ուղեգրության համառոտած տարբերակը բարգմանելով ռուսերեն՝ հրատարակեց «Տիֆլիսկին վեղամուստի» շաբաթաթերթում (1831 թ. ապրիլ) :

Արքայանի գրական ժողանգության հրատարակման պատմությունն սկսվում է աճա՝ թյոյ երկով, ու այն էլ, ցավով, ո՛չ մայրենի, այլ օտար լեզվով: Մեծ ողբերգություն էր ապ-րում Արքայանը, որ բաղձանհներն ու յուսավորական պատգամները չէր կարողանում ազգա-կիցներին հասցնել հրանց հարազատ բարբառով, բայց ողջ կյանքում չկարողացավ ուղղել թյոյ ռիսյալը և ազատիլէ հակատագրի նմանօրինակ ու անարդարացի հետապնդումներէց:

30—40-կան թվականներին Դարպատի, Պետերբուրգի և Տիֆլիսի ռուսական ու գերմա-նական պարբերականներում տպագրվեցին Արքայանի մի քանի ուրիշ երկեր, իսկ շատերն էլ մնացին անտպ: Ազգագրական հետազոտություններ ու հրապարակախօսական էջեր էին դրանք, որոնց գլխավոր նյութը Հայաստանի պատմությունն ու վիճակն էր, մասամբ և Արա-րատյան հին ու հոր վերելքների հետ կապված գանազան հարցեր:

Ճշմարտությունն ասելով Հայոց պատմության, հայրենակիցների առտնին կյանքի և քաղաքական ու սոցիալական անազատ վիճակի մասին, նաև ուշադրություն հրավիրելով ժողովրդի կենցաղի ու հոգեբանության մեջ սոմատավորված մօլար սովորությունների, բա-րոյական արատների ու անբուժելի «վերերի» վրա, Արքայանը կարծում էր, որ պիտի կա-րողանար վերացման ու բուժման միջոցներ գտնել և դրականորեն տրամադրելով եվրոպա-կան կրթված հասարակայնությանը հայոց նկատմամբ՝ ստանալ վերջինի բարոյական ու նյութական օգնությունն ու աջակցությունը, ինչն, ըստ էության, ռուսմանիկ երազ էր: Թե-րությունների վերհանումն ու վերացումը, սակայն, Արքայանի միակ խնդիրը չէր: Արքայանը մեծագույն ռիսով էր նկարագրում նաև հայ կյանքի առավելությունները՝ կապված կենցաղի ու աշխատանքային գործունեության հետ, օրպիսիք վաղուց արտաքսվել էին դրամի ուժով ու թելադրանքով կառավարվող՝ եվրոպական ժողովուրդների առօրյայից: Նա ազգերի կյան-քի ու կենցաղի ակտիվ ներսփանցման սկզբունքի կողմնակիցներից էր և ջանք չէր խնա-յում, որպիսիք Հայոց ազգային առաքինությունների և ընտանեկան համակցության լավա-զույն օրինակները դառնային բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների սեփականությունը: Այս նպա-ռակին են ծառայում «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին» պայմանական վերնագրով երկը (1834) և «Գնալական տների կառուցվածք» ուսումնասիրությունը (1835):

Արքայանի ուղեգրական երկերի և պատմա-ազգագրական տեսությունների արժեքը դրան-ցով չի սպառվում: Իրենց ռնական համակարգով և պատմումի ընթացքով՝ դրանք հայ օտեղ-ծագործ անհատի մոռի արգասիքներ են և հայրենասիրական ռգեշունչ էջեր, ապագա «Վերք Հայաստանի» համապատասխան պատկերների ու տրամադրությունների նախնական փայ-լատակումներ, որոնց գուգաճեռները կարելի է տեսնել վեպի քնարական շնորմների մեջ (հայոց լեզվի գովըր, Քանախեի հրապույրների, հեռավոր գետերի և Արարատի նկարագրու-թյունները և այլն):

Դարպատից վերադառնալուց հետո, հաջորդ մեկ-երկու տարիներին, Արքայանն ավարտում է ուղեգրական և ազգագրական հոր երկեր. գրաբար լեզվով՝ «Առ բարեսնունդ և սիրելի աշա-կերտս իմ...», որ նվիրված է 1838 թ. մայիս-հունիսին Հայաստանում կատարած ջրչազա-յություններին, և գերմաներենով՝ «Անկարկ Քիֆիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես հրանց հարսանեկան սովորությունների մասին»: Անկախ լեզվից, երկուսն էլ գրական ար-ձույթի ավելի բարձր տեսակների գուղափարական ու գեղարվեստական օրոնումների արտա-հայտություններ են: Քանի՞ ճերջականապես չէր օրոշված հոր գրականության լեզվի խնդիրը, կրքվանը ազաառեն օգտվում էր օտար լեզուների ընձեռած հնարավորություններից՝ ազ-

գային կյանքն ու մտածողությունը Եվրոպայի հասարակայնության ուղղությամբ հանձնելու նպատակով, որ նրանք էլ ճանաչեին մեր հոգին: Ուղեգրության շատ հատվածներ, համարյա նույնությամբ, հետագայում փոխանցվում են «Վերք Հայաստանի» վեպին (Անիի ավերակների և Նրևանի բերդի սարսափների նկարագրությունները, Լուվա ծորերի հետ կապված պատանեկան վերհույները): Իսկ գերմաներեն ակնարկի մեջ Արովյանը ուրվագծում է ազան և տղետ հոգևորականի կերպարը հանձին Տփղիսի հայոց հոգևոր առաջնորդի, որի մասին ճանկանե-հսկանե ասված խոսքերն ու արգահատելի գործերը բուն վեպում, արդեն հայերեն համարժեցներով՝ վերագրվում են Քանաֆեոի րեչաֆադցի ու անգրագետ ծխատեր Բահանա Տեր Լարկոսին: Գերմաներեն մի առանձին հոդվածում էլ Արովյանը բնում է հայոց եկեղեցական երաժշտությունը և ժողովրդական անանուն ասացողների ու գուսանների արվեստը, ժողովրդական երգերն ու աշուղական խաղերը և հանգում նույն հետևություններին, ինչ հետագայում կարգում ենք «Վերքի» Հառաչարանում:

30-ական րժականներին է, վերչապես, ստեղծվել Արովյանի բնարական արձակի գլուխգործոցներից մեկը՝ Դորպատյան օրագրերը, որոնք անկեղծ խոստովանություններ են կրածի, տեսածի ու նախասիրությունների, նաև՝ նկարագրություններն այն իրական ու երևակայական դժվարությունների, որոնք գրեթե ամեն օր ծառանում կին նրա տղեն անծանոթ մարդկանց շրջանում: Դորպատյան օրագրերի վստահելի վերծանումների շնորհիվ ո՛չ միայն տեսանելի ու հասկանալի է դառնում Արովյան հոգևոր աշխարհի վերափոխման իրական րեքացիը, այլև երևկվա պատանի վանականի ու մոերի մտավոր հասունացման և լուսավորական աշխարհայացիի ձևավորման անխաղախ պատկերը, նրա տվյալաբեբների ու կաթառների բուն պատճառը, նրա ազգափրկիչ ծրագրերի հայկապ կերտվածքը: Պարզ տեսնում ու պատկերացնում ենք, քե նա ի՛նչ եղանակներով էր սովորում լեզուներ ու արհեստներ, գուրացնում գիտությունների հիմունքները, ջանում հայտնագործել ու կանխատեսել կեցության գաղտնիքները և հայոց գալիխ խորհուրդը, հայոց փրկության ճանապարհը, կամ էլ վերծանում բնության մեծ գիրք՝ կատարելության հասնելու համար:

Առանց Դորպատյան օրագրերի համակողմանի հետազոտության՝ շատ կողմերով անբմբբնելի կման ինչպես Արովյանն ինքը, որպես անհատականություն ու մտածող, այնպես էլ նրա դորպատյան բերվածները՝ հայոց նոր բանաստեղծության և անձնական բնաբերությունը առաջին կատարյալ գրսևորումները:

Քայց Արովյանի գեղարվեստական արձակի, նաև հայ արձակի բարձրագույն արտահայտությունը, հայոց նոր գրականության սկիզբն ու հիմքը դարձավ «Վերք Հայաստանի» պատմակեր: Տեսնամյակների խորհից եկող այդ անորոշ ու անխորադիր մտահղացումը տեպան որոնումների ու վերականգնումների շնորհիվ, ի վերջո, ստացավ ինքնատիպ ու փայլուն կերպարանք, վերախմբագրվեց ըստ պատմողական սեռի գլխավոր տեսակի սկզբունքների ու օրինաչափությունների, ներծծվեց հրաշունչ ոգով ու հայրենասիրական պարթունով: Հստակվեցին նրա քեման, կերպարներն ու գաղափարները, և, ի վերջո, աշխարհ գալով 1841-ի փետրվարին՝ մկրտվեց խորհրդավոր ու անսովոր անունով՝ «Վերք Հայաստանի, ողբ Հայրենասիրի»:

«Վերք Հայաստանին» հայության կյանքի, մտածողության ու ձգտումների հարազատ պատկերն է, պարսկական բռնապետական լծից արեխանայության ազատագրման և ռուսական հզոր տերության հովանու տակ անցնելու ժամանակների գրական տարեգրությունը՝ ճյուղված որպես ժողովրդական վեպ, ուր առատ են ինչպես դիցաբանական ու կոսմիկական ճնկալումներն ու պատկերները, այնպես էլ գեղկական կյանքի ու մտածողության և ժողովրդական հարազատ բարբառի երանություններն ու սարսափները, շունչն ու րովչանքը:

ՎԼԻՐԻՔ

ՀԵՅԼԱՏՄԱՆԻ

ՈՂԻ ՀԵՅՐԵՆԵԱՐԻՐ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԵՐ

==

ՀԵՐԵՐԵՆԻՐ

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԲԵՐԵՐ

—

ԹԻՖԼԻՍ

Ի Տպարանի Ներսիսեան Ղազարի Հայոց
Ընծայեցեր, յազնաւորն Լ. Շալ Պէրգայ
Լ. Բրաւնայ

1858

«Վերջ Հայաստանի» առաջին
հրատարակութեան անվանաթերթը

Վաճաճ Տերյանը, որը գնահատականներ տալիս՝ խիստ ու զգաստ էր, Աբովյանին անվանել է Հայաստանի ոգի: «Մի՞թե, — գրել է հա, — Արևուստյան դաշտը Հայաստանը չէ, և երա ոգին՝ Աբովյանը»¹ Եվ Հայաստանի ամենալուսնդեն մի բնկորը»:

Հայաստանի այս ամենալուսնդեն ոգին ամենայն կատարելությամբ շնչում ու ծափալվում է «Աբով Հայաստանի» մեջ՝ անմահացնելով Այրարատյան դաշտի, հետևաբար և՛ ողջ հայության կյանքն ու մտածողությունը և բարձրանքի գոտեմարտը նրա տենչերի ու հոգսումների: Վիպական տարածություն ու ժամանակի առումով՝ առաջին հույսացից կարծես որոշակի է ամեն ինչ. «Երանով կտրելի է իմանայ են ժամանակվա (այսինքն՝ Այրարատյան աշխարհում զգրաշի տիրապետության իրոմ XVIII—XIX դդ. — Պ. Հ.) մեր աշխարհի հալը».— ասում է Աբովյանը, ուրեմն՝ ո՛չ վաղ անցյալի անցողիարձներ: Բայց իրականում, հետագայ շնչումների, պատմական վերլուծումների և ժամանակագրական մեթոճեցումների շնորհիվ վեպում քնդդրված է Հայոց պատմության ողջ քնթաղը: Աբովյանը զարմանալի խորաբանակցությամբ քննալուծում ու բացատրում է մեր պատմության վիթխարիությունն ու ազգային հոգեբանությունը, դիմադրողական ուժի գաղտնիքները: Նա բնեում ու վերլուծում է հայոց չարավոր վերերի օրյկեկիվ ու սուրյկեկիվ պատճառները, բուժման միջոցներ առաջարկում, որպեսզի զեք այսուհետև անշեղ քննանա երա ճաղափական զարգացումը, բարվոքի ու բարգավաճի տեսեսական ու հոգևոր կյանքը: «Վերում» հանգստանուհեն նկարագրված ու իմաստավորված են հայ ժողովրդի հոր պատմության մեծ շրջադարձի՝ Արևելյան Հայաստանի բազաուգրման և Ռուսիայի նովանավորության տակ անցնելու տասնամյակների պայման ու անցողիարձներ, իբրև սկիզբ ազգային համախմբման, ինքնագիտակցության աղբնացման ու վերածնության: Բնավ չափազանցում չենք յինի, եքե նկատենք, որ Հայրենիք (Վարան) բառի էությունն ու ոգին, բոտ ամենայնի, առաջին անգամ Աբովյանն է մեկնում ու բացատրում նենց այս գրի մեջ, քնկալելով որպես կենդանի պատմություն և անձայն ուսուցանող, ամենաբաղդուն ու նկիրակաճն այս աշխարհում, որ չի կարելի կորցնել կամ բողբել ստրուկ...

Հայրենիք ու ազգ հասկացությունները Աբովյանի համար անբաժն են իրարից, հետևաբար՝ ներբողելով մեկը, չի մոռանում մյուսի փառքը, հոգսերն ու կարիքները. «... Բո շանին մեռնիմ, հայոց ազգ, Բո հոգին մատաղ, հայոց աշխարհ... է՛ն ի՛նչ աչք պետք է ըլի, որ Բոանա. ձեզ շտեսի, ձեք դարդը չիմանա. է՛ն ի՛նչ բերան պետք է ըլի, որ կապի. ձեք փառքը չդուլի, ձեք անտեր չպաշտի. է՛ն ի՛նչ Բարացած սիրտ պետք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հոգին մատաղ չտա...»:

Աբովյանն այս վեպի մեջ անմահացրել է նախ և առաջ հիշյալ պատմաբանի հայ մարդուն՝ իրական կյանքով ու աշխատանքային առօրյաով, ընտանիքում և հանրության մեջ, տարագրության սարսափների ու կոլի բովում, առտնին հոգսերով և ուրախության սեղանի շուրջ. մտածողության ձևերով ու բարոյագիտական ըմբռնումներով, տանջանքներով ու տենչանքներով, լավատեսությամբ ու աշխարհաշեն ոգով, իր պատմական հայրենիքում և հեռության կորողներից անբաժն. երանց հետ ծուլված ու մեղված, թշվառության ցնցոտիների մեջ և տղիտության խավարով պարուրված, բայց ոգով ազատ, աբի ու բարի, հյուրասեր ու առատաձեռն, առելությանը լցված դեսի օտարի յուժը և փողի իշխանությունը, հարստանալությունն ու շարագործությանը, բռնությունն ու անարդարությունը: Նա ջանում ու ձգտում է ապրել խաղաղության և հավիտենական բարեկամության մեջ բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների հետ, երախտագիտությանը և լցված հատկապես ռուս ժողովրդի ու տերության նկատմամբ, որոնք երան փրկեցին պարսից դժխից:

«Վեր Հայաստանի» հայ դեղուկը վործում է ըմբռնել ազգի գոյության խորհուրդը,

բնդառաջ է վազում կրթությանն ու լուսավորությանը, պահանջում, որ բացատրեն ու ասեն, «թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, բնչի՞ համար ենք էկել աշխարհ... երկրամբ ի՞նչ պետք է անենք...», կարն, իր միտքը շարշարում է հույն այն հոգեւերով ու խոնքերով, ինչ հեղափոխական դարերի մարդկությունը՝ ո՞վ ենք մենք, ռուսերից ենք գալիս և ո՞ւր ենք գնում: «Վերե՛ք Հայաստանի՛» զրվագներից շատերը նաև այս հարցերի պատասխանն ու լուսաբանությունն են:

«Վերե՛ք Հայաստանի՛» մեջ լրերեցողն առաջին անգամ տեսավ ու ճանաչեց նաև իր հայրենիքի իրական պատկերը, որը քեպետն ամբողջական չէ. սահմանափակվում է Այրարատյան աշխարհով ու հարակից մի քանի գավառներով (Շիրակ, Գուգար, մասամբ՝ Սյունիք), բայց հարազատ է ու բնույթ, ներառում է իր մեջ գույներն ու թուլանքներ, վեհությունն ու խոտորյունը պատմական Հայաստանի բնությանը՝ տարվա բոլոր եղանակներին: «Վերե՛ք» բնապատկերներն անկրկնելի են և իսկական բանաստեղծական հայտնություններ, ազգային ոգու դրսևորման խառնդանիշներ, որպիսի նպատակի և իրականում ծառայում են (Ջանգի, Երասխ, Մասիս):

Ճիշտ է, Հայաստան աշխարհն, իբրև «երկիր դրախտալույս» և «մարդկային ցեղի բնօրրան», ներթափվել է Արովյանից դեռ առաջ, մասնավորապես Մխիթարյան հայրերի պատմասոցխառնագրական ու տեղագրական աշխատություններին մեջ և Հովհաննես Միրզա Վանանկեյու հանգալուր վիպասանություններում, բայց կլասիցիստական ռեի և գրաբար լեզվի պատեհաով դռնք էիչ սնանդ էին տալիս ընթերցողի մտքին ու երևակայությանը:

Հայաստանի բնությունն իր վեհ ու ռոմանտիկ հրաշխեերով, երկրի ուղե տարածքով մեկ ցրված անցյալի շինարարական արվեստի կորոզներով՝ կանցում ու ալերակ փաղեկներով, քերթերով ու տանհաներով, վերջիններիս անծայն խոտով ու կանչերով ընթերցողին են հաղորդում դարի ու պատմության շուրհը, օգնում հասկանալու վաղեջական-ապետական ժամանակների հերոսների ժայռկեն կերտվածք, անվախ սիրտն ու նուրբ հոգին, կենցաղն ու հոգեբանության, հերոսության և փայության մասին պատկերացումները (Քալանջյան-Մեհարաբյան Հովակիմ, Մանուկյան Գրիգոր եպիսկոպոս, չալվարեցի Սոսին և Մեիի Հոհանջյան):

«Վերե՛ք» բնապատկերներն, ի վերջո, ինքնատիպ անծնալորումներ են, զգացող ու կարեկցող էություններ, ժողովրդի հակատագրով մշտապես մտանգ, հաղթանակների ու հաջողությունների պահերին նրանք ծաղկում են ու լուրկում, կարծես ծափ տալիս ու ծիծաղում, կովի սարսափների ժամանակ՝ մռայլում ու մոթեցնում, անկարող լինելով վերջ դնել չարիքին ու չարագործությանը. դրանց խառն օրինակներ տալիս են Խղարաբիխալի հերոսական պաշտպանության զրվագները:

Արովյանի հանճարի շնորով շեմացած և ժողովրդական բառ ու բանով կենդանացած՝ քաբով լեզվով խոսեցին «Վերե՛ք Հայաստանի՛» հերոսները՝ հանախ մինչև անգամ մոռանալով խոսակցի ու ջրպատի ստեղծությունը, ծավալելով ու քավելով սրտերի ուղե դատություններ: Մտի ու հույզի գարմանալի հաշտություն է անբեղված դրանց մեջ: Արովյանի լիլեալ հերոսները սյոջ լեզվով բնում են բնության մեջ սրաբշության դրսևորման ձևերն ու գաղտնիքներ, դատապարտում մարդկանց եռամուսյունն ու անտարբերությունը, ապագային մարմար, իրենց պատգամն ուղղում գալիքին, իրենց տագնապալի կանչերով զգաստացնում հայրենակիցներին. «էդ ո՞ւմ վրա եք քուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք հանաչում»:

Հզոր ու անկրկնելի են «Վերե՛ք Հայաստանի՛» բնավորությունները: Այդ գրքի մեջ ընթերցողը տեսավ իր առասպելական ու ավանդական պատմության հերոսական ու նվիրական դեմքերին՝ նրանց ազգային գործերն ու անօրինակ սխառնները, Հայկ Նահապետից մինչև

Քաղաքատունյաց ու Կիլիկյան բազմաբնակներն ու գոսավարները, մինչև իր օրերի լեզենդար հե-
րասները՝ ներսն Աշտարակեցին ու զենեռայ Մաղարյանը, և նուսն Կաղին՝ ժողովրդի ծռ-
ցից դուռն էկած իրական ու իղևալական հերոսներին, որոնցից ոմանց նախատիպերը ծանոթ
էին շատերին ու դեռ ապրում էին, մյուսների գրեթեմաները կորել էին ու մոռացվել։ Աղա-
սին, Մասին, Կարուն, Արծալեցի Մանուկը, Դրիգար Մանուկայանը հերոսության ու անհնու-
րացության օրինակներ կարձան ընդդեմ բուրժական բռնապետության պայքարի էլած հայ-
զուկների և ժողովրդական լիքիմասունների համար։

«Վերհ Հայաստանի» դասեր՝ գալիս ունեղին ուղղված պատգամներն, այսօր էլ զգաս-
տացնող են և ուսանելի, ոգելուծ և խորախորհուրդ։

Իր իմաստուն մատչանում էնեկող հայոց ներքին կյանքն ու պատմությունը, Աբով-
յանն էկել էր այն անխախտ համոզման, որ ազգության գալույթն գլխավոր գործունեներ
հանդուրին հասկանալի լեզուն և հայրենի մշակույթի դարավոր ավանդներն են, որոնց պաշտ-
պանությունն ու զարգացումը հա վստահում էր երիտասարդությանը. «Ձե՛ղ ձե՛ ասում, ձե՛ց,
Հայոց նորահաս երիտասարդք, ձեր անումին մեռնի՛մ, ձեր արևին դուրբա՛ն, տասր լեզու
սովորեցի՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը դայիմ բռնեցի՛ք...»

Հ Գաւերի փորձն, այնուհետև, սազարեցել էր Աբովյանին, որ հայ ժողովուրդն իսկական
բարեկեցության ու երջանկության կարող է հասնել միմիայն մշտական խաղաղության ու
ազատության պայմաններում և սեփական պետության մեջ, հեռակաբար Հայաստանի գալիքը
զարբնող երիտասարդությունը պետ է կյանքով ու արյունով պաշտպանել հայրենի աշխար-
հը. «Շունչդ տո՛ւր, հոգի՛դ, բայց բո Հայրենիք մի՛ տուր թշնամյաց...», — անա՛ Վերհ Հա-
յաստանի» երկրորդ դասը։

Բայց կարո՞ղ էր բոնության ու տղիտության ճիւղաններում շնչահեղձ դարձած ու կոտո-
րակված հայությունը, առանց արտաին, անշահախնդիր օգնության, պաշտպանել իր անկա-
խությունը, վերաշինել իր ավեր տունը։ Աբովյանը գտնում է նաև այդ օգնությունն ու հո-
վանավորությունը ի դեմս Ռուսաստանի, և երրորդ դասը տալիս ժամանակակիցներին ու
հետնորդներին. «Յրհնեցի՛ք ոսի ոտը, ջան-ջանի տվի՛ք, իրար սիրեցի՛ք...»

5

«Վերհ Հայաստանի» ձեռնդից և առաջին էջերի ջերմ ընդունելությունից հետո Աբով-
յանի միտքն ու երևակայությունն սկսեցին ազատորեն սավառնել և դյուրությամբ գտնել
պատշաճ ձևեր՝ որոշես պատմվածք ու մանրապատմ, ինճախոստովանություն ու ակնարկ,
ազգագրական շափածա պատկեր ու բնութքան երգ, բոլորն էլ աշխարհաբար լեզվով։ Հետագա-
յում, «Վերհի» ստեղծված օրերի իր հագեցվածակր նկարագրեցին, Աբովյանը վերհիշում էր,
«Ինչ խուլ, կորած, մայրած մտքն ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին էկել։ Նոր էի իմանում,
որ զրաբառ ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սնաքր միտքս փակել, թխուլ էի էկն։ Ինչ ու ասում էի
կամ զրում մինչև էն հաղադր, գողացած կամ հնազած բաներ էին...»։ Գրաբարով գրած ճիւղ
ստեղծագործություններից մի փանիք ևս վերամշակում է աշխարհաբար լեզվով («Հունալ-
նություն աշխարհի, այգին Ղուղանովի», «Թիֆլիզու հայոց հանգստուրանը»), մյուսները՝
անալարտ ու անագիր մնացած շատ մտահղացումներ, նաև որոշ քաղցամանություններ, հենց
այդպես կիսատ էլ թողնում է ու այլևս երբեք չի անդադառնում։ Հնդառաջ զնալով ժող-
վրդական խավերի նախափրություններին ու հաշակին, բայց և տակալին շունճալով ան-
փական հղալումներ, Աբովյանը կատարում է նաև փոխադրություններ ու քաղցամանույն-
ներ՝ ամեն դեպքում հետապնդելով որոշակի նպատակ, ցուցադրելու համար որդիական սիրտ

անհաղթահարելի ուժը («Ֆեոդորա»), խաբխուսելու համար հայոց աղիկներին՝ հրապարակ հանելու իրենց հաշվեկու գեղարվեստական մտանկացումները և գրական ստեղծագործությունները («Ազնես»), հայ ծնողների ձեռքը տալով իրենց որդիների դաստիարակության համար օգտակար հրահանգարան («Պատմություն Տիգրանի»)։

1841 թվականին ու հետագա տարիներին կյանքի կոչված այդ ստեղծագործությունները զաղափարական ու գեղարվեստական ոռոտումով սերտ աղերսներ ունեն «Վերս Հայաստանի» հետ, իսկ երբեմն էլ վերջինիս քմասների ու զաղափարների ստակական վերաբերմունքներն են։ Խոստում օրհնականերից մեկը «Ասադին սեր» պատմվածքն է, որի մեջ ազգագրական հենքի վրա ուղվագծվում են պուրակային տիրապետության ժամանակների հայության կենցաղը ու տառապանքները և անմուտազ սիրահանների ողբերգությունը, որի պատճառը նույն սարդար-խաների հաստատած կարգն ու բռնություններն էին։

«Վերիք» անվանիցս հետո մարմին առած՝ Արսլանի մյուս ինքնատիպ հոլացումը «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուն է, որի ստեղծագործական աշխատանքներն ավարտվել են 1841 թ. աշնանը։ Եթե «Վերիք» մեջ Արսլանի նպատակն էր ճանաչել տալ հայ ժողովրդին իր խաբարված պատմական կյանքի հանգամանքներն ու հերոսական անցյալը, բացառել արդի օդրայի վիճակի պատճառները և հայտնագործել բաղաձայնական ու հոգեւոր վերածնության ուղին, ապա «Պարապ վախտի խաղալիք» մեջ փորձ է անում հաղորդակից դարձնել իր ազգակիցներին մարդու կոչմանն ու մարդկային էությունը և բաց անել նրանց առջև բարոյական մահաբացածման և հոգեւոր ազնվացման նահապարհը։ Մի ղեպում Արսլանյանին հուզողը համահայկական շահախնդրություններն են, մյուս ղեպում՝ համամարդկային սկզբունքները, այսինքն՝ առականներին ու շափածո հեկիաքներին յուրահատուկ բարոյա-խոստություն միջոցով լուսավորելն ու նախապատրաստել հային՝ ապրելու համար մարդկության հոգևերով ու ցավերով, չնոռանալով գոթն ու կարեկցանքը, շարատելով գեղեցիկն ու կատարյալը։ «Վերիք» մեջ Արսլանն իր ողջ ցասումն ուղղում է հայության առաջնորդը կանցնող խավար ուժերի դեմ, իրենց դրանք օտար կամ հայրենի, «Պարապ վախտի խաղալիք» մեջ՝ մարդու կոչումը, բարոյական նկարագիրը և աստվածային կերպարանքը ոտնանահողների դեմ։

«Պարապ վախտի խաղալիք» Արսլանի՝ աշխարհաբարոյով ստեղծած ուսուցողական և բնարական էջերի բնութանին է, բանահյուսական սյուժեներով զրած ինքնուրույն առականների կողմին զբոսն լայն տեղ է տրված Ի. Կոլոլի, Ի. Նևեմիցների և Ի. Իմիտրիի համանման ստեղծագործություններին, որոնք հալացված են հուխանելի վարպետությամբ և իրավամբ պիտի դիտվեն որպես բարգմանական արվեստի զուլազոտողներ։

Արսլանի առականների հերոսները XIX դարի ստաթին կեսի հայ իրականության մեջ իշխող սովատական կենսական և ներքաղաքի բաղկանությունն ու վատբարներն են, այն օրերի մարդկանց քեռություններն ու քուլությունները, վերջապես՝ գյուղի ու բաղալի արգանատուի իսպիր՝ իրենց անմարդկային գործերով ու դատապարտելի լեքալումով։ Առականների այլաբանական կերպարների մեջ ղեկավար չի անենք բարի ու աշխատասեր շինականների, բնական օրենքով կառավարվող կամ բնատեղանական կյանքով ապրող գյուղական համայնքների անդամների, մի կտոր հաց վաստակելու համար բաղալի քափված պարզամիտ պանդուխտների, խավարի քաղաքության մեջ տարվող գեղեցիկ հոգեներ, ապա և՛ շատ ու ազնու դաստիարակների, խորամանկ ու խաղախ գործերեցների, բաղալիքության միայն այլաբանականությունները յուրույրում մոխանդների, իրենց մեծ կարեւորություն տվող ոչնչությունների, փոփ աղբի ստրկացողների ու Երեսպաշտների, ապահ կատակողների, վերջապես՝

նակատագրին գերի դարձած պարզամիտ լեռնականների, որոնց անհասկանալի են իրենց իսկ արարելների ողբերգական հետևանքները:

«Պարսպ վախտի խաղալիքի» կոչված ևր դառնալու ժողովրդական ընթերցանության համար կազմված ստալին գիրքի մեզանում, որը հագուող էր տալու հարյուր-հազարի գեղացի-տական պահանքումներին և իր հոգեշահ պատումներով ու բարոյակերթի խրատներով աշխատավոր մարդու պարսպ ժամանակը դարձնելու բովանդակալից: Այդ նույն նպատակին էին ծառայելու նաև գերմանական ժողովրդական զբեռից հաղված ու հայացված՝ գլխահալի ու կարճ պատմություններ և սրամիտ մանրապատումների շարքեր, որոնց վրա Արսլանն աշխատել է Եկար տարիներ. դեռ «Նախաշավի» առաջին տարբերակի հորիզնի օրերից:

Արսլանի Եվդեբյան ստեղծագործությունների մեջ ձեռն ու զաղափարների մարմնավորման ինքնատիպությամբ ու կատարելությամբ աչքի է ընկնում հատկապես «Թուրքի ազդիկ» բնարական նովելը, որը բացառիկ Երևույթ էր ոչ միայն հայրենի, այլև համալսողական: Գրականության մեջ: Արդարացի կլինե՞ր այդ երկը կոչել փոխադասական խոն և պատմական: Մասնազատ մարդու բարոյական ու հոգեկան աշխարհի վերականգնման, մարդկության համակցության և հասարակության կառավարման ներքին ու տիեզերական ուժերի մասին: Որքան հստակ ու շղապելի են նովելի հերոսները, գործադրության ծավալման միջավայրն ու պատմաբանը. այնքան վեհ ու վերացական են հեղինակի միտքն ու էությունը պաշարած տաղանդներն ու խոհերը:

Երկու դժգոխ հայածում են մտղան այս աշխարհում և չափելով նրա էությունը՝ ուղեկցում մինչև գերեզման: Մեկը բռնել է նրա չորս բոլորը, մյուսը՝ միտքն ու հոգին: Մեկի ցուրտությունները հանրային կեցության ու ընտանեկան համակցության բարացած ու դաժան օրենքներն են և ազդի ու մարդկության հանդեպ ունեցած պարտականությունների կատարման հանապարհին այլևայլ առիթներով կրած հանդիմանական հայածանքները, մյուսինը՝ մարդ անհատի շիտակահացված տենչանքներն ու տվայտանքները, սերունդն ու կարողությունը: Երբեմն բնությունն ինքն էլ իր կատաղի տառերով ամելի է բորբոսում այդ անվար խառնակները:

Եվ անհամառային տապին, երբ երկնից թափվող կրակը խանձել ու չորացրել է ամեն ինչ. երբ լույս ու դադարել են ամեն ձայն ու շարժում. Արսլանի՝ նակատագրից հալածված բնարական հերոսին, մարդու նկատմամբ սիրա և կարեկցանքի զգացումը տանում է կարեկցանքի ու բարոյական աշակցության կարգա մեկ ուրիշի դուրը, առանց իրեն հարցնելու, թե վերջինս ի՞նչ ազդի ու սերի է պատկանում կամ ի՞նչ կրոնի դավանում: Մեկը եկրոպայան կրթությունն ստացած տղամարդ է, բայց գրասիրտ ու բարի, մյուսն արևելյի դեռածի օրհորդ՝ խեղճ ու անգոր: Եվ նակատագրից ու բախտից հալածված այդ արարածները հասնում են փոխըմբռնման, թերևսցնում իրենց սրտերը, որպեսզի հետո դիմազրպեն նոր շարիքի, նոր ժողերության: Այդ վերջին արարի մասին հեղինակը չի պատմում, բայց այն ծավալվում ու լուծվում է ընթերցողի երևակայության մեջ: Օտառ տղամարդու առջև իր ցավը պատմող բուրբ աղբյուր գոհ է զենում մոլորանդ նոր վրեժխնդրությանը:

Մեկն ու կարեկցանք. փոխըմբռնումն ու դաշնությունը հալածվել են այս աշխարհից հենց այն ժամանակներից. երբ մարդկությունը մոռացավ բնական կրոնը. մեկն սկսեց պաշտել իր Ալլահին, մյուսը՝ Աստծուն. Բաղդադին կամ Սահաբային և վերջինների բարոցներով առաջնորդվելով՝ անհաշտ բշտամեղով ու ատելությամբ լցվեց իր նմանի դեմ, հալածեց, կոտորեց ու ոչնչացրեց մյուսին: Հետևաբար, պետք է շանալ, որպեսզի մարդկությունը վերադառնա նախնական ժամանակների կարգ ու օրենքին, մոռանա բնեն ու բշտամեղ, ձգտի հաշտության ու զաշնության: Վասնետոդին, որ իսկանադուր սուլթանն էր ու դարդ շանի,

արտասուներ տեսնի ու ինձն էլ լաց չըլի, ձևեր, ին օղբալի ձևեր լսի ու ինձն էլ ճետր չմղկտաւ. ես էլ ի՞նչ աստված կունենա, ի՞նչ հոգի, ի՞նչ հավատ», — տարակուսված հարց-
նում է Արսլյանի հերոսը:

— Եվ ինչպէս «Վերհ Հայաստանի» վեպում մարդուն մարդ պահողը մնում է սիրա անա-
բաւտ զգայունը, այս պատմվածքում էլ փառաբանվում է սերը. իբր մարդուն մարդկայինին
վերադարձնող, մարդու մեջ մարդկայինը վերածնող ամենամիտը գոհարայուն. «Բայց ա՛խ,
ա՛խ, ե՛րբ էս մեր կայսր աչքի կապը կարճակլի, ե՛րբ էս մեր կայսր, խավար մոխի փառքն
կպատռի... որ էլի իրաւ պիւճեն, իրաւ քնդունին ու ինչպէս մէկ հօր որդի՝ Երկրուն մէկ
սիրտ, մէկ հոգի, մէկ միտ, մէկ տեղ, մէկ զերեզման ունենան, ինչպէս երկնումը», ուր,
ետ-առաջ, պիտի գան. պիտի գան, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, քն պարգերես չըլին ու լանհ...»
Կիտենի աղղեն, որ «Վերհի» մեջ փառաբանելով սուրբ սերը, Լեւոնյանը նկատի ունեւ
ճշա դրսեւորման անհատորում ձևերը՝ բարձրացի հանգեպ սիրաց սկսած մինչև սերն առ սի-
րեցյալ, առ ազգ ու հայրենիք, ծնող ու զավակ, տանջվող ու տառապող մարդկային, որով-
հետև շինչ կրակ կարա անսեր սիրտը տաճացնէլ... Սերին ի՞նչ կղկմանա, որ մահից վա-
խենա...»:

6

Արսլյանը հիմնադիր ու սկզբնապնդողն է արեւելահայ ճոր դպրոցի ու մանկավարժու-
թյան, աշխարհիկ բովանդակությամբ կրթության և ուսուցման: Նրա մանկավարժական-յու-
սավորական առաջին ծրագրերը շարադրվել են տակավին դարպասյան տարիներին, տաղ-
նօրդ և ուսուցիչ ունենալով յուսավարւոյան դարաշրջանի մտածողներին ու մանկավարժնե-
րին, ի դեմս Ռուսոյի, շերտերի, Պետալոցցիի, Ֆրանկէի: Սկզբներում հայության յուսավա-
րության բանը նա վերապահում էր Մխիթարյանների նմանությամբ՝ Հայաստանի ավերակ
վանեւորից մեկում հաստատվելի միաբանությանը, որին սեղանակցելու էին ինձն ու իւր վա-
նական ընկերները: Չնայ Արսլյանը մտածում էր բաց անել Բահաւայացու-աւսուցիչներ պատ-
րաստելու համար հատուկ դպրոց, իսկ 1837-ից գլխավոր ուշադրությունը բեւտում է ժողո-
վրդական դպրոցների համար ղեկավարներ պատրաստելու խնդրին, որպիսիք պիտի դառ-
նային իւր մասնավոր դպրոցի աշակերտները:

Իւր մասնավոր դպրոցի, նաև՝ Անդրկովկասի գաղառական դպրոցների գործածության
համար Արսլյանը կազմում է հուրադույն մանկավարժական մերողների օգտագործմամբ՝ դա-
սագրերն՝ «Նախաշալիկ կրթության» (հայոց լեզվի այբբենաբան և ընթերցարան), «Նոր տե-
սական և գործնական քերականություն ռուսաց լեզվի վասն հայոց» (Երկու լեզուները նա-
մեմատական Լիզանկով ավանդելու համար). քմաբանության և քերականության ձեռնարկներ,
զանազան մեթոդական հրահանգարաններ ու դիտողություններ, որոնք նորություն էին և ան-
սովոր հայ իրականության համար, մանկավարժական առօրյայում: Արսլյանը ճատուկ ուշա-
դրություն էր դարձնում ո՛չ միայն անհրաժեշտ ու կայուն գիտելիքներ հաղորդելու խնդրին,
այլև երեխաների բարոյական դաստիարակության հարցերին, որովհետև, ինչպէս նկատում
էր նա, գիտելիքներ ամեն սեղ կարելի է ձեռք բերել, բայց ո՛չ ամեն տեղ կհաղթի նախա-
պատրաստել մտնկանը իւր ապագա կոչմանը՝ իբրև հասարակության օգտակետ անդամ, իբ-
րև միայն ու միայն իւր մեծավորների բարիքի համար ստեղծված մարդ:

Արսլյանն ամբողջ կյանքում մաքառեց, որպեսզի մայրենի լեզվի ուսուցումը տարվեր
ճոր հայերենով՝ աշխարհաբարով: Նրա համոզմամբ՝ հին և հանրությանն անհասկանալի

գրաբարն էր միակ պատճառը, որ ժողովուրդը խախտափում էր ազիտայան մեջ, որ լռել էր հայ մասնակների երգը, որ անմշակ էր մնացել աշխարհաբարը:

Ազուն ազգության ուժերի համախմբման գլխավոր ուժն էր, ազգության գոյության հիմնաքարը: Համընդհանուր գրագիտության պայմաններում միայն հայությունը կարող էր հոգեպես, տեսնական ու բազմազան առումով վերածնվել, բարգավաճել և մտածել ազգային պետականության մասին, իսկ դրան խանգարում էր այն, որ հանուրին հասկանալի լեզվով՝ աշխարհաբարով չէր տարվում ուսումը:

Իր լուսավորական ծրագրերը կազմելիս՝ Արովյանը աշխի առաջ ուներ ո՛չ միայն հայության, այլև անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերը, որոնց հազեար վերածնման համար հայնպես նա չէր խնայում իր անձն ու կարողությունները:

«Մանուկների աշխարհը վաղուց ի վեր քայլեր երկրային հոգեպարար քախտապարություններից ինձ համար ամենաբարձուն է եղել: Նրանց կրքերն աշխարհիս երեսին ամեն բան է ինձ համար ու դեռ ավելին, քանի որ նրանք մեծ մասամբ իմ ազգակիցներն են, իսկ մյուսները՝ վրացիներն ու քաթարները (իմա՝ ադրբեջանցիները — Պ. Հ.), իմ երկրացիները», — գրել է Արովյանը դեռ 1838-ին:

Արովյանի կարապի երբը դարձավ «Ռուսերությունը դեպի Անիի ավերակները» (համափորձական խորհրդածություններ), որը չնացրեց հրատարակել, խիստ կարևոր մի երկ հեղինակի վերջին ամիսների հոգեվիճակն ու մտքումները հասկանալու համար: Պատումի նյութը Արովյանի և ուրիշների իրական հանապարհորդությունն է նեևանից դեպի պատմական բաղաժի ալերակները, բայց, ըստ էության, ինչպես Արովյանի ուրիշ շատ ստեղծագործությունների մեջ, այստեղ ևս Անիի հանդես է գալիս որպես խորհրդանշիչ հայ ստեղծագործ հանճարի ու հայկական պետականության, դառնալով նաև հեղինակի բազմազան համազգումներն ու լուսավորական ծրագրերի վերածնունդն համար յուրօրինակ ազգակ:

Էջ առ էջ ծավալելով իր պատումը, նկարագրելով իր տեսածն ու լսածը, Արովյանը հավաստում և ազդարարում էր, որ Անին հայոց աշխարհի հաշվն է, վաղուց անցած լեգենդների կարգը, որպիսիք կարելի է գտնել Հազար ու մեկ գիշերների հեփաքներում. միայն թե Անիի լեգենդը իրական է, տեսանելի ու շոշափելի: Բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված բոլորությունների դարերում Բագրատունյաց զուգադ աշխարհները ստեղծեցին փառքի ու հզորության այդ մարմնացումը, որով կարող էր պարծենալ ո՛չ միայն Հայաստանը, այլև ողջ Արևելքը: Այնչեղով նաև հզոր պատվար Կովկասի, Մեղրիայի և Քուրդեստանի վայրենիքի ու անսանձ տիրակալների աշխարհների դեմ, տեսական մաքուրություններից ճնտո, ի վերջո, Անին ղեկավար, որի համար պակաս հանցավոր չեն նաև բյուզանդացիները և միջնադարյան Հայաստանի մյուս հարևանները: Անիի բնակիչները ցրվեցին աշխարհով մեկ՝ ամենուր գարմացնելով իրենց հարտաբաղիտությանը և ձեռներեցությանը, իսկ բաղաժն առաջացավ ու վերածվեց ալերակների: Եվ անհա՛, հարյուրամյակներ հետո, այս ամայացած երկրին նոր կյանք են պարգևել ուսուները:

Մեանք են անհա՛ Արովյանի պատմական անդրադարձումների գլխավոր քովանդակությունը՝ ճոխալված իր իսկ հեղինակի մանկապատանական հիշողություններով, հայոց պատմության նին ու նոր գրվածների վերապատումներով ու մեկնաբանություններով, ուսուների տիրապետությունից հետո Ալբանիայի աշխարհում կատարվող շինարարական աշխատանքների ու վերափոխումների նկարագրություններով, երկրամասի և հայության կյանքում տակավին անլուծելի մնացած հարցերի առաջադրումը ու բնությունը: Անկեղծորեն պատմելով անդրկովկասյան ժողովուրդների լուսավորության քննադատում առ այսօր բաժնած ապարդյուն ջանքերի մասին, Արովյանը հույս էր տածում, որ ի վերջո հնարավոր պիտի

դառնաւ կտտրելու հակոտնյաների դիմադրութեանը, եւս սերեղի կրթութեանն ու դաստիարակութեանը ազատել մօլլաների, տերտերների և ցարական հետադիմ պաշտօնեայան խնամակալութեանից: Ռուսիայի նկատակները բարի են անդրկովկասյան ժողովուրդների զաւիթի նկատմամբ, ուստի նա իր սրտաբախ զգացումներն է առաժամ բարձրացին՝ «Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ ռդիների հզօրութեանն ու փառքը պանպանելու համար»:

Անիի վերաշինման զազաւիարը, որ Աբովյանն արձարծել է տակաւին «Վերք Հայաստանի» չքերում, իր իղեալ ճերմօրի՝ Աղասու բերանով՝ «Միտքս էն էր, որ Անի քաղաքը շինեի», «Ռսի ռահաք դառնայի», — բաղձաճէն էր Հայաստանի արեւելքան ու արեւմտյան բնաշխարհներին վերամիախմբման և ռուսաց տերութեան նովանու տակ հայկական պետականութեան վերակենդանան: Իր ու իր ճերմօրի այս չիրականացված իղձն ու կտակը Աբովյանը հանձնում էր զաւիթ սերունդներին, որոնց համար նրա անձն ու ստեղծագործութեանը դարձան քիրելի ու սրբազան:

Դուպաւտյան ռուսամեհոտութեան դեռ առաջին տարիներին ծանօթանալով Աբովյանի արտակարգ սնակոտութեաններին և վեհ նպատակներին՝ պրոֆ. Պարրատը կանխատեսել էր. «Անձնազ և յափտեճական եղիցին երախտիք ձեր ի վերայ լսզգի ձերայ...», քանզի՝ «զազգ մի յաւաւորել նախանձելի է քան զամենայն և անմեղանալի դարձից ի դարս...»: Պատմութեանը հաստատեց Պարրատի զուշակութիւնը: Աբովյանը դարձավ անմեղ ու անմահ...

ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՌՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Պատմական վեպ

ԱԶՆՈՒՍՏՈՂՄ ԶՕՐԱԳԵՏԻ,
ՔԱԶԱՋԱՐՄ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ
ՎՍԵՄԱՄԻՏ ՀԱՅԿԱԶՆՈՑ ՍՄԲԱՏԱՅ
ԿՅՏՄԵՐԱԳԹԱԿ ԱՍՊԵՏԻ

Հոգևորագատ սիրոյ
նորընծիւ տոհմատւէայ

Ես ա՛մ գիժ աղբոց բացից սգարան,
Ես ա՛մ դառն վիրացս ցուցից գբերան.
Վաղուց գլխիկոր քախժեալ իմ ինար՝
Անկեալ ի խոնարհ, խզեալ գլուխոյն լար.
Բանայր ինձ զայն խօր զընդուն հոգեսպառ,
Վայել գիժ կենաց վայրիկ այս քշուռ,
Գրկել զայն անսիրտ, սառն շխադարան,
Մահուամբ դիւրանալ ի նախնեացն կայան.
Սուրբ վաշտոյն դէ՛ք իմ կռնդ ոսկերոտեաց
Նուիրել, մնալ գատ յայս արհաւաց:

Դո՛ւ գիժ սպառեալ շունչ կրկին զարթոցեր,
Դո՛ւ նսեմ նոգայս նոր լո՛յս բաշխեցեր.
Ի Քո՛յզ հայեցեալ սէր առ Հայրենի՜ն,
Ի չե՛րմ Քո նռանդն սրտի վեճ-խօրի՜ն՝
Անկան կեղևանք յաշացս դառնակոծ,

Կենսահատ իմ քեֆ զօրացան ի Քոց
Ջայնից երկնադայց: Ո՛ն, զարթնում յանկարծ,
Մահաշունչ իմ քուն մեկնի ինքնհալած:
Հայրենին իւրով շինաղ մեծութեամբ,
Հայկազունք իւրեանց ընտիր վեհութեամբ
Նոր դրա՛խտ, նոր օ՛ր սուրբ քացան առաջի
Քիպեայ իմ հագույ, ծիրեայ իմ սրտի:
Որդին կարօտեալ ի ծունկս սիրավառ
Անկեայ՝ որոնէ գիր աստղ ուղեվար:
Դու յայս երկնադերս մաղթանալ պահու
Կանգնիս ի բարձունս Հայկազանց դասու.
Հոգեւորաշ տեսլեալք անմահ Քոց նախնեաց,
Կիլիկեան վեհից Սմբատաց քաջաց
Ջանուն, զօրինակ, զսիրտ և զեռանդն
Ի Քո՛յց վեհ անծին բերեալ սիրամարտ՝
Բանաս գիմ լեզու, նանես գիմ բաղձանս
Ի բոլրս դիցազանց մերոց ի կայսնս,
Ջորս բռնն ժամանակն քաղէր ի մոխիր,
Ջորոց զին անկշիռ անգիտէր երկիր:
Թէ ո՛չ Քրաքիօն կապեցեն Քեզ ձեռք,
Թէ ո՛չ խռոխտ կրկեփ կանգնեցեն Քեզ մեռք,
Մոսայն գժա անուն՝ ընտիր, սլաշտելի,
Հանցէ՛, վե՛հ սեպուն, ի կամարս երկնի:
Անդ ջովք մեծազանց մերոց սուրբ նախնեաց,
Ասա սիրտք շնորհապարտք անմեղ մեր մանկանց
Դարուց խիզախեալ՝ զանման յիշատակ
Քո սուրբ պանծեցեն յամայր անբանդակ:

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Կրեսոս թագավորն Հիդացվոց, երբ Կյուրոս բոլոր աշխարքի տիրեց ու նրա երկիրն էլ առավ, կովումը ղոնշուն, սիրելի, բարեկամ, զորապետ՝ նրան թողեց, ու էն անգին մարգարտի ու ջավահրե ամարաթներում մեծացած Կրեսոսը, որ իրանից բախտավոր աշխարքի երեսին էլ մարդ չէ՛ր համարում, ընկած մեկ պարսիկ զորականի առաջ, շունչը բերնին հասած՝ փախչում էր, որ իր գլուխն էլա պրծացնի, պարսիկը հտեկեցը հասավ: Սուրբ գլխին պսպղաց, աչքերը սեպցավ, դեռ գլուխը չտված՝ հենց իմացավ, թե մահն, էն ա, հոգին առավ: Հենց ուզում էր, որ ի՛ր թուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին իրան չսպանի, զորականը որ թուրը չի՛ բարձրացրեց, թագավորի միամոր որդին, որ հոր մահը շտեհավ առաջին, քսան տարվա փակ լեզուն իսկույն կապը կտրեց, բաց էլավ, ու քսան տարվա լուռ սիրտը իր առաջին ձենը տվեց:

— Անօրե՛ն, էդ ո՞ւմ ես սպանում, քաշի՛ր թուրդ ետ, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոս ա, աշխարքի տե՛րն ա:

Զորականի ձեռները թուլացան. թագավորն իր գլուխն ազատեց, քսան տարեկան լալ (մունջ) որդին իր հորը պրծացրեց:

Էսքան տարի ողորմելի թագավորազն իր կյանքն անց էր կացրել, ո՛չ ծնողաց էնքան սերը, էնքան գութն ու փափաղը, որ նրա ձենը մի լսեն, մի սիրտները հովանա, ո՛չ էն փառքն ու մեծությունը, ո՛չ էն պատիվն ու իշխանությունը, ո՛չ էն գանձն ու հարստությունը, ո՛չ աշխարքիս սերն ու վայելչությունը, ո՛չ էնքան սիրելիաց ու բարեկամաց սերն ու քաղցր զրիցը, ո՛չ ամպի ձենը, ո՛չ գետի ու թռչնոց էն անուշ եղանակը էնքան վախտ նրա սրտին է՛ն ներգործությունը չէին տվել, որ մեկ ծպտա էլա, ու իր հոր, իր ազիվ հոր մահը որ առաջին տեսավ, սիրտն էլ իր խուփը ետ քցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը հայտնեց, կարոտ, վերջին թելն ընկած հերը իր որդու ձենը լսեց,

որ լսողի սիրտն էսօր էլ ա կրակ ընկնում, երբ մտածում ա, թե ողորկալան
սեռն էր, որ բնության դրած զնջիլը էսպէս ջարդեց ու փշրեց:

Ո՛չ քսան, երեսուն տարուց ավելի ա, իմ ազիզ հեն, իմ սիրելի ա՛զգ,
որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթոթվում ա. գիշեր-ցերեկ լացն ու
սուգ իմ աչքիցս, ա՛խն ու ո՛խը իմ բերնիցս չի՛ պակսում, ա՛յ իմ արյու-
նակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մուրաղս ձեզ պատմեի ու հետո հողը
մտնեի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան
հրեղեն սուրը գլխիս պտտում էր, ամեն ըոպեի ձեր սիրտն ու դարդը հոգիս
էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երե-
սը, իմանում էի ձեր ազնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն
ու բարեկամութունը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութունը,
մեր առաջին, է՛ն հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը,
մեր Հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչելիքն ու հզաշքը,
մեր ընտիր ազգի աննման բնությունը ու արած քաջութիւնները: Մասիս
առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ աշխար-
քի ծնունդ նմ ես. դժախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երազում թե
լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատվականութունը իմ առաջս էր բե-
րում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին,
որ ես իրա՛նց որդին եմ. Եվրոպա թե Ասիա՝ ինձ անդադար ձեն էին տալիս,
թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյան՝ թոռը, էջմիածնա՛ որդին, դրախտի՛ բնա-
կիւր: Պաշտում թե ժամում, չուում թե տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին, որ
սիրտս պոկեն, հանեն, ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա ու էսօր էլ կո-
խում ա. շատ անգամ, մեկ հայ տեսնելիս, ուզում էի էլած շունչս էլ հա-
նեմ, նրան տամ,— բայց, ա՛խ, լեղուս փա՛կ էր, աչքս՝ բա՛ց, բերանս՝
բռնա՛ծ, սիրտս՝ խո՛ր, ձեռս՝ պակա՛ս, լեզուս՝ կա՛րճ. գանձ չունեի, որ
գործով ցույց տայի ուզածս. անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնի. մեր
գրքերն էլ՝ գրաբառ, մեր նոր լեզուն էլ՝ անպատիվ, որ սրտիս հասարթը
խոսքով հայտնեի. հրամայել չէ՛ի կարող, խնդրեի, աղաչեի էլ՝ լեզուս
մարդ չէ՛ր իմանալ, չունքի ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրա չծիծաղին, շա-
սեն՝ կոպիտ ա, հիմար ա, որ քերականություն, ճարտասանություն, տրա-
մաբանություն չգիտի, ես էլ էի ուզում, որ ասեն. «Օ՛հ, էնպէս խոքը, խըր-
թին շարադրել գիտի, որ սատանեն էլ միջիցը մեկ բառ չի՛ կարող իմա-
նալ, հասկանալ»: Ես էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցույց տամ, որ ինձ վրա
զարմանան ու ինձ զովեն, թե հայրեն շատ խոր տեղակ եմ: Ով մեկ լեզու
գիտի, ես մեկ քանիսը գիտեմ. ի՞նչ գիրք ասես, որ չնմ սկսել թարգմանիլ
ու կիսատ թողալ. ոտանավոր, շարադրություն հո՛, էնքան եմ գրաբառ
գլխիցս դուս տվել, որ մեկ մեծ գիրք էլ է՛ն կդառնա:

էս միջոցումը աստված ինձ մեկ քանի երեխանք էլ հասցրեց, որ պետք է կարգացնեի: Սիրտս ուզում էր պատուի, որ էս էրեխեքանց ձեռքն էլ ինչ հայի պիտք տալիս էի, չէին հասկանում: (Որուսի, նեմեցի, ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին էնպես բաները դիր գալիս: Ուզում էի, շատ անգամ, մազերս պոկեմ, որ էս օտար լեզուքը ազնի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվըներումը նրանք կարդում էին երեւելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին է՛ն բաները, որ մարդի սիրտ կարող է գրազել, շունքի սրտի բաներ էին, ո՞վ չի՝ սիրիլ: Ո՞վ չի՝ ազիլ լսիլ, թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կոխվը ի՞նչ զատ են, բայց մեր լեզվումը թե էսպես բաներ ըլին, թո՛ղ աչքս հանեմ: էլ ընչո՞վ էրեխիս քո լեզուն սիրիլ տաս: Գեղըցու վրա ջալահիր ծախիր, հա՛, շատ լավ բան ա, ամա որ կարողութուն չունի, մեկ կտոր ճաթի հետ էլ չի՝ դոխիլ քո տված անգին քարը:

էս հո էս. Եվրոպիումն էլ որ չէի կարգում բազի գրքերում, թե հայ ազգը պետք է որ սիրտ չի՝ օւնեցած ըլի, որ էնքան բաները գիտվն անց են կացել, մեկ մարդ էլա չի՝ դուս էկել, որ մեկ սրտի բան գրի, ինչ կա՝ եկեղեցու վրա ա, աստծու ու սրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը էրեխեքն էլ դիտատակներին օւնեին, շունքի բուր աշխարհի բաներ են: Թե ասեի՝ բոլոր Եվրոպացիք են անխելք անհավատ, որ աստծու բանը թողած էսպես ծառի-մտրի բաների հետ էին ընկել, հիմարութուն կըլեր: Թե չէ, մեր նարեկը թողած՝ ախր ինչպե՞ս էին նրանք էն գրքերին հավանում: Լավ գիտում էի, որ մեր ազգը էնպես չէր, ինչպես նրանք ասում էին, ամա ի՞նչ անես. անաղուն ջաղացի քարն էլ չի՝ պտիտ գալիս, ո՞ւմ ասես:

Միտք էի անում, որ թե կտրիճ մարդ ասես, մեր միջումը հազարավորն են էլել ու էսօր էլ կան. թե խելոք խոսք ասես, մեր պառավներն էլ հաղարը գիտեն: Թե աղ ու հաց ասես, օեր, բարեկամություն, քաջություն, երեւելի անձինք ասես, մեր գեղըցոնց սիրտն էլ ա լիքը էսպես մտքերով: Առակ, մասալա, սուր-սուր խոսքեր որ ուզենաս, հո էն հետին ռամիկ մարդը մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած, որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանային, մեզ էլ գովեին, մեր լեզուն էլ սիրեին, մնացել էի տառակուսած: Լավ գիտեի, որ թե օսմանցվի, թե ղզլբաշի երկրումը ինչքան էնպես երեւելի, խելոք, հունարով մարդ են էլել, ինչքան խանի, շահի, սուլթանի դռներին սիրեկան աշրդ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ են էլել, շատք հայ ա էլել: Մենակ Քեշիշ օղլին, Քյոռ օղլին բավական են, որ ասածս սուտ չի՝ դուս գա: Թո՛ղ էսօր էլ մեկ մարդ Գրիգոր Թարխան-

վի հետ խոսա, նրա ասած խոսքերն, նրա էն ճարտար լեզուն, նրա էն հիա-
նալի բոյն ու պատկերը, նրա հենց մեկ հունարը տեսնի, որ հարիր տեսակ
դանազան մարդի ու ազգի լեզուն, շարժմունքը, նստիլ վեր կենալը էնպես
ցույց կտա, որ քոռանամ, թե Եվրոպիո էն ընտիր թեատրներումն էլ տե-
սած ըլիմ, ու վարժատան երես հո իր օրումը, կարելի ա, էն ժամանակն
ըլի տեսած, որ այբբենը մեր միջումը գարով էին բռնում, գլուլլով վեր
քցում, էն ժամանակը կիմանա, թե հայոց միջումը ի՞նչ հունար կա:

էսպես բաները մտածելով՝ օրս ու ումբոս մաշվել էր Շատ անգամ
ուզում էի իմ գլուխս մահու տամ: Չէի իմանում, թե սրա շարեն ի՞նչ կրլի
թո՛ղ լսողը չհավատա, ամա էս ցավն էնպես էր սիրտս առել, որ շատ ան-
գամ գծվածի պես ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ ետ
սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց է՛ս էր պատճառը, որ մեկ օր էլ, ամառվան
պատտուրի ժամանակին, աշակերտներս որ առավոտը թողի, ճաշիցը ետ
ընկա էլի սարեսար: Ծարս կտրվեց, զնացի նեմեցի Կոլոնիեն, մեկ նե-
մեց բարեկամի մոտ. նրանք էլ ինձ վրա ցալիւով՝ իրեք օր չթողին գամ
քաղաքը: Բայց քաղաքումն իմ սիրելի աշակերտները ու ծանոթ-բարեկամք
իմ սուգս վաղուց էին արել: Հենց իմացել էին, թե Քուոն եմ ընկել, շունքի
ամեն առավոտ, րիգուն գնում էի, լողանում: էլի իմ, ի՛մ ազիզ, ի՛մ սիրե-
լի աշակերտներն էին ընկել ետեիցս, որ բալթի մեկ բան էլա իմանան: Մեկ
առավոտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առա-
ջովս անց կացան: Որ շտեսա նրանց, հոգիս տեղըհան էլավ: Իմ ու նրանց
էն օրվան իրար տեսնիլը ո՞վ կարա պատմիլ. ով սիրտ ունի, ինքը կիմա-
նա: Բալթի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա, ա՛յ իմ սիրելի՛,
իմ ազի՛զ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս՝
բերանումս, ձե՛զ, ձե՛զ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, ձեր արեի՛ն
մեռնիմ:

Բայց ա՛խ, ե՛րբ ա երկինքը մեկ կերպի մնացել, որ մարդի սիրտը
մնա: Հենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սև-սև ամպերը գլխե-
րը բարձրացրին, էլի կայծակ ու որոտումն սրտումս մեյդան բաց արին:
Ջուրն ընկնիլ՝ էլ չէի կարող, շունքի աստուծո ահը մտքումս, անմեղ քոռ-
փիս ձենը անկաջումս էր, սերն ու ծնողական գութը՝ ջիզարումս. ես դին-
ջանայի, էթըմին ո՞վ պահեր:

Բանը հենց էս էր, որ ասում էի մտքումս, թե նստիմ, ինչքան խելքս
կբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երեւիլի մարդկանց արած քաջությունները
պատմեմ, էլի մտածում էի, թե ո՞ւմ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի՛
հասկանալ: Թեկուզ ուներեն, նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ
գրաբառ, տասը՝ կրլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թե-

կուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու քաղացու Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՝ խոսում, էն լեզուն չի՝ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր, ո՞ւմ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բան կուզի: Քո ղաբլու փլավն ինձ ի՞նչ օգուտ, որ ես չե՛մ սիրում:

Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին թանխա տալիս, թե մեր ազգը ուսումնասեր չի՝, կարդալը նրա համար դին չունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարդալ չսիրող ազգը Ռոպենսոնի պատմությունը, Պղնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնհեծե էր ման ածում: Էս էլ լավ գիտեի, որ ինչ երեկելի աղգեր կան, բոլորն էլ երկու լեզու ունին՝՝ ճին ու ճո՛ւր: Ախր թե լուսավորյալ լեղուն լավ ա, ու քարերն էլ պետք է տրաբին ու հասկանան, էլ տոնյուղ, նշան, պատիվ ո՞ւր են տալիս դիբանդին: Էն լեզվագետ իմաստունը թո՛ղ գնա, կանգնի, գուռ, ջանը զուռ գա, լսողը թո՛ղ ինքը հասկանա, լուսավորյալ գլուխն ավստոս չի՞, որ ցավի:

Միտք էի անում, որ գիծն էլ էս չի՛ անիլ: Էլի էսպես, մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ ղոնաղ էի գնում յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի, թե տեսնի՞մ՝ խալիսը խոսալիս, քեֆ անեցիս ի՞նչ բանից ա ավելի հաղ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյդանում, փողոցում մեկ բոռ աշրդի է՛նպես են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել, անկաջ դնում, փող բաշխում նրան, որ բերանների ջուրը գնում էր: Մեջլիս ու հարսանիք հո, առանց սազանդարի ե՞րբ հացը կուլ կերթար: Առածները թուրքերեն էր, շատը մեկ բառ էլու չէ՛ր հասկանում, ամա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր գրախտը, ևտ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ. արի՛, բո բերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն ծալի՛ր, ղրաղ դի՛ր ու մեկ աշրդ էլ գու դա՛ռ, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՞ ընկնիլ, զառ վարձադդ հո չի՞ գնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չե՛ս ունենալ:

Մեկ բարիկենդանի, աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երեխությունիցս լսած կամ տեսած բան գիտեի, սակ ու զուլիս արի: Վերջը իմ ջիվսն Աղասին միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին, ու ամենն էլ ուղում էին, որ իրանց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ-մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ հլա սաղ-սալամաթ, փառք աստուծո, Աղասին՝ աղքատ ու մեռած, նրա սո՛րբ գերեզմանին ղուրբան: Ասեցի՝ կեղծավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի: Միրտս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն էկել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման. երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց:

Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մտնկական սիրելի բարեկամ ու ազնիվ հայագրի պարոն դոկտոր Սիլվիոն Սմբատյանը երես մտավ Ուղում էի թուզիս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ համար աստված էր նրան էն սհաթին ղրկել, նրա ջանին մեռնիմ: Զոռ արեց, որ կարգամ. բարեկամիցը ի՞նչ պետք է թաքցրած: Թիրտս դողում էր հարգալիս. մարումս ասում էի, թե հենց հմիկ, որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկիտի մյուսների նման ու իմ ախմախություն վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երևիս չասի: Բայց փիտը ես էի, որ նրա ազնվական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս, որ հենց էն ա, Խուրն էկել էր, ոսկորին դեմ առել, որ չասեց՝ «Թե կգլես կշարունակեր, շատ հիանալի բան կդառնա», — ուղում էի վրա թռչիմ, բերանը, է՛ն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Նրա սուրբ բարեկամությունն էմ պարտական, որ մունչ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թի չէ, կրակը ջանս առավ: Սհաթի տասն էր առավտտի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չէկան: Ծանճը առաջովս անց կենալիս ուղում էի սպանեմ, էնպես էի վառվել: Հայաստան հրեշտակի պես առաջիս կանգնել, ինձ թե էր տալիս: Ծեռոլ, տուն, երեխայություն, ասած, լսած բաներ՝ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարքը միտքս չէ՛ր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սհաթը միտքս վառել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի կամ գրում մինչև էն հաղաղը, գողացած կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան դրում էի թե չէ, յա քունս էր տանում, յա ձեռս բեղտրում: Գիշերվան մինչև սհաթի հինգը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ շալի. չիբուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը՝ իմ հացը: Տանցունց խնդրելուն, նեղանալուն, խռովելուն էլ չէ՛ի մտիկ անում: Երեսուն թաբաղեն, էն ա, լցվելով էր, որ բնությունը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում, թե նստած գրում եմ. երանի՛ կըլեր ինձ, թե էն մտքերը ցերեկն էին միտս ընկել:

Թի՛րելի կարդացող, շնեղանաս, որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդոր համար եմ էստոնք հիշում, որ իմանաս, թե ազգի անըր ի՞նչ լաղաթ ունի, ի՞նչ զորություն: Էն առավոտը իմ դուշմանի տանը ո՛չ ետ գա, ինչ որ ես տեսա: Աչքս բաց եմ անում՝ իմ խեղճ, դարիբ գերմանացի կողակցի ձենն ա ընկնում անկաջս: Տեսնիմ, իմ միայնակ որդին դռին առած՝ էն արտասունքն ա վեր ածում, որ քարեր կմղկատեն: Ծառա ու դարավաշ էլ մեկ պուճախում են փնտացել, կանգնել, ինձ ցավելով մտիկ անում: Ո՞ւմ սիրտը էս սհաթին չէ՛ր ճաքիլ: Գծվածի պես վեր թռա, երեխիս եմ նայում. փառք աստուծո, սաղ ա. կողակցիս եմ աղաչում, սիրտը չի՛ կաթում ետ բերիլ: Ի՞նչ էր պատահել, չէի իմանում:

— Անաստված, ինձ սպանեցիր հո, էս ի՞նչ բան բերիր գլխիս, — վերջապես լսեցի:

Ծառեքն էլ մեկ կողմից են ինձ ղնամիշ անում: Վերջապես իմանամ, որ սաղ գիշերը անդադար դեկն եմ տվել, գոռացել, ա՛խ քաշել, խոսացել, ու ինչ որ հարցրել են տանըցիք, միշտ էլ գերմաներեն ո՛չ, հայերեն սլատասխան տվել ու հազար տեսակ վայրիվերո բան ասել, էլ ետ իմ կոխն սկսել: Մինչև սհաթի ինը, էս հալումն ընկած՝ ես իմ քեֆն եմ արել, նրանք՝ իրանց սուգն, ու ինձանից ձեռք վերցրել: էն առավոտը, սաղ շաբաթ ու ամիս, էսօր էլ մուրազս հենց էն ա էլել, որ գնամ, ընկնիմ մեկ իշխանի ոտք, ասեմ, ինձ մեկ կտոր հաց տա, ու ես՝ գիշեր-ցերեկ ընկնիմ գեղեզեղ ու մեր աղգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ:

Թո՛ղ ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել, ի՛մ ընտիր, փզիզ, ի՛մ սրտի սիրեկան ազգ: Թո՛ղ սրամաբանություն գիտեցողը իրան համբարի համար գրի, ես՝ քո կորած, շվարած որդին, քեզ համար:

Ո՛վ թուր ունի, առաջ ի՛մ գլխիս խփի, ի՛մ սիրտս խրի, ապա թե ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս՝ սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ.

— էդ ո՛ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ աղգին լե՞ք ճանաչում:

Թաք ըլի դո՛ւ, դո՛ւ, իմ պատվական ազգ, քո որդու արածը, քո որդու խակ լեզուն սիրես, ընդունիս, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ լի՛ փոխիլ: Երբ որ կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք: Աղասին քո փոքր որդին ա, սրանից դ՛հա մեծ, դ՛հա անվանիքը շատ ունիս. ինձ մի սիրտ տո՛ւր, արևիդ մատաղ գնամ, տե՛ս, թե ի՞նչ ձևով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիդ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս, թե էնպես որդիք ունեցողը աշխարքումն էլ ի՞նչ դարդ կանի: Ե՛րեսս ոտիդ տակը: Տո՛ւր էդ սուրը ձեռդ էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մոտ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

Քարիկենդան էր: Զինն էկել, դիզվել, սար ու ձոր բռնել էր: Պարզեկա գիշերը է՛նպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ ոտը կոխելիս հազար տեղից տրաքտրաքում, ճոճում, ճքճքում էր ու մարդի ջանը սրսռացնում, ձեն աւելիս: Ամեն մեկ ծառի ճղճերից, ամեն մեկ տան բաշից հազար տեսակ սառցի լույա, հազար տեսակ ձնի բույա կախ էր էլել ու բիզ-բիզ իրար վրա սառել: Հենց գիտես՝ սար ու ձոր կամ նո՛ր էր ծաղկել, կամ նո՛ր ծերացել, մահվան դուռն ընկել՝ շունչն էր մնացել, որ տա ու աշխարհիս բարով մնա ասի: Ղուշ, գաղան, անասուն, սողուն՝ որը փետացել, էստեղ-էնտեղ վեր էր ընկել, որն էլ վազուց, ամսով առաջ բունը մտել, ձենը կտրել, պաշարը վաճելում, գարնան գալուն սպասում: Գետերի, առվերի երեսները սառիցը մեկ գազ էկել, հաստացել, իրար վրա դիզվել, էնպես էր ջրի, աղբրի բերնին հուպ տվել, որ մոտըներին կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձենն էր լսում, որ սառցի տակին տխուր, տրտում քլքլում էր ու էլ ետ էստեղ-էնտեղ կամաց-կամաց ձենը կտրում, պապանձվում, սառչում:

Արեգակը էս առավոտ որ դուխը քնի տեղիցը ու աղոթարանիցը չի՛ բալձրացրեց ու աչքը աշխարհի վրա քցեց, շողքը սարերի գագաթին, դաշտելի գլխին է՛նպես էր պեծին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս, որ հենց իմանաս, թե ալմազ, զմռութ, յախութ ու հազար տեսակ-տեսակ անգին քարեր ըլնին դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, դոշին փուած: Սարերի սառը բուքը, ձորերի դառնաշունչ քամին է՛նպես էր մեյդան բաց արել, զոռում, փչում, հոսան անում, ձնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ ճամփորդի քիթ ու պոռճակը կպցնում, ճաքացնում, երեսը պատռում, գլխին, երեսին հազար անգամ խփում, աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն էր քցում, խեղդում, կամ ձնումը թաղում, շունչը կտրում, կամ ոտ ու դուխ փետացրած՝ ճամփից խոկում, սար ու լու քցում, խեղդում կամ քարեքար տալիս:

Էսպես մեկ խիստ ձմեռական օրի լիսն ու մութը որ բաժանվեցաւ, ու աղոթարանը բաց էլաւ, Բանաւոցի¹ քնից վեր կացան, տան երդիկները բաց արին, երեսները վացին, մեկ-երկու խաչ հանեցին, բարի լիս ասացին իրար, երեսները ծածկեցին, ու ամեն մարդ սկսեց գնալ իր բանը։ Մեծ մարդիկը միթքները սանդղիւով, պառավ կնանիքը լարսաւը կոնատակների տակին՝ կամաց-կամաց տանիցը դուս էլան ու տերողորմա քաշելով, Հայր մեր ասելով, Հրաժարիմք կամ Հավատով խոստովանիմք քթների տակին փնթփնթացնելով, իրար ողջույն տալով, շատը իր տակը քցելու շուրջ կամ մորթին ձուռն բռնած, քիթ-քիթ տված՝ գնացին ժամ, դուռը պալեցին, էն վախտին վրա հասան, որ տերտերը դեռ չէր էկել, ժամկոչին ասեցին, որ վանդակը քաշի, ու իրանք մեկ-բանի ծունր դնելուցը հետո՝ մարդիկը սեղանի առաջին կամ տների տակին, կնանիքը ետի դասումը իրանց համար իրար մոտ շորը փռեցին, չոքեցին, գլուխ-գլխի դրին ու սկսեցին զրից անիլ, իրանց գեղի ու տների բանը պատմիլ, իրար հալ հարցնիլ, մինչև տերտերն էկաւ, ճրագները, կանթեղները վառեցին, որտեղ ձեթ չկար, մզկիտին ածեց, տերտերի փիլոնը քցեց, ու ընչանք մյուս ընկերն ու տիրացուք կղային, նա էլ մեկ-բանի ծունր դրեց, չոքեց, սաղմոս ասաց, աղոթք արեց, էկոյներին լավ վարսավելոյ արեց, որի քեֆը հարցրեց, որի հետ էլ էնքան զրից արեց կամ աչքերը ճմրռեց, մինչև խալիւր մի քիչ շատացաւ, ընկերն էկաւ, Հրաժարիմքն ասեցին գգաւը դիւններին, երեսները պակի Արեւմուտը դարձրին, ու հետո էլ հոտ շուտ էկան, Հավատամքն ու Մեղեն սկսեցին, զանգակն մեկ անգամ էլ քաշեցին, որտեղ զանգալ չկար, ժամհարը գնաց, կտրների, աղբանների վրա ձեն տվեց, ու ժամն սկսեց կանգնիլ։ Տերտեր, տիրացու ժամն էին ասում, մողովուրդը ծունր դնում, խաչ հանում կամ չոքում, նստում, ու աշխատասեր, ժիր մզկիտ յա ճրագի ծերը կտրում, յա կանթեղներին լիս տալիս, յա թե չէ՝ միտուքը քորելով, կոնդալ գլուխը տրորելով, արշտտալով դուրս ու տուն էր անում, բուրվառ շինում, կամ էրեխեքանց գլխին խփում, որ հանդարտ կենան, դաւմադաւ շանեն, դեռ ու դեն լվազին։ Բազի անգամ էլ բոնոթու դուրթին ջիբիցը կամ ծոցիցը հանում, թափ տալիս, ինքը քաշում, փռշտում, երեսին խաչ հանում յա սատանին անիծում ու քեզխուղեքանցը թափազա անում, պատիվ տալիս ու էլ ետ ծանր-ծանր գալիս, իր տեղը կանգնում կամ տիրտերի հրամանը կատարում։

Զահել, տան տղերքն էլ ամառական պես խոտ հնձելու, կալ կալսելու,

¹ Երեսները հինգ վերտո հեռու մեկ գեղ՝ հյուսիսային կողմն ընկած. տեղը բարձր, լուրջ քաղցր, օդը գեղեցիկ, չորս կողմը բաղերով լիքը։ Մեծը երկու հրաշալի եկեղեցի, հազար քյալավա, ու այժմ հիսուն տուն կա։ Ամառական տեղը Երեսնու խաների։

բազ փորելու, էտելու, թաղելու, դարձան հրեշտո դարդ շունենալով՝ ճշկոտալով, աշքնիւր ճմռեցին ու քնասարամ մտան գոժք, որ տալարին, ձիանանցը խոտ տաւ, տակըները սրբեն, ջուրը տանին, ձիանը թիմարեն ու հետը խաղ ասելով էլ ետ կապեն ու զնան տունն Հարդեռք հարսերը՝ ասդարսւր գլուխաբանի շշմաղը մինչև թթններէ կհար խոր քցած, քող ու լալակի ծերը աշքերի սակը խոր քաշած, որ էլ երեսները չէր հրսում, մեկ դարալի կամ դարդաք մինթանա հաքըներին, մեզի կամ կտալի շապկով զարդարած, մեկ մեծ գոտկով մեջքները շորո տակ, հինդ տակ կապած՝ զքի պէս կուփ-կուփ վեր թռան, երեսներին մի քիչ ջուր քսեցին, փեշով սրբեցին, ու որն սկսեց տունն աղել, որը դուռը սրբել, որն էլ շայամախին տվեց, կրակ արեց, որ թունդերը վառի ու ասան թաղարեքը տեսնի, պղնձները վրեն դնի ու կերակուրները էփի, հազիր անի Տան ջահել աշկերքն էլ գլխները սանդղեցին, մաղըները հուռած, քամակներին քցած, կարմրադազաթ պոպոզ մորթի գրակները գլխներին, անկաշները կապեցին, դաստամալն ուտներին քցեցին, կուժը վրեն դրին, բերանը կալան ու զնացին, որ տան համար ջուր բերեն, ու երկար ժամանակ ջրի վրա իրար հետ գրեց տալուցը հող՝ էլ ետ իրար հետ խոսալով, ծիծաղելով մեկն իրանց տանը քնաց, մյուսն՝ իրանց:

Արեգակի շաքն քնկալ առն. բարլաղը մեկ կողմից էր շվացնում, բղղում, հոսանք մյուս կողմից ֆատացնում, փստացնում, վղվղում, ձինը փանջաբեքովը ու երգիկովը ներս ածում, աշք ու անկաշ լցնում, ու էրեխեքն էլ քնաթաթիս վրա կացած, թանգրի շորս կողմովը բոլորված, շարված, ու դէս անելա՝ տաքները քարին, գետնին էին ծեծում, մորըները խփում, որ հաց տոնին, ուտեն: Աթարի սև, թանձր ծախք դստն ու երգիկը կալել, տունը միտ ծով էր շինել, էնպես որ մարդի աշքը առաջը չէր կարում քսի: Էրեխեքանց սուգ ու շիվանը գլուխ էր տանում, քյալա ծակում: Որն օրորոցումն էր լալիս, որը դեռ յորդանի տակին, աշք ու բերան ծխով լիքը՝ գոռում, հարայ տալիս, սքն էլ տված հացովը հերքը չէք. էլի մնգժնգում, ուզում էր, որ էլի տան, որ ձենը կարի: Խեղճ առնաթիկնը հո, չէր իմանում, թե ձեռը ո՞րի բերնին դնի, ո՞րի աշքը կշտացնի, ու իր բերանն ու աշքը հո, բաց ու խուփ անելով մեռել էր, հենց բռնի՝ քնեքան ծուխ էր կալ տվել, բանթի քաշել, փոշտացել, հազացել, որ օրտն էկել էր, բողազին դիմ առել: Էնրան աշքերը տրորել էր ու աղի արտասուքը թափել, որ աշքի լիւր թռել էր: Էնքան կուգեկուզ, հավկրե պէս ման էր էկել, պուռախն-պուռախ ընկել, որ էլ մեջքը չէր կարում քաշել: Թանդերն էլ քանի կենում էր, թեժանում էր: Պղնձները շիվալով եփ էին գալիս, ինքն էլ

թունդրի շորս կողմը դուրսարա ավել քսեց, սրբեց, կերակրենքի համը տեսավ, աղ քցեց ու մտիկ էր անում, որ ժամավորը տուն գա:

Աստուծո ողորմությունը հասավ. ծուխը ետ քաշվեցավ. քամին ետ առավ, ջրի գնացողները էկան, տղերքն էլ հավաքվեցան. արեգակը մեկ ջիղաբոյ էկավ, բարձրացավ, բայց դեռ Ողորմի աստծու ձեն չլսած, ժամավորները չէկած՝ ո՞վ էր կարող, որ բերանը նշխարք դնի:

Առվտառ սհաթի ութը դեռ չէ՛ր ըլիլ, էս որ ասում եմ:

— Է՛հ, ժամ չի՛ դառավ մեր գլխին, մեկ իշի հարսանիք դառավ, տո,— սկսեց տանուտեր Օհանեսի մեծ տղա Աղասին բերանը բաց անիլ ու ինքն իրան թոնթորալ, բարկանալ, որ իր բող ձին թամբել, հագիր էր արել, որ էսօր դուս գնա, ջիրիդ խաղա ու ուզում էր, մոնց որ ըլի, մեկ փոքր նհար անի, ձիու քամակն ընկնի ու գնա, իր թայդաշ (տուլ) տղերքանց հետ իր քեֆն արամիշ անի:— Տո՛, ձեր տունը չքանդվի, ախր ի՞նչ խաբար ա էս-քան պոչը ձգել, երկարացնել: Մեկ-երկու ծունր դի՛ր, երեսիդ մեկ-քանի խաշ հանի՛ր, պրծանք, գնաց. ժամի դուռը պաշ արա՛, էլ ետ արի՛, քո բանդ տես: Ի՞նչ ա, էսպես օրն էլ ժամի տուտը բռնիլ, ե՛րկար մտիկ անիլ, որ հա կա՛ց ու բերանդ բաց ու խուփ արա՛, թե Սրհնյալ եղերութն ասեն, որ բերանդ հացի համ տեսնի: Խաշը գիտենա, էս հալեորներն ու պառազները քանի մեծանում են, խեղճներն էլ հետընկեր կորցնում: Կուզես բարկացի՛ր, կուզես սառը ջուր խմի՛ր, որ մեռնիս էլ, էնքան պետք է մտիկ անես, որ ժամավորները գան, Ողորմի աստված ասեն, որ բալթի թե աշքդ մի բան տեսնի: Մարդի աշքը ջուր ա կտրում, լծողը շորանում: Էսօր էլ հո մատաղ չե՛ն մորթել ու ժամի դռանը բաժանում, որ հա թե մտիկ էլ անես, էլի աշքդ մի բան տեսնի, բերանդ մսի համ, քիթդ մսի հոտ առնի: Տերտերների գլուխն էլ հո էսօր լայլ տաքացած՝ ի՞նչ են մտիկ անում, թե գելը ոշխարը տարավ: էլ տուտը չե՛ն կտրում, լավ-օսալ մի քիշ ոտը բարձրացնում, որ աղունը շուտով վեր գա, ամեն մարդ իր տուն գնա: էլ չե՛ն միտք անում, թե էսօր ի՞նչ ծր ա: էս կարգ դնողին ի՞նչ ասեմ. նրա հորն ողորմի, ինքը հացի տեղ խոտ կըլի կերած, բա՛ս... Փորս վեց-վեց անում, ղլվլոց ա ընկել, էլի հա կա՛ց ու գլխիդ վա՛յ տո՛ւր, թե ժամը պետք է արձակվի, որ փորիդ արքայություն ըլի:

— Տո՛, խա՛նի խարաբ, ի՞նչ էլավ քեզ. մի քիշ որ համբերես, լեզուդ քեզ անես, լավ չըլի՛լ. ի՞նչ ես առավոտ-առավոտ էլ բերնիդ կապը կտրել, հո կրակ չի՞ ընկել փորդ ու քեզ էրում, խորովում,— ասեց մերը լարկանալով,— հո աշխարքը տարան ո՛չ, դու մնացիր: Մենք ջա՛ն շունինք, մեզ աստված չի՞ ստեղծել, հողի՞ցը դուս էկանք: Պա՛-պա՛, պա՛-պա՛... էս ժամանակիս տղերքը հենց սալթ գծվել, կապովի են դառել: Ո՛չ մեծի պա-

տիվն են ճանաչում, ո՛չ հավատի գինը, ո՛չ ժամի, աղոթքի զորությունը։
էս աս, որ աստված մեր գլխին բարկացել, ամեն կողմից մեզանից զուլու-
մը պակաս չի ըլում, է՛։ Ամենն էլ իրանց ձին են քշում։ Էրեկվան երեխեն
էլ դեռ ոտը չի՝ էլած՝ ոտն ա բարձրացնում, հո աստված չի՝ վերցնիլ։ Վեր
կացար տեղիցդ, տո՛, մեկ հլա ասածուն փառք տո՛ւր, երեսիդ խալ հա-
նի՛ր, հոգիդ միտքդ բն՛ր ու ետո ուզածդ արա՛, է՛. հո ճաքեցիր ո՛չ։ Տա՛,
տա՛, տա՛... Աստված ազատի էս ժամանակվա երեխեքանց ձեռիցը. որ
թողաս, աշխարք կքանդեն։ Լավ ա, որ աստված էսպես անօրեն բանին
համբերում ա, ես ըլիմ, չե՛մ համբերիլ։

Աղասին հնազանդ որդի էր։ Դորդ ա, մորը ո՛չինչ չաւեց, լուվեց,
բայց ասածը մեկ անկաջովը մտավ, մյուսովը դուրս էլավ։ Ոտի տակին
կրակ էր վառվում. սիրտն ուզում էր բերնովը դուս գա։ Գեղումը մեծա-
ցած ուամիկ տղա՝ հազարից մեկ անգամ ժամի երես չէ՛ր տեսել, մեղի
ձեն չէ՛ր լսել, կողքերն ու գլուխը շարում, սարում հաստացրել։ Մեկ զատ-
կին, մեկ էլ քորհնեքին, սատանի աչքը քոռ, զորդ ա, զանգակի ու պա-
տարագի ձեն իմանում էր, բայց վա՛յ էն իմանալուն. ո՛չ սրտին էր քյաը
անում, ո՛չ քանին՝ նրա համար ժամն ու գիլի հարսանիքը մեկ էր. ո՛չ
բառն էր իմանում, ո՛չ զորությունը. ծունը դնելիս կամ չոքելիս էլ մեջքն
ու ոտներն էին ցավում. ծալապատիկ նստում էր, բեզարում էր, ոտի վրա
կանգնում էր, չէ՛ր կարում համբերի։ Շատ անգամ ճարը կտրում էր, դուս
էր գալիս ժամի հայաթը, մեկ գերեզմանաքարի վրա նստում, մեկ կուշտ
քնում, էլ ետ ներս մտնում։ Շատ անգամ էն վախտին էր ժամ գնում, որ
ամեն բանը կերել պրծել, Օրհնյալ եղբուքն էին ասում։ Ո՛չինչ. մեկ-երկու
խաչ էր հանում երեսին, ժամի դուռը պաչում, ետ դառնում։

Սաքի մենք է՛նպես չենք անում, կուպիտ գեղըցու վրա ի՞նչ ենք զար-
մանում կամ ծիծաղում։ Գրի սեն ու սպիտակը հո, էսպես տեղը, տերտե-
րեն էլ բռանց էին ջոկում. ավետարան կարգալիս հաղար անգամ յա
չեշմակը (գլոգլուկը) դգում, յա տիրացվի, մղգսու վրա բարկանում, յա
գրակալը դռըներին քաշում, յա գլուխ, երես գրքի միջումը կորցնում, մեկ
պստիկ մոմ էլ ձեռներն առնում, յա մոնթի գլխին խփում, որ մոմը դուզ
բռնի։ Շատ անգամ էլ, որդիանց որդի, մեկ փիս, անմարս, դժար, տտամ,
գլուխ կոտորող բառ էլ որ չէր ուստ գալիս, հենց գիտես, թե սատանի թամ-
քը կորավ. շատ կոանալուցը, մոմը մոտ բռնելուցը յա գիրքն էր էրվում,
յա նրա միրուքը։ Ամա էսպես բառեր վարավուրդ էին արել, մոտանալիս
կամ գլխովն էին պտտում, կամ մեկ գիրն ասում, մյուսը կուլ տալիս. յա
թե չէ՛ սխ կարդալու տեղ՝ սոխ կամ սխտոր ասում, զս ասելու տեղ՝ ղըս-
բախ, ու ժամ օրհնողն էլ յա չոռ էր ասում, յա չէ՛ լսում։ Մեկ գիր պա-

կաս ժամանակին հո, աստված հեռու տանի. ժամ ու ժողովուրդ, տերտեր, տիրացու իրար գլխով էին դիպչում. ամեն բերնից էնպես մեկ խոսք էր դուս գալիս, որ զուռնի փոխանակ դափ էին ածում, մմի տեղ ցխավելը յա քշոցը կարդացողի ձեռը տալիս, տպողին օրհնում, կազմողին գովում ու գեջդանգեջ, պրծնելիս, աստծուն էնքան իրանց հոգու համար շնորհակալութիւն շանում, որքան գրքից, ավետարանից ազատվելու խաթեր: Թե մեկ վարդապետ էլ պատահում էր էսպես վախտը, աստված հեռու տանի, էշը մնում էր ցխումը խրված, կարդացողի ոտն ու ձեռը դող էր ընկնում, լեզուն կապվում:

Զէ՛ դարմանալու. ի՞նչ անեն խեղճերը, գեղեցիկը վարժատուն շունին, քաղաքներումը՝ օրինավոր վարժապետ, ու շատի փորում, հինգ օր ման գաս, մեկ այբի կտոր շն՛ս գտնիլ: Է՛ն էլ շատ ա, որ իրանց ջուրը ջրամանիցը հանում են, իրանց բանը յուր տանում, ժամի կարգը կատարում: Ամենս էլ լավ գիտենք, թե ո՞ւմ մեղքն ա, ամա հիմիկ խոսալու վախտը չի, հետո կասեմ. ի՞նչ ասեմ, իմացողն իմացավ ու անկաջի տակն էլ բալ՝ թի թե քորեթ. բայց անկաջի տակը քորելով փոր չի՛ կշտանալ, լավ է մեկ օր առաջ իր բանը կարգին բռնիլ ու շախի՛լ՝ էգուց, էգուց: էգուց էլ էս օրվանից ա, ընշանք էգուց-էլօր կքցենք մեր բանը, գելը սուրուն կտանի. ով անկաջ ունի, լսի, թե չէ ոտը քարին կառնի:

Մեր Աղասին, բացի սրանից, դրոյ ա, տարին իրեք-չորս անգամ սրբութիւն էլ էր առնում, խոստովանվում, պաս ու ծում պահում, դատկի մատաղին ընկեր ըլում, խունկ ու մոմ վառում, իր մեղքը բոլոր տերտերի վիզը կապում, ինքը բերանը սրբում, ձեռները լվանում, դրազ կանգնում, բայց էս պարտքիցը պրծածին պես, քրդի ասածին պես՝ «էլմը գեն կիկոն» էր, «էլմը գեն կիկոն»: էլ էն ջուրը, էլ էն քաղացը, ո՛չ դուղն էր բան մտնում, ո՛չ բերանը լազաթ առնում: Շատ անգամ ժամի ճամփեն էլ էր մտքիցը քցում, խունկն ու մոմն էլ: էս մեկ ադաթ էր. աչճը բաց էր արել, էնպիս էր տեսել, թե հինգ նավակառայացը միս լպետք էր կերած, ժամ գնացած, ծում պահած, սրբութիւն առած, պատարագ արած, հոգո հաց տված, գերեզմաններն օրհնած. ուրիշներն անում էին, ինքն էլ էնպես էր անում, աղբատաց կերակրում, շատ անգամ քահանա, խալի կանչում ու իրանց ննջեցելոց հոգիքը հիշում: Բոլոր, բոլոր հիանալի սովորութիւններն էին, անման օրենք, սուրբ աստվածապաշտութիւն և մարդասիրութիւն: Աստված տա, ամեն ազգ էս բարեգործութիւնները ունենան, որ մեր ընտիր հայերն ունին, ամա Աղասու չիգրը հենց էնգուր վրա էր շատ անգամ գալիս, որ ինչ անում էին, խելքումը չէին նստացնում, թե բանի զորութիւնն ի՞նչ ա: Հանդն էր դուս գալիս՝ իր մասիլն ու պտուղը, դաշտերի

ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս նրա հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծով դառած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած. հենց իմանում էր, թե իրան գրախտը տարան: Զեռները քցում, գլուխը բաց անում, երեսը մեկ երկինքը, մեկ երկրի վրա քցում, հոգոց հանում ու ցանկանում էր, որ ձեն տա: — Ա՛խ, ո՞վ էս դու, ո՞վ, յարադանիդ դուրբան, աստված, որ էսքան բարիքը ստեղծել էս մեզ համար: Ա՛խ, ընչի՞ չես քո սուրբ երեսը մեկ օր մեզ ցույց տալիս, որ բռնակող ընկնինք, մեր սիրտը, մեր հոգին քեզ մատաղ տանք: Թե ասեմ՝ երկիրն ա մենակ դեղեցիկ, հազար ծաղկներով, բուսով զարդարած, բաս երկինքը ո՞ր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը հասցնում, գիշերը մուլն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպես, շողրի պես գլխիս վրա կանգնած՝ անձրև, արև տալիս, որ ես ապրիմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարհի պեսքը գամ, որ մեռնելիս էլ գան հողիս վրա, ինձ մեկ դարտակ ողորմի ասեն: Ա՛խ, երկնային թագավոր աստված, քանի աչքս բաց եմ անում, էս քո արարածը տեսնում, սիրտս կրակ է դառնում, աչքս՝ ծով, բերանս լավում, մնում եմ տաքացած, քեռացած, բայց ա՛խ, ո՛չ էս կրակն ա ինձ էրում, ո՛չ էս ջուրն ինձ խեղդում: Աչքս մոլորված՝ էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում, ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղկում, ջուր ա կտրում: Հենց գիտես՝ մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ աներևույթ հոգի, տերևները խշշալիս, դուռը թռչելիս, աղբյուրը քթաշալիս, բյուլբյուլը երգելիս, հովը փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամսը գոռալիս, անձրևը գալիս ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում, թե վայելի՞ր էստոնք, հողածին մարդ, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, Արարչիդ մեծությունը ու խնամքը ճանաչի՛ր, ծառի պես պտուղ տո՛ւր, ծաղկի պես՝ հոտ, սարի պես՝ աղբյուր, դաշտի պես՝ մասիլ, երկրի պես՝ հաց, երկնքի պես՝ լիս. վայելի՛ր աստուծո բարությունը, ուրըշին էլ փայ տո՛ւր. աղքատ տեսնելիս՝ կերցրո՛ւ, կշտացրո՛ւ, դուռը վրովդ անց կենալիս՝ կանչի՛ր, կուտ տո՛ւր. դու առատ ձեռք ունեցիր, որ առատ առնիս ու բախտավոր ըլիս: Ա՛խ, բոլոր կանեմ, կյանքս ուզեն, չե՛մ խնայիլ, բայց ի՞նչ կըլի, որ, տե՛ր իմ և աստված քան, էս հոգին մեկ օր էլա մի ինձ երևի, որ էսպես կարոտ չմնամ, չէրվիմ, չմաշվիմ նրա աննման սիրովը: Երազումն էլա որ մեկ նրա պատկերը տեսնեի, սրտումս դարդ չէր մնալ, էսքան չէի հասարաթ ըլիլ ու տանջվիլ: Թե դու ես նրան ուղարկում, ո՞վ տեր իմ և արարիչ, ինչի՞ չես հրամայում, որ մեկ օր, մեկ օր, ա՛խ, մեկ րոպե էլա, մեկ աչքս բաց ու խուփ անելիս էլա, նա մի աչքովս ընկնի, նրան տեսնիմ, սիրտս հովանա ու էլի նրա ասածն անեմ. բերնիս թիքեն հանեմ, ուրըշին ուտացնեմ, հա-

քիս շորը հանեմ, արքշի լաշը ծածկեմ, որ հորնքմորս սիրան էլ արախանա, ասեն, թե գնառված իրանց բարի գավառի և պարզեւել, որ իրանց խրատը գեաթնը չի՝ քջում, իրանց բարի ճամփին և հեռուն, իրանց ասածն անումս:

Հանդը դուռ գալիս՝ մեր բիրտ Աղասին էսպես էր մտածում, ա սիրտն էրվում, ժամիցը գալիս՝ փառք էր տալիս աստուծո, որ շուտ արձակվեցավ, ինքը տուն եկա՞վ, որ մի քիչ գինջանա ու զնա հանդը, որ էլի սիրտը բացվի, էլի էն հիանալի ձեռք լսի ա իր բանն անի: Շատ անգամ բարկացած՝ գալիս էր, ասն սրահաթումը կամ քուրու տակին ոտնէրը փռում, տրտնջում, թռնթառում, գանգաւ անում, որ ժամումը, խոտաւանվելիս, էնպես բաներից էին խաբար տուն, նրա սիրտը վիրավորել, որ նրա մաքսվը ամենեքն երազումն էլ չէին անց կացել:

— Ախպեր, արածիս հլա մեկ ճար արա՛, հետո ուրիշ բաներից հարցրու, է՛,— ասում էր շատ անգամ նկզանաւով:— Հենց քանի ասում ես, էլի երկու ահա՞ չարացնում, զլուխդ ասնում են, թե՛ առա՛, ասա՛: Ախր որ չեմ աթել, ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ էնպես բան արա՛, որ սիրտս մի քիչ հովանա չա տաքանա, շատ խոսալուց ի՞նչ կշահվիս: Ասենք, թե խաթր եմ անում, լիս չի՛մ ընկնում, հենց պետք է ամեն բան բերանդ գալիս խոսի՛ս: Երբեք սրտում ա էդ հարցրած բաներիցդ, բար ըլի, էդ խոսերը չի՛ տանիլ: Ախր ի՛նչպես են աստուծո սուրբ տաճարումը կնպես բաներից խաբար տանում, որ շուտմը չի՛ պետք է խոսացած, բալքի թե քամին իմանա, ասնի, ուրքշի անկաջ քցի. տանը չի՛ պետք է ասած, որ շըլիմ չիմանամ, պատերը գալ: զանդին: Ես իմ կաթն խնդրովս կնպես եմ իմանում, որ մարդ խոտաւանվելիս ինքը պետք է իր մեզքի վատութունը, իր արած շարութունը միտք անի, փաշմանի, պղչա, աստծուն խնդրի. որ իբան թողութուն տա, որ էլ չանի. հարողութուն տա, որ իր ճամփիցը չհեռանա, բարի ըլի, թե չէ՛ զոռ անելով, մարդի վրա բեռը գնելով, անկաջը էսպես բաներով շքեւելով, արտիցը ո՛չինչ խաբար չառնելով ի՞նչ կընկնի մարդի ձեռքը. ոչինչ: Հինգ օր էլ պոլիս քարեքար տուր, տարով ծում պահի, որ սիրտդ թամուզ չի՛, ի՞նչ օգուտ: Թե ինձ վատութուն ես աթել, պետք է որտով իմանաս, ինքդ փաշմանես, թե չէ արքշի ասելով դու հո քո ուզածը ու քո խաբարդը չն՛ս թողալ: Տերաւրի առաջին շոքելիս, մեղա տալիս էնպես պետք է վեր կենաս, որ խղճատունքդ գինջ ըլի, նրա ասածը գլխումդ մտնի, թե չէ՛ սիրտդ լիքը գնացիր, լիքը վեր կացար, ի՞նչ օգուտ: Խաթաբալա ա, է՛լի, մեկ որ յախել ձեռ ա ընկնում, էլ չեն ուզում, թե պակեն:

Հաղորդութեան օրը որ գալիս ա, աստված գիտենա, ջանս դող ա ընկ-

նում: Ինչ աման-չաման կա, լվանում եմ, դուղս մզում, քամում, բեհնս քանդում, որ տեսնիմ, թե ի՞նչ եմ արել, որ ես ինքս ասեմ ու հարցնիլ շտամ: Տուն չե՛մ կտրել, մարդ չե՛մ սպանել, ուրըշի հասցը ձեռիցը չե՛մ խլել, աստծուն իրան աշան ա. գողություն, շարություն, անառակություն մտքովս էլ չի՛ անց կենում, էնքան արևի, անձրևի տակին չոքըլոք եմ անում: Առավոտը գնում եմ հանդը, ըիգունը գալիս, մեկ մարդի ծուրը աչքով չեմ մտիկ տալիս, էլ մեղքս ո՞րն ա, որ հենց գլխըներս տանում են, թե՛ հա՛, ասա, հա՛, ասա՛: Ես լավ գիտեմ՝ մեղքի պարկն ո՞վ ա, իրանցից պետք է հեսաբ պահանջել. մեղ վրա են բեռը բարձում, մեզ մեղավոր շինում: Արդ ես ասել, թե շատ կաբուցսդի ծուծը բարակ կըլի, գլխումը խելք չի՛ քիլ կամ թե չէ կթուրքանա: Աշխարհս կարդացողիցն ա շինվել, կարդացողիցն էլ պիտի քանդվի: Իմ դուշմանս նրանց ձեռը չընկնի, սաղ-սաղ կուտեն մարդի: Ինչ ասես՝ նրանցից դուս ա գալիս: Ավետարանը իրանք են կարդում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում, թե մեր ասածն արեք, մեր գործքին մեք նայիլ: Ախր ի՞նչպես չնայեմ, հո բոռ չեմ, փառք ասածու: Ինչ ճամփով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամփովը պետք է հետդ գամ. տո՛, դու դուզ գնա՛, որ ես էլ դուզ գնամ, է՛. զոռի բան չի՛ հո: Տո՛, դու խեցպեկանի պես ծուռն ես եսում, ինձանից պահանջում ես, թե ծուռը մի՛ գնար: Առաջ դու արա՛, ետո ինձ խրատ տո՛ւր, է՛:

Ես էլ գիտեմ, որ աստված փիս բանը չի սիրիլ. ես որ հոգ տեղովս ասում եմ, նա ի՞նչպես կընդունի: Թե բան ունիս, է՛ն ասա, էդով քարվան չի՛ կտրվիլ: Նստում են երկա՛ր, զուռնալամա խոսում, հազար բանի անուն տալիս, հազար հրաշք պատմում, մեջը փուշ, օխտը հատիկ, ո՛չ ազ կա, ո՛չ համեմ: Քրիստոս գիտե՛նա, իմ ժառիցը ու դաշտիցը շատ բան եմ սովորում, քանց սրանցից: Տո՛, փող էլ ուզես՝ կտամ, լուռենամ, գլուխս կծախեմ, քեզ կպահեմ, թաք ըլի էնպես բան ասես, որ խելքումս մտնի, իմ հավարին հասնիս, էն ժամանակը հոգիս ուզես, քեզ թասիր չե՛մ անիլ, չե՛մ:

Ամենը հո ամենը, իլահիմ մեր Տեր Մարկոսը, որ առավոտից մինչ ըիգուն՝ փիլոնն ուսին քցած, փոխանը վեր քաշելով, հողաթափը ծրփծրեփացնելով կամ քոշերը քստքստացնելով, քուցին-քուցին անելով, մեկ դա-գանակ ձեռին, լոնդի տերողորմեն շխշկկացնելով, քուլեքը չափելով, մեկ մեռել կամ կնուռ, շիլափլավ կամ մատաղ պատահելիս՝ մեկ էլ էն ես տեսնում, որ հազալով, փուշալով, ոտին-գլխին անելով, դռները քարոզելով, կոտրատելով, ափալ-թափալ ներս ընկավ, հոգեառ հրեշտակի պես էկավ, թունդրի դրաղը կտրեց, իրան-իրան նստեց, արաղ, մաղա ուզեց, ու հենց իմանաս, թե մեռելի կես հոգին ինքն ա ուզում հսնի: Դեռ պատանը չկարած, չլվացած, շուտով թաղումեկին ու կողոպուտն ա ուզում, աստ-

ված հո շի՛ վերցնի: Տո՛, մեկ արի՛, ձեռս բռնի՛ր, հոր պես ինձ սիրտ դի՛ր, ինձ անուշ լեզվով մխիթարի՛, եսու հոգիս էլ հետը հանի, է՛. թե որ շտամ, պատժի գամ: Մեկ հացկերույթ ըլելիս՝ սուփրի գլխին ինքն ա նստում, հինգ մարդի ղդար հաց ուտում, տկի հոտն առնելիս՝ փորը ղվլոց ընկնում: Տո՛, քո տունը չքանդվի, քո տունը, հո սոված լմեռա՞ր, ա՛յ խանի խարաբ, ի՞նչ էլավ քեզ. մարդի փորը հո դժոխք չի՞, որ իրան ուտի:

Մար ու ձոր՝ տերտերի փոր. ի՞նչ ղորդ են ասել, է՛, Բերնին ղուրբան, ով էս խոսքն ասել ա: Ավետարանի կողքումը պետք է գրած, որ սրանք կարդան ու իմանան: Քիչ ա մնացել, որ մեզ սաղ-սաղ ուտեն: Երեխեք-նեքս շորան դառած ման են գալիս, նրանց դարդը շեն քաշում, որ մեկ այբ-բեն էլա, մեկ ճգի-բգի սովորցնեն, հենց իրանց ֆիքրն են քաշում: Էդպես հո չի՞ ըլիլ:

Ղորդ ա, կարդալ-մարթալ չե՛մ գիտում. էշ կերել եմ, էշ մեծացել: Ես ի՞նչ գիտեմ՝ տերտերն ի՞նչ ա, ժամն՝ ինչ: Էդպես բաները էս հաստ գլխու-մը, հազար տարի էլ ասեմ, մեռնիմ, կտրիմ, ոտներս քարեքար տամ, տուն չի՛ գնալ, տո՛ւն: Պարտականը նա ըլի, որ ինձ կարդալ չի սովորցրել, ամա բանը մենակ կարդալումը չի՛: Ինչ կուզե ասեն, ես իմ կոպիտ ղլխովը էնպես եմ կարծում. նհախ տեղը՝ դատած մալը ուտիլը ու դարտակ քնիլը հարամ ա: Մարդ պետք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի:

էս լսողն էնպես կիմանա, թե մեր Աղասին մեկ սարսաղ, անհոգի, անասոված, իր հավատն ուրացած մարդ պետք է ըլեր, որ մեր ողորմելի կարդացողներին էսպես քարկոծում, պախարակում էր ու էլ միտք չէ՛ր անում, թե նրա՛նք են Քրիստոսի կենարար մարմինն ու արինը ճաշակում, ծառա եմ նրանց սուրբ ղորոթյանը: Նրա՛նք են մեր հոգու տերը, մեր մեղ-քը սրբող-մաքրողը: Նրա՛նց է տված երկնքի ու երկրի իշխանությունը, որ արքայության դուռը մեզ համար բանան կամ փակեն: Նրանք որ շըլին, մեր հոգին դժոխքումը հուրն-հավիտենական խորի պուճախումը հա՛ կտանջ-վեր, հա՛ կտանջվեր ու սատանեքանց փայ կըլեր: Մաղե կարմնջովը անց կենալիս՝ տեղը թե նրանք մեր ձեռը չի բռնեն, անդունդը կթափվինք, ու ամեն մեկ մեր թիքեն հազար սատանի ճանկը կընկնել: Ինչ ուզում ես՝ խոսի՛ր, արա՛, ձեռդ ո՞վ <ա> բռնում, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա, ամա էսպես բանի վրա խոսողի ատամները պետք է ջարդած, որ խելքը գլուխը գա:

Ի՞նչ անես, էշ գեղըցի ըլելով՝ գլուխը հաստ, ծուծը բարակ, անտաշ, կոպիտ, ո՛չ վարպետ էր տեսել, ո՛չ վարժատուն, ձիու տակը սրբելուցը, ժաճը բռնելուցը, հանդը վարելուցը ու կատապանությունից ալվելի ո՛չինչ

բան չէ՛ր գիտում: Ախր մեկ մարդ որ անվա հաց ուտի, ամսըներով շո-
լումն ու գոմումն իր օրն անց կացնի, նրանից էլ ի՞նչ հարցնես, ի՞նչ բե-
ղամաղ ըլիս. նրա ասածը ո՞վ չվանի կդնի: Թեկուզ գեղըցին, թեկուզ յա-
բանի հայվանը, մի հեսաբ ա: Մեկ մարդ որ խաշ հանելիս լիմանա, թե
ձեռը առաջ դո՞շին պետք է դրած, թե՞ ճակատին, ա՞հու կողմը, թե՞ ձա-
խու, սաղ տարին հինգ անգամ ժամի երես տեսնի, էլ ո՞վ նրա դնշին մտիկ
կտա: Կըլի որ նրա բոլոր անբավականության պատճառը բարեկենդանն էր
ու ժամի երկարիլը: Բալքի միտք էր անում, թե իր թայդաշ տղերքը էն
սհաթին ձի ու ասպար հագրած՝ դուս ըլին էկած, ու ինքը ետ մնա: Բալքի
թե հենց է՛ստուր համար էր նա էնքան դատ-բեղատ անում, տրտնջում,
բերանը ավերում, հոգին ապականում. թե չէ նրա ձենը մինչև է՛ն օրը իր
հերնըմերն էլ չէին լսել: էս պատճառով կարելի ա նրա գիծ խոսքերը մո-
ռանալ, նրան ներել ու կապես ամենողջիկ, հալվարա խոսողի բերանը
ցխել, որ լի չափը ճանաչի:

Ուրեմն՝ լսողը թո՛ղ չբարկանա ու իսկույն ձեռք բարձրացնի, որ Աղա-
սու բերնին խփի էսպես շար լեզու ուրիշ մարդիկ էլ ունին, բայց Աղասու
բարի խասիաթը, բարի սիրտն ու հոգին քիչը կունենան: էս հասակը հա-
սել էր, քսան տարին անց կացել, նա դեռ հորնըմոր առաջին կնպես էր,
ինչպես մեկ անմեղ գառու: Մեկ օր նրանց խոսքիցը չէ՛ր դուս կկել. մեկ օր
նրա բերնիցը մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսված. աչքը նրանց աչքին առնե-
լիս՝ նա նրանց միտքը իսկույն իմանում ու գլուխը մահու էր տալիս, որ
նրանց կամքը կատարի: Գեղըցիքը բոլոր նրա արևովն էին լսնդում, նրա
գլխովն օրթում ուտում: Ամենի աչքը նրա վրա է, նրան էր գովում, նրան
էր օրհնում: Մեկին մեկ փորձանք դիպելիս կամ մեկ դարդ ունենալիս նա
իր գլուխը ետ էր դնում, նրա մուրազին հասնում: Բերնի թիքեն հանում
էր, ուրըշին ուտացնում: էնքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մալին չէ՛ր
մուղայիթ, որքան իր հարևաններու:

Տանուտերի տղեն էր, աղքատի ու նաչարի ընկեր: Որք էր նրա դուռը
գալիս՝ սուփրեն էր բաց անում կամ քիսեն. ում գութան չուներ, իրանցը
բան տալիս. ում եզն ու հոտաղ չուներ, իրանցն ուղարկում. ում փող չու-
ներ, որ մշակ բունի, իգին էտի, փորի յա թաղի կամ թաղը ետ տա, ինքն
էր առաջ ընկնում, գեղի տղերքը հավաքում ու գնում նրա բանն՝ առանց
կանչելու, առանց խնդրելու անում, ու իգու տները մեջը մանելիս՝ աչքը
մնում սառած, նրան ումբր ու արև խնդրում, չունքի թե մեկ տարի վազն
անթաղ մնա մեր աշխարքումն, իսպառ կշորանա— Շատ հերնըմեր երա-
նի էին տալիս նրա հորն ու մորը, որ էնպես բարի զավակ ունեին: Ինչ տեղ

մեկ մեղիս կամ մեկ սուփրս էր բաց ըլլում, նա էր նրանց գլուխը, ուրախությունը ու քնֆ շհանց տղողը:

Նրա սուրահի բոյը, նրա թուխ-թուխ աչքերը, նրա դալամով քաշած ունքերը, նրա աննման, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեղուն, քաղցր ձենը, նրա լեն թիկունքը, բարձր ճակատը ու ոսկեթել ճալրերը մարդի խելք էին տառնում. տենեղը մաթ էր մնում, չէ՛ր կշտանում: Սաղը ձևն առածին պես՝ քարին, փետին շունչ, հողի, լեզու էր տալիս: Ղորդ ա, արեն հրեան էրիկ, գոնը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս որ աչք ու ունքը չէ՛ր բաց անում, հենց իմանաս՝ վարդ է բաց ըլլում, երեսիցը լիս վեր թափում: Նրա թվանքի գլուխն գարտակ չէ՛ր անց կենալ: Միրտն էնքան բարի էր, որ նհախ տեղը ղուշ էլ չէ՛ր սպանիլ. մոջիմը չէ՛ր կոխիլ, ամա հարամի թշնամու ձեռին տապակվելով գիշեր-ցերեկ, որ թե նպես էր պատահում, որ թուրքերն էկել էին, բաղը լցվել, կամ իրան սպանիլ, կամ իր հարեանին, էն ժամանակը երկնքումն ըլեր, վեր կգար, գեղի էն կողմիցը ձեն տալին, իսկույն ական թոթափել հագիր էր, ու թե բառով բանը չէ՛ր վերջանում, էն ժամանակը նա իրան թրի, թվանքի ու կռան հունարը նպես էր ցույց տալիս, որ թշնամին մնում էր կատու դառած կամ նրա ձեռին, հնձանի տաքարին դուրբան ըլում, որ թաղում, ծածկում էին, շունքի հագար անգամ էին փորձել, վարավուրդ արել, թե մինչև տաճկին շփե՞նա, քեզ բարեկամ չի՞ դառնալ:

Էնքան ղվախով էր, որ ձեռը մեկ տղամարդի գոտիկը որ չէ՛ր քցում, հավի ճուտի պես բարձրացնում, գլխի ծերն էր հանում, պոխտ տալիս, էլ ետ վեր բերում: Ձին նի ըլելիս որ ձեռը չէր բարձրացնում, ասլան ձին կզանում էր ու մեքը դեմ անում: Հինգ մարդ վրա թափեին, բռանց ձեռը կոլորեին: Գոմշի կամ եղան բողազը մեկ թուր խփելով է՛նպես դուս կտրում, որ թրի ծերը գետինն էր խրվում: Շատ անգամ քսան հարամի հենց թրի ոռքով էր հետ ածում: Թուրքերը նրա անունը լսելիս լեղապատառ էին ըլում: Շատ անգամ, կոխվ քցած վախտը, հենց նրա ձենն իմանում էին թե չէ, ճանճի պես ցրվում, դես ու դեն էին կորչում, գլում ըլում: Ավելի անունը Ասլան բալասի էին դրել: Ձեռներն էլ կապած որ հարամու, թուլու մեջ բաց թողնիր, կարող էր, որ իր գլուխը պրծացներ:

Բայց է՛սքան զարմանալի հատկությունները ունենալով՝ էլի երեխի հետ երեխա էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջի էնպես էր կանգնում, ջուզաբ տալիս, որ, հենց իմանաս, թագավորի որդի ըլի: Միծաղն ու խընդությունը նրա երեսիցը պակաս չէ՛ր հարկիդ. է՛նքան պարզ էր նրա սիրտը, է՛նքան հանգիստ՝ նրա խղճմտանքը, է՛նքան արդար՝ նրա հողին: Նրա ամեն մեկ խոսքը անգին ջավահիր էր:

Շատ մոր աչք մնացել էր կարոտ, որ նրան իր փեսա շինի, նրա գլխովը պտիտ գաւ: Զահել աղջկերբը, նրա ձենը կամ անունը լսելիս, ուզում էին, որ հոգիները տան: Շատ անգամ, ջրի ճամփին կամ տան կտրներին կանգնած տեղը, որ Աղասուն անց կենալիս չէին տեսնում, էնպես էին կարծում, թէ հրեշտակ է անց կենում, մնում էին քար դառած, մայիլ էլած: Նրա ձենը լսելիս, նրա բոյը տեսնելիս, սիրտըները կրակ էր ընկնում, խելքըները գնում: ուզում էին իրանց հոգին հանեն, նրան տան: Զանգյուլում ասելիս կամ ֆալ քցելիս կամ թիզ բաց անելիս ամենն էլ իրանց մտքումը նրան էին դնում, երազում նրան տեսնում, վեր կենում՝ նրա սիրուն ա՛խ, ա՛խ քաշում: Նրա ձեռի խնձորը կամ վարդը որ մեկի ձեռն էր ընկնում, որ փտում էլ էր կամ շորանում, էլի նա ծոցիցը չէ՛ր հեռացնում, քնելիս՝ բարձին դնում, վարթնելիս՝ դռնին, երեսին կամ քթին: Մեկ տեղ դռնաղ ըլելիս, հազար տեղից՝ պատի արանքից, դռի շեմից, տան պուճախից, հենց նրան էին մտիկ տալիս, ու շատը ուզում էր, թէ հենց էն սհաթը յա Աղասու ձեռը նրա ձեռին դիպչի կամ շունչը՝ շնչին, յա թուրը սիրտը մտնի, որ շուտով նրա արեւին մատաղ ըլի, որ Աղասին նրան թաղի, Աղասու սիրտը նրա համար մրմնջա, Աղասու աչքը նրա վրա լա, բայց ա՛խ, Աղասին վաղուց էր իր մուրալին հասել ու նրանց մուրազը փորըներումը թողել: Սաղ գեղը է՛նքան էր նրա սիրովը վառվել, որ մինչև նրա վրա խաղ էլ էին հանել՝ իրանք ասում, էրեխեքանցը սովորցնում:

Բ

Աղասի չա՛ն, գլխիդ դուրբան,
Դու ես մեր քաղն ու պարծանքը.
Աշխարհս որ բոլոր ման գան,
Ո՛վ կլի հատդ, դու մեր կյանքը:

Գլխովդ միշտ պաիտ կըգանք,
Ա՛ն մեր հոգին, դու մեր հեշտակ.
Թե քաղես էլ մեզ, ձեն կտա՛նք,
Էլ քեզ կօհնենեմ, քեզ դուրբան գնանք:

Երկնին դու լիս ես տալիս,
Մաղկերեմ՝ հոս, համ ու հոգի.
Դաշտ, սառ ու ձոր քեզ տեսնելիս՝
Գլուխ վեր բերում ես առաջի:

Բյուլբյուլն մեռած՝ սազիդ ձենին,
Վարդն թողո՞ւմա՞ծ՝ սերդ հիշելիս,
Ա՛խ ե՛ն քաշում, տալիս գլխին,
Վա՛յ ե՛ն ասում՝ դու մտիկ չտալիս:

Քանի սաղ ե՛նք, քեզ րլինք դուրբան,
Քո շվափիդ տակին մնանք.
Ա՛խ, քե մեռնինք, մեր գերեզման
էլ գաս, կոխես, որ դիմջանանք:

Թագավորներ նասրաթդ քաշեն,
Որ ունենան քեզ պես ոռդի.
Քո անունը երբ լսում ե՛ն,
Թո՞ղ ե՛ն դառնում քո քշնամիք:

Արեգակն իր լիսն երեսիդ,
Ամպերն իրանց քեւերը փռած՝
Քեզ ե՛ն նայում, որ արեւիդ
Ղուրբան րլինք, մնում կանգնած:

Տանիցը որ դուռ ես գալիս՝
Ամենիս աչքն վրեղ մայլով.
Քաղցր լեզուդ մենք լսելիս՝
Ոտիդ տակին ուզում մեռնիլ:

Ղալամով աչքերդ ա քաշած,
Սուրահի բոյդ մեկ շինարի.
Աշխարհի աչքն քո վրեն մեռած,
Աղասի ջա՛ն, մեզ մոտ արի:

Բայց, ինչ կուզես որ աներ, Աղասին իրանց տանն էնպես էր, ինչպես
մեկ հարսը: Ղորդ ա, մի քիչ ոտին-գլխին արեց, ամա էն էլ բարիկենդանի
հունարն էր: Շիրախանի բայանիքն ասես թե մառանի, մոր ջիբումն էր:
Սա էլ հո էնպես կապ էր ընկել, պպին կանգնել, թե ընչանք ժամը դուռ չի
գա, նրան, որ մեռնի էլ, մեկ կաթը ջուր չի տալ: Աղասու նշանածն էլ լավ
ոտին-գլխին էր անում, ամա ի՛նչ աներ ջրատարը, ձեռիցը մեկ բան չէ՛ր
գալիս: Անաստված կեսուրը ո՛չ մեկի դնչին էլ չէ՛ր նայում, չէ՛ր մոռում:
Ամեն բանը իր ձեռովն էր հաղթի արել՝ արաղ, գինի, հավ, ձու, ուխարի

միս, բայց, ժամը չարձակված, վա՛յ նրան, որ էստոնց կշտովն անց կենար կամ մատը դնէր վրէն:

էս միջոցումը գոմի սաքունն էլ սկսեցին թամուզ սարքել, խալիչա փռել, բուխարին վառել, դուրսն ու տունն ավելել, լուսքի որ գեղի քեղ-խուղեքը էսօր էստեղ էին կանչած, ու էսպէս կարգով՝ օրը մեկ քեղխուղի տան, ինչպէս որ միշտ սովորութիւնն ա, իրանց բարիկենդանը պետք է անցկացնեն: Աղասու մարդը վաղուց կտրիցը նայում էր, որ տեսնի, թե ե՞րբ ժամը դուս կգա: Հենց կնաննոց սպիտակ շարսավը տեսավ թիւ չէ, նոքարը ափալ-թափալ տուն ընկաւ ու նրան աչքալիս տվեց: Էլի մերը իր ձին քշեց, իր ասածն արեց ու Աղասուն չթողաց, որ տեղից էնքան ժաժ գա, մինչև Սառախարուն տատը տուն չէկաւ, Սաղմոսն ու շարսավը չծալեց ու ամենին հաժապարական Ողորմի աստված չաւեց, նշխարք չբաժանեց:

— Աստված ձեր գլխին խոռով չկենա, էսօր դուք հո՛ հոգիս հանեցիք, իմը ինձ հասցրիք, — ասեց Աղասին քթի տակին, մեկ կտոր նշխարք բերանը քցեց ու ընչանք ղոնաղները տուն կգային, փասա-փուսեն հաժաքեց, դուս թռաւ, ծլկեցաւ:

Անխրաւ ձին էլ, հենց իմանաս, իրան փառք էր համարում, որ էնպէս նստող ուներ վրէն: Ուն օրդանգլին առաւ թե չէ, մեջքը կռացրեց ու սկսեց գլուխը խաղացնիլ, ոտները գետնին խփիլ, նաւներին կրակ տալ, խրխնջալ. փռնչալ ու թե առնիլ, ոտները գետնիցը կտրիլ: Աղասու ընկերքն էլ մեկ տեղ թոփ էին էլել, ամեն բանը հաղիւր արել, իրանց մեծին սպասում ու գեռ չէին համարձակում, որ իրանց քեֆն սկսեն, լուսքի պատվելի քեղխուղեքը եկեղեցուց դուս էկած՝ գեղամիջումը կանգնել, զրից էին անում, իրանց հոգսը հոգում:

— Մեկ կորչում էլ չե՛ն էս անատամ հալեորները, էս ծերերը, որ մենք դինջանանք, մեր քեֆին նայինք, — ասաց մեկը՝ ատամները կրճտացնելով, բարկանալով: — Իրանք ջանից ընկել են, իրանց ջահելութիւնը մոռացել, ու չե՛ն էլ ուզում, որ մենք էլա մեր օ՛րը քաշենք:

Բայց տանուտեր Օհանեսը էփված, փորձված մարդ ըլելով, միտք ու մազեր հազար բանում սպիտակացրած, հազար չաթուղման կտրած՝ ծանր, ուռած կանգնել, գզրին թամբահ էր անում, որ թուրք պատահելիս տանի, մեկ տեղ ղոնաղ տա, էն շանը լավ մտիկ անի, որ մարդի չկծի, ու տերտերն էլ մեջըները քցած քիչ-քիչ երիշ արին, տուն գնացին: Հենց նրանք հեռացան, մեր ղոչաղ տղերքանց աստղը դուս էկաւ:

— Քեզիսուղեքը գալիս են, տո՛, տե՛ղ արեք, դրա՛դ կացեք, ճա՛մփա քաց արեք,— ձեն տվեց գգիր Կոտանը՝ մեկ աչքը քոռ, դունշը ծուռը, էնպես որ միրքի կես փայլը մնացել էր երեսի վրա ցից էլած, խճճված, կես փայն էլ բողազին, շանին կպել, շորացել, էնքան խոսացել էր ու հարայ տվել:

Թագավորն էլ էնպես ուռած-ուռած իր քոշք ու սարեն (պալատը) չէ՛ր մտնիլ, ինչպես մեր գեղի իշխանքը՝ իրանց տաք գոմը, թեն շատի հաքին էնքան շոր չկար, որ էրկու մանեթի գին ունենա: Որը մեկ տասը տարվան կտրատված, քրքրված հին յափուռնջում կոլոլված, որը մեկ հազար տեղ կարկատած, մաշված քրդի աբա էնպես էր ուսերին քաշել, որ, դորդ ա, բերանն ու միրուքը ծածկած ուներ, բայց գոտկի տակիցը գենը, գլուխդ ապրի՛, պատռտված քոբաշի չուխի ծլանկները (կտորները) հալար տեղից էնպես էին ճոլոլակ էլած ու քամու ձեռին Լսիր մնացել, որ փշելիս՝ ուզում էր, թե իրանց էլ հետը տանի: Գլխըներին հո, էնպես գիտես, թե ամեն մեկը մեկ սաղ ուխար ըլեր դրած: Էն որ մի քիչ չաղ էր ու Լղալի (հարուստ), ոտն ու գլուխը էլի մի քիչ քոք էր ու, աստծու տվածիցը, շորի հոտ էր գալիս վրըներիցը: Սրանց ամեն բանն էլ կարգին էր. լաբշինը՝ թազա, մուգ մալի դադաք փոխանի դրաղները՝ ասղարուր, մալի քոբաշի շալ չուխա կամ Լզդու դադաք կապա, սիպտակ կտավն կամ շալի գոտիկ. շապկըներ ի յախեն՝ որինը մոզ, որինը քաթան. արխալղները, դորդ ա, կարկատած էր, ամա շատ որ ըլեր, մեկ տասը-քսան տեղ, ալեկի չէ՛, էն էլ ռանգ-ռանգ կտորներով՝ որը կարմիր, որը դեղին, որը գուլ-գուլ, էնպես որ շատի արխալուղը հեռվանց, հենց իմանաս, չալ դաջարի ըլեր կամ չալ կատվի պոշ: Ամենիցը գլուխը նրանց բորանի քուրքն էր. երեսը՝ կարմիր ներկած, ինչպես մեկ թուրքի հինա դրած դաբա միրուք. երեսը չուներ, ջանումն էլ բաց տեղ չէ՛ր մնում, բոլոր ծածկում էր: Փեշերը ու նեղ թևերը իշի նոխտի պես ուսըներիցը կախ ընկած՝ գետինն էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ ալեկում, հալլի շինում. ամեն մեկ քուրք մեկ թզաշափ մաղ ուներ, բայց, ա՛խ, շատ արևի ու անձրևի ձեռիցը է՛ն հալն էր ընկել, ներկն ու երեսի ջուրը գնացել, որ, հենց գիտես, քոսոտ ձիու սաղրի ըլեր: Շատի վրա տասը տարվան թող ու կեղտ կար: Շատի ուսերն ու քամակը էնպես էր ծակվել, բուրդն ու մաղը դուս թափել, որ տեսնողը հենց կիմանար, թե գարունքվան բրդհան էլած ուղտի կաշի ըլեր: Բազունի փափախի մորթին էլ հո՛, էնպես էր չալ ընկել, ու ծերիցը բուրդը դուս թափել, որ մեկ բարակ քամի կամ հոզ փշելիս էլ՝ ամեն մեկ մազը թև էր առնում ու գլխընե-

րին պար գալիս: Բայց էլի էնպես մարդի քեֆը գալիս էր տեսնելով, թե ի՞նչպես տանուտերն ու քեղիսուղեքանց շատը գդակները կոտրել, աջու ականջի վրա թեթել, իրանց հինգ ոչխարանի քուրթը քեֆով մեկ էս ուսին էին քաշում, մեկ էն, ու բազի անգամ գլխրները էլ հետը տրմբացնում էին, որ գդակները գիծութիւն չանեն, իրանց չափը ճանաչեն ու դուզ կանգնին: Բազի անգամ էլ իրար բռնոթի թավազա անելով կամ մեկը ձեռը մյուսի գոտիկը կամ ճութովը քցած՝ իրանց էրեխութիւնը միտքներն էին բերել ու շախա անում, իրար բոթրոթում, շվացնում, զոթկացնում, փոթկացնում, ճոթկացնում, մոթկացնում ու բազի վախտ էլ հրհռում, քրքում, բրբում, դրդում: շատը հո, ծիծաղու, մէջքի իլիկը կոտորվել էր, էնպես որ ժամիցը ընչանք տուն կգային, հենց բռնի՛ր, տարի քաշեց, էնքան էին էստեղ-էստեղ կանգնել ու զրից արել:

Ղորդ ա, ասացի, որ շատի հաքին տրեխ էր, գլուխա էլ շուներ, որ ոտը ծածկեր. շատի շուխի վրա հարիր կարկատան կար, շատի ձեռների, երեսի, միրքի վրա տասը տարվան աղբ, կեղտ, թոզ ու մազ կար, շատը բերնումը երկու հատիկ աստամ էլա շուներ, էնքան ծերացել էր, ամա ի՞նչ կանես, որ տունն ու շիրախանն հազար բարութիւնով լիքը՝ տրաքում էին, ու աստուծո հոգի կար միջըներում, մեկ օձի ձուս էր պակաս նրանց տանիցը: Գինին՝ կարասներով շարած, ամբարը՝ հացով լիքը, կթի կովն ու գոմեշները՝ ֆորթ ու ձազը տակըներին, գոմումը կապած, քյահլան ձին՝ թավլումը, գութանը՝ դռանը լծած, մառանը՝ եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խլթխլթում, և մտնողին հոտը տեղն ու տեղը բռնում, շմացնում էր: Նորահարսն ու փեսան կամ մեկ ազիզ ղոնաղ որ գլուխը բարձին չէ՛ր դնում էս անմահական բարության մէջը, էնպես իմանում էր, թե դրախտումն ա աչքը խփում կամ բաց անում: Որը երկու, որը իրեք բաղ ուներ, նոքար, հոտաղ՝ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճախը դմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու դավումա, աքաշներով զոխ, բոխ, ողորմակոթ, բզղներով եղ ու կարագ, մոթալներով պանիր,— ծո՛վ, ի՞նչ տուն: Տասը ղոնաղ որ էն ա՛հաթը նրա դռանը վեր գային, սաղ ամիս ուտեին, խմեին, կոտրեին, ջարդեին, փլացնեին, նրա տան խերն ու բարաբլաթը հա՛ կար, հա՛ կար, ու յարանի յաղն էլ նրանց դռնովը անց կենար, իրանք թևիցը կքաշէին, տուն կկանչեին, որ նրանց սուփրի համն առնի ու էնպես ճամփա ընկնի: Շատ անգամ եկեղեցումը որ մեկ դարիք օքմին կտեսնեին, Սուրբ սուրբն ասածին պես շատը կերթար, եկեղեցու դուռը կկալներ, որ սֆթա ինքը նրան իր տունը տանի, ու շատ անգամ, երբ ուզողը շատ կըլեր, խոսքըմին կանեին, որ մեկ-երկու շաբաթ նրան իրանց միջումը պահեն, նրան քեֆ շահնց տան, ու բոլորն ի միասին, մեկ

օր սրա տանը, մեկ օր՝ նրա, ուրախություն անեն, դարբերի սիրտն առնեն:

Շատը սուրուով ոշխար էլ էին պահում: էնպես մարդ կար, որ տարենը երկու հարիր, իրեք հարիր լիտր տանձ, ինձոր, ծիրան ծախում էր ու մեկ էնքան էլ աղքատի ու ճամփորդի ուտացնում յա դեղապահի հմար սլահում, որ սարի աղքատ խալխը՝ թուրք, հայ, շունքի բաղ շունին, մեկ հիվանդ պատահելիս՝ գան, տանին, ու իրանց թամարդու նաշարի աչքը դռանը շմնա, շունքի մեր աշխարհումը ինչ հիվանդ էլ որ ըլի, նրա առաջին ու վերջին դեղը պտուղն ա: Պտուղ որ ըլի, ո՛չինչ բան նրան չի՝ փրկիլ, ու լեզուն բերնումը կշորանա, յա հասրաթ կմեռնի: Ամեն մարդ իր բաժանի՝ գինին ալհազա ուներ պահած, որ համ իր եկեղեցուն էր տալիս, համ էլ գեղըցոնցը բաժանում, ուրտեղ բաղ չկար, որ նրա ննջեցելոց հոգին հիշեն: Ամեն նավակատյաց ոշխար ասես, կով ասես՝ մորթում, մասաղ անում, ժամ, պատարագ անիլ տալիս, ժամոց բաժանում ու տանով-տեղով գնում, իրանց սիրելյաց գերեզմանները օրհնիլ էին տալիս ու աղքատներին կըշտացնում: Մեկ փարի բան բազարիցը տուն չէ՛ր գալ, բացի իրանց հաքնելու շորիցը. էն էլ՝ կտավ, շապկացու, շուխացու, շատը հարսներն ու աղջկերթն էին նրանց համար մանում, գործում կարում:

Նրանց կնանկոնցը որ մտիկ տալիս, խելքդ կերթար. խաւսի ու ղումաշի միջում կորած էին. բերնըներիցը կտրում էին, օղուշաղի ոտն ու գլուխը թամուզ պահում. տղամարդը շատ օրը հանդումն ա ըլում, ի՞նչ հաշաթ. կինարմատը միշտ պետք է արուռով հաքնի, արուռով մաշի: Մեկը՝ մեկի ջգրու, շատ անգամ, իրանց օղուշաղին էնպես էին ծաղկում, զարգարում, ինչպես գարնան վարդը: Սաղրի մաշիկ, կարմիր ծուղեք, դառաթ, դրաղները գլուխբաթնով արած փոխան, ալ դարալի մինթանա (քաթիբա), զառ լաշակ, զալամբար արխալուդ, սամուր քուրք, սրժաթի կոճակներ ու բիլաղիգ, քարգահարուր օշմաղ, ճլպինդ, տոտեր, շապկի յախա, ոսկե քամար, յախութ մատանիք, քահրըբար յա մարջան ճտի շարք՝ շատի միջումը ոսկիք, մանեթ, արասի ծակած, անցկացրած. դոշի քորոց, ականջի օղ՝ որը ոսկի, որը մարգարիտ. մինթանի դրաղները՝ շատինը մարգարտաշար: Շատի մազերումը ու գլխին հինգ թումանի զարդ ու զարդարանք կար: Շատի ճակատին շարքով յալդուզ ոսկի շարած: Ամեն մեկի կնիկն ու աղջիկը, հենց իմանաս, խանգաղա ու բեկզաղա ըլելու: Շատը չորս-հինգ հարսն ուներ տանը, որ մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էին գլխովը պտիտ գան ու ոտները ջուր անեն, խմեն: Գլուխն ու քամակը դեմ անելիս՝ հարսներն ու աղջկերթը իրար հետ բաս էին մտնում, որ իրանք քորեն կամ քութութեն: Տրխըները կամ լաբըները հանելիս՝ ձեռն էր, որ բան էր ընկնում. որը ոտն էր ճմռում, որը չուրն էր տաքացնում, որը բերում, որ ոտն ու գլուխը լվա-

նա, որը թևերը վեր քաշած՝ ձևոյն ջուր էր ւածում, որը մահրամեն տալիս, որը թեն էր քաշում, որը շորերը դասում, որը տեղը քցում, քնացնում: Քնած վախտին էլ ե՛րբ կարեր մեկ ճանճ, որ նրա մոտովն անց կենա կամ երևաին նստի, էնքան աչքաբաց էին հարսն ու աղջկերքը: Մեկ ղոնաղ պատահածին պես էս պատիվը դանադիին էր, ե՛րբ կարեին նրանք բաց աչքով նրա երևաին մտիկ տալ: Մեկ բան ուզելիս՝ ոտի տեղ գլխի վրա էին դնում, որ նրա ասածն անեն ու ձեռքները դռններին դրած՝ աչքը կթած ունեին, որ տեսնեն, թե իրանց տերը կամ ղոնաղը ի՞նչ կհրամայի, որ կտատարեն: Կեսուրը կամ կեսառը մեկ աչքը քցելիս՝ ուզում էին, որ տեղնուտեղը հալչին, էնքան հնազանդ էին:

— Բա՛խտ, բախտ էս ա. փողի բարաքլալթին էլ նալլաթ, նրա կտրողին էլ,— շատ անգամ ասում էին գեղըցիք ու գլխըները ժած տալիս,— ուտիլ չի՛ կարելի, հաքնիլ չի՛ կարելի: Էսօր ջերդ լցնես, էգուց պնտք է մատդ լսլստես: Ո՛չ զիշերը քունդ ա սանում, ո՛չ ցերեկը՝ դարարդ: Փորացավ ընկածի պես՝ մարդ չի՛ իմանում, թե թիքեն ո՛ր կողմովն ա կուզ գնում: Փողը որ կա, ժանգ ա, ձևոյ կեղտ. էսօր կա, էգուց աստուծով մխիթարիս: Մեռնիս՝ պնտք է շներոց-գիւկոց ըլի: Թեկուզ փողի համն ուռած, թեկուզ իր միսը կերած, հեսաբը մեկ ա: Սարգարն էլ ա մեր դուռը գալիս, փողատերն էլ: Տաշտումը հաց ունենամ, կարասումը՝ դինի, ջվալումն՝ ալիբ, հերն անիծած, որ չիփ-չիլախ էլ ըլիմ, դարդ անեմ: Օջախս վիքը ըլի, տանս՝ բարաքլալթ, որդիքս՝ սաղ-սալամաթ, թո՛ղ օրը հազար մարդ մտնի, հազար մարդ գուս գու, ի՞նչ եմ հոգում. հացն աստծուն ա, ես էլ՝ հետը, ո՛վ հասնի, թո՛ղ ասի: Տերին փառք, տեղը հլա շատ կա. տղերքըս սաղ ըլին, ջանս ապրի՛ Աստված իր ստեղծած բանգի ողղը ի՞նչպես կկտրի: Գդակս ծուռը կդնեմ, քեֆս արամիշ կանեմ. ո՛վ թամբալ ա, թե՛ղ նա դարդ անի:

Չէ՛, չէ՛, փողի սիքեն ճանաչողը ո՛չ հողի անի, ո՛չ հավատ: Փող՝ հող, մին ա: Զարգար Պ. օք շատ փող ունի, հենց էն ա, ինձանից մեկ թիզ բարձրացել ու լավ ա տալո՞ւմ: Նրա քոռ աչքը գիտենա: Շատ ֆիքր անելուցը երեսի կաշին գնացել, լոփ ա դառել, քամակն էկել, փոքին դեմ առել, ատամները ցից-ցից մնացել, աչքերը կուզ գնացել. մեկ որ փչես, հազար տեղ գունդ ու կծիկ կըլի. մեկ որ քթին հուպ տաս, հողին էն սհաթը կտա: Տարենը որ հազար շուն, գել, թուրք, հալ, աղքատ, դարիբ, դուրբաթ հացս չուտեն, տանս չքնեն, դինիս լիմեն, իմ աչքը հեշ քո՞ն կգա: Գլոս էլ որ քանդեն, ձեն չե՛մ տալ: Իգուս մասըլի տուտը Թեհրան, Մտամբուլ ա հասել: Ո՞ւմ հողդն ա, որ մեկին չէ՛ ասի: Ինչ ուտում են, չեն ուտում, էնպես

պատժ ունիմ, որ հաբդա, խուրջին էլ լցնեն, որ տանեն իրանց տունը: Իր տնկած ծառի տակին քնիլը, իր բճամ բերած պտուղն ուտիլը աշխարք արծի: Նոր չե՛մ հաքնիլ, հին կհաքնեմ, ձևուս ո՛վ ա բռնում, ո՛վ ա գլխիս ծեծում, թե զառ ու դումաշ հաքիր: Ե՛ս չեմ իմ գլխիս տերը:

Քաղաքը որ մտնում եմ, հենց իմանաս, թե աշխարք սով ա ընկել: էլ ո՛չ խեր կա, ո՛չ բարաքյաթ: Հացն ու ջուրն էլ որ փողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ո՛ւմ դուռը գնաս, ո՛ւմ ձեռք դեմ անես: Բաղի վախտ էլ տե՛սել եմ, որ դուքաններումը կիտուկ-կիտուկ մանեթները, ոսկին ամած, ամեն մեկ փող համարելիս, էնպես գիտես, թե փողատիրոնջ հողին հետն ա դուս գալիս, էնպես են արթարթում իրանց խաղինի վրա: Հենց իմանաս, թե առաջներիցը՝ թե կառնի, կճռչի: Մեկ ձեռք դեմ արա՛, շան որդի ըլիմ, ո՛չ մեկ բուռ հողի արժանանամ, թե սուտ ըլիմ ասում, աստված, երկինք, գետինք, ծով, ցամաք՝ մեկ ծեղ էլ չեն տալ, որ աչքդ կոխես: Թո՛ւհ, մաբդ իրան հողին պետք է ծախի, որ փողի թամահ անի: Հազար տարի էլ որ քո աղիվ սիրելու դուսն էլ շլինքդ ծռես, կանգնիս, սովու մեռնիս, հազար տարի անոթի փողով զկուտաս, մեկն էլա քեզ տուն չի՛ կանչիլ, մեկ սառը ջուր խմացնիլ:

էն մարդն էլ, որ քո տանը կերել, խմել, ամսով, տարով քո աղ ու հացի վրա ա էլել, աչքը աչքիդ առնելիս, հենց գիտես, թե գյուլլով խփեցին: Ետեն ա քեզ դեմ տնում ու աչքը քամակը քցում: Տո՛, փողդ էլ ջհան-դամը գնա, դու էլ, տո՛, դո՛ւռումսադ. ասենք թե աչքդ ա քոռացել, ինձ չես ուզում, որ ճանաչես կամ սուփրիդ դրադը նշանց տաս, տո՛, գլխիդ քար ընկնի, ինչ կերել ես՝ քթովդ դուս գա, խնդրել եմ աստվածանից՝ զհճրմար ըլի, էն դինումը առաջդ գա, աչքերդ բռնի, տո՛, մեկ բարով, աստուծո բարին է՛լ ա գլխիցդ զհաթ էլել, որ դունչդ ցցում ես ու ետ փախչում: Մեկ բարի լիս, բարի օր էլա տո՛ւր, է՛, հո բերնիցդ քրեհ չե՛ն ուզում, ի՛նչ ես քարացել, իդ էլ հո փողով չի՛, ա՛յ փողակեր՝ հողակեր: Ասենք, թե լուխես մահուդ չի՛, հին, մաշված, բրդից ա, քոնը՝ նոր, կանաչ մահուդ, ձեռիցդ հո չե՛մ խլում: Քեզ պես հազար մահդամարդ իմ էս աղքատ լուխիս դուրբան ըլի, որ առանց դոնադի հաց չի ուտում: Թե մեկ օր էլ ճանկա կընկնի՛ս, ես գիտեմ, թե ձիուդ պուխը դվորը շուռ կտամ: Հլա սաբր արա, հալբաթ էլի քամին կպտտի, քեզ մեր դեհը կքցի: էն ժամանակը աչքդ բարին տեսնի: Ծոթ առնելիս հո՛, շատն ուզում ա, մեկ-երկու շահի փող ենք դասել, էն էլ նա խլի:

է՛յ գիտի ժամանակ, հա՛. ո՛վ էր տեսել կամ լսել ավալի սֆթու էսպես բաներ. գառն ու գելն ի միասին արածում էին, հըմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն, թե տակին երաբ ֆորթ կա՞, թե չէ: Սատկած ձիու

նալնի են ման գալիս, էլ ո՞ւմ ասես դարդդ, Հերը որդին չի՝ ճանաչում, որդին՝ հորը, ախպերն՝ ախպորը, լավ ա, որ քարը քարի վրա կանգնած մնում ա: Մարդ ինքը պետք է լավություն անի, որ աստված էլ նրա բանն հաջողի: Էյի աստված օրհնի՝ մեր հողը, մեր ջուրը, էլի թե հոգի կա, հավատ, մեզանում ա: Ուտենք, խմենք, քեֆ անենք, իրար թասիք քաշենք, իրար արեով խնդա՛նք. մեկ օր կմեռնենք, որ ողորմի չտան, գյոտքեգյոտ հո չեն անիլ: Մարդ ինչ անի, է՛ն իր առաջը կգա: Լավություն կանես՝ լավություն կտեսնիս, վատություն կանես՝ վատություն: Հարիր տարի կըլի, որ լուսահոգի Աստվը մեռել ա, էյի նրա ողորմին հա՛ կա, հա՛ կա: Թուրք ու հայ նրա գերեզմանովն են օրթում ուտում: Ծամփի վրի մենծ իգու անունը Հնդաստան ա հասել. էն ջադդահ բաղը իր ձեռովը տնկեց, որ անց կենողը գնա, նրա բարությունը վայելի: Չորս կատեպան ամեն առավոտ, ինչ պտուղ ծառիցը վեր էր ընկնում, հավաքում, քթոցնեքով տանում էին, ճամփին դնում ու անց կենողի ջեբն ու խուրջինը լցնում: Էն մեշա իգուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրանց տանը չէին բանացնիլ, ջոկ կպահեին ու աղքատ գեղըցոնցը կրածանեին:

Ի՞նչ պետք է տանինք էս փուլ աշխարհիցը. դարտակ էկել ենք, դարտակ կերթանք: Սաքի որ շատ էլ մալ, դավաթ ունեցա, աշխարքի տեր էլ դառա, հո էլի պտի հողը մտնիմ: Իմն ա մի բուռը հողը, մեկ զազ կտավը: Լավ ըլիմ՝ լավ կասեն, վատ ըլիմ՝ վատ:— Տերտե՛ր ջան, քո ոտի հողն եմ, դրո՛ւստ եմ ասում, թե ծուռը Գրի սեն ու սպիտակը չե՛մ գիտում, ամա ես իմ կարճ խելքովը էսպես եմ աշխարքի բանը քննում: Ով չի՛ ուզում, իր քեֆն ա, ամեն մարդ իր զխի տերն ա: Քեֆ սաճն, էյանդ էյոխվաճն (Քեֆը քոնը, գեղը տանուտերինը): Թուրքն անիծած ա, խոսքն՝ օրհնած:— Ի՞նչ կասես, տա՛նուտեր. թե սուտ եմ ասում, բերնիս խփի՛ր, անկաջս քաշի՛. դու գիտես, որ քո շողը ինձ համար ջան ա, քո մեկ մազը արարած աշխարքի հետ չեմ փոխիլ: Թե ճշմարիտը չե՛մ ասում, ասա՛. «Գլուխդ քարին ես տալիս»: Ես էլ ձեռս կկտրեմ: Ղորդ ա, վարպետի ու վարդապետի մոտ չեմ մեծացել, ամա իմ ողորմածիկ, լուսահոգի հերը տասը վարդապետի խելք ուներ զխին: Ինչ որ խոսում էր, հենց իմանաս, թե ավետարանի կողքին գրած ըլի: Սազ Աստվածաշունչը փորումն ուներ: Մեկ խոսք խոսալիս՝ հաղար վկայություն էր բերում: Ժամագիրքը, Շարականը, Սաղմոսն ու Այսմավորքը հո՛, ջրի պես գիտեր: Հարիր փիլիսոփա, վարդապետ, տերտե՛ր հավաքվեր, բերանները կցի՛ւեյ, ճամփու կղներ: Աշխարքի էն գինիցն էր խաբար տալիս: Մեկ ժողովքարար մեր գեղը գալիս պետք է տափ կենար, որ նրա ձեռը չընկնի, թի չի՛, աստված ազատի, հոգին կհաներ, միսը բերանը կտար, շատ անգամ չէ՛ր իմանալ, թե Լկած

համբերեն ո՛րն ա: էս հմիկ որ լավ-օտալ գլխիցս դուս եմ տալիս, նրա հու-
նարն ա, թե չէ՛ Լս ո՞վ Լեմ, որ ինչ գիտենամ:

Բանը է՛ն չի, որ մարդ, ծեղը տալիս, գնա ժամը, մեկ-երկու ծունդը
դնի, դուս գա, մի քիչ գրին մտիկ անի, արշտոտա, քունը տանի, կակոզ
բարձի վրա, դույթութի յորդան-դոշակում երկար ձգվի, ուտի, խմի, քեֆ
անի, փորն ու գլուխը հաստացնի ու գա, մեր քանին ընկնի, թե ինչ որ
դատել եք, էն էլ մեզ տվեք, որ տանինք, լավ ուտենք, լավ հագնինք, լավ
մաշենք, ձեզ համար աղոթք անենք: Ակապե՛ր, բաբա՛, քա՛նեմ, գյո՛ղմ.
աղոթք ունիս, քեզ համար պահի՛, քեզ համար արա՛: Ի՞նչ ես տվել, որ
մեզանից չե՛ս կարում ետ առնիլ: Ըսկի որ չըլի, կասեմ. «Աստված, քեզ
համար մեկ պատորդ կանեմ»: Աստված բերնին չի՛ նայում, սրտին ա մը-
տիկ տալիս: Մեկ հաս ու շհաս պատահելիս հո՛, ուղում են, թե մեր տունը
քանգեն: Տո՛, թե տուտը կարճ ա, չի՛ հասնիլ, փո՛ղն ա երկարացնում: Բե-
րաններս խփել ենք, ինչ որ ասում են, անկաջ ենք անում: Ասենք՝ մենք
չենք խոսում, բաս աստված վերեկիցը չի՛ նայում: էս ի՞նչ բան ա, թե փլա-
վը ես ուտեմ, քո գլխին դմփեմ. մածունը ես լպստեմ, քեզ գող կատու:
կանչեմ: Ասենք, թե կարգավոր են, խաթրներիցը անց չենք կենում, չենք
ուզում, որ անեծքի պատճառ դառնանք, շունքի սեպգլխի անեծքը քարին
որ գիսվի, քարը կպատռի. իրանք էլ մի քիչ պետք է իրանց շափը ճանա-
չեն: Սեանու ձգեալորդներն են լավ կարգավոր, ի՞նչ խոսք ունիմ, բաժակի,
մսի համ չեն սեանում, հաքածները բույդ ա ու շալ, չոր գետնի վրա են
քնում, երեսներիցը լիս ա վեր թափում. տաս՝ էլի կորհեն, չտաս՝ էլի
կորհեն: Մոտը մտած ժամանա՛ը աստուծո բան են խոսում. կնկա երես
տեսնելիս հո՛, երկու վերստ ճամփա հեռու են փախչում: Զէ թե կնկանից, գի-
նուց, փողից, ձիուց, էլ ի՛նչ գիտեմ, ինչ բանից խաբար տալիս: Քյահլան
ձիու վրա իրանք են նստում, խաս ու ղումաշ իրանց հաբին ա, դաբու
փլավ ու հաղար տեսակ անոշ կերակրներ, խմիչք իրանք գործածում, բա-
նըզ կուշտն ընկած վախտը ուզում են, թե գլուխդ վեր բերեն. էս ո՛չ Քրիս-
տոս ա արել, ո՛չ Մահմեդ:

Տո՛, հենց փող պետք է տամ, որ հեգիս դրախտը գնա՞: Տո՛, որ գործ-
քս լավ չըլի, ես անօրեն ըլիմ, աստված նրանց խոսքովը իմ հոգուս պետք
է թողություն տա՞: Տո, աստված փողն ի՛նչ <ա> անում, նրա յարա-
դանին դուրբան: Փողն աղքատին պետք է տված: Դեն քցես՝ լավ ա, քանց
էն մարդին տաս, որ քեզ մեկ շնորհակալություն էլա չասի: Հաղար օր
նրանց տանդ պահի՛, պատիվ տո՛ւր, մեկ որ ոտը մոտըններն ա ընկնում,
մեկ սառը ջրի էլ լայաղ չե՛ն տեսնում: էս հո աստված չի՛ վերցնի: Մե-
ղանից առնում են, իրանց բարեկամներին ու ազգականներին շենացնում,

ետո մեզ վրա էլ մեծ-մեծ խոսում: Ասենք, թե ամեն բանի վրա լիս չե՞նք ընկնում, մեր աբուռը պահում ենք, որդի, երեսա իշի պես մենծանում են, նրանց հոգսը չե՛ն քաշում, վարժատուն չե՛ն բաց անում, չե՛ն կարդացնում, հենց ուզում են, թե մեր դատածը խլեն: Մի գնա մեշիդը, ամեն մի մոլլա, էն անհավատ տեղըներովը, քառսուն-հիսուն մեծ, պատիկ գլխին հավաքել, առավոտից մինչև մութը ուսումն աստալիս, իր մասամբի բաՆը սովորցնում. մերոնք հենց իրանց քեֆն են արամիշ անում: Ո՞րի արածըն ասածուն դիր կգա, ձեզ եմ հարցնում: Ասում էլ ես, աղաչանք անում, անկաշքվեր են անում. մեր որդիքն էլ մեզ նման էշ ուտում, էշ մենծանում. չենք գիտում, թե մենք սովորցնենք, գիտացողն էլ անկաշք կալել ա, ո՞ւմ ասես:

Թե քուտ եմ ասում, ա՛յ ջամըհաթ, մատըներդ կոխեցե՛ք, աչքս հանեցե՛ք, թե չե՛ Խիւր մեր ազգը որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բուրդի պատճառն էս ա, որ մեզ մեկ ասող չի՛ ըլում, թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարհ. քոռ գալիս ենք, քոռ գնում: Հա՛, լավ, հավն էլ ա օրը հարիր անգամ, ջուր խմելիս կամ կուտ ուտիլիս, գլուխը ցածացնում, բարձրացնում, էստով ի՞նչ կդառնա: Ո՞վ չի՛ գիտի, թե երկնքումն աստված կա, մեզ համար՝ դատաստան: Ամա պետք է իմանանք էլ, թե երկրումը ի՞նչ պետք է անենք, որ էս դատաստանի տակը չընկնինք, է՛: Ախպե՛ր էսպես չի՞, դուք ասեցե՛ք. ես մեղա, գլուխս քարու Տո՛, ետին թուրքն էլ Խիւր Ղուռանի շատ փայլը անգիր գիտի, ես մեկ Հայր մեր չեմ գիտում, Խիւր ի՞նչ իմանամ, թե հոգիս ո՞ւր կերթա, մարմինս՝ ո՞ւր. Խիւր իմ խեղճ երեխքն ինձանից ինչ պետք է սովորին: Շատ բան ասիլ չի՛ ըլում: Զի՛ ըլիլ, որ մարդ իր մատը իր աչքը կոխի, իր ձեռով իր գլխին յա երեսին թակի. ամա ի՞նչ անեմ. սիրտս պատռում ա, որ մեր ողորմելությունը միտքս եմ բերում: Թո՛ղ ինձ կարդացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփա շհանց տան, ճամփից, հավատից չհանեն, սատանի փայ ըլիմ, մեկ բուռը հողի, մեկ գազ կտալի, ժամ, պատարագի՝ հասրաթ, թե աչքս ուզեն, շհանեմ, իրանց տամ. որդիս ուզեն, չմորթեմ, մատաղ անեմ:

— Ի՞նչ ասեցիր, հերիք ա, խնամի Հաբուքյուն, — ասեց տանուտերը, — ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ. հազար շուն, հազար գել կա, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի գորություն. մեր աստղը մեկ անգամ թեքվել ա. էսպես էկել ենք, էսպես կերթանք. ամեն մեկ խոսքդ մեկ ջավահիր ածի, ամա ո՞ւմ ասես: Գրի գլխին ավետարան կարդացին, ասեց՝ շուտ արեք, սուրուն գնաց: Բիլանա բիր, բիլմիանա բիւ. թուրքն ա ասիլ (իմացողին մեկ, չիմացողին

հազար), ո՞ւմ գլուխը ծեծենք. ո՞վ կուղի, որ իր աչքը քոռ ըլի, ամա որ ասածդ տեղ լի՝ հասնում, ի՞նչ ես գլուխդ ցավացնում, բերանդ ափսոս լի՞. քարին որ, հլա աստված սիրես, տասը տարի քարոզ էլ ասես, քյա՞ր կանի: Աստված մեր հորնըմոր հոգին լուսավորի՞, որ եկեղեցու դուռն ու ճամփեն էլա սովորցրել ես, թե չէ հենց յարանի հայվանի պես պտի մենծանայինք: Էդպես բանի վրա տարով էլ որ խոսաս, տուտը լի՝ հատնիլ. գնա՛նք տուն, ու ինչ որ աստված տվել ա, վայելենք, մեր հորնըմոր ողորմաթասը խմենք, հալքաթ աստված մեկ օր իր ողորմության դուռը բաց կանի, էսպես հո չի՞ մնալ: Գնա՛նք, գնա՛նք, թե չէ շուտով մենծ պասը կգա. էն վախտը վա՛յ քո օրին՝ հա՛, կա՛ց ու թթու կե՛ր, գազար կրծի՛ր ու բերնիդ ու փորիդ հուպ առ՛ւր: Բարիկենդան ա, մեր քեֆն անենք հլա. ինչ աստծու կամքն ա, է՛ն ըլի: Փողատներն էլ իր համար կենա, վարդապետն էլ. լավություն չեն անում, իրանք գիտեն, նրանց մեղքը հո մեղանից չե՞ն հարցնիլ, մեղանից չե՞ն ուղիլ. ո՞վ ա գիտում, թե էգուց գլխընէրիս ի՞նչ կգա. մարդի միս են ուտում, արինը խմում. ո՞վ ճար ունի, իր գլխին ա անում. մերն էլ՝ աստված, էսպես չե՛նք մնալ. փիս բանը, փիռ ճամփեն էսօր ա, էգուց լիս կընկնի, ու էն ժամանակը շատ մեր լաց կըլի: Ծամփեն որ ուղիղ ըլի, ինչքան երկար էլ ըլի, գնա՛, դուզ ճամփից մի՛ դուս գալ. թե չէ, որ սարերով, շուկրով ընկար, բանդ բոշ ա, գլխիդ փորձանք շատ կգա: Յոլդան շխանն գլոզի շխառ (ճամփից դուս էկողի աչքը դուս կգա): Գնա՛նք, գնա՛նք տուն, տենենք, մեր խանութը ի՞նչ ա հազիր արել, խեղճը սաղ գիշերը աչքը լի՛ կպցրիլ ու հենց շարխի պես գլխի վրա պտիտ էկել, դիս ու դեն ընկել:

— Աղբաթը խեր ըլի մեր տանդրոնը, թե նա չէ՛ր էլել, էս մարդը մեր գլուխը հենց սալթ կտաներ,— էն կողմիցը մեկը բեղբուն ոլորելով, քիթը վեր քաշելով, իշտահով կում անելով, հազալով, գլուխը տմբացնելով ձեն տվեց:— Հինգ սհաթ ա, ժամը դուս ա էկել. ագռավներն էլ, որդիանց որ էլավ, հմիկ մեկ կտոր միս յա աղը, յա ուրիշ զատ քթած, կերած կըլին. փորըներս ղլլում ա, անկաջներս դժժում. ցուրտը մեկ դհիցը գափըներս տանում, սովը մեկ դհից զոռ անում, սա հենց իր խոսքի տուտը բռնել ա ու ոտը վեր կալած ջաղացի պես դանը վրա ածել, գլխիցը դուս տալիս: Քիչ էր մնացել, որ ասեի՝ քարվանք գնաց. պոչդ կարճացրու, դնգի ոտը ցածրացրու, բերնիդ կապը կապի՛ր, լեղուդ քնացրո՛ւ. ու քամի ունիս, տա՛ր, ձեր տանը փչի՛ր. էս քամին մեզ հերիք ա, որ ոտնոձեռ սառցնում, փետացնում ա: Նրակ, պատուհաս ա, էլի. զրից ունիս, տա՛ր, ձեր քուրսու տակին արա՛, որ լսողի քունը տանի. ի՞նչ ես շարշու մասալեքդ բաց

արել, գլխունըս տանում: Մենք էլ լավ գիտենք, թե կորած էջը ո՞ր գոմոմն ա կապած, ամա ի՞նչ անես, որ մոտանողի շլինքը կտուրում են, իշի ոտն ու գլուխը խուզում. որ տերը տեսնելիս զոռում էլ ա, սուտմ են, թե քոնը չի՝, ո՞ւմ գլուխը կտրես: Վաղի մասալեն չըլի, թե՛ Ուշտին հարցրին. ընչի՞ ա շլինքդ ծուռը,— ասեց. ի՞նչ տեղս ա դուզ, որ շլինքս ծուռը չըլի: Մեր բանն էս ա դառել, ասելով ո՞ւմ կապի կբերես. առաջ լուծն ու կամը պատրաստի՛ր, կալդ շլինի՛ր, դեզդ դիդի՛ր, ետո գիժ մոզու անկաջիցը բռնի՛ր, է՛. հո հազար անգամ տեսել ես, որ կամն առնում ա, շուրն ընկնում, էլ ի՞նչ ես նհախ տեղը բերանդ ցավացնում, մեզ էլ հացից քցում:

Ցանք անողը առաջ պետք է գետինը վարի, փափկացնի, ետո սերմնածի, թե չէ՝ էլածն էլ դուրդ ու դուշ կուտի, կմնաս գլուխդ քորելով, մատդ լպստելով: Մեղրաճանճին մուխ տո՛ւր, որ փախչի, թե չէ՝ երեսդ ես դեմ անում, հալքաթ որ կկծի, յարալու կանի: Ամեն մարդ հենց իր ձին ա քշում, էլ առաջը մտիկ չի՝ անում, թե ո՞վ ա կանգնած: Ճրագը իրան տակին ա լիս տալիս. աշխարհը՝ դմակ, մարդը՝ դառակ. ո՞վ ա հարցնում: Բարդին կուացնես, քեզ վրա կընկնի, գլուխդ կհարդի: Ուրագն իր դեհն ա տաշում, ծառն իր տակին շվաք անում: Ջուրն իր ձկանը պահում, հավն իր ճուտին մուղայիթ կենում. սաքի որ ամպի պես էլ գուտս, լսողն ո՞վ ա: Դեզ ունիս, քո գլխին արա՛. եղ ունիս, ձեր բղղումը պահի՛ր: Ինչ կուղես՝ արա՛՝ յա ասա՛, ջուրն իր ճամփեն կքնի: Հենց դու կմնաս միջումը փոսմարդի: Դրուտը խոտոդի փափալը ծակ կըլի, չե՞ս լսել: Ով ասես՝ գլխին կխփի ու բուրդը քամուն կտա: Ի՞նչ բանդ ա, փորդ հո Դերնիցդ բարձր չի՛: Շունչդ փորիցդ ա դուս գալիս, պահի՛ր, տազ արա՛. քեզ ո՞վ ա սուտմ, թե արի, մեր կալը չափի՛ր, որ շանաղդ քեզ ու քեզ դեմ ես անում: Թե մեկ բան էլ գիտես, ձեր տան պատերին էլ մավա մի՛ գնալ, հողին էլ մի՛ ասիլ. ձեն կտան, դու կմնաս միջումը մեղավոր: Ախր ի՞նչ անես, որ լսող չկա. հո չե՞ս կարող քեզ սպանիլ: Հոտաղ կերել եմ, հոտաղ մենծացել, պարտական մնա, որ ինձ մեկ լավ ճամփա ցույց չի տվեց, ո՞ւմ գլուխը կտրես յա՛ աչքը հանես: Ղիամաթումը սառչում ենք, սա հենց ի՛ր գուռենն ա փշում. տո՛, գուռենն է՛ն տեղ փչիր, որ պար կկող էլ ըլի, է՛, աղբաթի խեթ. թե չէ՛, էս շուտմ որ փշում ես, քեզ ո՞վ շարաշ կտա, ո՞վ բարաքյալա կասի:

Տանուան՛ր, տունդ շնորհավորու՛ հնամի շարությո՛ւն, ասածս սարին, քարին դիպչի, քամին տանի. համեցե՛ք, խոռվել ես, սառը ջուր խմի՛ր, սիրտդ հովանա, համեցե՛ք, քո գլուխը որ կա, սար ա. անձրե, ձին, կարկուտ, կաթձակ թո՛ղ դիպչի էլ, դա էլ, ի՞նչ վճճդ ա: Մենք էլ լավ գիտենք, որ դրուտն ես ասում, ամա ի՞նչ անես, որ գեղըցու խոսքը չվանի չեն

դնում, քաղաքացին էլ տեղը տաքացրիւ, տաք արեւ, իր շայր խմում, ո՛ւմ դարդն ա, թե քարը քարի վրա չի՝ կանգնիւ. ամեն մարդ իր գդակն ա դդում, իր գլուխը քորում. բերանդ բաց անելիս՝ հող են ածում, աչքդ բաց անելիս՝ թող. շունը տերը չի՝ ճանաչում, ո՛ւմ ասես, ո՛ւմ Կոտ ունիս, քո հավի առաջն ածի՛ր. դան ունիս, քո ջաղացը տա՛րս Դու էլ, թե ձեռիցդ գալիս ա, դանակդ սրի՛ր, մեկ կողմիցը վրա թռի՛ր. աշխարքս թալան-թալան ա, նամարդը իշի փաշան ա: Հա կա՛ց ու քեֆ ալա՛: Բարիկենդան օրեր ա, խելքըներս կորել ա, ետո ես կգամ, առաջ դու գնա՛:

3

Անշախ մի անշախ իրար բոթբոթելով, համեցեք անելով. կոնից, թևից քաշելով տուն ընկան:

Ծեմնյալ է աստված,
Փառք հավիտյանս շամիչ.
Մտաբեհե՛ն ընկավ տեղը,
Մտաբեհե՛ն ընկավ եղը.
Ախորին բաժնեցին գեղը
Ու կուզրկուզ անելով՝
Մտան տա՛ք տեղը:
Նամարդ ըլի, ով չասի՝
Աստված վերջը խեղ անի:

Արի՛, հմիկ գոմի դռանը կանգնի՛նք ու մեր քեղխողեքանց քեֆին թամաշ անե՛նք: Բայց ի՛նչ անես, որ չն՛ն թողում: Հազար յադ ու ալադ-գի էլ որ ըլիս, սրանց սովորութունն էնպես ա, որ առանց քեզ թիրա չեն բերանները դնիւ. չդնաս՝ կխոռովին, ու ամեն մարդ իր տունը կերթա. գնա՛նք, ի՛նչ կա որ, հո մեղ չն՛ն ուտիլ: Տարով մեջըներումը մնաս, քեզ տնետուն ման կածեն, քեֆ շհանց կտան: Բարիկենդան օրը հո, որ քարվան մտնի գեղը, ճամփից ետ կդարձնեն. քեզ էլ կպահեն, նոքարներիդ էլ, ձիանոնցդ էլ, իրանք քո հոգսը կհոգան, քեզ քնից, տեղից չեն ժաժ տալ, էնքան դոնադասեր են:

Հա՛յ դե, չո՛ւր տո՛ւ, ֆշի՛,
Զիդ ներս փաշի՛:
Մտնի՛նք գոմը,
Տեսնի՛նք համը,
Ուտեն՛ք փլավը,
Մտաբեհե՛ն շլավը.
Ամա ազլուփդ դի՛ր ֆթիդ,
Ու հաար չդիպչի սրտիդ:

Լսեցի՞ր, նստեցի՞ր, չէ՞. կանգնի՛ր, իմացի՛ր, բանը բանի նման չի՞.

ա՛ռ քեզ տրաքոց: Շփոթ ու խաշիւ ա, որ հմիկ իրար կխառնվի: Թե ճար ունիս, փեշդ ձեռիդ պահի՛ր, գդակի՛ գլխիդ, թե չէ՛, գլխաբաց որ դուս գաս, խարփուիս կընկնիս, թե ասածս չանես, պարտական ըլիս:

Գոմի սաքունն էնպես էր տաքացել, ինչպես համամ: Աթարի կրակի մարմանդ գուր մեկ կողմից, եզի, կովի, ձիու հօտը՝ մշտօրիցը, մարդի քյալլա էին ծակում: Փորները՝ սոված, գլխերնը՝ դարտակ, ձեռք ու ոտք՝ մրսած, գոմի ծանրացած բուզն ու կրակի սև ծուխն էլ որ քթընկերին չղիպաւ, մաղձ ու աղիք իրար գլխով տվեց: Որը բերնին էր հուպ տալիս, որը աչքին, որը փորին, որը քթին, որն էլ թուլթուն էր քաշում, որ բալքի թե էն դահրմար հօտը մի քիչ կտրվի: Որը փռշտում էր, որը հագում, որն էլ էնպես էր զկռտում, որ սիրտ ու թոք հետը դուս էին դալիս: Ամեն մեկ քիթ նաղրախանա էր դառել, ամեն մեկ բողազ՝ ղոռոտոտ, ամեն մեկ փոր՝ դափ ու դարչա: Հաղալիս երես ու միրուք էր, որ ներկվում էր: Փռշտալիս, հենց գիտես, անձրև էր գալիս. քթի ցնթուկը ինչ տեղ ասես հասնում էր. երես, բերան, աչք, ունք էլ չէր ասում, թե աստված ա ստեղծել: Շատը աղուիս շունենալով՝ կամ փեշով էր սրբում քիթը, կամ ձեռը պատին քսում, կամ թե չէ քիթն էնպես էր սաստիկ վեր քաշում, որ մեկ բուռը ծուխ ասես, բուռ ասես, գոմի հօտ ասես, թոզ ասես՝ քուլա-քուլա բարձրանում, բերն էին համբարձվում:

էս միջոցումը խեղճ տանդրոջ կնիկն էլ փեշերը վեր քաշելով, քիթը սրբելով՝ գլուխը քարը շի տվեց, ուզեցավ, որ ներս մտնի ու ղոնաղներին բարի լիս ասի ու գալընները շնորհակալորի: Հապի, փռշտոցի ձենը լսելով՝ քաղաքավարություն բանացրեց, գոմի դուռը բաց արեց, որ մի քիչ հօտն ու ծուխը դուս գնա: Բայց երանի, թե ձեռը կտորըվել էր, չէ՛ր բաց արել: Հենց դուռն ճոռոցն իմացան թե չէ, աշխարքն իրար գլխով դիպավ, ու որն անգդակ, որն քուրթը քաշ տալով, աչք ու քիթ բռնած՝ էնպես քոռքոռ հենց ուղեցան, որ դուս թուլին, երեսները մի քիչ հովին տան, էլ չկարողացան առաջներին մտիկ անիլ, շունքի տունը ծուխը խավարացրել էր, բուռը ամպի պես կախիլ. իրար գլխով ընկան. հենց իմացան, թե քամին դուռը բաց արեց, ու մեր խեղճ տանդրոջ կնկա ջանը իրան հասցրին, ոտի տակ տվին:

Հարայ հրոցը որ իմացան, ետ դարձան. աչքդ բարին տեսնի. չէին իմանում՝ ծիծաղա՞ն, թե սուգ անեն, յա վրա հասնին, քոմակ անեն. շունքի տանդրոջ խաթունը էնպես էր ծանրագոգոթ խրվել գոմի կպրե կարասումը, որ էլ ո՛չ քիթ, ո՛չ երես, ո՛չ լաչակ, ո՛չ մինթանա (դերիա). դարտակ տեղ չէր մնացել, բոլոր ռուսվա էր էլել վարզահօտումը: էս դալմաղալումը ողորմելին հենց իմացավ, թե ձեռները թամուզ են, հենց մատները բերանը տարավ, որ օշմաղը մի քիչ բաց անի ու շունչը քաշի, քո

դուշմանի գլուխը չի՞ գա, ինչ նրա գլուխն էկալ։ մեկ դուրում տաք-տաք, կոպի էր թե գոմշի, չղիսեմ, մաղա էլ էս վախտը բերանն ընկալ ու սրբութուն, խաչ, ավետարան աչքիցն ընկալ։ էլ թուք ասես, վատ խոսք ասես՝ նա էր, որ կվաթաթախ բերնով աւալիս էր ու ասում։

Մանրագլուխ տանուտւորը ընչանք հմիկ էնպես էր իմանում, թե ֆորթերն են կապըները կտրել, իրար գլխով ընկել, ու տանտիկինն ուզում էր, որ տուն անի. աչքը ցցեց դռան մեջը թե չէ, տունը գլխին փուլ էկալ։ Մերու արջի պես բլղալով, ճղղալով, էստուր-էնգուր գլխին բամբաշկով որ վրա չի՞ հասաւ, որ իր խաթունին էս դժոխքիցն ազատի, սատանի աչքը քոռանա, քուրքն ընկալ ոտի տակը, գլխի վրա որ մաղալաղ չտվեց՝ շրճի, չըխալ, ինչ նա տեսաւ, քո դուշմանի գլխին չգա. երեսի վրա էնպես խրվեց էս կվի մեղրի կճուճումը, որ աչք, ունք, բերան, քիթ, միտուք էնպես ներկվեցին, որ հազար ուստա քիսաքսող էլ որ էլել էր, էնպես ագաթին, լազաթին՝ հինա չէ՛ր կարող իր օրումը քսիլ։

Դարդիմանդ տանտիկինը մարդի խայտառակութունը տեսաւ թե չէ, իր ցաւը մոռացաւ ու ակդիցը ժած էկաւ, որ իր հալտրին մի քիչ քոմակ անի. հալտրն էլ հենց է՛ն էր ուզում. որ գլուխը էս անոշ բարձիցը բուրձրացնի ու իր խաթունին էս ռուսվայութիւնիցը ազատի, ձեռըները իրար չի հասան, քամակ-քամակի դիպաւ. ա՛ռ քեզ տրաքոց. էլ ետ դուբարա իրանց վարդահոտի մեջը էնպես խրվեցան, որ երկու լուծ գոմեջը անջւլի կարող էր նրանց հատկանց հանի։

— Տո՛, ջրառա՛ր, տո՛, գլուխդ հողեմ, ախր ի՞նչ բանեղ էր կտրվել, որ դու էլ էկար, էստեղ ընկար։ Ես քիչ ռուսվա էլա, դու էլ ուզեցար, որ հետս ընկեր դառնա՛ս։ էս հո խորմա չէ՛ր, որ մենակ ուտիի, քեզ շտաշի, ի՞նչ էր սիրտդ պատռում։ Կրեմ էդ գլուխդ, որ դու ես։ էդ հունարիդ տերն ես, որ մեկ էշ բղիլ չե՛ս իմանում։ Ժամն էլ գլխիդ խռով կենա՛, պաստաւազն էլ, հացն էլ, սուփրեն էլ, բարիկենդանն էլ, պասն էլ։ Մինք մեր բարիկենդանն արինք, հըմիկ որ ջհանդամը գնում են, թո՛ղ գնան դրանք։ Սրանց ոտը պետք է կոտորվեր, որ մեր շեմը չէին կոխել։ էս ի՞նչ բան էր, որ մեր գլուխն էկալ։ Վեղի, աշխարքի միջում խայտառակ էլանք։ Մերը մեզ հասաւ։ Թե մենք, թե մեր զգիր Կոտանը։ Ով ասես, մեզ վրա պտի բերանը բաց անի։

— Տո՛, քալթառ իմանաղ, իմ ցաւս հերիք չի՛, դու էլ մեկ կողմիցն ես միսս ծամում։ Ի՞նչ ես բերնիդ կապը կտրել ու լեզուդ քեզ չես անում։ Զենեղ կտրի՛, թե չէ էնպե՛ս քացի կտամ, որ ատամներդ փորդ կթափի։ Սաղ օրը աթար ես թխում, էսօր էլ համն ա՛ռ, էլ ի՞նչ ես գլուխս տանում։ Որ չէիր գոթորոմացել, թեղ վեր էիր կացել, հո հմիկ էրկուսս էլ պրծած

կըլնէինք: Կնիկարմատն ու ձուռն մեկ օրինակի էն, հենց ձեռն ես տալիս թէ չէ, էն սհաթը փխլվում են: Շատ կնկա թամահ անողին ի՞նչ ասեմ: հազար խոսք ա բերանս գալիս, ետ դնում: Տե՛ր աստված, քեզ մեղա, ի՞նչա-բա՛լա ա, էլի: Կրակն ընկանք, տո՛: Փառա-փուսեդ քաշի՛ր, վե՛ր կաց, կորի՛ր, էլ երեսս չի՛ գտա:

էս խոսքումը ղոնաղներն, էն ա, էնքան ծիծաղել էին, որ սիրտընէրն էկել, բողաղներին դեմ էր ընկել, ու շատի ոտները դարադի աշ դրած կաշի էր դառել: Ախր ո՞վ տեսնի էսպէս լաղաթի թամաշա ու աչքը կալնի ու չծիծաղի: Կա՛մ իրանք էլ չէին ուզում, ամա, նալլաթ շար սատանին, բանն էնպէս էր վրա էկել: Ինչևիցէ, փոր ու բերան բռնած՝ էլ ետ մոտ էկան, որ իրանց տանլորոջ հավարին հասնին: Սա էլ քթի տակին փնթփնթալով, ոտ ու ձեռ հինաթաթալ՝ վեր կացաւ ու գեպի իրան տեղը հրըմիշ էլաւ:

էսքան թամաշեն ու նաղը անց էր կացել, դեռ գզիր Կոտսնը ո՛չինչ բանից խաբարութլուն չունէր: Էս հարսոյ-հրոցը որ ընկա՛ւ՝ «Հա՛յ, ջուր բերե՛ք, հա՛յ, քոմակ արե՛ք, տանուտերն ու տանտիկինը ինզղըլեցին»,— հենց իմացաւ թէ չէ, էնպէս կարծեց, թէ մոխն ա նրանց դոռ արել, վրա վազեց դոշաղ-դոշաղ, բրդի կծկի պէս, մեկ կճուռ խառնեց կծի տեղ ու խալ-թին՝ «Հա՛յ, ձեր հերը, հա՛յ ձեր մերը» ասելով, միտն ասամի տակին, սփալ-թափալ ներս պրծաւ ու հենց էն սհաթին վրա հասաւ, որ տանուտերը երես-մերկս սրբել, միրուքը լվացել, ուզում էր, որ բերանն էլ թամուղացնի, չունքի ատամների տակին էլ մեկ քանի անոշ թիքա մնացել էին: Շատ փալը հո՛, բարկացած ժամանակը կուլ էր դնացել, էստուր համար էր բողաղը ճոթում, հազում, ջուր կում անում, ամա ձեռը ո՛չինչ չէր ընկնում, հազալ-մաղալու վախտը անց էր կացել: Ստված փոր, ծեր մարդ, դարտակ գլուխ ու էնպէս խնկահոտ, մեղրահամ, ի՞նչ լաղաթ կտա, իմացողը թո՛ղ իմանա: Էլ ի՞նչ ասեմ: Էստուր համար էր մեր պարոն տանուտերը կատաղած արջի պէս փորը բռնել, պտիտ գալիս:

— Վա՛յ, իմ աչքս դուս գա, տանուտեր ջան, վա՛յ, ես դժոխքի փալ ըլիմ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, էդ ի՞նչ ա քո հալը, դիւիդ մեռնիմ, մկամ քո Կոտանը մեռել, կորել ա, որ դու էդ օրն ես ընկել,— ասեց խեղճ գլիրն ու աչքը կեռացրած, մեկ դհի վրա թեթլած՝ վրա թռաւ, որ նրա գլուխը լա, նրա ցաւին մեկ դարման անի:

Հենց քիչ էր մնացել, որ տանուտերը սիւնն ետ քաշի ու նրա մեկ քոռ աչքն էլ դղի, ատամները փոքն ածի, որ իր տերն էնպէս թողի, իր քեֆի ետևիցն էր ընկել, դովթալաք գզիրը էլ սիւլամիլին մտիկ չտվեց, դաստ արեց, որ իր ծուռը դղի, աղի խաթրն առնի, ու էրկու ձեռով որ կճուռը շուռ չտվեց տանդրոջ գլխին, աստված ազատի, ինչ նրան հանդիպեց: Մեկ եքա

կճուճ, հինգ տարւոյն թթու, թանձր, պճաճուն բազկաթանը էնպէս նրան ողողեց, որ ջրհեղեղի օրն էլ էնպէս ալեկոծում, էնպէս զուլում չէ՛ր էլած, չէ՛ր տեսնված յալալած: Տանուտերը հո տանուտերը, քոռ գզրի սիրտը ջուր կապվեցավ: Բազկաթանի հոտը էնպէս բշալլին դեպալ, որ տասը գազ ծուլ էլավ ու գող շան պէս վրվրթալով, սրարթալով, հեթեթալով ետ թռավ գոմի պուճախն ու մնաց քար կտրած, սառած: Մեկ մկան բունը որ հազար թումանի տվել էին, կառներ, մեջը կմաներ, որ իր սև օրը լա ու տանդրոջ ձեռքը պրծնի: Քու դուշմանի գլուխը չի գա, ինչ նրա հալն էր. տանդրոջը հո, առտված ո՛չ շհանց տա, ընչանք թաքրար ջուր կբերին, իրանն իրան հասավ: Միրութ, բերան, քամակ, ծոց, քուրք-մուրք՝ հոսած բազկաթանի մեջը շիշխալում, ծլծլում էին: Ջեր, լարչին՝ բոլոր լցվել էին, տուտը պճեղն էր հասել: Քամակը քոր էր ընկել, աչքերը մրմնջում էին. թև ուղում էլ էր, որ ժած գա չէ, փոխանն էնպէս էր լցվել բազկաթանով, որ փաշքը իրար դիպչելիս դափի, գուռնի ձևն էին հանում, չփչիւում:

էս շան հալին էլի գոռում, զոռում, հարայ էր տալիս, ձեռները դեռ ու դեն քցում, որ գզրին ճանկի ու սպանի: Քոռ հավի պէս մնացել էր պատի տակին կանգնած, ամա էլի հենց է՛ն էր ձևն տալիս.

— Թողե՛ք, թողե՛ք, դրա քոռ աչքն անիծած, թողե՛ք, դրան սպանեմ, շնաստակ անեմ, դա՛ էր մնացել, որ իմ գլխիս օյին դա՛. Դրան է՛ն օրը քցեմ, որ մեծ թիքեն անկաջը մնա:

Ընչանք ջուր կբերին, ամենին իրանցը իրանց էր հասել. շատը նվազել, քամակի վրա վեր էր ընկել: Էլ ի՞նչ կաննին իրար երեսի ալիք փչիլ յա մածուն քսիլ, որ շատ անգամ, ուրախ վախտներն, անում էին: Էս բավական ալիք էլ էր, մածուն էլ էս դալմադալումը տանդրոջ կնիկը ճրրալով, թոնթորալով դուռ էր գնացել, որ իր գլուխը լա, իր մեղքիցը ազատվի: Խալխը տանդրոջ բնությունը լավ գիտելով, որ բալկաջած ժամանակին հրեշտակ էլ ձեռն ընկներ, չէ՛ր խնայիլ, ո՛ւր մնաց գզիր Կոտանը, տերտերին աչքով արին, որ նա, քանի աչքը բաց չի՛ արել, մուննաթ անի, որ բալլի խղճին մեկ ճար ըլի, ու էլ ետ գզրին բերեն, տանդրոջ ձեռը պաշիլ սան: Հենց իմանում էին, թե կարգավորի պատիօն էլա կպահի:

— Բարիկենդան օրեր ա, ինամի Օհանես, խելքներս կորել ա, տնա՛շեն,— բերանը բաց արեց ծանրագոգոթ մեր փառալո՛ր տերտերը, որ իր կարգի պատիվը ճանաչելով՝ ուղում էր, որ բալքի հաշտություն քցի միջոնը ու էրկուսին էլ բարրշացնի— Աշխարք ա, է՛դպէս կըլի. հո աղջիկ չէ՛ս, որ խասոց ու վարաղդ գնա. հո շուշա չես, որ կոտորվիր, խանի՛ խաբաք. մոմ չե՛ս, որ հալչիս. մի քիչ սիրտդ լե՛ն պահի, ի՛նչ էլավ քեզ: Քրիստոս իր սուրբ ավետարանի միջումը գրում ա, ամենիդ մուրազն էլ տա, թե՛

երանի՝ խաղաղարարաց, կամ թե՛ Թշնամուդ գլխին կրակ կածես, թե որ նրան սի՛... որ՛... դո՛... րե՛ս... Վա՛յ քո հերն էլ անիծած, քո մեռոն քսողինն էլ, քո օխտը պորտին նալլաթ, քեզ բարի օր ասողին, բարի լիս տվողի շլինքը հախ միսն տիրը կտորի, էս ի՞նչ ա իմ հայր,— տերտերը բուխարուց ձեն տվեց՝ գլուխը քորելով, միքուքը թափ տալով։— էս ի՞նչ անիծած մարդի ոսոտ էկանք էսօր, տո՛, հենց ամեն բանն էլ թարս ա գալիս։ Հարամ ըլի է՛ն հացն էլ, է՛ն ջուրն էլ, խաթա-բալի մեջ ընկանք, է՛լի էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեզ էրում ա։

Իրավ որ ողորմելի կաբգավորը կրակի մեջ էր ընկել։ Զունքի ինչ սհա-թի որ նա մոտացավ, որ տանդուդ սիրտն առնի, էլ չէ՛ր մտածում, թե նրա արինն ու հերսը այք ու միտք կալել, քոռացրել էին։ Անաստված տա-նուտերը էնպես մեկ սաստիկ գուլթմա (մուշտի) տվեց էս քո խեղճ տեղ-տեղի դռին, որ փիլոնը մի տեղ ընկավ, զղակը՝ մի, ու ինքն էլ չոքըչոք անելով՝ գլուխն էնպես բուխարու աթարի կրակի մեջն ընկավ, որ երես-մերես բոլոր խանձվեցավ։ Խեղճի բերանը մրով, մոխրով լցվել էր, միր-քի կեսը հո, կես տարի անջախ դուս կգար, էնպես էր քոքիցը խանձվել, պլոկվել։ Էստեղանց էր է՛ն քաղցր օրհնությունը տալիս, որ մեկ գուռթմի էլա ինքը չի՛ դիմացավ ու բուլում էր, որ մեր խեղճ թանակողու, մեղրաթա-թախ, վարդահոտ տանուտերին ճամփու բերի։

— Ժամումը գլխընկրա տանում են, հերիք չի՛, գոմումն էլ են ուզում իշխանություն բանալենն, ախր ի՞նչպես մարդ համբերի,— վրա բերեց տանուտերը։— Զեք օրհնողին ի՞նչ ասեմ. նալլաթ չար սատանին, բերանս ի՞նչ ա գալիս, ես գնում։

Էլի երկար էսպես քթի տակին մոթմոթում էր տանուտերը, որ գլրին փախցրին, պահեցին։ Աստված բարի ճամփու տա, որ էնպես դալաթ բան մյուս անգամ չբռնի՛, է մեր գրի սև ու սպիտակը ճանաչողներին էլ խելք, իմաստություն աա, որ էսպես տեղը իրանց պատիվը չկորցնեն։

4

Տանուտերը գեղջանգեջ աչքը բաց արեց, դուռն ու պուճախն ընկավ, որ իմ սիրտը մի քիչ հովացնի, բայց գգիրը թռել էր։ Քիղխուղեքը մեկ կող-մից, կնիկը մյուս կողմիցը թոփ էլան, տանդուդ սիրտն առան, տերտերին էլ բարշացրին, տանդուդն էլ, գգիրն էլ էկավ, չոքըչոք ոտներն ընկավ, մե-ղա աւեց, ձեռը պաշեց, մեկ թաս արաղ էլ կոնծեց. Ժուխն էլ քիչ-քիչ պակսեց, բուղն էլ, ամեն բան սկսեց իր կարգն ընկնիլ։ Տերտերը «Պահ-պանիչն» ասեց, քեզխուդի մեկը՝ «Եվ ես խաղաղությունը», տանտիկինը «Ամեն» ձեն տվեց, տանուտերը՝ «Մեղա Աստուծո», «Հայր սուրբ, գեղ

ունիմ միջնորդը» ու վերջապես արադ-մազեն էլ որ տուն չբերին, ամենի սիրուն էլ տեղն ընկավ: Ինչ անց էր կացել, քամուն տվին, խունկ ծխեցին, երդիկ ու դուռ բաց արին, հոտը-մոտը քաշվեցավ, կատարները տաքացավ, ու մեր պարոն քեդխուդեքը հացի նստեցին, սուփրեն քաշեցին. մեկ գլխին տերտերը բազմեց, մյուս գլխին՝ տանուտերը, մեկելներն էլ պատի տակին էնպես սրով բազմեցին ու ոտները ծալեցին, որ սուփրի մեջը էկուլ-գնացողի, անց ու դարձ անողի համար բաց էր մնացել:

Նոքարը որ արադը չածեց, ավալի սֆթա տերտերին դեմ արեց. սա էլ խաշակեքեց, օրհնեց, տվողին խմացրեց, որ մեր զգիրն էր, ու ետո ինքն առավ թասը ձեռը ու օրհնության տուտը սկսեց:

— Աստված աշխարհիս խաղաղության, թագավորաց հաշտության, քրիստոնեից ազատության տա՛: Ընչանք մեռնինք ո՛չ, որ մեկ օր էլ էսպես՝ էլով, գյունով, ոռոսի ձեռի տակին նստինք, քեֆ անենք:

— Ամեն, ամեն, — ձեն տվին ամենն էլ:

— Տունդ ըն՛ն կենա, տունդ, տանուտեր, որդիքդ ապրի՛ն: Աստված օջախդ հաստատ պահի՛, նամարդի մուհդաջ չանի՛. մեր գլխի թագն ես, մեր աչքի ծաղիկը, Հայր Աբրահամի օրհնությունը քեզ վրա, Սիմեոն ծերունի պես քո ըմբրի խերը տեսնիս: Քեզ ծուռը մտիկ լսողի աչքը քոռանա, ո՛ւմ սրտումը մեկ խեթ կա, աստված բարին կատարի՛: Ինչ էլավ՝ աստված վերջը բարի անի՛, քաշած զահմաթդ ապաշխարանք համարի՛. էսօր՝ քեզ, էգուց՝ մեզ. մենք էլ քո ջրերն ընկանք: Ով խոռով ա, սառը ջուր խմի՛: Իմ գլխիս ջաղաց էլ աղան, թաք ըլի տեղս տաք ըլի, ձեռիս՝ թաս, սիրտս՝ ուրախ: Տո՛, քեֆ արե՛ք, տո՛, դուշմանի աչքը հանեցնե՛ք: Շնորհավոր բարիկենդան. աստված զատկին էլ մեզ արժանի անի. քանի կարանք, մեր օրը վայելենք. էգուց ո՛չ էլօր մեծ պասը ոտները երդկիցը ճողուլակ կանի, հա կա՛ց ու բազկաթթու կե՛ր: Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրախ: Տեր աստված, քեզ փառք. մեր երեսը քո ոտիդ տակը: Քո ստեղծվածն ենք, մեզ չի՛ կորցնես: Տե՛ր աստված, դու մեր Ռուս թագավորի սիրտը ոհմա քցես, որ գա, մեզ ազատի. ընչանք մահ մի՛ տար մեզ, մինչև նրանց երեսը տեսնինք: Կենդանություն, — ասեց ու արադի թասը շալտեց:

— Կենդանի մնաս, սա՛ղ ըլիս. կարգիդ՝ հաստատ, տե՛րտեր ջան. անո՛շ, խմածդ անո՛շ, հենց իմացանք՝ մե՛ր սրտովը գնաց, — ձեն տվին ամենն էլ, ու մեկը մեկ թիքա պանիր, մյուսը մեկ թիքա խորոված յա խաշլամա, լոշոմ փաթաթած, թավաղա արին:

Տերտերն էլ առաջ ձեռը տվողի բթի վրա դրեց, թիքեն առավ, բերնին, ճակատին դրեց, «Հա՛յ, ձեռդ ապրի, հա՛յ, զորանաս» ասելով, ձգվելով, օրհնելով, գովելով՝ թիքեն ծամեց, կուլ տվեց ու ինքը մյուսների օրհնանքին լսկաջ դրեց, անո՛շ ասեց:

Էսպես՝ արադի թասն սկսեց պտիտ գալ, ձեռնեձեռ ընկնիլ ու ամեն մեկի ձեռին մեկ սհաթ տանելիլ։ Հիմողին ստնջիլ, շունքի ամենն էլ մեկ եքա պարկ օրհնություն բերնընկերումը հազիր ունին, ու ում լեզվումը մի քիչ հունար կա, սոսիրի ու գինու կամ արադի թասի վրա ա փորձում։ Բայց ամենի խոսքի տուտն է՛ս էր։

— Օրհնյա՛ ի տեր, աստված կարգիդ հաստատ պահի՛։ Քո աղոթքը մեր գլխիցն անպակա՛ս ըլի։ Տա՛նուտեր, սաղ ըլիս։ տանուտեր, քո շվաքը մեզ վրա դայիմ-դագըմի ըլի։ Մի՛րդամ, աստված որդիքդ պահի՛։ Ավետի՛ք, քո որդու կտրմիրը կապե՛նք։ Խնա՛մի, աչքի լիս ես, աստված քեզ մեկ ղոշ որդի տա՛։ Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրա՛խ։ Տե՛ր աստված, վերջընկերս բարի անես։ Կենդանություն։

Էսպես՝ ամեն մեկ խմող ամենին ջոկ-ջոկ մեկ բան պտի ասեր ու էն էլ ամեն թասի վրա։ Թեկուզ քսո՛ւն թաս էլ մեկ մարդ խմի, քսո՛ւն մարդ էլ նստած, ամեն թաս խմելուն ամենին էլ հատուկ-հատուկ մեկ բան որ չասի, թասը կուլ չի գնալ, բկումը կմնա։ Շատն էլ թասը մեկ սհաթ բիմի ձեռին բռնում ա, որ վրեն մի տաղ յա մի խաղ ասեն ու իրան անունի շարականը վրա բերեն։ Հայտնի բան ա, որ տերտերից յա տիրացվից գյու-ման շաբա՛կան ասող՝ գեղ տեղն ո՞վ կա։ Ամա սրանք էլ խեղճ շարակա-նի բուրդը շատ անգամ է՛նպես են գղում, որ աստված հեռու տանի։ Լսողը մինչև Երուսաղեմ մին կփախչի։ Բայց ի՞նչ կանես, բախտընկերիցը հա-զար շուն կա, հազար գել, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի ղորություն։ Լավն էլ էս ա, շատ գլուխ չի՛ ցավիլ։

Մեր երկրումը առաջ ձեռքները լվանում, սրբում (էն էլ նստած տե-ղըն ա նոքարը՝ փեշկիրն ուսին, ավթաֆա լազանը ձեռին, ամեն մեկի առաջին կռանում յա չոքում, ձեռին չոր ածում), ետո են սուփրին քա-շում, աղամանը, պանրամանը, ձկնամանը մեջտեղը շարում, ապա հացը քաշում, ամենի առաջին կրտում, բազի վախտ կանաչի էլ ա ըլում։ Գդալ, չանգալ-դանալի ոտը դեռ մեր աշխարքը չի մակ։ Մատենըն էլած տեղը ի՞նչ հարկալոր ա շանգալ-դանալ։ Կերակրենըն էլ մեկ սինով (պոթնոս) ներս են բերում, ու մեկ նոքար փեշն ու թեկըն վեր քաշած, ուսին քցած, կողքկուզ անելով՝ երկուսի առաջին մեկ աման ա դնում։ Հացից ետը էլի չրով որ ձեռք ու բերան չողողեն, չվանան, կերածը հարած կըլլի Գդակ վերցնիլ սեղանի վրա յա գլուխ տալ ագաթ չի՛։ Երկրի ծեսն էսպես ա, Եվրոպա չի, որ կովը վեր քաշեն, տեսնեն՝ տակին հորթ կա, թե՛ չի։

Հենց մի բիշ աղի կողակ ու պանիր որ անոշ չարին, գելը կատաղե-ցավ։

— Տո՛, լերդս կպավ, է՛, բիրանս հո ցամաքեցավ. էդ դահրմաբը մի

ածա՛, որ տեսնինք՝ ի՞նչ համ ունի, է՛, ա՛յ տնաշեն, Կողակի թիքեն հրես բկիս դեմ ա ընկել, ի՞նչ էլավ ձեզ, մեզ հո սպանելու չե՞ք բերել էստեղ,— ձեն տվին էս տեղանց, էն տեղանց քեղխուղեքը, որ գինին շուտով ածեն։

Հսողը չիմանա, թե հայաստանցիք ուրիշ ազգերի նման, հենց էն ա, գինի տեսնելիս, ուզում են հոգիքը սան կամ, ինչպես բազի Կավկասյան սարը դեռ շտեսած մարդ, դինու ումրին եր տեսնում են, երեսներին խաշ են հանում կամ շիրախանումը քնում, կամ թուր ու սերվ՝ ալ գրավ դնում, կամ թե չէ՝ ցխում, ձնում վեր ընկնում, երաղ տեսնում, դելը տալիս։ Աստված մի՛ արասցե, էս պակասութունը շունին, նրանք էս շնորհքիցն ու մարիֆաթիցն վաղուց են ձեռք վացել, որովհետեւ աշխարհ չեն տեսել, ու էշ կերել, էշ մենծացել, ո՛չ քարոյականություն ձեն լսել, ո՛չ կրոնագիտություն, որ գինու գինը լավ իմանան ու երկու թաս խմելիս ոտ ու գլուխ կորցնեն ու սիրահարված՝ երկինքը համբառնան։ Զէ՛, չէ՛, նրանք շատ բոլի են ու էլած-չէածը չեն տալիս իմիչքի, ամա տեղն ընկած վախտը, գինու տիրոջ ջանին մոռնաթ, էնքան են իմում, որ երեսները վարդ ա դառնում, դլսընեը՝ նաղրախանա, լեղվըները՝ բլբլի, սիրտները՝ ասլանի և ո՛չ խոզի, լուսքի մեկ հայ չես տեսնիլ քո օրումը հարբած, ցխումը թավալ տալիս թեկուզ հինգ թունգի էլ խմի։ Մա՛շալա, տղեն սրան կասեմ, ա՛յ թե մարդ ա, ուրիշն էլ էս բանը կանի։

Հաց քցող տղեն էրկու ստաքանանոց առլուն էլի տերտերին դեմ արեց. նա էլ օրհնությունը տվեց ու ճամփու քցեց։ Ետո մեկեկներին տվեց. էսպես՝ բոլոր հացի ժամանակը մեկն էլա ինքը չէ՛ր ածում իր գինին. էս նոքարի ու ղուլուզ անողի գործն ա. որ քսան մարդ էլ որ ըլին, հենց մեկ թասից պոփ խմեն, էնպես որ, ընչանք թասը պտիտ կզա ու վերջին մարդին կհասնի, սրա բողաղն ա ցամաքում, վերի նատղի՝ թուքը։ Կենաց-մենաց խմին Երեսնումն էնքան աղաթ չի, ամա մարդ իր լեզվի հունարը ձեռաց պետք է չթողա, ամեն թասի վրա մեկ խոսք ալի. ինչ կլի՞ ըլի, հաջաթ չի. բեինդ տաքացած ժամանակը ինչ կուզես, ասա՛, վատ խոսք էլ ուր ասես, լավի տեղ անց կկենա։ Սովորական կերակրներն էլ մեր երկրի սրանք են՝ բողբաշ կամ քուֆթա, կոմ իաշ, առվա, խոբոված կամ խաշած ձուկը, գառան մսով վլավ, խաշած հալ ու ուլիարի խորոված, որ հենց էնտեղ ենթ բուխարումը խորովում ու շատ անգամ շամփրով, տաք-տաք իրար թավաղա անում։ Բաղի անգամ էլ առլունին պետք է բերանը բաց անի, որ մեկ թիքա խորոված իրանց ձեռովը բերանը դնեն կամ մեկ թաս գինի կոծիլ տան։

էսպես՝ մեկ քանի տուու մաքրավարդեցին թե չէ, քեֆընեքը չաղացավ, դամադները տաքացավ, շունը տերը կորցրեց։ Կըշոնց Վիրապն էլ

հո՛ւ էնտեղ էր, էլ ի՞նչն էր պակաս, սազը կողքին հազիր ուներ. անկաջ պտեր, որ նրա ձենին հայիլ-մայիլ մնար: Հենց ջուրն իր ճամփեն քթով թե չէ, սա էլ իր սազը քոքեց, ճնգճնգացրեց. հա՛ կաց ու քեֆ արա՛: Պատերը դրմբում էին, գետինը զրնգզրնգում, օճորքը տեղըհան ըլում, նրա ձենը մարդի քյալին ցցվում: Էնպես զոռքա ձեն ուներ վիրապը, որ հինգ սհաթվա ճամփից լսվում էր.

— Փի՛ր օլսան, փի՛ր. ջանմ սան, ջանմ. ի՞նչ կըլեր, որ քո մերն քեզ նման մեկ հինգն էլ էր բերել, որ աշխարքի միջումը մի հատ շըլեիր: Ասա՛, բերանիդ ղուրբան, ասա՛, բերանդ ապրի, ըմբրով կշտանաս,— հազար տեղից ձեն էին տալիս մեր սլարոն քեղխուղեքը՝ գլխըները տրմբացնելով, անոշ-անոշ զկռտալով:

Շատի բերնի ջուրը հետը գնում էր: Շատ անգամ, քեֆը քոք ժամանակին, տերտերն էլ ի՛ր ձենի հունարն էր ուզում նշանց տա, ու կամ վիրապի հետ էր բաս մտնում, գոռում, կամ թե չէ «Նրեքցավ խնկաբերիցն» ասում, խալիսի թաաըները վեր դնիլ տալիս, կամ ձեռըներին բանդ անում. ամա էնպես մեկ մխոտ, ճոթուած, ճղլանի, քացախած ձենով, որ մարդի գլուխը տեղիցը պոկ էր գալիս: Քեղխուղեքը հո, մաջալ չէին տալիս. ինչ բերանները գալիս էր, հենց է՛ն էին քյոնդալանա ասում, զոռում, էնպես, որ խեղճ սազանգարի ասածը բերնումը հարամ էր ըլում:

Ամենը հո ամենը, իլլահիմ մեր մեղրաբերան տանուտերը. անատամ ուխը որ բաց չէ՛ր անում, պատերը դողում էին, կատվըները մլավում, հավերը բակումը իրանց տիրոջ ձենը լսելով՝ շարքով կանդնում, կոկոում յա կշկշում: Ֆորթ, Լզը, ձի, տավար ուզում էին, որ ուրախությունիցը կապըները կտրեն: Էշը զոռում էր, գոմիշը տրլնգում, էծը մկկում, կովը բառանշում, ֆորթը բզավում, որը ֆշտացնում, որը փստացնում, որը վզզացնում, որը բզզացնում: Մյուս բաները չեմ ասում, ամոթ ա: Գարի, դարման կերած տավար, հայտնի բան ա, որ ինչ ասես, նրանցից դուս կգար: Խուլասս, ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ. էսպես նաղրախանի ու մուղիլի ձեն շահի դռանն էլ չէր լսված: Բայց գինու տակոդին դալար մնա: Էս թոփ ու թոփախենէ, էս գարբազանը մեկին էլա քյար չէ՛ր անում: Շատի, հենց բռնես, քեֆը գալիս էր: Բայց ամեն սհաթ հո մեկ չի՛ ըլիլ, ու ում ուժն ասես՝ տերտերին յա գղլին ա հաղթում: Սրանց մեկը էս ալեկոծության ժամանակին հենց շարքասեն առավ, օրհնեց, պրծավ ու պոնկին դրեց, որ մաքրազարդի թե չէ, էշն էն կողմիցը էնպես մեկ թունդ տրաքացրեց, որ էլած-չէած խելքը գլխիցը թռավ, շշկլեց, գինու կեսը կատիկը թռավ, կեսը միրթին թափեցավ, ու հենց ուզում էր, որ թասն էլա չի՛ կտորի, ու բեղաֆիլ ձախու ձեռը որ չի՛ վրա բերեց, սասանի աչքը քոռանա, էնպես սաստիկ

խփեց տանդուղ գլխին, որ փափախը կրակի վրա ծունդը դրեց, խորովածի շամփուրը վեր քցեց, տաւը հատիկ ատամների մէկն էլ բերնիցը վաղեց, փորը գնաց, որ գլուխը պրծացնէի: Թե ուրիշ վախտ էր էլել, ես գիտեմ, թե տանուտերը ինչպէս նրա միրքի մազերը մին-մին կպոկեր, բերանը կըտեր, ամա էս սհաթին, որ քար էլ աղային գլխին, ձեն չէ՛ր տալ:

— Լավ հարաքայթ ես անում, հա՛: Է՛հ, ի՞նչ անենք. բարիկենդան օրեր ա, խելքըներս կորել ա, դու սաղ ըլիս: Ա՛յ տղա, աժա՛, լցրո՛ւ: Վիրա՛յ ջան, մեկ լավ գլի՛. խմենք, քե՛ֆ անենք, ո՞վ ա խաբար, թե էգուց գլխըներս ի՞նչ ա գալացուկ: Գլուռն չաթլասն, տերտե՛ր ջան, գլուռն. էդ չալ միրուդդ ուտեմ, որ մի սիրտս կշտանա. կե՛ր, խմի՛ր, քե՛ֆ արա,— ասում էր ու տերտերի ուտերին լավ բաբաթ վեր հատում. սա էլ պարտքի տակին չէ՛ր մնում ու մեկի տեղակ հինգն էլա ետ տալիս:

Էսպէս՝ գինջ, տանստանու, ինչպէս հեր ու որդի, քեֆ էին անում մեր պարոն քեղիսուղեքը, հանաք անում, իրար սիրտ շահում Թե հազար բաբաթ նաղլ, մասալա, առակ, շախա ասում, անում, լսողի սիրտը բանում, իրանց օրը անց կացնում: Վաղուց էին կշտացել. էլ հո հաց չէին ուտում, մազա էին անում, գինի խմում. բազինն էլ վեր էր կենում, պար գալիս: Տերտերը մեկ թաւ գինի մեկին դեմ անելիս հո, հազար տեղ գլխի վրա կունդկի էր տալիս, որ նրա սուրբ ձեռիցը բաժակն առնի, ձեռը պաշի: Էսպէս՝ վախտին էին մտիկ տալիս, որ դուս գան, գնան, ջահել տղերքանց ջիրիդին թամաշա անեն:

5

Արեգակն էկել, երկնքի մեջտեղը բռնել էր. օրվան փուշը մի քիչ կոտորվել, տաքացել էր: Մար ու ձոր արծաթի պէս փլփլում, պլպլում էին: Էս հազադին ով որ Քանաքեռ մտներ, հենց կիմանար, թե երկնքիցը մեկ ալեխոյաց ձեն ա էկել, աշխարքս արքայութլուն ա դառել, մարդի աչքն էլ ցալ, կսկիծ չի պետք է տեսնի, և Քանաքեռու խարաբեքն էլ էին թե առել, ծափ տալիս, թե էլ էնպէս շեն մնալ, թե իրանց մեջն էլ շունչ կմտնի, շեն կընկնի, էնքան տղամարդ, ջահել տղերք, էրեխեք էին տնիւրիցը դուս էկել, քուլեքումն ու կտրներին քեֆ անում: Օտար մարդը հենց կիմանար, թե էս գեղըցիք աշխարքի տերն են. ո՛չ դարդ ունեն, ո՛չ զասաւաթ. ամեն մեկը հազար թումանի տեր են: Ռեաթ խալիը՝ որը ձեռնաբռնուկ էին արել, պար գալիս, որը բոլորեշուրջ նստել, քեֆ էին անում, որը խաղ էր ասում, որը դամ քաշում: Էստեղ գուռնեն էր փշում, էնտեղ ճալախտի էին խաղում, մյուս տեղը փահլեաններն էին կոխ պրծնում, յա զարաշիքը ֆալ բաց անում: Մանր տղերքն էլ յա ձնաթոփի էին խա-

դում, յա աշխատակալու, յա սալդաթի պես կովում: Գաբիսի (դհու), գուռ-
նի ձկնն ու հաբաշ հրեցը աշխարհ էին վեր կալել:

Աղասին էլ քեֆն արեւ, արծեւ, իր դաստեն ետեին քցած՝ էկավ մեկ
տասը ձիավորով, գեղի միջովն անց կացավ, որ դնա, կալելի դդումը,
չաղացների մոտին իր հունարը նշանց տա, չիբիդ խաղա, չունքի ղեկամի-
ջին կնպես դուզ տեղ չկա: Հենց իմանա՜ մեկ թաղաւորի որդի Ե ղալիս:
Յարաղ-ասպաբը կապած, թվանքն ուսին, թուրը կողքիցը կախ, չուխտ
փշտովն ու դամեն գոտկումը, կանաչ մով շալվարը, դառ կապեն հաթին,
գլուխը արեւից ձախն. նուղայի թուխ գողկը գլխին կոտրել, աջու ան-
կաջի վրա էր քցել. ոսկեթել թուխ-թուխ մաղկը ձախու կողմիցը քամու
հետ խաղում՝ յա աղնով երեսին էր ղլպչում, յա բլի տակովն ընկնում:
Բեղերն ապրշումի պես ուրեւ, կնպես էր թշի վրովը դուս տարել, որ ամեն
մեկի մեկ ծերը անկաջներին էին դիպչում: Մտիկ անողի իւրեք գնում էր:
Գեղցիք հենց նրան տեսան թե չէ, ծափ տվին, պար էկան, ձեն-ձենի
տվին ու սկսեցին նրա խաղն ասիլ, նրա գովքն ածիլ:

— Աղասի՛ ջան, գլխիդ դուրբան, էս թասը լամենք քո աբեսաղաղին,
արեւիդ մեռնիմ. մեր գլխիցը ո՛չ պակսիս. դնա՛, մենք էլ էս ա, կդանք,—
ամեն կողմից ձեն տվին ու Աղասու թասը խմեցին:

Աղնիվ երիտասարդն էլ, ով որ իրան էսպես պատիւ էր տալիս, գղա-
կով էր անում, քաղցր երեսով գլուխ տալիս ու անց կենում:

Հեռովանց երևում է, թե ի՞նչ դիւմաթ էր անում իգիթը: Ձիու ան-
կաջը մտած՝ կնպե՛ս էր քաշում, կրակին տալիս, որ, հենց իմանա՜ս, թե
վոր դուզ ըլի: Շատ անգամ ջրիդը հետու տեղից շարսում, ձին շափ էր
քցում, ու գեանիցը ծուլ ըլելիս՝ ձիու վրիցը բռնում էր, էլ ետ քցում: Շատ
անգամ հենց կնպես դուզ շարսում էր ու կրակի պես ետեիցը հանում,
կալում, էլ ետ ծուլ անում: Գետնին վեր ընկած տեղիցն էլ կնպես էր
թամբի միջիցը կտանում, բարձրացնում, որ չիբիդն առաջին դուղում էր:
Ընկերատանց վրա էլ որ վախտ-վախտ ջրիդ չէ՛ր քցում, է՛նպես էր նշա-
նում, որ ղղակներն ծերին էր դիպչում կամ ղղակը հետը տանում, որ իմա-
նան, թե նա նրանց դիմիշ չի՛ անում: Շատ անգամ թամբի միջին չուխտ
ոտի վրա կանգնում, կնպես էր ձին շափ քցում: Աչք պիտոք է ըլեր, որ նրա
ռաշդոթյունը, տղամարդկոթյունը, հունարը տեսներ ու ղարմանար:

— Զանա՛ սան, ջանա՛, Աղա՛սի. մերդ մեկ հատ ա քեղանից բերել,
հազար տարի անց կենա, քեզ նման մեկն էլա չի՛ բճամ տալ,— ասում
էին թամաշավորքն ու խնդում, ուրախանում, ծափ տալիս:

Հանկարծ էս քեֆի միջումը, հենց բռնեւ, մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը
շարժեց, յա թոփի, թոփխանի ձեն էկավ, յա երկիրը փոփ էկավ:

— Տարա՛ն... տարա՛ն... աստվածասե՛րք, մոտ էկե՛ք... քոմակ արե՛ք, զլուստ լացե՛ք: Տոնս կոխեցի ն, շջախս քանդեցի՛ն... աչքիս լիսը հանում ե՛ն, սիրտս դուս են ճոթում, տո՛, մեկ հասե՛ք, ի՞նչ կըլի Աստված, երկի՛նք, ծո՛վ, ցամա՛ք... էս ի՞նչ կրակ ա, էս ի՞նչ զուլում ա... Վա՛յ, օրս ու ումբոս խավարի, էս ի՞նչ եմ տեսնում: Ձեր թուրը կոտորվի, ձեր էկած ճամպինն փռու: ու տատասկ դառնա... Վա՛յ իմ ըմբոխս, արեհս... ո՛ր ջուրն ընկնիմ, ո՛ր ջհանդամը գնամ... Գետինն էլա չի՛ պատվում, որ ինձ մեջը տանի, աչքս հանի. էլ ի՞նչ աչքով իմ սն օրս լաց ըլիմ... Երեխիս տարա՛ն... քոմակ արե՛ք... Աստվա՛ծ, յարագանդ քոռանա, էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեր գլխին ես ածում, մեզ էրում, փոթոթում: Ա՛ռ, ա՛ռ քո տված հոգին, էլ չի՛ հարկավոր. հոգի չե՛ս սովել, կրակ ես սովել, որ էլվի, ինքը չիմանա, մեր ջանը փոթոթի... Ամա՛ն... հարա՛յ... դա՛տ... մադա՛թ... Երկինք, մեկ փուլ արի՛, ինձ սակովդ արա՛, ի՞նչ կըլի... Ձեր փափախը ձեր գլխին խոռվ կենա, ի՞նչ տղամարդիկ եք, տո՛, մեկ ձեռն էլա հասցըրե՛ք, է՛, ի՞նչ եք քարացել, փետացել: Թա՛ղուհի ջան, գլխիդ մատաղ գնամ... Թա՛ղուհի... Անու՛միդ մեռնիմ... Երեսս ոտիդ տակը. Թա՛ղուհի ջան... էդ լախմուր աչքերիդ ղուրբան ըլիմ, ազիդ ջան: Աչքիս լսի պես մեծացրի, որ է՞դ տեղն ընկնիս... Թո՛ղ ինձ սպանեն... էդ թուրը թո՛ղ իմ սիրտս խրեն... Թո՛ղ քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... Թո՛ղ ես հողը մտնիմ... էն վախտին ուր տանում են քեզ, թո՛ղ տանին: Թո՛ղ քո նեղ օրը չտեսնիմ, ո՛ր դժոխքն ուզում ա, թո՛ղ ինձ ներս տանի...

էս կսկծալի ձենի հետ լավ պարզ լավում էր, որ մեկ տղամարդ թուրքերեն ասում, հարբա էր դալիս, որ ձենը կտրի:

— Ձենդ կտրի՛, ղանջը, դարաչի... Շենց էս սհաթին փորդ վեր կածեմ. ջինդյանությունն ի՞նչ պետք ա. սարդարի հրամանն ա, պետք է ձեր աղջիկը քաշենք, տանինք. ի՞նչ խոսք ունե՛ք, ի՞նչ կարողություն. սարդարի հրամանին սարը չի՛ դիմանալ, դուք ի՞նչ կարուք սեխի:

Եսալի գլխին ջուր մազվեցալւ: Ամենն էլ իմացան, թե ի՞նչ խաբար ա: Սարդարի ֆառաշներն (ծառայք) էլիւ էին, որ աղջիկ քաշեն, ո՞վ հազդ ուներ, որ ծպտա: Բարիկենդանը սուգ դառալւ: Երեխերը լալով, դողալով տուն փախան. կնանիք դռները կողպեցին ու շիրախանի կարասների տակը մտան, կամ վերնատներումը տափ կացան, կամ դարմանի ու խոտի խրձերի մեջը մտան: Գեղը, հենց բռնես, բիրադի քանդվեցալւ: Տղամարդ-էրանց որը որ վախշով էր, գլուխն առալւ, կորալւ. որը որ մի քիչ պլնդ սիրա ուներ, զարգանդելով, դողդողալով մոտ էկալւ, չէ՛ թի օգնություն անի, չէ՛, այլ թե տեսնի, ի՞նչպես մարդիկ են էկողները, ի՞նչպես են տանում խեղճ ջրատար աղջկանը: Թանգ-մոռնգները թռած, սփրթնած՝ էկան մեռելի:

պէս ու տան բաշին շարվեցան: Շատի լեզուն բերնումը շաղվել, փետացել էր: Շատի լերդն ու թոքը ջուր էր կտորվել: Շատի պոռնները ահուճաքել՝ արինը շոռալով գնում էր: Լավ ուզում էին, որ քոմակ անեն, լավ ուզում էին իրանց էլած-չէլածը տան, որ խեղճերին ազատեն, բայց ո՞ւմ ձեռիցը մեկ բան կգար: Սարդարն էր հրամայել, ո՞վ էր կարող, որ ձեռք վրա բերի: Թե մեկ ծագոն էլ հանել էին, էն սհաթը տուն, տեղ կրակ կտային ու իրանց էլ թոփի բերնին կղնեին, կքցէին: Աստված ո՛չ շհանց տա: Անօրենի ձեռքը դուշմանս չի՝ ընկնի: Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին. ինչ ուզում են, է՛ն են անում: Դատաստան չկա՛, իրավունք չկա՛, ու հայ ազգն էլ էնքան էսպես ցավեր տեսել էր, մեկ օր խոսքումին չէ՛ր ըլում, որ իր գլուխն ազատի: Աղջիկն ասեւ՝ քաշում էին, տղեն ասեւ՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ո՛չ օղլուշաղը: Զարմանալուն էս ա, որ էսպէս կրակի, զուլումի մեջը էլի նրանց աչքը ուրախություն, նրանց երեսը ծիծաղ էր գալիս:

Էսպէս, ինչպէս ասեցի, հարիւր մարդից ավելի վրա էին թափել, ձեռները ծոցըներումը դրել ու պատի ծերիցը մտիկ էին տալիս: Սուգ ու շիվանն աշխարքն առել էր: Փառաշները կատաղել, փրփրում էին. շատ անգամ թվանքները դեմ էին անում, որ խալխին խփեն, վեր քցեն, որ բալքի ռադ ըլին, կորչին. բայց էլի հուշտ էլած ոշխարի պէս ետ էին դառնում, էլ ետ՝ ետ փախչում, էլ ետ՝ ետ գալիս, մտիկ տալիս:

Ի՛նչ խեղճ, ողորմելի մերն էր անում, աստված հեռու տանի. քար չէ՛ր մնացել, որ գլխին չի խփի. հող չէ՛ր մնացել, որ վրեն չածի: Զագը կորած հավի պէս մեկ դեւ էր վազում, մեկ՝ դեն, մեկ գլխին տալիս, մեկ՝ ոտին: Է՛նքան էր ծնկներին, գլխին խփել, հարաչ տվել, լաց կլել, մագիւրը պոռճոկել, երեսը շանգոկել, կտրատել, որ էլ ո՛չ աչքումը լիւս կար, ո՛չ ջանումը՝ թաղաթ, ո՛չ բերնումը՝ լեզու: Էնպէս, հենց ձենը փորն ընկած, շունչը կտրված՝ ոտին-գլխին էր անում, ինքն իրան ջարդում, գլուխը քարեքար տալիս, յա սուրումի՜ ըլելով, գետինը լիւլելով՝ ֆառաշների ոտներն ընկնում յա ձեռները բռնում, որ թուրը խի, իր սիրտը խրի, յա թե չէ, սրանք էլ որ դոշին չէին խփում յա քացո՞վ տալիս, դէն քցո՞ւմ, ընկնում էր ջուխտ ձեռով աղջկա վրա յա ճտովը ու էլ, թեկուզ քացո՞վ էին խփում գլխին, թեկուզ դմբո՞վ (մուշտով), թեկուզ զամշով յա թվանքի դուռթմով, էլ պոկ չէ՛ր գալիս, էլ չէ՛ր իմանում: Ուզում էր, որ փորը ճղի ու իր հոգու սիրելին էլ ետ ներս տանի:

— Թա՛ղուհի ջան, էս ի՞նչ ա, քո հարսանիքի պա՞րն եմ գալիս. փեսեն ո՞ւր ա, տերտերն ընչի՞ համար չի՞ դալիս: Հինեն ի՞նչ տեղ ա, բե-

րե՞ք, որ աղջկանս ձեռները կարծրացնեմ: Դափ ու զուռնեն ընչի՞ չեն ածում: Ա՛յ ղոռապնէր, ի՞նչ եք էղպես պարապ, կարի ծերին կանգնած մնացել, ձեռներդ ծոցներդ դրել... Ինձ չե՞ք սիրում... Պար էկե՛ք, է՛... հարսանքավորն էղպես բաշխող կկանգնի ու թամաշա կանի՞... Խարչն իմն ա, հո ձեր քիսիցը չի՞ դնում. կերե՛ք, քեֆ արե՛ք, իմ որդուս արեն օրհնեցե՛ք: Մեկ աղջիկ ունիմ, որ աչքիս լսի հետ չե՛մ փոխիլ, նրա լսաթըրն էլա չո՛ւնիք, որ մեկ ուրախություն անեք, սիրտս հովանա: Հա՛... քնա՞ծ եմ, թե՞ զարթուն, թե գլուխս վրես չի՛... Բաժինքը հազիր ա... Զէ՛, չէ՛... փեսեն հո Թիֆլիզ գնաց, էսպես թեզ չէ՛ր կարալ ետ դառնալ... Սրանք ո՛ւր են էկել... Թուրքը հո հայի հացը չի՛ ուտիլ... Հա՛, հա՛, հմիկ իմացա. մեր ճանանչներն են, էկել են, որ երեխիս հարսսնքի ուրախությունը տեսնին... Լաց մի՛ ըլիլ, երեսիդ մեռնիմ... Թա՛գուհի ջան, ջանս ու հոգիս քեզ մատաղ. քանի որ գլխիդ սաղ եմ, ո՞վ հաղդ ունի, որ քո մեկ մազին դիպչի... Մաղերդ ոսկեթիւ, Թա՛գուհի ջան. ունքերդ վարաղով քաշած, ո՛րդի ջան. օրորոցիդ մատաղ դնամ, Թա՛գուհի ջան... Վարդի պես բաց էլած, մանիշակի պես փրնջված, իմ ա՛րեւ, իմ կյա՛նք, իմ թա՛գ ու պարծանք որդի ջան... Աչքերդ բա՛ց արա, աչքերիդ ղուրբան ըլիմ. բերանդ բա՛ց արա, էդ աննման, վարդահոտ բերնիդ մեռնիմ... Քո խեղճ, պառավ մորն է՛ղպես ես սիրում... է՛ղպես ես իմ սիրտը շահում... Թե ամաչում ես, ասեմ, որ էս էանդոռները հեռանան: Ա՛յ մարդիկ, հեռացե՛ք, կորե՛ք, իմ աղջկա աչքին մե՛ք երևալ: Բան ու գործ չունի՞ք, գնացե՛ք ձեր տունը. ի՞նչ եք էստեղ կիտվել: Ի՞նչ անամոթ մարդիկ եք, տո՛, ձեզ չե՛մ ասում, քառացե՛լ եք... Արի՛, գնա՛նք բալը, Թա՛գուհի ջան, անուսիդ մեռնիմ. ծառերը ծաղկել են, քո ծաղիկ երեսին ղուրբա՛ն: Դաշտերը կանաչել են, քո կանաչ արեւին մատաղ գնամ: Ուր ենք մնացել էստեղ, գնա՛նք, տեսնի՛նք, ուրախանա՛նք...

6

Ո՞ր մեկն ասեմ, ո՞ր մեկը թողամ. մարդի սիրտ կրակ ա ընկնում, երբ որ խեղճ մոր աբաժն ու ասածը միտքն ա բերում: Ո՛վ որդի ա մեծացրել, նա լավ կիմանա մոր սիրտը, սկար լեզուն ի՞նչ կտրա սրտի մանն մեկ կսկիծը, ամեն մեկ յարեն բառով ետ պատմիլ: Ողորմելի մերը էսպես խնդր կորցրել, չէր իմանում, թե ի՞նչ էր ասում, ի՞նչ էր անում: Թուրքերն էլ, որ տասը հատ էին թվով, է՛ն անօրեն տեղըներովն էլ, ղորդ ա, բարկանում, հարբա էին գալիս, սո՛ւա մոր էսպես մորմոքվիլը տեսնելով՝ սիրտըները մի քիչ գութ ընկավ: Իրանք էլ էին գիտում, որ մոր համար հեշտ

չի որդի մեծացնիլ, նստ էսպէս բիրադի կորցնիլ, Հալն իր ծաղը կորցնելիս՝ կ'յանքը հետը տալիս ա, ո՞ւր մնալ բանական մարդը. իրանք էլ մնացել էին մոլորված, ամա սարգարի հրամանն էր, շանկին, շտանեին, իրանց գլուխը կթուշեր յա աչքը դուս կգար: Ծարընները կտրվեց, խոսքըմին արին, որ մորն էլ աղջկա հետ տանին բերդը, սարգարի դուռը, իրանց պարսքի սակիցը դուս գան, ետո ինչ կուղենան, անեն: Նոքարներին հրամայեցին, որ ձիանները թամբեն, յարադ-ասպաք քցեցին, թուրըները կասեցին ու կամաց-կամաց մոտ կկան, որ մոբն էլ, աղջկանն էլ վերցնեն, տանին:

Թագուհին, Թագուհին, աշխարհի աչք Թագուհին, երկնքի տակին, գետնի երեսին անթառամ ծաղիկ Թագուհին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, աննման Թագուհին. ի՞նչ լեզու պետք է ըլի, որ նրա գովասանութունը պատմի, ի՞նչ աչք, որ նրա տեսքն ու կերպարանքը մեկ բանի նմանացնի: Շարմաղ, լուսաթաթախ Երեսը, որ արեգակի պէս լիս էր տալիս ու վարդի պէս փայլում, դառել էր սպիտակ քաթան, սառել, սփրթնել էն Երկնանման աչքերը, որ տեսնողի հոգին վառում, կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել: Թագուհին, ջիւլան Թագուհին, մորը մեկ Թագուհին, որ հրեշտակի նման ում որ մեկ մտիկ էր տալիս, հոգին անմահական խնդութունով լցվում էր, սառել, փնտացել, անշունչ, անլեզու մնացել էր գետնի վրա ընկած, երեսը երկինքը քցած. հենց զիտիս, թե էլ էս աշխարհումը ի՞նչ, հրեշտակաց մեջն ա համբարձել, դրախտումն ըլի իր անմահութունը վայելում: Նրա թուխ-թուխ ունքերը, նրա շալ-շալ ալքերը, նրա նոնահատ թշերը, նրա բարակ-բարակ, դալամ քաշած սյուռները, նրա լուսեղեն ճակատը, նրա մարմար, նուրբ քիթը, նրա բլբլուլի լեզուն, նրա ոսկեցնցուղ բուկը՝ բոլոր-բոլոր սառել, քարացել, պապանձվել էր: Հենց հարամ ձեռը նրան առաւ թե չէ, մեկ ա՛խն էր՝ նրա հոգին: Քաշեց, թուլացավ, իրանից գնաց, ու մինչև դատն շեմը կրեբեին, հալի պէս մեկ էլ թրպրտաց, ու ձենը փորն ընկավ: Շիինքը ծովել, թուլացել, գլուխը շեմի էս կողմն էր մնացել կախ լլած, մարմինը՝ է՛ն կողմն ընկած: Ոսկեթել մաղերի կեսը մնացել էր բարձր, որ նրա անմեղ երեսն ու դոշը ծածկի, կեսը էնպէս խճճված՝ գետնի վրա փռվել, քաշ էր ընկել: Նապուկ ձեռներէ մեկը սրտի վրա էր թուլացած ընկած, մշուսը՝ հոգի վրա, չորացած տարածված: Դամաբը ցամաքել, շուինք կտրվել, հոգին ելի՛լէ՛ն էր վերացել:

Բաս ի՞նչ կըլեր, որ էսպէս չէ՛ր էլիւ մինչև էն հաղապը նրա անկաշք մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսել. նրա աչքը մեկ դատը օր չէ՛ր տեսել, նրա երեսը մեկ կոշտ զրից չէ՛ր էկել: Վարդի պէս ծաղկել, մանիշակի պէս մեծացել էր: Դեռ ոտը քարի չէ՛ր դիպել, գեռ մտար մեկ փուշ չէ՛ր մտել: Տասներհինգ տարին անց էր կացել, դեռ նրա անմեղ հոգին աշխարհիցս

մեկ բան չէ՞ր խաբարու նրա ընկեր աղջըկերքը դռներին, կտրեներին էին ման գալիս, օր անցկացնում, նա ծունկը մոր ծնվաճը էսլացրած՝ յա կար էր անում, յա քարգահ, յա իրանց տանն ու դռանն էր մտիկ տալիս, յա իրանց մալին, ասլրանքին աչք ածում։ Ղուշը գլխի վրովը թռչելիս՝ կարմրատա-
կած, շունչը կտրած, լեզապատառ տուն էր ընկնում, որ իր շվաքն էլա մեկ օքմին շտենի։ Մոր մեկ մատը փուշ ըլկիս յա մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էր հոգին հանի, իրան տա։ Էլ քար, էլ խոտ չէր մնում, որ նա վրեն չի՝ շոքի ու աստծու ողորմությունը խնդրի։ Աղքատ տեսնելիս՝ բերնի թիքեն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նրանց արեւատություն խնդրի։ Բաղն էլ է՛ն ժամանակն էր դնում, որ լիսն ու մութը դեռ չէ՞ր բաժանված ըլում։ Բաղիցն էլ է՛ն վախտն էր տուն գալիս, որ մութը դեռինն առած, ոտը քաշված, խաղաղված էր ըլում։ Ով ուզենար նրան տեսնի, յա ծառի, յա պատի տակի պեսը էր տալի կենար, որ նրա սուրբ երեսը տեսներ, նրա աչքի լսովը հալիլ-մալիլ մնար։ Մաղկընկերն էլ, հենց իմանաս, նրա ոտի ձենն առնելիս՝ ուրախանում, ցնծում, բացվում, փչում էին։ Ղշերն էլ նրա երեսը տեսնելիս, հենց բռնիր, նո՛ր հոգի էին առնում, գլխերը թընքների տակիցը բարձրացնում, ճխում, ճշում, ծվլւլում, թեւերին խփում, ծափ տալիս։ Ձեռը գառան գլուխը քսելիս յա շփելիս, հենց գիտես, թե է՛ս անմեղ հայվանն էլ էր իմանում, որ հրեշտակի ձեռք ա իրան դիպչում և ո՛չ մարդի։ Մի քիչ մոտիցը պակսելիս՝ ձեռը աշխարք էր վերցնում, մարդի սիրտ էրում, է՛նպես էր բղղում, քալ ու քոլ ընկնում։ Շատ անգամ նրա փափուկ ծնկան վրա էր քնում, նրա անուշահոտ, ազիզ ձեռիցն էր խոտ ուտում։

Չայիր-չիմանի, մանիշակի վրա, վարդի, թթենու տակին յա քըջան առվի մոտ որ բազի վախտ քնած շէր ըլում, հենց իմանաս, երկնքիցը լիս ա վեր էկել, ափնիքը հայրի դառել։ Կսգիս քնած վախտին էր ըլում, որ մերը ուտուլով մոտանում էր՝ յա երեսն էրեսին դնում, յա գլուխը իր գո-
գը դնում, յա վրեն շոր քցում ու խաչակնքում, որ քունն առնի, դինջանա, յա թե չէ, որ վախտը գալիս էր, երեսին հով էր տալիս, նանիկ էր ասում, որ վեր կենա, իրկինահովը, աբեգակի մեր մտնիլը տեսնի, ու միտսին պտուղ, ծաղիկ հավաքեն, զնառն տուն։ Շատ անգամ վարդի փունջը մեկ ձեռին, մանիշակինը՝ մեկել, աչքը որ չէ՞ր բաց անում, հենց գիտես, սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ նրան էին մաթ մնացել, նրա շունչն ըլելն ուզում, որ քաշեն, ծծեն, դորանան, դալարին։

Հովը մազերի վրա սլալալիս, երեսին դիպչելիս էլ չէ՞ր ուզում, որ առաջ խաղա յա ետ դնա, հենց նրա գլխովն էր սլատում, հենց նրա մաղերի՝ հեռ խաղում։ Վարդի վրա երեսը կռացնելիս, ուզում էր, որ բարձրանա,

նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանա, որ դճա ավելի գեղեցիկ, դճա անուշահոտ երևի: Բլբլուլը նրա հոտն օռնելիս իր վարդը մոռանում, նրան էր գովում, նրա վրեն էր իր սիրը թափում, նրա հասարթովն էրվում, խորովվում: Շատ անգամ, ինքը ձեն հանելիս, յա ինքն իրան խաղ ասելիս, հենց իմանում էր, թե հրեշտակներն են իր հետ խոսում, իրան ձեն տալիս յա ձենը քաշում: Առավոտյան ցողը, իրիկվան վեգջի լիսը՝ մեկը նրան տեսնելիս ցնծալով վեր էր գալիս, որ նրա սուրբ երեսին նստի, մեկը ցավելով երեսն իրան էր քաշում, աչքը խփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենա, որ առավոտն էլի գա, նրա տեսության արժանանա, նրա լուսովը հագի առնի ու զվարճանա: Քունը նրա աչքերին է՛նպես էր մոտանում, ինչպես մեկ սրբի՝ երկնային հրեշտակը: Թեևրն երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, գզվում, արթնացնում, էլ ետ իր գիրկը դնում:

Ա՛խ, ո՞ր մեկն ասեմ. նրա ամեն մեկ շարժմունքը, ամեն մեկ խոսքը, ամեն մեկ մտիկ տալը, ամեն մեկ աչքի ու պոռչի ժած դալը հրաշք էր: Էն լուսակոլով աչքերը, էն խնկան ծաղիկ շրթունքը՝ որ չէ՛ր բաց անում, մարդ ուզում էր ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, հենց նրան մտիկ տա, նրա սուրահի բոյին թամաշ անի, նրա ոտի տակին հոգին տա, նրա ձեռիցն իր մահն առնի: Է՛ս երկնային հրեշտակը, է՛ս անմեղ գառն էր էս հաղադին է՛ն գազանների ձեռին. ի՞նչ քարացած, ապառաժ սիրտ պետք է ըլի, որ նրան տեսնելիս կամ նրա պատմությունը լսելիս գլուխն կրակ չի՞ վառվի: Ո՞ր մեր էս հաղադին թուրը չէ՛ր առնիլ ու իր ջիգարը ցցիլ: Ո՞ր հարևան կամ անց՛նորական նրա էն լուսեղեն երեսին նայելիս՝ աչքին չէ՛ր հուպ տալ, որ լացը գա, ու սիրտը հովանա: Ամա մեր գեղական խեղճ իալխը էնքան էսպես բաներ սուսել ու լսել էին, որ արտասունքներն էլ էր ցամաքել, աչքերների լիսն էլ էր հատել:

Հենց էն ա, ֆառաշները տեսնելով, որ մեր ու աղջիկ դարդի ձեռիցը նղղեցան ու էլ ձեն, շունչ չէին տալիս, լավ համարեցին, որ էսպես թուլացած՝ վերցնեն, էրկուսին էլ տանին, որ էլ շատ ինջըմիշ չըլին, չարշարվին: Ծրկուսը ձիու վրա նստել, էն ա, տեղ էին բաց անում, որ մեկը մորը խտտի, մյուսը աղջկանը առաջն առնի ու, էն ա, խաթրջամ էլած՝ միտք էին անում, թե իրանց բանը լավ գլուխ բերին, մեկ թուր պսպղաց, ֆառաշների մեկի գլուխը գետնի վրա ընկավ ու սկսեց ղվլացնիլ, բլբլացնիլ ու պար գալ: Դեռ սա ձենը չէ՛ր կտրել, որ մյուս ընկերիին էլ սրա հացը կերսով, սրա մոտ գնաց:

— Աղասի՛ ջան, մեր տունը քանդեցիր: Աղասի՛, ձեռդ քեզ քաշի՛, քո խեղճ, հալեոր հորը խնայի՛. որդով, տանով տեղով եսիր կէերթանք.

մի՛ անիր, մի՛ ըլիր, ջա՛նմ, գո՛ղմ. քո ջիւան ջանիդ էլա դադր արա՛, տո՛, բեմուրվաթ: Աստուած, էս ի՞նչ զուլում էր, որ մեր գլխին էկավ: Ո՛վ զինավոր սուրբ Գևորգ, ո՛վ սուրբ Կարապետ, դուք մեզ բռնակ արեք: Տղե՛րք, կորե՛ք, կորե՛ք, որ ձեր իզն ու թողը ըստեղ չէրեա: Տո՛, մեկդ ու մեկդ հասե՛ք տանգրոջ մոտ, անկաջաբոնուկ տվե՛ք, ա՛յ նրա տունը չքանդ-վի, ինչ քանդվեց. գինին գլխին դահրմար ըլի. աշխարքս արինը բռնել, ծով ա դառել, մեր ախմախ քեդիտղեքը նստել, քեֆ են անում. ա՛յ թե մարդ են, հա՛: Տո՛, քեֆն էլ զլխընկրին խոռվ կենա, իաշն ու ալետա-րանն էլ Տիաքանդնե՛ր, տո՛, մի աշխարքի դարդիցն էլ խաբար առե՛ք, է՛. ախր ի՞նչ եք տան չորս պատը ու գինու գավն ու թասը բռնել, լակում, տրաքում: Տո՛, Վա՛րք, հասի՛, հասի՛, վազի՛, թե ա՛ռ, թո՛հ. մարաքեն քանի կենում ա, չաղանում ա. հենց էս սհաթը կդան, մեզ կտանին, բերդը կաժեն: Աղասի՛, Աղասի՛, քառանաս ո՛չ, Աղասի՛. փախի՛ր, փախի՛ր, էդ շներիցը գլուխդ ա՛ռ, կորի՛ր, էդ ի՞նչ արիր, տնով քանդված. մեր դուռը շարեցիր, մեր տան հիմքը տակըվեր արիր, տո՛, բե՛մուրվաթ:

Բայց թոփ էլ տրաքեր, նաղրախանա էլ ածեին, Աղասին չէ՛ր իմա-նալ. դորդ որ քառացել էր. էլ ո՛չ անկաջն էր իրանը, ո՛չ ջանը, ո՛չ աչքը, բայց խեչքն ու ձեռը լավ իմանում էին, թե ի՞նչ բանի վրա են: Արինը աշ-քերը կո՛ւած՝ ուշի՛ց երիտասարդը հենց էսպես բանի էր ման գալիս, որ իր ձեռի զվաթը, իր թրի հունարը շահնց տա: Ախր էլ ո՛ր օրվան համար են թուր կապում: Զիրիդատեղիցը վարավուրդ էր արել, որ աշխարքն իրա-րոցով դիպավ ու ձենը կտրեց:

— Տղե՛րք, էստում մեկ բան կա, գնա՛նք, մեր բարիկենդանը հարամ էլավ, — սուեց ու թռավ:

Հենց տեսան նրան գալիս, բնութշունը իմանալով՝ հարիւր տեղից ձեն տվին, ձևոռվ, գդակով արլին, որ հեռանա. բայց շունչը բերնին դեմ էր առել, էնպիս ձին շափ էր քցել. էլ մաջալ չէ՛ր անում, որ տեսնի՝ թվանքը լիքն ա երսի՛ք, թե դարտակ: Առյուծի պես ներս ընկավ հսկա երիտասար-դը. ճամփին անկաջովն էր ընկել, թե ի՞նչ խաբար ա: Երկուսի գլուխը սրբելեն ետև, մյուսներն ուզեցան, որ թուր հանեն, բայց քաջն Աղասի որ բերանը բաց չի՛ արեց՝

— Դժո՛խքի որդիք, ձեզ ո՛վ ա զրկել էստեղ, ո՞ւմ վրա եք էդպես կատաղել: Ասենք, թե հայը ձեն չի՛ հանում, պետք է նրան սաղ-սաղ ուտե՛ք: Աչքընկրիդ լիսը կթոցնեմ էս սհաթը, կորե՛ք, թե չէ՛ ամեն մեկդ ճուտի պես առաջիս կթորտա: Քանի էս կուռը վրես ա, դուք էստեղանց թէլ շե՛ք կարող դուս տանիլ:

Որ շասեց ու մեկի էլ ուսը վեր բերեց, մյուսի աղիքը վեր ածեց, էն

վեցը տեսան, որ ճար չկա, ձիանը նի էլան ու ընշանք բերողը մեկ գնացին։
— Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, Թա՛գուհի ջան, աչքդ բա՛ց արա, աչքերիդ
դուրբան. Ալլասին մեռած, ոսկորները փտած, հող դառած պետք է ըլեին,
որ քո սիրուն մագին մեկն էլա մատուլ տար։ Վա՛յ իմ աչքին, իմ արեին,
ինչպէս փետացել, սառել ա։ Թա՛գուհի ջան, քո ջանին դուրբան. ա՛ռ, հո-
գիս ա՛ռ, թո՛ղ էս մեռնիմ, դու կենդանացի՛ր և քո խեղճ մոր սիրաւ մի՛
դուս կտրիր, մի՛ դուս ճոթորի, երեսս ոտիդ տակը. — ասում էր քնքուշ
երիտասարդը, լալիս, գլխին տալիս։ Արտասուները աչքերիցը քուլա-քուլա
էր վէր թափում։

Գնացին չոր բերելու։ Նա ձեռները խաշել, ինքն էլ փետացել, մնա-
ցել էր կանգնած։ Մոտաճար, սիրտ չէ՛ր անում, խտտել, ձեռները ճմռել,
անկաշտմը ձեն տալ, երեսին ձեռը խփել, բոլո՛ր, բոլո՛ր չէ՛ր կարելի, շուն-
քի Թագուհին դեռ կույս էր, ուրիշ մարդի աղբի՛ր։ Մորն էր մտիկ անում,
մերը ձեն չէ՛ր սալիս. դուրսն էր նայում, սատկած լաշերի գծովային կեր-
պարանքն էին աչքումն ընկնում։ էլ ինս, ջինս, իսան, աղամաորդի չէր
երևում, ամենն էլ փախել, սարերով-ծորերով էին ընկել, որ իրանց գլու-
խը պրծացնեն։ Շների վնգվնգալն ու յա կոնձկոնձալը, աքլորի ու հավի
կոկոսալը, հենց իմանաս, թե նրան ասում ըլեին յավելով։

— Ինչ արի՛ր, արի՛ր. գլուխդ ա՛ռ, կորի՛. գնա՛ Փամբակ, Թիֆլիզ,
ոսի հողը։ էս երկրումը քո արեը մեր մտալ, քո օրը խավարեցալ, քո
ճրագը հանգալ։ Թոփի բերանն ա՛ քո ջանը։ Քանի ոտքը խաղաղ ա, քանի
շխլալդ ձեռիդ ա, քանի բերնումդ շունչ կա, ոտումդ՝ թաղաթ, փախի՛ր,
գլխիդ ճարը տե՛ս։ Մնաս էլ, ձեր տունը բոլոր սուրը կքաշեն, գնաս էլ՝
էն բաբաթ. քեզ էլա ճա՛ր արա։ Քո հերը քեզանից դայրու էլ դավակ չու-
նի. նրա օջախի ծուխը մի՛ կտրիր, ձեռներդ արնոտ արիր. սարդարի ֆա-
ռաշներին ևս սպանել, տո՛, ա՛նիրալ, մեկ միտք արա՛ է՛լ։ Դրանց սրինը
քեզանից կուզեն. դրանց տերերը հիմիկ կատաղել, փրփրել, իրանց միսն
ուտում կըլին, ի՞նչ էս փետացել, կանգնել. էլ ո՞ր օրին էս մտիկ տալիս։
Քյահլան ձին՝ տակիդ, յարադ-ասպաբը՝ վրեդ. մեկ կսոր հաց ո՞րտեղ ըլի,
որ չճարես։

7

Հենց իմանաս՝ դժոխքն առաջին բաց էր էլել։ Հազար գլխանի դի-
վան ատամների դրժուացնում, զարհուրելի ձեռով խնդում, ծիծալում, ժընդ-
ժընգացնում, լանգերը սրում, հազրում, բոցն ու կրակը չաղ ըլեին անում,
որ նրան էրեն, խորովեն, կտրատեն, թիքա-թիքա անեն, իրանց փայ շի-

ինն շաղար կարև կաբաս, հաղար օձ, կարիճ՝ բերանները բաց, նրան ըն-
ին սպասում, որ քրթրեն, կուլ տան, մարսեն: Դեռ աչքը էս սարսափելի
քնկցը չբաց արած՝ է՛նպես էր երևում նրան, թե սարգարի ջալլաթները
(գահիճ) կոները վեր քաշած, արիեն աչքները կոխած, թրերը սրած՝ գա-
լիս էին, որ իրան տանին: Թոփշին թոփն էր սրբում, հազրում. գյուլլաչին
գյուլլեն ջոկում, մոտ բերում: Հեր, մեր, աղդական, կբու, անցվորական՝
հեռու տեղից գտաւ, հարայ ըլկին տալիս, գլխներին, ծնէններին խփում,
ծեծվում, ջարդվում, իրան անունը տալիս ու սուգ ըլէին անում:

— Ա՛ղասի ջան, մեկ թուր էլ ի՛նձ խփի, ի՛նձ... Վա՛յ իմ օրիս, արե-
վիս, վա՛յ... Տունս բրիշակ էլավ... Բալա ջա՛ն... հոգի ջա՛ն... իմ երկի՛նք,
իմ գետի՛նք... իմ հրեշտա՛կ... վա՛յ... ամա՛ն... աչքս դուս էկա՛վ...
պտուղս խավարեցա՛վ... Թո՛ղ քո ձեռն ինձ սպանի... որդի ջա՛ն... Թո՛ղ
քո ոտիդ տակին հոգիս տա՛մ... ախպեր ջա՛ն... Թո՛ղ քո՝ ձևուցը մահս
առնի՛մ... ջա՛նքմ ջան... Սիպտակ մաղս քնդ փիանդաղ, Ա՛ղասի ջան.
քանի աչքումս լիս կա, քանի բերնումս՝ շունչ, ոտդ բերնիս գի՛ր, թուրդ
սիրտս խրի՛ր. աո՛ւր ինձ մահ, տո՛ւր, Թո՛ղ գնա՛մ, կորչի՛մ, հետո ինչ կու-
ղես, է՛ն արա, աչքիս լիսը հանի՛ր... ի՛մ երկնքի բարեբար որդի, ի՛մ
սար... ի՛մ աստված...

Է՛սպես էր մեկ ծեր մարդ ընկել Աղասու ոտքը, գլուխը գետնին ծե-
ծում, մազերը ճպղում ու վախտ-վախտ Աղասու բռնեղութունը փաթաթվում:

✓ Սի՛րևի կարգացողք, էլ ի՛նչ ասիլ հարկավոր ա: Դուք էլ իմանում
եք, որ էս խեղճ, տարաբախտ հալեորը Աղասու ողորմելի հերն էր: Հենց
խաբար տանողը որ լեղապատառ, լեզուն կպած տուն շրնկավ ու գլուխը
ծեծելով ձեն չի՛ տվեց՝

— Տո՛, ձեր տունը չքանդվի, գեղը կոխեցին, տարան. Արոյենց աղ-
ջիկը քաշեցին. Աղասին՝ արնի միջումը ծլծլում, ֆառաշները կրակ են
քցել, խալխն էրում:

Ինչպես որ մեկ ամպի տրաքոց կամ սաստիկ թոփի ձեն մեկ ձորի
խփում, քարափները դղրդում, թնդում, մարդի անկաջները խլանում, մի
քիչ ժամանակ շշմում ա, ու գլուխդ սկսում ա դժժալ, պտիտ գալ, աչքերդ
սեանում, մութ ու խավար քեզ կոխում, խնկրդ թռչում, մնում ես քարի
պես կանգնած, ոտքդ ու ձեռքդ թուլանում, ջանդ սրսռում, լեզուդ կաշում
ա, էլ չէ՛ս խմանում, թե ո՛ւր ես՝ երկրո՞ւմը, թե դժոխքումը, — է՛ս հան-
գին Աղասու հոր ոսկերքը սարսափեցան, է՛ս հանգին ուշ ու միտքը թռավ,
մնաց սառած, փեռացած ու աչքերը լած՝ քցեց է՛ս կողմն, է՛ն կողմը:
Մերութունը ջանն առած՝ մի ոտը հողի երեսին, մյուսը գերեզմանումը,
աշխարքի վրա է՛ն մեկ պտուղն ուներ, է՛ն մեկ ղավակը: Նրան մտիկ տա-

լիս՝ հենց իմանում էր, թե աշխարթի թագավորն էլ ա ինքը, շահն էլ նրան ջիրիդ խաղալիս տեսնելիս՝ հենց իմանում էր, թե ուր գետնիցը կտրվել ա, թե առել, թուում. ծերությունն էլ էր մոռանում, մահն էլ, դժոխքն էլ, արքայությունն էլ։ Է՛նպես էր կարծում, թե նո՛ր ա ծնվել, ու ուրախությունիցը ճխում, ճշում, ոտին-գլխին էր անում ու, ինչպես ութ տարեկան երեխա, խնդում, ծիծաղում։ Նրա անունը որ տալիս էին, լերդի ծերը խաղում էր, սիրտն ուզում էր պատռի։ Ամեն մեկ նրա աչքերին պաշ անելիս, ամեն մեկ նրան խտիտն առնելիս՝ հենց գիտում էր, իսա ա վեր գալիս գլխին, պատերը վարդ են գառել, դաշտ ու սար՝ ծաղիկ։ Նրա ճակատին մտիկ տալիս, նրա բոյն ու սուրաթը աչքովն ընկնելիս՝ նրա համար նոր ալեգակ էր բացվում, ուզում էր սիրտը ճղի ու նրան մեջը դնի։

Էս հասակը հասել էր նա, նրան մեկ շուր չէ՛ր ասել, չէ՛ր էլ ասել, թե աչքիդ վերեն ունք կա, յա ծուկը դեպի քեզ։ Ջանն էլ որ ուզեր, չէ՛ր խնայիլ նրան. հոգին էլ որ հաներ, ձեն չէ՛ր տալ նրան. գլուխը պտի ծախեր ու նրա մուրաղը կասարերու խանի, բեկի մոտ գնալիս՝ նա իր որդուն էնպես էր զարդարած դուս բերում, որ ամենի աչքը մնում էր վրեն սառած։ Սարգսյն էլ էր տեսել նրա տղի կտրճությունը, նրա քաջությունն ու ձեռի հունարը։ Շատ անգամ, ալիդ օր ըլիլիս, ինչքան ջիրիդ խաղացողներ կային, պատածակն էր կոխում, հետ ածում։ Փահլանները հո, նրա անունը լսելիս, զրզնդում, դող էին ընկնում։ Նա մեյդան դուս գալիս՝ աշխարթի բերանը բաց էր անում։ Մեկն էլա սիրտ չէ՛ր անում, որ նրան մոտենա։ Բերդումը շատ անգամ, հանաքովեր, ոշխարի տեղ եզ, ուզտ էին բերում, որ բալթի կարենան նրան մեկ օր ամաչացնիլ, շատ անգամ թուրը փոխում էին, որ բալթի լի՛ կտրի, ու մնա ամոթով, բայց քաջ երիտասարդը մեկ խփելով եզան կամ ուղտի գլուխը է՛ս կողմն էր թռչում, լաշն՝ է՛ն։

— Հայի՛Ֆ, հայի՛Ֆ, որ հայ ես,— ասում էր սարդարը շատ անգամ, գլուխը պտտելով,— թե որ թուրք էիր էլի, խանություն պետք էր քեզ տված։

Կովի միջումը, էն գլուխի ու կրակի թեժ ժամանակին, նետի պես արձակվում, ընկնում էր ղոնշունի գլուխ տեղը, ասլանի պես որին էս կողմը, որին էն կողմը քցում, ջախճուրդ, թիքա-թիքա անում ու օսմանցվի մազերիցը բռնած, քաշ-քաշ անելով՝ հետը սուրութմիշ բերում, սարդարի առաջին կանգնացնում։

— Ասլան Բալասի (առյուծի ճուտ),— սարդարը ձեն էր տալիս ու ճակատին պաշ անում,— ի՞նչ կըլեր, որ քեզանից մեկ տասն էլ ունենալի. բո մոր մեջքը կտորվի, ընչի՞ չէր քեզանից մեկ շորսն էլ բերում. աֆա՛րիմ, բա՛րաքյալլա, էրևոդ պարդ կենա՛, քեզանից շա՛տ ունենամ։

Տորս գնալիս՝ առաջ նրա գլուղեն պետք է վեր քցեր։ Խաներ, բեկեր մնացել էին նրա սուրաթի, նրա լեն թիկունքի վրա դարմացած, հիացած։ Շատ անգամ, հանաքը վեր, խոսք էին քցում, թե որ թուրքանա, բեկություն, խանություն կտան նրան։ Մուլք էին խոստանում, ուրհաթ, մալ, դովլաթ, աղջիկ էին ասում՝ կտանք. բայց նա չ'ն կաթը շէր կերել, որ իր սուրք հավատն ուրանա, փուշ աշխարքիս մալին, դովլաթին թամաճ անի։

— Իմ ցամաք հացը լավ աշեմ ինձ համար, քանց ձեր ղաբուլ փալվը։ Իմ տերտերի մեկ մուռտառ մազը հազար ձեր մուլի ու ախունդի հետ չեմ փոխիլ։ Գութան վարեմ իմ հավատովը, ցանք անեմ, բահի տամ լա՛վ ա, քանց խան, բեկ դառնամ, աշխարքի տեր ըլիմ ու իմ օրենքն ուրանամ։

Թուրը սարդարն էր բաշխել, թվանքը՝ Զավաթ խանը, ձին՝ Նադի խանը։ Նոր էլ Հայոց սարվազի նալիբությունը նրան էին տվել։ Ա՛խ, ո՞րն ասեմ. մեկ Աղասի էր, մեկ քյուլ Երևան. ո՛վ ասես՝ նրա սնումովն էր օրթում ուտում. ո՛վ ասես՝ նրա արևուլն էր խնդում, նրա գլխովն էր ուզում պտիտ գալ։

— Հս ո՞ւր եմ... քնա՞ծ եմ, զարթո՞ւն եմ, երազո՞ւմ եմ. օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ... արյան ծովն է՞ս ա, որ ասում են,— սկսեց ողորմելի ծեղունին էսպես իրան-իրան խոսալ, երբ առաջի տաքությունն անց կացավ, ու թըմբությունն էկավ վրեն։— Դժոխքի տարտարոսն է՞ս ա, որ պատմում են... Իսրի պուճախն է՞ն ա... Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ... վա՛յ ինձ... Միսս սրսում ա... աչքս խավարում ա... շանգալ ա, որ հազդում են... մանգաղ ա, որ սրում... շիշ ա, որ կայծակին ա տալիս... Ա՛ստված, քո փառքդ շա՛տ... էլ ընչի՞ մեզ ստեղծեցիր... որ էս կրակի մեջը պետք է էրեիր... Երանի՜ նրան, որ մոր փորիցը դուս շի՛ էկել... էս ի՞նչ եմ տեսնում, արա՛րիչ աստված... Հրե՛ն, խորովում են... հրե՛ն, միսը կտրատում են... Ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Գլուխ առե՛ք, կորե՛ք... Շատ գինի խմողի փուրն են ճղում... փիս խոսողի, բամբասողի, խաբարբզանի... տուն քանդողի լեզուն են բողազիցը դուս ճոթում, էրում, տապակում... Շատ փող սիրողի ջանին մանեթներ ա, որ կրակիցը հանում են, կպցնում... Կաշառք ուտողի միսը քալփաթնով պոկում են, բերանն են տալիս... Վատ ճամփի ման էկողի, գողի, բողի գլխըներին հալած արճիճ են ածում... տաքացրած շամփրներ սրսները կոխում ու էրում, փոթոթում... Մեկ տեղ վնգվնգում են, մեկ տեղ թնգթնգում... Մեկ տեղ վլվլում են, մեկ տեղ թլթլում... Մեկի էրեսիցը քրտնքի տեղ կայծակ ա վեր թափում... մեկի բերնիցը կրակ, բոց ա դուս գալիս, իրան էրում... Կայծակը մեկ կոլմիցն ա խփում, ամպը մյուս տեղից գոռում... Երկինք, աստղեր, արեգակ, լուսին՝ կորել, խա-

վարել են... էնպես պատկերներ են առաջս գալիս, որ մեկի լեզուն կրակած թուր ա, մյուսի ձեռք՝ օձ. մեկի աչքիցը կրակ ա թափում, մեկի քթիցըն ծուխ վեր ըլում... Ա՛ստու՛ած, էս ո՛ր տարտն ինձ... էս ով բերեց ինձ էստեղ... Աշխարթի վերջը հո չի՞ հասել... էրեկ չէ՞ր, որ էլով, գլուխով նրստած՝ քեֆ էինք անում... Քոմակ արե՛ք, օգտեցե՛ք, աստծու խաթնը, ի սե՛րը Քրիստոսի. հրեա դալիս են, որ ինձ էլ տանին... Աղա՛սի ջան, ո՛ր ես. էդ ղոշաղ ձեռք մի հասցրո՛ւ, է՛, անումե՛րդ մեռնիմ... էլ քո հորը ո՛ր օրը պետք է քոմակ անես...

Որդու տնումը անկաջն ընկալ թե չէ, հենց բռնես՝ կայծակը խփեց. ջանը մեկ թափ տվեց, սասանմի՛շ էլալ, աչքը բաց արեց, տեսավ, որ բոլորը մաաց ցնորք էր. ո՛չ դժոխք կար, ո՛չ կրակ. էլի էն սուփրեն էր, էլի էն հացը, բայց ղոնաղների շատը հեռացել, տերտերը ավետարանը նրա գլխին էր դրել, աչքը երկինքը քցել, սաղմոս էր ասում, աղոթք էր անում, վրեն խաչ հանում ու մարմանդ արտասուները սրբում, հեկեկում:

— Տե՛րտեր ջա՛ն, դո՛ւ ես. ձեռք մի տո՛ւր, համբուրեմ, աչի՛դ մատաղ գնամ: Ուխա՛յ... Սիրտս հովաղալ, ջանս տեղն ընկավ. հլա մեկ քանի տարի էլ ումուդ ունիմ, որ քո աղոթքովն ապրիմ: Էս ի՛նչ էր, տո՛... ուզում էին ինձ սաղ-սաղ դժոխքը տանին... Դեռ Աղասուս Լրեսը չպաշած, դեռ կնկանս ու հարսիս օրհնություն չտված ո՛ր կէրթամ... Տղերքն ո՛ր են, Վիրասյն ո՛ր ա, խի՛ստ եք ձենըներդ կտրել, հա՛յ յա՛սսարներ. էլի ֆոսանդ են ճարել, ինձ քնած թողել, իրանք դուս գնացել, որ յալլի տան (պարզ գան): Տեսնո՞ւմ ես, էն հարամգաղեքն ի՛նչ են բերում իմ գլո՛ւխը: Ասենք՝ ծիրացել եմ, ոտներս չի՛ պար գան, հո մեկ թևերս էլա կբարձրացնե՞մ, ծա՛փ կտամ, հետըները քե՞ֆ կանեմ: Սերության երեսին նալ-լաթ. ո՛վ ասես՝ ծերի դնչին էլ չի՛ մտիկ տալիս: Գինի ածա՛, խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն: Դժոխքն էլ քանդվի, աշխարքն էլ, մենք, քանի աչքըներումս լիս կա, քեֆ անենք:

Սեր մարդը, դորդ ա, ցավի է՛նքան չի՛ դիմանալ, չունքի կենդանական զորությունը հատած է, էլ է՛ն արինը, էլ է՛ն սիրտը չունի, ամա ցավն էլ շուտով կմոռանա, չունքի ջիգջարն ինքան տաք չի՛, միտքն էն կարողությունը չո՛նի, որ բանը հրկար պահի: Առաջի բոցն որ անց կացավ, Բմբրությունիցը դգաստացավ, էլ մտքումը բան չէ՛ր մնացել: Հենց իմանում էր, թե զինու զորությունն ա նրան հաղթել, թուլացրել, կրակի տալությունը գլխին դիպել, քնացրել: Աչքը որ բաց չարեց, էն սարսափելի կեղծն էլ, որ տեսել էր, հենց իմանում էր ողորմելին, թե նո՛ր ա էկել աշխարք, նո՛ր ա ծնել, ուզում էր, որ ինչ ունի-չունի տա՛, թաք ըլի մեկ քանի տարի էլ ումբը ունենա, աշխարքի սերը վայելի:

Էնպես, ինչպես որ մեկ մարդ մեկ սարսափելի երազ տեսնի՝ իրան սպանում ըլին, թշնամիք ըլին շուրս կողմը փակած, որ գլուխը կտրեն, ի՞նչ սրտով տեղիցը վե՛ր կթռչի ու էրեսին խաշ կհանի, որ էլի իրանց տանն ա, իր յորդան-դոշակի միջին պառկած, է՛ս հանդին էր հենց նրա հալը։ Ուզում էր, որ դուս թռչի, սլափեր, դռներ լիղի, հաբա, էրեխա, դոստ, դուշ-ման դոշին քաշի, համբուրի, սիրի, հողին նրանց տա, որ քանի էս աշխարհումն են, իրար հետ լավ ապրին, իրար սիրեն, աշխարհի բարին վայելեն, որ էլ էն աշխարհումը մոռալները պակաս չմնա, էլ աշխարհը էս կողմը շունենան։ Բաղ, հանդ, սար, ձոր, տուն, ապրանք, մալ, դուլլաթ, ծառ, ծաղիկ՝ որ միտքն էր ընկնում, որ տեսնում էր, թե էլի իր ձեռին են, էլի բաց աչքով նրանց մտիկ էր տալիս, էլի նրանց հոտն ու համն էր առնում, ուզում էր որ քարերն էլ լիղի սլափ սիրուն, հողն էլ։ Ուզում էր քուլորի առաջին շոքի, ծուկըր դնի, մատաղ անի։ Իր օրումը էն սրտով ծամ չէ՛ր մտած, իր օրումը էնպես ջերմեռանդ աշլոթք չէ՛ր արած, էրեսին էնպես հալատում խաշ չէ՛ր հանած, տևրտելի ձեռն էնպես տաք-տաք չէ՛ր համբուրած, երկնքին, գիտնին, աշխարհին էնպես քաղցր աչքով չէ՛ր մտիկ տված, էնպես հոգին չէ՛ր փառավորված, ինչպես էս սհաթին։ Հենց գիտում էր, թե աշխարհս դրախտ ա, մարդկը հրեշտակ են, էլ մեկ վատ միտք, մեկ փիս խորհուրդ նրա սրտումը չէին մնացել։ Էլ ո՞վ կտառ նրա մտքումը բարկություն, շարոթյուն, նախանձ, ատելություն, չնամություն, բախլություն։ Բոլորը, բոլորը ջնջվել, փշացել էին։ Հիմիկ էր իմանում, թե ծամ գնալն ի՞նչ ա, աղոթքն՝ ընչի՞ համար, պատարագի դորությունն՝ ի՞նչ։

Արա՛րիչ իմ, մարդ որ մտածի, թե քանի՞ օր, քանի՞ տարի կյանք ունինք, թե աստված մեղ ստեղծե՛լ ա, որ օր քաշենք, իր բարությունը վայելենք, թե մեր աչքն ա՝ մեկ բուռը հոգը, մեր տեղն ա՝ երկու գառ կամ ոտնափոխ գերեզմանը, թե մեր առաջին էլ կա էն օրը, որ է՛ս հիանալի երկնքի պայծառ դեմը, է՛ս սիրուն երկրի ծաղկազարդ սարերն ու ձորերը մեր աչքիցը պետք է փակվին, խոր, սառը, մութը գետնի տակին մուրներս՝ որդունք, ռակոճներս փոշի պետք է դառնան, ու ո՞վ ա խաբար, թե ո՞ր աթրաֆի տակն, ո՞ր երկրի պոռճախն ընկնի, էլի ասում եմ, ու աչքերիցս արտաստնքը թափում ա, ջանս փշաքաղ ըլում։ Որ մտածենք, թե է՛ս անկաջը, որ շար քանի էնպես քաղցր դեմ ենք անում, մեկ օր պետք է խլանա, է՛ս աչքը, որ չի՞ ուզում, թե ուրշի աչքումն էլ փոքր լիս տեսնի, մեկ օր պետք է քոռանա, կիրանա, փշվի, է՛ս լեզուն, որ օձի պես օրը հաղաթին կծում ու յաղու ա տալիս, մեկ օր պետք է պապանձվի, շորանա, քրքրըվի ու օրթունքի կերակուր դառնա, բա՛ն էլ շարություն մեր մտքովն

ա՞նց կկենաւ Բաս շէ՛նք սպանալ, որ ամենին պաշտենք, պատվենք, սրբի տեղ գլխակրովը պտիտ շանք:

Աչքընէրս սուլորել ա, սիրտընէրս սառել, մտքընէրս քարացել: Ժամ որ գնում ենք, հենց իմանում ենք, թէ, էն ա, ամեն բանից պրծանք, պարաքընէրս տվինք, սր մեկ քանի իաշ հանեցինք էրեսներիս, մեկ քանի ծունդի գրինք, պատարագի էրես տեսանք, պատընէրս բաց արինք, սրբութուն առանք: Ինչ ասում են, մեղ համար մեռած ա, մեղ չի՞ ազգում, շունքի մեր սրտի բառը չի՞, մեր լեզվի խոսքը: Ուրըշներն ասում են, մենք էլ անկաջներս կախ արած, աչքընէրս ցցած՝ լսենք-չլսենք, տեսնինք-չտեսնինք, ե՛րբ ա մեր սիրտը մեկ օր վառվում, որ իմանանք, թէ էս ի՞նչ հրաշք ա, որ աստված ամենաբարին մեզ համար ստեղծել ա, մենք ի՞նչ ենք, որ մեր ասած գոհութունը, փառաբանութունը, ծունը, երկրպագութունը աստծու սուրբ առաջին ի՞նչ քի: Պետք է մտածենք՝ ո՞վ ա ազգատ, որ նրան օգնենք. ո՞վ ա հիվանդ, որ նրան մխիթարենք. ո՞ւմ են զրկում, գնանք, նրան թափենք: Ո՞ւմ սիրտը նեղացրինք, գնանք, էլ ետ հաշտվինք: Թե սիրտընէրս մաղձով, թունով, հազար մեկ դառնութիւնով լիքը մտնում ենք, լիքը դուս գալիս, էլ ի՞նչ օգուտ մեզ: Հենց պետք է մե՛ռնինք, որ սիրտընէրս թափուզանա՞, հենց պետք է դժոխքի էրեսը տե՛սնինք, որ աշխարհիս համն իմանա՞նք, հենց պետք է հո՞ղը մտնինք, որ ձեռն օծենք, թէ, երա՛բ, մեկ իսան կթթնվի՞, որ Լրեսը տեսնինք, լեզվընէրս նրանց լեզվին տռէի, ականջներս նրանց ձենն իմանա՞:

Ա՛խ, մտածի՛ր, թէ որ հնար քեզ՝ մեռած վախտդ գերեզմանիդ տակիցը գոս գալիր, էլի է՛ն խելքը, է՛ն զոբութիւնն ունենայիր, որ հիմիկ ունիս, չէի՞ր ուզիլ էն մարդի սուր համբուրիլ, որ գերեզմանիդ մոտովն անց կացալի: Զէ՛իր ուզիլ էն մարդին խառես, արտասընքով էրեսը լվանաս, էրեսն էրեսիդ կպցնես, բերանը՝ բերնին, փարվիս, էլ դռնիցը պոկ չի՞ գաս, որ քեզ մեկ «Աստված հոգին լուսավորի՛» ասեց կամ գերեզմանիդ վրեն մոմ վառեց: Զէ՛իր ուզիլ, որ է՛ն հոգն էլ ջուր աւես, խմես, որ քո սիրուն աչքիդ ծածկիլ էր, քո աղնիվ պատկերը փշալցել, քո անուշ լեզուն, քո քաղցր շունչը բռնել, պապանձացրել, է՛ն քաբն էլ պաշտես, որ քեզ դայիմ բռնած ունել: Բուս հրմիկ ի՞նչ ա էլիլ, որ խելքդ՝ վրեղ, սիրտդ՝ փորումդ, միտքդ՝ գլխիդ, կոյուն բաներ չե՞ս մտածում: Ա՛խ, սիրելի, երանի թէ էս սհաթին իմ սրտումը քլեկի ու իմանայիր, թէ ի՞նչ ծով ա պտիտ գալիս սրտիս միշումը: Զեր էրեսներիցը մեկ օր պետք է զրկվիմ, ձեր քաղցր լեզուն ու ձենը մեկ օր պետք է չլսեմ, ձեր աղնիվ երեսը մեկ օր պետք է չտեսնիմ, հոգվույս սի՛րելիք, բա՛րեկամք, սի՛րեկանք, դո՛ւտ, ընկերք, իմ բոլոր պատկերակից մարդիկ: Դուք ինձ գերեզմանը կգնեք,

դուք իմ հոգսու ողորմի կտաք, դուք իմ էրեսիս հող կրցնք. կրլի, թե բազընի սիրտը մրմնջա, կրլի, թե բազինն էլ մեկ կաթ արտասունքի ինձ արժանի համարի. բայց, ա՛խ, լեզուս պապանձվում ա, որ միտք եմ անում, ձեռներս թուլանում... Ա՛խ, մեկ դարտակ շնորհակալություն էլա իմ բերնիցը չե՛ք կարող լսիլ, էլ ի՞նչ եմ անում դժոխքը: Քանց էս էլ մեծ դժոխք ո՛րը կրլի, որ ձեզանից հեռանամ, ձեր խոսքը չիմանամ, ձեր էրեսը չտեսնիմ:

էս տեսակ մտածմունք էին մեր խեղճ հալւորի ուշ ու միտքը բռնել, գրավել: Ուզում էր տերտերի փեշերն էլ համբուրի. էրեսին էր քսում, աչքերին էր քսում, նրա ձեռը իր ծոցն էր տանում յա բերնին էր դնում ու հոտ քաշում: Նալար քահանեն մնացել էր մաթալ. թե աչքին էր հուպ տալիս, բերնիցն ու քթիցն էր ծուխ դուս գալիս. թե ձեռը բերնին էր դնում, աչքերն էին իրանց սղի ծովը բաց թողում: Ասեր, ինչ անց էր կացնել... վախում էր, թե ողորմելի ծերը գնա, էլ ետ չի՛ գա. թե չէ՛ր ասում, ի՞նչպես կմնար բանը թաքուն, աշխարհը դմրդմբում էր: Բալթի թե որդին մեռնեի, ու հոր աչքը մնար կայտա, որ մեկ էրեսն էլա սեռնի: Ի՞նչ անեի, աչքը մնացել էր դռանը. ինքը դիմիշ չէ՛ր անում, որ ջրատար հալւորի էլած հոգին իր ձեռին դուս գա. սիրտը քրքրվում էր, աղքենները կտրատվում էին, մնացել էր էրկու սրի արաւնքում. դվորը շարժում էր, իրան էր կտրում:

— Օհանե՛ս ջան, ո՛րդի, վե՛ր կաց, մի քիչ գնանք դուս, մա՛ն գանք, էրեսներիս հով դիպչի, ինչ ենք տան պուճախը բռնել, նստել: Օրը տաքացել ա, հավեն կոտրել. գնա՛նք, աստծու էրեսն էլ մի տեսնինք.— գեջդանդեջ բերանը բաց արեց էրվելով աստվածահոգի քահանեն ու տանուտերի գլխին, միրքին պաշ անելով՝ ուզում էր մեկ մհանով վեր կացնի, որ բալթի թե դուս գնալիս՝ ձենն անկաջն ընկնի, չիմանա, թե ի՞նչ իաբար ա, ուրըշների հետ խառնվի, գնա, իրան աչքովը տեսնի, շունքի որ անկաջի լսածն ուրիշ ա, աչքի տեսածն՝ ուրիշ, ու քանի ցավը հեռու ա, ավելի ա քյար անում, բայց երբ առաջներին ա, մնում ենք թմբբած, մինչև յարեն իրան-իրան սկսում ա կամաց-կամաց սղլթալ, մրմնջալ ու ետո սաղանալ:

— էս մեկ թասն էլ խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն, ետո ո՞ւր տանում ես, տա՛ր ինձ. աշտուհետե քո եսիրն եմ, քո շունն եմ. որ գլուխս կոխես էլ, ձեն չե՛մ տալ: Ախր Աղասուն էլ էսօր, սաղ օրը չե՛մ տեսել. առավոտը տանիցը դուս ա գնացել, չի՛ էկել. բաս նրա ջիրիդ խաղալը չի՛ պետք է տեսնիմ, բաս նրա աչքերին չի՞ պիտի պաշ անեմ: Առանց նրան կես սհաթ չե՛մ կարալ ապրիլ: Գնա՛նք, ա՛չքիս վրա, կենդանություն, աստված կարգիդ հաստատ պահի:

Հենց ասեց՝ «Աղա՛սի ջան, գյո՛ղ բալասի (աչքի որդի), էս խմում եմ քո արևադաղին, արևի՛դ մեռնիմ...», հենց բռնեա՛ մեկ թոփի գյուլա տրաքեց, դուռն ու փանջարեն ջախքբուրդ արեց, դուզ ճակատի մեջտեղին դիպավ, զուլն ու բևիւնը տալըթմիշ արավ, է՛նպէս քամակի վրա գետնին դիպավ մաշված, շորացած հալկորը ու մնաց մորթած ոշխարի ունս սուսը-սասը կտրած, ընկած հենց է՛ն սհաթին, որ վեր էր կացել, գդակն ուզում էր գլխին դի՛ր, փետը ձուն առնի, որ դուս գնա՛:

✓ — Աղասին ո՛ւր ա... Աղա՛ ջան... Աղասուն տարա՛ն... գլխի՛ս տեր... տններս քանդեցի՛ն... Աղա՛ ջան... օջա՛խդ խաղալացրի՛ն... իմ սա՛ր ջան... դո՛ւսդ փակեցին, ի՛մ գլուխ... Աղա՛... դա... դա... սի... Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի... հրես էկա՛ն, հրես տանո՛ւմ են... ձեռները կապեցին... ոտները բխով դրին... վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... աչքս փորեցին... ո՛ւմ էի մեկ շոս ասել, որ առաջս էկա՛վ... Գնացե՛ք, հասե՛ք, էն սուրահի բոցին մտիկ արե՛ք... Տեսե՛ք, ի՛նչսլսն ա ջիրիդ խաղում... Գալիս եմ, գալիս, Աղա՛սի ջան... սաբր արա՛, եր մեկ շարսալս քցեմ, գլուխս կապեմ... Տո՛, տնաքանդի աղջիկ... մեկ ձեռներդ էլա բարձրացրո՛ւ... ի՛նչ ես փետացել, էդտեղ կաղէկ... Վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... ամա՛ն, էրվեցի՛, խորովեցի՛... Զորանա՛ք դուք, ա՛յ ձեռներ... Խաղալի՛ք դուք, ա՛յ աչքեր... Հարսի ջան, խաղա՛, է՛ Տո՛, մեկ կոներդ բարձրացրո՛ւ, է՛հ. Վաղի՛րեհ ջան, ի՛մ մանիշակ, ի՛մ սմբուլ, ի՛մ ալվան լալա՛գար, ի՛մ խնկան ծաղիկ... աչքերի՛դ մեռնիմ... էրեսի՛դ մատաղ գնամ... ի՛նչ ես ձեռներդ խաղել... ի՛նչ ես քեզ ջարդում... սպանում... Զանգուն մոտիկ ա, մի քիչ կա՛ց, Աղասուն ճամփու դնե՛նք... Դեռ նրա հոգին երկինքը չի՛ հասած... մենք նրանից առաջ կէրթանք էնտեղ: Դարդ մի՛ անիլ... Անկաջ արա՛, մի Աղասու խաղն ասեմ...

Աղասի՛ ջան, գլխի՛դ... դո՛ւր... բա՛ն...

Դու... ես... մեր... բա՛գն... ու... պարծա՛նք...

➔ Թա՛գն է՛լ գնա՛ց... պարծա՛նքն է՛լ...

Թո՛ւն է՛լ գնա՛ց... բա՛գն է՛լ...

Տո՛ւն է՛լ ֆանդի՛կ... պունա՛լս է՛լ...

Ա՛չխ է՛լ փորվե՛ց... ումբը՛ս է՛լ:

Աղասի՛ ջան, Աղասի՛... Տո՛, ջրատա՛ր... քանի՞ քնիս. լա՛վ ա, լա՛վ... Գնա՛... որդուդ տարա՛ն... գնա՛, ջուրն բնի՛... մենք էլ էս ա, գալիս ենք:

էս սհաթին էր, որ օղորմելի հերը տասն տնգամ գնաց է՛ն դիննն, էլի ետ էկավ... Քանի որ գլուխը վեր էր քաշում, հեկց իմանաս, էլի թաք-

րար խփում, նրան անդռն էին տանում... Զահել, քսան տարեկան հարսը մեկ կողմն էր գլուխը ծնծում, ջարդում, մազերը քրքրում, իր խեղճ պառավ կնիկը՝ մյուս էլ հաքընհրին շոր չէ՛ր մնացել, էլ էրեսներին սաղ տեղ չկար, բոլոր ձեղել, քրքրել էին. արինը լաշակ, օշմաղ, ճակատ, դոշ շիլի պես ներկել էր: Ինչ պստի հարսն էր անում, աստված ո՛չ շհանց տա: Բարձր ձենով լար՝ ամոթ էր... էս պատճառով սիրտը դհա ավելի էր էրվում, խորովվում... ուզում էր դոշը պոկի, գնա, բաշնըվեր ընկնի... Առաջին իսբարն որ իմացել էին, նրանք էլ հենց, խելքը թոցրածի պես, հացատանը, որը մեկ պուճախում էր անշունչ մնացել, որը մյուսումն: Նրանց տեսած էրադնեյն էլ պակաս սարսափելի չէին... Մորը՝ ջիրիդ խաղալիս էնպես էր էրևում, թե Աղասու ձին բուդուրմիշ էլավ, վեր ընկավ. հենց էն ա, վրա վաղեց, որ որդուն խտտի, վեր թռավ: Հարսի աչքին երևում էր, թե հարսանիք էր, հարամիք վրա տվին, Աղասին մեկ բոզ ձիու վրա նըստած՝ նրանց առաջ արեց, թրով ծնծելով՝ թոզ ու դումանումը կորավ: Իր թայգաշ հարսներն ուզում էին, որ իրան բռնեն. փեշը թափ տվեց, ուզում էր, որ նրա Լտևիցը կորչի, երեսի վրա վեր ընկավ. աչքը բաց արեց, տեսավ, որ տունը գլխին պտտում ա: Անց կացած բաները որ միտքը չէկավ, էնպես մեկ ծվաց, ծղրտաց, որ ձենը երկինքը հասավ, պատերը զրզնդացին: էս ձենի վրա կեսուրն էլ, հենց բռնիր, հինգ գազ ծուլ էլավ, հենց բռնես, մեկ թուր ջիգլարը խրեցին. հարալ տալով, մազերը պոկելով՝ հարսնի կռնիցը բռնեց, դուս թռավ ու իր կիսամեծ մարդի առաջին թավալ-թավալ էր տալիս, գետինը պոկում, գլխին հող ածում ու նոր մորթած հավի պես, որ դեռ քանի արինը տաք ա, ոտն ու էրեսը քարերին էր ծնծում, ինչպես որ տեսանք: Ա՛խ, էս չե՛մ ուզում բանը երկարացնեմ, թե չէ նրանց արածն ու ասածն լսողի սիրտը կէրեն, կփոթոթեն:

էս ձենի վրա էր, ինչպես ասեցի, որ մեր անբախտ ծերունին բիրադի վե՛ր թռավ, էլ ո՛չ գդակ, էլ ո՛չ քուրք հարցրեց, տանիցը բղղալով, գլուխը ծնծելով, միրուքը պոկելով դուս ընկավ ու հոգին բերնին հասած՝ գլորվելով, տրորվելով իր որդու ոտի տակին գետնին դիպավ ու թրպըրտում էր: Ընչանք էն տեղ հասնիլը հարյուր տեղ վեր էր ընկել, հարյուր տեղ ոտն ու ճակատը քարին էր առել, գլխումն ու ջանումն էլ սաղ տեղ չէ՛ր մնացել, հազար քարի էր դիպել ու յարալու-փարալու էլել, ձնի նման սիպտակ միրուքը արնի մեջը սառել, շանին էր կպել, ու հմիկ էլ որդու ոտները լիզում էր, որ մեկ թուր էլ իրան խփի, որ շուտով էս դառն աշխարհիցն պրծնի:

Վա՛յ է՛ն ազգին, որ աշխարհումս անտեր ա,
 Վա՛յ է՛ն երկրին, որ թշնամու գերի ա,
 Վա՛յ է՛ն խալիսին, որ ինճն իր կյտնճն, աշխարհք
 Զի՛՛ պանպանիլ ու հարամու ձեռ կտա:

Ո՛վ որ սարեր կէրթա իրան ֆուսն անի,
 Ո՛վ որ կռիւ տեղը նստած մուլ դառի,
 Անտեր ազգին նրա գլուխն կգիւլչի,
 Անտեր գլուխն նրա քիսն կլցնի:

Հավատ, օրենք, տուն, ընտանիք, սրբութիւն
 Հողի, հարի նետ կհսկին, կփշանան,
 Թե մեկ ազգ իր ջիւղն, յախեն թշնամուն
 Իրան-իրան կտա, կմնա անվաթան:

Կատաղած ծովն ի՞նչ կհարցնի լաց, շիվան,
 Նրա ֆրքենն (այլիք) ո՛չ սիրտ ունի, ո՛չ հոգի
 Թե նառ ունիս, մի՛ տառ նավիդ գլուխն իրան,
 Աշիդ թեմեցիր՝ ծովի տակին կրացվի:

Դառած արշը՝ փնջացնելով դուս պրծավ,
 Սարեր, ձորեր սասանում են ձենիցը.
 Անմե՛ղ գառը, ո՞ւր ես կանգնել դու անցավ,
 Քեզ կհրհրի՛, փախի՛ր նրա ձենիցը:

Դաշտ ու գետին դմբդմբում են, դղրդում,
 Ամպի գոռոցն աշխարհն իրար գլխով տալիս.
 Ա՛նցվորական, ի՞նչ ես նամիիդ մղկտում,
 Գնա՛՛ էլա մեկ հարի տակ, որ պրծնիս:

Ա՛խ, արեգա՛կ, բարի՛ հրեշտակ, մե՛ր մտի,
 Ի՞նչ ես կանգնել, սիրուն աշխարհ բաց արել.
 Հայի համար որ դուս էլ չգաս դու իսկի,

Դարդ չի՛ անիլ: Վստից է նրա աստղը թեփվել:
 Թախտ, ապառանհ, զենե՛, գարդարանե՛՛ փչացան,
 Թագավորներ, իշխանե՛, հաղա՛հ հողը մտան,
 էլ ո՞վ նրանց էթմեներին խեղն կգա.
 Մեկ թշնամու սրտումն մրգամ աստված կա՞:

Բա՛ղի վախտ, որ մարդ մեկ փանդված տեղի
 Վրա կանգնում ա ու ինքն իր մտքի
 Հեռ ա ընկնում ու անց կացած բաները
 Ֆի՛ր անում, տխրում, տրորում աշխերը,
 Էնպես գիտես, թե է՛ն անբան փառերն
 Մեզ ասում ըլի՞ն, որ մենք մեր օրերն
 Լանք ու զգաստանանք, շունքի էս աշխարհ
 Զի՛ մնալ մեզ համար դադմի մուղաբար:
 Հենց իմանաս, թե լեզու են առել
 Պատերն, ուզում են մեզ լալով ասել.
 «Ա՛յ ազամուրդի, տե՛ս, քո վերջն է՛ս ա.
 Էստե՛ղ էլ կային նորահարս, փեսա,
 Էստե՛ղ էլ կային ծնող, երեխա,
 Հարուստ, մեծատուն, իշխան համեշա:
 Բայց ս՞իւր են նրանք՝ հողի հավասար.
 Բայդուշն ա նստում նրանց գլխին աննար»:
 Բայց ա՛խ, թե մեկ տեղ արին ա թափել,
 Աշխարհ կտրժանվել, ազգեր փշացել,
 Գազան բուն դրել, ավազակ բնակել.
 Մարդի լեռդն ու թո՛ւն կրակ է ընկնում,
 Միւր սրտում, աշխր սեանում:
 Էս ցավն ա Հայի սրտում բնամ գալիս,
 Երևանու բերդն, Զանգին տեսնելիս:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԿ

1

Լե՛ռ քարափի վրա ցից գլուխը բարձրացնում, թամաշա ա տնում հանդարտ, հազար գլխանի դեկ պես, Երևանու հազար տարեկան քաղ-թառ, պառաված, չորս կողմը խանդակով կապած, բրջերով ղայիմացրած, սուր-սուր ատամները գլխին շարած, հինգ գազաչափ հաստ պարսպով երկու տակ բռնած, մեկ ոտը Կոնդումը, մեկ ոտը Դամուրբուլաղի գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս, մեկը հարավ բաց արած, չորացած գլուխը երկինքը ցցած, լեն փեշերը երկրումը փռած, անամոթ երեսը կոկած, սվա-ղած, հազար բնով, հազար փանջարա աչքերը դես ու դեն չռած, ջուխտ շանգերով Զանգվի քարոտ, զարհուրելի, սևադեմ ձորը խտտած, դոշին կպցրած՝ անմաղ, անլեզու, մարդակեր բեռդը ու դեղնած երեսը հեռու տե-ղից ծածկում, ագահ աչքերը գետնին քցում, որ միամիտ տեսնողին դհա շուտով խաբի, դհա հեշտ իր ծոցը քաշի ու բիրադի, անձեն, անսաս կուլ տա, փչացնի:

Պարսիկ նրան շինեց՝ խորամանկ, խաբեբա, թե օսմանցի նրա հիմքը գրեց՝ կատաղի, անհաշտ, ո՛չ գիր կա, ո՛չ թարեղ: Նրա պատմությունը խավարի միջումն ա, մարդ ուղիղ չի՛ գիտի, չի՛ լսել. բայց հալարավոր ժամանակավ՝ անահ, անվախ, պինդ երեսը լիրբ գազանի պես դեմ տված, սրբան թոփի, թոփխանի գլուխք էլ նրա կոշտ քամակին, նրա կակող դո-շին, նրա բաց գլխին դիպան, ո՛չինչ չի՛ ազդեց, քյար շարեց: Կորցրած թեկերն էլ ետ սաղացրած, շարդած ոսկորներն էլ ետ պնդացրած՝ գլուխը վեր քաշեց, էլ ետ շունչ առավ, վեր կացավ, կանգնեց, ուսերը դգեց, ոլո-րեց. սարքեց ու էլ ետ հարբա գալով, հաթաթա տալով, իր դուխը քորո-ղի, իր շվաքի հետ խաղացողի թուլության, փոթրոգության, անզորության ու հիմար հանդգնության վրա ծաղր անելով, ծիծաղելով, ծափ տալով՝ պպին կանգնեց, մատը ցցեց էս ճողաշեն, այլ ո՛չ ֆառաշեն բերդը ու խև-

Նեշ դիմոք, իր կոտորած ոտները Զանգվի բերանը խցկելով՝ մնաց տեղը նստած, Զանգվի, որ գիշեր-ցերեկ անքուն, անդարար, գծված, կասաղած՝ նրա բաց դոշին, նրա անիրավ սրտին իր պլոկած ջրի անբերան թլուղը, քարի ուրագովը վեր հատում, զարկում ա, բայց տեսնելով, թե չի՝ կարում ջիգրը հանիլ, վրեժն առնիլ, նրան քանդիլ, գոռալով, գանգատելով, կական բառնալով, քիչ-քիչ ձենը փորը քցում ու մունջ-մունջ երեսը կաշնում, Անգեղիսաւաւի ծոցն ա մտնում ու հույսը կտրած, սիրտը կոտորած՝ տխուր դէս ու դէն ցրվում, ցնորվում ու հազար բարի, հազար պտուղ ու արդյունք տալով, բաշխելով՝ ճամփեն մոլորում, կորչում ու չի՝ կայում իր սիրուն քվորն էլա՝ Աւագին, մեկ խաբար տանի, շունքի երեւանու թամարզու, կարոտ բնակիչը նրա ճամփեն բռնում, նրան սիրով խտտում, իրանց մեջը, իրանց հանդն են տանում, որ նրա սուրբ, կաթնահամ ջրովը իրանց էրված սիրտը հովացնեն, իրանց դառը քրտինքը նրանով լվանան ու նրա տված պտղովը իրանց գլուխը պահեն:

Երեւանու բերդն, Հայաստանու հողն, որ հազար տարուց հետ սկսած՝ դառել էր գոգի ու ավազակի բնակարան... է՛ն հողը, է՛ն հիանալի աշխարհը, ուրտեղ որ դրախտն էր եղեմական, ուր որ աստված, բոլոր աշխարհը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, հայոց սուրբ Մասսա սարը միայն արժան տեսավ, որ Նոյան տապանը նստի, ու Հայոց երկրիցը էլ ետ մարդիկ բազմանան ու ուրիշ երկրներ էլ շինություն քցեն: է՛ն սուրբ հողը, ուր որ անպարտելին Հայկ՝ անաստված Բելա շար մտքին չհավանելով, իր ընտանիքը, իր քաջ, պատվական զորքը հավաքեց, էկավ ու Հայաստանի զարմանալի սարերի, սիրուն դաշտերի տեսույն մայիլ մնացած, Զանգվի դրախտանման ձորը, Զանգվի փրփրագեղ, անա՛հ ջուրը, Նրասիսի մարմանդ ծոցը, Մասսա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սեանա ծաղկափթիթ ձորերն ու սարերը տեսնելով՝ իր մզրախը ցցեց ու իր սուրբ անունովը Հայաստան կանչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին մատաղ արեց: է՛ն սուրբ տեղը, ուր որ Շամիրամ՝ աշխարհ տիրելով, ո՛չինչ տեղ էն պատկերը չճարեց, որը որ իր սիրտն ուզում էր, ու մեր հրեշտականման Աւայի սիրուն երեսին կարոտ՝ զորք ժողովեց, էկավ, որ թե նրա սուրբ սիրտը լալով, սիրով չգրավի, զոռով նրան գերի անի, որ բալքի նրա սուրբ շունչը իր երեսին դիպչի, ու մեռած ժամանակն էլ նրա մարմինը առաջին դրած՝ գիշեր-ցերեկ սուգ էր անում, որ կամ նա կենդանանա, կամ ինքը նրա ոտի տակին հոգին տա: է՛ն աշխարհը, ուր որ Աւրմայր՝ Աթթիլեսի հետ Հեկտորի դէհն ուզեցավ պահէ, Պաբույր՝ Արբակի հետ Սարգանարադին էրեց, Տիգրան՝ Կյուրոսի հետ Ամդահակա հոգին առավ, Վահե՝ Դարեհ Կոդումանի հետ Աղեքսանդրի ճամփեն ուզեցավ

բռնի, Վաղարշակ Պաերեն՝ իր եղբայր Արշակա ոտը իր երկրիցը կըտ-
րեց ու Հայաստանին կարգ տվեց, նախարարներ հաստատեց, Տիգրան՝
արքա արքայից, Ասորոց աշխարհն իր ձեռի տակը բերեց ու կարթագինա-
ցոց հսկային՝ Աննիբալ զորապետին, իր մոտ հրավիրեց։ <է՛ն աշխար-
հը>, ուր որ քաջահաղթն Տրգատ՝ Հռովմ իր քաջությունովը ու իմաստու-
թյունովը զարմացնելեն հետո, էկավ, իր հայրենական հողին տիրեց ու
ալանաց, պարսից շունչն ու թուր կտրեց. ուր որ որդին աստուծո երեւցավ
ու սուրբ խոսավորու՝ Իշման տեղի կերպը լուսով չափ տվեց։ է՛ն տեղը,
որ Վաղան Մամիկոնյան, Վառան՝ ընտիր եղբայր նորա, անօրինակ քա-
ջությամբ, որ աշխարհ դեռ չի տեսել, իրանց օրենքն ու սուրբ եկեղեցու
պատիվը արընով ղեկցին։ է՛ն տեղը, որ Վռամշապուհ բոլոր աշխարհի
լուսավորությունն ու իմաստությունը իր կողմը քաշեց, իր աշխարհը բե-
րեց։ է՛ն ընտիր աշխարհը, որ Ռուրիկյան, Բագրատունյան՝ իրանց՝ հա-
զար թշնամու ձեռի անտեր մնացած Հայրենիքը (վաթանը) էլ ետ գերեզ-
մանից հանեցին, էլ ետ նո՛ր հոգի տվին։ է՛ն օրհնյալ հողը, ուր ասորիք,
պարսիկք, հոնք, ալանացիք, մակեդոնացիք, հռովմայեցիք, արաբք, օս-
մանցիք ջրհեղեղի պես վրա էկան, հարյուրավոր ազգ ու աշխարհ ոտնա-
կոխ արին, ջնջեցին, սրբեցին, թրի, կրակի մատաղ արին, ուրտեղ որ սար
չի՛ մնացել, որ արին շտեսնի, քար չի՛ մնացել, որ մարդ տակով չանի, ու
հարիր մեր հարեան ազգեր էնպես են հողի հետ հավասարվել, կորել, որ
էսօր ո՛չ նրանց շունչը կա, ո՛չ անունը, բայց սուրբ Հայոց ազգը, անհաղ-
թելի Հայկա որդիքը իրանց կյանքը, թագավորությունը, մեծությունը, փառ-
քը, իշխանությունը, զորքը կորցնելեն ետև որ տեսան, թե է՛ս աշխարհա-
կործան ջրհեղեղին, է՛ս գազան աղվերին, որ մեկը մյուսի ոտիցը ձուլո-
լակ՝ ուր որ կամենում էին գնալ, Եվրոպա թե Ասիա, Հայոց հողովը պետք
է անց էին կացել, չեն կարող դիմանալ, աչքները երկինքը քցեցին, զլիւ-
ները գոգները դրին ու հազար թրի առակից, հազար կրակի միջից՝ սիրտ-
սրտի տված, հոգի-հոգու կպցրած, մինչև էսօր էլ իրանց գլուխը, իրանց
սուրբ հաժատը, իրանց սուրբ օրենքը է՛ն վեհանձնությունովը պահպա-
նեցին, որի օրինակը աշխարքում ո՛չ էլել ա, ո՛չ կըլի։ է՛ն աշխարհը, է՛ն
անօրինակ ազգն էր էս վերջին ժամանակը, շունչը բերանը հասած՝ աչքը
երկինքը կթել, որ ռուսաց հզոր արժիլը գա ու իրանց հողն ու զավակը
իր թևի տակովն անի։

Քսան տարու միջում լուսավորյալ, քրիստոնյա, խաչապաշտ եվրո-
պացոց ոտը ողորմելի Ամբրիկա էնպես քանդեց, ջնջեց, հողի հետ հավա-
սարեց, որ հինգ-վեց միլիոն աղվերիցը էսօր հազար հոգի էլ չեն մնացել,
էն էլ սար ու ձոր ընկած՝ վայրենի դադանների պես են իրանց սև օրը լա-

լիս ու կոտորվում. բայց ի՞նչ աներ հայոց խեղճ ազգը, որ Նոյան դեսը, վեց հազար տարի, ո՛չ թե քրիստոնեի կամ լուսավորյալ ազգի, այլ հեթանոսի, կռապաշտի, մահմեդականի, անօրենի ձեռին էր աչքը բաց անում, նրանց հետ քայլալ տալիս ու շատին, շատ անգամ, իր ոտի տակը քցում, բայց կարո՞ղ է վաղը ձուլի միջում զորանալ, մանիշակը՝ կրակի առաջին դիմանալ. կարո՞ղ է կակոզ ցորենի հասկը է՛ն կայծակին ու կարկտին համբերել, որ մեր ազգը իր թշնամուն համբերել էր յա դիմացել:

Հայո՛ց ազգ, Հայո՛ց ազգ, ձեր ջանին մեռնիմ, Հայո՛ց ազգ, բո հողին մատաղ, Հայո՛ց աշխարհ. էն ո՞ր կաթը դուք ծծեցիք, է՛ն ո՞ր մեջքը ձեզ բերեց, է՛ն ո՞ր ձեռը ձեզ գրկեց, է՛ն ո՞ր բերանը ձեզ օրհնեց, որ դուք է՛ս հոգին տանեաք, է՛ս սիրտը ձեր միջումն ըլի, է՛ս հրաշքը դուք աշխարքին ցույց տար: է՛ն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ բռնանա, ձեզ շտնանի, ձեր զաղթը լիմանա. է՛ն ի՞նչ բերան պետք է ըլի, որ կապվի, ձեր փառքը չգու՞լի, ձեր անունը չպաշտի. է՛ն ի՞նչ քարացած սիրտ պետք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հոգին մատաղ լտա: Օրհնեցե՛ք ուսի ոտը, ջան-ջանի տվե՛ք, իրար սիրեցե՛ք. դուք է՛ն աշխարհի ծնունդն եք, է՛ն ազգի զավակը, որ աշխարհ տմենալն զարմացրել են ու կզարմացնեն: Դո՛ւք, դո՛ւք իրար պահեցե՛ք, ինչպես ձեր նախնիքը, դո՛ւք իրար թասիր քաշեցե՛ք, ձեր նախնիքը միտք բերե՛ք, ձեք հողն ու ազգը պաշտեցե՛ք, ես ետ եմ դառնում լի իմ պատմությունն անեմ, բայց աչքս ճամփի ա, անկաջս՝ ձեռնի, ձեր ջանին դուրբան. լիողա՛ք, որ էս մուրազը հետս գերեզմանս տանիմ, ու հողումն մաքմինա քրքրվի, երկնքումը հոգիս տանջվի, երբ իմանամ, թե ձեր սերը պահեսի ա, ձեր բարեկամությունը ցամաքել:

Գնա՛նք Երևանու բերդը, օրը մթնում ա, խավարը բռնում, աչքերս սեանում, սիրտս տրթրվում, ու ինչ տեղ որ ծնել եմ, է՛ն հողն էլ ա աչքիս փուշ դառել, սրտիս՝ դանակ: Դուչն իր բունը սիրում ա, ես իմ հողը ատում, փնտվում, շունքի լսած ու տեսած բաներս կրակ են դառել, սիրտս էրում, փոթթում, չունքի Երևանու բերդի հողի օւ ջրի շատ փայլ, հե՛նց բռնիր, հայի արընով ա շաղախած. ի՞նչպես անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ, որ սիրտս հովանա, յա մեռնիմ, պրծնիմ, ու էս դարդերը ինձ սաղ-սաղ շուտեմ, չապանեն:

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ուր որ,— քանի Հայոց թագավորությունը իր աշխարհիցք ձեռք վերցրեց, ու քրիստոնեությունը դառավ Հայոց ազգի հույսն ու ապավենը, ու երկնից արհալությունը, ու պարսիկ, օսմանցիք հռովմալեցոց գլուխը Եվրոպա օտելով, հունաց ազգը էնտեղ տանջելով, առորաց, բաբխնացոցը՝ Ասիա վերջացնելով, թուրքները սրած, կատաղած առլան-զափլանի պես, մեկն էս դհից, մյուսն՝ էն, մեր ազգի ար-

նին էին ծարավել, որ իրանց անկուշտ փորին մատաղ անեն, ու մեկը ծամում էր, մյուսին տալիս, մյուսը արինը խմում, մեկի շանգը քցում,— մնացել էր հարիր հիսուն տարուց հառաջ օսմանցոց ձեռին, որ նաղը շահը գուս էկավ ու Հնգստան, Արաղստան ոտի տակը տալուց ետև երեսը ետ դարձրեց Երևանու վրա։ Մար ու ձոր նրան գլուխ էին վեր բերում, մեկ բուռը հողը ու լենաշավար օսմանցին ո՛վ էր, որ առաջին դիմանաւ Հենց Մուրադ քափի գլխին, Քանաքոտուց մի քիչ բարձր, նրա շաղրի ծերն էրևաց, դաջար Հասան Ալի խանը օսմանցվին ընշանք Ղարս մին քշեց, ու կտրիճ գորապետը էնքան թուրն ածել, օսմանցվի գլուխ էր թոցրել յա ուս վեր բերել, որ ձեռը փետացել էր, թուրը գուլացել, ու ինչ ժամանակ ետ դառավ ու նաղը շահի շաղրի առաջին որ մզրախը շշարտեց, մզրախը դողալով գետնումը ցցվեց, բայց քաջի արած տղամարդկությունը շահի աչքումը տնկվեց, ու պատվի, փառքի փոխանակ՝ ողորմելի խանի աչքերը իսկույն հանել տվեց, որ արեգակի առաջին լուսինը չերևի, ու իրան անունը չկոտորվի։ Էս կույր ողորմելին էր, որ օսմանցվից հետո Երևանու խանությունը ստացավ, ու էլի պարսից անիծած ոտը մեր աշխարհը մտավ։ Սրանից հետո իր ախպեր Հուսեին Ալի խանն սկսեց նստիլ, որ է՛նքան աջիգ, խեղճ էր, մինչև վրաց Հերակը թագավորն էկավ վրեն, շարդեց ու 3000 թուժան էլ հարկ դրեց ուսին։ Սրա ուղղի Մանմաղ խանն էլ որ նստեց, Ազա Մանմաղ խանն, որ ավելի անունն Ախտա շահ էին կանչում, գուս էկավ, նաղրի պես սար ու ձոր ջարդելով՝ ինքը դեպի Ղարաբաղ ու Թիֆլիզ երեւմիշ էլավ, իր ախպեր Ալի Ղուլի խանին Երևանու վրա զրկեց, Բայց մինչև Թիֆլիզու գերին Երևան չհասավ, Մահմադ խանը հրկրի խալխը գլխին, բերդումը թոփ արած՝ իր ջիւավը թշնամու ձեռը չի՛ տվեց, որ Երևանու բերդի չորս կողմը կտրել, նստել էր, բայց կռիվ չէ՛ր տալիս, շունքի խանն ասում էր.

— Երբ Թիֆլիզ կառնիք, ես ձերն եմ ու ձերը։

Թիֆլիզ առան, էրեցին, եսրի տուտը Երևան հասավ թե չէ, խանի մեջքը կոտրվեցավ։ Ալի Ղուլի խանը մտավ բերդը, Մահմադ խանին դռնաղ արեց ու, հացի վրա հենց, ոտն ու ձեռը կապիլ տվեց ու Պարսկաստան ուղարկեց։

Պատմում են, թե բոլոր խաների միջին սրանից լավը չէ՛ր նստել։ Մեկ քանի օր որ անց ա կենում, մեկ գիշեր հանկարծ մեկիք Արաքսամիճ կանչիլ ա տալիս։ Ողորմելու արինը ջուր ա դառնում, բայց հենց կուշտն ա գալիս, սրան բարկացած հարցնում ա, թե ինքը լսել ա, որ հայերը առանց պանդակի ժամ չեն գնալ, ի՞նչպես ա, որ զանգակի ձեն չի՛ լսում։ Մեկիքը որ դողալով չի՛ ասում, թե նրա ահու չեն տալիս, իսկույն բարկանում, հրամայում ա, որ գնա, հայերին ասի, թե նա էկել ա, որ խախին

պահի, նրանց տիրութիւնն անի, նրանց ցափին հասնի ու ո՛չ նրանց նեղացնի: Ու էս արժանահիշատակ խանն ա, որ խալիսի խարջը, կոռը բաշխում, շատ ումուդ, շաֆաղաթ ա տալիս, բայց թուրը երկար չի՝ կտրում: Ախպորը որ Ղարաբաղումը Սաղըղ խանը չի՝ սպանում, Երևանու հայ, թուրք բերդը բռնում, սրան զոռով դուրս են անում, որ զաջարի անունը իրանց վրա լըլի, էնպես որ ողորմելին հազար մուննաթով ու աղաչանքով, բռանց ա գլուխը պրծացնում ու էլ ետ իր երկիրը քաշվում: Փոքր վախտ սրանից հետո Մակվա խանն ա գալիս, Երևան նստում, շունքի որ Մահմադ խանի ազգականն ա ըլում: Ֆաթ Ալի շահը որ նստում ա, Մահմադ խանը շահի մորը մեջ ա քցում, մինչև 10 000 թուման Երևանու փող ոռւշվաթ (կաշառ) խոստանում ու էլ ետ գալիս, իր տեղը բռնում:

Էս միջումն ա ըլում, որ Նախլվանու քոռ Քյալբալի խանը Ղարսա վրա կոխ ա դուս գնում, փաշին ջարդում, երկիրը ոտնառակ տալիս, ու ոռւան էլ նոր Փամբակ աւած՝ էնտեղ մեկ մայր ա ըլում, ավելի անունը Ղաւա (սե): Խանը ետ դառնալիս ուզում ա, որ Փամբակ էլ մեկ ատամին խփի, ու որ լսում չի՝ թե Ղարա մայրը մեկ քանի հարիւր մարդից ավելի ո՛չինչ չունի, հրամայում ա, որ գնան, նրան սաղ-սաղ բռնեն: Բայց ոսի սաղաթի ու թոփի հունարը գեռ չեն տեսած ըլում ողորմելիքը: Իրեք-չորս անգամ էնքան ղոնշունը վրա է տալիս, բայց տեսնելով, թե ոռւը պատի պես կանգնած՝ գլուխից էլ չի երես ետ դարձնում, փոխանը կատու ընկած՝ ձիու պիւխը շուռ ա տալիս ու իր հողը գալիս:

Էլի էս միջոցումն ա ըլում, որ անիրավ Մահմադ խանը շահի հետ խոսքը մին ա անում ու քաջահաղթ Յիցիւնովին խաբւով իր մոտ ա կանչում, որ բերդը ոսին տա: 3000 մարդով որ նա Երևան չի՝ մտնում ու տեսնում, որ խորամանկ պարսիկը կամեցել ա նրան ականաթի մեջ քցի, մըտնում ա թուշ Երևանու մեշիղը, ու իրեք ամիս էս քուշ հսկայն, առանց հացի, առանց օգնության, էն շոգ ժամանակին, որ մարդի գլխին կրակ ա վեր թափում, էն թանկութիւնն ա ըլում, որ աղի յիտըր մեկ մանեթով ճարվելիս չի՝ ըլում, ու շահն էլ անթիվ, անհամար զորքով գալիս, սար ու ձոր բռնում ա, ու ոսի ղոնշունի շատն էլ որը սովն ա սպանում, որը շոգը, ու հայերն են ըլում հաց սովողը, ոսի քոմակը, մանաւանդ կենդանի նահատակ Հովհաննէս եպիսկոպոսը, որ էջմիածնու ամբարները դարտակում ա, որ բալբի թե էնպես բան ըլի, որ ոռւան Երևան մնա, բայց աստուծո հրամանը չի՝ ըլում, Յիցիւնովը էնքան գազանի ուխից իր մեկ բուռը ղոնշունը ու հայերին հաւաքում, էն վախտն ա քաղաքը մտնում, որ սաղ Վրաստանը, Կավկազը ղոնմիշ էլած՝ մեկ-մեկու ուտելիս են ըլում: Մինչև Ղաղախ զվաթի ղոնշունը նրա աղաքն ու քամակը բռնած՝ կովելով գա-

լիս են, բայց էլի գլխորները քորելով ետ են դառնում, ու ծիցիանովի ոտն աւ երկրի խաղաղությունը մեկ ա ըլում, էնքան անուն ա ունեցել էս քաջ հսկայն: Հալվաբարու հայերը որ կան, էն ժամանակն են իրանց երկիրը թողում, քոչում ու որը մեկիք Աբրահամի, որը Հովհաննես ուզեաշու ձեռի տակին՝ գալիս, քաղաքը մտնում:

Ռուսը որ ետ ա դառնում, Մահմադ խանին բռնում, Պարսկաստան են տանում, ու նրա տեղը Փավաբայ խանն ա գալիս, նստում, որ Գուղովիլի հետ կռիվ ա տալիս: Սրան էլ փոխում են, Հուսեյն խան սադղաբը ու իր ախպեր Հասան խանն են Երևան ղրկում, որ մեկ քանի տարվան միջումը Ղարս, Բայազիդ, Արզրում ոտի տակ տվին ու օսմանցվին կատու էին շինել: Կարելի ա, թե Երևան էնպես բարի, ազնիվ, խալխի ցավին հառնող, աշխարհաշեն մարդ չէ՞ր տեսել, ինչպես որ սարդարն էր. բայց ինչքան նա բարեսիրտ էր, էնքան շար, գազան, դժոխք էր նրա ախպերը, որ ոտը փոխելիս՝ սար ու ձոր դողում էին: Նրա համար հո՛ մարդի, հո՛ սոխի գլուխը, բոլորը մեկ էր:

Էս էր, որ աստված գլխին բարկացավ, էլածն էլ ձեռքը խեց ու խեղճ հայերի էրված, խորովված սիրտը անջախ մի անջախ հովացրեց, ու էսօր խալին ա նրանց պահում, ու ո՛չ Ալու փանջեն նրանց սասանացնում:

Օրհնվի՛ էն սհաթը, որ ոսի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարհը մտավ ու ղզբաշի անիծած, շար շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Փանի որ մեր բերնումը շունչ կա, պետք է գիշեր-ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բերենք ու ոսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաշ հանենք, աստծուն փառք տանք, որ մեր աղոթքը լսեց, մեզ ուս թագավորի հզոր, աստվածահաս տառ ձեռի տակը բերեց: Բայց թե մինչև էս բախտին հասնիլը ի՞նչ օր ենք քաշել, ի՞նչ գյուլեք ա դիպել մեր խեղճ ազգի գլխին, ի՞նչ թրեր ա նրանց լեզուն ու թոքը կերել, էրել, նրանց արինը վեր ածել, քանի՛, քանի՛ անգամ են քոչել, տնըհան, տեղըհան էլել, քանի՛, քանի՛ իշխանք՝ որը կրակով, որը փետի տակին, իրանց հոգին տվել, ով ուզում ա իմանալ, հետս գա, գնա՛նք էլ ետ Երևան:

Թո՛ղ լսողը ի՛ իմանա, թե ես Երևանու ծնունդ ըլելով՝ նրա հոգի ու ջրի սերն ա էնքան սիրտս քաշում, տանում. չէ՛, գիտե աստված: Երեսա եմ էլել, որ էնտեղանց դուս եմ էկել, ամա էսօր էլ, որ մտածում եմ, թե Զանգ-վի կարմնի վրովը յա բազարի մեյգանովն անց կենալիս ինչպես էր իմ լուսահոգի հերը ինձ ոտով-ձեռով անում, շունքի լեզվով խոսալն էլ դա-զարի էր բերում, որ թեզ անց կենանք, մեզ թուրք չտեսնի, որ մտածում եմ, թե քանի՛, քանի՛ անգամ, հենց մեր ալգումը, յա մենք ենք ղզբաշ յարալու արեւ, յա նրանք մեզ, ջանս վրես սրտոում ա, միսս վեր թափում:

Դեռ ոսին շտեսած՝ մեկ էլ մտնինք Երևան, շունքի մեր հայրենիքն ա, մեր նախնիքն են էնտեղ կացել, տիրել, մեռել, թաղվել, էն ժամանակը կիմանանք ոսի դադրը ու մեր բախտավորության գինը. ով ուզում ա՝ գա:

2

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ա՛խ, որ առաւելոտը բացվելիս նրա էն լաշար գլուխը մարդի աչքով չէ՛ր ընկնում, հենց իմանաս, թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դռտացնում ու իր ապականյալ, թունավոր, դառը շունչը շորս կողմը փրփրալով փչում, ցրվում, փռնչացնում, որ կարենա իր հոտած աղբների կերած, լափած արդար ջանը մարսի, էլի շանգերը դուբարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հոգի անժամ կուլ տա, իր անկուշտ փորին մատաղ անի: Արեգակը մտնելիս հո, հենց իմանաս, թե Սաղայելի որդիքն ու զավակները, նրա զորքն ու զորապետներն ըլին իրանց դիվական խաղը խաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում, ու բոջների գլխին մեկ կտրած գլուխ էստեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգլուխ լաշ էնտեղ էին կտոր-կտոր անում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հրհռում, քրքռում ու թրով, մզրախով յա փետով մեկ մեռած մարմին էս կողմն, էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքն քցում: Ճաշվա ժամանակին, հենց իմանաս, մեկ կրակի սար ըլեր էնտեղ կանգնած՝ փոր, ծոց տաք քուքորթով, բոցով լիքը, ծխում, բորբոքում էր, որ լիրդանբիր ճռնչա, բացվի, տրաքի ու ինչ կա, չի՛ կա, տակովն անի, լափի: Ամեն մեկ բուրջը, ամեն մեկ բաղանը ոսկորով, ջամդաքով յա անմեղ դուխադներով լիքը, քած խոզի պես, հենց իմանաս, ծանրացել, փորըներն էլ չէին կարում քաշել, էնպես ուռել էին, որ բիրադի ճաքին, պատռին, կտոր-կտոր ըլին:

Մեղդների ոսկեվարաղ գլխերներին արեգակի շողքը դիպչելիս, պլպլելալիս, հենց իմանաս, էն իրանց միջի անսիրտ նամաղ անողների անխղճմտանք հոգու շնչովը փքված՝ ուզում ըլեին աստծուն փառաբանություն, աղոթք անելու տեղը, որ երկրին խաղաղություն, դինջություն տա, սողոմական կրակն ըլեին ուզում երկնքիցը վեր ածիլ տան, որ սար, ձոր էրեն, խորովեն, տակով անեն: Հայի թշնամի մուլեն, որ գիշեր-ցերեկ ուզում էր, որ յա քրխտոնեության անունը վերանա, յա Հայ ազգի, մինարեն որ չէ՛ր նի ըլում, որ ազան տա, ու իրան հավատացյալ ժողովուրդքը գան, իրանց իմամներին, իրանց Ալուն, Մուրթուզալուն աղոթք անեն, որ էն դինումը դժոխքի փայ շըլին, ձեռն անկաջին որ չէ՛ր դնում ու ծվում, հենց իմանաս, հայի համար սաղայելյան փողն ըլի փչում, որ իրանց գլուխը լան, շունքի շատ անգամ էր պատահում, որ մեկ խեղճ, անճալ գեղըցի հայ, որ բազարն էր գալիս էս հաղաղին, որ իր առջոտուն անի,

լիս են, բայց էլի գլխընկերը քորելով ետ են դառնում, ու ծիցիանովի ոտն աւ երկրի խաղաղությունը մեկ ա ըլում, էնքան անուն ա ունեցել էս քաջ հսկայն: Հալվաբարու հայերը որ կան, էն ժամանակն են իրանց երկիրը թողում, քոչում ու որը մէկիք Աբրահամի, որը Հովհաննես ուզբաշու ձեռի տակին՝ գալիս, քաղաքը մտնում:

Ռուսը որ ետ ա դառնում, Մահմադ խանին բռնում, Պարսկաստան են տանում, ու նրա տեղը Թավաֆյալ խանն ա գալիս, նստում, որ Գուդավիշի հետ կռիվ ա տալիս: Սրան էլ փոխում են, Հուսեյն խան սառդարը ու իր ախպեր Հասան խանն են Երևան ղրկում, որ մեկ քանի տարվան միջումը Ղարս, Բայազիդ, Արզրում ոտի տակ տվին ու օսմանցվին կատու էին շինել: Կարելի ա, թե Երևան էնպես բարի, ազնիվ, խալիսի ցավին հասնող, աշխարհաշեն մարդ չէ՞ր տեսել, ինչպես որ սարդարն էր. բայց ինչքան նա բարեսիրտ էր, էնքան շար, գաղան, դժոխք էր նրա ախպերը, որ ոտը փոխելիս՝ սար ու ձոր դողում էին: Նրա համար հո՞ մարդի, հո՞ սոխի գլուխը, բոլորը մեկ էր:

Էս էր, որ աստված գլխին բարկացավ, էլածն էլ ձեռիցը խեց ու խեղճ հայերի էրված, խորովված սիրտը անշախ մի անշախ հովացրեց, ու էսօր խալն ա նրանց պահում, ու ո՛չ Ալու փանջնն նրանց սասանացնում:

Օրհնվի՛ էն սհաթը, որ ռսի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարհը մտավ ու ղզլբաշի անիծած, շար շունը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունը կա, պետք է գիշեր-ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բերենք ու ռսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաչ հանենք, աստծուն փառք տանք, որ մեր աղոթքը լսեց, մեզ ոռւս թագավորի հզոր, աստվածահաստաւ ձեռի տակը բերեց: Բայց թե մինչն էս բախտին հասնիլը ի՞նչ օր ենք քաշել, ի՞նչ գլուխք ա դիպել մեր խեղճ ազգի գլխին, ի՞նչ թրեր ա նրանց լերդն ու թոքը կերել, էրել, նրանց արինը վեր ածել, քանի՛, քանի՛ անգամ են քոչել, տեղհան, տեղըհան էլել, քանի՛, քանի՛ իշխանք՝ որը կրակով, որը փետի տակին, իրանց հոգին տվել, ով ուզում ա իմանալ, հետս գա, գնա՛նք էլ ետ Երևան:

Թո՛ղ լսողը ի՛ իմանա, թե ես Երևանու ծնունդ ըլելով՝ նրա հողի ու ջրի սերն ա էնքան սիրտս քաշում, տանում. չէ՛, գիտե աստված: Երեխա եմ էլել, որ էնտեղանց դուս եմ էկել, ամա էսօր էլ, որ մտածում եմ, թե Զանգվի կարմնջի վրովը յա բազարի մեյդանովն անց կենալիս ինչպես էր իմ լուսահոգի հերը ինձ ոտով-ձեռով անում, շունքի լեզվով խոսալն էլ զագարի էր բերում, որ թեզ անց կենանք, մեզ թուրք լտեսնի, որ մտածում եմ, թե քանի՛, քանի՛ անգամ, հենց մեր աչքումը, յա մենք ենք ղզլբաշ յարալու արեւ, յա նրանք մեզ, ջանս վրես սրտում ա, միսս վեր թափում:

Դեռ ոսին շտեսած՝ մեկ էլ մտնինք Երևան, չունքի մեր հայրենիքն ա, մեր նախնիքն են էնտեղ կացել, տիրել, մեռել, թաղվել, էն ժամանակը կիմանանք ոսի դադրը ու մեր բախտավորության գինը. ով ուզում ա՝ գա:

2

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ա՛խ, որ առաջոտը բացվելիս նրա էն լաշար գլուխը մարդի աչքով չէ՛ր ընկնում, հենց իմանաս, թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դճատացնում ու իր ապականյալ, թունավոր, դառը շունչը շորս կողմը փրփրալով փչում, ցրվում, փռնացնում, որ կարենա իր հոտած աղքենրի կերած, լափած արդար ջանը մարսի, էլի շանգևրը դուրարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հոգի անծամ կուլ տա, իր անկուշտ փորին մատաղ անի: Արեգակը մոռնելիս հո, հենց իմանաս, թե Սադայելի որդիքն ու զավակները, նրա զորքն ու զորսպետներն ըլին իրանց գիվական խաղը իաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում, ու բրջերի գլխին մեկ կտրած գլուխ էստեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգլուխ լաշ էնտեղ էին կտոր-կտոր անում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հրհռում, քրքում ու թրով, մզրախով յա փետով մեկ մեռած մարմին էս կողմն, էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքև քցում: Ծաշվա ժամանակին, հենց իմանաս, մեկ կրակի սար ըլեր էնտեղ կանգնած՝ փոր, ծոց տաք քութուրթով, բոցով լիքը, ծխում, բորբոքում էր, որ բիրդանբիր ճոնչա, բացվի, տրաքի ու ինչ կա, չի՛ կա, տակովն անի, լափի: Ամեն մեկ բուրջը, ամեն մեկ բաղանի ոսկորով, շամդաքով յա անմեղ դոթնաղներով լիքը, քած խոզի պես, հենց իմանաս, ծանրացել, փորըներն էլ չէին կարում քաշել, էնպես ուռել էին, որ բիրդի ճաքին, պատոին, կտոր-կտոր ըլին:

Մեշդների ոսկեվարաղ գլխերնրին արեգակի շողքը դիպչելիս, պլպլելալիս, հենց իմանաս, էն իրանց միջի անսիրտ նամաղ անողների անխղճմտանք հոգու շնշովը փքված՝ ուզում ըլնին աստծուն փառաբանություն, աղոթք անելու տեղը, որ երկրին խաղաղություն, դինջություն տա, սողոմական կրակն ըլնին ուզում երկնքիցը վեր ածիլ տան, որ սար, ձոր էրեն, խորովեն, տակով անեն: Հայի թշնամի մոլլեն, որ դիշեր-ցնրեկ ուզում էր, որ յա քրիստոնեության անունը վերանա, յա Հայ ազգի, միևարեն որ չէ՛ր նի ըլում, որ ազան տա, ու իրան հավատացյալ ժողովուրդքը գան, իրանց իմամներին, իրանց Ալուն, Մուրթուզալուն աղոթք անեն, որ էն դինումը դժոխքի փայ չըլին, ձեռն անկաջին որ չէ՛ր դնում ու ծվում, հենց իմանաս, հայի համար սադայելյան փողն ըլի վիշում, որ իրանց գլուխը լան, չունքի շատ անգամ էր պատահում, որ մեկ խեղճ, անճար գեղըցի հայ, որ բազարն էր գալիս էս հաղադին, որ իր առքատուն անի,

մեկ քանի շահի ձեռք քցի, որ տանի, իր քուլֆաթներին պահի, է՛ն տեղն էին քցում, է՛նքան էին ոտին, գլխին վեր հաստում, որ հացն էլ էր մոռանում, էկած ճամպեն էլ, իր օղուշաղն էլ շունքի բեղաֆիլ մեկ թուրքի շորի դիպած, մոռտառած էր ըլում:

Աշխարհի գլխին, հենց գիտես, կրակ պետք էր վեր գար, է՛նպես էր ամեն մարդ սասանահարվում, սարսափում, որ իր գլուխը պահի, բալի տակ չընկնի: Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ պատմեմ. կըլի, որ ի՛սկ սաղայելյան փողն ու դատաստանի օրը էնքան սարսափելի չըլին, շունքի աստուծո ողորմութեան հուլսը էլի կա, ինչքան էս օրերը, որ ըիզունը գալիս՝ մարդ չէ՛ր իմանում, թե երաբ առավոտը կհասնի՞, լիսը բացվելիս՝ ումուդ չո՛ւնեք, թե սաղ-սալամաթ, մթանն աչքը խփի՞, էնպես ահում, դողում էին երկրի խալխը:

Երևանու բե՛րդը, Երևանու բե՛րդը, ա՛խ, աչքս դուս գա, քանի՞, քանի՞ ողորմելի հայի միս ա կերել, քանի՞, քանի՞ անմեղ հոգի՝ տարիքներով չարչարվելուց, տանջվելուց, կենդանի նահատակ ըլելուց, կրակի, բոցի, երկաթե շամփրի, թոխմախի, կրակած քարփշի տանելուց, համբերելուց ետը կամ թոփի գլուլի հետ ա թռել, հազար կտոր էլել, կամ տարադաջի (կախադանի) վրա ա գոռալով, երկինք, երկիր աղաչելով, իր միսն իր ատամներովը կրծելով, աչքերը դուս տրաքելով, դուլում, դարդաշ, իրավորի, ազգականի, իր որդոց, զաւակաց ձենը լսելով, տրորվելով, փոթոթվելով՝ հոգին ավանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս դառն աշխարհիցը, էն կատաղի գազանների ձեռիցը: Քանի՞, քանի՞ ջահել երիտասարդ՝ մեկ սաղ օջախի մեն մենակ որդի, մեկ աղքատ, չքավոր տան սին, մխիթարություն, մեկ տասը գլուխ քուլֆաթի տեր ու ապավեն, իր ծաղկած, դալար հասակին, իր ըմբրի ու արեւի նոր բաց էլած ժամանակին կամ սաղ-սաղ քերթվել ա, կամ իր պատմական գլուխը գառան պես թրին դեմ արել, որ երկնքումը իր ջահելութեան մուրազն առնի, վայելի, շունքի երկիրը նրա անարատ արնին էր ծարավ, որ շուտով խմի ու բալքի կշտանա:

<3>

Սի՛րելի կարդացող, իմ ա՛չքի լույս հայ, էս քո հավատակիցքն ու հայրենակիցքն են, որ ես ասում եմ ու էրվում. քեզ հետ մեկ ավազանից ծնվել, քեզ հետ մեկ մեռունով օծվել, մեկ խաշով կնքվել, երա՛բ, որ լսում ես, սիրտդ ի՞նչ ա ասում, քիզյարդ՝ ի՞նչ: Գիտեմ, որ ասում կըլիս մտքումը՝ էսպես օրը գնա, ո՛չ ետ գա, քո թշնամին էս կրակի մեջը չընկնի: Գիտեմ, որ սիրտդ էրվում, խորովվում կըլի, ու ուզում ես, որ էս անիրաժադ քեռսին էլ մտիկ չանես, նրան տեսնելիս՝ գլուխդ առնիս, կորչիս,

բայց, հավատացի՛ր ինձ, մեղավորը նրանք չեն, մենք ենք: Մենք որ իրար թասի՛ր քաշենք, իրար քոմակ անենք, իրար պայծառացնենք, շենացնենք, ծովն էլ տեղիցը վեր կենա, մեզ տակով չի՛ կարալ անել, ինչ թե օսման-ցին յա պարսիկը: Մեզ ամենաբարի արարիչը է՛ն հոգին, է՛ն խելքը, է՛ն շնորհքը չի՛ տվել, որ նամարդի մուհտաճ մնանք: Աստված հիմիկ մեզ լիս ա բաց արել, ռուսաց թրին սարերը չե՛ն դիմանալ, որ ջանք անենք, մեկըզմեկու սիրենք, մեր լեզուն, մեր եկեղեցին էնպես դայիմ բռնենք, ինչպես մեր երջանիկ նախնիքը, հավատացի՛ր ինձ, աստված էլ կսիրի մեզ, մարդ էլ:

Լավ չի՛ սկսած բանը թողալ ու էսպես քարոզ ասիլ, ես էլ գիտեմ, ամա սիրտս չի՛ դիմանում, ի՞նչ անեմ: Էլի մեր գեղըցոնց ասածն ա միտքըս գալիս: Խալխի մեղքը չի՛, որ ճամփից դուս են էկել, իրար մոռացել, մեզ նման կարդացողի ոտները պետք է ծառիցը կապած, ամսով սոված պահած: Լիսր թե շատ առնողիցը շատ կպահանջեն, բաս դատաստանի օրը ի՞նչ ջուղար կտան ինձ նման գրի սեն ու սպիտակն իմացողները, որ էլ ուրիշ բան չենք ֆիքր անում, հենց ուզում ենք՝ լավ ուտենք, լավ խմենք, քյահլան ձիու վրա նստինք, չալ-չալ մանեթները ջեբըներումս շխչխկացնելով, ձեռըներին դողդողալով, խաղացնելով ման գանք, քեֆ ու մարաքյա անենք: Շինած արադ կոնծիլը, Կախեթու գինին անոշ-անոշ խմիլը, կառեթով, դրոշկով փառավոր, ուռած-ուռած ման գալը, դառ, դու՛մաշ հաքնիլ-մաշիլը, նոքար-բեքարի՝ ձեռին ջուր ածիլը, երեսի հով տալը, տաք յորդանի տակին, փափուկ դոշակի միջում շնթոխն ու թավալ տալը, ոտ ու զլուխ զարդարիլը մեզ թե դժոխքը չտանին, դրախտը ըսկի չեն տանիլ, հարկիդ:

Էդ երեխեն էլ գիտեն, կասես ինձ, բայց ի՞նչ անես. բանը գիտենալը չի՛, բանն անիլն ա: Ըս ինձ վրա եմ ասում, թո՛ղ ուրըշի սիրտը չնեղանա: Ընչանք փողը չեմ առնում, ո՛չ գիրք եմ տալիս, ո՛չ աշակերտ կարդացնում: Լազգին ու թուրքի մոլլեքը էնպես չեն անում, անփող են իրանց ազգի երեխեքը կարդացնում, էլի աստված նրանց ուզող հասցնում ա: Հենց մե՛ղ պոտի սոված սպանի: Ամեն մեշըղի հայաթում, գեղ տեղարենք էլ, մեկ մեծ վարժատուն կա, ուրտեղ երկու՝ երեք լեզու են սովորում. մեր եկեղեցեքանց հայաթներումը լազլազն էլ բուն չի՛ դնիլ, բաս ի՞նչ կըլի, որ ազգի սիրտն էլ քիչ-քիչ չի՛ հովանալ:

Ով թուր չի՛ առել ձեռքը, թրի դադրն ի՞նչ կիմանա. ով թվանք չի՛ քցել իր օրումը, ֆորս ի՞նչպես կարա անիլ: Քրդին հազար տարի ասա՛, թե հնդուհավի միսը, դաբուլ փլավը հիանալի կերակուր ա, տո՛, որ նա իր օրումը նրանց համը չի՛ առել, իր սոխն ու մածունը, թանն ու ճաթը

կթողա, քո ասածին անկաջ կանի, խելքդ ի՞նչ ա կտրում: Ասենք՝ ես չա-
տեմ, սաքի դու չն՝ս գիտել, որ երեսի ընչանք ատամները դուս չի՛ գան,
կոշտ բան չի՛ պետք է տվա՞ծ: Դու ուզում ես անհիմքը տուն շինիլ, կրակ
չի՛ վառած՝ հաց թխիլ, մմի ծերը թողել ես, մատդ ես կրակին դեմ անում.
առանց պատրուզի ուզում ես ճրագուն ինքն իրան քեզ լիս տա՞: Կացինը
գնում ես ծառի քոքին, դու քնում յա ձեռներդ խաշում, դրադին կանգնում,
ժառն ինքն իրան քեզ ցախ կդառնա՞, խելքդ ո՛ւր ա: Խմորն առանց թրխ-
աքմորի չի՛ դալ, չի՛, նհախ տեղը ոտներդ գետնին մի՛ ծծիլ: Անբանաց-
նիլ թուրը կծանգոտի. նամ տելի ցորենը կբորբոսի: Անվարիլ հողը թե
ցանհցիր, դուրդ ու զուշ կուտի սերմը: Առաջ մեկ վարի՛ր, հիմքը քցի՛ր,
մեկ ազդի աշքը բաց արա՛, դուզ ճամփեն ուրն ա, էն ճամփովը տա՛ր,
աար ու ձոր մի՛ քցիլ, դու նրան քո սիրը ցույց տո՛ւր, տեսնիմ, թե նա քեզ
չի՞ սիրիլ: Ուրըշները մեկ բամբասում են, հերիք չի՛, մենք էլ ենք մեր
տախցը մեզ ու մեզ ճուղակ ըլում, էստով հո բան չի՞ դառնալ: Հայոց ազ-
գի ջանին դուրբան, մեկ նրա երեսխն ուսումն տո՛ւր, նրա էն լուսաթաթախ
հոգին կրթի՛ր, կրթիլ եմ ասում, թուղթ խաղալ, ֆրանցուզերեն խոսիլ, ան-
գիր բերան անիլ, գլխիցը դուս տալ չեմ ասում, ու շարական, փոխ յա
շիւափալով ուտիլ սովորցնիլ, որ մեզ էս տեղն ա քցել, տեսնիմ, թե ջան
կաա՞ քեզ, թե չէ՛:

Մինչև գարունքը չդա, ծառը չի՛ ծաղկիլ, առանց ամառի պտուղ չի՛
գառնիլ, դու ուզում ես, որ ձմեռվան էն սաստիկ ցուրտ, սառած ժամա-
նակին վարդի հոտ առնիս քո բաղումը, հասած պտուղ քաղես քո բաղու-
մը, էդ էլա՞ծ բան ա կամ կըլի քսկի՞: Պինգ սակորն էլ, որ շատ ծալած
մնում ա, թմբրում ա, ճուռ ա ընկնում. երկու օր որ թեք ես ընկնում, քա-
մակդ ցալում ա, ոտներդ ման դալիս բեղարում. տո՛, ախր հազար տա-
րի ա էս բեռը մեզ վրա, էս բխովը մեր ոտումն ա էլել, ախր որ ասում ես՝
վազի՛ր, բաս ի՞նչ կանեմ, որ գլխիս վրա վեր չեմ ընկնիլ: Շաբթով սո-
ված մարդին մի՞ս կուտացնեն, ցուրտը տարած տեղը կրակի՞ն դեմ կա-
նեն: Անձողի հոտը դիպած գլուխը ձնո՞ւմը կդնեն, թե՞ կրակումը: Խեղճ
ազգի հոգին մինչև էսօր քաղել են, հազար տարվա յարա ունի պրտումը,
որ դեռ չի՛ սաղասցել, էնքան դառն արտասուք ա կուլ տվել, որ ո՛չ աշ-
քումը լիս կա, ո՛չ բերնումը համ, ո՛չ սրտումը եզ. դու հենց ուզում ես,
որ էստունք մեկ սհաթումն անց կենա, ի՞նչպես կըլի: Տո՛, որ մեկ գեղեղ-
մանատան համար, մեկ դաբտակ ողորմի տալու խաթեր քո ազգի պատ-
վական իշխանքը՝ պարոն Զավրովն, Խեբեդիանովը, Դավիթ Քամամշովը,
Մովսես Տեր-Քրիզորովը, հազար մանեթներով կխարջեն, իրանք իրանց
տեղ կբաշխեն, ժամ կշինեն, խալիս ինքն իրան կերթա, իրան հացովը

մշակութիւն կանի անփող, բաս խելքդ ի՞նչ տեղ ա, էսպէս ընտիր իշխանքը, էսպէս բարեսիրտ ազգը վարժատուն շինելուց, մեկղմէկու օգնելուց կփախչի՞ն, որ մեկ համն առնին: Զուրը դարիդուս չի՛ գնալ, սիրելի՛, չի՛: Ճամփէն դտի՛ր, առուն սրբի՛ր, քար ու քոլ դեն ածա՛, տեսնիմ, թէ ջուրն ինքն իրան կգա՞, թէ չէ՛: Բանը երկարացավ, լսողը չի՛ նեղանա, էլի գնա՛նք մեր դժոխքը:

Զե՛րիք ա, հերիք, սսող կըլի ինձ, ձե՛ռք վերցրու էդ դժոխքիցը, ի՞նչ էլավ քեզ: Ա՛խ, ի՞նչպէս ձեռք վերցնեմ, բաս ո՛ւր թողանք մեր ազգի էն սիրուն-սիրուն, լուսաշաղախ աղջըկերքը, բաս մեկ ողորմի էլա չի՛ պետք է ասե՛նք, որ երեսների վրա, քարի, ավազի, փշի, տատասկի վրով՝ մազըններիցը բռնած, քարքաշան անելով, գլխըններին խփելով, մեջքըններին դամշելով, շատ անգամ փորընների վրա պար գալով, քացի տալով, թրեհելով, թուր քաշելով, տրորելով, թվանքի ոռթով, լաբընի նալով տալով յա կխշորելով, ձեռընները կապած, ոտընները բիոված՝ շատ անգամ հարիր վերստ տեղից, հերընմերն ետևներիցը ընկած, քիւր, ախպեր՝ բոբիկ ոտով յա գլխաբաց, քեռի, փեսա, աղգական՝ դռընները ծեծելով, մազընները պոկելով, հող ու քար գլխըններին տալով, ինչպէս մեկ սուրու գառն ու մերը կորցրած ոչխար, տանում էին, բերդն ածում, որ իրանց արդար իմամնեհորին փայ շինեն, հարսնացնեն, թուրքացնեն: Շատը հենց տանն էր հոգին տալիս, շատը ճամփին, հորն ու մոր աչքի առաջին, էն կյանքը գնում, ուր ցավ, ուր վիշտ էլ չկա: Շատի սիրտն էլ որ մի քիչ պինդ էր ըլում, ընչանք ա, բերդն էր հասնում, հացի, մոլլա, քյալբալալի, սուխտա, խան, բեկ, ախունդ, սեիդ վրա էին թափում, որ յա խաբնով հավատից հանեն, յա պատժով, բայց տեսնելով, որ նրանք ո՛չ փառքից են խաբվում, ո՛չ պատժից վախում, ո՛չ իսանդադության թամահ անում, ո՛չ մահից ահ քաշում ու ուղում էին՝ Քրիստոսի հարսնանալ, կույս գնալ աշխարհիցս, որ հրեշտակաց դասը դասակվին, իրանց սուրբ հավատը չէին ուրանում, պատիժ, պատուհաս, սուր, հուր, բոց, կրակ, սով, մահ, մեկն էլա աչքընները չէին բերում, որի ոսկեթել գլուխն էին հորընմորը տալիս, որի լուսաթաթախ լաշը, որի ձեռն ու ոտը: Աղջիկ, ու էսքան սի՛րտ... քար ըլեր՝ կպատուեր: Աստված նրանց հոգին լուսավորի:

<4>

Է՛ս սիրտը, է՛ս հավատը, է՛ս հոգին, է՛ս սերն ունեւ շայ ազգը, որ թշնամու, գազանի ձեռի, երկիր, աշխարհ, անասութիւն, թագավորութիւն, իշխանութիւն, մեծութիւն, բոլոր, բոլոր կորցրեց, իբր հովատին մատաղ տվեց, աղքատութիւն, նոքարութիւն, գերութիւն, զարիբութիւն, տան-

ջանք, շարժարանք, սով, մահ հանձն առավ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս, լուսավորչադավան օրենքը ամուր, հաստատու ու անխախտ պահի է՛ս ա հսկայություն, սրտապնդություն, մեծահոգություն, քաջություն, կամաց հաստատություն, հոգու կարողություն ու գործություն, որ աշխարհքիս վրա, ջրհեղեղիցը դեսը, մեկ աղգ էլա մինչև էսօր չի՛ կարաց ու չի՛ էլ կարող ցույց տալ։ Սար ըլեր՝ փուլ կդար, երկաթ ըլեր՝ կհալներ, կմաշվեր, ծով ըլեր՝ կսակսեր, կցամաքեր, բայց աստվածասեր Հայ աղջը մինչև էսօր գերօրինակ հսկայությամբ տարավ բոլոր ու իր անունը պահեց։

Թողա՞նք էն խնդ, քոթրոմած, աչքից, ձեռից, ոտից ընկած, էն սիրուն տղամարդ երիտասարդ հայերը, որ էսօր էլ նրեանումը, որը ջուխտ աչքով քոռացավ՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով մաշված ա իր հարսի, օղլուշադի երեսին մտիկ տալիս, որը ո՛չ գգալով ա հաց կարում ուտիլ, ո՛չ ձեռով, ուրիշը պետք է, երեսի պես, թիքեն բերանը դնի, շունքի ո՛չ պսոշներ ունի, ձեռներն էլ ուսաբերնիցն են կտրել,— որը քոթրոմացել, անդամալույծ ա դառել, սելով են ման ածում, որը քիթ շունի, որը լեզու, սրտըներն ուզում ա տրաքի, որ ուրիշը խոսում, խնդում ա, երեսները լալիս յա ծիծաղում են, բալքի թե մեկ աղար, մեկ մուրաղ ունի սրտումը, լալի (մունջ) պես, մանուկ օրորոցկանի պես ոտին-գլխին պետք է անի, որ միտքը հասկանան, բայց ինքն ուրիշին ո՛չ մեկ չոռ ա կարում ասիլ, ո՛չ մեկ ջան։ Քանզի՛ էսպես տերությունը, հաստատ մնա՛ Ռսի թագավորությունը, որ մեր ազգն ու աշխարհը գերությունից ազատեց, իր բարեգութ ձեռի տակը բերեց ու հոր պես մեզ խնամում, պահպանում ա։ էն ի՞նչ լեզու, էն ի՞նչ սլք պետք է ըլի, որ ամեն մեկ երկինքը տեսնելիս փառք չտա աստծո, երեսը գետինը չքսի ու մեր ամենողորմած կայսերը կյանք, առույզություն, զորություն, նրա արքայազն որդոցը ու զավակացը՝ կենդանություն, բարեբախտություն, ու հզոր տերությանը՝ հաստատություն, պայծառություն, մշտական տեղություն շինդրի, շաղալի։

էսքան բանելը լսեցիր, սի՛րելի կարդացող, բաս ի՞նչպես չի սիրտդ վառվիլ, որ դու է՛ն ազգի որդին ես, որ էսքան տանջանք քեզ համար քաշեց, ինքը նահատակվեց, քո կաթիդ ու արինդ ուրիշ ազգի հետ շխառնեց։ էնպես կարծում ես քի՛չ բան ա, հաղար տարով էս օրը քաշիլ, էլի աղգ պահիլ, որդի մեծացնիլ, անուն, լեզու, հավատ ունենա՞լ։ Ա՛խ, էս միտքը անողը էլ ի՞նչ սիրտ պետք է ունենա, որ իր լեզուն, իր ազգը չսիրի։

Ասենք՝ բլբլուլի լեզուն քաղցր ա, վերու հավին (խոխոբին), սիրամարգին աստված գեղեցիկ գույն, սիրուն թևեր ու բմբուլ ա տվել։ Ասենք՝ վարդը շատ գովելի ա, բաս ընչի՞ չի մանիշակը իր ռանգը, իր հոտը նրան

տալիս: Մի՞թե վարդին տեսնողը մանիշակին չի՞ սիրել: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի՞ փոխիլ: Մի՞թե բլբլուլի լսողը կանարելիին էլ չի՞ պետք է պահի: Ամեն բան իր գինն ունի, շաքարեղենը քաղցր ա, ամա հացի տեղը ե՞րբ կբռնի: Շամպանսկի գինին անոռ ա, ամա ի՞նչ անես, որ մեր երկրումը չի՞ դուս գալիս, մեզ թանկ է նստում: Ասենք՝ ջափահիրը, ամաղը շատ է: հար ունի, շատ մեծ գին, ի՞նչ անես, որ նրանով տուն շինիլ չի՞ կարելի, ամեն մարդի ձեռք չի՞ ընկնում: Ասենք՝ հարևանդ հարուստ ա, օրը տասը տեսակ կերակուր ա ուտում, ձեռքդ որ չի՞ հասնի, պետք է որ քո հացն է՞լ դեն քցես:

Ախ, լեզուն, լեզուն. լեզուն որ չըլի, մարդ ընչի՞ նման կըլի: Մեկ ազգի սրահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա ու հալալալ: Լեզուն փոխի՞ր, հավատդ ուրացի՞ր, էլ ընչով կարես ասիլ, թե ո՞ր ազգիցն էս: Ինչ քաղցր, պասվական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մոր կաթը նրա համար շարաբից էլ ա անոռ, մեղրից էլ: Մեր կաթն էլ որ ծախենք, առնող չի՞ ըլիլ: Մեր աչքը որ հանենք, ուրշին տանք, ուրիշը կարելի՞ ա դնել տեղը: Մեր օրորոցի վրա մեր լեզվով մեկ նանիկ ասեցին, է՛ն էլ ա մեր միտքը չի՞ պետք է ընկնի: Ասենք՝ նոր ապրանք շատ ես առել, հինը պետք է դնե՞ն ածած: է՛ն վայրենի ազգերն էլ իրանց սոպա լեզուն աշխարհի հետ շնն փոխիլ: Հո լսել ես շատ անգամ մուգիկի ձեն, ասա՛, քո սաղն ու բայաթի՞ն ա քեզ դիր գալիս, թե՞ է՛ն: է՛նպես մարդ կա՞ տասը տասնըհինգ լեզու գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենիցը լավ աշի, իր ազգի հետ խոսալիս ամոթ ա համարում կամ ուրիշ լեզվով իր միտքն ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի: Խառնի՞ր քո սիրեկան խաշի հետ ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), չամիչ, չիր, խիզլիլա, տե՛ս, ի՞նչ համ կունենա:

Ախ որ ասեմ ես՝ փռոճուլիվաքսա արի, սփռնա եմ, օփիժաքսա էլա, փռոշենի տվի, սանյաքիե շատ ունիմ, գուլիս քոճիքսա էլալ, փեզենքենի մարդ ա, բազմոյնիլ ա, յափերնիլ օբմին ես, գնանք քոփաքսա ըլինք, սոփրանիեմեն եմ գալիս, փռոճաքսա արին, ճամփին ֆսեթֆի ուրոփնա ա, շատ խլափոք սլուշիքսա չի՞ ըլում և ալլն: Ա՛լքիս լիս, մի մտածի՞ր, թե լսողն ի՞նչ կասի: Իսկ գիտուն, լուսավորյալ մարդը նա է, որ ամեն լեզու, քանի կարա, իստակ խոսա՞ծ: Դու քո լեզուն որ իստակ խոսաս, ի՞նչ վնաս ունի, հենց գիտում ես խելքդ ձեռիցդ կառնե՞ն, թե՞ սովորած իմաստութունդ ջուրը կթափի, կամ թե չէ, տերության սիրտն ես ուզում շահի՞լ: Բարեխնամ տերությունը ե՞րբ կուզի, որ մարդ իրան լեզուն կտրի, իր ազգիցը հեռանա: Բաս էլ ո՞ւր են էսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, աստիճան, պատիվ տալիս: Ֆրանցուզ, նեմեց, ինգլիզ որ քո լեզուն սիրում, գովում են, քանի՞ պատիկ դու էլ պետք է սիրես ու գովես:

Քեզանից չեմ նեղանում, ա՛չքի լույս, մեր բախտիցը ժամանակն էնպես ծովիլ էր մինչև հիմա, որ մարդ իր գլուխը չէ՛ր կարում պահիլ, ո՛ւր մնա՝ լեզվի դարդը քաշիլ: Էս ա պատճառը, որ մեր նոր լեզվի կեսը թուրքի ու պարսից բառ ա: Բայց սրա դեղն էլ հեշտ ա, քիչ-քիչ կարելի ա իստակել, երբ որ աղջը ուսումն անի ու իր լեզվի բառերը քիչ-քիչ հաթկանա: Էս էլ հերիք ա, որ թուրքի լեզուն, որ իրանք թուրքերը չեն գրում, միմիայն խոսում են, ու մեզանից որքան բոի են ու կոպիտ, բայց էլի էնքան ա նրանց լեզվի համն ընկել մեր աղգի բերանը, որ իաղ, հեքաթ, առակ թուրքերեն են տաում, իրանց լեզուն թողում. պատճա՞ռ. չունքի սովորություն ա ընկել: Աղգին անհավատ են կանչում, լեզուն սիրում. դարմանալու չէ՞: Ախր ո՞վ ա լսել, թե ծծո՞ր կաթը մոր կաթիցը լավ քիլ: Էսքան խառը լեզվի հետ դու էլ որ բո իրոգույնլարսան, մրոգույնլարսան ես խառնում, ախր դրանից ի՞նչ համ դուս կգա: Էլ ավետարան, գիրք, ժամասացություն ի՞նչ կհագկանաս:

Վ՛՛ջ եմ ասում, ձե՛զ, հայոց նորահաս երիտասարդք, ձեր անումին մեռնի՛մ, ձեր արևին դուրբա՛ն. տաքը լեզու սովորեցե՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը զայիմ բանեցե՛ք: Մեկ դարտա՛կ լեզուն ի՞նչ ա, որ մարդ չկարենա սովորիլ: Բաս չե՞ք ուղիլ, որ դուք էլ գրքեր գրեք, աղգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն էլ օտար աղգեր թարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա անմահ: Ինչ կուղի ֆրանցուզերեն, նեմեցերեն գիտենանք, մենք չենք կարող էնպես բան գրիլ, որ նրանց միջումն անուն ունենա, չունքի նրանց միտքն, նրանց սիրտն ուրիշ ա, մերն՝ ուրիշ. մեկ էլ, որ նրանց միջումն էնքան գրող կան, որ ո՛չ թիլ կա, ո՛չ հետաք: Թուսաց լեզուն մեր տերությունն ա, պետք է ամենից առավել համարինք, հետո մեր լեզուն ձեռք բերենք: Բաս ձեր սիրտը չի՞ ուղիլ, որ դուք էլ ոտանա՝ լոր դրեք, ձեր միտքը, ձեր խորհուրդը հայտնեք, որ ալլաղգք իմանան, թե մեր միջումն էլ ա էլել երևելի գրող, ու մեր լեզուն դհա ավելի սիրե՛ն: Աստված կյանք տա: Էն ծնողացը, որի որդիքն ինձ մոտ են: Նրանց առաջին խնդիրն միշտ էն ա էլել, որ նրանց որդիքը հայերեն լավ գիտենան: Գերեզմանն էլ որ մտնիմ, նրանց էս սուրբ խոսքը մտքից ա չի՛ գնալ:

Ընչանք Երևան զնալը մեկ քանի ամիս ժամանակ ունեի, էնդուր համար էնպես ճամփես ծոկիլ: Չմեռն անց ա կացել, ամառն էկել, վա՛յ նրան, որ էս շոգին գնա էնտեղ: Ես պետք է գնամ. ո՞վ կուղի՞ հետս գա:

<5>

Ճաշվա շոգն անց էր կացել: Սար ու ձոր գլխերններն էլ հտ բարձրացնում էին, որ փոքր շունչ առնին: Արեգակը Մասսա քամակիցը հանդարտ

ալքը բաց էր արել, մունջ-մունջ Երևանու բերդին մտիկ էր տալիս ու էն ա, ուզում էր, որ կամաց-կամաց մեր մտնի: Թանձր խաւարը, սե դումանը էկել, բոլոր դաշտերի, ձորերի երեսը բռնել, օղը ծանրացրել, կալել էլ: Ղուշը տեղիցը չէր ուզում ծած գա, հալը բնիցը գլուխը հանի: Ամեն տեղից ոտքը խաղաղվել, ամեն տեղից ձենը ձոր լուվել, պապանձվել, փասափուսեն քաշվել էր: Զուր ջրողը առվի վրա էր թեք ընկել՝ քնած մնացել, վար ու ցանք անողը՝ հանդումը, բազմանչին իր ծառի տակին, շվաքումը քուն մտել, դինջացել: Մարդ, ինս, ջինս՝ գեղերումը էլ չէին երևում: Բազի կոնդի (բլուր) ծերից, բազի սարի դոշից, բազի ճամփում, շոյում մեկ սե մազի չափ դարալթու սևին էր տալիս, ձիու քամակիցը դես ու դեն թեքվում, երեսի, քամակի վրա շուռ գալիս, էլ ևտ գլուխը դգում, օրդանգուն ու դանթարդեն ծած տալիս, ձիուն քացի տալիս յա դամշոճ խփում, որ ոտները մի քիչ ելին փոխի, թեզ տեղ հասնի: Բազին էլ ձենն անկաջի քոքին դրած՝ տխուր, բարակ ձենով մեկ բայաթի էր քոքել, քթի տակին, ձիու ջիւալը գլխին քցած՝ ինքն իրան բզկում, գնում էր, որ տուն հասնի ու իր բեզարած, ջարդված ջանը կամ մեկ շվաքի տակի դինջացնի, յա իր տան դուռը, իր օղլուշադի երեսը, քանի որ դեռ մութը վրա չէ՛ր հասել, տեսնի, ու սիրտը բաց րլի:

Հոտաղներն (մեխրե) էլ իրանց գութանի տաճարը բաց էին թողել, լուծը ետ արել ու մեկ քուղի տակի՝ գութանը մեկ կողմը, եղըները՝ մյուս, ջրերի դրաղին վեր էին թափել, քաղցր քուն մտել: Նախիրը մեկ դզում, ուխարի սուրուն՝ մյուս, շվաք տեղը նստել, շանեն շանի էին քսում, փրնչացնում, արոճ անում: Չոբանն էլ գլուխը մեկ քարի վրա դրած՝ նղղել, աչքը կպցրել էր, որ շոգը քաշվածին պես վեր կենա, սուրուն իրիկնահովին մեկ լավ խոտավետ տեղ տանի, արածացնի: Օյաղ շների մեկը է՛ս ցցի վրա, մեկը մյո՛ւս թափի ծերին, յա շոբանի ոտի տակին, գլուխը դրել, նոթերը կիտել, մարաղ էր մտել, որ թե գող, գել կամ դաղան սիրտ անի, մոտենա, բիրդանբիր վրա թռչի, թիքա-թիքա անի, իր տիրոնջ ուխարները պահի: Մեկ կանաչ խոտ, մեկ դալար թուփ կամ մեկ ծաղիկ մեկ տեղ էլա չէր երևում, որ մարդ հոտն առնի կամ երեսին մտիկ տա, սիրտը բացվի ու իր ճամփի երկարութունը մոռանա, կամ շոգի ձեռիցն էրված, խորոճված ջանին հովութունն առ, էնպես էր սար ու ձոր, դաշտ ու հանդ չորացել, խանձվել, պապանձվել: Միմիայն խոտերի չոփերն ու քուլերի սուր սուր ծերերն էին էստեղ-էնտեղ ցից-ցից գլուխ բարձրացրել, տխուր, տրտում, մոլորված, պաշարված կանգնել, մնացել:

Սև-սև ջամդաքակեր ագռավները յա վախլուկ տուլաշներն էին հենց մենակ մնացել, որ էստեղ-էնտեղ, մեկ քարափի ծերի յա մեկ բրջի գլխի,

յա թե չէ, մեկ ճամփի միջում, իրար գլխի հավաքվել էին, նստել կամ պտիտ էին գալիս, իրար կոցահարում, իրար թևերից քաշում, որ մեկի գտած որսը ձեռքից խլեն, փաչ անեն, իրանց ձագերին էլ տան կամ հետընկերը տանին: Օձ, կարիճ, խլեզ, բղեզ ու ինչ կերպ ջանաւար ասես՝ մորեխ, մժեղ, մեյդան էին բաց արել: Որը մեկ քույր տակիցը, որը մեկ քարափի բաշիցը, որը խոտերի միջին, կամաց-կամաց ժած գալով, պոչ ու գլուխը իրանց քաշելով կամ ծլունգ ըլելով, էլ ետ տազ անելով կամ գետնի ապառաժի վրա սողալով, փշտացնելով, շվացնելով, փշշացնելով, ծվալով, ծղրտալով՝ ոտն էին էլել, ուլում էին իրանց արևի ձևն ամեն: Որն էլ իր բնի առաջին արևկող անելով՝ գլխըները հանել, մունջ-մունջ անկաջ էին գրել, սուր-սուր աչքները ցցել, պելացել, շլացել՝ էս կողմն, էն կողմն մտիկ էին տալիս, որ ոտքը խաղաղվելիս դուս գան, մի քիչ շունչ քաշեն, իրանց քեֆն անեն, իրանց ողզը ճանկեն, էլ ետ իրանց բունը մտնին, էլ ետ գնան, քնին, դինչանան:

Բազի պատածակի արանքից կամ քարի ծերից էլ մեկ նաշար բայդուշ (բու)՝ գլուխը խոր վեր թողած, քիթ ու պոռուկ կիտած, ծանրացած, գետնին նայում էր, իր սև օրը լայն ըլում: Հավի թշնամի ուրուրն էլ (ձերեն) թևերը փռած, շանգերը սրելով, բաց ու խուփ անելով, կտուցը սրբելով կամ դոշը քուջուջելով, երկնքի տակին գլուխը դոշի տակին քաշ քցած՝ սուր աչքերը էս դեհն, էն դեհն էր քցում, պտտում, հագրվում, որ բիրգանքիր, ական թոթափել վեր վազի, մեկ լղպոր ճտի գլխի, — որ իր մոր թևերի տակին կամ մոր գլուխը քորելով, թևը քաշելով, ծվծվալով, կտկտալով կամ կտուց-կտցի տալով, մոր կրխալուն, ծվալուն անկաջ դնելով՝ սուս-փուս նստում էին իրար հետ կամ քուջուջ էին անում, — կամ մեկ խեղճ, անճար լորի քամակի խփի ու ճվճվացնելով, ծղրտացնելով՝ վեր քաշի, քրքրի, թեթոի ու իր ազահ փորին մատաղ անի:

Ահա՛ գեղեցիկ, անզույգ օրինակ առիթրտ, բարբարոս Պարսից՝ ծանդ քոնակալաց, մաշուաց ազգի, երկրի Հայկա գավալուց:

Նսպես մեռել, լուվել էր բնութունը, ու մեկ շփվթու էլա մեկ տեղից չէր լսվում: Միմիայն հեռու տեղից մեկ քարակ քամի բազի-բազի վախտ փչում, ծառերի տերևները սլացնում, ժած էր քցում ու գուլ-գուլ՝ մարդի երեսին, բերնին ձեռը նազուկ քսում, շուտով անց էր կենում ու փշերի, խոտերի, քարափների, ձորերի մեջը մտնում: Ինչպես ծխի մեջը խրված՝ հեռու տեղից դաշտի գեղերը, հանդերը, փոսերը մթնած, լուված, ինչպես սև ամսի կտորներ կամ էրված, խանձված տեղեր, էս տեղից, էն տեղից սևին էին տալիս ու խառնիխուռն երևում: Ահազը, ինչպես մեկ նեոտ օձ կամ էրծաթի գոտի, արևմտյան կողմիցը, ձորերի միջիցը իր սուր, լուսա-

փայլ ճակատն ու գլուխը լաց էր արել ու մրմունջ, հանդարտ, լուռ գալիս, Մասսա փեշին մի քիչ թևով խփում էր, շփում ու էլի ծուռն անքով նայելով, նրան հաթաթա տալով, ձենըձոր անելով, գլուխը պտտելով՝ գնում, Զանգվին ու Գառնու գետն իր ծոցն առնում ու խաղալով, խաշտալով, վռվռալով հեռանում քվերտանց հետ ու պոռնիկ-պոռնիկ, դոշ-դոշի, քամակ-քամակի տված, իրար գլխի, երեսի ձեռքները քսելով, փաղաքելով, հանաք անելով, աչքերները խփում, նղղում ու Շարուրի գուգ ծոցումը ծեծված, չարդված՝ քուն մտնում:

էս տխուր մեկգանի չորեքշուբը, աչքդ որ բաց չես անում, մեկ էլ է՛նես տեսնում, որ բազի վախտ Երկինքն ամպակալած՝ ուզում ա, որ սար ու ձոր ոտնատակ տա, Ալագչաղա, Մասսա ու մյուս սարերի գլխին բամբաշի, պոկի, նրանց գետնի, խցկի, որ համարձակում են իրանց գագաթը էնպես բարձր վեր քաշել, որ բոլոր ամպերը վերևը ոտի բռնելու տեղ չունենալով՝ իրանց Երկինք մորիցը խռոված, վեր են գալիս ու նրանց գլխին քուլա-քուլա դիպվում ու էնպես իրար վրա նստում, որ շատը տեղ չունենալով՝ մյուսներին քոխ ա տալիս, բոթբոթում, դուս ա քցում ու նրանց տեղը բռնում:

էս հաղադին էր, որ մեկ սև դարալթու բարակ օձի պես կամաց-կամաց գլուխը դուս քաշելով, դվելով, աչ ու ձախ ծանր-**<ծանր>** մտիկ տալով, մեկ բարձր մինարեթի ծերի պտիտ տալով, քնահարամ մարդի պես ձեռք ուստուլով բարձրացրեց, անկաջին դրեց, գլուխը քամակի վրա թեքեց ու ճլրք ընկած հիվանդի պես սկսեց ձենը ծոր քցել և, ինչպես մեկ խոր ձորից, կանչել. Ալա՛հնա՛լալաբա՛-հո՛ւ... (բարձրելոյն աւստուծոյ):

էս ձենը դուս էկավ թև չէ, հենց իմանաս, մեկ ամպ տրաքեց, ու ձենի տուտը հաղար կտոր ըլիւով, գետինը ծած տալով, սար ու ձոր իրարոցով քցելով՝ քարափների, էրերի արանքներովն անց կացավ ու քիչ-քիչ ձգվելով՝ բարակացավ, խզվեցավ, կտրվեցավ: Ինչպես մեկ բունը քանդված մեղրաճանճի թաբուն, էնպես դուս թափեցան ուղղափառ մահմեդականքը. որն իր դուքանիցը, որը բաղիցը, ձորիցը, որը քնաթաթախ, որը սովու աչքը կուլ գնացած, ձենը փորն ընկած, ռանգը սփրթնած, ունքեր, նոթեր կիտած, գլուխը կախ քցած, որը մեկ ավթաֆա ձեւին, փեշերը վեր քաշած, գոտիկը խրած, հորոսանու սև մորթի երկար գդակը ունքերին քաշած, միջի վրա կոտրած, թուխ ճալվերը (քոշորը) երկու տակ՝ անկաշներին էս կողմն, էն կողմն ոլորած, քցած, գլուխը պոկած, կլեկած, վեր արած, վիզն ու բուկը կեղտով, քրտնքով սեւացած, կոշտացած, տարթի պես բասմա ընկած, երկար, բարակ միրուքը հինա դրած, սեւցրած, կոկած,

Մեկ սե կամ մուգ կանաչ լին բորանի ֆարաջա՝ անյախա, անկոճակ, ուսե-
րին քցած, փեշերը ղայիմ բռնած, երկուտակ կապի, շիթ արխաուղի բա-
գանները (չաքերը) բզիցը մինչև ոտը ճղած, անթիվ դուգմեքով (կոճակ)
թև, դոշ իրար հետ սխ, պինդ կոճակած, կպցրած, շապկի բահաճև, սխալակ
յախեն, ինչպես մեկ ղաշղա եղան ճակատի իալ, թամուզ դուս թողած,
բկին կպցրած, որը թիրմա շալի կամ սխալակ կտավի մեկ բեռը դոտիկ,
ինչպես մեկ մարդի (կվալի) թումբ կամ մեկ բռնքի կապ մեջքովն ուրած,
պիրկ կապած, ժեկ ոսկորագլուխ, ծուռը խանչալ կամ մեկ հաստ, սրած
կոլոլ թուղթ թեք մեջը խրած, կապած, մեկ ջվալի դդար, բերանը բաց
արած, դրաղները սխալակ դերձանով մանր-մանր կարած, լեն, կարմիր
դասաբ կամ մուգ մավի սաղա փոխանն ու շորերի փեշերը գաբերին (լու-
լա) տալով, քարերին խփելով, հող ու թող սրբելով, քամու առաջին, ոտ-
ների արանքին դև ու դեն ծալվելով, բացվելով, ֆոֆուալով, ոտները կապ
քցելով, գորտի բերանի նման սաղրի քոշերը՝ ծերը նեղ, բերանը լեն, ճոթ-
ռած, կրունկը սուր, բարձր, երկաթով նալչած, ոտի տակին քստքստաց-
նելով, ժլփժլփացնելով, շալ, ճխուր կարճ, բրդի հաստ գլուրեքանց հետ,
սև, բաց-բաց դարերի հետ հանաք անելով, խաղալով, կրնկին ծեծելով,
թող, ալազ գետնիցը հավաքելով, անոշ-անոշ կուլ տալով, դուս ածելով,
էլի հատիկ-հատիկ բերանը քցելով, շարաղ անելով, ոտների տակը ծակե-
լով, բզելով, Որը մեկ փալան սխալակ կտավի լալմա (գլխի փաթաթան)
գլխին փաթաթած, որը մեկ շիլա թասակ անկաջները պրծացրած, որը մեկ
ոշխարի քոսոտ փոստ կատարին կպցրած, որը մեկ գելի քուրք ուսերին
քցած, որը մեկ իծի յափնջի՝ կտրատված, քրթրված, բուրդ ու մազը դըզ-
գըզած, դուս դառած, ճուլակ կախ էլած, հալաբ տեղից ճլված, ճոթռած,
հազար թելով, դազով շուլալած, կարկատած, տոպրակի պես ծակած,
շլնքովը քցած, շաթվի կտորով բողազի տակին սլինդ դայիմացրած,
շարմխած, գոմշի կամ եզան տրխնները հաքին, զանգալները կամ մաշ-
ված պաճուճները վրեն, երևին ու միրքին հաղար տարվա կեղտ, աղբ
աարթ դառած, նստած՝ րաբալյամս յա դաբալյափախ, մեկ շաթու ճտին,
մեկ մոթալ փափախ գլխին, տոպրակն էլ հո յափունջին էր,— դուս թա-
փել, գնում են:

Մե՛ր տղա, ըծածաղաս, լավ չեն ասիլ, ամոթ ա. կարելի ա մեկ քա-
ցախած ճամփորդի քեֆին դիպչի, տրտիմգ անի, փալանը շուտ տա, հետո
տուրուդմրոց քո գլխին գաւ Տե՛ս, ես իմ պարտքիցը դուս էկա, կուզես
ծիծաղի, կուզես սլա՛ր արի, շունքի հանաք-մասխարոթյուն չի՛ էսքան
հրաշք տեսնիլ, աչք ու բերան բռնիլ, ո՛չինչ չասիլ կամ սուս ու փուս
կշտովն անց կենալ: Հմիկ դու գիտես:

էսպէս, ինչպէս տեսանք, մեր ուղղափառ, աստվածապաշտ, նամազասեր, այլ ո՛չ քրիստոնէասեր մոլլեքը, ախուէդները, հաջի, թաջիր, արախու, դըլբաշ, թարաքլամա, դարափափախ, մսկլու, շոբան, քուրդ, պարսիկ, բէկ, խան սարից, ձորից, տանից, հանդից, գեղերից, յայլադից, բազարից, աւուց, արուց, ինչ ունին-չունին, վեր ածած՝ գութանը հանդումը, ոշխարը սարումը, տավարը նախրումը, ջուր, վար, ցանք տեղնուտեղը երեսի վրա թողած, ինչպէս մեկ թունդ կովի ժամանակի, իրար գըլ-խով դիպչելով՝ նրան էին թափում:

Մեկը ուղտի վրա նստած՝ տմբտմբալով, մեկը իշի քամակին բազմած՝ շո՛շ, շո՛շ ասելով, մեկը յաբվի վրա ուռած՝ դա՛հ, դա՛հ անելով, մեկը գոմշի մեջքին՝ հա՛ տպոո՛ւ կանչելով, մեկը եզան պոչի տակին՝ հո՛, հո՛ ձեն տալով, մեկը դաթրի ուսին՝ բզելով, ը՛մ, ե՛րի գոռալով, մեկը արաբում, մեկը քեջալում՝ հաղար տեսակ ձենով իր ուլախին քշելով, որը քյահլան ձիու վրա նստած, յարադ-ասպաբը կապած, զարդարված, թվանքն ուսին դրած՝ ծվծվացնելով, օրգանգուն զնգզնգացնելով, որը ոշխարի, իծի սուրուն առաջին, որը մեկ գառն ուսին քցած, որը մեկ գիլի պարի վզաքոքին կապած յա թվանքը միջովն անցկացրած, որը մեկ արջի մորթի շուռ տված, հաքած,— մե՛ր տղա, տե՛ս ու քե՛ֆ արա, էս թամաշեն թանկ ամի,— որը գոմշի կաշի, որն իծի մորթի, որը մեկ շան թուլա եղևին քցած, որը մեկ առըխ թաղի ձիու կողքին կապած, որը մեկ գոմփոռ շուն սելի ականը թոկած՝ էնքան վազել, հեթեթացել էին էս խեղճ դադանքը, որ լեզվըները մեկ գազ կախ էր ընկել, աչքըները դուս պրծել: Որի արաբումն խնոցի, օրորոց, աման-չաման, ամա բոլորը դարտակ. որն իր լակոտը քամակին դազլով կամ փալասով կապած, շունքի շատի հաքին էնքան շոր չի կա, որ երկու արասով առնես, էն էլ կեղտով, ժխով սկացած, մուր դառած: Որի սելումն կամ ծոցումն մեկ կտոր, հազար տարվան, ժանգոտած, բորբոսնած, քարացած ճաթ (այսինքն՝ կորեկի հաց), որը քթոցով յա քաղալագով՝ հավ, ճիւղ, ձագ, թուխսը, ձագեր, ճուտեր, չալ-չալ վառկըներ մեջն արած:

Հիմիկ ու՛մ մարդ ա, չժիծաղի, բարաքյալա կասեմ. շունքի էս լավ, հնազանդ անասունքն ու թռչունքը իրանց տիրոջ տվածը կամելով էլ ետ տալ, հեսաբը դրստիլ՝ գոգ ասես թե ջեր, խուրջին, սուփրա, աման, մարթաբա, միրուֆ, երես էլ չէին խնայում, շունքի տերերի շատը շոգի ձեռիցը անոշ-անոշ քնած ա սելումը ու երազ ա տեսնում:

Էսպէս՝ մեկի ձեռին դամշի, մյուսի՝ դագաճակ. մեկի ուսին մանգաղ կամ երկար ձողի՝ չադրի համար. մեկի գդակի արանքումն դազիլ ու մախաթ կամ թալաման կարած, սուրբ մոլլի բաշխած. որը մեկ ֆորթի թոկ,

որը մեկ շան բհիր, որը մեկ ձիու նոխտա, որը ձիու կամ իշի փալանը քամակին դրած. շատ տեղ խեղճ հայերի կալն ու դեզը տաղըթմիշ անելով, կամ ձին խելով, կամ բաղը քանդելով, իոտը վեր ածելով, բաշը ցրվելով, տնքալով, ճրրալով, ննջելով, բուդուրմիշ ըլելով, բայաթի ասելով, խաղ կանչելով, քյալլեի զլելով, մինչև գազանների քեֆն էլ բաց էլավ. որը փնզվնջում էր, որը տրեկում, որը բղղում, որը խրխնջում, անջախ մի անջախ մեկ ջրի դրաղ հասան, հենց էջը զուաց, շունը մոռաց, փառք հալիտյանս ամեն, մուլա Մասրադնի առակը տեղն էկավ, մեր ուխտավորքն էլ վեր էկան, որ ոտ ու ձեռք լվանան, հետո մտնին Երևան, շունքի էսօր նրանց Մեառլամն էր:

— Ալլա-հու, բս-մլա-հ... ըլ ոա-հ-մա-ն... ըլ ոա-հի-մ... շախ-սե-վախսե... Հասա-ն, Հո-... սեյն, աղա-մ... վա-... Յա- Ալի-... շախ-սե-վախսե...

— Հերի՛ք ա, հերի՛ք, նամազ հո չի՛ պիտի անենք,— ինձ ասող կրլի Ո՞վ ա ասում, թե նամազ անենք. միտքս էն էր, որ ցույց տամ, թե մեր դրացի պարսիկքը ինչպես են սկսում իրանց աղոթքը:

Հմիկ գնանք Երևան, որ Մեառլամը տեսնինք, ի՞նչ կասես. էս ձենը-ձորը էնտեղանց ա գալիս, էս սաս ու մարաքեն էնտեղ ա. ամա ծածուկ պետք է մտնինք, շունքի ինչ ունինք շունինք կառնին, մեզ էլ եզդդի կշի-նեն, որ իմամներին սպանեցին, էստուր համար էսօր որտեղ որ մեկ հայ ձեռք են քցում, ոտն ու ձեռք կապում են, լավ շորեր հաքցնում, ձի, յա-րաղ, ասպար տալիս, ընչանք որ սուզ ու շիվանն անց կենա, Հասան-Հուսեյնի կարգը կատարեն, կտակը կարդան, հետո վա՛յ քո օրին, արևին. շորերդ հանում են ու ոտիդ-գլխիդ տալով դուս խոկում, հետ ածում: Ո՞վ կարա խոսալ, տերությունն իրանցն ա:

— Սվանդուլի խանը, յա Զաֆար խանը, իմ փիրս ա, իմ տերս, իմ աղեն,— մեկ երևանցի հայ ասում ա քեզ,— գնանք նրանց տունը ու էն-տեղանց գնանք, թամաշ անենք:

Ի՞նչ անես, մարդի փիրս աստված ա, ու իր տղամարդությունը, ամա սրանք փետի տակին են մեծացել, էսպես որ շասեն, բանը բան չի՛ դառնալ: էս անգամ էլ մեր երևանցու խոսքին անկաջ անենք ու գնանք, որ էս հանդեսը տեսնինք, թե չէ ծամանակն անց կկենա: Աչքդ սառչի ո՛չ. սըր-տիդ ու բերնիդ հուպ տո՛ւր, որ չթիծաղիս, թե չէ գլուխդ կկտրեն, աղիքդ վեր կածեն: Քուլեք, փողոց, մեյդան, բազար, հայաթ, կտուր՝ մարդի ձե-ռիցը զլվում են: էս ո՛չինչ. կարելի ա քեֆ են անում. դու ո՛չ մեռնիս. սն ըլի էնպես քեֆը, իրանց սպանում են. մեկը դռնին ա խփում, մեկը գըլ-խին վեր հատում. մինը բողազը դուս ձոթոտում, մյուսը միրուքն ու մա-

գերը պոճոկում, սուգ անում, ոտ ու գլուխ քարերին ծեծում, վա՛յ, հարա՛յ, տալիս, դոռում, բղավում, է՛ս պատին, է՛ն պատին քոռի պես գլուխը խփում: Ախր ընչի՞. ընչի. էս ի՞նչ խաբար ա, դատաստանի օրը հո չի՞ հասել, ո՞վ ա սրանց տունը քանդել: Հլա համբերի՛ր մի քիչ, քո ցավը տանիմ, տոհմալուծյուն ի՞նչ հարկավոր ա, լորի հո չե՞ս կերել. մի քիչ ձենդ փորդ արա՛, հետո կիմանաս: Գնա՛նք մեկիդը, մեր երևանցին մեզ ձեռաց չի՞ թողալ, մի՛ վախենար:

Վա՛յ քո տղիս-տղա, էս ի՞նչ բան ա. տո՛, մի մտիկ արա՛, տո՛, է՛յ, քե՞զ չեմ ասում, շնեքիցդ հո ջաղացքար չի՛ կապած: էս մարդը գծվե՛լ ա, է՛ս ինչ մարաքյա սո: Կա՛ց, կա՛ց, մի մտիկ անենք, հետո բանի զորությունն իմանանք, մեզ ով ա հետ ածում, կրակ չի՛ վառվել հո ոտընելիս տակին, մի քիչ համբերենք:

Մեկ հաստափոր թուրք՝ մեկ դաբա միրուք, վրեն իծի քուրք, բալբի արջի ա, հլա քննելու վախտը չի՛, երեսը եղ քսած, մատները հինա դրած, կեղտոտ շորերով, վղին հո, աստված ո՛չ շահեց սա, տարով ջրի երեսը չի՛ տեսել,— մեկ եքա ձողի ջուլատ ձեռով դալիմ բռնած, կոթը դոշին կպցրած, գլխին Ալու փանջեն (ձեռը) ցցած, լալով, սգալով, իրան կտրատելով, պատմություն, նաղլ անելով, մեկ սուրու խալիս հետը, ի միասին գլխընեքին թակելով, նամսոզ անելով, շախսե՛-վախսե՛ ձեն տալով, թոզ, թոփրաղ կուլ տալով. շորըները վեր քաշած՝ կամըներն առել, դներն են ընկել ու ուզում են մինչև Մեքքա մեկ գնան: Բանն էս ա, որ մեր բարեպաշտ ուխտավորը է՛նպես ա կրակվել, էշիս ընկել ու յա ոտը քարին դեմ անում, յա գլուխը ետ քաշում, յա դոշը դեմ տալիս, քամակի վրա ծովում, ձգվում, ոլորվում ու դեմն էլ վազում ու Ալու զորությունն ու հրաշքը գովում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե թոկ են դրել վիզն ու քաշում: Բայց ո՞վ չի գիտի, որ անիրավ շար սատանեն հենց բարեպաշտ ուխտավորներին ճամփին ա թող ու դուման անում, աչքըները հող ածում:

— Զրի՛կ, թրխվ...

Մեր տղա, հեռու կանգնի՛ր. մեր ուխտավորը մուրազին հասավ, սատանեն քոռանա. աչքդ հո ձենով չի՛ ընկել, ա՛յ տնաշեն: Տո՛, մի մտիկ արա՛, տե՛ս, ի՞նչպես ա նա պատի տակին արինը սրբում, գլուխը կապում, է՛: Ախր պատի հետ հանաք սնիլ՝ ո՞վ ա լսել: Դու էլ գլուխդ խփիր պատին, թե կարաս, տեսնիմ, արին դուս կգա՞, թե՞ մեկ անկաջ էլ կավելանաս:

Տո՛, էս փոսիցն ո՞վ ա ձեն տալիս, բղղում, հարա՛յ, մաղա՛թ անում, որ խալիսը դեն կենան, ետ քաշվին: Տուն քանդվե՛ց, էս ի՞նչ խաբար ա: Տուն քանդվե՛ց... Տո՛, բաս տունը, որ լեզու չունի, էրդիկ է՛լ չունի, որ քոռըքոռ զնացողի հախիցը գա: Տան դարդը թողանք. քանդվեց, է՛լ կշի-

նեն. բանն էս ա, որ մեկ ուխտաւոր էլ մեկ հորից ա իր սև օրը լաց ըլում: Անջախ մի անջախ խալխը ետ քաշվեցին. հաճատը սուրբ ա, աղոթքը՝ գորավոր, ո՛վ չհավատա, նա մնա պարտավոր. էլի մեր աղոթքի պարկը տեղիցը վեր կացավ թե չէ, ոտն ու գլուխը դգում, սրբում ա ու տնքալով, հազալով, ճրրալով, մրրալով, անկաջները թափեթափ տալով, ուսերը բաշելով՝ չու ու փալասը հավաքում, քափ ու քրտինք՝ երեսը, փրփուրը բերանը կոխած, արեն մեկ կողմը, շաւեն մյուսը ցխակոլով ընկած, տլուա քոշերը շխաշխապացնելով, ծլփծլփացնելով, ծլունգ ըլելով՝ իր կտրած ձողին էլ ետ պաշում, սրբում ու էն հալին էլ ետ ճամփա ընկնում:

Քո տունը չքանդվի, էս ի՞նչ անսիրտ մարդիկ են, աո՛. գլուխ առնինք, կորչինք: Տո՛, մեկ ֆորթ որ ցխումը խրվում ա, պոչիցն էլա բռնում, քաշում են, որ հանեն, մեր համշարիքը բոլորեղորջ կանգնել, փառք են տալիս աստուծո, որ իրանց կարդացողը էս փառքին հասավ. էս դինու՛մը պատմվեց, որ էն դինումը պսակվի: Խաչը տերը գորավոր կանի, բան չի՛ կա. մոտանաս ո՛չ, թե չէ մեծ թիքեդ անկաջդ կմնա: Իր հավատին պինդ մարդը գլխին քար էլ աղա, հենց կիմանա, թե դափ ու զուռնա ես ածում: Քո քիսիցն ի՞նչ ա գնում, որ գլուխ են ջարդում, դու քո գլխի դարդը քաշի՛ր. վա՛յ նրան, որ գլուխը հասա ա, ծուծը՝ բարակ:

Տո՛, ճանճերն էլ են էսօր գծվել, կատաղել, էսպէս հրա՛ջք կըլի: Շենբըր հո, էլ ճամփա շեն տալիս. ընչի՞.— ո՛սկոր կա, ոսկո՛ր, խա՛նի խարաբ: Ծղվողցն ընկել ա դուքան, բազար: Խորոփածի, խաշլամի, փլավի, սանգակի (հաց) հոտը աշխարհ ա բոնել: Հլա մեկ մտիկ արա՛, քո աստվածք կսիրես, էս սիպտակամիրութ ծերերն էլ շեն ամաշում, որ իրանց տունը թողել են ու էս մեյդանումը որը սանգակն ա մեկ կտոր խորոփած միջին դուրում արել, մշրում, որը շերեփով ա փորի կամքը կատարում, որն էլ մեկ թիքա ջիլ միս, կիսանի, էնպէս ատամի տակն ա քցել, ծամում, ծամլամորում, եղը շորերին քսում, դմակը՝ միրքին. փորը ննքանիցն ա ձեն տալիս, ղվլացնում, բողազը մեկ կողմիցն ա իր գլուխը լալիս, բաց ու խուփ ըլում, աչքերումը հո, էլ լիս չի՛ մնաց, ամա նա հենց զոռ ա անում ու թիքեն դարիվեր բոթում: Աստված բարի ճանապարհ տա՛, թե կերթա նեքսե. ես գիտեմ, թե ո՛ր էլը նախրումը կզուա: Տո՛, զուաց էլ, պրծավ էլ: Մհառլամ-բալրամը կերան, գնանք, էս թամաշեն ուրիշ օր էլ կտեսնինք: Զիուդ դամշի՛ր, ղո՛ջա բաբա, ալլա՛հ սախլասն: Տո՛, նա իր փաթի դարդն ա քաշում, քո ի՞նչ բանդ ա, գնանք, նա քո դնիդ չի՛ մոռալ, գնանք:

Մեղդի մեջը մտնիլ կարելի չի՛, մարդի միս են ուտում. պետք է մոտիկ տնելի կամ մոլութանց օթխաների կտրներիցը, խալխի հնա խառնվիլ ու հեռվանց թամաշ անել: Լավ սիրտ պետք է, որ դիմանա, լավ աչք, որ

տեսնի ու լաց ըլիլ: Մէջի աղոթաբանի առաջին մեծ բազմութիւն կա թոփ էլած: Թե՛ նրանք, թե՛ մյուսները էնպես են լալիս ու դռններին վեր հատում, որ հենց իմանաս, թե Հուսէյնի նահատակութեան օրը է՛ս ա, որ էս ա: Ախտնդը մեկ բարձր աթոռի վրա բաղմել, մօլլէքը իր շորս կողմը բռնած՝ է՛նպես ա Ալու, Մահմադի ու Ալու որդի Հասան-Հուսէյնի պատմութիւնն անում, լալիս, իրան կտրատում, որ քարերն էլ ձեն են տալիս, մղկտում: Նրա առաջին մեկ քանի ջահէլ աղջրկերք՝ մաղրները ցրված, խճճած, կեսն երեսներին, կեսը դռններին քցած, մեկ դրաղում կուլ են էկել ու իրանց մոր հետ սուղ են անում: Մեկ քանի ջահէլ տղա էլ աղիողորմ ձենով իրանց խեղճ հոր մահվան սուգն են ետ ասում: Մեկ քանի ձիավոր էլ՝ թուրները հանած, պոկած, ձի չափ քցում, նրանց վրա վազում, որ նրանց սպանեն: Սրանք էլ եղըդեքանց օրինակն են, որ վրա պրծած գալիս են, որ իրանց խալիֆի հրամանը կատարեն: Զիւ վրա նրստած՝ դես ու դեն են վազում ու կամենում են որպես թե Հուսէյնի ընտանիքը կամ սուրը քաշեն, կամ եսիր անեն: Բոլորն էլ խոսում են, բոլորն էլ է՛նպես կենդանի իրանց խաղը խաղում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե հենց է՛ս օր ա Հուսէյնը մեռել: Օրինակի խաթեր, մեկ քանի խոսք էստեղ գրենք, որ կարդացողն իմանա, թե ի՞նչպես են մեր համշարիքն իրանց սուգն ասում:

ՄՀԱՌԱՄԻ ՍՈՒԳԸ

Առաջին բոթաբեր

Աչքս խավարի, լեզուս կտրկամի,
Ոտներս կոտրվեւ, ա՛խ, ջանքս դուռ գաւ,
Ու սկի նաչարս ձեզ մոտ չգալի
Ու ձեզ չտալի էս դառը խաբար:

Էլ ի՞նչ եմ մնացել էստեղ լուռ նստած,
Ձեր արեւն հաճգալ, ձեր աստղը թռալ.
Ճար ունի՛մ տեսնե՛մ, ի՞նչ եմ շվարած,
Թե առնե՛մ, քոնե՛մ, քշնամին հասալ:

Եզիդ խալիֆեն Դամասկոսի մեջ
Զի՛ ուզում գլուխ տա մեր սուրբ իմամին.
Զորքն էկա՞մ անթիվ, չորս կողմներս բռնեց,
Կրակ է տալիս մեզ չար հաւամբն:

Մեր քաջ արաբի ազգի էս յադին
Շլինքը ծոց, հրեւ մոռացալ.
Մեր գործի տուտը Հաթիբ հասցրին,
Իմամ Հուսէյնն դրվու շանգն ընկալ:

Երկրորդ գումկան

Հարա՛յ, մաղա՛թ, վա՛յ բուր խփի սրտիս.
Ամա՛ն, Ֆարմա ջան, քո գլխիդ դուրբան.
Հասան, Հուսեյն վա՛յ, վա՛յ իմ արևիս,
Հասան, Հուսեյն վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ, վա՛յ, ա՛խ, ջան:

Աչքս դու գա, վա՛յ... խանութ ջան, վա՛յ...
Իրեսիդ մեռնի՛ժ, օ՛խ... ըմբիդ դուրբան, ա՛խ...
Երկի՛նք, քանդվի՛ք, վա՛յ... մեր գլուխը տարան, վա՛յ...
Գլխիդ հարը տե՛ս, ա՛խ... իմամին տարա՛ն,
աստված ջան...
վա՛յ, ես հռոնամ, վա՛յ... վա՛յ, ջանս դուս
գա, վա՛յ...
վա՛յ, օրս խավարի, վա՛յ... վա՛յ, գետին,
պատովի՛ր, վա՛յ...
վա՛յ... ամա՛ն... մաղա՛թ... հարա՛յ... ջան, դուրբան...

Մերն ու դատերը

Մերը

Ա՛խ, ի՞նչ եմ ասում, էդ ի՞նչ եմ պատմում,
Կրակ եմ բերել, որ օջախս էրեմ.
Լովի էդ լեզուն, շորանա բերնումն.
Տունըս քանդեցին, ջիվա՛ն երեսեմ:
Հող ըլի գլխիս, ըմբիս, արևիս.
վա՛յ, իմ անցկացրած, իմ սև օրերիս.
վա՛յ, ես ի՞նչ կանեմ, ո՞ր ջուրն ես ընկնիմ,
Ո՛ւմ դռանը մնամ, ո՞ւմ ձեռին նայիմ.
Յարադանդ խոռվ, իմ բա՛խտ անիրավ.
Ոտս ընչի՛ չկոտրվեց, էս ի՞նչ եմ լսում.
Ա՛խ, իմ ծուխս հատավ, օրս խավարեցավ,
Ինձ ո՞վ անիծեց էս դառն աշխարհումն:
Քո սուրբ իմամի նամագիդ դուրբան, վա՛յ...
Քո Ալու փանջի գլխին ես մատաղ, ամա՛ն...
Արդար պատկերիդ, ա՛խ, ես մեռնիմ, ջան..
Ձանս քեզ դուրբան, ա՛ղա ջան...

Երեսս ռաիդ տակը փխանդա՛ւ, մաղա՛ք...
Երմներիդ գլխովն սլտիտ կտամ, աղա՛ ջան...
Հասան, Հուսեյն՝ իմ սա՛ր, իմ գլուխ, ա՛խ...
Մրանց ի՛նչ ջուղար տամ, ջա՛նմ ջան, վա՛յ...
Ախր էս ի՛նչ բերիւր էսօր մեր գլխին, ա՛ղիզ ջա՛ն...
Կրակ ամեցիր մեր սրտին, ջանին, թա՛ղան ջան...
Ի՛նչ կըլեր, մեկ ձենդ էլա լսեի, ա՛խ...
Ի՛նչ կըլեր, մեկ երեսս երեսիդ դենի,
ա՛յ իմ օրս խավարի:

Ի՛նչ կըլեր, հոգիս ոտիդ տակին՝
Քո կոտն առնեի, շունչս փշելի:
Ա՛յ իմ երկնէ՛ի հրեշտակ, իմամի որդի,
Երկրի քագա՛վուր, աստուծո՛ սիրելի.
Մեկ թեղ երկնումն, մեկ թեղ գետնում,
Սարերն էին քրիդ առաջին դուրում:
Արարած աշխարհ ոտի տակ տվիր,
Բյուր ջամհաթ, օլէյա ձեռիդ տակը բերիր.
Ոտդ փոխելիս՝ դող էին քնկնում
Սարերն ու իրանց գլուխն քեզ ցածացնում:
Մով, գետ ու ցամաք երբ քո ձենն առան,
Իրանց ռոտովն, ա՛խ, քո դուռը կկան:
Աչքդ քցելիս՝ ամպերն էն սհաքին
Քե էին առնում, գոռում, սասանում.
Ոտդ թափ տալիս՝ գետինն իր տակին
Լեռոր պատռում էր, սասանած մնում:
Արեգակն իրա գլուխը քեզ տվեց,
Լուսինն իր մազերն ռաիդ տակն փռեց,
Երկինքն քեզ համար ծոցը բաց արեց,
Ամպերով տարավ ու մեզ ուր քողեց:
Էլ ո՛վ աշխարհիս տերություն կանի,
Էլ ո՛ւմ շվախի տակին կհովանան:
Քյոյ աշխարհ, ջամհաթ քեզ կկարոտի,
Քո ձեռն էր պահում, էդ ձեռիդ դուրբան:
Քյար ու Մեհեն մեր գլխները ձեծում,
Մով, ցամաք, աշխարհ քո սուչն են անում,
Հող տալիս գլխին, հիմիկ էրվում են,
Անունդ հիշելիս՝ մաշվում, սոչորվում:

Քո երմների պետք է ձեռք բռնած՝
Գլուխս առնիմ, կորչիմ, Լս խեղդվիմ.
Անանք մնացին՝ սրաքներս մեռած,
Էս դառն աշխարհումն էլ ի՞նչ օր կտեսնիմ:
Իմ տե՛ր, քաղավուր, լուսին, արեգակ,
Իմ գլխի դու քաղ, իմ հոգվույս նրազ.
Ամենն փչացան, բայդուշս մնացի,
Որ իր սև օրը, ա՛խ, միշտ լաց րլի:
Թե քուր կոխեմ սիրտս, սրանց ո՞վ պահի.
Թե լերդս նորունմ, սրանք ի՞նչ տանեն.
Ո՞վ սրանց կար կտա, ո՞վ կմեծացնի,
Թե ծծերս էլ կտրեմ, սրանք ո՞ւր կորչին:

Աչքս լալուցը հոռացավ, մաշվեց,
Շատ սգալուցը չիզարս խորովվեց.
Ա՛խ, ի՞նչ կրլեր, որ մեկ Լեւոյ տեսնեի,
Հետո հագար քուր սիրարս խեղի:
Ընկե՛մ իմ գլխիս, սարեր ու ձորեր,
Ինձ տակով արե՛մ, կերե՛մ, մաշեցե՛մ.
Թո՛ղ ես մեռնեի, չմնայի անտեր:
Զա՛ն, դո՛ւս արի, չա՛ն. դժոխք, ինձ կերե՛մ:
Աններ իմ երիմ դստե՛րք, խղճալի,
Ձեզ ո՞վ էլ դաշին, զսգումն կղնի,
Ա՛խ, ո՞վ էլ սիրով, ձեր խաբրն առնելով.
Ձեք դարդը կ՛աշի՝ դուրբան ասելով:
Ո՞ւր ա ին աչքի, որ ձեզ աւանում էր,
Խեղում, զմայում, ձեզանով փարվում.
Ո՞ւր, ա՛խ, ին ձեռք, որ ձեզ զգվում էր,
Համբուրում, սիրում, ձեզ մխիթարում:
Ձեր ծովն հավիտյան ցամաքեցավ, վա՛յ...
Շլինիք ծուրը, ձեզ դարդափարամ
Թողեց ու զնաց, ձեռք վեր առավ, վա՛յ...
Ո՞ւր ա ձեր հերը, ո՞ւր էլ նրան ման գամ:
Սիրտս յարալու, կրակ է րնկել,
Ո՞ւր ա ձեր տերը, փա՛ղցր բալեմ չան.
Թախտը փռվ կկավ, ո՞ւր կտեսնիք էլ,
Որ փաղցր լեզվով ձեզ մեկ բարով տան:

Հուսեյն աղամ ջա՛ն, ջանս Բեգ դուրբան,
Մեր տունը Բանդեցիր, մեր սիրտն էրեցիր.
Ո՞վ մեզ եօր կանխի, զլսուիդ տամ ման,
Ո՞ւմ դուտը զնանք, մեզ էլ տանեի՛ր...

Աղջկերք (դասերք)

Արա՛մ, անա՛մ, վա՛յ... Բարա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ...
Հերներս ո՞ւր ա, վա՛յ... Նա ե՞րբ կգա, վա՛յ...
Ո՞ւր է գնացել, վա՛յ... էլ ետ չի՛ գալ, վա՛յ...
Արա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ... Նանա՛մ, գյո՛գմ, վա՛յ...
Ա՛խ, լաց մի՛ քլիլ, վա՛յ... Աչքիդ մեռնիմ, վա՛յ...
Մեզ տա՛ւր, ջուրն ածի՛ր, մեզ եսիր տո՛ւր, վա՛յ...
Բիգունը կգա, օրը կբացվի,
Մեր դուռն բաց անույ, ա՛խ, էլ ո՞վ կքլի,
Մեզ բարով տվող, ա՛խ, էլ ո՞վ կըլի:
Բարա՛ ջան, վա՛յ... աղա՛ ջան, վա՛յ, վա՛յ...
Անա՛ ջան, վա՛յ... գյո՛գմ, ջա՛նմ վա՛յ...
Մեր աղեն, խալիֆեն էլ չի՛ գալ...
Մեզ բարով, ա՛խ, սիրով էլ չի՛ տալ...
Մեզանից խոռվել ա, ձեռք վերցրել...
Մեր երեսն, մեր տունը չի՛ տեսնիլ...
Ախր ո՞ւր գնաց նա, մեկ բան էլ չասեց...
Ախր ի՞նչ արինք, որ մեզ զեն Բցեց:
Մեր աչքը հանեիր, ախր ի՞նչ կըլեր,
Մեզ սաղ մորթելիւր, Բեգ ո՞վ բան կասեր.
Ղրղի ու ազոավ քո՛ղ մեր միսն ուտեր.
Մեզ սուր Բաշեին, մեզ կրակ Բցեին:
Ախր ի՞նչ կըլեր, դու էն շար մարդին
Մեզ տայիր, որ, ա՛խ, տառավ մեր աղին.
Բաս նա էլ չի՞ գալ, մեզ աչքից Բցի՛լ,
Բաս նա մեր դարդը խմանալ շուղի՛լ,
Բաս որ լաց Բլինք, սիրտը չի՞ ցավիլ,
Մեռած վեր քնկնինք, չի՞ գալ, մեզ օգնիլ,
Մեզ եսիր տանին, չի՞ պրծացնիլ:

Որդիքը, աղջկերքը և միասին

Ախր ի՞նչ արինք նրան, որ էսպես խոռվեց,
Ընչո՞վ կոտրեցինք սիրտն, որ մեզ բռնեց.
էլի որ վազինք, ետևիցը հասնինք,
Ոտի տակն ընկնինք, սուրուքմիշ ըլինք,
Փեշը համբուրենք, ոտները լիզենք,
Մեկներն խտտենք, լանք ու ու վեր ընկնինք,
Ասենք՝ կմեռնինք, թե տուն չգաս, մեր շլինքն
Կտրի՛, դուս նոթրի՛, էլ տուն մի՛ դրկի,
էստեղ սպանի՛, մեր հոգին հանի՛,
Քեզ մատաղ կըլինք, ռախդ հող կղաճանանք,
Մեզ մի՛ կորցնի, գլխովդ ման տանք:
Բաս նրա սիրտը, ա՛խ, գուր չի՞ ընկնիլ.
Բաս մեր սուգն ու լացն նրան քա՞հ շանիլ:
Կասենք՝ ճետդ տա՛հ, ուր որ գնում ես.
Մերներս մեռավ, բաս դու ցավում չե՞ս.
Բաս ետ չի՞ դառնալ, սիրտը չի՞ ցավիլ,
Բաս մեզ չի՞ խոտիլ, հողից վեր քաշի՞լ,
Երեսներս սրբի՞լ, աշխենս պաշի՞լ,
Գոգին նստացնի՞լ, դռնին կայցնի՞լ,
Ղանդ ու շաֆար սալ, գուրգուրի՞լ, ասի՞լ.
«Գլխովդ ման տամ, երեսիդ մեռնիմ,
էլ մի՛ լաց ըլիլ, քո շարք տանիմ.
Աղեն նո՛հարդ ա, քեզ դուրբան ըլիմ,
Սիրտը քեզ կուտա, անումիդ դուրբան.
Դուք որ լաց եք ըլում, ձեզ մատա՛ղ գնամ,
Աչխ փուշ ա ցցվում, ձեր փուշն աչխս ըլի»:

Բաս մեզ աղեն էլ չի՞ գալ... վա՛յ...
Բաս մեզ բարով էլ չի՞ տալ... վա՛յ...
Բաս ձեն տալիս՝ ջա՞ն շասիլ... վա՛յ...
Մեռնում ըլինք, լաց չի՞ ըլիլ... վա՛յ...
Սոված ըլինք, դա՞րդ շանիլ... վա՛յ...
Անումը տանք, տուն չի՞ գալ... վա՛յ...
Հետը վազինք, ետ չի՞ գալ... ա՛խ...
Բաս մեր աղեն ո՞վ կըլի... ա՛խ...

Բաս մեր տունը ո՞վ կպանի... ա՛խ...
Ո՞վ մեր դարդին դարձան կրկի... ա՛խ...
Մեր հավարին ո՞վ կհասնի... ա՛խ...
Մեզ ուր տանին, ո՞վ կփրկի... վա՛յ...

Ձէ՛, մեր ազեն բարի ա,
Դուս ա գնացել, տուն կգա...
Նրա ջիգյարն ազիգ ա,
Նրա սիրտը մեզ վրա ա:
Նա մեզ աշխց ավելի
Ուզում, սիրում, պաշտում ա.
Նա մեզ անտեր չի՛ թողա,
Մի՛ դարդ անիր, ջան ա՛նա.
Քո ցավը տանին, ա՛խ, ա՛նա,
Մեզ մի՛ սպանիր, մատաղ գնամ.
Մեզ տա՛ր, թաղի՛ր, բեզ դուրբան,
Ա՛խ, անա ջան, ջա՛նմ ջան:
Մենե՛ ո՞ւր կորչին, ա՛զիգ ջան,
Ո՞ւմ ասենե՛կ լաց մի՛ ըլիլ.
Քեզ դուրբան, հողղ ըլին,
Երեսիդ մենե՛ մեռնին:
Ջենդ թո՛ղ չլսեն,
Լացդ շտեննին,
Քեզ տխուր չիմանան,
Քեզ դարգոտ չգտնին:
Ջուրն ածի՛ր, մեզ խեղդի՛ր.
Սուր բաշի՛ր, մեզ սպանի՛ր.
Առաջ մեզ եռ ձեռով
Հողը դի՛ր, դու պրծի՛ր,
Հետո դու մեր կշտին,
Մեզ վրա լաց ըլի՛ր:

Անա՛ ջան, վա՛յ... Հրես էկան, վա՛յ...
Մեզ կտանին, կսպանեն՝ն... վա՛յ...

— Տարե՛ք, տարե՛ք, անա՛ ջան, բաբա՛ ջան, բա՛ջմ ջան, դովո՛ւմ ջան...
ալլա՛հ, ալլա՛հ... վա՛յ... ա՛խ... վա՛խ... մեռա՛... հասի՛ր, հասի՛ր... հա-

բա՛յ... դա՛տ... բեղա՛տ... վա՛յ... վա՛յ... հը՛-հա՛, հը՛-հա՛, հը՛-հը՛, հը՛-հը՛, հո՛... հը՛... հո՛...
— Սասն քյա՛ս, վե՛ր ջանն, իմա՛մ ուշադի, սանն նա՛ հաղդն վար քի
գհա ուզըն բիզդան գոնդարիսան, աղլիրսան, բաղրիրսան. դո՛ւրն, դո՛ւրն,
գեղա՛խ (Ձենդ կտրի՛ր, ջանդ տո՛ւր, իմա՛մի որդի. քո ի՞նչ հաղդն ա, որ
էլի երեսդ մեզանից քաշում ես, լալիս ես, ձեն տալիս):

<6>

Հենց էն ա, սուգը պրծնելով էր, որ բեղաֆիլ թամաշաչոց աչքը մեկ
կողմով ընկավ, ու ամենն էլ սկսեցին փսփսալ, իրար երեսի մտիկ անիլ:
Ուշքափալարի (երեք սարի) գլխին հանկարծ մեկ քանի դարալթու երեւ-
ցին, որ ո՛չ արախլվի (պարսիկ) նման էին, ո՛չ հասարակ ճամփորդի:
Հենց իմանալիք, թե նրանք զու են բռնել, որ գան Երևան, չափմիշ անեն,
ռանին: Ձին քշելիս՝ սուր գդակների ծերերը բռանց էին երևում: Հնպես
գիտես, թե ամեն մեկի գլխից մեկ մեծ մահրամա կապած, ծերը մախ-
սու բաց թողած ըլի, որ քամու հետ խաղա, ու ամեն մեկը մեկ աժդհի
նման էին աչքի առաջը գալիս, հնպես էր քամին նրանց ծոցը մտել, շո-
քերը ետ տարել, ու չափ քցելիս՝ ձիու վրիցը դես ու դեն տանում, ֆոռաց-
նում: Հն էլ էր լավ պարզ երևում, որ էս էկողները ո՛չ թվանք ունեին, ո՛չ
թուր, ո՛չ ջիրիդ: Հենց ձիանը բաց էին թողել ու իրար ետևից դարիվեր,
դարիդուս իրանց քեֆին քշում: Տեսնողը մնում էր սառած, թե ի՞նչպես
են նրանք սիրտ անում, էն սուր սարերի ծերիցը դարիվեր հնպես չափ
քցում, որ մարդ ոտով էլ չի՝ կարող վազիլ, հնպես դիւ ա էն սարերը:
Փոքր ժամանակից հետո բոլորն էլ գլում էլան ու ընկան Դալմեֆանց ձո-
բերի, բաղերի մեջը: Ամենն էլ ուզում էին իմանալ, թե էս զարմանալի
ճամփորդները ո՞վ պետք է ըլնին: Կարծեմ, որ մինչև չասեմ, դու էլ չն՛ս
իմանալ: Մեր երկրացոնց աչքը հնպես սուր ա, որ շատ հեռու տեղից դա-
րալթուն իր շարժմունքիցն են ճանաչում, բայց էս միջոցին, հենց բռնի՛ր,
բռնորի աչքերն էլ կապվել էին: Ո՞վ ա գիտում, բաղքի թե շատ էին լաց
էլել:

Կես սհաթ չքաշեց, Գյոռխանեֆանց կողմիցը վեղարների սուր-սուր
ծերերը ափաշկարա ցույց տվին, որ էն Ուշքափալարի դոշաղ ձի խաղա-
ցողները մեր սուրբ Աթոռից էկող եպիսկոպոս-վարդապետներն էին, որ
հնպես հանգիսավոր օրերը միշտ պետք է դալին, լավ-լավ փեշքաշնա՛ր
բերին, որ Երևանի սարդարի, խաների խաթրը առնեն, տոնըները շնոր-
հավորեն ու իրանց ծառայութունը ցույց տան, որ նրանց աչքը մեր ազգի

ու մեր աշխարհի վրա քաղցր ըլի: Իրանք էլ, դորդ ա, խալաթ էին ստանում, էնպես ետ գնում, ամա մեկին տասը քթրներիցը, շանըներիցը հանում էին հետո, ու շատ անգամ շաքթով, էրկու-իրեք հարիր մարդով գնում էջմիաթին, նստում, քեֆ անում, վարդապետներին մզում, քամում, էնպես դուս գալիս: Ցավն էս ա, որ սարդարը կամ Հասան խանը գալիս՝ բոլոր միաբանքը պետք է խաշով, խաշվառով, զանգակ տալով, շարական ասելով առաջ գնային ու նրանց տուն տանեին:

Քյահլան ձիանոնց վրա նստած մեր փառահեղ հոգևորականքը՝ փոքրավոր, տիրացու, թվանքչի ետևներին քցած, մեկի ձեռին գավազանը բարձր բռնած, մյուսները՝ որը առաջ էր վազում, որ ճամփա բաց անի, տեղ պատրաստի, որը աչքը իր մեծավորի աչքին քցած՝ մտիկ էր անում, որ նա աչքը թերթելիս՝ իսկույն հրամանը կատարի: Կոնդի, Շհարի տերտերներն էլ, որ տիրացրվերով, խաշով, խաշվառով դուս էին էկել ու սազ օրը բերդի մոտին չորացել, սպասում էին, որ նրանց առոք-փառոք տուն բերեն, էնքան ահ ու դող էին քաշել անց կենող անհավատների ձեռիցը, որ թուքըները բերնըներումը սառել էր: Ամեն անց կենող մեկ բան էր ասում. որը մատներն էր իրար վրա խաչաձև դնում, ափեղջփեղ գլխիցը դուս տալիս, բերանը հոտացնում, որը շարականի հանգով բան էր ասում, մոռում, տերտերների վրա ծիծաղում. որը դունչը ծռում, ձեն տալիս.

— Քեշիշ, բելա ի՞շ (տերտերն ու էսպես գո՞րծ):

Բազի թաշիր ու ախունդ էլ անց կենալիս հո, աստված ազատի, աչքերը առաջը քցած, նոթերը կիտած՝ էնպես մեկ խորթ ձևով տակնըհանց նրանց վրա քիթ ու պոռնկը հավաքում, խոժոռած, քափը բերանը կոխած՝ մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռին ճար ըլեր, կուզեր, որ հենց է՛ն րոպեին նրանց արինը ժծի, սաղ-սաղ ուտի: Էս էր, որ հենց էսօր էլ Երևանումը, շատ եկեղեցու սրբերի՝ որի աչքերն ա հանած, որի բերանն ա քերած, որի կես երեսը պոկած, շատ եկեղեցու գլուխը քանդած, դռներն ու սեղանը խարաբա, շատի միջում ոչխարի տարթը մեկ գազ բարձրացել, բեմ ու դուռը ծածկել ա, ամեն ծունր դնողի յա մեջը մտնողի հոգին էրվում, խորովում ա, որ միտք ա անում, թե որ անշունչ պատկերների, քարերի զըլ-խին է՛ս օյինն են բերել, տե՛ս թե կենդանի քրիստոնեից հալը ի՞նչ կըլեր:

Անտեր երկրի, անօգնական ազգի կամ անճար մարդի ցավն ո՞վ կքաշի, թե ինքը չքաշի:

Եպիսկոպոսին տեսան թե չէ, խեղճ տերտերները դողդողալով՝ ամենը մեկ պուճախից դուս եկան, շուրջառները քցեցին, տիրացուքը շապիկը հագան, խաշվառները բարձրացրին, գդակները վերցրին, խոր-խոր գլուխ տվին, եպիսկոպոսն էլ մեկ ծանր-ծանր խաչակնքեց ու հետո, առոք-փա-

ոք, շարական ասելով, երեսները դեպի Անապատը շուռ տվին, ուրտեղ
■ Երևանու առաջնորդը նստում ա: Հայոց միջումը, ինչպես որ հայտնի ա,
ամեն տեղ էս սովորությունը կա, որ նվիրակին յա եպիսկոպոսին էսպես
պատվով ներս տանին: Շատ անգամ խալիս էլ ա առաջները դուս գա-
լիս, փեշերը, աչքը համբուրում, օրհնություն առնում ու էսպես ճամփից
էկած, բեզարած, էկողին մեկ քանի վախտ էլ քաղաքիցը դուս կանգնաց-
նում, որ, ինչ ա, իր մուրազն առնի, բայց, փառք աստուծո, որ էսպես
անկարգ սովորությունները հմիկ քիչ-քիչ վերանում են, ու էլ էկողին
չեն ինքմիշ անում:

Մեր եպիսկոպոսունքն էլ խոր հոգոց քաշելով՝ մեկ աչքերն երը քցե-
ցին մեկըդի կողմն ու անսաս գնացին Անապատը, ուր քեղխուղեքը, իշ-
խանք էկան, հալաքվեցան, ձեռները համբուրեցին՝ գդակները վեր կա-
լած, օթախը ներս գնացին. մեկ քանի աղքատ-ուղբուտ էլ տերտերների
ու թվանքչոց հետ մնացին դռանը, ու փիլոնները կոնատակներին զրից
էին անում, իրանց աղի հրամանին սպասում: Եպիսկոպոսունքը հենց
ներս մտան, չաքմեքները հանեցին, շորերն երը փոխեցին, վեղարների ծերը
ետ քաշեցին, խալըչի վրա նստեցին, բարձին թիկը տվին, իշխանաց
որը երեսելիքն էին, էս կողմն, էն կողմը պատի տակին շոքեցին, վարդա-
պետ, տիրացու, փոքրավոր՝ աչքերն երը իրանց աղի աչքին քցած, ձեռները
զոշներին, առաջին կանգնած՝ իշխանների համար յա արաղ էին բերում,
յա մազա թավազա անում: Ամենի աչքն էլ էկողների բերնի վրա էր,
նրանք եռալիս՝ իրանք էլ բարձր ու ցածր էին անում, նրանք երեսները
շրջելիս՝ իրանք էլ հետները շրջում, մեկ բառով՝ էնքան էր իշխանաց
պատիվ տալը ու եպիսկոպոսաց ահարկությունը, որ հենց կիմանայիր,
թե նրանց հոգին սրանց ձեռին ա:

— Հլա գալուստդ շնհավոր, հա՛յր սուրբ, մեր գլխին, մեր երե-
սին. աստված ձեզ մեր գլխիցը չի՛ պակասցնի: Մեր աչքը հենց միշտ ձեր
ճամփին ա. աստված մեր սուրբ Աթոռը ղաղմի հաստատ ու պայծառ
պահի,— սկսեց իշխանների մեկը գլուխ տալով ու տեղը դրստելով՝ բե-
րանը բաց անիլ:— Մտառ եմ աջիդ, ի՞նչպես ա մեր հոգևոր տիրոնջ քե-
ֆը, ջանը սա՞ղ ա, դամաղը չա՞ղ ա, լավ դո՞ի ա, թե՞ ոտից-ձեռից ըն-
կել ա: Աստված նրան իր թախտին հաստատ պահի, նրա սուրբ աղոթքը
մեր գլխիցը անպակաս ըլի՛. քանի որ նրա շունչը կա, աստված մեր ողջը
միշտ կհասցնի: Մեկ Աթոռ ունինք, մեկ Հոգևոր տեր, էլ հո ուրիշ բան
էս աշխարհումը չունի՞նք: Գիշեր-ցերեկ մեր խնդիրքն է՛ն ա, որ աստված
մեր Աթոռը շեն ու պայծառ պահի, մեր հոգևոր տիրոնջ կյանքը երկար
անի, ինչ ունինք՝ ձերն ա. մեր որդիքն էլ, տեղն ընկած տեղը, ձեր

ուղորին կծախենք, թա՛ք ըլի՝ ձեր աչքը մեզ վրա քաղցր ըլի:

— Օրհնյալ լինիք, աստված ձեր հավատն օրհնի, աստված Հայոց ազգը միշտ շին ու պայծառ պահի,— պատասխանեց եպիսկոպոսը,— դուք որ կաք, լուսավորիչ պապի գառներն եք, հալքաթ որ ձեր եղը պետք է ուտենք, ձեր կաթը՝ կթենք, ձեր բուրդը՝ խուզենք, շոր կարենք, թե չէ հո՛ մերն ա, էն սե քարը. ո՛չ թուր ունինք, որ շափմիշ անենք, ո՛չ իշխանություն, որ զոռով խլենք: Ինչ որ կտաք, մենք էլ պետք է աչքըներս խփենք, ձեռներս դեմ անենք, էն առնինք, ձեզ օրհնող ըլինք, ընդով յուրա գնանք: Վաճառականություն ասես թե ուշապարտություն, ջուլհակություն թե բաղմանչություն, դուք էլ գիտեք, որ մեր ձեռիցը չի՛ գալ: Սեւ-գլխի փիրն իրան խռով ըլի, ընչի՞ ա պետքը էս աշխարքումս. օղուշաղի երես չի՛ տեսնում, մարդամեջ չի՛ դուս գալիս, ի՞նչ ա մեր կյանքը, մենք հո մարդի կարգում չենք: Դուք մե՞զ կտաք՝ աստված էլ ձեզ կտա, մենք էլ մեր մեղավոր բերնովը աստված կաղաղակենք գիշեր-ցերեկ, որ դուք միշտ բախտավոր ըլիք, ձեր մինը հազար ըլի, ու որդով, զավակով ծաղկիք, ծլիք, զորանաք:

— Հա՛յր սուրբ, գլխիդ զուրբան, քո ոտի հողն եմ, լավ ես հրամանք անում, ամա ի՞նչ անես, որ ընչանք բանը բանին ա հասնում, դանակն ոսկորին դեմ ա ըլում, էլ հանիլ չի՛ կարելի,— էն դհիցը քոնդալանա մեկը ձեն տվեց ու փափախը դղեց:— Մենք էլ լավ գիտենք, որ խաշն էլ ա մերը, ավետարանն էլ, մենք էլ գիտենք, որ տասներկու խաչապաշտի, եթմիշիքի միլլեթի գլուխն հայն ա, հայի ժամի արարողությունն ու շարականը, հայի մեռոնն ու Հավատամքը մեկ ազգ էլա շունի, ամա էս անօրեները մեզ հավատից էլ են քցել, հալից էլ. մալ են տեսնում մեզանում, խլում են. աղջիկ են գտնում, քաշում են. մեզ կրակն են դրել, սաղ-սաղ էրում են, փոթոթում. թե մեկ խոսք էլ ասում ես հո, վա՛յ քո օրին, արեկն, գլխիդ էնքան բռնցքում են (մուշտում), որ աչքդ բուռդ ա ընկնում: Տունդ էլ որ քանդեն, ձեն չպետք է տաս: Ախր որ մեր միսն էսպես գազանի պես ուտում են, սրա շարեն ի՞նչ կըլի Տեղից վեր կենողը ոտը մեզ վրա ա բարձրացնում: Զի՛րում, որ մեկ օր գնանք, ջուրը թափինք, պրծնինք: Ախր էս հո օր չի՛, որ մենք քաշում ենք: Մնացել ենք եթմի պես շիւնքներս ծռած. սրա վերջն ախր ի՞նչ պետք է ըլի, գիր չե՞ք բաց արել, ի՞նչ ա ասում. էս աշխարքս քանի՞ տարի էլ պտի մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ Գաբրիելյան փողը փչեր, աշխարքս հայլու պես դզվեր, կնպես, որ մեկ պստիկ ասեղ էլ մեկ օրվան ճամփից էրենք, աճուճ-պաճուճը, Նդիա մարգարեն գային, մարդիկ մեկ թզի չափ

դառնային, մեր սուրբ էջմիածինը ու Նորուստիմը մնային, մեր ազգը
գորանար, էս անհավատ անօրենքները մի կորչեին, ջնջվեին, ու մենք
սկսեինք երկնքի ու երկրի փառքը վայելիլ, ինչպես որ հրեշտակը երա-
զումը մեր սուրբ Հուսավորչին պատմել ա: Մենք էլ տաղից ենք լսել,
հո մեր գլխիցը շենք ասում: Ախր աթաղան, բարադան էսպես ենք իմա-
ցել, թե աստված պետականը որ մեր սուրբ Հուսավորչուն էնքան շարշա-
րեց, տասնըչորս տանջանք տալ տվեց, տասնըչորս տարի հոր Վիրապու-
մը, ծառա եմ նրա սուրբ զորությունին (ասեց ու երեսին խաշ հանեց),
պահեց, մե՛ր խաթեր էնպես արավ, որ մեր ազգն էլ տանջվի, շարշարվի,
էլ էս աշխարհին թամահ չանի, որ աստուծո մոտ պարզերես գտնվի ու
երկնային թագավորությունը վայելի: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, որ էս օրը մի շու-
տով գար, մեր աչքն էլ մի լիս տեսներ. երկրի թագավորությունը մեր ըն-
չի՞ն ա պետքը. երկնքումը պտի մեր աստղը բանի, որ ամեն ազգ էլ տես-
նին ու մեզ էրնակ տան: Մեր գլխին՝ թագ, իրանցը բաց տեսնին ու ամա-
չին, փռմանին, որ երկրիս մեծությանը էնքան ետի էին էլել: Տերտերն
<երն> էլ են գիր բաց անում, ղորդ ա, ամա շատը իրանցից են ասում.
նրանց ասածը ո՞վ մեկ չվանի կդնի. սուրբ Աթոռն էնտեղ էլած տեղը
մենք նրա՞նց մուննաթը պտի ընկնինք: Մեկ ջուղար տո՛ւր, է՛, ա՛ջիդ
ղտրբան գնամ. ձեր ոտը շատ գիտի, քանց մեր գլուխը: Մենք որ կանք՝
սաթի հայվանի պես առավառները վեր ենք կենում, էրեսներս լվանում,
խաշ հանում, մեկ քանի խոսք էլ գլխըներիցս դուս տալիս ու գնում մեր
բանը: Գիրն էլ ա ձեր ձեռին, գրի բալանիքն էլ: Ձեր մեկ մազը աշխարհի
բարեբար բան գիտի: Ասում են, թե ընչանք աշխարհս չվերջանա, մեր
ազգին ո՛չ թագավորություն կըլի, ո՛չ թախտ, հենց էսպես պտի շարշար-
վինք՝ մենք դատենք, ուրիշներն ուտեն: Ղորդն ու սուտն աստված գիտի,
պարտական մնա ասողն էլ, գրողն էլ: Ասում ա՝ մեկ գիժ մեկ կարաս
կոտրեց, հարիբ խելոք վրա թափեցին, չկարացին սաղացնիլ: Բանն ըն-
կել ա բերնեբերան, ասածդ հո չե՛ս կարալ ետ ուտիլ: Մեր պապերիցը
մեր անկաջն ա ընկել, մեզանից մեր որդիքը կիմանան: Վա՛յ հախին,
վա՛յ նհախին: Լավ արիններս էլ եռ ա գալիս, լավ սիրտ էլ ունինք, տղա-
մարդություն էլ, որ մեր դուռմանի հախիցը վեր գանք: Մեկ հայ, տեղն
ընկած վախտը, լավ տասը թուրքի էլ տակն ա դնում ու միսըները բե-
րանները տալիս: Ղորդ ա, նրանք պաս չեն պահում, միշտ եղ ու կա-
րագ ուտում, ու մենք շատ վախտ, շաթթով, ամսով, հենց ցամաք հացով
ու խոտով, բանջարով ենք յուր գնում, ամա, ղտրբան ըլիմ մեր սուրբ
մեռունի ու Հուսավորչի լիս հավատին, նրանց զորությունը շա՛տ, շա՛տ
ա: Փի՛ր ըլին մեր սրբերն ու մեր ամենափրկիչ սուրբ Գեղարդը. մեկ բան

ընկերս յա ղոնշուն դուս գնալիս՝ մեր մի հայը մեկ դագանակով էլ շատ անգամ տասը թուրքի գլուխը կշարդի, մեկ մատով որ խփի, տեղնուտեղը բանհոգի կըլին, հայի փիրն ու սոյը ա՛ստված օրհնի: Ամա ի՞նչ անենք, որ մեզ հրաման չկա թուր բանացնել: Քրիստոս ինքը Պետրոսի ձեռիցը թուրն առավ, որ հայ քրիստոնեն էլ թուր չի՝ վերցնի: Քրիստոնեի թուրը աղոթքն ա, ժամը, պատարագը, պասը, ծոմը, ողորմություն տալը: Ասիլը հեշտ ա, անխլը՝ դժար: Թո՛ղ ժամ, պատարագն էլ ըլին, ո՛վ ասում՝ չըլի <ն>, լեզաւն քրքրվի՝ ասողի, ամա թրի ու թվանքի փիրն օրհնած ա, թեկուզ բողազս էչ դուս կտրեն, ես դրուստն եմ ասում: Թուր որ չունիս՝ գլուխդ կտրում են, օղուշաղդ քաշում, կերածդ հարամ անում, դատածդ խլում, քեզ էլ եսիր անում: աշխարքն էսպես ա, ի՞նչ կարաս անիլ: Տո՛ւր էն աչը, որ բռնի էն խաչը: Աղոթքն իր տեղը, թուրն՝ իրը: Աստված ղշին, հայվանին էլ յա՛ շանգ ա տվել, յա՛ պող, յա՛ ատամ, որ շանգոի, հարու տա, կծի, իր գլուխը պահի: Ես մեղա ասածու: Աիրտս էրվում ա, էնդար համար եմ ասում, թե չէ՝ ինձ նման շատերն էկել, ա՛խ, վա՛խ քաշել, իրանց սե օրը լաց էլել ու էլ ետ ա՛խ , վա՛խ քաշելով՝ հողը մտել: Ես էլ նրանց մեկը: Թե մենակ իմ դարդն ըլիմ քաշում, թո՛ղ աչս հանեն: Թողություն աբա՛, ծառա եմ սուրբ աշիդ: գիտում եմ, որ դուք էլ կցավիք, էնդուր համար եմ ասում, թե չէ՝ մեկ պուճախ էլ ե՛ս կճարեմ, որ միջումը ձգվիմ: մեկ բուռը հող էլ հալբաթ կըլի, որ մեկ օր, աչս խփելիս, երեսիս քցեն:

— Լա՛վ ես հրամայում, լա՛վ, ա՛ղա Պետրոս,— պատասխանեց սրբազանը,— ամա ի՞նչ անես, որ մենք Քրիստոսի ծառեն ենք և ո՛չ աշխարքի: Երկնքի որդին ենք և ո՛չ երկրի: Քրիստոս Տերն մեր, սի՛րելիք (երեսներին խաչակնքեցին), երկնի և երկրի արարիչը, եթե կամենար, որ իր սուրբ տնօրենությունը հեշտությամբ անց կենար, ու ինքը չարչարվեր, շխաշվեր, էլ չէ՛ր գալ էս փուշ աշխարքը ու մարմին առնիլ, որ մեզ ազատի: Մեկ որ հրամայել էր, ամեն բանը թամամ կըլեր: Ամա չէ՛, Ադամոս մեղքը մնացել էր մեր վրա: մինչև էն մեղքը չնջվեր, դժոխքը չբանդվեր, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Մենք սուրբ ավետարանի աշակերտն ենք, սուրբ ավազանի՝ որդիքը: էդպես մտքերը շար սատանեն ա ձեր սիրտն ածում, որ գիշեր-ցերեկ մեր շվաքի ետևիցը ման ա գալիս: Ինքն՝ Տերն մեր, էկավ մեր մեջը, խոնարհեցավ, մեր մարմինն ու արինը առավ, մեր խաթեր խաշվեցավ, մեռավ, թաղվեցավ, որ մեզ, մեզ օրինակ ըլի, թե ով կամենում ա երկնային փառացը, Քրիստոսի սուրբ արքայությանը արժանանա, ընչանք շխաշվի, չարչարվի, շտանջվի, իր գլուխը մահու չտա, աստուծո սուրբ տեսուն չի՛ կարող արժանանալ:

Ավետարանն ինքն ա ասում. «Որ ո՛չ առնու զխաչ և ո՛չ եկեսցէ զկնի, որ ո՛չ թողցէ զհայր, զմայր, զկին, զորդիս և ո՛չ եկեսցէ զկնի իմ, նա չէ՝ ինձ արժանի: Եւ թէ՛ յարիցեն ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի բագաւորութեան վերայ, նեղեսցեն, տանջեսցեն, հալածեսցեն զձեզ վասն իմ, այլ դուք ուրախ լեռո՛ւք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս, և մագ մի ի զլիսոյ ձերմէ ո՛չ կորիցէ առանց հօր իմոյ՝ որ յերկինս է: Այսպէս նախածեցին զմարգարէս՝ որք առաջ քան զձեզ էին» և այլն: Տեսե՛ք, սի՛րելիք, էս էլ ավետարանի խոսքը. ինչ գրվածն ա, պտի կատարենք: Առաքյալք, մարդարեք, մարտիրոսք էսպէս արին, իրանց արինը թափեցին, ինչպէս ամեն օր լսում, կարդում ենք, որ այժմ աստուծո աջակողմյան դասումը նստած՝ իրանց վարձքն ստացել, փառավորվել, երկնային ուրախությունը վայելում են, մենք մեկ սհաթի հետ հավիտենական կյանքը պտի փոխե՛նք: Էդ ո՞ր գիժը կանի: «Փառք աշխարհիս, իբրև զծաղիկ խոտոյ, այսօր է և ի վաղիւն ցամաքի»: Մեզ պես մեղավոր, անարժան մարդիկը պետք է աստծուն ընդիմանա՞նք: Էդպէս սարսափելի, չար միտքը ձեր սրտընկերովն էլ չի՛ պտի անց կենա, ո՞ւր մնա՞ բերան բերեք յալեզվով էլ ասեք: Ինչ աստուծո կամքն ա, էն պտի ըլի: Պողոս Առաքյալը չի՞ ասում, թե «Հնազանդ լեռնոք քագաւորաց, զի յԱստուծոյ են կարգեալ»: Պրծա՛նք, գնա՛ց: Ով այլ տեսակ կմտածի, անհամատ ա ու դժոխքի բաժին. մեր պարտականությունն ա, որ ասենք, ձերը՝ որ լսեք: Զե՛ք լսիլ, պարտականը դուք մնաք:

Բաս թե իմանաք՝ մե՛ր գլուխն ի՞նչ են բերում էս հավատի թշնամիքը, էն ժամանակը դուք ձերը կմոռանաք: Ամեն մեկ բեկ, մեկ խան սուրբ Աթոռը գալիս՝ մեզ կրակն ա դնում, էրում, շամփրի պէս պտտում: Ո՛չ հաց ու ջուրն ա նրանց փորը կշտացնում, ո՛չ պատիվն ու փեշքաշնեւրը նրանց աչքը բռնում: Շարժով նստում են մեզ վրա. ինչ որ ուզում են, տալիս ենք, էլի ուզի չե՛ն ըլում: Սարդարն ու Հասան խանը գալիս հո, երկինքը մեր գլխին փուլ ա գալիս, աշխարքն աշխարքով դիպչում. էլ շունը տերը չի՛ ճանաչում, էնքան գել են մեր գլխին թոփ ըլում: Քիչցը՝ քիչցը, ամեն մեկ գալիս, չորս-հինգ հարիւր մարդ ետևիցն ընկած՝ տուն են թափում, ո՞ւմ առաջը բռնես: Խան, բեկ, ծառա, մեհտար, աշլի, դուշ-չի, դայլանչի, էրկու էնքան էլ ձի, ջորի, ուղտ, բարզ, բարխանա հետընեւրը քցած՝ գալիս են, մտնում վանքը. դե արի՛, նրանց կառավարի՛: Ինչ օր որ նրանց ոտքը մեզ մոտ պետք է մտնի, հացընկերս էլ ա հարամ ըլում, ժամընկերս էլ: Սաղ օրը յա ժամի ծերին, յա ճամփի մեջտեղը, շոգում, անձրևում, թոզում պտի կանգնինք, մտիկ տանք, որ նրանք գան: Իրեք-չորս եպիսկոպոս պտին առաջը գնալ: Բոլոր միաբանությունը դու ա

գալիս, մեկ վերստաչափ տեղ էլ գլխաքաց, խաշով, խաշվառով, շուրջառով, բուրվառով, խնկով, մմով առաջ գնում ու շարական ասելով, վազելով, ձիանոնց առաջին քափ ու քրտինքները կոխած՝ նրանց ներս բերում։ Շատ անգամ, վանքի դուռը մտնելիս, պետք է զառ ճոթից, դուռաշից, խասից փխտեղազ քցած, որ էս անօրենների ոտը խերով ըլի, մեկ վնաս մեզ չհասնի, թե չէ ամենիս էլ կկոտորեն։ Փխտեղազը ֆառաշների փայնա, դե արի՛, նրանց սիրտը շահի՛։ էսպես՝ գալիս են, վանքը լցվում։ Վեհարան, խցեր, Ղազարապատ՝ էլ տեղ չի՛ մնում, որ միջումը կուշ գանք։ Հլա սարդարի, խաների սիրտը փեշքաշներով, փողով ենք առնում, ու կաթողիկոս, եպիսկոպոս՝ գիշեր-ցերեկ գլխներովը պտիտ գալիս։ Ամա ինչ որ մեր խեղճ միաբանի ու նոքարների գլխին ա գալիս, քո դուշմանդ շտեսնի։ Փետի, թրի առաջ արած, սաղ օրը ուշունց տալով, ծեծելով՝ հազար մեկ բան են ուզում։ Յա ձիանոնց տեղն ու խոռակը լավ չի՛, յա իրանց սրտի ուզածը բանի պետքը չի՛։ Մեր ձիանքն էլ են դուս անում, տավարն էլ։ Խոզերին հո, վա՛յ նրանց օրին, որտեղ որ տեսնում են, թրատում, միջիցը կես են անում։ ախր խոզի թշնամի են, բաս ի՞նչ կըլի։ Մեր թխած հացը, էփած կերակուրը, մորթած միսը, ձեռը տված զատը հարամ ա ու հարամ։ Իրանք են ամբարը մտնում, մառանը ընկնում, դռները կոտրատում, ու ինչ սիրտըներն ուզում ա, շատ փայլը շաղ տալով, ոտի տակ քցելով, կոտրելով, ջարդելով, փշացնելով՝ իրանց ձեռովը դուս բերում, ուզածները շինում, էլի մեր յախիցը կպչում։

էսպես՝ մոյգա ասես, դարաչի, քյամանչի, սազանդար, սաղ գիշերը որը պար ա գալիս, որը ֆալ բաց անում, որը բերնին զոռ տալիս, որը գլխին, որ էս անիրավի սիրտը շահի։ Գինի խմիլն էլ հո, նո՛ր են սովորել, էլ ի՞նչն ա պակաս։ Աստված ո՛չ շհանց տա. մենք էլ ձեռըներս դռըներին՝ սաղ գիշերը նրանց առաջին յա պետք է չոթինք, յա կանգնինք, որ քեֆըները թամամ ըլի։ Շատ անգամ վարդապետ էլ ա թրատվում, յարալու ըլում։ էսպես՝ ընչանք մենք նրանց մեր հասարիցը դուս ենք տանում, մերը մեզ ա հասնում։

Ախր մեզ որ է՛ս են անում, ձեզ ի՞նչ կանեն։ Պտի համբերենք, համբերությունը կյանք ա։ Կարելի ա, որ մեկ օր աստուծո ռդորմության դուռը բացվի. յա էն ա, բոլորս էլ կկոտորվինք, կփշանանք ու աստուծո սուրբ տեսությանը կարծանանանք, կամ թե չէ՝ մեկ ճար կըլի մեզ։ Քրիստոնեն սրով չի՛ պետք է իր բանը յուր տանի. նրա թուրը իր համբերությունն ու հավատն ա։ էսպես արեց մեր էն էշ գեղըցի, հիմար Աղասին էլ, որ մեկ աղջկա խաթեր սուր քաշեց, ու խեղճ քանաքոցիք էնքան ջառմա տվին, ու նրա հալեոր հերը ու գեզի քեզխուպեքը էս ա, հինգ տարի ա, բանտու-

մը, քոթկումը շորանում, մաշվում են, ու աստված գիտի, թե վերջըները ի՞նչ կըլի։ Ո՛չ մեկիք Սհակի, ո՛չ Կաթողիկոսի մունաթը մեկ օգնություն չարին։ Ինքն էլ գժի պես ընկել ա սարևսար, շափմիշ անում, ճամփա կըտրում ու իր թշվառ օրը էսպես անց կացնում։ Ո՞վ ա գիտում, թե ո՞ր քարի վրա գլուխը վեր կդնի ու ի՞նչ տեղ շնեցող-գիլերոց կըլի։ Հավն է՞ն լի, որ մարդ գլուխն իրան քաշի ու տաղ անի։ Չէ՛, չէ՛, սի՛րեկիք. քանի կարանք, մեր գլուխը պահենք. «հա՛» կասեն, «հա՛» ասենք. «չէ՛» կասեն, «չէ՛» ասենք. կասեն՝ նստի՛ր, նստի՛նք, վե՛ր կաց՝ վե՛ր կենանք. մինչև տեսնի՛նք, թե բանն ի՞նչ տեղ կհասնի։ Ասում են, թե ոսներն էկել, Ապարան են հասել. ո՞վ ա խաբար. բալքի նրանցից մեկ ումուդ ըլի, աստուծո բանն անքննելի ա։ Աստված նրանց թուրը կտրուկ անի. թե մեկ նրանց ոտը մեր հողը կմտնի, էն ժամանակը թո՛ղ մեզ էլ տանին, մատաղ անեն։ Շտապիլ հարկավոր լի՛։ Ցիցիանովն ու Գոռվիլը Երևան շառան, բալքի թե աստված չէ՛ր կամեցել, որ մեզ էլի փորձի։ Շատը տարել ենք, քշին էլ համբերենք, տեսնի՛նք, վերջըներս ի՞նչ կըլի։ Ամա էլի եմ ասում՝ քրիստոնեն թրի կոթն էլ ձեռ չի՛ պետք առնի, կարճ, որ քար էլ աղան գլխին*։ Իրիկնաժամի զանգակը տվին, գնա՛նք ժամ, աղոթք անե՛նք, հլա շատ կխոսանք։ Ա՛յ տղա, վեղարս տո՛ւր, մաշկիս դի՛ր. ժամիցը ետը գիշերն՝ երկար, մենք՝ պարապ, էնքան խոսանք, որ քուններդ տանի։

Աստված բարի ճամփա տա՛, հա՛յր սուրբ. էդ բերանդ լիս դառնա. է՛դպես պետք է քարոզել խալխին։ Աշխարհումը կենալը ի՞նչ լազաթ ունի. անապա՛տը պետք է գնացած, անապա՛տը, որ աստված երկնքիցն ուրախանա, երկիրս քիչ-քիչ քանդվի, սատանեն ճաքի, տրաքի, հրեշտակները մեզ շուտով տանին, մեր փառքին հասցնեն։ Ազգն ի՞նչ ա, աշխարհն՝ ի՞նչ։ Բոլոր սուտ բան ա։ Ամեն մարդ իր հոգու ճամփեն պտի գտնի։ Քանի կարաս՝ օր առաջ թաղարեքդ տն՝ս, որ ետ չընկնիս։

Տիրացուն իսկույն վեղարը տվեց, Ֆարաշեն հաքցրեց, վարդապետը մաշիկը դրստեց, առաջը դրեց, իշխանքը գլխըները տմբացնելով, քուրք ու աբա ուսըներին քաշելով, գդակները դգելով ետ կանգնեցին, ու սրբազանը դուս էկավ։ Նրանք էլ ետևիցը մեկ-մեկ ճամփու ընկան, քոշըները հաքան, որ դռանը թողել էին. մեկ սարկավազ փիլոնը վերցրեց, մեկ վարդապետ՝ գավազանը, ու դռանը ձեռը տվեց. տերտերները հո, փիլոնները

* Էս խոսակցությունիցը իմացողը կրթաժա, թե ի՞նչ էր մեր խեղճության պատճառը։ Էլ ես չեմ ուզում բերանս բաց անիլ։ Ինչ ավետարանի կողքին գրած ա, սուրբ ա. բե՛ր հոգեպաշտ, էն ժամանակը գլխիս խփի՛ր։

ուսըններին, դռանը էնքան կանգնել, վրովթացել, դողացել էին, որ դաստատանի օրն էլ էն մահվան քրեինքը շեն տեսնիլ: Եպիսկոպոսը դուռ էկավ թե չէ, երկու կարգ դառան, փիլոնները քցեցին ու եպիսկոպոսին հանդիսով, տիրացու, սարկավազ, վարդապետ, իշխան, թվանքչի քամակիցն ընկած՝ տարան ժամը: Ներս մտնելիս՝ տիրացուն հողաթափը առաջը դրեց, սարկավազը փիլոնը քցեց, մեկ տերտեր էլ մեկ խալիշա ծալած, ձեռին բռնած՝ հենց եպիսկոպոսը ժամը մտավ, սեղանի առաջը հասավ, մեկ քանի խաչ հանեց երեսին, մեկ խոր գլուխ տվեց, խալիշեն բաց արեց, ետ կանգնեցավ. եպիսկոպոսը մեկ քանի խոսք իր մտքումն ասեց, սուրբ սեղանին գլուխ, երկրպագություն տվեց ու փառահեղ կերպով գնաց, ձախու դասումը, իր աթոռումը բազմեց. ժամն օրհնեց, Հայր մերն ասեց, ժամը կանգնեց:

<7>

Ժամը դեռ կես չէ՛ր էլել՝ հարայ-հրոցն աշխարքս բռնեց. սար ու ձոր իրարոցով ընկան: Թուրք, սարկավազ, արախու եկեղեցին լցվեցին. ժամ ասողների ձենը փորընդուրում մնաց: Էլ մեծի, պատկի չի՝ մտիկ արին. ով ոտումը հարաքաթ ուներ ու ջանումը՝ դվաթ, դուռ թռավ, գլուխն առավ, կորավ. ով՝ չէ, տեղնուտեղը մնաց քարացած, սառած: Գլուխ ասես, որ պատռվում էր, առամ ասես, որ ջարդվում էր: Անիրավ արախուրն ո՛չ ժամի էր խնայում, ո՛չ մարդի. թվանքի ոռքով ամեն մեկին մեկ պատի կպցրին, վրա թռան, եկեղեցու ինչ դարդ, զինզինաթ, խաչ, ավետարան կար, դես ու դեն դաղթմիշ արին, շուրջառ, բուրվառ, ինչ տեղ մեկ էրծաթի նշան էր երևում, բուրբ քանդում, ջախըբուրդ էին անում, վերցնում, ոտի տակ տալիս: Մեկ քանիսն էլ եկեղեցու դուռն ու շմը բռնեցին, որ դուռ գնացողին ձեռք քցեն, թալանեն: Էսպես՝ ում վրա մեկ նոր շոր էլ որ տեսան, հանեցին, զավթեցին: Ինչ կնանոնց հալն էր, աստված ո՛չ շհանց տա. երեսի ոսկի ասես, ձեռի մատանիք, դոշի շարք ու քորոց, զառ մինթանա (լեհին), դիքա արխալուղ, սամուր քուրք, ինչ կար չկար, բոնքեբելով, ոտի տակ տալով էին հաքըններիցը հանում: Մեյրունի եպիսկոպոսը մեջ ընկավ, որ մեկ քոմակ անի, բռնեցին, կոները կապեցին. տերտեր<ներ>ն էկան, ամեն մեկին մեկ պատի զարկեցին, ու ով կար չկար, ոշխարի պես թրի առաջն արած դուռ քշեցին, հետ ածեցին:

Լացի, սգի ձենը երկինքն էր հասել, բայց էս անողորմ ազգի համար, հենց իմանաս, քյամանչի, սազի ձեն ըլեր: Սկեղեցուցը դուռ էկան թե չէ՛, աչքդ ո՛չ տեսնի էն օրը: Մհառամի ձենն էլ էր կտրվել, Հասան-

Հուսեցինքն էլ. սար ու ձոր ոտն էր առել, փախչում էր, աչք առել, լալիս էր: Ձորագեղի ու Կոնդի քուչեքումը որ ասեղ քցելի, գետինը չէ՛ր հասնիլ. էնքան արախլու, դարափափախ, քուրդ, սարվազ էին լցվել, որ գետինը սևացել էր: Բերդի շորս կողմն է՛լ տեղ չկար. դուքան էր, որ թարաշ էին տալիս. տուն էր, որ թալանում, կրակ տալիս ու տանտիրոնջը չիփչիփախ, իր ողորմելի օղուշաղի ձեռը բռնած, դառ ու դարտակ դուս խոկում, թրի, թվանքի առաջն անում: Ով շուտով մեկ բան տեսել, թաղել էր, յա հացի, ալրի ջվալում մեկ բան թաքցրել, էն մնաց իրան: Քուչեքանց միջին երեխեքանց, հարսների ու աղջկեքանց ձեռը քարերը մղկըտացնում էր, լացացնում: Շատը ձիու ոտի տակին էր հոգին տալիս, շատը ահիցն ու դողիցն էր լեղապատառ ըլում. շատին երևսի վրա էին քաշ տալիս, որին մազերիցն էին ձիու ետևիցը սուրովթմիշ անում, քարեքար տալիս: Էն օրը գնա, ո՛չ ետ գա, ինչ Երևանի հալն էր:

Շատ հեր, շատ տղամարդ կամ հանդումն էր, կամ բաղումը, կամ ուրիշ տեղ գնացել ու չիմացել, թե ի՞նչ կրակ ա գալու իր տան ու աշխարքի վրա: Նորագեղի դուզն ու կարմնջի ճամփեն, Կուզեռան դռը ձիավորներով խլխլում էր: Մեկի տեղակ հագարն էին դուս թափել, որ գնան, խեղճ գեղջոնց էլ էս դառն սովևտիքը տան: Ղուշը գլխըներովն անց կենալիս՝ վեր էին քցում, թերոում, պլոկում. մարդ չէ՛ր կարում տեղիցը եռա: Էսպես՝ օրը ունեոր էր ու ջահել, շոր ու փալաս, բարգ ու բարխանա շալակները տվին, տարան, բերդն ածեցին. որը հալեոր էր ու աղքատ, օրվան հացի կարոտ՝ ծեծելով, ջարդելով տանից դուս արին, որ հենց էն սհաթին տունը, տեղը թողան, երբմիշ ըլին, որ գնան, գնան մյուս գեղջոնց հետ խառնվին, որ բռնեն, շունքի ղալաբանդղ էր, Ռուսը գալիս էր: Երանի՛ նրան, որ մեկ սել, ձի, կով, եզը կամ մեկ էշ էլա ուներ: Էնքան կարացին, որ մեկ քանի կարպետ, խալիչա, յորդան, դոշակ, աման, մի քիչ ալիք յա չալթուկ հետըները վերցրին, որ անձրևի ու արևի տակին, սովի ձեռիցը լմեռնին: Բայց քաղաքումը շատը ո՛չ գրաստ ուներ, ո՛չ մարդ, սել հո, սկի լաված չի՛: Անիրավ թշնամին էնքան ժամանակ էլա չէ՛ր տալիս, որ էստուք էլա վերցնեն: Ինչ ուտելիք կար՝ ձուկն ասես, եղ, պանիր, հաց, գինի, տան բոլոր տարվան թադարեքը, կամ ջարդում էին, դեն ածում, կամ էրում, ջուրը քցում, տնները կրակ տալիս, փետումիս անում, որ շուտով ճամփա ընկնին, քոչին: Եկեղեցքանց, տների, ջաղացների դռները մնացին կրկների վրա բաց կանգնած: Տանող-տանողի էր, քաշող-քաշողի, շունը տեր չէ՛ր ճանաչում, հերը որդուն ուրացել էր: Էս սարսափելի ձևովն ընկան գեջդանգեջ ճամփա. օձերը ծնեցին, քարերը պատուկցին, քոշը երմիշ էլավ:

Շատ ողորմելի, երկու հոգիս մեր կինարմատ՝ շունչը բերնին դեմ առած, մեկ քոռփա ծծին ուներ բռնած, մեկը՝ քամակին կապած, որի էլ ձեռիցը բռնած՝ հազար տեղ շոքում, հոգին ուզում էր տա ու իր սև սհաթիցը պրծնի։ Զէ՛ր գիտում՝ ի՞նչ գլուխը լաց ըլի, թե ողորմելի երեխեքանց ձենը կտրի, որ սոված, ծարավ, շոգի ձեռիցը թուլացած, ոտները յարալու-փարալու, շունքի շատը բորիկ էր գնում, իրանց մոր ծնկներովն էին փաթաթվում, ճտովն ընկնում, որ իրանց կտոր հաց յա մեկ պուտ ջուր հասցնի։ Շատ հեր՝ երեխեն ուսին յա շալակին, խալիչա, խուրջին քամակին, դեմը գնում, դեմը լալիս, հենց որ ուզում էր մի քիչ նստի, շունչ քաշի, թրի ոռքն յա թվանքի լուկին էին աչքը բուռը քցում, որ տեղիցը վեր կենա, վազի, որ հոտ չմնա։ Որի հերն էր մերձիմահ՝ տանը մնացել ընկած, որի հարսը կամ կնիկը, կամ պառկած ծննդկանը, կամ ծծկեր երեխեն՝ օրորոցումը։ Տեսնողի սիրտը կրակ էր ընկնում, բայց անողորմ ղզլաշի թուրն ու արինաթաթախ ձեռը ո՛չ հեր էր հարցնում, ո՛չ հիվանդ, ո՛չ ծեր, ո՛չ տղա, ո՛չ մեր, ո՛չ աղջիկ։ Որին քարով էին սպանում, որին թրով, որի ոտիցը քաշում, ջուրը քցում, որին բանհոգի անում, որ մնացողները ձեռք վերցնեն, գնան։ Անբան, հայվան շները շատ էին ցավում, կսկծում էս դառն, սոսկալի տեսարանի վրա, քանց բանական մարդիկը։ Ա՛խ, ո՞վ կարա է՛ն ողբը, է՛ն կսկիծը, է՛ն սուգն ու արտասուները պատմիլ, ինչ որ էս ողորմելի խալիք վեր էին ածում ու քաշում։ Մարդի սիրտ պատռվում ա, բայց երկինք-գետինք մեկ փուլ էլ չէին գալիս, որ նրանց տակով անեն, մեկ չէին կլա ճաքում, սիրտները բաց անում, որ նրանց կուլ տան, պրծացնեն։

Ինչ որ գեղցոնց հալն էր, աստված հեռու տանի։ Շատի տավարը հանդումը մնաց, մալը՝ չոլումը, ոչխարը՝ սարումը։ Ում ձեռը հասավ, էնքան արեց, որ արարեն լծեց, երեխեքը մեջն ածեց, մեկ քանի փալաս-փուլուտ էլ վրեն քցեց ու լալով, աղի արտասնքով ճամփա ընկավ։ Տուն, տեղ, բաղ, մասիլ՝ մնացին աստուծո ապով։ Որդին հորն ուրացել էր, բայց էլի էս օրհնած գեղըցիքն էին, որ ճամփի կիսին բազի քաղաքացու երեխա, բարգ, օղլուշաղ իրանց սելումն էին դնում, կամ նրանց հիվանդներին տիրություն անում, շունքի լավ-օսալ, էլի գրաստ, ուտելիք, տավար սրանք ունեին, նրանց ո՞վ կտար, ու ինչքան ձեռներեցիք գալիս էր, քոմակ էին անում նրանց։

Շատ ողորմելի հերներմեր, հենց ճամփին, մեկ սովամահ, ծծկեր երեխա՝ երկու-իրեք օր ձեռներին պահում, ուզում էին, որ մեկ էնպես տե՛ղ հողի տակովն անեն, որ բալքի թե գազան շղիպլի, ու իրանք՝ էլի ետ գան, իրանց ջրատար մեռելի ոսկորները հանեն ու տանին իրանց

հետ, ժամով, պատարագով թաղեն: Բայց որ ճարըները կտրվում էր, գլխըներին կրակ էին վառում, էրեխեն կամ ջուրն էին քցում, կամ մեկ քարի տակ դնում, իրանք էլ վրեն էրվում, խորովվում ու մյուս օրը լալով, կիսամահ ճամփա ընկնում: Շատ հղի մեր հենց ճանապարհին կամ մեռած էր ծնում իր ինն ամիս դառը ցավով արգանդումը պահած, հասքըրած մանուկը, կամ թե չէ, սաղ էլ որ ըլում էր, մերը բարուրում, ուզում էր, որ կամ ինքն էլ հետը մեռնի, կամ մանուկը չթողա, տանի, բայց ա՛խ, անաստված ղզլբաշի թրի բերանը կամ երկսին էլ ի միասին էր կտրատում, կամ բարուրը մոր ձեռքն առնում՝ կամ սպանում, կամ ջուրը քցում, կամ քարին տալիս, փչացնում:

— Շատ հալեոր կամ ոտից-ձեռից ընկած պառավ, որ էլ չէին կարում ոտը օտի առաջ դնեն ու կիսաշունչ մեկ քարի տակի նստում էին, որ բալքի թե գազանք գան, նրանց կտրատեն, ուտեն, որ գլխըները բաց չէին անում, լալիս, մղկտում ու իրանց որդոցը օրհնում, բարի ճամփա, բարով մնա առում ու ձեռաց գնում, յա արախլվի ոտներն ընկնում, աղաշում, պաղատում, որ իրանց էնտեղ թողա, հենց խոսքը բերնըներումն էին թրախորով ըլում՝ ո՛չ որդու ձեն լսում, ո՛չ թոռի երես տեսնում ու թամարզու աչքը խփում: Շատ որդի՝ իր հալեոր հորնըմոր, շատ փեսա՝ իր նշանածի կամ նորահարսի, շատ ախպեր իր քվոր, աներ-զոքանչի հալը տեսնելով, որ էլ ջան չունին, որ տեղըներիցը շարժին, իրանք էլ կիսաջան՝ էլած ղվաթներն էլ որ ատամների տակը չէին առնում ու իրանց անգին բեռը շալակում, որ յա իրանք էլ մեռնին, յա նրանց չթողան, մեկ էլ էն էին տեսնում, որ քամակները թեթևացավ, ու իրանց քաղցր, աղիզ բեռան արինը շլընքներով շոռալով ծոր ընկավ, գետինը ժած էկավ, իրանց գլխըները աչք ու լիս, ուշ ու միտք կորցրեց, դժժաց: Շատի բախտն էնքան բանում էր, որ թուրը իրան էլ էր զոռը ցույց տալիս, իր սիրելու հետ առնում, պրծացնում: Բայց ա՛խ, իրանք, դորդ ա, պրծնում էին, բաս իրանց քոռփա մալուկների, էրեխեքանց ցավն ու հոգսը ո՞վ պետք էր քաշեր, ո՞վ նրանց մեկ պուտ ջուր, մեկ կտոր հաց տար, սովից, մահից ազատեր: Վա՛յ նրանց օրին. յա անիրավ արախլուն էր նրանց գավթում, յա սովը իր ճանկը քցում:

Բորիկ ոտները քարերն էին ճղում, բաց գլխըները՝ արեգակը էրում, փոթոթում: Շատ մոր երեխեն գրկիցը խլում էին ու կտոր-կտոր անում, որ հգին գնա: Ո՞վ. երկինքը՝ աչքը բաց, հանդարտ մտիկ էր տալիս, երկիրը՝ բերանը փակ, անկաշ էր դնում. ում տալիս էին էնպես անմեղ քոռփին, դեն էր քցում, մեկ բուռը հողի էլա արժան չէ՛ր տեսնում: Վա՛յ նրան, որ կամ սելի ակն էր կտորվում յա ձին սովի ձեռիցը բեղարում, կամ գրաստը

ժարավի, շոգի ձեռիցը թուլանում, վեր ընկնում. կամ տիրոնջն էլ անասունի հետ էին սպանում, կամ սել, մանր երեխեք միջումը վեր ընկած յա քնած թողում ու տիրոնջը թրածեծ անելով առաջ քշում, հետ ածում. շատը, դորդ ա, վազում, գնում էր, շունքի ջանն աղիզ ա, բայց շատը գլուխը դնում սելի վրա, աղաչանք էր անում, որ կտրեն, մեռնի, պրծնի ու իր ողորմելի զավակները չլուծվե չթողա:

Ա՛խ, ո՛ր մեկն ասեմ. սիրտս արին ա դառնում, ձեռներս դող ընկնում, աչքերս սևանում: Երանի՜ նրան, որ էսպես բան ո՛չ տեսել, լսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի, կլսի. բայց մեր ողորմելի ազգը հազար անգամ ա տեսել, լսել, քաշել: Քար չկա մեր երկրումը, քոլ չկա, որ Հայի արնով ներկած չլի: Դժ՛ւ էլ սրանց հետ գնացիր, սի՛րելի եղբայր իմ Մոսի, իմ գառնուկ ախպեր: Ա՛խ, հենց մանուկ երեսիդ էի կարոտ, էն էլ չտեսա: Մորս ծոցին, իրեք տարեկան, սովը քեզ տարավ, էդ լիս երեսիդ ղուրբան: Գերեզմանդ ի՞նչ տեղ ա, չգիտեմ, բայց երկնքումն էլա երար մի քեզ կտեսնի՞մ, մի ճտովդ կընկնի՞մ, ա՛յ քո անմեղ ջանին մեռնիմ:

Ա՛խ, սի՛րելի Հայ, էս բաները լսելիս, ինչ ունիս-չունիս, տո՛ւր, որ քո ազգը քիչ-քիչ մեկ լավ օր քաշի: Սրանք են, որ դոնեդուռ ման են գալիս, ողորմություն խնդրում, որ գնան, իրանց գերիքն ազատեն, որ էս դառն ժամանակին Բայազիդ կամ Ղարս ծախել են, որ մյուսներին պահեն: Որդուդ նախի՛ր, աստծուն փառք տո՛ւր, որ քո առաջին խնդալով, խայտալով խաղում են: Ա՛խ, քո դուռն էկողի ցավն իմացի՛ր, մի՛ երեսդ դարձնի՛ր: Սրանք տանից, տեղից ընկած, որդուց, օղուշաղից զրկված, սոված, ծարավ՝ քե՛զ են ապավինել: Մի՛ ասիր, թե թամբալ են, բանից փախչում են, սրանց ամեն մեկի սրտումը հաղար թուր կա ցցված:

Սրանց ուտելիքն էր խոտը, ծառերի կճեպը, թուփը ու իրանց սառկած տավարի ջամդաքը, շունքի մորթիլ չէ՛ր կարելի էսպես ժամանակին: Մեկ արտ ուստ գալիս կամ մեկ խարաբա գեղ տեսնելիս՝ հենց իմանում էին, թե դրախտն են գնում, շունքի լավօսալ, էլի մեկ բուռը ցորեն յա մեկ պտղունց գարի ճարում էին ու հենց էնպես բովում, աղանձում, հատիկ անում. աղը հո ղհաթ էր: էսպես էին քոչում մեր խեղճ, ողորմելի խալխը. շունքի ղղբաշն իմացել էր, կամ ինքն էր ուզում ոսի հետ կոխվ բաց անի, ուզում էր, որ թե երկիրն առնեն, խալխն էլա չի՛ կորցնի, որ տանին Թևհրան, իրանց ծառա շինեն՝ յա թուրքացնեն, յա հողի հետ հավասար անեն:

Ա՛խ, հոգիս դուս ա գալիս, ընչի՞ հին դարդերս էլի նորոգեցի, ընչի՞ էս բանին ձեռք տվի:

էսպես՝ տասը-տասը հինգ օր քաշեց, որ Երևանու էլլիզը կեսվեկեն

էլած, ծեծված, ջարդված, կոտորված՝ որը քրդի, որը դարափափախի ձեռը եսիր գնացած՝ կեսը Ղարսա հողը մտավ, կեսն էլ Մասսա սուրի էն կողմն անցկացավ, Բայազիդ դնաց, բայց ո՞ւմ մոտ, ո՞ւմ տունը, աստված ո՛չ գիտու։ Էջմիածնա միաբանքն էլ ցրվեցան։ Առաջին եպիսկոպոսը՝ Եփրեմ, Բարսեղ, Հովհաննես՝ այժմյան կաթողիկոսը ու այլք, վանքի դարդն առան, էկան բերդը։ Հինգ-վեց օր էլ է՛ս քաշեց, ընչանք թուրքի մհասիւրը նրանց կցրվելու Գրգատուն, ամբար՝ որը դարտակեցին, որը փակեցին։ Էրկու <հարյուր> ջանիքը հինգն էլա շմանցին, որ սուրբ տաճարին ու Աթոռին պահպանություն տնեն, էն էլ ժերացած, ոսից-ձեռից ընկած հաբեղա, վարդապետ էին, որ լավ համարեցին իրանց չոր գլուխը է՛նտեղ վեր դնեն, ուրտեղ որ էնքան տարի ծառայություն էին արել, քանց աշխարհն աշխարհ ընկեին կամ ճամփին մահնին։

Բազի խեղճ մարդ էլ է՛սքան հեռու տեղիցն ու է՛նքան վտանգավոր ճամփերով՝ գլուխը փեշն էր դնում, օլլուշալն ուրշի յա աստծուն պահ տալիս, ևտ դառնում, գալիս, որ համ իր բաղերին ու հանդին, համ իր հարևանների միջին օրոն անի, ջրի, սլահի, որ չի՛ շորանան։ Էս խեղճերն էլ ցերեկը փշերի տակին, քուրի միջումն յա քարափնկումն էին տափ կացած, ու գիշերը՝ մութը գետինն առնելիս, ոտ ու շիլթու կարվելիս, մահվան դողով ու քրտնքով դուս էին գալիս, իրանց բաղերը, հանդերը ջրում, իրանք էստեղ հալվում, մաշվում ա՛խ ու վա՛խ քաշելով, իրանց ողորմելի օղլուշաղն՝ էն դարիւր երկրներումը։ Շատը հենց իմանալով, թե ոտը խաղաղվել ա, որ դուս չէին գալիս, իսկույն հարամին բերն շորում, գլուխը կտրում, հողին առնում էյու Գլուխը դառել էր մեկ սոխի գլուխ, ինչպես որ ասում են։ Սար ու ձոր հարամով, գողով, ավաղակով լցվել էին. դուռը երկնքիցը վեր էին բերում։ Օղը ապականվել էր ջամդաքի հոտով, ու հարամի դշերը, որ աշխարհի տակիցն ասես, թռել, էստեղ էին հավաքվել, որ իրանց փորը կշտացնեն։ Զուր ասես՝ մարդ էր բերում, քամի ասես՝ մարդահոտ. քար չկար, որ արինաթաթախ չըլեր էլած։ Երկինքը պելացել, մտիկ էր անում, որ տեսնի, թե ի՞նչքան շարունակություն մարդ կարա անիլ, որ էնըգյորա նրա պատիժը տա։

<8>

✓ Էս ժամանակին էր, հունսի...-ին 1825-ին, որ արինակեր Հասան խանը՝ սարդարի փաթր ակաբերը, որ հազար անմեղ գլուխ կերել, հաղար տուն քանդել, քաղաք, գեղ ավերել, Ղարս ու Բայազիդ հինգ-վեց անգամ ոտի տակ տվել, Արզրումա սարասկյարին խղճացրել՝ աշխարհ ձեռին զվրն էր բերել, ոտը բարձրացրեց, որ գնա, Պետերբուրգն էլ առնի, ավե-

րի, Թիֆլիզու սիրուն օղուշաղը իրան գազան զորացը մատաղ անի, հրամայեց Նայի խանին, որ իր դարպասփախանըր ու մսկուն վերցնի, գնա, Ղազարու բերանը բռնի. քրդերի գլխավոր Օթյուզ աղին էլ զրկեց Ղարուս սնըրը, ու ինքը իր սարլապներովը, ղոնշունովը գնաց Ապարան, որ Փամբակու վրովը, Ֆոսանդ ճարածին պես, ռուսի սահմանը անց կենաւ Բիւղերը բոլոր Ղայիմացրին, Երևանումն ու Սարգարաբաղումը, որքան հարկավոր էր, զորք ու ջաբախանա թողին ու մնացածը հետընկեր վերցրին:

Ո՛վ էս սհաթը Երևան էր մտել, հենց կիմանար, թե ջրհեղեղը նոր ա էկել, աշխարհս քանդել: Ապարան դառել էր մարդի ղասաբխանա: Օր չէ՛ր ըլում, որ սարից, շուից մարդ չի՛ քոնեն ու Հասան խանի առաջը չբերեն: Ամեն գլուխ բերող նրա աչու ձեռն էր դառնում, փեշքաշի տուտը Ղարս էր հասել: Առանց մարդ սպանելու մեկ օր աչքը չէ՛ր կպցնում: Տեղիցը վեր կենալիս, նամսուր պրծածին պես, առաջին գործն էն էր, որ ջրատար, մոլորած հսրերների, որ Լստեղ-էնտեղ ճանկում, բխում էին, կամ աչքըները հանի, ըլի՛ր ու պոռնկը կտրի, կամ ոտն ու ձեռները կտրիլ տա, կամ կտրատած ձեռները դադած Էլի պղնձի մեջը կոխիլ տա, որ արիներ կտրվի, կամ նրանց սաղ-սաղ փառչալամիշ անի: Նաղի խանի ա Օթյուզի դուշաղ ծառեքը հրաշք էին գործում:

Իսկոր Ղալախ-Բուռլու դոնմիշ էր էլի, շատ էսիր սրանք էին բռնում իրանց միջիցը ու ղղբաշի ձեռը տալիս: Ծամփա ասես, վե՛լադու թյուն ասես՝ սրանք էին անում ու թշնամուն կամ իրանց մեջը բերում, կամ իրանք խեղճ հայերի տունն ու տեղը թալանում: Շատ անգամ է՛ն մարդի, որի հետ որ աթաղան, բաբաղան, մուղարար, տարերով նստել, վեր էին կացել, հացը կերել, հարևանություն արել, գալիս էին ափաշկարա, օրը ճաշին տունը կտրում, ունեցած չունեցածը վերցնում ա հետն էլ ասում, որ՝

— Մենք տանինք լավ ա, քանց թշնամին. մենք ձեր դոստն ենք, մենք ուտինք ձեր մալը, թե չէ՛ թշնամին կգա, կտանի:

է՛սքան բանն անց էր կացել, խորամանկ պարսիկքը իրանց բանը էնպես էին գողի պես սկսել, որ մեր կողմը ո՛չինչ խաբար չկար: Էսպես անօրենություն շա՛տ էր պատահում: Շատ տարի, Ղարսու կամ Բայազդու վրա գնալիս, էս օրը հազիր էր: Ապարանը ամեն տարի էր դուս դալիս սարդարը իր ղոնշունովը, իրեք ամիս մնում, Փամբակու մեծավորին փեշքաշ ուղարկում, իր մոտ հրավիրում ու հուզար օրթումով հալատացնում, թե ռուսը քանց նրան էլ մեծ բարեկամ չունի: Էս էր պատճառը, որ Փամբակու իշխող մեծավոր իշխանն և ղորպպետն՝ Սավաթգամիբգա, ո՛չինչ

կասկած չէ՛ր տանում: Ղորդ ա, էստեղ-էնտեղ տավար, եսիր տանում էին, ամա էս բարի սովորութիւնը էսօր էլ ունին մեր պատմական դրացի Ղազախ-Բոռլալուն: Էսօր էլ են մարդ սպանում, թալնում, կոտորում, նրանց բան ու գործն է՛ս ա միշտ: Էստուր համար զարմանք չի՛, որ ո՛չ ոք մեկ շար բան չէ՛ր մտածում, թե Երեւանը քոչում էր. նրանք հավատացնում էին, թե սարդարը ուզում ա գնա Արզրումու վրա: Ղալաբանթիլ հազար անգամ էր պատահել, էս նոր բան չէ՛ր, ու նրանց աղալարները էնպես էին Սավարզամիրզի սիրտը ձեռք քցել, որ ինչպես ուզում էին, էնպես էին շիտ տալիս: Բագի հայ էլ, որ Երեւանիցը, իր բարեկամներիցը գիր էր ստանում ու գիտեր, թե բանի զորութիւնն ի՞նչ ա, ձեն հանելիս՝ Ղա-րաքիլիսումը վրեն ծիծաղում, ռխին խփում էին ու վախուկ հայ կանչում: Աղալարները մեծավորի դուռն ու շեմը էնպես էին բռնել, որ մեկ հայի չէին էլ թողում, որ շունչն էլա հանի:

Էլի Փամբակու հայերը պարսից խորամանկութիւնը լավ իմանալով և իրանց քաշած դառն օրերը միտք բերելով՝ ամեն տեղ պատրաստութիւն էին տեսել: Համամու, Պարնի գեղը, Գլումրի, որը բերդ ուներ, պատերը շինել, մեջն էին մտել. հլղարաքիլիսեն բերդ ու էր շունենալով՝ սելեր ու գութան իրար վրա էր դրել, սանդար կապել.— ունեցած-շունե-ցած էնտեղ <էին> ղալիմացրել, գեղարենքն էլ իրանց մեջ առել, ինչ հին ժամանակից թուր, թվանք ունէին, հավաքել, տղամարդիկը գիշեր-ցերեկ ասպաբավորած՝ օղլուշաղը էնտեղ էին հավաքել, տավարը բերդի տակն արել, որովհետեւ նրանց մեծ հարստութիւնը տավարն ա, գիշեր-ցերեկ ղարալու էին քաշում. հանդն էլ բալմութիւնով էին գնում. ճամ-փեքը համարյա՛ թե փակվել էին. շատ գիշեր, շատ վախտ էլ Քրիստոսի խոսքին չէ՛ին մտիկ անում, մեկ թուրք աշըր թեքելիս, գլուխը հետն էր թեքվում. շունքի յայլադի ժամանակն էլ էր:

Թուրքերը լավ էին իմանում, թե էշը ո՞րտեղ ա կորել, ու ինչ տեղ ուզում էին, որ իրանց դաղանութիւնը բանացնեն, իրանց արինը իրանց սիրտն էր թափում, շունքի, թե քիչ, թե շատ, էլի Փամբակու, Լոռվա, Ղարաբաղու, Մշու, Բայազդի հայերը սարում, շուրմ մեծանալով, շատ տերտերի ու ժամի ձեն չլսելով՝ մինչև էսօր էլ իրանց սոպուլթյան հետ էն քաջ տղա-մարդության հոգին էլ ունին, որը որ ունեցել են մեր անհաղթելի նախ-նիքը, ու տեղն ընկած վախտը է՛լ ավետարանի ու վարդապետի խոսք նրանց չէ՛ր վախացնում, թե որ արին վեր ածեն, դժոխքը կերթան, ու մատը բարձրացնողի սաղ ձեռն էին բերանը կոխում, հավ թոցնողի՝ գլուխը թոցնում: Էս էր պատճառը, որ թուրքերը էսօր էլ էս ձորերովը անց կենալիս՝ էնքան քարափի լեռ քարիցը շեն վախենում ու գետի կատա-

դուժյունիցը, որքան քարափների բերնիցը, որդիանց որ քաջ լուռցոնց թվանքի գյուլենն, կամ մեկ լղրանի թուրը անցկենոդի գլուխը սոխի պես էին թոցնում ու իրանց թշնամու մարմինը իրանց ձորերին մատաղ անում:

Մենակ դսեղեցի Մեհրաբյան-Թումանյան Հովակիմի անունը քարերը սասանացնում էին: Սարերի, ձորերի միջում մեծացած՝ գազանի ու հարամու արինը թափելով էր նրա ոսկորները հաստացել: Երկու տղամարդ նրա մեջքը չէին կարող խտտել: Հինգ մարդ նրա մեկ ձեռը չէին կարող ոլորել: Նրա գլուխը մեկ օր չէր ցավել: Կերածը մեղր ու կարագ էր, հաքածը՝ շալ, կոխածը՝ ծաղիկ ու չիման: աղբյուրների վրա, մեշի միջումն էր նա օրորոցումը աչք բաց արել: Նրան ի՞նչ կդիմանար: Ածղհա՛, ու ո՛չ տղամարդ: Չորս գազ ու կես բոյն էր, գազ ու կես՝ թիկունքի լենությունը, դոշը՝ ապառաժի պես հաստ: ամեն մեկ ձեռը՝ մեկ սնի ղղար, ամեն մեկ ոտքը՝ մեկ կաղնու ճուղքը, շլինքը՝ մեկ ծառի քոքի հաստությունով: Երեսը մազն էկել, կոխել, երկու թիզ ճակատի տակին սև-սև ունքերն է՛նպես էին բռնել ու նրա արծվի աչքերն ու քիթը կոխել, ինչպես կարկտախառ ամպը՝ գիշերվան աստղերը: Քիթ ու պոռնկն էնպես էին մազի միջումը կորել, ինչպես մեկ ապառաժ քար՝ ջանջալի թփի միջումն: Ութ ախպեր ուներ, մեկը քանց մեկը ածղահա: ամեն մեկը հինգ-վեց որդի ունեին, շատի չէ թե հարսանիքն էին մենակ նրանք տեսել, թոռներն էլ մեծացել՝ առաջներին խաղում, սարն էին գնում: Վաթսուն ջանից ավելի հոգի՝ հարս, փեսա, թոռը, ծուռը, առավոտը նրանց տանիցը դուս էին գալիս, րիգունը մթանը՝ նրանց օճորքի տակին քնում, ու նրանց հարյուր տարեկան հեր Մեհրաբը դեռ երեկվան երեխի պես բեղերն օլորում, միրուքը սանդղում, փափախը կոտրում, նրանց հետ պար գալիս՝ պար գալի, խաղալիս՝ խաղում, սազ ածելիս՝ շատ անգամ ինքը սազը ձեռներիցը խլում, ածում, խաղ ասում, քսան տարեկանի պես ձիու վրա նստում, ասպարը քցում, ու սարերում, ձորերում, չաղրի տակին՝ պարզիկա գիշերը որդվոցը իրան արած քաջությունները, լուռցոնց տղամարդությունը, հին-հին բաներից, լազգուց, թուրքից հազար բաներ պատմում ու նրանց էլ ասում, որ քնած վախտին էլ՝ թուրը ու թվանքը բարձի տակին, ոտը գերեզմանումը՝ թուրը յա կողքին քաշ, յա պատանի: հետ պեսը է հոդը տարած, որ անրան քարն էլ իմանա, թե ո՞վ ա իրան տակին թաղած:

էն Հովակիմը, որ մեկ օր լեղանալիս մեշիցը հանկարծ որ տասներհինգ լազգի չեն՝ դուս գալիս, ինքն էլ կամաց-կամաց ջրիցն ա դուս գալիս ու որպես թե նրանց բանի տեղ չի՝ քցում, սկսում ա շորերը հաքնիլ: Լազգիքը սովորաբար մարդ չեն սպանիլ, սաղ-սաղ կբռնեն, որ տանին, ծախեն: Հենց որ մոտանում են, ձեն ա տալիս էս ածղհեն, որ կանգնին, ու

ասում, որ տղամարդկությունն էն չի՞, որ տասներհինգ մարդ մեկի վրա թափին, բռնեն. թե սիրտ ունին, իրանք մեկ կողմը կանգնին, ու ինքը մեն մեկ մյուս, թե որ հաղթեն, թո՛ղ էն ժամանակը բռնեն, տանին: Լազգիքն էլ իրանց գլուխը ենքան ցած չհամարելով՝ համաձայնում են: Ասլան Հովակիմը թվանքը քցիլն ու առաջի մարդին սպանիլը մեկ ասնում: էս ղզղուն վախտը էլ գլուխի չի՞ մտիկ անում, թուրը հանում ա, մեղքներն ընկնում. թշնամին երեսը ետ ա շուռ տալիս: Տասներորսին էստեղ-էստեղ, որը թրով, որը փշտովով սպանում, աղցան ա անում: Վերջին տասներհինգերորդն էլ որ էսրի պես շոքում, գլուխը դեմ չի ածում քաջին, նա թևիցը բռնում, վեր ա կացնում ու ասում:

— Քեզ քո կյանքը կրաշխեմ, որ զնաս ձեր ևրկի՛րն ու ձեր քաջ ազգին պատմես, որ իմանան, թե մենակ իրանք չի թուր խփիլ դիտեն, թե լոռու Դսեղ գեղումը էսպես, ինձ նման հազարավորները կան, որ թե ուզենան, ձեր երկիրը ոտի տակ կտան, կջնջեն: Ամա՛ հայ քրիստոնեին մեղք ա էսպես բանը, մեր օրենքը չի՞ հրամայում:

է՛ս Հովակիմը, է՛ս լոռու ձորերի աստվածը, է՛ս սարերի արծիվը, է՛ս մեշեքանց ասլանը մենակ հերիք էր, որ մեկ քարի քամակից ձեն առալիս կամ մեկ շուրմ ոռատ գալիս՝ հարյուր թուրքի լեղին ջուր կարի, աչքերը սևանա: է՛ն սևացած, արևի, անձրևի տակի մուր դառած ունքերի տակիցը որ աչքը չէ՛ր ընկնում մարդի երեսի, էնպես էր իմանում, թե կայծակն ա խփում, ու սար ու ձոր սևանում էր գլխին, գետինը պտտում, ու ինքը քար դառած մնում առաջին կանգնած: Քանի՛, քանի՛ էսպես դուռաղ տղերք քամակին քցած, գիշեր-ցերեկ, էս ահագին հսկայն վիշապի պես պտտում ու լողվա ձորերումը ու սարերի գլխին ղուշը երկնքիցը վեր էր բերում ու ձիավորի ոտի իզը բռնած՝ ձորեծոր ընկնում, ֆորսի քամակիցը հասնում ու տասը ձիավորով հարյուր ձիավորի մեջը ճղում, ջախըբուրդ անում ու էլի, թուրքերի օբեքանց միջովն անց կենալիս, մեկն էլա չէ՛ր սիրտ անում, որ աչքն էլա խեթի: Ինչպես ինքն էր մեծացել, էնպես էլ իր բոլոր ընկերքը. ամեն մեկ տան հինգ-վեց տղամարդ կար, զարթնն մեծն ու պսաիկը, ու սարի շայիր-չիմանը, ծաղիկն, աղբյուրը, ձորի քարն ու լոն էին նրանց ջանը, նրանց հոգին, նրանց կյանքը:

Տաք յորդան-դոշակում, բուխարու առաջի, շկոլում կամ եկեղեցում չէին մեծացել, որ նրանց սիրտ կամ ահ ունենա, կամ թուլություն: Շատ անգամ, անձրև, կարկուտ գալիս էլ, նրանք շուրմը կամ սարումը, քնած տեղը գլուխ չէին բարձրացնում, որ քունը չփախչի: Նրանց բուխարին, նրանց փեշը իրանց տան մեջտեղն էր, ուրտեղ որ երկու-իրեք ահագին ծառ իրար վրա քցած՝ առավոտից մինչև մութը էրվում ա, ու իրանք էլ

դռները բաց, շատ անգամ շապկանց, գլխաբաց, կրակի շորս կողմը կըտրում, խմորը դունդ են անում, միջումը թխում, միս են խորովում, հաց են ուտում ու իրանց ձորերի պատմությունն անում, ու որդին հոր ճառվն, ախպիրը քվորը խտտած՝ անմեղ գառի պես բուրբեղուրը վեր թափում, քնում: Մեկ դալմադալ ընկնելիս՝ իրանց ապրանքը, օղուշաղը տանում էին էնպես քարափներ, էրերի մեջ պահում, որ ղուշը սիրտ չէր անիլ մոտ գա: Հազար գազ բարձր, սուր քարափների դռին, որ մարդ մտիկ անելիս աչքը սեանում էր, սրանք էնպես էին ման գալիս, էնպես էին էս քարափի ծերիցը օձի պես էն քարափի ծերին թռչում, որ հեռավանց տեսնողն էլ մնում էր քար դառած, աչքերը կաշնում էր ու դուզ գետնի վրա չէր կարում ահիցը՝ կանգնիլ, նստում: Տավար, ոչխար, իլխի՝ մեշեքն էին քշում, ու իրանք, թվանքները ուսըներին, սար ու ձոր ոտի տակ տալիս:

Ա՛խ, ի՞նչ տեղ են կենում, որ էսպես չանեն, էս սիրտը չունենան: Վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, թույլ լեզվով լսել, թե Հաջթ էլ վաղ թագավորություն ունեին, որ կամ չհավատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ պատմության վրա տաներ: Ամեն քար նրանց համար գիրք ա, ամեն ապառաժ՝ նրանց համար պատմություն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էստեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամեն գերեզման, ամեն արձան՝ նրանց համար կենդանի վկա ու պատմագիր: Խռվա անառիկ բերդը, Սանահնա և Հախպատի վանքերի պատերը, տաճարները, սրահները՝ նրանց համար վարժատուն: Իրանք, ղորդ ա, կարդալ չեն գիտիլ, ամա սրտներումը երկաթի պես ա գրված, թե էս է՛ն սուրբ հողերն են, է՛ն սուրբ դաշտերն են, ուր մեծն Շահն-շահ Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ..., Զաքարե Սպասալար, Արղությանց-Երկայնաբազուկ նախնիք, Հովհան Օձնեցի իմաստասեր, Հովհան Նրզնկացի՝ արծվի պես խոյանային, առյուծի պես մոնչային ու հրեղեն սերովքի ու քերովքի պես թուրը ձեռ առած՝ երկրումս Օմարի, հոնաց, Ջինգիզ խանի, Թամուրլանգի հոգին քաղեին, երկնքումը իրանց համար անմահության բրաբիտն, անթառամ պսակ պատրաստեին:

Նրանց ծնկները՝ սրանց գերեզմանի վրա շոքում. նրանց երեսը սրանց սուրբ հողին ա քսվում. նրանց ոտը սրանց երեսին ա կանգնում. նրանց արտասուքը սրանց հողի հետ ա խառնվում: Նրանց սերմը՝ սրանց հողիցն դուռ գալիս, իրանց պահում: Նրանց տան հիմքը՝ սրանց գերեզմանի վրա շինած: Նրանց մեռելը՝ սրանց միջումը պառլած:

Քնից են վեր կենում, սրանց գեբեզմանը տեսնում,
Թե՛ փուն են մտնում, սրանց երազում տեսնում,
Թե՛ օրթում ուտում, նրանց անունը տալիս,
Թե՛ ճամփա գնում, նրանց աղոթքն հիշում,
Թե՛ կոխվ անում, նրանց հիշում, հաշտվում:
Ո՛վ սուրբ լերինճ, ծորճ, Հախապատ, Սանահին.
Ձեր սուրբ դաշտերումը, սարերի գլխին
Հազար արծաններ անմոռնչ կանգնին,
Կենդանի լեզվով՝ խեղճ անցավորին
Կանգնացնեն, ասեն, էլ լովին կրկին.
«Լա՛ց քո տարաբախտ արևս ու օրերդ,
Լա՛ց քո խեղճ գլուխը, քա՛ց էդ ձեռներդ.
Տո՛ւր հոգիդ անտեր, ռդորմնլի հայ,
Էլ ո՛ւր ես գնում, գլխիդ շտալիս վա՛յ:
Կա՛ց, մեռի՛ր էստեղ, թո՛ղ քո ոսկերճն էլ
Էս սուրբ հողումը կարենաս թաղել,
Որ մարմինդ էլա էս աշխարհումը,
Քո թագավորաց հետ ու միջումը
Էստեղ դինջանա, շունճի քո աչքը
Կարոտ մնաց, տեսնի քո ազգի փառքը:
Նրանց սուրբ հողն էլա թո՛ղ երեսդ ծածկի
Նրանց կոխած թուփը քո գլխիդ ծաղկի»:

Թողե՛ք, սրբազան նախնի՛ք մեր հզոր,
Ձեր սուրբ երեսին զոն լինիմ մեկ օր.
Ա՛խ, շունչս փաշելիս կրակ է դուս գալիս,
Աչքս խփելիս, բերանս քանալիս
Ա՛խ ու ո՛խն ու լաց ամպի պես խառնվու
Էրում, խորովում, օրս խավարացնում:
Ա՛խ, ի՞նչ օգուտ, որ սիրտս ա իմանում,
Աչքս չի՛ տեսնում, հոգիս մխիթարվում.
Ընչի՞՝ ձեր թևի տակին չծնեցի,
Ընչի՞՝ ձեր շունչը ես էլ չլսեցի,
Որ վեն Շահն-շահն կամ Մեծն Սմբատ
Ինձ էլ ասեր, բե՛՝ «Որդի հարազատ,
Տե՛ս, է՛ս հողումը ես քեզ պահեցի,
Տե՛ս, է՛ս հողումը քեզ մեծացրի.

Տ
Շունչդ տո՛ւր, հոգի՛դ, բա՛յց քո հայրենիք
Մի՛ տար քշեամյաց, ու անաշխարհիկ
Ընկնիլ սարեսար, լինիլ շարաշար,
Մտռա օտարաց կամ գերի անճար»:

Փակի՛ր երեսդ, աստվածասեր հա՛յ.
Վա՛յ մեր խեղճ օրին, մեր արևին վա՛յ
Ամպել ա հրկինքը, կայծակին տալիս,
Սար ու ձոր գոռում, հառաչում, լալիս:
Էլ ի՞նչ ես կանգնել ձեռդ ծոցումդ,
Մնացել շվարած՝ շունչդ բեռնումդ:
Փախի՛ր, ա՛խ, զլուխդ ա՛ռ, կորի՛, որ պրծնիս,
Էս հեղեղին դու ի՞նչպես դեմ կրնկնիս.

Ա՛խ, ի՞նչպես էսօր դու զլուխ բարձրացրիր,
Բարի՛ արեգակ, երեսդ հանեցիր.
Ա՛խ, ի՞նչպես սիրուն աչքդ շխփեցիր,
Ու էդպես հանդարտ էկար, կանգնեցիր,
Որ վկա լինիս անիրավ գործի,
Որ լիս տաս խավար, անողորմ սրտի
Ու խեղճ հայերի արիւնն ու ջանը,
Էրված տան ծուխը, փակված բերանը,
Կտրատված լաշը, սուգ ու շիվանը
Լսես, տեսնիս, զնաս էլ ետ քո բանը:
Անողո՛ւրմ երկինք, ի՞նչպես դուք թողիք,
Ո՞ւր ձեր ամպը, կայծակն էսօր պանեցիք.
Չարի սուրբ տեսած՝ դուք սլապանձվեցիք,
Ու փուլ չի՛ էկաք, ձեր տակով շարիք:
Ապառա՛ծ գետին, անկո՛ւշտ հողի փոք,
Հենց անմե՞ղ արին կուգեիր էսօր.
Հենց անշո՛ւնչ մեռել ծոցդ կտանիս,
Մեռողաց սուգ, շիվան ո՛չինչ համարիս:
Աչքերդ կխփես, բերանդ կրանաս,
Քշվա՛ռ դու գազան, որ ո՛չ կշտանաս:
Ի՞նչ կրլեր էսօր մեկ զուր շարժեիր,
Անմեղի լացն, սուգն դու մեկ լսեիր,
Քո շար օրդիք հրով խրատեիր,

Յարի որդիքդ սիրով պանծիր,
 Քեզ ֆանդոկի դու տունը ֆանդեիր,
 Քեզ շինողի դու տունը շինեիր,
 Ու հազար անմեղ հոգի գառնի պես
 Սրի շտալիր, խնամեիր մոր պես:

Ետ դա՛ն, անցավոր, ա՛խ, ո՛ւր ես գնում,
 Մի՛թե արյան ծովն առաջիդ շտեսնում.
 Քո խեղճ ազգի ջանն առաջիդ ընկած,
 Արինաշաղախ հողումը ֆցած՝
 Մանուկն մոր սրտին, հարսը փեսային,
 Ուղիքն հոր դռին, աղջիկն մոր ծծին,
 Կաթը բերնումը, ձեռը նրա ծոցին,
 Արյուն, արտասուք, մազ ու հոդ, երես՝
 Իրար շաղախված, հեծած ծաղկի պես,
 Քուշա, ճանապարհ բռնել են, փակել,
 Քար ու դաշտ ու հող արևով լվացել,
 Քեզ ձեն են տալիս, բե որ անց կենաս,
 Խլղարաֆիլսեն մտնես կամ դուս գաս,
 Աչիդ մեկ գետեին ֆցի՛ր ու ասա՛,
 Աղլուխն ա՛ն ձեռդ, սրբի՛ր ու մեկ լա՛.
 Չոֆի՛ր էն հողի, է՛ն դաշտի վրա,
 Նայի՛ր երկինքի ու լա՛ց, սույ արա՛,
 Հիշի՛ր նրանց հոգին, պահի՛ր ֆո մտքում.
 Թե մեկ ազգ իրան, որ էս աշխարհում
 Ձի՛ պահի, թշնամուն ինքը զերի կըլի,
 Աստված էլ նրան աչիք կըֆցի:

<9>

— *Տղե՛րք, օյաղ կացե՛ք, թվանքներիդ հազրեցե՛ք, երեխեք, օղլու-
 շաղ բերե՛ք, մեր տունն ածեցե՛ք,— ասեց Խլղալաքիլիսի իշխան պարոն
 աղա Սարգիսը,— փառք աստուծո, տունս հացով լիքն ա, դոմեշներս՝
 կթի. ինչ ունիմ ձերն ա. ձեր տավարն էլ, որքան կարեք, գեղին մատաց-
 րե՛ք. սիրտըներիդ պինդ պահեցե՛ք, քանի իմ ծուխս չի՛ կտրվել, ու շունչս՝
 բերնումս, ջանս ձեր ուղորին դրած ա: Մենք քրդերի ու օսմանլվի հետ
 հեք թյալա տվել, էս անսիրտ աշամն ի՞նչ ա, որ մեր առաջին դիմանա
 Եւրկիեքն էլ որ թռչին, տեղիտեղ կրակ դառնան, մեր մազին չե՛ն կա-*

բող զիպչիւ Մեր ոսկորները Ղարսա սարերումն ա պնդացել, սրանք ո՞վ են, որ մեզ դեմ կենան։ Թո՛ղ մեզ բարութ ու թվանք շտան, մեր տղա-մարդութիւնը մեզ համար բարութ էլ ա, պարիսպ էլ։ Լավ նայեցե՛ք, որ սելերը զայիմ ըլին։ Մեկ դաստեղ գնա գեղի էն կողմը, մեկ՝ էս կողմը. թե կարաք, մեծ ու պստիկ խառը կանգնեցե՛ք, որ թշնամին հենց իմա-նա, թե մենք շատվոր ենք, ու սիրտ չի՛ անի, մոտանա։ Ես իմ դաստովը ճամփի առաջը կկտրեմ. առաջի դուս էկողի ճակատը էս դուլլին դուրբան կանեմ, որ հրեա քցում եմ։

Ղորդ ա, շատ օր մտիկ արինք, չէկան, ամա էս գիշեր ինձ սուրբ Սարգիսն երևաց, ծառա էմ նրա սուրբ զորութիւնին, ու ինձ ասեց, ի՞նչ մեր գլխի թաղարեք տեսինք։ Սուրբ Սարգսի անունը տվե՛ք, աղոթք արե՛ք, հրեա աղոթարանը, որտեղ որ ա, կրացվի։ Նրանք մեր աղգի արի-նը շատ են վեր ածել, մեկ օր էլ մենք նրանց արինը վեր ածենք։ Հայ չե՞նք, հայի արարչին մեռնիմ, նրա ամեն մեկը մեկ սարի բարեբար աւ էլ վախտ մե՛ք կորցնիւ. կապրինք, էլի մեր հողումը, մեր օղուշաղի հետ կիսնդանք, կմեռնինք, էլի մեր ննչեցելոց հողի վրա արին կթափենք։ Վարդանա թոռները չե՞նք, Տրդատա արինը չի՞ մեր սրտումը, Տիգրանի շուն-ը չի՞ մեր բերնումը։ Սար ըլեր՝ կհալչեր, էլի մենք՝ հայերս չե՞նք, որ ամեն տեղ անուն ունինք, մեր հավատը ամեն տեղ գոված ա. մեռնի՛մ ձեր արեին, էնպես մեկ քաջութիւն անենք էսօր, որ աշխարհ ամենայն իմանաւ Դե՛, էլե՛ք, Սմբատ, Աշոտ, Տիգրան, էլե՛ք, ձեր խոքուն (հոգուն) դուրբան, տեսնիմ, թե ի՞նչպես էսօր ձեր անունի լայաղ՝ ձեր հու-նարը նշանց կտաք։ Էդպես անուն ունեցողը, սար ըլի առաջին, պտի վրո-վը թռչի. ծով ըլի, պտի ոտնակոխ տա, ո՞ւր մնա էս քյամալազ, թուլ աջամը, որ ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ, ո՛չ օրենք։ Մեկ մարդ որ մեռն շունենա ճակատին, նրանում ի՞նչ զորութիւն կըլի։ Մեր ձեռը որ թուա-նա, աստուծո հրեշտակը, սուրբ Լուսավորչու բարեխոսութիւնը մեզ քո-մակ կըլին, է՛նքան ա մեր հավատի զորութիւնը։

Տե՛րտեր ջան, վեր կա՛ց, ամենին էլ սրբութիւն տո՛ւր. դրա զորու-թիւնին դուրբան. մեռնի՛նք, հոգու փրկութիւն ա, ապրի՛նք՝ մարմնի առողջութիւն։ Խոստովանութիւն վախտը չի՛. աստված ինքը պիտի, որ մեր սիրտն արդար ա։ Թե մեռնիմ, ինձ թաղեցե՛ք, իմ հողուս հացը տվե՛ք ու էս ջիվան որդուս պահեցե՛ք։ Հինգ որդի ունիմ, իրե՛ք՝ ախպեր, վեց-օխտը՝ ախպոր զավակներ, հարսն ու թոռը, ամա իմ աչքի լիսը սա ա էլել։ Ամե-նից ավելի սրան եմ ուզել, սիրել։ Ա՛խ, թե գիտենաք՝ սա ի՞նչ ցեղից ա։ Վա՛յ, ի՞նչ ասեցի, դուք լավ գիտեք։ Սա մեր քաջ նահատակի՝ Վարդան Մամիկոնյանի արնիցն ա։ Երեխա էր, որ հերըմբերը մեռան, ես սրան

վեր առա, ինձ արդի շինեցի, ու ինձ որդուց ավելի համ տվեց: Զուրը որ քցեի, կընկնեի. հրակը քցեի, երեսը ետ չէ՛ր դարձնիլ: Տեսնո՞ւմ եք է՞ս լեն ճակատը, է՛ս պարթև բոյը, է՛ս արծվի աչքերը, է՛ս գեղեցիկ պատկերը: Լսե՛լ եք սրա անուշ լեզու: Եկեղեցին մտնելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ա մտնում մեր մեջը, գուս գալիս. հենց բռնես՝ արեգակ ա ծագում: Ա՛խ, ամեն մեկ սրան մտիկ տալիս, ամեն մեկ սրա ձենը լսելիս՝ էնպես եմ իմացել, թե սուրբ Վարդանն ա առաջիս կանգնած: Տե՛րտե՛ր ջան, սրան օրհնի՛ր, ձեռդ դի՛ր զլիսին. ո՞վ ա խաբար, աղոթարանը բացվում ա արնով լցված. օրօրվա դառը մոթե՛ր շատ ա անց կենում, ամա մեր հավատը զորավոր ա:

Վա՛րդիկ ջան, արեհ՛դ մեռնիմ. քանի շունչս վրես ա, արի՛, մեկ քեզ համբուրեմ, արի՛, էդ սուրբ երեսիդ դուրբան ըլիմ: Թե հողն էլ մտնիմ, էդ արդար ձեռովդ իմ աչքս խփի՛ր. իմ հողը դո՛ւ քցիր, իմ մեծ որդին դո՛ւ ըլի՛ր, իմ տեղը դո՛ւ բռնիր, իմ տունը դո՛ւ հովվիր: Քանի ոտդ իմ շեմումն ըլի, իմ տունը կծաղկի, քարերն էլ ինձ պտուղ կտան: Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, իմ երկրո՛րդ Վարդան, իմ ազի՛ղ Վարդան. գերեզմանումն էլ որ ըլիմ, որ դու գաս, երեսս կոխես, հենց կիմանամ՝ հրեշտակ ա թե՛ վերն վրես փռել: Արի՛, արի՛, երեսս ոտիդ տակը, բալթի թե է՛ս ձեռը, որ հիմիկ քեզ խոտում ա, է՛ս աչքը, որ սուրբ երեսդ տեսնում, է՛ս լեզուն, որ հետդ խոսում, էսօր բալթին էլ լռվին, ու մարմինս քո առաջին անշունչ, անլեզու ընկած ըլի: Կաս՝ ես չլսեմ, սգաս՝ ես չտեսնիմ, չիմանամ: Վարդանի՛ աստված, Վահանի՛ աստված, ո՞վ սուրբ Լուսավորիչ, թե էս ծերացած գլուխը էլ ջեր օր չի՛ պտի տեսնի, թո՛ղ սրա ոտի տակին մեռնիմ: Թե էս հալեոր աչքը էլ արեգակի լիս չի՛ պտի տեսնի, ա՛խ, աստված, քո հողն եմ ու մոխիրը, թո՛ղ սրա ձեռն իմ երեսիս մեկ բուռը հող քցի:

Վա՛րդան ջան, արեհդ մեռնիմ. մի՛ լար, քո արտասուները սիրտս էրում, խորովում ա: Մի՛ լար, էդ քո հրեշտակի աչքերիդ դուրբան: Քո սուրբ պապի օրհնությունը մեզ վրա ա, սրբի՛ր աչքերդ: Մկամ քեզ որ օրհնեմ, ես պտի մեռնի՛մ. քեզ ո՞ր օրը շե՛մ օրհնել, ո՞ր օրը շե՛մ գովել ու երեսդ երեսիս, աչքերս երկինքը քցել, քեզ ումբր ու արև խնդրել: Արի՛, ո՞րդյակ իմ. արի՛, հոգի՛ իմ. իմ տան սին, իմ կենաց գավազան. իմ օրհնությունը հոր օրհնություն ա: Հոր ձենն աստված թեզ կլսի: Արի՛, քեզ օրհնեմ. վախտը հասել ա, գնա՛ մորդ մոտը. մյուս տղերքանցս սիրտն ա՛ռ, քեզ պահի՛ր: Աստված էս ձեռը, որ մինչև էսօր մեկի մազի չի դիպել, չի թուլացնիլ: Դուք ինձ համար աղոթք արե՛ք ձեր արդար բերնով: էս քաջ տղերքանց ջանն ըլի սաղ. արծիվը երկնքիցը վեր կբերենք:

Տե՛րտե՛ր շան, Պահպանիչդ ասա՛, ազնաւարանը կարդա՛, մեկ կարճ աղոթք անե՛նք, աստուծո չա սուրբ երկնքի տակին, բալքի թե դհա շուտով մեր ձեռքը առ աստված հասնի: Երեխե՛ք, շաքեցե՛ք, ծունր դրե՛ք. ձեր՝ էս սհաթի ամեն մի շունչը Արեւիկան պատառազի պես երկինքը կվերանա. հանեցե՛ք թրըներդ, թո՛ղ տեր հայրն օրհնի:

Տան կտրներին, հայաթի միջին,
Դաշտի երեսին, հողի բաց դոշին,
Երկնից առաջին, աստղերի տակին
Նրանք շոքեցին, նրանք կանգնեցին:
Էրեխանց ձեռք, տղայոց լացը,
Մնողաց սուգը, նրանց մաղթանքը
Իրար հետ խառը երկինքն վերացան:
Հերը որդին օրհներ, մերը զավակն ճանձներ:
Մութն ու խավարը փշ-փշ հեռանաւ,
Լիսն ու արեւ ծանր մտանաւ:
Երկիրը նրանց արժասունը արբեց,
Երկինքը նրանց աղոթքը լսեց.
Ուրախ երեսոք տեղից վեր կացան.
Տերտերի ձեռք, խաչն, ավետարան
Ճակատին դրին նրանք, համբուրեցին.
Ձեռ-ձեռի տված՝ իրար սիրտ դրին,
Աչքները սիրով երկինքը ցեցին.
Թե մահ էլ, թե կյանք նրանց հանդիպին,
Իրար հետ ապրին, իրար հետ մեռնին,
Իրար հետ արին քափեն ու կովին,
Իրար հետ քաղվին, իրար հետ պսակվին:
Ան ու տխրություն էլ չէ՛ր երևում.
Երեսն արե՛ լիս դառած փայլում,
Արինն սրտիցը կրակի պես վառվում,
Հոգին մարմնիցը ձեն տալիս, ասում.
«Էլ մի՛ կորցնեմ դուք ձեր ժամանակն,
Գրվեց երկնքումը ձեր սուրբ հիշատակն:
Սառ ու ձոր հրեն ոտն են վերցրել,
Գալիս ձեզ վրա՝ ռոճատակ անել,
Բայց ձեր փառությունն, երկնից զօրությունն
Կարեն աշխարհումս բողալ ձեր անունն.

Քե սերն ու հավատն, հայրենյաց նախանձն
Որքան զորավոր են ու շնորհապանծ,
Որ մինն հագարին կարա խորտակիլ,
Երկուսը բյուրին՝ կոտորիլ, նվանիլ»:
Ձեն տվին միմյանց, սիրտ տվին միմյանց,
Օրհնություն առան, գնացին ի բաց:

Բայց անմեղ Վարդանն մինչև էն վախտը,
Շլինքը ծուրը, աչքերը գետնին՝
Մեկ նորը նայելով, մեկ լացը սրբելով,
Մեկ ա՛խ փաշելով, մեկ սիրտը բռնելով,
Խալխին նայելով, սուգը կուլ տալով,
Երկնին աղոթքը, երկրին արտասուներ
Տալով, հանելով՝ մեկ ձեռը թրին,
Մյուսը հոր ուսին, հոր նտովն ընկած՝
Լար ու մղկտա՛ր՝ աչքերը լցրած:
«Անուշ իմ դու հա՛յր, անգին բարերա՛ր,
Իմ կենաց տվո՛ղ, իմ հոգուս դու նա՛ր.
Մկամ տո՛ւնն կարա իմ ոտը փակել,
Մկամ շե՛մ կարա իմ աչքը կապել:
Մի՛թե էս արինն ինձ դո՛ւ չե՛ս տվել,
Մի՛թե էս ջանը ինձ դո՛ւ չե՛ս բաշխել.
Կարե՞ն դինջանալ, ինձ հանդարտ բողալ:
Բաւտումն էլ ըլիմ՝ ոտս բխովումն,
Մահն իմ առաջիս, սուրն իմ դոշումս,
Էլ ֆեզ կուգեմ, որ ես իմ հոգիս տամ,
Քո ոտիդ տակին մեռնիմ, հող դառնամ,
Որ ես քո կողքումն, ա՛խ, չըլիմ կանգնած,
Իմ կյանքը ֆեզ շտամ, հոգիս ֆեզ առաջ,
Հետո քո ոտը երեսս կոխի,
Հետո բերանդ իմ հոգիս օրհնի:
Ա՛խ, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ. քո ըմբռիդ մեռնիմ,
Առանց ֆեզ մեկ օր թո՛ղ ես լիս շտեսնիմ.
Մեռնիմ՝ ինձ թաղի՛ր. ապրիմ՝ ինձ պահի՛ր,
Ինձ տա՛ր քո հետը, ինձ մի՛ սպանիր:
Տե՛ս, էս սուրը, որ ձեռիս բռնած եմ,
Առանց թշնամու իմ սիրտս կխրեմ.

Մինչև քո աչքի, քո տան առաջին
 Հարկի բշտակի վեց մատաղ շրիկն.
 Մինչև էս ձեռք վեց գյուլի քողովն՝
 Հավի պես շնորհի քո ոտից տակին.
 Մինչև էս բուրբ հարկի բրավուրի
 Շիկին անաչին կամ ձիու շորի
 Տակին չհարդի, էլ ո՞ւր ես ծնա.
 Իմ կերած հացը բրովս չի՞ դու գա:
 Ձե՛, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ, վեց մատաղ ըլիմ,
 Ինձ էլ տա՛ր հետդ, որ ես էլ կովիմ:
 Աշխարհ իմանա, քե քաջ Վարդանի
 Ցեղն ու բոլոր ազգն՝ անմահ, անվանի,
 Հայրենյաց սիրուն, հավատի խաբեր
 Պատրաստ են զոն տալ իրանց կյանքն, օրեր»:

— Սեղավն վրա պրծավ, գլուխդ պահի՛ր, Վա՛րդ ջան. տուտը բաց
 էլավ, մնաս բարով, ղո՛ւրբան:

«Ինձ ո՛չ սելավի, ո՛չ քրի, քվանքի,
 Ո՛չ ամալի կայծակ, ո՛չ ֆրքնա ծովի
 Ձե՛ն կարող հաղթել, վեզանից խլել:
 Տե՛ս, սֆրա էկողն ի՛մ ֆորսս պտի ըլիլ.
 Քե սելի տակիցն չե՛ս ուզում՝ կովիմ,
 Դուս կգամ դաշտը, մենակ կկանգնիմ,
 Կընկնիմ նրանց մեջը կեծակի ուման,
 Դաղըբովի՜ կանեմ, ինձ կտամ դուրբան:
 Ցա՛ արագահաս զինավոր Սարգիս,
 Քեզ եմ կանչել, դու դվար տո՛ւր ձեռիս»,
 Ասեց պատանին՝ Վարդիկն Հայկազուն,
 Ոտը վեր քաշեց քվանքի ու իսկույն
 Ական բոբավել՝ քշնամու զլուխն
 Ձիու ճողովն ընկավ, լիսը բացվեցավ:

Կամեցավ երկինքն՝ ամպերն հավաքի,
 Որ էս դառն վիճակն բնավ չտեսնի,
 Բայց արեգակի լիսն, քամու քնն
 Առան, տարան նրանց սարերի ետևն,

Որ տեսնին Հայոց Բաբուրյան հանդեսն,
 Թշնամու հաղթվիլն ու նրանց սև երեսն:
 Ինպես կատաղի դազան՝ Հասան խանն
 Թափի տակիցը դուս պրծավ, մասավ.
 Շորագյալի դռն մթնեց, սևացավ.
 Խղարափիլիսեն մխավը կորավ.
 Հենց բռնես, երկինքն հսկարծ փուլ էկավ,
 Ամպ ու կայծակով Բանդեց սար ու ձոր.
 Էսպես էր նրանց խեղճ հալը էսօր:
 Տավարն մեկ կողմից Բշեցին, աարան,
 Գեղը մեկ կողմից կրակ տվին, առան:
 Ինչպես մեկ կաթիլ գարնան անձրևի՝
 Սաստիկ մարկի, Բամու ձեռ ընկնի,
 Կամ մեկ անմեղ գառը հարիւր գազանի
 Ռաստ գա ու մնա կանգնած նրանց միջի,
 Էնպես մնացին չորս կողմը պատած.
 Վերեն՝ երկինքը, ներքեն՝ հողը սառած:
 Բայց Բաջ Հայկազուն Բիրտ-Սրտի տվին,
 Վարդանն մեջ արած՝ իրար կանչեցին.
 «Մեռնի՛նք բո՛ղ էսօր մենք էլ միասին,
 Որ սուրբ Վարդանի հասնինք, ա՛խ, փառքին:
 Ընկե՛րք, մի՛ վախիք, դուք դոշաղ կացե՛ք,
 Քամակ-ֆամակի տվե՛ք, միացե՛ք,
 Թո՛ղ մեկ հող, մեկ սուր փրփի, մեզ թաղի,
 Մինչև ետին մարդն, մեկն էլա չփախչի»:

Արեգակը կրակ դառած՝ Ալագյազի կողմիցը բարձրացավ. աչքերը
 սրել, երկրի մեջն էր ուզում մտնի, քարերը ճոթոի, որ պարզ տեսնի մեր
 ազգի քաջահաղթությունն ու տղամարդությունը: Ամպերի գլխին բոց էր
 վեր ածում, որ շհամարձակին նրա երեսը կաշին ու իրանց տեղը տազ
 արած մնան: Սար ու ձոր սիրտ ու գլուխ բաց էին արել ու իրանց խո-
 նարհությունը, իրանց ծառայությունը ցույց տալիս: Բայց Խղարաքիլի-
 սեն է՛ն խավարն էր բռնել, է՛ն շամանդաղն էր պատել, որ աչքը իր առա-
 ջը բռնաց էր տեսնում: Թվանքի ձենը, թշնամու գոռոցը, ձիանոնց խրխին-
 ջը, տավարի բառանջը, գետնի թուղը ու դումանը Շորագյալու գաշտը

բռնել, կապել էին: Քրիստոսի խաչի ու Ալու փանջի հոգին ո՛րչինչ օր էն-
պես իրար չէին դիպել, ինչպես էս սհաթը:

Հարյուր անգամ պարսից սևագունդ զորքը զու արին, երիշ քաշեցին,
ամեն անգամ էլ հարյուրով կոտորվեցան, իրանք իրանց լաշերի վրովը
էլի ետ փախան, շունչ առան, էլ կրկին էկան, էլ կրկին մեկ բուռը խալխի
թվանքի համն առան, էլի ամոթով ետ դարձան: Ո՛չ Նադի խանն էր կարում
իր հունարը ցույց տալ, ո՛չ Օթլուզ աղեն, ո՛չ Սվանդուլի խանը: Ղազար, թուրդ, սարվազ՝ ինչ տղամարդություն ունեին, թափեցին, ո՛չ նիզամով
կարացին, ո՛չ երշով մեկ քանի հողագործի տուն առնեն: Որտեղ մոտա-
նում էին, տան դռներիցը, սեխ արանքներիցը թվանքները էնպես էին
ճռոտմ, որ շատ պարսիկ իր ընկերին էր ոտնատակ տալիս: Տա՛վար, ո՛չ-
խար գնացին. արտերի կրակի բոցը և ծուխն երկինքն էր հասել:

Հասան խանը հուսակոտուր սկսեց Սահակ աղին ղրկել, որ նրանց սի-
րով հորդորի, գան, նրան գլուխ վեր բերեն, ոսիցը դոնմիշ ըլին, իրան
հնազանդին, նա նրանց մազին չէր դիպչիլ: Բայց Սահակ աղեն՝ էս երե-
վանցվոց փրկիչը, որ օրը հարիր մարդի գլուխ պրծացնում, գազանի ձե-
ռիցը իր ազգին խլում, պահում էր, օրը հարիր աղքատ հայի դարդին հաս-
նում ու թուրքիցն ազատում էր, ի՞նչ սրտով պետք էր նրանց խրատ տա,
որ աստված թողան, սատանին հնազանդին: Բայց հրամանը ծանր էր.
չաներ, հազար հայի սարվազ ու ձիավոր, որ ղոնշունումն էին, մեկ ըո-
պեումը սուրը կքաշեին: Աղլուխը աչքին դրած՝ մոտացավ էս պաշտելի
իշխանը: Նա չէր արտասվում, թե գան, հնազանդին, նա լաց էր ըլում,
թե իրանց գլխի ճարը տեսնին ու գազանի ձեռը չընկնին: Հենց հայի ղոն-
շունը մոտացավ, Սահակ աղեն՝ նրանց գլխին, հենց բերանը բաց պրեց,
որ խոսի, ո՛չ թե նրանց դարձնի, այլ խրատ տա ու մխիթարի, հարիր
թվանքի բերանը ցցվեց.

— Գնա՛, աջամի հայ, էդ երեսիդ միոռնին ենք խաթր անում, թե
չէ վաղուց ձեր արինը մեր հողը կներկեր, վաղուց ձեր հոգին մեզ ղուր-
բան կըլեր: Հուսավորչուն գնացե՛ք, խունկ ու մոմ վառեցե՛ք, որ ձեզ
սաղ-սաղ ետ ենք դարձնում: Մենք աջամի հացը չե՛նք կերել, աջամի
ձեռի տակին չե՛նք մեծացել. որ նոքար դառնանք: Դուք մեր թրի հունա-
րը լավ գիտեք, դուք ղրաղ կացե՛ք, ձեր ի՞նչ գործն ա. թո՛ղ մեր թշնա-
մին մեր առաջը գա, սիրտ ունի, մոտանա, սովորել ա զողի պես գեղեր
քանդի, տավար հետ ածի. թե կտրիճ ա, թո՛ղ իր հունարը ցույց տա:
Մենք հազար մարդ չենք ըլիլ, ձեր ղոնշունը քսան հազարից էլ ավելի ա.
քանի շունչ ունինք, մեր հողն ու օղլուշաղը ձեզ չե՛նք տալ, ե՛տ
դառ:

Ինչպես մեկ կատաղած դափլան (վագր), էս բանը որ լսեց Հառան խանն, հրամայեց գորացը, որ թրի, թվանքի մտիկ շանեն. յա՛ էն օրը մեռնին, յա՛ իրանց ամոթը ծածկեն, յա՛ խղարաբլիխսն տակնուվեր անեն, յա՛ իրանք սուկուլն ըլին: Ինքը թուրը հանած՝ ուզում էր, որ նրանց առաջին գնա ու առաջին թուրը ինքը խփի, սելի սանգարը ինքը կտտի, սվալի եսրի գլուխն ինքը թոցնի, Օթյուզ աղեն մեկ կողմից, Նաղի խանը մյուսից՝ հազար մուննաթով նրան կակղացրին, որ իր անօրեն լենացը խնայի, իր գլխի պատիվը չի՝ կորցնի, ինքը շաղրումը նստի, սարիցը նայի, տեսնի, թե ի՞նչ հրաշք կգործեն նրա ծառեքը. երբ իրանք կմեռնին, էն ժամանակը թո՛ղ գա, որ նրանց արնի ջառմեն հանի: Խնդրենքը կատարվեցավ. երկաթի երեսը մի քիչ դինչացրուց, քոսա միրուքը սղալեց ու քավթառ քոսի ալքերը դես ու դեն քցելով, անատամ շանեքը իրար խփելով՝ նոթերը կիտեց, դայլանը քաշեց, որ քիթ ու պոռնկը դեռ ծխով լիքը՝ իր դժոխքի բերանը բաց արեց, որ ինչ հայի ձիավոր ու սարվազ կան, առաջ քցեն, իրանք ետևիցը գնան, որ սրանք կոտորվին, նրանց բարութը հատնի, որն էլ իրանք ետևիցը սպանեն, թե իրան հավատակցին դիմիշ անի ու երբմիշ չըլի. կամ թե խլղասրաբլիխսեցիք իրանց դավանակիցը տեսնելով՝ թուլանան, թվանք չի քցեն, որ ետո իրանք հանկարծ վրա թափին, սելերը դաղըթմիշ անեն ու նրանց սպավինողներին կամ սրով ջարդեն, կամ սաղ-սաղ կրակը դնեն, էրեն:

Հասան խանը մեկ քանի ձիավորով նի էլավ սարը, դուրքինը առավ ձեռքը, մեկ քարի վրա պըսլեց ու ձեռով արեց: Օթյուզ աղեն իր քրդերովը, Նաղի խանը իր զաղախներովը՝ աջ ու ձախ բռնած, Սվանդուլի խանը իր սարվաղներովը, Ջաֆար խանը՝ սարդարի մեծացրած փեշղամաթը (փոքրավորը), իր ղոնշունովը, հայերին, ինչպես մեկ սուրու ոչխար, մեջ արած՝ ծեծելով, ջարդելով սկսեցին առաջ խաղալ: Քաջածաղիկ պատանին Վարդան, որ հինգ սհաթումը քառասնից ավելի մարդ կամ սպանիլ էր, կամ յարալու արել, որ սրծի պես էս կտրից էն կտուրն էր ընկնում ու որին բարութ, որին սիրտ տալիս, մխիթարում, լեղապատառ վաղեց, հոր անկաջը մտավ ու լացակրկնած, մաղերը պոկելով՝ հորը ցույց տվեց, ճտովն ընկավ, երեսը համբուրեց, ոտները պաշեց, որ շունքի մեկ օր պետք է մեռնեին, թո՛ղ էսօր մեռնեին, սել ու տուն կրակ տալին, օղլուշաղներն էրեին ու իրանք ընկնեին թշնամու մեջը, որ որտեղ թուրը կոտորվեր, բարութը հատներ, իրանք էլ էնտեղ նահատակվեին, որ իրանց ազգի վրա ո՛չ թուր քաշեն, ո՛չ թվանք քցեն:

— Ամեն մարդ իր գլխի տերն ա,— գոռաց էս անսիրտ հայկորը էնպես, որ ալքերիցը կրակ էր վեր թափում,— ընչի՞ են էսքան խղճացել,

որ իրանց թուրը իրանց սիրտն են կոխում: Մարդ որ իր տանը, իր աշխարհին մուղայիթ չի՝ կենա, իր հողի դադրը չգիտենա, մեռնի մեկ օր առաջ լա՛վ ա, քանց սաղ մնա. հողն էլա հո կգինջանա՞: Նրանք էն վախտը կըլին մեր ազգը՝ հայ քրիստոնյա, որ թե էս սհաթին դոնմիշ կըլին ու համ իրանց կազատեն, համ մեզ քոմակ կանեն: Գլխիցս ձևոք վերցրո՛ւ, դու դեռ ջահել ես. հալա մեծացի՛ր, ետո ինձ խրատ տո՛ւր: Աշխարհը դեռ փակ ա քո աչքին:

— Հա՛յր, հա՛յր, նրանք ի՞նչ մեղավոր են, գլխիդ մեռնիմ, էդ սիրտը մի՛ ունենար, մեր աղգին խեղճ արի. թո՛ղ մենք մեռնինք, նրանք ապրին: Մեր օղուշաղը մեր մոտին ա, նրանցի աչքը՝ ճամփի, մի՛ անիլ:

— Զեռք վերցրո՛ւ, ասում եմ, հրես էկան: Տղե՛րք, էլ մե՛ք մտիկ անիլ:

— Աղա՛, ձեր ազգն ենք, աղա՛, քա արևի սաղաղին, ամեն մեկս տասը, քսան գլուխ քյուլֆաթ տանը վեր ածած՝ թողել, էկել ենք. թրով են բերել, մենք չէինք գալիս: Աղա՛, գլխիդ դուրքան, տեսնո՞ւմ ես, որ մեզ ղոռով կրակն են ածում. յա՛ բաց արե՛ք ձեր սանգարը, որ մենք էլ ձեր մեջը գանք, ձեզ հետ թուր տանք, մեր օղուշաղի տերն էլ աստված, յա՛ թող հայի թրով մենք շմեռնինք: Մեղ մորթի՛ր, գլխիդ մեռնիմ. չէ՞, մենք էլ քո աղչն ենք, մեկ ավաղանում ծնված, մեկ իաշի պաշտող: Մեզ ջուրն ածի՛ր, խեղդի՛ր, մեղ մի՛ սպանիր, մեր գառն օրը մեզ հերիք ա: Մեր փրկիչն էսօր դու դա՛ու: Թուր էլ ունինք, թվանք էլ, ամա հաղար թուր՝ մեր գլխին սրած, հազար գազան՝ շորս կողմներս բռնած: Ի՞նչ անենք, ո՞ր ջուրն ընկնինք:

Ամպերն սկսեցին սարերիցը գոռալով բարձրանալ. երկինքը երեսը ետ դարձացրեց. արեգակը աչքը խփեց: Արին էին ուզում հայոց հսկայքը պրծացնիլ, իրանց ազգի արինը պետք է թափեին. հազար մարդ էին ուզում պահպանիլ, հինգ հազար ջիվան տղերք սրախորով անիլ, տասը հազար մանր երեխա՝ մեծ, պստիկ, անհեր, անախպեր թողալ: Մեկ գեղ էին ուզում ջինիլ, մեկ սաղ աշխարհ քանդիլ: Իրանք բոլոր մեռնեին, ետի եկողները կասեին, թե թշնամին նրանց կոտորեց. բայց թե իրանք իրանց աղգի վրա սուր քաշեին, հազար բերան ազգե-աղգս պետք է նրանց անիծեր, թե հայը հայի տունը քանդեց, հայը հային կոտորեց: Տղամարդու-թյուն էին ջանք անում ճարեն, ամոթք, նախատինք պետք է նրանց հավիտյանս հավիտենից մնար: Շատ էլ ուզեց, որ աղա Մարգիսը աչքին, սրտին հուպ տա, բայց արինը ետ դառավ, արտասուներն էկավ, լցվեց, կրակը հանգավ, դող ու սրսուռ ընկավ ջանը: Առաջին էր նայում՝ իր ազգն

էր լալիս, ետեւն էր նայում՝ գեղը վա՛յ տալիս, երեխեն գոռում, օղլուշա-
զը մեռնում.

— Էկա՛ն, էկա՛ն, վա՛յ մեր օրին:

Բայց ո՛չ երեխեքանց սուգը, ո՛չ կնանոնց լացը, ո՛չ մահն ու կանքը
էլ նրանց աչքը չէկան: Երկնային հրեշտակն՝ անմահության պսակը ձե-
ռին, էկավ, նրանց վրա կանգնեց, նրանց ձեւն տվեց.

— Հազար ու բիւտն ձեր ազգիցը էս օրը քաշեցին. թե ազգ եք ու-
զում պահիլ, ահա՛, ձեր առաջին. մեռե՛ք նրանց ուղուրին, որ քանի
աշխարհս կա, ձեր անունն հիշվի, թե դուք ձեր ազգի արինը լավ համա-
րեցիք, քանց ձեր իսկ կյանքը, քանց ձեր որդիքը: Էլ ի՞նչ եք կանգնել,
կրակ տվե՛ք, տուն, օղլուշաղ էրեցե՛ք ու վրա թափեցե՛ք:

— Կրակ տվե՛ք, տուն, օղլուշաղ էրեցե՛ք, վրա թափեցե՛ք. տղե՛րք,
երեխե՛ք, մնա՛ք բարով. ամպեր, թափեցե՛ք. երկինք, գոռացե՛ք. հողե՛ր,
դաշտե՛ր, ձորե՛ր, սարե՛ր՝ սուգ արե՛ք, վկա կացե՛ք: Ով անց կենա էս-
տեղ, ասեցե՛ք, թե մենք մեր ազգի համար մեզ մատաղ արինք, մեզ գե-
րի տվինք, սուրը քաշվեցինք: Սևլավ ըլեր, մեզ տանիլ չէ՛ր. դժոխք ըլեր,
մեզ մոտանալ կարող չէ՛ր. երկիրը բացվեր, մեզ կուլ տալ կարող չէ՛ր.
սաղ Պարսկաստան պոկ դար, մեր մեկ մազը թևքիլ չէ՛ր. Հասան խան,
քո ամեն մեկ թիֆեդ հազար սատանի ձեռ ընկնի՛, քո ջիդեն սրտումդ
ցցվի՛: Որդիք, բալա, օղուլ, չոջուլ, դուլում, դարդաշ՝ էլ սուգ մե՛ք անի:
Մեր տները թո՛ղ մեզ գերեզման ըլին, մեր արինը՝ մեզ մեռաջուր, մեր
հողը՝ մեզ պատան, մեր ձենը՝ մեզ ժամ, պատարագ: Սուրբը՝ Վարդան քաջ
նահատակ, դո՛ւ տուր մեղ պսակն:

Խոտի դեզերի կրակն ու բոցը,
Խեղճ օղլուշաղի հաւալ հրոցը,
Դարմանի ծուխը, կալերի մուխը
Ամայի պես էլին, օրը խավաւացրին:
Գեղի չորս կողմը առաւ ալալը,
Տների մեջը ծով դարձաւ լացը.
Էլ ո՛չ ճեր կարաց ուղուն համբուրի,
Էլ ո՛չ մեր կարաց տղին մեկ տեսնի:
Հարսի սրտումը իր սերը մեռավ,
Փեսի բերնումը լեզուն չորացավ.
Քիրն ուզեց ախպորն ջան էլա ասի,
Ախպերն՝ Բվուրը իր խախտն առնի:
Մեր ու խեղճ հարսներ՝ իրանց երեխեմ,

Տղերք, ծերունիք իրանց սուրն ու գեճճն
 Դոշին կպցրին, երկինքն նայեցին,
 Աշնները խփեցին ու ա՛խ ֆաշեցին:
 Մեկը դուր փակեց, որ կրակումն էրվի,
 Մեկն աշքը խփեց, որ ցավ չտեսնի:
 Տղերքը գեղիցը դուս թռան դաշար.
 Տանըցիք փախան, որ ընկնին կրակը.
 Էլ լաց չէ՛ր գալիս նրանց կարոտ աշքը,
 Նրանց բուրշ, բազան մնաց երկինքը:
 «Տունը ֆանդեցին տանըցոնց գլխին,
 Մեկը ֆանդեցին, վրա քափեցին»,
 Ձայն տվեց Վարդանն՝ հզոր պատանին,
 Աշոտն ֆաշափրա, Մուշեղ Արծրունին,
 Մեկն Նաղի խանի, մեկն Օֆյուզ աղի,
 Մեկն Ջաֆար խանի ֆամակը բոնեցին.
 Երկուսն հրեշտակի պես թռան, գնացին:
 Բայց սուրն Վարդանի՝ Օֆյուզ ամդնին,
 Որ սաղ առյուծին քե խփեր գլխին,
 Իսկույն կսասկեր, կնապաղեր գետնին,
 Միջիցն երկու կես արեց և՛ սնաքին.
 Կեսն ձիու ևս կողմը ֆաշ էլավ,
 Կեսն մյուս կողմին դիպավ ու կոխով:
 Իսկույն սարիցը ամպը տրաֆեց,
 Երկինքը բաց էլավ, քե եղբ պատուվեց՝
 Քսան ձիավորով հսկայն Աղասի
 Ղարսի սարերիցն թռած, իր զշի
 Ձիու ականջումն մտած՝ վեր էկավ
 Բրդի շորերով, սարին վրա պրծավ:
 Գազան Հասան խան նրանց ֆուրյ կարծելով՝
 Հենց որ մոտացան, ընկավ ֆարերով:
 Փեշոսմաբֆյարի, խանի, բեկերի
 Դիլրներն, ինչպես մեկ անջան ծտի,
 Թուսն առաչները, ձիանոնց տակերը:
 Հարամու գլխին ջուր, կրակ մաղվեց.
 Ձին էլ տիրոջ վրա ոտը քարծրացրեց.
 Գլումբուրու ղզիցը ոսի բալաբան,
 Քաջ սաղաքների դոստոեն, կապիտանն

Արծվի պէս հասան, թշնամուն մեջ առան:
 Թովր մեկ կողմիցն, քուրը մյուսիցն,
 Մինը առաջիցն, մինը ետևիցն
 Հնձեցին թշվառ թշնամու գորհր,
 Զարդեցին, բերին էլ թովի կողմը:
 Արինը ծովի պէս գնում էր, կանգնում,
 Հայերն լաշերի վրով անց կենում.
 Նոր հոգի առած՝ իրանց տունն ընկան,
 Հեր ու մեր, որդի դոշ-դոշի կպան.
 Հարսն ու փեսայի ջուր դառած աչքը,
 Երկինքն վերացած հոգին ու կյանքը
 Էլ աշխարհ էկան, էլ իրար քան,
 Իրար գրկեցին, իրար մոռացան,
 Իրար ձեռք տվին, բայց դեռ չիմացան՝
 Երկնո՞ւմն են, թե՞ աշխարհիս վրա,
 Երազո՞ւմ, քնա՞ծ, թե՞ աշխարհը բաց:
 Հազար անգամ էն սուրբ հողին, գետնին
 Ընկան, համբուրեցին ու ծունը դրեցին,
 Այոթք, պաղատանք ասածուն մատուցին:
 Սար ու ձոր նրանց վրա խնդային.
 Դեպքերի բոցը դառավ չրաղղան.
 Ուրդի ու ծնող իրար նստով ընկան.
 Ինչ որ ունեին՝ առան ու էկան,
 Ուր թովի տակին, սալդարի մոտին
 Հավաքվին, որ էլ վնաս չտեսնին,
 Մինչև թշնամիքն գնան ու կորչին:
 Բայց էս հաղաղին քաջն Ս.դասին՝
 Հազար աչք ուզեց, որ տեսնի նրան,
 Գյուլմ էլավ իսպառ, կորավ նա անձայն:

<10>

Արեգակը դեռ Լրկնքի մեջտեղը չհասած՝ ուզում էր, որ կրակ վեր ածի, սար ու ձոր խորովի: Հյուսիսային կողմիցը մեկ մթնած, սևակուլ ափ, երկնքի երեսը ջարդելով, վազում էր, որ նրա առաջը բռնի: Ալա-գյաղի գլխիցը մեկ դառնաշունչ բորչաղ վեր կացավ ու քար ու հող իրար

գլխի տալով՝ էկավ, Խլղարաքիլիսի վրա դահիճի պես բռնեց: Արինակեր Հասան խանը, որ էսօր ավելի իր ձիուն, քանց իր քաջության հունարովը գլուխը սլոթացրեց, կատաղած գազանի պես հոգին բերանն առած որ ետ չի՝ մտիկ արեց, աստված ո՛չ շհանց տա. զորքը ամեն մեկը սար ու ձոր ընկած, շատի ձիանն՝ որը լկամը կոտորած, որի թամբը փորի տակին, որն էլ իր տևրը կնքան էր գլխի վրա քաշ տվել, քարեքար տվել, որ գլուխ, երես ջարդվել, կոտորատվել, ոտներն էին օրգանգվում մնացել ոլորված, կախ ընկած, կամ կես մարմինը ջախըբուրդ էլել, սիրտն ու թոքը արին-քամ էլել, փորիցը դուս թափել, ու խրտնած ձին, քանի ոտներին էր դիպչում, է՛նքան խրխնջում, սար ու ձոր ընկնում:

Ղուլ ու նոքար Աղասու թրին էին ղուրբան էլել, որ էս միջոցումը Ղարսա սարերի վրա մեկ քանի ղոչաղ բրդստանցի հայ ետեն էր քցել ու արծվի պես, որտեղ մեկ ֆորս ճանկում էր, ական թոթափել վրա էր հասնում, ցրվում, փարա-փարա անում: Հարիւր տեղ նրան ղղբաշի ղոնշունը՝ Մաստարա, Ղոչավանքի ղղերումն, ռաստ էին բերել, հինգ հարիւր մարդով վրա տվել ու քառասունով, հիսունով ջարդվել, էլ ետ դառել: Սուղազյան մեկ օր նաղի խանին՝ էս ահագին գազանին, որ հարյուր մարդի չէ՛ր ասիլ, թե աստված ա ստեղծել, է՛ն տեղը քցեց, որ իր մարդկերանցովը մեկ բարձր թափից վեր ընկավ ու ղղբաշի հողը մտավ, որ պրծավ, թե չէ՛ Աղասու ձեռին պետք է իր բոլոր սպանած անմեղ հայերի արնի շաղմեն տար: Բայց Աղասու արածները թողանք ուրիշ ժամանակի ու գնանք մեր բանը:

Հասան խանը որ աչքը չի՛ բարձրացրեց ու Աղասուն՝ ձիու անկալը մտած, ետևիցը քշելիս տեսավ, ոտն ու ձեռքը թուլացան. ուզում էր ձին բաց թողի ու քարափնվեր, Արփաչայի ձորն ընկնի, ուղում էր, որ ինքը իր թուրը իր սիրտը խրի, որ չասեն, թե Հասան խանին սպանեցին. քարին իր գլուխը մատաղ տա, քանց մեկ ռհաթ հայի, որ հաղարներով հենց էն տեղարևներն էր սուրը քաշել, տանով, տեղով էրել, գերի արել. բայց էի ռաշդի սիրտը ո՛չինչ տեղ կնքան ղայիմ չի՛ ըլիլ, որքան ետին սհաթումը, կյանք ու մահ կովելիս: Մեկ շարք վերստաշափ տեղ էր մնացել, որ շունչը քամուն տա, հենց էն ա, թուր, ասպաբ ուղում էր, որ ետ անի, ձին բաց թողա, մեկ քաշի տակ շոքի ու բալթի իր թշնամուն գլուխով էլա վախացնի կամ սպանի, վախտն անց էր կացել: Հսկայն Աղասի թուրը սրտին դեմ արեց.

— Վե՛ր քցի թուր ու թվանք ձեռիցդ, որ էս սհաթիս փառլալամիշ կանեմ: Դու էստեղ չի՛ պետք է սատկիս, հայակեր շո՛ւն, իմ թուրն ափսո՛ս ա, որ քեզ պես թշվառ ճիճուն սպանի. չէ՛, ամոթ ա իմ տղամար-

գությանը, որ քեզ քարի տակի կամ չոլումն սատկացնեմ, որ ղշերը ջամ-
դաքդ ուտեն, քարերն ու հողը քո մուռտառ արինդ ծծեն, ու լսողը էնպես
կարծի, թե կովումը մեռար. է՛դ անիրավ լաշդ չի՛ գտնի, մեռած հողիդ
վրա էլ չի՛ թքի, ու ամեն անց կենող մեկ քար չի՛ վրեժ քցի ու գյուղիդ
ուշունց տա, թե քո անաստված ոսկերքն են էնտեղ հող դառել: Հլա քանի
Նրեան չե՛ն առել, քեզ հետս շան պես քաշ կտամ, սարևաար կքցեմ:
Ճանճը սպանիլ ի՞նչ տղամարդութիւն ա: Հլա շատ օր պետք է հայի
հաց, խողի միս ուտես, հայի մեծահոգութիւնը ու մարդասիրութիւնը
տեսնիս, որ նեղ օրվան դադրը իմանաս, իմանա՛ս, թե տնաքանդութիւ-
նը, մարդասպանութիւնը ի՞նչ զատ ա, իմանա՛ս, թե Քրիստոսի օրենքն
ո՞րքան սուրբ ա, ու կամ մեր խաչին ղուլ դառնաս, մեր հավատը պաշ-
տես, որ հոգուդ փրկութիւն ըլի, յա թե չէ, որ էդ արինաթաթախ ձեռնե-
րովդ, էդ սատանի փայ հոգովդ ուզենաս ձեր ջհանդամը գնալ, քեզ էն
հայերին տամ, որի որդիքը կոտորել, տները քանդել, աշքերը քուցարել
<ես>, որ միսդ՝ ղիմա-ղիմա, արինդ շանը տան ու գլուխդ գեղեղեղ,
աշխարքե-աշխարհ ման ածեն, առաջիդ մատաղ մորթնն աստծու համար,
չունքի մատաղի ու մարդի արնի էդքան ծարավ էր քո հարամ սիրտը, որ
բալքի թե իմ խեղճ ազգի սիրտը հովանա: Հազար-հազար գլուխ ես կըտ-
րել, Ղարս ու Բայազիդ քանդել, ավերել, ափսոս չի՛ էս ղուլ գլուխդ քարի
տակի մնա: Զէ՛, չէ՛, Հասան շուն, հայի սիրտը մեծ ա. քեզ վրա պետք
է գյուղ շինած, քար կաղնացրած, անունդ ու պատմութիւնդ վրեն գրած,
ո՞ր մեր որդիքն էլ քո տղամարդութիւնն իմանան ու ձեզ պես շան ձեռին
գերի չընկնին, ձե՛զ գերի անեն, ձե՛զ կոտորեն, ձե՛ր հոգին հանեն: Էս
էն քարերն են, որ ոտնատակ էիր տալիս ու հազար գերի վրնեռովը տա-
նում կամ սպանում, որ հմիկ ոտդ բռնել են, քեզ ուզում են կուլ տան,
քեզանից վրեժ պահանջեն. բայց ես չե՛մ տալ, ես քո արինը էդպես էժան
չե՛մ ծախիլ, էդ թանկ ջանդ ի՞նչպես շուտով վարթարաֆ կանեմ. հլա
ինձ շատ պետք է տեսնիս, որ արածներդ միտքդ բերես. դու ամաչես, որ
հայի ղուլ ես դառել. ես ուրախանամ, որ քեզ լավութիւն կարողացա անիլ
ու մեկ քանի ժամանակ էլ կյանքդ երկարացրի: Նրեսիդ խաշ հանի՛ր,
երեսդ մեր աղոթարանը դարձրո՛ւ. դու մեր անտեր հայերին շատ ես քո
քաջքի կողմը դարձրել ու շլինքը կտրել. էսօր էլ դու մեր աղոթարանը ճա-
նաչի՛ր. մերիցը արեգակն ա դուս գալիս, մեր դաշտերը ծաղկացնում,
ձերիցը տաք քամի գալիս, հանդերը էրում, չորացնում: Զոքի՛ր, Հա՛սան
խան. տերտեր չե՛մ, ամա գետը մոտիկ ա, ջուրը կքաշեմ, Հասան անունդ
կղենք 0հան: Մեր պասը դեռ չե՛ս պահել, չունքի միս ուտելու սովոր ես
0՛, մեր սիրութիւնը, որ էնքան ոտի տակ ես տվել, թե որ աստված տա,

համն առնիս, էն ժամանակը է՛դ սև երեսդ կսպիտակի, է՛դ գիլի աչքերդ գառնի կդառնա, է՛դ հոտած բերանդ կդառնա աստուծո տաճար: Մինչև մեր Քրիստոսին չպաշտես, մեր սրբերի առաջին հազար անգամ չոքես, մեր մեռունը երեսիդ չքսվի, մեր տերտերի ձեռը չպաշես, Աստված երկընթեցը ձեն տա, քեզ չէ՛ թե բաց թողամ, փառչա-փառչա կանեմ, էդ փիս հոգիդ սատանեքոնցը կտամ: Շո՛ւտ, շոքի՛ր, շոքի՛ր, թե չէ, տեսնո՞ւմ ես թուրը, գլուխդ սոխի պես կթոցնե՛մ, շոքի՛ր...

Փար ըլեր՝ կպատուվեր էս խոսքերիցը, ի՞նչ թե Հասան խանը՝ աշխարքի տերը, երկրի քանդողը: Ամեն բանը տարավ համբերությամբ, ձեն չի՛ հանեց: Փուրդ ասեր, օսմանցի ասեր նրան էս խոսքերը, ե՛րբ էնքան կցավեր. հայից էսպես թուք և մուր ստանա, որ մինչև էն օրը խո՛ւտ, ա՛ղբ էր համարո՞ւմ: Հայը նրա հավատը ոտի տակ տա՞ւ: Արինը կոխեց աչքերը, մեռած հոգին, հենց գիտես, նոր շունչ առավ. ատամները դրո՜ճըտացրեց, աչքերը կայծակին տալով՝ տեղիցը վեր թռավ ու կատաղածի պես դամեն հանեց, վրա պրծավ:

— Հայի շուն, դո՞ւ մնացիր Հասան խանի վրա ոտք բարձրացնես, դո՞ւ մնացիր ձեր հոտած հավատի լափն իմ գլխին ածես. գյուղ պատըռվի, Հասան խան, հողը գլխիդ, էս ի՞նչ ես լսում: Գլխիդ փափախը քամին տանի, քառանայիր, ո՛չ լսեիր, էս ի՞նչ իմացար: Հազար-հազար մարդի փոր վեր ածես, մեկ հայի կտորի առաջին էսպես կո՛ւչ գա՞ս. էլ ո՛ւր եմ ուզում աշխարհներ առնեմ, որ էս խոսքը պետք է լսեի: Ընչի՞ չի՞ պետք է ես հայ-օլանի քոքը կտրեի, որ ձեր անհավատ հոգին երկրի վրա էլ չըլեր, — ասաց ու կատաղությամբ դամեն էնպես Աղասու վրա շարտեց, որ թե ձին չէ՛ր խրտնել, ու Աղասին գլուխը կոացրել, դամեն սրտի մեջտեղը պետք է ցցվեր:

Աղասին քարիցը կկարծեր, նրանից չէ՛ր կարծիլ էս բանը:

— Խա՛ն, կատաղած գիլի կերած մսի համը դեռ ատամների տակը կըլի, արինակե՛ր գազան. էդպես հո չե՞ն խփիլ կամ գողի պես վրա պըրծե՞նի՞: Զեռս ափսո՞ս ա, որ քեզ դիպչի, գազանին գազանով պետք է պատժած: Խա՛ն, հլա ձիուս հունարը տե՛ս, հետո կիմանաս, թե ի՛նչ թուր ա վրեղ խաղում, — ասաց հսկայն ու ձիուն դամշեց:

Կատաղած ձին՝ բերանը փրփուրը լիքը, առաջին ոտները որ չի՛ բարձրացրեց ու թռավ, Հասան խանի լեղին ջուր կտրեց, բայց բախտը բանեց. ձին որ թռավ, նա մնաց մեջտեղը անվնաս: Մինչև Աղասին ձիու ջիլավը կքաշեր ու ետ կդառնար, Հասան խանը հոգի առավ, փշտովը հանեց, ձիու ճակատը ետ դարձնիլը ու փշտովի տրաքիլը մեկ էլավ: Հայվանը փռնչաց, երկու քթիցը արինը պրծավ, առաջի ոտների վրա էնպե՞ս

չոքեց ու գետնին դիպավ, որ Աղասու ոտի մատները օրգանգվին կպավ, աչքը կծծակին տվեց, սեւցաւ, արինը սրտումը թան դառաւ: Մինչև Աղասին ոտը օրգանգվիցը կհաներ, մինչև ձեռը թրին կհասներ ու ձիու առկիցը կբարձրանար, ասլան Հասան խանը վրա հասաւ. երկու լորանոց թորը շողաց. քար ու ձոր սկսեցին, էն ա, էլ իրանց գլուխը լալ, ասլան Աղասին գլուխը որ սաստիկ թափ չի՝ տվեց, էլ ետ փոքր արինը տաքացաւ, մեկ ոտը օրգանգվումը, ձախու ձեռը թրին ղուրբան տալով, թշնամու դեմը բռնելով, աջու ձեռը որ Հասան խանի գլխովը չի՝ պտտեց, քաշոյի կամ միրքի մագի տեղ շաննն ընկաւ ձեռքը. մատները բերնումը, բլթը բողազի տակին՝ շանին որ հուպ չտվեց, էն թաք-թաք հին ատամներն էլ, որ էստեղ-էնտեղ երևում էին, ճոռացին, իրար կպան ու փշուր-փշուր էլան. գլուխը հավի գլխի պես պտտելով՝ էնպես սաստիկ ուղորեց, որ բոլոր տամարները ճոճոացին, ու Երևանու աստուծո գլուխը Աղասու մեկ ոտի տակին մնաց, փորը՝ մյուս, ու էսպես կաղնած վրեն, ինչպես սուրբ Գեորգ իր վիշապի գլխին, սկսեց մեր հսկայն մուշամբեն հանիլ, որ միշտ հետը ման էր ածում, դեմն ատամով ու աջու ձեռով յարեն կապիլ, դեմը էլ հավատի քարոզը կարդալ.

— Հայի ձեռի դու չե՛ս արժան, ոտը համբուրի՛ր, հայակե՛ր գազան: Հայի արնի ծարավ էիր, դե՛, կշտացի՛ր, ա՛նհոգի,— ասաց ու մինչև կուռը կկապեր, արինն էնպես էր վեր ածում, որ խանի աչքին ու բերնին թափի— Քեզ ասում եմ՝ մինչև հայ չի՛ դառնա, մինչև երեսիդ խաչ չի՛ հանես, չե՛ս պրծնիլ, չե՛ս, ի՞նչ ես մտածում. ես էսօր Լուսավորիչը պետք է դառնամ:

Բայց ա՛խ, երանի թե հավատը էսքան չըլեր մեր Աղասուն մոլորացրել, ու վիշապն ընկել էր ձեռքը, սար, վարթարաֆ աներ: Սասանեն իր պոչը մի բանում չխառնի. մինչև դու խաչը կհանես, նա իրան բանը կհոգա: Հենց յարեն կապեց, պրծաւ մեր կտրիճը ու ձեռը շարժեց, որ արինը էլ ետ իր տեղը գնա, ու ուզում էր, որ թշնամու շար ձեռները կապի ու էնպես նրան հավատ բերի, աչքը որ բարձրացրեց, աստված ո՛չ շհանց տա. իր ընկերտիքը, ամեն մեկը մեկ սարի, ծերից թռած՝ էկան, վրա հասան:

— Ա՛ղասի ջան, գլխիդ ճարը տե՛ս. քեզ ման գալով հոգիքս թռաւ, ախր ո՞ւր մնացիր. Հասան խանը նոր ղոնշուն ա հավաքել, գալիս ա: Խղարաքիլիսեն էլ ետ կոխեցին. Բողալվի թուրքերը կապիտանին գլխից հանեցին, թե ղզբաշը Գյումրու բերդը կառնի, թոփ ու թոփխանա հետընեն անան, ետ դառան. ջրատար, ողորմելի խալխը մնաց չոլումը, ոչխարի պես սառած. ոտը ո՛չ առաջ կարաց փոխել, ո՛չ ետը. որը ձի ուներ,

էլ ո՛չ բարեկամի մտիկ արեց, ո՛չ ազգականի, վեր էլավ, փախավ Գյում-
րի. մնացածները, աստված ո՛չ շհանց տա, իրար ճտով ընկած՝ մնացին
գառն ու ոշխարի պես բղղալով կանգնած: Ի՛նչ նրանց հալն ա, աստված
ո՛չ նշանց տա. սար ու ձոր սուգ են անում, լալիս:

— Ձեր տունը չքանդվի, ի՛նչ եք ասում՝ Հասան խան: Տասը Հա-
սան խան հո չկա՝ աշխարհումս. հրես, ոտիս տակին ընկած, հոգին տա-
լիս ա. դուք երազ ե՞ք պատմում, թե՞ զինովացել եք: Հասան խան, Հա-
սան խան. տո՛, հրես գլուխը ճտի պես ձեռումս, դուք ինձ պառավի հե-
քաթ ե՞ք ասում: Ամո՛թ ձեր փափախներին, տո՛, մեկ մտիկ արե՛ք, է՛:

Ո՛վ կհավատար ապա, թե էն ահագին ասլանը մեկ գառի ոտի տակի
ըլի. որ աշքները չի առավ նրա զարհուրելի կերպարանքին, արինն աշ-
քները կոխեց. բոլորն էլ թուր հանեցին, որ նրան թիքա-թիքա անեն. էլի
մեր խաչապաշտ Հսկայն իր սազն ածեց.

— Ո՛վ իմ գլուխը կսիրի, թուրը էլ <ետ> տեղը դնի. էդ ո՛չինչ
տղամարդութուն չի՛ չղումը մեկ ուլ մորթել: Թողե՛ք, հալա սրան մեկ
հավատ բերենք, ետո ի՛նչ ուզում ա ամեն մարդ, թո՛ղ էն անի:

— Տո՛, տո՛ւր, գլուխը ջնջխի՛ր, դրա հոգին աստված առնի, դրա
ամեն մեկ շունչը յաղու ա. օձը քանի շուտ սպանես, էնքան քո խերդ ա:
Դա էլ օ՛ր պտի տեսնի: Ձէ՛, դրա օրը պտի խավարի, դրա գլխին քար
ընկնի: Քարը քցի՛ր գլխին, դրա արինը մեր վզին: Տո՛, մեր ազգի տունը
քանդողին էլ լոպե պետք է կյա՛նք տված, շունչը բերնումը թողա՞ծ.
սպանի՛ր, ասում ենք, թե չէ քեզ էլ հետը կսպանեն՛ք:

— Ինձ սպանեցե՛ք, սրան ձեռը մեք տալ: Թո՛ղ սրա մահը մեկ քա-
նի մարդ էլա տեսնի, որ սրտները հովանա, է՛:

էս խոսք ու զրուցումն էին, որ բիրդանքի ձիավորի տուտը նրանց
վրա բաց էլավ: Ընկերքը վրա թափեցին, որ անօրենի թոզը քամուն տան.
անփորձ Աղասին, որ մինչև էն օրը նհախ տեղը մեկ արին չէ՛ր վեր ածել,
նրանց դեն արեց, խանին քաշեց մեկ քարափի գլուխ, ինքը գլխին կանգ-
նեց, խանի ձեռները կապած՝ աշխարի պես առաջին վեր դրեց, ընկերնե-
րին հրամայեց, որ ձիանը ձորն անեն ու թվանքները հագրած՝ ձորի բեր-
նումը կանգնին, ու իրեք զազաչափ խանիցը հեռու կանգնած, դռը քա-
րափին դեմ տված՝ էնքան մնաց, որ ձիավորների տուտը մեկ թվանքի
մանզզիլ էկավ, մոտացավ:

— Գլխերըդ ոտիս տակին ա, ա՛յ թուրքեր, ձեր ճակատը՝ գյուլլիս
առաջին, քսան ինձ նման իգիթ (ղոշաղ) տղերք՝ քամակիս. ամեն մեկս
մինչև ձեզանից քսանը չսպանենք, մինչև մեր բարութը չհատնի, կրակ
դառնաք, մեզ չե՛ք կարալ մոտանալ: Հինգ սհաթ ա ձեր հոգին, ձեր գլուխը

իմ ձեռիս ա էլել. էն Հասան խանը, որ սարեր էր դողացնում, ոտիս տակին ընկած. արան նայեցե՛ք, ձեր սև օրը լաց էլե՛ք: Խա՛ն, հրամայի՛ր, որ Խլղարաքիլիսեն ազատեն, կյանքդ էլ ազատ ա, թե չէ՛ հավի պես կմորթեմ. իմ ձեռի հունարը դու լավ փորձեցիր: Մարդ շրկի՛ր, որ ղոնշունդ ետ դառնա, թե չէ՛ քարափիցը վեր կքցեմ, հազար թիքա կըլիս: Ինչքան որ ըլի՝ մեկ հողում ենք մեծացել: Խա՛ն, կոիվ ունիս, դուշմանիդ հետ արա՛, խեղճ հայերը քեզ ի՞նչ են արել. էն ժամանակը քեզ խան կասեմ, թե որ էս տղամարդությունն անես: Մեծություն ունիս, բանացրո՛ւ:

Ջանն ազիզ ա. Հասան խանի նամագն էլ էս էր, որ մեկ պրծնի. հազար արախլու ու թուրք սպանեին նրանք, ի՞նչ հաջաթի Իրան դարդը քաշելով՝ իսկույն հրաման տվեց, որ մեկ քանի ձիավոր հասնին, ղոնշունը ետ քաշիլ տան, մինչև ինքն էլ դա: Բայց դեռ կիսաճամփի՝ Աղասու սիրտը գնաց. քաջ հսկայն չէ՛ր իմացել, թե մհլամը յարի վրա կդնեն: Կտրած տելը մնացել էր բոշ. արիւնը թեկրովը գնացել, ջանը բռնել էր. արեգակի շոգը մեկ կողմիցը, սովածությունը՝ մյուս, արիւնն էլ հո, հենց բռնի, ցամաքվել էր. էն հաղադին, որ ղուրբը ետ դառան, ու նա էլ սկսեց կրկին Հասան խանին հավատ բերի, քիչ-քիչ աչքերը շաղվեցավ, գլուխը պտըտեց, ուզեց, որ մեկ գլուխը բարձրացնի, տեղիցը վեր կենա ու ընկերներին իր գլխի էկածը պատմի, թուլացավ, քամակի վրա վեր ընկավ, աչքերը խփեց, մեկ բարակ ախից ավելի էլ ոչինչ չկարաց ասիլ: Սար ու ձոր ձեն տվին: Աղասու անունը որ տվին, քարափները զարդանդեցին: Ողորմելի ընկերքը քար ու հող գլխրներին տալով ու վրա չի թափեցին ու հարայ տվին, ձենն ընկավ ձիավորների անկաջը: Լացի, սգի ձենը որ իմացան, հենց գիտես, արեգակը նոր ծագեց, ական թոթափել թե առած՝ ետ դառան. էլ ո՞ւմ գլխումն էր մնացել խելք: Թշնամին էն ա, մեկ թվանքի մանգզիլ մոտացել էր, հարի տեղից թվանքները բաց էլավ: Աղասին աչքը բաց արեց կամաց, ա՛խ քաշեց ու ձևով իշարաթ արեց, որ ձորը թափին: Հնկերը իմացան նրա մտիքը, ուսըներին դրին իրանց թանկագին բեռը ու ձորը թափեցին:

Հենց ոտն ու ձեռ բաց էլած որ տեսավ իրան, արյունակեր Հասան խանը թուրը ավալ ինքը ձեռն առավ. մինչև ղոնշունը ձորի բերանը կհասնի, Աղասու ընկերքը Անի քաղաքի բուրջը մտան ու էնտեղ, ուր հարյուրավոր եկեղեցի, հազարավոր տներ, քոջ ու սարեք դիմացի սարերին ամաչացնում, վախացնում էին, ուր, ըստ ասության ուսմկին, այնքան էր հարստություն և ճոխություն, մինչ մեկ հովիվ տեսնելով մեկ զատկի, թե կնիկը եկեղեցումը տեղ չէ՛ր ճարել, էս պատճառով մեկ ահա-

գին տաճար շինեց, ու մեկ անսիրտ վանքականի խաթիր աստված հայոց վերջին կենաց ճրագը փշեց, թագաւորաց թախաը կործանեց, իրանց սրո, հրո գերի արավ: Ա՛խ, անմեղ սնապաշտութիւն. թագաւորաց հաբեղայից մատաղ տղինք, որ էստեղ ընկաւնք, է՛: Ու էն հիանալի տվերակքը, եկեղեցիքը թուլց մեկ սգո և լացի տեղեր: Էս բրջերի ծոցն էր, է՛: սրբոց աղոթքը ու մեր թաղաւորաց՝ Գագկի... Երկնային հոգին, որ Աղասուն պահեցին:

Մինչև նրան հինգ ընկերքը խտտած՝ դետնի տակի ճամփուլը գետի ղրաւը հանեցին, մինչև ընկերտանց հինգը թաքուն էս կողմից, հինգը՝ էն, սնց կացան, որ ձորից, սարից ձեն տան, հարայ-հրոց անեն, մյուս հինգը բրջի ծակերիցը քսան-ավել մարդ սպանեցին: Նրանք լավ գիտեին, թե հենց էսօր էլ թուրք, քուրդ, հայ՝ ո՛չ ոք սիրտ չի անում Անու միջովն անց կենա, որովհետեւ կարծում են, թե մեջը քաջքերով լիքն ա, որովհետեւ աստված մեկ անգամ անիծեց. էս իրանց պատճառ շինեցին. առաջուց էլ էնտեղ էին նրանք շատ քրդի ու թուրքի միսը խորովել ու ամեն ծակ ու խոռ էնպես իմացել, որ սատանեն նրանց չէ՛ր գտնիլ. մեկ կողմից ղզլբաշի սնապաշտութիւնը գիտելով՝ որ ձորից, բրջից, սարից թվանք-նեքը շնուացին, հայերը չգոռացին, ձորերը, խուլ-խուլ էրերը, խոր-խոր եկեղեցիքը, մատուռները նրանց ձենը ետ չի՛ կրկնեցին, Հասան խանի շինքը թեքվեց, էնպես կարծեց, թե հազար մեռել, հաւար հրեշտակ, հազար սատանա ոտն են առել, դալիս են: էլ ձեն չկարաց հանիլ. խելագարի պես ձեռով արեց, ինքը թռաւ, իրան դաստեն՝ քամակին: Նրեք-չորս վերստ հեռացած՝ որ մեկ քանիսը էլ էտ սիրտըները պնդացրին, որ մեկ տեսնին, թե ախր էս գիւլանը ո՞րտեղանց դուս էկան, ո՞ւր մնացին, գա՛լիս են. թե չէ՛, մեկ չոբան, աստուծո՛ւ ուղորմութիւնիցը որ մինչև հիմա մեկ եկեղեցում զողալով ջանն իրան էր հասել, ոտը խաղաղված տեսնելով՝ իծանը, սեիզները դուս արեց, որ շուտով գնա, ձորը թափի ու թըշ-նափու ձեռք շընկնի, սատանի պատկեր սեիզների դուխը որ շտեսան պարսիկքը, որ իրանց սատանեքը միշտ իծին են նմանութիւն տալիս, հենց իմացան, թե Սադայիլի բոլոր զորքը աշխարհ են եկել. իրար գլխով ընկան, թոզն աչքըներն առավ. ամեն մեկ ձիու ոտը փոխելիս, հենց իմանում էին, որ հմիկ, որտի որ ա, գլխըները կերթա. էսպես՝ որ աչքըները բաց չարին, աստված ո՛չ մեր թշնամու առաջը բերի. իրանց դժոխքի փորը սկսավ բաց ըլիլ, իրանց զորքն սկսավ խղարաքիլիսեն մտնիլ, որ երեք սհաթվան ճամփա ա էստեղանց. քյարի առաջին էնպես հավատով չէին չոբիլ, որ էստեղ չոբեցին, նամաղներն արին, ձեռըները լվացին, միրք-ները սանդրեցին, շունքի ճաշը հասել էր. թըրները սրբեցին, Ալուն իրանց

շնորհակալութիւնն արին, քյաբին՝ իրանց երկրպագութիւնը, ու թամուզ ձեռներով, մուռտառ սրտով վեր կացան, որ իրանց աստուծո տված մատաղը կտրեն, տոն կատարեն, որ ջաննաթի դուռը շուտով բաց ըլի նրանց առաջին:

Բոլոր տիեզերք, հորիզոնք երկնից, գագաթք լեռանց, սահանք բարձանց սկսեցին տապալիլ. թխպագին, արջնաթույր, սկաթն ամպն, որ բարձրացել էր, հասավ արեգակի մոտ ու արյան ծովի պես առաջ փոքր ժամանակ կարմրատակեցավ, ապա կուտակվելով, ծալվելով՝ էնպես այլազունեցավ, սեացավ, մինչև հեռու տեղից տեսնողք էլ էն օրը էնպես էին կարծել, որ մեկ տեղ աշխարհ ա կործանվում. օրը դառավ գիշեր, շավ, ճիւղ, թռչուն, անասուն՝ վաղուց փախել, քարափնների արանքը, մեշեքանց ծոցն, էրերի սրուճախն էին մտել ու դողալով հեթեթում, հեթեթալով շունչ քաշում:

Խլղարաքիլիսո խոտերի, արտերի բոցը քամին քշելով՝ տարել էր, մեշեքն էր քցել. դուզ, շու, դա, քու, չավշան, թուփ, խուփ, ծղնոտ, տերև, ծառ, ինչպես ամառվան գիշերը կրակ տված շու, սարերը աստղեր էին շինել, ձորերը՝ երկինք, որ պարզիկա վախտը ամեն գիշեր մեր գլխին էրվում են: Կատաղի քամին բոցին սուաջն ալած որ չէր դամշում ու քացի տալիս, հենց իմանում էր մարդ, թե Շորագլալու դաշտը հրեղեն ծով ա դարձել, ու կրակի, բոցի ֆրթնեն (այիբը) քութուրթ, կայծակ ածում դաշտերի գլխին: Խուլ ձորերը, խոր էրերը բողազները ետ ճոթած որ կուլ տված քամին էլ ետ չէին քշում, տալիս քարափնելի ճակատին, քարերը, ծառերը ուզում էին անկաջները կալնին, ոտ առնին, փախչին, ու նրանց դողի ու զրնգոցի ձենի մեկ տուտը երկինքն էր հասել, ամպերն իրարոցով տալիս, մյուսը գետնի գլուխը, մեջքը, ոսկորները ջարդելով՝ անդունդը խրվում ու հազար տեղ գռռալով, ջարդվելով գնում, կորչում, լուվում, պապանձվում: Կայծակի ամեն մեկ ճամբարակը, ճոպանը, ինչպես մեկ հրեղեն սուր, որ երկինքը չէր ճկում, ամպերի մեջքը կոտրում ու Ալագլաղի, Մասսա, Դվալու գլխին, թափին տալիս, ուզում էին, որ էս ահագին երկրի գլխները, իրանց աչք-ձորերը տակուվեր անեն, քոռացնեն, իրար սպանեն ու սաղ-սաղ անդունդը խրվին, բաթմիշ ըլին, Լեմպերը օխաը գլխանի վիշապի նման, երկնքիցը ճուղակ էլած, որ բերանը չէին բաց անում, խփում, ուզում էին, որ սաղ երկինքը կում անեն, ծամեն, փշուր-փշուր անեն ու էլ ետ հազար թիթա արած՝ ածեն անիրավ մարդի գլխին, որ ո՛չ երկնքիցն ա պատկառում, ո՛չ աստվածանից վախենում, ո՛չ ջուր իրան օրինակ առնում, ո՛չ հողից մեկ խրատ վերցնում, ո՛չ իր խեղճ հո-

գու ներքին ձևնը լսում, որ զիշեր-ցերեկ լալով, արտասովելով, քնած թե զարթուն, ձևն են տալիս, գոռում.

— Երկնքի արեգակի պես, երկրի հողի պես, դու, աստուծո պատկեր, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, քեզ պահի՛ր, լավություն արա՛, աստործուն նմանի՛ր, ընկերդ պահպանի՛ր, աստուծո աշխարհը շինի՛ր, նրա ձեռագործը մի՛ քանդի՛ր, որ դու էլ մնաս շեն, դու էլ չի՛ քանդվիս, հողին չի՛ հալասարվիս:

Երկինք, երկիր, սար, ձոր՝ անկաջ, աչք խփել, լալիս, սուգ էին անում, դռներին ծեծում, գլխներին տալիս, երեսները պոկում, պոճոկում. ամպք ուզում էին խլարաքիլսեն վերե քաշեն, անդունդք՝ իրանց ծոցը քաշեն, պահեն. քար ու հող իրար կտրատում, սպանում էին, բայց աստուծո պատկեր մարդը՝ աչքը բաց, անկաջը սրած, կոները վեր քաշած, կայծակի թուրը ի՛ր գլխին էր խփում, նա իր թուրը՝ ողորմելի խլարաքիլացվոց գլխին: Ամպի կարկուտն ի՛ր դռին էր վեր հատում, որ աստվածանից վախենա, նա իր թվանքի կարկուտը անճար հայերի էրեխեքանց, անմեղ մանկանց, նորահաս հարսների գլխին էր վեր ածում: Երկիրն իրա՛ն էր ուզում քարի, հողի տակով անի, նա մեր աղպի ողորմելի ջիվան ուղիւն էր արյան ծովումը խեղդում, ջախքբուրդ անում: Սարերն ուզում էին պարսից գլխին թափին, խո՛ր տանին, նրանք մեր անտեր խալիսի տուն, տեղ կրակում, իրանց սրի բերնով զիմա-դիմա տալիս:

Ա՛խ, սիրտս կտրատվում ա. լեզուն ի՛նչ ա, որ բառով կարողանա էն սարսափելի տեսարանը պատմիլ, որ լսողը կամ կարգացողը իմունա, թե իր խեղճ ավաղանի քիր ու ախպերը ի՛նչ հալումն էին էս սհաթին, ի՛նչ էին քաշում, ի՛նչ էին տեսնում, ո՞ւմ առաջին, ո՞ւմ ձեռին, ո՞ր աշխարհում, ո՞ր հույում: Ա՛խ, շլինքդ չկուտի, Ա՛ղասի. ա՛խ, ո՞ր էիր էս սհաթին: Թագավո՛րք Հայոց, որ Անու միջումը անուշ քնած, ձեր ուղիւլը հարածու ձեռին՝ դուք մեկ գլուխ չի՛ բարձրացրիք, որ նրանց հալարին հասնիք. է՛ն ուղիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարք զարմացրին իրանց քաջությունքը, երկիրը սասանացրին իրանց տղամարդությունքը ու, ինչպես դուք, հսկայաբար պահպանեցին իրանց աշխարհը, ձեր հողը, ձեր հայրենիքը, ու դո՛ւք, անգութք, թողիք նրանց էսպես փորձանքի միջում, թշնամու թրի առաջին:

<11>

Բայց վա՛յ ինձ, ո՞ր հասա, ո՞ր տարավ ինձ իմ կսկիծը, իմ էրված սիրտը: Լեզուս չի՛, որ խոսում ա, հոգիս ա, որ զգում ա, ազգիս արինը առաջիս թափում, իմ հայրենիքն առաջիս քանդվում, իմ սիրելի

ախպոր աղի արտասուները ու դառը սուգը՝ սիրտս էրում, խորովում: Ի՞նչ պես բերնիս հուպ տամ. արինս քթովս ա դուս գալիս, աչքս կայծակին տալիս. ջանս էլ տամ, էլի իմ թանկագին աղգի արինն ու ոսկերքը Շորա-դյալու հողումը շորացած՝ կարելի ա, թե մեկ մարդի չէրևեր, մեկ մարդ չիմանար, թե ես էլ էստեղ պետք է զոհ ըլեի*, չիմանայի, չտեսնեի, չլայի ու ահի արտասնքով շխնդրեի. ով իշխարաքրիսու պատմությունը կարդա, ինչ աստվածասեր հայ նրանց տարաբախտությունն իմանա, գլուխը պահի, նրանց հոգին հիշի, իր հոգին ու մարմինը էլ թշնամու ձեռք չտա՛, չտա՛. ջուրն ընկնի, կրակումն էրվի, բայց իր յախեն պարսից ձեռք չի՞ քցի, չի՞ քցի. գլուխը ծախի, իր ալգի դարդին հասնի, իրան գերի չա՛նի, չա՛նի: Ա՛խ, երաբ ասածս տե՞ղ կհասնի, թե՞ հետս գերեղմանը կերթա ու հողումն էլ ոսկերքս կմաշի, կտանջի, դրախտն ինձ դժոխք կշինի, գե-րեզմանն՝ ինձ գեհյան (քուրա):

Էրեխե՛ք, ձեր ջանին մեռնիմ, ձե՛զ եմ ասում իմ դարդը, ձեզ հմար եմ գրում, ձեր երեսին դուրբան. հողումն էլ ըլիմ, էկե՛ք, վրես կանգնեցե՛ք. թե ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը ձեզ վնաս տա, անի-ծեցե՛ք ինձ, թե օգուտ՝ օրհնեցե՛ք ու լսեցե՛ք ձեր ընկերների լացն ու սուգը, նրանց հորնըմոր կակիծն, ու ձեր հորնըմոր ծոցում դինջ հանգստա-նալիս՝ ասածներս մտքներդ բերե՛ք: Խլարաքրիսեցոց անմեղ երեխե-քանց ձևը քանի անկաջներդ ընկնի, փառք տվե՛ք աստուծուն, որ էնպես երկնքի տակի ծնվեցի՛ք, որ ձեր աչքը էսպիս բան չտեսալ: Նրանց ծո-ցումը մեծացաք, նրանց կաթովն ապրեցիք ու նրանց արինը չիմեցիք, նրանց դոշի վրա քնեցիք ու շմորթվեցիք, նրանց կռան վրա խաղացիք ու ո՛չ նրանց մեռած, կտրատված, թիքա-թիքա արած, արինաթաթալ լա-շի վրա ընկաք ու լալով, արտասնքով նրանց արինը չծծեցիք: Կենդանի մոր փութից դուս էկաք, նրանց սերը վայելեցիք ու ո՛չ թե նրանց ճղած փութը դուք կենդանի մտաք, ու ձեր գլուխն էլ նրանց սրտումը արինաթա-թախ ցցվեց: Բարձի վրեն, յորդան-դոշակի տակին նրանց խտտեցիք, խնդացիք ու ո՛չ հողի միջումը, քարերի վրա, նրանց արնումը թավալ չալով՝ ձեր արինն էլ հետը խառնեցիք:

Ա՛խ, մի՛ լաք, մի՛ նախատեք ինձ, որ ես ձեր առաջին դժոխք եմ

* Էս ժամանակին վարժատանիցը դուս էկա ու Թիֆլիզուցը գնացի Հախպատ, Եփրեմ կաթողիկոսի մոտ, որ թուղթ առնիմ, գնամ, իմ ծնողացը հասնիմ, նրանց հետ քոչիմ ու գնամ Վենետիկ: Ամեն բանս հազիր էր. Օսմանլիցն էլ մեկ տերտեր էր էկել իր որդովը, ուզում էր ետ դառնար: Սրանց հետ էի ուզում ճամփու ընկնիմ, բայց դերձիկը դեռ շորս չէ՛ր հառցրել: Ո՛րքան նեղացա, որ նրանք գնացին, ես մնացի էրկու օրից հետո հենց մտա Դարաքրիսեն, Խլարաքրիսուս եսրներն էկան: Ողորմելի տերտերն իր որդուն էնտեղ էր սպանվել:

բաց անում. իմ սիրտս էլ որ դժոխքումն էրվի, էսքան շեմ կսկծալ, շեմ մորմոքվիլ, շեմ տանջվիլ, ինչպես Խլղարաքիլիսու պատմութիւնը միտքս բերելիս: Չբարկանա՞ք ինձ վրա, շասն՞ք, թե երազ եմ պատմում. հազարիցը մեկը շեմ ասում, որովհետեւ ձեռքս թուլանում ա, աչքս սեանում: Իմ լեզուս ի՞նչ ա, հարցրե՞ք էնտեղ ըլողներին, նրանք հազարապատիկ լավը կասեն, թե ի՞նչպես էին տնողորմ պարսիկքը մոր փորը ճղում, երեխեն հանում, թիքա-թիքա անում, առաջ ոտները կտրում, հետո՞ ձեռները, ասյա մզրախի, թրի ծերը հանած՝ նրա մղկտալուն, թրպրտալուն երկար ժամանակ մտիկ տալիս, իրանց դժոխային քեֆն անում, ասում, լսում, խնդում, ծիծաղում ու հետո, ա՛խ, հետո, էնպես անմեղ քոսփին հորնըմորը տալիս, կամ նրանց գլուխն էլ սրանցի հետ մատաղ անում:

Թողե՛ք, թողե՛ք անց կենա՛նք, հերիք ա. բայց ի՞նչ անեմ, հենց գիտեմ՝ էսօր ա Սահակ աղեն առաջիս կանգնել, աղլուխը աչքին դրել, աղաչանք անում, որ Հասան խանի սիրտը ռահմ ընկնի. էսօր են հայ սարվազներին են երեխեքանցը տալիս, որ նրանք բռնեն, իրանք փառչալամիշ անեն. էսօր են տասը պարսիկք Վարդանի քիր ու ախպերը, հերնըմերը առաջիս սաղ-սաղ քերթում, կաշիները հանում, ոտ ու ձեռ քարով, թոխմախով ջարդում, քացով երեսներին տալիս, ու Վարդանը՝ էս հրաշագեղ պատանին, ձեռները կապած, էս երկնային հրեշտակը՝ նրանց վրա կսեղանած. ոտն ա կսամենում շարժի, ճոպանը չի՛ թողում. ձեռն ա ուզում մեկ բանի հասցնի, չվանն ա դալիմ. թրի առաջն ա ուզում ընկնի, թուրքը չի՛ թողում. սիրտը պատռում ա, ձեռն չի՛ կարում հանի, շունքի նրա հասակի ջահել տղա, աղջիկ հավաքել, ձեռ, ոտ, բերան կապել, տանում են, որ իրանց դինն մատաղ անեն: Ողորմելի պատանին ուզում ա, որ մեկ ետ էլա մտիկ տա, իր ծնողաց սուրբ արինը ու կտրատված լաջը մի տեսնի, փափազն առնի, մեկ կաթ արին էլա վրեն քսի, մեկ բուռը հող էլա ծոցը կամ ջեբը դնի, որ հիշատակ մնա, մեկ համբուրի էլա ու ետին բարովն ասի, մեկ չոքի էլա, նրանց օրհնութիւնն առնի, բայց ա՛խ, ա՛խ, հարիր սուր գլխին պլոկած, աչքերը կապած՝ իր ընկերների հետ քշում են, անկաջները՝ փակ, որ նրանց ձեռն էլա լմանան, բերանները՝ կապած, որ իրար հետ խոսին. ձիու երըմիշ ըլելուցն են իմանում, որ շարժում են, բայց չգիտեն՝ ո՛ւր. դժո՛խքը, թե դրախտը.— դժո՛խքը, սիրելի, դժո՛խքը. սրանց տանում են, որ թուրքացնեն, իրանց դինն մատաղ անեն:

Շտ դառնա՛նք, պրծա՛նք. հազար ծեր ու պառա՛ւ, հազար տղա ու աղջիկ, մանուկ, ծծկեր իրար վրա փրթած՝ վաղուց ձեռները կտրեցին, երկնային քունը մտան: Ժահահոտութիւնը քիչ-քիչ սկսում ա բարձրանալ, հարավի չոր քամին՝ Պիշում. ամպերն էլ ետ սարերի գլխերներին հա-

վաքվեցան, նրանց աղաղակը աստված չիմացավ: Արեգակը վաղու՜մ և: արևմուտը հասնի, ղզլըաշը՝ Ապարան քաշվում: Խլղարաքիլիսեցոց հոգիքը՝ ո՛ւր.— դրախտը. արդարը դժոխքը ե՛րբ կերթա: Խլղարաքիլիսեն էրվեց, ամպերը քաշվեցին, սարերը դինջացան, հարիր տասը- տասնըհինգ տարեկան տղա, աղջիկ Հասան խանի օրդուն մտան: Ղոնշունը նաղրախանեն ածելով, պար դալով ետ ա դառել. դահիճը իրանց թրերն են հագրում, մոլեքը իրանց լեզվները սրում, որ Քրիստոսի որդիքը Ալուն մատաղ անեն: Վա՛յ, վա՛յ, Հայոց աղգ ջան, է՞ս օրին էիր դու արժան:

Իրիկունը որ գա, ա՛խ, գել, արջ, սարերի գազանները պտի գան, ձեր կացած տեղը իրանց ուրախությունն անեն: Էլ ո՞վ կլսի մոր ձեն, հոր աղոթք, Լրեխի խաղ ու ծիծաղ, ժամի ու զանգակի ձեն ձեր լաշերի վրեն: Գաղաններին կմնա բոլոր մեկդանը. նրանք պետք է էս գիշեր մաքառչա անեն էստեղ: Գնա՛նք, գնա՛նք, միսս սրսռում ա. օ՛հ, ո՞վ սիրտ կանի մոտանա. բաս էրեխեքանց ճարն ի՞նչ կըլի. նրանք կերթան Հասան խանի օրդուն, լաց կըլին, ջան ասող չի՛ ըլիլ. կէրվին, կմորմոքվին, մեկ ցավող չի՛ ըլիլ: Ամեն մեկը մեկ խանի կամ արախլվի ձեռի՝ հավի պես կծվա կամ լեղապատառ կըլի, կամ սուրը իր դոշը կխրի, իրան կսպանի, կամ տանջանքին չղիմանալով՝ կթորքանա. ո՞վ, լսողը ի՞նչպես չպտի սարսափիլ:

Տեսնի՛նք, ո՛ւր գնացին էս անմեղ գառները: Մեր բախտիցը, թե տարաբախտությունիցը, մութը գետինն առել ա, էլ մեզ մարդ չի՛ տեսնիլ, որ եսիր անի:

Մթնագիշերը քեզ մեկ ղարալթու ա երևում. գլուխը ցից, պատերը քանդված, հազար կայծակի ու երկրաշարժության երեսը դեմ տված, դռներն ու փանջարեքը խարաբա, խորան ու սեղան ավերակ՝ կանգնել ա տխուր եկեղեցին Ապարանու: Ուր հաղար գող ու ավազակ աղոթքի ու պատարագի տեղ անմեղ հայերի որդիքը՝ ձեռները կապած, բերան ու աչք խուփ, իրանց չար կատաղությանը պատարագ արին: Ուր հայոց թագավորքը, իշխանքը ու պայապատքը Ապարանի բյուրուտեսակ ծաղկների հոտը, էն պատվական աղբրների համն առնելով՝ իրանց ամառվան օրերը հովացնում, իրանց հովացած, զովացած սիրտը աստվածային սիրովը վառում, իրանց սուրբ սրտի աղոթքն ու մաղթանքը ծաղկների հոտի հետ խառը, թռչնոց ձենի հետ հա՛լասար, մեկ բերնով՝ իրիկուն, առավոտ երկինքն էին ուղարկում: Ուր էս սհաթին էլ մեկ ահագին չորս ջաղացի ջուր մեկ քանդված բլրի տակից, ուրտեղ որ Վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա ու պարանքն էին, երկրի երեսը ճոթելով, Ալագյապի սրտիցը, գետնի տակովը ճանապարհ րաց անելով՝ բերունը փրփրով լիքը, աչքերը

խոժոռած, դուս աւրծնում կատաղած, որ իրան պսակողներէի երեսը տեսնի, նրանց սիրաւ հովաքնի, քնելիս, զարթնելիս՝ երկնային ցոյլը նրանց երեսիցը դողանա, իր ցողը նրանց վրա թափի, բայց, ա՛խ, զլուսը քանդված տեսնելով, վրի շինած ապարանը՝ բրիշակ, եկեղեցին՝ ավերակ, չորս կողմը նրանց հմբի, սեղանի քարերը արհնաթաթախ, մամռապատ, փշրված ընկած, բերանը կրկին բաց ա անում, որ արտասունքը կուլ տա, էլ ետ իր փերը տանի, բլրի չորս կողմը պտտում, ոլորվում, խոտ ու ծաղիկ պսնկում, սուս, մունջ՝ իր ձենը փորը քաշում, աչքը խփում։ ջուրը հողի, քարեբի տակին ցրվում, էլ ետ գետինը մտնում, ու կես փայլ առու դառած՝ զնում Երեանու դաշտը, որ նրա էրված, իտրովված սիրտը հովաքնի էլա, Ապարանու սուզը, տարաբախտութիւնը էջմիածնին, Վաղարշապատին, Արմավրին, Երասխին, Մասսին պատմի ու նրա սև ջրի դառը արտասունքը իր հետ խառնի, որ Արարատի սրտիցն ու աչքիցն, ահագին գետի պես, լուռ, հանդարտ դուս ա դալիս,— Արարատյան դաշտի քանդված, ավերած երեսը տեսնում, վրընկերը սուղ անում ու քիթ ու պոռնակ աղի արտասնքով լիքը, տխուր երեսը անհոգի դամշով ծածկած, քամու առաջին, թշնամու ձեռին ծալվելով, չոքելով, կանգնելով՝ մյուս սարերի աչքի ջուրը, որ էստեղ էկել, ծովացել, կանգնել են, դամշի ու իլզունի միջումը կորել, վերցնի, գնա, խոր Վիրապա, Արտաշատա դզովն անց կենա, ու տրտում Երասխի հետ Զանգին ու Գառնու գետն էլ մեջ անեն, որոց մինը Սեանա աչքիցն ա կաթում, մյուսը սուրը Գեղարդա սրտիցը բոխում, երեսները կալնին ու սուզ անելով, գոռալով, Նոյան, Նախիջեանի, Մարանդի դերեզմանի, Նարեկա վանքի, Սյունյաց դաշտէրի սրտընկը հովաքնելով, աչքընկը սրբելով՝ գնան, Քոռն էլ մեջ անեն, իրանց արտասունքը նրանի հետ խառնեն ու տակին, Կասպից ծովի սիրտըն ածեն, նրա աղի չրումը կորչին, պարսից նավերը ջալըբուրդ անեն, ոռոսաց նավերը իրանց քամակի վրա տանին ու բերեն, որ ճամփին չհուսահատվին, չբեզարին ու էն իրանց բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալքի մեր հայրենիքը նրանց արծվի թևերի տակին դոբանա, մեծանա, դարդերը մոռանա ու էլ ետ իր առաջին փառքին հասնի։

է՛ս եկեղեցումը, է՛ս քարերի տակին ու աղբրի մոտին, քոլումը կուլ գա՛նք, որ մեզ չբռնեն։ Գիշերն էս ա, հասել ա, օրդուն՝ մեզանից մոտիկ, ու թուրք ազգը ցերեկն էլ էս կողմերովը չի՛ անց կենում, որովհետեւ Քրիստոսի թշնամի ա, ու անկաջ դնենք գիլանոնց ոռնալուն, պարսից գոռալուն, հայոց լալուն ու սգալուն ու էն անմեղ էրեխեքանց կրվելուն, ծնծվելուն, մղկտալուն, չունքի էստե՛ղ պետք է նրանց աչք ու բերան բաց անեն, որ նրանց դարչելի երեսը տեսնին, իրանց ծնողաց երեսը, իրանց

քաղցր հոր տունը մոռանան ու նրանց արինաթաթախ շանգերումը՝ իրանք մրմնջան, նրանք փրփնջան. իրանք մղկտան, սրանք վխկտան. իրանք գլուխ ու երես ծծեն, խորովին, սրանք միրուք ու ճալվեր սղալեն ու փառավորվին. իրանք հերներմելու, քիր ու ակալեր ձեն տալով՝ պոշները ետ ճոթուն, նվաղին, սրանք իրանց իմամ Հուսեյնի տնունը հիշելով՝ յա ծոցըները ուղեհան նրանց առնեն, յա դանակները, թրերը սրելով՝ նրանց սրտըներին դեմ անեն, որ լուխն:

Ա՛խ, չէ՛, չէ՛. անկաջդ կա՛լ, սի՛րելի, մարդի միսը սրսոտմ ա, գըլ-խին կրակ վառվում: Աստղերը դուս են էկել, պելացել. ցավակից լուսինը տխուր, դառնալարամ՝ հենց աչքը Ասարանի երևիին առավ թև չէ, էլ ետ շոքըշոք արևմուտն ա փախչում, որ անկաջները կալի, էս ողբալի աղա-զակը չլսի. երկիրն իր սև սգի շորը հսքավ, աչքերը խփեց, որ էս դառը տեսարանը չտեսնի. միմիայն անսիրտ, անգութ սարկը սիրտ ու բերան բաց արած՝ շար հրեշտակ քամու ձեռովը խաբար են իմանում, խաբար տալիս. ծիծաղելիս՝ ծիծաղում, հրհռալիս՝ հրհռում, հառաչելիս՝ հառաչում, գոռալիս՝ գոռում, լալիս՝ լաց ըլում, ու մեկ րոպեում հազար տեսակ ձեն իրար հետ խառնում, ու մեկն էլա իրանք չիմանում:

— Նա՛նի ջան... ջա՛նի ջան... ա՛խսլեր ջան... ա՛ստված ջան... բա՛-բա ջան, հո՛գի ջան... վա՛յ, վա՛յ... վա՛յ մեր սև օրին, արևին, վա՛յ մեր ջրատար գլխին: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր՝ ձեր ձեռովը մեզ ջուրն ածենիք, ի՞նչ կըլեր՝ մեզ չէ՛իք ծնել. ընչի՞ չի՞ մեզ էլ ձեր սրտի վրա մատաղ արին, ընչի՞ չի՞ մեզ էլ զիմա-դիմա տվին. էս ո՞ւր են հասցրել մեզ, էս ո՞ւր բերել. գետինը չի՞ պատվում, մեզ ներս տանում. երկնքի աչքը քոռացել, մեզ չի՞ տեսնում: Ա՛խ, ո՞ւմ ծոցից զրկվեցինք, ո՞ւմ ձեռն ընկանք: Ա՛խ, տեր աստված. ընչի՞ մեզ էսպես սլատվեցիր. քեզ ի՞նչ էինք սրել, որ մեր աչքը էսպես հանեցիր. ո՞ւմ մեկ վնաս տվինք, որ մեր գլխին քար քցեցիր: Մեր հորնըմորը, մեր քիր ու ակալերը մատաղ աշիր, ախր մեզ էլ նրանց հետ սանիիր, ի՞նչ կըլեր:

Մու՛թն էկել ա, գետինն առել, նա՛նի ջան, սար ու ձոր խավարել, փակվել, մենք մերը կորցրած հավի ճտերի պես ընկել ենք շու ու դուզ. ո՛չ աչքըներս ա քուն գալիս, ո՛չ սրտըներս՝ դարար, ա՛խ քաշելիս՝ կրակ ա դուս գալիս լերդներեցիցս. ո՞ւմ երեսին մտիկ անենք, որ մեր սուզը տեսնի. ո՞ւմ ճտովն ընկնինք, որ մեր արտասուները սրբի. ո՞ւմ մոտ գնանք, որ մեզ գոգն առնի, մեր սիրտը մխիթարի, մեր դարդն իմանա: Քարերը անկաջ չունին, որ մեր ձենը լսեն. սարերը սիրտ չունին, որ մեզ վրա ցալին. երկնքը՝ հեռու, որ մեզ քաշի, տանի. երկիրը թուր չունի, որ մեզ էլ փրթի, կոտորի. ո՞ւմ ասենք մեր դարդը, ա՛խ, ո՞ւմ: Ընչի՞ մեզ

աշխարհ բերիք, ընչի՞ մեզ կաթը տվիք, պահեցիք. դուք շուտով պրծաք, երկինքը գնացիք, մեզ՝ ուրբերիս, էս փո՛ւշ աշխարքի վրա թողիք, որ դհա ավելի տանջվինք, դհա ավելի շարշարվինք. ձեր կարոտը մեկ կողմից քաշենք, մաշվինք, մեր ցավը մյուս կողմից սրտըններս անենք, էրվինք, փոթոթվինք:

Ձեռներս կապած, գլխերնրս բաց, երկնքի տակին, Ապարանու շուտմը՝ ձեզ ենք կանչում, ձեզ ենք ուղում, ձեր անունը տալիս, ձեր խաթեր լալիս, ա՛յ մեր աղիւլ ծնողք. երկնքո՞ւմն ա ձեր հոգին, թողե՛ք, մեկ սհաթ դա, վրըներս պախա տա. երկրո՞ւմն ա դեռ, մեր աչքին մի երեխ, հասարթներս ասնինք ու հետո, ա՛յս, հետո մեր հոգին էլ ձեր հոգուն տանք. ձեզ հետ թռչինք, ձեզ հետ միանանք, դժոխք թև դրախտ, միասին տեսնինք. ուր որ ըլիք, առանց ձեզ չմնանք. ա՛յս, ի՞նչ կըլի, ի՞նչ... Ա՛յս, ի՞նչպես չի մեր սիրտը սլատովում, մեր ջանը կըվում, մեր բերնիցը կրակ դուս գալիս, մեզ խորովում. ի՞նչպես ա մեր լեզուն խոսում, ու չի՛ բըրքըրվում. մեր աչքը տեսնում ու չի՛ դուս տրաքում. մեր շունչը դուս գալիս ու չի՛ կտրվում. մեր արինը եռում ու չի՛ ցամաքում. մեր անկաջը լսում ու չի՛ քառանում. մեր ոտները փոխվում ու չի մեր տակին փշրվում, խորդուխաշ ըլում. էս ի՞նչ օր ա, որ մենք քաշում ենք:

Նանի՛ ջան, ա՛յսպեր ջան, բա՛բի ջան, վա՛յ, վա՛յ... է՛ս օրվան համար մեկ օրորոց դիլք, է՛ս օրվան համար մեկ սրից, ջրից աղատեցիք, մեր ցավին դարման տրիք. մեզ ջան ասելով, մեր աչքը սրբելով, գողըներդ առնելով, դռըներիդ կպցնելով, քրտինք թափելով, անքուն մնալով, սար ու ձոր ընկնելով՝ մեզ ապրուստ ճարեցիք. ձեր կյանքը խափարացրիք, մեզ ծաղկացրիք. դուք թառամեցիք, մեզ դալարացրիք. ձեր ումբը շորացրիք, մեզ տանը քուն դիլք. դուք հանդում, չուում, արևի, անձրևի տակի ջանըհան էլաք, որ մենք զորանանք. աչքըներիդ լիսը սպիտակացրիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք, ձեզ քոմակ ըլինք. է՛ս ա մեր քոմակ ըլիլը, է՛ս էր ձեր մուրաղը: էստո՞ւր համար աստծուն՝ լիսը բաց ըլելիս, մութը մթնելիս, գիշեր-ցերեկ աղոթք էիք անում, որ մեր ոտին քար չդիպչի, մեր մատը փուշ չըլի, մեր գլխին կարկուտ, արև չխփի. մեզ իր աչքի առաջին, իր թևի տակին ցավից, չոխից ազատի, որ մենք բաբի զավակ ըլինք. Քրիստոսի խաչի դուլ դառնանք, ավետարանի՝ ծառա, եկեղեցու՝ հող, ազգի պարծանք, աշխարքի՝ շենություն: Ա՛յս, ո՛ւր էս սհաթը աստուծո անկաջը, որ ձեր արդար ձենն մեկ էլա շսեց, ձեր հազար մուրաղի մեկն էլա չկատարեց ու մեզ էսպես քարին տվեց, ու մեր հոգին էլա չի՛ առնում, որ պրծնինք, ա՛յս, կորչինք էս անօրեն աշխարքիցը:

Սրբություն էիք առնում՝ մեզ հետըներդ տալ տալիս. ծամ էիք գնում՝

մեր ձեռք մոմ տալիս. զատիկ էր գալիս, ջրօրհնեք ըլելիս, կիրակու ժամին, սուրբ պատարագին՝ մեզ խտիտ անում կամ ձեռով տանում, քար, ավետարան, սեղանի, բեմի, խաչի, պատկերի առաջին, սրբերի ոտի տակին, գիրքը կարդալիս, սկին դուս գալիս՝ մեզ տերտերի ոտը քցում, խաչի առաջը դնում, մեղ համբուրիլ տալիս, դուք էլ համբուրում, աղաչանք անում, որ սուրբ ավագանի, մեռուների շնորհքը մեզ վրա մնա. ջուրն ընկնինք, մեղ պահի. կրակն ընկնինք, մեղ պրծալնի, մեղ զորացնի, որ էսօր է՛ս կրակումը, է՛ս բոցումը էրվինք, տանջվինք, մեր ձենը չիմանաք. մաշվինք, փշանանք, մեր սուզը չանե՞ք. թրով մեզ կտրատեն, մեզ դուք չազատե՞ք:

Ո՛վ արարիչ, մեր հոգու տվող աստված. ինչպես մեզ սուղծեցիր, էլ ետ մեղ սպանի՛ր. ինչպես կյանք տվիր, էլ ետ դու խի՛ր. հող էինք քեզ մոտ, էլ ետ հող շինի՛ր. շունչ տվիր՝ ապրինք, էլի շունչդ ետ ուզի՛ր: Ի՞նչ ենք անում մենք էլ փառքն ու կյանքը, մեզ ի՞նչ հարկավոր՝ երկիր, աշխարհք: Մեր շունենաս, լա՛ դու լաց ըլելիս, հեր շունենաս, գա՛ դու կսկծալիս, քիրդ մոտիդ չըլի՛ դու սուղ անելիս, ախպերդ ձենդ չլսի՛ սիրտդ պատըռվելիս: Ո՛վ մեր արարիչ, մեր տե՛ր ու մեր հե՛ր. հերնքմերենքս տա՛րար, մեղ էլ տանիր. քիր, ախպեր առար, մեղ էլ սպանեիր. էլ չենք ուզում քո սերն ու խնամքը, էլ չենք խնդրում, որ պահես մեր կյանքը. հրեղեն սերովրեղ թո՛ղ մեզ սպանի, բոցեղեն քերովրեղ թո՛ղ մեզ էրի, խորովի. մեզ դրախտը մի՛ տանիր, դժոխքը ուղարկի՛ր. հրեշտակի մի՛ տար, սատանեն թո՛ղ գար. մեր ծնողքը մի տեսնեինք, թող դեր մեզ կո՛ւ տար. նրանց սերն առնեինք, նրանց տեսնեինք. մեր հոգին տալինք, նրանցն ստանալինք ու էս դառն օրը հե՛շ շտեսնեինք, ա՛խ, շտեսնեինք:

Էսքան մեծամեծ մարդիկ՝ խաներ, բեկիր, աղեք, ֆառաշ, մուլա, ախունդ, էս ի՞նչ են էստեղ կանգնել, հալաքվել. չե՛ս ուզում դու էլ մի աչքդ քցես, նայե՛ս: Հալ սարվաղները աչք ու բերան կալել, փափախով են անում, որ հեռանանք, մոտ չդնանք: Սաքի մոտ էլ գնացիր, ի՞նչ օգուտ. միսդ ջանումդ կմաշվի, կքրքրվի: Ծո դա՛ռ, ես քեզ կասեմ: Քսան-երեսուն կրեխա փարշալամիշ արին: Մուլի թույնը քար չարեց, չեն թուրքանում, պտի մատաղ ըլին: Դահիճը մեկը-մեկի ետեկցը շախկա տալով կոտորում ա: Վաղանք՝ էս թագավորածին պատանին, երեսը լուսափայլել, հրեշտակի պես կանգնել ա, ո՛չ Հասան խանի պարզեկն ա մտիկ տալիս, ո՛չ ոսկուն, մարգարտին, ո՛չ ալվան-ալվան շորերին, ձիուն, յարադին, ո՛չ մուլեբանց խրատին, ո՛չ հայերի աղաչանքին, ո՛չ թշնամու ահ տալուն, ո՛չ թրին, սրին, վառած կրակին, տաքացրած շամփրին, որ պտի

միսը կոխեն, ո՛չ քարփշին, որ պտի ոտների արանքը դնեն, ո՛չ քլալփաթ-
նին, որ հենց, էն ա, բարձրացնում են, որ միտը քաղեն, ո՛չ կրակած
պղնձին, որ պտի գլխին դնեն, սարի պէս դոշը դիմ ա տվել. ո՛չ պատժիցը
վախում, ո՛չ պատվիցը խաբվում, իրան կսկիծը մոռացել, ընկերներին
էլ ձեն ա տալիս, սիրտ դնում:

— Էս է՛ն անիրավ թուրն ա, սի՛րելիք, որ մեր հորնրմոր սիրտը էսօր
մեր առաջին դուռ ճոխւեց: Էս է՛ն անասուլած ձեռներն են, որ էսօր մեր
մանուկ, ծծկեր քիւր ու ախար մարմինը թիքա-թիքա ալին, կտրատեցին:
Էս է՛ն անողորմ ազդն ա, որ մեր նաշար աղւիւ արինը մինչև էսօր խմել
ու խմում ա. էլ ի՛նչ ենք կանգնել սրանց միջին ու սրանց գարշելի երե-
սին նայում: Ձեր ջանին մեռնիմ, երեսեք ջան. մենք ո՛ւմ որդիքն ենք,
որ թրից վախենանք. ո՛ւմ զսլակներն ենք, որ կրակը մեզ թուլացնի: Մեր
ծնողը ու ախարները չէի՞ն, որ Լրեկ էնպէս քաջությամբ մեռան, որ արա-
րած աշխարքը զարմացաւ ու հուրն հաժիտենական պտի զարմանա:

Մտի՛կ արեք, ձեր երե՛սին դուրբան, էն սլայծառ երկնքին. է՛նտեղ,
է՛նտեղ են մեր սիրելիքը, մեր ազիզ բարեկամքն ու ազգականքը մեզ
սպասում: Մի՛տք արեք՝ թե գլխըներդ ցալի, ո՛վ պետք է ձեզ մեկ ջան
ասի. հիվանդ ըլիք, ո՛ւմ կոան վրա պետք է քնիք. լաք, ո՛վ ձեր տրտա-
սունքը կսրբի. մեռնիք, ո՛վ ձեզ կթաղի: Մեր սո՛ւրբ լեղուն պետք է հա-
րամ լեզվի հետ փոխե՛նք. մեր սո՛ւրբ սլատազարն ու ժամը թողանք,
ազանի ձենին անկաջ դնե՛նք. մեր սո՛ւրբ մեռունը մոռանանք, մեր խաչ,
ավետարանը մտքից հանենք, Ալուն, ղուռանին հետեի՛նք: Մտի՛կ արեք
սրանց էս դժոխք, ժանդ, մրրած, կեղտոտ երեսին. դժոխքը սրանից լավ
կըլի՞. սրանց աչքերիցը կրա՛կ չի վեր թափում: Վա՛յ մեր գլխին ու արե-
վին, էնքան պետք է խղճանանք, որ մեր հորնրմորը սպանողներին, մեր
ժամն ու աշխարքը քանդողներին նոքար դառնա՞նք: Ա՛խ, թե էս փուշ
փառքիցը խաբվինք, էս անպիտան պատժիցը վախենանք ու մեր սուրբ
հավատն ուրանանք, որ մեռնինք, ի՛նչ երեսով պետք է գնանք մեր ծնո-
ղաց մոտը, ի՛նչ աչքով պետք է նրանց նայենք: Ասենք, թե էս աշխար-
քումը նրանցից զրկվեցանք, բա՛ս չե՞ք ուզիլ, որ Լեւիւքումն էլա նրանց
հետ միանանք, նրանց երեսը տեսնինք, նրանց սեւը վայելենք:

Չէ՛, չէ՛. մեռնինք միասին, երթա՛նք միասին, հասնի՛նք մեր ծնո-
ղաց փառքին, պսակին: Երկինքն մեզ համար է իր սիրտը բացել, հրեշ-
տակք մեր գլխին թնկերը փռել. նահատակք, կուսանք, սուրբք և մար-
տիրոսք մեզ ձե՛ն են տալիս, մեզ կանչում ամոք: Նրա՛նց մոտ գնանք,
նրա՛նց սիրուն մեռնինք, մեր մարմինը տանք, որ հոգով ծաղկինք: Ձեզ

մոտ ենք գալիս, ծնո՛ղք սիրելիք, ձեր տեսուն կարոտ՝ դուք մի՛շտ սլաշ-
տելիք. ձեր արդար կաթը, ձեր սուրբ խրատը մենք ե՞րբ կմոռանանք, որ
մտնինք կրօնիդ:

Արի՛, երկնային հրեշտա՛կդ լուսեղեն,
Տա՛ւ մեր աղաչանքն աստծուն էս կողմեն:
Բարո՛վ մնաւ դու՛մ՝ լերի՛նէ, հո՛ղ, աշխարհ,
Բարո՛վ կացե՛ք դու՛մ՝ ծառք ու ձո՛ւր, անտա՛ն:
Մենք չէինք արժան ձեր սուրբ երեսին,
Մեր ոտն անիրաւ դիպաւ ձեր դռնին:) ✓
Քանի՞ցս ձեր պտուղն, ձեր համն ու հոտը,
Ձեր շվափ տակին, ձեր ծաղիկն, խոտը
Մենք հարամ ձեռով Բաղեցինք, առանք:
Կոխեցինք ձեր սուրբ երեսն ու դռը,
Ձեր դադրն ու խաբրը մենք բնավ չիմացանք:
Աղբրի գլխին, առվի զրաղին,
Սխեւյաց միջին, ձնոզաց գոգին
Սեր վայելեցինք, մեր օրն անց կսացրինք:
Աստղերն մեր գլխին Բաղցր ծիծաղեցին,
Լուսին, արեգակ իրանց լիսը տվին.
Թռչունք երգելով, ծաղիկք հոտ տալով
Մեզ Բնացրին, մեզ զարթեցրին.
Բայց, ա՛խ, անիրաւ մեր ձեռն, երեսը
Քնով ծածկեցինք, ձեզ մօտիկ չարինք:
Քո սուրբ հողին, մեր Բա՛ղցր Հայրենիք,
Մունը շղթինք, մենք չալաշտեցինք,
Սիրուն վարանին մենք կյանք չտվինք,
Մեզ մատաղ չարինք, մենք չսիրեցինք:
Թշնամուն հիմիկ մենք եսիր դառանք.
Թե որ ուզեցան էլ, որ տան մեզ կյանք,
Էլ չի՛ հարկաւոր. դո՛ւ ա՛ն մեր հոգին,
Ո՛վ բարի հրեշտակ, որ կաս մեր գլխին:

Մնացե՛ք բարով, հողեր ու դաշտեր,
Ա՛խ, բո՛ղ վայելեն ձեր սերն ուրիշներ.
Վարդանի աշիր, էս մահկանց ոտը

էլ ձեզ չե՛ն տեսնիլ, ձեր վրեն շրջիլ,
 Ձեր հոտովն գմալիլ, ձեր գրկովն փարվիլ:
 Ո՛չ հոր ոտ կգա մեր գերեզմանը,
 Ո՛չ մոր արտասունք կբափի մեր տանը.
 Ո՛չ ժամ, պատարագ, ո՛չ խունկ կամ բաժակ
 Մեր հոգուն տվող կրլի մեկ ժամանակ:
 Ո՛չ փր ու ախպեր կզան մեր փոքր,
 Ո՛չ մեկ անց կենող կրլի մեր մոտովը.
 Մեր ծնողաց մարմինը մեր գեղի շուրջմ,
 Մեր փուշ ոսկորներն էս օտար հանդումն՝
 Ջեն միմյանց տեսնիլ, իրար հետ թաղվիլ.
 Նրանք գազանի, մենք գիլի, դշի
 Փայ կրլինք, մեզ վրա մեկ ասող չի ըլիլ.
 «Աստված ձեր հոգին միշտ լուսավորի,
 Իր սուրբ երեսին արժանի անի»:

Կրլի, որ դուք մեկ էլ ետ հոտ տալիս,
 Գարունք գալիս, դաշտերն ծաղկելիս՝
 Մեր երեսին էլ ծաղկիք, կանաչիք,
 Մեր հողիցն էլ դուք դուս գաք, զարդարվիք,
 Ձեր ցողն մեզ վրա թափեք, հովացնեք,
 Ձեր հովն մեր դոշին փչեք, զովացնեք,
 Զեր պարզ ջրի հետ մեր արիւնը խառնեք,
 Մեր տված շունչը առնիք ու լպհեք,
 Ձեր փայլք հոտի հետ երկինքն ուղարկեք:
 Ա՛խ, թե մեկ նամփոռդ էս կսղմովն անցնի,
 Ձեր միջին վեր գա ու էստեղ փնի,
 Ձեր հոտն առնելիս, ձեր ջուրը խմելիս,
 Բալփի թե հոգին իմանա, ասի,
 Միտքը բերի, թե էս է՛ն դաշտերն են,
 Որ էսօր մեր շար թշնամու ծառեն
 Ուզում ա, որ մեզ խաշին մատաղ տա,
 Մեր ջանը խլի, մեզ անի ղիմա:
 Ի՞նչ կրլեր, ա՛խ, որ մեկ օրհնած հողում,
 Մեր ազգուսակի, սիրելյաց միջումն
 Մեր հոգին տալիս, նրանց խառնըվելինք:

Ա՛խ, խա՛շ գորավոր, քո հրաշխիւ դուրբան.
 Մինչև Լ՛ոբ մեր ազգն, աշխարհն Հայկական
 էսպէս կտանջվի, էսպէս կմաշվի,
 էսպէս կհանդվի, էսպէս կխաշվի:
 Խա՛շ, հեզ պաշտողին ընչի՞ չես պահում,
 Խա՛շ, հեզ բռնողին ընչի՞ սպանում.
 Քեզ անարգողին էսպէս դվաթ տալիս,
 Քեզ պարսավողի սիրտը ո՛չ խրվիս:
 Ա՛խ, տե՛ր իմ աստված, թե մենք առաջիկ
 Մեղավոր էինք, որ պատվիրանիդ
 Չհնազանդեցանք, անխրա՛վ էինք,
 Մեզ սպանեիր, ընչի՞ մեզ թողիր,
 Մեր խեղճ ծնողացը թրի տակ տվիր.
 Մեզ կրակ տվին, ընչի՞ չլրեցիր:
 Թողիր, որ էսպէս տանջվենք շարաշար
 Ահհեր ու անտեր, անմեր, անհավար
 Մեանք էս չղումն, զազանաց միշումն,
 Մեր լաշը թռչնոց, մեր արիւնը հողին
 Մատաղ տանք, մեր ջանն դնենք էս գետին:
 Մնացե՛ք բարով, ա՛յ մեր խեղճ ազգ Հայ,
 էլ մի՛ լաք, ողբաք, ցավիք մեզ վրա:
 Սրբեցե՛ք աշխնեղ, տեսե՛ք մեր հալը,
 էլ ի՞նչ օգուտ մեզ ձեր սուգն ու լալը:
 Թուրը գլխներիս, մահն առաջներիս,
 Կրակն էրելիս, շամփուրն ծակելիս,
 Բոցն խորովելիս, մեր հոգին տալիս,
 Մեր կեսն փոքորված, կեսն անծող դառած,
 Մեր ոտներն մոխիր, շնչերս կրակված,
 Մեկ ձեռք կտրած, մյուսը հերքած,
 Պղինձն գլխրներիս, հարփիչն ոտներումս,
 Սրտերումս արին, արտասուցն աշխումս.
 Ո՛չ երկինքն փուլ գա, ո՛չ հրեշտակ տեսնի,
 Ո՛չ ցանփն ցավի, ո՛չ երկիրն ճղվի:
 Դուք ո՞ւր եք լալիս, որ մենք չենք լալիս.
 Դուք ո՞ւր մղկտում, որ մենք չենք լսնդրում:
 Պահեցե՛ք ձեր սուգն սև օրի համար.
 Ձե՛զ վրա լաց էլե՛ք ու տեսե՛ք ձեր ճար:

Մենք մեր ծնողաց հետ կմիանանք,
էսօր նրանց տեսուն մենք կարժանանանք.
էս դառն աշխարհից կհանգստանանք,
Դրախտը կերթանք ու միշտ կխնդանք:

Բայց վա՛յ ձեր օրին, ձեր օլլուշալին,
Քե՛ղո՛ւք կենդանի կանգնիք, ձեր աշխույժ
Տեսնիք սիրելիաց տանջանքն՝ մոկտալով.
Ձեռներդ խաչած՝ ձեր դռը ծեծելով,
Հույ տա՛ք ձեր գլխին, թաղե՛ք ձեր սրդին.
Ձեր սիրտը հանողին, կյանքը՝ փանդողին
Եսիր դառնա՛ք ու էլի չպրծնիք, էլի միշտ տանջվիք
Ու ձեր հողի վրա դու՛ր մատաղ ըլիք,
Ձեր աշխարհումը էսպես դու՛ր մաշվիք
Ու դեռ սիրտ չանեք, դու՛ր չմիարանիք,
Մեկ օր էս սո՛ւր, քուրն, էս կրակն ու բոցը,
էս պղինձն, շամփուրն, էս վառ հեղեղը
Դու՛ր ձեր թշնամուն միշտ հագիր չպահեք,
Նրան դու՛ր չէրեք, նրան չկուտորեք,
Ձեր ազգն, աշխարհը դու՛ր ազատ չանեք
Ու էսպես թշվառ, տարաքախտ մնա՛ք:

Մնա՛ք դու՛ր բարով, տա՛րե՛ք ձեր սրդոցն
Մեր կարոտ սերը, մեր ազիզ բարովն.
Պատմեցե՛ք նրանց մեր խեղճ օրերը,
Քո՛ղ պահեն նրանք իրանց գլխըները.
է՛ս օրին չնասնին, է՛ս ցավը չտեսնին,
Տա՛նք իրանց կյանքը ու պահեն աշխարհը.
Մնա՛ք բարո՛վ, բարո՛վ...

Վա՛յ... վա՛յ... ա՛խ... նա՛նի ջան... բա՛րի ջան... Աստված, քե՛ղ
դուրբան... ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Մեռա՛նք... էրվեցի՛նք... խո-
րովվեցի՛նք... ամա՛ն... վա՛յ... Հրեա պրծա՛նք, հրեա էկա՛նք. ո՛վ վար-
դան նահատակ, սուրբ ծնողք. ձեր դավակը գալիս են, մոտ էկեք. կյանք
տվին, մահ առան, ձեզ շթողին, ձեր հավատն, ձեր սուրբ խաչն շուրա-
ցան: Քրի բերնին, վառ կրակին, տանջանքին դիմացան:

«Փշրեցե՛ք, ջարդեցե՛ք, ոտն ու ձեռն կտրեցե՛ք,
Առաջ վորն, հետո գլուխն էրեցե՛ք, շամփրեցե՛ք,
Մատները հաղրհան, ձեռները կաշքհան
Արե՛ք, մեշքն կրակին դեմ արե՛ք, խանձեցե՛ք,
Կտրած ձեռն, ոտն ու մատն եղումը դադեցե՛ք,
Ով շուտով սպանի, իր գլուխը կթոշի:
Ուսույով ու յավաշ կամ կաշին հանեցե՛ք,
Կամ գլուխը քերթեցե՛ք, կամ աշխերն փորեցե՛ք:
Թո՛ղ ռոտներն էրվելիս՝ աշխ տեսնի, սիրտն էրվի.
Թո՛ղ ձեռներն կտրելիս՝ բալփի թե ան ընկնի
Սիրտները ու դարձ գան, մեր հավաան ընդունին,
Խաշը թողան, դուռանին գլուխ տան, մերն ըլին»:

Հասան խանն անիրավ՝ էս հրամանն ասելով,
Կրակին էր տալիս սուրբ մանկանցն՝ տանջելով:
Բայց արդարեն, վաղուց էր, սովել էին սուրբ հոգին,
Սուրբ արյան պատարագն նվիրել էրկնին:
Ողջակեզ, անուշ հոտն բարձրացել առ վերինն.
Սև ամպերն հեռացան, երկնային լիտն իջավ,
Նրանց մարմինն ամփռվեց, պտտեց, բարձրացավ:
Ու հանկարծ՝ սոսկալի վերեկից ձեն կկավ.
«Հասան խա՛ն, դու զագա՛ն, անօրե՛ն, զլվակա՛ն.
Բա՛ց շար սիրտդ, կա՛ց, կանգնի՛ր, որ ինձ տաս սլատասլուան:
Ո՛չ գետինն քեզ կսպանի, ո՛չ անդունդն քեզ կհաշի,
Ո՛չ դժոխք բույ կտան, ո՛չ գեհյանն սոսկալի.
Կենդանի դու լսեմք է քրքրվիս ու տանջվիս,
Մինչև էդ անմեղաց սուրբ արինն վհարես:
Թե շանք քեզ հանդիպի, քե կայծակ քեզ էրի,
Իմացի՛ր, որ ե՛ս եմ, որ քեզ տամ տանջանքի.
Երեւյա՛լ մնասցես, տատանյա՛լ մաշկեսցիս,
Փուշ, տատասկ քեզ պա՛տի, քե հողն էլ դու մտնիս»:

Հանգիստ ու խաղաղ մնա՛ք, սիրելի՛ք,
Մինչև օրն վերջին, լիսն գեղեցիկ.
Անմե՛ղ երեխեք, արդա՛ր դուք հոգիք:
Քանի Աստուան տեսնիմ, անց կենամ,
Քանի շունչս առնիմ, ձեր անունը տամ.

Ա՛յս, իմ ազգի դու՛հ հրեշտա՛կ, սո՛ւրբ ուղի՛ք,
Ու էդպէս կանուխ դու՛հ թառամեցի՛ք:
Երբ երեսս հողին, ծնկներս շո՛քած,
Աչքս ծով դառած, սիրտս արնով լցված՝
Ընկնիմ, ա՛յս, գլուխս բաց ձեր առաջի,
Համբուրեմ ձեր հողն, մնամ վրա գետնի.
Քաղեմ ձեր ծաղիկն, հիշեմ ձեր հոգին.
Ո՛վ սուրբ հոգի՛ք չան, երկնային բեմին,
Աստուծո ատենին, սրբոց խորանին
Տարե՛ք իմ խնդիրս, տարե՛ք արատունքս,
Ու մեր խեղճ ազգը, մեր սուրբ աշխարհը,
Ու ձեզ պէս մատաղ տվեց աստծուն,
Էլ չի՛ ավերվի, չմնանք գերի,
Սրի մատաղ ու եսիր թշնամուն,
Անտեր ու աննար, անտեղ ու անտուն:

ՎԱՆՃԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

<1>

Հայաստան աշխարհը շատ վախտ էր նեղության, ափերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացավ: Սար ու ձոր դառել էր գողի, ափագակի բնակարան: Ամեն կողմից պարսիկը է՛նպես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեմ կենալու ճար չկար: Բայց է՛ս նեղությունն էր, որ հայոց էլ է՛ն հոգին էր տվել, որ թե մեկ կողմից իրանց ազգին ոտի տակ էին տալիս, մյուս կողմից իրանք էին թշնամու արինը ծծելով ման գալիս: Սաղ Պարսկաստան պոկ էր էկել, սաղ Կավկազ՝ դոնմիշ էլիւ: Էրակլի որդի Ալեքսանդրեն, որ Վրաստան աննկուցը կտը փախել, պարսից դուռն էր ընկել ու հարիր անգամ գլուխը քարեքար տվել, որ իր աշխարհը էլ կտ ձեռք քցի, էլ սար չէր մնացել, որ անց չկենա, որ բալթի թե իր սրտի մուրազը կատարի: Լաղզի, Չաշան, Չերքեզ, Ղազախ, Բոռչալու, Շամշաղին, բոլոր Կասպից գավառները՝ ձեռները հինա էին դրել, թե առել, որ Բռչին ու ռսի իշխանությունը ստանան: Հայ ազգին յա կրակ էին խոստանում, յա սուր. յա կոտորում, յա թալանում: Ինչքան թույն ունեին, մեր աղզի գլխին էին թսփում: Յա պատիվ, մեծություն խոստանում, որ խաբեն նրանց, յա պատիժ, պատուհաս տալիս, որ վախենան, ոսկը ձեռք վերցնեն: Շահիչը, սարգսրիցը ֆարման ֆարմանի վրա էր գալիս, բայց հայոց արդար սիրտը, ուղիղ սերը, որ ոռոսսոց հետ ունեին, է՛ն ժամանակն էլ նրանց չիողեց, երբ թուրը գլխըներին խաղում, որդի ու գավակ դռըներին, առաջներին սուրն էր քաշվում յա կրակումն էքվում: Ինչ որ Պարսից կռվի ժամանակին հայք արին, աստուծո է հայտնի, ու ամենողորմած կայսրն էլ շնորհակալությունով ու հրովարտականերով, խաշով ու նշանով էս արած լավության տեղը շատ անգամ լցրեց: Թո՛ղ բազի հիմար, անառտված մարդ հայոց ոտը ձգի. թե մարդ չիմանա, քարերը վկայություն կտան: Հալբաթ որ մեկ օր մեկ արգար, անաչառ մարդ Վրաստանու պատմությունը կգրի, է՛ն ժամանակը կերեի, թե հայք ի՞նչ

արին, ի՞նչ հավատարմութիւն ևն ցույց տվել տերութեանը, ի՞նչ սբին են վեր ածել:

Ընդ չգիտի, որ էս հաղաղին, ինչ ժամանակ Հասան խանը՝ արեւմտից, Լեբաս Միրզէն՝ արեւելից, ավազակի պես հանկարծ էկան, մեր սահմանը (սնոր) կոխեցին, մեր կողմը ամենեւին խաբար չունէին: Ընչանք ուռք իրանց զորքը կհավաքէին, ղզբաշը կարող էր սաղ վրաստան ոտի տակ առլ, Լթե հայք չէին ամեն տեղ նրա ճամփէն կտրել: Միմիայն ներսն: ու Գրիգոր Լախակոպոսաց, Մատաթովի ու Բեկրուզովի արածը բաւական է, որ աշխարք իմանա, թե ի՞նչ հոգի ունեն էն ժամանակը մեր ազգը: Առաջինը՝ իսլը ձեռին, հայոց քարուղում, զորք էր հաւաքում, որ գնան, արին վեր ածեն իրանց ազգի համար. երկրորդը՝ Երմաւովի խնդրքովը Լախակոպոսութեան շորերը փոխած, չեքեղի շոր հագած, յարազ-ասպաք կապած՝ որ Թիֆլիզու, Ղազախ-Բուշաւլի միջովը չէր անց կենում, հենց իմանում էր խալսը, թե իրանց փրկիչն էր գալիս:

էն ժամանակը, որ Շամշադինի մովրովը հարիր մարդով հենց հասավ Մատուշկի ասած կարմունքը ու սարսափելով էլ ետ ետ դառավ, չկարաց առաջ գնալ, էս հսկա Լախակոպոսը երկու մարդով հազար արինակեր հարամու գլուխ ջարդելով՝ Ղազախ-Բուշաւլու անց կացավ, հասավ Շամշադին՝ իր հայրենիքը, իր ընտանսաց մեջը, գրաֆ Սիմոնիւիին, որ Գլանջուցը փախած՝ գալիս էր, իր բոլոր զօրքովը իրանց տանը երկար պահեց ու Երմաւովի թղթովը բոլոր կառավարութիւնն ստացաւ, մինչև Թիֆլիզուցը օգնութիւն գար... գեղը, որ պարսիկք էկան, քանդեցին, գերի արին, ուր յոթնասուն տանից ավելի էր, երեսուն մարդով հինգ հազար մարդի մեջ մտավ, առյուծի պէս իր ժողովուրդն ազատեց, նրանց Լսիրը Լու բերեց: էս միջոցին Երմաւովն էլ էկավ, հասավ: Մեկ պաս օր Լախակոպոսիցը խնդրում ս, որ Եւփի ժամանակին էլ պատին մտիկ շանի, բայց նա հսկայաբար պատասխան է տալիս.

— Պարսից միսը թողած՝ ի՞նչ հարկավոր է տավարի միս ուտիլ:

էս միջումը Ալեքսանդր վային ու Զոհրաբ խանը էկան, Շամշադինը կոխեցին, ու թիչ էր մնացել, որ բոլորը տակ ու գլուխ անեն. քաջ Լախակոպոսը իր ընտիր հայերով նրանց բամակը կտրեց, զորքները կոտորեց ու հինգ պարսիկ իր ձեռովը բերեց ու Երմաւովին փեշքաշ արեց: Սա էլ ճակատը համբուրեց ու շատ անգամ խնդրեց, որ իրան ասի, թե ի՞նչ պարգև ա ուզում թագավորիցը, բերիլ տա: Անմահ Լախակոպոսը է՛ն խնդրեց, որ Շամշադինու ու Ղազախ-Բուշաւլի հայ ազգը թուրքի ձեռիցն ազատվի, շունքի մինչև էն ժամանակը նրանց ձեռին շատ նեղութիւն էին

քաշում: Խնդիրքը կատարվեցավ, ու ինքն էլ արքայական պսակին ու թուշակին (պենսիոն) արժանացավ:

Ո՞վ չի դարձանալ, որ սրա ախպեր Գալուստը ինչ ժամանակ Հասան խանի ձեռը գերի ընկավ, ու ուզում էին, որ գլուխը տան, նազի խանը մեջ ընկավ ու նրան արձակիլ տվեց: Սարգսրն էլ էն պայմանով նրան թողեց ու ֆարման տվեց, որ Շամշադնու, Ղազախ-Բոռչլավի մեծութունը որդոց-երդիս նրան կրաշխեր, թե կարողանար հայերի սիրտն առնիլ, նրանց դարձնիլ, որ ղզլբաշին ճառային: Հրամանն էնպես էր տված, որ թե շորս օլավ միշի խաբար չրերի, գլուխը հազար կտոր պետք է ըլեր: Բայց նա էս բոլոր արևիր սչրի առկն առած՝ էկավ ու թղթերը Մատթթովին տվեց: Հասան խանը հազար ոսկի նրա գլուխը բերողին, երկու հազար՝ նրան սաղ-սաղ բռնողին էր խոստացել: Շամշադնու սարերը, ձորերը գիշեր-ցերեկ գող ու ալապակ ղզվում էին, որ նրան բռնեն, իրանց պարգեն առնին, բայց շատին ինքը իր թրին պարգև արեց: Է՛սքան անվանի, է՛սքան քաջության տեր էր էս օջախը, բայց էլի ով Գրիգոր Լալիս-կոպուխն տեսներ, հոգին հետը կերթար. է՛ն զարմունալի սրտի տերն էր, է՛ն քաղցր լեզուն, է՛ն անուշ բնութունն ուներ: Նրեխի պես կնստեր, կպատմեր, ինչ գլխովն անց էր կացել:

Բայց ի՞նչ հարկավոր է բանը երկարացնիլ: Քանի Կավկասյան սարը կա, Մատթթովի ու սրանց արածը հավիտյան կհիշվի, կասվի:

Միթե ներսես եվիսկոպոսը չէ՞ր, որ գրաֆ Պասքելչի հետ մտավ Հայաստան ու հայոց մեծ մասը՝ քարոզելով, հորդորելով, ուսի ձեռի տակը բերեց: Քանի՞, քանի՞ քաղաքներ, գեղեր դարտակվեցան ղզլբաշի ու օսմանցվի երկրումը ու քանի՞սն էր Հայաստան, Վրաստան նրանցով լցվել:

Ո՞ր թողանք էն մեր հոյակապ իշխանքը՝ Բաբսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ աղեքն բայազդցի, աշխարհահռչակ տունն Տիգրանյան դաւաքի, որ, ինչպես հայր, իրանց բոլոր հայաստությունը վատնեցին, փռացրին ու իրանց աղքատ ժողովուրդը պահելով՝ բերին էս կողմը: Էսօր էլ նրանց անունը տալիս՝ բայազդցիք ու դարսցիք ուզում են երեսներին խաչ հանեն, էնքան անթիվ է նրանց հերությունն ու լավությունը ազգի վրա:

Միթե էս բայազդցի՞ք չէին, որ երբ մեր զորքը նրանց քաղաքն առավ, մեկ քանի օրից ետը հանկարծ Վանա փաշեն մեծ ղոնշունով որ էկավ, Բայազդի շորս կողմը բռնեց, էս քաջ հայերը հոգին առամենի թափն առած, է՛ն տղամարդությունը ցույց տվին, որ դեռ Նրեան չեկած՝ շատը աստիճան, խաչ ստացավ: Էսօր էլ որ էս ողորմելիքը Թիֆլիզումը, մշակություն անկիս կամ բաղնսներումը ծառայելիս, խոսք ա ընկնում,

էն կտրատված շորքներիցը էլի իրանց իաշերը հանում, գոռոզությունով ցույց են տալիս իրանց արնի գինը:

Կարելի է, թե պատմութիւնը, որ հայի համար քուսացել, մեծ-մեծ աղգերի ա դուլուդ անում, էլի մոռանա, բայց աղգասեր հայն ի՞նչպես չսլաշտի էն արծափեցի Մանուկ աղայի գերօրինակ քաջութիւնը ու հրա-կայութիւնը, որ դեռ Բայազիդ շահած՝ առյուծի պես, քառասուն քաջ հա-յաւզգի քամակին, Մասսա սարին նայելով, իր աղգի մեծութիւնը միտքը բերելով՝ թե էր առել, սար ու ձոր ոտնատակ տալիս, փաշին ու բոլոր Բայազիդու գավառը պահում, քրդերին քաշեքար տալիս, հալածում: Տասը տարուց ալելի էսպէս իր սշխարքին տիրութիւն էր անում. վաթսուն մարդով շատ անգամ երկու-իրեք հարիր քրդի մեջ մտել, ջախքուրդ արել, դուռ էր էկել, ու ինչ ժամանակ Պարսից կռիվը բաց էլավ, արծվի պէս ըն-կել էր Մասսա էս կողմը ու Հասան խանի ղոնշունը շատ տեղ կոտորել, ջնջել էր: Էնպէս որ, խանը անճարացած՝ դրեց փաշին, որ յա Մանուկին կորցնի, յա թե չէ հալւոյի, որ վրեն կռիվ կգնա: Հսկա, բայց տաքաբախտ Մանուկ աղեն էն օրը, որ էս խաբարն ընկնում ա քաղաքը, դալիս ա, որ բարութ առնի: Փաշեն, որ նրան աչքի լսի պէս էր սիրում, կանչում, աղի արտասընթով խնդրում ա, որ անպատճառ գլուխն առնի, քաշվի, բայց քաջասիրտն Մանուկ իր տղամարդութեանն ապալինելով՝ ասածն ան-կաշըվեր անում ու գալիս, մեկ դուքանի առաջի դրից տալիս, որ տասը ղզբաշ հանկարծ վրա չեն թափւում, վեցին էլ սպանում ա ու հետո ա հոգին տալիս ու խաշւում: Էսօր էլ ինչ բայազդցի նրա անունը տալիս ա, ծուխը քթիցը դուռ ա գալիս: Լիս կտրի՝ գերեզմանդ ու հողդ, անսլարտե-լի՝ հսկա: Ա՛խ, ե՛րբ կըլի, որ քո հոգին գա, մեր ազգի վրա իջանի, որ մենք էլ մեր ազգին քե՛զ պէս տիրութիւն անենք, քե՛զ պէս մեռնինք:

Ո՛ւր թողանք դարաբաղցոց, երևանցոց ու լոռցոցնց արածները, որ քար ու հող ղղլբաշի արնովը լվացել, արին են թափել: Ղորդ ա, էն վա-րդոցվան հիանալի մեկիքները շկային, ամա նրանց հոգին շա՛տ տեղ էր մնացել: Ղղլբաշի շատ ղոնշունի գլուխը սրանք կերան:

Ա՛խ, ո՛ւմ մտքից կերթա է՛ն հսկա կերպարանքը, է՛ն գեղեցիկ պատ-կերը, է՛ն անոշ լեզուն ու անօրինակ ռաշխութիւնն ու սիրտը, որ շուլա-վերցի Սոսի աղեն ու մեիք ձոնանջանն ունեկին: Հրեղեն վիշապի պէս ըն-կել էին քաշվեթու ու Բոշնիսի սարերը, որ թշնամու առաջը կտրեն, տեղ չտան, ու ինչ ժամանակ խաբարը նրանց է հասնում, թե Նեմեցի Կոլո-նիկն տվին, քառասուն կտրիճ տղերք քամակին, իրանց մովրումն էլ մե-ջընկրումը՝ է՛ն վախտն էն վրա հասնում, որ քուրդ Օրշուլ աղեն վաղուց Կոլոնիեն քանդել ու իրեք հազար մարդով եսրների կեսը կոտորել, կեսը

առաջն արեւ, տանում աւ Արինն աշքներն առած՝ ընկնում են էս մեկ բո-
ռը գորբը կն անթիվ բաղմոթյունի կռեկցը: Քուրդ ու դարափափախ՝
եսրնէլը տալիս էն մեկ քանի մարդի ձեռք ու իրանք ետ գտնում: էս
միջոցո մը մոթբալը հայի ղոնշունն առնում, փախչում ա, որ իր գլուխը
սրծաշնի. միմիայն քաջն Առախ մեկ քարի տակի, իր կտրիճ ընկեր մելիք
Հոհաննէանի հետ դաշիմէնում, ու մեկը մեկին ձեն են տալիս:

— Նամարդութունն ու թուլութունն տղամարդի համար ամոթ ա,
քաջությամբ մեռնինք, որ մեր որդիքն էլ իմանան, թե մենք էլ ենք սիրտ
ոռնեցել ու մեր երկրի թասիբը քաշել, մեր աշխարհի սիրով մեռել: էս
մուտտառ արինն էլ ընչի՞ ա պետքը, որ էսպէս օրը շենք թափիլ: Չուլումը
մեռնիլը տղամարդութուն է:

Ճանանչ թուրքեր ձեն են տալիս:

— Սո՛սի աղա, քո տղ ու հացը շատ ենք կերել, մեր աշքը կրոնի,
թե քեզ վրա թուր բարձրացնենք: Մենք քեզ կտանինք, սաղ-սալամաթ
ճամփու կբցենք. մի՞ տնիք, գլուխդ մահու մի՞ տար, քե՛զ ենք ափսոս
դալիս, արի՛, քեզ խնայի՛ր:

Բայց հսկայն Սուլի՛ կասկած ունելով, թե իրանց կրոնեն, եսիր կա-
նեն, նրանց խոսքին չի՛ նաչում ու առաջի թվանքը որ չի բցում, Օթլուզ
աւի տղեն է սքթա ձիու շլինքովն ընկնում: Կատաղած հարամին ընշանք
վլա կհասնէր, մեկ տասնէհինգ մարդ էլ սպանում են էս կտրիճ հսկայքը
ու թուրընները հանած, երբ բարոթները հատնում ա, ընկնում են գաղանների
մեջը, առյուծի պես: Ընշանք իրանց հոգին կտային, մեկ տասը հոգի էլ
թրի են մատաղ անում ու իրանք սոստծուն մատաղ ըլում:

Հանդի՛ստ ձեր սուրբ ոսկերացը, ո՞վ քոջ նահատակք: Ձեր ջիվան
ջանի արինն ա, որ էսպէս սիրտս կրակում ա: Ի՞նչ հայ ձեր անունը լսի ու
ձեր լիս գրեղմանին ողորմի շասի, ձեր հիշատակը իր սրտումը չգրի:
Մի՛ իմանաք, թե ձեր ազիզ արինը նհախ տեղը թափվեցա՞վ. էդպէս պատ-
վական արինն էր, որ աստուծո սիրտը գութ քցեց, մեր աշխարհն ազատեց
ու էսօր էլ է՛ն ձեր նահատակության քարի տակիցը ձեն ա տալիս:

— Հա՛յք, մե՛զ պէս մեռեք, որ անուն ճարե՛ք:

էսպէս օրինակներ հազարները կան, բայց էլի մենք մեր պատմու-
թյան տուտն սկսենք:

Բարեխնամ կառավարութունը տեսնելով, որ աշխարքն էսպէս ոտի
տակ ընկաւ, հրամայեց, որ Փամբաւի, Շորադլալ քոչին, գան կոռի, որ
իրանց պրծացնեն: Աստուծո հեռու տանի, ինչ խալիսի հալն էր: Որի ախ-
պերը չկար, որի հերը, որի որդիբը, որի մերը: Ղարաքիլիսեն, ինչ տեղ
որ իշխանն Սավարդամիրզա կենում էր, դառել էր սգատուն, գողադա-

բան: Անօրեն պարսիկքն ու թուրքերը ձորից, սարից, օրը ճաշին, մեր աշ-
քի առաջին, մեկ թվանքի մանգղիլ տեղ, վրա էին տալիս գազանի պես
ու տալար, մարդ եսիր անում՝ կամ տանում, կամ գլուխը կտրում: Ո՛չ
ցերեկն ունեինք քուն, ո՛չ գիշերը: Մեկ ձիու ոտի կամ թվանքի ձեն մե-
րուցը գալիս՝ աշխարքն աշխարքով էր դիպչում: Հերը որդին ուրանում
էր ու աշքը ջուր կտրած, շլինքը ծուռը՝ մտիկ անում, թե հրեա, որտեղ որ
ա, հարամին կգա, նրան սուրը կքաշի: Մեկ դաստա սալդաթ ու մեկ քա-
նի դազալս, որ գնացել էին ճամփեն բռնեն, էնպես ջարդված, յարալու-
փարալու ետ էկան, որ մարդի գլխին կրակ էր վառվում: Մեկ օր Նաղի
խանը էսպես վրա տվեց, Ղշլաղ ասած գեղն էրեց ու Ղարաքիլիսու վրա
էկավ: Էլած-չէլած զոնշունը թոփերն առած՝ քաղաքի առաջը կտրեց,
խալխն էլ տուն ու տեղ բաց թողին ու իրանց էրեխեքանց ձեռը բռնած՝
գնացին, թոփի տակը մտան: Ռուսաց քաջ հոգին էր, որ մեզ ազատեց:—
Վաղուց էինք սրբոթխուն առել ու մեր սև օրին աշքընքս կթել:

Եալիսը քոչիլ չէր ուզում, շունքի սրի ձեռիցը սովի ձեռը պետք է
ընկնեին, ու չէին ուզում էլ, որ իրանց քաղցը հողիցը բաժանվին: Մըտ-
քիցս չի գնալ էն դառն օրը, որ հարամանն էկավ, թե անպատճառ քոչին:
Ո՛վ կուզեր ախր է՛ն տունն էրել, որտեղ որ իր հերներմերը կացել, իրան
կաթը տվել, պահել, մեծացրել, մեռել էին. է՛ն իգին իր ձեռովը քանդիլ,
որ դառը քրտնքով բհամ բերել, էն տեղն էր հասցրել: Հաջաթ, զարդ, տան
կայենք, ինչ կար չկար, բոլոր կրակ տվին, ինչ ժամանակ ուսի ժամի
մոխրը տեսան, որը որ մեծալորը ի՛ր ձեռովը կրակ տվեց, ու սկսեցին
լալով, սգով իր քաղցը, ազիզ սիրելյաց գերեզմանը համբուրի, բարով
մնա ասիլ իրանց հողին, ջրին, թոփի, սալդաթի մեջն ընկնիլ ու Դվալի
սարի է՛ն կողմն անցնիլ: Դեռ կիսաճամփի էինք, որ Նաղի խանը իր զոն-
շունովը էկավ, մտավ Ղարաքիլիսա, ու սարի դռիցը ամեն մարդ իր տան
կրակի ծուխը տեսնելով՝ քթի ծուխն էլ հետն էր դուս գալիս, ու աշքը
խփում էր, որ էս կսկիծն էլա շտեսնի: Քոշլորի մեկ տուտը Զալալօղլի
էր հասել, մեկը դեռ հլա սարի էն կողմն էր: Թուրքերը ջամդաքակեր
գիլի պես գլխըններիս պտիտ էին գալիս ու սարից, ձորից թլանքները մեզ
վրա կրակում: Էն օրը գնա, ո՛չ ետ գա, ինչ մեր հալն էր: Լացի, սգի ձե-
նը երկինքն էր հասել, լսողի, տեսնողի սիրտը էրում, փոթոթում:

Եալիսը սար ու ձոր լցվել, իրար վրա էր թափել. ո՛չ տուն կար, ո՛չ տեղ,
ո՛չ հաց, ո՛չ ասլուստ: Ով բարեկամ կամ ծանոթ ուներ լոռի, գնաց, նրա
մոտ վեր էկավ. ով հարուստ էր, գլուխը պահում էր. ով մեկ աստվա-
ծասերի ռաստ էր գալիս, գեղարկնքումը իր քյուլֆաթին մեկ տաք գոմ
էլա ճարում, նրանց տեղավորում էր, ով չէ՛, սարում, ձորում, էրում,

քարափում բուն փորում, մեջը մտնում ու գլուխն ու մեջքը լեռ քարին տալիս: Լողում ձորի մեջը, էս գլխիցք էն գլուխը, խալի էթ, որ իրար վրա վեր էր թափել: շատը հողն էր ծակել, մեջը մտել: շատը փետեր իրար վրա տվել, տակին կուշ էկել, բայց հաց, շոր, ապրուստ ո՞րդիանց ստանային ողորմելիքը: Հացի կոտը դառավ օխտր-ութ մանեթ, էն էլ չէր ճարվում: Սարերումն՝ էլ բանջար, խոտ չէր մնացել, քաղել, կերել էին: Ձուկը բռնելով, ֆորս անելով ի՞նչպես կարելի էր տուն պահել: քիցը, ամեն մեկ տան տասը ջան կրելին: էլ սատկած տավար չմնաց, որ չմորթեն, շուտեն: Շատ հեր, շատ ախպեր իրանց օղլուշաղլի, քոռփա էրեխեքանց ձենին շղիմանալով՝ տաանով, քսանով հավաքվում, գլխրները փեշըներին էին դնում, էլ ետ թաքուն Փամբակ գնում, որ հաց բերեն: բայց, ա՛խ, որը եսիր էր ընկնում, որը գլուխը թշնամուն տալիս, իր տունը քանդում:

Ձմեռն էլ էկավ, վրա հասավ: Մարդ, անասուն սովի, ցրտի ձեռիցը ազար ընկավ: Աստված ո՛չ շհանց տա, ի՞նչ էս խեղճերի հայն էր: Քար էր, որ գերեզման էր դառնում, հող էր, որ ջիվան-ջիվան երեխեք, իրեք-չորս օր սոված, թաղաթը կտրած՝ տակովն անում: Մեկ հացի ֆոտ դուս գալիս, հազար աղքատ՝ շլինքը ծուռը, դուռըդ կտրում: չտալիր, սիրտդ էր էրվում, տալիր, երեխեքդ մնում սոված: կարոտ էինք մնացել, որ ցամաք հացն էլա կուշա փորով ուտենք: Ով ինչ զարդ, զինքս ու զարդարանք, արծաթեղեն կամ մարգարտեղեն ուներ, որը ծախեց, որը գրավ դրեց: Շատը որդիքը տաքան Շուլավեթ, Բոռլալու, եսիր տվին: Իմ տան տերը դերձիկ էր: Որ գնում չէր, բանում ու մեկ քանի շաբթից ետը մեզ համար հաց բերում, հենց իմանում էինք, թե երկնքիցը հրեշտակ է գալիս: էսպես՝ հազարավորք մեռան, սովամահ էլան, ու շատ փայն էլ էկավ, ընկավ վրաստանու հողը ու գլուխը պթեացրեց: էսպես ա հայն իր խեղճ օրը հազար տարի պահել, իրան էս տեղ հասցրել, մեկ թշնամի ոտը բարձրացնելիս՝ նրա գլուխը ջարդվել, նրա տունն ու տեղը քանդվել, էլ ի՞նչ անօրեն, անգութ մարդ պետք է ըլի, որ հայի միսն ուտի ու նրան շխդհա:

Հիմիկ էս թողա՛նք, գնա՛նք էլի մեր սիրելի Աղասու մոտ, տեսնի՛նք, տ՞ի՛ր մեաց, ու ի՞նչպես պետքը նրա բանը վերջանա:

<2>

էս խառը, դառը, ալեկոծյալ ժամանակին էր, որ մեր իգիթ Աղասին հինգ տարի սարեսար, քարեքար ընկած, հինգ ընկերիցը իրեքը կորցրած, երկուսը քամակին, մեկի անունը Կառո, մյուսինը՝ Մուսա, մեկ տասը-

քսան քրդստանցի հայ էլ իր թրի տակը բերել, սար ու ձոր շափելով՝ ման էր գալիս: Մեկ օր Անի էր ըլում, մեկ օր՝ Ղոշավանք, ու էստեղ-էնտեղ շափմիշ անելով՝ գլուխը պահում էր, որ յա իր ջիգրը հանի, յա մեկ հազար մարդ էլա ապանի, հետո հողը մտնի, որ սրտումը գարդ չըմնա: Ավելի Անի էր նրա բնակության տեղը, որտեղ որ հարկերավոր ղզլաշի գլուխ էր թրին մատաղ արել: էստեղից էր, որ վրա հասավ ու իր շար թշնամի Հասան խանին ճանկեց, ամա ջահելությունն ու խաչապաշտությունը նրան գլխից հանեցին, նա խաբվեց ու հազիր ձեռն ընկած ֆորսը էլ ետ բաց թողեց:

Մեր կարգացողների լավ մտքին կըլի, որ նա, երբ Քանաքեռ սարգարի ֆառաշներին սպանեց, ինքն էլ էնպես մնաց ազիզ Թագուհու ու իր արածի վրա սառած, կանգնած: Ընկերներն էլ ժամանակ չկորցրին. գիտեին, որ բալթի վերջը մահն է, էլ ո՛չ հոր մտիկ արին, ո՛չ մոր, Աղասուն կապեցին ձիու վրա ու ընկան Ապարանու սարը, որ կամ Փամբակ փախչին, կամ Ղարս, կամ Ախլցխա, որ իրանց գլուխը թափեն: Էրկու սհաթից ետը ի՞նչ Քանաքեռ հալն էր, աստված ո՛չ նշանց տա: Սուգ ու շիվանն ընկավ գեղը. տուն էր, որ քանդում էին. մարդ էր, որ փետ ու միս էին արել, փախածներին պտրտում. նրանց հերքմերը, օղլուշաղը թրի տակ արած՝ մեկ սհաթի միջումն որի շիխըրը թոկ քցած, որի ձեռները ետևին կապած՝ ոչխարի պես սուաջ արին, որ տանին սարդարի դուռը:

Որդի էր առաջները դալիս, որ հոր ճտովն ընկնի ու իր վերջին բարովն առնի. աղջիկ էր մոր դոշին ընկնում, որ հոգին տա. հարսն էր մեջ ընկնում, փեսա էր ոտներներովը փաթաթվում. որին թրով էին յարալու անում, որին թվանքի ոռթով ջարդում: Քար էր ընկնում ձևերները, վրեներն էին քցում. փետ էր պատահում, գլխերին խփում: Շասին էլ տան սներիցը կապել, էնպես էին չիփ-չիփլախ ոտին, գլխին վեր հատում, որ մեկ ձենը երկինքն էր հասել, մեկը՝ գետինը: Սաղ գեղը պոկ էր էկել. որը գլխաբաց, որը բոպիկ ոտով, որը յարալու, որը կուռը կոտրած՝ արնաթաթախ, երեսը պոճոկելով, գլխին, դոշին տալով. որը ջուրն էր ուզում ընկնի, որը քարափնըվեթ: Քեղտուղեքն էլ հո, ձեռ-ձեռի կապած, էնքան ոտի, թվանքի տակ էին ընկել, որ ջաններումն էլ սաղ տեղ չկար:

էս հալին մտան Երեան. գնացին բերդը: Կնանկոնցը քարով, փետով դեն արին, մարդկերանցը ներս քաշեցին, ու անկուշտ Երեանի բերդը ատամները սրեց, որ էս նոր էկած ղոնաղներին էլ փորումը լավ տեղ տա, մարսի: Երկար վախա գեռ նրանց ձենը բերդիցը, կնանկոնցը՝ դրսիցը, իրար էին հասնում, իրար գլուխ լալիս, մինչև քամին բոլորի ձենն էլ կրտրեց. — աշխարհ դինջացավ, դահիճքը կառապեցին:

էս միջոցին խաբար հասաւ Սահակ աղին: Էս Երեանու հայերի փրկ-
կիւր, որ ազգով, պապով էնքան հոգի, տուն ազատել էին բանտից, մա-
հից, սրից, թրից, որ թիւ ու համար չկա: Ձին թամբած՝ տանը հազիր էր.
Թռաւ ձիու քամակը ու նոքար, բեքար առաջն արած՝ է՛ն սհաթին հասաւ
բերդի դուռը, որ կնիկ, օղլուշաղ, քար, հող ուզում էին պոկեն, գլխընհ-
լին տան, բայց քարն էնքան անիրաւ չէր, որքան անաստլած ֆառաշնե-
րը: Ձին որ չքշեց մեկի վրա ու դամշով գլխին տրաքացրեց, տասը տեղ
գունդ ու կծիկ անելով՝ մնաց քամակի վրա ընկած:

— Հենց է՛ս սհաթին փորդ վեր կածեմ,— ասեց,— սա՛տկած շուն,
քո ի՞նչ հալղն ա կնիկալմատի ձեռ վրա բերես: Կապեցե՛ք էղ շներին,
հենց էս սհաթին դրանց թողը քամուն տալ տամ, գբանց ոտին նա՛լլաթ:

Էս խոսքի վրա նոքարները էլ վախտ չի՝ կորցրին, վրա թափեցին ու
հենց, էն ա, էստեղ-էնտեղ շատին բողմիշ արել, ուզում էին ոտ ու ձեռ
կապեն, որ բիրդան Սվանդուլի խանը բերդիցը դուս էկավ: Թուրքերի մի-
ջին, կարելի է, մեկն էլա էնքան հայի թասիբը չէր քաշում, ինչքան էս
օրհնած խա՛նը: Նրան էլ որ էն դժիցը յոյս գալիս շտեռան, թուրք, հայ
մնացին փետտացած, կանգնած: Բայց ո՛ւր էր կալող էս հալղաղին էն նա-
չար, ջրառար եսըրների օղլուշաղի ձեռ ու ոտ կապիլ: Հարայ տվին ու
ընկան ձիու ոտը.

— Խա՛ն, գլխուդ ման տանք, ոտիդ հո՛ղ գառնանք, մեր ձեռն ա,
քո՛ փեշը. վերևումն՝ աստված, ներքևումը՝ դու. մեզ տա՛ր, ջուրն ածի՛ր,
մեզ էստեղ սպանի՛ր, սուրը քաշի՛ր, ձիուդ ոտի տակին մատաղ արա՛,
մեղ մի ճար արա՛:

Բարեսիրտ իսանը ձին ետ քաշեց, ֆառաշներին դամշելով դեն արեց,
որին իսկույն վեր քցիլ, բերանը հող ածիլ տվեց, որի ատամներն ու
գլուխը մաշկի նալչով լաւ տրորիլ տվեց, մյուսներին էլ բերդն արեց ու
ինքը աղլուխը աչքին դրած՝ սկսեց ձեռը մէլիք Սհակի դոտիկը քցիլ ու
ասիլ:

— Ա՛խ, ճամփեն փոշ ու տատասկ դառնար էս անիծած դաջարի,
որ մեր հողը շմտնելու Աշխարքը քանդեցին, աստված մեկ քսիւ էլա չի՛
քցում սրանց գլխին, որ սատիկն, փշանան: Էս ի՞նչ ա էս խեղճ իսախի
հալը: Մեկ աղջկա խաթեր էսքան տուն քանդիլն աստված ի՞նչպէս ա դա-
բուլ անում: Լեստված մեր թուրը մեկ օր մեր սիրտը կցցի, էս գուրումին
քարը չի՛ դիմանալ, ո՛ւր մնա մարդը: Գնա՛նք, Մա՛լիք, գնա՛նք, կես
սհաթ որ ետի վրա հասնինք, էն խեղճ բռնվածների տունը կքանդեն՝ յա
աչքները կհանեն, յա գլխերը կկտրեն: Աֆա՛րիմ, Ա՛ղասի. էս սհաթին
էստեղ ըլի, աչքին պաշ կանեմ: Ռաշիդ տղեն էնպէս կըլի, ամա ի՞նչ անես,

որ անօրինի ձեռի ենք մնացել: Գնա՛նք, վախտ կորցնիլ պետքը չի:

Էսպես խոսեց էս արժանահիշատակ թուրքը, որ ամեն սհաթի հայերի համար գլուխը ետ էր դրած: Նոքարներին հրամայեց, որ էն կնանոնցն ու Թագուհուն իր տունը տանին, ընչանք ինքը գա, ու ինքը Սհակ աղի հետ մտավ բերդը: Ղարավույները սրանց որ տեսան, մնացին փետացած կանգնած: Երևանու բնիկ թուրքերը, որ հայի հետ մեկտեղ մեծացել, ախպոր պես էին վարվում, սարդարին, Հասան խանին անիծելով, թքելով, ղզլբաշի վրա ատամները դրճաացնելով՝ քիչ-քիչ քաշվեցին ու դեմը գնում էին, դեմը ասում:

— Տե՛ր աստված, ե՛րբ կլլի, որ քո ողորմության դուռը բացվի, ու մենք էս անիծած ղզլբաշի ձեռիցը մեկ օր ազատվինք:

Չունքի սրանք երևու ըլելով՝ չէին ուզում մեկ օր էլա նրանց ծառայեն, ու շատ անգամ հայերի հետ միացել, քշել էին նրանց, ամա թրի զոռով էկել, էլ ետ երկիրը զավթել էին:

— Սարդա՛ր գլխի՛դ դուրբան,— ասացին Սվանդուլի խանն ու Սհակ աղին ու ձեռ-ձեռի տված՝ ընկան դիվանխանեն հենց է՛ն սհաթին, որ իեղճ հայերի կռներն ու աչքերը կապել, չոքացրել էին, որ գլխըները տան: Դահիճները թուրքները սրել, գլխըներին կանգնել էին:— Սա՛րդար, մեր գլուխն էլ սրանցի հետ տո՛ւր,— ասեցին, չոքեցին ու ուզում էին իրանց ձեռովն իրանց աչքը կապեն:— Տուն, մալ, դովլաթ, օղլուշաղ, դովում, ղարդաշ՝ գլխիդ եսիր ըլին: Ձեռըներիցը բռնի՛ր, ջուրն ւծի՛ր, մեր հոգին սո՛ր ու էս անմեղ իսլախին սուրը մի՛ քաշիր: Սարը քո առաջին գլուխ չի բարձրացնիլ, ծովը, քեզ տեսնելիս, բերանը կփակի. ոտդ թափ տաս՝ երկիրը թև կառնի, կլթչի. արարած աշխարքը թրիդ առաջին դուլ ա դառել. անունդ երկնքումն ա ձեն տալիս. ոտդ որտեղ դնում ես, ծաղիկ է դուս գալիս. աչքդ որտեղ քցում ես, արեգակ է բաց ըլում. ի՞նչպես ես մեկ լաշար աղջկա խաթեր, մեկ-երկու նոքարի խոսքով՝ էսքան տուն քանդում. բաս ո՞ւր մնա քո ոահման ու քյարամաթը, որ ալամ աշխարք տեսել, զարմացել ա: Ի՞նչպես էս էդ հալալ բերնիդ լայեղ տեսնում, որ սրանց արինը վեր ածիլ տաս: Քո քոջը ու սարեն ողորմության դուռն ա, ընչի՞ս արնի տեղ շինում: Սրանց ծեր հասակին, սրանց խեղճ եթըմներին խնայի՛ր: Սրանք ի՞նչ են արել, որ մեկ տղի, մեկ թուլի, հարամու գըլ-խին եսիր էս անում: Երկինքն էլ ա քոնը, ի՞նչ թե երկիրս: Արարած աշխարքս քե՛ղ ա գլուխ վեր բերում. մեկ աղջիկն ի՞նչ ա, որ նրա խաթեր քո իսլախի տունն ուղում էս քանդես: Աղջիկ ես ուզում, հազարը կա: Ո՞ւմ աչքդ առնի, որ քեզ մասաղ չըլի: Մեր ջանն ուղի, որ քեզ տանք, աղջիկն ո՞ւմ շունն ա: Դո՞ւ չես, որ էդ հալալ բերնովդ ամեն օր ասում ես. Հայե-

ըը քո աշու թնն են, քո երկիրը շննացնողը, խաղիւնեղ լցնողը. քո թուրը կարուկ, երեսդ պարզ անողը նրանք են: Ի՞նչ կըլի, որ էս սհաթին քո ցասումդ մեզ վրա թափես, սրանց խեղճ գաս: Առջանին ի՞նչ փառք՝ գառի գլուխը ջարդի: Չէ՛, սրանք քո չրաղն են, քո ըմբրիդ դժաշին. ընչի՞ ես նհախ տեղը կորցնում: Անողը պետք է բռնած, սրանք ի՞նչ մեղք ունին: Ում ձեռն արնատ ա, նրա աչքը պետք է հանած, սրանք ի՞նչ են արել: Մա՛րդար, երկնքի, երկրի տե՛ր, սա՛րդար. Դու չես մեր շլինքը տալ, մե՛նք մեր թուրը մեր սիրտը կխրենք: Թե մեր արինը քեզ համար թանկ ա, սրանց գլուխը մեղ բաշխի՛ր: Քո դռան շունն ենք, մեզ մի՛ կորցնի՛ր:

Էսպես աղաչանք արին ու շոքըշոք, թրքները տարան, սարդարի առաջին դրին, ոտի տակն ու փեշը համբուրեցին, երեսներին քսեցին ու գլխը՝ ները գետնին կպցրին, որ տեսնին, թե բանն ինչպես ա վերջանում:

— Ձեռներս կապում եք, իսա՛ն, Մալի՛ք,— սկսեց սարդարը բերանը բանալ,— ի՞նչ անեմ. ի՞նչ կըլի, մի քիչ ետի էիք էկել: Ինչքան բարկացած էլ որ ըլիմ, ձեզ տեսելիս՝ թուրը ձեռիս, ձեռս թուլանում ա: Մինչև ե՛րբ էս կրակը մեր երկիրն էրի: Հայ ազգը ո՛չ թրից ա վախենում, ո՛չ թվանքից, ո՛չ թոփից: Կրակն ես քցում, էլի իր հավատն ա պաշտում. ծառին ես կախ անում, միսը պոկում, բերանը տալիս, էլի իր խաշն ա պաշտում, իր Քրիստոսի անունը տալիս: Էս մեկ կտոր փետն ի՞նչ ա ախր, Թր սրանք էսպես ապավինել են. որդին ես քշում, ինքն ա հետը կրակն ընկնում. հորն ես բռնում, որդին ա գլուխը մահի տալիս: Սրանց մեկ կնիկ են տալիս, մեր օրենքը՝ քանի որ քեֆդ ուլի: Ռահամթություն, մշակություն են անում, բուրդ հաքնում, ցամաք հացի կարտ, մենք սրանց խանություն, բեկություն, աշխարք, պատիվ, դովաթ, մեծություն ենք տալիս, ախր ընչի՞ համար չեն խելքի գալիս, մեր մասսարին, օրենքին հավանում, մեր հավատը ընդունում, պաշտում: Բոլորը ջնջես՝ աշխարքը կքանդվի, շունքի երկիր շննացնողը, հաց տվողը սրանք են: Արևի, անձրևի, կոռի, բեգյարի տակին շորացել, շոփ են դառել, էլի որ մեկի մազին դիպչում ես, ասլան ա դառնում, մարդի պատռում: Էսքան մեր ազգը սրանց կոտորեց, եսիր տարավ, աշխարքը քանդեց, էլի խելքի չէկան: Շահություն էլ որ խոտտանում ես, իրանց գլուխն են դեմ անում, էլ ի՞նչ ասես: Մեկ մարդ փլավի, մսի տեղ խոտ, բանջար ուտի, ամսներով պաս պահի, ցամաք հացի ապով մնա, ախր էն գլխումն էլ ի՞նչ խելք կըլի: Ախր ի՞նչ սատանա է սրանց սիրտը մտել, սրանց ճամփից հանում:

Մեր փեղամբար Մահմադն ասում ա՝ թշնամուդ աչքը հանի՛ր. սրանց Քրիստոսն հրամայում, որ նրան սիրես, քո աչքդ հանես, նրան տաս, նրան

օրհնես, թե քեզ հալածի, էս խեղճ աս Հափն էլ իր ճառը ուրուրին լի տալիս, սրանք ո՞նց են իրանց որդիքը իրանց ձեռքովը մատաղ անում: Մեկ սիրտ անեն, մեր հավաան ընդունին, տեսնին՝ մեր շահն ի՞նչ փառքի սրանց կհասցնի: Զաֆար խաճին թե՛ մտիկ անեն. մեկ դարաբաղցի հատաղի տղա էր, որ եսիր արի, հմիկ աշխարհի տեր աս դառել: Խոսքով խանն ո՞վ էր, ո՞ւմ որդի, էնպես էլ՝ Մանուշար-խանը. հմիկ սաղ իրանք զավթել են. շահն էլ են նրանք, շահզադեն էլ: Ծահի հոգին նրանց ձեռին աս. ասեն՝ նստի, հնատի, վե՛ր կա՛ց, վեր կկենա. ինձ նման հարիր սարդար, խան, շահզադա նրանց ձեռին են մտիկ տալիս: Ստամբոլ են գնում հայի տղերքը՝ վազիր աս փաշա են դառնում. Թեհրան են ընկնում՝ նազիր ու խան. սրանից ավելի էլ ի՞նչ պատիվ կուզի մարդ, որ ստանա, ու սրանք էսպես քարացել, ոչինչ չեն ընդունում: Մեր կուռը բեզարեց՝ սրանց կոտորելով. մեր թուրը գլացավ՝ սրանց սպանելով, սրանք էլի, հենց գիտես, թե խիարի սերմ ըլին. մեկ զրադիցը կտրում ես, մյուս զրադիցը դուս են գալիս, էլի հասնում, էլի կտրածի տեղը բռնում:

Մարդ կուզի՝ օր քաշի, կյանք վայելի, սրանք իրանց կյանքը իրանք են մահու տալիս, իրանց օրը իրանք խավարացնում: Մեռնին իրանց հավատովը՝ դժոխքը պետք է գնան, սատանի ձեռքը: Մեկ կտոր պանիր ուտիլն, մեկ ուշունց տալն, մեկ արած մեղքը չափիլն ի՞նչ զատ է, որ սրանք էնպես կարծում են, թե իրանք դեկ փայլ կըլին, թե որ չպահեն: Մեր հավատովը՝ կե՛ր, քանդի՛ր, խի՛ր, սպանի՛ր, քեֆ արա՛, աշխարհի վայելչությունը քաշի՛ր: Կնիկդ փիս աս, դո՛ւս արա, Խրիշն աս. ո՛չ պատ, ո՛չ ծում. աչքդ ի՞նչ սիրի, էն կե՛ր, էն հաքի՛ր, մաշի՛ր. մեկ շոռ ասողք աղիքք վե՛ր ածա, քեզ ծուռը մտիկ անողի աչքը հանի՛ր, էլի որ մեռնիս, գնա՛ էն կյանքը, ի՞նչ դժոխք, ի՞նչ պատիժ. առաջիկ էլի հազար մոլոդա ու աղջիկ պար կզան, քեզ քեֆ շահնց կտան. վարդի ջուրն երեսիդ կթափի, ոսկեջուրն տակովդ կերթա, սրանից ավելի փա՛ռք, էստոնք թողած՝ հոգի ու հավատ կորցրել են էս հիմարները. էս դինումը ջոկ են տանջվում, էն դինումը հո, էլ ի՞նչ ասիլ կուզի, շունքի դրախտի բանալիքը մեր փեղամարտի ձեռին աս: Ո՛չ սրից են վախում, ո՛չ փառքից խաբվում: Մրծկեր երեսին էլ, թուրքի անունը տալիս, ուզում աս՝ մարդի կտրատի: էլ ի՞նչպես համբերես, համբերությունը մեկ օր կըլի, երկու օր: Սաղ իրան հարիր անգամ սրանց գլխին փռել էկավ, էլի տակիցը գլու էկան, շունչ առան ու տեղծ ընկած վախտը ժարդի սաղ-սաղ ուտում են, սրանց արածին ո՞վ կգիմանա: Հմիկ էլ մեկ գլադա իմ ղլերին (ծառա) աս սպանել. ախր ի՞նչ անեմ. սիրտս բերնովս դուս աս գալիս, ի՞նչպես չի սրանց դի-

մա-դիմա անհետ։ Ախր նա էս օձերի ճուտն ա. ընչանք մորը չսպանես, ձաղը ձե՞ռ կընկնի։

Խա՛ն, Մա՛լիք, էլի ասում եմ՝ սրանց արածը տանելու չի, ամա դո՛ւք եք էկել իմ դուռը, ի՞նչ անեմ, ի՞նչպես ետ դարձնեմ։ Որ սիրտս ուզեք, գիտե՛ք, որ կհանեմ, ձեզ կտամ։ Սրանց գլուխը ձեր արևին սաղաղ. թո՛ղ բխու՛լ քցեն դրանց ոտներն ու շլինքը, ու բերդումն ընչանք մնան, մինչև սուշուն ինքն իրան ետ գաւ։ Հորնըմոր արինը քաղցր ա, վաճա՛նի հողն ու ջուրն՝ անոշ։ Թո՛ղ սրանք գրեն իրանց տղերքանցը, խրատեն, որ ետ դառնան, թե չէ բանը փիս կգաւ։ Կուզեմ, որ է՛ն, է՛ն, է՛ն բեղովաթ Աղա-սուն մեկ էլ տեսնիմ, մեկ էլ էն սուրահի բոլին նայեմ, հետո միսը բերանը տամ, որ սխալումս դարդ չմնա։ Թո՛ղ նա էլ, ուրիշներն էլ լա՛վ իմանան, թե սարդարի հրամանը գետինը չի՝ սլտք է քցած, սրբի պես պաշտած, որ մեկն էլա չի՝ համարձակի էսպես բանն անիլ։ Թե չէ՝ հայերը գեղ կդառնան, մեզ կուտեն։ Էլ էս երկրումը կենալ չի՝ ըլի։

Ասում եմ ձեզ, ա՛յ աղսախկալուք (ծերունիք), դուռանի գորությունը գիտենա, թե առնին ձեր որդիքը, երկինքը թուին, էլի նրանց վեր բերիլ կտամ. գետնի սակը մտնին յա ծովի, կհանեմ, թիբա-թիբա կանեմ. նրանք որ չգան, սալ հայ ազգը թոփի բերնին կապիլ, քցիլ կտամ. թե խելք ունին, ձեզ խեղճ գան, ետ դառնան։ Հազար ձիալոր նրանց ետևիցն ընկած՝ սար ու ձոր ոտի տակ են տալիս, դազաի, դարափափախ՝ նրանց արինը խմում. թե մեկ ձեռս են ընկել, մեծ թիբեն անկաջները կմնա. ձիու պոչից կապիլ, քաշ տալ կտամ, թո՛ղ ձեզ խաթր անեն, ետ գան, թե չէ, որ ես բերիլ տվի, ո՛չ դուք կարծնիք, ո՛չ նրանք։ Քյաբ ու դուռանով, շահի գլխովն օրթում եմ ուտում. ասածս ասած ա, դուք գիտե՛ք։ Գնացե՛ք. էսօր կգան՝ ազատ եք, էգուց կգան՝ նմանապես։ Զեր ու ձեր խալիսի կյանքը նրանցիցն ա կախ. թե ետ գան, բալքի թե սիրտս ոահմ ըլի ընկած, բարկությունս անց կենա, նրանց սպանեմ։ Սար ու ձոր առաջիս դողում են, նրա՛նք պետք է ինձ դեմ կենան։ Գնացե՛ք, միտք արե՛ք. ձեր գլխի դարդը քաշեցե՛ք։

Էս խոսքի վրա Սվանդուլի խանն ու Սհակ աղեն վեր կացան, աթոռի ոտն ու սարդարի փեշը համբուրեցին ու հազար անգամ գլուխ տալով, առողո անելով դուս գնացին։

Բանտը բաց արին, ու մեր խեղճ քեղխուղեքը մտան ներս. դուռը վրըները փակեցին, նրանք աչքըները բաց արին։ Թագուհին էլ չնքան ոտին-գլխին տվել, երեսը շանգուկ էր, որ էլ սարդարի երեսը չկարացին բերիլ։ Սվանդուլի խանը տարաւ իր տունը, որ նրա հոգսն էլ քաշի, նրան էլ ճար անի։

Բայց ինչ մեր Աղասու հալն էր, աստված ո՛չ շհանց տա: Ձեռն ու ոտը կապած, դժոխքը փորումը, սաղալեկյան շար հրեշտակները գլխին պտիտ տալով՝ Զանգվի վրովն անց կացրին, ու, հենց բռնես, սար ու ձոր բերանները բաց՝ նրանց ըլին ուզում կուլ տան, էնպես փախցրին նրան նրա քաջ ընկերքը: Շատ տեղ իրանից գնում, քիչ էր մնում ձիուցը վեր ընկնի: էլի ընկերքը հասնում, երեսին ջուր էին ածում, անկաշները տրորում, ետ բերում: էլի նրա սիրտը գնում, ձիու գլխովն էր ուզում ընկնի: Բազի վախտ որ բիրդանբիր «Թա՛գուհի, նա՛նի, բա՛բի, նա՛զլու» չէր ձեն տալիս, քար ու հող ուզում էին կրակվին:

Հենց մութը գետինն առավ, նրանք նի մտան Ապարանու քանդված եկեղեցին, շունքի օրն էլ կարճ էր. արեգակը քիչ էր մնացել մեր մտնի, որ նրանք գեղիցը դուս էկան: Ձիանքը որ շունչ չէին քաշում, աչքները արին էր քցում, քիթ ու բերան՝ կրակ: Ամեն մեկ շունչ քաշելիս փոր ու աղիք իրար էին կպչում, էնքան էին քշել: Վարոն սկսեց ձիանը ման ածիլ, Կարոն՝ սար ու ձոր աչքի տակն առնիլ, դարավուլ քաշիլ, Մուսեն՝ Աղասուն ուսին դրած մտավ եկեղեցու խարաբին, գլուխը դրեց գոգն, ձեռը՝ երեսին, ու աչքը երկինքը քցեց, որ իմանա, թե աստղերն ի՞նչ են ասում: Մեկերներն ընկան դես ու դեն, որ ձիանոնց համար մի քիչ եմ (ուտելիք) ճարեն: Բայց էն վախտին շուումն ի՞նչ կըլեր: Խոտի չոփերն էին մնացել տեղ-տեղ ցից-ցից կանգնած:

Երկինքն աչք ու ունք կիտած՝ իր շարիւր պտտում էր հանդարտ. լուսինը սմպերի տակիցն մեկ երեսն հանում, շհանց տալիս, մեկ էլ ծածկում, կորչում էր: Գերեզմանատունն էնքան սարսափելի չէր ըլիլ, ինչպես էս յաբանի շուր: Ամեն մեկ սարի արանքից կամ քարի տակից դժոխքի ձեն էր գալիս: Գել, շարխալ, արջ՝ մեկ կողմից, դառնաշունչ բորյազը, որ էստեղ, օրը ճաշին, մարդի աչք ու բերան կաշնում, խեղդում է՝ մյուս կողմիցը, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր իրար գլխով տալիս: Ամեն մեկ քար, ամեն մեկ թուփ նրանց աչքին դն էր դառել, ու ձին մեկ ոտը խփելիս կամ փռնչալիս՝ քարերն ուզում էին ճաքին, ձորերը՝ տրաքին: Աղասին՝ նաֆասը փորն ընկած, որ բազի անգամ ա՛խ չէր քաշում ու ոտին-գլխին անում, գետինն ուզում էր պատովի, ընկերներին խոր տանի: Նրա հավատարիմ շունը գլուխը նրա ոտի տակը դրել, մնացել էր փետացած: Ձին էլ բերին, գլխավերեք կապեցին, որ բալքի նրա շունչն էլա Աղասուն մեկ ճար անի:

— Զա՛նիդ դուրբան, Ա՛ղասի, էս ի՞նչ օրն ես ընկել: մեր աչքը պտեք

դուս գար, որ քեզ էսպես շտեմնեփնք, էս ի՞նչ ա քո հալը,— ասում էր ջիվան Մուսեն ու գլխին տալիս, երեսն երեսին դնում, ձեռը՝ դռնին. դամարի տալն ու ջանի ասաքսփոյունն էլ որ շէր տեսնում, գլխին կրակ էր վառելում:

Էն մեկել տղեքքն էլ ձիանոնցը ջուր տվին, ձեռները քամակներին քսեցին ու էլ էտ թամբեցին, լգամները բերանները տվին: Թվանքների, փշտովների ստներն էլ քաշեցին, ազգոթին թազացրին, ու ամեն մարդ, իր ձիու լգամը ձեռին, էկան, Աղասու շորս կողմը կտրեցին: Աշքըներիցը արտասուները գետի պես էր վեր թափում: Հորնըմոր դարդը մեկ կողմից, իրանց սև օքը մյուս կողմից, իրանց սիրելուն էլ է՛ն հալին տեսնելիս՝ ուզում էին քար ու քոչ պոկեն, գլխըներին տան: Մեկ սա էր ընկնում Աղասու վրա, մեկ նա: Մինը ձեռն էր գնում բերնին, մինը գլուխը քաշում դռնին:

— Յարագանիդ զուրքան, աստված, փառքդ շա՛տ ըլի. հենց է՛ս առավոտ տո՛մեն աչք մե՛զ էր էրնակ տալիս, ի՞նչ արինք, որ մեզ էս պատժին հասցրիր: Վա՛յ մեր խեղճ օրին, ա՛յ ազիզ ծնողք. երաբ սա՞ղ եք, թե՞ թթի տառիկն մնացեք. երաբ թո՞ւի ձեզ գետնին խփեց, թե՞ զընդան ձեզ մեջն առավ. երաբ մե՛ր ցավն եք քաշում, թե՞ ձեր սև օրը լաց ըլում: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված. ո՞ւմ մեկ չոռ ասեցինք, որ մեր առաջն էկավ: Ո՞ւմ մեկ ծուռն աչքով մտիկ արինք, որ մեր գլխին էսպես բարկացար: Արյան ծավն էկել, չոքս կողմըներս բռնել ա, ո՞ր կողմն էլ ձեռն ենք ածում, կրակ է ընկնում ձեռըներս: Էստեղ մեր թագավորներն էին վաղ ժամանակը քեֆ անում, իրանց ամառը անց կացնում, որտեղ որ հիմիկ մենք կրակումն էթվում ենք: Էս ժամումն էին նրանք կանգնում, աղոթք անում, որտեղ որ հիմիկ մենք մեր հօգին ուզում ենք տալ: Ա՛խ, ո՞ւր էն ժամանակը, ո՞ւր էն փառքը: Ձեր հոգը լիս կտրի, ա՛յ մեր ազգի թագավորք, իշխանք. երա՞ք գուք էլ միտք կանեի՞ք, թե ձեր որդիքը մեկ օր էսպես աթին պետք է վե՞ր ածեն ձեր գերեզմանի վրա: Էս ի՞նչ շար լեզու ժեզ անի՞մեց, որ ձեր օրն էսպես սևանա, մեր աստղն էսպես լիճվի: Բ՛վ արագահաս սուքք Սաքփիս, ո՞վ գինավոր սուքք Գեորգ. էլ ո՞ր օրը մեր հավարին պետք է հասնիք: Դժոխքումն էթվում, տապալկվում ենք, ախր ի՞նչ կըլի, որ մեզ շարա անեք: Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. ի՞նչ կըլի, որ աճենս էլ քո ուղուրին մատաղ էինք գնացել, ա՛խպեր ջան, մեր հո՞գի, ձեր աչքի լի՛ս: Արին կապեցիր խալիփ փրտը, կրակ վառեցիր երկրի գլխին, ա՛յ աշխարքի աչք Աղասի: Մեկ ճանճ էլա նհախ տեղը չես սպանել, մեկ սառը խոտք քո բերնիցը շի դուս էկել, ա՛յ աստուծո գառն ախպեր, ախր ըն՛ի՞ պետք է աստված քեզ էլ, մեզ էլ էստեղը հասցնելու: Ո՞ւր

գնանք, ո՞ւր, մեր գլուխը ո՞ր քարի առաջին լաց լրինք։ Բ՞ո՞ք չտրն ընկ-
նինք, խեղդվինք, պրծնինք։ Տո՛, մեկ բերանդ էլա բաց արա՛, քա ջանին
մեռնինք։ Ընչի՞՜ ես էսպես մեզ էրում, փաթոթում։ Ի՞նչ կըլի, որ էդ սիրուն
աչքդ էլա մի բաց անես, մեզ էսպես շապանես։ Աշխարհն էլ ի՞նչ պետք
է մեզ համար, որ քեզ շնք ունենալ։ Մեր գլուխը քեզ զաբբան, ամենս
էլ առաջ մե՛ր արինը վեր կածենք։ Կաթն ու ծիծ մեկտեղ ենք կերել, որ
քեզանից ձե՛ռ քաշենք։ Բախտ ու լավ օր մեկտեղ է՛նդուր համար ենք վա-
յելիլ, որ քեզ նեղ օրը բա՛ց թողանք։ Որիս ուզում ես, վեր կա՛ց, քո ձե-
ռովդ մատաղ արա՛. ով երեսը ետ թեքի, շլինքը տո՛ւր, քո ձեռին ղուր-
բան. ախր մեկ խոսա, ի՞նչ կըլի։

Էս խոսքին բիրադի մեկ ձիու ոտի շփթոց էկավ։ Երկինք, գետինք
գլխըներին սևացավ։ Հենց իմացան՝ մեկ ամպ տրաքեց, մեկ սար գոռաց,
փուլ էկավ։ Յարաղ-ասպար առան ուսըները, ամեն մեկը մեկ բուռը հող
սրբությունի տեղակ բերանը քցեց, մեկ քարի առաջի շոքեց, իր մեղքը
խոստովանվեց, մեկ քանի ծունր դրեց, երեսին խեշըհանեց, ժամի քարերը
պաշելով տեղիցը վեր կացավ, ձիու աչքերը ճմբռեց, մեջքը սղալեց, որ
անկաջները սրել, խլշացրել, էն կողմն էին մտիկ անում էնպես խլշկո-
տալով. սրդիանց որ ձենը գալիս էր։ Շուներ դրաղ քաշեցին, մատով-ձե-
ռով արին, որ ձեն չհանի, ու իրանք թուր ու թվանք հագրած, ձիու ջի-
լավը քցած՝ սկսեցին պատի արանքիցը անսաս անկաջ դնիլ, որ տեսնին՝
էկողներն ո՛վքեր են։ Դամարները ուզում էր տրաքի, ոտըների տակին
կրակ էր վառվել։ Անիծած բուքն ու քամին հյուսսի դիցին էր գալիս ու
ծենը փակում։ Ուզում էին իրանց կտրատեն, որ չէր թուլում՝ պարզ իմա-
նան, թե ի՞նչ խաբար է։

Էսպես՝ կես սհաթ քիմի մնացին փետացած։ Էլ չէին ուզում ծպտանա
Շատ մտիկ արին, ձեն չէկավ. հենց էն էին ուզում, որ էլ ետ տեղըները
նստին ու թվանքները վեր դնեն, ու մեկն էն կողմիցն սկսեց բերանը բաց
անիլ։

— Տղերք, ի՞նչ կըլի՞՜ ըլի, տղամարդությունն էն ա, որ մարդ իր
գլուխը դուշմանի ձեռ չտա։ Դուք լավ գիտեք, որ մեր մեկ հայր սասը
թուրքի բարեբար է։ Երևում ա՛՜ Խոհներիցս մարդ են քցել, ման գալիս
Թո՛ղ գան, դրանց փիրն իրանց խռով կենա։ Բողորին յա կշարդենք, յա
կշարդվինք։ Քամակ-քամակի տանք, նամարդի մուհդաջ չըլինք։

Հենց էս խոսքն էր Կարոյի բերնումը, որ բեղաֆիլ տեղիցը էրկու գալ
ծուլ էլավ, թուրը դուս քաշեց ու ուզում էր, որ դուս պրծնի, ընկրները
փեշիցը քաշեցին, ձեռնները բերններին գրին, որ անսաս տեղը նստի,
շունքի ձիանոնց ոտի թրխլոցն ու փռնոցը էնպես մոտեցավ, որ, հենց

բռնես, թե անկաջների տակին ըլի: Բայց նրանք լավ գիտեին, թե գիշերը ձենը շատ թեզ տեղ կհասնի, ու շուզեցան, որ իրանց տեղը իմաց անեն, ու նրանք հազըրված գան: Քիշ-քիշ էկողների խոսակցությունն էլ էին ջուկում, շունքի պարզիկա գիշեր էր, քարերն էլ էին խաբար բերում:

— Լավ հարաքյաթ են արել,— ասեց մեկը,— ա՛ֆարիմ. անիծած բորանն էլ իզընները կորցրել ա, գիշեր էլ ա, թե մարդ տեսնի. ամա ո՛ւր կկորչին: Երկնքումն ըլին՝ վեր կբերենք. հլա քշենք, էս շուումը նրանք չէին մնալ:

— Աչք ա, որ էգուց առավոտ յա կծիծաղի, յա լաց կըլի. սարդարին էլ ընշո՞վ լիմ հունարը ցույց տամ, որ նրանց սաղ-սաղ չկալնիմ, շտանիմ, փեշքաշ շանեմ,— ասում էր մյուսը:

— Ախպե՛ր, ինչ առնինք՝ ճոթ անենք: Աղասուն, թե կարանք, սաղ-սաղ բռնենք, ոտ ու ձեռ կապենք ու ձիու առաջն արած, յա կողքիցը կապած՝ տանինք, որ իր լայաղ պատիվն առնի, շունքի ռաշիդ տղամարդ է. մեկկըններին սպանենք էլ ի՞նչ հաջաթ:

— Տղամա՛րդ, էս թո՛ւրը էսօր նրան իր տղամարդությունը կուտացնի աստուծով. հլա մի ձեռս ընկնի, մեկ մեյդան դուս գա, հետո կիմանա իր ռաշդությունը:

— Տո՛, բերանդ քեզ արա՛, Մա՛մմադ, մենք գիտենք՝ ինչ պտուղ որ ես. նրան ասլան ըլի, չի հաղթիլ. քանի՞ մեզ նմանին առաջն է արել տասնով, քսանով ու ջանըները հանել: Բանն արա՛, հետո պարծեցի՛ր: Էդ-պես քամի տալով ֆորս անիլ չի՞ ըլիլ:

էս խոսքը մեր տղերքանց սիրտը տասը թիվ բարձրացրեց:

— Թուր, թվանք հալիր պահեցե՛ք,— ասեց թուրքի մեկն էլ ետ,— սատանին նալլաթ. կըլի, որ հենց էս քարերի տակին տափ ըլին կացել, ասածներս լսեն ու բիրադի էնպես վրա թափին, որ էլ չկարենանք ձեռը-ներս գլխըներս տանիլ: Սրան Ապարան կասեն: Աղասու պես ասլանը էս-պես տեղը քսան ձիավորի մենակ չի ասիլ, թե աստված է ստեղծել:

— Տո՛, քի՛շ գովիր էդ մուռտառ, անհավատ հային. չէ՛, չէ՛, մեզ սաղ-սաղ կուտի: Հայն ի՞նչ ա, որ ինչ ջան ունենա: Մեռնիմ ո՛չ, ընչանք մի աչքս նրան հասնի, կտեռնինք, թե ի՞նչպես ճուտ կդառնա առաջիս:

էս ասեցին թե չէ, մեկը էն դհիցը ձեն տվեց.

— Ա՛յ ադա, ա՛յ ա՛դա, ա՛յ ադա. էս ժամիցը հեռու կենանք, լավ կըլի, շունքի ասում են, թե ֆլան թարըղին մեկ խան էկել ա, թե քանդի, բիրադի միջիցը կանաչ ու կարմիր ձիավորներ էնքան են դուս էկել, որ սար ու ձոր բռնել, խանի դոնշունը կոտորել, փախցրել, իրանք է՛լ ետ գլում են էլել: Սրա միջումը, ասում են, սուրբ Մողնու մասունք կա թա-

դած, ու դուք լավ գիտեք, որ էս գիծ սրբի քյալւա տալ չի՝ ըլիւ Մարդի շլինքը ծովում, երեսն ետեն ա ընկնում։ Հազար էսպես բան իմ աչքովն եմ տեսել։ Հայ, թուրք, նասրանի՝ ամենն էլ նրա դուլն են։

— Բերնիցդ հայի հոտ է գալիս, Մա՛շադի, ամոթ էդ մեծ միրքիդ, էլ ո՞ր ես վրեդ պահում, հինա դնում։ Տղամարդի փափախ չի գլխի՞դ։ Տո՛, հայն ի՞նչ ա, որ իր փիրն ի՞նչ ըլիւ Լեզուդ քեզ քաշի՞ր, էդ փափախիցդ էլա ամաշի՞ր։ Ես քո ջգրու էս գիշեր ընշանք սրա միջումը քյաբաք շանհմ, չուտեմ, ձիս միջին չկասեմ, չապակսնեմ, բաս մարդ չեմ։ էլ էս միրուքը վրես չե՛մ պահիլ։ Քանի՞ էդպես ժամի պատ իմ ձեռովս քանդել, քանի՞ սրբերի աչք էս մատովս հանել, դու հմիկ պառավի նաղլ ես գլխիս կարդում։ Քյաբդ քեզ խռով, էլ նամազ ո՞ր ես անում, որ էդ սրտի տերն ես։ Քշի՛, քշի՛, գնա՛նք. քյաբաբի կեսն էլ քեզ կուտացնեմ։

Ասիւն, «Յա՛, սուրբ Սարգիս» ձեն տալն ու թվանքների ճռոցը մեկ էլալ։

— Տղե՛րք, ձեր ջանին մեռնիմ, էլ մտիկ մե՛ք անիլ. մեր թուրը՝ նրանց գլուխը, էլ ո՞ր օրվա համար ենք կոպքընկերիցս կախ անում,— ձեն տվեց Խոթահա Կարոն,— իրեքի գլուխը գնաց, սրանց փիրն անիծած։

— Էրկուսինն էլ ի՛մ թրիս մատաղ արի, ղոշաղ կացե՛ք,— էն դհիցը վաթոն գոռաց։

— Երկուսին սպանել, միի գլուխն էլ հրես, ուրիս տակին է,— ասեց վանին։

— Տղե՛րք, փախան, ձխանը նի՛ էլեք, սրանց էկած ճամփեն քոռանա, սովորիլ են գեղերումը հալի գլուխ թոցնելով մա՛ն գան, հայերի արիւնը իմեն, արանց տունը քանդվի։ Տղե՛րք, երեմիշ էլե՛ք, սուրբ Սարգսի ջանին մեռնիմ, մեյդանը մերն ա։

Ասեցին ու վիշապի պէս ընկան հարամու քամակիցը, որին ինչ տեղ հասցրին, էնտեղ փառչալամիշ արին։ Քար ու սար աչքներին լիս էր տալիս, կորներին՝ զվաթ։ Հենց իմանաս՝ հայոց մեծ զորապետքը կենդանացել, նրանց սիրտ ըլին տալիս։ Էսպես՝ միս ու սիցան անելով ընկան ետևներիցը։

Բայց ա՛խ, արինը աչքընհրը կոխած՝ հենց քշեցին, գնացին, էլ միտք չարին, թե Աղասին, ի՞նչ նեղ սհաթի միջում, ընկեր ա ձեն տալիս, ընկեր չի կա. ա՛խ ա քաշում, ձենը լսող, իմանող չկա։ Թվանքները որ բիրադի շճուացին, հենց իմանաս, թե հոգին ետ էկավ տեղը։ Վրա թռավ տեղիցը, ընկավ ձիու քամակն ու խելքը կորցրածի պէս էլ չիմացավ, թե ո՞ւր ա դնում։ Թուրը որ մեկի քյալին չհասցրեց, գլխի հետ էրկու կտուլ էլավ։

ընչանք փութը յա դամեն փհանէր, պարանն ընկալ ճատվն, ու շատ էլ ուզեց, որ ծին առաջ քշի, չէլալ. ծին տակիցը դուս թաւլ, ինքը գետնին դիպալ, ու շորս ածղահա տղամարդ վրա թափեցին: Նրա շանը վաղուց էին ուզում սպանել, որ ձեն չհանի: Բայց շունը, շունը՝ էս տիրասեր, հավատարիմ կենդանին, տեսնելով, որ իր տիրոջն էլ խեր չի՝ անիլ, ընկալ գնացածների ետևիցը: Աղասու ձեռները կապեցին, բերանը բամբակով շնորին, աղբիւրով դայիմ հուպ տվին, ու աչքդ բարին տեսնի. մյուս օրն էր թոփն, ու Աղասու ջանը:

Շատ ու քիչն աստված գիտի, Թե ո՛ւր հասան, տղերքը բիրադի որ ետ դառան, գլխըներին կրակ վառվեց, երբ Աղասու շունը տեսան ճամփին:

— Վա՛յ, մեր տունը քանդվեց, տղե՛րք,— ձեն տվին,— էս ի՞նչ արինք, մեր ձեռովը մեր աչքը հանեցինք. հասնի՛նք, գնա՛նք. էլ ի՞նչ ենք անում մեր գլուխը, որ նրան կտանին:

Բայց ո՛ւր Աղասին, ո՛ր քարի տակին, ո՛ր շուրմը յա ձորումը: Մեկն է՛ս սարն ընկալ, մեկն՝ էն ձորը. քարը լեզու շուներ, որ ասեր. ձին իմաստուն չէր, որ գտներ. շունն էլ առաջներիցը վաղուց կորել էր: Ո՛ւր գնալին, ո՛ւր կորչեին: Գետինն էլ թե պատովեր, ներս կերթային, որ նրան հանեն: Լիսնյակ գիշերը շատ որ դես ու դեն ընկան, զատ չգտան, էլ ետ հավաքվեցան մեկ տեղ ու միտք արին: Սուգ ու շիվան անելու վախտը չէր: Նրանք լավ իմանում էին, որ Աղասին էն ձենի վրա պետք էր, որ զարթնած ըլի էլած, փորձանքի մեջ ընկած, որ շունը նրան թողել, էն հայվան տեղովը իրանց ետևիցը վազել, որ գան, նրան ազատեն: էս էլ լավ էին իմանում, որ Աղասու բռնողները առաջ չէին գնալ, պետք էր, որ մեկ տեղ տափ կացած ըլեին, որ ոտը խաղաղվի ու էնպես ճամփա ընկնին: Ի՛նչ անեն, մնացել էին մոլորված:

— Տղե՛րք, մնա՛նք էստեղ. Աղասու շունը, տեսնո՞ւմ եք, որ կորել ա. նա իմաստուն հայվան է, ինչպես որ ըլի, հոտի վրա կարող է գտնիլ. թե ճար կա, նրանից կըլի էս գիշեր, մենք ո՛չինչ չենք կարող անիլ:

էսպես՝ խելիմ վախտ տարակուսած նստած՝ միտք էին անում, որ բիրդանբիր իսկոք շունը՝ լեղուն հանած, հեթեթալով լիս ընկալ: Շունը վազեց, նրանք՝ ետևիցը: Հենց մեկ խելիմ տեղ անց կացան թե չէ, շունը ետի ոտը վեր քաշեց, կանգնեց: Շատ էլ զոռ արին, որ տեղիցը եռա, չէլալ: Իսկույն իմացան զգույշ հայվանի միտքը, ձիանոցիցը վեր էկան, մեկին տվին, ու Կարոն առաջները ընկած՝ կամաց-կամաց ոտըները փոխեցին: Մեկ թափի մոտացան թե չէ, էլի շունը կանգնեց, հոտոտաց: Թվանքները առան ձեռքները: Աստուծո ողորմությունը հասալ, նրանք

է՛ն կողմիցը գնացին, որ թափի շվաքը մնաց առաջնորդին: Քարերի տակովը, փորըսող անելով, էնքան գնացին, որ մտան մեկ քանդակած փոսի մեջ: Զուր չկար միջուկը, բան չկար, անձրևի ճղած էր: Թափի շվաքը մեկ հինգ դադ էլ էն կողմն էր ընկել նրանց գլխի վրով: Էս խանդակի միջովն էնքան էսպես ուսուլով գնացին կռացած, որ հարամին մնաց դեմ ու դեմ: Լիսնյակը հենց ընկավ թուրքերի ճակատներին, տեսան, որ Աղասին միջընեքումը չի: Սիրտըները ընկան տեղ: Մի քիչ էլ շունչ առան, ու ամեն մեկը մեկի ճակատին նշանիլն, թվանքների տրաքալն ու հարամիքանց բանհոգի ըլիլ մեկ էլավ: Հավի պէս դեռ էնպես թրպրտում էին, որ մեր տղերքը վրա հասան: Ա՛խ, ո՞վ է կարող նրանց ուրախութունն ու արտասուները էս սհաթին պատմիլ. երկնքիցը իրանց հոգին ետ բերին, էլ նրանց բերանն ի՛նչ խոսք կգար: Որ էլ վախտ չկորցնեն, վերցրին իրանց կորցրած գանձը, հանեցին թշնամու յարադ-ասպարը, շորերը, բարձեցին թուրքերի ձիանոնց վրա ու երբմիշ էլան: Ո՞վ կզարմանա, որ լսի, թե Աղասին, ամեն իր շանը տեսնելիս, ուզում էր կյանքը նրան տա: Վարա՛վուրդով՝ մինչև տասներհինգ մարդ էն գիշերը սպանել էին: Եկեղեցու մոտ էլ ետ հասան, հանեցին, մեկ քանի շահի փող դրին սեղանի վրա, շոքեցին, աստծուն փառաբանություն տվին ու ճամփա ընկան:

<4>

Լիսադեմը կարմրին էր տալիս, աղոթարանը քիչ էր մնացել բացվի, որ մեր ճամփորդները մտան Ռսի հողը ու թուշ քշեցին Պարնի գեղի վրա: Աղասին չէր ուզում, որ մարդամեջ մտնի, ուզում էր՝ սարե-սար՝ ման գա, որտեղ իր ճակատին գրած էր, էնտեղ մեռնի: Ինքն էլ տրախ չէր, որ աչքը լավ օր տեսնի, բայց ձմեռվան ցուրտ եղանակը, դաշտերի սառնությունն ու շորությունը, ողորմելի ձիանոնց սովածությունը ո՛չինչ կերպով չէր կարելի հաղթել:

— Է՛ս վախտին, է՛ս հալին՝ աջա՛ք-աջա՛ք, Ա՛ղասի ջան, խե՛ր ըլի,— ձեն տվեց աղա Ն., որ նրա հետ միասին տարերով հաց էին կերել, ու ուրախ-ուրախ դուռը բաց արեց, ձիանը ներս քաշիլ տվեց ու ղոնազների ձեռքերը բռնեց, տարավ սաքուն:

Գոմի երկենությունը հարիր գազ կըլեր: Գոմեշ, ձի, եզր, տավար, ոչխար՝ էլ ո՛չ տուտ ուներ, ո՛չ տակ: Իսկույն շոր փռիլ, բուխարին վառիլ տվեց, հարսներն էկան՝ հարգևոր-հարգևոր, քիթ ու պոռնկ կալած. նրանց ոտները քաշեցին, չուր բերին, ոտ ու գլուխ վագին, ու ղոնազները երկու կարգ սկսեցին նստիլ: Աղա Ն. ամենիցը ներքև էր նստել: Մեկ

ԹԻՅ-ինը մեծ ու պատիկ դոշադ տղերք էլ, անվա-անվա, որը խանչալը կողքին քաշ արած, որը մեկ կտոր հաց ձեռին, կրծելով, որը մեկ փետ շանի տակին դրած, որը գլխաբաց կամ փորաբաց, շապկանց կամ անփոխան, էկան, անկաջները խլշացրած՝ սաքվի շորս կողմը շարվեցին ու աչքները ղոնաղների երեսին կթեցին։ Հերը ծեծում էլ էր, դուս չէին գնում։ Դեռ բարիկենդանի մազեն՝ սուջուխ (շուշխե) ասես, ալանի, տանձ, խընձոր, փշատ, շիր, ջիբըներումն ունեին մեր տղերքը. հանեցին, երեսեքանցը բաժանեցին. աչքները մնաց բաց, շունքի նրանց երկրումը էնպես արմաղան բաներ չկային։

— Մեր կաղնին ու ֆոնն էլ էս համը շունին,— մեկզմեկու ասում էին ու անոշ անում։— էնքան մածուն, կարագ, եղ, սեր ու մեղր ենք կերել, որ բերան ու փոր հոտել են. աշխարք, աշխարք է՛ս պետքը ըլի, որ էսպես բաներ դուս են գալիս, մեր հավերիցն ու գոմիցն ի՞նչ լազաթ դուս կգա,— ասեցին ու ուրախ-ուրախ դուս թռան, որ գնան, իրանց հարևանների երեսեքանցն էլ իրանց ճարած նուբարը ցույց տան։

Ընչանք ծիտը ջուր կխմեր, գոմը երեսեքանցով լցվեց. մինը մնին թոթում էր, որ առաջ գնա, միրգ ուզի։ Ղոնաղների մեկը որ ձեռը չէր շարժում, հազար տեղ գունդ ու կծիկ էին ըլում։ Էսպես՝ հլա խելիմ վախտը երեսեքը նրանց պարապացրին։

Տանուտերը քանի ուզեցավ բան հարցնի, նրանք մատըները բերններին դրին, սուս արին. էստով իմացան, որ սրանում մեկ բան կա։ Մեկ քանի սհաթ անց կացավ թե չէ, սաղ գեղն էկավ, հավաքվեցավ նրանց գլխին։ Ով տուն էր մտնում, գդակը գլխին, յափունջին վրեն, շիբուխը բերնին կամ ձեռին, թութունի քիսեն ու խանչալը գոտկիցը քաշ արած, քորաչի շուխեն հաքին, շալվարի ծերը պաճուճումը դաշիմացրած, տրխըները կուփ-կուփ հաքած՝ ամեն մեկը մեկ սարի ղդար տղամարդ էլ մեծ ու պատիկ չէին հարցնում։ Գլուխ տալը հո, ըսկի՛ ադաթ չի։ Որն էկավ, մեկ Բարի՛ լիս կամ Ողորմի՛ աստված ասեց ու նստեց։ Քսան-երեսուն տարեկան ջահել տղերքն էլ որը սնըդուս, որը պատնըդուս շարվեցին ու լորար անկաջում քսփսալով՝ յա ղոնաղներին էին մտիկ անում, յա նրանց յարադ-ասպաբին, յա մեկ բան ուզելիս՝ ամենն էլ իրար գլխով էին դիպչում, որ իրանց պարոնի պարոնների ասածը կատարեն։ Տանու տղերքն էլ էկան. որը գոմն էր սրբում, որը ձիանը թիմարում, որը խոտ ու դարման բերում, որը մալը ջուրը տանում, որը շիբուխի կրակ դնում. ամենն էլ ուրախ էր, որ մեկ բան անի, մեծերի ու ղոնաղների սիրտը շահի։ Սրանք էլ յարադ-ասպաբ հանել, պատիցը քաշ էին արել ու ծալապատիկ նստած՝ զրից էին տալիս։ Զիանոնց համար ամոթ էր հարցնիլ. նրանք

լավ գիտեին, որ իրանց ուլախին շատ պատիվ կտան, քանց իրանց:

Օրը հենց մի քիչ ևս բացվեց, շատն էլ հանդիցն էկավ, ձիւնն աչքը-
նէրն առել՝ երկար վախտ չէին իմանում, թե էկողներն ի՞նչ մարդ են:
Գոմն էլ հո, լիս չունէր, շունքի մէկ պատիկ չէր տեսնու: Ով ըլին, չըլին,
թաք ըլի՝ ոտըները խերով ըլի, նրանց աչքի, գլխի վրա, տարով կպահեն,
պատիվ կտան: Հենց լիսը բացվելիս աչքըներն էլ որ բաց էլավ ու տեսան
ո՛չ, թե էկողներն ո՞վքեր են, խելքներն էկավ գլխըները:

— Բարո՛վ, բարո՛վ, մեր Աղասին բարո՛վ,— ձեն տվին ամեն դէպ
ու վրա թռան, իրար պաշարելով:— Էդպէս ա, ձեզ յա ձմեռվան հոսանք
մեզ մոտ կբերի, յա ամառվան շոգը: Խա՛նի խարաքներ, հա՛, մտի՛կ
արա, հա՛, մտի՛կ արա: Էնքան մտիկ արինք, որ աչքըներս ճամփին ջուր
կտրեց: Մեկ ղուշ որ գլխըներովս անց է կենում, հազար անգամ փափա-
խով ենք անում, որ ձեզանից մեկ խաբար իմանանք: Մեր սարերը խոտ
գեղ չե՛ն, որ ձեզ ուտեն. ի՞նչ կըլի, որ մեկ օր էլ ճամփին մեր
դճի վրա ծռեք: Բաղ, բաղաթ՝ շունիք, գինի, մազա չենք կարալ թաւա-
զա անիլ, մեր եղին, կարագին ու մեղրին էլա խեղճ էկեք: Փա՛ռք աս-
տուծո, տունըներս՝ լիքը, գոմըներս՝ լիքը, ցամաք հացով ճամփա կը-
ցենք. մարդի սիրտն ա բանը, թե չէ՝ էսօր դաբլու փլավ էլ ուտես, էգո: ց
փորդ էլի իր ուզածը կուզի: Աղ ու հաց՝ սիրտը բաց: Տանտիրոջը տեր
ողորմյա ասիլ չի՞ ըլիլ: Քաղաքը դնում եք, սար ու ձոր ոտի տակ եք տա-
լիս, հենց մե՛ր կողմն ա, որ ձեր աչքին փուշ ա դառել: Ձեր հախը չի՞,
որ էս սհաթին ոտըներդ կապենք, մեկ լավ քոթակենք, ինչ ունիք, շունիք՝
խլենք ու ձեզ էլ դարտակ ճամփու քցե՛նք: Էդենց եք անում, որ մենք էլ
ձեր դուռը չի գա՛նք, ձեր հացը չուտե՛նք: Հա՛յ նամարդներ, չե՛ք գիտում,
որ մեկ օր էս սարերումը թե ձեզ ճանկենք, էլ հաղար տարի որ կուշ ու
ձիգ անեք, ձեզ բաց չենք թողա՛լ: Ի՞նչ ա, ձեր թունդրի ու քուրսու ղրաղը
կտրել, ձեր կնկա առին նստում եք, էլ միտք չեք անում, թե գնանք, մեր
դուստ ու բարեկամին էլ տեսնինք, հալըներն իմանանք, քանի մեռել չեն
մեկ բարով էլա տանք, որ մեկ կարոտ՝ հողը չմտնին: Քա՛ր է ձեր սիր-
տը, քա՛ր, ձեզ հո մեր չի՞ բերել: Բիւր գյուրանդա՛ յոլդաշ, իփի գյուրաւե-
դա՛ դարդաշ (Մեկ տեսնելիս՝ ընկեր, երկու տեսնելիս՝ ախպըր): Տո՛, ձեր
տունը չծակվի. էլա մուսուրման օլուբասզ քի արանը խալի քանըմիւսզ
(էնպես թուրք եք դառել, որ ձեր հոր խաչն էլ չեք ճանաչում): Քրիստո-
նեի երկիրը՝ մերը, մենք՝ ձեր ազգը, ձեր արինը, ի՞նչ եք կոշան հողումը
կենում, ձեր օրն ու ումբը խավարացնում. ի՞նչ համ եք առնում, որ էդ-
պէս ծանր-ծանր նստել, տարենը մի անգամ էլա՝ Լեռնեղբոր մեր կուռը
չեք շուռ տալիս: Ձմեռը հո բան չունինք, վախի՛լ մեք, ձեզ չենք ուտի՛լ:

ձի շունի՞ք, ձի կտանք. կով շունի՞ք, կով կտանք. էկե՞ք, տարե՞ք, ո՞վ ա ձեր ձևը բռնում: Կողմ՞ք, մեր երեխեքանց անկաջնճիկցը բռնեցե՞ք, տարե՞ք, ծախեցե՞ք. ով ձեզ ձեն տա, պարտականը ինքը մնա: Զուրքի էսպես ա՛, քյո՛խվա, սրանց մեկ լավ պատժենք. հազի՞ր բարիկենդան: օր էլ ա. էս շարաթ սրանց էլ շթողանք, աչքընճրը հանենք. էնքան ուտացնենք, խմացնենք, որ էլ ճամփեն չգտնին: Սրանց հախե ա. ով տարեճը մի անգամ կդա մեր տունը, բոլոր տարվան պարտքը պետք է վճարի. քնի էլ, զարթնի էլ, պետք է ուտի, խմի, քեֆ անի: Հաց եճք դատում, որ մենակ մե՞նք ուտենք, ու շորս պատերը տեսնին. էսպես հացը հարամ ըլի: Մեկ թիքեդ որ հազար կտոր շանես, հազար դուրդ ու ղշի շուտացնես, ի՞նչպես կուլ կերթա, յա կմարսես: էստուր համար ենք արևի, անձրևի տակին՝ սարում, շոլում ջանըհան ըլում, որ մեզ մի բարի լիս ասուլ. մեր դուռը բաց անող, մեր ննջեցելուց ողորմաթասը խմող չըլի՞: Ի՞նչ տուն, ի՞նչ օջախ, որ օրը տասը աղքատ ու ճամփորդ շմտնին, չկշտանա՞ն: էլ էն տանը բարաքյա՞թ կըլի: էլ էն դաշտը պտուղ կտա: Զէ՛, քյո՛խվա, էսօր ամենա քո դոնադն ենք, էգոց՝ իմը, էյօր՝ սրանը. էսպես՝ մեկ լավ քեֆ անենք ու մեծ պատիճ սրանց ճամփու քցենք: Չեն ուղիլ մնան, ոտընեքը կսպենք, մինչև զատիկն ու համբարձումը էստեղ դուխսաղ անենք, պահենք: Ի՞նչ կասեք:

— Հա՛յ, բերանդ ապրի, հա՛յ, ավետարանի կողքիցն ես խոսում,— ասեցին շորս կողմիցը.— շա՛տ լավ, շա՛տ բարի, էրուր ո՞վ ինչ կասի մեր սրտի ուզածն էլ հենց է՛դ էլ:

— Հա՛յդե, տղե՛ք, գնացե՛ք, աչքդին բերե՛ք,— ասեց քյոխվեն ուրախ-ուրախ ու գդակը մեկ լավ կտտից, աչու անկաջի վրա դրեց,— մեծ աչառը մորթեցե՛ք, դավուրմա տվե՛ք, մեկ դռ էլ հետը, ու կակող տեղերը՝ բզերն ու սուկին, բերե՛ք, որ մենք մեր ձեռովը խորովենք. զուռնաչին էլ թո՛ղ գա, տերտերին էլ համեցեք արե՛ք: Գինին դուքանումն ա, փողը՝ ջիբումս, մեր ջամըհաթն ըլի սաղ. հղն ու կարագը, սերն ու մեղրը ու պանիրն՝ կճճենք ու տանըս դրած, ամբարս ու հորս՝ լիքը Շահն էլ մեր քեֆը շունի. ուտենք, խմենք, քեֆ անենք, աստծուն փառք տա՛նք, մեր մեռելները հիշենք, մեր ղոնաղների սիրտը շահենք, որ իմանան, թե սարի մարդն էլ սիրտ ունի, քար չի: Աստված ուս թագավորի թախտը հաստատ պահի, նրա դովլաթիցը՝ ինչ ասես, ունինք. օձի ձու էլ որ ուզենամ, կճարեմ:

Աղասին, էսքան խոսք ու զրից անց էր կացել, ոչինչ էր իմացել. ինքը ճամփիցը բեղարած՝ ցուրտը մեկ կողմիցն էր թմբարացել, շոգն էլ իր հարալաթը շահեց տվեց ու ջանն առավ: Գլուխը պատին դեմ տված՝ մնացել էր էնպես ցլից քնած: Նստողները բոլորն էլ վարավարդ էին անում,

որ նրա փրկար Հեշ Թիթաղ չէկա՛վ, քնն ասեցին էլ: Աջու կուռը մնացել էր գոգումը, ձախունը՝ էնպես թուլ: զետնի վրա ընկած: Շատն էնպես էին վարժում, թե ճամպի յա ցրտի հարարաթն էր նրան էն տեղը քցել: Շոր չէր հարկավոր, որ ծածկվին: Նունքի գոմը առանց էն էլ համամից տաք էր: Ղոնաղները չէին վարավորդ պրել, որ էն գեղի թուրքերիցն էլ մեկ քանիսը խալխի հետ խառնվել, ներս էին մտել ու շատը հայերեն էլ հասկանում էին, ու էստեղ-էնտեղ, գեղի պես նսսել, աչքըները ղոնաղ-ների թուր ու թվանքին էին քցում, ատամները ղրճտացնում, թե ընչի՞ չէին մեկ շուրտ մարանց ռաստ բերել ու բոլորը թալանել:

Աղասու քափ ու քրտինքն էկել, ամպի պես աչք-ունքի վրա կիտվել էին: Երեսի ռանգը ամեն սհաֆ: փոխվում էր: Բաղի վախտ իրան-իրան խոսում, բաղի վախտ էլ ձեռը բարձրացնում, ջիլ ու դամար քաշում, էլ հետ հանգստանում էր: Ամենից տվելի խալխը նրա վրա էին մնացել զարմացած, որ նրանք վեց հոգի էին, բայց քսան-ավել մարդի յարադ-աս-պար ունեին հետըրները բերած: Էսպես տարակույս, չորս կողմը կանգնած՝ խոսում էին, որ Աղապին բեղաֆիլ ձեն տվեց:

— Թուրդ քե՛զ քաշիր, դժխքի պահապան, շլինքդ մեկնի՛ր: Ափու ջան, էդ ո՞ւր են տանում քեզ... — էս ասիլն, տեղիցը վեր թռչիլն ու թրին վրա վաղիլը մե՛կ էլավ:

Գեղըցիք փրար չարդելով դուս թափեցին: Որը երեսին խաշ էր հանում, որը Տե՛ր, ռդորմյա ասում: Մի քիչ որ դինջացան, էլ ետ ղոնիցը անկաջ դրին, տեսան, որ ձենը վտրել ա, ուսուլով ներս էկան ու վախ-վախելով նստեցին: Էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Բոլորն էլ ուզում էին, որ իմանան, թե ի՞նչ ա անց կացել: Աղասու ընկերքն էլ, ճարակտուր, ակեցին պատմիլ: Քանի գլուխն էր, ո՛չինչ, էնպես բան շատ էին լսել: Քնն ժամանակ խոսքն էն տեղն էկավ, թե ի՞նչպես կոտորեցին, փախան, հարիր բերան ձեն տվեց:

— Զանձ սան, քանձ, Աղասի: օջախի որդին, կտրիճ հայն էղպես կըլի: Բարիկենդա՞ն, բարիկենդա՞ն է՛ս ա: դե տղե՛րք, էլ մեք մտիկ անիլ: Հացը հազրեցի՛ք, սուփրեն՝ բաշեցի՛ք, հայր Աբրահամի հրեշտակն ա էկել մեր տոմը: Էսպես իգիթ տղի գլխին դուրբան գնամ: Բարաքյալա, տղե՛րք, դուշմանի աչքն էսպիս պետք է հանած: Տեսնո՞ւմ եք, ա՛յ գյաղեք (իր տղերքանցն է ասում), ուշիդ տղեն սրանց նման կըլի: ուսում եք՝ տանը նստում: Ա՛ֆարիմ, տղե՛րք, որ ձեր մեծին էսպես պահել եք, շունն է՛լ էստեղ ա:

Մեծամարդիկը, ջահել տղերքն էս կողմից, էն կողմից վրա թափեցին, որ Աղասու ձուրքն, ճակատին պաշ սնեն, քյոխվեն շթողաց: որ քնահարամ

չըլի: Մյուսներին ուզում էին սաղ-սաղ ուտեն, էնքան դռըներին կպցրին նրանց:

✓ — Օրհնվի է՛ն կաթը, որ դուք կերել եք, է՛ն հողը, որ ձեզ ծնել ա. տղեն էդպէս կըլի, թե չէ՝ քանի լեղուղ կարճացնես, գլուխդ կախ անես, ուսերիդ կնստին, դուլդ կբամեն, աչքդ կհանեն, ջիգյարդ վեր կածեն,— ասում էին ամեն կողմից:

Սազ ու զուռնի ձենը որ վեր չելավ, գեջղանդեջ Աղասին աչքը բաց արեց ու էնպէս էր դարձացած դէս ու դեն մտիկ տալիս, ինչպէս թե նոր ըլի աշխարք էկել: Ուզում էր էլ ետ աչքը խփի, բայց խալսը է՛նպէս վրա թափեցին, որ քիչ մնաց նրան ոտնատակ տալին. փեշերն էլ էին համբուրում, ո՛ր մնաւ կրկնը: Էսպէս՝ նրան էլ մեջ արին ու մինչև իրիկ-նասլահը, ժամերի վախտը, է՛ն քեֆն արին, որ աչք պտեր՝ տեսներ: Ձենն ընկավ գեղըցոնց անկաջը. ով ասես տուն էր ընկնում, որ նրան տեսնի, մուրազն առնի: Հենց իմանաս՝ ուխտ ըլեին գալիս: Տանտտերը Ղարաքիլիսա մարդ զրկեց կնյազի մոտ ու բանի ահվալն իմացում տվեց: Հրաման էկավ, որ մեկ-քանի օրից ետը՝ Աղասուն վերցնեն, կնյազի մոտ գնան:

<5>

Փամբակու թուրքերը տիրել, հայերը թե առել, ուզում էին թռչին: Բարիկենդանն անց կացավ, մեծ պասն էկավ: Աղասին քսան ձիավորով որ Ղարաքիլիսա շմտավ, աշխարք ամեն առաջն էր էկել, որ նրան տեսնին: Հազար բերան նրան գովում, բարաքյալլու էր ձեն տալիս: Կնյազ Ս. շատ ումուղ, շաֆադաթ տվեց նրան ու խոստացավ էլ, որ բալքի մեկ կերպով սարդարի սիրտն առնի, չունքի շատ բարեկամ էին իրար հետ: Ինչ հարկավոր էր, հրամայեց, որ նրանց տան ու լավ մուղալիթ կենան, որ նրանց վնաս չհասնի: Բայց Փամբակու հայերը մե՞ռել էին, որ նրանց վնաս հասներ: Էսպէս՝ սաղ ձմեռը, քսան-կրեսուն ձիավորով, տնետուն, գիղեղեղ էնքան ման էին ածել ու օրով, շաբաթով ուրհնէլ, որ իրանք էլ էին բեզարել:

Քաջ լուռցիք էլ որ իմացան, էլ դինջություն չունեին, սրանք էլ էին ուղում նրանց իրանց մեջը բերեն, պատիւ տան: Մեկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց:

Էս պատմական խալիսի պարզ սիրտը, նրանց տաք ջիգյարն ու անոշ սերը, տեղի քաղցր հովեն ու ջուրը, կնյազի տված ումուղը՝ Աղասուն մի քիչ ետ բերին. սիրտը բաց արին: Ղորդ ա, ասում, խոսում, լսում էր, ամա տխրությունը նրա երեսի ու աչքերի վրա էնպէս էր կիտված, ինչ-

պես սե ամպ: Շատ անգամ որ ա՛խ չէր քաշում, քար ու հող լաց էին ըլում: Ծիծաղելիս՝ բերնի շորս կողմը, էնպիս գիտես, թոռոմած վարդի տևրև ըլի, որ շաղը տալիս մի քիչ զվարթանում, էլ ետ ճլորում, թուլանում է:

Շատ անգամ մեկ քարի ծերի նստած, կամ մեկ քարափի գլխի թինկը տված, աչքը ձորին, գետին քցած, գլուխը ձևին, կամ մեկ աղբբրի ղրրաղի՝ կողքի վրա ընկած, թփերի, լստի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս էին նրան ռաստ բերում: Բաղի վախտ որ «Նաղլո՛ւ» չէր ձեն տալիս յա հորնըմոր անունը հիշում ու ա՛խ քաշում, սար ու ձոր հետը ձեն էին տալիս, մղկտում: Ինքը որ տխուր ու մաշված էր, հենց իմանում էր՝ մարդիկ սիրտ չունին, որ ուրախանում, ծիծաղում էին: Էստուր համար իր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էսպես էր ծնողաց կարոտը, քիր-ախպոր հասրաթը, դարձը նրա սիրտն առել: Երևանու մեկ ծուխն էլա չէր ընկնում աչքովը, մեկ սար էլա էն կողմիցը չէր տեսնում, որ բալքի սրանով էլա սիրտը մի քիչ հովանա:

Էս ժամանակին էր, որ մեկ օր ընկերներին հավաքեց, գնաց ֆորս, Համզաչիման ու Զբխու անց կացավ, Ղառնիյարաղ հասավ ու հենց Մասիս աչքովն ընկավ, ընկերներին ձևով արեց, որ մի քիչ հեռանան, ինքը նստեց մեկ թփի տակի, գլուխը դրեց քարին, աչք ու բերան արտասնքով, ծխով լիքը՝ էս խաղն ասեց:

Սար ու ձոր ընկած՝ մեկ չոր բփի տակի,
Գետին նայելով՝ մնացել եմ նստած.
Ձեռս ծոցումս, գլուխս մեկ լեռ փարի
Տված՝ լալիս եմ, օրս խավարած:

Ամպերն առաջիս, սարերն ետևիս,
Քեզ մտիկ տալով, ա՛յ իմ փա՛ղցր Մասիս,
Ադի արտասընֆով էրված, խոռոված՝
Երեսիդ նայիմ, մնամ փառացած:

Մեռ՛ող, ազգակա՛նք հեռու ինծանից.
Լուսինն նայելով, ձեր սերն նիշելով՝
Երաբ, ե՞րբ կըլի, որ ես ձեզանից
Իմ կարոտս առնիմ, ձեզ ջան ասելով:

Երաբ ձեր հոռվն մեկ օր էլ կընկնի՞մ,
Երաբ ձեր երեսն մեկ էլ կտեսնի՞մ,

Երաբ ծունկ-ծնկի տված՝ ձեզ կասե՞մ.
«Ա՛յ, իմ խեղճ ծնողք, ձեր ջանին մեռնիմ»:

Աչքս ծով դարձավ ճամփին նայելով.
Մեկ դուռ որ զխիս պաիտ ա գալիս,
Թե ե՞րբ մեկ խաբար կհասնի ինձ բարով.
Հոգոց հանելով՝ ասում եմ, լալիս:

Երաբ գետնի վրա դեռ սո՞ւգ եմ անում,
Ձեր կորած որդուն կարոտ մնալով,
Թե՞ նողի տակը մտած՝ դիմջանում,
Ինձ թողի՞ք, տանջվիմ՝ ա՛խ, ո՛խ փաշելով:

Երաբ ձեր ամսկն ինձ հալալ արի՞՛ք,
Երաբ սուրբ բերնով ձեր ինձ օրհնեցի՞՛ք,
Մերունի՛ իմ հայր, տա՛րաբա՛խտ իմ մայր.
Էլ իմ հավարիս ե՞րբ կհասնի աշխարհ:

Էն սուրբ, անառատ կաթնին ես դուրքան,
Ձեր լիս ձեռներին, ձեր անոշ լեզվին.
Մեկ բուռն հողի էլ ե՞րբ կըլիմ արժան,
Որ զամ ձեր հողումն, ֆնիմ ձեր միջին:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ ձեր փաղցր ծոցին,
Գլուխս ձեր դռին, աչքս խուփ կամ բաց,
Ձեր սուրբ ձեռի վրա, երեսս բարձին՝
Կամ խաղում էի, կամ մնում քնած:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ մեկ ծաղի տակի,
Հոնումն, ձեռներս ձեր նոռվն լցած՝
Ձեր սուրբ երեսին ես համբույր տայի,
Նանիկ ասելով՝ թողեի՞ քնած:

Ո՞ւր էն շվաֆը, էն կանաչ՝ չրի ափը,
Էն խոտն ու ծաղիկն, էն դաշտն ու տափը,
Որ ձեր առաջին անմեղ խաղայի
Ու ձեր բարի սիրտն խաղով բանայի:

Լալիս՝ դուք լայիք ինձ հետ ցավելով,
Ծիծաղս տեսնելով կամ ձենս լսելով՝
Կանչեիք. «Արի՛, մոտս, Ա՛ղասի ջան,
Երեսիդ մեռնիմ, քո ջա՛նքն դուրբան»:

Ա՛խ, էս խոսքերը ինձ կրակ են դառել,
Լերդս ու բոխս հիմիկ էրում, խորովում.
Ի՞նչ կրկեր՝ ես է՛ն վախտն էի մեռել,
Ձեր ջվաքի տակին, ա՛խ, մենի հողումն:

Մեկ բուռն հողի էլ կարոտ եմ մնացել.
Քարափից քե ցած կամ չուրք ընկնիմ.
Ձեր սուրբ երեսը դեռ որ շեմ տեսել,
Ի՞նչպես ես հաճդարտ էս հողը մտնիմ...

Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ, անմա՛ն Նազլո՛ւ,
Սիրտս խորովի անունդ հիշելով.
Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ, հրաշալի՛ Նազլո՛ւ,
Ազատին քեզ տա իր ետին բարով:

Սարերի դռչին, ձորերի միջին
Վա՛յ գլխին տալով քո խեղճ Աղասին՝
Երեսիցդ զրկված, քո սիրովն մաշված,
Տատրակի նման փշի վրա նստած:

Լիզեմ հող, գետին, ալբիմ, մզկառամ,
Կամիմ օր առաջ, ա՛խ, որ հողիս տամ,
Երբ մահն մոտանա սառը քեւերովն,
Հողիս պահանջե, որ տանի շուտով,

Էս դառն աշխարհիցս մի ինձ ազատի,
Ռեկերես դազանաց կերակուր անի.
Կամ երբ գետի ափն նստած, շվարած՝
Աչքերս եվադին՝ քմբրած՝ սասանած,

Գլորիմ կատաղի գետի փրփրի մոտն,
Հոգոց ֆաշելով պարգեմ ես իմ ոտն.
Կամիմ գերեզմանս որ էս չուրն ըլի,
էս սաոր պատանն ինձ հողը տանի...

Կամ մեկ ֆարափի բաշից նայելով,
Աչքս մեր տան ծուխն հանկարծ տեսնելով,
Քո անոշ երեսն ինձ փակ մնալով՝
Նազլո՛ւ իմ, նազլո՛ւ, անո՛շ իմ նազլո՛ւ.
Թե՛խիմ, ու հանդարտ գա ինձ ֆուն մահու.
Երեկ աշփիս, քե անդունդը խոր
Մոտ է ինձ գրկել, տանիլ իր լեն ձոր:

Նազլո՛ւ իմ, նազլո՛ւ, մեկ շունչս ա մնացել,
Ոսկերես ֆրֆրվել, աչքս խավարել.
Թո՛ղ մեկ շունչդ առնիմ, հետս հողը մտնիմ,
Դժոխսն էլ տանին, ես հանգիստ կըլիմ:

Քե՛զ եմ մնում, քե՛զ, քո ջանին մեռնիմ.
Հող ու գերեզման ես վրես ունիմ.
Քանց իմ սառն մարմինը էլ ի՞նչ գերեզման
Ինձ պետքը կգա, երեսի՛դ դուրբան:

Արի՛, ասածդ արա՛, ինձ թաղի՛ր,
Քե՛ր իմ երեխես ու վրես կանգնի՛ր.
Մեկ նրանց տեսնիմ աչքս խփելիս,
Մեկ նրանս ասեմ լեզուս լռվելիս.

«Մնա՛՛ք քարով, ո՛րդիք, ազի՛զ, սիրեկա՛ն.
Է՛լ չէ՛ք տեսնիլ ինձ, ա՛խ, դուք հավիտյան.
Ձեր անբախտ հորը հոգին հիշեցե՛ք.
Մնա՛՛ք քարով, իմ ֆա՛ղցր, սիրո՛ւն երեխե՛ք.
Ձեր հոր տեղակ ձեր խեղճ մորն հիշեցե՛ք
Ու իմ ողորմին, ժամն կատարեցե՛ք»:

Ո՞վ չի գիտի, որ մարդի սիրտը արնով լցվելիս՝ ո՛չ սուր էնքան քյար կանի, ո՛չ դեղ, ո՛չ քուն, ինչքան բառն ու խոսքը ու իլլահիմ խաղը, բայաթին, էստուր համար Աղասու ընկերքն էլ զրաղ քաշվեցին ու հեռովանց նրան մտիկ էին անում, որ գլխին մեկ փորձանք չգա, չունքի սար ու ձոր նրա արինն էին խմում: Էնքան անկաջ դրին, որ ձենը կտրեց, քունը տարավ, հետո էկան, մեջըներն առան ու էլ ետ Ղարաքիլիսա տարան:

Մեկ օր էլ էսպես, էլի էս հալին, դռանը մեկ քալի վրա նստած էր, որ մեկ դարիբ մարդ քիչ-քիչ նրան մոտացավ, առաջին կանգնեց, երկար նրան մտիկ արեց, ու հենց էն ա, Աղասին ուզում էր նրանից հեռանա, որ իր դարդն օթմին չտեսնի, դարիբը դռը բաց արեց, վրա թռավ, նրան խտտեց ու հենց «Աղասի ջան» ասեց, ու ձենը փորն ընկավ, լեզուն պապանծվեց ու էսպես մնաց յարալու-փարալու՝ Աղասու դռին փետացած, ընկած: Աղասին գեջդանգեջ որ խելքի չէկավ ու աչքը բաց արեց, աստված, ո՞վ կարեր նրա արտասուները բռնիլ, նրա սրտին մեկ ճար անիլ:

— Ա՛մու ջան, Ա՛վետիֆ ամու ջան, դո՞ւ ես, — ասեց ու իրանից գնաց:

Տեսնողներն էս դհից, էն դհից վրա թափեցին, երկուսին էլ, էնպես մեռած, տուն տարան, ջրով, հոտով ետ բերին: Հենց ալֆընկը բաց էին անում, իրար երես տեսնում, էլ ետ դուրսարա ընկնում էին իրար ճտով, իրար անուն տալիս, գնում էին էն դինեն, ետ գալիս: Մոտըներին կանգնողների աչքերիցը արտասուները գետի պես էր վեր թափում: Ծարըները կտրվեց, տերտեր կանչեցին, ավետարան կարդացին, խաչ ու մասունք գլխրների վրա դրին, որ անջախ մի անջախ ուշըներն էկան:

էս էկող դարիբը, սի՛րելի կարդացող, Աղասու հորախպերն էր, որ գլուխը փեշն էր դրել, էկել՝ իր ազիզ կորածին գտնի, տեսնի, մուրազն առնի, էնպես մեռնի: Ո՞վ ըլեր՝ էնպես չաներ: Սիրտըները որ մի քիչ դինչացավ, ջանըները հովացավ, Ավետիբը դդալի ծախիցը մեկ թուղթ հանեց, Աղասուն տվեց, ինքը մհանով տանիցը դուս գնաց, որ նրա աչքի արտասուները շտեսնի, չերվի, չփոթոթվի: Երկու թուղթ էր բերել հետը. մեկը Աղասու մերն էր գրել, մեկը՝ նշանածը: Երանի՛ էն աչքին, որ էսպես թուղթ իր օրումը ո՛չ տեսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի: Էլի Աղասին էր, որ դիմացավ, բայց վա՛յ էն դիմանալուն. հարիբ անդամ թուլացավ, նվաղեց, թուղթը դրեց երեսին ու աչքերը խփեց, էլ ետ ջուր ածեցին, ետ բերին:

Մոր թղթի խոսքերն էս աս.

«Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. գլխովդ փարվան ըլիմ, Աղասի: Ընչի՞ չեմ էս սհաթին կրակ դառնում, ինձ էրում. ընչի՞ չի լեզուս շորանում, աչքս խավարում. ընչի՞ չեմ թող դառնում, որ բալթի թե քամին բերի, գամ, ոտիդ տակին ցրվիմ, սարևսար ընկնիմ, քարեքար, որ ի՛մ երեսը կոխես, որտեղ որ ման գաս, որ ի՛մ աչքը հանես, որտեղ որ նստիս, որ ի՛նձ վրա դուխիդ դնես, որտեղ որ քուն մտնիս. Նանն ըմբրիդ մեռնի, իմ թագավո՛ր, իմ աղա՛ Աղասի:

Տնկած ծառերդ փուշ են դառել, ինձ սպանում. պահած ծաղկըներդ կրակ են դառել, ինձ էրում, խորովում. ման էկած տեղերդ՝ աչքիս լսումը մզրախի պես ցցվում, սիրտս դուս ճոթում: Ո՛ւր կորչիմ, որ ձենս օքմին չիմանա. ո՛ւր գնամ, որ աչքս քո տեսած բաներն էլ չտեսնի, միտքս քո ասած խոսքերն էլ չհիշի. ջանս քարանա, որ էլ անունդ չտամ. սիրտս ջուր կտրի, որ էլ քո սերը չզգամ. ումբրս փշանա, օրս խավարի, որ երկընթի տակին էլ չասեմ, թե ե՛ս էլ եմ մեր, ե՛ս էլ որդի բերի, ի՛նձ էլ մեկ օր աչքսւլիս տվին, ե՛ս էլ մեկ օր որդու, դավալի արևի ձենը պետք է ածեի. ես էլ որ աչքս խփեի, մեկ բուռը հող դո՛ւ պետք է երեսիս քցեիր, դո՛ւ իմ նաշը խտտեիր: դո՛ւ իմ լաշը հողին տայիր, դո՛ւ վրես սուզ անեիր, գլխիս վրա կանգնեիր ու էդ ազի՛զ, էդ սո՛ւրբ բերնովդ ասեիր. «Հոգիդ լի՛ս դառնա, ա՛յ իմ մեր, ա՛յ իմ մեր. ի՞նչ կըլեր, որ մեկ էլ աչքդ աչքիս, բերանդ բերնիս առներ, ու հետո աստված հոգիս տաներ»:

Հոգիս խոր է, թե հանեմ, աստծուն տամ. սիրտս ձեռիս չի, որ կրակը քցեմ, էրեմ. երկնքին ձե՛ռս չի հասնում, անկաջդ ձե՛նս չի ընկնում: Ղուշ աս գլխավերես թռչում, քո անունն եմ տալիս. շունչս աս բերնիցս դուս գալիս, քո հասարթը ջիգջարս էրում, փոթոթում. աչքիս եմ հուպ տալիս, սիրտս աս տրաքում. բերանս եմ կալնում, միտքս աս ցնորվում. տունն եմ մանում, պատերն են ինձ դժոխք դառել. դուս եմ գալիս, սար ու ձոր սե օրս լաց ըլում. երկնքին եմ նայում, մեկ ձեն չի գալիս. երկրին եմ մտիկ տալիս, մեկ խաբար չիմանում: Բարձին եմ գլուխս դնում, շունչս աս ինձ խեղդում. քնած թե գարթուն՝ դո՛ւ ես աչքիս առաջին պտիտ գալիս: Արտասունքս ծով աս դառել, Ա՛ղասի ջան. ա՛խ ու ո՛խ քաշելուցը շունչս կտրվել, հոգիս մաշվել. գլխիս էլ մաղ շմնացել, որ քամուն չտամ. երեսիս էլ տեղ չկա, որ չըլիմ կտրատել. տան ու դռան էլ քար չկա, որ չըլիմ գոշիս խփել: Գլուխս ծեծելուցը ձեռներս բեկարեց. շատ լաց ըլելուցը աչքս խավարեց, բայց ա՛խ... ա՛խ... Հոգիս իմ տված չի, որ սասեմ՝ դուս գնա. սաղ-սաղ էլ գերեզմանը մտնիմ, ո՛ւմ ձենը լսեմ, ո՛ւմ երեսը տես-

նիմ, ո՞ւմ հոգիս տամ, ո՞ւմ ոտի տակին զուլսս դնեմ, ո՞ւմ էս փեսացած ձեռներովս խստում, ո՞ւմ էս շորացած լեզվովն ասեմ. «Մեռնիմ էլ, Ա՛ղասի ջան, հոգիս գլխովդ պտիտ կգա. ապրիմ էլ, ո՛րդի ջան, ջանս քո ուղուրին դրած աւ Հոգիս երկնքումն ըլի, մարմինս՝ քո առաջին, փիանդազ. շունչս վրես ըլի՝ դո՛ւ ես իմ սրտի մուրազն: Հող կդառնամ, հողս քե՛զ պտուղ կտա. ջուր կկտրվիմ, քո՛ հանդի, ծաղկի վրա կթափիմ. դրախտումն ըլիմ, քո՛ ծառի ճղքների վրա բլբլուլի պես կկանգնիմ, քե՛զ անուշ քուն կդնեմ. աշխարքումս ապրիմ, ջանս քե՛զ ղուրբսն կտամ, թաք դու ծաղկիս, ծիս, զորանաս, անումի՛դ մեռնիմ»:

Անումի՛դ մեռնիմ, արեւի՛դ մեռնիմ, Ա՛ղասի ջան. մոր ազիզ պահած, հոր աչքի լիս, ո՛րդի ջան. Ալամ աշխարքի գոված, աստծու՝ սիրեկան, մարդի՝ դիրեկան. ջա՛նս քեզ մատաղ, Ա՛ղասի ջան. փուշ էիր տնկում, վա՛րդ էր քեզ դառնում. քարին էիր ձեռը տալիս, քա՛րը հոգի առնում: Մեկ հոգի ունեիր, հազար աղքատի սրտում. մեկ շունչ ունեիր, հազար հիվանդի բերնում. մեկ անուն ունեիր, արարած աշխարքի միջում: Երկու ձեռք ունեիր, մեկը՝ ուղորմություն տալիս, մյուսը՝ աչք սրբում: Երաք, ո՞ւմ մեկ թթու խոսք ասեցիր, որ ինձ անիծեց. ո՞ւմ վրա դուռը հետ արիր, որ ինձ վա՛յ տվեց. ո՞ւմ վեր ընկած տեսար, անց կացար, որ մորդ գլուխը լաց էլավ. ո՞ւմ կաթը կերար, որ քեզ լեղի դառավ. ո՞ւմ ձեռին մեծացար, որ գիշեր-ցերեկ քեզ չօրհնեց. ո՞ւմ ծնկան վրա քնեցիր, որ երեսիդ քրտինքը տեսնելիս՝ հազար՝ անգամ աչքը երկինքը չքցեց, արտասունքը երեսիդ լթափեց ու իր մեղավոր բերնովը չսսեց.

— Փառքդ շա՛տ ըլի, ա՛րարիչ աստված. դո՛ւ տվիր՝ դո՛ւ պահիր, իմ կյանքս ա՛ռ, սրա վրա դի՛ր, սրան մեկ փորձանք գալիս՝ ի՛մ աչքը հանիր: Թուր պետք է սրան դիպչի՝ ի՛մ սրտումը առաջ ցցվի. կրակ պետք է սրան էրի՝ սֆթա ի՛նձ փոթոթի. սրա աչքը ցավելիս՝ ի՛մ աչքը դուս գա: Թա՛ք ըլի, սա, ո՛վ երկնային թագավոր աստված, զորանա՛, մեծանա՛, իր մուրազին հասնի՛: Հաց չունենամ՝ դռնեզուռ կընկնիմ, սրան կպահեմ, գլուխս կծախեմ, եմ թողալ սրան ուրըշի ձեռին մուհդաջ, որ թաք, ես մեռնելիս, սա՛ իմ երեսիս հող քցի, սա՛ իմ աչքս խփի, սա՛ իմ գերեզմանս օրհնի, իմ օջախի սինն ու ճրագը սա՛ դառնա, որ իմ հիշատակը աշխարքի երեսիցը չկտրվի, իմ տան ծուխը չհատնի, չպակսի:

Ա՛ղասի ջան, ծուխս հատավ, կտրվեցավ, տունս քանդվեց, հիշատակս քո՛ւ էլավ, հիմքս՝ տակ ու վեր. աստղս իրավարեց, իմ փայ արեգակը վաղուց մեր մտավ, իմ փայ երկինքը վաղուց փուլ էկավ: Ինձ համար էլ լիս չի՛ բացվում, ինձ համար էլ աղոթարանը չի՛ ծեգում. օրն ինձ համար՝ գիշեր, գիշերն ինձ համար՝ տարտարո՛ս, դժո՛խք: Վաղուց

եմ գերեզմանիս ղրաղին կանգնել, հորը փորել, հազար անգամ մեջը մտել, դուս էկել, բայց, ա՛խ, հողն ինձ ի՞նչ տեղ կտա, որ քեզ շնո՛մ տեսնել. աչքս ի՞նչպէս կկաշի, որ քեզ շնո՛մ նայել. գերեզմանումը կղինջանա՞մ, որ դեռ բերանս բերնիդ շառել, լեզուս՝ լեզվիդ, աչքս՝ աչքիդ, դոշս՝ դոշիդ, էդ ջիվան ջանիդ դուրբան, Ա՛ղասի, Հրեշտակս ի՞նչպէս սիրտ անի, որ ինձ մոտանա. էն ձեռը չի՞ շորանալ, որ ինձ վանա. էն լեզուն չի՞ փետանալ, որ իմ սուգն անի. էն բեմը ի՞նչպէս տեղը կմնա, որ իմ նաշը տեսնի, էն բաժակը կրա՞կ չի գառնալ, որ հոգուս համար պտի խմեն. էն խունկը բո՞ց չի դառնալ, որ ինձ վրա պտի ծխեն: Որ որդին մոր դլսին կանգնած ըլլի, էն մորը ո՞նց պետք է թաղեն. որ որդին ծնողի սուգը շանի, էն ծնողին ո՞նց պետք է հողը դնեն. որ որդին մոր գերեզմանը օրհնիլ չտա, էն քարը ո՞նց պետք է քցեն:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երեսս ոտիդ տակն, Ա՛ղասի. ի՞նչ կըլի՝ մեկ շվաքդ էլա տեսնիմ, հետո հոգիս տամ, մեկ ձենդ էլա լսեմ, հետո աչքս խփեմ, մեկ ձեռդ բերանս առնիմ, հետո շունչս կտրեմ: Էն ի՞նչ օր էր, որ գլուխդ գոգումս, ձեռներդ դոշիս՝ ջուրն էի գնում, քամակիս կապում. հանդն էի գնում, ուսիս քեզ դնում. մեկ ձեռս բերնումս, մյուսովն քեզ խտտում. խոտ էի հնձում, քեզ ճոճումն սլահում, հետդ խաղ ասում ու քեզ օրորում. պտուղ հավաքում, քեզ մեջքիս կապում. հացը բերնիցս հանում, քեզ դեմ անում, ծառիցը պտուղը քաղում, քո խաթրն առնում. հարիր անկամ գիշերը վեր կենում, քեզ ծածկում, ջա՛ն, դուրբա՛ն ասելով հետդ քաշ գալիս, արտասունքդ սրբում, երեսդ համբուրում, վրեղ խաշակնքում ու աղոթք անում, կամ քեզ գիրկս առնում, հետդ քուն մտնում:

Հերդ՝ ղընդանում, ոտները՝ բխովում. նապլուն՝ կիսաջան, մահի հետ կռվում. հենց ե՛ս եմ մենակ շոր գլուխս պահում, որ մեկ շունչդ քաշեմ ու քո սուրբ գոգումը գլուխս դնեմ ու քեզ բարով մնա՛ ասեմ. բարով մնա՛ ասեմ ու աչքս խփեմ, որ քո արտասունքն հեշ շտեսնիմ, քո սուգը չլսեմ: Ա՛խ, ա՛յ իմ կորած որդի, ըմբրի՛ս լուսատու. բաս քո խեղճ մերդ հեշ միտդ շնո՞ս քցում, բաս քո ջրատար հոր հալը հեշ շնո՞ս հարցնում, բաս ջիվան նապլուդ, որ քեզ ա ուզում. անունդ տալիս, թե աչքը բանում. քո սիրովն էրվում, թե քեզ ա հիշում. շունչը բերնումը, հրեշտակն առաջին, ոտը հողումը, խաշը գլխատակին, պատանը ծալած, խունկն ու մոմն հազրած, աչքը խոր գնացած, բերանը փակված. լեզուն չի բռնում որ անունդ տա. <Ա՛խ քաշելու տեղ նա Ա՛ղ... է ասում, ո՛խ ասելու փոխ նա սի՛... հանում> Խրտասունք շունի, սիրտը հովացնի. էլ թաղաթ շունի, որ ինձ էլ չէրի: Ոտդ ի՞նչպէս ա քարերին բռնում, աչքդ ի՞նչպէս ա քուն գալիս, որ մեր մեռնիլը միտդ ա գալիս. գլուխդ էդտեղ վա՛, էստեղ

շորացրո՞ւ. թո՛ղ մեկ սհաթ ըլի. թո՛ի՛, արի՛, հողին տո՛ւր մորդ, որ էլ մեր շունենաս. մերդ քա՛ր դառնա. Նազլուն հետդ տա՛ր, սա էլա ապրի, քեզ մխիթարի. գնա՛, արևի՛դ մեռնիմ, Ա՛ղասի, արևիդ ձենն ածի. ինձ թաղի՛ր, բայց Նազլվիդ մի՛ թողար, մի՛ դեն քցիր. քեզանից ավելի սա էլ ո՞վ ունի. քեզ ապավինեց. արի՛, սրան հասիր, քանի շունչ ունի. տա՛ր, շտենիմ: Հենց քեզ տեսա թէ չէ, հոգիս ձեզ կտամ. ես հողը կմանիմ, ձեզ բարով կտամ: էկե՛ք, թաղեցե՛ք, վախե՛ք, գնացե՛ք, էս դառն աշխարհի՛ցս, ոտընկուր քաշեցե՛ք ու ձեր տնքախոտ մոր հոգին հիշեցե՛ք:

էս թուղթը կարդալիս էլ հարկը անգամ իրանից գնաց ու էլ ետ՝ ետ էկաւ ու սկսեց կրկին կարդալ ու ինքն իրան սիրա դնիւ Վերջը թուղթը ծալեց, ծոցը դրեց ու մտքի ծովն ընկաւ: Իրիկնահովն ընկել էր, որ աշքը բաց արեց, ձեռը ծոցը տարաւ, որ մոր գիրը մին էլ կարդա, իր սիրեկանինն ընկաւ ձեռը, իր Նազլվինը, ու քիչ էր էրվել, նորեն հաղար խանչալ սկսեց սրտումը ցցվիլ. շշկլած, շշմած սկսեց կարդալ:

Նրա թղթի միտքն էլ է՛ս էր:

«Ծրա՛ք, որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, երա՛ք, որ բաց անես ու հազար թուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանա՞ս ևն ժամանակը, թե Նազլուդ, քո ջրաւար Նազլուդ, ի՞նչ ցաւ ա բաշում, ի՞նչ օրումն ա, ի՞նչ հալումն, իմ գլխի՛ տեր, իմ ըմբրի՛ թագավոր, Ա՛ղասի: Ո՛ր սարեր են առաջդ կապել, ո՛ր գետեր՝ ճամփեդ կտրում, ո՛ր ձեռն ա թևիցդ բռնում, ետ քաշում, ա՛յ իմ թագ ու պարծանք, որ էսպես ինձ կրակում թողել ես. ինձ դժոխքը դրկում, դու արքայութիւնը վայելում. ինձ սուրը քաշում, դու ձեռներդ լվանում. ինձ դիվանոսնցը տալիս, դու հրեշտակների միջին արևիդ ձենն ածում ու երեսդ էլա շե՛ս ետ դարձնում, որ ինձ հողը դենս:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երաք սիրտդ քա՛ր ա դառել, երաք աշքդ ծաղիկ ու թուփ էլ չի՞ տեսնում, երաք երեսդ մի երկնքին շե՞ս քցում, որ տեսնիս, թե ի՞նչ մորած ամպեր են առաջիդ կանգնած, ի՞նչ կրակ է վերևիցը վեր թափում. շե՞ս իմանում, միթե՛, ա՛նիրաւ, ա՛նջիգայր, թե էս կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն ու էս ամսը ի՛մ բերնիցն են դուս գալիս, ի՛մ սիրտս ա քուլա-քուլա իրանից հանում, վերեն ասողէլը խավարացնում, բռնում, ներքեւ սար ու ձոր պապանձացնում, անձող շինում:

Հարիւր անգամ գրեզմանի դուռը հասել, էլ ետ՝ ետ եմ էկել. հարիւր անգամ արեգակը, որ մեր մտաւ, ես էլ իմ հոգիս հետը ճամու քցեցի ու, ա՛խ, էլի, ծեգը բացվելիս, հենց իմանում էի՝ հողումն եմ, չէի ուզում շունչ քաշեմ. հենց իմանում էի՝ մեռելների կողքին եմ, չէի կամե-

նում գլուխս բարձրացնեմ, ու էլի մորդ, ա՛խ, քո ումբըը խավարած մորդ ձենն որ անկաջս շէր ընկնում, էլ ետ աչքս բաց էի անում, մազերս նրա ոտի տակին փռում, որ կամ ինձ սպանի, կամ թե չէ՝ մահի ձեւիցը շխի, ինձ սաղ-սաղ էսպէս շէրի, շխորովի. ամա էլի, որ նրա է՛ն խավարած աչքերը, է՛ն շորացած, մազ դառած ջանը որ ուղքովս էր ընկնում, որ իմանում էի, թե նա էլ քո ցավն ա քաշում, քո դարդովն ա էնպէս փոթովում, քո՛, քո ջանի՛ն մեռնիմ, միտք էի անում, որ թե ես էլ մեռնիմ, էլ նրան աշխարքումը պահող չի՛ ըլիլ. որ ես կորչիմ, նա էլ կենդանի հետս պետք է հողը մտնի կամ ջուրն ընկնի, խեղդվի. որ միտք էի անում, թե նրա խորոված սիրտը ինձանով ա մի քիչ հովություն գտնում, քո կարոտը, քո հոտն ու համը, քիչ թե շատ, ինձանից ա նա առնում. ինձ որ շունենա՝ կամ սովը պետք է նրան սպանի, կամ քարեքար ընկնի, մեկ բուռը հողի, մեկ օրհնած տեղի էլ հասարաթ մնաւ Խ՛նչ պետք է աննի, ո՞ր ջուրն ընկնեի: Հոգիս իմը շէր, որ հանեի, նրան տալի, բալքի նա ապրեր, քեզ տեսներ, քո արդար ձեռքը բռներ, գար գերեզմանս ու գլխիս կանգներ, ասեր:

«Ա՛ղասի ջան, է՛ս ա նազվիդ հանգստարտնը, է՛ս հողին նա իր ջանը դուրբան տվեց: Հետս խոսում շէր, որ դարդն իմանալի. ես էլ շփ էի դառել, աշխարքն աչքիս փուշ կտրել, որ մեկ մոտին նստեի, քրտինքը սրբեի կամ մեկ սառը ջուր տալի: Ծս ի՛մ տեղումն էի կրակի միջումն էրվում, սա՛ իր բարձի վրա. ես ի՛մ գուլիս էի բարձրացնում, որ հոգիս տամ, սրա հրեշտակն էի տեսնում գլխին պտիտ գալիս. ես ա՛խ էի քաշում, որ ձենս քո՛ անկաջն ընկնի, սրա անկաջն էր ընկնում. սրան էրում, մաշում: Ա՛խ, հինգ ամիս էսպէս տանջվեց, շարշարվեց էս խեղճ ջրատարը. ո՛չ դեղ կարաց սրան ետ բերիլ, ո՛չ դեղապետ. ո՛չ տերտեր, ո՛չ հըսկումն. ո՛չ աղոթք, ո՛չ սրբություն: Մեկ առավոտ էլ, ա՛խ, էն սհաթը գնա, ո՛չ ետ գա, աչքս բաց արի, որ վեր կենամ՝ կամ երեսը ծածկեմ, կամ տեղը փոխեմ, տունը գլխիս փուշ էկալ. աչքերը երկինքն էր քցել, երեսն՝ աղոթարանը, ձեռ ու դոշ բաց արել. հենց իմանաս՝ էն Լուին ո՛հաթին էլ իր հրեշտակին ուղեցել էր խնդրի՝ մի քիչ համբերի, որ բալքի թե էս սհաթին էլա մեկ դուռը բաց էիր արել, մեկ քեզ տեսել էր, մեկ հասարաթդ առել էր ու հետո հոգին տվել:

Ընկի՛ր գերեզմանի վրա, Ա՛ղասի ջան. էս գերեզմանը քո արնի դինն ա, քո աչքի լիսն ա էստեղ թաղած. երեսդ հողին տո՛ւր, որ բալքի հողն էլ նրա մոլորազը տա, բալքի հողիցն էլա գալը իմանա ու գերեզմանումն էլա դինջանա: Ա՛խ, Խ՛նչ կըլեր, որ էնքան ցավը քաշեց, մեկ օր մեկ ձենն էլա իմանալի, մեկ օր մեկ խոսք էլա ասեր, որ սրտումս դարդ չմը-

նար, ինձ էսպիս չէրեր, շխարովեր: Ա՛խ էլ որ քաշում էր, էն կրակված շունչն էր երեսիս դիպչում. լաց էլ որ ըլժում էր, էն գետնաման արտասունքն էի միայն տեսնում. մեկ աչքն էլա չէր բանում կամ պուխը բարձրացնում, որ բալքի երեսն երեսիս առներ, աչքը՝ աչքիս, որ մեկ սիրտս հովանար, մեկ լացը դինջանար, աչքս իրան տայի, որ ինչ արտասունք ուներ, ինձ բաշխեր, գետնին վեր շածեր. սիրտս իրան հանեի, բաշխեի, որ բոլոր ցավն ինձ տար, ես էլ անկորուստ էսօր քեզ ամանաթ տայի, որ քանի տեսնիս, իմանաս, թե քո խեղճ, անճար Նազուդ քո սիրովն մեռավ, քո կարոտովն գետինը մտավ, որ քանի նրա անունը տաս, հրեշտակ էլ որ ըլի, էլ թամաճ չանես. էլ է՛ն բարձի վրա ուրիշ գուլիս չդնես, որի վրա որ քո հարազատ Նազուդ հոգին տվեց. որ է՛դ դոշդ էլ ուրիշի դեմ չանես, որ Նազուդի ջանը հանեց. է՛դ լեզուդ ուրիշի ջան չասի, որ Նազուդին կրակ դառավ, էրեց:

Չէ, Ա՛ղասի ջան, թե քո մերն եմ, ասածս արա՛. քանի Նազուդիդ գերեզմանն աչքովդ ընկնի, քանի քնից վեր կենաս, երեսդ երկինքը քցես կամ իգին մտնիս, ծաղկըներդ ջրես կամ պառուդ քաղես, դոշդ բա՛ց արա, նրա անունը տո՛ւր, նրա գուլիսը լա՛ց իւ. թուփ չկա, որ նրա արտասունքը տեսած չըլի. քոր չկա, որ նրա դոշին չըլի դիպել. ծաղիկ ու թուփ չկա, որ նրա գուլիսը չըլի խտտել, սուգը տեսել, հետք սգացել, սրտի ծուխը մեջն առել ու թառամել, չորացել, որ նրա՞ կակիծը շտեմնի, ձենը չսի: Թե իմ կաթն ես կերել, Ա՛ղասի ջան, թե իմ ձեռին մեծացել, քանի շունչդ բերնումդ ա, ոտդ՝ վրեղ, արի՛, արի՛, էս սուրբ հողի վրա կանգնի՛ր, ինձ էլ նրա հետ թաղի՛ր, ու հետո, աստված քեզ հետ: Քանի որ կենդանի եմ, թուր կցցեմ սիրտս, աչքս կհանեմ, ուրիշի էլ հարս չեմ կարող ասիլ, ուրիշի էլ մեր չեմ դառնալ. ինձ էլ աչքալիս չի՛ հարկավոր, չի՛ հարկավոր. իմ աչքիս լիսն էլ էր սա, իմ օր ու ումբրս էլ, որ կորավ, փչացավ. սրա կոխած տեղը թե ուրիշի ոտ ա դիպել, հոգիս կտամ. սրանից ետը աշխարքս ջավահիր էլ դառնա, էլ ո՞ւմ աչքը կգա, ո՞վ թամաճ կանի: Մեռնելիս էլ՝ անկաջումն էն եմ ասել. գնա՛, իմ ջա՛նի հանող. քանի շունչս վրես ա, Աղասին էլ կաթմիր չի՛ կապիլ, էլ ձեռները հինա չի՛ դնիլ, նրա հինեն վաղուց քամուն տվի. մե՛կ բարձի գուլիս դրիք՝ մե՛կ հողում պտի բնիք, ինձ էլ միջըներդ առնեք, որ ձեր սերը գերեզմանումն էլ տեսնիմ, երկընթուսն էլ վայելեմ, ձեզ օրհնեմ, ձեզ որդի ասեմ ու աստծուն, ինչպես առա, էնպես ամանաթ տամ»:

Գերեզմանի զրադին կանգնել եմ, քե՛զ եմ կանչում, Ա՛ղասի ջան, ձեռո ու դոշս բաց եմ արել, քե՛զ եմ կարոտ, ջանի՛դ դուրբան: Հողն իմ ձեռովս եմ առել, որ երեսիս քցեմ, որ մատաղդ գնամ. պատանս ե՛ս եմ

կարել, որ մեջք մտնիմ, նազլուն շարդ տանի. խոնկա ու մումս ու ժամոցս ի՛մ ձևոյս սմ արլել, ա՛նումիդ մեռնիմ. էլ ժամ կամ պատարագ, տերտեր կամ բաժակ ինձ չի՛ հարկավոր, ե՛րեսս ոտիդ տակը: Հազար անգամ հրեշտակիս ոտն եմ ընկել, ետ դարձրել, որ մեկ էլ ձենդ լսեմ էս քառացած անկաջովս, մեկ էլ երեսդ տեսնիմ էս խավարած աչքովս, մեկ էլ էդ սուրբ ձևոդ էս քարացած դոշիս կպցնեմ, մեկ էլ էդ ազիդ պատկերը էս հող դառած երեսիս դնեմ ու էս էրված, խորովված, քրքրված հոգիս ու շունչս քեզ տամ, Ա՛ղասի ջան. բաս սիրտդ նսպես մեռել, փետացել ա, որ էլ ինձ չե՛ս սիրում: Ա՛խ, ի՞նչ անեմ, ի՞նչ ասեմ. սիրտս՝ լիքը, ձենս՝ կարձ, տեղդ՝ հեռու. ո՞վ մեր դարդին ճար կանիս:

Ողորմելի աղջիկն էլ չէր կարացել իրան պահի. կեսուրն էլ էն վախտը վրա հասավ, որ էսպես փետացել, վեր էր ընկել. ձեռիցը բռնեց, դողդողալով տուն տարավ ու տեգորը խնդրեց, որ գնալիս՝ էս բայաթին էլ մեկ աստվածասերի գրիլ տա, հետը տանի, որ նազլուն վաղուց իրանից հանել էր ու ամեն օր սգալով ասում.

ՆԱԶԼՎԻ ՍՈՒԳԸ

Գարունք բացվել ա, դաշտեր կանաչել,
Մառերը ծաղկել, սառեր զարդարել,
Բլբլույն իր վարդի սիրովն կշտացել,
Հենց ե՛ս, ա՛խ, սիրույդ կարոտ մնացել: Ա՛խ, կարոտ...

Ինչ է՛ար տեսնում եմ, դո՛ւ ես առաջիս.
Ինչ խոտ կոխում եմ, դո՛ւ միտս գալիս.
Այբրի ջուրն էլ է՛ն համն ա տալիս,
Հանդի ծաղիկն էլ ի՛մ օրը լալիս: Ա՛խ, օրս լալիս...

Աչիիս լիսն էլ, ա՛խ, լալով փշացավ,
Ա՛խ, ո՛խ փաշելով լերդս չորացավ.
Ո՛ւմ սխառ բանամ, ո՛ւմ ասեմ իմ ցավ,
Ասեմ էլ, երաբ, ո՛ւմ սրտին կտա ցալ: Ա՛խ, կտա...

Չե՛մ ուզում աչխ երկինքը փցեմ,
Լիսնյակն, արեգակն ինձ հավար կանչեմ.
Նի՛րտ ունի՞ն նրանք, որ իմ դարդս ասեմ.
Արի՛, արեգա՛կ իմ, փե՛զ կարոտ եմ: Ա՛խ, փեզ...

Երաբ քո սիրտն էլ հետս ցա՛վում ա,

Երաբ անունս միտդ գա՞լիս ա,
Թե՞ չոր քարերը ձեռնս ու սուգս լսում,
Ո՛չ հետս խոսում, ո՛չ սիրտս առնում: Ա՛խ, սիրտս...

Է՞դ սուրբ երեսդ մեկ էլ ես տեսնիմ,
Մեկ էլ մոտիկ նստիմ, մեկ հառվդ ընկնիմ,
Թո՞ղ էն ժամանակն ես տամ իմ հոգին,
Մեռնի՛մ արևիդ, էդ ուրիշ տալիին: Ա՛խ, ոտիդ...

Նազվիդ աչ՛ր նամվին մի՛ թողար,
Նազլուդ մի՛ սպանի՛ր, Նազլուդ ջրատար
Քեզ դուրբան ըլի. հասի՛ր նրան հավար,
Հասի՛ր, հոգը՝ դի՛ր, հոգին հետդ տա՛ր: Ա՛խ, հետդ...

<7>

Ա՛խ, ա՛յ իմ աստվածասեր կարդացող. քար ըլեր, էս խոսքերը կպատտեր, ո՞ւր մնա մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փռշի էր դառել: Բայց մարդիս հոգին խոր ա, ջիլը՝ կակող. քանի ձգվում ա, բարակում է ու հանկարծ կտրվում: Լեն օրին Ձ մարդ շատ անգամ իրան մոռանում, թե չէ նեղությունը միայն հոգին մաշում է, բայց շուտով չի հանում: Աղասու էսքան էրվիլն ու տանջանքը որ տեսնում էին փամբակեցի կտրիճ հայի տղերքը, խոսքըմին արին, որ գնան, թաքուն նրա մորն ու կնկանը փախցնեն, բերեն, բայց խելոք մարդիկ խորհուրդ չտեսան, չունքի խեղճ ծերունի հորը բանտումը թիքա-թիքա կանեին: Շատ անգամ վարավուրդ էին անում, որ Աղասին միտը ծռել, ուզում ա գնա հորնումոր հավարին. լուսուն ըռնում, ետ էին դարձնում: Էսպես՝ տանջվելով էս ձմեռ էլ անց կացրեց, մինչև գարունքն էլի բացվեց, ու թուրք ու հայ յայլադ դուս էկան: Աղասին էլ հետընները գնաց:

Աղբրների գլխին, ծաղիկների վրա օբեքը իրանց շաղրները տվին ու մալն արին էն անմահական դրախտը: Առավոտը որ տեղիցդ վեր էիր կենում, հազար սարի ծերից ամպն ու ծուխը, իրար հետ խառը, երկինքն էին վերանում ու շաղն ու ցողը անձրևի հետ նրանց շորերի, երեսների վրա դնում: Կնանիքը կթի տավարի հետ էին ըլում, կաթը հավաքում, եղ ու պանիր շինում. մարդիկը տավարը սարը տանում կամ բուրդ ու եղ բազարը բերում, ծախում. իրանց տան պակասությունը հոգում: Մենակ էս չէր կանոնն դործը. ցերեկը ջահրա էին մանում, շալ ու խալիչա կամ

կարպետ գործում ու իրանց օրը ուրախ, միամիտ անց կացնում: Էլ ի՞նչ առիւ կուզի, որ տան պես աղջիկ ու հարս էստեղ կուշ ու ձիգ անելով չէին ման գալիս կամ երեսները կաշնում: Մեկ տան պես, ում օրեն մըտնէիր՝ թուշ էր, որ վարդի պես փայլում էր, աչք էր, որ մարդի խելք տանում էր: Է՛ն օդի ու ջրի, է՛ն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հոգին ու ռանգն ի՞նչ կըլեր բաս: Հայտնի բան է, որ ֆորսի ու, շատ անգամ, գողի ու հարամու հետ շաբթով էին ման գալիս ջահել տղերքը, ու սպանած կամ բռնած ժամանակը մեկ հարսանիք էր ըլում բոլոր օրեքանց միջին: Ղոնաղ պատահեր՝ էստեղ պատահեր: Շաբթով, ամսով էլ չէին թողալ հեռանա. ու աղբրների քշքշոցը, ջրերի խշշոցը, ծառերի սըլ-սըլոցը, դշերի ծվվոցը, շոբանի թութակը, գառան, ոչխարի ու տավարի ձենն ու բառանը ամեն մարդի ուզում էին ասեն. «Թե դրախտ ևս կամենում, է՛ստեղ կաց, է՛սպես կաց. սիրտդ՝ անմեղ, միտքդ՝ հիստակ»:

Չէ՛մ կարող ասիւ, թե էս տեղի փոփոխությունը Աղասու սիրտը բաց չի արեց. քար ըլեր, կկակղեր, կրակ ըլեր, կհանգչեր, ո՛ւր մնա նրա սիրտը: Բայց Աղասու գլխին դեռ չար հրեշտակ էր պատում, ու ինքը՝ ողորմելին, չէ՛ր իմանում: Շատ անգամ սարից որ օրեն չէր մտնում, հաղար աչք մնում էին վրեն հայիլ-մայիլ: Իւահիմ որ իմացան նրա պատմությունը, ամեն աչք ուզում էր նրա՝ համար բացվի, ամեն բերան՝ նրա՛ն իր շունչը տա: Ում որ մեկ ծաղիկ չէր թափալա անում, աչքը արտասնքով լիքը՝ ուզում էր ձեռի աեղակ սիրտը դեմ անի, քթի տեղը հոգումը դնի նրա տված ծաղիկը: Ով մեկ անոշ թիքա ուներ, նրա համար էր պահում. մեկը սե՛ր էր նրա առաջին դնում, մեկը՝ ձվածեղ, մեկը՝ գառան միս, մեկը՝ պախրի խորոված: Շատը նրան ղոնաղ կանչելիս՝ գառն ու ոչխար էին մորթում, որ նրա սիրտն առնին: Նրա ախտը բայաթու ձենը, նրա աղիողորմ սուգը կամ արտասուները որ չէին տեսնում, մեծ, պստիկ ուզում էին նրան մատաղ գնան: Աղջկերքը որ չէին դաստա-դաստա սարի դոշին ման գալիս, ծաղիկ քաղում, գլուխ ու դոշ զարդարում, սիրտն ուզում էր, թե տրաքի, որ իր Նաղունն էստեղ չէ՛ր:

Բայց Մուսեն, ջիվան Մուսեն. ո՛չ Նաղուն ուներ, որ դարդ անի, ո՛չ հեր, որ բանտումը տանջվի. մեկ ջահել մեր ուներ, էն էլ էսօր-էգուց էր ընկել, որ մեկ քիր կամ ախպեր էլ նրա համար բերի: Բոյն էկել, շիշա-կացել էր, շինարի դառել. բեղերն նոր էր բերնի վրա ծաղկել. թուխ-թուխ ճալվերը շարմաղ երեսին հովին անելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ըլի թեով խփում: Տասնըվեց տարին անց էր կացել, դեռ նա ծուռն աչքով մեկի երեսի չէ՛ր մտիկ արել: Բազի վախտ, մեկ քող կամ սպիտակ լաչակ տեսնելիս, դորդ ա, խելքը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքե-

րը արտասուները կոխում, ուզում էր սար ու ձոր քնկնի, գլուխն առնի, կորչի: Ամա մեկ քանի օր որ անց էր կենում, աչքը էլ որ չէ՛ր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր: Բաղի վախտ, էնպես գիտես, թե նրան վեր ըլին քաշում: Հովը տալիս, ծառը ծաղկելիս, ջուրը քթալիս, հենց գիտես, թե մեկ աներևութ ձեն նրան ասում ըլի. «Մո՛ւսա ջան, քնի՛. ես աչքդ կկույցընեմ, երազումդ հետդ կխոսիմ, որ զարթնիս, գյում կըլիմ, լուսքի վախտը լի՛ հասել, որ դու քո նասիբը գտնիս: Ի՞նչ որ ճակատիդ գրած ա, էն պետք է ըլի»: Քնից որ վեր էր կենում, հենց իմանում էր, թե հրեշտակները մոտիցը նոր թռան՝ նա չէ՛ր իմանում, թե սերն ա էս, որ քիչ-քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում:

Մեկ օր էլ էսպես, մեկ ծառի տակի քնած տեղը, երազում մեկ թաս գինի բերին, դեմ արին նրան ու մեկ հրեշտակի պատկեր նրան՝ թևերն երեսին փռած, կամաց ձեն տվեց.

—Մո՛ւսա ջան, յա իմի՛ր էս թասը, յա ինձ սպանի՛ր, իմ կյանքս քո ձեռին ա: Հերնըմեր չունիմ, ընկել եմ մեկ անօրեն տաճկի ճանկ: Ղարսա սարումն ա մեր օբեն, թե սիրտ ունիս, թե աստվածդ սիրում ես, արի՛, ինձ ազատի՛. չմ՛ս աղատիլ, քո օրումդ դու կյանք չե՛ս տեսնիլ: Մո՛ւսա ջան, գնում եմ, դու գիտես: Արի՛, թե չէ, էս ա, քսան օր ա, ինձ տանջում են, որ թուրքանամ, չեմ թուրքանում:Քեզ եմ սպասում: Ինձ երազումս ասացին, թե դո՛ւ ես իմ ազատողը: Վ

Աչքը որ բաց արեց, հենց իմացավ, թե ծառ, խոտ, ծաղիկ անմահական հոտով լցված ըլին. ու արեգակի շողքը երեսը սղալելով՝ ուսուլով սարի քամակը անցավ: Ուզում էր խոսա, ձենը չէ՛ր դուս գալիս, ուզում էր վեր կենա, ոտն ու ձեռը չէ՛ին զորում: Թութակի ու շվու ձենն էլ որ անկաջը չընկավ, էլ ետ աչքը իսկեց: Ա՛խ, ի՞նչ կըլիր, ջահելութունը նրան չէ՛ր էսքան հաղթել, սերը չէ՛ր էսքան նրան թմբաացրել:

Մութը գետինն առավ: Մատդ որ կոխեիր մարդի աչք, չէ՛ր տեսնիլ: Ամպերը ուարերիցը գլխները բարձրացրին, ոտները կտրեցին. չանկ ու դուման սար ու ձոր բռնեց: Հենց գիտես՝ հազար վիշապ բերանները բաց արած, գալիս են, որ սար ու ձոր կույ տան: Կայծակը էստեղ-էնտեղ որ չախմախին չտվեց, սարըցիք իմացան, թե ի՞նչ խաբար ա. տավար, ոչխար աղալի մեջն արին, թվանքներն առան, շները բաց թողին, լուսքի լավ գիտեին, որ գողի, հարամու, ջանավարի ղզղուն վախտը հենց էս ա: Ամպերը որ թոփ ու թոփաճեն չսարքեցին, ո՛վ ոտ ուներ, փախավ, ո՛վ աչք ուներ, փակեց. օղլուշաղը ալաչուխի տակն արեց, ճրագ, կրակ հանգեցրեց, որ աչքը մի քիչ էլա բան տեսնի, ու հենց ոտի վրա՝ ամենը մի կտոր հաց առան, էն էլ գոտիկը դրին, չկերան, որ տեսնին, թե վերջընե-

րը ի՞նչ կըլի, ի՞նչպէս կ'ուսանա: Մեկ բարակ կարկուտ, անձրեւի հետ խառը, էկավ, վրըններովն անց կացավ: Երկինք, գետինք սկսեց կրակվիլ: Կայծակը որ չէր դամշում սարերի գլխին, ուզում էին, թե հազար գազ խոր գնան: Ամպը որ չէր թոփի բերանը բաց անում, գետինն ուզում էր հազար կտոր ըլի ու հոգին տա: Ծրագ չկար, որ մարդ տեսնի. ձեն մարդի անկաջ չէր հասնում:

Աղասին պատուեց գոռալով, Մուսի անունը տալով, բայց ջուրը տունի նրա մօրը. նա ի՞նչ տեղ էր, որ խոսք լիմանա, ի՞նչ նեղ սհաթի, որ գլուխ առնի, փախչի: Աղասու ընկերքը ամեն մեկը մեկ սար ընկավ, գլուխը մահու տվեց. հարիր տեղ թվանք քցեցին, ու ո՞րքան էր նրանց ահն ու երկյուղը, երբ որ իմացան, թե նրա թվանքն էլ վրեն չի՛: Աղասին մահվան դուռը գնաց: Ամպն էլ ետ դառավ, կայծակն էլ, բայց գիշեր էր, ի՞նչ տեղ պետք է նրան քննելին: Ընչանք ծեղը բացվեց, օձերը ծնեցին, ու ո՞վ նրանց հալը կարա պատմիլ, երբ էկան տեսան, որ ջիւլան Մուսեն՝ արնի միջումը շաղախված, չորս կողմի խոտն ու թուփը պոկած, մեկ ահագին քաֆթառ նրա դոշին նստած, Մուսի ձախու ձեռը բերնումը, քիչ մնաց, որ թուրն իրանց սիրտը կոխեն. որ ձեն չտվին ու վա՛յ տվին, հսկայն Մուսա աչքը բաց արեց, ընկերներին որ տեսավ, գլուխը ծած տվեց ու ժըպտելով ասեց.

— Աֆա՛րիմ, լավ վախտի եք գալիս. էկե՛ք, կուռս հանեցե՛ք. դամեն շատ խորն ա գնացել, ձեռս էլ հետը. ինձանում էլ թաղաթ չկա, որ հանեմ:

Ո՛ւմ աչքը էն ուրախությունը կտեսնի, ինչ նրա ընկերների աչքը տեսավ: Վրա թռան, քաֆթառին դեն քցեցին, ու Մուսեն որ կուռը չհանեց, կեսը, հենց բռնի՛ր, ծամած էր: Մեկ սաղ սհաթ Աղասին նրա դոշիցը չէ՛ր պոկ գալիս: Էնպէս գիտում էր, թե է՛ն կյանքիցն ա վեր էկել: Սարըցիք էլ էս ջիվան, իգիթի սիրտը տեսնելով՝ մնացել էին զարմացած, ու սաղ շաբաթը հենց է՛ն էին խոսում:

Բայց Մուսի աչքիցը քունն էր փախել, սրտիցը՝ դարարը: Արեգակն էր դուռ գալիս, նրա օրը մեր էր մտնում. օրն էր մեր մտնում, նրա ցավերն էին նոր ի նորո բացվում: Սար ու ձոր նրա համար դժոխք էր դառել: Գիշեր-ցերեկ նրա կերած հացը, նրա խմած ջուրը, նրա տեսած լիսըն ու երազը է՛ն սթանչելի պատկերն էր, որ իրան կանչել էր: Մտերն էին սլալում թե ջուրը քըքում, քամին էր փչում թե հովը հնչում, նա ո՛չինչ ձեն չէր իմանում, ո՛չինչ չէր տեսնում, եթե ո՛չ՝ իր սիրեկանի երկնային գեմքը:

Հսկայն Աղասի, որ իր վերջին օրումն էլ չէ՛ր ուզում, որ իր ընկերների

մեկի մաղն էլա թեքվի, վաղուց էր վարավորդ արեւ սրա էս նեղութիւնը, վաղուց էր իմացել, որ իր սիրեկանի սիրտը, ուշ ու միտքը թռել ա, էլ վրեն չի՛. ամա չէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Գիտեր, որ նրան աչքի լսի պէս էր մինչև էն օրը պահել, բայց թե ի՞նչն էր էսպէս նրան էրում, խորովում, չէ՛ր կարում հասկանալ: Նա տեսնում էր, որ չիվան Մուսին մեկ աղջկա ձեն լսելիս, մեկ աղջկա պատկեր տեսնելիս, իրանից գնում, խելքամաղ էր ըլում, ամա էնպէս կարծում էր, թե էս էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջահել մարդի սիրտ վառում, բորբոքում ա, երբ ինքն իրան ճանաչում ա, երբ արիւնը եռ ա ընկնում, ու սար ու ձոր մարդիս աչքին յա սաղ ու բշամանչա են դառնում, ուշ ու միտքը տանում, յա թուր ու դանակ դառնում, սրտումը ցցվում: Շատ օր ճտովն էր ընկնում, լալիս ու աղաչանք անում, որ իր դարդն ասի, արտասանեից ավելի ո՛չ ինչ չէ՛ր տեսնում, լացից ավելի ո՛չ ինչ չէ՛ր լսում:

Շատ անգամ սիրտը բերանն էր գալիս, որ իր ցավերն ասի, ամա լեզուն չորանում էր, պապանձում, երեսը կարմրատակում, չէ՛ր գիտում, թե ի՞նչ ջուղաբ տա. դողդողալով սարերն ու ծառերն էր նրան նշանց տալիս: Ընկերքն էլ էին մնացել մաթալ. որ մի ֆոսանդ էր ճարում, էլ հաց ու ջուր միտքը չէ՛ր բերում, զլուխն առնում, կորչում, ու սար ու ձոր պետք էր ոտնասակ տված, որ նրան մեկ տեղ քնած քթել էին:

Մեկ օր էլ էսպէս Մուսին ման էին գալիս, որ մեկ քարափի տակից էնպէս մեկ ձեն էկաւ, որ մարդ լսելիս՝ ջանը վրեն սրտում էր: Քամին ձենը ձորն էր քցել, ու քարերն էին խոսքերը ետ ասում:

ԱՅՅԱԹՈՒ ԳՈՒՆՈՎ

Հրեշտակ էիր, որ ինձ երեցաւ, ա՛խ, ինձ երեցաւ,

Երկր՝մն ես ծնվել, քե՞ երկնիցն էկաւ,

Մեկ ջան ունեի, էն էլ դու տաւաւ,

Ա՛յ իմ սուրբ պատկեր, արի՛, հոգիս ա՛ռ:

Ա՛խ, հոգիս ա՛ռ...

Մեռնիմ՝ չե՛ս տեսնիլ, կորչիմ՝ չե՛ս ման գալ,

Սո՛ւր կոխեմ սիրտս, դու չե՛ս իմանալ.

Ո՛ւր կորչեմ, որ էս անողորմ շանգալն

Սիրտս շխրվի, չքողա ինձ լալ: Ա՛խ, չքողա...

Երա՛գ թե՛ Բուն ինձ, ա՛խ, ման եմ դառել,
Իմ սև օրս՝ գիշեր, կյանքս խավարել.
Ի՞նչ պետք է անեմ, ո՞ր եմ ապրում էլ,
Թե՛ ռաիգ տակին մատաղ չե՛մ քիլ: Ա՛խ, մատաղ...

Ամպին իմ սրտիս դարդերը պատմում,
Ցրվում, գալիս շի՛ ու ֆեզ ետ ասում.
Քար ու սար աշխիս աղի արտասունքն
էլ ետ սիրտս ածում, էլ ետ ինձ էրում: Ա՛խ, ինձ էրում...

Քանդեցիր անմեղ իմ հանդարտ հոգին,
Կրակ փեցցիր իմ ջանն ու մարմին.
Թե՛ հրեշտակ էիր, ո՞ր էն սուրն, էն կրակն.
Խրի՛ր իմ սիրտս, թափի՛ր իմ գլխին: Ա՛խ, թափիր...

Կգա՛մ, հո՛գի չան, կգա՛մ Բո ոտքը,
Քեզ մոտ ա սիրտս, ֆեզ հետ՝ իմ միտքը.
Բայց ի՞նչ տեղ ես Բո աննման դեմքը
Տեսնիմ, չափաբեմ իմ տված խոսքը: Ա՛խ, իմ խոսքը...

Որ բնկերես էլ ինձ, ա՛խ, Բոմակ չըլին,
Երես դարձնեն ու չըլին խոսքմին,
Կընկնիմ սարեսար ու Բո հալարին
Կըհասնիմ, դարդ շանես, ֆեզ մատաղ քիլիմ:
Ա՛խ, ֆեզ մատաղ...

Թո՛ղ մեկ էլ տեսնիմ Բո սուրբ պատկերը,
Բո սուրբ պատկերը,

Թո՛ղ մեկ էլ տա ինձ քաժակ Բո ձեռքը,
Մեկ շունչդ առնիմ, բնկնիմ սարերը,
Քեզ մատաղ անեմ իմ գլուխս, իմ օրը:
Ա՛խ, իմ գլուխս...

Ասեց ողորմելի պատանին ու սկսեց գլուխը քարին դնիլ:
Արեգակն ուզում էր մեր մտնի: Աղասին, որ թաքուն էտեիցը դուս
էկել, մեկ թփի տակից անկաշ էր անում, սիրտը էրվում, շուղեց ողոր-
մելու քունը խառնի, մնաց քարի վրա նստած ու աչքը իր աղիգ ընկերի

աչքին քցած՝ սկսեց իր դարդերը միտքը բերիլ, իր ջահելութունը ֆիքթ անիլ ու մտքումն ասել. «Ա՛յ ջիվան, ջիվան տղա՛. լավ իմանում եմ՝ ի՞նչ թուր ա էկել, սրտիդ դեմ առել. ի՞նչ կրակ ա ընկել, լերդդ էրում ու ջիգյարդ. բայց ի՞նչ անեմ, ընչի՞ չես սիրտդ ետ բանում, որ մեկ քո ցավդ իմանամ ա էլած կյանքս էլ քո ուղուրիդ մատաղ անեմ: Ա՛խ, լավ եմ իմանում, ա՛ղիք ջան, որ սիրո թևը երեսիդ քսվել, սիրո նետը քեզ էլ ա դիպել, բայց ընչի՞ չես պարզ ասում, որ գլուխս ետ դնեմ, սիրածդ գետնի տակին էլ որ ըլի, հանեմ, ձեզ ձեր մուրազին հասցնեմ ու ես էլ ձեր ոտի տակին հոգիս տամ: Մեր ա նշանած գլխիս կրակ են ածում, սար ու ձոր ինձ, քիչ ա մնում, ուտեն, մեկ քար շունիք, որ գլխընկերս վրեն դնեք, էլի դու, ո՛վ սեր, ո՛վ բնություն, ուզում ես ցույց տալ քո զորությունը: Ա՛խ, ո՛ւր կորչի մարդ, որ քո ձեռիցը պրծնի, քո ցավը շտեսնի: Առաջ վառում, բորբոքում ես մեր սիրտը, հետո էրում, խորովում. առաջ վարդի հոտով գալիս, մեր սիրտը մտնում, հետո փուշ ու սուր դառնում, մեզ կտրատում»:

էս խոսքերը միտք անելիս՝ բիրադի անկաջն ընկավ.

✓ **Հա՛, Հոիփսիմն ջան, քո ջանի՛ն դուրբան. քո սրբի անունը կտամ** ու էգուց, էգուց Ղարսա սարերումն ինձ կտեսնիս:

Աղատու էրված սիրտն էլ հենց է՛ս էք ուզում իմանա՛: Էնքան կացավ, որ սիրելին քնից կշտացավ, ու իրան-իրան որ աչքը չի՛ բաց արեց Մուսեն, վրա թռավ, ճտովն ընկավ, կպցրեց նրան դոշին ու լալով ասեց.

— Ա՛խ, ա՛չքի լիս, որ սրտումդ էղպես դարդ ունիս, հենց իմանում ես՝ քա՛ր եմ, որ ինձանից բան ես թաքցնում: Չէ՛, էնպես ես կարծում, թե էս իմ խորոված ջիգյարը, որ էլ սաղ տեղ չունի, քո դարդի համար էլ տեղ չի՞ քթնիլ, քո ցավը չի՞ քաշիլ, էլած շունչս ու ումբոս քե՛զ չեմ տալ: Հենց իմանում էի՝ աստվածանից դու բան կթաքցնես, ինձանից չե՞ս թաքցնիլ: Է՞դ ա քո սերդ ու սիրտդ: Հենց իմանում էիր, թե Աղասին էնպես մեռել ա, որ քեզ համար մեկ ա՛խ էլա չի՞ քաշիլ, քեզ համար մեկ կաթ արտասնունք էլա չո՛ւնի: Հերնըմերս, դորդ ա, մահվան դուռն են հասել, նշանածս, ո՛վ ա գիտում, հողի տակին ա, թե երեսին, ամա քանի նրանց ձեռս չի՛ հասել, ե՛րբ կթողամ ձեր մեկի աչքը ցավի, ձեր մեկի մազը թեքվի: Մինչև ես մեռնիմ ո՛չ, մինչև ինձ թիքա-թիքա շանն՛ն, ձեզ կթողա՛մ, որ մեկ դուշ անց կենա գլխընկերիդ վրա: Վե՛ր կաց, երեսդ սրբիր, ինձ ուղիդ ասա՛՝ էդ քո ջանը հանող Հոիփսիմեն, էդ հրեշտակն ո՛վ ա, որ քեզ կրկացել ա, քեզ տանջում, մաշում, ու դու մեզ բան չես ասում: Հազար սար ու ծով մեր մեջն ըլի, էլի կթուշիմ, նրան կհանեմ, կբերեմ, թաք ըլի դու դարդ շանես, երեսիդ մեռնիմ: Ասում ես՝ Ղարս ա: էդ հո

երկու տար անց, աս, դրա համար էդքան պետք է է՛րված: Վե՛ր կաց, դեռ երեխա ես, դեռ գլխիդ բաներ չի անց կացել շատ, որ մարդ ճանաչես: Վե՛ր կաց, էլ ամաչելու, գլուխը կախ անելու վախտը չի՛:

Մուսի աչք ու երեսը կրակ էր դառել ամոթու, չէ՛ր իմանում, թե իր մեծահոգի բարեկամի ո՞տներն ընկնի, թե՞ ձեռը համբուրի: Արտասուքն ու դամարի սաստիկ խփիլը ցույց էին տալիս, որ Մուսին ուզում էր ասի, լեզուն չէ՛ր բռնում. բերանը փակվում էր, պապանձվում, որ ձեն տա. «Ա՛ղասի ջան, յա մորթի՛ր ինձ, յա սպանի՛ր էստեղ. յա ասածս արա, իմ մուրազին հասցրո՛ւ. Հոփսիսինն որ չըլի, էլ ինձ ո՛չ կյանք ա հարկավոր, ո՛չ օր. նրա շունչը որ շառնիմ, ես ինքս իմ շունչս բերնիցս կհանեմ, կկտրեմ. նրա աչքը որ աչքիս շառնի, աչքս կփոխեմ, դեն կքցեմ: Դո՛ւ ես իմ տերը, իմ աստվածը. իմ ձեռս քո փեշն եմ քցել. յա ձեռս կտրի՛ր, յա գլուխս, յա իմ մուրազը անկատար պետք է չթողաս, պետք է ինձ սաղ-սաղ չէրես, չփոթոթես»:

Էսպես՝ որ ձեռք-ձեռքի ետ էին դարձել, գալիս էին, Աղասին իր սիրելու գլուխը դռին կայցրած՝ քաշում էր նրան, քանց թե բերում, մյուս ընկերքն էլ, որ սաղ գիշերը չէին քնել դարդու, ուրախ-ուրախ վազկեցին առաջ, հենց իմացան՝ սրեգակը նոր ա բացվում, էկան, էրկուսն էլ մեջ ալին ու շաղիբը գնացին: Սարըցիք էլ ուզում էին, որ ուրախությունիցը հոգիները տան:

Աղասին մտածման մեջ ընկած, աչք ու ունք կիտած՝ շաղիբը մտավ թե չէ, տղերքանցը իշարաթ արեց, որ ձիանը հավաքեն, յարադ-ասպար հապիր անեն, որ էն գիշեր դուս պետք է գնան: Զէ՛ր ուզում, որ մարդ իմանա. վախում էր, թե իրան բռնեն, չթողան: Էն իրիկունը բոլոր սարը-ցոնցը գլխին հավաքեց, նրանց խոսքով արեց, որ կասկած չտանին, հազար բերնով իր շնորհակալությունը էնպես էր ուզում ցույց տա, որ նրանք ո՛չ նրա միտքը իմանան ու, թե փախած ըլի, շասեն, թե ի՞նչ վատ մարդ էր նա, որ մեկ դարտակ շնորհակալություն էլ նրանց շասեց: Էնքան աղ ու հացը-ները կերավ, բոլոր ոտի տակ տվեց ու վեր կացավ, փախավ: Շատ էին նրան աղաչել ու լալով ասել, թե նա նրանց միջումը մնա, իրանք իրանց կերթան, կնյազին կխնդրեն, որ իրանց ուզաշին, իրանց կառավարիլը նա ըլի, ու ասում էին.

— Մենք գիտենք, թե ի՞նչպես հոգի կտանք քեզ, որ արարած աշխարհ իմանա, թե հայի ազգումն էլ սիրտ կա, հայումն էլ ռաշիդ տղա-մարդին առածու տեղ պաշտիլ գիտեն:

Էս իրիկուն էլ գլխին ժողոված մեծ ու պստիկ էլի էն էին ասում ու վրա բերում, թե որ նա իրանց միջիցը հեռանա, աշխարք նրանց համար

քանդված ա, ու նրանց աչքի էլ արեգակին ուղիղ չի՝ մտիկ տալ, նրանց սիրտն էլ լավ օր չի՝ քաշիլ։ Քանի նրա ասած խոսքերը, նրա տեհած բաները տեսնին, կուգեն, որ էրթան, ջուրը թափին, նրանց օրն ու ումբըրը կսեանաւ։ Ամեն էսպես խոսք լսելիս՝ ինչ Աղասու բերնիցն էր դուս գալիս, լեզու պետք է ըլի, որ պատմի. սիրտ պետք է ըլի, որ իմանաւ։ Տեսալ, որ անմեղ սարըցիք հենց նրա բերնին են կարտա, ուզում են, որ սաղ գիշերը նրա կշտիցը շհեռանան, նրա մոտին նստին։ Հա՛, շատն էլ էկել, գլուխը նրա գոգին էին դրել ու երեսին մտիկ անում, ասածն իմանում. աղջիկ ու հարս էլ շաղրի դուռն ու դրաղն էին կտրել ու ա՛խ քաշում. տղերքանցն իշարաթ արեց, որ ձիանները հագրեն, առավոտը ֆորս պետք էր գնար, գան, մի քիչ քնին, դինջանան, ամեն բան հաղիր ունենան, ու ինքն էլ գլուխը թեքեց, որ սաքի թե աչքը կպցնի, խալիսը քաշվեցին, բարի գիշեր ասացին, ու ամեն մարդ իր շաղիրը գնաց։

Հենց աղոթարանը կարմրասուակեց, ու լամպերն սկսեցին գլխընկըր քիշ-քիշ սարկիցը բարձրացնիլ, տղերքը ձիանը թամբեցին, յարաղ-առաջաբքեցին, էկան, շաղրի դուռը կանդնեցին։ Աղասու ձին ուռին-գլխին էր անում։ Սարերի ծաղկըները ու ջուրը նրա միսը անկաջովն էին դուս բերել, էնքան շաղացել էր։ Ընչանք սարըցիք վեր կկենեին, որ իրանց կով ու ոչխար կթեն, նրանց ղոնաղները մնաք-քարով ասացին, ձիանոնց գլուխը ծոռեցին ու թոսն։ Աչք էր, որ կտեներիցը մայիլ էր մնացել. սիրտ էր, որ ասում էր իր միջումն՝ երանի՛ նրան, որ էսպես զավակ, էսպես փեսեք կունենաւ։ Սարը բարձրացան թե չէ, Աղասին, որ ման էկած սարերին ու ձորերին, իր տեսած ծաղկներին ու աղբրներին, իրան սրբի պես սլաշ-տող անմեղ սարըցոնց օբեքանցը մտիկ շարեց, խելքը թռավ, աչքերը լցվեց ու սկսեց բարակ ձենով էս բայաթին ասել։

Բարո՛վ մեաբ, բարո՛վ, սաբեր ու ձորեր,
Ալվան ծաղկըներ, սիրուն աղբրներ,
Որ ինձ պահեցիք դուք էսման օրեր,
Ա՛յ անմեղ հայեր, սիրուն աղջրկներ։

Աղասին բալիի ձեզ էլ շտեսնի,
Աղասին ձեր վրա, կըլի, էլ չհնի,
Ձեր ետքը շառնի, ձեր կշտովն շանցնի,
Ձեր ձենը շիսի, ձեզ կարոտ մեռնի։

Հալալ արե՛՛ք նրան ձեր աղ ու հացը,
Քանի նա ձեզ մոտ կանգնած՝ իր լացը
Մոցն ա հավաքում, քանի աչքը բաց՝
Ձեզ միտքը բերի, օրհնի ձեր արածը:

Ա՛խ, ի՞նչ կրկե՛ր՝ ռոտ կոտրեք, էստեղ չգար,
Ձեր ազիզ երեսն շտեսներ, էսպես չլար.
Ի՞նչ կրկե՛ր՝ աստված ամեն մարդի տար
Ձեր անմեղությունը, ձեր հալալ պաշարն:

Երաբ, յարալու սրտիս ասածը
Կպանե՛՛ք ձեր մտքումն, քվե՛ր բաց էլած.
Ձեզ վրա ման գալիս՝ ձեռ-ձեռի տված
Աղչիկ ու նարսներ, ձեր մոտին նստած:

Միտո՛ւն աղբրներ, լաշվա՛րդ ծաղկերներ.
Երա՛բ, որ նրանք ձեզ փաղեն, ծոցերն
Լցենն, հոտ փաշեն, զարդարեն դռներն,
Իրար տան, կապեն փունջ ու պսակներ,

Մեկ-մեկու ասեն՝ մեզ շնոռանա՛ք.
Պահի՛ր էս ծաղիկն քեզ մոտ նվառակ.
Երա՛բ, իմ լացս էլ դուք չե՛ք մոռանալ,
Ու ձեր հոտի հետ իմ սուգս նրանց տալ,

Նրանց իմ օրհնությունն, իմ խնդիրն ասիլ,
Որ ինչքան շունչս կա ու չեմ մեռնիլ,
Նրանց սերը կհիշեմ, նրանց կուգեմ պաշտիլ.
Ինձ չի՛ մոռանան, էս նրանց չե՛մ քցիլ

Մտփխցս, ու նրանց սերն սրտումս կպահեմ,
Հետս ման կածեմ, հողը կտանիմ.
Աստված թո՛ղ ձեզ տա, ինչ որ էս կուգեմ,
Մնաք բարո՛վ, սարեր, էլ ձեզ տեսնիլ չե՛մ:—

Մեկ տափարակ, դուզ տեղ բաց ա ըլում հանկարծ տեսնողի առաջին մեկ մեծ դաշտ՝ շոքս կողմը սարերով պատած, աջ ու ձախ սեկին տալիս, ու քանի գնում ա մարդ, ամպ ու դուման քաշվում, պարզում են, ու հենց իմանում ես, թե առաջիդ մեկ էնպես քաղաք ա բաց ըլում, որ հազար-հազար կենող միջումն ունի, ու ցրտի յա շոգի ձեռից բեզարած՝ ուզում ես, որ շտապիս, գնաս, մեկ աստվածասերի դռան վեր գաս, դինջանաս, էլ ես ճամփեդ բռնես, գնաս: Մեկ տեղից ահագին բերդի պարիսպն ա քեզ խաբում, մեկ տեղից՝ զարմանալի եկեղեցքանց զմբեթն ու մեծությունը, մյուս տեղից՝ բարձր մինարեթքը, քոշք ու սարայի զխրեները: Մոքումդ ասում ես, թե էս տեսածդ մեկ մեծ, գորեղ թագավորի թախտ պետք է ըլի. էստեղ ոսկին ու արծաթն աղբի հետ պետք է խառը ընկած ըլի, էստեղ օրը հարիւր քարվան ներս մտնի, հարիւր դուս գա: Հենց իմանում ես, թե ցերեկը թողն ու դումանն ա աչքդ բռնում, գիշերը մութն ու խավարն ա քեզ խաբում, որ ինս, ջինս, մարդ, անասուն չե՛ս տեսնում, հենց ջամդաքակեր ագռավներն են աչքերիդ սեկին տալիս: Մարդ չի՛ կա մոտիդ, որ հարցնես. գիր չե՛ս կարդացել, որ իմանաս. մտքիդ հետ ընկած՝ տեսածդ հրաշք կարծելով յա աչքակապություն, որ հանկարծ գլուխդ չես բարձրացնում, ա՛խ, սի՛րևի չի՛մ հայազգի, ջանդ դող ա ընկնում, կոներդ թուլանում: Հենց իմանում ես, թե մեկ վիշապ յա մեկ հաւրամի հենց էն սհաթին ա մտել ու բոլոր կենողներին յա կուլ տվել, յա սուրը քաշել, յա գերի արել, ինքն էլ փախել: Ուզում ես, որ աչքդ խփես, ետ դառնաս:

Ա՛խ, չէ՛, չէ՛, ետ մի՛ դառնալ. էստեղանց ծուխը հազար տարուց ավելի ա, որ կտրվել ա. կա՛ց, մի՛ վախենալ, անշունչ քարերն ու եկեղեցիքը մարդակեր չեն: Աչքդ բա՛ց արա, սիրտդ քե՛զ հավաքիր ու գլուխիդ վա՛յ տուր: Է՛ս սրբատաշ տաճարները, է՛ս ահագին բերդը, է՛ս քարերը քեզ կասեն, թե սա է գոռոզն Անի, քո թագավորների հզոր մայրաքաղաքը, որ էնքան էր իր հարստությունովը, իր փառքովը փարթամացել, ճոխացել, մեծամտել, որ շոբանն էլ եկեղեցի էր շինում, ոչխարաբածն էլ արծաթե նալչով, սաղրի քոշերով ման գալիս, ուզվորն էլ հացի տեղակ՝ փլավ, դանդ ու շաքար, սե փողի տեղակ արծաթ ու ոսկի պահանջում, որ եկեղեցի մտած ժամանակ էլ էնքան էին նրանք աստված մոռացել, որ կարճ վարդապետ գալիս՝ բարձր գրքակալ էին գնում, բարձր եպիսկոպոս ըլելիս՝ ցած գրքակալ դուս բերում, որ յա ձգվին, յա կռանան, յա շոբին, յա գիրքը շտեսնին. ու իրանք ծիծաղին, աստուծո տա-

ճարուժը քեֆ անեն։ Բայց սուրբն Հովհան Երզնկացի հանաք չվերցնելով՝ մեկ օր օրհնած բերանը բաց արեց։ Երկիրը տրաքեցավ, տակը վեր էլավ, խալսը ցրվեցին, փախան՝ որը Ղրիմ, որը Պոլշա, էս անշունչ քարերը մնացին ցից-ցից, հազար եկեղեցուցը հինգը մնացին շեն. տաճարք, ապարանք, գանձ, հարստութուն անեծքի փայ էլավ, հողը մտավ հայոց սուգի մնացած փառքն էլ, ու մինչև էսօր էլ երկրի ձենը գալիս ա։ Գող, ափազակ են միջումը բուն դնում, նրանց բանն աստված հաջողում ա, նրանք շեն տակով ըլում, ու աստված էնքան իր դուրը հայերիցը սակասացրեց, որ էնքան անմեղ հոգիքը, էնքան միլիոնավոր մարդիկ մեկ սհաթումը մեկ սևազլիի խոսքով ջնջեց, Հայոց Տունը քանդեց, էլած փառքն էլ ձևիցը խլեց, որ գնա, էսպես երկրյալ, տատանյալ մնա աշխարհիս երեսին։

— Լա՛ց գլուխդ, ա՛նցավոր, տե՛ս, թե աստուծո դատաստանն ի՞նչ պես սրդար է. կարգավոր տեսածին պես ոտները ջուր արա՛, խմի՛ր, որ էսպես քաղաքը անեծքով քանդեցին, ու էսօր էլ քանդողին եկեղեցունը տոնում են։ Դու շեն իմանում, որ նրա անունը տաս, սուրբ աղոթքն ու բարեխոսությունն հիշես, որ քեզ էլ շանիծի, քու որդիքը պահի, մեծացնի։ Նրա տոնի օրը լավ մտքումդ տպավորի, ի՛նչ կանես Անի քաղաքի անունը։ Նա քանդվեց, պրծավ, ամա սուրբը քեզ միշտ օգնական ու բարեխոս կըլի։

Ղրադին կանգնել ես, ձեռդ ծոցդ դրել,

Խելիդ ցնորվել, լեզուդ պապանձվել.

Ո՞վ էսֆան հրաշխ տեսավ, վայելեց։

«Երա՞զ եմ տեսնում, քնա՞ծ եմ, ա՞շխս ինձ խաբեց»,

Ասում ես մտնումդ, ուշագնաց ըլում։

Հո նո՞ր եմ սրանք. բաս սրանց միջումն

Ընչի՞ չկա ձեռն, ընչի՞ եմ լովել։

Ա՛խ, թշնամյաց սուրն ա նրանց վերջացրել։

Հմիկ հավատո՞ւմ ես, ա՛յ իմ խեղճ ազգ,

Թե քո երկրումն բյուր էսպես քաղաք

Կամ կրակով փչացան, կամ սուրբ քաղվեցին,

Ու քեզ չոր քարեր մենակ թողեցին,

Որ տեսնիս ու լաս, տաս քո գլխիդ վա՛յ.

Խելիդ ժողովես, լինիս կտրին հայ,

Ռուսաց հզոր, քաջ ձեռի տակին

Փոքր դինջանաս ու քո աշխարհին

Մուղայիք կենաս, արյունդ բափես,

Քո ազգը պահես, քեզ անուն հաբես։

Հանգստարանի ձենն էր գալիս, որ մեր ճամփորդքը գիշերվա կեսին էստեղ հասան: Լավ կտրիճ մարդ պետք է ըլի, որ էս ժամանակին էսպես չուլ, յաբանի տեղը սիրտ անի, մտնի: Կարելի է, թե մեր բեզարած ճամփորդքն էլ էստեղ չէին հասել, թե գիշերվան լիսնյակի լիսը, էս տաճարներն, բրջների գլուխը ու իրանց տգիտությունը նրանց չէին խաբել, էս տարտարոսը քցել: Անու քաղաքի անունն էլ չէին լսել, ո՞ր մնա իմանային, թե նրա խարարեքը դեռ աշխարհումս կան: Հեռուլանց որ ցիցցից տների գլուխը շտեսան, ոսի հողիցը դուս էին էկել, հարամու հողը էլ ետ մտել: Ղորդ ա, աքլորի ձենն չէ՛ր գալիս, ամա սարերի շոբանի շների ձենը լսելով՝ էլ մտիկ չարին, գո՛ւ քաշեցին ու, քու գուշմանի գլխին չի գա, որ շմտան էս լուռ, տխուր պարսպների մեջը, հենց իմացան, թե մեկ մեռլատուն կամ գերեզմանատուն ընկան, ու ամեն մեկ ձիու ոտի շփլթոցը յա իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կատաղացնում ա:

Ամեն մարդ փորձած կըլի, որ մոլթը ժամանակի մարդ, որ մեկ գեղեմանատան կամ մեկ քանդված եկեղեցու դրաղով էլ ա անց կենում, սիրտը թուլանում ա, ջանը զարզանդում, հազար միտք հոգին կտրատում, քարերն էլ դե համարում ու հարամի, որ իրան կամենում են ուտիլ, շատ անգամ ուշագնա էլ ա ըլում: Սրա սլասճառը բոլոր էս ա, որ մարդ սովոր ա, ինչ տեղ տուն ա տեսնում յա շինություն, կարծելով, թե մարդ էլ կըլի, ու ետո, որ ձեն չի՛ լսում, էնպես կարծում ա, թե անպատճառ չար հոգիք են կնտեղ բնակում: Թե չէ մեռելի չոր մաբմինը յա խարաբա պատերը ի՞նչ զորություն ունին, որ մեզ ի՞նչ անեն: Էլ ո՞վ սիրտ կաներ ասպ կամ եկեղեցու մոտանա, յա մեկ բուրջ մտնի, էն էլ է՛ն երկրումը, որ ամեն քարի տակի հարիւր գլուխ էր կտրվում, ամեն մեկ ձորում՝ հազար լաշ հոգին զոռով տալիս:

— Տղե՛րք, շար սատանի թուրը գլխըներիս խաղում ա,— ձեն տվեց սլինդ.սրտով քաջն Աղսսի:— Տղամարդությունն էսպես տեղը մալում կանի. յարսող-ասպար հազրեցե՛ք, ձիանոցը դինջացրե՛ք, որ թե աստված տա, մինչև առավոտը գլխըներս վրըներս ըլի, տեսնինք, թե էս ո՞ր գեղարգյալմուղն ընկանք: Նամարդությունը էլ ձեռք չի՛ տալ. ձիանները ջրեցե՛ք, քաշեցե՛ք մեկ պատի տակ, ես մեկ շունս առնիմ, յավաշ-յավաշ մեկ աչք ածեմ, տեսնիմ, թե տեղըներս ուհա՞մ թ ա, թե՞ էլի սրով ու արնով պետք է յա գլուխ պահենք, յա գլուխ կտրենք:

Շատ էլ խնդրեցին ընկերքը, որ շանի, անկաջ շարեց, թվանքն ուսին դրեց, փշտոբերը հազրեց, սուրբ Սարգսի անունը տվեց ու ոտը փոխեց: Գիժ կըլի էն տղամարդը, որ իր գլուխը մահու կտա, ամա Աղասին իր գլխիցը վաղուց էր ձեռք վեր առել: Հավատարիմ շունը գլուխը նրա ոտիցը

չէ՛ր հեռացնում. մեկ հոտ առնելիս յա շփլթու իմանալիս կանգնում էր, ետի ոտների մինն էլ ցցում, երկար վախտ անկաջ դնում, հետո երբմիշ քլում:

Հենց մի քիչ հեռացան թե չէ, մեկ եկեղեցու դռնից կրակի լիսն ընկավ Աղասու աչքը. արինն աչքն առած՝ էլ միտք չարեց, թե էսպես տեղը գողից, հարամուց ավելի ուրիշ օքմին չէ՛ ըլիլ, թուշ կրակի վրա գնաց: Աստված հեռու տանի, ինչ նա տեսավ. տասը քուրդ եկեղեցու մեջտեղը կրակ էին արել, չորս կողմը նստել, խորոված էին անում, շամփրներով բերանները քաշում, ուտում, խնդում ու աչքընկյւր օյաղ որսկանի շան պէս յա դուռը քցում, յա պուճախը, շարամին ինչքան գազան էլ ըլի, շատ անգամ իր շվաքիցն էլ կվախենաւ: Ընչանք նրանք կրակի մոտիցը ձեռները աչքըներին կզնեին ու դռան դարալթուն կտեսնեին, Աղասին յավաշ-յավաշ ներս մտավ, ծանր դեմքով, առանց բարով տալու կրակին մոտացավ ու ձեռը մեկնեց, որ մեկ խորովածի շամփուր էլ ինքը քաշի: Նրա դեղնած, մեռելի պատկերը, նրա անահ շարժմունքն ու էնպես անժամանակ վախտը ներս գալը որ շտեսան քրդերը, հենց իմացան, թե նա էն աշխարհիցն ա վեր էկել, լեզվները շորացան, ձեռները թուլացավ, Ի՞նչ կկարծեին, թե էն հաղաղին ինսանաորդի մեն մենակ սիրտ կաներ էն ալազականոցը մտներ, որ ցերեկն էլ հարիր մարդ զարգանդում էին՝ մոտովն անց կենան, որ հանգար տարուց ավելի՝ էր ինսանաորդի սիրտ չէր անում, որ գա, էն հազիր շինած տներումը կենաւ: Հենց գիտես, թե մարդիկ ըլիին առաջին. աչքը խոժոռած՝ մեկ դես քցեց, մեկ դեն, քրդերեն էլ չգիտեր, զր մեկ բառ էլա խոսի, բայց է՛ս էր, որ նրան պրծացրուց, չունքի թե խոսացել էր, կիմանալին, որ մարդ ա, դե չէ՛, թիքա-թիքա կանեին. մեկ շամփուր խորովածի որը կերավ, որն էլ ետ կրակը քցեց, տաճարի հիսնալի շինվածքին ու գեղեցկությանը մտիկ արեց ու գլուխը ժած տվեց. քրդերը փետացած՝ մնացել էին նստած. աչքը որ հանկարծ նրանց վրա լխոժոռեց, ամեն մեկը տեղնուտեղը ուզեցավ, որ հալչի. էնքան էսպես նրանց աչքը մոխիր ածեց, որ ընկերների ոտի շփլթուն իմացավ, ու շունը ուրախ-ուրախ ներս ընկավ, ոտներովը փաթաթվեցավ: Հենց շունը տեսան հաբամիքը թե չէ, աչքըների փառը վեր ընկավ. ամեն մարդ թրին վրա վաղեց, որ նրան փառչալամիշ անի. առաջի թուր վրա բերողի գլուխը կես էլավ. փշտովների երկուսն էլ իրանց ֆորսը ճարեցին, ու դամեն ձեռն առած որ գոռաց ո՛չ՝

— Տղե՛րք, ձեր արևին դուրբան, աստված մեր կողմն ա. դուռը կըտրեցն՛ք, որ սրանց մատաղն էս գիշեր անն՛ք...

Հալի լեզուն որ բաց չէլավ, հենց բռնես, պատերը լեզու առան,

— Ամա՛ն, ձեր էկած հողին ղուրբա՛ն, ճար ունի՞ք, տեսն՞ք, մեզ ազատեցե՛ք, անով- տեղով ձեզ եսիր կդառնա՛նք:

Տասը-տասնըհինգ քրդստանցի հայ էլ որ էս կողմից, էն կողմից գլուխ չի՛ բարձրացրին ու քրդերի մնացած թրերն ու մզրախները ձեռք առան, քրդերի աստղը թեքվեցավ. ութը կոտորվել էին, երկուսը մնացել յարալու ընկած: Սրանց էլ կապեցին մեկ ձիու բ՛ճրի վրա, ու աչքդ բարին տեսնի. ոչինչ սհաթի մարդի քաջությունը էն բարերարությունը չի՛ արել, ինչպես հիմիկ: Աղջիկ ասես, տղա, հարսը, երեխա, ծծկեր հազար չվա- նով կապած՝ տուն էին արել, Ղարսա գեղերիցը եսիր բերել, որ տանին յա սարդարին փեշքաշ անեն, յա Ախլըցխա ծախեն: Ո՛ւմ էսպես սհաթին մարդ կյանք սա, որ նրա առաջին ծունը՝ չղենն, երկրպագություն չանեն: Բայց հսկայն Աղասի ինքն էր ընկնում նրանց ճտովը. ինքը նրանց կապը ետ առնում, ինքը երևիին ջոկ, մորը ջոկ սիրում, գուրգուրում, որ աստծո՛ւն փառք տան, սուրբ Սարգսին խօսնկ ու մոմ վառեն, թե չէ էս իր հունարը չէ՛ր: Ոչի՛նչ գիշեր էն լիսը, էն կյանքը չի՛ տեսել, չի՛ քաշել, ինչպես՝ էս: Ազատվողք թե ազատողք, իրար տեսնելիս, հենց իմանում էին, **թե եր- կընքումն են ու ո՛չ երկրումս:**

Փոքր-ինչ որ դինջացան. աչքդ բարին տեսնի: Քրդերի շորերն, առ- պաբն, ձի ուստը ու խուրջիները որ բազ՝ շարին, հազար արնի գին կար միջըներումը, ամեն մեկի վրա հարիւր թումանի գինքս, արծաթ ու ոսկի, թո՛ղ նաղդ փողը: Աղասին ո՛չ մեկին էլա մտիկ շարեց, զրկեց, ձիանը բե- րել տվեց, ներս քաշեց ու քրդստանցի հայերին հարցրեց, որ իրան միտ- մըտացնեն, թե էն գիշերը կարո՞ղ են էնտեղ ոհաթ մնալ, թե ո՛չ:

— Աղա՛, գլխուդ, արևուդ ղուրբան, վալլախա, չընք գինա, **թե էս շան** լաջերիցն էլ կա՛ն, թե՞ չէ. ամա օյաղությունն աղեկ է: Սրանց շանգիցը շունը չի՛ խլսի, մարդն իմա՛լ կխլսի: Մզա աստծուն փառք, խազար էն- պես ջանավար մեր առաջը գան, գէնոնց խերն անիծեմ, մեկ թուր տո՛ւր մեր ձեռը, մենք գինանք, թե իմա՛լ քո ճակատը պարզ կէնենք: Մեր ամեն մեկը, սուրբ Կարապետ գինա, էսոնց տասնին խավի պես կծալի, տաղք կքաշի: Դու դարտ մի՛ արա: Ռահաթ պարկի, մեր երեսը ողացող հողն ըլի: էսոնց բոքը կտրվի. քանց շուն շատ են, քանց գեղ՝ առավել: Թե մեզ կխարցնես, մենք էմա խեյրաթ կտեսնինք, որ մեր կես պարկի, կես դո- րավուլ քաշի էս ձորեր խանա լիքն են:

Հենց էս մասըհաթին էին, մեկ էլ է՛ն տեսան, որ ձիավորի ոտի ձեն ա գալիս: Արիասիրտն Աղասի միտք արեց, որ սրանք նրանց ընկերները պետք է ըլին, ական թոթափել, երեխա, օղլուշաղ ղրաղ քաշեց, հազար անգամ ձեռն էստուր<-էնտուր> բերնին դրեց, որ ձեն չհանեն, երկու

քրդին էլ բերան, ձեռ, ոտք դհա դայիմ կապեց ու մեկ իգիթ քրդստանցու՝
թուրը հանած, վրընները կաղնացրուց, մյուս քրդստանցոնցը կրակի շուրս
կողմը նստացրուց, որ կարծիք չընկնին, ու իները իր ռաշիդ տղերքանցովը
եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին, թուրները հանած պատնը-
դուս ցցվեցին ու թշնամուն ճամփա տվին:

«Լո՛ւ, լո՛ւ...» ձեն տալով՝ քսանից ավելի ձիավոր ժամի դռանը վեր
էկան, բալուր տվին մեկ-երկուսի ձեռքը, որ ման ածեն: Հայի երևիսեքանց
ու կնանոնց սուգ ու շիվանի ձենը որ ժամը չէ՛ր ընկնում, պատերն էլ սուգ
էին անում. բայց խեղճերը չէին խմանում, թե ի՞նչ բարի հրեշտակ ա
աստված նրանց համար ուղարկել: Հենց գյուղ արած, որ դալմաղալ անե-
լով ներս չընկան, էլ չիմացան, թե մարդ ա, որ իրանց գլուխը կոտրում
ա, դե կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, մղրախի յա դալխանի վախտ չէ՛ր:
Քրդստանցի հայերը մաջալ էլ չտվին աջամի հայերին. շատին հենց կրա-
կի շամփուրն կամ թերէրեցն էին բերանը կոխում, գլխին, դոշին քարով,
փետով ծեծում, որ շուտ շմեռնին ու տանջվին: Էլի Աղասին էր, որ էս կա-
տաղությանը չափ դրեց, սպանածներին դուս ածիլ տվեց, ու որը սաղ էին
յա յարալու, ձեռ ու ոտք կապիլ տվեց ու զրաղ քաշիլ տվեց:

— Աղա՛, մեր տուն քագող էսոնք են, էսոնց խոր տունը քագվի.
էսոնք մեր ճիծը ու մանչ խատացրին. թո՛րկ, թո՛րկ, էսոնց սատանի կեր
անենք, էսոնց խոր գաղտը գյոռքագյոռ ըլի:

Թո՛ղ կարդացողը ինքը միտք անի, թե էս գիշեր ի՞նչ գիշեր կըլեր
էս ջրատար եսրների համար, որ ամեն մեկ ոտք փոխելիս՝ իրանց մասն
էին տեսել, իրանց մահին էին սպասում, թե ի՞նչ սրտով նրանք առիթ
կանեին, ի՞նչ հոգով իրար կնայեին ու աստծուն փառք կտային: Հենց էն
կոտորելու ժամանակին էր Աղասին դուս թռել, էն դռան երկու բողի մընին
էլ սպանել, մյուսը փախցըրել, ու խեղճ հայի էրեխեքանց աշխրի ու ձեռ-
ների կապը իրան ձեռովն ետ արել, իրան ուսին ներս տալել: Զարմա-
ցած, մահի դուռը գնացած ու ետ եկած հայերը որ աշխրները բաց շարին,
իրանց ազատողին տեսան, ուզում էին ոտներն արտասնքով լվանան,
բայց համեստ պատանին հենց էն էր խնդրում, թե աստծուն փառք տան,
սուրբ Սարգսի անունն հիշեն: Տեսնելով, որ քրդստանցիք սուրբ Կարա-
պետին ավելի են ճանաչում, ասեց.

— Թո՛ղ էդպես ըլի, սուրբ Կարապետին հիշեցե՛ք: Սրբերը չն՛ խոռ-
վիլ յա նախանձ պահիլ: Ո՞վ ըլի՞ նրա զորությունն ու բարեխոսությունն
շատ ա:

Աղասու սիրտը վկայում էր, թե էն գիշերը էլ փորձանք չի կա. բոլո-
րին էլ խնդրեց, որ չոքին, աղոթք անեն: Նրանց բախտիցը՝ եսրների մի-

ջումը տերտեր էլ կար, տիրացու էլ։ Մրանք սկսեցին առավոտվան ժամը, ու Անի քաղաքը, հաղար տաբուց ավելի, որ ո՛չ ժամ էր տեսել, ո՛չ աղոթքի ձևն լսել, էս գիշեր հենց իմացավ, թե իրան երեկի, շքեղ թագավորազունքը կրկին վեր են կացել, իրա հողն օրհնում, իրա ջուրն գովաբանում, որ հայ սպգը էլ չհավատա, թե իրան աստված կնպես ա անիծել, որ էլ մարդ չի՛ կարող նրա միջումը կենալ։ Ո՛չ երկիրը քանդվեցավ, ո՛չ երկինքը փուլ էկավ։ Քրդստանցիք իրանք էլ էին մնացել դարմացած, թե էն ի՞նչ անճոռնի աստվածուն պետք է ըլեր, որ մինչև էն օրը սրտորներումը հաստատ տալավորել էին։

Առսովումը որ լուսացավ, Աղասու աչքը մնացել էր սառած։ Չէ՛ր իմանում՝ աչքին հավատա, թե ո՛չ։ Եկեղեցի, սյարիսպ, բերդ, միեսրեթ՝ էնքա՛ն նոր, էնքա՛ն պայծառաշեն ու անբնակ։ Կարդալ չէ՛ր գիտում, որ միտքը բերի, թե էս ի՞նչ քաղաք պետք է ըլի. տերտերին որ չի՛ կանչեց ու պատմութիւնն իմացավ, խնդր գլխիցը թռավ։

— Վա՛յ իմ օրին, արեհին. մեր ազգն էսպես քաղաքներ ա ունեցել, էսպես մեծութիւն ու հմիկ ամենն էլ կորցրել, հարամու ձեռին գերի ա մնացել,— ասեց հսկայն լալով։— Չէ՛, տեր հա՛յր, մեզ աստված ա բերել էստեղ. աստված մեր թրին, մեր կռանը ղվաթ տվե՛ց, որ մեկ գիշեր էսքան բաներ արինք. էն աստվածն էլ էնքան կարողութիւն ունի, որ մեզ միշտ հաջողի. հարամութիւն հո չե՛նք անում, որ նա բարկանա, հարամու ոտն ենք կտրում, աստուծո ստեղծվածը աղատում։ Մնանք էս սուրբ հողումը, մեր սուրբ թագավորաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազատենք գողի, ավազակի ոտքից։ Հարըրից ավել ենք հիմիկ։ Ի՛նչ ձեռք ենք քցել, ձեզ ըլի։ Մնա՛նք էստեղ. յա մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ թագավորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծառացնենք։ Տուն կա, ջուրը՝ բոլ, հանդը, դաշտը՝ մեծ, մեկի տեղակ հինգ զարմանալի եկեղեցիք. քարի տակիցը ոզլ կհանեմ, ձեզ կպահեմ։

Բայց՝ թե քարին ասած, թե մեր քրդստանցի հայերին։ Կոչում, դորդ ա, ամեն մեկը մեկ ամդահա, բայց ինչ գրումը գրած ա, նրա շլինքը տո՛ւր, նրան ուրիշ բան մի՛ ասիլ։ Մեռնիս էլ, նա իր ասածը կանի, էնքան կողքը հաստ ա։

— Իմա՛լ կեղնի, անիծած խողում վո՛ւ կմնա՛։ Հայսմավուրքն սուտ իմա՛լ կխոսի։ Մեր վիզը զարկես, մեր ջանը խանես, վալլախա, էս չոլում կեցույ հմա մեկն էլա չեղնի, չեղնի։ Խազար տարի խա ասա՛, խա զլուխդ ի քարին դարկի։ Մենք չընք կենա, չընք գինա։ Ինչ կասես՝ ասա՛։ Մենք մեր խողը չընք թողա։

— Ձե՛ք թողալ, աստված ձեզ հետ։ Մեր աստղը մեկ անգամ ծովել

ա: Մարդ ինքն իր գլուխը որ թրի տակը դնի, էլ ո՞ւմ բանն ա կտրվել նրան քոմակ անի: Էսպես արինք, որ մեր տունը քանդվեց, է՛: Գնացե՛ք, աստված բարի ճանապարհ տա ու ձեր սիրտը մեկ լիս քցի, որ ձեր խերն ու շառն իմանաք: Ես իմ տղերքանցոյն էս տեղանց էլ դուս գալու չե՛մ: Թե ձեզանից էլ ուզող կըլի, որ ինձ հետ միանա, իմ ախպերն ա, իմ աշ-քի լիսը: Մեկ թիքա ունենամ, կեաւ նրան կտամ. ինձ համար աշխարքն յա ըլի, յա չըլի:

Ասեց ու հրամայեց, որ ինչ ճարել են, հավասար ճոթ անեն: Ինքը մատն էլա մի բանի վրա շղրեց, բայց թուր ու ասպաք հրամայեց, որ վերցնեն, բոքոր ընկերներին մեկ-մեկ ձեռք քրդի շոր հաքցրեց, որ շու-տով շճանաչեն. ամեն մեկին մեկ ձի էլ բաշխեց: Էս որ տեսան, քսանից ավելի ջահիլ, կտրիճ տղերք կանգնեցին, խնդրեցին, որ իրանց էլ ընկեր շինի. նրանց էլ գլխին հավաքեց, սրբություն առաւ ու մյուսներին լալով խելիմ տեղ էլ տարավ, ճամփու քցեց ու ինքը իր ընկերտանցովը ետ դա-ռաւ, փոքր հաց կերան, պարիսպ, եկեղեցի բոլոր իսկույն ման էկավ, ու հարավային քարափի գլխի բուրջը իստակել տվեց, մեկ-երկու հոգի Շորադյալ ուղարկեց, որ գնան, հաց առնեն, ու ինքը՝ սիրտն ու թոքն էր-ված պատանին, ընկավ քաղաքի ամեն ճամփեն ու խոռը, ամեն քունչն ու պուճախն աչքի տակ առաւ, տեղի դայիմությունը ու վտանգավոր կողմը լավ վարավորդ արեց ու բեկարած, ջարդված էլ, ետ վեր էլավ, ձորիցը դուս էկավ, դրադ քաշվեց, մեկ բրջի վրա նստեց, Արփաշային ու արեգակի մըտ-էնլուն նայեց, աղուխը ձեռն առաւ ու էս բայաթին ասեց.

Ա՛խ, վաքան, վաքան, Բա հոդին դուրբան,
Քո ծխին դուրբան, Բա ջրին դուրբան.
Է՛ս փառն ունեիր, է՛ս պատիվն առաջ,
Որ ճմիկ ավերվել, մնացել ես անջան:

Ե՛րբ միտք կանեի, թե էս հոգերը,
էս դաշտն ու սառեւ, էս սուր ձորերը
Էնպես մեծություն, էնպես լավ օրեւ
Քաշել են, մնացել, ա՛խ, հիմիկ անտեւ:

Ո՛ւր ձեր տերերը, քաղավորները,
Ձեւ պահողները, ձեւ իշխանները.
Ընչի՞ մեզ բողին իրանց որբերը
Ու ձեռք վերցրին, բողին էս ֆառերը:

Ձեր գերեզմանը, ա՛խ, ձեր լիս հողը,
Որ հմիկ չի տեսնում ձեր կորած թուրը,
Կրակ է ընկնում ջանն ու ոսկերքը,
Ուզում ա ձեզ հետ պարզի իր ոտքը:

Ընչի՞ ձեր վախտը աչքս բաց չարի,
Մարմինս հողին, ջանս ձեզ չսովի,
Որ հմիկ էսպես չթոշեի, չզայի,
Ձեր հողը շտեսնեի, ձեր վրա չլայի:

Հող ունինք՝ խլած, կյանք ունինք՝ մեռած,
Ա՛խ, քրի, կրակի մենք եսիր դառած.
Ո՛չ երկինքն տեսնի մեր սուզն ու լացն,
Ո՛չ երկիրն պատովի, մեզ տանի ցած:

Ի՞նչ կրլի մեկ էլ գուլս բարձրացնեմ,
Ձեր որդիւր տեսնեմ, նրանց ցավը փաշեմ,
Ձեր արինախառն աշխարհն ազատեմ,
Յա մեզ էլ ձեզ հետ հողը տանիմ, պանեմ:

Աչքս բաց արի, խառաբա տեսա.
Ա՛խ, ո՞վ գիտեր, թե մեր ազգի վրա
Սարեր են էլել, հիմիկ բրիշակ,
Մեզ տակով շարել, որ էլ խեղճ չմնանք:

Ա՛խ, մեր սիրտն էսպես ընչի՞ հովացել,
Արինը ցամաքել, մեր կուտը թուլացել.
Երաբ կտեսնի՞մ, ա՛խ, ես մեկ օր էլ,
Մեր սուրբ երկիրը թշնամուցն ազատիլ:

Էն ի՞նչ շուհշ կրլի, որ էս նոր հոգին
Փշի՛, վեր կացնի ֆնից մեր ազգին.
Էն ի՞նչ ձեռք կրլի, որ մեր աշխարհին
Էլ ետ սիրտ տա ու կանգնացնի՛ կրկին:

Ա՛խ, ես էն ձեռին կյանքս դուրբան կանեմ,
Էն կոխած հողին երեսս կ'սեսմ.
Ապրիմ, իմ արինս նրան մատաղ կանեմ,
Մեռնիմ, հողիցն էլ ես նրան միշտ կօրհնեմ:

Կանգնել ես Լդպես, գլուխդ ամպին խփած՝
Ա՛յ խեղճ հայկո՛ւր, երեսդ փակած.
Խ՞նչ կըլեր, Մասի՛ս, ա՛խ, դեռ աշֆո բաց
Սրի չտայիր քո ուղիքն էրված:

<9>

Արեգակն սկսել էր, որ մեր մտնի: Մութն էն ա գետինը առավ:

Էսպես նստած սուգ էր անում մեր տարագիր Աղասին ու իր ու մեր սև օրը լաց ըլում, որ հանկարծ աչքը ձորին ընկավ, աչքը սեացավ: Հինգ հարիր ձիավորից ավելի՝ թարաքյամա, քուրդ, Ղարսա պղիցը հաղարից ավելի քյուլֆաթ, մալ, իլխի, ոչխար առաջ էին արել ու վեր հասելով՝ սարիցը ձորն արին, որ տանեն Երևան՝ յա սպանեն, յա ծախեն, յա թուրքացնեն: Շատին էնքան թակել, հետ էին ածել, որ ջանումն էլ թաղաթ չէր մնացել: Ամեն մեկ ձիավոր մեկ ջահել տղա կամ աղջիկ գավակն էր առել, ձեռն ու ութ հաղրել, որ էն զիշերը յա նրանց անմեղ հոգին ապականի, յա սրի, կրակի դուրբան ախի: Հենց նստած տեղիցը ընկերներին ուսուլով ձեռով արեց, որ տեղըներիցը շարժին, ինքն էլ քարափնջվելու կուզեկուզ նրանց մոտ հասավ, որ հարամին շտևնի, իր սպառաստությունը շանի:

Էնքան կացան, որ թշնամիքն էկան, գետի ղրաղին վեր էկան, թրնները, երևաները լվացին, նամազները արին ու իրանց Սաղայելի նոքարներին հրամայեցին, որ ինչ բեղարած, հալևոր, պսոռավ մալդ ու կին կա, աչք ու ձեռք կապեն, բերեն իրանց առաջին, կարգավ շոքացնեն, որ իրիկնահացն ուտեն, պրծնին ու նրանց անմեղ գլուխը իրանց մոուսառ սրտին մատաղ անեն:

Էլ յթողին էլա, որ հեր ու որդի, յա մեր ու աղջիկ, իրանց ետին բարովն ասեն, իրար մի համբուրեն, մի օրհնեն, իրար մի փարվին. թրի ոռքով վեր հասելով՝ հրամանը կատարեցին ու բերին, ողորմելիքը իրար մոտ շոքացրին:

Աստված ո՛չ շհանց տա, ի՞նչ նրանց քոռփա էրեխեքն անում էին. չուրն էին ուզում ընկնիլ, քարերը պոկում, գլխիւններին էին տալիս, բողազները թրին դեմ էին անում, որ մեկ թողան էլա, իրանց հորնըմոր երեսը յա ձեռը համբուրեն, բայց շատի թևից որ չէին վեր քաշում, գետնին խփում, հենց էն սհաթը հոգին հետը յա դուս էր գալիս, յա էնպես բանհոգի մնում վեր ընկած, գետնին կպած: Ողորմելի ծնողքն էն հալին էլի է՛ն ասում, աղաչանք անում, որ որդիքը մեռնին, սրին, կրակին տան

իրանց գլուխը ու իրանց հավատը շուրանան: Էսպես՝ հեռավանց խոսալիս էլ էնպես էին խփում գլխըներին, որ աչքըների լսի՞ն կրակ էր տալիս:

Ընշանք նրանք մեկ քանի ոչխար կմորթեին, կքէրթեին, ու կրակը չաղ կըլեր, սար ու ձոր մոթն առավ. մեր քաջ հայերը թուր ու թվանք հազիր արին, շոքեցին, աղի արտասնքով իրանց աղոթքն արին, վեր կացան, իրար ճտով ընկան, իրար ետին բարովն ասացին, ձիանները թամբած՝ մեկին պահ՝ սովին, ու իրանք առտո՞ւ անունը տվին, ճամփու ընկան, ամա էնպես ճամփով, էնպես տեղով, որ դուշը չէր խմանալ: Հինգը մեկ կողմից գնաց, հինգը՝ մյուսից, էն մնացած տասը հոգին էլ էնպես պետք է դաշին, որ բոլոր մեջ անեին, թրի առաջը ընկածը կոտորեին, սող բռնածը եսիր սնեին ու, որքան կարելին ա, հայերին արծակեին, որ քոճակ անեն, իրանց թուր ու թվանք տալին, շունքի ամեն մեկը ամեն յարադիցն էլ ջուխտ-ջուխտ ունեին: Չորս քուրդ էլ, որ բռնել էին, Աղասին ինքը վերցրեց, շունքի նրանք օրթում էին կերել մինչև մահը նրա ձեռի տակիցը չհեռանան, ու նրանց միշումը օրթումը սուրբ աւ էսպես՝ բոլորը քսանըչորս մարդ, պետք է հինգ հարիր մարդի հախիցը գալին: Լսողը չի դարմանա, թե ի՞նչպես կարելի աւ Քաջությունն սրտիցն ա կախված. մեկ էլ որ ինչ-<քան> կուղե թշնամին շատ ըլի, հանկարծ վրա տալիս, է՛ն էլ գիշերը, ի՞նչ ա խմանում դիմացի կոպողի շատությունն ու քլությունն: Սրանից պտուման, Աղասին ափառվեր էր տվել, որ հայերեն յա թուրքերեն հեշ չխոսան, քրդերեն հարայ տան, հավար կանչեն, ու էնքան եսիր արած հայի միշումն ի՞նչպես կըլեր, որ մեկ-երկու հարիր տղամարդ չըլեր. որ սուր շունեին, էնդուր համար էին խղճացել:

Հենց էն սուփրի ու խորովածի շաղ ժամանակը, էն վախտը, որ ամեն մարդ յարադ-ասպաբ վեր քցած՝ իր ֆորսի ետևիցն էր ընկել, որ նրան ձեռք քցի, թվանքների տրաքիլը, տասնըհինգ-քսան հարամու հոգին տալը, ձիանոնց խառնվիլը ու հարամու փախչիլը մեկ էլավ: Աղասին, իր ընկերների կեսը վրեն, ձորի ճամփեն էր կտրել, մյուս կեսը՝ հարիրից ավելի հայ բաց արած, քամակներին քցած, ձորի ետևը: Մեկ քսան-երեսուն մարդ էլ վրա թռան, էն խեղճ չոթածների աչք ու ձեռներ ետ արին, ու էս հալետը ածղըհեքը, որ կովումն էր մաղերն սփառակել, թուր որ շտեման ձեռըներին, աւլան դառան. որը միջիցը, որը ձորի քամակիցն ու ետևիցը էն կարկուտն ածեցին թշնամու գլխին, որ աստված ո՛չ շահնց տա: Ղարսցի հայերը էս ձորերի քարերն էլ ունեին համարած. ինչ տեղ փշտով թվանք էր տրաքում յա թուր խաղում, առանց դռշի ու գլխի չէ՛ր անց կենում: Մենակ նաղի խանը ու Օթլուզ աղն, ինչպես որ էլավ, գլխըները թափեցին, ձիանները ձեռք քցեցին ու մեկ քանի մարդով դուս փախան:

Մնացածը, ինչ կոտորվել էին՝ կոտորվել, ինչ չէ, մնացել ձորի միջումն ոչխարի պես շոբանը կորցրած, կանգնած: Ընչանք էսպես պահեցին մեր տղերքը, մինչև ծեղը բացվեց, ու աչքդ բարին տեսնի. տասներհինգ թուրքի մենակ էն շորս քրդերն էին սպանել. տասից ավելի դուդ մենակ Աղասին էր ցրվել ու փոր վեր ածել:

Լսողը կարելի ա դարմանա, թե ի՞նչպես է՛սքան բաներ մեկ օր ու գիշեր անց կացան: Էնդուր համար, որ զզբաշը էս միջոցումը Ղարսա վրա կոխվ էր դուս գնացել, ու ասածս քսան ու մեկ թվին էր, որ սար ու ձոր, մանավանդ Անի, հարամի ու յաղի էր դառել:

Առավոտը լուսացավ. էն առավոտը երանի՛ր ամեն խղճի ու տառապելու ռաստ գա: Հինգ հարիր հոգուցը վաթսուն հոգի չէ՛ր մնացել, էն էլ ոչխարի պես մեջ արած, շատը անյարաղ-ասպար: Զիտն, շորին, ասպարին թիվ ու համար չկար: Լեզու պետք է ըլի, որ պատմի է՛ն փարվիլը, է՛ն ուրախության արտասուքը, որ էսօր Անի տեսավ: Ղարսըցի հայք դեռ չէին հավատում իրանց աչքին, թե զորդ, թշնամու ձեռից ազատված՝ էլ ետ իրանց աշխարքը պետք է գնային: Էնքան շշկել էին, որ չէին էլա միտք անում, որ մեկ հարցնեն, թե ո՞վ էր նրանց ազատողը: Գեջդանգեջ որ Աղասու մարդիկը ձիանը չէին վեր բերում բերդիցը, աշխարհն իրարուցով դիպավ. հենց կարծեցին, թե թշնամի են. թվանք վեր առան. բայց Աղասին բոլորին էլ հանդարտացրուց ու հսկայական քայլիվ որ առաջ չի գնաց փոքր ու իր ընկերներին կանչեց, ամենի աչքն էլ մնաց նրա պարթև բռնի, նրա ազնիվ շարժվածքի վրա հիացած: Էլ էնքան նրանց փարվելուն ու օրհնելուն շատիկ արեց, երբ իմացավ, թե Հասան խանը ղոնշունով Ղարսից ետ ա գալիս (ղարսըցիք ասեցին նրան), շուտ ական թոթափել՝ մեկ-երկու ձիավոր Գյումրի դրկեց, մյուսներին հրաման արեց, որ էլ ժամանակ չկորցրեն, օղլուշաղն տանին, բերդումը յա ձորումը ամրացնեն, մալն ու ոչխարը ձորնըդուս քշեն, Շորագյալու հանդը տանին, ու ինքը, ինչքան թվանք, թուր բռնող տղամարդ կային, գլխին հավաքեց ու սարնըդուս վեր էլավ: Տասը-տասներհինգ տաշևկան տղերքն էլ ալան էին դառել, ուզում էին իրանց արընի ջիգըը հանեն: Գերի արած թուրք ու քրդերիցն էլ յարաղ-ասպար ետ արին, իրար կապեցին ու բերդը տալան: Աղասին չէ՛ր էլել, զարսըցիք ուզում էին նրանց քաղով սպանեն յա ջուրն ածեն:

Հուլիսի 23-ին 1821-ին էր, որ հայոց երեւի հին քաղաքն Անի իրեք հարրից ավելի կտրիճ զորք, թողունք ջահել տղերքը, զրահավորված, զարդարված՝ աչքը բաց տեսավ. որ մտան ո՛չ իրանց որք մայրաքաղաք:

աչքըները ծով դարձավ. մեկ սհաթ քիմի տաճարի միջումն ընկել նրևսի վրա, գետնիցը պոկ չէին գալիս:

Բայց գլուխը պահելու ժամանակ էր. Աղասին խնդրեց, որ ինչ սրտեն-
րումն ունին, ետո ասեն, ետո անեն, ու զորքը կես արեց, կեսը տվեց
Կառոյի ձեռքը, որ էս կովըներումն եփվել, հասել էր, կեսը ինքը ձեռք
տակն առավ. ամեն մարդ, ինչ ուտելու էր, ջեբը դրեց. երեսնաչափ
մարդ էլ օղլուշաղի հետ դրեց. ինքը բերդումը դայիմացավ, Կարոն՝ արև-
մըտյան ձորումը, Մուսեն՝ օղլուշաղի հետ: Աստուծո ողորմությունիցը՝
բարութ-գլուխն էլ լավ վախտին հասավ: Էնպես էին պայման կապել իրար
միջում, որ թե Հասան խանը ձորը մտնի, էնքան թողան, որ բոլոր ղոնշու-
նի ոռքը կտրվի, ետո շենլիկ անեն. թե թուշ բերդի վրա գա, էնքան դուս
չի գան, մինչև բոլորը նրանց գլխին հավաքվին, ետո կեսը ձորի մեկ կող-
միցը, կեսը մյուսիցը, կովի շաղ ժամանակը, վրա տան, որ էնպես շըշ-
կըլացնեն թշնամուն, որ փախչելուց գլուման էլ ուրիշ ճար չըթնին, ու թե
աստված էս հաջողությունը կտար, Մուսեն օղլուշաղը թողար մեկ դա-
յիմ տեղ ու ձիանը դուս բերեր իր մարդկերանցովը, որ բալբի թե հնար
լինի, բոլորին էլ ջարդեն:

(Առավոտյան հովն անց էր կացել, որ ամեն մարդ հեռացավ ու իր
տեղը բթավ: Ծաշն էլ եկավ, հասավ: Էնքան շոգը չէր գետինն էրում,
ինչքան քաջ հայերի արինը, իրանց սիրտն ու դամարները, որ իրանց ազ-
գի իշխանաց, թագավորաց հողի վրա արին թափիլն ու քաջությամը մեռ-
նիլն էլ իրանց համար անմահություն էին համարում:) Արեգակը երկնքի
միջիցը երկու գազաչափ թեքվել էր, որ բերդիցը մեկ թոզ տեսան. քիչ-
քիչ շատացավ ու ամպի պես Անու սաղ դուզը կոխեց: Չորիցն էլ էին տե-
սել ու իրանց տեղը անսասել: Դամար էր, որ ուզում էր տրաքի, սիրտ էր,
որ ուզում էր պատռի, շատն ուզում էին բերդ ու ձոր թողան, մեյդան դուս
գան, իրանց տղամարդությունը ցույց տան: Աստուծո ողորմածությունի-
ցը՝ էնպես էր երևում, որ թշնամին բանից խաբար չի, ու հենց էնդուր հա-
մար ա էնպես ոտն առել, որ գան էնտեղ, մի քիչ դինջանան ու ետո, իրիկ-
նահովին ճամփու ընկնին: Հետըները ո՛չ թոփ էր երևում, ո՛չ ջաբախանա.
հենց սուբահ ձիավորնիրն էին առաջ ընկել, որ հասնին Երևան, ավետիք
տան, թե Ղարս առան, քանդեցին, բոլոր գեղարենքն էլ քուլացրել, թրի
առաջ են արել, բերում են: Էնպես՝ մարդաշատ երկրները քանդող Հասան
խանն էլ ի՞նչ կասկած կուտներ, թե մեկ խարաբա տեղում, ուր չորաններն
էին անց կենում, ագուավները բուն դնում, գլխին փորձանք պետք է գար:

Թոզ ու դումանի տուտը քաղաքը բռնեց. խարաբա պարիսպն ու բըր-
ջերն էլ, հենց գիտես, իրանց քանդողներին տեսնելով՝ աչքըները խփում

էին, չէին ուզում թամաշ անիլ: Աստուծո աշքը որ քաղցր լինի, մատաղի գառը իրան ոտովը կգա դուռդ՝ ասած աւ: Հենց էս օրինակին բանը պատահեցաւ. քաղաքը մտնիլն ու Հասան խանի ձիուց վեր գալը, շաղիր խփիլը մեկ էլաւ: Ղզլբաշի սովորութիւնն ա՝ ձիուց վեր էկաւ թե չէ, թվանք, առպար, յափնջի կքցի թամբի դաշը, ձիանը ման ածիլ կտա՝ շորահիւզ մեկ գլալի ձեռք տված, ինքը, թե համազի վախտ ա, նամազը կանի, թե հացի՝ դաշլանը կքաշի ու հացի կնտի ծալապատակ: էս անգամ երկուսի վախտն էլ էր. ճամփից էկած, ջարդված՝ քստնը մեկ տեղ, հարիւրը՝ մեկէլ, յափունջին փռեցին, կռլոլ քարլնները ու սանդրիւրը՝ ծոցընե-րիցը, թրելը բնիցը հանեցին, առաջներին դրին, ու, հենց իմանաս, սե-սե հոգիք են, լեզու, բերան փակած՝ բարձր ու ցած անում, երեսները դնում քարի, թրի վրա, փոքր ժամանակ մնում գետնին կպած, էլ ետ գլխները վեր քաշում, էլ ետ երեսի վրա ընկնում, գդակը գլխներին, ետ բարձրանում, կիսով չափ գլխները կախ քցում, աղոթքները մունջ քնթընդի առաջին էնպէս ասում, որ իրանց անկաջն էլ չէ՛ր իմանում, ետ ձեռները ծնկ-ների վրա դնում, քարին, թրին կոտցած մաիկ տալիս, էլ ետ շոքում, գլխը-ները գետնին կայքնում: Մահմեդականին նամազ անելիս որ գլուխը կտրես, ամեն մարդ էլ պիտի, որ երեսը թեքիլ չի, էնքան իր աղոթքի դորութիւնն զգում ա, բայց մի բառ էլ ա չի՝ հասկանում, շունքի բոլոր աղոթքները արաբերէն ա:

Հենց առաջին շոքելումը ուզեցան մեր տղերքը, որ վրա տան, բայց քաջն Աղասի մատը բարձրացրեց, որ տեղըներիցը չեռան. թուրքերն ուզում էին իրանց կտրատեն, որ իրանց հավատակցի հավարին չէին կարում հասնիլ: Մեկ-երկուսի փորը տեղնուտեղը վեր ածեցին. ու էս բանը վարավորդ արին, մյուսներն էլ շուն դառան, ձենլները փորըները քցեցին: Աղասին ղզլբաշի միջումն մեծացած՝ գիտեր լաւ, որ նամազը ընչանք կես չըլի, վախտը <չի>: Զորի տղերքն էլ տեսնելով, որ թվանքի ձեն չէկաւ, իմացան, որ գելը ինքն իրան ա ականաթի մեջն ընկել, էրելը թողին ու քարափե-քարափ էկան, քաղաքին մոտացան: Շատը ղզլբաշի նոքարնե-րի աշքըներովն էլ ընկան, ամա ի՞նչ կարծիք կտանէին. իրանց մարդիկն էին կարծում, որ էնպէս վախտին ֆորսի են մանգալիս, որ բերեն, խաներին, բեկերին փեշքաշ անեն, խալաթ առնեն: Նրանց շարժումքը բերդըցիքն էլ էին տեսել ու ջանները դող ընկել. էլ վախտը կորցնիլ չէ՛ր հարկավոր, թե որ. իմացել էին թշնամիքը, բանը խարաբ կըլեր: Հեռը-վանց էլ Նրեանու կողմիցը մեկ-երկու ձիավոր, ձիանոց անկաջը մտած՝ թողին, փափախին անելով գալիս էին:

Թշնամին նամազ էր անում, ի՞նչ մտիկ կտար, թե աշխարքն էլ փուլ

գարւ շենց մեկ էլ ձեռքներն անկաջներին դրին, շոքեցին ու գետնին կպան, թվանքները բերդիցը ճռռացին, սար ու ձոր թնդացին, եկեղեցիքը՝ զուխ բարձրացրին. ձիանքը թոկ ու դանթարդա կտրեցին, երկու հազարից ավելի՝ յափուռչի, թուր, թվանք, գետնի վրա մնացին, ու զղբաշի շատը անգղակ, բոբիկ ընկավ ձորնշուկ, շունքի հրաշքից յա քաջքից ավելի ո՛րինչ չէին կարծում: Ղոշաղ հայի տղերքը քար ու ձոր բռնած՝ էլ էնքան թվանքին չէին զոռ տալիս, որքան թրին ու դամին: Գազան Հասուն խանի լավ աջալն էկել, հասել էր, ամա նրա բուխտն էր, որ էն Երեսնից էլած ձիավորները հենց էս սհաթին ձորաբաշը հասան. մինչև փիաղա հայի տղերքը նրան կհասնեին, սրանք ներքե էկան, Հասուն խանին ձիու վրա դրին ու թոցրին: Ողորմելին ձորի էս կողմիցը որ աչքը չի քցեց ու իր ջրառար օրդուն տեսավ, երեսը կալավ ու ձիուն օրդանդվիլ տվեց: Հուզար մարդից ավելի հոգին տվել էին էսօր, մյուսքը՝ որը քարափի, քարերի գլխով վեր ընկել, փառչա-փառչա էլել, որը բանհոգի էլած՝ վերնկած մնացել, որն էլ քարի, քոլի տակի տափ կացել, ճապաշել: Շատին հենց էսուես տեղերից հանեցին, կոները կապեցին ու դարիդուս տարան: Թո՛ղ նրանց ուրախությունը նա զգա, իմանա, ով սիրտ ու երեսկայություն ունի: Հարիր ավելի գերի էլ էս օր ձեռք բերին:

Փոքր ժամանակի Անի էն անունը հանեց, որ սաղ Երևան դողում էր: Էն ժամանակը ես ինքս էջմիածին էի, որ Հասուն խանը էնպես փախած էկավ, անց կացավ: Առաջուց մարդ էր ուղարկել, որ էջմիածնա միաբանքը առաջը շգնան խաշ ու խաշվառով, ինչպես միշտ անում էին: Բայց ձեն հանեցին, թե քողերը ճամփին վրա են տվել, ու Ղարս ցալ էր ընկել:

Աշալուրջն Աղասի, երբ բոլոր խալիք էկան, հավաքվեցան, ամեն բանը թողաց, հրամայեց, գնացին եկեղեցին, ըրգնածամն ասեցին, աստուծուն իրանց շնորհակալությունն արին, ու ժամը որ դուս էկավ, մարդ քցեց ամեն տեղ, որ դարսովու քաշեն, տեսնին, թե հարամու ոտքը կտրվե՞լ ա, թե՞ էլ ահ կա: Գոհություն աստուծո, ոչինչ չտեսան, ետ դառան: Մեռած մարմինները որը քարտինքովեր ձորը շարտեցին, որը՝ հորերը. մնացած ձի, հարստություն ճոթ արին: Շորին, ձիու, ասպաբի մտիկ անող շկար: Մուժը գետինը շառած՝ ամեն տեղ պահապան դրեց ու մնացած խալիք բերդը հավաքեց: Իրգնահացը որ կերան, Աղասին սկսեց խորհուրդ անիլ, թե ի՞նչ ա նրանց միտքը, ո՛ւր են ուզում գնալ: Նրա միտքն էն էր, որ բալբի սրանց էլա ճամփու բերի, մնան Անի՝ իրանց հին սթոռանիստ քաղաքը, ուրտեղ որ նրանց կյանքը ազատվել էր, կրկին շեն քցեն, գրեն Գյումրի, ոսի ոահաթ դառնան ու էստով աշխարհումը հավիտենական պնուն ճարեն:

Բայց անապաշտութիւնն ու սուրբ Հովհան Երզնկացւոյ անեծքի սուրբ էնպէս էին նրանց սրտումը ցցվել, որ հազար քարոզ ու քյալփաթին ըլեր, չէր կարող հանել: Աստված մի՛ արասցե, որ մարդի գլուխը մեկ անգամ ծովի, էն ժամանակը հազար կարգավոր ու բժիշկ էլ որ հավաքվին, խեր չի անիլ. քանի դգես, էլի կծովի, ու վերջը, թե զոռ արիւր, իսպառ կկոտորվի: Գիմն, ասած ա, մեկ քար քցեց ծովը, հազար խելոք վրա թափեցին, չկարացին հանիլ: Աղասին տեսա՛մ՝ առածը չվանի վրա շեն դնիլ, զուր տեղն անց կկենա, քաշվեց մեկ դրաղ, աղլուխը դրեց աշփին ու բերանը բաց արաւ:

— Փառքդ շատ ըլի, ո՛վ արարիչ Աստված. էլ ո՛ւր ենք ասում, թե մարդ Քո սուրբ հոգին ունի, Քո պատկերն ա, որ քարից էլ շատ անգամ մթաքը պինդ ա, գլուխը՝ հաստ: Գող ու ավազակ էստեղ տարերով բուն են դրել, էլի Քո երկիրը նրանց տակով շարել, վրեն պահել ա, հենց մեր ազգի՛ն ա Քո զուլումը հասել, որ չես թողում իրանց աշխարքը շեն անեն, Քո սուրբ անունը փառաբանեն, կյանք ազատեն ու կյանք վայելեն: Զէ՛, ամենակալ Արարիչ, դու Քո ստեղծվածը, Քո որդին էդքան չե՛ս անարգիլ, չե՛ս ոտնահարիլ: Մարդս որ ծնվում ա, մեկ գունդ մսից ավելի էլ ո՛չինչ չենք տեսնում: Տարիք են անց կենում, որ քիչ-քիչ ոտն ա ըլում, քիչ-քիչ լեզու, ուշ ու միտք գալիս, ձեռք բերանը տանիլը ու դարտակ հաց ուտիլն էլ ա, հաց դատիլը չե՛մ ասում, սովորում: Բայց վա՛յ էն էրեւիթն, վա՛յ էն ազգին, որ աշքը էնպէս գոգում բաց կանի, որ լսի տեղ խաւար կտեսնի: Աշքը բաց՝ դուզ ճամփեն կթողա, քարեքար կընկնի: Վա՛յ էն ազգին, որ բնական օրէնքը կթողա, անբնականին կհետնի, որ էնպէս խրատ սովող չի՛ ունենալ, որ նրան հոգի տա ե ո՛չ՝ հոգին էլ հանի: Երար, որ լավ կարգացող էր էլել, երեխեքանց ջոկ, ժողովրդին ջոկ գիշերեցերէկ խրատ էր տվել, կարգացրել, լուսավորել էր, հիմիկ մեր ազգը է՛ս հալին կըլեր, է՛ս տեղ կընկնել: Սարի հայվանն էլ մեզանից լավ ապրում, հարամուց, ֆոքսկանից չա փախշում, չա վրա թողում, կտրատում, գլուխը պահում: Սեփ բունն էլ որ քանդում ենք, դժվարում, թևին-գլխին ա անում: Մենք ծտի դղար էլա չկա՞նք, որ մեր բունը պահենք: Ի՛նչ օգուտ էն գիրքն ու ավետարանը, էն իսալն ու երկրպագութիւնը, որ մենք չենք հասկանում: Գետնի տակին էլ շատ գանձ կա, մեզ ի՞նչ: Ա՛խ, մեր կարգացողներ, մեր կարգացողներ. ի՞նչ կըլի, որ ինչքան ժամանակ քնի, քեֆի հաւ են անցկացնում, ավելի փողի թամա՛հ անում, էսպէս բանի թամա՛հ անեն, մեզ լուսավորեն, իրանք էլ թշնամուց, հարամուց ազատվին, միզ էլ աղատեն: Մարդս մեկ անգամ է աշխարք գալիս, էնպէս պետք է անի, որ դուս գալիս՝ էս գինումը անունը հիշվի, տոնվի, էն

դինումը հոգին փառավորվի, լսի փայ ըլի: Բայց ի՞նչ օգուտ, որ ասածս քարերն են իմանում: Ասենք, թե տգետ խալխը էսպես բանը լսել, ասում ա, կարգավորին ի՞նչ ա էլել, որ նա էլ ա հաստատովթյուն տալիս, թե էսպես հրաշալի քաղաքը անեծքով ա կործանվել: Առաջինը՝ սուրբ մարգի բերնից անեծք, դառը խոսք չի պետք է դուս գա, դուս էլ էկավ, Արարի՛շ, երեսս ոտիդ տակը, դու պետք է մեկ մարդի լաթեր միլիոն հոգի կորցընե՛ս: Թե պետք է կորցնեիր, ընչի՞ ստեղծեցիր: Ա՛խ, հազար էսպես ցավեր կա սրտումս, ամա բերանս փակում են, չե՛մ կարում ասիլ:

էս մտատանջության միջումն էր, որ աչքը հանկարծ որ չի՝ բարձրացրեց, Անու բոլոր դուզը կրակ էր դառել: Նա իմացել էր, որ Ղարսա էլլիզը Հասան խանը քուցարել, ուզում էր, որ բերի, Երևան ածի: Լավ իմանում էր, որ սրանց վրա թե ղոնշուն էլ ըլին, էնպես մարդիկ չե՛ն ըլի, որ իրան գեմ կենան: Հասան խանին որ կտրեց, ի՞նչը նրան կդիմանար: Նրա համար կովիլը խաղալիք էր դառել. միջնչև առավոտն սպասիլ չէ՛ր ուզում, կասկածում էր, թե նրանց գլխին էլ է՛ն բերեն, ինչպես մյուս հայերի, ծեր ու պառավ սուրը քաշեն: Երկու հարրաշափ ընտիր ձիավոր քամակը քցած՝ ընկավ դուզը: Էն հաղադին վրա հասավ, որ նոր էկել, վեր էին էկել, ու շունը տեր չէ՛ր ճանաչում. քոչ-քոչ <ի> վրա վե՛ր էին թափել, ամեն մարդ իր գլխի ցավն էր քաշում: Թշնամին էնպես ցրվեց, տաղըթմիշ էլավ, որ մեկը չմնաց: Հայերի՞ն որ շարձակեցին ա մեկ տեղ հավաքեցին, նրանք իրանց դարձը մոռացած՝ ձեն տվին էկողներին, որ թոփ ու ջաթախանեն ձեռք քցեն ու սարվազներին հետ ածեն: Երկու հաղարից ավելի սարվազ, որ Հասան խանը թողել էր, որ էլլիզը յավաշ բերեն, շատը հայ, ղալմաղալը որ ընկավ, հենց իմացան, թե էկողները ուս են, բռնորն էլ թոփ-թոփ/անա թողին ու ձորը թափեցին: Մեկ քանի երևանցի թոփչի ու սարվազ ձեռքներն ընկավ, էլ ի՞նչ էր պակաս, որ Անի քաղաքին հարամի մոտանա:

Ինչպես որ էր, գիշերն անց կացրին: Առավոտը որ լուսացավ, աստուծո լիսն ընկավ հայերի սիրտը: Էնքան բարութ, թվանք, թոփ էին նրանք ճարել, որ սաղ աշխարհը պոկ գար, նրանց վնաս չէ՛ր ըլիլ: Բայց ինչքան Աղասին խրատեց, ասեց, խնդրեց, չէլավ, չէլավ, հայքը ետ չի՝ դարձան, անիծած տեղը չուզեցան մտնիլ, ու շատը երեսները էլ ետ դեպի Ղարս շուռ տվին: Աղասին շատ ուզեց, որ ոսի հողն էլա գնան, չէլավ. որը կամենում էր, որը՝ չէ՛: Ընչանք էսպես կղովույն, Ղարսա փաշեն ղոնշուն հավաքած՝ գալիս էր, որ իր ոհաթը ետ դարձնի: Պետք է ասած, որ թե Ղարսա, թե Բայազդու փաշեն հայերին իրանց որդու պես էին սիրում:

Փաշեն մնաց սառած. երազ էր կարծում աչքի տեսածը: Նա էնպես

էր կարծում, թե իր գլուխն էլ սաղ չի դուս տանիլ էս ձորերիցը, բայց ի՞նչքան զարմացավ, որ երբ կամենում էր վրա տալ, խալխը հալար տեղիցը ձևորեն բարձրաց $\langle \text{ } \rangle$ ին, անունը տվին ու խնդալով առաջը վազեցին: Հոր պես, որդվոց ազատութիւնը տեսնելով՝ սկսեց փառք տալ աստուծո, երեսը գետինը քսել ու դեռ բերանը չբաց արած, որ հարցնի, թե ախր էս հրաշքը ի՞նչպէս էր պատահել, Աղասուն ձեռքների վրա բռնած՝ առաջին կանգնացրին, ու հազար բերան ձեն տվեց.

— էստ՛ւր, էստ՛ւր մեզ, մեր որդիքը զուրբան էրե՛, փաշա, գլխիդ զուրբան: Մեր աղատողը, մեր երկրորդ աստվածը սա է:

Ազնիվ երիտասարդը, որ ամեն մեկ սրտի ցավը հազար անգամ երեսի գունը էնքան փոխել, ներկել էին, էնքան աչք ու թուշ կարմրացրել, սպիտակացրել, որ շարմադի պես, մեկ ձևն անկաջն ընկնելիս, իսկույն աչքի աղբյուրները գետ էին դառնում, երևաի գունը՝ դրմզ,— ձեռք անկեղու երկինքը քցեց ու առանց խոսալու ցույց տվեց, որ նրա հաջողոզն ու զորութիւնն տվողը երկինքն էր, և ո՛չ իր ձեռի հունարը: ✓

Ազնիվ փաշեն առաջին անգամ իր կենաց միջումը մեկ հայի տղի ճակատը նայեա համբուրեց, ինչպէս իրան նամակի քաբը. դռին քաշեց, էլ ետ գլուխը ձեռն առավ, էլ ետ համբուրեց ու իր քաջութեան բոլոր ըխտիարը նրան խոստացավ, որ հետը գնա Ղարս ու իր ձեռի տակին մնա. Աղասին ընկավ փաշի ոտը, շնորհակալութիւն արեց ու ասեց, որ աշխարքի թաղավորութիւնն իրան տան, նա Անուցը ձեռք վերցնողը չի. նրա միտքն էն ա, որ Անի շինութիւն քցի: Ի՞նչն էր փաշի ձեռին հեշտ, քանց էս. միմիայն խնդրեց, որ հմիկ հետը գնա Ղարս, ոտը խաղաղվի, էն ժամանակը նրա բոլոր մուրազը կկատարի, ինչքան տուն, մալ, ապրանք ուզում ա, կտա ու ինքն էլ հետը քոմակ կանի: Արտասունքն աչքերը լիբը՝ կրկին ընկավ Աղասին փաշի ոտը.

— է՛ս գլուխը, որ ինձ էլ պետք չի, է՛ս դռը, որ հազար անգամ կրակումն էրվել, խորովվել ա, է՛ս ձեռը, որ հազար անգամ ուզել ա իր թուրն իմ սիրտս խրի, բոլոր, բոլոր քեզ մատաղ, փաշա՛. յա էս սհաթին ինձ սպանի՛ր, յա ասածդ արա՛, որ ես իմ ազգի մայրաքաղաքը էլի շեն տեսնիմ, ետո գետինը մտնիմ:

— Անխաւատ աջամ,— քրդասանցիք հազար տեղից ձեն տվին,— ծո՛, ի՞նչ կըրուցե, ծո՛: Գիր չգինա՛, կարդալ չգինա՛. փաշութիւն կտան, հմլա էլ իր սաղ կածե: Ո՞վ է խելք, իման կորցրել, որ էմալ անիծած տեղ դա, բուն դնե: Շիղակ ա՛ջամ, աջամի լաճ: Ի՞նչ կուզես, էրե՛, աթորմաթլոր չի խարցնիլ, հմլա կրոտա՛ մեր ճետ խանչեց, մեր ճետ խանչեց (մեր աթլորը կանչեց):

Խնդալով, սլար գալով ղարսըցիք էլ ետ իրանց հողը մտան, ա՛խ քաշելով, աչքը սրբելով՝ Աղասին Անի թողեց: Փաշի կողքին, հազար խոսք, գովասանություն անկաջն էր ընկնում, հենց գիտես, քառացի էր: Հազար անգամ շուռ էկավ, էլի որ դեռ Անու պարիսպքը, Լկեղեցիքը աչքին Լրե-վում էին, սիրտը մի քիչ հանդարտում էր, դռշին խփում էր, ա՛խ քաշում, կրակ վեր ածում: Հենց սարի գլուխը վեր էլան, որ էն կողմն անցնեն, ու Անին պետք է աներևութանար, էլ չկարաց իրան պահել. թուլացավ, ձիուց վեր ընկավ, չոքեց, ձեռները Լրկիները քցեց, աչքերը՝ Անու վրա, ու գոռաց.

Յա ա՛ռ իմ սիրտս, յա տո՛ւր ինձ նունար,
Ո՛վ դու երկնային ստեղծող բարերար.
Յա իմ հոգիս էլ հանի՛ր, քեզ մոտ տա՛ր,
Յա քո երկրեմիցդ արա՛ ինձ մեկ նար:

Քանի շունչս վրես ա, քանի ձեռքս գլուխս,
Կրակ էլ որ քափես, խորովես իմ սիրտս,
Էլի իմ հոգիս ուրախ քեզ կտամ,
Թե Անու միջումն իմ մարմինս քողամ:

Աշե՛ր, բռնացե՛ք, բալիս քե՛զի բաց
Չտեսնի՛ք դուք Անու լուսանողն օրհնած.
Բալիս քե մեռնիմ էս դարդովն երված,
Հոգս էլա հոգին չմեա կորած:

Թո՛ղ հոգիս դժոխք գնա՛, խորովվի՛.
Իմ սուրբ նախնյաց տեղ՝ իմ ազիզ Անի,
Էլի որ մարմինս մեկ Բարի տակի
Ըլի, քո ծոցումն, ինձ դրախտ պետքը չի՛:

Թո՛ղ էն անեծքը, որ քեզ են տվել,
Բանան անդունդը, կույ տան ինձ սաղ էլ.
Քո հողն երեսիս մտնիմ գետնի տակն էլ,
Երկնային լսին էլ ես չե՛մ կարոտիլ:

Սուրբ Երզնկացի, սուրբ Երզնկացի,
Պարծեցի՛ր, քե ես չեմ շինիլ Անի.
Անեծքդ էն վախտը քրի, կայծակի
Պես քո՛ղ ինձ էրեն, իմ հոգիս տաճիլի:

Ջանս ձեզ դուրբան, ա՛յ սուրբ Բար, հոգեբ,
Տանաբ, ապարանբ, պարիսպբ, տապաններ
Թե մուրագս սրտումս պետք է մեռնի, մնա,
էս չո՛րած տեղս թո՛ղ ջանս Բարանա:

Քարացած տեղիցս կանգնիմ ու ասեմ,
Ամեն անցնողին ետեից կանչեմ
Քարացած լեզվով վա՛յ տամ, աղաչեմ.
«Ո՛ր եմ գնում, բողբում, ձեռնախնայաց տեղն եմ»:

<10>

Առավոտը, էն ա, լսին էր տալիս, որ իշխանն և քաջահաղթն գեներալ-մայոր Մատաթովն վեր կացավ, Շամքոռա գգին մտիկ արեց, զորաց ինչ հրաման ունեն, տվեց, ու ինքը՝ արծվի աչքերովը Գրիգոր Լպիսկոպոսը ու հայերի իշխանները քամակը քցած, օրգվի շորս կողմովը պտիտ տալով՝ մտիկ էր անում սարերի գլխին, խոռ սևզերին դուրբընով, որ թշնամին հանկարծ վրա շտա, ու իր պատրաստությունը տեսնում էր: Զորքը, զորո՞ղ ա, շատ քիչ էր, ամա Մատաթովն էր նրանց գլխին, որ սար ու ձոր յողացնում էր, որ առաւել տեղ պաշտում էին, որ ղզլբաշի հոգին չուր էր կսլուում անունը լսելիս, ու իր հավատարիմ ազգը՝ արիներ աչքումը, շունչը բերնումը, գլուխը փեշումը, հաղիր, վառված, քամակին՝ որ տուն, սեղ, որդի, օղուշաղ, մալ, դովլաթ թշնամուն յա գերի տան, յա ոսի թուրը նրանց աչքը խրիլ տան: Զորը խփեցին, առավոտյան աղոթքն արին, բայց մեկն էլա դեռ չէր գիտում, թե ո՞ր կողմովը գնան:

Ղզլբաշի զորքն Գյանջա, Ղարաբաղ էս կողմիցն էր առել, ոտնատակ տվել, Փամբակ, Շորագչալ՝ էն: էս կողմիցը՝ Աբաս Միրզեն, էն կողմիցը՝ Հասան խանը, քանդելով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետերբուրգ: Թիֆլիզ, ինչպես որ տեսանք, սհաթն-սհաթ աչքը կթած ունեն, թե Աղա Մահմադ խանի կրակը, որդիանց որ ա, էլ կրկին իր գլխին կթափի: Երմալովն ինչ հնար, ճարտարություն ունեն, գործ դրեց: Մատաթովը պետք էր Վրաստանու փրկիլը լինեն ու ցույց տար աշխարհի, թե հայոց հոգումը իրանց հին հսկայության կրակը, քաջության բույրը, հավատարմության խունկը դեռ կար ու վաղուց միում էր, որ մեկ հով դիպչի՝ հոտն աշխարհը ընկնի, կրակն իրանց թշնամուն, իրանց աշխարհը քանդողին էրի, փոթոթի:

Պոտելով՝ էլ ետ չաղիրը մտավ զորապետը ու միրդի մեկին կանչեց.

որ ասածը գրի, թուրքերին խաբի, թե ֆլան գններալը ֆլան տեղիցը, ֆլանը՝ ֆլան, անթիվ զորքով գալիս են, որ թշնամու գլուխը ջնջխեն, հանկարծ ղշղրուն ընկավ զորաց մեջը: «Կարառու» ձեն տվին, թվանքները հազար դհից վրա բռնեցին, բայց «Քրիստիան, Արմյան» գոռալով, երեսին խաչակնքելով՝ մեկ ածղահա որ ղոնշունի մեջը շրկավ, Մատաթովի շաղիբը չտեսավ ու ձիուն ետի դամշին տվեց, Մատաթովը ստուլի վրա մնաց փետացած. ընչանք մարդ կկանչեր, անծանոթի ձին առաջի երկու ոտը շաղրի առաջին փուց, փուշաց ու հոգին քթովն ու փորովը դուս փչեց: Կտրիճ ձիավորը մզրախը գետնին ցցեց, դարավուլի, բանի մոտիկ շարեց ու Մատաթովի շաղիբն ընկավ: Քաջ գններալը, թե եվրոպացի էր էլել, հուշտ կըլեր յա կզարմանար ու նպաս հանդգնությունը, կարելի ա, պատժեր, բայց նա մեր երկրի մարդի խասիաթը լավ գիտելով՝ տեղը մնաց կանգնած, ու էլ էկողին ժամանակ չտվեց, որ խոսի, ինքը հարցրեց, թե ի՞նչ խաբար ա: Ձին որ էն հալն էր ընկել, նստողինն ի՞նչ կըլեր: Երկար ժամանակ լեզուն խոսք չէր բռնում: Գեջղանգեջ որ խճլքը գլուխն էկավ, ձեն տվեց.

— Կնյա՛գ, թագարեքդ տե՛ս, որ էսօր ա՛ ձեզ դաղթմիշ կանեն, էս գիշեր ա՛ նմանապես:

Ու պատմեց, թե ինքն ո՛վ ա, Խլղարաքիլիսումն ի՞նչ արել, Անի՝ ի՞նչ, Ապարան, Դիլի՝ ի՞նչ, ու քսան-երեսուն ձիավորով հաղար հարամու աչք հանելով, էստեղ-էնտեղ կոտորելով՝ ուզեցել էր հենց ինքը մեկ ֆոսանդ ճարի, ղզլբաշի օրդուն մեկ գիշեր կոխի, ամա բանը տեղը չէր էկել: Էն օրն էլ Թարթառ գետի դրաղիցն անց կենալիս, թշնամու աչքովն էր ընկել, սաղ օրդուն վրեն պոկ էկել, ընկերների մեկ-երկուսն էլ բռնել, մյուսները սար ու ձոր ընկել, ինքը հազար թվանքի գլուխից պրծել, նրա անունը լսել, ընկել ոսի հողը, ընկել, որ գա Թիֆլիզ, իմաց անի, բեղաֆիլ նրա օրդուն տեսել ու թուշ էնտեղ էկել:

— Ղզլբաշի շատը, որ ինձ հետ էին ածում, հենց նոր քամակիցս ուղ էլան. երբ ձեզ տեսան, փախան. հմիկ ի՞նչ գիտես, էնպես ա՛րա. գլուխս ետ եմ դրիլ, որ ոսին ղուրբան անեմ: Վաղուց էս մուրազը սրսումս կար, վախտ չէի ճարում: Հույս ունիմ, որ մեկ քանի թշնամի էլ ես իմ թագավորի ուղուրին ղուրբան անեմ: Էս կողմերի քարերն էլ համարած ունիմ, աչքս խուփ՝ մութը գիշերը ես ճամփեն կքթնիմ: Ի՞նչպես կամենաս, էնպես իմ ծառայությունը թագավորին հասկացրո՛ւ: Փաշոթյուն էլ ինձ տվել են Օսմանլիումը, շեմ ուզել: Քրդերն իրանք էին ուզում ինձ իրանց գլխավոր շինեն. հինգ տարի ա, Բայազդու ու Ղարսու գլխու ղուշ չի՛ անց կացել. սար ու ձոր ոտի տակ եմ տվել: Միտքս էն էր, որ Անի

քաղաքը շինելու Հայերը, հայերը, աստված նրանց խեր տա, ո՛չ ինձ մտիկ արին, ո՛չ փաշի հրամանին։ Ընքան էսօր-էգուց քցեցին, մահանա արին, որ դաւարանթղը ընկավ։ Ծարս որ կտրեց, էլ ո՛չ փաշի մտիկ արի, ո՛չ փաշության, ետ էկա էլի, Անուն ասլավիւնեցի կավ աստված Հասան խանին ձեռս քցեց, էս ջահելութուն արի, հոգին չհանեցի։ ուզում էի նրան թաքուն չսպանեմ։ Ղզլբաշը որ ետ դառավ Փամբակից, էս էս սարի, էն սարի ծերին էնքան գլուխս պահեցի, որ էլի նրան մի ձեռք քցեմ, չկավ. աստված գլխիս բարկացավ ու էս հայիս ինձ քո ոտը բերեց, որ շատ չի՛ հպարտանամ, շատ չի՛ ամբաբտավանամ։ Որքան բարութ ունեի, հատավ։ Ընկերքս էլ չկարացին դեմ կենալ, ամենը մեկ սար ընկան, էս էլ էս հային առաջիդ կանգնած եմ. ինչ հրաման ունիս, ասա՛. մեկ գլուխ ունիմ, էն էլ ռուս թագավորին դուրբան։ Թաք ըլի՛ մեր աշխարքը անօրէնի ձեռիցն ազատվի, թո՛ղ մեր կերածը ցամաք հաց ըլի։ Երևան բոլոր քոչացրին։ Խեղճ խալխի տուտը Թավրեզ, Բայազիդ, Ղարս հասաւ։ Մեկ ծեր հեր ունիմ, բանտումն ա փտում։ մեկ պառավ մեր ունեի, ճամփին, քոչելիս ա հոգին տվել։ մեկ նշանած ունիմ, հազար կրակից, սրից, թշնամուց սաղ ամառը տանջվեցա ու անջախ մի անջախ բերի, ռուսի հոգը քցեցի էլ ուրիշ բան չե՛մ ուզում, մեկ հորս էլ ազատեի, մեկ մեր աղգը. մեր Լրկիրը, մեր հաւատը աղատ տեսնելի, ետո թո՛ղ աստված, ինչ իմ ճակատիս գրվածն ա, էն կատարի։

Էս խոսքումը էլ սիրտը չդիմացավ։ Զիգյարի կրակը բերանը փակեցին, աչքի արտասունքը՝ տեսութունը։ Հսկայն Մատաթով երկար ժամանակ մնացել էր զարմացած ազնիվ երիտասարդի էնպէս ճարտար բերնի, էնպէս քաշ սրտի վրա, էնպէս հիանալի, սյարթն բոչի ու փափուկ ջիգյարի վրա։ Խնդրեց, որ քիչ-մի հանգստանա, ու ինքը իրան թաղարեքը տեսաւ։

Ով էն ժամանակը կար, տեսած կամ լսած կլինի, թե Մատաթովն ի՞նչ արեց։ Նհախ տեղը չի նրա անունը հայի, թուրքի, ղզլբաշի բերնումը մնացել։ Աշխարք տակ ու վեր կլլի, բայց նրա հիշատակը անջնջելի կմնա մեր ազգի միջին ու մեր աշխարքումը։

Դեռ վարժատան աշակերտ էի ու, ինչպէս էսօր, կենդանի է մտքումս՝ Աղասին ի՞նչպէս մտավ Թիֆլիզ։ Երեւելի իշխանի որդի չէ՛ր, որ նրան մեծ փառքով ներս բերին, բայց ով նրա արածը իմացել էր, ուզում էր ոտները ջուր անի, խմի։ Մեկ թղթի միջում ծալած՝ իրան ոսկորները, քսան անգամ հենց ինձ ա ցույց տվել, որը որ զանազան տեղ կուլընբրումը էտորել, հանել էին։

Մեկ քանի ժամանակից ետո, հայտնի ա ամենին, որ երբ Ղարաբաղու կողմն թշնամուցը ազատվեցավ, Ապարան, Երևան դառան ռուսաց քաջ սրտի մեծագործության ու տղամարդության ասպարեզը: Նհախ տեղը չի Երևանու անունը էնպես անձին պատիվ տվել, որ ռուսաց ղեկըր Ասիա ու Եվրոպա երկինքը հասցրել: Ո՞ր հայը իրան պարծանք չի համարիլ, որ օսմանցվի, ղլլբաշի ու Պուլշիո աստվածը էսօր իր կոմսության անունը Երևանու անունովն ա զարդարել: Իշխանն Վարշավի և կոմսն Երեվանի՝ Ասիո միջումը Ալեքսանդրի ու Պոմպլեսի, Ջինգիզ խանի ու Թամուրանդի հիշատակը իսպառ ջնջեց ու ռուսաց քաջության, մեծահոգության, բարեսրտության, մարդասիրության անունը աստղերի հետ դասեց: Քանդելու միայն էին սովոր ասիացիք, շինություն ու խաղաղություն տեսան: Ուրիշ՝ թշնամու առաջ իրանց արինն էին տալիս, ետո իրանց քաղաքն ու օղուշաղը. ռուսաց, ընդհակառակն, բալանիքն էին ընծայում, ետո իրանց տունն ու ընտանիքը: Գոռոզ կարծիքն պարսից, թե խաչը միշտ պիտք էր Ալու փանջին հնազանդեր, ցրվեցավ, ու իրանց անողորմության, անօրենության տեղակ շնորհք, ողորմություն տեսան:

Հայոց արտասովալից աղոթքը, որ գիշեր-ցերեկ անում էին, թե ե՞րբ կըլի՝ ռուսաց, իրանց հավատակցի Լերսը տեսնին, ետո հողը մտնին, լսեց աստված ու կատարեց: Խաչի լիսը ու ռուսաց մարդասիրության շնորհքը ապառաժն էլ կակղացրին, ու Հայաստանի չու, ամայի դաշտերը էսօր մարդաբնակ են դառել ու ռուսաց ազգի խնամքը վայելում, իրանց սուրբ աշխարքը կրկին շենացնում: Հայոց ազգի կարոտ աչքը վաղուց էլ արտասունք չի՝ տեսնիլ, իրան Հայրենիքը կտեսնի, նրա ծոցումը կմեծանա, նրա սերը կվայելի ու քոռ, նախանձոտ մարդին գործով ցույց կտա, թե Հայ ազգը ո՛չ թե փողի կամ շահի խաթեր ա ուսի տերության անունը պաշտում, այլ թե իր սրտի ուխտն ա ուզում կատարի, որ իրան հավատն ու ազգը պահողին արինը, կյանքը, որդին չխնայի: Հայ ազգը, որ ո՛չ թե թուլ էր յա քաջություն չուներ, որ իր երկիրը պահել էր, ո՛չ Երկիրն ինքն էր պարտական: Աշխարքումն ով ոտը բարձրացրեց, Հայաստանու վրովը պետք էր լոք տար, հայոց ազգին պետք էր ոտնատակ տար, ձեռք քցեր, որ իր թշնամու հախիցը կարենար գալ: Ո՛չ ասորիք, ո՛չ պարսիկք, ո՛չ մակեդոնացիք, ո՛չ հուլմայեցիք, ո՛չ պարթևք, ո՛չ մոնղոլք, ո՛չ օսմանցիք չէին կարող էն զորությունն ստանալ, եթե հայոց ազգը մեկի գեհը չէր պահել: Գեհը պահելով, զորդ ա, իր տունը քանդեց, չունքի իր բարեկամը վեր ընկնելուց ետո իր թշնամին ավելի ևս իր շարությունը գոր-

ժուժ, իր ինադը (ջիգրը) հանում էր, բայց էստով հայոց ազգը արարած աշխարքին հավիտյանս հավիտենից կարող է համարձակ ցույց տալ, թե ի՞նչքան հոգի ուներ, ի՞նչքան կամաց զորություն, սրտի հաստատություն, որ իրան շորս կողմի էն հզոր ազգերը կորան, փշացան, անունները չկա, հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան ճավատն ու լեզուն մինչև էսօր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց, որ մեկ ազգ էլա էսպես օրինակ չունի:

Երևան թևին տվեց, երբ ուսաց զորքը իր մեջը մտան: Էջմիածնի խնկի, մմի հոտը ու զանգակների ձենը երկինքը հասավ: Քաջահաղթ հսկայն՝ կոմսն Երևանի, Տոբիթա հրեշտակ ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռիցը բռնած մտավ Վաղարշապատ, որ Եփրեմ կաթողիկոսի սուրբ աչքին լիս տա ու առողջություն:

էն ժամանակվան խաղերը, որ հանել, ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աշխարքին վկայություն տալ, թե թուրք ու հայ հենց իմացան, թե աստված վեր էկավ իրանց համար: Հարիր տեսակ խաղ՝ հայերեն, թուրքերեն, Երևանու բաղերն ու ձորերը լսում էին, ու հինգ տարեկան երեխեն էլ էսօր, ուրախ վախտը, ձեռը բերնին ա դնում ու ասում: Որ ասածիս ամեն մարդ հավատա, էն խաղերիցը մեկը թո՛ղ օրինակի խաթեր գրվի էստեղ:

Սար ու ձոր սասանմիշ էլան, զարմացան,

Պասֆովիշ սարգարի օտի տակն ընկան,

Մեր Մասիսն, Ալագյազն փիանդազ էլան.

Անիրա՛վ, էս բաղին բաղմանչի ունի:

Անիրա՛վ, էս բաղին բաղմանչի ունի,

Յարալու սիրտս էդ ֆարը մի՛ ֆցի:

Մատաթովն Ղարաբաղ առավ, ազատեց,

Կրասովսկին Ապարան ոտնատակ տվեց:

Սաղ Խրանն Պասֆովչին շոֆեց, ծունը դրեց,

Ղզլբաշն մուկ դառած՝ գլխին վա՛յ տվեց:

Բեկենդորֆն Սարգարին ջախքբուրդ արեց,

Ասլանի գլուխն արծվին ոտուն մատաղ արեց:

Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի,

Միտֆ արա՛, էս բաղին բաղմանչի ունի:

Անիրա՛վ և այլն:

Սրբազան Ներսեսի խաչին դուրբան գնամ,

Եփրեմի՝ հոգևոր տիրոջն ղուլ դառնամ:

Սուրբ Գեղարդն, մեռոնի զորքն մալում էլան,
Թշնամին բոռացավ, հայքն ուրախացան:
Հայ ազգի աղոթքը երկինքը հասան:
Անաստված, հայիցը ձեռք փաշի՛, կորի՛:
Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի:
Միտք արա՛ և այլն:

Մենք փամակ-փամակի կտանք, վեր կկենանք,
Ռսին մեր աշխարհը, կյանքն դուրբան կտանք:
Հասան խանն կատվի պես փառքաբա՛ր ընկավ,
Շահագողի դոնշունը ցիր ու ցան էլավ:
Մեր խաչին, անհավա՛տ, արի՛, ճանաչի՛:
Անաստված, հայիցը ձեռք փաշի՛, կորի՛:
Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի:
Միտք արա՛ և այլն:

<12>

Էջմիածին, Բավրիզ, Աբասաբադ, Սարգարաբադ ոռոսաց օրհնյալ
ոտի հողին արժանացան, բայց դեռ Երևան իր անճար գլուխը դեմ էր տվել
ու հետին շունչն ընկած՝ ուլում էր, որ դեռ մեկ քանի սհաթ էլ իր ջրա-
տար որդվոց գլուխը լա, նրանց սև երեսը մեկ էլ տեսնի, որ փրկիչն Հա-
յաստանի՝ կոմսն Երևանի, իշխանն Վարշավի, էկավ՝ կնտեղանց բան-
տում, զընդանում մաշված հայերին էլ մեկ օգնություն անի, ազատի:

... ամսի ... էր, որ Երևանու բերդը ծիւղումը կորավ: Երկնքի կրակը
ջուկ էր վեր թափում իւեղճ կենողների գլխին, թոփի, թոփխանի գլուխն՝
ջուկ: ... օր ... գիշեր սար ու ձոր դրմբում, դմբդմբում էր: Հենց գիտես՝
Սողոմ-Գոմորի քուքուրթն ու կրակը էսօր ա վեր գալիս: Երևանու բերդը,
ձեթը հատած պատուրդի պես, թե մեկ ճրթճրթում էլ էր, մեկ սհաթ քի-
մի, էլ ետ հանգչում, խավարում էր: Հնքան թոփի գլուխ էր զլխին ու
սրտին դիպել, հողին բերանը հասցրել: Սարդարը, շահագողն վաղուց
էին իրանց սև օրը լաց ըլելով՝ Երևանու երկրիցը ձեռ քաշել, իրան փախել:
Հասան խանն էր մնացել մենակ թողումը, որ իր արած շարության պա-
տուհասն առնի, ու էն մարդարեական ձենը կատարվի, որ Ապարանումը
նրա խուլ անկաջն ընկավ, բայց խելքը գլուխը չեկավ: Նհախ, որքան բեր-
նումը լեզու ու ձեռին հունար կար, բանացրեց, որ իր ազգին սիրտ տա՝
իրանց գլուխը ձեռ չբցեն: ... օրվանից հետո խալխը, որ տեսավ՝ ճար

չկա, իրան միջի մեծամեծներէցը մեկ քանի մարդ ընտրեց, ու հենց, էն ա, վերջին սհաթն էր մնացել, որ բերդը հոգին տա, կենողները իրանց-իրանց դուռ էկան բրջերի գլուխն ու բալանքները ձեռներին բռնած՝ ուս-յի էկան:

Քանի որ Երևան բինա էր ընկել, կարելի ա, թե է՛ն օրը, է՛ն տեսա-րանը, է՛ն անունը չէ՛ր տեսել, չէ՛ր ճարել, որ էսօր տեսավ ու իմացավ: Կարելի է՝ աշխարք աշխարքով դիպչի, ազգեր գան ու էլ ետ ո՛չնշանան, բայց քանի որ հայի շունչն ու լեզուն կա, ե՛րբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետարից սհաթը, որ իշխանն Վարշավի, գեներալն Գրասովսկիյ, մեր անմահ ներսեսին հետըները՝ խաչ, ավետարան ձեռին, մտան բերդը, որ Հայոց աշխարքի ազատութեան տունը կատարեն: Պետք է աշխարհումն էլ հայի հոգի լըլի, որ իրանց փրկիչ Պասովիչի անմահ հիշատակը արտա-սընքով ու լալով չհիշեն, իրանց աշխարհի հոր ու պահպանողի սուրբ անունը, որ Հիւսիսի բերնիցը սկսած նրանց հոգսը քաշել, նրանց իր թևի տակն էր ուզում բերի, սրբութունի պես չպաշտեն: Կամիլլոս, ղորդ ա, Հոովմ ազատեց: Սցիպիոն՝ հռովմայեցվոց թուրը Աֆրիկումը ցցեց՝ Կե-սար՝ Գալլիա ու Բրիտանիա ոտի տակն առավ, Նապալեոն՝ Իտալիո, Սպանիո և Եդիպտոսին ազատութուն էր խոստանում, բայց ե՛րբ հռով-մայեցիք, գալլիացիք, եդիպտացիք է՛ն սրտովը, է՛ն սիրովը իրանց ազա-տողներին կընդունէին, կալաշտէին, ինչպես հայք, հա՛յք, որ առավոտն էին վեր կենում, է՛ն էին աղաչանք անում աստվածանից, ըրգունն էին քնում, է՛ն էր նրանց աչքի արտասունքը: Մեծ էր հիրավի ու անմոռա-նալի ոռոսաց Փարեժ մտնիլը, բայց ե՛րբ գաղղիացիք էն հոգվովը իրանց բախտավորութունը կվայելէին, ինչպես հայք էս արժանահիշատակ օրը: Սալդսթի տուտը հենց բերդը մտավ թե չէ՛, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասունքը էլ չէին թողում, որ մարդի բերան բաց ըլի: Բայց ով սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ է՛ն ձեռներն, է՛ն աչքե-րը, որ քարացել, սառել, երկնքին էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ ասում էին, որ զօրութի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէ՛ր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար: > ✓

Ինչպես բարեկամ, ինչպես երկնային ավետաբեր հրեշտակ, ազատու-թեան ու ողորմութեան պսակը ձեռին՝ մտավ իշխանն Պաքեհիչ սարդարի ամարաթը: Նա անց կենալիս հազար տեղ տեսել էր ու արտասունքը բռու-նել, թե ինչպես էին ծեր, մանուկ, աղջիկ, պառավ՝ չէ՛ թե մենակ իր ոտը համրուրում, ալլի շատը ընկնում էին սաղաթների ճուղին ու էնպես նվա-ղած, հոգին քաղված մնում: Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր,

քանի հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել, է՛ս օրը, է՛ս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել:

Էջմիածնա եպիսկոպոսունքը, որ բերդումը, հենց բռնի՛ր, մաշվել, հետին թելն էին ընկել, մեկ կողմից, Շհարի ու Կոնդի քահանայք ու դպիրք մյուս կողմիցը որ դուս չէկան՝ երեսները գետինը քսելով, էնպես գիտես, թե քաջն Վառդան նո՛ր ա վեր կացել, Տրդատ նո՛ր ա գալիս Հոռվմիցը, որ իրանց հայրենյաց աշխարհը կրկին ազատեն, նո՛ր լիս, նո՛ր կյանք իրանց ազգին տան:

Սցիպիոն Աֆրիկացի Կարթագինեի ծուխն ու էրված, քանդված ամառաթներն էր տեսնում, աչքը բռնել, լալիս, որ հոռվմայեցվոց գազան բնությունը նրանց արինը խմեց, կշտացավ, Պաւսնիչ Մասիս էր առաջին տեսնում ու ուրախությունիցը աչքը սրբում, Տիգրանա, Վաղարշակի, Աննիբալա, Տրդատի, Վարդանի պատմությունն էր մտածում, նրանց պատկերն էր առաջին կանգնել: Նրանց անմահ հոգիքն էին երկնային լուսով նրա աչքի առաջին, նրա գլխովը պոտում, ժպտում, զմայլում, ձեն տալիս:

— Տե՛ս Հայկ աստղի կամարը: Է՛ն լուսեղեն, է՛ն կապտագույն գրքումն քո անունը գրվեց, փրկի՛շ որդվոց մերոց: Էնտեղ տարանք քո մեծագործության պատգամը: Հայկի մոտ, Լուսավորչու գրկումն իրար կտեսնինք, այժմ պահի՛ր մեր աշխարհը:

Հայկա որդիքն էին նրան երկրպագություն տալիս, հայոց անմեղ լեզուն էր նրա կյանքը օրհնում, հայոց սուրբ աշխարհն էր իր սիրտը բաց արել, նրան պատվում, պաշտում: Երևանու բերդի անվան կեղտը պետք էր նա սրբի ու իր անունովը նոր կնքեր, երևանցվոց, հայոց մեծ ազգին հավիտյանս հավիտենից հեր, տեր դառնար: Ի՞նչ սիրտ ըլեր, որ էստոնք մտածելիս չլերանար, շմեծանար: Ի՞նչ աչք ըլեր, որ էս սհաթին իրան բռներ ու էնքան օրհնության, ուրախության ձենը լսելով՝ դինչ մնար, ծով չդառնար: Նա արեգակ էր դառել Հայաստանի, ռուսք մոլորակի պես նրա գլխովը պտտելով՝ նո՛ր կենդանություն էին բերել, ո՞վ կարեր էս մտածել ու լուռ կանգնիլ, որ էնպես քաջ հսկայն կարողանար դիմանալ: Հասան խանն ընկել էր ոտը, իր վերջին սհաթին էր սպասում: Նա չէ՛ թե Սցիպիոնի պես իր աղդի կատաղի բնությունն իմանալով՝ ոտնահար արեց, այլ ռուսաց ազնիվ հոգին ճանաչելով՝ էնպես անօրեն ավազակին գրկեց, էլ իր պատվով՝ հրամայեց, որ ճամփու քցեն, գնա, դ՛հա ավելի իմանա, թե ո՛րքան ողորմած է հզոր տերությունն Ռուսաց: Ռուսք էն մութը հոգին շունեին, որ Նապալեոնի պես մարդին, իրանց մեծահոգությանը ապավինելիս, նավ քցեն, որ գնա, իր դառն օրը Ովկիանոսի միջումը վերջացնի, չէ՛: Ռուսք իրանց թշնամուն, էնպես անարգ հոգուն էլ, ցույց տվին

էսօր, որ իրանց ոտքը որտեղ որ մտնի, էնտեղ բախտաւորութիւն ու խաղաղութիւն պետք է ըլի: Հասան խանը պլուխն էր դեմ անում, որ կտրեն, սլարսիկք երեսներն: Էին փռում, որ ոտնակոխ անեն, բայց Պասքեիչ՝ անօրինակ հսկայն, մեկին հանդիսով Թիֆլիս ուղարկեց, մյուսոցը շնորհք, ողորմութիւն ցույց տվեց: Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի հավասարեցին, ուսք Հայաստան կանգնացրին ու ասիացվոց բիրտ, գազան ազգերին մարդասիրութիւն ու նոր հոգի տվին, աստված ի՞նչպես չի՝ պետք է նրանց թուրը կտրուկ անի, պատմութիւնն ի՞նչպես չի՝ պետք Պասքեիչին աստվածացնի, հայք ե՞րբ կարեն ռուսաց արածը մոռանալ, քանի որ շունչ ունին:

<13>

Բայց ա՛խ, սիրելի կարգացող, մի հարցնես, թե ախր էսքան բանը որ անց կացավ, ո՞ւր մնաց մեր ջրատար, սիրտը փորումը մեռած Աղասին, որ չի՝ գալիս՝ իր մուրազն առնի, իր մահվան դուռն ընկած խեղճ հորն ազատի, նրա օրհնութիւնն առնի, թողութիւն խնդրի, որ էնքան նեղութիւնն ու տանջանքը իր խաթեր էր քաշել, հինգ տարի բանտումը չորացել, ցամաքել, հազար անգամ գերեզմանի դուռը գնացել, ետ եկել, որ իր որդուն տեսնի, փափագն առնի, էնպես հողը մտնի, որ սրտումն էլ դարդ չմնա, գերեզմանն իր համար դժոխք չդառնա:

Բերդի մեջն ու շորս կողմը, որ ասեղ քցեիր, գետնին չէ՛ր հասնիլ. աշխարքը իրարոցով էր դիպել: Աչք էր, որ խնդում էր ու լալիս. բերան էր, որ գովում էր ու օրհնութիւն տալիս. ազգական, բարեկամք էին, որ իրար փաթութված՝ մնացել էին փետացած: Լեզվի տեղակ արտասուքն էին նրանց էրված սիրտը հովացնում: Սար ու ձոր խնդացին, բաղ-բաղաստան ցնծացին, որ իրանց տերերն էլ ետ ճամփու էին ուզում ընկնիլ, որ գնան, նրանց զվարթացնեն: Բերդի դռներն ու քուչէքը դրմբում էին ոտի ու ուրախութիւնի ձնհիցը: Ռսի ղարավուլները ամեն տեղ բռնեցին. խալ-խի քիչ-քիչ սկսել էր, որ քաշվի, բայց որտեղ որ Հասան խանի խերիցը բռնացրած, քթթոմացրած, ոտից-ձեռից ընկած անդամալույծ կար, էկել, բերդի դուռը բռնել էին, որ իրանց սև օրին մեկ լիս, մեկ ողորմութիւն, մեկ դինջութիւն գտնեն:

Էս միջոցին էր, որ Ներսէս սրբազանը Սահակ աղի ձեռիցը բռնած՝ ընկել էր բրջերի, բաղանների գլուխն ու հենց գիտեր, թե երկնքիցն ա երևանու դաշտին մտիկ տալիս, նոր ըլի դրախտը նրա աչքի առաջին բաց էլել, նոր ըլի ջրհեղեղը դադարել, նոր ըլի որդին միածին վեր էկել, որ

իր արդար, սիրելի հայոց ազգին փրկութիւն բերի։ Անց կացած ժամանակները երազի պէս էին նրա աչքի առաջին կանգնելի։ Չէ՛ր իմանում, թե երեւա՞ն ա տեսածը, թե՞ Թիֆլիզ։ Է՛ն պուճախներումը, է՛ն ձորերումն ու բաղներումը, որ սև զզլբաշի երեսի էր նրա աչքը սովորել, ուս էր տեսնում ցրված, նստած։ Ո՞վ չէր տեսածը երազ համարիլ յա հրաշք։

էս մտածմանց մեջը խրված՝ էն թանձր ունքերի տակիցը իր հոգելից աչքը Զանգվի վրա էր քցել ու մնացել վերացած, գավազանի վրա թինկը տված, որ մեկ քաղցր ձեն ետեկցը որ «Հա՛յր սուրբ ջան» շասեց ու ձենն առաջ դռշին, հետո երեսին չկացրեց, քաջաջան հովվապետը մնաց ուշագնաց։

— Հա՛յր սուրբ ջան, սրբազան տե՛ր. ա՛խ, էս ի՞նչ օր ա,— մեկ ձեն էլ մյուս կողմիցն էկավ ու մյուս ձեռը բերան ընկավ։

— Սմբատով ջան, Երուսալեմսկի ջան, ո՛րդիք. թաղեցե՛ք ինձ այսուհետև ձեր ձեռովը։ Թե որ մեկ քանի օր էլ աստված ինձ կյանք պետք է տա, թո՛ղ էնդուր համար տա, որ էս էրված սրտիս մուրազը կատարեմ, մեր խեղճ, ցրվյալ աղբը էլ ետ իրանց աշխարհը բերեմ, էս մեկ բանն էլ թո՛ղ էս կարոտ աչքս տեսնի, հետո, ա՛խ, հետո Հայաստանի սուրբ հողի տակը մտնիմ։ Խնդրեցե՛ք, խնդացե՛ք, խնդացե՛ք, խնդրեցե՛ք, ո՛րդիք ջան, որ ձեր ծերունի հոր էս մեկ խնդիրն էլ աստված լսի, էլ ուրիշ բան չե՛մ ուզում։ Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն, տո՛ւր ինձ քո սիրտը, տո՛ւր ինձ գերեզման։ Էլ որ նոր ալկեր թե գան ու երթան, ա՛խ, չի՛ մոռանաս քո սև, դառն օրվան նեղությունն, տանջանքն. կա՛ց ու զգաստացի՛ր, քո խեղճ որդոցը սիրով պահպանի՛ր, էլ քո զավակը գերի մի՛ քցիր։ Սուրբ հողդ իմ երեսս, ընտի՛ր Հայաստան, աթոռ աստուծո, տուն Արշակունյան։ Ախր ո՛րտեղանց որտեղ թռաք, էկաք, սիրելի ո՛րդիք, որ ձեր Հայրենիքը տեսնիք,— վերջապէս հարցրեց սրբազանը զարմացած՝ աչքերը սրբելով ու էս ազնիվ հայկազանց զուխը դռշին կպցնելով,— ախր մի ասեցե՛ք, որ դիմջանամ. ձեր կարոտն էի քաշում, ձե՛զ էի ուզում, ձե՛զ որ էս սՀաթին իմ սիրան իմանաք, իմ ուրախությանը մասնակից ըլիք, ո՛րդիք ջան, հայոց ազգի բարի շառավիղը։ Էդ ո՞ր աստվածը իմ մեղավոր սրտի խորհուրդն իմացավ ու ձեզ ինձ մոտ բերեց։

— Մենք էլ հենց է՛դ մտքովն ու մուրազովը տուն ու տեղ թողինք, իրեք դիշեր ա, շենք քնել, սար ու ձոր ոտնատակ տվինք, որ մի գանք, էս սՀաթին ձեզ տեսնինք, քո ուրախությունն ու օրհնությունն ամենինք, մեր Հայրենյաց ազատությունը տեսնինք, մեր կարոտ աչքը մի կշտանա, ու էլ հենց էս սՀաթին պետք է ետ դառնանք, որ կուսակալը մեր գալը չիմանա։

— Հա՛յ անիրաւս ձեզ, է՞տուր համար եք էդպէս շերտերով շորերում կուշ էկել, որ մարդ ձեզ չճանաչի՞. շատ լա՛ւ, հանաքն հո էդպէս չե՛ն անիւ. դուք ձեր խաղն եք խաղացել ձեր քահնէ տեղովը, ևս էլ իմը կիսաշամ էս ծեր տեղովս, տեսնինք՝ ո՞րս կհաղթենք: Ձեզ բանտ պետք է քցած, որ մի քիչ քիթըներդ տրորվի, իմանաք, թէ Հայրենյաց համար էդքան նեղություն քաշողը, էդքան ճամփա էկողը ու իր զուլլուղից ձեռք վերցնողը՝ թուր էլ որ դեմ անեն սրտին, կրակ էլ որ ածեն գլխին, պետք է երեսը ետ լի՛ թեքի: Դուք էսքան տեղն անահ, աներկյուղ անց եք կացել, ոտի տակ տվել, որ մարդ են ուտում, հիմիկ սիրտ չե՛ք անում, որ կուսակալի առաջը գա՞ք: Տո՛, Հայաստանու փրկիչը որ ձեր էդ աղնվական գործն իմանա, հասկանա, թէ դուք ձեր աշխարհի ու ազգի աղատության հանգեսը էկել եք, որ տեսնիք, ձեր ձենն էլ նրանց ձենի հետ խառնեք, ձեր աղնիվ սիրտն էլ նրանց սրտի հետ միացնեք, է՛ն էլ է՛ս հրաշալի, է՛ս արժանահիշատակ ժամանակին, ձեզ սիրելու, ձեզ գրկելու խաթեր ձեզ վրա պետք է բարկանա՞: Է՛ն ի՞նչ սիրտ պետք է ըլի, որ տեսնի՝ մեկ որդի սարնար ա ընկել, գլուխը մահու տվել, որ իր ծնողին նեղությունից պրծած տեսնի, ինքն էլ քանը ևս դնի, ինքն էլ հետը ուրախանա ու, մահապարտ էլ որ ըլի որդին, նրան թողություն շտա՞: Ձեզ պէս որդիք շա՛տ ունենամ, շա՛տ. էկե՛ք, էկե՛ք, ձեր երեսին մեռնիմ, ձեր էդ աղնիվ աչքերին դուրբան, իմ սիրուն պահած որդիք, էկե՛ք, ձեր էդ մաքուր ճակատը մեկ էլ համբուրեմ, մեկ էլ ձեր էդ սիրուն երեսը գոշիս կպցնեմ, հետո ձեր շունչն իմ վզին: Կուսակալը թէ խոսք ունի, առաջ ինձ ասի: Դուք է՛ն օրինակն եք ցույց տվել, որ մեկ որդի Սիբիրից ոտով գնացել ա Մոսկով, որ իր հորն աղատի, ձեզ ո՞վ կարա դնամիշ անիւ: Հայոց ղոնշունն էլ, է՛ն ա, հա՛, հազրել եմ. քիչ-քիչ սովորում են կովելու կերպը: Մեկի՛ք, էսպէս զավակներ որ թագավորն էլ ունենա, չի՞ ուրախանաւ: Հայոց ազգը է՛սպէս որդոց ա կարոտ, է՛սպէս. ի՞նչ կըլի, որ սրանց նման մեկ հարիւն էլ ըլին: Հլա մտիկ տո՛ւր սրանց բոլին, սրանց սլատկերին, սրանց լեզվին, սրանց աննման աչքերին. աստծուն հայտնի ա, ուզում եմ, թէ էս սհաթը հոգիս հանեմ, սրանց տամ: Օրհնվի՛ էն արգանդը, որ էսպէս զավակներ կբերի: Ամեն մեկը, էնպէս գիտես, թէ թագավորադունք ըլին: Ձեզ ստեղծող աստծուն զո՞հ ըլիմ, զո՞հ. ինձ պետք է թաղեք, որ հետո վրնէրովդ դուշ անց կենա: Ձեր Հայրենիքն էիք ուզում, էս էլ ձեր Հայրենիքը, ծա էլ գիտեմ, որ շոր, հալւոր սեազլիս խաթեր էդքան ինջըմիշ չէիք ըլիւ: Ինձ սիրեք, շսիրեք, ձեր ազգն ու աշխարհը որ էդքան սիրում եք, հենց գիտեմ, թէ Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակն եք ինձ համար. որ մեր լուսավորիչ պապին Խոր Վիրապումը մխիթարում էին: Գնա՛նք, իմ

հոգուս ճրագներ, գնա՛նք, ուշացանք, կուսակալը ինձ կըլի մնում. հլա բերդը նոր ենք առել, ո՞վ ա խաբար, թե ի՞նչ դուս կգա: Խալխի հոգսը պետք է քաշենք. բանտ ու զընդան լիքն են մեր անմեղ զավակներովը, նրանց ախր հանիլ, ազատություն ու տերություն կուզի, ո՞վ ա խաբար, թե դրաւ-պուճախում դեռ ի՞նչ բաներ անց կկենա. շունքի զլլբաշը, զորդ ա, կոտորվել ա, ամա դեռ ոխն ու քենը սրտումը մխում կըլի, որ էրիկ իրանք էին Երևանու տերը, մեր ազգի գլուխը, էսօր մեր ոտն ա նրանց գլխին, մեր խաչին սլտի հնազանդին ու Երկրպագություն տան: Գնա՛նք՝

էս խոսքը բերնիցը դուս գալը ու մեկ ողբալի ձեն հենց էն վրեն կանգնած բրջի տակիցը վեր ըլիլը մեկ էլավ.

— Հա՛յր սրբալուսն, գլխիդ դուրբան, հասի՛ր. մեկ հայ աֆիցների սուլանեցին իր հոր հետ. ճար ունիս, տե՛ս:

Բրջի դռանը՝ մարդ չէ՛ր երևում. որ մի քիչ կուացան, մտիկ չարին, գլխներին կրակ վառվեց, բերդը մեկ գազ էլ խոր գնաց, շունքի տեսան, որ էն մարդը փանշարիցն ա գլուխը հանել ու ձեն տալիս:

Ա՛խ, սի՛րելի կարողացող, էլ ի՞նչ երկարացնեմ էս սարսափելի պատմությունը: Կըլի, որ քո սիրտն էլ քեզ ասեց, որ էս հաղադին ի՞նչ աֆիցներ պետք էր էնպէս դժոխք մանիլ, որ գլուխը մահու տա, եթե ո՛չ մեր ջիւլան Աղասին, որ հինգ տարի սար ու ձորի, գազան, հարամու գլուխը չի՛ տվեց, պահե՛ց, էն բաներն արեց, որ աշխարհումը քիչ աղամաորդի արած կըլի, վերջը Գրասովսկիյ գեներալի հետ թուով իր ցանկալի վաթանը, որ իր ջրատար հոր հետին շնչին հասնի, ու հենց բերդն առան թե չէ, նա, մերը կորցրած դառան պես, էլ չի՛ համբերեց, որ ոտքը մի քիչ խաղաղվի, ընկավ բրջե-բուրջ ու որ հոր անունը չհարցրեց, մեկ երևանցի հայ առաջն ընկավ, տարավ նրան էն բրջի դուռը, որտեղ որ նրա տաբարախտ հերը, մեկ քանի հայերի հետ, բռնված էր: Բայց անիրավ պարսիկքը վաղուց էին իմացել նրա՝ ղոնշունի հետ գալը, ու նրա սպանածների հեր, ախպեր, ազդական՝ մինչև տասը մարդ, գնացել, էն բրջումը տափ էին կացել:

* Էս ընտիր, հայրենասեր հայկազունքը, որ երկուսն էլ էսօր մեր ազգի միջումը իրանց ազնվությամբը, իրանց օլլգասիրտությամբը դեռ, փա՛ռք աստուծո, փայլում են, ու տեր աստված դհա երկար փայլիլ տա, ներսնս եպիսկոպոսի ձեռին էին, հենց բռնի՛ր, մեծացել երեան մնալն ու շմայլն էլ չե՛մ իմացիլ, ու ինչ արած ունի, լավ հայազգին պետք է ջոկջոկ գրբի շինի. որ բոլոր կարողանա պատմի, ու ամեն տեսնելիս, էնպես գիտեմ, թե նո՛ր Սմբատ, նո՛ր Վարդան են մեր միջումը շրջում: Հետո ժամանակի՝ աստված էնպես նրանց մուրազը կատարեց, որ իրուսայնմակին երկար ժամանակ քաղաքապետ (պոլիցմեյսոր) էր երևան, մյուսը հո՛, որ ազգի աշխի լիսն ա էսօր էլ, տարի ու կես կառավարիչ էր բոլոր Հայոց նահանգին: Ո՛չ թե հայք, թուրքերն ևս նրանց անունովը էսօր էլ երգվում են:

Ա՛խ, էլ ի՞նչ գրեմ, ձեռս թուլանում ա, սիրտս արին կաթում... Ա՛խ, բաս Աղասու սուգն ո՞վ անի, նրա ջիվան ումբյւն ու օրը ո՞վ լաց ըլի: Ե՛ս, ես, ողորմելիս, նրա գերեզմանին ղուրբան... Ա՛խ, բաս նա, որ ինձ էնքան էրեխա ժամանակս իր ծնկա վրա խաղացրել ու ինձանով մխիթարվել ա, բաս ես քա՛ր պտի ըլլամ, որ նրա սուգը չանեմ: Բաս սիրտս կհամբերի՞, որ էսօր չողենամ էնպես հսկա, էնպես աղնի՛վ, քաջ երիտասարդի վրա հոգիս տամ: Բայց չէ՛, ես ի՞նչ եմ, որ Աղասու սուգն անեմ, իմ բերանն ի՞նչ ա, որ լսողի սիրտը շարժի, էրի, խորովի: Նրա սուգ անողը հետո կգա, ես իմ դատը պատմությունն անեմ:

Իրեք թուրք ջոկ էին ընկել բրջի մեկ ղրաղումը, մյուսները փախել, ա՛խ, լե՛ղու, լովիս, ի՞նչ կըլի: Աղասին, հրեշտակ Ալասին. երկու խանչալ սրտումը ցցված, իրեքը քամակումը, ու ոտ ու ձեռ հազար տեղ յարալու-փարալու՝ իր ողորմելի հոր դոշին, արինը ծովի պես շորս կողմը բռնած, որ սրբազանը վրա հասավ: Աջու ձեռը որ չէր տարել, որ հոր դուլը, էն ձնի պես սպիտակ մաղերը, մեկ խտտի, մեկ դոշին կպցնի, որ էնքան տարվան լքված սրտի մուրազն մի առնի, հովանա, հենց տեղնուտեղը ուսըվելու էին բերել, ու կտրած ձեռը մնացել էր հոր գլխատակին, երեսը՝ երեսին, ու ձախու ձեռն՝ էնպես փռացած, դոշի վրա ընկած:

— Վա՛յ, աչքս դուս գա, ա՛յ իմ ալոցի ալիւ որդի. վա՛յ, մեր ճամփեն փուշ դառնար, ա՛յ ջիվան, ա՛յ մեր ախպեր, հայի զավակ. վա՛յ մեր օրին ու արևին, Երևանու ճրագ, իմ պահած-մեծացրած, սիրուն Աղասի, քո արինն է՞ստեղ պտի թափե՛ր, ասացին էս աղգասեր հոգիքն ու աղլխներն աչքներին դրած՝ ամեն մեկը մեկ ղրաղ քուշվեցին, չորացան, թուլացան, երկինքը զնացին, քարացած մնացին, ու էլ որ մեկն ու մեկը հանկարծ աչքը կամ հոր երեսին՝ էն լիս դառած պատկերին, յա տղի կտրատած ջանին՝ էն արնաթաթախ մարմնին, չէ՛ր քցում ու սիրտը բերնովը դուս բերելով՝ բիրդանբիր ձեն տալիս ու գոռում.

— Հլա մի մտիկ արե՛ք, տեսե՛ք, հորն ի՞նչպես ա խտտել: Տո՛, էն ծերին նայեցե՛ք, տեսե՛ք, աչքը ի՞նչպես ա որդու երեսը քցել ու երկու ձեռով ճակատին խփում:

Սի՛րտ, տրաքի՛, սի՛րտ. էլ չեմ կարում տանիլ. ո՞վ ջիգյար ունի, ինքն իմանա, մնացածը էգուց կգրեմ:

<14>

Հայոց ազգը էնպես ռաշիդ, էնպես ջիվան որդիք շատ էր կորցրել էս կովներումը. էլ ո՞ւր կհասներ, էլ ի՞նչ օգուտ շատ սգալն ու մղկտալն,

բայց, ա՛խ, Աղասու մերը քոշի ճամփին էր իր սև օրը վերջացրել, հերը՝ որդու արնովը իր փետացած լաշը լվացել, նշանածը՝ ողորմելի նազուն, դեռ Փամբակ էր. միմիայն տես ու ճանաչ էին նրա վրա ցավում, կսկծում, իր ոաշիդ ընկերներ <ից> հո, քանի Մատաթովի մոտ էր գնացել, ո՛չինչ խաբար չէ՛ր իմացել. էկող-գնացող էնպես էին պատմում, թե նրանց եսիր էին արել, Հասան խանի մոտ տարել: Ո՞վ էր խաբար, բալբի թե էն անգամալուծների շատը նրա բարեկամքն էին, բայց մարդ չէ՛ր գիտում: Էն բրջից ձեն տվող երեանցի հայիցը հենց Լսքան իմացան, թե Լյբ քաջն Աղասի՝ ոսի ապելատով, բրջի դռանը երեկցավ, դարավու սալդաթը դրադ կանգնեց, պատիվ տվեց:

— Ինչպես մեկ հրեշտակ, է՛նպես ներս ընկավ իգիթը,— վրա բերեց երեանցի հայն:— Անօրեն թուրքերը մեկ ղրաղում, թուր ու խանչալ պոկած, տափ էին կացել: Բերդի առնիլը դեռ չէինք իմացել: Հենց իմացանք, թե էն թուրքերն էկել են՝ մեզ յա սուրը քաշեն, յա դուրս տանին, կախ սան: Լերդ ու թոք ջուր կտրած՝ մնացել էինք սառած, որ հսկայն Աղասի ներս ընկավ. հենց իմացանք, թե եկել ա, որ էն անիրավներին բռնիլ տա ու մեզ ազատի: Ո՞վ կիմանար, թե ի՞նչ մարդ ա ու ընչի՞ համար ա էկել: Խեղճ հոր հո, շունչն էր մնացել բերնումը. աչքի լիսը վաղուց էր հատել, վաղուց էին ոտ ու ձեռք նրան թողել, շորացել: Փորն էկել էր, ուռել, բերնին դեմ առել. հենց գիտես, թե հոգին ինքը նրանից չէ՛ր ուզում ձեռք վերցնի, շունքի շատ անգամ, էն ուշագնաց վախտը, լավ պարզ լսում էինք, որ ուզում էր գլուխը բարձրացնի ու մեռած ձենով մղկտում էր. «Բաս ո՛ւր ա... թո՛ղ, թո՛ղ, մի տեսնիմ... Ա՛ղասի, ո՛րդի, հո՛գի, քա՛նի մի քանի ինձ մաշես. երկնքումը վաղուց եմ տեղս տեսել, ա՛յ իմ ջիվան որդի, քանի՞ մի քանի ինձ մաշես: Արի՛, արի՛, երեսիդ մեռնիմ, արի՛, մեկ շունչդ առնիմ, էլ հո աչք շունի՛մ, որ քեզ տեսնիմ. էլ հո ձեռք շունի՛մ, որ քեզ գրկեմ. լեզուս ա մնացել, անկաջս. թո՛ղ մեկ էլ ձենդ լսեմ, որ մորդ էլա մեկ խաբար տանիմ: Հո՛ր՝ փսիմե, նա՛զլու, Կա՛ռո, Փա՛րիխան, Ա՛ղասի»: Սանգարի ժամանակին ձենը իսպառ կտրվել էր: Մենք հենց իմանում էինք, թե վաղուց ա հոգին տվել: Թոփի, ղոմբարի ձենը մեզ խլացրել էր: Երբ ոտը խալաղվեց, էլի առաջվան պես նղդալով՝ խոր հոգոց քաշեց, էլի էս խոսքերը սկսեց ետ ասիլ ու հոգու հետ կոճվ տալ: Վերջին խոսքն էլի էն էր՝ «Արի՛, արի՛, Ա՛ղասի, ո՛րդի, հո՛գի ջան», որ դռները ճոռացին, ու ջիվան որդին հոր ձենը որ չիմացավ, «Ա՛փու ջան, գլխովդ ման տամ, դեռ սա՞ղ ես, երեսիդ դուրբան, ա՛փու ջան», «Ա՛փու ջան» ասիլը, գովածի պես հոր վրա ընկնիլն ու թուր ու խանչալ վրա գալը մեկ էլան: Հերը հենց ձենիցը մեռավ. որդուն, ա՛խ, ջրատար որդուն

էլ ժամանակ չմնաց, որ յա հորը ետ բերի, յա իրան մեկ շարա անի: Էլի աստված մեզ էր խեղճ եկել, որ սալդաթը էս ձենը ձորը որ լսեց, խիշտն առած՝ տալանի պէս ներս ընկավ, իրեքին ու պանեց, մյուսները փախան: Քոռանա իմ աչքս, որ էսպէս բան չէ՛ր տեսել: Հազար անգամ Աղասու հոր հացը կտրել, հետը քեֆ եմ արել: Բարիկենդանին էլ, որ Աղասին փախավ, նրանց տան քեֆ անողները մեկն էլ ես էի: Իմ որդիս, ա՛խ, իմ ջիւլան Մոսիմ էլ էր նրա հետ փախել: Բայց ես լսում եմ, թե նա դեռ սաղ ա: Աստված, դպտաստանդ քաղցր ըլի, էսպէս զուլում էլ ո՛չ շահնց տաս, էլ ո՛չ տեսնինք, երեսս ոտիդ տակն,— ասեց ողորմելին ու փեշն աչքերին դրեց:

Բիզնահոյն ընկել էր, թող ու դուման՝ բերդի շորս կողմը բռնել: Էսպէս վախտին դուշն էլ իր բնիցը չի՛ դուս գալիս, բայց սաղ աշխարհն էլկել, Երևանու բերդի շորս կողմը բռնել էր, որն ջիւլան Աղասու խաթեր, որը նրա մեկըը դուս բերելու, շունքի լսել էին, որ մուղիկով ու դոնշունով պտի թաղեն, ու էսպէս բան, էսպէս տեսարան, Երևանումը դեռ առաջինն էր: Սալդաթ ու մուզիկանդ բերդի դուռը կտրել էին. ժանդարմեքը ճամփա էին բաց անում: Համամների ու սուրբ Սարգսի դուռը էնպէս էր սեին, սպիտակին տալիս ու դես ու դեն ծփում, ինչպէս մեկ փըրփըրած ծով, որ քամու ձեռին յա սպիտակ փրփուրն ա, կիտուկ-կիտուկ, բարին, ապառաժին խփում, յա սե ջուրն ա դրմբալով դես ու դեն քցում: Թողն էլ հո բոլորը թամամ էր անում:

Տամբուր մայորը թոփուղը պտտեց, սալդաթները կարգ ընկան, մուզիկեն իր կսկծալի ձենն սկսեց, սե ձիանոնց գլուխն ու դադաղի ծերն երեւեցան, ու գնեցաւ, աֆիցեր՝ Ներսէս սրբադանին մեջ արած, դուս էկան. ոտը շարժին ու սգի ձենը մեկ էլսով: Հաղար բաշից, հաղար կտրից աչք էր, որ մրմնջում էր. սիրտ էր, որ էրվում, մղկտում էր. բերան էր, որ ա՛խ քաշելիս՝ քարերն էլ հետը ա՛խ էին քաշում. սզլթում:

Մեծ ա Անասյաւոտի հայաթը, բայց ոռւս, հայ, թուրք, մեծ, պստիկ է՛նպէս էին լցվել, որ շունչ չէր դուս գալիս: Տերտերներն եկեղեցու դուռը վաղուց էին բաց արել, ճրագները վառել, շուրջատները քցել, բուրվառ, խաչ, խաչվառ ձեռքներին՝ մտիկ տալիս, որ մեկըը ժամը տանին: Խալխին դեն անելուցը զվիրն էին էկել. շատը պատերովն էին ներս թափում, որ շուտով մեկ տեղ ճարեն: Էս հաղաղումն էր, որ իրար ոտնատակ էին տալիս, մեկ անդամալույծ էլ սուրբ: Թմիշ ըլելով, քանի որ ոտը խաղաղ էր, գլխին-ղոշին վեր հատելով, մազերը պոկելով, «Սուրբ Սարգիս» ձեն տալով՝ հասավ, ընկավ մեկ տերտերի ոտ, որ թողա, ժամի դռանը վեր ընկնի: Աստվածասեր քահանան՝ Տեր Մարութը՝ Հովսէփ եպիսկոպոսի հե-

րը, հենց իմացավ, թե յա ուխտ ա էկել ողորմելին, յա ուզում ա մեկ ողորմութիւն խնդրի, սիրտը մըմնջաց, հանեց, մեկ-երկու գոռշ էլ առաջը քցեց ու տիրացվերին ասեց, որ նրան ձեռ չի՛ տան:

— Ա՛խ, քոռանաւ քո քոռացնողի աչքը, մեկ բուռը հողի հասարթ մնա, որ քեզ էդ տեղն ա քցել, ա՛յ խեղճ տղա. էդ պատվական սուրաթը, էդ գոյովնն ու սիրուն բոյը, որ քոնն ա, ընչի՞ պետք է էդպես շուռումիշ ըլեր, շուռումիշ ըլի քո էդպես անողի կյանքը,— ասեց աչքը տորոնլով ազնիվ քահանան ու երեսը շուռ տվեց:

Հենց պատվական մարմինը տեղ հասավ, հենց մուգիկի ու շարականի ձևնը կտրեցին, մեկիդ վեր բերին, որ Հոգոց ասեն, հենց ներսես սրբազանը էն սուրբ բերանը բաց արեց, ա՛ստված, ո՞վ ունի էն լեզուն, որ պատմի, ինչ որ էստեղ պատահեցավ: Սար ու ձոր կրակ ընկավ, խալ-խի գլխին ջուր մաղվեցավ, էլ բերան չէ՛ր բաց ըլում. աչքն էր իր կրակը վեր ածում, սիրտն էր իր խանչալները փոխում, շունչն էր իր ծուխն ու բոցը քթիցը քուլա-քուլա դուս փչում: Ալամ-աշխարք մնաց քարացած, կանգնած: Երազ չէ՛ր, որ աչքըները բաց անեին, սլոճնեին. կրակ չէ՛ր, որ փախչէին, դինջանային. ջիգյար էր, որ էրվում էր, սիրտ էր, որ պատլուվում էր:

I

— Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. աչքիս լիսը վաղուց ա խալարել, որ մեկ երեսդ էլա տեսնիմ,— մեկ ձևն գոռաց.— ոտնիւրիս ջլերը վստուց են փետացել, որ վրեժ էլա մի կանգնիմ, սուգ անւմ. ձեռներս քոթուկի պես դոշիս են կպել, որ մեկ նաշդ էլա խտտեմ, որ մեկ նաշդ էլա դոշիս կպցնեմ, որ մեկ երեսիդ վրա ընկնիմ, երեսդ երեսիս տամ, հոգիս հոգուդ հետ ճամփու քցեմ, էդ լիս երեսիդ դուրբան, Ա՛ղասի, էդ ջիվան ջանիդ մեռնիմ, թա՛գաւոր Ա՛ղասի: Է՞դպես էիր ուզում քո խեղճ հոր հավարին հասնիս, է՞դպես էիր ուզում քո դոստ-բարեկամի սիրտն առնիս, է՞դպես էիր ուզում Անի շինես, ումբող ու արեղ խաւարացնես, որ բաւթի քո ազգին ու աշխարքին մեկ ճար անես, ա՛յ քո հրեշտակ ջանին դուրբան: Ա՛խ, մկամ երկիրը քեզ պես ծնունդ ո՞ւնի, քեզ պես դաւլակ բե՛րել ա, որ էդպես անջիգյար քեզ տանում ա. մկամ երկինքը քեզ պես հողեղեն տեսել, ստեղծե՛լ ա, որ քեզ խլում ա. մկամ հայոց աղզը քեզ պես ուրդի, քեզ պես ճրագ էլ ո՞ւնի, որ քեզ բերել ա, հողը դիւի, քեզանից ձեռք վերցնի, քո ջիվան ջանը գետնին, գերեղմանին պահ տա, էդ երկնքի՛ նման լուսեղեն պատկերիդ մեռնիմ, Ա՛ղասի:

Լոռվա սարերը քեզ պահեցին, քեզ սիրեցին. Անու խարաբեքը քեզ ղվաթ տվին, հարամուց ազատեցին. բաս հենց վա՛թանն էր քոռացել,

վա՞թանն էր խարաբ էլել, որ խորթ մոր պես իրան գլուխը պրծացնեց, քեզ մահու տվեց, քե՛զ, որ հազար տարի անց կենա, էլ քեզ նման զավակ ո՛չ ունեցել ա, ո՛չ կունենա: Հինգ տարի բոլոր դո՛ւ էիր մեր դաշտերի, սարերի աստվածը. հազար գերի ու անճար քո՛ ձեռիցը իրանց կյանքը նորեն ստացան, բաս է՞նքան սիրտ էլա շուներ քո աշխարհը, որ մեկ սհաթ էլա քեզ պահէր, քո արևը էդպես շուտով չթո՞ղար մեր մտնի: Աչքերս Հասան խանը հանիլ տվեց. ոտ ու ձեռ նրան դուրբան էլան, Ա՛ղասի ջան. երկինք ու երկիր ինձ համար հավիտյան խավարեցան, ջան ու զորություն վաղուց ինձանից ձեռք վերցրին, արեգակ ու լուսին վաղուց ինձ համար մեր մտա՞ն: Ծնող, ազգական դեռ չե՛մ տեսել, որ սիրտս չէրվեր, բայց էլած շունչս էլ քե՛զ համար էի պահում, քառացած անկաջներս քո՛ ձեռին էին հասարթ մնացել, խավարած սիրտս քո՛ անունովն էր պայծադանում, մխիթարվում. քո անուշ ձենին էի մնում, որ մեկ լսեմ, հետ հոգիս տամ. քո լուսեղեն պատկերին էի կարոտ, որ մեկ գայիր, էն խավա՛ր գնդանին լիս տայիր, որտեղ ինձ պտի դնեին. էն սա՛ռը գերեզմանին շունչ տայիր, որ ինձ պտի ծածկեր. էն տեսնուլ-լսողին էրեիր, որ իմանային, թե դո՛ւ, դո՛ւ ես ինձ վրա սուգ անում, քո արևին մատաղ. հմիկ, ա՛խ, ի՞նչ կըլի, երկնքիցը մեկ կրակ ընկնի գլխիս, ինձ էրի, փոթոթի, կամ երկիրը պատովի, ինձ նեքսե տանի. ա՛խ, ե՞ս պետք է քո սուգն անեմ, որ աչք էլ չունիմ. ե՞ս պետք է քո վրեժ գամ, որ չե՛մ էլ տեսնում. հո՞ղը պտի ըլի քո գերեզմանը, թե՞ սիրտս. մարդիկ են մենակ վրեժ լալի՞ս, թե՞ սար ու ձոր էլ. գիշե՞ր ա, որ քեզ թաղում են, թե՞ ցերեկ. արեգա՞կն ա աչքը բռնել, խավարել, թե՞ լուսինը. հրեշտա՞կք են քեզ շրջապատել, քեզ ուղբում, թե՞ մարդիկ. երկընթե՞րմն եմ քեզ հետ, թե՞ երկրումս, էդ սիրուն ջանիդ մեռնիմ, Ա՛ղասի:

Հերնումերդ առաջիս կանգնել, խնդում են, հրճվում են, քե՛զ են կանչում. թագ ու պսակ, լիս ու ծաղիկ քե՛զ վրա են վեր գալիս, քե՛զ պետք է զարդարեն. թագավոր ու նահատակ քո առաջն են եկել. բոլորը տեսնում եմ, բոլորի միջումն դո՛ւ ես արեգակի պես փայլում. բաս էս ի՞նչ տխուր ձեն ա, որ անկաջս ա ընկնում. բաս էս ի՞նչ կոծ, կսկիծ ա, որ վեր ա ըլում. բաս ո՞ւր ա նազուդ, ո՞ւր քո ջիվան երեսեքդ, որ թողել, գնում ես, չե՛ս հարցնում. բաս էս ի՞նչ քարեր են, որ չոքած տեղս ծընկերս ջարդում, մաշում են. չե՛, վա՛յ իմ գլխիս, սրկիս. դո՛ւ ես երկնքումը, ե՛ս, ե՛ս, ողորմելիս՝ միայն երկրումը, էս փո՛ւլ աշխարհումը, էս խավար տարտարոտումը, էս փշալից ձորումը, ե՛ս՝ առանց քեզ. Մոսին, ու ո՛չ Աղասին, մարմինն, ու ո՛չ հոգին. լաշը դարտակ, բայց ո՞ւր հրեշտակն: Քե՛զ հետ կյանք քաշեցի, առանց քեզ թո՛ղ չըլի. քո կողքին արևս

բաց էլա՛վ, իմ առաջին՝ քոնը մեր մտա՛վ. էս շունը կրակ կդառնա, ինձ կլրի. էս հողը դժոխք կդառնա, ինձ կմաշի. էս մարմինը, որ ինձ պետք չի՛, քե՛զ, թո՛ղ քեզ դուրբան ըլի, քե՛զ. ինձ ո՞ւր ես թողում, դու գնում. ինձ ո՞ւր ես թաղում, դու թաղում. երկիրն մեկ տեղ վայելեցինք, օրորոցում, շոլում դու էիր իմ կենաց ընկերը, դու՛ իմ սրտիս սիրեկանը, ես՝ քո աղիվ բարեկամը։ Մկամ հիւնըմեր, որ քեզ լաց չըլին, ազգական, սիրելի՛՛ վրեդ չկանգնին, բաս քո ջրատար Մոսին՝ քո պահած որդին, քեզ կուղարկի, ինքը կմխիթարվի՞, քեզ հոգին կտա, որ հետդ չի՛ գա՞. չէ՛ չէ՛, էդ սուրբ երեսիդ մեռնիմ, որ էլ չեմ տեսնիլ. դու գնա արքայությունը, ինձ տա՛ր դժոխքը, տա՛ր, էս աշխարքն էլ չի՛ կարող ինձ պահիլ. մարմնիս աչքը քեզ չի՛ տեսնում, հոգուս աչքը հո բա՞ց կըլի, քո ջանին մեռնիմ. թե երկնքումն էլ քեզ չկարենամ խտտիլ, գրկիլ, հետդ խոսալ, մոտդ նստիլ, հրեշտակ տեսնելիս, գլխովդ շրջելիս, դրախտումը նայելիս, լիսն վրեդ գալիս, որ քեզ տեսնիմ, քե՛զ, Ա՛ղասի ջան. սուր խրեն սիրտս, էլի կխնդամ. կրակ վառեն գլխիս, էլի կցնծամ. տա՛ր, տա՛ր քո բարեկամն, թե չէ ես կգամ, որ ես չմնամ... Ա՛խ...

— Ա՛խ, էս ո՞ւմ ձենն էր, որ լսեցի. քար առե՛ք, ա՛յ ջամբհաթ, ինձ սպանեցե՛ք. սուր առե՛ք, ինձ թիքա-թիքա՛ արե՛ք,— մեկ ձեն էլ խալխի միջիցն վեր էլալ ու, հենց իմանաս, մեկ ամպ տրաքեց։— Մոսի՛, ո՛րդի, առաջ ի՛նձ սպանի, ի՛նձ թաղի, ա՛յ իմ կորած որդի, որ իմ ջանը հանեցիր, իմ սիրտը մաշեցիր. քո հալեոր հորը խեղճ արի՛. էս սպիտակ մազերը քեզ դուրբան, բալա ջան։ Թո՛ղ մեկ շունչդ էլա առնիմ, է՛. վա՛յ իմ գլխիս, արեհիս։ Մո՛սի, Ա՛ղասի. երկի՛նք, քանդվեցե՛ք, աշխարք, հիմքըդ կործանվի՛։ Հա՛սան խան, դժո՛խք, դժո՛խք. ինձ տարե՛ք, ինձ կերե՛ք։ Մո՛սի ջան, բալա՛ ջան, դու ինձ թողիր, դե՛, կշտացիր. ե՞ս պետք է քո հողը բուռն անեմ, էս շորացած ձեռները պետք է քեզ թաղե՞ն. ընչանք ես գետինը չմտնիմ, քեզ երկնքումը տե՛ղ կանեն։ Գնա՛ք բարով, աղիվ ո՛րդիք ջան, գնա՛ք բարով. սիրով ինձ էրեցիք, ես էլ էս սրով հոգիս ձեզ կտամ, մարմինս՝ հողին, որ ձեր առաջին, աստուծո բեմին, իրար հետ խնդանք, իրար հետ ցնծանք, իրար հետ տանջվինք, իրար հետ մաշվինք. գնա՛ք բարով՝ հերնըմերով,— ասաց ողորմելին։

Թուրը պսպղաց, արինը շոռաց, ամպը գոռաց, օրը խավարեց. թըվանքները ճոռացին, դադաղները բարձրացրին, շարական ու երգ վերջացրին, ու Քանաքոու Վերի եկեղեցին էրկու հեր, էրկու որդի մեկ օրում, մեկ տեղում մինչև էսօրը առե՛լ՝ պահել ա իր սուրբ ծոցումը, որ դատաստանի օրը լիս քցի, իրանց փառքին հասցնի։

Գերեզմանն կորած, նազումը թաղված,
Աշից հեռացած, մտից մոռացած,
Իրան անկեզու, աշխարհն անխաղ,
Որ հայոց ազգիցն անթիվ ու անբավ
Էսպես քաջ որդիք խլեց, չկշտացավ.
Ո՛չ մատուռ նրանց գլխին կանգնեցավ,
Ո՛չ արծան նրանց անունը բողեց,
Ո՛չ ազգի միջումն հիշատակն լսվեց:
Դո՛ւ, քննուչ Մուսա՛, որ ինձ շարժեցիր,
Իմ էրված սրտին զորություն տվիր,
Ա՛խ, էնքան շառնխ հոգիս, չմեռնիմ,
Որ իմ ազգի սուգն անեմ, հետո մտնիմ
Քո թևի տակը, նազելի՛ Մուսա:
Քեզ թո՛ղ Աղասին, իմ սիրուն Մուսա,
Էնքան ամանաթ մնա, որ սրտիս
Մուրազն, ա՛խ, առնիմ, հետո ես գալիս՝
Իմ ազգի հսկային ինձ որ ճանաչեն,
Ինձ իրանց կշտիցն չզրկեն, չասեն.
«Անիրա՛վ որդի, մեր հոգի վրա
Էնքան կանգնեցիր, կացար համեշա,
Մեր արի՞նը չէիր, որ չի՛ ցավեցիր,
Մեր արինը տեսած՝ դու մեզ չնիշեցիր»:
Ո՛չ, քեզ՝ Ա՛ղասի, սիրուն իմ Մուսա,
Որքան շունչս, արինս դեռ իմ վրես ա,
Ինձ լուր ու հանգիստ, ինձ փառք ու պարծանք
Ես էն կհամարեմ, որ իմ բոլոր կյանքն
Ձոռ տամ իմ ազգին, որ ձեր առաջին
Ես, ա՛խ, պարգերես լինիմ, երևիմ,
Ձեր գերեզմանին, սուրբ հոգին մեռնիմ:—

<ԵՐՐՈՐԴ ԳԼԽԻ ՎԵՐՁԸ>

Զ Ա Ն Գ Ի

<1>

Ինչպես մեկ կատալած վիշապ՝ երկնքիցը թռած, գլխիվեր ճռլուակ, մեկ տուտը Սեանի հանդարտ ծովումը, մեկ տուտը Արագի քրքրված դրաղումը, սար ու ձոր կխշոր տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու քրտինքը բերանը կոխած, գզղված մազերը քյալին ցցած, կապը կտրած, գծված, ուխն ավազով, քարով, զիբիլով լիքը, էս կողմն, էն կողմն փընշացնելով, ճոթուելով, ջարդելով, տակ ու դրաղ ծամելով, բրդելով՝ մեկ թեն իր ծոցի, էն սև՝ մութն ու շանգը կոխած, խեանդ-խեանդ կտրատած փորն ու դոշը բաց արած, ծառով, թփով զարդարած ձորի գլխովը քցած, մեկ թեն էն նե՛ղ, շո՛ր, տխո՛ւր Կաքավասարի տակիցը որ ական թոթափել դուս չի՛ պրծնում, վազում,— ու հրո՛վ, սրո՛վ, բոցո՛վ, բրո՛վ, փռնշալով, մոնշալով, խոնշալով, քարի,՝ քարափի գլուխ վե՛ր հատելով, իր փորը խցկելով, վե՛մ, ապառաժ իրար ծեծելով, կայծակին տալով, ճշալով, ճռնալով, թնդալով, դղրդալով,— ցած ափները, սասանահար գետինը պոկելով, պոճոկելով, քրքրելով, քրքրվելով, կենդանի, անկենդան, իսան, հայվան գետինն զարկելով, բամբաշելով, խլացնելով, քառացնելով, սրսրթացնելով, վրվրթացնելով՝ վառված, կրակված աչքերը արնով լիքը, յալը ցցած, ատամները դճտացնելով, կրճտացնելով, դաշտ ու տափ դրմբացնելով, դրնգացնելով, դմբմբացնելով, դնգդնգացնելով, ու կայծակի թուրը բերնին բռնած, վրա պրծած որ չի՛ գալիս ամեհի Զանգին ու Զորագեղ մտնում, որ Հայաստանի սուրբ գետինը ոտնատակ տվողին, մեր նախնայաց մաքուր գերեզմանները քանդողին, կործանողին, մեր նահատակաց սուրբ, անմեղ, արդար արինը թափողին, կիսորողին, մեր աստվածաբնակ տաճարները, Եկեղեցիքը ավերողին, ապականողին, մեր հոյակապ թախտերը, քաղաքները իւղողին, փշացնողին, մեր անճար, օրվան հացին կարոտ, Լթիմ, ցրված, սասանած, գերի ընկած, հարամու, թշնամու ձեռին կոտորված, երկրե-երկիր կորած, փշացած, խեղճ, անտեր ազգի տունը քանդողին, հողի հետ հավասարողին՝ ու մեր չար հարամու բունը, անօրեն թշնամու տունը, մեր արինը խմողի թախտը, մեր աշխար-

քը քանդողի ամարաթը, նրա արինաշաղախ բերդը, նրա ոսկորաշէն բուր-
ջը, նրա դողաբնակ տեղը, նրա գազանաբնակ հողը՝ քանդի՛, տապալի՛,
փշրի՛, ավերի՛, տակ ու գլուխ, գլուխ ու տակ անի՛, քարեքար, պատեպատ
տա՛, հիմնատակ, բրիշակ անի՛, կլանի ու՝ նրանց միջի ըլողներին, դրսի
թաշածներին, գլխումը բուն զնողներին, տակումը բուն մտնողներին՝ քշի՛,
տանի՛, սբբի՛, ողողի՛, թիթա-թիթա, փառչա-փառչա անի՛ ու մեր խեղճ աշ-
խարքի, մեր ողորմելի ազգի աղի արտասուները սբբի՛, էրված, խորովված
սիրտը հովացնի՛, զովացնի՛, մեր հազար տարվան թունալից, անբժշկելի
յարեն կտրի՛, վերջացնի՛, որ հազարների, բյուրավորների ցավամաշ հոգին
ուտում, կեղևքում, մաշում, տոչորում, սաղ-սաղ, դալար ու զվարթ՝ էս ան-
գո՛ւթ ազգին, անողո՛րմ գաղանին շատ տարի, շատ դար դուրբան էր տա-
լիս, վերջացնում:

Գիշերվան մութը գետինն առած ժամանակին, որ մարդ իր շվաքիցն
էլ սասանում, սարսափում ա, ու բազի դիվահալած, մահատագնապ ան-
ցավոր՝ երեսին խաշ հանելով, Հավատով խոստովանիմն ասելով, սրբոց,
մարգարեից անունը տալով որ Զանգվի կարմնջի վրովը անց չի կենում ու
Կոնդի շոր դարդուսը նի ըլում, սարսափը ջանն առած, լեզուն բերնումը
սառած, աշու կողմն՝ Երեանու զարհուրելի բերդն ու թուրքի գոռխանեքը
(գերեզմանատուն), ձախու կողմն՝ զնգերը, ջաղացները, որ շեն ձորումը
թխիխկացնում, չխշխկացնում, ու փոքր ինչ հեռու՝ շանգը կոխած, կամա-
բակապ համամները ու տխուր Զորագեղը՝ փոսումն ընկած, ձենները
փորըները քցած, առաջին՝ Երեանու Շհարը, տրտում, դառնավարամ սգի
քողն երեսին փռած,— որ շեն երևում, հենց իմանաս, բոլորն անդունդն
ա գնում, բաթմիշ ըլում, քանի մարդ բարձրանում ա, վեր ըլում,— ու
հեռվանց որ արթուն շները տների կտրներիցը շեն վնգվնգում, օռնում,
հաշում, ղշղրու տալիս, էլի ձենները փորըները քցում, բարակ ձգում, զլում
ու քթերիցը իրանց տխուր, սարսափելի կոնգոռնալը դուս թողում, նվում,—
որ սուր-սուր սարերի, թափեքանց գլխերներիցը, տակըներիցը սովամահ
գիլանը ֆորսի հոտն առած, փրփրած, անկուշտ բողաղներն ու ոխըները
շեն բան քցում, ոռնում, շան պես կոնձկոնձում, որ նրանց խաբեն, մոտ
գան, ներս մտնին՝ կամ իրանց գզգզեն, պատառեն, խեղդեն, դաղըթմիշ
անեն, կամ մեկ անմեղ գառն, մեկ կաթնակեր, ճամփեն մոլորած, տունը
կորցրած ֆորթ, կամ մեկ նախրիցը ետ ընկած, քուշում կամ քարի տա-
կի կուշ էկած արդար կով, կամ առելս յաբու, կամ ծնած ղսրաղ, կամ մեկ
բեզարած, իրան համար հանգիստ, խաթրջամ նստած արոճող ոչխար
գտնեն ու լալին, կամ մեկ շատ բանացրած, հալից իսպառ ընկած, տի-
րոջիցը խռոված, տալից պուս արած, էստեղ-էնտեղ շոր-շոփ, ժերը սուր

փուշ կրծելով, ծամելով, ղոթոր անկաջները թափեթափ տալով, իր սև օրիցը բեղարած, ձևոք վերցրած, անատամ, անպոչ, անլեզու, հայվան՝ մեկ խղճալի է՛շ, պարապ ուստ բերեն, հետը խաղան, ծլունգ-ծլունգ ըլին, ջահելությունը միտքը քցեն, որ մեկ քեֆը բացվի, սաղը քոֆի, ու հետո իրանք իրանց բանը տեսնին, մաքրազարդեն։ Սրանց սոսկալի ձենի հետ էլ որ ծուրի միջիցը, քարափների արանքներիցը, ապառաժների գլխներիցը, բաշերիցը, թփերի, քուլերի տակերիցը, դզերիցը, շուերիցը, բներիցը մեկ կատաղած արջ կամ խորամանկ աղվես, կամ վախուկ շախկալ, կամ մեկ ամենի քաֆթառ, կամ գլխիցը ձևոք վերցրած ալապաստրակ իրանց սոսկալի, վարզանդելի ձեններն իրար շեն խառնում, գոռում, մոռում, բռռում, մնկմնկում, ճնկճնկում, ճշում, խառանշում, բառանշում, բողոռում, ճղղոռում,— կամ անքուն աքլորները իրանց տիրոջը կամենալով արթուն պահպանիլ՝ լեղապատառ, սոսանահար վախտ-բեվախտ որ շեն թրալըրտում, թնդները թափեթափ տալիս ու ճղլանի ձենները նեղ բողաղներիցը՝ մեկ խոր ձորից, մեկ փոսից, մեկ բաշից լա կտրից հանում, կանում, անկաջ դնում, էլ ետ ծղրտալով կանում,— կամ հիմիկ ռսի սաղաթը, էն ժամանակը թուրքի դարավուլ սարվազը, ինչպես գերեզմանիցը նոր գուս էկած, գիվանոնց ճանկն ընկած, ոտ ու ձևոք կապած, սուրն առաջին հանած, մահապարտ մեղավորի պես որ ուղղւմ ըլին՝ հոգին հանեն, թե բերանը բաց անի յա ծպտա, սևամորթ փափախը խոր, քիթը քցած, աչք ու ունքը կալած, ծանր, կամաց, սուս, փուս՝ ոտները փոխելով, աչքերը տորբելով, քնահարամ արշտոտալով մեկ մութը պուճախից կամ մեկ բուդկի տակից որ գլուխը չի՛ հանում ու խուլ, խոր, զարհուրելի, փոքն ընկած ձենով «Սլո՛ւ-շա՛յ» կամ «Խարա՛ւ-դա՛ւ, սա՛ւ-հն՛-սա՛ւ» գոռում, կանում,

Որ քամին մեկ կողմից, բուքն ու բորյաղը մյուս գեհից, ինչպես կատաղած դահիճ, սրարծակ դամշով, մաթրախով, թոփով, մզրախով՝ սարերի գլխներիցը, ձորերի միջիցն թո՛ղ, ա՛վազ, հո՛ղ, ա՛ղբ, ղի՛րիլ առաջն արած՝ փոսերիցը հանում, պատեպատ չի՛ տալիս, դետնիցը պոկում, քարափին խփում ու՝ ծառերը ջարդելով, խոտերը ճոթոնելով, դետինը ճղելով, մեկ ճուղք մյուս ճղքի, մեկ պատ մյուս պատի, մեկ տախտակ մյուսին չի՛ սաստիկ կպցնում, թրխկթրխկացնում, զրխկզրխկացնում, մեկ կաքարափին քարով բռնցքում, մեկ էն սարի գլխին դմբգում, բամբաշում, զրխկացնում, թրխկացնում ու մեկ կիտուկ հող, ալազ՝ շունչդ քաշելիս կամ աչքդ բանալիս, էրկու ձևով բերանդ ու բաց քիթդ չի՛ խցկում, լըցնում, շունչդ կտրում, քիթդ կալնում, փակում, աչքերդ խավարացնում ու անկաջիդ տակին թոփի գլուխի պես կամ սուր նետի նման վզվզալով,

դզդզալով ետ դառնում շուտով, երեսիդ էնպես խփում, որ աչքերդ մըթնած՝ կեծակին են տալիս, ու դու տեղնուտեղդ չե՛ս շշմում, շշկում, թըմբըրում, սասանում, քար կտրած մնում ու սառած կանգնում, ու աներեւույթ թշնամիդ էլ ետ ձին շափ քցած, էլ ետ հրեղեն բոցով որ չի՝ սարերի, ձորերի ջանին դաստ անում, հասնում, թակում, մեյդանը բաց անում ու՝ թնդում, դըրդում, շաշում, շառաշում, ճայթում, կատաղում, փրփրում, խոնշում, դոնշում, գլուխը թափեթափ տալիս, նայում, ձենը կտրում,

Որ աչքդ կիրացած, ջանդ սասանահար, խելքդ թռած՝ հանկարծ, ինչպես մեկ խոր քնից, գլուխդ ահիվ, սասանամամբ չե՛ս բարձրացնում, առաջդ քցում ու՝ ամեն մեկ խորից, փոսից, ամեն մեկ ճեղքից, մութը արանքից էս կողմն, էն կողմն՝ հեռու տեղերից, ծառերի տակից, բաղերի միջից, սարերի գլխից, Զանգվի դրաղներիցը ծիրանի փետի շաղ ալավը, կրակի վառ բոցը հրեղեն ձողու պես վովաւում, խավար գիշերը թրի պես ճղելով, սև մութը, թանձրամած ծուխը, պեծն ու վառ կայծակը վերըվեր չեն խփում, ձորերն ու երկինքը կրակում ու՝ խավարը կոխած սև խոռոչների, բերանները բաց էրերի, օձի պես ոլորված ճեղքերի, քաջքի պես ճուլոյակ էլած, շանգրները դես ու դեն քցած, մազերը խճճված, ծամերը կախ ընկած, դռ ու ծիծ ետ ճոթում՝ բարձր ծառերի, դիվի պես երեսը դեմ տված կանգնած, անահ, անվախ, սուր, ցից, իրար վրա թինկը տված, երես-երեսի դրած, բերան-բերնի խփած, խավարադեմ ծոցները բաց արած, ատամները սրած դարհուրելի Բաւափների սոսկալի սֆաթները չեն բաց անում ու էլ ետ խփում, ու էլի՝ խելքը ցնդած, ընկնավորի (թուլացկոտ) պես շատ թրպրտալուց, ծեծվելուց, դես ու դեն գլորվելուց, դրժտացնելուց, ղնջոտացնելուց հետո իրանց-իրանց էլ ետ աչքըները չեն խփում, տազ անում, անշունչ, անսաս մնում, դադարում:

Ու է՛ս հազադին, է՛ս սարսափելի սհաթին, որ բազի վախտ էլ երկինքը իր ալեկոծությունը չի՝ սկսում, սարերը ջարդում, ամպերը տրաքացնում, կեծակի լախտին աշխարքի շորս կողմի գլխին վեր հատում, փշուր-փշուր անում, ու Զանգին, սարսափելի Զանգին էլ որ մեկ կողմից չի՝ գոռում, մոնչում ու թուլ ձեռները, անկազմ ոտները քարեքար տալիս, թող, դուման անում, բառանշում, ու քամու վզվզոցը, երկնքի տրաքոցը, քարափի ճոճոցը, սարերի դրմբդրմբոցը, ձորերի զրնգզրնգոցը, ծառերի խշխշոցը, էրերի խոնշոցը, դնգերի, ջազացների թրխկթրխկոցը, գետնի վրզնդալը, տների թնդալը, պատերի տրաքտրաքոցը, շների, գիւանոնց, արջերի, դարավույների, աքլորների ծղրտալը, ճչալը, ծվալը, բառանշիւր, խառանշիւր, վնգվնգոցը, կոնձկոնձալը, ճնկճնկալը իր ահագին ձենի հետ

չի՛ խառնում, ուրուում, փորը քաշում, էլ ետ, մեկ րոպեից հետո, հազար կողմերով դուս փշում, ցանում ու սարերի, ձորերի, քաղաքների բերանը էլ ետ լեզու դնում, էլ ետ շունչ տալիս, որ իր քաղցր ձենը քաշեն, դամ անեն, իրանց դժոխային քեֆն արամիշ անեն, պար գան, ծափ, ծիկա տան, ծղրտան, դիժինա քցեն, քեֆ անեն, խնդան, ցնծան,

էս հաղալին, որ աստված ո՛չ շհանց տա, մեկ անծանոթ անցավոր որ Կոնդի դուզը չի՛ նի ըլում յա Ասլրանքափուսիցը՝ վեր գալիս, որ Զանգ-վի վրովն անց կենա, աչքը շաղվում ա, գլուխը շվարում, ու հենց իմա-նում ա, թե մեկ ահագին սար վրեն փուլ էկալի էլ ո՛չ առաջն ա տեսնում, ո՛չ ետևը։ Քարացած, փետացած՝ մնում ա տեղնուտեղը սառած, ցցված։ Ինչպես երազում՝ մեկ հեռու, խոր տեղից մեկ խուլ դղրդոց անկաջդ ընկ-նի, ու հենց իմանաս, թե երկինք, արեգակ, լուսին, աստղեր իրարոցով դիպան, փշրեցին, փշրվեցին, կոտրեցին, կոտրվեցին ու զոդալով, դոռ-զոռալով, պատռելով, պատռվելով վեր թափեցին, ու՝ անդո՛նդ, դժոխք, արքայություն, տարտարոս, հրեշտակք, դիվանք, սերովքեր, քերովքեր, Սաղայել, Սաղանայել, սասանած, սփրթնած՝ հրեղեն սրով, բոցեղեն թրով, ամպով, կայծակով թոթափում են, վեր ընկնում, որ աշխարհս լերջացնեն ու հետին դատաստանի տեղը պատրաստեն, որ Աթոռ աստ-վածությանը իջանի, բազմի ու անիրավ՝ մարդիցը հասար պահանջի, որ

* Ասլրանքափուսն Ապովենց մենծ իզու տակին ա։ Քանաքոցիք պատմում են, թե մեկ չորան, լըը րարձած, տուն գալիս, տեսնում ա բիրադի իրան աղաքին մեկ դուռը բաց էլալ։ Մտնում ա ներս, աչքդ րարին տեսնի։ Զավահիր, մարգարիտ, ոսկի էնքան ա, որ էլ հասար չի՛ կա։ Իշի բեռան մոխիրը դեն ա ածում մեր քախտավոր իշարածը ու խարաբերը պրտե-պրտենկ ջավահրով լցնում, դուս գալիս։ Մի թիչ տեղ որ գնում ա, ձեռի փետը միտն ա ընկ-նում։ Աչքը չկշտացած՝ էն փետի խաթեր ետ ա դառնում, հենց ուզում ա, որ դուս գա, էլ դուռը չի՛ կա։ Նա էն տեղ ա իր սե օրը լաց ըլում ջավահրի միջում, իշարածի խաթունը՝ տանը, շունքի անբան լըը ի՛նչ կիմանար, թե վրինը ջավահի՛ր ա, թե աղք. տեքալով որ տուն չէկավ, դռանը անկաջները կախ տրած կանգնեց, ազիզ խանումի լեղին պատռեցավ, որ տեսավ, թե իր սիրելի մարդը չի՛ կա։ Քիչ էր մնացել, որ իր գրաստին էլ խոկի, բիրդանբիր մեկ զատ պսպղացու էնպես իշին ուրիշ մարդ թագավորություն կտար, ամա մեր տանալի-կինը լուսնու իր օրումը մարդին էլ չէր էնպես մուրազով, կուշտ փորով պաշ արել, ինչպե՞ս մեր էլ աղային, ու նոխտիցը բռնեց, տուն հրավիրեց։ Էնչ էս սիրովը դարմացած՝ լեզու էլալ ու, ինչ որ անց էր կացել, պատմեց։ Աստված իշարածի դատաստանը քաղցր անի ու ամեն քրիստոնեի էնպես մեկ իշարածի դատս բերի։

Մեր դեղեցիք էս էլ են պատմում, թե էս տեղ էր, որ մեկ րիգուն, բազարիցը գալիս տեսան, որ իրանց Ապով պալը, որի լավությունը հազար բերան էսօր էլ պատմում ա, ետին շունչը հասած՝ վեր էր ընկել։ Որդու հարսանքավորը տունը լցվել էին, որ հոր մեկիցը ուսըներին դրած բերում են։ Հարսանիքը սուգ ա դառնում։ Էնպես են ստում, թե դեղել են։

հենց իմանում ա, թե աշխարհն իրն ա, ինչ ուզենա, է՛ն պետք է անի,— էսպես ա ողորմելի անցավորի հոգին ու սիրտը խառնվում, երկրից երկինքը գնում, իր վախճանը տեսնում ու արյան քրտինքը երեսիցը՝ մեղա ասելով, իր մեղքն հիշելով սրբում, երբ աչքի առաջին կամ Քանաքեռ ա բացվում, կամ Նորագեղի դուզը:

<2>

էսպես մեկ սարսափելի գիշեր էր, որ Ապովենց Հարությունը՝ Քանաքեռու աղնվական անձանց մեկը, Ապրանքափոսիցը դուռ էկավ, մտավ իրանց մենձ իգին, տեսավ կատեպանները (բաղմանչի) բոլոր քնած են, էլ դիմիշ շարավ, որ նրանց վեր կացնի, ինքը, քյահլան ձին տակին, ասեց՝ մեկ Գորգոշանը դիպչի յա բանդը գնա, տեսնի, թե ջուրն ընչի՞ չի՞ գալիս: Մութն էնպես էր գետինն առել, որ մատդ կոխեիր մարդի աչքը, չէ՛ր իմանալ: Բայց բոլոր քարերն էլ, որ բերանները բաց անեին, նրան չէ՛ին կարող վախացնիլ, է՛ն աներկյուղ սիրտն ուներ մեր քաջ հայազգին: Թուրք ու հայ կսօր էլ կասեն, թե նրա ո՛չ սրտին, ո՛չ լեզվին սարն էլ չի՞ դիմանալ: Բաղերի գլխովը տվեց մեր սրտոտ իգիթն ու հասավ Գորգոշանի գլուխը. ջրի բաժանվելու տեղն էս էր: Տեսավ, որ էստեղ էլ ա ջուրը պակաս: Հենց վերի եկեղեցու գլխովը պտտեց, որ մեկ բանդին հասնի, ջուրը կապի, աչքը որ ևտըր չբցեց, մնաց տեղնուտեղը սառած: Չէ՛ր գիտում, թե ի՞նչ տեղ ա: Ուզում էր ետ դառնա, սիրտը չէ՛ր տալիս, ամոթ էր համարում իր գլխին. ձիուն էր զոռ անում, ձին անկաջները խլշացնում, փրնշացնում էր, ետ վազում: Չորս կողմը բոլոր մութն ու խավարը կոխել էր, բայց եկեղեցու գլուխը արեգակի պես փայլում, ճաճանչում էր:

— Սո՛ւրբ Մարիամ Աստվածածին, քեզ եմ կանչել,— ասեց բարկալաշտ հայազգին, ձիուցը վեր էկավ, մեկ դրադ տեղ կապեց, ու երեսին խաշակնքելով՝ մտավ գերեղմանատունը:— Աստված ձեր հոգին լուսավորի, ա՛յ արդար ննջեցալք,— ասեց ու մտավ ժամի հայաթը:

Քանի Քանաքեռու աստղը ծովել, հազար հարուստ տանիցը քառասուն տուն էին մնացել ու էն էլ աղքատ, ողորմելի, օրին հացին կարոտ, էս սուրբ եկեղեցին էլ մնացել էր ամալի: Տարեներ մի անգամ էին էնտեղ ժամ առում, էն էլ սուրբ Աստվածածնի տոնին: Էստուր համար դուռ ու հայաթ բաց էր մնացել: Հենց մեկ քանի ծունր դրեց, էրեսին խաշ հանեց ու ուզում էր, որ սեղանն էլ համբուրի, գնա իր բանը, էնպես գիտես, թե թեիցը քաշեցին: Էնպես որ սառած, կանգնած մնաց ո՛չ, հանկարծ մեկ երևիսի ձեն ընկավ անկաջովը: Կարծում էր, թե երազ ա տեսածը, յա

միտքն ա իրան խաբում: Մի քիչ էլ որ անկաջ դրեց, մեկ ուրիշ ձեն էլ ընկալ անկաջը, ու պարզ լսում էր, որ մեկ երեխա՝ ձենը փորն ընկած, հեկեկում էր:

— Նա՛նի ջան, նա՛նի. ա՛խր մի աչքդ էլա բա՛ց, ա՛յ քո շարը տանիմ: Մեզ ո՞ւր բերիր էստեղ. էս մեռելները հո մեզ կուտեն. մեր ճարն ո՞վ կըլի, որ դու էլ քնում ես, աչքդ չե՛ս բաց անում: Վե՛ր կաց, գնա՛նք տուն, քանի՞ լաց ըլիս, քանի՞. մեր ափուն հո կորել չի՞, էլ ետ կգա, ի՞նչ էս էդքան սուգ անում: Մեզ թաղի՛ր, նա՛նի ջան, մեզ մորթի՛ր, ջուրն ածի՛ր. մեզ հարամին կգա, կտանի, մեզ ի՞նչ կանես էս շուրմը: Նա՛նի ջան, նա՛նի. էդ սի՛րուն երեսիդ ղուրբան, ընչի՞ չես մեկ խոսք էլա ասում, ախր քո երեսեքը չե՛նք, ի՞նչ արինք, որ էդպես մեզանից նեղացար: էլ քո սիրտը չե՛նք կտորիլ, քո հոգուն մատաղ, թաք ըլի մեզ սիրես, մեզ պահես, մեզանից էլ չխոռովիս:

Ա՛խ, էնպես զարհուրելի սհաթին ո՞ւմ անկաջն էս ձենն ընկնի, որ սիրտը շտրոքվի, շխորոքվի: Նազուն էր, ա՛յ իմ սիրելի կարգացող, էս մերը, որ երեսեքը սուգ էին անում: Թե դու էլ սիրտ ունիս, չե՛ս ասիլ, թե շինովի ա էս սլատմությունը:

Սե՛րը, սուրբ սե՛րը, որ բալասանի պես կենդանացնում ա մարդի սիրտը, ու թրի պես կտրատում, սե՛րը, ի՞նչ ասես, որ շանի: Ի՞նչ կրակ կարա անսեր սիրտը տաքացնիլ. ի՞նչ ջուր կարա սիրով վառված հոգին դինջացնիլ, հանգցնիլ: Սիրով վիրավորված սիրտը ո՛չ հողից կվախենա, ո՛չ գողից. ո՛չ ահ գիտե, ո՛չ վախ. ո՛չ սրից երեսը կդարձնի, ո՛չ ջրից: Քանի շատ ա սերը, էնքան քաղցր ա տանջանքը: Սերին ի՞նչ կդիմանա, որ մահից վախենա: Սիրելուցդ զրկված վախտը հողն էլ ա բերան առնում, քեզ ուտում, քարերն էլ են աչքումդ մզրախի պես ցցվում, քաշած շունչդ էլ ա քեզ կրակ դառնում, էրում, փոթոթում, քո մարմինը քեզ գերեզման դառնում, քո սիրտը՝ քեզ դժոխք, քո աչքը՝ քեզ արյան ծով, քո ձենը՝ քեզ ամպ ու որոտումն, մրրիկ, փոթորիկ, բաս Նազուն կարո՞ղ էր առանց Աղասուն կենալ, ասած խոսքը, նրա հետ կապած ուխտը չկատարի՛լ: Ճշմարիտ սիրողի մեծ մուրազն հենց էն ա, որ իր սիրելու խաթիր մեռնի. Նազվի սիրելին էր հողումը, է՛ն թագավոր տերը, է՛ն աշխարհի աշքի լիսը, բաս նա կարո՞ղ էր, առանց նրան, աչքը բաց ու խուփ անի՞լ կամ մեռած, գնացած շունչը երկար քաշի՞լ:— Գլուխը դրել էր գերեզմանի վրա, երեսեքն առել դռնի տակը, լիսն էկել էր, շորս կողմը բռնել, բայց ողորմած երկինքը դեռ չէ՛ր կաճեցել նրա սուրբ հոգին առնի, ընչանք էն անմեղ էրեխեքանցը մեկ տեր լիս կրնկներ: Նա էլ հո գլխըներին կանգնած էր: Մեկ ա՛խից ավելի էլ ո՛չինչ չիմացավ էս էկողը: Ծրանի՛ էն դերեզ-

մանին, որ էսպէս կսիրեն: Ծրանի՛ էն հողին, որ երկու սիրելու մարմինը էսպէս իստակ, անարատ կտանի, կպահի, որ աստուծո առաջին սլարգերէս դուս գան, մեր ևրկիրն էլ, որ երկնքի բիրն ա, մեր հոգին էլ, որ աստուծո սուրբ պատկերը:

Նազդուն էլ գնաց, Աղասին էլ, նրանց էրեխեքանց տերն էլ աստված հասցրեց, աստված կթողա՞, որ իր որդիդ կորչի՞ն: Մենք էլ մեկ օր կերթանք, մենք էլ, ա՛յ իմ սիրելի հայրենակիցք. ասա՛, որ Աղասու պերեզմանն էսօր քո աչքիդ առաջին էլ ըլի. դու շնա ա՛խ քաշիլ, ողորմի տալ ու մտքումդ ասիլ. «Ի՞նչ կըլեր, ես էլ քո ընկերների մեկն էի էլել, իմ Հայրենիքը սիրել, իմ ազգին լավություն արել, որ ինձ էլ էսպէս սիրեին, իմ անունն էլ էսպէս աշխարհի միջումը փայլեր»:

Գանձ ու հարստութիւն, պատիւ ու նշան, իշխանութիւն ու մեծութիւն մինչև գերեզմանի դրաշն են մեզ հետ ընկեր և ո՛չ բարեկամ: Սառը պատանը երբ որ աչքդ փակեց, էդ հոգելից աչքին դուրբան, ա՛յ իմ Հայկա ազնիվ զավակ, տխուր զանգակը երբ որ քեզ ժամը տարավ, քո պայծառ ևրեսը երբ որ մահվան դեղնութիւնն առավ, քո անոշ լեզուն երբ որ փետացավ, սիրուն արեղ երբ որ մեր մտավ, դագաղդ՝ գերեզմանը, մարմինդ՝ հողը, հոգիդ ևրկինքը գնացին, դինջացան, էն սգավորքն էլ կդինջանան, որ քո խաթեր իրանց սպանում էին, ու նրանք էլ որ մեռնին, խունկն ու մոմն էլ վրիցդ կպակսի, ժամ-պատարագն էլ: Կարելի ա, որ էն քո վրա անսիրտ, անբիշար ման էկողների, խնդացողների շատը նրանք են, որ հացդ ուտելիս, բարութիւնդ վախելիս քո սաղ վախտը ուղում էին ոտդ համբուրեն: Աշխարհն էսպէս ա: Քո գո՛րծքը, քո գո՛րծքը միայն քո անունը կպահեն: Հայրենասիրութիւնը միայն քո հիշատակը կտոնի, ազգասիրութիւնը՝ քո արածը կենդանի կպահի, քեզ սրբի տեղ պաշտիլ կտա: Հայրենյաց հողը քո անգին ոսկերքը, քո սուրբ գերեզմանը ամեն անց կենողի առաջին կկանգնացնի ու մատով ցուց կտա.

— Թե ուղում ես քեզ էլ էսպէս սիրեմ, գգվեմ, դու էլ ինձ սիրի, ինձ պայծառացրու՝ ի՛մ սիրելի որդակ:

Աղասու սուգն արինք, պրծանք. ա՛խ, նրա պես հայազգի հիշատակը, նրա պես անմահ հսկայի պատմութիւնը ե՞ս չպետք է գրեի: Ծրանի՛ էն սհաթին, որ մեկ ազնիվ հայի ծնունդ իմ անպիտան լեզվի վրա բարկանա, իմ անպիտան գրութիւնը դեն քցի ու ինքը նորեն էնպէս գրի մեր քաջ հայերի պատմութիւնը, որ լսող-կարդացող վառվի, բորբոքի, զարմանա, հիանա ու էն գրողի զաւան ու գիրքը, ինչպէս Պետրարքինը, մասունքի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի: Սերն էր, որ ինձ համարձակութիւն տվեց, որ գրեցի, թո՛ղ կարդացողը պակասութիւնս երեսովս չտա:

Գնա՛նք մեկ Զանգվի դրաղն էլ, մեկ մեր սուրբ Զանգին էլ տեսնի՛նք, մեկ նրա ձորն էլ օրով տեսնի՛նք, շունքի գիշեր էր, որ վրովն անց կացանք, գիշերվան տեսածն ու ցերեկվանը մեկ չի՛ ըլիւ. մեկ էլ մեր սուրբ Հայրենյաց հողը մտնինք, հետո ձեռ-ձեռի տա՛նք, սիրտ-սրտի, իրար գրկե՛նք, դոշ-դոշի տա՛նք, ու որ արտասունքը մեր աչքը կալնի, ցավն ու կսկիծը մեր բերանը փակի, սար ու ձոր մեր ձենը խլեն, ու թե մեկսու-մեկս երկնքումն ըլի, մյուսը՝ գետնքումը, ո՛ր լուսնի տակին որ կանգնի, ո՛ր աստղին որ նայի, ո՛ր ծովի դրաղին նստի, ո՛ր սարի գլխով անց կենա, աչքը երկինքը քցի, ձենը՝ փորը, ու առաջին ա՛խը, առաջին կաթը, որ թափի կամ բերնիցը դուս գա, է՛ն ըլի, որ ասի.

— Բա՛րեկամ, բա՛րեկամ, դու գնացիր, ես մնացի. ասած խոսքդ գետինը չի՛ քցեցի, Հայրենյաց սերը միշտ սրտումս ունիմ, Հայրենյաց ուղուրին կյանքս ետ եմ դրել, Զի՛ դարդ անես, չի՛ ցավիս, ինձ հիշես, կարողություն խնդրես:

<3>

Զանգի՛, Զանգի՛, գեղեցիկդ իմ Զանգի՛, Քո երկնանման երեսը տես-նելիս, քո տխուր ձենը լսելիս, քո սուրբ ջուրը բերան առնելիս, քո ծաղ-կազարդ ձորերի միջումն, քո զորավար սիւների դրաղին, քո սիպտակ, լուսաթաթախ փրփրի տակին, քո պարկեշտ Մամբու ափին, քո խնկա-հոտ ծառերի տակին, քո անմահական ծաղկների միջին, քո էդ տրտում, դառնավարան լացի, բոթի, սգի ձենն առնելիս, քո սիրուն աչքերի աղի արտասունքը տեսնելիս բաս ի՞նչ կըլի, որ քո բախտավոր, վաղուց հե-ռացած, մեր գլխիցը պակսած մեծույն, քաջագոր, աշխարհասասան, ան-հաղթելի, անպարտելի իշխանաց, աշխարհակառույց թագավորաց, մե-ծագույր, քաջաբազուկ հսկայից, տարտաթախ, վատաբախտ, թշվառացյալ, գերելարյալ, տատանյալ, տարտամյալ, զուրկ, թափուր, սրախողխող, քարակոշկոճ, հայրենամերկ, կենսակորույս, տնանկ, սգավոր, աղքատ, չբավոր որդիքը ու թոռունքը մեկ միտք անելն, գլխըներին վա՛յ տային, իրանց սև օրը լաց ըլեին, թե ո՞վ քեզ առաջ՝ ուրախ ձայնիվ, բարձրա-դիր ճակատով, երկնանման պատկերով, արծվահայաց աչոք, հսկայա-կան դիմոք, քաղցրամոք ժպտիվ ողջույն տվեց, քո համն առավ, <քո լեզուդ ծծեց, քո ջուրը խմեց,> քո ծաղկընկնիցը խնդալով, ցնծալով հոտ քաշեց, որ քաղցրահամ պտղըները ախորժանոք ճաշակեց, քո հով, զո-վարար դրաղին էկավ, բազմեց, քո սուրբ, անարատ գիրկը համբուրեց, քո անուշահոտ վարդը, քո պարկեշտ մանիշակը ողջագուրելով, խանդա-

դատելով քաղեց, <ծոցը դրեց,> ու սկերճ դիմոք, վսեմ ծանրությամբ իր քաջ բազուկը վրեղ մեկնելով, տարածելով ու՝ իշխանական զորությամբ, խորհրդածու ուշիմությամբ էդ սուրբ ափներիդ, էդ ազնիվ ձորերիդ, էդ անդրափնի քարափներիդ սուր նայելով, էդ անահ, քաջ սրտիդ, էդ փրփրուն, ամեհի, սարսափելի ալյացդ երկաթ հիացյալ, ապշյալ մնալով՝ խրոխտ ձայնիվ, հյոր շրթամբբ, վճռահատ, ազդու բարբառով, երկնալից բերանով, բերովբեական լեզվով գոչաց.

— Հրազդա՛ն, դո՛ւ ես իմ այսուհետև նազելի՛ բնակարան:

Այս քա՛ջ բազուկ, այս լայնալի՛ճ աղեղն, այս նեոտ երեքթեան՝ այս կուրծ քաջակո՛ւտ, ամո՛ւր, այս աշխարհասասան՝ անընկճելի՛, անվանելի՛ հսկայից սիրագումար դասք, քե՛ղ լիցին յայսմհետէ պահապան, պաշտպան՝ սիրալի՛դ իմ Հրազդան: Յնծա՛, դուարճացի՛ր, բերկրեաց, փարթամացի՛ր, հրճուեաց, զուարթացի՛ր, գեղեցի՛կդ իմ Հրազդան: Թո՛ղ ծոց ըո ցնծալից, թո՛ղ դաշտ ըո դուարճալից ոռոճացի՛ն, ծաղկացի՛ն. ընծիղեցեցն՝, բողբոջեցեցն՝ պտուղս հազարաւորս, սերմանիս բիրաւորս՝ ի կերակուր իմ սերընդոց, ի ցնծութիւն իմ դաւակաց, ի վայելչութիւն իմ աղանց դիցադանց: Իմ տո՛հմբ ժառանգեցեցն յայսմհետէ զայս դաշտ երկնատիպ, իմ շառաի՛ղք եղիցի՛ն քեզ թշնամայա՛ղթ խնդակիցք: Այս լերի՛նք երկնամբարձք եղիցի՛ն իմ պատուարք մշտահաստատք. այս դաշտավայր չքնալադէմ՝ իմ քաղցր օթեան: Քո ձո՛ր ծաղկածին՝ իմ նաւիկի զբօսարան: Իմ անուն կնքեցեց՛, դրոշմեցեց՛ զայս մաքուր, վայելազեղ սահման, զի ո՛չ գտի երբէք ի բոլոր ուղիս, յերկարատև շուս իմ բացական՝ սմա հանգունատիպ տեղի յարտնման. սա՛ կոչեսցի՛ այժմ և յայսմհետէ, մինչև ցօրն յաիտունակա՛ն՝ Հայաստա՛ն...

Զանգի՛, Զանգի՛, անողորքելի՛ իմ Զանգի՛. սի՛րտ իմ մորմոքի, աղի՛ք իմ գալարին, ոսկե՛րք իմ քստմնին, ո՛ւշ իմ աղմկի, հոգի՛ իմ բորբոքի. տուայտի՛մ ի ցաւս, վարանի՛մ ի ծուփս, հառաչե՛մ լալով, հայցե՛մ ողորալով. ա՛ռ զիմ արտասուս, տո՛ւր ինձ սփոփ, յոյս— Քանի՛ցս, քանի՛ցս կանգնեալ ի վերայ ահեղատեսիլ քարածայոցից քոց, իայտալով ի ծաղկանկար, երփներանգ ծոց ըո հրաշագեղ, մինչ տղայն էի, խնդայի, խաղայի, ցնծայի՝ զմայլեալ, ապշեալ, մերթ ևս զարհուրեալ, սասանեալ, յահեղ-զեղեցիկ դէմս ըո դայրադին, ահի, սարսափմամբ, կամ ի գիրկս ծնողաց վազէի, կամ խնդութեամբ, ցնծութեամբ յալիս ըո կայտոէի,— այժմ թանձր հառաչք և թախիծք <հոգետանջ>՝ կուտակեալք ի

* Զանգիւ <Հրազդան է անուն Զանգի գետոյն>:

մորկայոյց, վարանեալ սբտէս, առ քե՛զ համբառնան, առ քե՛զ գոչեն,
ի քե՛զ մեռանին, ի քե՛զ կարկամին:

Զանգի՛, Երա՛սխ, Հրազդա՛ն, Արա՛զ. կաթնահա՛մ ստինք մօր իմոյ
սիրելւոյ և գորովագութ ծնողի՛ Մեծինն Հայաստանի: Ո՛ր ձեր տիեզե-
րատօն անո՛ւն, ո՞ր այն ոսկեղէն դա՛րժ, ո՞ր դիւցազանք բո՛լլք. ո՞ր
հսկայից կաճա՛ռք, ո՞ր աթոռանի՛ստք, ո՞ր քաղաքք, ամբարտա՛կք,
<ո՛ր> բրգունք, ապարանք, կրկէսք երկնահօոսք, տաճարք պանծա-
լի՛ք, շէնք զուարճալիք՝ որք դձօքն պնդագոյն զօղիւ, հզոր ձեռամբք,
ամուր բազկօք, քնքուշ սրտիւ, խսնդակաթ սիրով, գորովաժպիտ դիմօք
պաշարեալ, պատեալ՝ խանդաղատէի՛նն, փարկի՛նն, ողջադուրի՛նն, փա-
ղաքշէի՛նն և գիրկս արկեալ զանուշահա՛մ, երկնատի՛պ ձերովք լանջօք՝
համբուրի՛նն զնոսա ի համբոյր սրբութեան, ի նշան սիրո՛յ մշտական,
ի ջերմեռանդն ուխտ մտերմութեան, հարազատութեան:

Զանգի՛ իմ, Երա՛սխ, Մասի՛ս, Ալագեա՛զ.

Դեռ կանգնի՛ք անմոռ՛ւնչ,

Դեռ հայի՛ք անշշո՛ւնչ:

Գնայ՛ք միամի՛տ, հոսէ՛ք ի մեր հօվի՛տ,

Սպանա՛յք ամպո՛ց, խիզախ՛ք ձորո՛ց,

Վառսագեղ ալեօ՛ք, կռտադի դիմօ՛ք,

Ոմն ձիւնալիա՛յլ, ոմն արծաթափա՛յլ,

Ոմն ի փողփողիւն, ոմն ի վրփրիւն,

Ոմն վանէ գերկիւն, ոմն ճնշէ զգետին,

Ոմն ի ձիւնեայ պսակ, ոմն ի ծաղկանց բազ՝

Յարշալույսին տես, լսեսին ի սլայծառ, հեզ՝

Ողջունէ՛ք միմեա՛նց, համբոյր տայ՛ք շրթանց

Ձեր սուրբ ստորտաց՝ խնկածին դաշտաց

Հայկազա՛նց վայրեաց, <սուրբ անդաստանաց>

Երկի՛ր՝ աւերա՛կ. դաշտի մեր՝ անբնա՛կ,

Անսի՛րտի, անուրմա՛ր՝ հի՛մ ևղէ՛ք վկայ՛ք

Կոռսեան ազգի՛, աւերման դաշտի՛

Ձե՛նա՛դ բաղա՛նց, հօօ՛ր իշխանաց,

Որոց զարմ և նիւ ի ձեռս թշնամեաց,

Ի բանտ, դառն յոնիր, անօրէն ազգաց

Ձոն եղև ի սուր, մտին ի բոց, հուր,

Թոյին զմեզ ի սուգ, յարեան արտասու՛մ,

Վտարիլ յայլ աշխարհ, զսուրբ Հայրենեալ վայր,

Սգալ, սղբերգել, կոծել, հեծեծել
 Ի հեռուստ աշօ՛ւ արտաստօ՛ւ մաշեալ,
 Աղկէզ սրտիւ, կարօտով մեռեալ:
 Զանգի՛, Զանգի՛, ֆա՛ղցր իմ Զանգի՛.
 Ի բոյղ հայեցեալ անյողողող նակա՛տ,
 Վառէինն ի գէնս հսկայֆ ֆաշամարս.
 Հայկազեան առնմի ընտիր սլառանեակֆ
 Զֆո ալիս տեսեալ անեղ-աղուորակ,
 Մղէին ի մարտ, վանել ֆաշայաղթ,
 Զինակո՛ւտ քազկաւ, տիգօֆ, ասսարաւ,
 Աղեղա՛մբֆ վառեալֆ, գրահի՛ւֆ զարդարեալֆ՝
 ԶԲելայն գունդ սահեղ սրոյ մատնեալ ի գոն.
 Ելին յասսարէզ, թշնամեաց ետուն գրոն.
 Ոսկեթել վարսիֆ, դարնեայ պսակօֆ,
 Պսակեալ զիրեանց գլուխ անվախնան փառօֆ,
 Ճեմեալ յերկնից խումբս՝ զվերինն վայելեն
 Զկեանս անտրտում, յերկրի կանգնելով
 Զանմահից անուն <գրաւեալ անձանց՝>
 Ի դարբս անանց, աննուրով ամաց:

Զանգի՛, Զանգի՛, հրաշագե՛ղղ <իմ> Զանգի.
 Դու գոյղ սուրբ նախանձ տակաւին տաժես,
 Դու անե՛ղ բնդմամբ տակաւին հերբես,
 Դղրդաս շարձակմամբ, մեծածայն գոշես.
 Քելէ՛Ն, Հայկազեան սերո՛ւնդֆ ֆաշագունֆ,
 Առէ՛Ն գէն, զասպա՛ր՝ զաւա՛կֆ քարեսնո՛ւնդֆ,
 Հարէ՛Ն, փշրեցէ՛Ն զթշնամեաց ձեր գունդ,
 Տո՛ւֆ հոգի հոգոյ, թիկն ընդ թիկուն,
 Զախշախեսցի՛ թող զազա՛նն նկուն.
 Ռոս/իա՛ հգօ՛ր քազուկ եղիցի՛ ձեզ նիզն,
 Նմա՛ գոն լինիլ լիցի՛ ձեր միշտ նիզն:
 Վօլգա՛յ՝ իմ մեծ ֆեռ, ես՛ իմ բոյր Երասխ
 Համբո՛յր մատուցոյֆ ի Կասպեան կոհակ:
 Նա զի՛ւր բարութիւն, ես զի՛մ խեղութիւն
 Ի մի մեր մօր ծոց ընդ միմեանս խառնեսցոյֆ:
 Ես զի՛մ Սևանայ օրհնութեան մաղրանս,
 Ես զի՛մ սուրբ Մասսայ ողջոյն հայրական

Տարա՛յց, մատուցից սիրելւոյն իմ բեռ,
 Բերի՛ց ձեզ զողոյն նորա ատետաբեր:
 Ո՛չ ես խղճալի օրիօրոյս էի պարտ,
 Զի շար թշնամին եմօտ ի մեր դաշտ,
 Այլ փոյս գառամեալ՝ ճին ատուրցն Արազ,
 Թո՛յլ ետ նոցա զալ՝ բռնի, ինքնանաւ:
 Տեսեա՛լ զծերունի սկեսրայր իմ Մասիս՝
 Ծածկեմ զիմ զլուխ, փակեմ զիմ երես,
 Զի մի՛ ալեւորն աղու, ձիւնահեր,
 Յալիս հասակի լիցի՛ դառնալէր:
 Թէ փոյր իմ երասիս անհաշտ բնութեամբ
 Ո՛չ տայ խղճալւոյն հանգիստ և դադար.
 Ճեղքէ՛, պատառէ՛ զոտս նորա ցալտմամբ,
 Ե՛ս պարտիմ զայս վէրս փարատել իսպառ:
 Իմ շէ՛ն բայց այդ շնորհմ, զի դաշտմ, անդաստանմ
 Ետուն զիս կոչել՝ *Զանգի* ոսկեհանմ*,
 Այլ սուրբ Սեանայ, հօր Լուսաւորչի՝
 Որոյ արդար նշխարք աստ իմ առաջի
 Կան և պանպանեն, օրհնեն, իջնամեն
 Զիմ անգօր ձեռաց զարդիւնս, որք աստ են:

Բացէ՛ք գնական ձեր, ցնծացէ՛ք յամայր,
 Իմ փաղցր Վօլգայ փոյր հոգայ միշտ զձեր ճար:
 Ես զի՛մ մտերմութիւն ցուցից նմա համակ,
 Նա զի՛ւր փաղցրութիւն տացէ՛ ձեզ, ո՛րդեակք:
 Այս կա՛պ անխզուն, այս սէ՛ր սրբազան
 Մնացէ՛ ի մէջ մեր ի կեանս յալիտեան:
 Դո՛ւք զօրացարո՛ւք, որդի՛ք Արամեան,
 Եղբրո՛ւք ընդ միմեանս սիրով միարան.
 Սէ՛ր, խաղաղութիւն պահեն զամենայն
 Զաղզս և զաղինս ի բարօրութեան:

* *Զանգի* պարսկերէն նշանակէ՝ հարուստ, ճոխ:

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐԸ

Գիշերվան մուլը գետինն առել էր: Մեկ ոտդ քարին դիպելիս, հազար տեղ ձեն էր տալիս: Երևանու բերդն ու Նորագեղի բաղերն՝ դառել էին գիվանոնց բնակարան: Ամեն մեկ քարի, ամեն մեկ թփի տակի՝ հենց իմանում էիր՝ քո հոգեհոտ հրեշտակը նստած, քեզ ա մտիկ անում, որ սաղ սաղ կուլ տա: Կատաղած Զանգին փրփրել՝ ուզում էր սար ու ձոր բաթմիշ անի, իրար գլխով տու: Մեկ բարակ քամի՝ էս սարսափելի սհաթին՝ մեկ տխուր ձեն բերում էր, կտրվում, էլ եղ բարափներին տալիս, լսողի սիրտը խորովում:

«Հոգի ունեի, դու էիր, ա՛խ դու.

Ո՞ր տվի՜ր ինձ նրան, որ ես քո սիրու

էրվիմ, խորովվիմ, ա՛չ երկինքն լսի,

Ո՛չ երկիրն իմ չոր գլուխս տակով անի:

Երար էս սհաթին՝ որ ես քարանամ

Փա՛րիսան իմ ջան՝ գլխովդ ման տամ,

Մեկ շվաքդ էլա երեսիս կընկնի՞,

Որ հոգս էլա իր հասրաթը մեկ առնի:

Ընչի՞ չէ՛ր աչքս էն օրը խավարում,

Որ սֆիթա վառվեց էս կրակն իմ սրտում.

Ընչի՞ Աստված ինձ էս շունչը տվեց,

Ու քե՛զ էս ջրատար գլխիս ռառտ բերեց:

Վա՛յ որ չեմ կանչում, դողում են քարերն,

Ա՛խ որ չեմ քաշում, սասանում սարերն.

Բայց ա՛խ Երար ձենս քեզ էլ հառնո՞ւմ ա,

Թե ինձ էրում միայն, վա՛յ քո Վանուն վա՛յ,

Հոգիս հանդարտ, մեր գեղի դաշտերումն,

Ծաղկի, ջրի վրա, հոտում, չիմանումն,

Արևն ու լուսին, աստղեր ու հրեշտակ

Միծաղում իմ հետս ամեն ժամանակ:
 Քեզ տեսա թե չէ, աստղս թեքվեցավ:
 Նոր աշխար, նոր օր ա չ ք ի ս բաց էլաւ:
 Վարդին էլ թաքուն ես մոտանալիս,
 Աստղին էլ աչքս տխուր քցելիս,
 Հենց իմանում էի իմ գլխիս կանգնած,
 Դու ես աչքս ու սիրտս թողել մոլորած:
 Զանգին ա մնացել իմ հույս, ապավեն.
 Փարիխան իմ ջան՝ փակ քո փանջարեն,
 Ի՛նչպես էս ջրին մատաղ տամ իմ ջան,
 Որ դու չե՛ս տեսնիլ՝ ազի՛զ Փարիխան:
 Երաբ ի՛նչ հալումն ա անմեղ հոգիդ,
 Երաբ սո՛ւր դիպավ էդ արդար սրտիդ.
 Թե դու էդ խորումն, ա՛խ ե՛ս էս ձորում
 Իրար կարոտու էրվում, տռչորվում:
 Ո՞վ անօրենի տանը կկարոտի,
 Ո՞վ շար գազանի տեսին հասրաթ կըլի.
 Բայց քո շունչն էդ տեղ էլած ժամանակն,
 Որ բերնիս էլ դնեն նրանք թրուր ու դանակն,
 էլի կպաշտեմ ես նրանց ոտի հողը,
 Թաքլի երեսիս փռեն քո քողը:
 Լուսինն ամպի տակն մտալ, մթնացավ,
 Անշունչ քարերն են լսում՝ ա՛խ՝ իմ ցավ.
 Ո՞ւր է՛ն սուրբ, արդար մեռոնի լիսը,
 էն սուրբ կենարար արինն ու միսը,
 Սուրբ Գեորգի հրաշքն, սուրբ Գեղարդի շնորքն,
 էն արագահաս սուրբ Սարգսի զորքն,
 Որ մեկ ճար անեն. թո՛ղ՝ հոգիս առաջ
 Առնեն, որ շմնամ քո սիրովն մեռած:
 Փարիխա՛ն իմ ջան՝ արե՛ն որ բացվի,
 էլ չե՛մ ուզում, չե՛մ, որ աչքս լիս տեսնի:
 Մեկ հենց շունչդ տունիմ, ապա հոգիս տամ,
 Երեսս ոտիդ տակն դնեմ, թուլանամ.
 Որ դու իմանաս՝ քու կորած Վանին
 Մեկ քեզ ուներ, մեկ իր խավար հոգին,
 էն էլ քեզ տվեց, որ էս աշխարքումն
 Թե դու նրա անունն չպահես քո սրտումն,

Երկինք ու երկիր կմնան նրան փակ,
 Կշնջվի նրա ա՛խ՝ դառն հիշատակ:
 Բա՛ց էդ սուրբ երեսդ՝ դու իմ հրեշտակ՝ բա՛ց.
 Մեկ ծունր էլ դնեմ առաջիդ շոքած,
 Հետո թո՛ղ՝ Զանգին գերեզմանս ըլի,
 էրված սրտին ա՛խ՝ սառը պատան կուզի:
 Բա՛ց էդ սուրբ երեսդ՝ արեգա՛կ իմ՝ բա՛ց,
 Քանի շունչս բերնումս ա, դեռ աչքս բաց»:

Էսպես էր էրվում, մղկտում տալաբախտ երիտասարդն, ջիվան Վա-
 նին՝ Զրենդհեցի ռես Կարոյի որդին՝ Զանգվի ղրաղին նստած, մեկ մութը
 քարափի սակի կուշ էկած, աչքը Երևանու բերդի, սարդարի ամարաթի վրա
 քցած, սառած: Էն տեղը որ ցերեկը օրը ճաշին էլ՝ ղուշն իր թևովը մոտա-
 նալիս՝ սարսափում էր, ուր տեղ որ քար ու հող՝ արնի հոտը մարդի քյալ-
 լում էին ցցում, էս ողորմելին՝ գլխիցը ձեռք վերցրած՝ էն զարհուրելի սհա-
 թին էկել, նստել, իր սև օրը լաց էր ըլում: Քար ըլեր կհալչեր, բայց նրա
 սիրտը ապառաժից էլ՝ ափելի էր պնդացել: Մահը նրա աչքին խաղ էր
 թվում. նհախ տեղն էին Զանգին, քամին իրանց բարկությունը, կատաղու-
 թյունը թափում, նրա անկաջն ու դռը ծնծում, որ իր ջանին էլա ափսոս
 գա, գլուխն առնի, կորչի, բայց նրա ջանը որ վրեն չէ՛ր, խելքը գլխիցը
 որ թռած, աչքը արինը կոխած, ի՞նչ կիմանար, ի՞նչ կվախեր: Ախր ո՞ւմ
 էր կորցրել, որ նա դիմանար:

Աչքը Արագի ղրաղին էր սֆթա բաց արել, առաջին՝ նրա մարմանդ
 շուրը, Մասսա ու Ալագյազի սարերը տեսել, նրանց դռներին ման էկել,
 նրանց ալվան ծաղկները քաղել, նրանց քաղցր աղբրների վրա քնել, վեր
 կացել: Երեսությունից նրա մեծ գործը, նրա ուրախությունն էն էր, որ
 քյահլան ձիու վրա նստած, յարաղ ասպաբը քցած, իր թյաղաշ տղերքանց
 հետ՝ յա ֆորս դուս գնա, յա ջիբիդ խաղա, յա մզախը ձեռին Քրդերին՝
 ճամբում, շուրում ոստո բերի ու նրանց գլխին՝ իր տղամարդությունը փորձի:
 Երեսի, թշերի ղրաղները դեռ նոր էին սկսում ծաղկիլ, որ սիրտն էլ հետը՝
 քիչ քիչ սկսեց փոխվիլ: Մինչև էն ժամանակը՝ մեկ սիպտակ լաշակ (շիքի-
 լա), մեկ կարմիր, յա ալ քող՝ աչքովն ընկնելիս՝ հենց իմանում էր՝ թե մեկ
 անմահական հով երեսին դիպավ, սիրտը մի քիչ թրպրտում, միտքը հետը
 գնում, ա՛խ էլ որ քաշում, արսասունքն էլ շատ անգամ՝ որ աչքը լցվում,
 խալարացնում էր, էլի դեռ չէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Հենց իմա-
 նում էր, թե սարերի գլխին, շայիր չիմանի միջին ըլի իր սիրտը թաղած:
 Տանը որ չէ՛ր համբերում, էս տեղարենք էր դուս գալիս, հորից, մորից քաշ-

վում, որ իր դարձը մարդ չիմանա, արտասունքը չտեսնի, ու էս թփի տակին, էն աղբորի ղորաղին՝ էնպես քշված, գծված՝ գլուխը վեր դնում, արեգակի, իր շվաքի հետ խոսում, ու էս հալին նղղում, որ բալքի քնով էլա իրան մի քիչ հովացնի:

Քյաքամի, Աշղ Ղարիբի, Քեշիշ Օղլվի խաղերն ու պատմությունը՝ որ Աշղները չէին պատմում ու հետն էլ իրանց սազը բան քցում, ուզում էր՝ էլ ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, գիշեր, ցերեկ մեկ սազ էլ ինքը ձեռն առնի, սարե-սար, աշխարհե աշխարհ քնկնի, որ ինքն էլ էն օրերը քաշի, որ բալքի իրան էլ Աստված մեկ էնպես յար, մեկ էնպես հրեշտակ ռապտ բերի, որ գիշեր, ցերեկ մոտին նստած, ո՛չ քնի, ո՛չ աչքը թերթի, հենց նրան մտիկ տա, նրա գովքն անի, նրա հոտն առնի, նրանով կշտանա:

Վարդևառի պապն էկել, օրը մոտանում էր՝ Վանու մեր՝ Սոնի խաթունը կոնկը վեր քաշած՝ սաղ շաբաթը ո՛չ աչքը քուն էր էկել, ո՛չ միտքը զարար, պաշար էր, որ հագիր էին անում. բուղլամա դրած գառներ, խաշած հավեր, ձկներ շինել, հացի մեջ կոլուել էին՝ Քաթին, թերթին, լոշին, բոքոնին հո՛ ո՛չ թիվ կար, ո՛չ համար: Խունկն ու մոմը, գանձանակը վաղուց էին առել, հագիր արել, մատաղացու աշառի՝ միսն էկել, անկաջները կոխել էր, էնքան իր քեֆին թողել էին՝ որ կանաչ խոտումը ման գա, չաղանա: Ով մեկ ղինքս ու զարդ ուներ, էսպես օրվա համար էր պահում, որ քցի, դուռ գա, իր գլուխը աշխարհին, ալամին ցույց տա: Ով նոր շոր շունկեր, կարիլ էր տալիս, ով ձիու ռախտ, յա լավ ասպաբ շունկեր, յա բազարիցն էր առնում, յա փոխ ուլում: Զահել՝ հարսն, աղշիկ հո՛ ամսով առաջ՝ հարիր անգամ գլխըները շինել, աչքըները դեղ դրել, հայլու առաջին հագար անգամ կուշ ու ձիգ արել, էլ եղ շհավանել, էլ եղ քանդել, նեղացել, էլ եղ նորեն շինել, իրանց պատկերին, գլովդին, շորերին մտիկ արել, իրար թաքուն շհանց տվել ու մտքներումը հագար մեկ բան անց էին կացրել, թե ո՛ր սարի ետևից, ո՛ր շուրի տակից իրանց սիրած ուզածը պտեր էն օրը լիս քնկնիլ, որ երազումը էնքան ճրանց տանջել էր, առաջներին ջիրիդ խաղալ, իրանց յա ինձորով, յա վարդով խփել, որ իրանց մուրազը մի կատարվելու Ղուշ էր գլխըներովը թռել, նրանք նրա համար էին ա՛խ քաշել, հով էր երեսներին դիպել, հենց իմացել էին, իրանց սիրածի շունչն ա. ծաղկի հոտ էին առել, յա վարդ ծոցըները դրել, հենց գիտացել էին՝ նրա՛ հոտն են առնում, նրա ձեռը ծոցըները դնում, նրան երեսներին կպցնում, էնպես էր սիրտըները թափ տալիս:

Հինգշաբթի առավոտը ով Զրենդեհ մտներ՝ հենց կիմանար, թե դաշտ ու ձոր թե են առել, ուզում են, որ թռչին: Սպիտակ լալակի ու կարմիր, ալ քոդի շողքը մեկ դհից էր արեգակի ու հովի հետ խաղում, թուր ու թվան-

թի, յարադ ասպաբիրն՝ մյուս կողմից լսի հետ պեծին տալիս, փայլում, դաբ ու զուռնա, սազ, քյամանչա քարերին՝ էլ հոգի էին տալիս, վեր կացնում: Ջահել տղերքը քյահլան ձիանոնց վրա՝ ուզում էին իրար կտրատեն, էնքան էին դոների, չուլի երկենությունը չափել, ձիանոնց հոգին առել, որ հարսն օղլուշաղ էլ մի շուտով դուս գա, մի ճամփա ընկնին, մի իրանց մուրազն առնին՝ իրանց հունարը ջահել աղչկերանցը շհանց տան, նրանց սրտին մի դիր գան ու հետո գնան Մաղկեվանք, որ իրանց ուխտն անեն, վարդեփուր տոնը էնտեղ կատարեն:

Ով Հայաստանու սուրբ աշխարի մեծությունը, նրա դրախտանման դաշտերի հոտն ու համը, էն ծաղկափթիթ ձորերը, էն անմահական աղբյուրների ջուրը, ու Հայոց անմեղ ազգի հաքուստը, ուրախությունը, խաղը, բարեպաշտությունն ու աստվածասիրությունը կամենում էր տեսնի, նրա գառը որդոց ազիզ երեսին նայի, մուրազն սուռնի, էս տեղ պետք է գար, Մաղկեվանքի ծերին պտի կանգներ, որ իմանա՝ թե էս երկնանման բարձրությունից էին Հայք իրանց աշխարին մտիկ տալիս, Մասսա, Ալագյազի վրա խնդում, Նոյան տապանը, Լուսավորչու կանթեղը, սուրբ Գեղարդավանքն, էջմիածին ու Խոր Վիրաբ միտքընեը բերում, կրակի պես վառվում, արծվի պես թռչում, ամպի հետ բարձրանում, ջան ու արին ջրի պես մատաղ անում, որ իրանց լիս հողիցը չզրկվին, չհեռանան, սուր տան, սուր քաշվին, բայց էնտեղ ապրին, էնտեղ մեռնին: Սրանք էին, որ Հայկա վեհ սիրտը վառեցին, Վաղարշակ իրանց ծոցը քաշեցին, Տիգրանին թև տվին, Տրդատին Հռովմա ետ բերին: Վառապառնի վսեմ միտքը բորբոքեցին, որ Հայաստան իմաստության տուն շինի: Սրանք էին, որ Մովսես Խորենացին տեսնելիս՝ վերանում էր, Եղիշե պատմելիս՝ խոյանում, Վարդան, Վահան Մամիկոնյան արին վեր ածելիս՝ նո՛ր հոգի առնում, Ներսես Ենորհալի, Ներսես Լամբրոնացի գովելիս՝ հրեշտակի լեզու ստանում: Էլի սրանք էին, էս սուրբ սարերը, որ ջրհեղեղովն աշխարը քանդվելիս, Աստուծո աչքը մեր աշխարի վրա մնաց քաղցր, մեր աշխարն ընտրեց արդար Նոյի բնակության համար, էնքան ազգեր էլ, որ սար ու ձոր ոտնատակ տալով, թուր թրի տվին, որ մեր ազգի շվաքն աշխարքի երեսիցը կտրեն, իրանք փշացան, իրանք վերջացան ու էլի մեր սուրբ հավատը, մեր արդար Հայոց որդիքը՝ էս օր էլ կան, էս օր էլ իրանց օրենքն ու լեզուն՝ սրտներումն, բերններումն ունին, ու իրանց լավությունովը, աշխատասիրությունովը, խելոքությունովն ու հավատարմությունովը՝ ամեն աղզի սիրելի, ամեն երկրում գոված՝ կան ու կմնան ու իրանց ընտիր հոգին ո՛չ կփոխեն, ո՛չ կմոռանան:

Էս երկնքի դռն էր է՛ս օր մեր ուխտավորների գալու տեղը: Էլ գեղ չէ՛ր մնացել՝ որ տեղիցը պոկ չգա, էլ տուն չէ՛ր մնացել՝ որ ինչ ունի չունի,

թողա, էս տեղ գաւ Ո՛ր ձորը մտնեիր էս օր, ո՛ր աղբրի վրովն անց կենայիր, որ նո՛ր թամաշա, նո՛ր ուրախություն չի՛ աչքիդ առաջը գա, ո՛ր քարի, ծառի տակիցն ասես, որ կրակի մուխը, սազի, խաղի ձենը՝ չէ՛ր վեր ըլլում: Կարելի ա, բազի քնթի մաղ, ծուծը բարակ, գլուխը հաստ՝ մարդ ասի, թե ուխտ գնալիս՝ պետք է գլուխդ քաշ գցած, լալով գնաս, բայց միթե անմեղ ուրախությունը Աստուծո ընդդեմ ա, որ մարդ էսպես օրն էլ իր սիրտը կոտրի: Հետին աղքատն էլ՝ էնքան պաշար էր վերցրել էս օր հետը, որ ամիս նրան հերիք էր, բայց նա իրան դարդումը չէ՛ր մենակ: Ամեն ռաստ էկող, էն յաբանի յադն էլ, թուրք էլ որ ըլեր, հենց աչքըներովն ընկան թե չէ, պտի կանչէին, ուտացնէին, խմացնէին, էնպես ճամփու քցեին: Քանի՞ աղքատի աչք էս օր պետք է կշտանար, չէկողին էլ՝ իրանք էին զոռով իրանց սուփրի վրա քաշում, էկողը հո՝ գլխըների վրա տեղ ուներ: Ամեն մեկ կանաչ տեղ, ամեն մեկ աղբյուր՝ նրանց մանգղին էր, նրանց սեղանը: Տեսածին պես իսկույն ջահել տղերքը ձիուց վեր էին թռչում, հարսն աղչկանը ուսուլով վեր բերում, չախմախ տալն ու կրակ վառելը մեկ սհաթվա բան էր, պաշարը հո՞ բեռներով, խորովածի շամփրները կրակի վրա էին դնում, իրանք կարգով նստում, որը հացն էր փռում, որը աչքը շոռում, որը գինու գավը, որը խորոված հավը, իրար տալիս, հաց ուտելիս, ու հետը սաղածում, խաղ ասում, պար գալիս:

— Ա՛խ՝ լավ աչք պտի, որ մեկ էլ էս սար ու ձորը տեսնի,— մեկ զմեկու ասում էին,— քանի՞ էսպես մեղ նման էկող գնացող տեսել, բարովել են սրանք, իրանք մնացել, նրանք գնացել: Քանի բերնըներումս շունչ կա, մեր կյանքը վայելենք: Ա՛յ տղա ածա՛, դրա սուրբ բաժակին զուրբան, մեռած տեղս էլ կուգեի որ գյոռումս ածեն: Երեխե՛ք՝ Աստված ինչ մուրազ ունիք, է՛ն կատարի. ծառա եմ սուրբ Մաղկեվանքի զորությունին, ո՞վ ա նրա դռնիցը դարդակ ետ դառել, որ մենք ետ դառնանք: Մերն էլ մեր ուխտատեղերը, մեր սուրբ խաչերն են մնացել, որ նրանք էլ մեզանից երեսները թեքեն, էլ ո՞վ մեզ ճար կանի: Հա՛՛ աչքներս լիս, մեր բանը խեր ա, էս ծիծեռնակը որ ժլվլալով վրըներովս թռավ, բարի նշան ա: Աստված տա՛ մի տեղ հասնինք, ուխտըներս անենք, մաստաղներս մորթենք, խունկ ու մոմ վառենք, քեֆ, քեֆ՝ էն ժամանակ պտի արած, էս ի՛նչ ա: Ա՛յ տղա՛ տո մի սազդ քոքի՛ր, տեսնինք՝ Աստված ի՛նչ տուն ա տալիս քեզ: Տո օխտ տարի սուրբ Կարապետի պասը պահել, ուխտդ կատարել, գնացել, դիլակդ առել ես, էլ ի՛նչ ես ծում պահողի պես՝ բերանդ փակել. հունար ունիս, շհանց տո՛ւր, էլ ո՞ր օրվա համար ես պահում: Ահա՛՛ աչքներս լիս, ճանճը թռավ, աչքս շլում ա, հմիկ որդե որ ա, ճամփորդ լիս կընկնի. անիծած ըլիմ՝ թե որ իմ դուշմանն էլ ըլի, չքաջեմ, չերեմ, մեր գլխավերեը չնստացնեմ:

Դուք էստեղ կացե՛ք, ես մի սարը նի ըլիմ, աչք ածեմ, որ խոսքս սուտ չի՛ դուս գաւ— Մի քիչ վախտ անց կացաւ թե չէ՝ մեկ էլ էն տեսան՝ որ երկու մարդի թևիցը բռնած՝ քարքաշան անելով՝ բերում աւ Արեգակը մի քիչ թևքվեց թե չէ՛, մեր ուխտավորքն էլ եղ ձի նստեցինւ Զիու վրիցն էլ մեկ իւելիմ սեղ դեռ իրար գինի, մաղա էին թաւաղա անում, սող ածում, քեֆ անում, ձի քշում, ջիւրիդ խաղում, թվանքի ու փշտովի ձենը հո՛ւ երկինքն էր հասելւ:

Իրիգնահովն ընկել, արեգակը արեւմտիս դուռն էր հասել, որ մեր ուխտավորների տուտը Մաղկեմանքա փեշը հասաւ, Մաղկըների հոսն ու աւվան ռանգները, աղբյւրների քշքշոցը ու ղշերի ձենը՝ մարդի հոգին ջանիցը հանում էինւ Շատը հենց ուխտավորք տեսաւ թե չէ, իսկույն ձիուցը վեր էկաւ, ծուներ դրեց, աղոթք արեց, մեկ խելիմ տեղ էլ չոքեւոք գնացւ էն անշունչ քարերն էլ աչք էին առել, ծիծաղում: Մողնուցը մեկ քանի վարդապետ, տիրացու էին էկել, որ ժամ առեն, պատարագ անեն: Սրանք էլ պարկեշտությամբ դռանը կանգնել էին, էկողին աջընկը տալիս, օրհնում էին, ու նրանց արեւատություն խնդրում, կնիկ, ալշիկ, տղամարդ, մեծ, պստիկ էնպես էին իրար խառնվել, ինչպես գառն ու ոչխար: Քար չէր մնացել, որ շըլիզէին, հող չէ՛ր մնացել, որ երեսներին չքսեն, յա բերանները չքցեն. որը դռնին էր ձեծում, որը չոքած՝ աղոթք անում: Ամեն մեկ քարի հազար մոմ կար վառած: Էս էլ որ պրծան՝ էրիցը դուս էկան ու ամեն մարդ իր թաղաւրքի հետ էր: Մեր մարդիկը վարդապետի մոտ գնացին, ջահելները իրանց դասթի միջում՝ ջուր էին բերում, կրակ վառում, հարսն աղշկերքն էլ իրիգնահացը պատրաստում:

Բայց ա՛խ՝ ինչ էս հաղաղին մեր Վանու հալն էր, Աստված ո՛չ շահնց տաւ: Ինչ երեսությունից էնպես խուլ, մունջ՝ նրա սիրտը քրքրել էր, էս օր աչքի առաջին կենդանացել էր, հոգին տանում, ջանը հանում: Էն ո՞ր հրեշտակն էր նրա աչքովն ընկել, որ լիսը չբաղեր, խելքը չմաղելւ Ճամփի դեռ կեսը չհասած՝ հենց էջմիածնի դուրը հասան՝ ձիանը կատաղեցան: Մեյդանը լեն, թամբի վրեն, որ մեկ թվանք էլ չտրաքեց, քառասուն ձիավոր, որը մզրախով, որը ջիգով՝ իրար ետևից ընկան, թող ու դումանն արեգակի լիսը կալաւ: Էն ղղղուն կովումն էլ՝ էս կրակը չէ՛ր վառվիլ, ինչպես էս տեղւ Ո՞վ չգիտի, որ Զրենդհեցի Հայերը կտրիչ տղամարդ են, ու ձիու դաշը բռածին պես՝ էլ ո՛չ սար աչքըները կգա, ո՛չ ծով: Էնքան տղամարդի միջում էլ, Վանու հատը մեկն էլա չկար: Յարաղ ասպաբի շողթը աչք էր քոռացնում. նրա բոյն ու պատկերը՝ տեսնողի ուշք ու միտքը հետը տանում: Քցած ջրիդը էլ դարդակ չէ՛ր անց կենում: Էս կրակված ժամանակին մեկ գել Սե ջրի դամշի միջիցը դուս պրծաւ, հարիւր թվանք բաց

էլավ, գյուլլեն տեղ չի՝ հասաւ: Վանին ձին թոցրեց, թե ո՛ւր հասաւ, էլ չի՝ հայտնի, մեկ էլ որ էն թողակալած աչքը չի՝ բարձրացրեց, սար ու ձոր մեկ ծափ տվին, ծիծաղեցին, էլ եղ ձենըները կտրեցին, ինքը հո՛ տեղնուտեղը մնաց քալացած, կանգնած:

Նրա թմբուած աչքին էր տեսածը երազ թվում՝ սիրելի կարգացող, բայց օրը ճաշին երազն ո՞ւմ աչքը կգա: «Վանի՛, նեքսեիցը մեկ ձեն էր գալիս,— Վանի՛, քո սիրտը քանդողը էս անմեղ պատկերն ա, որ աչքը քեզ ա քցել: Հեր շունի, անմեր, եթիմ ա, էս աղքատ հալւերն էլ, որ դրան առաջն ա արել, բութիկ ոստով տանում, իրեք օր ա տանիցը դուս ա էկել, որ դրան էլ տանի ուխտ, որ Աստված բալթի դրա մուրազն էլ տա, դրան էլ մեկ ճար ըլի: Մեկ շեն օջաղից էդ մեկ եթիմն ա մնացել, հերնըմերը ցալով հինգ օրվա միջումը կոտորվել, քեռի, հորախպեր կովում, գյուլլի առաջին փշացել, մալ դովլաթ անիրավի ձեռ ընկել ու դա, էդ անմեղ հրեշտակը դանեդուռն ընկել: Վանի՛ մտիկ արա՛ դրա էն արդար երեսին, դրա լուսաթաթախ աչքերին, դրա վարդագեղ բերնին, ու թե սիրտ ունիս, եղ դառի՛ր, տես՝ քար ու հող ի՞նչ կրակ են ածում գլխիդ:»

Ա՛խ՝ քարը բալթի թե ոտն առներ, եղ դառնար, բայց Վանին ո՛ւր կերթար: Աղբյուրը առաջին էր քշելում, արեգակը ետեին պլպլում, Վանու սիրտը արեգակից էլ ավելի էր բաց էլել, բայց շուտով ամպերը գլուխ բարձրացրին, շուտով նրա հոգուն չոքեցին: Արտասուներն՝ աղբրիցն էլ ավելի էին գոռ տալիս, որ աչք ու սիրտ հովացնեն, բայց ներսի կրակն ու բոցը բոլորը ցամաքացնում, ակը խավարացնում էին: Ի՞նչպես մոտանար, ի՞նչպես հեռանար: Ուխտավորների թողը քիչ քիչ մոտանում էր, ողորմելի երիտասարդի լերդն ու թոքը չորանում: Նրա տեսածը մեկ տասնը հինգ տարեկան աղշիկ էր, զորդ ա, շորնը կտրատված, երեսն արեն էրած, բայց աչքը որ աչքին չառավ, հազար թուր սրտումը ցցվեցավ, ո՛չ սպանեց, ո՛չ դուս ճոթեց, որ մնացած հոգին ու ջանն էլ՝ նրա ոտի տակին տա:

Հալւորը՝ ճամփիցը բեղարած՝ քուն էր մտել: Հենց գիտես, երկնքի լիսն երեսին պտտում ըլեր, էնպես անմեղ, հանգիստ էր նրա քունը: Փառիխանը՝ (էս էր էն անմեղ հրեշտակի անունը՝) որ աշխարհումն էլ ոչով չուներ, էն ծերիցը սավահի, էն ոսկեթել գլուխը դրել նրա դռին, մեկ ձեռով հով էր տալիս, մեկ ձեռով ջրի հետ խաղում: Երկնքին նայելիս՝ հենց գիտեիր՝ նրա հոգին շնչի հետ դուս ըլեր գալիս, որ Ասասնից խնդրի, էն հալւորի շվաքն էլա՝ իր եթիմ գլխիցը պակաս շանի: Էնպես սաստիկ ձին քշելով էլ էկել էր Վանին, բայց ջարդված ծերունին ոչինչ չէ՛ր իմացել, Փառիխանն էր ձենիցն իմացել, որ էկողը Հայ Քրիստոնյա պտեր ըլիլ, էլ չէ՛ր վախեցել, չէ՛ր իր բարի հոգեհոր քունը կտրել, մազն երեսին էր քաշել,

չունքի գլխինը գդակ էր, ու մոտովն անց կենալիս՝ բեղաճիւ ունքի տակիցը աչքը մի պտտեց, որ վանու ոտն ու ճամփեն բռնեց, հոսք բաց աներ, լեզուն չէ՛ր բռնում: Տեսնում էր՝ որ էս էն պատկերն ա, որ իրան գիշեր, ցերեկ տանջում էր, լիս չէ՛ր ընկնում, բայց երեսին մտիկ անիլն էլ չէ՛ր համար-
ձակում, շունքի երկուսն էլ ջահել, երկուսն էլ զարիւր՝ էն ի՞նչ անսիրտ, անօրեն մարդ պտեր ըլիլ, որ անտես, անճանաչ աղչկա՝ օրը ճաշին՝ բաց աչքով մտիկ անի, ո՞ւր մնաց, հետը խոսաւ Հայի արի՞ն չէ՛ր նրա սրտումը, որ էսպես անօրենք բանը բռնի: Զրին մոտանար, վախում էր, թե ջիվան Փարիխանը ահու՝ իր վաստակած հորը վեր կացնի, քնահարամ անի, ու նրա էկած ճամփեն, նրա կերած կաթն անիծի: Հոգին վառվել էր, աչքը սեւացել, ոտները քարացել, ձեռները թուլացել, ճարը որ կտրվեց, ձիու ջիւ-
լավն առավ ձեռը, մեկ քարի վրա թիկնը տվեց, ձեռը դռշին խաւեց ու էս բայաթին ասեց:

«Ի՛նչ արի, ա՛խ ինչ արի.
Ձեզ ա՛յ սարեր՝ ի՞նչ արի.
Թե մեղք ունիմ, հոգիս ա՛ռ,
Արի՛, հրեշտակ իմ՝ արի՛:

Սրտովս գնում ա՛ ա՛խ՝ արին.
Ո՛չ շար գիտեմ, ո՛չ բարին.
Աշխարս ա դառն, ու խավար.
Հոգիս, մարմինս ի՞նչ արին:

Ա՛խ սառն է, սառ էս գետին,
Զիգյար շունի, մեր սրտին
Թուր ա խփում ու տանում,
Մեր թոզը տալիս է՛ս գետին:

Ո՞ւմ ասեմ դարդս՝ որ լսի,
էլ ցավս ուրիշի եղ չասի:
Թո՛ղ՝ սիրտս մենակ խավարի,
Հասարաթ մնա Քո լսի:

Կանաչել են սար ու ձոր.
Ես եմ ա՛խ՝ քո ուխտավոր.
Դու էլ թե ձենս չե՛ս լսի,
Թո՛ղ սպանեն ինձ սար ու ձոր»:

Ո՞ւմ անկաջն ընկներ էս ձենը, որ սիրտը փուլ չի գար: Փարիխանի էրված սրտի յարեքը բաց էլան, աչքը քցեց երկինքը էն անմեղ կույսը ու էլ չիմացավ՝ թե ի՞նչպես բերնիցը դուս էկավ:

«Յարեքս էլ եդ բաց էլան,
Ա՛յ իմ կորած ծնո՛ղք ջան՝
Չոր հողն ինձ հմար՝ ա՛խ փակվեց,
Աստղերն ձե՛զ հմար բաց էլան:
Եթիմ, անտե՛ր՝ սուք ու լաց
Թողեց աշխարս՝ քո մեռած
Սրտի համար, որ տանջվիս.
էլ ի՞նչ ունիս, գլուխդ լա՛ց:
Ա՛խ սրբի պես ջուր արա՛,
Սրա ոտի հողն ֆուխա՛րա,
էս Քրիստոնեն էլ չըլի,
Ա՛յ հող ինձ էլ ջուր արա՛:
Անցվորական՝ ի՞նչ ես սրում
Թուրդ ու սիրտս կտրատում.
Փչի՛ր, էս սհաթն հոգիս տամ՝
Որ ո՛չ հրում ա, ո՛չ նրում»:

էս խոսքը դեռ բերնումն էր, որ ուխտավորների տուտը բաց էլավ: Ըն-
չանք ա որ գետինը մի քիչ դրմբդրմբաց, հալկորն էլ քնից կշտացել էր, ոտ-
նաձենը որ անկաջն ընկավ, աչքը բաց արավ: Ուխտավորներին տեսնիլը,
գդակը վերցնիլը ու ձեռը դեմ անիլը մեկ էլավ, որ մեկ ողորմություն տան,
Հարիր տեղից որը ուտելիք, որը թասը, որը փող դեմ արավ: Վանին ուզում
էր՝ իր բոլոր ջանն էլ նրան տա. չէ՛ր համարձակվում: Հալկորն էն ա, տված
բաների վրա մխիթարվել, օրհնում էր, որ գնացողների շատ փայն անց
կացավ: Վանու ոտը տեղն ու տեղը շորացել, ո՛չ առաջ էր գնում, ո՛չ եդ,
որ մոր աչքը նրան առավ: Նա էլ էս էր ուզում, շլինքը ծռել, մնացել էր
քարացած:— Հա՛ ուզում ես՝ որ դրանց էլ հետըներս տանիք՝ Վա՛նի ջան,—
որ մերը բերան բաց չարեց, քիչ պրծավ, ոտներն ընկնի, մոր դռը համ-
բուրի:— Քո խաթրը ե՛րբ կկոտրեմ՝ արևիդ մատաղ: Վե՛ր կաց բա՛րի ջան՝
վե՛ր, էդ երեխեն էլ հետդ բե՛ր, ի՛նչ պատկեր ունի, հենց իմանաս, Աստուծո
գառն ա. յարաբ ո՛ր ջրատար հերնըմերն են քեզ կորցրել, ա՛յ անմե՛ղ երե-
խա՛՝ երեսիցը հենց իմանաս՝ լիս ա վեր թափում: Ա՛խ՝ հենց իմանաս՝ իմ
կորած Հովփսիմեն ըլի,— ասեց աստվածասեր կնիկը, աչքերը սարերին

քեցեց, հալեորին մեկ ուլախի վրա դնիլ տվեց, Փարիսանին իր գավակն առավ, Վանու արտաստուները շորացավ, քյահլան ձին թև առավ, թռավ: Փարիսանի ամեն մեկ գլուխը ժած տալիս, յա աչքը բանալիս, ուղում էր սար ու ձոր քանդի, տակ ու գլուխ անի, ընկերներին հո՛ ջրիդի տակին՝ քիչ էր մնացել՝ որ սպանի, որ մեկն էլ ա իր հավանածին մտիկ շանի, աչքով շտա, տամարն կրակի պես էր տալիս, աչքերը կայծակ էր թափում, բայց հենց Փարիսանին տեսնում էր թե չէ. յա մոտովն անց կենում, ոտ ու ձեռք թուլանում, շունը բերնումը մնում էր կապված: Սար ու ձոր յա երեսին վարդի պես բաց էին ըլում ծիծաղում, փայփայում, յա հենց իմանում էր՝ թե երկինք, գետինք կատաղեցան, իրար պտի ուտեն, Վանուն էլ հետը էսպես հաղար միաք սրտովն անց էին կենում, նրա սրինը սառցնում, կամ վառում: Ուր տեղ որ էլ վեր էին գալիս, նա երեսի պես յա ծուլըծուլ էր ըլում, յա ջրի զրադի, քարի վրա կանգնում, աչքերը գնում, խելքը մաղվում: Ա՛խ՝ առաջին սե՛ր, ո՞ր կրակը էնպես կերի, կփոթոթի, ո՞ր թուրը էնպես լերդախորով կանի, ինչպես դու:

Ո՛ւմ Մաղկեվանքի սուրբ սարը, նրա փշշած ծաղիկները, նրա երկնանման գլուխը՝ էնպես կբաշեր, կտաներ, ինչպես Վանու սիրտը: Ճամփեն դառել էր նրա համար՝ մեկ տարվա ճամփա, ո՛չ պրծնում էր, ո՛չ հատնում: Գեջղանպեջ հենց սարի դռը հասան թե չէ, Վանին որ չոքեց ո՛չ, խելքը գլխիցը գնաց. չէ՛ր իմանում՝ թե յարաբ իրա մուրազն էլ տեղ կհասնի, թե չէ՛: Ով խունկ ու մոմ կվառեր, մատաղ կմորթեր, նրա սիրտն էր մատաղ դառել, նրա շունչն ու լեզուն՝ խունկ ու մոմ: Իրիզունը որ կրակի ծուխը, ճրայների լիսը, քամու սլալոցը, ջրի քչքչոցը, մուլն ու խաւարը, աստղերի ծիծաղը, ծաղկների բուրվաւը՝ իրար շի խառնվեցին, նրա հոդին էլ էնպես խառնվեց, էնպես իր ներսը տակ ու վեր արեց: Խալխը՝ բեզարած՝ քուն էր մտել. Վանին էնքան իր սիրածի երեսին նայեց, որ մոր հետ քուն մտավ, հալեորն էնքան էր օրհնել նրան, որ քար ըլեր, կծաղկեր— ինձ արեշատություն մի՛ ուզի՛ր՝ ա՛յ ծել. պապի,— առում էր մտքումը, արևս էլ քո ձեռին, ջանս էլ, էս խաւար սիրտը մի բաց արա, էդ արդար ձեռովդ մեզ մի օրհնի՛ր, մեզ ձեռ ձեռի տո՛ւր, հետո ե՛ս հոգիս հանեմ էդ քո մնացած օրերը մխիթարեմ:

Լիսնյակն Ալադյազի ծերիցը աչքը բաց արեց. Ծրեանու դաշտի երեսին ծովի պես կանգնած բուլը սիպտակեց, դառավ լուսակամար: Գիշերվան ցողն հաղար տեղից վո՛վո՛ւմ, փլփլում էր: Վանու աչքին էնպես էր երևում՝ թե երկնիցը քուլա քուլա լիս էր վիր գալիս, հրեշտակի ձեն էր լսում, խընկան ծաղկի հոտ առնում: Փարիսանի էն ցողաթաթախ, լուսակոլուլ երեսին

մեկ էլ որ մտիկ չարեց, մեկ էլ էն անմեղ պատկերը՝ որ շունչը քաշելիս՝ չտեսավ, ուշ ու միտքը գնաց: Ինքն էլ չիմացավ՝ թե ի՞նչպես տեղից վեր կացավ, հեռացավ, բայց հենց մի քիչ ոտը փոխեց, հենց դիտես մեկը փեշիցը քաշեց, եղ բերեց, էլ եղ Փարիսյանի մոտ շոքացրեց: Թե ինչ բերնիցը դուս էկավ, ինքն էլ չիմացավ, բայց ով սիրտ ունի, նա կիմանա, նա կցավի:

«Լիսնյա՛կ՝ ի՞նչ ես դուս էկել,
Կանգնել, աչքդ բաց արել,
Որ իմ խավար սիրտս մաշես,
Ա՛յ երեսիդ մեռնեմ ես:
Քեզ ստեղծողն, լիս սլոռն,
Որի ոտի ես եմ հողն,
Անշունչ սեղո՞վդ, որ քեզ տվեց
Լիս. իմ շունչս ո՞ւր քաշեց:
Ա՛խ՝ մեկ աչքդ բաց անես՝
Տեսնիս իմ հայն, էլ եղ խփես.
Ա՛յ իմ սրտի դու քանդող՝
Քանի՛ քնիս, քա՛նի՛ օ՛խ:
Մեռնի՛ն ինձ ի՞նչ քյաբ կանի,
Դեռ քեզ չասած իմ սրտի
Խորհուրդն, ի՞նչպես հողը մտնիմ.
էդ լիս երեսիդ մեռնիմ:
Արինս սրտումս ցամաքեց,
Երբ աչքդ քնին քեզ տվեց,
Թո՛ղ՝ երազում ա՛խ՝ տեսնիմ
Քեզ իմ դռնիս՝ ու փշվիմ»:

Վանին չէ՛ր իմանում՝ թե ձենը մոր անկաջն էր ընկել, անսաս աչքը բաց արել ու մտիկ անում, որ տեսնի, վերջն ի՞նչ կըլի: Ձէ՛ր ուզում որդու էն քաղցր ձենը կտրիլ տա: Ողորմելի երիտասարդը էնպես կսկծու որ նւղաց ո՛չ, գլուխը իրան իրան ցածացավ, հենց իմացավ քար էր՝ որ երեսը վրեն դրեց, բայց՝ ի՞նչպես սասանած վեր թռավ, երբ Փարիսյանը ոտը քաշեց: — Վանի ջան՝ մեր տունը քանդեցիր, մեր անունը բեղնամ արի՛ր, էդ ի՞նչ հալի ես՝ քո մերը մեռնի, — ասեց ողորմելի կնիկը ու որ վրա չի՛ թռավ, որ որդուն եղ բերի, չունքի սա Փարիսյանի ոտի շորշուրտը որ չառավ, հենց իմացավ՝ հոգին էլ հետը քաշեցին, մեկ ախիցն ա՛վելի՛ էլ բան չասեց ու ձորներվեր ընկավ: Էս ձենըձորը, ոտի շփվթոցը Վանու հոր անկաջն էլ ըն-

կավ, Փարիսանը հո՛ւ լեղապատառ՝ չէ՛ր իմանում, թե ուր կորչի։ Հալւորի ճտովը որ չընկավ, սա էլ դողդողալով աչքը բաց արեց, սրբեց, երեսին խեղը հանեց՝ ու հենց լսեց, ինչ անց էր կացել, ինքն էլ Վանու հորնը մոր ետևիցն ընկավ։ Փարիսանն էլ ո՛ւր կը մնար, որ իր հերը գնաց։

Վանին էնպես ուշագնաց մեկ քարի վրա ընկել, հոգու հետ կռիվ էր տալիս, մերը նրա գլուխը գոգը դրած՝ իրան սպանում էր, որ մյուսներն էլ հասան։ Ինչ ծնողքն էին անում՝ Աստված հեռու տանի, քար շմնաց, որ գլխընկրին չտան։ Հենց իմանում էին խաչն ա իրանց որդուն պատժել, գժվացրել։ Հերը շոքեց, հալւորը հետը, Փարիսանն էլ՝ էս հաղաղին՝ որ վախեւու ու ամաշելու վախտը չէր, բայց ցավելու ու կսկծալու՝ ձեռները խաչեց, Վանու մոր առաջին շոքեց։ «Աստված՝ փառքը շատ՝ էս սիպտակ մազիս խեղճ արի, մեղավորը ե՛ս եմ, ե՛ս, ինձ պատժի՛ր, իմ գլխիս թող կրակդ վեր գա»։ Հերն էր գոռում, իրան կտրատում։ «Ո՛վ Մայր Աստվածածին՝ որ Քո ոտն ենք էկել, էս գերեզմանի դուռը հասած, աղքատ հալւորիս հոգին ա՛ռ, էսպես բարի ծնողաց զավակը մի՛ կորցնի՛ր, իրանց բաշխի՛ր, սրա ջիվան արևին խեղճ արի՛, սրա մուրազը ի՛նչպես ես իր փորումը թողամ, երեսս ոտիդ տակն՝ Աստված», — հալւորն էր մղկտալով ասում։ «Ա՛խ ի՛նչ արի, ի՛նչ՝ տեր իմ Արարիչ Աստված՝ որ իմ ոտը որտեղ մտնում ա, էնտեղ ուզում ես քանդիլ։ Եթիմ, անտերին մկամ քո արեգակն էլ ա խեթ աչքով նայում։ Ո՛ւր ինձ սրան ուստ բերիր, որ իմ մեղքի խաթեր, սա շարշարվի։ Բաա ընչի՞ էր երեկ էնպես ուրախ։ Ինձ որ չէ՛ր տեսել, իմ շունչը որ չէ՛ր իմացել, իմ դառը շունչը, սրա արդար սիրտը՝ ե՛րբ էսպես կաղտորվեր, ե՛րբ սա էս օրը կընկներ։ Հրեա շոքել եմ առաջիդ. հերնըմերս գլխիցս պակասացորի, ինձ որը թողիր՝ իմ օրս խավարի, իմ աչքս դուս գա։ Ուխտ էի գալիս, որ մեկ ճար գտնիմ. դու էս ջիվան տղին ինձ ուստ բերիր, որ իմ դարդին դարման անի. ա՛խ՝ քարանա՛ր թող ոտս, կուրանա՛ր թող աչքս, սա չի՛ ինձ տեսներ, սա՛։ Իմանում եմ սրա դարդը, էս գիշեր. էս գիշեր... ա՛խ... վա՛յ...»։

Ա՛խ՝ սա էլ էստեղ գնաց... Աստղերը պելացել, սև քարափների, խոր էրերի բերնիցը՝ հենց գիտես դժոխքն ըլել քիչ քիչ բացվում, որ նրանց սաղ սաղ կուլ տա։ «Հա՛՝ ծառա եմ Քո սուրբ զորությունին՝ Մարիամ Աստվածածին, փոքր վախտից սկսեց Փարիսանը էլ եղ ղելը տալ, ասիլ. գիտեմ իմ հորնըմոր աղոթքը դեռ ինձ վրա յա. ես ի՛նչ եմ, որ էսպես օջախի զավակ դառնամ, էսպես մեր ունենամ, էսպես հեր։ Իմ արևախաշ երեսին, իմ կտրատված շորերին, իմ բոբիկ ոտներին՝ մտիկ անողը՝ ողորմությունից ավելի, ինձ ի՛նչ լալաղ կանի, որ հետս էլա խոսի։ Բայց ինչ իմ Նարի հրեշտակն ինձ առում ա, կանեմ, հրեա դոշս բաց եմ անում, որ

ստաներն ընկնիմ, սա էլ թող եղ գա, որ իմ հալս տեսնի, ինձ տիրություն
անի: Ամա որ ինձ լայաղ շանի, ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ո՞ւր կորչիմ»:

«Մեղավորիս ինձ նայի՛ր,
Աչքդ մի բա՛ց՝ ինձ նայիր:
Սիրտ սրտի որ մեկ ուզեց
Սիրածն՝ հո ա՛խ՝ իրն ա իր»:

Ասեց, ու Վանու մոր ճտովն ընկավ:

Բոլորի միջին հալևորի խելքն էր մի քիչ գլխին: Նրա արդար հոգին
նրան ազդեց, որ էս սրբի պատիժ չէր, սրտի պատիժ էր: Իր հոգեորդու
խորհուրդն էլ՝ իր բերնիցն էր լսել, էլ ի՞նչ բախտավորություն նրա համար
սրտով կուզեր, քանց էս: «Եթմի տներն էլ դու ես՝ փառքդ շատ ըլի՛: Աստ-
ված»։ Հոգոց քաշեց ու աչքերը լիքը՝ տեղիցը վեր կացավ: Վանին երա-
զումը տեսել էր, որ մուրազի ոսկեթասը վարդ մանիշակով զարդարած՝
իրան դեմ արին: Մեկ քաղցր հով, որ երեսին էլ շփեց, շունչը քիչ քիչ
վրեն էկավ: Ինչպես մեկ անուշ քնից որ աչքը բաց շարեց, հենց էն իմացավ,
որ մեկ ձեռ իր ձեռը բռնել, մեկ հրեշտակ առաջին կանգնել, երեսը շուռ
էր տվել: «Աստված ձեզ ի միասին ծերացնի, ծաղկացնի,— որ հալևորն էլ՝
բերանը բաց շարեց, խոսքը բերնումը մեռավ, Վանու խելքը կորավ: Զա-
փիցը դուռ ուրախությունն էլ մարդու կթմբրացնի, ուր մնաց տրտմու-
թյունը, որ մեկ ռուպից առաջ՝ նրա հոգին առել էր:— Քե՞զ էր, որ տեսա՝
այ իմ հրեշտակ՝ ո՞ւր եմ, ի՞նչ տեղ, էս ի՞նչ ձեռն էր, որ անկաջս ընկավ:
էս ի՞նչ շողք էր, որ երեսիս դիպավ: էս անմահական հոտը ո՞ւմ ձեռիցն էր,
որ քաշեցի: Անիրա՛վ, սուտ երազ, ինչ ես ինձ տանջում, որ տեսածս՝ էլ
ձեռիս չի՛ մնալ, երբ որ աչքս բաց անեմ, չէ՛, չէ՛. երկինքն՝ իմ օջոռքը, էս
չիմանը, քարափը իմ դռակը, ա՛չք՝ բաց չըլիք. ա՛րև՝ դուռ չի՛ գաս: Ո՞վ
սուրբ գիշեր՝ ծածկի՛ր երեսս, ծածկի՛ր, որ էլ վեր չկենամ, էս երազումը
մնամ: Խո՞ղ՝ երազումը քո հասարթն առնեմ՝ ա՛յ իմ հոգի, իմ արև, էլ
օրը, էլ արեգակը, էլ աշխարհս՝ ինձ չե՛ն պետքը, չե՛ն: Վանին որ էսպես
ուշագնա չէ՛ր խոսում, գիշերվա ժամի կոշնակը խփեցին,— թուլանար էդ
ձեռքը, որ իմ հոգիս խառնեց, մուրազս կտրեց,— ասեց ու էնպես շշմած որ
վեր չի՛ թռավ, ոտները մնաց գետնին կպած, որ Փարիխանն էր խտտել,
գլուխը՝ մոր դռին կպած. հերն ու հալևորը գլխին կանգնել՝ ձեռն տվին:—
Որդի ջան՝ ա՛չքի լիս. թե էդ էր քո մուրազը, մեզ ո՞ւր էիր սպանում, մեզ
ո՞ւր սաղ սաղ գերեզմանը տանում: Վե՛ր, վե՛ր՝ արևիդ մատաղ, թո՞ղ՝ քանի
աչքս բաց ա, մեկ ձեր սերն էլ օրհնեմ, ձեր արևը ձեռն ածելիս տեսնիմ, ձեր

կարմիրը կապեմ, հետո հողը մտնիմ: Արդարն արդարին կսիրի, եթմին պտի սիրտն առնիս, օրն ուրախացնես, մալ ու դովլաթ ի՞նչ գատ ա, երբ սիրտը իր ուզածը չի՞ ճարի, իր դամաթին ռաստ չի՞ գա: Սա՛րեր, ձո՛ւրեր, ա՛յ սուրբ Մաղկեվանք, ա՛յ Մայր Աստվածածին՝ ա՛յ Հայոց լիս աշխարհ, լիս հավատ, դուք սրանց քոմակ ըլիք, սրանց արևը պայծառ պահե՛ք, ես մեղավոր եմ, սեներես:— Ասեց բարեգութ հերն ու երկու զավակին էլ խտիտն առավ:— Քո մուրազն էստեղ պտեր կատարվիլ՝ Վանի՛ ջան, — մերը աչքը երկինքը քցեց, երեսներանցը դռնին կայցրեց:— Հոփսիմես նո՛ր գտա, փառքըդ շատ ըլի՛ Աստված. որդիքս էլ եղ ջխտվեցին, էրնակ իմ աչքին, իմ արևին, էլ ի՞նչ դարդ ունիմ: Սո՛ւրբ Մաղկեվանք՝ թող՝ արտասունքս քեզ առի, թե սիրտս ի՞նչ հալի ա: էսպես հրեշտակին ճարողը, որ դո՛ւ մեղ ռաստ բերիր, դո՛ւ մեղ բաշխեցիր, էլ ի՞նչ դարդ կունենա աշխարհումս: էկե՛ք, ձեր ջանին մեռնիմ, էկե՛ք, ձեզ մի՛ դռնիս կայցնեմ, սիրտս հովանա: Աստված՝ ինչպես տվի՛ր, էնպես պահի՛ր:

Սուրբ աղոթարանը հենց էն ա կարմրատակել, ճկճկում էր, որ մեր սիրահարքը առաջին անգամը իրանց օրումը կարող էին իրանց մտքումը հաստատ առիլ, թե ինչ իրանց սիրտն ուղում էր, ճարեցին: Երկուսն էլ ամոթու, սիրու՛ կրակ էին դառել, վրռնեղ, աչքները գետինը քցել, սիրտները ծածուկ իրար գլխով պախտ էին գալիս: Առավոտու աստղն ու հովը՝ հազար տեսակ լիս ու հոտ նրանց երեսովն, շնչովն էին տալիս, ու նրանց բերնի ու սրտի անուշ հոտը ծաղկներին, սարերին, վերջ ամենայնի երկնքին տալիս: Լեզվով ե՛րբ կարեին ասել, երբ կհամարձակեին, ինչ որ նրանց մտքովն անց էր կենում: Նրանց ուզածը էս սհաթին, յա մեկ խոր քարափ էր, յա մեկ մութը մեշա, կամ մեկ հով՝ ծառի քուզա, կամ մեկ ծաղկավետ ջրի, աղբրի դրաղ. չայիր, չիման՝ որ ձեռ ձեռի տված նստին, ո՛չ խոսան, ո՛չ ծալտան, ո՛չ ուտեն, ո՛չ լամեն, հենց էնպես իրար նայեն, իրար սիրեն՝ ու ծառ ու թուփ, խոտ ու ծաղիկ, ջուր ու քամի՝ նրանց վրա խնդան, նրանց հետ ծիծաղին: Ա՛խ՝ ո՛վ չի առաջին սերի համը տեսել, հարարաթն իմացել՝ որ էլ երկարացնեմ: Ո՛ր անմեղ սիրտը չի՛ վկայիլ՝ թե էս երկնային կրակը, որ աֆթա մարդի հոգին վառում ա, մարդ՝ երկրումը ման գալիս, երկրն-քումն ա իրան կարծում: Քունը սազ ու քյամանչա յա դառնում, միտքը վարդ բացված, անմահական դրախտ, ապառաժ քարն էլ սիրտ ա առնում՝ մեզ ավետիք սալիս: Սիրտդ հազար բան ա ուղում՝ սիրելուդ համար անի, ապի, լեզուդ, ձեռդ չի՛ դորում, շատ անգամ մարդ տխրում, սարե սար է ընկնում, թե տեսնի՝ սիրելին էլ կը գա, նրա վրա կցավի՛, նրան միտքը կբերի՛, թե սար ու ձոր իրան կուտեն: Ամսով հետը նստած վախտն էլ, որ պետք է հեռանաս, հազար անգամ սիրտդ քաշում, երեսդ ինքն իրան շուռ

ա գալիս՝ որ մեկ էլ եղ դառնաս, մեկ էլ սիրելուդ շունչն առնիս, ոտը համբուրես:

էս հալումն էին մեր անմեղ սիրահարքը, որ հանկարծ, մեկ էլ որ աչքնները չի՛ բաց արին, ողջունի՛ ձենն ընկավ անկաջները, ու ինչպես մեկ խոր, անուշ քնից երկուսն էլ վեր թռան, երբ մոտենրի կանգնողները՝ գլխները մոտացրին՝ որ ողջուն տան, ողջուն առնին: «Ա՛խ՝ թե էս մտքով էին առաջին մարդիկը ասում, «ողջոյն տո՛ւ՛մ միմեանց ի համրոյր սրբութեան», հրեշտակ էին նրանք, ու ո՛չ մարդ, երկուսն էլ մտքընկումն ասեցին: Գիշերվա ժամը, պատարագի կեսն էլ անց էր կացել, մատաղների աղն օրհնել, պղնձները վրա էին դրել, եկեղեցին դառել էր լիս, խնկի, կնդրկի հոտը հոդի էր թմրացնում, մեր սիրահարքն էնտեղ կանգնած՝ ոչինչ չէի՛ն իմացել, ողջուն տալիս էլ՝ նրանց սիրտը հենց մեկ թըպրտաց ու էլի մտավ իր անուշ երազը: Նրանք մինչև վերջը՝ է՛ն էին տեսնում, որ մեկ լուսաթաթախ հոգի՝ անմահական հոտով, վարդապուրակով զարդարված՝ նրանց գլխին պտիտ էր գալիս, նրանց սիրտը հետը տառնում, նրանց աներևութաբար ասում՝ որ արդար սերը աշխարհից չի՛, երկնքիցն ա էկել, որ էլի մեկ երկինքը տանի, թե մենք նրա սրբությունը անարատ, անխախտ պահենք, մեր սիրտը շարին չտանք: էս երազումն էին՝ որ բիրդանբիր խալխը իրար գլխով դիպավ, նրանց զարթացրից: Ժամի մեջտեղը մեկ ձեն էր դուս գալիս, որ ավելի հոգու ձենի նման էր: Հազար թաքուն խորհուրդ, հազար մուրազ, խնդիր, մեղք էնտեղ էին լիս ընկնում: Վանու, Փարիսանի անունն էլ որ չավին, նրանց միսը սրսռաց, խելքները թռավ: Բայց էս խորհրդավոր ձենը՝ նրանց օրհնում, գովում, սրբի կամքը հայտնում էր, թե «էնպես սեր ոսկեգրով ա երկնքումը գրած՝ երբ մարդ սրտին կհասնի, և ոչ մալի՛ կամ դովաթի, աղքատի աչքը կսրբի, և ոչ հարստի արծաթին թամահ կանի, խղճին, եթըմին կբախտավորի, ու ո՛չ շենին էլ կխղճացնի, սիրով սերի գինը կիմանա, ու ո՛չ փողով, դրամով կառնի»: էս ձենը ընկնալուի խոսքն էր՝ սիրելի՛ կարդացող. դու լավ գիտես՝ որ նրան հոգին ա տուն տալիս, նրա ասածը միշտ ճշմարիտ ա ու անպատճառ կատարվում ա: Ի՛նչ կերպով, էդ իմ բանը չի, որ հարցնեմ, Աստուծո հրաշքը անքննելի ա, ես ո՛վ եմ, որ իմանամ, բայց դու լավ գիտես՝ որ ընկնավորի հոգին ա խոսում, ու ո՛չ բերանը:

Ժամը դուս գալով էր, որ խալխը կրկին իրար գլխով դիպան. էլ պատ, էլ քար չէ՛ր մնացել, որ շամբուրեն, երեսները չքսեն, շատ հարսն ու աղջիկ իրանց դռի շարքն ու ճտի գինքսն էին էստեղ, էնտեղ՝ գանձանակի տեղակ վեր դնում: Քանըսի, ա՛խ՝ քանըսի սիրտը սհաթի շարխի պես տպտպում էր, երբ էն ջրի տակն էր գնում, որ օջողքիցը նրա վրա յա կաթում, ում մուրազը

պտեր կատարվիլ: Ով երկուհոգիս էր, տղա պտեր բերիլ, ով ազափ, իր նասիբը ճարիլ՝ հետ դառնալիս: Շատի արտասուները ուրախությունիցն էր կաթում, շատինն էլ տրտմությունիցը՝ որ ջուրը նրա վրա չէ՛ր կաթել: «Իմ մեղքը շատ ա հալըաթ՝ որ Աստուծո ռահմն էլ, սրբի գութն էլ ինձանից պակասել են», էստով էին իրանց մխիթարում էս մուրազից ընկած ջրատարները: Քանի աչք մեր վանուն ու Փարիխանին էրնակ էր տալիս, ո՛վ կարա պատմիլ: Բայց նրանք դեռ էլի ո՛չ իրար հեռ նստիլ կարող էին, ո՛չ խոսալ, ո՛չ մտիկ անիլ, շունքի սուրբ պսակն ու խաշ ավետարանը միայն կարեն էս իշխանությունը տալ, բայց հենց էս էր, որ նրանց էրում, փոթոթում էր. սրտըներն ուղում էին իրար կպչի, աղզի օրենքն ու աղաթը չէ՛ին թողում: Ժամը դուս էկավ: Կերակրյուները հասել էր, հարիր տեղ խալիք բոլորեցուրջ, ջոկ ջոկ նստած՝ քեֆ էին անում, իրանց օրը խոշ անում: Քվանքի, գուռնի, սաղի ձենը երկինքն էր հասել: Սար ու ձոր ցնծում էին, բայց մեր սիրահարքը էլ էս աշխարքումը չէին, որ էսպես հասարակ բաներին մտիկ անեն: Նրանց համար աներևույթ սաղի ձեն էր գալիս. էն օրն էլ էս սրտով, էս քեֆով անց կացրին, ըիգնաժամը, մյուս օրվան աղոթքն էլ արին, ու ամենը մեկ կտոր օրհնած հող, խաշավա, ու իրանց տան մնացողների մատաղի փայը՝ հացում, շորում, շուշում՝ վերցրին ու հաղար անգամ ա՛խ քաշելով, էրի քարերը համբուրելով, երեսներին խեղը հանելով, դռշլներին ծեծելով՝ կամաց, կամաց ճամփա ընկան, ու դեմը գնում, դեմը երեսները շուռ տալիս՝ Մաղկեվանքա սարին մտիկ տալիս, աղոթք անում, ա՛խ քաշում, աչքըներին հուփ տալիս, բերանները բաց անում:

Արեգակը մեր մտնելով էր, որ մեր ուխտավորաց ծերը՝ փետի կարմնջի մոտ Զանգվի ղրաղն հասավ: Ո՛վ Մարավ աղբրի գլխին մեկ անգամ նստել ա, կուզի որ սաղ տարի էն տեղ իր օրն անց կացնի: Մեկ խաշի, սրբի գութություն էլ սա ունի: Սրանից էլ թուրք ու հայ, ով հավատով մոտանա, իր մուրազն ստանում ա: Զրին մտիկ անելիս՝ հաղար բան ա ընկնում աչքովդ, շարք, փող, երկաթի կտոր, մեխ, ուլունք, ի՞նչ ասես՝ որ նրա միջումը չկա. որ բարեպաշտ ուխտավորը՝ էկել, մեջն ա քցել, ուխտը կատարել, գնացել: Աղբրի գլխի քարը հո՛ սաղ տեղ շունի, էնքան մեխ ա մեջը ցցած: Ով սրանց ձեռը տա, միջիցը հանի, ձեռը կշորանա, էնքան ա սրբի հրաշքը: Քանաքուռ տակիցը մեկ քսան ոսր Զանգվի ղրաղիցը հեռու, աջու կողմիցը՝ մոթը շվաքի տակին դուս ա գալիս էս անմահական աղբյուրն ու, հանդարտ. մարմանդ՝ գնում, Զանգին թափում: Նհախ տեղը չեն անունը Մարավ աղբուր գրել, որ համ հոգով ա մարդիս ծարավը կոտրում, համ մարմնով: Էստեղ էր՝ որ պարոն Կարոն իր օղլուշաղի ու բարեկամների հետ՝

մտավ, բարգ, բուրգ վեր ածիլ, կրակը շաղ անիլ տվեց, որ վերջին գիշերն էլ էնտեղ քեֆ անեն: Վաղուց էր նա սրտով ուզում, որ էս աղբրի համը մի առնի: Շատն ասեցին՝ որ էնտեղ շման, շունքի ոտի վրա էր, ու ղրաղ տեղ, թուրքերն էլ հո՞ գիլի պես էին ղժվժում գիշեր, ցերեկ էս ձորերումը: Բայց ռես Կարոյի անկաջը շմտավ: «Տասը ձիավոր մենակ է՛ս թրիս ղուրբան կանեմ, ի՞նչ եք վախում», նրանց ասեց: Վանու սիրտը՝ հենց գիտենաս՝ իմանում ըլեր, որ նրանց գլխին մի բան ա գալացուկ, բայց հորիցը քաշվում էր: Փարիխանին մտիկ տալիս, ս՞ար ու ձոր նրա գլխին լալիս, վա՛յ էր տալիս, բայց ի՞նչ կարեր անիլ: Հենց գիտես՝ Զանգին նրան ասում ըլեր, — «ա՛ռ սիրելուդ, նստի՛ր վրես՝ ձեզ տանիմ մեկ թաքուն տեղ, էս տեղ ձեր մահն ա, ո՛ւր եք կանգնել»: Բայց էլի հենց էս ֆքրումը՝ որ Զանգվի փրփրած ղրաղին չէր կանգնել, ու դեմը ջրին նայում, իր աչքի գետը բաց թողում, դեմը իր սիրելուն երեսը շուռ տալիս, ծուխը քթովը հանում, մեկ ձեռն որ ճտովը շընկավ, երկու գազ ծուլ էլավ: — Տո գիժ ես, գիժ. իմ տղեն ըլիս, ու է՞դ սրտի տերն: Մթնագիշերի՞ցն ես վախենում, թե Զանգի խըշշալուցը. ջահելի գլխին խե՛ղք կըլի: Գդակդ կոտրի՛, բա՛ց քնի: Քանի իմ ջանը սաղ ա, քեզ ո՞վ մեկ իւթ աչքով էլ ա մտիկ կանի: Արի՛, արի՛, գնա՛նք, քեֆ անենք: Գեղը հասնինք, քեզ էլ քո մուրազին կհասցնեմ, էգուր համար ի՞նչ ես դարդ անում, — էս ասողը Վանու չհերն էր: Քարը ջուղաք կտար, բայց Վանու բերնիցը մեկ խոսք էլ ա դուս չեկավ:

Գիշերվան մութը ձորամեջը խափարացրել էր: Ամեն մեկ քաքափ ու էր՝ բերանները գազանի պես բաց արել, մտիկ էին տալիս: Կրակը ճըրճըթալով՝ որ մուխը քուլա քուլա չէ՛ր բարձրանում ու բոցը ծառերին, ջրերին տալիս, հենց իմանաս՝ հազար տեղից՝ թուլի, հարամի, սատանա, քաշկեր՝ ատամները ղնջրտացնում, թրերը սրում՝ հազրվում ըլեին, որ բիրադի նրանց վրա թափին ու հոգիները առնին: Ծրկիւնքը, ղորդ ա՛ պարզ էր, բայց Աբարանու դհիցը մեկ սառը քամի որ վախտ վախտ չէ՛ր փռնշալով՝ էս քարերի գլուխը ծեծում, տերևները խշշացնում, հենց իմանաս՝ բոլորը բերան էր առել՝ ու ձեն տալիս, որ ամեն մարդ իր գլուխը պահի: Բայց սաղի ու դայրի ձենը մեկ դհից, Զանգվինը մյուս կողմից՝ էնպես էին մեր ուխտավորների միտք ու ականջ բռնել, որ թոփ տրաքեր մոտըներին, չէին իմանալ, չէին տեղըներիցը ծած գալ: Սիրտըներն էլ հո՞ ուրախ էր, ուրախ, էլ ի՞նչ էր պակաս: Բայց ա՛խ՝ մարդ էն տեղը պտի միշտ օյաղ կենա, իր գլխի թագարեքը տեսնի, որտեղ որ կարծիք չունի:

Շատ ու քիչն Աստված գիտի, թե ի՞նչքան վախտ էր անց կացել, գիշերվա ո՛ր տեղն էր, հենց էն էր ուզում ռես (տանուտեղ) Կարոն իր թասը լամի ու որդուն, հարսին օրհնում էր, մեկ թվանք որ չի՛ գոռաց, սար ու ձոր

զարգանդեցին ու քսանից ավելի ձևավոր, փխրադա Թարաքյամա թուրքները
 պլոկած՝ յարադ ասպաք՝ կրակին տալով՝ վրա թափեցին։ Աստված ո՛չ
 շհանց տա. սար ու ձոր ոտն առան, որ փախչին, պլծնին, բայց մեր ողոր-
 մելի ուխտավորների համար ո՛չ փախչելու տեղ կար, ո՛չ ծածկվելու. տնի-
 րավ կրակն էլ՝ նրանց աչքները բռնում, հարամուն պահում էր, իրանց
 լիս քցում։ Էսպես վախսը կիմացվի՝ թե տղամարդն ո՛վ ա, ո՛ւմ գլխումը
 խելք կա, կոնումը հունարու Ում էն շորշոփն դիպչեր, էնպես վախտին, հոգին
 էլ հե՛տը կտար, բայց Աստծուն փառք, թվանքի գյուլենն անկաջին քսվելով՝
 որ անց չի՝ կացավ, քաջն ոես Կարո ասլանի պես տեղիցը վեր թռավ ու
 ընչանք թուլին ձեռնն ձեռը կհասներ, նա էլ իր դասթեն հազրեց ու տա՛ն
 բոպե չբաշեց, թուր էր՝ որ չլիսկում էր, արին էր որ շլթկում, ծկլակին տա-
 լիս։ Աստուծո ողորմությունիցը մեր սուլբքը մեկ տեղ էին, թուր ու թվանք
 գլխավերեններ՝ ծառերիցը քաշ—~~թղեր~~ք՝ ձեր արեին դուրբան՝ մենք ուխ-
 տից, սրբի դոնիցն ենք գալիս, էս անիծածները՝ թուլությունից, հարամու-
 թյունից, ~~Տվե՛ք~~՝ ջարդեցե՛ք՝ սրանց էկած ճամփեն քոռանա։ Ով իմ գլուխը
 սիրում ա, իմ հացը նրա աչքը բռնի, թե ձեռը եղ քաշի։ Գեղամիջինն են
 սրանք ղոշաղ, շունքի ձեններս կարճ ա, էսպես տեղն ո՛վ կհարցնի, Հարա-
 քյաթ արե՛ք՝ ձեր ջանին մեռնիմ։ Քարերի տակը մտե՛ք՝ օղուշաղներիդ մեջ
 արե՛ք. թե մենք կկոտորվենք, էն ժամանակը նրանց ճարն էլ՝ Աստվա՛ծ։ Ես
 ձեզ չսեցի, ամա էս էլ մեկ ջոկ քեֆ ա, մեկ քանի շուն էլ ա կսատկաղենեք,
 թո՛ղ՝ մեռնինք, սրտընկումս էլ ա դարդ չի՝ մնալ։ Իրեքը առաջիս թալալ
 են տալիս, ձեզ տեսնիմ, Մարավ աղբրին էլ մեկ օր թուրք մատաղ անևեր,
 մեզ վրա չի՝ բարկանալ, չվախի՛ք։ Էս առողը ոես Կարոն էր։ Նա որ էս
 սրտին էր էն ծեր տեղավ, վանին ու նրա իզիթ ընկերները ի՞նչ հալի կըլիին։
 Քսանից ավելի էլ սրանք էին. բոլորը ջոկովի տղերք։ Հայն արինը աչքը
 շառնի, թե չէ սար ըլի առաջին, չի դիմանալ։ Կրակը հենց էն սհաթին
 ոտնատակ տվին, երբ հարամին վրա տվեց, ու ամենը մեկ քարի տակ
 մտան։ Թվանքի գյուլենն կարկտի պես էր վեր թափում։ Հարամին հենց
 իմացավ՝ թե բիրադի վրա տալովը՝ նրանց հալիցը կգա, բայց աչքը դուս
 էկավ, ինքը մնաց կրակումը, բաց տեղը, գյուլի առաջին։ Իրան քցածը
 քարին էր դիպչում, մեր տղերքանցը՝ նրանց գլխին, կամ դոշին։ Եղ դառ-
 նալ չէ՛ր կարելի, շունքի շորս կողմը փակել էին։ Բոլորն էլ պտի մատաղ
 ըլեին՝ որ էս հաղաղին մեկ բարակ ձեն՝ ալ քաշեց, ծղրտաց ու մեկ Թա-
 րաքյամա ուրախ ուրախ ձեն տվեց,—ես իմը ճարեցի, դուք ձեր գլուխը
 լաց էլե՛ք։ Սարդարին էսպես խնձոր մեկն էլա դեռ փեշքաշ չի՝ արել։ Ով
 ձեռին ճար ունի, հետս գա, դրանցից մեզ խեր չի՝ ըլիլ էս խոսքերի մի-

ջովն էր մեկ բարակ, կտրված ձեն դալիս. — Վա՛նի... Վա՛նի... ա՛խ... ինձ տարան... ո՛վ ինձ ճար կանի...

Վանին Զանգին էլ ընկներ, ի՞նչ կճարերու Կատաղածի պես գլուխ էլավ։ Ռես Կարոն ու մյուսները հարամու ոտն էին ուզում կտրիլ, ի՞նչ կիմանային։ Տարաբախտ երիտասարդը թռավ, ո՛ւր. ինքն էլ չէ՛ր գիտում։ Հարամու որը կոտորվել, որը փախել էր, որ մեր բաջ ուխտավորը գեջղանգեջ՝ քարերի տակիցը դուրս էկան, կրակ վառեցին, բայց գիշերը խավար, Զանգին կատաղած, ձոր ու քարափ՝ լուր, ծառ ու ջանջալ ամեն տեղ բռնած, Փարիխանն ու Վանին, խալխի աչքի լիսը՝ կորած, բաթմիշ էլած, ո՛ւր գնային, ո՛ւր գտնեին։ Ողորմելի հերը՝ որ Վանի չէ՛ր ձեն տալիս, գլխին տալիս, ջրատար մերը, որ Փարիխան չէ՛ր կանչում, քարերին ծեծվում ու լալիս, սար ու ձոր հետըները սուր էին անում, կրակ վեր ածում։— Սարեր՝ գլխիս քանգվեցեք, քարեր՝ հոգիս հանեցե՛ք, թո՛ղ ես էլ ա՛խ քարացած էստեղ մնամ. ինձ թաղե՛ք։ Վանի՛ արի, ջանս հանի՛, քեզ տամ հոգիս, ու Զանգվի միջին իմ գլուխս ես թաղեմ, էլ լաց ու սուր չլսեմ։ Վա՛նի՛ ա՛խ աչքս դուս հանի՛. ջանիդ մեռնիմ, ո՛ւր տանի էս ջուրն՝ ինձ, էս հողն ի՞նչ անի, որ մնացինք անորդի։ Ո՛չ ջուրն ա ձենս՝ ա՛խ՝ լսում, ո՛չ քարն իմ ցավս իմանում, ես եմ ուզում, սիրտս ճոթեմ, ձեռս բռնած շեն թողում։

I

ԹՈՒՐԲԻ ԱՂՁԻԿԸ

(Զորայրյուն կրոնի)

Ամառն էկել էր, սիրտս էլի մթնել։ Տարվան ո՛չ մեկ ժամանակը էնքան ինձ չի՛ տանջում, ինչպես ամառը։ Զմեռվան ցուրտը, բութը, սառը եղանակը, լանգը՝ դուրդ ա՛ ծանր են մարդի համար, բայց հենց արևը մեկ քաղցրը աչքով որ մտիկ չանում, բոլոր տխրությունը, բոլոր մեր սրտի մթությունը երկնքի հետ պարզում, անց ա կենում,— ու ո՞վ չգիտի՝ որ ցուրտը մարդի մարմինը պնդացնում, զորացնում ա։ Ո՞վ չգիտի, թե ո՛րքան հիանալի ա աշխարհը, ի՞նչպես ա մարդիս հոգին քաշում, վերացնում, գվարթացնում, երբ դարնան զուգարար հովը փչում, սար ու ձոր իրանց մահվան քնիցը վեր կացնում, ձին ու սառից հալցնում, նոր հոգի, նոր կյանք տալիս բոլոր բնությանը։ Ո՞ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծովանում, երբ Մաշիսի առավոտը փանջարեն բաց անելիս՝ տունը անմահական հոտով ա լցվում, օթախը՝ երկնային լուսով, անկաջը՝ հազար տեսակ ձենով, աչքը հո՛ էն ավան ծաղկները ու կանաչ խոտերը որ չի՛ տեսնում,

դուրս ա թախտ, աթոռ, փառք, մեծութիւն, փափուկ տեղ ու բարձ թողա՛, ու դուս վաղի, գետինն ու հողը լիզի, համբուրի, երեսին քսի, շոքի, Աստ-ված փառաբանի, սլառկի տնույշ երազ սեւնիւ Ո՛վ, ա՛խ, ով կուգեր՝ որ էն թագավորական լաջվարթ, ոսկեվարաղ ամառաւթը, էն սուփրենն ու սե-ղանը, էն սաղն ու քյամաւնէն՝ մեկ ձորի հետ փոխի՝ որ գայնան ժամա-նակին բացվում՝ հազար աւասակ ծաղկներով լցւում, դարդարվում ա, որ բյուր տեսակ թռչունք դլխալերեն են ծափ տալով՝ խայտում, ցնծում, եր-գում, պարզ, արծաթանման աղբրները աչքի առաջին են քշքում, ու ճրագի պես վառւում, օղը մեկ կողմից ա իր կենդանարար հովը փշում, ամպը մյուս կողմից իր երկնային ցողը վեր ածում։ Աշունքն էլ՝ դորդ ա՛ իր ախարութիւնն ունի, մարդ չի կարում սրտին հուսի տալ՝ որ հանգստանա, դարդ չանի, շունքի բոլոր իր հույսն ու մխիթարութիւնը, իր գանձն ու գովաթը երկրին ա պահ տալիս և ձեռը ծոցին կանգնում, զրադիցը մտիկ անում, որ տերնները քիչ-քիչ դեղնում, թառամում, վեր են թափում, ծա-ռերն իրանց պտղիցն ու դարդարանքիցն են զրկվում, դաշտ ու ձոր իրանց կանաչ ուսնկիցն ու ալվան ծաղկներիցը։ Քամին մեկ կողմիցն ա իր դառը շունչը ցույց տալիս, ամպերը մյուս կողմից իրանց նոթերը կիտում, գըլ-խընէրը բարձրացնում, թնդվում, շարանում — ամա աշունքն ա, որ մարդիս դառն աշխատութեան և քրտինքով դատած, վաստակած պտուղը հասցնում՝ իրան ա տալիս, որ աչքը կշտանա, սիրտը մխիթարվի, մարմինն էլ եղ զո-րութիւն ստանա, էլ եղ ուրախ ուրախ իր հանդին մտիկ անի, ու հույսը չի կորցնի, թե նրա աշխատութիւնը ձնի ու սառցի տակին կփթին, կփըշա-նան, իր աչքը մեկ խեր չի՛ տեսնիլ։

Բայց ամառը, տոթագին, կրակ ամառը, դուրս ա՛ մեր պտղընէրը հաս-ցընում, մեր սիրտն ումուղ ա քցում, բայց մեր հանդերն էլ հետն ա շորաց-նում, մեր աղբրներն ու գետերն էլ հետն ա ցամաքացնում, էրում, խա-շում, երկրի երեսը, դաշտի խոտն ու ծաղիկն անձողի պես սևացնում, խո-րովում ու շատ անգամ՝ որ սիրտդ ու բերանդ բաց ես անում, որ շունչ առնիս, կրակ ա դլխիդ վեր գալիս, կրակ բերանդ թափում, բոց ոտիդ տա-կին վառվում, ցողի ու հովի տեղը մահվան տաք քամին երեսիդ փշում, շունչդ կտրում, արինդ ցամաքացնում։

Էսպես մեկ ամառուլան օր էր, որ քաղաքի շոքն ու կրակը շունչս բե-րանո էր հասցրել, ինձ խեղդում էր, որ գծվածի պես ընկա փողոցն փողոց, քույա քույա, որ գնամ մեկ հով տեղ դուխս վեր դնեմ, մի քիչ շունչ առ-նիմ։ Շատ անգամ՝ որ սմառը թուլանում, ինձանից գնում էի, ուզում էի գլուխս մահու տամ, որ պրծնիմ էս դառն աշխարհիցը, հենց կարծում էի. թե ես եմ մեղավորը, ես եմ շար անօրենը, որ էլ աշխարհի չէի կարող

պետքը գալ, ուզում էի շուտով էլա ոտս քաշիլ, գնալ: Գիշերն երազն էր ինձ տանջում, ցերեկը իմ միտքը, իմ շար միտքը: Աստված, երկինք, դժոխք, արքայություն, սիրելի, բարեկամ սրտիցս էնպես էին քաշվում, ջնջվում, որ հենց իմանում էի՝ թե էս դիմումն ինձ մեկ շարա չի՝ ըլիլ: Քարերն ու անբան անասունքն էլ աչքիս գրող էին երևում: Ամեն մեկ ոտս փոխելիս՝ ամեն մեկ շունչս քաշելիս՝ էնպես էի կարծում, թե հազար թուր սիրտս են խրում, հազար ձեռ գլխիս բռնցկում, հազար թշնամի եղևիցս վազում, երկինք ու երկիր գլխիս փուլ գալիս՝ որ ինձ տակով սնեն: Ում մեկ ծանր խոսք էի ասել, ով ինձ մեկ խեղ աչքով նայել էր, ինչ բարեկամից թուղթ էի ստացել, պատասխանը չի՝ գրել. ինչ մտքումս դրել էի ու չէի՝ կատարել, աշակերտի էի նեղացրել, ծառայի էի մեկ թթու շուղաբ տվել. ծառայությունս չէի օրինավոր կատարել, յա մեկ գարծ էս օր վաղը քցել, բոլոր, բոլոր գալիս՝ առաջիս կանգնում էին ու հոգիս էլ՝ որ ասում էի տամ, հենց իմանում էի, թե էլի ինձանից ձեռ չեն վերցնիլ, էլի հոգս նրանք կհանեն, կրակ կտան, բարեկամք ինձ երախտամոռ կկանչեն, գլխավորք ինձ ծուլլ, անպիտան կհամարեն, ամենն էլ կուրախանան, որ ինձանից շուտով պրծան: Որ լսում էի՝ թե մեկ մարդի պատիժ տվին, յա բանդը քցեցին, որ ասում էին՝ թե Ռուսաստանիցը մեծ մարդ ա էկել, որ մեր երկրի աշվալն քննի, իմանա, որ կուսակալիցը, յա նախարարիցը (մինիստրիցը) մեկ թուղթ էր գալիս, որ կառավարությունիցը (դերեկցիիցը) ստորոժը գիրքը կոնստակին աչքիս չէ՛ր երևում, էնպես էի սարսափում, կարծում, թե էս ա, իմ վերջի օրը հասել, մոտացել ա, իմ արած շարությունը լիս ընկել, Պետերբուրգ, Մոսկով, Քիֆիդ ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել, ինձ պետք է՝ տանեն սաղ սաղ թաղեն, յա կախ տան: Աստված իմ թշնամուս չի՝ տա է՛սպես սիրտ, է՛սպես միտք: Երեւակայությունը մարդիս ս՛ր դժոխքը չի՝ տանիլ, եղ բերիլ: Ինձ պահողը հենց էս էր՝ որ ասում էի՝ թե մտքումդ դրել ես ազգին պետքը գաս, մեկ անուն թողաս, կմեռնիս, մեկ վրեժ կանգնող, ողորմի տվող էլ չի՝ ըլիլ: Ապրի՛ր՝ որ ասածդ անես, մուրազդ առնիս: Է՛ս, է՛ս էր ինձ ամեն դժոխքից, պատուհասից ազատում, հոգիս եղ բերում, թե չէ Քուռը վաղուց կըլեր իմ գերեզմանը: Լսող, կարողացող՝ թո՛ղ ինձ զնամիշ չանեն՝ որ իմ մեղքս իմ բերնովս եմ խոստովանում: Մարդ իրան սիրտը որ փակի, ո՞վ կլմանա, ո՞վ կզգա՝ թե նրանում ի՞նչ կա: Բայց էսպես դժոխք սիրտ՝ Աստված ո՛չ տա, ո՛չ ստեղծի:

Մեկ օր էլ էս կրակը ջանս էր ընկել, սիրտս էրում, փոթոթում, ինչպես ասեցի, որ տանից, տեղից, դուս ընկա, ու դեպի թագավորական՝ բաղնիսների եղևի բաղը երբմիշ էլա՛ Քուշա, փողոց գերեզմանատուն էք դառնի:

Երկնքիցը կրակ էր վեր թափում, երկիրը տաքացած պղնձի պես ոտիս տակը կրակում: Ամենը քուն էին մտել, որ ճաշվա շոքն անց կենա: Բաղի մուշա կամ ջուր կրող էին մնացել էս մեռուտան բնակիչն ու շունչ քաշողը, որ իրանք էլ դերեւմանից դուս քաշած հարիր տարվան մեռիկ պես շունչ ու ոտնիկ կըրցրած՝ կամ կիսաջուն ոտը ոտի առաջն էին դնում, կամ մեկ քարի վրա նստում, շունչ քաշում, գտակները վերցնում, քրտինքները սրբում, կամ թե ա՛խ ու ո՛րի քաշելով, դես ու դեն ամբամբալով, օրորվելով իրանց ճամփեն զննում:

Իմ բախտիցը թագավորական բաղի դուռը բաց էր: Մտա ներս, բաղմանշուն գլուխ տվի. սուտ, որ ինչ ա, չբարկանա ու ծառին, քրին մտիկ տալով, ընկա դարբողու, որ կարծիք չտանի, թե բան կգողանամ: Հասարակ մարդիքը ի՛նչպես արդար են ու պարզամիտ: Էնպես էի անում, որ իմանա՝ թե ես մեկ գլխուն մարդ եմ, զնացել եմ, որ սար ու ձորին մտիկ տամ, յա սիրտս բացվի, յա մեկ նոր շնորք վեր առնիմ: Բուրդ մհանա էր: Աստված որքան ողորմած ա, որ մարդիս էնպես սիրտ ա տվել, որ փոքր բանով էլ, իսկույն իր տրտմությունը ցրվում, միտքն ուրիշ տեղ ա քցում: Օգոստոս ամիսը, հավոդի ճթերը հազար տեղից կախ ընկած, ես էլ մրգի գերի, փորի գերի, ո՛վ ըլի, որ սրտի ծերը չէրի: Քարափի տակի ընկուղի ծառն ու հավոդը աչքիս տակն էի առել, ու դեմը գնում, դեմը աչքըս եղես, չորս կողմս քցում, որ տեսնեմ, թե բաղմանին հո չի՞ գալիս, ծառերի տակին հո մարդ չկա, որ ինձ տեսնի: Հարամ ըլի էսպես ահն էլ, էսպես իշտահն էլ: Մեր փորը փոր չի՛, ջրհոր ա. ձեն տաա ձեն չի՛ տալ. ինչ տիլ ու ախպ միջիցն էլ հանես, իստակես, էլի մյուս օրը իրան իրան կլցվի, ընշանք տերը հանգը հունգ կանի: Ինչ և իցե, աչքդ ուղածդ շտեսնի, թե չէ՞ սիրող՝ շաքուջն առած, գլխիդ կանդնած ա, կտաս, շնորհակալություն շանիլ, չե՛ս տալ, գլուխդ կպատռվի. լավն էն ա, որ մարդու ո՛չ աչքը բան տեսնի, ո՛չ սիրտն ուղի: Ամա էդ էս աշխարքումը ո՛չ պատահել ա, ո՛չ կպատահի: Քանի աչքդ բաց ա, փակ չի, մեջքդ լեն, շլինքդ վրեն, ինչքան ուտես, էնքան կուզես:—

Ա՛խ ի՛նչքան խոր ա մարդիս սիրտը, ի՛նչքան անքննելի, անիմանալի: Մեկ րոպեից առաջ կրակ էր գլխիս վեր թափում, գետինը բերանը բաց արել, ինձ ուտում, ամպ ու կայծակ փորումս հազար տեղից տրաքում, լերդս ու թոքս կրակ տալիս, հիմիկ բոլորն, բոլորն կտրվեց, վերջացավ, գալնան օրվա պես պարզեց, լուսացավ, երեխությունս միտս ընկավ, բաղմանին տուն մտավ, հավոդի շաղ շաղ, սև սև ճլմկոտած ճթերը ցրվեցին սրտիս հոքսն ու ցավերը, ու նստած տեղիցս, ընկուղու տակիցը հարիր անգամ շլինքս երկարացրի, էլ եդ քաշեցի, ծղլուրդ էլա, ծլունկ էլա ու, Աստուծո փառք, մարդ շտեսավ: Պատիկ ժամանակա բոստան շատ էի կտրել, քա-

նաքոցոնց ավելի անուրը հո՛ Երեւանումը տանձագող են կանչում: Տանձ չըլի հալոդ ըլի: հեսաբի բան չի՛, ատամներինց չե՛ն իմանալ, փորից չե՛ն հարցընիլ: Բայց վա՛յ նրան՝ որ փորձանքի կպատահի, կերածն էլ, մարսածն էլ քթովը կհանեն: Երեխե՛ք, ձեզ եմ ասում, ձեր արեւին դուրբան՝ արածս չանե՛ք, թե չէ կփռոյմանէր:)

Բոստան գող գնալիս, կամ տանձ գողանալիս՝ դուրդ ա, քոթակ շատ էի կերել, ամա էլ եղ մոռացել: Երեխին շաքար տուր ձեռը, թեկուզ հարկը անգամ գլխին բռնցկի, հարկը փետ էլ ոտին խփի, էլի մեկ սհաթից հետո ցավը կմոռանա, բերանը կքաղցրանա: Ամա մեծին ի՞նչ անես, որ էսպես չահելութուն անի: Սիբիր չեն տանիլ հալոդի խաթեր, ամա վրեն կծիծաղին տեսնող լսողներ: Թո՛ղ՝ ինձ վրա ծիծաղին, որ ուրըշները վախին, շամաչին: Հազար անգամ թուք մուր, մեկ անգամ օրինակ տո՛ւր. էս մեկը շատ բան կտեսնի, քանց մեկ կարաս խրատ, մեկ ջվալ դաբըհաթ:

Մատներին ծերերը դառել էր ինձ համար թաղանի թե. յավա՛շ, յավա՛շ փեշերքս էլ վեր քաշեցի՛ որ թփի, քուի շղիպչի, շիշշա, ուսուլով վեր էկա ու հալոդի բարունակի տակը մտա: Եղովքոսի ազվեսը ինչպես էր իր ագռավի պանրին մտիկ անում, էնպես էի ես էլ իմ հալոդի ճթերին նայում: Բայց վազը անկաջ չունի, որ խաբվի, ով ուղենա քաղի, պետք է ոտները հանի, ծառը նի ըլի, սատանական էսպես բպրձր էր՝ իմ սիրուն, իմ ուղած հալոդի վազը: Լերդս կատիկս էր թռել, շունչս բերնիս դեմ ընկել, թուքս չորացել, երեսս թան դառել, էլի անիրավ փորս իր գունենն էր փշում ու նեքսկիցը հարաչ տալիս, գոռում, դռում: Դես ու դեն մեկ էլ աչքս քցեցի ու յալահ՝ վազեւըվեր շուլաւվեցի, ինչ կըլի, կըլի՝ մտքումս ասեցի: Ձեռս ճթին հասավ, ջանս դող ընկավ, ամա բանը որ թարս գա, սատանեն ի՞նչ անի, մահանեն ի՞նչ: Կոթին էի գոռ տալիս, գիւնքն էին լալիս. զվաթս էի փորձում, ճիթը սաղ սաղ հալչում: Ա՛խ՝ էն հաղադին թե մեկ շիպլիկ (դանակի կտոր) էր ձեռս ընկել, հաղար անգամ կսալանէի, ճակատիս կգնէի, ու ալմաղի թրի հետ չէի փոխիլ, էն էլ չկար, սատանին նալաթ: Տո սատանեն ի՞նչ անի, ինձ մեկ ասող ըլի. էսպես ա, լեզվըներս սողորել ա, մենք գոփում ենք, սատանին դմփում: Ախր ո՞վ չուղիլ, որ մեկ զոթուր էշ էլա ունենա, որ ընկած տեղը, բեռը նրա քամակին դնի, ինքը դինջանա: Շատն էլ հո՛ իրանք էլ են վրեն նստում, իշին բղում, թեկուզ ոտին անի, թեկուզ դլխին, թեկուզ տրտինգ, թեկուզ տրինգ: Իշի քամակը բարակ, նստողի ոտները երկար, էլ ի՞նչ կուղի թամբ ու օրգանգու: Փալան էլ չըլի, բանդ երըմիշ կըլի: Դու քո բանը տե՛ս, ես իմ հալոդը քաղեմ, քեզ յթաղեմ. բանս շուր էր, ճթի կոթը գոռ. քիչ էր մնացել էն շար սհաթը, հալոդի վազը անիծելով վեր գալի, ատամներս բերնումս եռացին — ա՛խր բարկացած էի չէ՛... Աչքը բարին

տեսնի, դասաբն իր մօին էնպես վրա չի՝ թռչում, ինչպես ես իմ ճթին. բայց սե քի էն ճիթն, ինչպես սե էր. իմն ինձ հասավ, դուշմանիդ գլխին զգա՝ Փիս բանն էսպես ա, ինչքան ծածուկ էլ մարդ գործում ա, էլի էնպես ա իմանում, թե իր շվաքն էլ ա իրան ուտում, ինչպես իմն ինձ կերավ:

Հենց ատամս ճթի կոթին հասավ, հենց մեկ ղրճտացրի թե չէ, թուփը որ տակիս բեշաֆիլ լիսշաց ու մեկ թրփթրփոց անկաջս շընկավ, ճութն իր տեղը մնաց կախ ընկած, ես գետնի վրա՝ գլուխս շշմած էնպես կողովեցի, վեր ընկա: Դետինը որ պատռել էր, ինձ ներս տարել, անիծած ըլիմ, թե էնտեղ էլ՝ խռնկ ու մոմ չէի՝ առել, վառել, ծխել, մխել, յա չի՝ չոքել՝ սատանին ուխտ արել՝ որ ինձ պրծացրեց. շունքի սատանական գործքի եղևիցը ման էկողը սատանի դուռը պտի գնա, որ սեներես շմնա, ու սեն սպիտակին չի՝ սիրիլ. սպիտակը սեին, է՛րնակ իմ ւն օրին. էս օր սատանի աշքը քաղցր էր ինձ վրա: Հա կա՛ց ու քեֆ արա՛, — հենց իմանում էի, թե ինձ կապեցին, թողեցին, երեսս մուր քսեցին, գլխիս ջուր ածեցին, աշքիս սեացել էր, ոտներս քաթացել, բայց ամեն դոսթ, դուշման էն բարի սհաթին ռաստ գան, ինչ ինձ ռաստ էկավ. եդ մտիկ տամ, տեսնիմ որ մեկ գոմփոռ շուն մեկ սե կատվի՝ հե՛տ ածավ: Դե՛, հա՛ կա՛ց ու շախսե վախսե կանչի՛ր. թփերն էլ հետս ծափ տվին, ցնծացին, ծառերն էլ վրես ծիծաղեցին, տնազ արին, որ մեկ եքա մարդ՝ մեկ կատվից էսքան վախեցավ, լեղապատառ էլավ: Հենց նրանց ջգրու էլի՝ ոտ ու գլուխ հաշաքեցի, էլի իմ վազիս խտտեցի ու գլխին նստեցի: Կատվի՞ց... շանի՞ց... մարդ վախենա... կերած հացը հարամ չի՞ էնպես մարդի: Ա՛խ սիրելի՛ կատուն ո՞վ ա, շունն ո՞վ. փիս մարդի խղճմտանքը, խղճմտանքն ա իրան շանգոում, իրան կծում, փիս չործքի փրին նալաթ: Ատամներս իրանց բանը տեսան, փորս իր մուրազն առավ, ռանկա տեղն էկավ, հանաքն անց կացավ, բերանս քաղցրացավ, ջանս գինջացավ: Էլ ա՛հ ու դող շունեի, ուզածս արել էի, մեղքս գործել. ծառը չէ՛ր ասիլ, ես էլ հո՛ էլի ինչպես մեկ մարդ՝ բանից բեխաբար, վազին էլ՝ չէի մտիկ անում, որ իմ արդարությունը կարծիք չտա — ընկա էլ եդ սարնըվեր, սարնըդուս ու էկա մեկ կանաչ տեղ նստեցի, աշքս թուրքերի գյոռխանին քցեցի: Ա՛խ՝ ի՞նչ կըլեր որ չէի՝ արել, ու տուն գնացել:

Էլ եդ շոքը զոռ արեց. տաք քամին երեսիս փչեց, սրտիս չոր քամին լերդիս ու չիգյարիս, էլ եդ տրոբեց, էլ եդ միտքս ու սիրտս՝ ինչպես մեկ կատաղած ծով իրարոցով քցեց: Քարավիլ բրջիլը մեկ կողմիցս էին գլխը-ները բարձրացրել, լուռ, մունջ մտիկ տալիս, գյոռխանի գերեզմանաբա-րերը առաջիս լուվել, պասպանձվել, շոր, էլոված, խորովված սարն ու ձոր՝ մեկն իր մեռած գլուխը ցույց տալիս, մյուսն իր ճոթուած սիրտն ու դռը՝ լազգի, թուրք, ղզլլաշ, օսմանցի մեկ կողմիցն էին թվանքի, թոփի գյուլլին

զոռ տալիս, գոռում, հայ, վրացի, օս, փշավ, իմերել մյուս կողմիցը՝ իրանց կրակը բաց արել՝ էկողին ջարդում, մոտանողին գլուլլախորով անում, հասնողին՝ յա գլուխը փորը խրում, յա իրան սաղ նաղ բերդը քաշում։ Ղշղրուն, հարայ հրոցը, ձենը ձորը անկաջ էին խլացնում։ Սար ու ձոր դրձբում, դրնգում, մարդի ուշ ու միտքը գլխիցը թոցնում էր։ Որի մազիցն էին բռնել քաշ տալիս՝ որի թևիցը ձգում կախ տալիս, որը որդու եղևիցն էր լալիս, որը գլխին վեր հատում՝ սիրելուն տանելիս։ Դառն ժամանակ, գնաս, ո՛չ եղ գաս։

Գյուղիսանումը ֆոր են փորում։ Հալբաթ մեռել պետք է թաղեն։ Թուրք ըլի, Աստուծու պատկեր չի՞, մեռելին տեսնողը բաս սո՛ւք շանիլ, կծիծաղի՞։ Հրեն նաշը դուս էկավ։ Մուլլեքն առաջին տիուր, գլխրները կախ քցած՝ գնում են։ Շարական, ժամ չե՛ն ասում, բայց ա՛խ, ինչպես են գլխրներին ծևծում, ի՛նչպես կուտապ կուտապ դալիս, իրանց ջարդում, սպանում։ Մեկը մազերն ա ցրվել՝ ձգում, պոկում, մեկը դոշը բաց արել՝ կտրատում, իր միսն ու արինը վեր ածում, ու ամեն մեկ սրտաքոքին, գլխին տալիս՝ քարերն էլ են ձեն տալիս, զարգանդում, մղկտում, քարափներն էլ։ Մեկը դեմը սլար գալիս՝ խանչալ ու թուր հանած, ձեռին բռնած, դեմը ընկնում գետնի վրա, մեյդի առաջին թավալ, թավալ տալիս, ոտ ու գլուխ քարերին ծեծում։ Մեկը բայաթի կանչում, երեսը դուս ճոթո՜ւմ, մեկը գլուխն առել՝ վազում, որ քարափնըվեր ընկնի, չե՛ն թողում, ձեռիցը բռնում, եղ քաշում։ Նաշը ֆորի բերանը հասցրին։ Ա՛րարիչ՝ ի՛նչպես լուվեցին բոլոր։ Մուլլեն աղոթք ա անում։ աղոթքը բերան ու սիրտ փակե՞ց, դարդ ու կրակն հանգցրե՞ց։ չէ՛. ո՞վ սաղացրեց, ո՞վ բժշկեց էս րոպեի միջումը։ Մեռելի հոգու համար աղաչանք են անում։ ի՛նչ ազգ իր աղոթքին էնպես արի, էնպես ճիշտ, էնպես ջերմեռանդ ա, ինչպես մահմեդականը։ Մուլլեն կարգը կատարեց, պրծալ, մեյիդը գերեզմանն են դնում, ով անկաջ ունի, թո՛ղ խլանա։ էս լացին, էս արտասուներին, էս կսկծալուն, էս մղկտալուն քարը չի՛ դիմանալ։ Խաղաղություն հոգուդ՝ հանգուցյա՛լ մարմին, ա՛յ իմ պատկերակից հողածին։ Հավատներս մեկ չի՛, սիրտըներս հո մեկ ա, մեր ժամը չէ՛իր գալիս՝ մեկ երկնքի տակի, մեկ երկրի երեսի էիր հո ինձ հետ կենում, մահ գալիս։ լեզուդ իմը չէ՛ր, պատկերդ, հոգիդ հո իմի՞ցն էր։ Տերտեր չի՛ քեզ թաղում, մուլլեն էլ հո աղոթք անում, չի՛ հայհոյում։ Խաչ, ավետարան չկա վրեղ, միևնույն հողի տակը չե՞ս մտնում, ուր որ ես էլ պտի մտնեմ։ Խոնկ ու մոմ չե՛ն վառում, չե՛ն ծխում, մկամ ա՛նչք չի՛, որ վրեղ լալիս ա, սիրտ չի՞, որ քեզ համար էլովում ա։ Բաս ես քա՛րի պես պտի քեզ նայիմ, որ քրիստոնյա եմ, ու աչքս չխփե՛մ։ Գնա։ ո՞վ մեզ ստեղծել ա, էն բարի Արա՛րիչը՝ որ քեզ էլ ինձ հետ իր լուսովը լիս էր տալիս, իր քաղցր աչքի տա-

կին պահում, քեզ համար էլ ունի տեղ, բնակութիւն, որ քո՝ վարձքն էլ տաւ: Երկնքի վարձքն ու փառքը բարյաց համար աւ: Թե բարի էիր, չե՛ս կորչիլ: Գնա՛, երկիրը քեզ էլ մոր պես անփորձ կպահէ մինչև գալստյան օրը:

Բայց ա՛խ՝ մեռլատերերը հո գնացին, հոս ար ու ձոր դինջացան. էս ի՛նչ նոր ձեն ա, ուր անկաջս ա ընկնում, սիրտս խորովում: Երազ չի՛ տեսածս, օրը ճաշ, արեգակն առաջիս: «Անա (մայր) ջան, անա՛ գոյզմ անա, ջանմ անա՛. աշքերիցս արին ա գնում, սրտումս կրակ ա վառվել, ի՛նչ կըլի, որ Աստված հոգիս առնի, որ յա քեզ՝ մեկ էլ տեսնիմ, յա հողը մանիմ, պրծնիմ: Անա ջան՝ անա՛, կրակ ա վեր թափում գլխիս, ձենս լսող չկա. դու էղբան մոտիկ, ինձ մեկ ջան ասող, հալս հարցնող չկա: Զենս անկաջդ ա ընկնում՝ աղիզ ջան, դու էղտեղ էրվում, ես էստեղ. բայց ա՛խ՝ իրար սուք լսում ենք, իրար չե՛նք կարում տեսնիլ: Ա՛խ՝ ընչի՞ չի՛ աչքս քոռանում, ընչի՞ չե՛մ գետինը մտնում: Աթա՛ (հայր), անխաֆ աթա, ճամփեդ քո՞ւ ըլի: Աթա. էս ո՛ւր բերիր ինձ, էս ո՛ւր քցեցիր ողորմելուս. էս ի՛նչ թուր ցցեցիր սրտումս, որ կտրատում ա, բայց ա՛խ, վա՛խ, չի՛ սպանում, չի՛ վերջացնում, որ քո երեսիցը, քո դառն երեսիցը քո անաստված ձեռիցը պրծնիմ մեկ օր առաջ, ու ես էլ էս մեռելների դաթարումը պարկիմ... Աթա՛... աթա՛... անա՛, անա՛... հարա՛յ... դա՛թ...»:

էս ձենն էր՝ որ շոքի բերանն ընկել, սար ու ձոր մղկտացնում — էն էլ է՛սպես ժամանակին, է՛ս սհաթին, որ դուռը տեղիցը շէ՛ր եռում. ծառերի տերկները՝ հենց իմանա՛ չորսուցել ըլին: Ու ի՛նչպես խորհրդավոր ձեն — ի՛նչ անիմանալի խոսքեր: Գերեզմանից շէ՛ր գալիս, լավ էի իմանում: Աչքս վրիցս թռել՝ սքացողին տարտում, ման էր գալիս, բայց քարսփները որ ձեն չէին տալիս, չէ՛ի իմանում՝ էրերն են ինձ խարում, թե իմ միտքս: էսպես մոլորած, շվարած մնացել էի, որ աչքս ընկավ թագավորակոսն բաղի գիմացի խարաբեքանց վրա, որ գոռխանիցը երկու ոտ հեռու չի ըլիլ: է՛նպես տեղից է՛սպես ձե՛ն, որ իսանաորդին մոխի անիլ էլ չի՛ ուզիլ: Հենց իմանում էի քաշկեր են խարաբեքանց միջին թախ կացել: Աչքիս դեռ չէ՛ի հալատում, որ գեջդանգեջ տեսա, որ մեկ ջան քարերի միջին նստած՝ դեմը գլուխն էր ծեծում, դեմը դռը կտրատում: Մեկ էլ որ լավ մոխի արի, ու անկաջս ինձ քաշեցի, բոլոր կարծիքս վերջացավ: Ո՛վ ըլի, թո՛ղ ըլի. սրա դարդը ընշանք չիմանամ, չե՛մ գնալ ըստեղանց, ասացի ու թե առաւ: Բայց ի՛նչպես ճամփա գտնիլ. բաղը մեկ դուռն ուներ, դենը գնայի, պտի կրկին քաղաքը մասնեի ու բաղնաների գլխովը գայի էնտեղ հասնեի. ընշանք էն վախաւը բալթի նա գնացած ըլիլ: Հեռո՞... հո շատ օր պետք է մաշվեի, տանջվեի, որ նրա դարդը չիմացաւ: Բալթի թե նրա դարդը իմիցն

ավելի՞ էր: Յարալուն յարավի սիրտը թեզ կհասկանա: Երկու պատիկ դուռն էլ կային, ամա կոխպած, ո՛ւմ ասեմ, ո՛ւմ խնդրեմ: էլի երեսութիւնս միտքս բերի. թե գող էլ կանչեն՝ ասեցի մտքումս՝ զողութիւնը հո արել ես, պատուէն էլ թո՛ւր, ընչանք եղեիցդ կհասնեն, դու էլ հո ոտն ունիս, ձեռք էլ հետը, յա փախի՛ր, յա կպի՛ր. մեկ ճիթ հալոյդի իաթներ հո մարդ չեն սոյա-նիլ: Ասիւն, անիլը մեկ էլավ. ձորն առաջիս բաց էլավ. լավ էր, որ ոտս չկոտրվեցաւ, չունքի պատը բավական բարձր աւ Ոտս էլ որ կոտրվէր, չէ՛ի իմանալ, ջանս էնպես տաք էր: Մեկ քանի լոք էլ որ տվի, իտարաբերն առաջիս կաշնդնեցին. իմ սքացողին աչքս տեսաւ. բայց իրեք գոմփոռ շուն էնպես վրա էկան ինձ, որ ուզում էին երեսս վեր բերեն, Շան հետ վա-ղուց էի բաղումը հետաքս դրստել ու իմ օրումը շանից չե՛մ վախեցել, չե՛մ էլ վախենալ, բայց ում ուզում էի, ալբեալ գյում էլավ:

Ռսի սերթուկը հաքիս, շապկեն գլխիս, երեսս անմիրութ, ես տղամարդ. խաշապաշա, նա աղչիկ մահմեդական, բաս ի՞նչ կաներ, որ չէ՛ր փախչիլ: Բախտիցս քարեր շատ կային. շները դեն արի, խուկեցի, էս խարաբի առա-ջին՝ հասա, կանգնեցի, բայց հիմիկ եմ իմանում արած գծութիւնս ու դար-զանդում. մահմեդականի, ասիացու տանը օրը ճաշին աղչկա եղեից ընկնիս էնպես զրաղ տեղ, ոսի շորով՝ ո՛վ պետք է ձեռք բռնի, որ տան տերը փորդ վեր ածի, յա գյուլլեն սրտումդ ցցի. քի՞չ ա պատահել, Քաղաքումը դաբուլ չե՛ն անիլ, հայ քրիստոնէն չի՞ տանիլ, ո՛ւր մնաց շուումը, էն էլ մահմեդա-կանի տան: Ի՞նչ անես, բանը բանիցն անց էր կացել, ես դուսն առաջին կանգնել, շլինքս ծռել, շորերս էլ որ հին ըլեր, հենց կիմանային հաց եմ ուզում, յա ջուր:

Բա՛ջմ (քույր իմ), սկսեցի թուրքերեն ասիլ ու գլուխս տան դրոնովը ներս տանիլ, բա՛ջմ, թե շար մտքով ըլիմ էստեղ էկած, ո՛չ էսպես գյոռ, էսպես մեկ բուռը հող աշխարքումն ինձ փայ ըլի: Հայ եմ, եվրոպացի չեմ, քո երկրացի, քո համշարի, մեկ հողի, մեկ ջրի որդի: Քո կսկիծը, քո ձենն ինձ էրեց՝ բա՛ջմ. ջանս ուզես, քեղ կտամ, գլուխս ուզես՝ կծախեմ, ես չե՛մ էկել, որ քեզ ինչմիշ անեմ, քո յարափալու փարալու սրտին դհա ավելի ցավ հասցնեմ: Իսանսորդին, որ իսանաորդու սուքը տեսնի, ու դարդ չանի, արտասունքը տեսնի, ու ինքն էլ լաց չըլի, ձենը, էն ողբալի ձենը լսի, ու ինքն էլ հետը շմկտա, նա էլ ի՞նչ Աստված կունենա, ի՞նչ հոգի, ի՞նչ հա-վատ: Քո դինը ու մասաբը գիտենա, ա՛յ, էս երկինքը՝ որ գլխընդհին կանգ-նած ա, էս արեգակը, որ մեզ լիս ա տալիս, էս հողը, որ մեզ մեկ օր երկու-սիս էլ պտի թաղի, բաջի՛ Աստված, երկինք վկա են, որ ես ուրիշ մտքով չեմ առաջիդ կանգնել: Կուգես՝ դուռդ վրես փակի՛ր, թե ամաչում ես, յա վախենում, կուգես՝ թո՛ղ՝ ես գնամ, զրաղ կանգնիմ, երեսդ կալ, աչքդ

ժապի՛ր, ու հետու տեղանց էլա ինձ ասա՛, ինձ պատմի՛ր քո սրտի ցավը, թե ձեռիցս գա՛լ բա՛ջի, Աստուծո սուրբ անունը գիտենա, կմեռնիմ, քեզ մեկ ճար կանեմ: Ասա՛՝ գլխիդ դուրբան, ասա՛, երեսս ոտիդ տակը: Հենց իմանում ես, ամեն շալ բան օ՞ճ ա, որ կծի, ամեն պսպղուն բան թո՞ւր ա, որ կտրի: չէ՛, ես էլ մարդ եմ, հորնըմոր, քիր ու ախպոր տեր: որդի, օղուշաղ չունիմ, ամա մարդ հենց օղուշաղ պտի ունենա, որ սրտումը դութ ըլի: Թուր խրեա սիրտս, չե՛մ հեռանալ, քարով ինձ հետ ածես, չե՛մ ձեռք վերցնիլ, դուռդ վրես հետ անես, էս չորումը կմնամ, էս օր չասես, էս գիշեր էլ կմնամ, մինչև քո ցավը չիմանամ, չե՛մ հեռանալ, չե՛մ գնալ: Թե եթիմ ես, արի՛, քեզ սլահեմ, թե հիվանդ ես, թո՛ղ գամ քեզ ծառայեմ, թե չէ, էդ ջահել, ջիվան հասակիդ, էսպես օրը ճաշին, էս շոքին, որ ջանա-վաւրը բնիցը չի՛ դուս գալիս, դուշը տեղիցը չի՛ եռում, դու նստել, սուք ես անում, ա՛յ իմ սրտի քանդող՝ ի՞նչպես էդպես ձենը լսեմ ու հանգստանամ: Թե քո հավատը չունիմ, քո պատկերն ունիմ, թե թուրք չեմ, հայ, քրիս-տոնյա, մկամ թուրքին Աստված կա, հային չկա՞: Թե տղամարդ եմ, էն-դուց ես քաշվում՝ բա՛ջի, ա՛շքի լիս, շար տղամարդը, վատ հոգին ցերեկը, լուսով, էսպես չի՛ գալ մարդու դուռը, էսպես չի՛ աղաչիլ: Դարդդ ասա՛. թե էլ ինձ տեսնես քո օրումը, թուր ա՛ռ, ինձ սպանիր, ինձ կրակը դի՛ր, էրիր: Թե ձեն տամ, ո՛չ մեկ էլ էս օրին հասնիմ, քո ցա՛վը տանիմ, չե՛մ գնալ, չե՛մ գնալ, ոտդ կհամբուրեմ, գլխովդ պտիտ կգամ: ասա, որ իմանաս՝ թե մե-նակ քո ազգի սրտումը չի՛ Աստված ուհամ, ջիգյար ստեղծել, հայ քրիստո-նեն էլ սիրտ ունի, հայ քրիստոնեն էլ ցավ կիմանա: Ասա՛, գլխիդ մեռնիմ: էս թաղածների սաղաղին ասա՛, ինձ մի՛ մաշիր, մի՛ սպանիր:

Ինձ էնպես էր երևում, որ երկար վախտ մտքի հետ կովում ու չէ՛ր իմանում՝ թե օտար մարդը, քրիստոնեն ի՞նչպես թուրքին քոմակ կանի, որ էնպես միմյանց հակառակ են, միմյանց հավատի թշնամի: Բայց հետն էլ տեսնում էր բալթի, որ բերանս չէ՛ր մենակ խոսում, սիրտս էլ, աչքս էլ: Ինձ համար չե՛մ ասում, օձն էլ իր թույնը կթափի, երբ լեզուն ուղիղն ասի, ո՞ւր մնաց աղամաորդին, է՛ն հալին, է՛ն դառը հաղաղին, որ երկու-սիս սիրտն էլ՝ կրակի պես էրվում էր: Սուտ են ասել՝ թե ասիացի կինը մարդ տեսնելիս՝ ուզում ա, նրան կտրատի, աչքն ու հոգին լավ իմանում են, թե ի՞նչ պտուղ ա կամենում իրանց հալալ սիրտը հարամացնի, իրանց անմեղ հոգին դառնացնի: Ասիացի կինը հրեշտակ ա, սուրբ հոգով մոտա-ցի՛ր, սրբի պես կտեսնես նրան, օձի պես սողա, նրա աչքը բոց ա, ջունչը կրակ, ձեռը թուր, նա քեզ կէրի, նա քեզ կկտրատի, նա քեզ կխորովի: ես էսպես եմ տեսել, էսպես տեսա էս օր էլ, նհախ տեղ չեմ իմ երկրացի

աղշիկ, կինարմատի՝ գովում: Վատ հոգին ամեն տեղ կա. շոռոտ պտուղը ամեն ծառի վրա:

✓ — Ձեր խաչին դուրբան՝ ա՛յ հայ քրիստոնյա. ձեր ժամի հողին երեսս մատաղ՝ ա՛յ անծանոթ դարեր,— գեջդանգեջ սկսեց իմ ցավալից աղշիկը, իմ սիրուն թուրքի աղշիկը, գլխին տալ, գոռալ, ծնկին վեր հատիլ, ասիլ.— Ա՛խ՝ էն ի՞նչ բերան էր, որ ձեզ օրհնեց, որ էդպես ազգ ունենաք, էդպես հավատ, էդպես եկեղեցի, էդպես սուրբ օրենք: Հենց մե՞զ էր Աստված իր աշքիցը քցել, իր սրտիցը հանել, մեզ անիծել, որ էնպես օրենք ունենանք, է՛նպես հավատի ծառայենք, որ ո՛չ ծնող ա հարցնում, ո՛չ որդի, ո՛չ սեր, ո՛չ կարգ, ո՛չ աղոթք, ո՛չ պսակ: Անա՛մ ջան, անսւմ (մեր) երաբ որ որդիդ կրակումն էրվում ա, փոթոթվում, երաբ որ դժոխքն ամեն սհաթ շանգերը քցած, ինձ ուզում ա տանի՞, ուտի, փշացնի, դու էլ իմանո՞ւմ ես, քո սուրբ, քո աղիվ երեսին դուրբան: Տունդ աչքիս առաջին, տեղդ տասը գազ հեռու՝ բայց ա՛խ՝ վա՛յ... գազան հեր ա Աստված ինձ ռաստ բերել, որ ո՛չ սիրտ ունի, ո՛չ գութ: Հայվանն իր ճուտին սիրում, պահում ա, նրա ցավը քաշում, նա ինձ է՛ստեղ ա բանդը, կրակը գցել, էրում, տանջում, քեզ էդտեղ՝ տանից, տեղից հեռացրած՝ դուս արած՝ իմ կարոտովս քե՛զ մաշում, խորովում, քո աղիվ սիրովն իմ սիրտս անշեջ բոցի մեջը քցել՝ սպանում: Քո տան դռնիցը դու ես ինձ մտիկ տալիս, քեզ ու քեզ կտրատում, էս խարաբիցը հս եմ քո շվաթին նայում, նվաղում, օրը հազար անգամ դժոխք ու անդունդ մըտնում, մաշվում, էլ եդ դուս գալիս, մղկտում, գղլթում: Դուռդ գամ, դու չե՛ս ինձ մոտ թողալ, հարևաններդ կտեսնեն, դու գաս ինձ մոտ՝ սար ու ձոր բերան կառնեն եդ կաննն ու մեր անգո՛ւթ հերը, մեր անօրեն դահիճը թե իմանա, քո արինը ինձ կներկի, իմ մարմինը քեզ կդառնա գերեզման: Ընչի՛, ընչի՛ ինձ աշխար բերի, ինձ կյանք տվիր, որ իմ կյանքն էլ էսպես խավարի, քո արեն էլ: Ո՛չ երկինքն ա մեր ձենը լսում, ո՛չ երկիրը մեր առաջին ճաքում, ո՛չ հրեշտակ մեր հոգին առնում, ո՛չ սասանա մեր տուն ու տեղը կրակ տալիս, ո՞ւր գնամ, որ քեզ մոռանամ, ո՞ւր ըլիս, որ ինձ չերևա, ո՞ր աշխարհում, ո՞ր պուճախում: Թե չունինք, թուլինք, սար ու ձոր ընկնինք, թո՛ւր չունինք, որ մեր սիրտը մենք ճոթենք, վեր ածենք. վե՛ր ածենք, որ մեր արինակեր հոր աչքը մեկ օր կշտանա, մեկ օր չար սիրտը հովանա, մեր սև օրը վերջանա, նրա սև հոգին դինջանա: Դանակը կոխեմ ջիգյարս՝ ա՛նա ջան, բաս մեկ ա՛խ էլա չքաշես, մեկ ձեն էլա չտաս, ո՞նց մտնիմ հողը, ո՞նց թաղեմ իմ գլուխը: Հե՛ր, հե՛ր՝ ո՛ր չար սհաթին արևի լիսն աչքիդ ընկավ, շունչդ էս աշխարհի օգի հոտն առավ, որ էդպես ջիգյարդ քարացավ, սատանեն էկավ, սրտումդ բուն դրեց, քո սիրտը դժոխք դառավ,

քո միտքը անշեջ կրակ, որ ո՛չ մոր սուք ա իմանում, ցավում, ո՛չ որդու կսկիծ, արտասունք տեսնում, սիրտը մրմնջում:

Ինքը դուռն երեսիս հետ արած թողել գնացել ա, հաց ու կերակուր ինձ համար լեղի, էն էլ ա ձեռիցս խլել: Առավոտը մթնն մութը գնում բազարը, րիգունը մթնն մութը՝ մրրած, փրփրած գալիս, ու ածղահա օձի պես պատից, դռնից հոտ քաշում, որ տեսնի՝ թե հո մարդ չէկել էստեղ: Հայ քրիստոնյա, քո հավատին, քո անումին դուրբան, քո խաչը, քո սուրբ հավատն ա քեզ պահել, մեկի հալբաթ մեկ սաուը ջուր ես տվել, որ նրա խերը առաջդ ա էկել, թե չէ քունն էր թուրը, քո կյանքն էր թվանքը: Գնա՛, հեռացի՛ր՝ թե քո արևը, քո Աստվածը, քո սո՛ւրբ հավատը, իմ էրված օրն ու ուժերը կսիրես, <թե> իմ մեկ սհաթ ումբը քո աչքին քաղցր ա: Գնա՛, հեռացի՛ր. թո՛ղ՝ էս հողը, էս խարաբեն, էս գյոռխանեն ըլին իմ գերեզմանը, իմ պահարանը, իմ դոժիքը, իմ տանջանքը: Հալբաթ մեկ օր էլա մեկն ու մեկը կքանդվի, ինձ տակով կանի: Հերս չարասիրտ ա, անգութ անողորմ, վրես չի՛ լար: Մերս հեռու, տանից դուս արած, օլքից, ալամից, դովում դարդաշից դեն քցած՝ որ վրես սուք անի: Իմ սուրը՝ ես պետք է անեմ, իմ հողը՝ ես պետք է տամ գլխիս, իմ մարմինը՝ ես պետք է թաղեմ, կորչիմ, ֆորեմ, պրծնիմ: Ինձ ո՛վ արեց չարա, որ դու անես, դու ա՛յ աստվածասեր հայ, քո դնին, մասաբին դուրբան, քրիստոնյա հայ:

Մուլա, ախունդ ինձ չօգնեցին, Մուշտեհդ, դուրան, իմամ, իսլամ ինձ ճար չարին, էլ ալամ մեջ ընկան, իմ հերս չլսեց, մորիցս ինձ գրկեց: Հերնըմերս գլխիս, ես եթիմ, անտեր, անճար, անքոմակ, սոված, ծարավ, որ օրենքն ու հավատը մարդի սիրտը չկապեն, որ Աստված ու մեշիդ նրան չար ճամփից եղ չբերեն, որ Աստծու տված սերը, Աստծու դրած սիրտը մալդ ու կնիկ չկապեն, հեր ու որդի իրարից հանեն, մերը որդու համար տանջվի, մեկ հուբմ շունենան, չթողան, հերն իր ձեռովը իր տունը քանդի, իր դուռը շարի, քյաբով, դուրանով առած կողակիցը՝ էլ եղ բաց թողա, էլ եղ անհաց, անջուր, չիփ չիլաղ տանից, տեղից դուս անի, օրվան հացին կարոտ՝ սար ու չոլ քցի, ու նրանից բերած, նրա կաթնով մեծացրած որդին, նրա դառը քրտնքով պահած ապրացրած, ջրից, կրակից դոշին, գրկին թափած, պրծացրած զավակը՝ գլխին տա, ձեռիցը խլի, ու երեսն երեսի հետ էլա, լեզուն լեզվի հետ էլա՝ տեսնիլ, խոսալ չթողա, վա՛յ էսպես աշխարքը քանդվի, էսպես կաթը հարամ ըլի, էսպես կյանքն ու օրը փուշ ըլի, էսպես օրենքն մարդի ու Աստուծո առաջին պարտական, էսպես հողն անիծած՝ սատանայի փայ, էլ ի՞նչ կարող ես դու ինձ անիլ, ա՛յ քո էկած ճամփին, քո ստեղծող Աստծուն, քեզ պահող, մեծացնող օրենքին, հավատին դուրբան: Սիրտդ ցավում ա, գիտիմ. շունքի քեզ էլ ա մեր բերել, քեզ էլ

ա հեր՝ որդի ձեն սովել, քեղ էլ՝ քիւր ու ախպեր սիրել, գրկել, գլխի վրա, դռշին դրել, կպցրել, Հաց չի՝ ինձ հարկաժոր, որ ուզեմ, տաս, ջրի չեմ հաս-
րաթ, փողի չի՝ սիրտս փափագում, զառ դումաշ ունենամ էս սհաթին կէրեմ,
կկտրատեմ, զանձ ոսկի ունե՛նամ>, ջուրը կաճեմ, հարամուն կտամ,
թախտ, ամարաթում նստացնեն՝ կրակ կտամ, ինձ էլ հետը կէրեմ. իմ մորն
եմ կարոտ, իմ ծնողին հասրաթ, աչքս նրա ճամփին ա, սիրտս նրան թա-
մարզու, տունն ոտիս տակին, ձենն անկաջումս, ա՛խն ու վախը՝ հենց բռնիր
լսում եմ, ցելեկը չեմ՝ կարում ոտի, դշի ձենիցը իմանալ, գիշերն եմ լիս-
նակի տակին՝ անկաջ դնում, լսում, ինձ էստեղ սպանում, նրան էստեղ
մորթում, հոգին առնում: Ա՛խր՝ որ գառը, անբան դառը իր մոր եղեկիցը միա,
բղղա, օձի ճուտը իր մոր քամակիցը սողա, հավի ձագը մոր ձենը լսելիս
ծվծվա, լվլվա, գլուխը թևի տակը դնի, յա կտուցը կաօցին, մերը կրխա,
ձագը ճխա, մերը քուցուց, ձագը մունջ մունջ, հետը խաղա, հետը ճվա, բաս
ինձ մե՛ր չի՝ բերել, բաս ես կա՞թով չեմ մեծացել, բաս ինձ չե՛ն գրկել, սի-
րել, որ սիրտս շտրաքի, լերդս շճաքի, աչքս չմաշվի, շունչս չքաշվի՝ լերդս
չնվաղի, թոքս չդաղվի, ա՛յ էդ լիս երեսիդ, քո լիս հավատին դուրբան...

Քո լիս հավատին, քո արդար կրոնին, որ ընշանք հորնըմոր սիրտը
չի՝ կապում, թագը չի՝ դնում, ընշանք սերը չի՝ փորձում, կարմիրը չի՝ կա-
պում, ընշանք սուրբ տաճարը չի՝ թողնում, Խմինչև նրանց բնությունն ա
քննում, իմանում, ընշանք հերնըմերը չե՛ն դավալաց թաօն ու պսակն օրհ-
նում, քահանան չի՝ ձեռը դնում, ընշանք աջը չեն հարսի ու փեսի իրար մեջ
դնում, խաչը չեն գլխներին դնում, ընշանք մահը չի՝ գալիս, հոգին չի՝ բա-
ժանվում, մարմինը դինջանում, հողն ու դերեզմանը իրանց տվածը, Աստ-
ված ու հրեշտակ իրանց պահ դրած ամանաթը տանում, ո՛չ հասրաթը պակ-
սում, ո՛չ մուրազը, ո՛չ սերը, ո՛չ տերը, ո՛չ հերը, ո՛չ մերը: Ո՛չ կրակը, ո՛չ
ջուրը, ո՛չ բոցը, ո՛չ ցողը, ո՛չ դաշտը, ո՛չ պտուղը, ո՛չ սարը, ո՛չ ծաղիկը,
ո՛չ ամպը, ո՛չ անձրևը: Ա՛խ՝ օրհնվի՛, օրհնվի էն բերանը, որ ձեզ օրհնեց,
էն սուրբ միտքը՝ որ ձեր օրենքը մտածեց, ձեզ կրոն տվեց: Ա՛խ՝ աշխար-
քումն որ էս բախտն ունիք, երկնքումը ի՞նչ տեղ կունենաք, մարդի միշին,
մարդի սրտով որ էնպէս եք իրար սիրում, իրար ընդունում, հրեշտակաց մի-
ջին, հրեշտակի սրտով, հրեշտակի սիրով՝ ի՞նչքան մեծ չափտի ըլիլ ձեր
փառքը, ձեր կյանքը, ձեր միխլ՝մալությունը, ձեր ուրախությունը, ձեր սուրբ
կրոնին ու հավատին ես եսիր դառնամ:

— Որ գնամ մուշտելիդի ոտներն ընկնիմ, որ գնամ գլուխս ծնծելով հորդ
ճտովն ընկնիմ, շոքիմ, ոտը համբուրեմ, կանգնիմ, երեսը՝ ա՛յ իմ հրեշտակ,
իմ արդար հոգի, իմ ա՛չք, իմ լի՛ս, որ հոգիս կրակ քցեցիր, լերդս դուս
ճոթոնցիր, բաս ինձ չե՛ն լսիլ, որ ես հայ քրիստոնյա տեղովս էսքան ցա-

վում եմ մղկտում, իրանք իրանց արնին ոտի տակ են տալիս, կրակը քցում իրանց միսը՝ սաղ սաղ խորովում, բաս ինձ չե՞ն լսիլ, չե՞ն հետս մրմնջալ, չե՞ն հետս մղկտալ, գալ, բարշիլ, քո աչքը սրբիլ, քո սիրտն առնիլ՝ էդ արդար սրտիդ ստեղծողին դուրբան,— էրված, լցված սիրտս ու բերանս փեղանգեղ բաց արի ու մնացի՝ էն արևի էրած, էն արտասնքով մաշված, լուռում/իշ էլած երեսին, էն թուխ թուխ աչքերին, էն դալամով քաշած ունքերին, էն խոռքփոթ ընկած ճակատին, էն ոսկեթել մազերին, էն լուսաթաթախ պատկերին, էն երկնամասն տեսուն, էն կախ ընկած գըլ-խին, էն ծեծված, ջարդված, արինակալուլ, արտասվաթաթախ դոշին ու բզին՝ հոգիս երկնքումն, աչքս վրեն սառած, մեռած, կանգնած, չորացած, փետացած, ու քար ու հող փուշ դառան, աչքումս ցցվեցին, սուր դառան, ինձ կտրատեցին, դժոխք դառան, ինձ ուղում էին ուտիլ։ Որ մեր հավատիցը լըլի մարդ, պետք է չսիրե՞նք, հետը չցավի՞նք...

— Չէ՛, չէ՛, վա՛յ իմ օրիս, արևիս, գնա՛, հեռացի՛ր, վա՛յ, վա՛յ, Աստված դու ինձ ազատի։ Ալլահ, դու ինձ պրծացրո՛ւ, քո ձեռն ինձ պահի։ էն ո՞վ ա գալիս։ վա՛յ վա՛յ... Թե հե՛րս ըլի... ի՞նչ կանեմ... ի՞նչ... ի՞նչ... գնա՛... գնա՛... քո գլուխդ էլա պրծացրո՛ւ... վա՛յ քո օրին, քո ջիվան արեւվին, մահդ առաջիդ ա — էլի կանգնե՛լ ես... գնա՛, գնա՛... — Ասեց ու ա՛խ... էն օրը գնա, ո՛չ եդ գա... ինչ որ ես տեսա... դուռը վրես հետ արեց։ Ասիացու սիրտն ինձ հայտնի էր, լուսնքի ես էլ եմ ասիացի։ վրես թուր չկար։ Ը՛լեր էլ, յա ես պտի մեռնեի, յա իմ դիմացի մարդը։ Ո՞վ մեկ բարաքայլա կասեր, ո՞վ իմ մուրազս տեղ հասցներ։ մեռնելու հետ վաղուց էի բարեկամացել, հաշտվել։ Իմ սրտիս էրողն էլ նեքսկիցը՝ Աստված, երկինք, սուրբ, մարգարե, հավատ, օրենք մեջ բերում, որ գլուխս առնիմ կորչիմ։ էկողը մոտանում էր, սիրտս մղկտում, իմ լերդս տրորողն՝ առաջիս տրորվում, գետինը ոտիս տակին դողում, արին էի տվել, նրան հո չէի պրծացնիլ, ազատիլ։ էլի մուշտեիդի, ախունդի, էլի հոր, բարեկամի ոտներ գնամ ընկնիմ, բալքի մեկ ճար անեմ, էսպես մնալով, գլուխս մահու տալով ի՞նչ կշինեմ, միտք արի, գլուխս թափ տվի, աչքս տեղն էկավ, խելքս իմ գլուխս։ Մեկ ա՛խ քաշեցի, դոշիս խփեցի ու արինն աչքս առած, մուխը քիթ ու բերանս լիբը, ձորն ընկա, սարնըդուս նի էլա։ Բայց ա՛խ էն գնալն էր, որ գնացի էլ ո՛չ ախունդ կարաց կորածս գտնիլ, ո՛չ մուշտեիդ, ո՛չ թուրք, ո՛չ հայ։ Երկինքն ես գնացել, հոգիդ լիս կտրի, ա՛յ տարաբախտ հոգի, մորդ ծոցը մտար, հանգստացի՛ր, դինջացի՛ր։ Սուր քո սիրտը մտավ, էն ձեռը չորանա, դու հո քո մուրազն առար։ Թե սաղ ես դեռ հլա, ու սարեսար քցած, որ տեղդ չիմանամ, ա՛խ ի՞նչ կըլեր, մեկ անուռդ էլա լսել էի, մեկ աղզդ իմացել, որ քո ցավն հիշելիս անուռդ էլ տալի, որ հավանայի։ Սա քո պատկերը.

էն անձման պատկերը, ես քո էն ցողանման արտասունքը, էն երկնքին՝ սաղիքյան սւլած, ընծայած հոգիդ՝ չե՛մ մոռանալ, չե՛մ ուրանալ: Թո՛ղ իմ հավատն ինձ պատժի, թո՛ղ իմ օրենքն ինձ հալածի, տանջի, քո աղգի գլուխանեն՝ քանի շունչս վրե՛ս ա, լեղուս բերնումս, հյա շատ կգամ ուխտ, հյա շատ անգամ կգամ էն արդար հողը տեսնիմ, էն քանդված խարաբէն մտնիմ, որտեղ քո ծունկն էր չոքել, քո արտասունքը թափում, քո շունչը դուս գալիս, քո աչքը լալիս: Էստեղ շտեմանք էլ իրար, երկնքումը հո՛ւ Աստված մեղ վրա չի՛՝ բարկանալ, էն բարեգութ Աստվածը, որ իր աչքի առաջին իր որդիքը՝ իրար տեսնին, իրար փաթաթվին — հոգին անմեղ ա, երկինքը սուրբ — աղչիկ ու տղա, թուրք ու հայ, ո՞վ էն միտքը կունենա — որ սրբություն չըլի սրտի, որ սրբություն չըլի կամքը: Մեր շար կամքը հողին ա, հողն ա մեզ խաբում, էս շար հողը, էս շար աշխարհը, մեր հրեշտականման Աստուծո սլատկեր հողին Աստծունը: Էնտեղ էլ հավատ, օրենք չեն հարցնիլ, գործք կհարցնեն. արքայությունումը տեղ շատ, Աստուծո թագավորությունումը՝ աշխարհ օթախ շատ: Հալբաթ մեկ պուճախ էլ մե՛ղ կընկնի, մեկ քոլգա էլ մե՛ղ շվաք կանի, մեկ ծաղիկ էլ մե՛ղ իր հոտը կտա, բէ չէ՛՝ դժուրը հո կա ու կա: Դրախտը ամեն մարդ ա ուզում, ու չի՛՝ դրախտի ճամփի հետ գնում: Թող Աստված քո խաթեր ինձ դժխքը տանի, թե էնպես իմ մեղացս բարկանա: Գերեզմանս քեզ մոտ չըլիլ, դժխքումն էլ հո չե՛ն հարցնիլ, չե՛ն ջուկիլ: Ամեն շար, ինչ ալդ էլ որ ըլի, էնտեղ պտի գա՝ ես էլ թո՛ղ էնտեղ գնամ, թաք ըլի քեղ տեսնիմ, քեղ գտնիմ՝ որ սիրտս հետդ տարար՝ ա՛յ իմ տարաբախտ անմեղ, անտեր, անօդանական, իմ սիրեկան, իմ սրտի էրող, իմ լերդս չորացնող ալչիկ հեզիկ, հոգի բարի:

Կրոն, կրոն, որ դամիկը՝ անունդ չիմանալով, քեզ հավատ ու օրենք ա ձեն տալիս, քեզ դին ու մասաբ կանչում, դեռ ո՞ւր էր մարդը, որ քո լիսբ արեգակի հետ էր խառնվել, քո շոխքը աստղերի հետ. քո գորությունը երկինքն էր շարժում, պահում, քո սերը երկրին խոտ ու ծաղիկ, ծառ ու պտուղ, քար ու հող, օդ ու ջուր տալիս, կենդանացնում, որ տարաբախտ հողածինը՝ երբ իր կարոտ աչքը էս խոր ձորումը բանար, իր ստեղծող Արարչի հրաշքը տեսներ, վարմանար, նրան շտեմներ, թուլանար: Երբ տկար աղամառորդին՝ չորս կողմը օձ ու կարիճ, թույն ու լեզի, հուր ու սուր, գլխավերեն ամպ ու կայծակ, աստղ ու լուսին աչքովն ընկներ, վերանար, ձեռովն ընկներ, հիանար, յա սարսափեր ու դողար, երբ խոտ ու ծաղիկ, թուփ ու տերեւ, հոտ ու համ նրա աչքն առներ, բերանն զմայլեր, քիթն առներ, հոգին մխիթարվեր, նրանց տվողին, նրանց ստեղծողին՝ ուղեր, չճանաչեր, խնդրեր, չգտներ, ու աչքը ծով դառած, երեսը հողի երեսին դրած՝ չոքեր, աղաչեր, լար ու սպաղաւեր, ողբար, գովաբաններ, սքար, օրհնաբաներ: Դո՛ւ, դու ծնունդ

աստվածային, հրեշտակ անմարմին, հո՛ւր երկնային, դո՛ւ էիր՝ որ նրա սիրտը զարթեցնում էիր, նրա խոր գլուխը բարձրացնում, նրա թուլ ձեռքը զորացնում, նրա սասանահար, վշտահար հոգին մխիթարում, պնդացնում, ու բերնիցը շունչը, հոգուցը օրհնություն ու գոհություն՝ արեգական լուսի հետ, ծաղկերենրի հոտի հետ, թռչնոց երգի, եղանակի հետ՝ տանում Արարչի մոտ, որ նրա քաղցր աչքը, նրա հայրագորով խնամքը՝ ո՛չ մեր երկրիցը պակսի, ո՛չ մեր գլխիցը, ո՛չ մեր հանդիցը, ո՛չ մեր տանիցը։ Ա՛խ երկինքն էր մեր տաճարը, երկիրը մեր ժամատունը, արեգակն ու լուսին՝ մեր ջահ ու լապտեր, աստղերը՝ մեր կանթեղ ու մոմ, երկրի հոտը, մեր բերնի շունչը՝ մեր խունկն ու կնդրուկը, ա՛խ՝ է՛ն, է՛ն ժամանակը ի՞նչպես էր ջերմ մարդի սիրտը, ի՞նչպես արդար նրա միտքը, ի՞նչպես պարզ նրա լեզուն ու խոսքը։

Քար էր պաշտում մարդը Աստուծո տեղ, փետի էր երկրպագություն տալիս, արեգակն էր իր Արարիչը շինել, թե լուսնյակը, որ իրան լիս էին տալիս. կրակը, թե կայծակը, որ մեկը ոտի տակին էր էրում, մեկը գլխավերևին, քամուն էր ումուղ դրել, թե ջրին, աստղերին, թե ամպին, ծովին, թե գետին, Աստված էր կանչում՝ թե Ալլահ, Բուդա, թե Բրամա, Համա, թե Նոհովա, որ իր հորը գտնի, ուր համբուրի, իր ստեղծողի տեղն իմանա, նրան փառաբանություն տա, դո՛ւ, դու էիր նրա սրտի զրդողը, աչքը բաց անողը, միտքը հորդորողը, երեսը դարըդուս քաշողը՝ որ գա հասարթ, հասարթ ման գա, որդին իր հոր սիրովն էովի, մաշվի, բայց չտեսնի, չհովանա, ու իր տկար մտքումն չհպարտանա՝ թե ինքն էլ կարաց էնքան բարձրանալ, որ իր ստեղծող հոր տեղն իմացավ. էնքան վերացավ, որ երկնքի տուան ու տակը գտավ, բոլոր աստղ ու արեգակ բնեց, իմացավ, էլ երկիրը իրան պետքը չի՛, երկինքը պետք է թռչի՝ որ միշտ իր հոր հետ ըլի, իր հոր ձեռի տակին, նրա աչքի առաջին, ու երկիրը մնա անդարդ, անապատ, շու ու դարդակու Անբան անասունքն էլ, անլեզու քարերն էլ՝ շունչ առան, գլուխ բարձրացրին, որ նրանց էլ լեզու տաս, նրանց էլ հոգի, միտք, որ իրանց ստեղծողին փառաբանեն, բայց դու երեսդ ծածկեցիր, մարդի փայն էիր, մարդի մեջն էկար, հորը սիրտ տվիր, մորը ջիգյար, քիր ու ախպոր, որդու, զավակի, ազգական, բարեկամի՝ աչքին արտասունք, բերնին բարբառ, լեզվին՝ խոսք, սրտին սեռ, ա՛խ սեռ, որ երկնքին նայեն, Արարչին սիրեն, երկրին նայեն, Ստեղծողին սիրեն, ու էս մաքուր, էս աստվածային սիրովը վառված՝ իրանց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան։

Բայց մարդն, ա՛խ՝ մարդն էստոնք բոլոր, քե՛զ, քե՛զ, սուրբ հոգիդ թողեց, որը կրակով էրեց իր նմանին, որը թրով կոտորեց, որը ջրով խեղդեց, որը կախ տվեց, որին անիծեց, որին նզովեց։ Քո՛, ա՛խ քո՛ խաթեր՝

շունչդ աստվածային բարեկամութիւնը հեռացավ, սերը վերջացավ, թշնամութիւնն արմատացավ, ատելութիւնը զորացավ, Բայց ա՛խ, ա՛խ, ե՞րբ էս մեր աչքի կապը կարձակվի, ե՞րբ էս մեր կույր, խավար մտքի փարդեն կպատուի, որ էլի քեզ ճանաչենք, քեզ սիրենք, քեզ մեր մեջը բերենք, մենք քո գիրկը գանք, որ էլի իրար սիրենք, իրար ընդունինք, ու ինչպես մեկ հոր որդի, երկրումն մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք, մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենանք, ինչպես երկնքումը, որ ետ առաջ պտի գանք, պտի գանք, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարզերես լըինք ու լանք:

1

ՊԱՐԱՊ ՎԱԽՏԻ ԽԱՂԱԼԻՔ

ՊԱՐԱՊ ՄԱՐԴՈՒ ՏԱՆՈՒ ՄԻՏՔ

Ով չուզենա, իր պարկի
բերանը փակի, թող պառկի:

Շինեց ու սազացրեց
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

1841

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպես մեկ բան գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում թե ինչ լեզվով գրեմ: Մեր գրաբար լեզուն անգին է, նմանը չունի, ինչքան լեզու էլ որ գիտեմ, մեկն էլա էն համը, էն քաղցրությունը, էն ճոխությունը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը հազարիցը մեկը չի հասկանում, ինչ պետք է արած: Երանի էն սհաթին, որ մեր ազգը քիչ քիչ կարողանա էս կորած գանձը գտնիլ, ու իր լեզուն սովորիլ, իմանալ: Բայց ով չի գիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի. ու մինչև էն ժամանակը մնալ, ո՞վ պիտի, մարդ սա՞ղ կմնա, թե չէ:

էս մտածելով ուզում էի, որ գրած բանս ամեն մարդ հասկանա, ու էնդուր համար աշխարհաբար գրեցի: Թող գիտուն մարդիքը ինձանից չնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրենց սիրտը մխիթարում. ամա հասարակ մարդը մեկն էլա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակն անցկացնի:

Շատ մարդ է գանգատ անում, թե մեր խալխը գիրք կարդալ, ուսումն չի սիրում. ախր ի՞նչպես սիրի մարդ, որ զորությունը չի հասկանում: Կարելի է, ես սխալվում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ էն բանը կսիրի, որ իր սրտովն ըլի: Եվրոպացոց մուզիկեն շատ հիանալի է, խոսք չունիմ, ամա մեր սազն ու զուռնեն մեր ականջին ավելի ա դիր գալիս, չունքի էրեխությունից էնդուր ենք սովոր:

Շատ բաներ էսպես գրել, հագիր էի արել աշխարհաբար, բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի, թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի. Բարեկամ մարդիք որ վախտ վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կըլի, որ տպիլ տամ: Իրավ՝ թե որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ազգին դիր գա, որքան բախտավոր կըլիմ: Էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դժա լավ բան գրեմ, թող էս առաջինն էսպես ըլի:

Կարդացողը ինքն էլ լավ կիմանա, որ էս գրած բաները ավելի ուրախության համար են, էն պատճառով բոլորը մեր խալխի խոսացած բաներն եմ հավաքել. թարգմանածներս էլ՝ էնպես եմ դուս բերել, որ մեր խալխի սրտովն ըլի: Բայաթիքը էն մտքով եմ գրել, որ չունքի մեջլսում, հացի

վրա թուրքեվար են էսպես բաներ ասում. լավ հայը հայեվար ասի, որ քիչ քիչ լեզուն քաղցրանա, շունքի ոչինչ բան լեզուն էնքան չի քաղցրացնիլ, որ-
քան խաղ ու տաղը: Հույս ունիմ, որ ուրիշ մարդիք դհա լավը շինեն:

Աղասու մեկ քանի խաղը, որ էստեղ մեջ եմ բերել, կարելի է՝ թե շատ մարդ շիմանա, թե նա ո՞վ էր: Աղասին մեկ ջահել, ուշիդ քանաքոյի հայ էր: Ղզլբաշի ժամանակին սովորութուն կար, որ աղջիկ էին քաշում: Մեկ օր էսպես աղջիկ քաշելիս՝ կտրիճ Աղասին դուս էկավ, մեկ երկու թուրքի սպանեց ու փախավ Փամբակ: Խղճի հորներմորը Երևանու բերդումը շորաց-
րին. ինքն էլ՝ Ռուսը որ Երևան առավ, գնաց, որ հորն ազատի, իրան էլ հոր
վրա տվին, սպանեցին: Էս խաղերը էն փախած ժամանակն է ասել: Սրա
պատմութունը շատ երկար է, որ գրած մոտիս հաղիր ունիմ ու նրանով
կարելի է իմանալ էն ժամանակվա մեր աշխարքի հալը: Գրքի անունն ա
Վերբ Հայաստանի, ոգբ ճայրենասիրի: Էնպես էլ շատ զվարճալի պատմու-
թյուններ աշխարհաբար գրած՝ մոտիս հաղիր ունիմ: Ով գիտի բալքի թե
մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տպիլ տա: Ես չկարացի բոլորը ի
միասին գրել, շունքի խարջը շատ կըլեր:

Թե գիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր՝ սի-
րելի ազգ, շունքի իմ ուղածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ,
քանի շունչս բերնումս ա:

ԷՍ ԳՐՔԻ ՃԱՄՓԻ ԽՐԱՏԸ

Գնա՛, իմ խեղճ գիրք՝ գնա՛ մարդամեջ.
Գլուխդ քաշ քցի՛ր, մի՛ նեղանար հեշ:
Անկաջդ փակի՛ր, սիրտդ լեն բռնի՛ր,
Ինչ ասեն, խոսին, տա՛ր ու համբերի՛ր:
Ճամփորթի գլխին շատ փորձանք կգա:
Անձրե, ձին, կարկուտ՝ հազիր համեշա:
Դուման ու կայծակ, շոք, բուք ու կրակ
Ամեն տեղ կըլին, ամեն ժամանակ:
Էսպես բանիցը ով շուտ վախենա,
Ու ճամփի կիսիցն վեր կենա, եղ գա,
Ոչի՛նչ չի շահվիլ, դարդակ կմնա:
Փորձանքից՝ մարդը՝ լավ չի՛ նեղանա:
Ի՛նչ ես դարդ անում, որ վրեղ խոսին,
Յա քեզ ծաղր անեն, յա աչքից քցեն:
Ամենի սրտին դուր գալ չի ըլիլ:
Ամենի խաթրը ո՞վ կարա առնիլ:
Աշխարքի բերանն ջվալի բերան:
Առակ է ասած՝ ո՞ւմ ասես քո բանն:
Հալբաթ մեկ օր էլ արև դուս կգա,
Էն վախտն կիմանան, թե ուզածդ ի՛նչ ա:
Գնա՛, աստված քեզ բարի ճամփա տա,
Ում տունն էլ մտնիս, բարով տո՛ւր, գնա՛:
Մտքումդ պահի՛ր էն վաղի առակն,
Որ լանես քեզ էլ ինձ էլ խայտառակ:

Որ մեկ ժեր մարդ իր ջահել որդու հետ
Դուս էկավ, գնաց, աշխարք տեսնի, եղ
էլ իր տունը գաւ: Ինքն իշի նստեց,
Սնգանգալով՝ նա որդին առաջ քցեց:
Ճամփորթի մեկը էս տեսավ, ասեց:
Ի՞նչպես հեր ա նա, որ որդուն թողել
Ոտով, լիտր ու կես՝ ինքն իշին բազմել:
Ասածը ժերը լսեց, վեր էկավ,
Որդուն նստացրեց, ինքն առաջ ընկավ:
Մեկն էլ էն կողմիցն՝ իր զուռնեն փշեց,
«Երկուսդ էլ նստիք, ի՞նչ բան ա էդ մեծ»:

Սրան էլ լսեց լողլող հալկորն:
Ոտներն ճռլուակ էն մեծ միրքալորն:
Հեր ու արգի որ իշի վրա բազմած՝
Չմտան քաղաքն, էլ մարդ չի մնաց,
Որ մատով նրանց ցույց չի տա՝ հանկարծ:
Բեղ, միրուք՝ բոլորն լավ սղալելով,
Սափ տվին քամակիցն, վրեն ծիծաղելով:

Խղճի որ ճարը կտրվեց, վեր էկավ,
Իշի ոտները կապեց. մեկ փեղ լավ
Միջովն անց կացրեց, մեկ տաւտն իր ուսին
Մեկը իր որդու՝ դրեց քամակին:
Քար ու ձոր բերան, ու աչք բաց արին:
Ճարն որ կտրվեց, ի՞նչ պետք է աներ,
Սիրտը շտարավ աշխարքի բաներ:
Հազար ուշունց ու անեծք կարթալով,
էջը վեր առավ, քցեց ջուրն՝ լալով:
Գետի դրաղին կանգնած՝ սուք արեց՝

«Լիս դառնա հոգիդ՝ ա՛յ իմ էջ»՝ ասեց:
«Ի՞նչ կըլեր, տանից չէինք դուս էկել,
Ո՛չ ուրշին լսել, ա՛յ մեր տունն քանդել:
Ինձ տեանողը՝ թո՛ղ՝ իր գլուխը չա,
Ուրըշի գնշին հեշ մտիկ շտա»:—

Ամենի խոսքին ականջ դնողը
Գլուխը կկորցնի, յա էլած զուղը:
Ով լայաղ շանի, քեզ վերցնի, կարթա,

Թո՛ղ իր շնորքը պահի, մոտ չգաւ
Քար ու շուքն կնիլ ի՞նչ մեկ մեծ բան ա,
Խոր խոր խոսալուցն ո՞վ ինչ կիմանա,
Խստողին էլ՝ միշտ հասկացող պտի,
Թե չէ փուլ՝ քամին կառնի, կտանի:

ԱՍԱՑՎԱԾՔ ԲՆԱՀԱՐՏՔ ԻՆՔՆԱՀԱՐՄԱՐ ՀՈՐԻՆՎԱԾ

ԼՈՌՇՅԻՔ

1

Երկու լողըցի՝ հալալ ախպոր նման՝
Թուր ու թվանք կապած սար ու ձոր ընկան,
Որ իրանց համար ֆորս անեն, բերեն,
Իրանց օղուշաղն էնդով կնրակրեն:
Հենց մտան մեշեն, մեկ ծառի վրա
Տեսան, ա՛ր մեկ շաղ շալ աղավնի կա:
Հնկերի մեկը մյուսին ասեց:
«Տյեղս կա՛ց, ք՛յընամ, տյանիցն յաղ պիրեմ,
Հլե յէս սհյաթին, յես քյըմատաղ յեմ,
Ատյա՛, մե՛ր տղյա՝ մեր պյախտը պյանեց,
Շուտով յետ քյըքյամ, յէս թըվազորյին
Լյավ հյաշքը պլոնի՛, մնյա յէս ժյառին:
Մեկ քյաբյաբ յանենք, հյուտենք լյավ պյապյաթ:
Մըհիկ քյընում յեմ, տյու քյիտես լյավ վյաու»:
Նա ուշացավ, մյուսն էլ չհամբերեց,
Տրեխը հանեց, մոքումը դրեց.
Որ ծառն վեր ըլի ու ձեռով բռնի:
Ախմախ ֆորսկանը դեռ կիսաճամփի,
Աղավնին թռավ, գնաց իր քեֆին:
Լողըցու աչքը բաց մնաց, հոգին
Էլ չի համբերեց, ասեց բարկացած:

Աստված մեր նշասիրն հյասցրեց յէս ա՛ռ,
 Ասեց ու թվանքն գոշին դեմ արեց,
 Նա ոտը քաշեց, մյուսն գլուխը թեքեց:
 Ընկերի մահը՝ հանաք իմացավ,
 Մեռած մեյիդը կապեց, վեր կալավ:
 Գոմշի քամակին դրած՝ մեկ ջրի
 Որ մեջը մտան, շոքն առավ գոմշի
 Զանն. աղավարի կուզեր, որ պառկեր,
 Ախմախ ընկերը՝ էն կողմիցն ուսեր
 Քաշելով՝ գոռաց, մեռլին վեր հատեց,
 «Ատյա քյու նանի միսը շոն ծյամի.
 Հենց մեռել յես, յոր բերանդ զորում չի՛.
 Մեկ հա՛, տպփույու էլ ա անես էդ կյոմշին,
 Զթողաս նստինք, հոր քյնանք մեր պյանին»:

3

Մեկ քանիսն էլ մեկ օր կացին ուսին
 Գնացին, փեղ անեն ու ճամփի կիսին
 Մեկ ձիավորի որ ռաստ չէկան,
 Կտրեցին աղաքն, խնդրեցին նրան,
 Որ տեսին՝ թե ո՞ւմ կացինն է լավ սուր:
 Ղոյմաղոշում դու խելոք ձիավոր
 Բոլորի կացինն որ մոտ չի արեց,
 Ղամշեց ձիուն ու դարնրվեր քաշվեց:
 Փալան ու նոխտա կորցրած իշի պես
 Կանգնած՝ ճմրռեցին նրանք աչք ու երես:
 Սատանին նալաթ՝ ձիու քուռակը
 Մնացել էր եդ: Բռնեցին աղաքը:
 Ինչ շոր ունեին, բոլորն հանեցին,
 Նրան բարձեցին, որ սատկի տակին,
 Որ նրանց սիրտը մի քիչ հովանա:
 Բայց զոչազ քուռակն՝ բարգ ու թարխանա
 Հետն առավ, վազեց՝ տրտինգ անելով:
 Լոռըցոնց աչքը սառած մնալով,
 Հենց իմացան, էս տեսածն հրաշք էր:

Քորելով անսաս՝ գլուխ ու բեղեր.
Ընչանք տուն հասան, անձրևի տակին
Իրանց վրի կեղտն էլ մեկ լավ լվացին:

4

էլի էս օրհնած խալխը հազրված՝
Գնացին մեկ օր մեշեն՝ հավաքված:
Տեսան՝ մեկ լավ ծառ քարափի ծերին.
Թն կտրենք սրան, էսպես միտք արին,
Մեղ խեր չի անիլ, խոր ձորը կընկնի,
Մեր աշխատանքն էլ հետը փուշ կըլի:
Շատ որ միտք արին, խոսքը մին էլան.
Որ կախ ընկնին, ձեռ ձեռի նրանք տան,
Ու էնպես քաշեն, քոքըհան անեն,
Իրանց միջումը հետո փայ անեն:

Աստված կանչեցին, ճողովակ էլան:
Մառը պոկ չէկավ, իրանց գլուխն ի՞նչ լան:
«Ատյա մեր տղյ՜ք՝ տյուք դայիմ կյացե՛ք,
Մի ձեռիս թքեմ, յետո քյաշվեցյեք»:

Ձեռը բաց ընկավ՝ նրանք իրար գլխով՝
Խաշ, ավետարանի անուն տալով,
էնպես գլորվեցան, քարափնիվեր ընկան,
էն գընալն էր, որ գնացին, եդ չէկան:

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱԴԻՆԻ ԻՇԻ ՔՈՒՌԱԿԸ

Իշի քուռակը վերջն է՛շ կըդառնա,
Ամարաթում, թե գոմում մեծանա:

Մուլա Մասրադիին շատ բան է արել,
Ինքն ախմախացել, ուրըշին խաբել,
Բայց նրա հունարքն իշի քուռակին
Իր իշությունից էլի չի դարձրին:
Մայիս ամիսն էր, օրերն քաղցրացել,
Իսան ու հայվան սար ու ձոր բռնել,
Ամենի արինն նո՛ր էր եռ ընկել,

Ամենի սիրտը էլ եղ նոր բացվել:
Մեկ քաձ էշ էլ իր քուռակն քամակին
Քցած՝ հանդումը նայում իր քեֆին.
Ինքն թավալ տալիս ախպումն ու զուում,
Քուռակն էլ պոչը ցցած մոտն խաղում:
Մուլենն որ իր սուրբ զուռանիցն ավել՝
Ուխտը ուլիցը չէր կարող չոկել,
Նրա շափ ընկնիլն որ աչքովն ընկավ,
էլած ուշք ու միտքն էլ նրա հետ թռավ:
«Ջահել վախտն էսպես որ հունար ունի
էս օրհնած գառը, ու փախիլ գիտի,
Որ մեծանա հո՛ւ աշխարք կարմացնի,
Երբ տակիս՝ նստած՝ էսպես շափ քըցի»:
Գողացավ քուռակն, տարավ գոմն, կապեց:
էշն լեզու շուներ, խելքը ո՛վ տվեց,
Որ տիրոնշն ասի քուռակի տեղը,
Մուլենն էլ գիժ չէր, ասեր, դառնար գողը:
էսպես տանը կապեց, ո՛չ թե խոտ, խոռակ,
Չամիչ ու խուրմա ուտեր մեք քուռակն:
Արև ու անձրև աչքը չըտեսավ,
Թող ու ախպ, փալան, ո՛չ բեռը տարավ:
էսպես պահելուցն էլած դվաթն էլ
Պակսեց: Մեր թամբալ քուռակն մեծացել
Իր իշի բոյը, իր իշի հասակն
Առած: Վախտն էր, որ տեսնին Մուլի փառքն:
Մեկ ազիզ օր էլ որ էկավ, հասավ,
Մուլենն էլ լավ իր թաղարեքն տեսավ:
Ու տնկտնկալով, քամի կուլ տալով,
Իշի քամակին բազմած խիստ քեֆով:
Նոխտի փոխ՝ չաթու, թամքի տեղ փալան
Իշի դունչն ու վրեն դրած՝ էկավ մեյդան.
Որ ջիրիդ խաղա, քանի ինքն սաղ ա.
Բայց էշ ու ջիրի՞դ — ա՛յ Մուլա Աղա:
Ջիւնքն էլ մնացին հուշտ էլած, սառած,
Չէ թե ձիավորքն՝ բերանները բաց:
Մուլենն ամենի սիրտն առավ, ասեց,
Որ իրան նայեն, ու էշը քշեց:

Քոռադադինա էն օրը շոք էր,
 Զիրիդի տեղն էլ ախպսին մոտ էր:
 Թո՛շ, թո՛շ կանչելով՝ խեղճ Մուլեն բերանն
 Պատուեց, բայց իշի ղուղը չի մտան:
 Բերնով օրհնում էր, ոտով վեր հատում,
 Գլուխը սղալում, եղևիցն բզում,
 Բիզն էլ բեզարեց, քարն էլ, քացին էլ,
 Բայց կակոդ ախպուսն իշի խելքն առել:
 Փովեց չորս ոտովն էն տեղ իր քեֆին.
 Ո՛չ ծածին նայեց, ո՛չ Մուլի միրքին:
 Տեսնողք փոր, բերան բռնած՝ քաշվեցին,
 Մուլեն զո՛ռ տվեց ուշուցի պարկին:
 Բայց խելոքի մեկն ղրադ քաշեց ներան,
 Ու կարթաց գլխին սաղ սըհաթ ղուռան,
 «Ով իշին կուզի նոր մարիֆաթ տալ,
 Աստված գիտենա, ի՛նքն ա էշն հալալ»:

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱԴԻՆԻ ՊՂԻՆՁԸ

Մուլա Մասրադինն իր հարևանիցն
 Մեկ օր մեկ պղինձ սկսեց փոխ ուզիլ:
 Իր կարիքն հոքաց, եդ բերեց պղինձն,
 Բայց հետն էլ մեկ փոքր թավա էր դրել:
 Խեղճ հարևանը մնաց զարմացած,
 Խորամանկ Մուլի միտքը շիմացած,
 «Պա՛տվելի՛ ասեց, էս ի՞նչ ընկեր ա,
 Որ պղինձիս հետ իմ տունս էկել ա,
 Ես քեզ անցած օրն՝ մինը փոխ տվի,
 Հիմիկ ջխտվել են. ի՞նչ պետք է ըլի»:
 Սուրբ Մուլեն նրան փառավոր դիմով
 Իմամ, Հուսենի, Ղուռանի անունով
 Գլխումն նստացրեց, թե նրա պղինձն
 Ծնավ իր տանը: Թե չէ՛ իրանից
 Գի՛ժ չէր, որ իր տան հաջաթն վերցնե՛ր,
 Ու նըհախ տեղը ուրըշին բախշեր:—
 Հարևանն թեև շատ էլ միտք արեց,

Ուսերը քաշեց, գլուխը շարժեց.

Բայց ավելի շահն ո՞ւմ փորն ա ծակել.
Ով շատ ազահ է, վա՛յ էն մարդին էլ:
Հարեանն սկսեց շնորհակալ լինիլ
Ու ուրախությամբ թալեն տուն տանիլ:
Մեկ քանի օրից եղբ մյուս անգամ
Մուլեն էլ էկավ առ իր բարեկամն.
Դեռ չէ՛ր բերանը բաց արել, իսկույն
Դրացին խնդությամբ՝ շուտով վազեց տուն,
Պղինձը դուս բերեց, մեր Մուլին տվեց,
«էլի կըծընի», իր մտքումն կարծեց:

Բայց Մուլի հեսաբն դեռ չէր մտածել:
Օրն շաբաթ դառավ, շաբաթը ամիս.
Զարեն կտրեցւով, պղինձը պահանջել
Սկսեց դրացին, բայց դու ո՛չ մեռնիս:
Մուլեն էլ ո՛չ սուրբ, ո՛չ իմամ թողեց,
Քյար ու Ղուռանով շարաշար երգվեց:
«Թե նրա խեղճ պղինձն՝ մեկ ամսից առաջ
Վա՛յ տեր կանչելով, մեղա գոչելով
Հոգին ավանդեց, երկինքը գնաց»:
Դըրացին մնաց քար կտրած, սառած.
Հենց բռնես, մեկ ձի գլխին քացի տվեց:
Մուլի ոտն ու գլուխն շափելով՝ ասեց:
«Հանաքն ուրիշ վախտ արա՛ դու ինձ հետ,
էղպես մասալեքն պառավքը կասեն.
Կամ պղինձս տո՛ւր, կամ նրա ջառըմեն.
Թե չէ ո՞վ է լսել՝ թե պղինձը կը մեռնի»:
— «էսպես հաստազուլիս մարդ էլ կըլինի՞», —

Տո քո՛ փակ.

Մնանողն մեկ օր պետք է մեռանի.
Ով որ ծնելուն հավառ կընծայի,
Ու ծնած որդին իր տունն կտանի,
Բաս մահվան սուքն չպետք է կատարի՞: —

Դիվանն էլ Մո՛լլին իրավունք տվեց.
Դրացին թեև գլուխն քարեքար տվեց.
Զեռն ո՛չինչ չընկավ. ում էլ հարցրեց,
Հենց է՛ն շահվեցավ, որ վրեն ծիծաղեց:

Խորամանկ մարդիցն աստված ազատի,
Խելացիին նրա ո՛չ խերն, ո՛չ շառը,
Իր օրումն երբեք չի պետք է ուզի:

ՋԱՐՄԱՆԱԼԻ ՄԱՐԴԻՔԸ

Շատ տեղ ման էկած, շատ երկիր տեսած՝
Մեկ մարդ՝ էլ կրկին իր աշխարհն էկավ:
Մանոթ, բարեկամ գլխին հավաքված՝
Կուզեին գիտել, թե նա ի՞նչ տեսավ:
«Լեզուս չի՞ բռնում, որ ձեզ ե՛դ պատմեմ,
Ինչ որ լսել եմ ու աչքով տեսել.
Թողե՛ք, բա՛րեկամք՝ փոքր շունչ առնեմ,
Ապա լսեցե՛ք, ինչ կուզեմ ասել:—

Վա՛յ էն մարդին, որ իր տանը միշտ մնա.
Ու աշխարհիցս ո՛չինչ խաբար չիմանա:
Դուք լավ գիտեք, թե ի՞նչքան մեծ ա երկիր.
Ու ո՛րքան ծովք, ազգք և քաղաքք ու բաներ
Կան ամեն տեղ հազար տեսակ զանազան
Ո՛չ թիվ ունին, ու ո՛չ հստաք, ո՛չ սահման:
Շատ տեղ կա, մարդիք իրար միս ուտեն,
Շատն էլ հացի տեղ խոտը ճաշակեն.
Ոսկի ու արծաթն՝ էնպես երկիր կա,
Խոտի հետ դուս գա, ջրրի հետ գնա:
Բայց էս ինձ էնքան չի զարմացրուց,
Ինչպես մեկ երկրի մարդքերանց գործն:
Հառավոտե մինչև ի մութն անխափան
Նստին նրանք ի միասին լուռ, անձայն:
Ո՛չ դժոխքն են մտածում, ո՛չ արքայությունը,
Հաց ու կերակուր իսպառ մոռացած,
Ու Աստծու աչքիցն՝ հենց բռնի՛ր՝ ընկած,
Իրար երեսի նայիլ չեն ուզում:
Ամպն էլ որ գոռա, կայծակն էլ թափի,
Թոփ ու թնդանոթ նրանց գլխովն անցնի,
Թեկուզ սաղ երկիրն են նրանց գլխին փուլ գա,

Մեկն էլա տեղիցը չի՛ ուզիլ ծած գա:
Թե դժոխքն էի հնացել, հավատացե՛ք ինձ՝
էն զարհուրելի կերպարանքն ինձ
Չէին պատահիլ: Քանի միտքըս գա,
Հոգիս ու մարմինս սարսի ու դողա»:

«Ախր ի՞նչ է նրանց միտքն ու կամքը,
Որ էսքան մտածեն», հարցրին բարեկամքը:
«Կարելի է՝ թե իրանց աշխարհի հոքսն են միշտ
քաշում»:

- «Ա՛խ՝ ի՞նչ եք ասում»:
- «Ուրեմն իրանց հին մեղքն են լաց ըլում»:
- «Ո՛ր, բա՛րեկամք՝ ո՛չ»:
- «Ուրեմն անգին քա՞րն են նրանք պտրտում»:
- «Չէ՛, չէ՛. ի՞նչ ասեմ»:
- «Ուրեմն խելացնո՞ր են, որ չեն զգում,
Խոսում, կամ լսում, բաս ի՞նչ են անում»:
- «Թո՛ւղթ-թո՛ւղթ են խաղում»:

!

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱԴԻՆԻ ՃԱՇԸ

Ճամփեղ բռնի՛, գնա՛, ամեն ծափ տվողի
Առջևն մի՛ պար գալ, ոտդ կդիպչի քարի:

Մուլա Մասրադինն բեհեսաբ չարեց,
Մեկ քոռ կնիկ առավ, հետը պսակվեց:
Մուլեն ու կնի՞կ — վա՛յ քո տղիս տղա՝
Լսողն չի՛ ասիլ, թե Մուլեն գիժ ա:—
Մուլի փորն սկսեց շուտով ցավ ընկնիլ,
Կերած, խմածը քթիցն վեր թափիլ:
Օրն հազար անգամ յա դուս էր գնում,
Ցա տեղը քցում, միջումը պարկում:
Բայց հիվանդի սիրտն էլ՝ շորվա կուզի,
Ի՞նչ անի խեղճը, ո՞ր ջուրը ընկնի:
Կերածն համ շունեք, մեկ օր ալանի
էր կնկա էփածն, յա իսպառ աղի:
Չարեն որ կտրեց, կնկա խոսքովը

Վեր կացավ, գնաց իր գանձաւի քովը.
 Որ մեկ ճար անի, աղչկանն դարձ բերի,
 Աղին, ալանին նրան սովորցնի:
 Զանքաւն որ տեսավ նրան տուն մտնելիս,
 Կարծեց փեշքաշով ա փեսեն գալիս:
 Հենց բարով տվեց ու միտքն իմացավ,
 Գլխին բամբալեց, դուռը հետ արավ:
 Կրեմ էդ գլուխըդ ինչ կարթացող ես,
 Բաս էդքան բա՞նն էլ դու իմացել չես:
 Շատին շատ ֆցի՛, ֆչի՛ն՝ ֆի՛չ՝ ասա՛
 Իմ աղչկանը. ու ջհանգամը գնա՛:
 «Շատին շատ, քչին քիչ»՝ ասելով էկավ,
 Անճար Մուլլեն մեկ կալի կշտով անցավ:
 Հենց է՛ս հաղաղին՝ երկու ախպեր էլ
 Կալը կուղեին ճոթ անիլ, տանիլ:
 Մեծն ասում էր՝ թե ինձ շատ կհասնի,
 Իմ օղլուշաղըս շա՛տ շատ է լուսքի:
 Փոքրն էլ ասում էր, պետք է պսակվիմ,
 Հարսանիք անեմ, շատն ի՛նձ տուր, տանիմ:
 «Շատին շատ, ֆչին ֆիչ» Մուլլեն որ շասեց,
 Մեծ ախպոր սիրտը երկու թիզ եղվեց:
 «Տե՛ս. սուրբ Մուլլեն էլ ի՛նձ ա գրստում,
 Էլ ի՛նչ խոսք ունիս, նըհախ տեղն կովում»:
 Ղոյմաղոշում տղա՝ եղանըդ քաշի,
 Մուլլի ոտն ու գլուխն ձվի պես ջարդի:
 «Ա՛խպեր՝ ի՞նչ ասեմ. գլուխըս քարը,
 Էլ տեղն ասածս՝ քո խերն ու շառը»:
 Տո քո՛ փակ՝ տեսար կալ ենք ճոթ անում,
 Դու ո՞ւր ես գալիս, մեր մեջն խառնըվում:
 Ղրաղովն անց կա՛ց, մեկ բերան ասա՛,
 «Աստված բարաբայաք ու միշտ ձեզ խեղ տա»:
 «Աստված բարաբայաթ ու միշտ ձեզ խեղ տա՛»:
 Ասելով գնաց մեկ խելիմ ճամփա:
 Տեսավ. մեկ աժդահա մարդ մեկ սեղ նստած,
 Շորերը հանած, արեկող արած,
 Իր շար թշնամու միսը պոկում ա,
 Բերանը տալիս, որ քիչ դինջանա:

Քութութ անելով, քուցին անելով
Ջանը քոս ընկել, ղնգներն գուլացել,
Գլուխն վեր քաշեց, որ տեսնի, ո՞վ ա.

«Աստված բարաքյաթ, խեր տա՛ համեշա»:
Որ չի՛ լսեց անճարն. ջանը դող ընկավ,
Հենց էնպես տկուր տեղիցն վեր կացավ,
Մեր ախմախ Մուլլին էն քոթակն տվեց,
Որ նախրի իշին կհամարեր էծ:
«Բաս ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ. ինձ մի՛ սպանիլ,
Թե ասածդ չանեմ, ինձ մարդ մի՛ ասիլ»:
— Ա՛խմախ, դուռումսա՛ղ՝ տո Մուլլի կտո՛ր.
Չե՞ս կարող ասիլ ինչպես մեկ ուզվոր.

«Աստված բուրորին ջնջի՛, փչացնի՛»,
Հախ միայն տերը դրանց քոքը կտրի՛:
«Աստված բուրորին ջնջի՛, փչացնի՛»:
Բերան անելով Մուլլեն խելացի
Հենց էն տեղն էկավ, որ մեկ մեռելի
Նաշն ուսի դրած, որդի, ընտանի
Բուր խալխի հետ գլխներին պալով,
Տանում էին՝ որ թաղեն՝ սքալով:

«Աստված բուրորին ջնջի՛, փրչացնի՛»:
Որ չի լսեցին խալին ու գեղըցի,
Հենց բռնես՝ մեկ թոփ բիրդան տրաքեց.
Դագաղն վեր դրին, Մուլլեն էլ կանգնեց,
Հենց իմացավ՝ թե ուզում են խնդրել,
Որ աղոթք անի, փող տան իրան էլ:
Մուլլի ոտն ու գլուխն նրանք աղցան արին:
«Տո բե՛մուրվաթներ, լսեցե՛ք իմ բանին.
Ախր ի՞նչ ասեմ, սիրտներդ հովանա.
Մեկ խոսք ասեցե՛ք. էս ի՞նչ մուրվաթ ա:
Թե որ էն շասեմ, աչքըս հանեցե՛ք»:
«Ա՛յ իշագլուխ՝ տո մի միտք արե՛ք,
Մեռլին ո՞վ կասի. ջնջվի՛, փրչանա՛:
Կասեն՝ «Տեք-աստված հոգուն ոահմ արա՛»:

«Տե՛ր աստված սրա հոգուն ուսմ արա՛»:
Սերտելով ընկավ էլ եղ ճամփեն նա:
Տեսավ մեկ սատկած շուն դուս են քաշում,

Որ տանին, հորեն մեկ զրադ տեղում:
 Տանողք աչք ու քիթ բռնել են դայիմ,
 Որ մոռտառ հոտիցն զահլակուշտ շրլին:
 Աչքն առավ թե չէ մեր գիտուն Մոլլի,
 Լեզուն բան ընկավ. անոտ ջաղացի
 Պես պսուտ էկավ, իր աղոթքն ասեց,
 «Աստված ռահմ անի՝ հոգուն»։ Ժեն տվեց:
 Շունն էլ չէ՛ր տանիլ, նրանք ի՞նչպես տաճին:
 Մոլլի խոր հոգին կատիկն հասցրին:
 Խելք ու միտքն թռավ, ճամփեն կորցրեց.
 «Ի՞նչ ասեմ՝ ջա՛նրմ» գեղջանգեջ ասեց:—
 «Տո դուդուկ քոփակ, աչքըդ քոռանա՛,
 Տեսնում ես ախրը՝ մեր տարածն շուն ա:
 Մեկ թըքի՛ր գետնին, հուփ տո՛ւր աչքերիդ.
 Ու հետո ասա՛. մտիկ տո՛ւր առաջիդ:
 «Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ ա:
 «Ջհանդամը գնա՛, սրա սպանողն եղ չգա՛»:
 Հիմիկ է՛ս դասն էր սերտում ջրատարն,
 Որ մատը խառնեց մեջն սատանեն շար:
 Հենց մտավ կուշ գալով՝ մեկ հարսանքատուն:
 Տեսավ թամաշեն, պարն, ուրախություն:
 Քիթը պինդ բռնեց ու տվեց հարա՛յ.
 «Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ ա»:
 Զուռնաչին զուռնեն, դափը դափաչին,
 Քափկիրն ու թավեն՝ մքրուկն ու աշլին.
 Կարած տիկն ու թասը պարոն շիրաչին,
 Էնպես խըփեցին Մոլլի ճակատին,
 Որ աչքն բռնն ընկավ, սկսեց ձեն տալ.
 «Ա՛խ պեր՝ ի՞նչ ասեմ, էս ի՞նչ ա իմ հալն»:
 — «Բանը գլխիցդ կտրվե՞լ ա՝ քո՛փակ՝
 Որ մեկ աչքդ էլ ա քցես քո աղաք:
 Ձեռդ էլ ա՛ ծա՛ծ տուր, թե պար չես գիտում:
 Ի՞նչ ես էդ հոտած ըռեխըդ ցրվում:
 Մեկ իծի պես էլ չե՞ս կարող մկկալ,
 Յա իշի թահըր կանգնիլ ու զոա՛լ»:
 Էսպես կռները թափեթափ տալով,
 Հետը մկկալով, վախտ վախտ զըռալով,

Հենց ընկաւ ճամփա, տուն հասնի բարով:—
 Քոռաղադինա ֆորսկանի մեկը
 Հինգ սհաթ խտտել թվանքի ոռքը,
 Աչքը ջուր կտրել ու բուսու մտել:
 Հենց է՛ն էր ապում, մեկ ղուշ սպանիլ:
 Մոլլի մարաքեն ղուշը որ տեսավ,
 Բարով մնա՛՝ ասեց ֆորսկանին՝ թռավ:
 Ֆորսկանի աչքը կայծակին տվեց,
 Մոլլին պար գալիս որ տեսավ, վազեց,
 Թվանքի լուլեն միջիցն ճոթ էլավ,
 Էնպես նրա գլխին սաստիկ վրա էկավ:
 Խեղճ Մոլլեն էլ եդ՝ գլուխը լաց էլավ.
 Էլ եդ իր զուռնեն փըշեց, ու ասավ:
 Որ էն օրհնածը գլխին խելք դնի,
 Ի՞նչ անի, որ էլ բալի տակ շընկնի:
 «Տո տա՛վար՝ շոլումն ախր ո՛վ պար կըգա,
 Ի՞նչ ծուխ ա մտել քիթդ՝ քեղ դադում ա:
 Տեսար ղուշն նստած՝ գըդակըդ վեր ա՛ռ,
 Կուզեկուզ ընկի՛ր դաշտ, ու ձորյու սար:
 Ո՛չ ղուշ կփախչի, ո՛չ դու կթագվիս,
 Էս ի՞նչ բերիի դու էս օր իմ գլխիս»:—

Մոլլի գլուխը հաստ, ու ծուծը բարակ.
 Ծամփին էլ կերած էնքսն տուր, քոթակ,
 Սաղ Ղուռանն փորումն, կարթացող, տեղյակ
 Փեշերն վեր քաշեց, դրեց կոնատակն
 Զարգված դաշլանը ու գզած գզակն.
 Փյու ու փեղամբար կանչելով՝ ընկավ
 Ծամփեն կուզեկուզ, մեջքը կոտրելով,
 Կնկանն, վանքաշին օրհնություն տալով,
 Իր հաղամ փորն էլ հետն անիծելով,
 Հենց մեկ բաղի մոտ հասավ, տնքալով:
 Բաղմանչին հինգ օր աչքը շէ՛ր կպցրել,
 Գիշեր ու ցերեկ զարթուն մնացել:
 Որ գողը բռնի, հախիցը վեր գա:
 Կուղ Մոլլին տեսավ հենց բիրադի նա,
 «Էս ա իմ գողըս, ոյ օրը ճաշին
 Էսպես վախում ա, գընամ, նրա հոգին

Հանեմ, վեր ածեմ, որ էլ մյուս անգամ
 Զրգա՝ թե ինքս էլ որ նըրան ձեն տամ:—
 Աստված իմանա, թե ո՞րքան թագեց,
 Տունն էլ հեռու չէր, նրա բախտը բանեց:
 Գնացին դատաստան, որ գանգատ անեն,
 Մուլի վերջի կարգն էս օր կատարեն:
 Բաղմանչին սկսեց իր զուռնեն փշել,
 Ախունդն Մուլի կճուճն լավ ձեռնահարել:
 Տեսա՛վ մեջը փուշ, էլ հատիկ չկա,
 Արձակեց Մուլին՝ որ իր տունն գնա:
 Էնքան ծեծվել էր անճարն ու ջարդվել,
 Որ ջանումն էլ սաղ տեղ չէր մնացել:
 Քանի առնում էր դեղն ու մհլամը,
 Ու միտքը բերում կերածի համը,
 Վա՛յ էր կանչում ու դռշին վեր հատում,
 «Ո՛վ էս աշխարհումն, անիծած տեղումն
 Ամենի խոսքին միշտ ականջ կանի,
 Մեկ գլուխ ու թո՛ղ՝ երկու ձեռք անի»:—

ԵՐԿԱԹԱԿԵՐ ՄՈՒԿՆ ՈՒ ԱՂՔԱՏ ՀԱՐՈՒՍՏԸ

Փո՛ղն ա բան տեսնում էս մեր աշխարհումն:
 Գեղըցու խոսք ա, հո ես չեմ ասում,
 Բայց խի՛ստ հեսարի,
 Ով բանը լսի:

Մահն էկա՛վ դուռը մեկ հարուստ մարդի,
 Խեղճն ուներ հենց մեկ բեղովլաթ ուրդի:
 Կանչեց նրան մոտն, խելք դրեց գլխին.
 «Գիտեմ, որ ասեց՝ իմ դատած մալին
 Ղադրը չե՛ս անիլ, կուտես, կմարսես.
 Վերջն դոնեդուռ հաց պեսք է ուզես:
 Արի՛, խրատըս գետինն մի՛ քցիր,
 Երբ էս օրին դու հասնիս, գոմն մոի՛ր,
 Պարանը քցի՛ր էն մեծ սնի արանքն,
 Կախվի՛ր, ու խեղդվի՛ր, թե ատես քո կյանքն»:—

Շաբաթ չըբաշեց, որ հերը թաղեց.
Մեկ մարդ աշխարքումս էլ նա չըթողեց:
Սազանդար ասես, դմբակ ու դայրա.
էլ դափ ու զուռնա, շմբնաց, մոյդա,
Բարեկամներին գլխին հավաքած,
Փորի հետն ընկավ, քեֆ արեց, ցնծաց:
էս անիրավներն էլ էնպես էին
Նրա ղուղը քամել ու նըստել ուսին
Օրը հաղար անգամ գլխովը երդվում,
Ու անուշ խոսքով հետն էլ լավ եղում,
Որ հենց է՛ր կարծում էն ողորմելին,
Թե ի՛ր ձեռին ա նրանց սուրբ հոգին.—
Բայց ո՞ւմ չի էսպես փորի բարեկամ
Ռաստ էկել՝ որ նոր ես բանը շուռ տամ:
Հենց դանը հատավ, ջաղացն էլ կանգնեց,
Ով էլ հաց ունեի, իր դարդը քաշեց:
Փորի տակն ընկավ հենց ջուկ ու փալաւն,
էլ ո՞վ էր գիժ՝ որ մոտիկ գա նրան:
Բարեկամները տաշտաքերանքն էլ
Որ լավ մարսեցին, պարկը թափ տվին,
Տիկը մղեցին, ջանը հանեցին,
Բերանն ու միրուք թամուզ սրբեցին,
Խաչակնքելով ղըրաղ քաշվեցին,
Ձեռը լվացին:

Ո՛չ թե բարով տալ, կամ կշտովն անցնիլ
Նրանք լայաղ չէին անում, կամ խոսիլ:
Մեկ բան ասելիս էլ հրհռում էին,
Ծափ տալիս, խնդում, ծաղր անում խղճին:
Մեկ օր էլ տեսան, մաշիքը ծակ էր.

Մյուս շորերն հո ձեռից ընկել էր:
Որ չասեց՝ թե մուկն ա մաշիքն ծակել,
Գեւը կատաղեց, էնպես ծաղր անիլ՝
Քա՛րը կը պատուեր, ի՞նչ թե նըրա սիրտը,
Որ էլ տեղ չունեի, ծածկի իր դարդը:
Դանակն ոսկոռին էկել էր, հասել
Մեկ անուն ունեի, էն էլ նա կոտրել:
Հոր տըված խրատն իսկույն միտքն ընկավ,

Սիրտն արնով լիքը հենց որ տուն էկավ,
 Մեկ թոգ վեր առավ ու գոմը վազեց,
 Հոր հոգին հիշեց, իր օրն անիծեց,
 էլ հոգի, հավատ ի՞նչ միտքը կըգար,
 Որ մեղա ասեր, յա իր մեղքը լար:
 Թուկի ծերը որ նա չի՛ բարձրացրեց,
 Գերանի արանքն ուժով որ խրեց,
 Հանկարծ մեկ տոբրակ է՛նպես շըրխկա՛ց
 Առաջին, որ աչքն վրեն մնաց սառած:
 Ոսկի էր մեջը լիքն ու պինդ կապած.
 Ո՞ւմ էն հաղաղին պատահի հանկարծ
 էսպես բան, որ խելքն էլ վըրեն մնա,
 Նո՛ր հոգի չառնի, նոր սիրտ չբստանա:
 Բարի հոր միտքը նա նոր իմացավ,
 Վեր առավ փողը, հետը տուն տարավ:
 Օրեց օր էլ եդ ոտն ու գլուխն դըղեց,
 Բարեկամների տուտն էլ եդ բացվեց:
 Բայց էն շա՛տ վաղ էր, որ էջը կազ էթ,
 էս մահվան գին էր, իշտահի բան չէր:
 Նոր շենացածը մկան հիշատակը
 Մըտքումն պահելով, ու իր առակը.
 Մեկ օր էլ նրանց եդ դոնադ արեց,
 Հազար բարաթ բան պատրաստիլ տվեց:
 Որ կերան, խմեցին, քեֆներն շաղացավ,
 «Պա՛տվելի իշխանք՝ բերանն բաց արավ,
 Աշխարքումս հրաշք շատ է պատահել,
 Բայց Աստծու խաթեր՝ ինձ՝ խնդրեմ ասել,
 Ո՞վ է լըսել՝ թե անիրավ մուկը
 Թողած հավի միսն, շաքարն ու ձուկը,
 Երկաթի խոփի կեսը էնպես կըրծի,
 Որ տեսնողի աչքն բաց մընա, սառչի»:
 — «Կըլի, շատ կըլի, Ա՛ղա»՝ ձեն տվին
 Նրանք հազար տեղից, խոսքը դորգեցին:—
 — «Երկաթ ու մո՛ւկը»:
 — Տղե՛րք՝ դուռ էկե՛ք.
 Մուկը որ մաշիք կարող չի ծակիլ,
 Նա ի՞նչպես կարաց երկաթը ծամիլ»:
 Դուռը փակած էր, տղերքը կանգնած,

Կետի, դազանակ ձեռներին բրնձած,
 Ղորդ ա, կերած հացն նա հարամ արեց,
 Որ հալալ տեղ չէր, խի՛ստ շատ լավ արեց,
 Հիմիկ մարդիք որ իրանց խերն ուզեն,
 Հսպես բարեկամ չուղեն, ռադ անեն,
 Քանի՞ հսպես ճաշ պետք է պատրաստած,
 Քանըսի՞ մաշիքն առաջը դրած:
 Քանի փեղ ունիս, մուկդ երկաթ կուտի,
 Ձեռըդ պակսեցիս՝ մաշկիդ չի՛ դիպչի:

ՀԱՅԱԿԵՐ ՓԵՇԵՐ

Անիրավ աշխարհն՝ ախր ո՞վ չգիտի,
 Որ լավ շորին միշտ զըլուխ վեր բերի:

Մեկ սարում, չորում մեծացած օմքին,
 Որ դեռ չէր խաբար աշխարքի բանին,
 Էկավ մեկ քաղաք, չունքի հարուստ էր,
 Տեսավ ամեն մարդ որ զարդարված էր,
 Ինքն էլ սկսեց խասից, դումաշից
 Մեկ ձեռք շոր կարիլ, ու ոսկու թելից
 Յախեն էլ կարիլ: Տեսնողի աչքը
 Հետը գնում էր, ու նրա փառքը
 Էնպես մեծացավ, որ մեծ ու պատիկ
 Ո՛չ ցերեկն էին տալիս նրան մարդիք
 Ո՛չ գիշերն հանգիստ: ու տանը թողում:
 Հացի կանչում նրան, իրար ձեռից խլում:
 Չունքի փալանը նոր էր ու թազա,
 Ո՞վ չէր տալ պատիվ նրան համեշտ:
 Նա լսել էր, որ քաղաքի մարդը
 Հացի քոռ կըլի, ու էս մոհրաթը

Որ տեսավ, մտքումն խիստ շատ զարմացավ:
 Հրեշտակ են նրանք, էնպես իմացավ:
 Քիչ էր մնացել, իր էլած խելքն էլ
 Տանիլ տա: Չեքն հո՛վ աղուց դարդակվել:
 Շուտով զգաստացավ, խելքը ժողովեց,
 «Մեկ փորձեմ սըրանց, մտքումը ասեց,

Ու շորը փոխեց:

Քիչ քիչ գդակի փոստն դուս էկավ ձերիցը,
Մաշկի տակն էլ կախ մնացել կրճնկիցը:
Զուխի հո՛ւ ամեն մեկ թէն ու յախեն
էնպես զզգզվել, քըճըճվել ամեն,
Որ ուսերն ու լաշն բաց էին մնացել,
Հազար կարկատան քամակին կըպել:
էլ ո՞վ էր գիժը, որ հաց տար նրան,
Բարի լիս տալն էլ ամոթ էր իրան:

էս փորձն որ տեսավ, խելքը տեղն էկավ,
Քիչ քիչ ոտ ու գլուխ նորեց, զուգվեցավ,
Տեսնողն անկաջի տակը քորելով,
Ուսերն քաշելով, քուցին անելով,
Տեսավ նրա աչքը որ լիս ա էկել,
Սկսեց սուփրեն նորեն բաց անել:

Ինչ տուն որ նրան սըֆթա կանչեցին,
Հետն էլ շատ դոնադ, մեծ մարդիք կային:
Սուփրեն որ նրանք բաց արին, նստեցին,
Հաց ու կերակուր առաջներն դրին:
Ամենն էլ իր ձեռն ամանին տվեց,
Փորը հո վաղ էր նրանց անում վեց վեց:
Աման ու բերան ճամփեն բաց արին,
Մեր նոր դոնադին հըլա մտիկ չարին:
Քանի շիլափլավն տաք տաք էր դրած,
Տոլմեն, խաշլամեն, որ դեռ չէր էկած,
Հանկարծ մեկի աչքն ընկավ նըրա վրա:
Տեսավ որ փեշն է ձեռին բռնել նա,
Ամանի սյունկին դընում ու ասում,
«Փէ՛շ՝ հաց կե՛ր, քեֆով, ի՞նչ ես վախենում,
Քեզ են էս պատիվն տալիս էս մարդիք,
Ինձ հո չեն սիրում էս շատ պատվելիք:
Կե՛ր ու գլուխդ ա՛ռ, փախչինք սրանցից:
Թե չէ՝ տըված հացն կառնին մեզանից:
Դու որ կտրատվիս, ոչինչ դարդ չունիմ,
Ես կմնամ ցխումն, էստուց ես փախչիմ:
Մարդին մարդ շինողն որ շորն է էլած,
Գնա՛նք մեր սարը, անիծվի էս հացն»:

ԾԱՌԵՐՆ ՈՒ ԿԱՅԻՆԸ

Ծառերն որ մեշումն խիստ շատ զվիրն էկան
Կացնի ձեռքը, ու էլ շիմացան,
Ի՞նչ անեն, իրանց գլուխը պահեն,
Խորհուրդ արին, մեկ ճար իրանց անեն:
«Կացինն ի՞նչ զատ ա, որ մեղ քյար անի»,
Ձեն տվեց նրանց՝ մեկը ծառերի:
«Մենք որ կոթ շտանք, կացինը կարա՞»
Մեղ վնաս տա, կամ հեշ մեղ մոտանա՞:
Թո՛ղ իմացողը ինքը իմանա,
Ու նհախ տեղը կացնի կոթ շտա:
Թե չէ սկիզբը իրան կկտրի,
Հետո փոշմանիլն բանի պետքը չի՛:

ԶԸՂՐԵՆԸ

(Բամբակի հունդը հանելու հաշտք):

Մեկ քըրդըստանցի անմեղ Հայ մշակ
Տուն ու տեղ թողած՝ էկավ մեկ քաղաք,
Որ շըղրեխ քաշի, մի քիչ փող դատի,
Գնա, որ իր խեղճ օղլուշաղն պահի:
Չըղրեխի անունն էր մենակ լըսել,
Աչքով չէր տեսել, հունարն իմացել:
Չըղրեխ ու տըրեխ հենց գիտեր մեկ ա,
Միտքը մոլորված՝ նա քուշա քուշա
Որ ման էր գալիս, մեկ մարդ ուստ էկավ,
Աչքիցն ու ունքից նա շափեց, տեսավ,
Որ էս օրհնածն իր ատամի խարջ ա:
«Ախպա՛ր՝ քո խոքուն դուրբան էղնիմ՝
խա՛յ՝
Չըղրեխն օր կըսեն, էս իմա՞լ զատ ա:
Չոջուխ ու լաջերս տուն եմ վոընդել,
Ջըմեն ֆուխարա մեր օլքեն թորգել,
Քալիլ էս վալիաթն, օր շըղրեխ քաշեմ:

Տանիմ զիմ քուլվաթն պախեմ,

կերակրեմ»։—

Սատանա մարդին գազ, կշեռք պետք չի՛,

Աչքով նա մարդի խելքը կըշափի։

Գըլխին խելք դըրեց, որ գնա, մոմ առնի,

Տանի չը՛ղրեխի շորս կողմը վառի,

Առաջին շոքի, դեմը համբուրի,

Դեմը չըղրեխի կոթը պտըտի։—

Շուտով վազըվազ գնաց, մմերն առավ,

Ու արդար սրտով նա իր ուխտն էկավ։

Ինչպես ասել էր, մմերը վառեց,

Չոքեց առաջին ու խաշակնքեց։

Բայց վա՛յ նրա օրին. կոթն էլ որ չբաշեց,

էն դաստա միրուքն էլ հետը ծալվեց։

Ի՞նչ վնաս ունի, միրուքն ո՛վ կուտի,

Չըղրեխն կատու չէր, որ երեսն շանգոի։—

Խեղճ Քրդստանցին էնպես իմացավ,

Թե դեռ չըղրեխի վախտը չի հասավ,

Որ մուրազը տա, իրան ռադ անի,

Չոքելով էլ՝ ջուրն եկավ ծնկների։

Առաջ հլա կամաց սկսեց ասիլ,

«Յամա՛ն սուրբ չըղրեխ՝ ֆզի եմ խանչել,

Ձիմ մորուս սաղադ՝ ֆեզ ապավինել։

Թո՛րգ զիմ մորուս, թո՛րգ՝ ֆեզ դուրբան եղևիմ,

Թո՛րգ,— թո՛րգ,— հա՛յ յաման՝ արեվուդ մեռնիմ,

Քզի մեկ ու մը ես մատաղ կէնեմ,

Ձիմ մորուսը թո՛րգ. որ խազանջ էնեմ»։—

Չըղրեխ ի՛նչ տեղ էր քրեվար սովորել,

Որ կարենար նրա աղոթքը լըսել։

Ղոյմաղղում դու մեր Քրդստանցի,

Գիժ կովի նման կաթըդ շուռ ածի,

Թո՛րգ, թո՛րգ ասելով՝ որ զարբ չի արեց։

«Ջըռ շինողի խերը անիծեմ,

Ջըռ բունյաթի փիրը նզովեմ,

Խուլ մի, գեշ խաջաթ խմա մեջ ձգել,

Ուխտ կըսեն. էրե՛, գլխուն խոռվել։

Զմլա դմբլակի պտուղն խավարի՛,
 Մեր սաքվի քյոթուկն էստուց աղեկ կըլի:—
 Ասեց ու հետը միրուքը քաշեց,
 Թափեթափ տալով, պոռշը կծեց:
 Զըղընիւր մընաց միրքիցն ճուլլակ,
 Անեծք ու օրհնանք խառնեց մեր մշակն:
 Զըղընիւն անեծքին ի՞նչ մտիկ տար,
 Թե գլուխն էլ հետը մեր Քրդի պոկ գար:
 Ընչանք անիծածն թողեց խերն ու շառը
 Միրքի կեսն ու բեղն հենց էնպես ձար, ձար
 Պոկեց, պլոկեց, տարավ Քրդի շարը:—
 Աստված ո՛չ տա՝ մարդ էնպես տեղ ընկնի,
 Որ խըրատ տվողն էլ սատանա ըլի:
 Թե չէ է՛ն շղրեխն կըկապեն միրքիդ,
 Որ չես պրծընիլ, թե սառն էլ հոգիդ:

ԲԱՔՄԱԶ (ԲԱԴԱԳ) ԾԱԽՈՂՆ ՈՒ ՍԱԼԴԱԹԸ

Սալդաթի մեկը մեկ դուքան մտավ,
 Բաքմազ կուզեր նա առնի, ու տեսավ,
 Ծախողի մեկ աչքն վաղուց քոռացել,
 Ի՞նչ աներ սալդաթն, շատ քիչ էր փողն էլ:
 Ընչանք բախկալը՝ իր քոռ աչքովը
 Գրվանքա, կշեռք, բաքմազն գդալով
 Մեյդան կըբեբեբ, շափ ու ձև կաներ
 Պակասն, ավելին գլխիցն վեր կառներ՝
 Սալդաթի ձեռը փլավ չէր ուտում,
 Ուրիշ մարդ էլ խոմ՝ չկար դուքանումն:
 Մեկ շերեփ լիքը բաքմազ վերցըրեց,
 էնպես բախկալի սաղ աչքին խըփեց,
 Որ ընչանք նա իր գլուխը լաց կըլեր,
 Ռուսվա երեսն ու աչքը կըսրբեր,
 Սալդաթն սաղ կճուճ բաքմազն զեր առավ,
 էն գնալն էր, որ գնաց, եդ չեկավ:

Բանի, ընչանք բանի վերջը կհասնի,
Գողը՝ քարվանը կըտա, կըտանի.
Թե աչքդ էլ քոռ է, սարհնսաբ բանիդ
Կա՛ց, թե չէ էլածն ջո՛ւր կդառնա ձեռիդ:

ՃՐԱԳՈՎ ՄԱՆ ԳԱԼԸ

Աշխարքիս բանը էսպես էկել ա,
էսպես գնացել՝ մարդ ի՞նչ իր գլուխը լաւ
Առաջնի դադրը մենք չենք իմանալ,
Ընչանք եղինը իրան չի՛ ցույց տալ:
Մեկ գեղում մեկ Հայ սարքար կարգեցին,
Գեղըցիք իրանց բարեբար մարդին
Պատիվ չըտալով, օր չէ՛ր անց կենում,
Որ խանի դռանն, կամ դիվանխանումն
Գանգատ չի՛ անեն, որ նրան փոխի,
Իրանց վրա մեկ նոր՝ Թուրք սարքար կալի:

Խանը խրատեց, նըրանք չիմացան,
Սարքարին փոխեց, ապա դինջացան:
Հավատի դուշմանն դամշին քամակին
Նոքարն եղեին, ֆառաշն առաջին
Փեղ ու միս արեց, նրանց հոգին առավ,
էլ ո՛ւմ ասեին, մեկն էլ չիմացավ:
Մեկ ծեր մարդ նըրանց գլխին խելք դրեց,
Գիշերն որ էկավ, մոմ վառիլ տվեց,
Բոլոր դեղըցոնցն ու քուշա քուշա՝
Սաղ գիշերն էսպես մեծ ու երեխա
Ման էկան, մինչև օրը լուսացավ,
Խանն իր քոշկիցը բոլորը տեսավ,

Որ կանչիլ տվեց, պատճառն իմանա,
Խելոք հալեորն, բան տեսած՝ ուստա
«Քո գլխին դուրբան»՝ խանին արդ արեց,
«Ասած խրատդ որ մեզ քյար չարեց,
Ճրադով ընկանք բոլորս տնետուն,
Որ գտնենք մեր հին սարքարի բուսուն.
Սեերես մարդին, ի՞նչ խոսք կըհասնի,

Նորն ընշանք չըգա, հինն իմացվիլ չի:—
Խառն նրանց գլուխը մեկ լավ էլ լվաց,
Ու էլ եղ կարգեց հին սարքարն փոխած:

ԶՈՒ ԳՈՂԱՑՈՂԸ

Զու գողացողը ձի կըգողանա.

Թո՛ղ լսողն գլխին լավ մուղաթ կենա:

Անմեղ երեխի մինն դեռ աշխարհի
Ո՛չ ցաւը գիտեր, ո՛չ շարն, ո՛չ բարի,
Ընկած իր քեֆին, իր քաղցր արեի
Զենն ածելով միշտ շրջեր աուն, այգի.
Ծառերի տակին զշերի ձենին
Մայիլ մնացած՝ աշքի տեսածին:
Ով մեկ քաղցր աչքով նայում էր նըրան,
Ով մեկ անոշ խոսք հենց զընում բերանն,
էնպէս էր կարծում, թէ իր ախպերն ա,
Ուլում էր, հոգին հանի, նըրան տա:
Ո՛չ պատժի համը, ո՛չ մեղքի ձենը
Դեռ չէր իմացել, որ պահի ջանը:
Ինչ մերն ասում էր, էն էր կատարում,
Նըրա բերնի խոսքն ու ասածն անում:
Հանկարծ մեկ օր էլ հարեանի տանն
Խաղալիս՝ գտավ մեկ ձու նա բիրդան:
Զու ու երեխա՝ ի՞նչպէս չէր խաբվիլ:
Զուն զըրեց ջերը, սկսեց քաշվիլ:
Մերն ուրախ ուրախ ձուն ձեռիցն առավ,
Ժւկատը պաշեց ու խըրատ տվավ:
«Քո ջանին մեռնիմ, խելոք տղեն էն ա,
Որ զըրսիցը՝ հեշ ձեռը դարդակ չգա:
էղպես դայրաթով կա՛ց, շարըդ տանիմ,
Որ ես էլ մի քիչ ա՛խ՝ լավ օր տեսնիմ:—
Բայց վա՛յ էն մորը, որ իր երեխին
էսպէս խրատի, ծախի իր հոգին:
Երեխի բերանն է՛ն լազաթն ընկավ,

Որ գազան դառաւ, քանի մեծացաւ:
 Հանդ ու հարկան, բաղեր ու բոստան
 նըրա գող ձեռիցն ամանը էկան:
 Դուքան, տուն կտրիլ, ապրանք փախցընիլ,
 Քարվան թալանիլ, ճամփորթ սպանիլ,
 Փեշակ դառաւ նրան: Ու ազիզ մերը՝
 Քանի բերում էր, էնքան իր սերը
 Ավելցընում էր, որդուն խըրատում,
 Տեղն էկած վախտը ինքն էլ էր անում:
 Բայց ով ուղենա, ֆորի մեջ ընկնի,
 Գըլուիւր կջարդի, կամ ոտն կըկոտրի:
 Էսպես էլ էլավ մեր գողի բանը.
 Մեկ օր էլ ուզեց, որ խանի տանը
 Քլահլան ձին կապած՝ դուս քաշի, տանի,
 Զին տանելու տեղ ինքն հասավ բալի—
 Թող հիմարք ասեն՝ թե մեր ճակատին
 Ինչ գըրված ուր ա, էն կգա մեր գլխին:
 Ով էսպես գըրեց, ձեռը շորանա,
 Ծակատն ի՞նչ իր գլուխն ու արևը լա,
 Որ մարդ ինքն իրան դազաբի կըտա:
 Փիս խրատներով ճամփից դուս կըգա—
 Խանին էլ խնդիր անող ո՞վ կըլեր:
 Մեր Ասիացիք շեն էնպես կեռմեն,
 Ու դատաստանը շուտով վերջացնում,
 Կամ գլուխ կտրում, կամ աչքեր հանում:
 Երկար պարանը որ չըձգեցին,
 Մեր ղոշաղ գողին տակին կանգնացրին,
 Որ խեղդեն նրան, նա չոքեց բիրդան,
 Որ կես սհաթ էլ ա դաստուր տան նըրան,
 Իր մորը տեսնի ու մուրաղն առնի,
 Մերն էլ իր կաթը նրան հալալ անի:
 Հենց մերն մոտացաւ՝ լալով, սքալով,
 Որդին ճտովն ընկավ՝ դռը ծեծելով,
 Բայց ա՛խ՝ տեսնողի գլխին կրակ վառվեց.
 Որ անսիրտ որդին՝ մորն երբ փաթութվեց,
 Միծն առավ բերանն՝ է՛նպես սաստիկ կծեց.
 Որ տեղից պոկ գալն ու մոր հոգին տալն

Երկար ժամանակ էլ հեշ չքաշեց:—

Թո՛ւր էր, քաշեցին, քար էր, վերցըրին.

Գողթ՝ տեղն ու տեղն որ հանեն հոգին:

Նա անահ, անվախ՝ իր կիսահոգի

Մոր լաշին քցեց աչքն ու բիրադի

Ձեն տվեց խալխին: «Տեսե՛ք՝ ջամըհա՛թ՝

Լացե՛ք իմ գըլուխն ու բարի խրատ

Տըվե՛ք ձեր որդոցն, որ էս դադաբին

Զի հանդիպին ու ձեր անբախտ գըլխին

Անեծք լըթափեն, իրանց պահպանեն:

Գյոռքեգյոռ ըլիս՝ անիրա՛վ իմ մեր,

էս է՛ն մեկ ձվի լազաթն ու խրատն էր,

Որ դու ինձ տվիր, էս տեղն քըցեցիր,

Երկուսիս հոգին զժոխքի փայ արիր»։—

Ասեց ու թուրը մեկիցը խըլեց,

Ընչանք որ հասան, նա իր սիրտն ցցեց:

Ու մեռնելիս էլ՝ շունչն էտուվ կտրեց:

«Վա՛յ էն հորնը մորն, որ որդի պահի,

Ու ո՛չ խրատ տա, ո՛չ էլ լազ կըթի»։—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ՃԱՆԴ ՓՈԻՇԸ

Փըշին հարցըրին՝ թե ի՞նչ խեր ունիս,

Որ քարվանի բեռն մոտովդ անցնելիս,

էլ բուրդ ու բամբակ դու շես հարցնում,

Միշտ քաշում, պոկում, բեռն խարաբ անում:

«Խերն ի՞նչ եմ անում», պատասխան տվեց

Անիծած փուշը ու գլուխը ցցեց:

«Խեր ուզեցողը՝ խեր էլ պետք է տա,

Իմ սրտի ուզածն էս չի՛ մեկն էլ ա:

էնդով ա հենց իմ սիրտըս հովանում,

Որ ուրշի՛ տունն եմ ես էսպես քանդում»։—

էսպես տուն քանդող փշեր խիստ շատ կան,

Երանի՛ նըրանց մեկ օր կրակին տան:

ՅՈՐԹՆ ՈՒ ԽՈՋԸ

Կով ու խող մեկ մարդ իր թավեն արած՝
Կովին դարման, էլ՝ չէ՛ր ածում առաջն:
Խողին թեփ, գարի տալիս, չաղացնում:
Յորթն էս անիրավ գործքը որ տեսավ,
Մորը գանգատվեց ու մեկ օր ասավ:
«Ախրը կաթն ու եղ, մածունն էլ հետը
Հո մեղանից ա ստանում մարդը,
էս ի՞նչպես բան ա, մեր միսն էլ ուտում,
էլի էս խողին ընդունում, սիրում»—

«Համբերի՛ր՝ որդի՛, վերջը կրտսենիս»,
Մերն ասեց նրան, «ու լսիր խոսքիս,
Մարդն էն բարեսիրտ կենդանուցը չի՛,
Որ նըհախ տեղը լավություն անի:
Դըրա հեսարը մեկ օր կպահանջեն,
Թող մեզ խոտ տան ու մեզ մըտիկ շանեն»—

Մեկ օր էլ ֆորթի ջանը դող ընկավ,
Որ լսեց դռանն՝ ինչ ճղղոց էկավ:
«էս ի՞նչ խաբար է», մորը հարցրեց:—
— «Գարո՞ւ հեսարն է»,— նա պատասխանեց:
Թո՛ղ անոշ թիքին մարդ հե՛լ չի խաբվի,
Քըթից կհանեն, ինչ օր որ ըլի:—

ԷՇՆ ՈՒ ՇՈՒՆԸ

Ամառվա էն շատ շոք ժամանակին
Խեղճ իշի մեկը իր բեռի տակին
Կանգնել էր անսաս մեկ մեծ մեյդանում,
Քիթ ու պոռնկը քաշ՝ խոր միտք էր անում:
Չար ճանճերն էլ հենց վախտ էին ճարել,
էլ պոչ ու անկաջ նրանք չէին թողել,
Ուր հասնում էին, կըծում, ցավացնում,
Իշի դարդերը դըհա շատացնում:

Մեկ շուն էն կողմիցն՝ շըվաք տեղն ընկած,
Իշի շարշարանքն տեսավ ու ասաց,
Ա՛յ ողորմելի՛ քեզ ո՞վ էր ասում,

Որ յախեղ ձեռ տաս ու մընաս բալում:
 էն գլուխն ու անկաջն, էն ձենն ու գոռալն,
 Որ դուք ունեք, ու էն սիրուն ման գալն,
 Թագավորի դուք լալաղ կըլեիք,
 էդ շոռն ու ցալը դուք տանիլ չէիք,
 Թե մեկ դանգի շափ խելք ունենայիք,
 Ձեր գլուխն ձեռի տակ չըթըցեի՛ք:
 Մարդի առաջին քանի որ կուչ գաս,
 Գըլխիդ կընստի, թե լավ իմանաս:

ՍՈՒՆ ՈՒ ՍԽՏՈՐԸ

«Ա՛յ թե քոռուղուփ, դու հոտած զատ ես,
 Ժանգի պարկի պես լըցվել, տըռվել ես» —
 Մեկ օր սըխտորը էսպես խոսք քըցեց,

Խեղճ սոխի գըլխին թուք ու մուր ածեց:
 «Կոխքըդ հաստացել, գլուխըդ գիրացել,
 Խ՛նչ ես դու էդպես շատ ուռել, փըթվել:
 Ինչ պտուղ որ ես, քեզ ո՞վ չի գիտի,
 Որ ուղում ես՝ թե հենց քեզ տեղ ըլի:
 Մարդ քեզ ուտելիս, բերսնն ես կըծում,
 Դանակ դիպչելիս՝ աչքը քոռացնում:
 Ձեմ գիտում՝ մարդը ախր ի՞նչ լազաթ ա
 Քեզանից տեսնում, որ քեզ ցանում ա:
 էլ մանգ ու բոստան հեչ չի՛ մընացել,
 Բոլոր գեշ հոտովըդ բռնել, հոտացրել:
 Ընչանք շեն եփում, քո աչքըդ հանում,

Դու քո փիս հոտը շե՛ս պակասացնում» —
 — «Տօ դու քո Աստվածն՝ ով էլ ինչ ասի,
 Խոսքը սազ կըգա, իրավունք ունի» —
 Սոխը ջուղաբը եղ դարձացրեց, ասաց:
 է՛դ էր մնացել, փա՛ռք քեզ՝ տե՛ր Աստված.
 Որ դո՞ւ էլ ըռեխդ ցրվես ինձ վրա:
 Տօ ա՛յ անզգամ, հոտած, բեհայա,
 էփելիս էլ ա ես հոտս քաշում եմ,
 Մարդի բերանը ապականում չեմ:

Քո գլուխը լաս՝ որ խաշի միջումն
 է՛ն հոտն ես թողում, ուտողի բերնումն,
 Որ մոտի կանգնողն իրանից գնում,
 Սիրտը խառնըվում, ու քյալլեն ծակվում,—
 Գիտե՞ս՝ խնամի՝ իմ միտքըս ի՞նչ ա,
 Ես չեմ ուրանում, իմ հոտըս փիս ա:
 Արի՛, դու էլ քո չափը ճանաչի՛ր,
 Խոսքիս լսի՛ր ու լեզուդ քեզ պահի՛ր:
 Երկուսս էլ ունինք էդ պակասությունն
 Մենք մերը ծածկենք, ու պահենք թաքուն:
 Մենք իրար վատն որ ասենք մեր լեզվով,
 Խայտառակ կըլինք, կմնանք ամոթով:—
 էսպես սոխ, սխտոր հոտած մարդըքերքն
 Հա՛վ կանեն, իրանց ալիքն որ ծածկեն:
 Բայց շատ անգամ որ էսպես սխտոր մարդ
 Բերանը բանում չի ու վախտ բեվախտ
 Ուրշին փուդ դնում, է՛ս ա մեզ էրում,
 էս մեկ խորովում:

ԱՂՎԵՍՆ ՈՒ ԳԵԼԸ

Վա՛յ էն մարդին՝ որ էնպես տեղ ընկի,
 Որ գրի, արգի մտիկ տվա՛ղ չըլի:
 Մարդի՛ սաղ սաղ էլ ու ուտեն, սպանեն,
 Ե՛նկ սիրտ չի ցավիլ, կաշին էլ հանեն:

Աղվեսն խորամանկ մեկ ձմեռվան օր
 Սո՛ւթած ման գալիս՝ նա որդիանց որ
 Մեկ թուղթ գտավ ճամփին, բերնին որ բռնած՝
 Նա ոաստ չէկավ գիլին կատաղած,
 Զանը դող ընկավ, փախչիլ չկարաց,
 Գլուխ տալով էկավ մեր գիլի առաջն:
 Եփ էկած ու կապը կտրած մարդին
 Ինչ պետք է չոքիլ ուստի առաջին:
 Հաղար պարզամիտ ու անմեղ ուստի
 Հախիցն վեր կըգա, ով իր բանն գիտի:—

Դեռ գելն իր իշտահն ատամի տակին
Հազրում էր, որ կնքի աղվեսին,
Սատանի ոտը բարով տալուց եդ,
Թուղթը բաց արեց, կարթաց նրա հետ,
Որ ինչ տեղ գնա, տասը ճուտ ու հավ
Տան իրան. էնպես խանն հրաման արավ:

Գիլի փոր, աղիք է՛ն կատուն ընկավ,
Որ էս լսեց: Տեր աղվեսին ասավ,
«Փառաշ չի՞ պետքը, որ հարկն հավաքի,
էդ գործն էլ թո՛ղ գու՛ իմ վզիս ըլի:
Բանը թամամեց, Երկուսն էլ հասան
Իրանց մուրադին ու ընկեր դառան:

Գալով, զրից տալով, խորհուրդ անելով,
Հենց էկան, հասան մեկ մեծ գեղի քով,
Աղվեսն մեկ սարի ծերի վրա կանգնեց,
Իր գել ֆառաշին տանդրոշ մոտ դրկեց:
Գելը գիշերն էլ գեղից կփախչի,
Ո՞ւր մնա ցերեկն ու օրը ճաշի:

Ամա հրամանն տեսավ որ ունի,
Դունչն էլ մեկ կես գաղ նա բարձր ցցած՝
Մըտավ գեղի մեջն անահ, անկասկած:

Գեղ ու գել ու շուն — էն էլ էն սհաթին.
էլ ի՞նչ կհարցնեն շների ուզբաշին:
Հենց քր բուրդ ու մազ լավ գզգզեցին,
Ու շատն ատամն էլ հասցրեց մսին,
Մեր Աղվես խանը սկսեց ձեն տալ,
Տանդրոշը թուղթը տալ ու տուն գնալ:
Խեղճ գիլի հոգին բերանն էր հասել,
Հենց էն կարաց նա Աղվեսին ասել:
«Աստված քո տունը քանդի քո գլխին,
Ինչպես ինձ հասցրիր դու էս սհաթին.

Գլխիդ քար ընկնի՛,
Ի՞նչ թուղթ, ի՞նչ հրաման, կամ ի՞նչ տանուտեղի:
Անիծվի՛ քո սոյն, էս ի՞նչ իմ բան էր:
Հազար շուն կան, որ ո՛չ գրել գիտեն.
Ո՛չ գրի զորություն, որ ասածս լսեն:

Դուշմանիս չգա, ինչ իմ գլուխն էկա՛վ,
Ով որ իմանա էս իմ դա՛վն ու ցա՛վ,
Խորամանկ մարդիցն գլուխը պահի,
Տեսնելիս՝ աչքը եղևը քցի՛ս։—

ԱՂԻ ԳՆԱՅՈՂ ԱԶԱՌԸ

Մարդ որ մեկ բան արած չի ըլում,
Ամեն բան աչքին խաղ է երևում,
Ջահել մարդը հո՛ ինչ որ ասում ես,
Անկաջվեր անում, շուռ տալիս երես։

Մեկ թարաքյամա մեկ քանի աշառ
Առաջն էր արել գնում աղի սար։
Խոտ կերած աշառ՝ էնպես դուզ մեյդան.
Փամին էլ որ քիթն չի մտա՛վ բիրդան,
էլ տիրոնչ ոխին չի՛ մտիկ արին,
Պոչ ու գլուխ ցցած՝ նրանք զու քաշեցին։
Տիրոնչ հոգին հո՛ բողազն հասցրին,
էնքան դես ու դեն՝ խաղ, տրտինգ արին։
Բիրդան մեկ շուրում մեկ քանի եզը
Նրանց ռաստ էկան, կարեցին հազը։
«Ի՞նչ տեղ եք գնում՝ ա՛խպեր՝ խե՛ր ըլի»,
Տնքալով հարցրին։ Մեր աշառ, մոզի
էլի իրանց խաղն նորեն սկսեցին,
էլի փռնշալով՝ գլխներն քամակին
Դրած՝ քեֆը չաղ՝ պատասխան տվին։
«Աղի՛ ենք գնում, աղի». ասացին։—
— «Գնացե՛ք՝ աստված ձեր բանն հաջողի,
Հըլա համն առե՛ք ձեր ասած աղի,
Հետո ձեզ կասենք, հիմիկ վախտը չի»։—
Ծզերն ասեցին ու ընկան խոտի։
Աղը որ բարձած՝ էլի եղ էկան,
Քամակ ու ուսեր ուռած, նրանց տեսան։
էլի որ հարցրին ինչ տեղից գալը,
էլ ի՞նչ էր նրանց ահվալն ու հալը,

Շինքները ծուռ, ձեն ու շունչ կտրած
Մեկը խոր նափասն քաշելով՝ ասաց,
«Աղի՛ց ենք գալիս, աղից՝ հե՛ր օրհնած,
էլի ի՞նչ ես մեր ցաւն՝ ա՛խ՝ դու անում բացա՛ւ—

ԲԱՐԴԻՆ (ԶԻՆԱՐԻՆ) ՈՒ ՎԱԶՐ

Բարդին մեր վազին ղնամիշ արեց,
«Ի՞նչ ես կուչ էկել»։— Նա նրան ասեց,
«Ես էլ որ չըլիմ, ի՞նչ կըլի քո բանն,
Քեզ որ իմ տակիս շվաք տեղ չտամ,
Ինձանով որ դու չգասս, փաթութիւս,
Ի՞նչ կըլի քո հալն, էլ ի՞նչպես կապրիս,
Բարակ քամին էլ հոգիդ կհանի,
էդպես սե օրը՝ Աստված տա՝ չըլի
Ինձ մտիկ արա՛, տե՛ս, ո՞ւր եմ հասել,
Ինձ պես բոյ արա՛, որ ամեն մարդ էլ
Մտիկ անելիս քեզ՝ խելքը գնա,
Շլինք ծռելով՝ ո՞վ պատիւ կտա
Ոչ ցից ա ինձ պետք, ո՛չ գերան, ձողի,
Մեկ տուտս գետնումն, մեկը երկնքի
Ամպի, անձրևի, քամու առաջին,
Ճիկներս վեր քաշած, որ սուր ու կացին
Զի հասնի, դիպչի իմ միջքին, ծերին,
Բայց ձեր խեղճ սոյը հենց դուս է գալիս,
Շուտով շլինքը կախ անում, թեքվում,
Ոտի տակ ընկնում, մեկ հով դիպչելիս,
Գետնին շոքը՜նք դես ու դեն ընկնում,
Ափսո՛ս էդ պտղին, որ դուք եք տալիս,
Մեզ է՛դ սազ կգար, էս բարձր ծերիս»։—
— «Ի՞նչ եմ անում ես՝ հաստ քոքն ու բոյը,
Շատ բարձրանանք էլ՝ էլի մեր սոյը
է՛ն սիրտը շունի, գլուխ բարձրացնի»,
Պատասխան տվեց վազը սիրելի,
«Ո՞ւր թողանք մեր քաղցր պտուղն ու ճուխկը,
էլ ո՞վ կբանա մարդի տխուր միտքը։

էլ ո՞վ էն ազնիվ, էն սուրբ բաժակը
 Կտա, որ հիշեն մեռլի հիշատակը:
 Որ մենք էլ ուզենք՝ մեր պատվի խաթեր
 Քեզ պես բարձրացնել տերև ու ճիւղներ:
 Ղորդ ա՛՜ քեզանով մենք փաթաթվում ենք:
 Բազի անգամ ու շվաքդ տեսնում ենք:
 Բաս է՞ն էլ ասա՝ որ մեր բարի տերը
 Չունենա էսքան մեր տված խերը,
 Քեզ մեկ օր էլա՝ բաղում չի պահիլ:
 Լավ չի՛՜ բա՛րեկամ՝ էսպես զրից անիլ:
 Ինձ որ պահում են, փոքրում տակս, ջրում,
 Ի՞նչքան ա քեզ խեր սրանից հասնում:
 Ինչքան սիրող ուզի, էնքան բարձրացի՛ր,
 Մի՛ հպարտանար, մեր ղադրն իմացի՛ր:
 Մենք էլ որ պտուղ չտանք՝ քեզ նման.
 Մեր նյութն ու դվաթը չկորցնենք էսքան,
 Ո՛չ կըկռանանք, ո՛չ կըցածանանք,
 Ո՛չ կբարակինք, ու կհաստանանք:
 Բանից վախեցողն ու փոքրի գերին
 էղպես կգիրանան, երկինքն կհասնե՛ին»:
 Երկար բոխիցը, ու հաստ մեջքիցը
 Խնչ խեր դուս կգա, կամ մեծ գլխիցը:
 Պտղատու մարդը աղնիվ վազի նման
 Պետք է խոնարհի, որ լինի պիտան:
 Բայց ա՛խ՝ բարդի մարդն մեկ շվաք տալիս՝
 Յա բազի վախտ էլ քիչ մոտանալիս,
 էնպես է կարծում, թե իր պահածն ա
 Երկիր ու աշխարհ: Ու գոռոզանա:

ԷՇՆ ՈՒ ՋԻՆ

էշն մեկ օր պարապ արըշտոտալով,
 Երկար անկաջներն թափեթափ տալով,
 Թավալ որ տվեց, մոխրիցն վեր կացավ,
 Թե ի՞նչ տեղ գնա, ինքն էլ չիմացավ:
 Շատ էր էն օրը շունքի զոացել,

Փորի հարսանիքն արեւ, կշտացել,
Մեկ սաղ շաբաթ էր, փալանի երես,
Կամ դազանակի, բեռնի համ ուտես
Չէր ընկել աչքովն, քամակը դզվել,
Դառն օրի ֆիթրը ի՞նչ կքաշեր էլ:
Էսպես քունն առած, գլուխը ուռած,
Մեկ դռնով ուզեց, անց կենա, հանկարծ
Ձիու խրխնջոցն ընկաւ անկաջը,
Լենացրեց շեքը, խլըշաց առաջը.
Թափ տվեց քշոցն, մեկ թունդ փռտաց,
Չունքի գործ շուներ, մեկ կուշտ էլ զռաց:—
Ու ծանրագոգոթ՝ նա թափլին մտա՛վ,
Բարով տվեց ձիուն աւ բարովն առաւ:

Տերը տանը չէր իշի բախտիցը:
Մունջ մունջ բաց արեց նա իր զրիցը:
Թե ի՞նչպես է ձին էս դարով անում,
Որ իրան հանում են, մեյդան բերում:
Շատ անգամ միսը պոկում ու դամշում,
Որ ոտն ու գլուխը նա միշտ ման գալիս՝
Դուռ բռնի, տերը վրեն նստելիս:
«Քեզպես քյահլան ձին ի՞նչ կանն խրատ.
Ո՛ւմ համար ես դու սովորում մարիֆաթ:
Պարկի՛ր քո քեֆին, երբ սիրտդ ուզի,
Ջարթի՛ր դու ճաշին, էդ սիրուն փորի
Ծարը տե՛ս, շնորքն ի՞նչ մատտահ բան ա.
Որ քեզ էլ էդպես գլխից հանել ա:
Տեսնի՛նք՝ աշխարթումն ո՛ւմին են պատվում,
Նրա՞ն, որ գինին թունգով է լագում.
Փորը հաստացրել, մեկ բան միտք շանում,
Լավ ուտում, խմում, նալում իր քեֆին.
Գիշեր ու ցերեկ բարձին, դռակին
Տասը լղրանի ու հինգ դազանի
Գլուխն ու փորը տալիս, որ շնթոի:
Տեղից վեր կենում, սիրտը քացախած,
Ընկնում դուս ու տուն, որ մեկ բեզարած
Պարկ ռաստ բերի, հետը զրից անի:—
Թե նրան՝ որ իր արեն ու օրը

Մաշում, սեպնում, հանում հոգին, որ
 Մեկ կտոր հացի բալթի տիրանա:
 Էն էլ քրթիցը հանողն հանում ա:
 Շնորք, մարիֆաթն որ խեր ունենան,
 Մկները պետք է փիլիսոփ դառնան:
 Մենք որ շենք սովորում, օսա՛լ ենք ապրում,
 Ա՛նբախտ՝ մեր գըլուխն շառից աղատում:
 Ղորդ ա, մենք էլ մեր շարչարանքն ունինք,
 Շնորքի համար չի՛, պետք է որ տանինք:
 Բեռըս քամակիցս որ շեն վերցնում,
 Ու բրախ տալիս ախպսում, շողում,
 Հավատացի՛ր ինձ՝ հենց իմանում եմ,
 Աշխարքն իմ փայն ա, էլ ֆիթը ե՛րբ կանեմ:
 Ղուան ու փալան, ոռտեն ու նոխտա
 էնքան եմ պատին քսում, որ էն ա
 Բարդանի շալը, ծղնոտ ու կաշի,
 Վա՛յ տեր կանչելով քերվում, որ մաշվի:
 Հե՛րը անիծած՝ ի՞նչ եմ դարդ անում,
 Թող ջանը դուս գա տիրոնչն՝ եմ ասում»:
 «Ձեր սոցն է՛ն սոյը չի, որ բան հասկանա,
 Խ՛նչ ասեմ, ղղումդ որ լավ ներս գնա»:
 Ձին անսաս նրան պատասխան տվեց.
 Ու իշի բերանն էս խոսքովն ցխեց:
 «Ղորդ ա, երբ քանի ես քուռակ էի,
 էնպես քոթազը ինձ շէր դուր գալի.
 Ամա որ հիմիկ խելքս էկել, հասել,
 Աշխարքի բանը սկսել ճանաչել,
 Տեսնում եմ, որ իմ էս կերած հացն էլ
 էս պատիվն, ղուլլուղն, որ ինձ տալիս են.
 Իմ մարիֆաթի հունարն ա, ու էն
 Քոթակ ուտիլը: Որ ինչ սհաթի
 Դուս եմ գալիս ես, նայում եմ աղի
 Մառեքը կանգնած, ինձ են սպասում,
 Մեջքս թիմարում ու լավ զարդարում:
 Քազավոր, իշխան ինձ են մտիկ անում,
 Որ նստին վրես, իրանց փառքն ցույց տան:
 Առանց ինձ նրանք ի՞նչ օր կունենան:

Քանի՞ ինձ պես ձի, իշի չեմ ասում,
Որ խաթրդ մնա, մեր բանն եմ պատմում,
Քանի՞ բող յաբու՝ առըխ ու մաշված,
Քամակի ոսկոռքն հենց բիզ բիզ էլած,
էս օր շոր խոտի կարոտ եմ մնում,
Տաք գոմի հասրաթ՝ ցրտում ու սովում
Տանջվում, շարշարվում, յա սոված սատկում,

Յա բեռը կրում»։—

«Շնորքն, մարիֆթն ով ասի, վատ ա,
Գլուխը հաստ ու ծուծը բարակ ա
Չե՛ն լսել, ով որ բանից գլուխ ունի,
Ամեն լավ տեղի նա միշտ հասանի։
էնպես հաստագլուխն՝ որ դու ասում ես,
Փողն ու շորն էս օր թե ձեռիցն առնես,
Պետք է ջուր կրի, կամ համալ դառնա,
Կամ թե չէ սովու դռնեդուռ մուրա։
Շատ դովաթի տերն թե շնորք չունի,
Քոշք, սարայումն էլ շատ վախտ չի գիտի,
Ընչո՞վ իր վախալ որ անց կացնի։
Դուռն է դուս գալիս, ոտն է բեզարում,
Քնում, թե խմում, գլուխը շշմում։
Մեղրանում կանգնում, նա թող կուլ տալիս։
Բամբասանք անում, մեկին տեսնելիս։
Գրքի հոտ չառել, որ նստի կարթա,
Սիրտն մխիթարվի, միտքը զորանա։
Փեշակ էլ չունի որ հետը ընկնի.
էսպես ժամանակ, կյանք չկորցնի։
էսպես ճարակտուր, կամ քնի ձեռին,
Կամ ուրիշ բանի նա ընկած ջանին,
Օրը կորցնում, քիսն դարդակում,
Իր կյանքն էլ հետը նաղդում, սաղացնում։
Ո՛չ կերածն ունի համ, ո՛չ խմածը,
Գլուխը թշաժ, սիրտը խառնըված.
Իր ազիզ արևն քիչ քիչ վերջացնում,
Անպետք աշխարհս գալիս, էլ եդ գնում։—
Չէ՛ք քանի տերս առաջիս ունիմ,

Որ շի միտք անեմ, քար պետք է ըլիմ.
Քե նա իմ խերն ա ուզել, կամեցել,
Մարիֆաթ, շնորք տվել մեծացրել:
Անշնորք, անկիրթ, բռի կենդանին
Համ այլոց է վնաս, համ իր խեղճ ջանին:—

ԽՈՋԵ ՌԻ ԵՋԸ

Խոզն ի՞նչ գլուխ ունի, որ ինչ զրից տա,
Բայց մեկ օր եզին սկսեց խրատ տալ նա,
Խոզ ու խրատ՝

Տո անհավատ:

Հսի՛ր՝ սի՛րելի՛ սատանին նալաթ
Խոզ փիլիսոփա քի՞չ կան՝ բե՛մուրվաթ:
«Իրավ որ եզն հս՝ հո սուտ չեն ասում
Մարդիք ու կապում, լծում քեզ, տանջում,
Արաքա ու սելն՝ քո բեռն ու բաժին.
Վար ու ցանք, քութան միշտ քո շըլնքին:
Ախրը խերդ ի՞նչ ա, կուզեմ իմանալ.
Շատ օր սոված ես դու կալսում մեր կալն:
Տուն որ գալիս ես՝ մեկ բուռը խոտ էլ
Չեն ուզում քեզ տան: Քո բերած մալն էլ
Չեռիցըդ խլում, քեզ մաղբուն անում,
Իրանք վայելում, քեզ սոված թողում:—

Մարդի հախիցը էդպես չեն վեր գալ.

Քանի ձեռիցդ կպա, քե՛զ հալալ:
Քանդի՛ր գյուղէգյուղ մարդի տունն ու տեղը,
Ծծի՛ր նրա արինն, քամի՛ր նրա եղը:
Ոտնատակ արա՛, քանդի՛ր հանդն ու բաղը,
Կե՛ր նրա մասիլն, հանի՛ր աչքի պտուղը:
Ո՛չ հավին խնայի՛ր, ո՛չ նրա ճվին:
Ի՞նչ ես հարցնում, մարդ միշտ իր գլխին
Պետք է հանապազ մուղայիթ կենա,
Աշխարքը դմակ, ձեռքդ դանակ ա,
Որդիանց հասնի, կե՛ր, ու փորդ արա՛:
Ո՛վ ըլի, ըլի, ի՞նչ ես ֆիքր անում,

էսպես եկել ա աշխարհն՝ էսպես գնում:
Թե տեսնող ըլի, գլուխդ էլ կախ քցի՛ր,
Ինձպես խոնշալով գնա՛, հեռացի՛ր:
Կատվի ձագ գտնիս, թե հավի ճոտը,
Կե՛ր ու քեֆ արա՛, թո՛ղ էրվի սիրտը:
Տանն էլ մի՛ մնար, որ մեկ խոսք աւեն,
Դուս արի՛, գնա՛, որ խիալ չանեն:
Օրն հաղար մարդի տուն էլ որ քանդես,
էլի դեռ քիչ ա, որ լավ մտածես:—
էսպես եմ արել, էսպես շաղացել
Որ ճրաքուս էկել, աչքերս լցվել:
Դու էդպես փեղի նման չորացել,
Շունչդ դուս կգա, թե մեկ փռն էլ:
Տեսնինք ո՞վ ա քեզ ասում՝ ա՛ֆարիմ.
Կամ ինձ բազուխաստ անում, որ պատժվիմ.
Ասած է՛, Հաստ ու բարակն է մեկ գին.
Վա՛յ ու հազար վա՛յ բարակ մանողին»։—

Խոզն իր խոզությունն ձեռից չի թողալ:
Մեր եզն սկսեց իր բերանը բանալ:
«Յեխն ա քո ջանը, գնաս, տաս թավալ.
Հալբաթ որ էդպես կուզես դու խոսալ:
Ի՞նչ օգուտ ունի էն քաղցր արեգակն,
Կամ էն՝ երկնքի պայծառ լուսնիակն,
Որ լիս են տալիս, իրանք մեր մտնում,
Մեզանից մեկ քաղցր խոսք էլ չեն լսում:
Կամ անբան երկիրն ո՞ւմնից խեր ունի.
Որ հազար բարի տա ամեն տարի:
Անձրեղը գալիս, արեղը բացվում,
Սար ու ձոր էնպես ցնծում, ու ծաղկում:
էն խեղճ մեղրաճանճն էլ որ չի քնում,
Աղքատ, հարստի բերան քաղցրանում:
Վարդն՝ որ իր հոտը չի պակսացնում,
Մառն՝ որ իր պտուղն ինքը չի՛ ուտում:
Հողը ծառին է նյութ տալիս, պահում,
Մառը հողին միշտ շվաք անում, սիրում,
Երկինքն անձրևն ա փայ տալիս երկրին,

Երկիրն ծովերիցն բարձրացնում ամպին:
Սրանք որ չեն ուզում, իրանց մենք պաշտենք,
Հնչի՞ չի պետք է մեկ խեր էլ տանք մենք:
Ի՞նչ վնաս ունիմ, որ ես աշխատում,
Հազար որբ, խղճի կարիքն լցնում:
էս առողջ ջանը էլ ո՞ւր ա տվել
Աստված՝ որ շուգեմ բանի պետք ածել:
էն երկրի խոտը ի՞նչ սրտով ուտեմ,
էն աղբրի ջուրը ի՞նչպես ես խմեմ,
Որ աշխարհումս բանի պետք չգամ,
Ի՛մ գլխիս նայիմ, ի՛մ ցավս հոքամ:
Ես հո իմ փորի հմար չեմ աշխատում,
Որ կերն պակսելիս՝ լամ ու տրտնշամ,
Սրբերին էլ ի՛նձ են մատաղ անում,
Ով մեկ մեծ մուրազ ունի իր սրտումն:
Ամա քե՛զ՝ անբախ,
Թուրքն էլ չի սիրում, ջհուդն հո ատում:
Ո՛չ գառն ա հետդ ման գալը ուզում,
Ո՛չ կով ու ոչխար իրանց մեջ թողում:
Ով մեկին մեկ վատ անուն է դնում,
Խո՛զ է ասում նրան, կամ գոջի կանչում:
Քրիստոնեն էլ որ քեզ տուն է թողում,
Թուրքի, ջհոդի ջգրու է անում:
Մեյդան դու գալիս, շունն էլ վրեդ հաշում:
Մեր հացն որ շուտես՝ կարո՞ղ ես ապրիլ,
Որ էգպես ռեխդ սկսում ես ցրվիլ:
Խողի՞նը ցեխն է, կամ մուռտառ տեղը,
Հավ միտքն ե՞րբ կընկնի նրա խելքն, դուղը:
Դու լագոդներիդ՝ է՛դ խրատը տո՛ւր,
Որ տնքանդություն անեն, հասնին ուր:
Ես իմ աշխատանքն ձեռից չեմ թողալ,
Քանի շունչ ունիմ ու խեր կարեմ տալ:
Իմացողի հմար ես չեմ աշխատում,
Խեր տալն եմ ուզում, տեսնում, մխիթարվումս:—

ՄՇԵՑԻ ՀԱՅՆ ՈՒ ՈՍԿՈՌԻ ՓԵՇՔԱՇԸ

Մեկ մշեցի հայ մեկ քաղաք մտավ,
Աբեն ուսին քցած՝ որ լիս չի ընկավ,
Ձեռի դազանակն, գլխի ֆասն, շարուխն
Հենց տեսան թե չէ էն քաղաքի խալխն,
Կոո՛ ձեն տվին, Մխո՛ կանչեցին,
էլ ֆոտած եմիշ, խնձոր, սերգեիլ
Չմնաց, նրա գլխին քցեցին:
Շորումն, հաքին սաղ տեղ չթողին.
Որը բեղն ձգեց, որն արեն քաշեց,
Որն վզաքոքին, որն ֆասի ծերին
Մուշտի ու քացի լավ տրաքացրին:
Ծեր մարդիքն էլ նրան, որ մատով տալիր,
Հաղար տեղ կունդկի կտալին, որ փշիւր,
Իրանց հունարը ցույց էին տալիս,
Բողաղ ճոթոկով, նրա վրա գալիս:
Մեր խելոք Հայը՝ անհավատ երկրում՝
Մեծացած՝ հաղար թողում, չվանհւմ
Գլուխ, ոտը դրել է, եղ դուս պրծել.
Սուսը, փուսն քաշեց, դեռ տեղ չէր ճարել,
Գնաց մյուս օրը, քունջ, պուճախ ընկավ,
Մեկ եթա ջվալ ոսկոռ մոտ տարավ:
էս նոր փալանն էլ՝ որ ուսին դրած՝
Չմտավ քաղաքն նա ուռած, ուռած,
Քարերն էլ տվին ծափ ու ոտն առան,
Բայց ինչ նրանք տեսան, շտեմնի քո դուշմանն:
Ով ծպտաց թե չէ, կամ շվացրեց,
Կոռն ոսկոռը առաջը քցեց:
Մեկ, էրկու, իրեք՝ էլ իշխան չմնաց,
Որ շառնի փեշքաշն, մնա աչքը բաց:
Ղալմաղալն ընկավ սաղ քաղաքի մեջ,
Թագավորն լսեց ու նրան ուզեց:
«Մո ի՞մալ էնեմ քո խոքուղ ղուրբան
Գլուխս քո օղաց խողն, ես քո ծառան:
Վալլախա՛, մեր սուրբ Կարաբե գինա,
Չմլա խենթ ճժեր շոլում էլ չկա:

Մո ծափի ձեր վիզն, մեկ շեն օր մտնիս,
 Շներ կխաշեն՝ մարդի տեսնելիս:
 Մարդիք կխառնեն՝ խեղդ խաց կուզեն.
 Մարդիք զիմ վրա զմլա ձեն կխանեն,
 Իմալ էնեմ, շատ օր էլ միտք էրի,
 էս աղեկ բանը ֆիքրս բերեցի:
 Մգա ըխտիարն էլ իմ առին չի,
 Ինչ ամր կէնես, վըր իմ էս ալքի» —
 Թագավորն բերանն ու փորն հինգ սհաթ
 Բռնած՝ մնացել էր ձեռաց զնացած:
 Խելքը որ մի քիչ գլուխն հենց էկավ,
 Տոնուղ, ճամփի խարջն էլ ինքը արավ:
 Մաղը անիլն մեկ մեծ հունար, լավ բան չի,
 Շատ վախտ էլ՝ անողն իր ոսկոռն կառնի:

էս ներքևի գրած ոստանավորը էնպես մարդի վրա է գրած, որ ո՛չ գիր գիտի, ո՛չ գրի գորություն, ու գրուի վրա էլ՝ բերանը կցրվի: Իմ աշխարհաբառ գրածների գլուխը՝ շատ անգամ է էսպես բան տեսել, մարդի միտք չեն հասկանում, հենց իրանց իրանց խոսում են: Մեկ օր էլ մեկիցը էսպես բան իմացա, ու ի՞նչ պետք է արած, լավ կրլի, որ դերձիկն իր գազը, մաշեկարն իր բիղը, փինալին իր ճոռը, փռնլին իր գունդը՝ լավ ճանաչեն, տեղը-նեը ծանր նստին, ամա չի ըլում: Ինձանից խրատ չի հասնիլ, ամա մարդի սրտին դարդ է դառնում, երբ էնպես օմքին էլ ա խոսում մարդի վրա, որ իր անունը դրուստ գրիլ չի գիտի: Ղորդ են ասել՝ թե տանու տերտերին օրհնյա՛ տեր չի ըլիլ: Ինչևիցե՝ թուր ու թվանք չունիմ, արգա գրիլ պետքը չի, թո՛ղ բլբլուլը խոսի:

էշն ի՞նչ գիտի վարդն ի՞նչ գատ ա,
 Նրանք փախն [ու] թավալ տալն ա:

ԷՇՆ ՈՒ ԲԼԲՅՈՒԼ

Բացվել էր գարունքն, սար ու ձոր ծաղկել
 Անուշ հոտն ու հովն ամեն տեղ բռնել:
 Ամեն աշխարհից, հեռավոր տեղից
 Փախած, կորած ղշերն իրանց բներից
 էկան, որ գարնան գալն շնորհավորեն:
 Մեր ու ձագ նստած ծառերի վրեն,
 Թփերի տակին, սարերի գլխին,

Իրանց սրտի քեֆն հայտնել կուգին:

Բայց պարկեշտ բլբլուն իր էրված սրտի,
Իր սիրուն վարդի սերն ու իր մտքի
Հասարաթն ու էշխը բերան բերելով,
Խոր ձորում նստած, դարդերը լալով,
Նայում էր ջրին, իր վարդի թփին,
Ուզում էր բացվի ա՛խ՝ իր սիրելին:
Բայց վարդն անիրավ մնացել էր փակ,
Խեղճ բլբլունի սիրտն դառել էր կրակ:
Մեկ շոր քարի վրա մնաց կուշ էկած,
Աչքը իր վարդի երեսին քցած,
Լալիս էր, էրվում, «ա՛խ՝ վա՛րդ իմ կարմիր՝
Բացվի՛ր՝ երեսիդ մեռնիմ, ա՛խ բացվի՛ր:
Կամ իմ հոգիս էլ ա՛ռ, քո հետդ տա՛ր.
Կամ էրված սրտիս արա՛ դու մեկ ճար»:
Սար ու ձոր նրա սուքն էին անում,
Ծառ, ու թուփ, ծաղիկ նրա հետ ցավում,
Բայց ձեն շունեին՝ որ մեկ անցվորի
Եղ պատմեն, որ նրան մեկ շարա անի:
Էս դառն հաղաղին սատանի քամին
Ո՛րդիանց հանեց մեր կորած իշին:
Քունն էր հատել, թե փալանը ծովել.
Խոռակը սլակսել, քիթն քամի մտել,
Գելն էր հետ ածել, թե տերը դնքսել.
Նոխտեն կտրվել, թե բեռից փախել:

Անկաջները խլշացրած

Պոչը ցցած, զուռնեն քոքած.

Սարնըվեր ընկած, որ չէկավ առաջ.
Էն հաստ գլուխը թափ տվեց, զուաց,
Էն մուռտառ դունշն էլ՝ որ վրա բերեց,
Անմեղ վարդի թուփն, կոկոմն որ բռնեց,
Մշրեց ու զուաց մեր էշ ինամին.
Սար ու ձոր իրանց աչքը փակեցին.
Ղշերը թռան՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով
Մաղկներն երեսներն ծածկեցին՝ լալով:
Իմ անմեղ բուլբլուն գլուխն թևի տակին,
Դեռ չէ՛ր հեռացել որ իր թշնամին

Հենց ոտը փոխեց, ընկավ ցխի մեջ.
էլ ճանճ ու ագռավ շմնաց, վազեց
Ղոթուր մեջքն, ուսերն յարալու արեց:
Արինն քամակիցն շոռալով փախավ:
Թրքահոտ գոմումն կանգնած՝ միտք արավ:
«Հարամ ըլի ինձ էս հաստ գլուխն էլ,
էս գեշ անկաջներն, էս կոպիտ բոյն էլ.
Որ ո՛չ զոալով, ո՛չ քացի տալով
Ճանճին էլ ա շե՛մ վախացնում, ա՛խ՝ ո՞վ
Իմ հալիս կըլի, վա՛յ նրա օրին,
Վարդն էլ համ շի տալ իր դարդակ փորին»,
էլի բլբլուլի էրված հոգին էր

Որ միտք անելով իր դառը ցավեր,
էկավ, վարդի վրեն կանգնեց, սուքն սկսեց:
«Աննաման իմ վա՛րդ» ողբալով ասեց.
«Թագուհի իմ վարդ՝ հոգուս սիրելի,
Անոանդ հիշելով, սիրտս խորովի,
Ընչի՞ դառն աշխարս քեզ բերեց բճամ,
Որ մեկն էլ ա չի՞ իմանում քո համ:
Երկինքն ա ասղդ, ընչի՞ ես մնում,
Իշի կերակուր, էս փշի միջում.
Քանի փուշ ու էշ դեռ կան աշխարքում,
Կմնաս անտերս է՛ս եմ միտք անում,
Ու գլխիս տալիս, էրվում, խորովվում:
Քո սերն հանապազ կպահեմ իմ սրտումն,
Բայց ո՞ւմ ասեմ, ո՞ւմ, իմ դարդերս՝ ա՛խ ո՞ւմ.
էշն ի՞նչ գիտի դարդդ՝ սրտումս էլ պահեմ,
Քեզ, ամեն խաթից միշտ էլ ազատեմ,
էլի դեռ քանի իշի հոտը կա,
Մեզ էս աշխարքումս մեկ շարա չկա:
Յ՛ա դու ինձ էրի, մեկ օր պրծնիմ,
Յա թե ա՛ռ, թռչինք՝ երեսի՛դ մեռնիմ»:
Իմ սիրուն բլբլուլ՝ մի՛ էդքան ցավիր.
Կա՛ց մեր միջումը՝ քո վարդը գովի՛ր,
էշը թրքումն ա իր ծնունդն առել
էլի թրթի հռտն նա կուզի առնել,
Քեզ վարդ, մանիշակ, քեզ ծառ ու ծաղիկ
Աստված փայ տվել, բլբլո՛ւլ գեղեցիկ:

ԱՍԱՑՎԱԾՔ

ԽԱՆԸ

Ժամանակավ մեկ նաքյազ հարուստ կար.
Մեկ որդի ուներ, էն էլ անհունար:
Մեռավ, մեկ միլիոն նա փող եդ քցեց,
Որդին խան դառնալն մտքումն դրեց:
Նալաթ սև սիգին, մարդ ի՞նչ կամենա:
Որ փողով շճարի, ջանը դինջանա:
Խանությունը որ գտավ, ու պրծավ,
Բեկլարբեկու տեղ ճարել կամեցավ:
էն էլ ձեռք բերեց, սիրտը դինջացավ:
Հիմիկ էլ վազիր լինիլ ուզեցավ,
Կամ թագավորի դռանն ու բովը
Մեկ մեծ գործք ճարիլ անցավ մտքովը:
Ղոնշունի գլուխ ըլիլ, խաշ, նշան
Դռշին քաշ անիլ, էս էր նրա բանն:
Բայց մեր խեղճ խանի ծուծն ու գլուխը
Հենց դարդակ էին, որ քամեիր, ծուխը
Քթովն դուս կգար, այբի կսոր չկար:
Շնորք, մարիֆաթ փողով ո՞վ կտար:
—Ա՛յ իմ անխելք խա՛ն՝ թո՛ղ էդ քո ֆիքրը!—
Բայց չէ մեր խանի է՛ս էր հենց միտքը,
Որ վազիր դառնա, կամ ղոնշունի գլուխ.
Նստի դիվանումն, սրտի սոխն ու ոխն
Հանի, ամենին հրաման անի:
Որին կպչի նա, իրան չէր հայտնի:
Բայց նրա շնորքն հենց իր միլիոնն էր,
էնդով էր ուզում բոլորը ճարեր:
Քոշք ու ամարաթ՝ լավ բարաթ սարքեց,
Խազլինի դուռը, քիսեն բաց արեց:
Աշխարք մնացել էր վրեն զարմացած,
Ո՞վ ասես՝ որ նրա հացին չէր նստած:
Զուռնա, նաղարա միշտ դմբում էին,
Նրա ամարաթումն, ու նա իր քեֆին
Նոքար ու ֆառաշ ոսկով զարդարած,

Ամեն կողմիցը նրա կուշտը բռնած:
Կառնթումն էլ որ չէր նստում փքված,
Հենց իմանում էր, սար ու ձոր շոքած՝
Իրան էին միշտ գլուխ վեր բերում,
Զունքի սաղ քաղաքն նրա հացն էր ուտում:

Ում լեզուն սուր էր, փորը մեծ ու հաստ,
Փորըսող նրան գովում ամեն վախտ:
Մկան պոչի պես կուշ ու ձիգ անում,
Գլուխը փշում, աչքը թոզ ածում.
Լիրբ լեզվով նրան երկինքը հանում.
Իմաստությունը, շնորքն մեծացնում.
Հոգին հանում ու քիսեն դարդակում:
Խանի սիրտն էսպես կասկի ձեռի էր,
էսսկեսի վրա նա քաղցր աչք ուներ:
Ինչ սհաթի էլ հացն ուտում էին,
Ծիծաղում վրեն, լափ ածում գլխին:
Բայց ո՞վ չի գիտի, թե փողը՝ ձեռի
Կեխա ա, ու մեկ օր կհատնի, կպակսի:
Միլիոնը գնաց լճայ տեր կանչելով,
Խանն էլի փորի ֆիքրը քաշելով.
էլածն էլ տվեց քամուն, ու կերավ.
Ինչ սրտումն ուներ, սատանեն տարավ:
Վազիրությունը ու մեծությունը
Ղոնշուն ունենալն, իշխանությունը
Վաղուց էր խեղճը աբլորին բարձել:
Փորը կարաս, ուքն էլ ծակ, գլուխն էլ:
Ինչքան էլ ածես, հերիք ե՞րբ կասի,
Վա՛յ նրան, որ փորին կդառնա գերի:

Խեղճ խանի բանը քիչ քիչ շլոր դառավ:
Զեռը պակսեց ու փողի տուտն հատավ:
Միլիոնն էլ գնաց, զուռնեն էլ, սազն էլ:
Ազիզ բարեկամը՝ հո վաղ հեռացել:
Սառած ջաղացի պես մնաց կանգնած:
էլ ո՞վ նրա դուռը կգար, կաներ բաց:
Վիղն էլ բարակեց, երկուտակ փորն էլ,
Միս, մորթի, կաշի երեսին կպել:
էսպես նա իրան կանոն էր շինել,

Երբ մարդ ուզում էր պատճառն հարցնել,
է՛ն ախի՛ն էր քաշում, որ հետը հողի՞ջ
Ուզում էր դուս գա, ասում հարցնողին,
«Ով էս աշխարքումն որդու լավություն
Կուզի, թո՛ղ տա նրան շնորք, կրթություն,
Խաղին, դուլվաթ կերթան, կփշանան,
Մառդիս իր ուսո՛ւմն կմնա միայն»։—

ԲԱՂԴԱՏԻ ՃԱՄՓՈՐԹ ԷՇԸ

Եփրատ գետի կանաչ դրաղին
Կենում էր մեկ խեղճ ռաչպար,
Անունն Հասան. իր հավատին
Արի, բարի, արդար, անշառ:
Մեկ էշ ուներ մեր Մուսուրմանն.
Սիրում, պաշտում ախպոր նման:
 էնպես էր նրան թիմարում, պահում,
 Խերն ու լավությունն ամեն տեղ գովում.
Լիսը բացվում էր, թե օրը մթնում,
Քամակին բազմած՝ Հասան տուն մտնում:
Մտքի հետ ընկած վախտն նոխտեն թողում,
էշ ախպորն էնպես էր նա հավատում,
Որ նա իր բեռը միշտ տուն կտանի.
Թե ուզենա, մարդ ճշմարիտն ասի,
էշն իմաստուն էր, խոսիլ պետքը չի՛:
 Գլուխն էլ շատ հաստ, կոխքն ու անկաջն էլ,
 Բոյը սուրահի, տեսնողի աչքն էլ
 Հետը գնում էր, հենց զգաստ, հպարտ էր:
 Հասանի դարդերն ցրվում զոալով,
Մեծ մեծ անկաջներն թափեթափ տալով:
Սիրուն բոյն դորդ ա՛՛ քաշում, մաշում ա
Մեր սիրտը, բայց մեջը ոչինչ խեր չկա,
Երբ գողերն դարդակ ու ծուծը բարակ
Մարդ չի ճանաչում ո՛չ էշ, ո՛չ քուռակ:
 Խելք է հարկավոր, Պարոն էն քիչ, շատ
 էստուց էլ ուներ, էլ ի՞նչն էր կիսատ:

Թեոփ տակին չէ՞ր բուզուրմիշ ըլում:
 Աչքը առաջին. դուզ ճամփեն գնում:
 Դրի դեմ դալիս նա շարժում կամաց,
 Ինչպես մեծ մարդը իր բաղումն կանաչ,
 Անվանի Սադին էնպես է գրում,
 Թե ճշմարիտ խելքն էնդում ա մալում,
 Որ իմաստունի խրատը լսենք,
 Ու բեոփ տակին բնավ տնքալ չենք,
 Կտանենք անասա: Տեղն ընկած վախտն էլ
 Կհամարելենք, գլուխ չենք ցավացնիլ:
 Մէկ անդամ Հասան իշի վրա բազմած՝
 Դնում էր քաղաքն նա երիշ քաշած:
 Մեկ դարվիշ էկավ փեսով նրա առաջն:
 Միրուք, մազն սպիտակ: Մեկ պոպուզ գլխին.
 Հասան տեսավ՝ ձեռն դրեց ճակատին:
 «Բարի օր՝ աչքի լիս»՝ ասեց դարվիշն:
 «Փեղամբարն օրհնի քո ալիշ, վերիշն:
 էդ քո տակին ի՞նչ էշ ունիս սիրուն»:
 — «Դարվիշ բաբա՝ իմ մխիթարությունն,
 Ընկերն էս էշն ա. իր գեղեցկությունն
 Խելքովն ավելցրել, իմ սիրտս առել
 Խոնար, հնազանդ, ճամփին վելադ էլ:
 Նոխտեն թողում եմ, իր գլխու գնում
 Ամեն ժամանակ, ու ճամփին գտնում:
 Չէ՞ թե ես սրան, սա՛ է ինձ պահում:
 Հոգիս էլ ուզեն, կտամ սրա գնում:
 Քսան թուման էլ սան, չեմ ծախիլ սրան»:
 — «Թե կուզես, հարիր ես կտամ դրան»:
 Շատ ուրախությամբ սուրբ դարվիշն ասեց,
 Որ կակղի Հասանն ու ռխին նայեց:
 Հասան իր իշին՝ իր աչքի լսի
 Հետ չէր փոխիլ հեշ, ամա թումանի
 Ձենն որ իմացավ, ջանը դող ընկավ:
 Փողն ո՞ւմ չի խաբել: Հասան բռնացավ.
 Ի՞նչ պետք է արած: Ձեռը բարձրացրեց,
 էն ա բարըշիլն էր նա ուզում հենց,
 Դարվիշն միտք արեց ու խոսքը փոխեց,

Ուրիշ թահր նրա գլուխը փշեց:

«Նհախ ասեցի, որ իշիդ ծախես,

Գիտեմ, որ դրան դու շատ սիրում ես:

Խեղճդ գալիս ա, աչքիցդ եմ տեսնում,

Լսի՛ր, ի՛մ որդի՝ տե՛ս, ի՞նչ եմ ասում:

Շատ կարելի ա էնպես բան արած,

Երկուսիդ բիրդան հացի հասցրած

Ասա՛ ինձ՝ էշդ հեշ գիտի՞ խոսիլ»:

— «Հեշ մեկ բառ էլ ա, ի՞նչ պետք է ծածկիլ»:

— «Կամ գրել, կարթալ, խելքը բան կտրել,

Աշխարքի խերն ու շառը ճանաչել»:

— «Ի՞նչ ես հարցնում»:

«Բաս որ էդպես ա,

էդ էշը ուրիշ քյամալի տեր ա:

Պետք է պատմություն, աշխարհագրություն,

Լավ գիտենա, ու փիլիսոփություն»:

«Ա՛խ՝ ի՞նչ ես դարդակ խոսքեր դու խարջում,

Ա՛յ դարվիշ բարա՛ ու գլուխս տանում:

էդ որ գիտենար, դու ի՞նչ ես կարծում,

էլ մտիկ կտա՞ր դնիս, կմռար:

Ինձանից էլ հո՛ դա անց կըկենաի:

էշն էլ որ ախրը փիլիսոփ դառնա,

էլ ո՞ւր կորչին բաս Դարվիշ ու Մուլլա»:

«Գեղ տեղ մեծացածն քեզ պես միտք կանի,

Բերանդ էլ որ քեզ քաշես, լավ կըլի:

էշ փիլիսոփա՞ւ: Ի՞նչ զարմանք բան ա,

էդպես հրաշք մկամ աշխարքումս կա՞ւ:

Սուտ սանիաթ շունիմ, քեզ խորհուրդ տալիս,

Կամ ա՛ռ էս քիսեն, կամ լսի՛ր խոսքիս:

Թո՛ղ սիրելի էշդ մեկ Մեքքա տանիմ,

Աչքը բաց ըլի, ես գլխին կանգնիմ:

Մեկ քանի վախտ դու հո՛ւփ տուր քիշ սրտիդ,

Թե որ բարով գանք, ու տեսնիս իշիդ,

Ի՛նչքան լեզվների դա տեղյակ կըլի,

Որ Քյաբը գնա, ուխտ անի, տեսնի:

Մենակ սրա աղոթքն ու արած նամազն

Իրան էլ կտա, քեզ էլ քո մուրազն:

Թե ջրի պես դա դուռան չկարթա,

Իրանից նոր բան չըշինի, դու տա,
Աշխարքի շնորքն դա մարտած չըլի,
Երեսիս թքի, ինձանից ուզի
Դրա ջառլմեն։ Ի՛մ վզիս ըլի։
Տարի չքաշի, մեզ եդ կտեսնիս,
Փողն էն ժամանակն գտի կիտուկ կանես։
Կամ բանը կտրի՛, հարիր թումանն ա՛ռ,
Կամ թո՛ղ՝ մենք գնանք Մեքքա բարաբար»։—

«Թողի»՝ ասեց մեր հաստագլուի՝ Հասանն։
«Ի՛նչ եմ անում փողն, որ ունիմ դրան։
Ափսոս եմ գալիս, վախտը չկորչի։
էն ի՛նչ փառք, պատիւ, էն ի՛նչ աչք կըլի,
Որ տեսնի՝ տակիս էջը դուռանի
Համն առած՝ եդ դա, ինձ տանի, բերի։
Աստված ձեզ բարի ճամփա տա, գնաք,
Ու սաղ սալամաթ բարով եդ դառնաք»։—

Ասեց ու Հասան իշկոն վեր էկավ,
Աշրերին պաշեց, բարով տվեց, առավ։
Դունչ, անկաջ ու պոչ մեկ լալ տնդդեց։
Ղուլան ու փալանն, ոռտենն դրստեց,
Նոխտեն ու բիզը քրցած նրա վիզը,
Հորոց հանելով, Դարվշին տըվեց։
«Թասխրս բաշխի՛ր իմ էշ հոգի քոն»։
Լալով, կսկծալով ասեց մեր Հասան,
«Ես չէի թողալ քեզ էդպէս միայն։
Հալալ ձեռի եմ քեզ էս օր հանձնում։
Աստծո՛ւն ամանածթ՝ մեր հանդումն, չոլումն
Ի՛նչ պետք է սուլրիս, որ տունը մնաս,
Երկիր չտեսնիս, աշխար ման չգաս։
Ծանճի, ու բոռի, բղեղի ձեռին
Դու եսիր դառնաս, կորցնես քո գին։
Գնա՛, սրա աղոթքն քեզ միշտ կպահի,
Սիրոդ ուրախ բռնի, իմ անունս հիշի։
Մեկ քանի ծունր էլ ինձ համար դու դի՛ր,
Ուսումդ ա՛ռ ու էլ շատ վերադարձի՛ր։
Մահմադի աչքը վրեդ քա՛ղցր ըլի,
Փշվի փուշ ու քարն, որ քեզ կդիպչի»։—

Ինչպես որ էլավ՝ սուրբ Դարվիշ բարեն
 Կուզ կուզ անելով բազմեց իշի վրենս
 Լեն շորերն շորս կողմն փոված՝ ճողովակ,
 Ոտներն աջ ու ձախ ընկած քաշ ու կախ
 էշը գնում էր, տերը ձեն տալիս
 «Խոսքը խոսք ա հա՛, տարին անցնելիս,
 Ես ձեղ կսպասեմ», — Ասեց ու ոտով
 Ընկավ նա ճամփա՝ Դարվիշ փեղով
 Հոգին բերնին կպած՝ նա գեղը հասավ,
 Ու տանը նստած՝ մունջ մունջ միտք արավ
 Աստուծով էշս շատ քյամալի տեր
 Դառած եղ կգաւ, է՛ն վախտն տեսնողներ
 Թո՛ղ զարմանան ու աչկրներն դուս գա,
 Հիմիկ ի՛նչ խոսիմ, Թո՛ղ նա եղ դառնա
 Մեկ տարուց եղև իրար մի տեսնինք,
 Իրարից փափագ ու հասրաթ առնինք
 Մեկ տարի էսպես թող ոտով ման գամ,
 Եդո իմ փառքը աշխարքին ցույց տամ
 Շուշա չի ոտներս՝ որ թեզ փշրվի՜
 Մոմ չի իմ մարմինս՝ որ հավի, էրվի»։ —
 Էսպես էր ցավում Հասան, միտք անում,
 Օրերն համարում, Տարին լրանում
 Դարվիշն իշի վրա շատ տեղ անց կացավ,
 Բոլոր Օսմանլիի հողը ման էկավ
 Պտղովն լիքն ա էն մեծ Դիարբեքիր,
 Աբրշմի մաքյան էն Պարսից երկիր,
 Մարգարտով լիքը Մսուր, Ղայսարի,
 Հալեբ, ու Թոհադ, ու հինն Եդեսի.
 Շրջեց ու հասավ մեծ քաղաքն Հարամ
 Ուր՝ ինչպես պատմեն, ծնվեց Աբրահամ։ —
 «Հրեա է՛ս տեղ ա՛՝ ուխտավորն ասեց,
 Մեր իշի նոխտիցն բռնեց, կանգնացրեց
 «Որ Աղեքսանդր Մակեդոնացին
 Զարդեց, հետ ածեց Պարսից ղոնշունն
 Էն տեղ էլ՝ Կեսար քաջ Հռովմայեցին
 Եկավ ու տեսավ, հաղթեց Միհրդատին
 Աչքդ բաց արա՛, որ գլուխդ մտնի»։ —

Բայց պատմութիւնը իշին քյա՞ր կանի:
 Ոչ ջուղաբ տվեց, ո՛չ մեկ բան խոսեց:
 Շատ բեզարելուցն անկաջներն ցցեց,
 նրա հոր խերին թափեթափ տվեց,
 Պոչ ու գլուխ զլեց, ու մեկ կուշտ զոաց
 Սուրբ Դարվիշն էլ հո՝ միտքը մոլորած,
 Չէր կարծում, թե ինչ կա իր առաջին,
 Բեղաֆիլ՝ ա՛խ, վա՛յ նալաթ սատանին.
 Իշի ոտն առավ մեկ ախմախ քարի,
 Բուղուրմիշ էլավ էնպես բիրադի
 Ինքը մեկ ղրաղ քյալլի վրա ձգվեց,
 Դարվիշն մյուս կողմն՝ ջարդվեց փովեց:
 Պատմութիւնն էլ գնաց, անիծած ուխտն էլ,
 Դարվիշն իշին էր անքալով օրհնում,
 էշն իր ոտների ցաւն ու դաւն քաշում:
 Օրհնութիւն, անեծք ի՞նչ խեր ունին՝ որ
 էսպես հաղադին լինին զորավոր:
 Դարվիշն քիչ քիչ իր փալաս փուլուսը
 Իր պուպող գդակն, իր ջուլն ու պոզը
 Հավաքեց, մինչև էշն էլ խոր քնեց.
 Դարվիշ կետին, որ կոխքը շքեքեց,
 Բիրդան վեր թռավ, պոչ ու դունչ դգեց,
 Հողն էլ թափ տվեց, առաջին կանգնեց:
 Սուրբ Դարվիշն էլ հո՝ բիզը հազրած,
 Վիզը կրակեց ու վռկեց առաջ:

Շատ ու քիչն աստված գիտե՝ թե ինչքան
 Ճամփա գնացին, ու էկան բիրդան
 Մեկ մեծ քարվանի նրանք ռաստ էկան:
 Ուղտ ու էշ բարձած, ջորի ու հայվան
 Ուխտն էին գնում Քյարն՝ զնգզնգալով,
 Մահմեդի գլուռ ուզում կարոտով:
 Դարվիշն դարվիշին ու էշը իշին՝
 Բարով առան շուտ՝ ու սալամ տվին:
 Որը շոքիցն էր տրտնջում, էրվում,
 Որը փալանը, բեռը ծոմռում:
 Քացի ու զոռց, շոշ ու զոզոռց
 Ո՞վ կարա պատմիլ ու հարայ հրոց:

Ի՞նչ զարմանք: Մեքքի անունն ու սեքք
Վառել էր նրանց սիրտն, հոգին, փորը:
Բայց էս ի՞նչ էր դեռ, մարդ որ միտք անի,
Թե ո՞վք էին նրանց վրեն բաղմած՝ աղի:
Թիվ չկար, համար նրանց ո՞վ կտար.
Իմաստուն ասես, հեքիմ, ուստաքյար.

Աստղաբաշխ ու լավ պատմություն գրող,
Փիլիսոփա ու խաղ, տաղի հանող:
Ջադուբազ ու էլ դուռումսաղ ասես,
Լեզու գիտացողն թե հեսաբ քցես,
Բանը կհասնի՝ հո Տրապիզոն,
էլ ո՞վ եդ կգա մեր քարվանի քովն:
Դարվիշն էլ լավ օր սրանից ավելի
Նրբ ձեռ կքցեր, աշկերաին կրճի:
Մեկը ունեբեք սմպի պես կխառ՝

Աշխարքի բհամ գալն էր եդ պատմում.
Մեկը քիթ ու նոթ քացախացրած՝
Լեզվի դուս գալն էր մեկնում, բուց անում:
Թողանք դերձկի ու ջուհհակի զրթյն
Խառաղի, բրդի ու աշպազի բրինձն.
Մաշեկարի բիզն, շարվադարի վիզն:
է՛ն ձենն էր ընկել, է՛ն խոսքն, աս ու լիսն,
Որ մարդ իր գլխին թե տեր չկենար,
Բեյինն էլ հետը կճաքեր, դուս կգար:
Բայց ամենի ուսն, բերանն ու լեզուն

Մեկ թարաքյամա կուզեր ճղի իսկույն:
Սարում մեծացած՝ բռի, աղլամազ.
Հենց իր զուռենն էր փշում, ու իր սազ.
Թե Ադամ պապը Ծվի հետ դրախտումն,
Թարաքյամեկար էր խոսք, զրից անում:

Աջակողմն էլ մեկ հաստափոր ախմախ
Մեջ էր բերել իր շինած տաղ ու խաղ,
Իր հաստ գլուխը երկիւնքն էր հանում,
Ուրշի գրածը ցեխն ու ուսն կոխում:
Չախակողմն էլ մեկ ուռած եզի գլուխ՝
Հով տալով ձգվել՝ մզում իր շոր դուղն,

Թե աշխարքիս վերջն ի՞նչ պեաք է ըլի,
էլ չէր հարցնում՝ թե ներկա վախտի
Բանն ի՞նչպես կրլի, ու չէ՛ր էլ գիտում:

էշ փիլիսոփեն բոլորի միջումն,
Գլուխը քաշ արեմ՝ անկաջ էր դնում,
Ինքն իրան անսաս միտքն լուսավորում:
Տեր ու տուն, թաւլա մտքից էր հանել,
էնքան էս ֆքրումն թաղվել էր, խրվել:
Ճանճերին նալաթ՝ որ չէին թողում,
Պոչ ու գլուխ դողում, ու սիրտը խառնում:—
Ուղտը ուխտն արեց,
էշը էշին առավ,

Դարվիշ, քյալբաշի, թաջիր ու ասնաֆ
Մուրազի հասած, ամեն եդ էկան:
Վերջը վախտն էկավ, տարին լրացավ,
Հասան իր իշին հասրաթ մնաց, մեռավ:

Մեկ իրիկուն էլ խիստ դարդավարամ
Նստած իր տան դռանն նա քնահարամ:
Ա՛խ ո՛խ քաշելով՝ ասում էր, լալիս:
«Անիրա՛վ Դարվիշ՝ ախըր իմ իշիս
Ի՞նչ արիր, ա՛յ դու անիծած, ա՛նսիրտ:
Փուշ դառնար ճամփեդ, շլինքդ փորումդ
Ցցվեր, որ իմ տունն էսպես քանդեցիր:
Իմ աշքիս լիսը հանեցիր, փշացրիր:
Բոլոր ռադ օր մենակ եմ բանում,
Դու իշիս սլա փաշի պես նստում:
Քեֆիդ ման գալիս, աշխարքը շրջում:
Հարամ ըլի քո տված մարիֆաթն,
Քունս հատել ա, դարդ ու դասաֆաթ
Ջանս առել, սպանում ինձ՝ ա՛յ բեմուրվաթ:
Իմ ջաֆիս կեսը էշս էր վերջացնում,
էսպես մնացել եմ ես ցավի միջումն:
Ախր ե՞րբ կըլի, որ մուրազս առնիմ,
էշ ախպորս տեսնիմ, ու հողը մտնիմ»:—
էս ասեց՝ թե չէ աչքդ բարին տեսնի,
Գլուխն որ վեր քաշեց, մեկ ձորի միջի

Դարվիշն շեք արած՝ իշի վրա՝ անսաս
Գալիս էր կամաց ու դեմը տմբում,
Դեմն իշի գլուխը քաշում, ու բզում.
Քամակի վրա շուռ գալիս, ննջում,
Գլուխն իշի գլխին տալիս, վեր թռչում:

«Տո հրեն գալիս են՝ վա՛յ քո տղիս տղա.

Մարդի միտքը կարճ ու սիրտը նեղ ա»,
Ասեց, տեղիցը էնպես թռավ Հասան,
Որ ոտ ու գլուխ իրարով դիպան:
Դարվիշն մոտ էկավ՝ նրան ողջույն տալով,
Հասան գնաց առաջ՝ լալով, խնդալով:

— «Ո՛ր է իմ ազիզ էջն» — Նա ձեն սվեց:
— «Քո՞ն ես, շե՞ս տեսնում» — Դարվիշն եղ կրկնեց:
— «Բարեկամիդ էլ որ չես ճանաչում,
Ծախել ես գլուխդ, էլ ի՞նչ ասեմ, ո՞ւմ:
է՞ս չի քո էջը» — «Վա՛յ օրիս, ըմբրիս,
Ես ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ի՞նչ վայ տամ գլխիս:

Աչքս դուս էկել, էշս չռախացել:
Սաղ ոտի տեղը կաղ ոտն ա ճաքել:
Ալլա՛հ, իլլալլա՛հ՝ փեղամբարի գլուխն,
Մահմադի արեն գիտենա, իմ ծուխն
Հատել, տունս քանդվել: Ես էլ ի՞նչ անեմ» —
«Էդուր խոսք չունիմ, կհավատացնեմ,
Որ հոգին կաղ չի ու միտքը շատ սուր»,
Դարվիշն ասեց նրան ու աչքն ածեց մուր:
«Վայ իմ սև օրին՝ ա՛չքն ուր է մնացել.

Որ էսպես քոքիցն քոռացել, փշվել» —
— «Շատ դորդ ես ասում, մկամ իմաստունն
Ջի՛հ կարող ըլիլ քոռ ու շատ գիտուն:
Ղուռանումն էլ ա էս բանը գրած.
Մեկ աչքով պետք է սիրտը քննած:
Կա՛վ է աչքով քոռ ըլիլ, քան մտքով» —

«Էն հաստ վիզն ո՞ւր է», ասեց տերն լալով:
«Էն լիքը փորը, էն դոշն ու թուշը,
էսպես քոսոտ, լղար ե՞րբ էր իմ էջը:
Գյամու պես էկել լցվել, հաստացել.

Գառան անկաջներն մտումը թաղվել.
էսպես էր դղրդում նա ման գալիս էլ,
Որ ուղտ ու գոմէշ կուզէին ճաքել:
Հիմիկ հենց բռնես՝ ուլ ըլի դառած,
Ոսկոռն մնացել կաշվիցը կպած:
Փշես, վեր կընկնի, ի՞նչ իմ գլուխս լամա:—
«Հոռաշպարի խելքն իմ բա՛րեկամ,
Հո էս քու իշի. ո՛ր ջհանդամ գնամ:
Տո խե՛ղք ասա՛՜ խե՛ղք. ի՞նչ անտաշ մարդ ես,
Մարիֆաթ ուզի՛ր, հաստ փորն ի՞նչ կանես:
Լեզու հարցրո՛ւ, տե՛ս՝ ի՞նչ ա սողլբել,
Ապա սկսի՛ր դու ինձ քարկոծել»:—
— «Մարիֆաթ ունի՞, ուրեմն իմ էշը»:—
— «էլ ասիլ կուզի՞»:— Ասեց Դարվիշը:—
«էլ Սողոմոնի գիրք չի՞ մնացել,
Բոլոր Ասիո լեզվովն հո էլ
Ջրի պես գիտի. խանի ու բեգի
Ջուղաբը կտա: Աստծուն է հայտնի:
Տա՛ր, մեկ քանի օր թափումդ կապի՛ր,
Թո՛ղ, քիչ դինջանա, հետո իմացի՛ր:
Ժամանակ չունիմ, է՛դ դու, է՛դ քո տված
Ամանաթդ: Աստված ձեր բանն հաջողի՛,
Ձեր ցավն ու չոռը՝ թո՛ղ քամին տանի:
Մնաս բարով իշիդ հետը մողարար,
Ես պարտքիցս պրծա, դու արա՛ դրան ճար»:—
«Թողություն արա՛՜ սուրբ Դարվիշ բաբա,
Ուր գնաս, քեզ քոմակ փեղամբարն դառնա:
Ավել պակասը ների՛ր, ինձ բաշխի՛ր,
Գնաս բարով, ինչպես դու բարի եկիր:
Ու դո՛ւ աչքի լիս՝ իմ էշ շնորհալի՛
Մտի՛ր առաջվան տեղդ ու դինջացի՛»:
Դարվիշն հեռացել՝ ճամփին գնում էր,
Որ Հասան իշին դեռ գուրգուրում էր:
Քոռ աչքին պաշում, կաղ ոտն համբուրում,
Մեջքը սղալում ու հետը խոսում:
«Ընչի՞ էդ բլբլի լեզուն չի բլբլում,

Ընչի՞ բերանդ կապել, չես իոստում.
 Ա՛յ իմ շնորհալի արեւածաղիկ՝
 Ախր էդ հալին՝ թե տեսնին մարդիք,
 Քեզ ի՞նչ կասեն, ինձ, մեկ լավ միտք արա՛,
 Աշխարք շրջելու մարիֆաթն է՞դ աս
 Ամա չէ, էս օր բեղարած կըլիս,
 Մի քիչ դինջացի՛ր, դու լսիր խոսքիս:
 Էքուց տեսածդ պատմի՛ր մեզ քիչ քիչ:
 Իմ ջանը դուս դա՛ ճամփին հո շամիչ
 Զէին տալ քեզ՝ էդ ե՛ս էլ լավ գիտեմ,
 Հլա դինջացի՛ր՝ ես քեզ խնդրում եմ:
 Հետո պատմի՛ր մեզ քո սովորած բաները:
 Խոտով, դարմանով լիքն ա մեր ամբարը՝
 Պոտեպոտունկ՝ դու հեն էլ չի վախենաս,
 Կե՛ր, քեֆիդ պարկի՛ր, որ դու կարենաս
 Իշտահով ասիլ, թե ի՞նչ ես տեսել,
 Լսել, իմացել, քեզ դատում արելու —
 Էն մեկ գիշերը սաղ տարի դառավ
 Հասանի համար, ընչանք լուսափալ:
 Հարեաններին բոլորին տուց՝
 Ավետիք տալով ու հավատացրեց,
 Քե՛ս իր թավումը մեկ փիլիսոփա
 Կա իշի ցեղիցն: Մարդ չի դարմանա:
 Ամենին կանչեց. գան, նրան տեսնին:
 Դաստա կապած՝ մյուս օրն հավաքվեցին:
 Հասան ձեն տվեց: «Ա՛յ մեր ջամըհաթ՝
 Էս ձեզ՝ իմ էջը, ո՛չ բարակ, ո՛չ հաստ:
 Քարաքյամերեն ոտանավորով
 Ու Ասորեվար՝ դա արձակ գրով
 Կարող է խոսիլ, շնորքը հայտնիլ:
 Խնդրում եմ հետը մի քիչ զրից անիլ» —
 Մեկ քաշալ, քոո մարդ՝ միրուքը դաքա,
 Դուս էկավ մեյդան, որ հետը խոսա:
 Գլուխ վեր բերեց ու սալամ տվեց,
 Իմաստուն իշին խոսալ դուս կանչեց:
 «Երկինք ու երկիր ի՞նչպես են կապված,

Լուսինն ընչի՞ն է պողոպ ստեղծված:
Հուլիս ունիմ, ասեց, որ շքարկանաս,
Թասխըս բաշխես ու չի՞ նեղանաս,
Ա՛յ շորս ոտանի, ուսյալ կենդանի՝
Գեղըցու գոգրումն ի՞նչ խելք, շնորք կըլի:
էդ իմաստության ծովը դարդակի,
Որ մեզ էլ քիչ փայլ դրանից հասնի»։—

էշը դունշը կապ՝ մնացել էր կանգնած,
Ու մեր գեղըցիքն էն ա հաղրված՝
Ուղում էին՝ որ Հասանի գլխին
Մեկ ջվալ ծխաղ ածեն ու քաշվին։—
«Մի քիչ սաբր արե՛ք»՝ Հասան ձեն տվեց,
«Ամոթու էսպես սա ձենը կտրեց:
Փիլիսոփա է, որ հատը շունի:
Հալատացե՛ք ինձ, թողե՛ք միտք անի»։—

«Կացե՛ք մեկ սհաթ՝ տո ի՞նչ ա էլել»,
Փինաշին սկսեց էն կողմիցն առել.
Փորը հաստ, ինքը յոռիկ շախաշի,
Յարամաղ քոսա, շատ էլ հանաքչի։—
«Մտիկ արա՛ ինձ, ա՛յ երկարանկաջ
Իմ փիլիսոփա՛ որ գնացիր Հաջն:
Ասա՛, մի տեսնիմ, քանի՞սն ա սհաթի:
Ի՞նչ ես ամաշում, էս էլ հո դժար չի»։—

էշը ունքերը մի քիչ եղ տարավ,
Քամի մտավ քիթն, թե երազ տեսավ:
Անկաջներն նորեն թափեթափ տվեց,
Մեր կանգնողներին լավ մտիկ արեց:
Քթի ծակերը թունդ լենացրեց,
Ոտներն եղ քաշեց, պոշը դուզ ցցեց,
Ինչքան ղվաթ ուներ է՛նպես զիլ զոաց,
Որ պատ ու գետին մնացին խլացած։—

«Հա՛յ բարաքյալա՛ նոր փիլիսոփա:
էդ հունարն հո մեր քուսակումն էլ կա,
Շե՛ն կենա, հաստատ պահողիդ սունը,
Որ ունի իր մոտ քեզ պես իմաստունը:
Աստված ողորմի՛ իւրատողիդ հոգուն»։—
Մաշեկարն ասեց: Բայց խալիս լեղուն

Կապվել, փակվել էր ու էնպէս ծիծաղ
Իրանց օրումն էլ շէին տեսել՝ սաղ:—

Հասանի փոխանն է՛ն կատուն ընկավ,
Որ մեկ դագանակ իսկույն վեր առավ:
Իշի ոտն ու գլուխն լավ բարաթ դգեց.
Խղճի ոսկոռտանքն բոլոր փորն ածեց:
«Հնչի՞ ես ծեծում՝ ա՛յ դու հե՛ր օրհնած»՝
Փինաչին էլ եղ Հասանին ասաց:
«Ասա՛, ի՞նչ տեղից ես դու իմացել,
Թե էշդ մարիֆաթ, խելք ա սովորել:
Փիլիսոփոսի պէս խոսալ գիտի,
Ո՞վ ա լսել՝ թե էշը կխոսի:
Դարվիշն ուզել ա աչքդ թող ածի,
Ոտով ման չգա, որ չբեզարի:
Դու էդ դպում, դարպակ գլխովդ
Նրա՛ն քոմակ արիւր էդ խեղճ իշովդ:
էդ հունարի տեր էս տեղ էլ շատ կա,
Ու դու՝ բա՛րեկամ՝ ի՞նչ զարմանք բան ա,
«Ով էշ ճամփա գնա, էշ էլ եղ կգա»,
«Բայց էշը նա է, որ կհավատա»:

ՔՈՌԵՐԸ

Մեկ քանի քոռ մարդ ընկած մեկ ճամփա,
էնպէս էին գնում, ինչպէս քոռն կէրթա:
Երբ սաղ աշկանին ճամփեն ցույց չտա:
Ոտն էին փոխում, բուդուրմիշ ըլում,
Կամ քյալլի տալով՝ գետնի վրա շոքում:
Անց կենողի մեկն՝ էս որ հենց տեսաւ,
Սիրտը մրմնջաց, մեկ փեղ վեր առավ,
Ու նրանց տվեց, որ էլ վեր չընկնին,
Փեղը դեմ տալով՝ գնան, տեղ հասնին:
Քոռերի մեկը գլուխը պատռած՝
Փետը ձեռն առավ ու ընկավ առաջ,
Ու մեկեկներին եղեկցն քաշեց:
էնպէս իբար բռնած՝ քոռ սուրուն քաշվեց,

Ու առաջվա պես էլ վեր շի ընկան,
 Լոք լոք անելով՝ քիչ որ հեռացան,
 Հանկարծ մեջընկերն խիստ կռիվ բացվեց,
 Առաջին գնալն, որն ասես, ուզեց:
 Էս չվերջացրած՝ մեկ ուրիշ քամի
 Մտավ քթները, թե ձեռնափեղի
 Ասլն ընշի՞ց կըլի, ի՞նչ ծառից կտրած:—
 «Բոխի փետից ա»: Մեկն ասեց հանկարծ:
 Մյուսն ընկերի դնչին շմռած,
 Հաստատում էր՝ թե կաղնուց է պոկած:—
 Էսպես ամեն մեկն իր զուռնեն փչեց,
 Փեղն առավ ձեռը ու մատնահարեց.
 Որ ձեռ քսելով էն բանն իմանա,
 Ինչ որ սաղ մարդի փեշակն ու գործն ա:
 Աղլամազ քոռերն իրանց մարաքեն
 Էնպես շաղ արին, էս գճեն, էն գճեն
 Էնպես դալմադալ, գատթեղատ արին,
 Որ անկաջ պտեր, լսեր նրանց խոսքին:
 Սատանեն էլ հո՛ն է՛ս ա միշտ ուզում,
 Մատն էնպես խրեց նրանց քոռ աշքումն,
 Որ ամեն մեկի բերնիցն մեկ ջվալ
 Ուշուցն դուս էկավ, թե քաշես հալալ:—
 Լեզուն հո թուր չի, որ կտրած տեղը
 Մրմնջա, կալնի մարդ իր ըռելսը,
 Էրված սրտի դեղն կամ քարն ա, կամ փեղն,
 Էն էլ հազիր էր՝ ղոյմաղուղում տղե՛րք:
 Գլուխ էր, որ պատռվեց, ասամ, որ ջարդվեց.
 Որն հարայ կանչեց, որն արինն սրբեց:
 Էն փեղն՝ որ պետք էր նրանց պահպաներ,
 Միս, աղցան շինեց բոլոր ոսկոռներ:
 Բայց ի՞նչ անես, բանն էն տեղ էր ընկել,
 Որ անկաջներն էլ՝ էր սալթ քառացել:
 Էն տուր ու քոթակն տվին նրանք իրար,
 Շուն էլ որ ըլեր, տերն կմոռանար:
 Բայց իր ասածը հեշ լուզեց մեկն՝ էլ,
 Թողա, որ էս կրակն չէրի իրանց էլ,

Խերի տեղն՝ էսպես՝ էն տված փեղը
Քանդեց նրանց տունն՝ էս կովից եղը։
Իմաստուն մարդիք մեզ նման քոռին
Որ հավատ տվին, օրենք կարգեցին,
Ուզեցան՝ քոմակ մեզ նրանք անեն,
Չէ թե մեր տունը քանդեն, կոթանեն։
Բեղուղուր քոռին ի՞նչ ժամ, պատարագ
էնքան ձգձգեցինք հավատ ու բաժակ,
Որ մեկի տեղը՝ բյուր ու միլիոն
Իրար գլուխ կերան, որ պաճեն կանոն։—

ԱՐԱՐԵՓԸ

Արաբեքումը բարձած կճճներ
Գեղըցին կուզեր գնալ դարներվեր։
Մեկեւ ձիանոնցն թողեց սարի գլխին,
Ուզեց՝ որ տանի առջի արաբին։
Խելոք ձին նրան քամակին տարափլ,
Որ չի գլորվի սելը, դաստ արավ։
Սարի գլխիցը ջահել ձիու մեկն
Որ դեռ ոտներումն ուներ բոլոր խելքն,
Ամեն մեկ ոտը փոխելիս՝ անճար
Ձիուն նախատեց, գժվեց շարաշար։
Թուք ու մուր ու ախպ նրա գլխին ածեց,
Ոտները քարին ծեծելով՝ ասեց։
«Հլա մեր գոված ձիուն նայեցե՛ք,
Աստված կսիրե՛ք, ի՞նչպես ա, տեսե՛ք,
Գորդի պես գետնին կպել, ճապաղել,
Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ամա՛ն, քիչ մնաց մեկ էլ
էդ քարին դիպչի։ Մո՛ւտն է, թե՛ք, ա՛խ՝ թե՛ք։
Ղոչաղ կա՛ց, ղոչաղ։ Տո մի մտիկ արե՛ք։
Մեր եզը յաբուն քարին կպավ էլի,
Ա՛յ էդ հաստ գլուխդ փորըդ պրծնի՛։
Ձախ դճիդ վրա՝ ա՞յ տնով քանդված.
Տո է՛շ անասուն՝ ի՞նչ ես մոլորված

Մնացել էր տեղւոյ Սարն ըլիս գնում,
էն էլ գիշերը, ո՞վ կրլի դարմանում:
Թե չէ դարիվեր, էն էլ ցերեկը՝
Ի՞նչ դժար բան ա, թո՛ղ ասի մեկը:
Մտիկ անելիս՝ սիրտս պատռւում ա:
Թե քեզանում էլ ուրիշ հունար չկա:
Ջուր կկրհիր՝ չա՛ռչամիշ էլած,
էգպէս սրագալով՝ չէիր գնալ ցած:
Թե սրեն մեզ զա՛ն ապա համբերի՛ր,
Ի՞նչպէս կթոշինք, գու դարդ մի՛ անիր:
Վախտ չենք կորցնիլ, մեր վրի բեւը
Ձէ թե կքաշենք, կվազինք դարձնովկա:—

էս տեղ շունչ քաշեց, դոշը դուզ ցցեց,
Ու ճամփա ընկավ, ջուր տու քշի արեց:
Հենց իր տեղիցն թռավ, ընկավ դարձնովկա,
Բեռը լիւլիկաց, սելը դես ու դեն՝
Մեկ առաջ քցեց ձիուն, մեկ եղբ:
Ճարը որ կտրվեց, մեր դռնադ էս ձին
Չորս ոտն վեր առավ. հա՛յդե՛ գնաց քեֆին:

Աստված հաջողա՛ նրա բանն՝ ախպեր՝
էլ ի՞նչ եդ պատմեմ նրա տիրոնչ ցավերն:
Քարով, քարափով ընկավ ջարդովկով,
Չափ քցեց ու զու քաշեց՝ գնալով՝
Ընկավ շորս ոտովն մեկ խանդակի մեջ,
էլ ի՞նչ կմնար սաղ սալամաթ հեշ:
Գլուխդ ապրի՛՝ կճճեն՛րի տեր.

էլ ի՞նչ կանեն քեզ նրանք ախր խեր:
էս աշխարքումն էլ էս ջուռա մարդիք
Շատ կան: Իրանցից ունին մեծ կարծիք:
Ուրշի արածին միշտ չեն հավանում,
Բայց երբ որ բանը իրանց է մնում,
Ձուկն ու մածունը իրար են խառնում,
Տասն էնքան՝ բանը խժժում, մժժում:—

Հարկավոր տեղը լավություն անիլ
 Խիստ շատ լավ բան է. էս ո՞վ չի ասիլ:
 Ամա ամենի ձեռիցը չի գալ.
 Վա՛յ նրան՝ որ գո՛ին կուզի յախեն տալ:
 Խաթրապահ հիմարն թշնամուց վատ է,
 Փորձանքի կտա, հառաջ, հետո թե՛:

Ժամանակավ մեկ սարում, կորած տեղ
 Մեկ մարդ էր կենում անտուն, ու անգեղ:
 Մենակ կենալը խելքից կհանի,
 Քիչը յաբանի տեղն կհամբերի:
 Իր սրտի հալը ամեն մարդ կուզի
 Ընկերին ասի, որ շատ շտանջվի:
 Թո՛ղ ասեն՝ բաս էն լայիւր շիմանը
 էն ձորի կանաչն, էն ծառաստանը,
 էն շվաք տեղը, սառն աղբյուրն, հովը,
 Ծաղիկների հոտը, զշերի քովը՝
 Ի՞նչ տեղ կա, որ մարդ սիրտը թաց անի,
 Շատ լավ՝ խոսք չունիմ, ի՞նչ ասիլ կուզի:
 Բայց էլի մարդի սիրտը տրաքում է,
 Երբ զրից տվող լումի, մենակ է:

Էսպես էլ մեր խեղճ ճգնավորի սիրտն
 Շատ էր նեղանում, որ մարդ չկար մոտն:
 Ընկավ նա մեշեն, որ քնկեր ճաբի,
 Հետը ճանաչվի, օրը անցկացնի:

Մեշեն ու իսա՛ն:

Արջն ու գելն ի՞նչ են, թե որ ռաստ գան:
 Էսպես էլ էլավ, մեր ճգնավորին
 Մեկ արջ ռաստ էկավ խոր մեշի միջին:
 Ի՞նչ պետք էր արած՝ գդական վերցրեց,
 Գտած սիրելուն խոր գլուխ տվեց:
 Արջն էլ իր թաթլուկն դեմ արեց նրան:
 Ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ: Հենց իրար տեսան,
 Բարով տվին, առան, բարեկամ դառան,
 Սիրտներն կպան, էլ ո՞ւր հեռանան:

Սաղ օր իրարից չէին բաժանվում:

Թե ընչից խոսում, ի՞նչ զրից անում,
Ի՞նչ առակ ասում, ընչո՞վ պարապում,
Կամ ի՞նչպես իրար միտքը իմանում,
Մինչև էս օր էլ էս ինձ չէ հայտնի:
Ընչի՞ սուտ ասեմ, որ հոգիս տանջվի:

Ո՛չ ճգնավորն էր շատախոս անշափ.

Արջ ախպորն էլ հո՛ մոլորեց լեզուն կապ.
Էսպես նրանց բնիցն կոխվ լիս չընկավ,
Ինչպես որ ըլեր, ճգնավորն ասավ,
Թե դանձ է ճարել նա իր ընկերումն:
Արջի եղիցն ընկած նա մեշումն:

Առանց նրան սիրտը հեշ չէր դիմանում,

Ի՞նչպես գովի նրան, ինքն էլ չէր գիտում:

Մեկ օր էլ նրանց մտքովն անց կացավ,
Հենց հավեն մի քիչ որ չի տաքացավ,
Կանաչ ու մեշա նրանք դուռ էկան,
Սար ու ձոր ու ջուր ընկան, հովանան,
Բայց շունքի մարդը տկար է արջից,
Էսպես ճգնավորն առաջ նրանից
Բեզարեց ճամփին ու մնաց եղբ,
Ընկերն հենց տեսավ, խոսեց նրա հետը:
«Քնի՛ր՝ ա՛լքի լիս՝ մի քիչ դինջացի՛ր.
Ես քեզ կպահեմ, հեշ դալդ մի՛ անիր»:
—

Արջի խոսքը նրա անկաջը մըտավ,
Արշտոտաց, պարկեց, քունը տարավ:
Ղարավուլն արջն էր, պարապ շնատեց:
Քոռաղլադինս մեկ ճանձ վրա վաղեց:
Արջը ընկերին դինջ՝ հով էր տալիս,
Աչքը երեսը քցած՝ նստելիս:

Ճանճին հետ ածեց, թշի վրա նըստեց,
Էլի որ քշեց, քթին նա ծրտեց:
Քիչ քիչ կատաղեց, էլ շուղեց փախչի,
Ինքն իրան ասեց առանց մեկ խոսքի,
Թաթլուկը լիզեց, անսաս պաղեց,
Շուն < չ > ը փորն առավ ու խոր՝ միտք արեց:
«Ես քեզ կթոցենեմ», Ասեց, «համբերի»:

Ճանճը հենց էկավ ճակատին նստեց,

Ինչքան զոռ ուներ, մեկ քար վերցրեց:
 Ու զոյժաղուչում հենց տո՛ւր, թե կտաս,
 էնպես վրա բերեց քարն, ու մունջ, անսաս,
 Որ ճգնավորի ջարդեց ճակատը
 Ջախըփուրթ արեց, ջնջիւեց գագաթը:
 Ընկերի հոգին վա՛ղ էր տեղ հասել,
 Բայց ախմախ արջը դեռ կուշտը կտրել,
 Հով տալիս նրան, որ անոշ քնի,
 Բայց քուն ու երազ մեռլին ի՞նչ կանի:
 Մեռնելն իր տեղը, արջը իր մերին՝
 Բարեկամ էկան, բարեկամ գնացին:—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ԱՆՔԱՂԱՔԱՎԱՐԻ ԷՇՈ

Ձին հանկարծ իշին մեկ տեղ դաստ էկավ,
 Ճամփեն շատ նեղ էր, անց կենալ չէլավ:
 Ձին կարծեց՝ թե էշն իրան պատիվ կտա,
 Բալքի ինքն իրան ճամփից դուռ կգա:
 Բայց ի՞նչ տեղ էր էշն մարիֆաթ առել,
 Կոպիտ ծնվել էր, կոպիտ մեծացել:

Էնպես դունչը դուղ՝ ձիու վրա գնաց:
 Ձին քաղաքավարի ղոգուղին ասաց:
 «Ձի՞ լինիլ, մի քիչ դու ղրաղ կանգնիս,
 Որ ինձ տեղ ըլի, դու էլ ճամփա գտնիս:
 Կամ թո՛ղ տուր, որ ես էլա առաջ գնամ»:
 Բայց իշի ուշը երբ ա մեկ անգամ
 Էնպես անոշ խոսք մտել, տեղ արել,
 Ոտն ու պոչն սկսեց դհա պինդ ցցել,
 Ձիուն տեղ չտալ ու ճամփեն կտրել:

Ձին որ էս տեսավ, ինքն ղրաղ կանգնեց,
 Մեր փաշա իշին համեցեք արեց:
 «Ձեմ ուզում, ասեց, քեզ պատվից քցեմ,
 Ու քո իշության փառքիցն քեզ զրկեմ»:
 —

ԱՆՑՎՈՐԱԿԱՆՔՆ ՈՒ ՇՈՒՆՉ

Իրիկնադեմին մեկ զրադ քուչով
Երկու մարդ իրար հետ զրից տալով՝
Անց էին կենում, մեկ էլ էն տեսան,
Դուան շմի տակիցն մեկ շուն հենց բիրդան
Սղրդաց, իսկույն վնգվնգալ սկսեց:
էս ձենի վրա սաղ քուչեն լցվեց.
Հիսունից ավել՝ շներ մոտ էլան,
Մէր անցվորների գլուխը տարան:

Մեկը կռացաւ՝ ու քար վերցնի,
Մյուսը ձեռիցն բռնեց ընկերի,
«Սի՛րելի՛ ասեց՝ տեղդ ծանր կա՛ց,
Շան փեշակն ա, որ հաշի հանապազ:
Քարով դու շանը ճամփա չես բերիլ.
Թե չես ուզում նրանց դժա կատաղացնիլ,
Գլխըներս առնի՛նք, գնանք մեր բանը.
Թե չէ քար քցիլն ի՛նչ կօգտի շանը»:

Իրավ մի քիչ տեղ որ շի հեռացան,
Շներն էլ անսաս քաշվեցին բիրդան:

Բերանը պատռած հայվարա մարդի
Փեշակն է՛ն ա, որ մեզ վրա հաշի:
Բայց դու քո ճամփեն՝ դուզ բռնի, գնա՛ւ
Կհաշի, կըհաշի, էլ եդ կդինջանա:

ԱԼԱՊՍՏՐԱԿԸ ՖՈՐՍ ԱՆԵԼԻՍ

Մեկ թաբուն գազան մեկ տեղ թռփ էլան.
Արջին բռնեցին, մեկ դուզ չու տարան:
Հոգին հանեցին, կաշին քերթեցին.
Ինչքան ուժ ունեւ, ամենն իր քեֆին
Մեր լուսահոգի արջին քրթրեցին:

Որդիանց որտեղ՝ նալա՛թ սատանին,
Ալապստրակն էլ հենց էն հադադին,
Մուտ անկաջները խլըշացրած,
Արջի անկաջի ժերիցք բռնած՝

Քաշում էր, որ նա էլ իր փայն հանի:
 «Ախ դու թոփալ կաղ», տվին ձին ձենի:
 Մեր գազանները ու վրա թափեցին:
 Դո՛ւ ինչ տեղից ես խառնվել մեր միջին,
 Քեզ ֆորս անելիս՝ ախր ո՞վ ա տեսել»:—
 «Տո ի՞նչ եք ասում», սկսեց խոսիլ:
 «Բաս աստված շո՛ւնիք, որ չեք մտածում,
 Թե ես չրլեի, դուք հեշ ձեր օրումն
 Սրան կտեսնեի՞ք, որ քեֆ եք անում:
 Ե՛ս չի մեշիցը սրան դուս խոկեցի,
 Ու թո՛ւշ էս տափը՝ ձեր առաջն արի»:—
 Լավ տեսան, որ էլ ինչպես էր փշում:
 Քեֆըններն էկավ սրա էս խոսքում:
 Արշի անկաջի ծերը կտրեցին,
 Ու բաժին տվին մեր Ալապատրակին:
 Յավա մարդի վրա շատ ծիծաղին էլ,
 Էլի նրա բաժինն չեն պակասցնել:

ԿԱՏՈՒՆ ՈՒ ՄՈՒԿԸ

«Ընկել եմ ձեռքդ՝ դե ուտում ես, կե՛ր,
 էլ ի՞նչ ես խառնում իմ դառը ցավեր:
 Գիտեմ, որ իմ վերջս էս օր հասել ա,
 Խեղճ ձագս իր բնումն անտեր պետք է մնա»:
 Ասեց մեկ խեղճ մուկն անիրավ կատվին,
 Որ շանգել նրան դրել էր առաջին:
 «Մկամ ուտիլն ա մենակ իմ ուզածն»,
 Պատասխան տվեց կատուն շարացած:
 «Ամեն մեկ ձենդ, էդ քաղցր ժվժվալդ
 Որ անկաջս ընկնում, ու՛ էդ թուլանալդ
 Տեսնելիս՝ սիրտս էնպես ա ցնծում,
 Հենց իմանում եմ, նո՛ր կյանք եմ ստանում»:
 Անգութ անիրավ իսանի սրտին
 Ուրախություն է տանջիլն ընկերին:—

ԵՋՆ ՈՒ ՇՈՒՆԸ

Մեկ շաղ շուն ընկած՝ ախոռի մոտին,
Հով տեղը ձգված՝ անսաս, իր քեֆին,
Իր սիրուն օրը անց էր կացընում:

Որ մեկ խեղճ եզը իրիկվան մթնումն
Հանդիցն էկավ տուն ու գոմը մտավ,
Քերնի ջուրն գնաց, խոտը որ տեսավ:

Շատ բանելուցը ոսկոռն ու կաշին
Իրար էին կպել: Ու խեղճն էս հալին
Մոտացավ, մի քիչ բերանն ե՛մ քցի,
Շունը մոռաց, չթողեց, որ ուտի:

«Տո ա՛նիրով դու՝ քեզ ի՞նչ ա պակսում»,
Ասեց մեր եզը. «Դու է՞լ ես հաշում:
Սաղ օրը հոգիս արևի տակին՝
Հանդը վարելիս կրակի առաջին՝
Հո դուս է գալիս: Ու դու քեզ համար
էս շվաք տեղը ընկած մուղարար,
էնքան ես ուտում, խմում, քեֆ անում,
Որ հենց էն ա հա՛ճաքում ես տրաքում:
Ի՞նչ քո խարջ բան ա էս շորացած խոտն:
Որ չես ուզում ես էլա գնամ մոտն»:

Ա՛խ, ով չի գիտի՝ նախանձոտ մարդի
Աչքը կրակ ա ու սիրտը լեղի:
Հավ օրըդ տեսնի, սիրտը կտրաքի,
Վատդ լսելիս՝ մի թիզ կըեղվի:—

ԶՂԱՐԻ ՇՈՒՆԸ ՈՒ ՖԻԸ

Քուլեքանցովն մեկ ֆիլ էին տանում,
Որ ցույց տան՝ էնպես էր բանն երևում:
Ո՞վ չի գիտի ֆիլն հրաշք է մեր կողմերն:
էսպես եղևիցն հազարն ընկել էր:
Ով բանից փախած՝ հայվարա մարդ էր:
Որդիանց որտեղ մեկ պատիկ շուն էլ
Ռաստ էկավ թե չէ՝ սկսեց հաշել,

Վրա թռչիլ, կոնձալ, բողազը ճոթոել:
 Էսպես կովելով՝ հետը քաշ ընկնիլ:
 «Ա՛շքի լիս՝ կտրի՛ ձենդ ու անսաս կա՛ց:
 Չե՛ս ամաշում՝ որ երեսդ պատռած,
 Քաշ ես ընկել դու, քեզ ու քեզ սպանում:
 Ախր ի՞նչ քո բանն ա՛ տո ջանմ, գյոզմ:
 Չափդ ճանաչես, քո գլուխդ լաս:
 Լեղիդ հո պատռեց, հերի՛ք չի գոռաս:
 Չե՛ս տեսնում, որ դու խոռոում ես, ճաքում,
 Ֆիլն իրան համար՝ իր ճամփեն գնում:
 Քո հաշալը նա բանի տեղ չքցում»:
 Նրան մեկ ուրիշ շուն խրատ տվեց:
 Հա՛ֆ, հա՛ֆ, հա՛ֆ՝ նրան պատասխան տվեց
 Մեր պատիկ շունն, ու էլ սուղն սկսեց:
 «Հենց է՛դ ա սրտիս շատ դվաթ տալիս.
 Որ առանց կովի՝ անունս լսելիս՝
 Մեր հարեանի շները կասեն:
 Տե՛ս՝ Զղարի շունն ի՞նչ դռչաղ շուն ա:
 Որ ֆլի վրա էլ հաշիլ կարում ա»!
 Բազի քնձոտ մարդ էլ է՛ս ա ասում,
 Ծրբ մեծ մարդի վրա նա իր ձին քշում:

ԾԱՌԸ

Մեկ ծառ մեկ ձորում էր բհամ էկել:
 Մեկ օր սկսեց տրտնջալ, ասել,
 Թե ընչի՞ չի ինքն մեկ սարի ծերի
 Դուս էկել, որ նրան ամենն էլ տեսնի:
 Հենց է՛ս էր ասածն ցերեկ ու գիշեր.
 Համը որ տարավ. աստված ի՞նչ աներ:
 Նա կուզի աշխարքն միշտ խաղաղ մնա,
 Որ չէլավ ծառի մուրազն էլ տվեց նա,
 Ու նրան ասեց:
 «Շա՛տ բարի՝ քո տեղն՝ կասեմ՝ որ փոխեն,
 Թո՛ղ սիրտդ հովանա, գանգատ ինձ պետք չեն»:
 Իսկույն գետնիցը կրակ դուս էկավ,

Ձորը անոր դուռնով ժուրը բարձրացաւ:

Ջանը դիմադրեցաւ:

Ենթեղ ակտեց շուրտ կողմը քցել,
Իր բախտի դէպք քննարկ քոր անել:
Ի՞նչ պատահեցաւ: Էջ խնձ չի հաշտելի:
Աստված բարկացաւ մեշիկի բերանի,
Բոլոր քամոսն՝ թռեւեղ տվեց հրաման,
Ինչքան թեղիք կան, անենք քոքոսաւ:
Կատարողած քամիքն վառ թափեցին,
Սար ու ձորք իրար տվին, զարթեցին:
Դող ընկաւ մեշիկն, հուսիկ ստեղծ, տեղեկ
Ջախը մտնաւ էլան, խափեցին մեկ խն:
Թմեհին իր տեղ արեւ տեղեց լաց լիլի՝
Բայց երկնքիցը քամակ չէր հասնել:
Ծուխի ու կոխք շարքոված, քոր ու սակ ցրված՝
Միտք արին ծառերն՝ ասլի վրա բռնաւ:
«Երանի՛ նրանց՝ որ ձորի միջին
Ա՛խ՝ դուռն են էլիկ ու էլ դարդ շունին:
Էն սա՛նն աղբոր, էն հով շո՛ւքի,
Էն կանաչ խոտի, ու ախտան ծաղիկի
Վրին ու թիշտան՝ շուրտ կտրել բռնած,
Դինջ, անմեղ խնդան արևովն իրանց:
Ո՛չ քամին նրանց ձեռք կտրի,
Ո՛չ արև՝ քոքն ու տեղեկներն կէրի:
Խոսքը դեռ կիսատ: Էնպես թափ տվեց
Քամին՝ որ խոտեց քոքոսան տրեց:
Ի՛նձ վրա եմ ասում է՛մ եղբորդ անտեղ:
Ի՞նչ հարկաւոր ու թաղորդ՝ թագ, պատկը,
Քանի ցած է տեղդ ու թիտքդ հանդաբո,
Էնքան քեզանից հեռու կտրուանք, դարձո
Ա՛խ՝ թի՛ ցանկար, թի՛՝ հողմուրս օրեկը,
Որ բարձր առաջիկ հասնի թիտաղի:
Պատիվն, պատուհանն՝ օրդի նն մեկ մոր՝
Փուշ կանեն՝ սիրուն աղբոր ու քո օր:

Ով զոռ ունի, հանց անհատի զգեստն
է քացի տալիս, հանում աշխն, հողին
Իր արած մեղքն էլ նորա վրին դնում:
Օրինակ շատ կա էս մեք աշխատողներն:

Գառը մեկ շաք օր աղբի վրա
Զուր էր խմում, որ քաղաղադինա
Մեկ սոված գեղ էլ էն կողմը կամաց
Հոտ առավ, էկավ գատին մոտացած
Բայց էլի բանը օրենքով տալից
Բունի, ու հանկարծ քառին ձեն տվեց:

«Հա՛յ դու անգգամ, սխառթար վենդանդ»
Ի՞նչպես սիրտ արդի՝ իմ խմելու ջրի
Համն ապականել, էսպես պղտորեղ՝
էդ մուռտառ քնշաղճ՝ էսքան ախպ, պղծիլ
Սրա մեջը խառնել, փշտա՛հ կտորեղ
Նայի՛ր՝ թե ի՞նչ դատն օրի կհասնիս,
Գլուխդ որ շտառեմ, ե՞րբ կպղծնիս»—

«Քո գլխիդ դուրբան՝ մեղքս ինձ իրա՛խի՛ր,
Արածս լավ տե՛ս, հետո ինձ պատժի՛ր:
Քո ջուրն պղտորիլ ի՞նչպես կարող եմ,
Հարիր ոտ հեռու քեզանից ցած եմ:
Իմ հագդս ի՞նչ ա, որ էդ բանն անեմ»
Ու քո մեծության աշխիցը ընկնիմ»—

«Թշվա՛ռ՝ ուրեմն ե՛ս եմ առաջ առաւի,
էդպես լիր՝ բերանդ ի՞նչպես ես ջրվում:
էս թողանք, անցած տարին գա՛ւ չէիր,
Որ ինձ՝ հենց է՛ս տեղ փոխ խոսք ասեցիր»
Սխառ կտորեցիր:

Հենց գիտես, էստեղ ես մտալով եմ,
Ու դրա ջիգրը մեկ օր հա՛նիլ չեմ»—

«Տե՛ր իմ և Առաւելած՝ էս ի՞նչ լսեցի,
Տարիս թամամ չի. քեզ ա՛նց վնասեցիր»—

«Բայ քո ախպերն էր»— «Ախպեր էլ չունիմ»:
«Բայ խնամիդ, կամ կնքահերդ էր»— Իմ
Անածս տաս թէ ի՛նչ որ էլ անես,

Ազգականներդ մեկը կըլեր: Ես
Կարճ՝ քեզ ասում եմ, որ թե դու, թե ձեր
Չորանն ու շունը. բոլոր նոքարներ
Իմ թշնամին եք, արինս եք ուզում,
Որ խմեք, ու էս կանաչ տեղերումն
Ձեր քեֆին ման գաք, մեզ փշացնեք.
Բայց դուք մեր հունարն հլա տեսել չեք:
Ասոված է էս օր քեզ իմ ճանկս քցել,
Բոլորի մեղքն էլ քեզանից ուզելու:—

«Ե՛ս ինչ եմ արել, որ ինձ ես բռնում»:—
«Կարի՛ր՝ ա՛նղգամ, ձե՛նդ եմ ասում:
Գլո՛ւխ ունիմ, որ քեզ հետ շանա տամ,
Քո արածն է՛ն ա, որ ես էս անգամ
Սոված ըլելով, քեզ ձեռք եմ քցել,
Ուզում եմ ուտել, փորս կշտացնել:
Ի՞նչ իմ բանն ա, որ նստիմ, քննեմ,
Կամ մեղք հարցնեմ, կամ քեզ ազատեմ»:—

Ասեց ու գառի վզիցը բռնած՝

Քաշեց մութ մերին, ատամներն սրած:

ԱՌՅՈՒԾՆ ՈՒ ՄՈԾԱԿԸ

Խղճի վրա մի՛ ծիծաղիր,

Անճարին մի՛ վիրավորիր:

Խեղճ մարդն էլ շատ անգամ քեզ էնպես
Կկծի, որ կմնաս սևերես:

Քո գլխին շատ էլ մի՛ հավատար,

Լսի՛ր էս մասալեն, անկաջդ ա՛ռ:

էնպես պատահեց, առյուծ թագավորն

Մոծակի սիրտը՝ խիստ խոցեց մեկ օր:

Մոծակ շահադեն մարսիլ չկարաց,

Կռիվ բաց արեց՝ հաքված, հազրված:

Կռվողն էլ ինքն էր, շվի ածողն էլ,

Թոփն էլ վրեն հաղիր, յարաղ, ասպաբն էլ:

Բզզալով թռավ թշնամու վրա:

Առյուծ փաղիշահն հենց իմացավ, նա

Հանաք էր անում, վրեն ծիծաղեց,
 Սայմիշ շարեց նրան, ու մնաց նստած:
 Մոծակն ի՞նչ կաներ էս հալիւն հանաք:
 Մեկ՝ թիկունքիցը, մեկ՝ անկաջ ու աշք
 Սալ օծելով՝ նա ծակում էր, դաղում,
 Առյուծն եռալիս՝ վեր կենում, թռչում:
 էլ եղ վախտ, ֆոստնդ հենց որ ճարում էր,
 էլ եղ վեր գալիս, միսը պոկում էր:
 Առյուծի ջանը որ շատ կրակ ընկավ,
 Պռչովը դամշեց: էլ եղ ճար չէլավ:
 Ղոշաղ մոծակը արնի համն առած՝
 Սիրտն էլ նեղացած՝ էնպես բարկացած,
 Թուշ էկավ, նստեց ճակատի վրա,
 Ա՛րի՛նը ծծեց ալըրլիկ սկս նա:
 Անճար առյուծը շատ էլ զոռ արեց.
 Զալը թափ տվեց, գլուխը շարժեց:
 Բայց դու ո՛չ մեռնիս: Մոծակն իր քեֆին
 Նստած՝ մեկ՝ քթին, դնչին, անկաջին
 էնպես էր զարբում, որ հոգին հանեց:
 Առյուծի ճարը հենց որ կտրվեց,
 Պարկեց գետնի վրա, սկսեց գոռալ,
 Զանն առել էր ցավն, ի՞նչպես լար իր հալն:
 Դեմն ատամներն էր նա զրճաւացնում,
 Դեմը գետինը շանգոում ու պոկում:
 Գոռոցն ընկել էր մեշա, ձոր ու սար,
 Թե, ոտ ունեցողն հո սասանահար
 Դլուխն առել, կորչում՝ լալով, դողալով:
 Հենց բռնեա մեշեն բռնած՝ կրակով
 Վառւում ըլի, կամ ջրհեղեղ գալիս:
 Նոր հասած ետին վերջը աշխարթիս:
 Բայց ո՞ւմ հունարն էր էսքան դալմաղալ
 Մոծակին, որ չի կարաց դիմանալ:
 Առյուծն սկսեց գոռալ, մռնշալ,
 Գետնի վրա շոքիլ, նրան մեղա գալ:
 Խնդրեց, որ իրան հանցանքը բաշխի,
 Ու մեջըները հաշտություն ընկնի:
 Մոծակն առյուծի հալը տեսնելով,

Մեղքն էկավ, հաշտվեց, նրան ներելով,
Զիգրը հանած ու սիրտը հովացած,
Թշնամուն էնպես քարովը տված,
Ընկավ սարեսար՝ ինքն իրան բերնով
Պատմեց իր արածն, գլուխը գովելով։—

ԱՐՏՈՒՏԸ ԻՐ ԶԱԳԵՐՈՎԸ ՈՒ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԸ*

Առակ է ասած։— Ընկերիդ խոսքին
Հավատա՛, էլի պինդ կա՛ց քո բանին։
Շատ դրուստ խոսք է, օրհնվի բերանն,
Որ էս ասել ա՛ն բաս լսե՛նք առական։
Գարունքն որ բացվեց, Ղրերն քաղցրացան,
Սար ու ձոր ծաղկեց, դաշտք ու անդաստան
Իրանց զարդարանքն հաքան, զուգվեցան։
Մաղիկ, հոտ ու հով ամեն տեղ առան։
Ամենն էլ ուրախ ձեն ձենի տվին,
Արջը մերումը, ձուկն ծովի տակին,
Ղշերն հանդերումն, սարերի գլխին
Իրանց արևի վրա խնդացին։

Զգիտեմ՝ կամո՞վ էր, թե հենց զոռով.
Մեկ արտուտ թռչուն քեֆին նայելով.
Թռչում էր, գնում, ման գալիս սիրուն,
Էլ չէ՛ր մտածում, թե էկել էր գարունն։
Քիչ էլ որ մնար, պետք էր անց կենար։
Վերջը նրա էլ բնությունը քաշեց,
Սիրտը ազեց, որ որդոց մեր դառնար,
Զագերն եղևին քցեր ու ման գար։
Ղշին ի՞նչ պետք էր շատ մեծ թաղարեք,
Ո՛չ տուն կուզի նա, ո՛չ մեծ թանթանեք։
Բուն դրեց հարդումն, ձու ածեց, նստեց։
Մեկ քանի օրից հետո ճուտ հանեց։

* Արտուտ զշին աշխարհաբար չորանխարովկ են ասում։ Մտի նման, բայց
գլխին մեկ սուր քաթուղ ունի, ու հետ ածելիս՝ փոքր թռչում ա, էլ եղ վեր գալիս, նստում։
Բունը միշտ հարդի միջումն ա դնում։ Ման. ճեղ։

Յորենը հասավ, հնձի վախտն էկավ,
Բայց ձագերի դեռ օրը չհասավ,
Որ թռչին, գնան, ուտելիք ճարեն,
Մորն էին նայում, կուտ բերի, ուտեն:
Մեկ օր էլ որ մերն բնիցն հեռացավ,
Խրատ տվեց նրանց, ու էնպես թռավ:
«Մնա՛ք բարով՝ ասեց՝ իմ ազիզ որդիք,
Կացե՛ք դուք էստեղ, նաբաթ ա՛ մարդիք
Թե գալու ըլին, որ հարդը հնձեն,
Իմացե՛ք՝ նրանք ինչ խոսին, ասեն:
Ու ինձ ասեցե՛ք, ուրիշ տեղ ճարեմ,
Հմիկ գնում եմ, որ պաշար բերեմ»:

Հենց նա դուռ գնաց, հարդի տերն էկավ,
Յորնին մտիկ արեց ու որդուն ասավ:
«Հարդը հասել ա, դու էլ ես տեսնում,
Հասկի ճիթը կախ մեր ցորնի միջումն:
Էլ վախտ չի կորցնես, էքուց կզնաս,
Մեր բարեկամներին իմացում կտաս,
Որ գան մեր հանդը, մեզ քոմակ անեն»:

Հենց խեղճ ձագերը իմացան էս ձենն,
Լվլվացին ու անասա վլվլացին:
Ա՛խ՝ ո՞ւր ես մեր մեր, ի՞նչ տեղ՝ ասեցին.
Արի՛, դու հասի՛ր, ա՛խ՝ մեր հավարին»:

«Ի՞նչ ա պատահել», մերը հարցրեց:
«Ի՞նչ պետք է ըլի, հանդի տերն ասեց,
Բարեկամներին որդին գնա, կանչի,
Որ էքուց հարդը հնձվի, պրծնի»:
«Էլ ոչինչ չասե՞ց», մերը հարցրեց:
«Էստուր համար դուք հեշ դարդ մի՛ անեք:
Թո՛ղ լիսը բացվի, հետո իմացե՛ք:
Էս ձեր կերակուրն, կերե՛ք, կշտացե՛ք,
Որդիք, ու պարկինք: Դուք հաց կերել չեք»:

Ինչպես որ էլավ, նրանք կտկտացրին,
Գլուխ գլխի տված՝ մոր թևի տակին
Կուշ էկան ու շուտ աչքը խփեցին:
Օրը լուացավ, բարեկամ չէկավ,
Ղուշն էլի պաշար բերելու թռավ:

Ու խեղճ երկրագործն էլ իր հանդն էկավ:
Ժաժ <եց> գլուխն, որդուն էլ ասավ:

«Հետու բարեկամն, մոտիկ սուգականն
Խոնչպես մեկ կըլին՝ որդի՝ սիրեկան:
Աստծու անունը տո՛ւր, էքուց գնա՛,
Հորախաչորդ ու մեր խնամուն ասա՛»:—

Ղլվլոցն ընկավ մեր ձագերի մեջ:
էլի իրանց մորն ձեն տլին՝ որ հենց
էն սհաթին եղ գա, իրանց ճար անի:
«Ա՛խ՝ մեր աղիկ մե՛ր՝ արի, ա՛խ՝ արի՛:
Աղգականներին որդին գնաց բերի»:

«Հե՛չ ձեն մի հանե՛ք», մերն պատասխանեց:
«Մի էլ վախենաք ամենեկին հեչ,
Աստված հիշեցե՛ք ու էս տեղ կացե՛ք.
Թո՛ղ օրը բացվի, հետո դուք տեսե՛ք,
Աղգականն էլ իր դարդը կունենա:
Մուխանաթ մարդի մհանեն շատ ա:

Երրորդ անգամը տերն իր հանդն էկավ:
«Ամա՛ օյին են գալիս մեզ», ասավ:
Շա՛տ բարի՝ էս թո՛ղ մեզ խրատ ըլի,
Որ ումուղ շանենք էլ ուրշի խոսքի:

Ու մեր սրտումը լավ տպավորենք:
Որ մարդիս ախպելն, բարեկամն ինքն ա,
Գնա՛՝ սի՛րելի՝ մոյդ ու քվերդ ասա՛,
Որ մանգաղն առնին, էքուց հանդը դան,
«Վա՛յ նրանց՝ որ այլոց ապով կմնան»:—

Արտուտն որ լսեց, ձաղերին կանչեց
«Հիմիկ վախտն էկավ, որ գնանք», ասեց:
Ձագերն էլ իսկույն մոտ էլան գլխին,
Առաջին անգամն թևերը բացին
Ու մոր եղևիցն ինչպես որ էլավ,
Հանդիցն դուռ էկան, քիչ քիչ բարձրացան
Ու թռուլով, ու ճովղալով
Ու ծլվլալով, ու ճթճթալով

Ծվալով, գվալով

Արտի վրովը գնացին, անց կացան,
Հասան ամպի տակն, աչքից հեռացան:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

ԳԺՈՒԹՅՈՒՆ—ԿԱՏԱՂՈՒԹՅՈՒՆ—ՏԵՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԶՎԱՐՃՈՒԹՅՈՒՆ
ԶՆՆԿՈՒԹՅՈՒՆ—ՓԱՌԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԺԱՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՆԱԲՅԱԶՈՒԹՅՈՒՆ)

Պարապ մարդն էլ, աշխատավորն էլ՝ եթե փող ունին ու ժամանակ, կուզեն՝ որ մի քիչ ֆիքրները ցրվեն, կամ քեֆ անեն։ Առաջինն էնդուր համար՝ որ չի՝ գիտի՝ թե ի՞նչպես իր ժամանակն ու փողը բանացնի, երկրորդը՝ շունքի շատ աշխատելուցը զորությունը հատնում ա։ Մինն կուզի՝ որ ժամանակը կորցնի, մյուսը՝ դժա ավելի զորություն ստանա, որ լավ աշխատի, էս պատճառով են ամեն ազգի միջում էնքան բաներ լիս ընկել, որ մարդ տեսնելիս՝ կամ ժամանակն անց կացնի, կամ սխրտը ուրախանա— ինչպես կոնիլ տալը, մուշտակոնիլը, գոմշակոնիլը, քարակոնիլը, ջիրիդ խաղալը, հավ կուլացնիլը, թուղթ խաղալը, պար գալը, ծովակոնիլը, նարդին, դժա շատ խաղեր՝ որ ո՛չ թիվ կա, ո՛չ հեսաբ։ Սրանք բոլորն էլ էնպես մարդկանց համար են սահմանվել, որ չգիտեն, թե ի՞նչ անեն։ Էն հո չե՛մ ասում, որ շատն էլ գիտով ու քնով ա իր ժամանակը սպանում։ Էդ թո՛ղ մնա։

Մասխարություն անիլը, ափեխցփեխ խոսալը՝ վաղ ժամանակից սկըսած՝ էն հին ազգերի միջումն էլ կարւ չույնք, հոռվմայեցիք՝ որ էնքան լուսավորված էին, հաց չէին ուտիլ, եթե մոտըներին էնպես մարդիկ չըլեին, որ հայվարա խոսային, մասխարություն անեին, ուրիշ մարդի թահւ խոսային, որ հաց ուտողների քեֆը գարւ։ Աթեն քաղաքումը մեկ ժողով կար, ուր որ 60 ընկեր էին. նրանց գործն էուպես մասխարությունն էր։ Ալեքսանդր Մակեդոնացու հերը՝ Ֆիլիպպ, որ ինքն էլ էնպես մասխարեք իր դռան ուներ, նրանց 1000 (հազար) մանեթ բաշխեց։

Սրանից դարու հունաց միջումը էնպես փորի եսիր մարդիք էլ կային, որ իշխանների տներումը հենց էնդուր համար էին կենում, որ նրանց սիլլա խփեն, գլխըներին ջուր, ախպ ածեն, կմճթեն, քթըներին հուփ տան, վիզըներին խփեն, միրքըներիցը ձգեն, ու նրանք էլ ուլի պես մկկան, իշի

պես զուան, ձիու պես խրխնջան, որ անողի քեֆը գար, էնքան անարգ էին էսպէս մարդիքը, որ մեկ փոր հացի խաթեր, ինչ որ անում էին, շէին նեղանում, այլ միշտ ծիծաղում, քացի քցում, տրտինգ անում:

Դիոնիս Սիրակուսացի թագավորի մոտ էնպեաները կային, որ շունքի խնքը լավ չէր տեսնում, սրանք էլ հացի, ամանի, կերակրի վրա էնպես ձեռն ածելով էին շարժում, որ թագավորն հենց իմանա՝ թե իր աչքը լավ ատեսնում:

Հռովմայեցիք, մանավանդ կնանիքը՝ էնպես մարդիքն էին սիրում, որ քոռ լինեին, քաշալ, շիւ, քոսա, կարճ, հաստափոր, երկարաքիթ: Էսպէս մարդկանց համար հատուկ բազար կար, ու բազի անգամ մեկ էսպեսին հաշար մանեթ էին տալիս: Էստուր համար շատ մարդիք իրանց երեխանց ոտ ու գլուխը՝ էնպես կապում, հուփ էին տալիս, որ էսպէս այլանդակ ըլի ու նրանց ծախեն, դատում անեն: Հելիոգաբալ կայսրը մեկ օր իր սուփրի վրա՝ հաստափորի, քաշալի, շիւի, կաղի, խլի ու սևի էր ղոնաղ արել. ամեն մեկիցը ութ հատ:— Շատ թագավոր ու իշխան հա՛ էսպեաներին միշտ հետընդն էին ման ածում: Շատը էս օր էլ ունին: Հիմիկ էլ որ հարսանքում, մեջլիսում, էսպէս բաներ անում են, էն ժամանակիցն ա մնացել:

Էսպէս մասխարա ու շախաշի մարդիքը շատ անգամ կոպիտ, ախմախ էին, շատ անգամ էլ էնպէս սուր, խեւացի, որ թագավորի, վազըրի, իշխանի էնպէս խոսք էին ասում, որ նրանով խելքի էին գալիս, բազի անգամ էլ՝ էնպէս խոսքի ջառմեն իրանք էին քաշում: Ինգլիզ թագուհի Էլիսաբեթի դռանը մեկ շատ շաթուքասան յարամազը կար: Մեկ օր թագուհին հարցնում ա.— Պասի, ի՞նչ խաբար ես բերում ինձ համար քաղաքիցը, էլի իմ մեղքի դավթարը պետք է կարդա՞ս:— Է՛հ, ձեր Մեծությունը,— պատասխանեց մասխարեն,— ի՞նչս ա գնում էնպէս բանիցը խոսամ, որ սաղ քաղաքըն ա նրա վրա խոսում:— Մեկ էսպէս ինգլիզ մասխարա էլ էկավ

Ֆրանցուզի թագավորի մոտ: Թագավորը տարավ նրան իր պատկերի զալը ու Քրիստոսի պատկերի առաջին կանգնած, նրան ցույց տվեց. թե նա ճանաչում ա էն պատկերը, թե ո՛չ:— Չէ՛, ձեր Մեծությունը,— ասեց:— Էս միջի պատկերը Քրիստոսին ա,— ասեց թագավորը, աշու կողմինը Պապինն ա, ձախու կողմինը իմը:— Շատ շնորհակալ եմ,— ասեց մասխարեն,— որ իմ աչքս բաց արիք. շունքի ես լսել էի, թե Քրիստոս երկու ավազակի միջի խաչվեցավ, հիմիկ իմացա՝ թե էն ավազակները ո՞վ են:

Շատ երեւիլի ա կարճիկ մարդկանց հարսանիքը, որ մեկ թագավոր իր դռանը՝ քեֆի խաթեր անիլ տվեց: 1710 թվին էր՝ որ երկու կարճիկ (թզուկ) հարսն ու փեսա՝ մեկ իրեք ականի կառնթում նստած՝ քաղաքումը ման էին գալիս, որ ղոնաղներին կանչեն: Կառնթի առաջին մեկ ձի էր լծած,

վրիցը չալ չալ ճոթեր կախ, երկու ձիավոր էլ առաջներին էին գնում: Մյուս օրը հարսն ու փեսա գնացին ժամը՝ որ պսակվին. նրանց մարշալը (հարսանքի զխավորը) էլի մեկ կախճիկ էր, ձեռի գավաղանը ճոթով, աղլխներով զարդարած: Առաջներին սա էր գնում, հետո հարսն ու փեսա, հետո թագավորն ու իր բոլոր մեծամեծքը ու 72 կարճիկ, մարդ ու կնիկ, որ շատը 1000 վերստ ավելի տեղից բերել էին, որ էս հանդեսումը գտնվին:

Նրանց զլխի թագը թագավորը ինքն էր բռնել, Հարսանիքը մեկ մի-նիստրի տան էր: Կարճիկների շորերը բոլորը ֆրանցուզի շոր էին: Հարսը մեկ սեղանի վրա էր նստած, փեսեն՝ մեկ, պլիւնների վրա կամար էին շինել: Մեկ կարճիկ մարշալ ութը կարճկի հետ կռներին աղլուխ կապած՝ ղոնաղներին ղուլուղ էին անում: Էնպես ուրախ էին նրանք, որ հենց իմանաս՝ թե աշխարհի թագավորությունն իրանցն ա: Թագավորն ու իր մեծամեծքը, էլլիք, տան պատերի տակին նեղ սեղանների վրա նստած՝ նրանց մտիկ էին անում, ու քեֆ անում: Մանավանդ որ սկսեցին պար գալ, աչք պետք էր՝ որ թամաշ աներ: Որի ոտներն էին ծուռը, որը հաստափոր, որը մեծ անկաջանի, որի պտոշները կախ, որը կուզ, որի շլինքը փորն ընկած: Մինչև 12 սհաթը գիշերվան էսպես քեֆ արին: Հարսն ու փեսի տեղը թագավորի իր օթախումն էր շինած: Կարդացողը կարծեմ՝ ինքն էլ կուզեր, որ էսպես հարսանընթին թամաշ աներ:

Շոալյությունն ու ժլատությունն էլ սպկաս գծություն չեն: Հռովմայեցիք՝ որ առաջ էնպես հասարակ էին ապրում, հետ ժամանակի, երբ որ խազինա ճարեցին, էնպես գժվեցան, որ Աստված հեռու տանի:

Մեկ իշխան մարդ թաղելիս՝ նրանց քրակոնվն էնպես էր, որ հագստը մարդ տեղն ու տեղը մնում էին, էսպես կոնվ ուրիշ վախտ էլ էին անում, որ խալիսը ուրախանա: Ինչքան շատ էր արին թափում, ինչքան շատ էլին ա՛խ ու ո՛խ քաշում, էնքան շատ էր խալիսը մխիթարվում, էնպես անսիրտ էին: Բայց թե ի՛նչքան էր սրա խարջը, ո՞վ կարա հետաքրքիր անիլ: Մեկ գերու գինը էն ժամանակը տեսներկու հազար մանեթ էր, ուրեմն թո՛ղ լսողը մտածի, թե 100 կամ 1000 մարդի գինը ի՛նչքան կըլեր:

Լուկուլ զորապետը հրամայեց՝ որ մեկ լիճ հանեն՝ որ միջումը ծովի ձուկը պահի: Էստուր համար սարեր ճղիլ տվեց, խանդակներ շինել տվեց՝ որ ծովի ջուրը ինքն իրան գա էն տեղ: Էնպես գժվել էին հռովմայեցիք էս ժամանակին, որ մեկ երկու ֆունտանոց ծովի ձկանը 200 մանեթ էին տալիս, առնում: Մեկ հռովմայեցի Հիբցիոս անունը՝ մեկ լիճ ուներ ձկան, որ տարենը չորս հարյուր հաղար (400.000) մանեթ էր նստում նրան, բայց խեղդ դհա շատ էր: Էս Լուկուլ զորապետին մեկ բարեկամ մարդ խնդրեց՝

որ հարյուր շոր տա թեատրի համար. նա հինգ հազար շոր տվեց՝ որ ջոկի, որը լավն ա, էն վերցնի:

Խալխին զանազան թամաշեք շահնց տալը՝ դառել էր նրանց համար խաղ: Էս անում էին, որ խալխի աչքին դուր գան: Պոմպեոս զորապետը հրամայեց՝ որ մեկ թեատրը շինեն: Մեջը բոլոր մարմառ արձաններով լի-քեն էր ու քառասուն հազար (40.000) մարդ կմտնեին: Հինգ, վեց օր իրար վրա զանազան խաղեր էին էստեղ ցույց տալիս, թրակոիվ, մարդակոիվ, խաղ են ասում, պար գալիս: Բաղի անգամ 600 ջորի, էնքան էլ ձի, էշ, մարդ՝ մեկ տեղ էին դուս գալիս: Գազանները կովացնելիս՝ 30 ֆիլ ու 100 առյուծ դուս էկան, ու բոլորն էլ իրար կոտորեցին:

Մեկ քանի ամիս խալխին քեֆ նշանց տալու խաթեր Սկավրուս անուն հռովմայեցի մի, էնպես մեկ թեատրը շինել տվեց, որ ութսուն հազար նստելու տեղ ուներ, իրեք հարյուր վաթսուն սյուն, մարմառից շինած, ու իրեք հազար պատկեր ու արձաններ կար միջումը: Հաղար տարի կարող էր մնալ, բայց հենց մեկ քանի ամիս անց կացավ, էլի քանդիլ տվեց: Մեկ հռովմայեցի էլ երկու էնպես կիսաթեատր շինիլ տվեց, որ մաշիններով կարելի էր պտտիլ, իրար կպցնիլ, ու էլ եղ հեռացնիլ: Արեգակի շողքը խաս ու դումաշով էին փակում, ու խալխին հովացնելու խաթեր՝ էնպես մաշիններ էին շինել՝ որ գինին, վարդաջուրը անձրևի պես էր կանգնողների վրա գալիս: Տրալանոս կայսրը՝ որ էնքան գովում են, հարյուր տասն իրեք օր իրար վրա կոիվ տալ տվեց, Տասը հաղար մարդ ու սրանից դհա ավելի անասունք, գազանք մնացին տեղն ու տեղը մեռած:

Մեկ նոր գործ ճարելիս, երևելի մարդիքը էնպես մեկ ճաշ պետք է տային, որ ութսուն հազար (80,000) մանեթ էլ ա նստելու իրանց: Էսպես մեկ հացկերութումը՝ հենց մենակ եգիպտոսիցը բերիլ տված վարդը տասը հազար (10,000) մանեթ էր նստում: Անվանին Հուլիոս Կեսար մեկ օր որ հաղթաթյունից եղ դարձավ Հռովմ, հինգ օր քաշեց էս հանդեսը: Ամեն մեկ հասարակ սաղդաթ վեց հարյուր, ամեն մեկ հասարակ մարդ՝ քսան մանեթ պարգև ստացավ: Բոլոր խարջը հարիր միլիոն մանեթից ավելի էր, բայց էլի իննսուն միլիոն մանեթ էլ՝ խաղինեն ածեց:

Սրանից եղը մեկ քանի շաբաթ իրար վրա՝ թամաշեք էր, որ տալիս էին: Ահագին խանդակներ էին փոքել, որ ինչպես ծովի վրա՝ կոիվ տան: Վերջը մեկ ճաշ տվեց, որ բոլոր խալխը հրավիրած էին: Քսան երկու հազար տան նստած՝ հաց էին ուտում. ամեն մեկ տան՝ տասը կարաս հենց գինի էր դրած: Շատ մարդ ոտի տակի մեռավ: Մյուս ուտելիքը թողանք:

Մեծ պատիվ էր էն ժամանակը՝ շատ ուտիլն ու խմիլն: Աղիզ պահած մարդիքը՝ գլխներին ոսկու թոզ էին ածում, որ դեղին մազ ունենան.

մաշկըները անգին մարգարտով ու ջավահրով էին կարած: Գլուխ, երես անուշահոտ ջրերով ու յուղով էին լվանում, շատ անգամ լեղանում էին միջումը: Հաց ուտելիս՝ էնպեսը կար՝ որ տասն անգամ շորերը փոխում էր: Մեկ փիլիսոփա մարդ՝ անունը Սենեֆա, որ էսպես բաներից պետք է հեռու կենար, ինչպես ինքն էլ գրել ա, որ մարդ քանի հասարակ ապրի, էնքան բախտավոր է, երբ որ մեռավ, հենց մենակ հինգ հարյուր սեղան եղ քցեց, որ ամեն մեկի գինը քսանը հինգ հազար մանեթ էր, էս ի՞նչ ահագին գումար ա: Տե՛ս՝ թե մյուս բաներն ի՞նչ կըլենին:— Ներսէն թագավորի կնիկը՝ ալֆեն օր հինգ հարյուր իշի կաթնում էր լեղանում, որ փափուկ մորթի ունենա: Կնանոնց մյուս զարդն ու զարդարանքն էլ չեմ ասում:

Բաղնսների վրա հո՛ւ անթիվ գումար էին խարջում: Գաւաւալլա կայսեր բաղնիսը էնպես հիանալի էր, որ բոլոր օթախները մարմառից էր շինած, ոսկե ջահեր ամեն տեղ. անգին արծառներ, էրծաթի լուլեքանցով էր ջուրը ներս գալիս, հազար վեց հարյուր մարմառի աթոռ կար շինած նստելու համար, ու քսան հազար մարդ միջումը կտեղավորվեր:

Դեռնկղիտաւնոս կայսեր բաղնիսի վրա քառասուն հազար քրիստոնյա գերի յոթը տարի բանել, երեսուն հազարը մեռել էին: Ամեն մարդ կարող էր լեղանալ: Էնքան սոխախ ու սներ կային, որ էլ թիվ չուներ: Փիլիսոփանքը իրանց տեղն ունեին, գիտունքը՝ իրանց, գրքատունը միջին գրքերով լիքը: Պատկերահանն ու ուրիշ ճարտարագործքը՝ իրանցը, մեջը պատկերներով, արծառներով լիքը, ու խալիսի համար էլ՝ էնպես էր շինած՝ որ միջումը կարեխին կռիվ տալ, թևատր խաղալ, պար գալ և այլն:

Ներսէն կայսրը՝ էնպես մեկ զաւ ուներ շինիլ տված, որ օջոռքն ու պատերի կեսը՝ նրա սեղանի վրովը՝ երկնքի պես պտուտ էին գալիս, որ տարվան չորս ժամանակը ցույց տալիս. ամպը գոռում էր, անձրևի ու կարկտի տեղակ՝ անուշահոտ վարդաջուր էր վեր թափում: Հեղիոգաբալ կայսրն էլ էնպես մեկ զաւ շինել տվեց, ամա անուշահոտ ջուրը՝ էնպես սաստիկ էկաւ՝ որ մեկ քանի ղոնաղ՝ հոտիցը խեղդելեցին: Էս տխմարը՝ իրան օթախիցն սկսած՝ մինչև էս զաւր, որ հենց բռնիր՝ թե հինգ ոտ ճամփա չէ՛ր ըլիլ, ու միշտ կառնթով էր գնում, գալիս, բոլոր ճամփեն ոսկեփողի էր շաղ տվել, որ ոտը գետնին չդիպլի: Նրա սեղան, աթոռ, սնդուկ, ու բոլոր տան հաշաթները՝ ոսկուց էր շինած: Շորերը անգին ջավահրով կարած, բայց էլի, մեկ շորը՝ երկու անգամ չէ՛ր հագնիլ, մեկ մատանիքը՝ երկու անգամ չէ՛ր դնիլ: Ինչ թախում ուներ, ոսկուց էր, ու ամեն իրիկուն, ինչ ամանի վրա ու ընչով որ հաց էին կերել, բոլորը ղոնաղներին ու ծառայիցն էր բաշխում: Իրան սաղաթներին էլ էր՝ էս ամաններիցը, կամ ջավահիր, կամ մեծ գումար բաշխում: Նրա ձկան լիճը՝ վարդաջուրով էր լիքը: Կալ ձկները չէին ուզում,

ամա ինքն էնպես էր ուզում, ի՞նչպես պետք է անեին: Նրա խանդակները՝ ծովի կռիվ տալու համար, գինով էր լիքը:

Նրա ճաշին էնպես կերակրենք էին գալիս սեղանը, որ ամեն մեկը երեսուն հազար մանեթ էր նստում: Բոլորը էնպես դշերի լեզվիցն էր շինած ըլում, որ հեռու երկրներից էին կալնում, բերում, կամ նրանց ղղիցը, որը բլբլուլի լեզվից էր, որը ֆաղանի, որը սիրամարգի, որը փափագեթի, որ Հոռվմ էր գտնվում: Շատ անգամ նրա շներին բաղի ջիզյար, ձիանոնցը՝ շամիչ էին ուտացնում, ձիանը լավ ֆոնշացնում, չէին ուզում, ամա տներն էնպես էր ուզում: Ղոնաղ մարդ ու կնիկ ի միասին էին նստում, մեջըներումը առյուծ էր կապած ըլում, կամ դափլան, ատամները հանած: Շատ անգամ նոքարներին մեծ ծեծ կարասներ էր բաշխում, ամա մեջըները օձ ու կարիճ լիքը: Բավական <է> հին ժամանակիցը, նոր ժամանակիցն փոքր պատմենք:

Մեծ մոգուլն կամ Հնդստանու կայսրը՝ երբ էն հարուստ երկրները առավ, էնպես փառքի մեջում էր կենում, որ չի՛ լսված: Ավրենգ Չեբ կայսրը չափը կորցրեց, էնպես էր նստում, վեր կենում: 1647 թվին մեկ միլիոն սալդաթ՝ մենակ իր փողովն էր պահում, ուրիշ տեղից չէ՛ր վերցնում: Հինգ հարյուր ավելի ֆիլ ուներ կռվի համար: Էս ֆլերի նստելու տեղերը՝ արծաթից, ոսկուց ու ջավահրից էին շինած:— Էնքան ոսկե, արծաթե, մարգարտակապ, ջավահրաշեն յարաղ ասպաբ կար նրա խազինումը իրար վրա ածած, որ հեսաբի տակ չի՛ կարելի քցել:— Ագրա քաղաքումը՝ մեկ ոսկեշեն բրջի միջում՝ հարյուր ութսուն միլիոն մանեթի՝ մենակ ակնեղեն ու ջավահրեղեն կար, ֆլի, ուղտի, ձիու և այլն ձևով շինած: Վաթսուն միլիոն մանեթի՝ նրա տան՝ ոսկեշեն ու արծաթեշեն հաջաթներն էր: Երեսուն ու վեց միլիոն մանեթի՝ նրա տան փարդեքը, խալիչեքը և այլն: Տասն ու հինգ կես միլիոնի՝ նրա բամբակե հանդերձեղենը: Քսան միլիոնի՝ նրա ձիու, ֆլի յարաղը, դաջարեքը և այլն: Հիսունը հինգ միլիոնի՝ նրա թուր, թվանքը, մզրախը, թամբը, օրզանգուն, լգամը — ութսուն հազար ձեռագիր գրքերը քսան միլիոնի: Մյուս մանրամասը բաները թողանք, հենց էս հեսաբ անենք, ջամը կանի՝ իրեք հարյուր ութսուն ու վեց ու կես միլիոն մանեթ: Էսքանը դեռ մեկ քաղաքում ուներ, բաս մյուս քաղաքների խազինեն ինչքան կըլեր. բաս նրա տները, բաղերը, չունքի էսքան բաները հենց էնպես անօգուտ ածած էին, ու միմիայն փառքի համար էր: Էս անպիտան թագավորը թախտ ունենալը խիստ շատ էր սիրում: Շատն ուներ, ամա նրանց միջին մեկը կար սիրամարգի ձևով շինած, ոսկեկուռ ու ջավահրապատ՝ ու նրա դինը յոթանասուն ու հինգ միլիոն մանեթ էր:

Իր ծննդյան օրը մարդամեջ էր դուս գալիս էս կես Աստվածը, թե ի՞նչ թաղարեքով, ի՞նչ փառքով, թո՛ղ մտածողն իմանա: Մեկ թանկագին վրանի միջում՝ մեկ կշիռ էր կախ տված. էս կշեռքի թայրը զուտ ոսկուց էր շինած ու ջավահրապատ: Կայսրը ակնով, ջավահրով զարդարված՝ դուս էր գալիս ու իր մեծամեծքը առաք, փառաք առաջն էին գալիս: Կշեռքի մեկ թայումն ինքն էր նստում, մեկ թայումը տոպրակներով լիքը ոսկի ու արծաթ. էս վերցնում, տեղը անգին քարեր ու զուտ ոսկի էին դնում, էս էլ վերցնում, տեղը զառ ճոթեր, հաց, մեղր ու եղ էին դնում, որ թագավորի ծանրությունն իմանան, էս ինչ որ թագավորի հետ կշռել էին, պետք է խալխի միջումը բաժանեին,— բայց սուտ — աչքըները թող էին փշում ու բոլոր ուստությունով դրադ քաշում: Բանի միտքն է՛ս էր, որ իմացվի, թե կայսրը էս տարի դհա ավելի ծանրացել էր: Էստուր վրա խալիսը ծափ տալիս՝ քեֆ էր անում.— էս որ պրծնում էին, էն ժամանակը թագավորը թախտն էր վեր ըլում ու ոսկե ամաններով բաղամ, ընկույզ ու զանազան պտղներ բոլոր ոսկուց շինած բերում էին առաջը: Թագավորը իր ձեռովը ցրվում, իր մեծամեծքը հավաքում էին: Տեսնողը կամ լսողը կզարմանա, թե էս ի՞նչքան առատություն էր, բայց սուտ — բոլորն էլ փուշ էր, բարակ տրծաթից շինած ու երեսըհանց ոսկեջրած, էնպես որ մեկ եվրոպացի հե-սաք ա արել, հաղարը՝ հարյուր ոսկի չաժեր: Էնպես էին կենում Հնդստա-նու թագավորքը, որ հիմիկ փչացել, գնացել, երկրներն էլ ինգլիզի ձեռին է մնացել: Ո՛ւր թողանք Ամերիկու, ասիացվոց մյուս թագավորաց հարստ-տությունն ու փառքը, բայց ով աշխարհիցս մեկ բան տանի հետը, թող նա պարծենա:

Հիմիկ Եվրոպիոցը իոսանք: Գոռոզն վալլենշտեյն՝ որ Ավստրիո թա-գավորի զորապետն էր ու երեսուն տարի նեմեցի երկիրը կռիվ տալով քան-դեց, որ լուտերի հավատը կործանի ու կաթոլիկի օրենքը հաստատ պահի, շունքի նեմեցի շատ փայլ լուտերական էր դարձել, էս զորապետը՝ որ իր թագավորին էլ սայմիշ չէր անում, երբ իր գործը թողեց, էնպես տներ, ամարաթներ շինել տալ տվեց, որ նմանը չկար: Մենակ իրեք հարյուր ձի ուներ գոմումը կապած. բայց ի՞նչ գոմ, մեկ հոյակապ ամարաթ: Ախոռ-ները մարմառից էր. միջումը շաղրվաններ. տակը պղնձից շինած: Օտը հարյուր տեսակ կերակրից պական չի՝ պետք է ըլեր նրա ճաշը: Վաթսուն ագնվական տղա՝ մախմուռ ու ոսկեթել շորերով զարդարված՝ նրա օուփի վրա դուլլուղ պետք է անեին. հիսուն թիկնապահ սալդաթ նրա տան դա-րավուն էին: Նոքարներին, ֆառաշներին, նրանց հաքուստին հո՛ էլ խելք չի՝ հասնիլ: Կայսեր դռանը էնքան չկար:

Քանի դեռ երկրորդ անգամը էլի զորապետությունը չէ՛ր ստացել,

տարին չորս հարյուր հազար մանեթ եկամուտ ունեւ: Էն ժամանակին անթիվ գումար էր էս: Ինչ ժամանակ որ թաքար թագավորի ղոնշունը ձեռի տակն առավ, Փրագ քաղաքիցը դուս գալիս՝ հետն ունեւ տասնըչորս վեց ձիանի կառեթ, քառասուն ազնվական, հարյուր քսան ծառա, տասը բալաբանչի, բալաբանները ոսկուց շինած: Բոլորը իր գլուխը շհանց տալու համար էր, լունքի ինքը կաշի շորը հաքին, կարմիր արեն ուսին քցած՝ էնպես էր նրանց առաջին ձիու վրա գնում: Զորս քամերդեր իրանց փաթերովը՝ միշտ պետք է նրան ծառայեին:

Նրա մարդիքն էլ սկսեցին շռայլութուն անիլ: Մեկ պոլկովնիկ օրը յոթանասուն տեսակ կերակուր էր ուտում: Սալդաթները գինով ու պիվով էին ջանները լվանում: Էս անօրենները փոքր ժամանակի մեկ միլիոն ու կես մանեթ թալանեցին, որ էն ժամանակը անթիվ գումար էր ու չէին գիտում ամբարտաճանութունից՝ թե ի՞նչ անեն: Էն թագավորները՝ որ ուզած փողը չէին կարում նրա աֆիցերներնրին տալ, պետք է գեղեր բաշխեին նրանց, ու մեկն էլ ա չէր կարում նրանց առաջին ծպտալ: Նրա ամարաթի մոտ՝ մեկ սել չէ՛ր կարող անց կենալ, մեկ բարձր ձենով խոսք չէ՛ր լսվիլ, էստուր համար դարավուլ էր կանգնած: Մեկ թագավորի որդի էկավ՝ որ նրան տեսնի. քեֆ շհանց տալու խաթեր՝ հրամայեց՝ որ երկու դասթա ղոնշուն իրար հետ կովին. շատը մնացին մեռած: Սա էլ էնպես արեց, ինչպես մեկ Հնդստանու թագավոր, որ՝ մեկ եվրոպացու խաթեր, որ նրան մեկ քանի շուշա ոռմ էր բաշխել, հրամայեց՝ որ իր մարդիքը կռիվ բաց անեն. շատը մեռան. եվրոպացին խնդրեց, որ կռիվը վերջացնի ու էն խեղճերին խնայի, թագավորը պատասխանեց.— ի՞նչ կա որ, սրանք իմ ռահաթն են:

Իշխանն Պոտեմկին՝ էկատերինե թագուհւո սիրելի գորապետը չորս ամսումը մեկ միլիոն, երկու հարյուր հազար ռուբլի էր խարջել, մենակ ճաշի վրա: Նրա հասարակ ճաշը ութ հարյուր ռուբլի էր նստում. նրա ստերլիտ ձկան կերակուրը՝ որ շատ սիրում էր, իրեք հարյուր ռուբլի: Մեկ բալուն հինգ, վեց ռուբլի էր տալիս, թեև ինքը չէր ուտում, ամա շատ անգամ սաղ ծառը առնում էր:

Էսպես բաներում ինգլիզները դհա ղոշաղ են:

Կարլ Հինգերոդը ինգլիզի թագավորը՝ իր փառքը հաց տալով էր ուզում իմաց անիլ: Նրա ամարաթումը՝ օրը ութսուն ու վեց սեղանի վրա հաց էին ուտում: Իր սեղանի վրա քսանութ տեսակ կերակուր էր գալիս, թագուհւո սեղանի վրա՝ քսանը չորս. չորս մյուս սեղանների վրա՝ տասնըվեց. մյուսների վրա էսպես կարգով, որը շատ, որը քիչ. ու տասնիրեք վերջի սեղանների վրա, ամեն մեկին, երկու երկու տեսակի Գինին ու պի-

վոն ջրի պես էր գնում: Տարին նրա տանը մասրաֆ էր ըլում: Հազար հինգ հարյուր եզը, յոթը հազար ոչխար, հազար երկու հարյուր աշուռ, իրեք հարյուր գոշի, չորս հարյուր ֆորթ, յոթը հազար գառը, իրեք հարյուր խոզ: Մյուս բաները թո՛ղ մտածողն իմանա:

1470 թվին Գեորգ Ա<ռաջինը> Յորկ քաղաքի եպիսկոպոս նստեց: Էնպես էր սովորութիւնը՝ որ նոր տեղ ճարողը՝ պետք էր հաց տար: Ինչքան ինգլիզի իշխան մարդ կար, էս օր էստեղ կառավարիչ էին: Հազար ծառա, վաթսուն երկու աշպաղ, հինգ հարյուր տասնը հինգ սպասաւոր էին կարգել: Էս մեկ հաց տալումը մսխվեցավ. ութսուն եզը, հազար ոչխար, իրեք հարյուր խոզ, էնքան էլ ֆորթ, իրեք հազար բաղ, երկու հարյուր վերի էծ, չորս հարյուր պախրա, իրեք հարյուր սիրամարգ, վեց հարյուր կոռնգ ու ֆազան, հազար ջրի դուշ, չորս հազար սիպտակ ալապստրակ: Ձուկն ու գինին, պիվոն չքցենք. հազար հինգ հարյուր պիրոդ (բաթա), հինգ հազար չորս հարյուր աման՝ հենց ժիւն ասած՝ կերակրիցն էկավ սեղանը:

Տասնըհինգ տարի չի՛ ըլիլ՝ մեկ երեւելի կնիկ՝ ինգլիզի թագավորի որդուն իրիկնահաց տվեց. ամեն բանն էն կողմը դնենք, հացը որ կերան պրծան, իրեք հազար մանեթի՝ մենակ միրգ մեջ բերին:

Ասենք՝ թե էս բաները փորի ու աշքի համար ա, էլի մեկ բան ա, ամա լսողը ի՞նչ կասի, որ իմանա՝ թե լուսավորյալ մարդիքը շան համար էլ են խարջ ընկնում: Լսող՝ ի՞նչպես ես կարճում, ինչ կուզե որ անգին շուն ըլի, մեր միջումը ո՛վ նրան տասը մանեթ կտա, կառնի: Տասը մանեթ — մեկ արջի մեկ օր մեկ մանեթ տվի, մինչև էս օր էլ սիրտս ցավում ա, ամա հիմիկ անկաջ անենք, թե շներն ի՞նչ թագավորութուն են անում: Մեծ Ֆրիդրիխ Պրուսսիո թագավորը մեկ սիրեկան շուն ուներ, որ սատկեց, վրեն մարմառից քար քաշիլ տվեց: Էս ո՛չինչ. սա հլա թագավոր էր, բայց ի՞նչ անենք, որ բազի ինգլիզ մեկ շանը երկու, իրեք հարյուր մանեթ ա տալիս, առնում: Մեկն էլ ըլի, գլուխը քարը, շատը էսպես թանկագին շներիցը՝ ամարաթներ ունի լիքը: Հերցոգ Ռիխմոնդի շների ամարաթը վաթսուն հազար մանեթ նստեց: Ռեդֆորդ իշխանի շների ամարաթը՝ չորս հարյուր հազար մանեթ: Թովկեյ իշխանի շների ամարաթը մեկ մեծ քաղաքի չափ կա. էնքան շուն, ու էնքան նոքար կա մեջընեւումը: Շատ մեծ գրաֆ, իշխան՝ ուրիշ տեղ էնպես տուն չունի, որ միջումը կենա: Ֆորսիցը եղ դալիս, հատուկ բաղնիս ունին, ու նրանց միջումը լեղացնում են: Ինչ զարդ ասես, կա էս տեղ:

Չի՛ պետք է մտածել՝ թե մենակ ինգլիզներն են էս պակասութունը գործում: Մեկ ֆրանցուզի իշխանի աղչիկ, շունը որ սատկեց, սուք նստեց ու ծանոթ, բարեկամք գնացին մխիթարելու: Մեկ նեմեցի իշխանի աղչիկ

էլ՝ էնքան էր սիրում իր շներին, որ նրանց համար ջոկ մատուտ էր շինել տփել, Շունը սանտկելիս՝ դագաղով, պատվով էին տանում, թաղում: Մեկ օր սրա մեկ շունը սատկեց, ու իր դարավաշների մեկը սուք չէր անում վրեն: Ասեղն առավ, նրա միսը ծակծակոտեց, ու տեղը վառած զմուռ ածեց, որ էրվի, կսկծա: Հայտնի բան ա, որ ողորմելիքն սուքի տեղ, ոտներն էլ էր քարերին ծեծում, գլուխն էլ, ամա էլ անկաջ անող չի՝ կար: Էս էլ քո լուսավորած, ուսումն առած մարդը: Ի՞նչ ուսումն, որ մարդի սիրտը դժոխք կըլի:

Շան սերը թողանք, հիմիկ ուրիշ բան խոսանք: Ո՞վ ա լսել թե քամու-զությունն էլ մարդի կգժվացնի. գինին, արաղը, հեսարի. ամա թամուզությունը, թամուզությունը:— Անգլիա՝ մեկ քանի տարի կըլի, մեկ մարդ կար, անունը Էդմունդ. էս պատվելին՝ էնքան տուն ուներ բռնած քրհհով, ինչքան ամիսը օր ունի, այսինքն երեսուն ու մեկ տուն: Ամեն տան թախումը ջոկ էր. շորերիցը բռնած գնաս կառավար, յորդան դոշակը, ծառեքը, աշխանեն ու ինչ որ տանը հարկավոր ա: Օրը մեկ տուն էր փոխում. շորերը հո՛ օրը հինգ վեց անգամ: Առավոտը կանուխ՝ վարդաջրով իրան լավ լվանալ էր աւալիս ու անուշահոտ կնդրկով, խնկով ծուխ տալ տալիս. հետո գնում էր բաղը ման գալու, շունքի ամեն տուն մեկ բաղ էլ պետք է ունենար. ուր հո՞վը նրա թեթև շորերի մեջը պետք է մտներ ու նրան հովացներ: Զմեռը շունքի էլ բաղը չէր կարող գնալ, ծառեքն էին նրան՝ փութսն առած՝ հով տալիս: Մեկ նուրբ քող ուներ շորերի վրա հաքած, որ վրեն թոզ չի՝ նստի: Առավոտը նհար անելիս՝ չալը մեկ ոսկե լուլով էր ծծում, որ թոզ չի՝ մտնի բողազը: Էստուց եղը կարդում էր: Գրքերն էլ թամուզության վրա էին խոսում, որ էլի առաջ ծուխ էր տալ տալիս, հետո ձեռն առնում: Ամեն ճաշի ութ տեսակ կերակուր էր նրա կերածը: Ամեն մեկ կերակուրը՝ մեկ ջոկ օթախում էր ուտում: Հենց մեկն ուտում պրծնում էր, տեղիցը վեր էր կենում, ձեռները լվանում, բերանն ողողում: Էսպես ութ անգամ էս հանդեսը օթատարում էր: Էստուց հետո էլի իր քողը քցում, պարկում էր: Գոշակը փուլկից էր շինած ու խտակ օղով լիքը: Վեր էր կենում թե չէ, էլի շորերն էր սկսում փոխիլ:— Մտը էկողիցը հեռու էր կանգնում, ու քողը քցած՝ նրա միջովն էր հետը խոսում, որ իրան շունչ չի՝ դիպչի: Ամեն մեկ դուս գնալիս՝ պետք է լեղանար:

Էլի էսպես մի՛ իմանաք, թե հազար տարի ապրեց, հիսուն տարուց եղը մեռավ: Մեր գեղըցոնց շատը հարյուր տասը, հարյուր քսան տարի էլ են ապրում ու կերածները, հաքածները հայտնի ա, թե ի՞նչ ա ու ի՞նչ աշխատություն ունին:

Հիմիկ էլ նաքյազության (ժլատության) գժերի վրա խոսանք:

Ժոն էլվես Ինգլիզը՝ որի հեր<ը> պիլո ժախող էր, մորիցը վեց հարյուր հազար մանեթ ժառանգեց մեռնելուցը եղբ, որ հենց բռնեա սովիցը մեռավ: Մեկ էաքան գումար էլ՝ քեռուցը մնաց նրան, անունը Հառվեյ էլվես: Սրան տեսնելու գալիս՝ մեկ ղոնաղխանում վեր էր գալիս, հին, կտրատված շորեր հաքնում, մուռտառ, կարկատած գուլքեք, ու էսպես էր գնում մոտը: էսպես նստում էին երկուսն էլ բուխարու առաջին, որ մեկ կտոր փեղ էր էրվում միջումը: Գանգատ էին, թե մարդիք չափիցը դուս փող են փշացնում ու շուտով քուն էին մտնում, որ ճրագի փող չտան: Ժոն գիտեր, որ իր քեռու մոտ փորացավ կրնկներ՝ թե սոված էր էկել նրա մոտը, առաջ փորը լավ պնդացնում՝ էնպես էր գալիս: Քեռին հենց իմանում էր՝ թե քիչ ուտիլ գիտի, էս չափավորության համար՝ նրան դհա ավելի էր սիրում: Նա որ իննսուն տարեկան դառավ, մեռավ, ու մեկ միլիոն ու կես մնաց Ժոնին:

Հենց քեռին մեռավ, Ժոն սկսեց լոնդոնումը որ տեղ որ մեծ մարդ կար, նրա հետ թուղթ խաղալ: Տանում էին, իսկույն տալիս էր, ինքն էր տանում, մեկն էլ ա չէր տալիս: Վերջ ժամանակի, դորդ ա, շատ նաքյաշ, ժլատ էր, ամա մեկ պարտքատերի էլ ա չէ՛ր ասիլ՝ փող տո՛ւր:— Առաջ ֆորսի ձիանք ու շներ էլ էր պահում: Սաղ գիշերը թուղթ էր խաղում, ու շորս հինգ սհաթին առաւոտը՝ ցեխ, տիլ կիւշորեւով գնում էր իր ֆորթերի առաջը՝ որ գեղիցը քաղաքն էին բերում,¹ որ ծախեն ու ղասաբների հետ անձրեւում, ցրտում կանգնած՝ մեկ գրողի համար ուզում էր արին վեր ածի: Ծամփա գնալիս՝ մեկ տեղ էլ ա չէր մտնիլ, որ փող չի խարջի: Մեկ քանի կտոր շոր հաց, մեկ քանի պինդ խաշած ձու ջիբումն ուներ: Զիուն խոտ չէր առնիլ, պատերի տակի վեր թափած կրճեմն էր նրա ջանը: Ինքն էլ հացի հետ ջուր կիւմեր: Նրա ծառեն, որ էլի նրա օրինակի մարդ էր, շորս սհաթին էր վեր կենում, ու կովերը կթում, իր աղի նհաբը պատրաստում, հետո շորը հաքնում, ձիանը թամբում ու գնում էին ֆորս, ֆորսից եղբ ձիանքն էր թիմարում, հացը քցում, ղուլլուղն անում, ձիանոնցը եմ տալիս, էլի կովերը կթում, հետո ութը ձիու համար դարման կոտորում — էլի տերը չէ՛ր բավական ու նրան պարապ շուն էր կանչում, որ նհախ տնդն էր փող առնում: էսքան ղուլլուղի համար՝ ողորմելին տարին քսանը շորս մանեթ էր ստանում ու աղի մահվան օրը՝ սաղ օրը սոված փորով դես ու դեն ման էր գալիս:

էսքան նաքյաղ մարդ էր էլվես, ամա շատ անգամ ահագին գումար էր փոխ տալիս ուրըշին: Մեկ անգամ ձի չափ գցելիս՝ որ Ինգլիզները շատ սիրում ու մարջով են չափ քցում, մեկին քառասուն երկու հազար մանեթ բաշխեց, որ տանի իր մարջը: Մեկ քահանայի հետ էր գնացել էն տեղ՝

առավոտը սհաթի օխտին: Խեղճ քահանեն էնպես էր կարծում՝ թե մեկ տեղ էլ ա նհար կանի, բայց դու ո՛չ մեռնիս: Հետո ֆիքր արեց՝ թե ճաշին էլ ա քաղաքումը մեկ տեղ կերթա, հաց կուտի, նհախ — չորս սհաթին քսահանեն՝ որ ճարը կտրվեցավ, ասեց՝ թե հավեն շատ փիս ա ու իրան նեղացնում ա: Էլվես իմացավ, որ ինչ խաբար էր, շիբիցը մեկ գաթա հանեց, որ հինգ ամսա կըլեր ու ուսելիս՝ գովում էլ էր անիրավը, թե հենց գիտես, թե երեկվան թխած ըլի. կեսն էլ քահանին տվեց:

Բայց էլի շատ թամուզ, արդուր ու կամակատար մարդ էր, նրա փողումը մեկ հարամ փարա չկար: Մեկ օր ֆորս անելիս, մեկը սաչմով նրա երեսին խփեց:— Աչքդ լի՛ս, պարո՛ն,— ասեց նա,— ես գիտեի, որ մեկ բանի պետք է խփեիր:— Մեկ քանի որբ պառաւնների խաթեր, որ նրան ո՛չինչ պետքը չէին, ամեն գիշեր հարյուր քառասուն վերստ ձիով Լոնդոն էր գնում իր գեղիցը, որ նրանց հալն իմանա:

Թե նա էսպես չէր խաբվել, չափիցը դուս կհարստանար: Շատը փողն առնում, մեծ շահ էր խոստանում ու վերջը մեկ կապեկ եղ չէր տալիս: Մեկ ֆաբրիկանտի վրա մենակ, հարյուր հիսուն հազար մանեթ կորցրեց: Մեկ գինի ծախողի վրա, որ նրան մեկ քանի շուշա գինի էր բաշխել, հազար հինգ հարյուր մանեթ կորցրեց: Գինին խմելիս ասում էր. «ղորդ ա, լավ գինին ա, բայց շուշեն ինձ վրա հարյուր քսան մանեթ ա նստել»:

Ո՛վ կհավատա, թե էնպես նաքյազ մարդը, էնքան մեծ սիրտ կունենար: Լոնդոնու մը սաղ քուչեքը նրանն էր, էնքան տներ ուներ, էն էլ Լոնդոն, ու էլի շինել էր տալիս: Մեկ մեծ ղոնաղխանա՝ որ նրանն էր, էրվեց:— Շատ լավ էլավ,— ասեց,— շատ լավ, սրա բռնողը մեկ կոպեկ էլ ա՝ ինձ չէր տալիս՝ ու չէի գիտում, թե ի՞նչպես ձեռք վերցնեմ նրանից: Ինքն էլ էնպես տան էր կենում, որ բռնող չէր պատահում: Շորերը միշտ մեկ հին բոխում կպահեր: Մեկ շինովի գլխի մազ (պերուք), որ մեկ ուզվոր դեն էր քցել, վեր կալավ ու երկար ժամանակ գլխին ուներ ծածկած: Իր շինովի մազը, որ պարլամենտը գնալիս ծածկում էր, չունքի որ ինքն էլ անդամ էր, երբ որ հնացավ, էլ չուզեցավ նորն առնի. իր մազն սկսեց ծածկիլ:

Իր գեղերի իջարադարների վրա հեշ թունդ չէր ու շատ էժան գնով էր տվել նրանց, բայց ինչ որ շինելու բաներ կային, իջարադարները իրանց քիսիցը պտի մխսեին, ինքը ձեռք չէ՛ր տալ: Հետին աղքատն ու ուզվորը էնպես խեղճ է՛ր ապրիլ, ինչպես <սա>, Մեկ անգամ ոտները քարովն էին դիպել ու խիստ շատ վնասվել, ջանից ընկել էր, էլի չէր ուզում հեքիմ բերել տա: Իր քեռորդին էնքան հորդորեց, որ մեկ հեքիմ բերել տվեց, բայց անիրավը մեկ ոտը նրան սաղացնիլ տվեց, մեկը ինքը ձեռն առավ:

ու ոչինչ չարեց, որ խարջ շատ չանի: Քոռաղաղինա իր ձեռն առած ոտը տասն ու չորս օր առաջ սաղացավ, քանց հեքիմինը:

Իր կենալու տեղը միշտ էն գեղումն էր ըլում, որ ամենիցը վասն էր, բայց նա էնդուր համար էր էնտեղ կենում, որ քաղաքը գնալիս դրոնափետի (շլաղբաում) համար փող չտա: Մեկ անգամ հենց էստուր խաթեր դոնափետի վրովը՝ գլուխը մահու տալով՝ անցկացավ, որ թե բռնել կամ իմացել էին, հոգին կհանեին, էն էլ ձմեռը, գիշերը, մո՛ւթ, ցո՛ւրտ դիւմաթ, Բայց ի՞նչքան ուրախ էր, որ մեկ քանի կոպէկ էս պատճառով եղ քցեց: Մեկ քանի սհաթ էլ՝ էս դիւմաթ գիշերը, որ ցուրտը դանակի պէս կտրում էր, ձին մեկ չափարի (դորի) մօտը կանդնացրեց՝ որ վրեն մնացած խոտի չոփերը կրծի, ու ինքը փող չի՛ խարջի սրա խաթեր:

Բայց էլի մեկ քանի թուղթ խաղացող ընկերներ պահում էր, էն էլ էնդուր խաթեր՝ որ ինքը շատ էր սիրում, ցած էին խարջում, ու ճրագլխի փողը իր քիսիցը չէ՛ր գնում: Քանի ծերացավ, էնքան նաքյազությունը ջանն առավ: Փանջարեքը թղթում էր, էլ շուշա չէր քցում: Մեկ օրանծերիս ուներ (որ էնպէս տուն ա, որ ամառ, ձմեռ՝ պտուղ, ծաղիկ՝ կրակով են հասցնում ու պահում), ձմեռն էս տեղ էր ման գալիս, որ փետի փող չտա: Իր իջարդարների հոգումը ցորնի հասկերը էնպէս էր հավաքում, ինչպէս մեկ աղքատ, սրանք էնպէս շուն էին, որ հնձիլիս բավական տեղը թողում էին:

էնքան հո ծերացել, մեջքը երկուտակվել էր, էլի ման գալիս, որ տեղ մեկ տաշեղ կամ ոսկոռ էր տեսնում, իսկույն կոանում, վերցնում, ջերն էր դնում, առաջինը վառելու խաթեր, երկրորդը՝ շան համար: Մեկ օր մեկ ծառ նի էլավ, որ մեկ ագռավի բուն քանդի, հետը տանի, չունքի անիրավություն ա,— ասում էր,— որ էս անպիտան դուռը էնքան փեղ փչացնում էր:— Հլա Աստուծո խաթեր մի մտիկ արա՛, թե էս դշերը ի՞նչքան չափիցը դուրս մեծ բուն են շինում, ու էլ չէ՛ն հոգում, թե ո՛րքան փեղ ա գնում:

Հազարիցը մի անգամ թե մօտը մարդ էր գալիս դոնաղ, ու նոքարը ձիուն խոտ էր քցում, ինքը թաքուն գնում, խոտն ախոռիցը քաշում էր: Վերջապէս չկամենալով, որ հեշ փող խարջի, ժամանակ առ ժամանակ մեկ ոչխար կառներ, մորթել կտար, էն վերջին թիքին էլ չէր կորցնիլ, թեկուզ հոտած, փթած ըլեր: Մեկ հավ, շատ փայլ մկնակեր, մեկ ձուկը՝ նեխած, ժամահոտ՝ նրա համար անմահական թիքա էր: Վերջ ամենայնի չուխեն էլ ուրիշը բաշխեց ու ինքը փեղ չվառելու խաթեր, կերթար, հարեանի տանը կտաքանար: Մաշիկը չէր սրբիլ տալ, ու ինչ ա, կաշին չի քերվի: Մեկ օր լսեց՝ թե մեկ միլիոն տեր մարդ մեկ կառեթ ա շինել տվել իր համար, ախ ու ոխ քաշելով ասեց.— Շուտով իր հայրստության վերջը կհասնի:

Մերությունը որ մոտացավ՝ խելք ու միտքը՝ հենց բռնեա՝ կորցրել, երեխա էր դառել: Փողը՝ որտեղ ասես՝ պահում էր, փանջարի տակին, դռան շեմումը, բաղումը և այլն. գիշերն էլ ո՛չինչ չէր խոսում, եթե ո՛չ, թե նա ուզում ա, որ իր փողը ձեռից չքցի, պահի. շատ անհանգիստ էր, կես գիշերին վեր կկենար, որ իր պահած փողը գտնի, լաց կըլեր, ա՛խ կքաշեր վրեն: Մեկ միլիոնչու հարյուր քսան մանեթ փող էր փոխ տվել, գիշերը չի կարաց քնիլ, հենց լիսը բացվեց, վազեց նրա մոտ ու ի՞նչքան դարմացավ, որ իմացավ, թե նրանից իննսուն հազար մանեթի առնելացուկ էլ ունեւ, որ մոռացել էր: Նրա մեկ որդին մեկ դատավորի աղջկա հետ պսակվել էր ու ինքն էլ շատ բավական էր: Հարցրին՝ թե ի՞նչ փայ կտա որդուն — ի՞նչ տալ, — պատասխանեց, — տալ ո՞վ ա ասել: Շատ որ ըլի, պետք է՝ որ մի կամք տամ, էլ ուրիշ ո՛չինչ:

էս հիրավի աղքատ մարդի վերջի օրերը շատ վատ էր: Ութսուն տարեկան էր, որ մեռավ ու վեց միլիոն մանեթ նաղդ փող թողեց, տներն ու գեղերը, ուրիշ մալն ու դուլվաթը չքցենք: Էսպես պետք է փող դատած, կարելի ա բազի մարդ մտքումն ասի, բայց հարամ ըլի էն փողն էլ, էն կյանքն էլ՝ որ էսպես մարդը կունենա: Փող, աչքդ հող, մի՛ դատիր ինչպես գող, այլ վաստակի՛ր, վաշելի՛ր, քեզ էլ պետքն արի՛, այլոց էլ:

Մեր արդարահոգի էլվեսին մենակ շողալու խաթեր մեկ օրինակ էլ բերենք էստեղ, թեև օրինակ շատ կա: Մեկ ինգլիզ էլ՝ անունը Գանսեր, որ տարենը քսան հազար մանեթ եկամուտ ուներ, բայց էլի շների ձեռիցը ոսկոռը խլում էր, որ սուպ էփիլ սա, սատկած ոչխար որ պատահում էր, առնում քվոլը, որ հենց նրա նման էր, խմորով շինել էր տալ տալիս, ո՛չ շապիկն էր վաճառ տալիս, ո՛չ մահրամբը՝ որ սապոն չփշանա. ձեռն ու երես վաճառիս էլ գետն էլ գնում ու ավազով վաճվում, տրորվում: Շանը՝ զավակ էր կանչում ու ամեն առավոտ մեկ ստաքան կաթն էր նրա բաժինը: Ինքը համն էլ չէ՛ր առնիլ: Սրա էս շուն զավակը՝ մեկ օր մեկ ուլեարի՝ դունչ էր քսել, իսկույն մեկ դարբնի ձեռով ասամենբը հանիլ տվեց, որ մի գուցե սրանից վնաս դուս գա հոռո: Թութունամանը ուրշի թամբաքվով էր լցնում, որ նրան՝ պատահելիս՝ դեմ էին անում, ու հետո որ լցվում էր, տանում, մեկ գրողանոց մմի. հետ փոխում էր, որ փող չի՛ տա: Երեսուն տարի քիրը նրա տունը կառավարել էր անփող, անվարձ, բայց որ հիվանդացավ ու մեռավ, մեկ հեթիմ էլ ա կանչիլ չի՛ տվեց: Նրա ծառեն ամենիցը լավ էր, — մեկ լավ կառավարթ ուներ, ու ինչ սիրտն ուզում էր, է՛ն էր ուտում: Նա էլ էնպես ժլատ էր, ինչպես իր աղեն: Մեկ օր աղեն օխտը գրողի մեկ գդակ էր առել, հենց ծառեն իրեք գրող շահ տվեց թե չէ, նրա վրա էլ եզ ծախեց:

Մեռնելու վախտին հրամայեց՝ որ մեկ ջվալ բերեն, չիփ չփաղ տկուր՝ վեցավ ու մինչև բողազը մեջը մտա՛վ: Յոթանասուն ութ տարի ապրեց էս մարդը. փողը՝ որ բանկումն էր տվել շահով, որն էլ թրքի միջում, բուխարումը, տան կտերը, օջախի տակին պահել, թուղթ փողերը գոմումն, հին շուշերում էր թաքցրել: Հինգ միլիոնի մոտ փող էլ սա եղ քցեց, բայց իր կենաց միջումը մեկի էլ ա էնպես չի խաբեց, ինչպես ինքն իրան:

Մեր Դավիթ կաթողիկոսի համար էլ ասում են, Աստված հոգին լուսավորի, միրուքը մինչև ծնկներն էր հասնում, ու ձնի պես սիպտակ էր, որ նա էլ ա մի քիչ փողի հետ սեր ունեցել ու չէ թե մենակ իր փողի համարքը, իր աշխանի ձվի, ընկուզի, իր մառանի սանձ ու խնձորի, իր բաղի հավողի ճթերն էլ ա համարած ունեցել: Բայց սատանին նալաթ, քանի աղեն էսպես թունդ ըլի, էնքան ծառեքը զալում ու հնարագետ կրլին:

Հավողը որ հասնում ա մեկ ամառ, վազի չորս կողմը բնորակ հող ա ածիլ տալիս, որ թե գողացող ըլի, կոխած տեղը չափի, ուսողին գտնի, քթիցը հանի: Ղոյմաղուում — բայց չգիտեմ ֆառաշ, թե սիրացու է ըլում, ինչ և իցե, ով որ, Աստված բանն հաջողի, թե մեռած ա, դատաստանը քաղցր անի, կաթողիկոսի իրան հողաթափը վերցնում, հաքնում, վազի հոգին հանում ա: Մյուս օրը սար ու ձոր իրարոցով են դիպում: Ինչքան դռանը մարդ ա ունենում, բերել ոտները չափել ա տալիս, բայց ընդվայր: Մառայից մեկը, կարևի ա՝ թե հենց անողն ըլի էլած — իրան պ գող հանում, չունքի իր հողաթափը որ բերում են, մի և նույն չափն ա դուս գալիս: Տեսնում ա վեհապետը, որ բանը բոշ ա, ծանր ծանր էլ տուն ա գնում ու հողաթափներին էլ դարաուլ կանգնացնում:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

Շատակերություն

1

Շատակեր աշխարհումս անթիվ են էլել ու էս օր էլ կան, որ թե գրող ըլի, գրքեր կարելի ա շինել: Գերմանիա 1754 թվին մեկ էսպես մարդ լիս ընկավ, անոռնը Հակովբ արե, որ չէ թե մենակ երկաթե զատեր, դանակ, լանգալ, մեխ էր կուլ տալիս, այլև շատ մոռտառ անբնական բաներ: Կավե ամաններ խուրմի պես էր չարազ անում. իշտահը տեղն էլած վախտին հո, քրամիտ, լինի, շուշա, քար, ավազ՝ շաքարի պես էր ծամում,

կուլ տալիս: Չայ, դայֆուս խմելիս՝ թասերն էլ հետն էր մաքրազարդում ու էնպես էր մշրում, ինչպես մեկ շուն՝ ոսկոռը: Մուկ, բայդուշ, թրթուռ, մորեխ՝ նրա ազիզ թիփեն էին: Մեկ օր շունքի շատ սոված էր, մեկ արճճի թսնաքաման վեր առաւ ու թանաքամանն՝ իր թանաքովը, ավազամանն իր ավազովը, դաւամ, դաւամթրաշ — բոլորն էլ բիրադի ներս շարսեց:

Մեկ պոլյակ արջ էր ման ածում, որ խաղացնի: Նրա էն սյարկապկուն որ կուլ շտվեց, պոլյակը մնաց սառած: Արջ պար ածողը հենց իմացաւ՝ թե նա աչքակապ ա ու իրան էլ կուտի, փախաւ: Մեր շատակերը հանաքվանց եղեկեց ընկաւ, որ վախացնի: Յոթանասուն ինն տարի ապրեց էս մարդը:

2

Շատակերի մեկն էլ ֆրանցուզ կառլ Դոմերին էր, որ էս դարումը դեռ կենդանի էր: Նրանց բոլոր տունը, ինն ախպերը, ամենն էլ շատակեր էին: Մինչև իր քսան ու մեկ տարին հասնիլը՝ հարյուր յոթանասուն ու չորս կատու էր կերել, շատ սոված վախտը՝ ախկըներն էլ էր հետը շարազ անում: Ուրիշ բաները սրանով կիմացվի, թե ի՞նչ իշտահ ա ունեցել էս մարդը:

3

Տրաւառ էլի մեկ ֆրանցուզ՝ սաղ քաղելակը պտղով լիքը՝ բիրադի էր մշրում. կատու, մուկը, օձ, կարիճ, մեռլի մարմին, ջանից թողած արինը, հոտած ջամդաքը՝ էնպես կուտեր, ինչպես շաքար: Սոված վախտը՝ փորը բռնում, ինչպես մեկ ախլուխ՝ մեջքովը փաթաթում էր: Կուշտ կերած վախտը՝ փորն էնպես էր ուռչում, ինչպես ռումբի:

4

Վիթխարին ու թզուկը

Աշխարքումս շատ են պատահում մեծաբոյ մարդիք էլ, որ վիթխարի են ասվում, կարճիկ էլ, որ թզուկ են ասվում: Ֆրանցիա Գիլի անունով մեկ վիթխարի կար, իրեք գազ բոյ ուներ: Բայց յԱնգլիա մեկ թզուկ կար անունը Հուդզոն, որ իրեք թիզ բոյ ուներ: Չարմանալուն էս ա, որ վաթսուն իրեք տարի ապրեց սա:

Թագավորազն Ֆոն Բուֆինգամ հրամայեց, որ նրան սառը խմորե կե-

րակրի մեջ դրած, բերանը ծածկած, սուփրամեջ բերեն։ Թուր մեծամեծքը էն օրը հացի էին։ Ամանի բերանը որ չի բաց արին, բերողի ջանը դող ընկալ ու մեր թզուկը սկսեց ցոփ-ցոփ սուփրի միջումը դես ու դեն վաղիլ, վերը վեր թռչիլ։ Պետք է, որ սա շատ մեծ սրտանի ու խելոք ըլի էլած։ Չունքի մեկ օր մեկ իշխանի հետ կռիվ քցեց ու նրան դուել կանչեց։ Իշխանը կամենալով նրան ծաղր անել, թվանքի տեղակ՝ հետը մեկ հոխնա էր բերել։ Էս որ տեսավ թզուկը, էնպես բարկացավ, որ իսկույն իշխանին սպանեց։ 1682 թվին նրանից գանգատ արին, թե ուրըշներին հետ ընդդեմ տերության խորհուրդ ա կապել, էս պատճառով բանդը քցեցին ու էնտեղ և եթ մեռավ։

5

Անձեռ արհեստավոր

Քառասուն տարի կըլի, Անգլիա մեկ մարդ կար՝ անունը Քինգստոն, որ ձեռն չունեւ ու ոտով էր իր բանն անում։ Շատը ձեռով չէին կարող էնպես պարզ գրիլ, ինչպես նա ոտով։ Չայի թասը ոտով էր բերանը տանում, շանգալ, դանակ, գդալ՝ ոտով էր բռնում։ Կրակ էր վառում, երեսը վեր անում, շորերը հաքնում, կովը կթում, ձին թամբում, լգամը բերանը տալիս, բոլորը ոտով էր անում։ Շատ մարդի ձեռք էլ էսքան հունար չունի։

6

Փորախոսն

Աշխարիս զանազան ու մեծ ճարտարությանց մեկն էլ փորախոսությունն ա, որ մարդ բերանն էնպես ա ծռում, ձեռն էնպես փորիցը հանում, որ լսողը, մոտին էլ որ նստած ըլի, հենց կիմանա, թե դռանը, կտերը, տան տակին են խոսում։ Էսպես մարդիք Եվրոպա հիմիկ շատ են ման գալիս ու փող դատում։

Մեկ ինգլիզ՝ անունը Ժամես Փարեզ մեկ բազում հաց էր ուտում։ Ծառեն որ հացը բերեց, լսեց՝ որ բուխարու միջիցը մեկ խոր ձեն ա գալիս, ախ են քաշում, տնքում և այլն։— Աղա՛ չե՛ս լսում էս ձենը,— հարցրեց վախեցած ծառեն։— Ի՛նչպես չէ։— Էդ ո՞վ ա,— սկսեց ծառեն բուխարին դուս գոռալ։— Ձեն չկա։— Գող պետք է ըլի, սրա հերն անիծած,— ասեց ու գնաց, փեղ բերեց՝ որ նրան էնտեղից հանի։— Աստուծո խաթեր, ձեն տվեց, ինձ մեկ չարա արե՛ք, ինձ մի՛ մատնեք,— փախած մարդ եմ ու ուզում եմ, որ գիշերը գլուխս առնիմ, կորչիմ, ինձ փորձանքի մեջ մի՛ քը-

ցեք:— Մառեն իսկույն աղին իմաց արեց, սա էլ գոռալու՛մ, ուշունց տալու՛մ բուխարին ի դուս ձեն տվեց, որ ներքե գաւ:— Կգամ, կգամ, թե ինձ ձեռ չեք տալ,— ասեց:— Զէ՛, չէ՛, հլա ներքե արի՛, հետո կասեմ:— Զունքի էդպես ա, ես էլ չե՛մ գալ,— վերեկիցը ձենն էկաւ:— Շատ լնա՛մ, հիմիկ կտեսնիս՝ թե գլխիդ ի՞նչ կգա,— ասեց ու ղարաւուլ կանչիլ տվեց: Զենը վերեկիցը աղաչեց, պաղատեց, մղկտաց, բայց ի զուր: Իրեք ղարաւուլ սալդաթ էկան, ձողին տվին բուխարու մեջը, խառնեցին, ինչ արին արին, ձեն ու ծպտուն չկա: Ղարաւուլները կարծեցին, թե իրանց հետ հանաք են արել, տանտիրոջը մեկ լաւ էլ դնքսեցին, փող էլ առան ու ինչիդը՝ իր հացը անսասանոշ արեց ու ճամփա ընկաւ:

էս բոլոր օյինը նա էր հսոնել, շունքի փորախոս էր:

7

Մեկ քաղաք թշնամիքն էկել բռնել էին ու ամեն օր մտիկ էին անում բնակիչքը, որ վրա կտան, իրանց թաղարեքը տեսել էին: Մեկ սալդաթ թշնամու ղոնշունի հանդեպը ղարաւուլ էր կանգնած, մթնագլշեր էլ էր, նրա մտքումը ո՛չինչ բան չկար, եթե ոչ սպանություն, կրակ, թուր, արյուն: Ղարաւուլսանի մոտին մեկ կճուճ կար դրած, միջումը մեկ քանի եփած սիսեռ, որ սալդաթների իրիկնահացիցն էր մնացել: Մեկ մեծ մայմոն սիսեռի հոտն առել էր ու շունքի ղարաւուլը 40—50 ոտը հեռու գնում գալիս էր, մոտացաւ կճճին ու գլուխը գոռով ներս տարաւ: Հենց էս սհաթին ղարաւուլը վրա հասաւ, մէյմոնը ղողալով գլուխը բարձրացրեց ու կճուճը գտակի պես մնաց գլխին նստած:

Սալդաթը հենց իմացաւ՝ թե թշնամի ա, ջանը դող ընկած՝ թվանքը քցեց, գոռաց, հարայ հրոց արեց՝ թե թշնամին ներս ա մտել: Մյուս ղարաւուլներին էլ դողն առաւ, որ թվանքի ու ղալմաղալի ձենն իմացան, բալաբանը խփեցին, նշանի թոփը քցեցին ու տասը մինուտ չբաշեց, բոլոր ղոնշունն ու քաղաքայեւորը կռիւմ դուրս էկան, կարծած թշնամին ձեռք քցեցին՝ կճճի գդակը գլխին, երես մերես լափոթ ու հենց գդակը վեր առան, տեսան գեջդանգեջ՝ թե սատանի քամին ո՛րդիանց էր գալիս, էլ եդ պոչ ու գլուխ քորելով՝ ամեն մարդ իր տեղը գնաց:

8

Մեկ բարկացող մարդ մեկ օր եկեղեցումը Հորի համբերության վրա քարոզ լսեց, մտքումը դրեց՝ որ էլ չբարկանաւ: Հենց տուն էկաւ թե չէ,

կնգանը աչքալիս տվեց, շունքի բարկացած ժամանակին սրա հոգին հանում էր— Դե, աչքի լույս, հիմիկուց դենը էլ դարդ չանես, էնպես մեկ քարոզ եմ լսել, որ գլխիս էլ քար աղան, ձեն չեմ տալ,— ասեց ձեռները տրորելով— Հայդէ, գնա՛, մի քիչ պիվո բեր, որ մի քիչ սիրտըներս հովացնենք: Մեծ բռնկեն բաց արա՛, էլ ո՞ր օրվա համար ենք պահում:

Խեղճ կնիգը, խելքը գլխիցը թռած՝ որ մարդն էնպես փոխվել էր, վազեց մահան, ու — սատանի աչքը քոռանա, ունկ մոռնկը թռած, եդ էկավ՝ հարայ տալով:— Ի՞նչ խաբար ա,— գոռաց մալոդը՝ բարկացած:— Ի՞նչ խաբար ըլի՛ ա՛չքի լույս,— ասեց կնիկը,— էս ի՞նչ անբախտութիւն աւ— Ի՞նչ, ի՞նչ անբախտութիւն. ո՞ւմ տունն ա քանդվել, ես իմ փայլը՝ փառք Աստծու, ինչպես քրիստոնյա համբերելու եմ, էլ չի՛ պետք է բարկանամ, բայց ո՞ւր ա մեր պիվոն, ո՞ւր:— Ա՛խ՝ տե՛ր Աստված՝ հենց է՛դ ա՛ որ կուղեի ասել, է՛դ, կրկնեց կնիգը, էս ի՞նչ ա էկել մեր գլխին, բռնկի կապերը կտրատվել են, մահանը պիվով ծով ա դառել, Աստված գիտե՛ ի՞նչպես ա պատահել: Գլխին, ոտին տալով գծվեց, կատաղեց մարդը, տեղիցը վեր թռավ ու ուզում էր տունը տակը վեր անի:— Ա՛չքի լույս, իմ գլխի տե՛ր,— ձեն տվեց կնիգը,— Հոբա համբերութիւնը միտքդ բե՛ր, մի՛ բարկանար:— Հոբա համբերութիւնը,— գոռաց մարդը,— տո լա՛ջար անգգամ՝ Հոբ իր օրումը երբ ա պիվո ունեցել, կամ խմել, թե նա էսպես մեկ բռնկա պիվո կորցնեիր, աշխարքը տակ ու գլուխ կաներ:

9

Մեկ տեղ ղոնաղներ կային, մեկ ջահել տղա ուզեցավ՝ որ մի քիչ մասխարութիւն անի, հարցրեց նրանց՝ թե ո՞վ ունի վրեն սհաթ, մատանիք կամ ուրիշ բան,— ես մարջ կգամ՝ թե ձեզանից մեկը իրեք անգամ իրար վրա կարողանա ասիլ, իմ սնաթս, իմ մատանիքս:

Մեկը հանեց ծոցիցը իր ջավահրակապ սհաթը ու գրեց սեղանի վրա — էն տղեն էլ մեկ քանի ոսկի հանեց՝ որ թե տանի, իրան ըլիւ— Շատ բարի, թե իրեք անգամ կարացիր իրար վրա ասիլ՝ իմ սհաթը, էս ոսկիքը քեզ ըլին:

— Թե չասեմ, էն ժամանակը ինչ կուզես, արա՛, — ասեց մյուսը, որ լավ իմանում էր՝ թե էս մեկ դժար բան չի՛, ու ոսկիքը իրանն են:

— Լա՛վ,— կրկնեց էն տղեն ու սհաթն առաջին բռնեց:— Պատվելի, ո՞ւմն ա էս սհաթը:— Իմը,— պատասխանեց տերը:

— Բարաբալա, լավ իմացավ, ի՞նչ պետք է արած, կաց մեկ էլ հարցնեմ,— ասեց ու մատանիքը առաջին բռնեց:— Ո՞ւմն ա էս մատանիքը,—

տերը գիծ չէ՛ր՝ որ ասեր, իմ մատանիքն ա, ծանրագոգոթ ասեց,— իմ սհաթըն աւ— Հենց մեկ անգամն էր մնացել, թե որ էս էլ ասել էր, սհաթի տիրոշ բանը՝ էլ ի՞նչ ասել կուղի, որ լավ կգարու— Բանս բո՛շ ա,— ասեց մարջ էկողը, գլուխը քորելով, ամա ի՞նչ պետք է արած, խոսքից չի՛ ըլիլ եղ դառնալ։ Է՛հ՝ ինչ կըլի, թո՛ղ ըլի։

— Պարոն ալա՛ ի՞նչ կտաս ինձ, թե ես տանիլ տամ,— հարցրեց։ էս որ ասեց՝ մյուսի փոխանը կատու ընկավ, թի ասեր, իմ սհաթը, սհաթը պտեր տանիլ տալ ու մեկ քանի ոսկի ձեռ բերիլ, թե շասեր, էլի սհաթը կերթար։ Բանը շլոր էր, ամա մարջ էկողը հանաք էր անում, ոսկիքը էլ եղ վերցրեց ու նրան խրատ տվեց՝ որ էլ չխաբվի։

10

էրկու ֆրանցուզ աֆիցեր իրսր պատահեցան մեկ կարմնջի վրա ու սաստիկ իրար դիպան։ Մեկը շատ կարճ ու քնձոտ էր, մյուսը ջանով ու սարի բոյ ուներ։ Կարճը բարկացավ ու մյուսին մեկ քանի փետ խփեց։ Սա ո՛չ բարկացավ, ո՛չ ինչ— Էդպես բխարուկությունը գիտես՝ որ արնով պետք է լվացած մեր միջումը, էս անգամ էլ ջրով լվանանք, վնաս չունի,— ասեց անսաս, ձեռը քցեց նրա գոտիկն ու ինչպես մեկ թոփ կարմնջի վրովը գետը քցեց։— Ինքը իր ճամփեն գնաց, մյուսը երկինքը։

11

Մեկ բանաստեղծ պնաց մեկ գիտուն մարլի տեսության, որ գրքերի միջումը թաղվել, չէր ուզում տեղիցը վեր կենա։ Բանաստեղծն սկսեց դուռը առուջ կամաց ծեծել, հետո քիչ քիչ դալ՝ վերջապես ուզում էր՝ թե դուռը ջախըփուրթ անի։ Գիտունը կատաղած՝ տեղիցը վեր թռավ ու դեռ դուռը բաց չարած՝ բարկացած գոռաց։— Նրաք քո ու եզի միջումը ի՞նչ դունսզանություն կաւ— Ո՛չինչ՝ պատասխանեց բանաստեղծը,— էս դուռը միա՛յն։ Բերանն ապրի՛, ջուղաբն էսպես կտան։

12

Մեկ ինգլիզի գեներալ շատ աֆիցերի ղոնաղ արեց։ Հացը որ կերան, պրծան, գինի բերին, սեղանի վրա դրին, ինչպես որ ինգլիզումը սովորություն աւ։ Աֆիցերների մեկ քանիսը շտալանդացի էին, որ ինգլիզի հետ թշնամի են,— Ներեցե՛ք ինձ,— ասեց գեներալը,— ես մեկ վատ սովորու-

թյուն ունիմ, որ գինու վրա շոտլանդացոց վատն ասեմ:— Բան չկա,— պատասխանեց մեկ շոտլանդացի աֆիցեր,— գինու վրա ինչ ասես, անց կկենա, զորօրինակ ով մեկ վատ խոսք ա ասել շոտլանդացոց վրա, իսկույն գետնովը կտամ:

Գնեերալի անկաշի տակը քոր էկավ, էս որ լսեց: Հավիտյան էլ ձեն չտվեց:

13

Մեկ քարոզաչի ժամումը քարոզ տվեց՝ թե Աստված ինչ որ ստեղծել ա, բոլորն էլ կատարյալ է, պակասություն չունի: Մեկ կուզիկ մարդ՝ որ շատ մասխարաչի էր ու ուրախ, մտքումը դրեց՝ որ քարոզչուն օյին գա: Ժամը որ դուս էկավ, դռանը կանգնեց, քարոզը գովեց ու կուզիկ քամակը նրան դեմ անելով՝ ասեց.— Պարոն պաստոր՝ թե Աստված ամեն բան թամամ ա ստեղծել, բաս է՛ս ինչ խաբար ա, ինձ ընչի՞ ա էս պակասությունը տվել:

Պաստորը լավ իմացավ նրա միտքը ու ուսին խփելով ասեց.— Ի՞նչ պակասություն՝ սի՛րելի, չե՞ս տեսնում՝ որ Աստված քեզ էլ թամամ կուզիկ ա ստեղծել:

†

14

Մեկ մարդ մեկին խիստ շատ հավատի բան էր հարցնում: Ճարը որ կտրեց, հարցրեց.— Դու էլ ինձ ասա՛, Հակոբ ո՞ւր գնաց, երբ տասը տարին թամամեց:— Ո՞վ ա խաբար, ուր գնաց, ես հո հետը չէի, դու էլ չե՛ս իմանալ, ինչպես որ տեսնում եմ,— ասեց մյուսը:— Ծա լավ գիտեմ, պատասխանեց, տասն մեկ տարին գնաց, էսպես չի՞:

15

Մեծն Ալեքսանդր իր աֆիցերների հետ հաց էր ուտում, հանկարծ սկսեց հարցնել.— էն ի՞նչն ա, որ անցյալ տարին չկար, էս տարի էլ չի՛ ըլիլ, մյուս տարին էլ:— Ա՛հ՝ ես լավ իմացա, ձեն տվեց մեկ խելոք աֆիցեր, էս հենց մեր տոնլուդն ա:— էնպես դուր էկավ թագավորին էս խոսքը, որ հրամայեց, նրան համ տոնլուդը տան, համ պարգև:

Մեկ քահանա ղոնշունիցը քաղաքը տարան ու շատ լավ տեղ տվին, չունքի իրան բանին շատ արի էր՝ ու ավագ ֆահանայությունն էլ հետը նրա գններալը ուզեցավ՝ որ նրա հետ մի քիչ հանաք անի, հարցրեց։— Շատ ուրախ եմ, որ էդպես լավ տեղ ճարեցիք, թեև մենք ամենս էլ կուզեինք, որ մեզ մոտ էիր մնացել։ Հենց մեկ բանը չի՝ ինձ դուր գալիս։— Ի՞նչը,— պարոն գններալ։— էդ անունը, որ քեզ ավագ քահանա պատի կանչեն, չունքի որ ավագ սատանա, ավագ ավագակ էլ են ասում։— Ո՛չինչ, վնաս չունի,— պատասխանեց,— չունքի սատանի գլխավոր էլ են ասում,— այսինքն գնեներալ։

Անվանի զորապետն Մոռեց Սաքսոնացի մեկ իշխանի հետ գեղումը ման էր գալիս, գեղըցիքը քաղցրությամբ գդակները վերցնում, գլուխ էին տալիս, նա էլ իր գդակն էր վեր կաշնում, շնորհակալություն անում ու գլուխ տալիս։— Ի՞նչպես կարելի ա էսպես ուսմիկ էշ խալխի համար գդակ վերցնել,— հարցրեց իշխանը։— Ընչի՞ չի,— պատասխանեց մարշալը,— բաս սրանք էնպես պետք է կարծեն, թե իրանք լավ սնունդ են առել, ես չէ՞։

Մեկ կնիգ իր խեղճ մարդին ամանն էր բերել, էնքան բարկացրել, գլխացավություն էր տվել նրան։ Ո՛չ խնդրելով, ո՛չ աղաչանքով, ո՛չ խրատով ճամփա չէկավ։ Ճարը որ կտրվեց, մեկ օր լավ բաբաթ նրա հախիցն էկավ։ Մաղերը պոճոկելով, գոռալով ընկավ հոր տունը ու մարդիցը գանգատ արեց։ Հերը իր աղջկա շար բնությունը գլտենալով, խիստ նեղացավ։— Ինչպես կհամարձակի իմ աղջըկանը ծեծի, տես, ես նրա թամբահն ի՛նչպես կանեմ,— ասեց ու մեկ մաթրախ վեր առավ, ու աղջըկանը, զորս դու պատվիրեցեր, միսը բերանը տվեց։— Գնա՛ հիմիկ քո մարդին ասա, ի՛մ աղջիկ, որ մեր հեսարը դրստվեց, նա իմ աղջըկանն ա ծեծել, ես էլ նրա կնգանը։

Մեկ թագավոր մեկ վարդապետի վրա բարկացել էր, չէր ուզում, որ երեսը տեսնի։ Ինչքան մարդ մեջ քցեց, հնար չէլավ։ Վերջուպես էլի ինքը

սիրտը պնդացրեց ու գնաց մոտը: Թագավորը հենց տեսավ նրան, երեսը շուռ տվեց ու ուզում էր՝ որ տուն մտնի, վարդապետը ետևիցը ձեն տվեց:

— Շատ շնորհակալ եմ, շատ՝ թագավոր:— Ընչի՞ցը,— հարցրեց թագավորը բարկացած.— էնդուց, որ հիմիկ իմանում եմ, որ իմ թշնամին չե՛ք:— Ընչո՞վ ես իմանում, հարցրեց:— էնդով՝ որ ինձ քամակդ շուռ տվիր, ու մեկ թշամու էլ ա չե՛ս արել:

էս խելոք խոսքը թագավորի սիրտը կակղացրեց ու էլի սկսեց նրան սիրել:

20

Մեկ սուփրի վրա մեկ հարուստ, երեկի ու մեկ գիտուն մարդ էլ կային նստած: Մեկ աման խիստ պատվական կերակուր բերին: Գիտունն էլ սկսեց իր փայլը վեր առնիլ:— Օհո՛, կարդացող մարդիքն էլ են իմացել իրանց բերնի համը,— ձեն տվեց հարուստը:— Ընչի՞ չէ, բաս հենց իմանում ես՝ թե անոշ թիբեն հենց ախմախների՞ համար ա,— պատասխան տվեց գիտունը:

21

Մեկ քաղաքում սաք ջուր կար ու շատ մարդ էին գալիս էնտեղ լեռնալու, ամսներով մնում, քեֆ անում, բալ տալիս, պար գալիս: էստեղանց վերակացուն խիստ շախաչի մարդ էր ու ամենին սիրելի: Մեկ օր էլ շատ խալիս էին ժողովել զալումը՝ որ պար գան, մեկ զուռնա մարդ մտավ ներս, գյոզլուկն աչքին, չաքմեն հաքին, մաթրախը ձեռին ու շպորջ (երկաթի բիզը) չաքմին կապած:

Վերակացուն ուրախ ուրախ գնաց առաջը, դռը բաց արեց, խտտեց նրան ու ասեց՝ ամեն բանը լավ կարգին սարքին ունի պար գալու համար, ամա հենց մեկ բանն ա պակաս: Մտնողը որ զարմանալով հարցրեց՝ թե ի՞նչը, նա պատասխան տվեց. «ձեր ձին, ձեր ձին, աչքի լիս»: Ամենն էլ բերանները կալան:

Բայց մեկ օր մեկ խաթուն սրան լավ օյին էկավ: Նա որ զալը մտավ, սա հենց իմացավ՝ թե մեկ ծուծը բարակ օմքին ա, գնաց առաջը, ուղեցավ որ հետը հանաք անի, ու հարցրեց՝ թե.— Տովբիա շան անունն ի՞նչ էր:— Խանումը ծանր ծանր պատասխան տվեց.— Նաշ, ու շատ անամոթ շուն էր:

Նաշը էն վերակացվի անունն էր:

Մեկը իր բարեկամին հարցրեց՝ թե ի՞նչպես ա յուլա գնում.— Ինչպես երկնքումը,— պատասխանեց, Հարցնողը մնաց զարմացած՝ որ էնպես բիրադի բախտավորվել ս, շունքի շատ աղքատ էր։— էդ ի՞նչպես ա պատահել,— հարցրեց առաջինը զարմացած.— Ի՞նչպես պտի պատահի, ո՛չ ուտում ենք, ո՛չ խմում,— պատասխանեց։— Հեսաբի՛:

Մեկ սալղաթ բայրադի տակիցը փախել էր, բռնեցին ու դատաստանը կտրեցին՝ որ պիտի մեռներ, բայց շունքի լավ, դոշաղ սալղաթ էր, իրան թողին, թե ինչ ձևով կուզի մեռնիլ, «Չունքի որ բանն ինձ վրա ա մնացել, ես էլ կուզեմ, որ ծերությունես մեռնիմ»:

Աղեֆսանդու Մակեղոնացին կամենում էր, որ մեկ քաղաք տակըվեր անի, նրա վարժապետի մեկը էստեղ էր կենում, դուս էկավ, գնաց թագավորի ոտը, որ քաղաքի համար աղաչանք անի, Հենց նրան տեսավ Աղեքսանդրը թե չէ՝ շատ բարկացավ ու օրթում կերավ, որ ինչ որ նա ինդրի, ներհակն անի։— Խնդրում եմ ուրեմն, որ էս քաղաքը քանդես, բնաջինջ անես,— ասեց խելոք իմաստունը ու էս ձևովը քաղաքն աղատեց:

Մեկ իշխան մարդ մեկ օր իր որդուն շատ անարպեց՝ որ նա մեկ խոսք էլ ա չէ՛ր խոսում, երբ երեւի մարդիք իր տունն էին զալիս, Որդին շատ հաստազուլիս էր, Հորը հարցրեց՝ թե ի՞նչ խոսի, պատասխանեց՝ որ նրանց օղլուշադիցը, նրանց քեֆը հարցնի և այլն, Որդին հոր խրատը տկանջումը հալեց, ու հենց առաջին էկողը մեկ եպիսկոպոս էր: Տղեն էլ ձեռ չէր վերցնում, հենց միշտ հարցնում էր եպիսկոպոսին՝ ի՞նչպես ա նրա կնգա, զավակաց քեֆը:

Մեկ լավ մուզիկանտ, որ իր բանը լավ գիտեր, ամա մի քիչ ծուծը բարակ էր, բախտավոր դոնվեցավ, որ նրան ֆրանցուզի թագավորի մոտ տարան, Թագավորը հարցրեց նրան՝ թե նա՞ է էն մուզիկանտը՝ որ էնքան գովում են։— Ձերդ մեծություն, զորդ ա, էդ գովասանությանը չեմ արժանի, ամա կարող եմ համարձակ ասիլ, որ էնպես ձեռն ունիմ ես, որ ինչ ուզենամ, կարող եմ նրանից շինել,— պատասխանեց։— Թե որ էդպես ա,— ասեց թագավորը,— հրամայում եմ՝ որ մեկ ջութատ գուլբա շինես քո ձեռնից, լուսքի հաքիդ գուլբեքը բանի պետքը չեն։

Մեկ գեներալ մեկ քաղաք մտավ, Բուրս քաղաքացիքն եկան՝ որ նրա գալը շնորհավորեն։ Հրեաներ էլ էին հավաքվել դռանը, բայց նա հրամայեց՝ որ նրանց քշեն։ «Դրանք են մեր Քրիստոսի չարչարողը, թո՛ղ կորչեն երեսիցս»։ Հրեաները շատ նեղացան, որ էնպես պատասխան ստացան, ամա ասեցին, որ շորս հազար ոսկի են բերել փեշքաշ, Հենց մեծավորն իմացավ թե չէ, իսկույն հրամայեց՝ որ ներս փան, «դրանք ի՞նչ անեն,— ասեց,— խաչելու ժամանակին դրանք դեռ չէին ծնվել»։

Մեկ կաղ ֆրանցուզ Գերմանիո միջովն անց էր կենում, ձիուցը վեր ընկավ։ Գեղըցիք՝ որ սեւան, վրա թափեցին՝ որ քոմակ անեն, բայց որ տեսան՝ թե կաղում ա, հենց իմացան՝ թե ոտը գուս ա ընկել, ինչքան զոռ ունեին, բանացրին՝ ու ոտիցը քաշում էին, որ սեղը քցեն։ Ողորմելին ինչքան էլ որ գոռաց՝ թե ոտը դուս չի ընկել, ինքը կաղ ա, նրանք հենց կարծում էին՝ թե ցավի ձեռիցն ա էնպես գոռում, ու դժա՛ւ ավելի զոռ էին սուլիս, շունքի լեզուն չէին հասկանում։ Նրա բախտիցը մեկ մարդ էկավ՝ որ երկու լեզուն էլ գիտեր ու խեղճին աղատեց էս դառը տանջանքիցը։

Մեկ թոզիցը փախած մարդ մտավ մեկ վարժատուն, տեսավ՝ որ երեք շինել կան կախ տված, վերցրեց և քաշվեց։ Դուս գնալիս մեկ աշակերտի ուստ էկավ, որ մեկ լավ շինել էլ նա ուներ քցած։ Սա տեսնելով՝ թե նա

էնքան շինել ձեռին տանում ա, հարցրեց պատճառը, գողն ասաց հանդարտ՝
թե շինելու ա տանում:— Թե որ էդպէս ա, ինդրեմ իմն էլ տանիս հետդ,—
ասեց աշակերտը, շունքի յախեն մի քիչ լավ չի, ամա շուտով բերես:— Աշ-
քիս վրա,— պատասխանեց գողը,— մեկ սհաթից հետո բոլորն էլ հետս
կբերեմ, միամիտ կաց:

էն գնալն էր՝ որ գնաց, հա մտիկ արա՛, թե էս օր էլ եդ կգա:

30

Գողի մեկն էլ մտաւ ժամը, որ մեկ բան ձեռ քցի, տեսաւ՝ որ մեկ
խաթուն մեկ թանկագին թութունաման հանեց ջիբիցը: Հենց տեղը դրեց
թե չէ, դռադ գողը մոտեցաւ ու խցրեց: Փոքր վախտ անց կացաւ, էլի
ուզեցաւ էն խաթունը՝ որ թութուն քաշի, զարմանքն իրան առաւ՝ որ
տեսաւ՝ թե թութունամանը չկա ու սկսեց գոռալ: «Ի՞նչ էլաւ թութունա-
մանս, ա՛խ, էս սհաթին ո՞վ կտաներ»: Գողը՝ որ ժամանակ չէր ճարել, որ
քաշվի, մոտ էկաւ ու նրան խրատ տվեց՝ որ մեկ էլ լավ ման գա: Զեբ,
ժոց, էլ տեղ չմնաց, որ ման չգա, չգտաւ: Չունքի գողին մեծ մարդ էին
համարում, էլ մեկն էլա կարծիք չտարաւ՝ թե նա կըլի: «էս ի՞նչ անբախ-
տություն էր՝ որ գլխիս էկաւ, մարդ էնպէս թութունամանը ի՞նչպէս կորց-
նի. բալքի սհաթս էլ են գողացել, հլա մի մտիկ անեմ: Ա՛խ՝ չէ, փառք Աս-
տուծո՛ր որ տանը սեղանի վրա թողի»:

— Հե՛չ ֆիքր չանես՝ խաթուն,— ասեց գողը,— ձեր թութունամանը կը-
գտնվի, ջուղաբը ես տամ, պոլիցումը մեկ քանի բարեկամ ունիմ, հենց էս
սհաթին կերթամ, իմաց կանեմ, որ սմեն տեղ ման գան: Արժանի արե՛ք,
հենց ձեր անունն ու տեղն իմանամ, որ թե իմ բախտիցս՝ ես գտնեմ, գամ,
ձեզ հայտնեմ:— Խաթունը շատ շնորհակալություն արեց ու իր անունն ու
տեղն ասեց: Գողը ժամիցը դուս էկաւ ու ուղղակի նրա տունը գնաց:— Ես
ձեր խաթունի կշտիցն եմ գալիս,— ասեց դարաւաշին,— որ անց կենալիս՝
նրա սհաթը առնեմ ու իրան տանիմ, որ սեղանի վրա թողել ա:— Ղարա-
վաշի մեկը՝ որ նրան հե՛չ չէ՛ր տեսել, չէր ուզում սհաթը նրան տա: Գողը
տեսնելով՝ որ կարծիք են տանում, ասեց:— Ես լավ եմ տեսնում, որ դուք
Աղա Բեգզադին չե՛ք ճանաչում, պէտք է ձեզ մեկ նշան տալ, որ դուք ինձ
հավատաք: էս թութունամանը ճանաչո՞ւմ եք, թե չէ: Զեր խաթունը տվեց
ինձ, իմանալով՝ որ դուք առանց նշանի չեք հավատալ, նրա սհաթը դարիք
մարդի տաք:— էլ ի՞նչ տարակուսություն կմնար. սհաթն էլ իրան տվին, ու
մեր խեղճ խաթունը՝ ո՛չ սհաթիցն ստացաւ խաբար, ո՛չ թութունամանիցը:

Մեկ էլ լի գնաց Ավստրիո թագավորիցը՝ փափի մոտ ու սկսեց նայել և երկար ճառ (բեշ) ասիլ, որ փափի քափ ու քրտինքը կոխեց անհամբերությունիցը: Ճառը որ պրծավ, փափը իսկույն հարցրեց. էլ ի՞նչ հրաման ունի ձեր թագավորը:— Ո՛չինչ,— պատասխանեց խորամանկ սեկրետարը, որ տեսավ՝ թե փափն ի՞նչ հալի ա,— մեր թագավորի հրամանն էն ա, որ էս ճառը մեկ էլ ասենք, թե մեր ուղածը շանես:— Չէ՛, չէ՛,— պատասխանեց փափը պոռշնեքը կծելով,— էլ գլուխ չունեմ, որ լսեմ, ինչ ուզում եք, կաննեմ:

Աստված տա, որ ամեն մարդի բան էսպես հաջողի, բայց շատ անգամ փորըդ էլ ես դետինը քսում, էլի բերնիդ նայող չկա:

Մեկ գիտուն մարդ մեկ կաթողիկի եպիսկոպոսի հարցրեց՝ թե ի՞նչ տեղ չկա Աստված. Եպիսկոպոսը հայանի բան ա, որ նրա խոսքի վրա ծիծաղեց ու ասեց. «Աստված ամեն տեղ ա»: «Բայտ Հոռովմ ընչի՞» համար ա Քրիստոսի տեղը փափը նստում, մալում ա, որ էնտեղ Աստված չկա, որ տեղակայն ա բանը յուր տանում»:

Թագավորի մեկը մեկ հանդիսավոր օր գնաց բանդը, որ բռնվածնեւրին ողորմություն անի: Ում որ հարցրեց, գլուխը դուղեց ու գանգատ արեց՝ որ նհախ սեղն են իրան բանդը քցել, էս հաղադին թագավորի աչքն ընկավ մեկի վրա, որ ղրաղումն անսուս կուչ էր եկել: Թագավորը մոտ եկավ, որ նրա սուչն էլ իմանա:— Ձերդ մեծություն,— պատասխանեց բանդարկեալը,— իմ հախն ա, ի՞նչ ասեմ: Քանի օր էր օղլուշաղս մնացել էին քամաք հացի կարոտ, Հուսահատությունը ջանս առավ: Մթնով դուս էկա տանից փշտովը ձեռիս լիքը, մեկ հարուստ իշխանի ոսստ էկա ու ասեցէ, թե որ ինձ օգնություն չանի, կսպանեմ: էս մասին բերին ինձ, բանդը քցեցին:

— Ա՛յ շար անիրավ,— ձեն տվեց թագավորը,— քեզ պես ավազակ մարդը էսպես անմեղների միջումն ի՞նչպես պտի թողած: Դո՛ւս, դո՛ւս, էլ էստեղ ոտդ չկոխես, թե չէ քոնը քեզ կհասնի:— Աստված ո՛չ անի,— Ձերդ Մեծություն,— որ էդ ղալբությունն անեմ, թե մեկ էլ տեսնեք ինձ էստեղ, ըլստիարը ձերն ա:

Ասեց ու գդակը կոնատակն առած՝ դուս քաշվեցավ:

Մեկ ջահել ծառա անկարգութիւն էր արել ու օթախը հոտացրել։—էս ի՞նչ գարշելի հոտ ա կանգնել էստեղ,— ձեն տվեց աղեն քիթը բռնելով։— Ա՛խ՝ ո՛ղորմած տեր,— պատասխանեց ծառեն,— մեր անպիտան շունն ա էս խայտառակութիւնը արել, ա՛խ՝ նրա աչքը դո՛ւս գար, որ չըլեր իսկի։— Ի՞նչ, գլուխդ քարն ես տալիս, շո՛ւնը, շո՛ւնը, շո՛ւնն էստեղ չի՛ հո,— ասեց տերը։— Ղորդ ա՛ աղա, ճշմարիտ ես ասում, էստեղ չի՛, ամա հենց որդի որ ա, կգա,— կրկնեց լեղապատա՛ծ ծառեն։

Մեկ աղքատ կնիկ մեկ հարուստ իշխանից ողորմութիւն էր խնդրում, որ նրա ծծմերն էր էլել։— Թող էլ չեմ տալ՝ որ աչքդ ածես,— ասեց իշխանը,— շունքի երեխա վախտս ինձ օյին ես էկել։— Ե՛ս, վա՛յ, իմ աչքս դուս գա, էդ ի՞նչ ես ասում։— Հա՛, դո՛ւ, դո՛ւ, շունքի իմ մերս շատ անգամ ա ինձ ասել, որ ես շատ սիրուն երեխա եմ էլել, ամա դու ինձ փոխս ես քցել։

Մեկ հաստափոր մարդ ցխումը վեր ընկավ ու չէ՛ր կարում տեղիցը վեր կենալ, էս հագադին մոտովը մեկ մարդ անց կացավ, խնդրեց՝ որ գա, իրան բռնակ անի, ցխիցը հանի։— Աչքիս վրա,— ասեց անցվորը,— քեզ բռնակ կանեմ, ամա էդ տեղ շատ մուռտառ ա, վեր կաց, մի քիչ զրադ քաշվի՛ր, էն ժամանակը բա՛շ ուստա, ձեռիցս էկածը չեմ խնայի։

Մեկը քաղաքն էր գնում ձիով։ Ծանապարհին մեկ ճանաչ ռաստ էկավ ու հարցրեց։— Աջաբ, աջաբ, ո՞ւր էս սհաթին։— Քաղաքը։— Ուրեմն ձիուդ զոռ արա՛, որ տեղ հասնիս, տասը սհաթին դռները կոխպում են։— Բան չկա,— պատասխանեց ճամփորթը գլուխը տրմբացնելով։— Մարդն է՛ն ա, որ ամեն բանի հունարը գտնի։ Թե քաղաքի դռները տասը սհաթին են փակում, ես էլ նրանց ջգրու իմ սհաթը մեկ սհաթ եդ եմ քաշել։

Մեկ գեղըցի, որ իրան շատ իմաստուն էր կարծում, շունքի գրիլ, կարողալ գիտեր, էկավ քաղաքը ու տեսավ, որ մեկ տան տախտակի վրա գրած էր. «էս տեղ ձիանք կան քրեհեւու»: Ու 1748 տարվան թիվը՝ Հենց իմացալ՝ թե էն տանը էնքան ձի կա, գլուխը թափ տալով սկսեց գոռալ. «Պա՛, պա՛, պա՛. մեկ գոմում որ էսքան ձի կա՛, տե՛ս՝ թե սաղ քաղաքումը որքան կըլի»:

Մեկ սալդաթի հրամայեցին, որ կոխվ գնաւ—Ա՛ղա,—ասեց իր աֆիցերին,—ես չե՛մ կարող գնալ, շունքի կա՛—կա—կա՛—կազ եմ:—«Ի՞նչ վնաս ունի,—պատասխանեց աֆիցերը,—դու հո թշնամու հետ չի՛ պետք է ղլխիցդ դուս սաւս, վայրահաշություն անես, պտի կովիս:—«Շա—շատ բարի»,—ասեց կակազը, «թե—թե—ո—ո՛ր դա—դա—րա—վու—վուլ ըլիմ, ու—ու մե—մեկը գա, մե—մեկ սը—սհաթ անց կը—կենա ըն—ըը—չանք կը—կը կասեմ, ո՞վ վո—վո—ո՛վ է գալիս:—Բան չկա,—պատասխանեց օֆիցերը,—քեզ մեկ ընկեր էլ կտան, որ նա ձէն տա, երբ դու թվանքդ քցես:—Շա—շատ բա—բարի,—կրկնեց սալդաթը,—թե որ ի—ինձ ե—եսոր անեն փո—փո—փորս վե—վեր կածեն, ընչանք կա—կասեմ մը—մը—մը—մեղա՛, պը—պը—պրծը—ծը—ծը—ծացրեք»:

— Սո՛ւս, սո՛ւս,—ասեց բարկացած մեկ դատավոր դասուստանատանը, ձեններդ կտրեցե՛ք, Ի՞նչ եք բերնեներիդ կապը կտրել, Հինգ սհաթ կըլի էստեղ նստած եմ, տասներկու ավելի շտո եմ կտրել, քսան մարդ ճամփա քցել, առանց մեկ խոսք ասելու կամ լսելու:

Մեկը մեկ քանի բաղ էր դողացել, դատաստան որ տարան, հետը մեկ րանի շհաղ վերցրեց, որ տան՝ թե էն բաղիրը դեռ շատ պտտիկ էին, որ նրանք նրա մոտ տեսել էին: Էս կերպով գլուխը պրծացրեց: Ախմախի մեկն էս իմացավ, դեաց, երկու թվանք գողացավ և հետը վկա տարավ մեկ քա-

նի մարդ դատաստանատունը՝ որ ասեն՝ թե էն թվանքները շատ ջահել էին, երբ որ նրանք նրա մոտ տեսել էին, Հայտնի բան ա, որ թվանքի տեղակ իրան ահեկացրին:

42

Մեկը հայլին առավ ձեռը, առաջին բռնեց ու աչքերը խփեց— էդ ի՞նչ ես անում,— մոտի կանգնողը հարցրեց:— Ի՞նչ պետք է անեմ,— պատասխանեց,— ուզում էի մեկ իմանամ, թե քնած ժամանակս ի՞նչ պատկեր ունիմ:

Ո՛վ չի ասիլ՝ մաշա՛լլա, խելքի կողմանն գլուխդ ապրի՛:

43

Մեկ պերուք շինող (մազ շինող) խնդրեց մեկ թագավորից՝ որ իր շինած պերուքը գլխին պահի:— Բոլոր դռան մարդիկն էլ շինել տվին ու պերուք շինողը լավ դատեց: Մեկ փեղեկ ոտ շինող էլ՝ էս լսեց, ու գնաց թագավորին խնդրեց, որ իր շինած փեղեկ ոտներն առնի, նրանով ման գա:

44

Մեկ դարավուլ սալդաթի քնած տեղը՝ թոփի գլուխն էկավ, գլուխը տարավ: Ընկեր սալդաթը, որ զարթուն էր, հազալով ձեն տվեց: «Աչքդ բարին տեսնի, ընկերս թե որ վեր կենա տեղիցը, ի՛նչքան կզարմանա, որ տեսնի՝ թե գլուխ չունի»:

45

Մեկ չոբան գնաց մեկ մուհրը փորողի մոտ, ու խնդրեց, որ իրան համար էնպես մեկ մուհրը փորի, որ ինքն ու իր բոլոր սուրուն վրեն ըլին:— Աչքի լույս,— ասեց ուստեն,— ոչխարները կարելի ա փորել, ամա թե դու հետըներն ըլիս, Մուհրը շատ մեծ կըլի:— Ի՞նչ յլնաս ունի,— պատասխանեց չոբանը,— ոտներս մի քիչ կարճ շինի, ո՞վ ա հարցնում.— Մհրափորը, չոբանին մինչև կեսը փորեց, վրեն մեկ սար, սարի գլխին մեկ ոչխար: Զոքանը իր պատկերին հավանեց, ամա ոչխարի համար շատ անբավական էր:— Հենց մեկ ոչխար ես փորել, մյուսներն ո՞ր են,— հարցրեց:— Սարի

քամակումն արածում են,— պատասխանեց։— Թե որ էդպէս ա, էլ ձեռն չի՛ պետք է տված, թո՛ղ իրանց համար արածին. քանի որ էս գլուխը սաղ ա, նրանց գելը չի՛ ուտիլ,— ասեց չորբանը։

46

Մեկ աֆիցեր մեկ տավար ունկրուդ էր ձեռք քցել ու երկար ժամանակ չէր կարում նրան հասկացնի, թե ի՞նչպէս պտի սալդաթը ձեռն տա. «Ո՞վ ա»։— Հիմիկ լավ մտիկ արա՛, այ հաստագլուխ՝ հմիկ կգամ, դու իսկույն դայիմ գոռա՛, «Ո՞վ ա»։ Աֆիցերը մի քիչ տեղ հեռացավ ու էլ եղ էկավ։ Ռեկրուտը մոզու պես դունչը կապել, անսաս մտիկ էր անդամ։ «Տո ե՛ղբ՝ ընչի՞ չես ձեռն տալիս՝ թե «Ո՞վ ա»։ «Է՛հ, բանդ կտրվել ա, ի՞նչ ձեռն տամ, մկամ չե՛մ գիտում, թե դու ո՞վ ես»։

Անջախ անջախ սալդաթությունը լավ օսալ սովորել էր, թեև դադանակը քամակիցը պակաս չէր ըլում։ Մեկ անգամ կովի ժամանակին աֆիցերը նրան հրամայեց՝ որ գիշերը ով էլ որ պատահի, իրեք անգամ ձեռն տա՛ «Ո՞վ ա», ու թե էկողը ձեռն չհանի, կրակ տա։ Գիշերը՝ մեկ էլ է՛ն տեսավ՝ որ մեկը իր վրա ա գալիս։ Իրեք անգամ ձեռն տվեց, բայց էկողը ո՛չ չի ու չասեց։ Իսկույն թվանքը վեր դրեց, ջիւրիցը քախմախն դէ քարը հանեց, չախմախի տվեց ու վառված դավը էկողին դեմ արեց։ «Էս էլ քո կրակը»։

47

Մեկ ծուծը բարակ մարդ սկսեց իր բարեկամին էս ձևով մեկ գրի գրել։
— Սիրելի բարեկամ։ Վերջապես փոքր հանգստացել ենք ու հմիկ կառող եմ քեզ մեր որպիսությունը գրել՝ թե թշնամիքը ի՞նչպէս են մեզ ամեն օր անհանգիստ անում, թեև փառք Աստուծո՛ւ ամենն էլ կոտորել, փշացրել ենք։

Մեր հալը շատ վատ ա, մեկ կտոր հացի կարոտ ենք մնացել, լեզվներս բերնըններումս չորացել են, թեև փառք Աստուծո հաց ու խոզի միս շատ ունինք։ Մեկ կաթ գինի շունինք, ամա արադ՝ որքան ուղես՝ կա։ Բայց հացին նստելիս, պետք է թուր ու թվանք ձեռքներին բռնած։ Հենց էս սհաթին էլ՝ որ էս թուղթը գրում եմ, մեկ ձեռիս թուրս ա, մյուս ձեռիս՝ թափանչես։

Տասն չորս օրից առաջ քո գրի պատասխանը կգրեի, ամա էգուց առավոտն ստացա, ներեցե՛ք։ Փռշթը մեկ անգամ էլա չի՛ գալիս, որ թալա-

նած չլիւի Երեկ փոշտն էկաւ, ինչ կար չկար, թալանել էին, բայց փառք Աստուծո, որ ոչինչ չկար, երկու մարդ էինք, նրանք էլ դարդակ:

Անց կացած հինգշաբթի օրը խաբարն էկաւ, թե մեկ դասթա ձիա-վոր մեզ վրա են գալիս, ամա ո՛չ բայրադ ունեին, ո՛չ բալաբան, զուռնա էին փշում: Տղամարդ, կնիկարմատ, մեծ, պստիկ՝ բոլորս էլ առաջ գնացինք: Մենք շատ քիչ էինք, բայց էլի առաջ գնացինք: Մահն ամենի երեսին տպւել էր: Բայց չուների առաջ գնացինք, թեկ էս միջոցին մեր դաս-թեն բոլոր կոտորեցին, ամա էլի փառք Աստուծո, ամենս էլ մնացինք սաղ սալամաթ ու թշնամու վրա թափեցինք: Մեր բախտիցը թշնամին բարութ չուներ, թափանչա ուներ, թոր ու մզրալս, բայց չուներ գյուլլա շատ ունեինք. բոլորն էլ թուրը քաշեցինք, մեկ հոգի էլա չարծաւ, չնդոնցից սաւահի, որ ջմջմումը խրվեցին ու խեղդվեցին: Նրանց շորերը շատ ունգ ունգ ու մեկ ձկն էր, բայց բոլորն էլ կանաչ:

Թշնամուն որ հետ ածեցինք, սկսեցինք օրդուն թալանել, աչքդ բարին տեսնի, աշխարքի խաղինեն ու մալն էնտեղ էր, ամա մեկ քանի թրից, մզրախից, թվանքից սաւահի՝ ոչինչ չկար, էն էլ ո՛չ բերան ունեին, ո՛չ կոթ, ո՛չ լուլա, ո՛չ քար ու շախմախ: Մեկ քանի դարդակ շուշա կար, ամա ջրով լիքը: Շուշեքանց գինին բոլոր լագել էին, բայց մեր բախտիցը ո՛չինչ չէր էլել միջումը:

Թե էս գիրը չստանաս, պետք է որ կորած ըլի, խնդրեմ ուրեմն՝ որ ինձ պատասխանը գրես: Թուղթս լցվել էր, մեկ մատնաչափ տեղ էլ չկար, ամա դեռ էլի հինգ սհաթ գրում էի, թուղթը չէր հատնում:

48

Մեկ ջահել տղի կես գիշերը վեր կացրին ու բոթը տվին, որ մերը մեռել ա: «Ա՛խ՝ տեր Աստուած,— ձեն տվեց ձգվելով ու արշտոտալով,— իմ հալն ի՛նչ կըլի, թե որ առավոտը քնից վեր կենամ, աչքս բաց անեմ ու էս խաբարն իմանամ»:

49

Մեկ ջահել տղա մեկ ջմջմա տեղի մոտացաւ. մոտովը մեկ գեղըցի էր անց կենում, հարցրեց նրան՝ թե ջմջմեն պի՞նդ ա, թե չէ:— Հայտնի բան ա, որ ջմջմի տակը շատ պինդ ա,— պատասխանեց խորամանկ գեղըցին: Հենց մի քիչ. գնաց թե չէ, ձին միջումը մինչև անկաջները թաղվեցաւ: Տղեն

կրակվեց գեղըցու վրա.— տո ղուռումսաղ՝ չէ՛իր ասում, թե տակը պինդ
աւ:— Պատվելի՛ հայտնի բան ա, պինդ ա, ամա դու դեռ տակը չես հասել,
ի՞նչ կիմանաս,— պատասխանեց գեղըցին՝ հանդարտ գլուխը քորելով:

50

Մեկ մարդ թունդ խուլ էր, ամա չէր ուզում իր քառությունը վրնն
առնի: Մեկ շախաչի ճամփին հեռավանց տեսավ նրան ու ընկերին ասեց.
արի՛ մեկ օյին գանք նրան, ու սկսեց ոտով, ձեռով անիլ, բերանը բաց
անիլ, իրան զոռ տալ, որպես թե սաստիկ ձենով գոռում, ձեն ա տալիս
քառին, ամա մեկ բառ էլ ա չէ՛ր խոսում: Քառը վրա պրծած, բարկա<ցած>
էկավ ու սկսեց նրան ղնամիշ անիլ: «Ի՞նչ եք բերաններդ ձոթում, աշ-
խարքը հո քանդվել չի՝ խա՛նիխարաբ: Հենց իմանում եք՝ թե քա՛ռ եմ, որ
ասածներդ չիմանամ»:

51

Փորդուգալացիք երկար ժամանակ մեկ ճգնավորի իրանց ապավեն էին
բռնել: Մեկ անգամ կռիվ պտի գնային, գլխավոր շունեին: Խելոք մարդիքը
խորհուրդ արին, որ իրանց ճգնավորին դեներալ շինեն, բայց շունքի ծա-
ռալություն չէ՛ր արել, չէին գիտում, թե էս տեղն ի՛նչպես նրան տան:
էլի միտք արին ու սկսեցին ճգնավորի պատկերին առաջի օրը սալդաթի
շոր հաքցնիլ, մյուս օրը՝ աֆիցերի, երրորդ օրը՝ գեներալի, չորրորդ օրը
ֆելդմարշալություն իրան տվին ու 150 ոսկի էլ տոնլուղ կարգեցին, ոչ
թագավորն ինքը իրան ձեռովը մախմուի վրա դրած՝ իր ժամանակին բե-
րում, պատկերի առաջն էր դնում:

Մեկ կովում պատկերն էնպես առաջներին տանում, ղոնշունն էլ հտե-
վիցը գնում էր: Որ մոտացան, թշնամին մեկ քանի թոփ քցեց: Մյուս օրը
տեսան, որ էլ մեկ Փորդուգալացի չկա իրանց առաջին: Ֆռանցուզի գե-
ներալը էնպես էր կարծում, թե տափ կըլին կացել, բայց մեկ քանի եսիր
արած մարդիք պատմեցին՝ թե ճգնավորի գլուխը գլուլլեն տարավ, էնդուր
համար նրանք փախան, շունքի էլ գլխավոր շունեին:

52

Մեկ ժամանակ ինգլիզի ու հոլլանդացվոց մեջ ծովային պատերազմ
կար ու մեկ նեղ տեղ ամեն օր ծովի վրա կռիվ էին տալիս: Հենց մեկ էլ

ուզում էին կոխվել նորեն սկսեն, խաբարն էկավ՝ թե բարշտութուն ա ընկել թագավորների մեջը: Երկու կողմն էլ շատ սիրով սկսեցին իրար հետ յուր գնալ: Մեկ հուլանդացի ունի մեկ մատրոզ (ծովի սալդաթ) շատ լավ քյանդրբազութուն գիտեր ու էնպես էր նավի դիրակը (կայմ) վեր ըլում, ինչպես մեկ կատու: Մեկ օր էլ էսպես վեր էլավ, հասավ դիրակի ծեբը, մեկ ոտի վրա կանգնեց ու հազար մեկ հունար բանացրեց: էստուց հետո՝ որ շուռ չէկավ ու գլխի վրա դիրակի ծեբին ցից էլավ՝ ոտները դարիդու՝ տեսնողների աչքը սևացավ, գլխըներին կրակ վառվեց: Վերևիցը որ վեր էկավ, բոլոր հուլանդացիք սկսեցին նրան գովել, երկինքը հանել ու ինգլիզների վրա պարծենալ՝ որ էնպես հունարով մարդ կա իրանց միջումը:

Մեկ պառավ մատրոզի բարկությունն էկավ՝ որ իր ազգին էսպես անպատիվ էին անում: Նա էլ սկսեց կատվի պես դիրակը վեր ըլիլ. ծեբին կանգնել ու հենց էն ա, ուղեցավ՝ որ նրա նման հունարներ բանացնի, թանն ու լոբին իրար խառնվեցավ, աչքերը շաղվեցավ ու զրխ՝ — դիրակի տակին սկսեց գլուխն ու եղըը քորիլ: Նրա բախտիցը պարաններն ու ելքյանը սլահել էին նրան, թե չէ հոգին ճամփի կիսին կտար: Հենց մի քիչ խելքը գլուխն էկավ թե չէ՝ սկսեց հուլանդացիցը հարբա գալ ու բղավիլ. «է՛սպես վեր կըլինն ա՛յ. թե մարդ եք, դուք էլ էսպես կանե՛ք»:

53

Չորս ջահել տղերք աշխարթիս բանի վրա սկսեցին խոսք ու զրից անիլ, վեճ բաց անիլ: Մեկն ասում էր՝ թե որ Աստված մարդի բանը չհաջողի, կարելի ա մեկ քաղաքի դռնովը մտնիլ, էլի քաղաքը չհասնիլ: Մյուսը՝ որ էքսի օրը պտեր, մեկ քաղաք գնալ՝ որ դարավուլ էր դրած, էս խոսքին ընդդեմն էր ասում: Մի քիչ էլ կովեցին ու դուս գնացին: Տղերքանց մեկը մյուսներին ձեռ բերեց ու սովորցրեց՝ որ էս կովողի գլխին օյին գան: Նրանք էլ խոսք տվին, գիտեին գնալու վախտն էլ:

Մեկ սել ուզեցավ մտնի քաղաքը, դարավուլը ձեն տվեց: — Ուստի՞ ես գալիս, անունդ ի՞նչ ա: — Լ. քաղաքիցն եմ դալիս, անունս էլ Մեկերա-ղանի ա: — Մեկ սել էլ էկավ. սալդաթը հարցրեց, էկողը պատասխան տվեց: — Լ. քաղաքիցն եմ գալիս, անունս էլ Իրկուրաղանի ա: Սալդաթի ջիգրն էկավ. էս ինչ բան ա, մեկղարղանի՞, էրկուրաղանի՞. ուզում են թագավորի սալդաթին օյին գան, զուխը փշե՞ն, տնազ անեն, ու սկսեց գլուխը քարե-քար տալ, գոռալ, թոզ դուման անել, ամա էկողը էլի սիրտն առավ ու անց կացավ: Մեկ էլ որ չլսեց սալդաթը՝ թե մեկ նոր էկողի անունն էլ Իրեբ-

դրադանի ա, ուզում էր՝ որ մազերը պոկի, էկողին բռնի, Բայց փողով, բանով խաթրն առավ սա ու յախեն ձեռից հանեց: Էս իրեք անուններն էլ շինովի էին:

Հմիկ շունը կապի, սալդաթին բա՛ց թող. շունքի իսկ ճամփորթն էկավ, որ անունը Չոքսդրադանի էր, ու էն տղեն էր, որ կոխվ էր արել: Հենց անունն ասեց թե չէ, սալդաթը կապը կտրեց, ոտին, գլխին քոթագելով քաշեց նրան, դարավուխանեն քցեց ու էնքան չթողաց, մինչև ինչ քաղաքից որ էկել էր, վկայութիւն բերել տվին, որ ճշմարիտ նրա անունն էնպես էր:

Սրամիտ առածք (մասալեք)

54

Մեկ զորական ծառայութիւնը որ պրծավ, դուս էկավ, գնաց իրանց մինիստրի (նախարարի) մոտ ու հարցրեց.— Պարոն մինիստր՝ ի՞նչ կանե՞ք, որ մեկ մարդ ձեզ հարամզադա կանչի:— Ի՞նչ,— պատասխանեց մինիստրը,— ի՞նչ կանեմ, կհրամայեմ՝ որ նրան հաց ու ջրի աբով բանդը քցեն:— Շատ բարի,— խոսքը եղ առավ աֆիցերը,— եպ ձեզ էղպես եմ կանչում, թե մարդ ես, խոսքիդ դրուստ կա՛ց, շունքի ես հաց չունիմ:

Էս խելոք մտածմունքի վերջն էն էլավ, որ աֆիցերին պենսիա (թոշակ) կարգեցին, որը որ առաջուց շատ էր խնդրել, բայց բանի տեղ չէին քցել, ու ասածը չվանի չէին դրել:

Էսպես մինիստր քիչ կըլի՝ սի՛րելի. չըլիմ շիմանամ դու էլ ուզենաւ մեկ տեղ էս հունարը բանացնել, Դեռ տուն չմտած, բունը կմտնիս:

55

Էլի էս կերպով մեկ քաջ աֆիցեր Ֆրիդրիխ մեծի մոտ, որ Փրուսսիո թագավորն էր, իր կամքը առաջ տարավ: Շատ անգամ էր թագավորիցը ողորմութիւն խնդրել, բայց հենց հրամայում էր, որ համբերի: Մեկ օր էլ՝ ճարը որ հատավ՝ բռնեց շատ փիս փիս բաներ գրեց թագավորի վրա: Գրողի անունը չկար. թագավորը հիսուն ոսկի խոստացավ, ով նրան գտնելու Մյուս օրը էլի թագավորին պատահեցավ.— Ես ձեզ շատ եմ ասել, որ համբերե՛ք,— ասաց Ֆրիդրիխ,— էս հազադին ձեզ համար ոչինչ չեմ կարող անիլ:

— Աչքիս վրա,— պատասխանեց աֆիցերը,— ամա էն փիս թղթի գրո-

զը ե՛ս եմ, որ խոստացել եք, հիսուն ոսկի բաշխեք, ու՛մ նրան գտնի, Ինչ պատիժ կուզեք, ինձ տվե՛ք, ամա էն փողը իմ օղուշաղին տվեք, որ իր երեխեքանց համար հաց առնի։— Քո պատիժն էս ա, որ գնաս Շպենդա բերդը։— Հույժ բարի, Ձերդ Մեծություն, բայց հիսուն ոսկին չի՛ մոռանաք։— Կհրամայեմ՝ որ քո կնգանը տան, — պատասխանեց թագավորը, ու էն բերդի կամենդանդին հրաման գրեց, որ ընչանք հաց չուտի, թուղթը, բաց չանի, որ մինչև ճաշի վերջը գիր տանող աֆիցեբը մեկ լավ տանջվի իր միջումը։

Ճաշից եղը հրամանագիրը բաց արին, Միջումն է՛ս էր գրած։— Սրա բերողին էդ բերդի կամենդանդությունը տվի, ու ձեզ հրամայում եմ, որ գնաք Փոտսդամ, էնտեղի բերդը պահեք։

56

էս Երեւելի թագավորի վրա մեկ օր էլ՝ էլի մեկ վատ թուղթ գրել, իր պալատի առաջին՝ մեկ պատից էին կացրել, Փանջարիցը որ մտիկ չարեց թագավորը, տեսավ, որ շատ բազմություն հավաքվել, ուզում են՝ որ էն թուղթը կարդան, Մառային դրկեց, որ իմանա՝ թե ի՞նչ խաբար ա։ Մահն լեզուն կապ ընկած եղ էկավ, ու չէ՛ր համարձակում, որ բանի զորությունն իմաց անի։ Թագավորը շատ որ զոռ արեց, իմացավ ու հրամայեց, որ ղնա թուղթը պոկի, ցած կպցնի, որ ամեն մարդ կարդա, չունքի տեղը բարձր էր։— Ես ու դու ըլեխնք, գլուխ կպոկենք թղթի տեղակ։

57

Մեկ օր էլ մեկ կովում տեսավ՝ որ մեկ ֆրանցուզի սալդաթ (զորական) մեկ Փրուսսիո սալդաթի հետ՝ արինը աչքը կոխած՝ կռիվ էր տալիս ու ուզում էր, որ իր գլուխը պահի, թեպետ ամենեւին հայտ չունեք, որ, պրծնի, բայց էլի չէ՛ր ուզում իրան ձեռ քցի, ու իր մահը աչքի տակն էր առել։ Թագավորը մոտացավ նրանց ու ձեն տվեց ֆրանցուզին։— Աֆարիմ՝ քաջ զորական՝ դեռ չե՛ս հաղթվի։— Ձեմ հաղթվի։— պատասխանեց ֆրանցուզը։— Ձերդ Մեծություն, թե դժբ ըլիք իմ գլխավորը։

58

Մեկ անգամ էլ թագավորը իր բաղումը ման էր գալիս։ Մեկ հուլանգացի վաճառական ներս մտավ։ Թագավորը հարցրեց նրան, թե բաղը տես-

նիլ կուզիւ Վաճառականը նրան շճանաշելով, պատասխանեց՝ թե չի՛ գիտի հրաման կա՞ բաղը տեսնելու, երբ թագավորը էնտեղ ըլիւ— Դրա համար հեշ մի՛ նեղանաք,— պատասխանեց Ֆրիդրիխ,— ես ձեզ ման կածեմ:

Բոլոր լավ տեղերը նրան շհանց տվեց ու հարցրեց՝ թե նրան դուր են դալիս, թե ո՛չ, ինչ ժամանակ մտնե բանը տեսավ, պրծավ, քիսեն հանեց վաճառականը, որ նրան փող բաշխի— Աստված մի՛ արասցե,— ասեց թագավորը,— մենք հրաման չունենք, որ մեկ զատ վերցնենք, եթե թագավորն իմանա, մեզ սաստիկ պատիժ կտա:

Վաճառականը շնորհակալություն արեց քաղաքավարությամբ ու հենց մի քիչ հեռացավ թե չէ, բաղմանչի՛ն ռաստ էկավ, ու նրան թնդված ձեն տվեցու— Ի՞նչ եք էս տեղ, թագավորը բաղումն աւ Վաճառականը պատմեց, ինչ որ անց էր կացել, ու շատ գովեց, թե էն ի՞նչ քաղաքավարի մարդ էր, որ նրան բաղը ցույց էր տվել— Բաս դուք շե՞ք գիտում՝ թե նա ո՞վ ա,— ասեց այգեպանը,— թագավորն ինքն ա:

Թո՛ղ կարդացողն իմանա, թե խեղճ հոլլանդացու զարմանքը ի՞նչքան կըլեր:

59

Մեկ անգամ էլ Ֆրիդրիխ զանգակը քաշեց՝ բայց ո՛չ ոք չէկավ: Դուռը բաց արեց, տեսավ՝ որ ծառայն՝ աթոռի վրա նստած՝ քունը տարել էր: Թագավորը գնաց մոտը՝ որ զարթեցնի, տեսավ՝ որ մեկ թուղթ ջիբիցը երևում աւ Ուզեց՝ որ իմանա թե ի՞նչ ա գրած, առավ ու կարդաց: Էս թուղթը մերն էր գրել ու շատ շնորհակալություն էր անում, որ նա իր տնուլուղի (ռոճիկ) կեսը ուղարկել էր՝ որ նրան քոմակ անի: Հենց կարդաց պրծավ՝ թագավորը կամաց էլ եղ իր օթախը գնաց ու մեկ կապ ոսկի մոր թղթի հետ իր ծառայի ջեբը քցեց: Էլ եղ որ օթախը գնաց՝ էնպես սաստիկ քաշեց զանգակը, որ ծառայն վեր թռավ ու ներս մտավ:

— Լավ քաղցր քուն էիր մտել,— ասեց նրան թագավորը: Ծառայն ուզում էր ներողություն խնդրի: Էնպես շշկլած որ ձեռը ջեբը տարավ, մնաց սառած, որ տեսավ՝ թե ինչ կա ջիբումը: Փողի համը քաղցր ա, բայց էս անգամ նրան իրանն իրան հասցրեց: Զիբիցը հանեց, ռանգ մոանգը թռած, սպրդնած, ու առանց մեկ խոսք ասելու, արտասուները գետի պես էր թափում:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ,— հարցրեց թագավորը:— Ա՛խ՝ Ձերդ Մեծություն, ինձ ուզում են կորցնեն,— պատասխանեց ծառայն ու չոքեց,— չեմ գիտում՝ էս ի՞նչ փող ա, որ ջիբումս աւ— Սիրելի՛ ասեց թագավորը,— Աստված շատ անգամ մեզ քնած տեղն էլ ա իր ողորմությունը ցույց տա-

լիս: Ղրկի՛ր մորդ, ինձանից շատ բարով արա, ու նրան հավատացրու, որ ես միշտ ձեր երկուսի հոգսն էլ կքաշեմ:

60

էս անվանի թագավորը իր ծառայից հետ շատ լավ էր յոյա գնում: Իր վերջին հիվանդ վախտը՝ կես գիշերին վերկացավ, նոքարների մեկին ներս կանչեց՝ որ դուրսը ղարավուլ էր քաշում, ու հարցրեց՝ թե ո՞ր սհաթն ա: Երկու սհաթն ա, պատասխան տվին:— էլ շեմ կարող քնիլ,— ասեց թագավորը՝— տես՝ թե ծառայքը զարթուն են, թե քնած ըլին, շի՛ վեր կացնես, շունքի շատ բեզարած կըլին: Թե նեյմանը զարթուն ըլի (իր փեշղսմաթ-քյարը), նրան միայն ասա՛, թե դու էնպես ես կարծում, որ ես շուտով վեր կկենամ: Բայց լսեցի՞ր, մեկին էլ ա շի՛ վեր կացնես՝ թե քնած ըլին:

էս թագավորը սովորություն ուներ իր ծառայից հետ շատ անգամ զրից տալ: Իր վերջին հիվանդ վախտը մեկի հետ սկսեց էսպես զրից տալ: Թագավորը: Ո՞ր սհաթն ա:

Ծառայն: Կես գիշերը:

Թագ<ավորը>: Քուես շի՛ տանում, մեկ պատմություն արա՛ ինձ:

Ծառ<այն>: Ի՞նչ կարեմ պատմիլ Զեր Մեծությանը: Ես մեկ խեղճ հիմար մարդ եմ, ու ո՛չինչ չգիտեմ:

Թագ<ավոր>, Ո՞րդիանց ես:— Մեկ գեղից:— Հերնըմեր ունի՞ս:— Մեկ պառավ մեր ունիմ:— Ընշո՞վ ա ապրում:— Բուրդ մանկուլ:— Ի՞նչքան ա դատում օրը:— Օխտը շահի:— էստով նա շի՛ կարող լավ օր քաշիլ:— Մեր տեղը շատ էժանություն ա:— Դու նրան ոչի՞նչ չես ուղարկում:— Մեկ քանի ոռ:բլի էլ ես եմ խարջիլ ուղարկում:— Շատ լավ ես անում, լավ տղա ես դու, ինձ համար շատ ես նեղություն քաշում, համբերի՛ր, ես քեզ համար բան կգտնիմ, թե աչքաբաց կըլիս:

Մեկ քանի օրից եղը էլի սրեն էս ծառային ընկավ: Թագավորն ասեց.— գնա՛ փանջարի առաջը, քեզ համար էնտեղ բան եմ դրել:— Վաթսուն ոսկի էր դրած:— Ծառայն շէր կարծում, թե էսպես մեծ գումարը իրան համար կըլի, հինգ ու վեցը վերցրեց, ձեռումը բռնեց՝ որ թագավորին նշանց տա:— է՛ս էր, որ պտեի վերցնիլ:— հարցրեց:— Զէ՛, — պատասխանեց թագավորը,— բոլորը վեր առ, քեզ համար են, մորդ էլ ջոկ եմ մեկ քանի բան ուղարկել:

Բարի ծառայն լեղապատառ դուս վազեց, որ իմանա՝ թե մորն ինչ ա ուղարկել: Ուրախությունիցը ուզում էր մեռնի, երբ իմացավ, թե թագավորը մորը 100 ոսկի սկենսիա (թռչակ) էր կարգել՝ որ ամեն տարի տան:

Իր կենաց վերջին ժամանակը պատահում էր բազլի անգամ, որ երկար էր քնում, ինքը չէ՛ր ուզում ու չափիցը դուրս նեղանում էր, էս պատճառով հրամայեց որ իրան չորս սհաթին վեր կացնեն, ինչ կուզեն որ ասի էլ։ Մառայից մեկը որ նոր էր մտել թագավորի մոտ դուլլուղ, մեկ անգամ ներս գնաց՝ որ էս հրամանը կատարի, թագավորն ասեց։— Թո՛ղ մի քիչ աչքս կպցնեմ, շատ բեզարած եմ։— Ջեր Մեծությունը հրամայեց ինձ՝ որ կանուխ գամ։— Հենց մեկ շաբեք (քառորդ) սհաթ, քեզ ասում եմ։— Մեկ մինուտ (վայրկյան) էլ ա չե՛մ թողալ։ չորս սհաթն է, պտիք վեր կենալ։— Շատ բարի, — ասեց թագավորը, — սեղիցը վեր կենալիս, շատ լավ տղա ես, տե՛ս ինչքան եմ սիրում քեզ, որ քո բանին էդպես մուղայիթ ես։

Օխտը տարվա կուլումը, որ Ֆրիդրիխ Ավստրիո հետ արեց, մեկ սալդաթ իր մեծավորիցը փախավ, էկավ նրա մոտ ու շատ հարկավոր թղթեր բերեց հետը, որ նրանցով թշնամու ահվալը լավ կարելի էր իմանալ։ Թագավորը հրամայեց՝ որ նրան հաց ուտացնենք ու հետո իր մոտ կանչիլ տվեց։— Ես չեմ կարող քեզ իմ ծառայությունը վեր կալնիլ, — ասեց, — ի՞նչպես հավատամ է՛ն մարդին, որ իր մեծավորին էդպես մուխանաթ գտնվեց։ Քո արած ծառայության համար էս հարիր ոսկին վե՛ր կալ, էստիանց ոտդ կտրի՛ր, ու էլ մյուս անգամ իմ ղոնշունումը, կամ իմ երկրումը չերևիս, թե չէ կախիլ կտամ։

Մեկ անգամ էլ իր ղոնշունովը մեկ գեղի մոտ չադիր էր տվել։ Թշնամիքը հեռու չէին, ու մեկ բարձր տեղ դարավուլ էին կանգնացրել։ Բայց չունքի թագավորին գեղիցը դուս գալիս չէին կարող տեսնիլ, չունքի մեկ խոր ճամփա էլ կար, էս տեղ էլ դարավուլ դրին։ Թագավորը դուս գալիս իմացում տվեց ու գնաց որ ման գա։ Շատ շոք էր, դարավուլը՝ որ պետք է թագավորի դուս գնալը իմաց էր արել, քունը տարել էր, չէր կարացել ու հենց է՛ն սհաթին աչքը բաց արեց, որ թագավորը մոտացել էր։

«Մի քիչ համբերի՛ր, Ջերդ Մեծություն, ձեն տվեց, իմ արևը գիտենա, չեմ թողալ՝ որ անց կենաս։ սպասեցե՛ք, մինչև դարավուլին իմաց անեմ, եթե ոչ՝ ինձ կբռնեն»։ Թագավորը սալդաթի ձենի վրա իրանից գնաց ծի-

ժաղու: «Շատ բարի,— ասեց,— շուտ գնա, ես կմնամ»: Սաղաթը մի քիչ տեղ հեռացավ, էլ եղ էկավ ու գոռաց. «Խոսքիցդ դուս չի՛ գաք հա՛ իմանում եք, ու տեղըներիցդ շարժիք, մինչև եղ դառնամ»:— «Գնա՛,— ասեց թագավորը,— ես քեզ խոսք եմ տալիս, մինչև քո գալը էս տեղ մնամ»: Ճշմարիտ էնքան մնաց, որ նա եղ էկավ, հետո ծիծաղելով ճամփա ընկավ:

64

Գիտուն մարդի մեկը գնաց, որ իր բարեկամին տեսություն անի: Դուռը որ ծեծեց, բարեկամը ծառային կամաց հրամայեց, որ ասի թե աղեն տանը չի՛: Բայց գիտունը իմացավ ու անսաս եղ դարձավ: Մեկ քանի օրից հետո բարեկամը պնաց գիտունի մոտ: Հենց նա դուռը թրխկացրեց թե չէ, սա նեքսկիցը ձեն տվեց՝ թե աղեն տանը չի՛: Հենց իմացավ հանաք ա անում, էլի ծեծեց, էլի մի և նույն խոսքն իմացավ:— Ա՛յ խանիխարաբ, ախր դո՛ւ ես ասում, թե աղեն տանը չի՛, ի՛նչպես հավատամ,— ասեց բարեկամը:— Պատվելի՛ ընչե՞ն ա, որ ես քո ծառային հավատացի, դու ինձ չե՛ս հավատում,— պաստասխանեց գիտունը: էս մեր Մուլա Մասրադնի իշի փոխ ուզելու նման ա, ով լսե՛լ ա, կիմանա:

65

Մեկ հողագործ գնաց մեկ գեղ՝ որ էնտեղ կենա ու փոքր ժամանակի շատ բարեկամ ճարեց: Մեկ տարուց եղև մեկ լավ կովը սատկեց: Շատ տխրեցավ, բայց խեղճի ցավը դհա շատացավ, շունքի մեկ քանի ամսից եղև էլ՝ կնիկը մեռավ: Աշխարհը քանդվեց գլխին, էն հալին էր, որ ո՛չ աչքը քուն էր գալիս, ո՛չ բերանը հաց մտնում: Հարևանները էկան՝ որ նրան մխիթարեն:

— Սիրելի՛ ասեց մեկը,— ճշմարիտ է, քո ցավն անտանելի ա, ո՞վ էնպես ազիզ ջա՛ն կույցնի ու հոգին հետը չգնա, բայց ինչ սլտի ալած, փառք Աստուծո, դու դեռ ջահել ես, մալ դուվաթ ունիս, քեզանից կնիկը սլակաս չի՛ ըլիլ, դարդ մի՛ անիր: Իրեք աղջիկ ունեմ, իրեքն էլ վարդի պես բացված, զալամով քաշած, որն ուզենաս, քեզ փեշքաշ, աչքիդ սիրածը քոնն ա:— Մեկն էլ իր քիրը առաջադրեց, մյուսը քվոր աղչիկը, թողը և այլն:— Լավ տեսնում եմ,— ասեց սքավորը,— որ էս դեղումը շատ լավ ա էլի կնիկը կորցնիլ, քանց կովը: Երկու օր չի կա, կնիկս մեռել ա, ուզում հք՝ որ մեկի տեղակ հինգը կապեք գլխիս, բայց կովս որ սատկեց, մեկն էլա չէկավ, թե մեկ ուրիշը նրա տեղ ինձ սա:

Կոնրադ Գ. Թագավորն Գերմանացոց 1138 թվին մեկ քաղաք էկավ չորս կողմը բռնեց, էս քաղաքի իշխողը չէր ուզում նրան հնազանդի ու միշտ նրա հրամանին ընդդեմ էր կենում: Թագավորը բարկացել, ուզում էր՝ որ սաղ քաղաքը կրակ տա, էրի, բայց օղուշաղին իւղճն էկավ, հրաման արեց՝ որ ինչքան կնիկարմատ կան, դուս գան, ու ինչ թանկագին բան ունին, հեարները վերցնեն, ու օրթում կերավ, որ նրանց մաղին դիպչող չըլի:

Քաղաքի մեծի կնիկը էս բանը որ լսեց, ուզեցավ որ մարդին ազատի, մյուս բաները կորչում են, կորչեն: Նա իր մարդին շալակեց, մյուս կնանիքըն էլ որ էս տեսան, նրանք էլ սրա օրինակին հետևեցին և իրանց մարդիկը շալակներին, մեծի կնիկը առաջներին էսպես բեռնավորված որ դուս չէկան, թագավորը մնաց զարմացած: Տված խոսքը եղ ուտել չէ՛ր կարող, էնպես սիրտը շարժեց՝ էս որ տեսավ, որ կնանոց լաթեր՝ մարդքերանց մեղքն էլ բաշխեց ու ազատ արեց:

Մեկ թաղավոր որսի ժամանակին իր մարդքերանցիցը հեռացավ, առաջը մեկ տուն էկավ, մտավ ներս, որ փոքր հանգստանա: Հենց ներս մտավ թե չէ, տեսավ՝ որ չորս մարդ էնտեղ թեք են ընկել, որպես թե քնած են: Առաջինը տեղիցը վեր կացավ, թագավորի վրա էկավ, ու ասեց՝ որ սհաթն իրան տա, ու առավ: Երկրորդն էլ ասեց՝ թե երազումը տեսա, որ շինելդ ինձ խիստ սաղ էր գալիս, նա էլ էն առավ: Երրորդն էլ քիսեն ուզեց, Զորրորդն էլ ասեց՝ որ բեղամաղ չըլի, որ նա նրան պտի թալանի: Թալանելիս տեսավ՝ որ մեկ ոսկե զնջիկ կար ծոցումը, ու վրիցը մեկ շվի էր կախ տված, նա էլ էս էր ուզում վերցնի. «սիրելի՛ք՝ ասեց թագավորը՝ էս շվին դեռ չառած, թողեք՝ որ ես ձեզ սրա հունարը ցույց տամ»: էս հաղաղին սկսեց, որքան ջանումը զորություն կալ, շվացնել:

Թագավորի մարդիքը՝ որ նրան ման էին գալիս, հենց էս ձենն իմացան թե չէ, իսկույն ական թոթափել տուն ընկան, ու աչքները սառեց՝ որ տեսան՝ թե թագավորը ի՞նչ ընկերների մեջ ա ընկել: Փորձանքիցը որ պրծավ՝ սկսեց թագավորն ասիլ.— Սիրելի՛ք՝ էս մարդիքը երազ են տեսել, ինչ որ սրտներն ուզում ա, անեն: Հմիկ էլ երազ տեսնելու նոբաթը իմն ա,— Փոքր աչքը խփեց ու էլ եղ բաց արավ:— Երազում տեսա՝ որ էդ չորսիդ էլ կախ էին տվիլ,— ասեց ու չորսին էլ հենց էնուեղ կախ տալ տվեց:

Մեծին Պետրոս Ռուսաց կայսերն էլ էս տեսակ մեկ բան պատահեցավ: Նրա մեծամեծքը չէին ուզում, որ նա էնպես նոր նոր բաներ անի, խոսքը մին արին, որ մեկ տեղ կրակ քցեն ու երբ թագավորը դուս գա էնտեղ, տան, սպանեն: էն իրիկունը՝ որ էս մասլհաթն անում էին, թագավորը մեկ տեղ դռնադ էր: Երկու մարդ էկան, խնդրեցին՝ որ թագավորին տեսնին, չէին թողում, բայց էնքան արին՝ որ թագավորը ինքը դուս էկավ, ընկան ոտները ու ամեն բանը պատմեցին: Թագավորը հրամայեց՝ որ նրանց պահեն, ինքն էլ եղ տուն մտավ, մեկի էլա մեկ խոսք շառեց ու սկսեց իր ուրախությունն անիլ:

Ձմեռ ժամանակն էր՝ մեկ աֆիցերի հրամայեց՝ որ իր դասթովը գնա էն ասած տունը, ինչ տեղ մասլհաթ էին անում: Տասը սհաթը որ թամամեց, թագավորն հրամայեց՝ որ մեկ շանա բերեն ու ասեց մյուսներին՝ թե գնում ա, փոքր ման գա: էն տունը որ հասավ, տեսավ՝ որ ճրագները վառած, բայց դռանը մարդ չկար, հենց կարծեց՝ թե սալդաթները բական են մտել, էնտեղ էլ մտավ, մարդ չկա: Ի՞նչ անի, եղ դառնա, ի՞նչպես կարելի էր էնպես քաջ մարդը էս բանն անի:

Էլ չի՛ մտիկ արեց, անվախ, անսահ ներս մտավ: Նստողների սրտովը հայտնի բան ա, որ հազար բան անց կացավ, բայց թագավորը, որպես թե բանից խաբար չի, էնպես ուրախ ուրախ՝ ձեռները տրորելով՝ ասեց.— Իմ ո՛րդիք, փոքր ուզում էի ման գամ, ցուրտն ինձ զոռ արեց, փանջարի տակովն՝ որ անց կացա, ու էս շրաղդանը տեսա, իմացա՝ որ իմ որդիքը էս տեղ ժողոված քեֆ կըլին անում, ուզեցա՝ որ ես էլ ձեր միջումն ըլիմ, էստուր համար ներս էկա, ներե՛ք: Հետո սրա քեֆը հարցրեց, նրա հետ խոսաց, էնքան խոսքով արեց՝ որ ոտի ձենն իմացավ: էս միջոցին նստողների մեկը աչքով արեց՝ որ լավ վախտն ա:— Շա՛ն որդի, գոռաց կայսրը, թե ձեր վախտն ա, իմն էլ ա,— ասեց ու թուրը հանեց: Ասողի գլուխը թպրտում էր, որ դուռը բաց արեց, աֆիցերին կանչեց: էլ ի՞նչ կըլեր նրանց հալը:

Աֆիցերը որ ներս մտավ, է՛նպես մեկ սիլլա դիպավ երեսին, որ աչքերը շախմախին տվին, կայսրը բարկացավ՝ թե իրան վախտին չի՛ էկել: Սհաթը հանեց խեղճը ու կայսերը ցույց տալով՝ ասեց.— Ձերդ Մեծություն, հրամայեցիք, որ 11 սհաթին գամ, տեսե՛ք ուրեմն՝ թե քանի՞ սհաթն ա:

Թագավորը տեսավ՝ որ ինքն ա շշկլել, շտապել, իսկույն ճակատը պաշեց ու շարազործներին բռնիլ տվեց:

Մեկ իշխան ֆրանցուզ գնում էր նեմեցի թագավորի մոտ շատ հարկավոր գործի համար։ Չորս մարդ ուներ վրեն, էկավ մեր գեղ։ Ո՛չ տեղ կար, ո՛չ տուն։ Մեկ բերդ կար էնտեղ։ Մեկ գեղըցու հարցրեց՝ թե էնտեղ քնիլ կարելի՞ ա։ Գեղըցին ասեց, որ էնտեղ մարդ չի՞ կենում, մեկ դարավուլ կա, էն էլ ցերեկն ա գնում էնտեղ, շունքի դիշերը՝ Աստված հեռու տանի՛, սատանեքը մարդի սաղ սաղ ուտում են։ «Է՛հ, սատանե՛քը, էդպես հիմար բանը մի՛ ասիլ, ես էդպես դարդակ բանի չե՛մ հավատալ, ու թե կուզես, թո՛ղ իմ մարդիքն էստեղ քո տանը մնան, ինձ մեկ ճրագ տո՛ւր, ես մենակ կքնեմ էնտեղ, տես թե սատանեքանց գլուխն ի՞նչ կբերեմ»։

Ի՞նչ պետք է արած, ասածը չլսեց ու ճրագն առավ, գնաց բերդը՝ կրակը շաղ արեց, շիբուխն ու թամբաքուն, երկու բութիլկա գինի էլ դրեց մոտը, ու շորս լցրած փշտով էլ առաջին։ Էսպես մեն մենակ նստած՝ շիբուխ էր քաշում, կես գիշերը հենց անց կացավ, մեկ սաստիկ գնդպնդոց էկավ ու շատ վախտ չբաշեց, մեկ այլանդակ պատկեր ներս մտավ, երես, գլուխ ծածկած, ու պինդ ոտները փոխելով՝ նրա վրեն էկավ ու ձեռով արեց՝ որ վեր կենա հետը գնա։ Քաջ իշխանը երկու փշտով դոտիկը խրեց, մեկը ջեբը դրեց, էն մինն էլ աջու ձեռին, շամաղանը ձախու ձեռին բռնած, եղեկից գնաց։ Էկող պատկերը սանդուխտը վե՛ի էկավ, բակն անց կացավ ու մեկ ծառոտ տեղ մտավ։ Հենց էս ծառերն էլ անց կացան, բիրադի գետինը բաց էլավ ու իշխանը ընկավ մեկ խոր գուբ։

Իր հիմարությունը նոր միտն ընկավ։ Առաջին մեկ մաղարա բաց էլավ, ու տեսավ՝ որ ոչ թե սատանեքունց, այլ տասներկու ավաղակի ձեռ ա ընկել, որ մասըհաթ էին անում, թե ի՛նչպես ոպանեն իրան, նրանց խոսակցությունիցն իմացավ, որ սրանք դալբ փող շինող էին։ Իշխանը՝ որ տեսավ՝ թե ինքը ոչխարի պես գիլանոնց ձեռն ա ընկել, էլ շարա չկա, բերանը բաց արեց ու խնդրեց՝ որ իրան էլ հրաման տան, մեկ երկու խոսք էլ ինքն ասի։ Համաձայնեցին նրանք, ու ասեց։— Իմ էստեղ գալը դուք էլ կասեք՝ որ շատ հիմարություն էր, ամա որ լավ միտք անեք, կարծեմ որ հավատաք, թե ես պակաս մարդ չեմ, ու իմ ձեռիցս էլ բան կգա։ Դուք լավ գիտեք՝ որ անպիտան մարդը սիրտ չի անիլ էսպես տեղը մտնի։ Սա ձեզ մեկ խորհուրդ կասեմ ու իմ անունովը օրթում կուտեմ։ Մեղք չե՞ք համարիլ էնպես մարդի սպանեք, որ ձեզ երբեք չի ուզեցել վասություն անի։ Սրանից դարու միտք արե՛ք՝ թե որ ինձ սպանեք, դրանից ի՛նչ դուս կգա։ Հետս շատ հարկավոր թղթեր ունիմ, որ իմ ձեռովս պտի թագավորին աամ։ Չորս մարդ ունիմ գեղումը, ես որ կորչիմ, ախր որ նրանք կասեն՝ թե ո՛ւր

գնացի ու վերջ ամենայնի ինձ ման կգան ու տակուվեր անելով՝ հալբաթ որ ձեր տեղն էլ կիմանան: Էն ժամանակը դուք լավ գիտեք, թե ձեր վերջըն ի՞նչ կլրլի: Ինձ թողե՛ք, ես իմ պատվովս օրթում եմ ուտում, թե որ ձեր գլխին մեկ բան գա, Աստուծո առաջին սեներես մնամ:

Ավազակները՝ որ էս խոսքն իմացան, ասեցին իրանց մտքումը, որ էնպես մարդի խոսքին հավատալու ա: Ավետարանը մեջ բերին, օրթում տալ տվին, որ մարդի բան չասի: Նրան որ բաց թողին, մյուս օրը պատմեց գեղըցուն՝ թե ճշմարիտ նա էլ էնպես հրաշք տեսավ բերդումը, որ մարդ ահու կմոռներ:

Տասներկու տարուց եղը մեկ օր էս իշխանը իր պալատումը շատ դոնաղներ ուներ ու քեֆ էր անում, էկան, ասեցին՝ թե մեկ մարդ երկու ձի ձեռին կարմնջի վրա կանգնած՝ ուղում ա, նրան տեսնի, ու նեքսն չի՛ գալիս: Բոլոր դոնաղները անկաջները խլշացրին, որ իմանան՝ թե էս ի՞նչ բան ա: Հենց իշխանը իր բարեկամները եղևին մոտացավ, էն մարդը ձեն տվեց՝ որ նրանց հեռացնի, չունքի իրան հետ թաքուն խոսք ուներ: Հենց նրանք հեռացան, նա սկսեց ասիլ՝ թե էն մարդիքը, որ տասներկու տարուց առաջ մաղարումը քեզ ոաստ էկան, ու դու էլ խորհուրդ ասեցիր, նրանք են ինձ ղրկել քեզ մոտ՝ որ շնորհակալություն անեմ քեզանից, որ դու էնպես պատվելի մարդ էիր, որ տված խոսքդ պինդ պահեցիր: Նրանք էնքան փող են դատել, որ հմիկ կարող են ապրիլ ու էս երկրիցն էլ դուս են էկել: Էս ձիանքը նրանք են ուղարկել քեզ փեշքաշ:

Էս ասեց թե չէ էն ձիանքն էնտեղ թողաց, իրանը մեկ ծառից էր կապել, կայծակի պես նի էլավ ու ական թոթափել աներևութացավ: Հետո սկսեց իշխանը բոլոր անց կացած բանը մի առ մի իր բարեկամներին պատմիլ: Ով լսում էր, դող էր ընկնում ջանը, թե ինչ սրտի տեր ա էլել նա: Սրանից հետո տեսան՝ որ հիրավի բերդումն էլ սատանա չի՛ ման գալիս: Շատ բանին էլ էսպես մեկ պատճառ ունի, բայց չգիտեցող մարդը՝ սատանին ա մեղ դնում:

70

Մեծն Լուդովիկոս, ֆրանցուզի թագավորը՝ իր պալատումը ման էր գալիս, առավոտ էր ու դեռ պալատականքը չէին էկել ու իր ծառայքն էլ դեռ ու դեն էին գնում, որ իրանց ծառայությունը կատարեն: Էս միջոցումը տեսավ՝ որ <մեկ> մշակ մարդ մի սանդուխտ վեր ելած, ուզում էր՝ որ մեկ մեծ ջահ վեր բերի, բայց քիչ էր մնացել՝ որ շլինքը հետը կտորի, էնքան բարձր էր ու մեծ:

— Զե՞ք տեսնում, որ ձեր սանդուխտը կարճ ա ու տեղ չի՝ հասնիլ,—
ասեց թագավորը,— լավ վախտի վրա հասա՝ որ բռնեմ ու քեզ օգնություն
սնեմ։ Թե չէ քոնը քեզ կհասնեի։

— Շատ շնորհակալ եմ,— ասեց մշակը՝ որ թագավորին չէր ճանա-
չում,— ինդրում եմ՝ որ ինձ ներես, որ քեզ աշխատություն տվի։ Ինձ շատ
մեծ լավություն կանեք, թե քոմակ անեք։ Ընկերներս բոլոր ինձ թողել են,
է՛ն պատճառով, որ էս օր մեկ էլ չի պետք է գա։

էն ահագին ոսկե ջահը վեր բերեց, ուսուլով վեր էկավ, ձեռն էլ մի
քիչ թագավորի ուսին դրեց, որ սակին նարդիվանը բռնել էր, մեկ խոր
էլ գլուխ տվեց, շնորհակալություն արեց ու դուռ քաշվեց։

Սաղ գիշերը թագավորի պալատումը հենց է՛ն էին խոսում, թե ի՛նչ-
պես սիրտ էր արել գողը ու աշխարթի աչքի առաջին էնպես թանկագին,
ծանր ջահը գողացել։

Քաղաքապետին հո՛ վաղուց իմաց էին արել, թագավորը սկսեց բարձր
ծիծաղալ զալումը ու դայիմ ձենով սուսեց.— Ես կերթամ, քաղաքասպետին
կխնդրեմ՝ որ էս բանը տակով անի, որ մարդ չիմանա։ Զունքի գողը պատ-
ժելիս, ընկերին էլ պետք է պատժած, ու ե՛ս էն գողի սանդուխտը բռնեցի։

Կարգացողը կիմանա՝ թե լսողների վարմանքն ու ծիծաղը ի՛նչպես
իրար կխառնվեին։

71

Մեծն Տիգրան, անվանի թագավորն Հայոց մեկ օր ֆորս անելիս,
մեկ քարի վրա մեկ սև զարույթուն տեսավ ու հենց իմացավ՝ թե արծիվ ու.
նետը լարեց, զարույթուն վեր ընկավ. ձին շափ քցեց՝ որ ֆորսը բռնի,
բայց ա՛խ՝ ֆորսի տեղ՝ մեկ ութ տարեկան երեխա արնումը շաղաղվել ու
ողորմելի մայրը, որ մոտին քնած էր էլել, վրեն ընկել, իրան կտրատում
էր։ Մեծահոգի թագավորի գլխին կրակ վառվեցավ. իսկույն ձիուցը վեր
էկավ. էն կնկա ոտներն ընկավ, ու հրամայեց՝ որ մեկ կշիռ բերեն։ Մեկ
թալումը իր թուրն ու երեսնեն զրեց, մյուս թալումը՝ էն քաշովը ոսկի լըց-
նել տվեց ու ասեց.— Քո՛ւյր իմ, էս թուրն ու քո որդին, էս նրա շափովը
ոսկին, էրեսիդ ես սպանեցի անգիտությամբ։ Կուզես, թուրն ա՛ռ, շլինքս
տո՛ւր, կուզես ոսկին վերցրո՛ւ, որ քո զուխն էլա ուզահես, ես լավ գիտեմ,
որ դու քո աչիդ զավակը աշխարթի հետ շես փոխիլ. ամա ի՛նչ սնեմ, չար
սճաթն ուստ բերեց էս բանը, բայց էլի կամքը քոնն ա, ինչպես ուզես,
էնպես արա՛։

Ի՞նչ պետք է աներ ողորմելի մերը. ինքն էլ տեսաւ՝ որ թագաւոր կամոք չի՛ արել, ընկաւ ոտները լալով ու ասեց.— Իմ աստղս խաւարեց թագաւոր, բայց ի՞նչ անեմ, քո ոտի հողն եմ, էդ մեծասարտությունը՝ ողորմ արիր, ի՞նչպես կթողա, որ ես իմ միայն որդու արինը քո գլխիդ ղուրբան շանեմ:

էս օրից սկսած՝ էն կնիկը էլ թագաւորի դռնիցը չի՛ հեռացաւ:

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՍԵՐ ՈՒ ՄԵՄԱՍՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկ ջուհեկ տղա, անունը Ռոբերդ՝ մեկ ծովի ղրաղի սպասում էր, ու էկող, իր նավումը նստող ըլի, որ տանի, ման ածի: Մեկ անծանոթ մարդ էկավ, նստեց ու էլ եդ սկսեց դուս դնալ, շունքի կարծում էր՝ թե նավ տներն էնտեղ չի՛: Դուս գնալիս ասեց՝ որ շունքի նավչին էնտեղ չի, նստ գնում ա, որ ուրիշ նավ բռնի:— Ողորմած տե՛ր,— ասեց Ռոբերդ,— էս ի՛նչ նավն ա, թե կուղեք, տանիմ, ձեզ ման ածեմ:

— Ո՛չ, պարոն,— պատասխանեց անծանոթը,— հեռանալ չե՛մ կարող մեկ սՀասթ ա մնացել օրիցը, ես կուլի մի քիչ ծովի երեսին ման գամ, որ իրիկվան հովն ու գեղեցկությունը վայելեմ: Բայց զարմանքն ինձ կալի ա, քո ո՛չ ձենն ա նաւչու ձենի նման, ո՛չ դեմքդ, ո՛չ խոսակցությունդ էս ի՞նչպես բան ա:— Հիրաւի եք ասում, ես նավչի չեմ, բայց ուզում եմ որ կիրակի ու տոն օրերը փոքր փող դատեմ,— ասեց տղեն:— Վա՛յ, վա՛յ... էդ սիրուն պատկերը, էդ քաղցր լեզուն, էդ ջուհեկ հասակն ունենաս, ու էդ պես աչքածակ, ագահ ըլիս, ախոս չի՛ քո անմեղ հոգուն, քո ջիւան արեւիկին: Ով կիրակի օրը կանհանգստանա, դու քեզ փողի համար տանջո՞ւմ ես:

— Ա՛խ՝ ողորմած տե՛ր՝ թե իմանաք, ինչն ա ստիպում ինձ՝ որ ես էս րանը բռնում եմ, չե՛ք ուզիլ, որ էդպես խոսքերով դհա ավելի ցավացնեք ինձ ու չե՛ք կարծիլ, թե իմ բնությունը էդպես վատ ա,— պատասխանեց Ռոբերդ:— Կարելի ա՝ թե ասածս անիրավություն ա,— ասեց անծանոթը,— դուք մեկ բան էլա չե՛ք ասել ինձ, դնա՛նք, ման գանք, դու էլ քո պատմությունն արա՛: Անծանոթը նստեց, նավն ընկաւ ծովի երեսը:— Էլ ի՞նչ ես մտիկ անում, ասա՛, տեսնիմ, ի՞նչ ա քո ցավը: Ասածներդ ինձ զարմացնում են ու սիրտս քեզ համար շատ ա նեղանում:

— Ես հենց մեկ ցավ ունիմ, ա՛խ՝ մեկ, մեկ հե՛ր, էն էլ բանդում, զնջում բռնված: Ո՛չ ինքը ունի կարողություն, ո՛չ մենք մեկ ճար, որ նրան ազատենք: Նա էս քաղաքումը դալալ էր: Իր աշխատությունովը փոքր փող էր ձեռ բերել ու կուսենում էր գնա Զմիռնա: Ավազակները նավը ձեռ էին քցել և հորս էլ հետը տարել Եգիպտոս, ուր որ հերս էս բոպեին էլ

բռնված աւ Երկու հազար ռուբլի ա նրա արնի գինը. ո՛չ նա է կարող իր գլուխը թափի, մեր ձեռին հո ո՛չինչ չկաւ, էս պատճառով մերս, քուրերս գիշեր ցերեկ աշխատում ենք, ես էլ սաղ շաբաթը իմ ուսթի մոտ եմ ջանիս ջաֆա տալիս, կիրակի ու տոն օրեր էլ՝ ինչպես որ տեսնում ես, էս բանին եմ հետևում, որ մեկ բան շահվիմ։ Բացի գլխավոր հարկավոր բանիցը՝ ո՛չինչ չենք գործածում։ Մեր բնակությունը մեկ փոքր տուն աւ Սկիզբը ուզեցա՝ որ գնամ, հորս տեղը ես մնամ, ու նրան ազատեմ, էն ա հազրվել էի, որ էս անեմ, չեմ գիտում ի՞նչ տեղից՝ մերս իմացել էր ու բոլոր նա-վապարներին զգուշացրեց՝ որ ինձ հետըները չվերցնեն, էս հալին մնացել ենք դուռն երեսներին հետ արած։

— Բազի վախտ հեչ խաբար ստանո՞ւմ եք ձեր հորիցը։ Գիտե՞ք՝ ում մոտին ա ձեր հերը ու ի՞նչպես ա նրա տերը հետը կառավարվում։

— Նրա տերը թագավորի բաղի վերակացուն ա, նրա հետ սիրով են յուլա գնում, ու նրան շատ զոռ չեն անում։ Բայց ի՞նչ օգուտ, մենք մոտին չենք, որ նրան մխիթարենք, նրա քոմակ անենք. նա մեղանից հեռու, ու նրա ողորմելի որդիքն ու կինը նրա կարոտովը մաշվում, էրվում ենք։— Ի՞նչ անունով ա հերդ էստեղ կենում։— Անունը չի՝ փոխել, էլի Ռոբերդ ա.— Ռոբերդ. հ՛մ... բաղի վերակացվի մոտ։

— էդպես ա՝ ողորմած տե՛ր։— Քո անբախտությունը սիրտս էրում ա՝ ա՛յ խեղճ տղա, բայց էդ սիրտը՝ որ դու ունիս, Աստված քեզ ձեռաց չի՝ թողալ. ես էլ էն կխնդրեմ Ասանից։ Թո՛ղ հմիկ մի քիչ հանգստանամ, քանի օրը մթնել չի՛։

Հենց մութը կոխեց թե չէ, ասեց՝ որ եդ դառնա. դուս գնալիս՝ մեկ քիսա դրեց Ռոբերդի ձեռն ու ինքը էլ շմնաց՝ որ նա շնորհակալություն անի, ալան թոթափել հեռացավ։ Քիսումը 40 ավելի ոսկի կար։ Տղեն մնա-ցել էր աչքը սուռած, ու չէ՛ր գիտում՝ թե ի՞նչ մեծահոգի մարդ էր, որ էս լավությունն արեց։ Շատ էլ աշխատեց՝ որ նրա եղևիցը հասնի ու նրան շնորհակալություն անի, բայց ընդվայր։

Օխտը շաբաթից հետո՝ էլի սրանք մեկ իրիկուն նստած տանը, հաց էին ուտում, որ բիրադի դուռը բաց էլավ, և Ռոբերդի հերը՝ ոտ ու գլուխը նոր՝ տուն մտավ։ Ի՞նչ աչք, ի՞նչ սիրտ կըլեր, որ էսպես բանը տեսներ, իմանար ու չի՝ զարմանար։ Արտասուք ու ծիծաղ իրար խառնվեցին, հեր ու որդի ուրախությունիցն չէին իմանում, ի՞նչ անեն։ Իրար փաթաթված՝ մնացել էին կանգնած։ Բարեսիրտ հերը վերջ ամենայնի սկսեց շնորհակա-լություն անել իր կնկանիցը, որ էնքան փող ուղարկել, իրան թափել, իր ճամփի, նավի, շորի, ուտելու խարջը քաշել էին։ Չէ՛ր իմանում՝ թե նրանց նախանձն ու սերը ի՞նչպես գովի։

Մեկ նոր զարմանք էս տանըցոնցը բռնեց. մեկը մեկի երեսին մնացել էր պեղացած: Վերջ ամենայնի մերն սկսեց բերանը բանալ. նա կարծում էր, թե բոլոր որդին կըլի արած: Հորը պատմեց, թե նա ի՞նչպես էր վառվել ու հենց իրան գերի արին թե չէ, ի՞նչպես էր կամենում գնա, հոր տեղը բռնի ու ինքը նրա ճամփեն փակեց: Երկու հազար ուսլի էր հարկավոր, որ նրան թափեին: «Մենք փոքր բան ձեռք էինք քցել, շարունակեց մերը, ու շատ փայլ որդու ձեռաց աշխատությունն էր: Նա բարեկամներ էր ճարել, ասեց, որ նրան օգնել էին»:

Հերը մինչև էս խոսքը մնացել լուռ, ուշք ու միտքը հավաքած, գլուխը կախ արած, երեսը մթնած, ապա շուտ էկավ, աչքը քցեց որդու երեսն ու ասեց:— Տալաբա՛խտ որդի, էդ ի՞նչ ա քո արածը: Ի՞նչպես պետք է իմ ազատությունը քեզ պարտական ըլիմ առանց փոշմանության: Ի՞նչպես մորիցդ կծածկեիր էդ բանը, թե վատ կերպով չըլիս դատած էն փողը: Քո հասակին, ա՛յ տալաբախտի, գերու զավակ՝ ի՞նչ կերպով պետք է էնքան լանը ձեռ բերեիր: Սիրտս պատում ա, որ մտածում եմ, թե քո ուղիական սերը՝ քեզ էդ ճամփեն սովորցրել ա: Թո՛ղ գերի մնայի, ձեզ շտեսնեի, ու իմ արինը հարամ փողով շառնվեր: Իմ սիրտս հանդարտացրո՛ւ, ճշմարիտն ասա՛, թե բոլորս էլ պետք է մեռնինք, թե դու վատ ճամփով ըլիս էն փողը դատած:

— Միամիտ կացեք, հայր՝ ձեր որդին էդքան անարժան չի՛, որ էդ կեխտը վրեն կպցնի. ու հույս ունի, որ ձեզ ապացուցանի, թե ի՞նչքան բախտավոր է ինքը, որ ձեզ պես հեր ունի: Էդ ես չեմ, որ քեզ ազատել եմ, մեր բարերարը գիտեմ՝ թե ո՞վ է: Միտքդ դալի՞ս ա՝ մա՛յր իմ՝ էն անծանոթ մարդը, որ ինձ իր քիսեն բաշխել էր: Որ ինձ էնքան հարցմունք արեց մեր մասին: Կյանքս վեր կդնեմ ու նրան ման կգամ, կգտնիմ, ու Աստուծով նա էլ կգա, որ իր արած լավության պտուղը տեսնի ու ուրախանա: Հետո պատմեց հորը՝ ինչ որ ծովի վրա անց էր կացել:

Ռոբերդի հերը էլի իր հին բարեկամներին տեսավ, բոլորն էլ ուրախ էին, նա չէ՛ր կարծում, թե իրան էնքան սիրում են: Երկու տարի չքաշեց, էլի շենացավ, որդիքը տեղ ճարեցին, բոլորն էլ բախտավոր էին ամեն բանով, ամա նրանց հենց է՛ն էր սպանում, որ իրանց բարերարին, ազատողին էնքան վախտ չկարացին գտնել, որ իրանց շնորհակալությունն ու բախտավորությունը ցույց տան: Վերջապես մեկ օր ծովի դրաղին մենակ ման գալիս Ռոբերդի աչքը նրան առավ:

«Ա՛խ՝ ամենակարո՛ղ Աստված»,— հենց է՛ս նրա բերնիցը դուս էկավ ու ընկավ նրա ոտի տակը ու մնաց անշունչ: Օտարականը վազեց, որ նրան քոմակ անի ու պատճառն իմանա, թե ի՞նչ պատահեցավ նրան: Վերջը որ

Ռոբերդ աչքը բաց արեց, ձեն տվեց լալով։ «Խնչպես, տե՛ր իմ, ա՛խ ի՞նչպես չե՞ք ինձ ճանաչում, ձեր կենդանացրածին, ձեր գերուն։ Մոռացե՛լ եք մկամ Ռոբերդի անունն ու նրա ընտանիքը, որ գերեզմանիցը հանեցիք, նոր հոգի տվիք, ու նրանց տարաբախտ հերը՝ էլ եղ իրան բաշխեցիք։ Մեր փրկի՛չ, մեր Աստված, ինչպե՛ս եք ուզում մեզ քարոյվը տալ, ու մեկ լսիլ էլ ո՛չ մեր դարդակ շնորհակալությունը, որ գիշեր ցերեկ մեր բերնիցը դուս պ գալիս։ Մեր արտասունքն ու օրհնությունը երկինքը հասավ, բայց մեր աչքը, մեր սիրտը մաշվեց մինչև էս օր, որ ձեզ չկարացիք տեսնիլ։— Սխալվում եք՝ ա՛չքի լույս,— պատասխանեց անծանոթը,— էս ձեզ առաջին տեսնիլս ա, ձեզ չեմ ճանաչում, դուք էլ ինձ չե՛ք կարող ճանաչիլ, չունքի մեկ քանի օր ա, որ ես էս քաղաքն եմ էկել։— Շատ կարելի է,— ասեց Ռոբերդ,— բայց միտք արեք, որ էս քսան ու վեց ամիս ա, որ դուք էստեղ էիք։ Մտածեցե՛ք էն սելը դուս գնալը ծովի վրա, էն ցավակցությունը՝ որ դուք իմ տարաբախտության համար ինձ ցույց տվիք, էն հարցմունքը, որ դուք արիք մեր դրության վրա ու մեր հալն իմացաք, որ մեր բարերարը դառնաք։ Իմ հոր ազատող՝ ի՞նչպես եք մոռանում, որ դուք մեր մեկ սաղ օջաղի ճրագ եք դառել, մեկ սաղ տուն ազատել, որ ո՛չինչ չի՝ ուզում, եթե ոչ ձեր ներկայությունը, ձեր տեսությունը։ Նրանց աղաչանքը, նրանց խընդիրքը ոտի տակ մի՛ տաք, ու էկե՛ք՝ որ ձեր աչքոյվը տեսնեք էն բախտը, էն փառքը, որ դուք եք մեզ տվել, էկեք՝ երեսս ձեր ոտի տակը, կամ սպանեցե՛ք ինձ էստեղ։

— Ես քեզ էն ա ասեցի՝ սիրելի՛՛ որ դուք սխալվում եք, ինձ չե՛ք ճանաչում։— Ձե՛զ չեմ ճանաչում,— պատասխանեց Ռոբերդ,— ձե՛զ — կո՛ւյր եմ մկամ. ձեր պատկերը էնպես ա սրտումս տպավորվել, որ ձեզ չճանաչեմ։ Աչքս գերեզմանումը որ հող դառած ըլի, էլի հոգիս ձեզ պետք է պաշտի, մեր տե՛ր, մեր պահապան։ Աստուծո սերը, խնդրում եմ, որ գաս, յա ինձ սպանես։— էս խոսքումը ձեռիցը բռնեց ու զոռով ուզում էր, որ նրան ձգի, հետը տանի։ Աշխարհը գլխընդհին հավաքվել էր։ Վերջապես անծանոթը սկսեց թունդ ձենով նրան ասիլ։— Պարոն՝ տեսնում եմ, որ իմ գլխի ուզում ես թամաշա սարքել։ Ի՞նչ նմանություն է քեզ էղպես խաբել։ Խելքդ հավաքի՛ր ու գնա՛՝ ձեր տունը, որ հանգստանաս, չունքի շատ բեզարած ես երևում։— Ա՛խ՝ տեր Աստված՝ էսպես էլ անսրտութուն կըլի՞, ձեն տվեց ջահել տղեն։— մե՛ր օջաղի բարերար՝ ընչի՞ համար ես էսպես մեզ սպանում, ընչի՞ համար չես ուզում մեկ սաղ տուն բախտավորես, որ ձե՛զ են պարտական, ձեզ են սրտով ուզում։ Նհա՛խ տեղն եմ միթե ոտիդ տակն ընկել։ Ի՞նչ անեմ, որ քո սիրտը ռահմ ընկնի, որ գաս մեզ տեսնիս։ Մենք էլ մեր պարտականությունը վճարենք, էսքան ժամանակ է, որ մենք քեզ

սպասում ենք: Այն բազմությունն, որ կանգնած մտիկ եք անում, թե ի՞նչ ա իմ հալը, տեսնում եք, թե ի՞նչպես եմ գտնվել, թող ձեր սիրտն էլ ա ցա-վի, բարեխոս էլեք, որ սա ինձ մեկ ճար անի, ու էսպես շինած կրակում, ի՞նչպես տուն գնած, ի՞նչպես իմ հոր երեսը տեսնիմ: Մեկ ճար արե՛ք ինձ Աստուծո խաթեր:

Էս խոսքերումը անծանոթը էնպես էր երևում, որ իրան զու էր անում, քայց ընչանք մյուսները մեկ բան ֆիքր կանեին, նա իր զորությունը ժողովեց ու սիրտը պնդացրեց, որ էս հիանալի վայելչությունը շտենի, որ նրա առաջին կար, նետի պես թռավ խալխի միջիցը ու մեկ ըռպեի միջումը աներևութացավ:

Կարելի էր, որ էս մեծահոգի մարդը շիմացվեր, թե ո՛վ էր, եթե նրա գործակատար մարդիքը՝ նրա մեռնելուցը եղը, նրա թղթերումը մեկ նուախա չգտնեին: Էս թղթումը յոթը հազար հինգ հարյուր ուրբի էր նշանակած մեկ դադրի անունով: Իմանալու խաթեր հարցրին՝ թե էն ի՞նչ թուղթ պտի ըլեր, շունքի կոլուած էր, որ էրեն: Բանկիրը պատասխանեց, որ էս փողը պարոն բարոն Մոնտեսսի հրամանովն էր Աֆրիկա ուղարկած, որ մեկ գե-րի, անունը Ռոբերդ ազատվի: Հայտնի է, որ անվանի գիտունն Մոնտեսսեն շատ ման գալ էր սիրում, ու հաճախ իր քվոր մոտն էր գնում, որ Մարսել քաղաքումը մարդի էր տված:

Մեկ երկու ինքու էլ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱ

Ժամանակի անգութ ձեռը ուր որ հասնի,
երկիր, աշխար, փառք, մեծություն տակվեր կանի:
Բայց մեկ ազգ ինքն պետք է իր վերջն լավ մտածի,
Ու իր նախնայաց անունն ու գործքն անժահ պահի:

Հային էլ որ էս օր ասում ես, թե իր ազգը մեծ ա էլել ժամանակավ, երազ է համարում, չի՛ հավատում: Պատճառը որ հայտնի է, ընչի՞ պեսք է դարմացած: Հայն վեց հարյուր տարուց ավելի ա, որ աչքը բաց ա արեղ դարիք աշխարքում, օտար ազգի ձեռի տակի, ի՞նչպես նրան հավատացնես, թե իր նախնիքը ո՛վ էին: Բայց ընչի՞ համար ենք հավատում, թե Ասորիք, Բաբելոնացիք, Մակեդոնացիք, Հռոմայեցիք կային, հո նրանք էլ են ջրնջ-վել, աշիարքի երեսիցը վաղուց վերացել: Պատճառն էն ա, որ էս ազգերի պատմությունը կարդում ենք, մերը աչքից քցել, չենք էլ գիտում, թե ընչի՞ համար է մեր անունը Հայ, ի՞նչ լեզու ա, որ մեր բերնումն ա, ո՞վ մեզ մեր հավատը տվեց:

Թե սուրբ գրի ասությունը հետեինք, թե բնական կանոնին, երկուսն

էլ մեզ ապացուցանում են, որ Հայաստան հին աշխարհների մեկն ա, չունի տեղի բարձրությունն ու ժառանգությունը ցույց են տալիս, որ մեր աշխարհը շատ կանուխ ցամաքեց ու մարդիք սկսեցին միջումը կենալ: Նմանապես էս օր էլ տեսնում ենք, որ մեր աշխարհը ազելի լեռնալին է, քանց դաշտալին: Ո՞վ չի գիտի, որ սարի մարդը քաջ կքլի, արատ, արի, պատերազմասեր: Թուր էս բնությունը մեր ազգի միջումը կային: Թո՛ղ հիմար, տգետ մարդը սարակուսի, չհավատա, թե հայք հին ժամանակը անօրինակ քաջություն, զինանանություն, սրապնդություն ունեին: Թուրը որ վեր քցած թողաս, հայտնի բան ա, որ կժանգոտի. մեկ բաղ որ չպահպանես, հայտնի բան ա, որ չոլ կդառնա, ծառերը կչորանան: Միթե մարդի սիրտն էլ էսպես չի՞: Փանի մարդ անտեր մնա, միտքը խավար, աչքը խուփ, ո՛չ օրինակ տեսնի, ո՛չ իր ազգի պատմությունը կարդա կամ լսի, էնքան կբողոքանա, սիրաը կհովանա, ամեն բանից կհեռանա:

Ուրիշ ազգեր՝ իրանց միջումը մեկ երեկի մարդ որ դուս ա գալիս, կամ քաջ ա քլում, կամ խելոք, կամ գիտուն, կամ աղգի համար մեկ պիտանի բան ա եղ քցում, կենդանի ժամանակը նրան պատվում, պաշտում, մեռնելուց եղը՝ նրան գովում, պատմությունը գրում, վրեն արձան են կանգնացնում, որ ջահել մարդիք, եթտասարդք տեսնելիս, իբանք էլ ցանկան նրա օրինակին հետևիլ. իրանք էլ էնպես անուն թողան աշխարհի վրա: Բայց ա՛խ՝ ո՛ւր մեր ազգի միջի էլած երեկի անձանց արձանը, կամ պատմությունը, կամ գովասանությունը, թե կային էլ, որը ոտի տակով էլավ, ջնջվեցավ, որն էլ էնպես ա գրած կամ շինած, որ միջումը էն կրակը չի՞ կա, որ կարգալիս մարդի սիրտ վառվի:

Թե Հայկա, Արամա, Զարմայրի, Պարույրի, Վահեի, Վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա, Վառվաղա, Վարդանա, Վահանա անվանքը ազգին շեն հայտնի, թե մեր հին քաղաքների փոշին ու մոխիրն են երկրի երեսին աթմ էնպես ցրված, թո՛ղ մեկ մտածենք, թե ի՞նչն է պատճառ, որ Նոյան ժամանակիցն սկսած մինչև էս օր հարյուրավոր աղգեր ջնջվել, գնացել են, բայց մեր ազգը է՛ս օր էլ կա, էս օր էլ իր լեզուն ու հավատն ունի: Ո՛ւր են ասորիք, բաբելոնացիք, հին պարսիկք, պարթևք, փյունիկեցիք, լիդացիք, փուլգեցիք, եգիպտացիք, մակեդոնացիք, հռոմայեցիք, աբաբացիք և այլք անթիվը: Զէ՛ սրանք էլ մեր ազգի պես հին, մեր ազգիցը դհա ազելի գորեղ ու մեծ էին իրանց ժամանակին, ինչ ազգ որ վեր կացավ, թե երկիր առնի, ճանապարհը մեր խելճ աշխարհ էր. առաջ մեզ էին ոտի տակ տալիս, հետո գնում ուրիշ աղգերի վրա: Մաղ եվրոպա չկարաց միմիայն հոնաց առաջին, գաղան Ատիլայի թրին դիմանալ, Զինգիզխանն ու Լանգ Թամուրը հո՛ շատ աղգի հոտը կտրեցին, Արաբացիք կայծակի պես

շատ աշխարհի գլուխ ջախըփույթ արին, թե Հայք քաջ չէին, ի՞նչպես դիմացան, ի՞նչպես մինչև էս օր իրանց գլուխը պահեցին:

Ինչ լուսավոր ազգ էլ էս օր որ կա, թե եվրոպա, թե ասիա, պատմությունից հայտնի ա, որ շատը քրիստոսիցը եղը հազար տարի էլ անց էր կացել, որ քիչ քիչ սկսեցին իրանց սոպոտությունը, ավազակությունը, վայրենությունը թողալ ու քաղաքներ շինիլ, օրենք հաստատիլ, իրար հետ կենալ, արհեստի հետևիլ, վար ու ցանք անիլ: Եվրոպա՝ հազար երեք հարյուր տարի անց էր կացել, դեռ էլի ավազակի, գողի պես էին կենում նրա բնակիչքը: Բայց բոլոր պատմության միջին մեկ տեղ չե՛ս գտնիլ, որ ասի՝ թե հայք ե՞րբ իրանց ավազակությունը, սոպոտությունը թողին: Քսենոֆոնը հույն զորապետն ու պատմագիրը վեց հարյուր տարի քրիստոսից առաջ Հայաստան որ մտավ, զարմանում ա, թե էն ժամանակն էլ հայք ի՞նչպես աշխատավոր, դինջ, խաղա<ղա>սեր էին: էս բավական պատճառ չի՞, որ իմանանք, թե մեր ազգը ի՞նչքան շուտով սկսեց լուսավորվիլ, ի՞նչ ազնվական հոգի ուներ, որ էնպես կանուխ իր վայրենի կյանքը թողեց ու աշխարհաշինության ձեռ տվեց: Ո՞ր ազգը քրիստոսի սուրբ հավատը է՛նպես շուտով, է՛նպես ջերմեռանդությամբ ընդունեց, ինչպես մեր ազգը: Ուրիշ տեղ արին թափեցին, հազարները սուրը քաշվեցին կամ թրի գոռով խալխին ճամփա բերին, բայց մեր ազգը՝ հենց ճանաչեց քրիստոնեական հավատի լիսը, ճշմարտությունը, սիրտն էլ, հոգին էլ նրան տվեց:

էս օր էլ շատ գեեհիկ հայ էնպես ա կարծում, որ հայոց լեզվի նման ճոխը չկա: Հիրավի, որ մարդ ուրիշ ազգերի լեզուն էլ քննի ու ճշմարիտը կամենա խոսիլ առանց երեսպաշտության, պետք է հիանա, թե էն ի՞նչ ժամանակ ա էլել, որ հայք էն ծայրագույն լուսավորությունը ստացան, որ իրանց լեզուն էնպես ճոխացավ, շունքի մեկ ազգ ընչանք երկար ժամանակ կրթվի ո՛չ, ուսման չհետևի, անկարելի ա, թե նրա միտքը էնպես բուսցվի ու նրա գլոխը բառեր հնարի: Անկարելի ա, թե մեր երանելի թարգմանչաց ժամանակին՝ Հայք էն լեզուն էին ըլում խոսալիս, որ նրանք գրեցին: Ասենք՝ թե խոսային էլ. ե՞րբ կարող էր տգետ մարդը էն մտքերը, էն բառերը գիտենալ, որ նրանք գործ են ածել: Կամ թե չէ ի՞նչպես չէր լեզուն խառնվել, շունքի էնքան պարսից, հոռվմայեցվոց ու ուրիշ ազգերի հետ խառնվել էր մեր ազգը էն ժամանակը, ինչպես հիմիկ, որ լեզվի շատ փայլը թուրքի ու պարսից բառ է ու բոլոր մեր նոր լեզվի ոճը էս լեզվներին ա նմանել, էս էլ քիչ պատճառ չի, որ ամեն մարդ իր բնական խելքովը հավատա, թե Հայոց ազգը վաղո՛ւց-վաղուց սկսեց ծաղկիլ, լուսավորվիլ, բայց ա՛խ՝ բարբարոս ազգաց ոտքը ջրհեղեղի պես բոլորը սրբեցին, ոչընչացրին:

Բայց ո՞վ չի զարմանալ, որ մեկ ազգ, եթե էսքան գովելի բնություն ուներ, էսքան քաջություն, ընչի՞ էսպես տկարացավ, ու իր բոլոր գեղեցիկ հատկությունքը քիչ քիչ վերջացան: Շատ ցավ է ըլում մարդի, որ բազմի անփորձ, կարճամիտ մարդ՝ Հայի վրա խոսակիս՝ միշտ հենց է՛ս ա պատճառ բերում, թե հայք անմլաբան էին, գոռոզ էին, իրաւ չեն սիրում և այլն: Էսպես խոսողը՝ երեւի իր տան պուճախներինցն ավելի, մեկ բան էլ ա աշխարհիցս էնպես պարզ չգիտի: Դիցուք հայք անմիաբան էին. մյուս ազգերին ի՞նչ պատահեցավ, որ՝ ինչպես ասեցի, էնպես են վերջացել, որ նրանց իզն ու թողը չկա:

Էն ջրհեղեղը՝ որ մեր աշխարհը մտավ, այսինքն էն գազան ազգերը, որ մեր աշխարհովը անց կացան, սար ըլեր, նրանց ոտի տակին կհավասարվեր, ծով ըլեր, կցամաքեր, բայց մեր ազգը՝ սարի տեղակ իր դոշը, ծովի տեղակ՝ իր արինը դեմ անելով, է՛ն հոգին ուներ, որ էնպես զորեղ ազգերը կորան, փչացան, նա էլի իր գլուխը նրանց փռուցը հանեց, էլի սկսեց զորանալ, բազմանալ, ու դորդ ա, թե իր աշխարհը չկարաց ձեռին պահել, իր լեզուն, իր Ռավատը պահեց, որ ո՛չինչ ազգ չէր կարող անել:

Հինգ գլխավոր պատճառ մեր ազգին էս տեղը հասցրին: Մեկ որ անդադար զանազան ազգեր իրար վրա կռիվ էին գնում ու մեր աշխարհովն անց կենում: Երկրորդ՝ մեր ազգը աշխատասփր ըլելով, ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ձեռի տակը քցեն, իրանք շահվին: Երրորդ՝ մեր ազգը քրիստոնյա էր, մյուսները կամ կռապաշտ, կամ մահմեդական, որ Քրիստոսի հաւատը ուզում էին ջնջեն: Զորրորդ՝ որ ազգը էսպես ժամանակին էլ չկարաց ուսումն առնիլ, իր լեզվի պատմությունը կարդալ, մնաց տգետ: Հինգերորդ՝ որ գրած գրքերը՝ ասենք թե կարդացող էլ ըլում էր, ո՛չ միտքն էին հասկանում, ո՛չ զորությունը: Էսպես քիչ քիչ ամեն բանը մոռացան: Էս օր էլ ազգը՝ ինչ խաղ որ ասում են, ինչ առակ իրանց միջումն գործ են ածում, բոլոր թուրքերեն ա: Ի՞նչպես իմանա ողորմելի գեղըցին կամ քաղաքացին էլ, թե ի՞նչ մարդիք են էլել իրանց միջումը, որ սիրտը վառվի, երբ որ մեկ խաղ, մեկ երգ իր մեկ թագավորի վրա էլ ա, չունի, թե կա էլ, իր խելքի, իր սրտի գյորա չի, չունքի բառը չի՛մանում:

Թո՛ղ ամեն մարդ իր երեխությունը միտքը բերի, թե ի՞նչպես ա մարդ վառվում, երբ աշըղները Քյոո-Սղլուն, Քյաւամին և այլն էնպես գովում են: Ի՞նչպես ա մեր սիրտը պանկանում, որ երեւելի մարդ դառնանք, ինչ ժամանակ մեկ գրագետ մարդ պատմում ա, թե հունաց, հռոմայեցոց, ռուսաց, գերմանացոց, ֆրանցուզի, ինգլիզի միջումը՝ ինչպես երեւելի մարդիք են էլել ու էս օր էլ կան: Թո՛ղ մեկ քանի բան էլ մեր ազգիցը պատմենք, թո՛ղ՝ ինչպես որ էնպես տաք տաք ուրըշին գովում են, մեր ազգին

էլ գովենք, տե՛ս՝ թե էն ժամանակը մեր երեխքը՝ ի՞նչպես կսկսեն ջանք անիլ, որ իրանք էլ լավ, ազգաշէն մարդ դառնան, որ իրանցից եղը իրանց անունն էլ մնա ազգի միջումը: Հենց բերաններս բաց ենք անում, առակ ենք ասում, ուրիշ լեզվից ա, օրինակ ենք բերում, նմանապես, հենց ասում հնք «Եվրոպա, Եվրոպա», բայց մեր վրա խոսալիս, Աստված հեռու տանի, ի՞նչ չենք ասում. բաս մեր երեխեն մեզ կսիրի՞: Բաս ազգի սրտումն էլ բարի նշան կմնա՞: Էն գոհճիկ խոսքն էլ ա չենք մասնօրում, թե պառւովն իր թանին թթու չի՞ ասիլ, կացինն իր փետը չի՞ կտրիլ: Ընչո՞վ են լազգին, շերքեզը, թուրքը մեզանից ավելի, որ էնպես իրար վրա մեռնում են: Բայց պատճառն ի՞նչ ա. լազգին, թուրքը որդոց որդիս իրանց միջումն պահել են՝ իրանց ազգի արած քաջությունքը, լավությունքը, խոսալիս, զրից անելիս, միշտ էն են պատմում, իրանցից էն կարծիքն ունին, որ ամենիցը լավը իրանք են, նրանց որդիքն էլ էս լսելով, հայտնի բան է, որ գոռոզանում են, ու մտքներումը դնում են, թե իրանց պես ազգ չի՞ կա: Կարծեմ՝ թե էս ըլի պատճառը, թե օձն էլ իր ճուտին ֆիլ հետ չի՞ փոխիլ:

Եվրոպա էլած ժամանակս մեկ օր մեկ գիր էի գրել լուսահոգի Ալամ-դարյան Հարություն վարդապետի վրա, որ իմ վարժապետն էր, ու գանգատում էի, թե նեմեցները ինձ սիրում, պատիվ են տալիս, մեր ազգը չէ՞: Իմ լուսահոգի բարերար պարոն պրոֆեսոր Պարբուտը թուղթս առավ ու նպատուեց, ասելով.— Ո՞վ ես դու, ի՞նչ ես արել, որ ազգիցը էդպես բաներ պահանջում ես: Հազար լավություն էլ որ ազգին անես, չի՞ պետք է քո բերնովն ասես ու կամենաս, որ քեզ պատիվ տան: Բավական չէ ձեր ազգի ցավը, որ դուք էլ եք նրա վրա խոսում: Նեմեցները ձեզ զարիք դեյի են պատիվ տալիս: Ձեր ազգը ինձ շատ պատիվ ա տվել: Ինչ լավություն ձեր ազգի միջումն եմ տեսել, Եվրոպա հավիտյան չեմ տեսիլ: Ում տունը մտնում էի, գլխի վրա էր ընդունում: Ընչի՞ չեք ձեր շափը ճանաչում, ձեր լավությունն իմանում և այլն: Օտար նեմեցը էս խրատը տվեց ինձ, որ հավիտյան մտքիցս չի՞ գնալ, սիրելի հայ՝ դու ի՞նչ կասես:— Ես էնպես եմ կարծում, որ վատ մարդին գովելով կարելի է լավացնել, բայց լավին՝ վատացնել:

Թողանք մեր հին ժամանակի երեւիլի թագավորքն ու իշխանքը, նրանց պատմությունը գրքեր կդառնան, որ գրելու ըլինք, նորիցն ասենք, որ կարելի ա շատի մոտումն էլ ըլի: Մենք զարմանում ենք, որ շատ թագավորք, շատ մարդիք ուրիշ ազգերի միջին մեծ մեծ գործքեր են բռնել, բայց էն չենք հարցնում, թե ի՞նչքան հնարք, իշխանություն ունեին նրանք, որ էս արին: Ի՞նչպես հանգիստ էր նրանց ժամանակը, ինչպես բոլոր դռները նրանց համար բաց էին: Բայց որ մտածենք, թե ի՞նչ նեղության միջի

մեր աշխարհն էր, ի՛նչպես ամենայն դուռն ու ճանապարհը փակ էին, ու սրան շնայելով՝ էլի ժամանակ առ ժամանակ էնպէս մարդիք դուս էկան մեր միշտմը, ու էն գործքերը բռնեցին, որ ուրիշ ազգեր իրանց պարծանք կհամարեին, էն ժամանակը պետք է էնպես անձանց անունը, գերեզմանը սուրբ համարինք, նրանց պաշտենք միանգամայն:

ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

ԿԱՐԼՈՍ ՄԵՄԻ ԶԱՀԵԼՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐԸ

էնպես են պատմում, թե Մեծն Կարլոս, կայսրն Գերմանացվոց, ջահել ժամանակը մեկ աղշկա հետ էնքան սեր ա քցում, որ գիշեր ցերեկ կուշտը կտրած մեկ րան էլա միտքը չի՛ բերում, ո՛չ իր ժողովուրդը, ո՛չ աշխարքը, ո՛չ թագավորական գործքերը, հենց նրա սերն ա ուզում վայելի, նրա շորս կողմովն ա պտտում: Ինչքան մեծամեծք, իշխանք, նախարարք խրատ են տալիս, հնարք են գործում, քյար չի՛ անում, նա իր գծությունիցը ձեռք չի՛ վերցնում: Աստուծո ողորմությունը հասնում ա, աղջիկը ցավագարվում, մեռնում ա: Իր դռան մարդիկը բոլոր ուրախանում են, թե էս ա, սերը կվերջանա: Բայց Աստված ո՛չ շհանց տա, ինչ թագավորի հալն ա ըլում: Մեռելի մարմինը բալասամով ու սնուշահոտ բաներով օծիլ ա տալիս, իր օթախումը դնում ու շաբաթներով կուշտը կտրում, նստում, լաց ըլում՝ իր սրտի դարդերը նրան պատմում, խորհուրդ հարցնում, համբուրում, էնպեռ որ հենց իմանա՝ թե կենդանի ա: էլի, նախարար, իշխան, մեկին էլ ա մոտը չի թողում: Ամեն բանից ձեռք ա վերցնում:

Վերջը նրան մեկ սիրեկան վազիր ա ունենում, որ շատ բարի, աստվածապաշտ մարդ ա ըլում: Սա սկսում ա գիշեր, ցերեկ Աստված աղաչիլ, որ մեկ ճար անի, հենց բռնի՛ր, սրա հույսն էլ ա կտրվում, վերջի գիշերը էլի էնպես աղոթք անելիս ու լալիս, երկնքիցը հասկարծ մեկ ձեն ա գալիս, թե թագավորի սերի պատճառը էն մեռելի լեզվի տակին ա: էս որ իմանում ա, փառք ա տալիս Աստծու ու գնում, թաքուն մառը մեռլի բերանը տանում, լեզվի տակիցը մեկ մատանիք ա դուս գալիս, ալմադի ակնով շինած, ձենց մատնիքը հանում, տանում ա, թագավորը տուն ա գալիս, ու իր սուղորության գյուրա իսկույն իր սիրելու մոտ վազում, հենց սառած մեյրգի երեսը աչքովն ա ընկնում թե չէ, իսկույն ջանը դող ա ընկնում, սիրտը գնում, ու հենց էն սհաթին հրամայում ա, որ տանին թաղեն:

էստուց գենը սերը էն վեզիրի վրա յա քցում, էնպես որ աչքիցը չի՛

ուզում հեռանալ, Վեզիրը խելոք մարդ ըլիւով, չի՛ ուզում, որ թշնամիքը շատանան ու իրան վնաս տան, մատանիքը տանում մեկ ջմջմի մեջ ա քցում: Էն օրվանից սկսած թագավորը տուն, տեղ թողում, գալիս, նրա զրադին նստում, սաղ օրը էն ջմջմին ա մտիկ անում: Վերջը էլ սիրտը չի՛ համբերում, հրաման ա անում, որ ջմջմեն իստակեն, մեկ ամառաթ ա շինել տալիս էն տեղ ու թախտն էլ էնտեղ ա փոխում ու մինչև մահն էն տեղ մնում ու կտակ անում, որ որդիքն էլ էս տեղ նստին, էս տեղ օծվին, էսպես՝ Ախսն քաղաքի շինելու պատճառը Կարլոսի ջահելության սերն ա ըլում:

ԵՐԱՋ

Պետրարքա իտալացի անվանի բանաստեղծը երկու զարմանալի երազ ա պատմում, որ իրան պատահել են:— Մեկ բարեկամ ունեի, որ աշխարքի հետ չէի փոխիլ, էսպես ա սկսում իր բանը: Հանկարծ հիվանդացավ ու բուրոր հեքիմները իրանց հույսը կտրեցին, սիրտս արնով լցրին: Իմ մխիթարությունն էս էր, որ գիշեր, ցերեկ սուք էի անում, ինձ սպանում: Մեկ գիշեր աչքս քուն չեկավ. էնքան էրվում, խորովվում էի. լուսադեմին հենց փոքր նղզացի թե չէ, էս սարսափելի երազը տեսա:

Իսկույն իմ բարեկամիս պատկերը առաջս էկավ, էնպես բարձր ձենով ախ քաշեցի, որ ընկերներս բոլոր վեր կացան, ու ինչպես որ իրանք ինձ հետո պատմեցին, տեսնում են, որ քնած եմ, կարծում են, որ կարելի ա, ինձ ծանր երազ ըլի պատահած, չեն զմիշ անում, որ վեր կացնեն, չունքի սաղ գիշերը չէի քնել ու կամենում են, որ մի քիչ նեղացած քնիմ, հանգստանամ, քանց անքուն մնամ: Իմ հիվանդ բարեկամը էկավ մոտս, երևում էր, որ ուզում ըլի արտասուներս կամաց սրբի, ու խնդրեց, որ իմ ցավս՝ որ նրա համար անում էի, վերջացնեմ: Հենց ուզեցա նրա ասածի պատասխանը տամ ու հարցնեմ, թե իմ դարդս ինչպես պտի կտրվի, խոսքս կտրեց բարեկամս ու ասեց.— Սուս կա՛ց, գիտեմ, ինչ ուզում ես ասես, մեզ մոտին մարդ ա երեււում, չըլիմ մեր խոսքը կտրի: Խնդրում եմ, որ էս մարդին ասես, որ ինձ սաղացնի, իմ ումուղը սա ա, ու հավատացի՛ր ինձ, որ էս հիվանդությունը ինձ չի՛ սպանիլ, թե ինձ քոմակ անեն:

Էսպես խոսաց բարեկամս ու խոսքը կտրեց թե չէ, լսեցի որ օթախիս դուռը մեկը ծեծեց, էս ձենի վրա պատկերն էլ փախավ, երազս էլ: Աչքս բաց արի, տեսա որ աղոթարանը բացվում ա: Երկու հեքիմ մեկը, ինքը մեկ քաղցր մարդ, որ իմ բարեկամիցս ձեռն էր վեր առել ու ինձ համար էր տանջվում, որ ինձ մխիթարի, սիրտ տա, դռակիս առաջին կանգնեց: Իսկույն աղաչեցի, պաղատեցի նրան, որ գնա, բարեկամիս մեկ ճար անի, ու

քանի դեռ բերնումը շունչ ունի, հույսը չկտրի, շունքի դեռ ջահել էր: Հե-
քիմը նեղացած զարմացավ, որ ես էնպես անժամանակ ու անօգուտ բան էի
խնդրում իրանից, ու ասեց.— նրա հնարն էն ա, որ հիվանդը առողջացնի, ու
չէ թե մեռելը կենդանացնի, նա բժիշկ ա, Աստված չի՛, Բայց ես նրան
պատմեցի դեռ աչքս գիշերովան արտասունքովը թաց, ինչ որ տեսել էի լուրջ
ժամանակս, ու ոտը համբուրելով՝ աղաչանք արի, նրան էն նեղությունիցն
ազատի: Կարճ, զոռով զրկեցի նրան բարեկամիս մոտ, նա գնաց ու շուտով
ետ դառավ, ու լավ խաբար բերեց: Էս օրից սկսած բարեկամս քիչ քիչ լա-
վացավ ու մահիցը Աստված էլ ետ ինձ տվեց:

Մեկն էլ էսպես ա պատմում: Որ իր բարեկամների մեկը՝ անունը Կո-
լոննա, որ շատ գիտուն, խելոք մարդ ա էլել, ու Պետրարքի հետ մեկ հոգի,
վերջի ժամանակը հեր, ախպեր, հայրենիք թողել, մեկ զրազ տեղ ա քաշվել,
որ անկաջը դինջ ապրի, իր փոքր ժողովուրդը հովվի, իր աղոթքն անի,
որպես թե իմանում ըլի էլած՝ թե մահը մոտացել ա: Պետրարքա էլ էս
ժամանակի Ֆրանցիա ա էլել ու մեկ բաղում իրան համար կենալիս, էս
երազն ու պատմությունը էն տեղ ա տեսել ու գրել:

— Խաբարն ինձ էր հասել,— ասում ա,— որ բարեկամս հիվանդ ա, ու
գիշեր ցերեկ աչքս ճամփի էր, որ մեկ հաստատ բան իմանամ: Էս սհաթս
էլ ջանս դող ա ընկնում էս հեռու տեղը, երբ էն սհաթն ու էն տեղը միտքս
ա գալիս, որ տեղ նրան տեսա: Նա մենակ էր ու բաղի առվի վրա անսաս
ման էր գալիս: Զարմացած գնացի մոտը ու մեկ քանի բան հարցրի: Ո՛ւր
տեղից ա գալիս, ո՛ւր ա գնում, ընչի՞ էնպես թայթի ու մենակ: Նա ո՛չինչ
բանի պատասխանը չտվեց, ու ինչպես իր սովորություն էր, որ խոսալիս,
միշտ կժպտար, էնպես ժպտալով ասեց.— Միտքդ գալիս ա, որ մենք ինչ ժա-
մանակ Գարոն գետի էն կողմը կենում էինք, Պիրենյան սարերի քամին
ի՛նչպես ինձ նեղացրեց: Էստուց էնպես եմ նեղացել, որ գնում եմ Հռոմ ու
էլ եդ չեմ գալ: Էս խոսքն ասեց թե չէ, մին էլ էն տեսա, որ սարի գլուխը
հասավ, եղևիցը ձեն տվի, խնդրեցի, որ ինձ էլ հետը տանի: Էս բանիս
վրա բարկացավ ու կամաց ինձ եդ կանգնեցրեց ու երեսը, ձենը բոլորովին
փոխած, ասեց.— Ինձանից հեռացի՛ր, էս անգամը չեմ ուզում, քեզ հետս
տանիմ: Աչքս քցեմ երեսը, տեսնիմ, որ սիպտակել, կտալ ա դառել, իմացա
որ բարեկամս մեռել ա: Էս որ տեսա, էնպես գոռացի ահու, դարդու, որ ինչ
ժամանակ վեր թռա, դեռ վերջին ասած խոսքս անկաջս ընկավ: Օրը նշա-
նակեցի, բոլոր բարեկամներիս պատմեցի մյուս օրը ու հեռավորներին գրե-
ցի: 25 օրից հետո թուղթ ստացա, որ բարեկամս էն օրը, էն սհաթին ա
հոգին տվել, ինչ սհաթ որ ինձ երևացել էր: Նրա մեռած մարմինը իրեք տա-
րուց հետո բերել են Հռոմ, որ էն ժամանակը, ո՛չ գիտեի, ո՛չ կկարծեի:

Բայց նրա հագին, ինչպես հագս ունիմ, երկինքն ա գնացել, իր փառքին հասել: Բաժական ա, ինչքան երազ պատմեցի. հենց էս եմ ուզում զարթոն վախտս ասեմ: Ո՛չ թե ցավն էր, որ բարեկամս առաջս բերեց, ո՛չ թե մեկը որ մեռավ, մյուսը որ կյանք ստացավ, չէ՛: Ինչ որ երկու անգամն էլ ցանկանում, կամ վախենում էի, որ անսնիրմ, առաջս էկան:

Մեկ երազ էլ էսպես ա պատմում:

— Երեկվան երազս եմ քեզ պատմում, էնպես էի կարծում—(չգիտեմ, ինչպես ա էսպես բանը միտս ընկել, շունքի իմ սովորությունը չի, որ էսպես բանը մտածեմ, կամ խոսիմ)— էնպես էի կարծում, թե իմ գեղումն եմ, ու էնպես մեկ խաղինա եմ գտել, որ բոլոր կիտուկ հին ոսկի էր: Էրկուսս մենակ էինք գնում, որ մի քիչ սկյր անենք: Ես քեզ կանչեցի մոտս ու գտածս շհանց սովի: Երկուսս էլ ուրախությունից զարմացած, մնացինք կանգնած ու Սենեքա փիլիսոփի խոսքը միտքըներս ընկավ. «էն բանիցը հեռացի՛ր, որ խալխին գիր ա գալիս, որ պատահմամբ ձեռք կգա, ու բոլոր պատահական մալ, գովաթին ահով, դողով մոտացիր: Վայրենի անասունն ու ձուկն էլ են խաբնով ձեռք քցում. ու ինչ որ կարծում ես, թե բախտն ա քեզ բաշխում, խաբեբայություն ա: Էսպես մեկ փոքր ժամանակ խաղինի վրա կանգնած մասլհաթ անելիս, կամ ուրախանում էինք, կամ դողում: Վերջը խոսքը մին առինք, որ շատ հիմարություն կըլի, էն բանը ձեռաց թողալ. որի համար որ էնքան ծով ու ցամաք չափում են, որ ձեռք բերեն ու մեզ ինքն իրան էր պատահել: Շուտով վերցրինք ոսկին բասով ու տուն տարանք, մնացածն էլ հողի տակովն արինք, որ չէինք կարող հետընկու տանիլ: Էսպես շատ անգամ գնացինք, բերինք, թաղեցինք, ու քանի դնում էինք, էնքան սեր էլինք ընկնում: Ինչպես սովորություն ա, քանի ոսկին տեսնում էինք, էնքան ջանըներս փուլ էր ընկնում:

Էս միջոցումը, մեկ դառը քչփռոց ընկավ անկաջներս: Մեր խորհուրդը՝ թեև մեկի էլա չէինք ասել, խալխի անկաջն ընկավ, ու շատ ժամանակ չքաշեց, մեկ մեծ մարդ լիս ընկավ, որ ասում էր, թե էն խաղիներն իրանն ա: Մենք ինչքան զորություն ունեինք, նրան դեմ կացանք: Էսդուց սթթա երկար ու անկարգ դրիցներ առաջացան, հետո դավի, դառաբա, բիաբուռություն՝ որ կռվի հետ կապված ա, շունքի նա զուր էր անում մեզ, մենք էլ ասում էինք, թե բախտն ա մեզ տվել մեր հողումը, ո՛ւմ հաղթն ա, որ խլի էստուց հազար բաներ ծագեցան, որը խելոք, կարգի, որը անկարգ, անխելք, որի պատճառը էնքան մեր հերսը չէր, որքան մեր թշնամու գոռոզ կոշտությունը, որ մեզ վառում, բորբոքում էր: Էն ա գեղի հանգստությունիցը քաղաքի դալմադալի մեջն էլինք ընկնում, էն ա մեր գրիլ, կարդալը թողում, յարաղ ասպաք պտի վերցնելինք, որ հաղար մեկ հոքս մեզ ջրի

շարին էր քցել, պատում: Մեր աշխարհացոթյունն ու քննությունը դառել էր նախանձ ու բարկություն: Վերջապես վեճիցը կոխվ դուռ էկալի: Հսպես էր մեր սիրտը փոխվել ու փռշման էինք շատ փողը գտնելու վրա: Երազումը փիլիսոփություն էինք անում: Ո՛ւր ա մնացել մեր ուրախ, հանգիստ կյանքը: Հս հոքսի ամպը ո՛վ մեր գլխի վրա թափեց: Ո՛վ մեզ էս տարտա-րոսի մեջը քցեց: Միթե մենք չէինք գիտում որ փողումը պսպղան հոգս կա, շողշողուն թշվառություն: Քանի հարստանաս, էնքան ցավ ու կարիքդ կավելանա. քսնի բավականանաս, էնքան բալիտդ կկորչի: Շատ օրինակներ մտընեբս ընկավ, որ հարստությունով տարաբախտվել էին, ու աղքատու-թյունով բախտավորվել: Կրեսոս թագավորի գանձը ոչինչ էին համարում, Միդասի ոսկին ցավալի, ու էն մալ ու դովաթը, որը որ Դիոնիս ու Կրասոս տաճարիցը խլեցին: Ցինցինատի, Րեգուլի, Կարիոսի ու Փարբիցիոսի բախ-տավոր ու անվանի աղքատությունը գովում էին: Հստուր վրա էլ հեսաք էինք անում մեր ժամանակի էնքան անթիվ մարդիկը, որ ցրտով, շոքով պնդացած, տկոթ, չղում, սարում մենակ կացել են, հրկինքք նրանց օթախն ա էլել, հրկիրը նրանց դռակը, ուրախ սրտով պղտոր ջրերի վրա իրանց սիրտը հովացնելով, քարոտ, նեղ ճամփով ման գալով, աշքների առաջին դնելով՝ որ դհա լավ աշխար կա, բոլոր հրկրիս փառքը անպիտան են հա-մարել: Ու որքան էսպես բաները մտածում էինք, էնքան փռշմանում, ցու-վում էինք, թե ինչի՞ չի առաջուց էսպես բանը միտք արինք, գլխընդհար ցավ ալեկալցրինք, ու ինչպես սովորություն ա, որ ասում են, աշքընեբս հունեբս ունեինք: Վերջապես էն տեղը հասանք, որ հենց ամոթն էր մեզ պահում, որ մեր խազնիցը ձեռք վերցնենք, չունքի էնքան բաների խառնվել էինք: Էն ա հա, օրը մոտացել էր, որ վերջի կոխվը վերջանա, որ բարկու-ցած, ջանս դող ընկած՝ կես գիշերին հանկարծ տեղիցս վեր թռա:

Մեկ սառը քրտինք բոլոր մարմինս բռնել էր ու իմ հոգին գիտենա, հոգիս էլ, մարմինս էլ էնպես էին բեզարել, դժաթից ընկել: Ինչպես թե մեկ ծանր գործ վարթուն ժամանակս կատարած ըլեի: Բայց չեմ էլ կարող <ասիլ>, թե ի՞նչքան էի ուրախ, որ խազնի հետ՝ իմ հոքսն ու ցավն էլ հեռացան, ու վեր կենսիս էնքան ունեի, որքան ապրուստի համար հերիք էր, ու տանջալմ չէր դառնալ ինձ, որքան կենուց համար բավական ա, ու ավելի չի՛: Ինչպե՛ս ա էս հրազը իմ միտքս հաստատել, որի ճշմարտու-թյունը, որ զարթուն ժամանակս եմ հաստատ իմանում, որ հարստությունը, մալն ու դովաթը աղքածակ, ազա՜հ մարդին թշվառացնում ա, քանց բախ-տավորացնում: Քեզ էլ էստուր համար եմ էս հրազը պատմում, որովհետև դու էլ հետս ընկեր էիր:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱՐՕՏՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԻ ՎԱՅՆԷԶՈՒԹԵԱՆՑ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԻՄՈՑ.

Ասացեալ ի 1824 ամի. յԵՐԵՎԱՆ:

Ե՛րբ տեսից զքեզ՝ քաղցր իմ Հայրենի՝
Անցեալ ի հին դարս հաւուց մեր նախնի.
Գալարին աղիքս, միտք իմ ցնորի,
Մինչ նախնի վիճակ քոյ յուշ իմ ածի:

Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աւերակք
Ինձ յառաջ բերեն զնախնեացն յիշատակ.
Պայթեն զգալարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտի միայն լամ անօժանդակ:

Ե՛րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Զոհեցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց
Զերմ իւրեանց զարին՝ պատարագ յանոյշ
Ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս:

Միս յամպս արդէն յԱղուանեաց դաշտին
Երկնընծայ նուէր սուրբ ողջակիզին.
Անդ Վարդան փրկել կրօն, զՀայրենի
Արեամբ իւր գնէ փառս զիւրոյ ազգի:

Եւ սուր Հայկազանց զխումբս թշնամեաց
Յոճիրս մաշէ՝ իբր զշեղջ խռուաց.
Հսկայն անկանի անդ անմահ փառօք,
Պատուեալ, պսակեալ ի քաջ նիզակակցաց:

Ո՞ր հողմ կատաղի զմեօք հնչեաց,
Կործանեի զսին միաբան ազգացս.
Փշել յանխարդախ որդիս Արամեան
Զայս հոգի տկար, լոյծ, հեղդ, հեշտակաց:

Կրկնեսցի՝ շրջան այնց ժամանակաց,
Զի՛ւ մեք վառեսցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդւոց,
Տալ զկեանս ի զոհ սիրոյ Հայրենեաց:

Մեռանիմ ի քեզ՝ ժամանակ անցեալ՝
Ժամանակ շքոյ իմոց դիցազանց.
Ո՞հ՝ ո՞ տայր և ինձ՝ անդ զիմ ջերմ արին
Հեղուլ ի յերկրի Վարդանայ յանուն:

Անկուշտ տապանաց՝ ո՞հ՝ անքուն ցեցոյ
Լինիցին ոսկերք իմ այժմ ի բաժին.
Զոր բոլորընծայ ի սէր Հայրենեաց
Անդ ես զոհէի սիրով հեշտագին:

Երկնամբարձ խրոխտայք՝ լերի՛նք Արամեան.
Յանկալի՛ բարձունք, նախնեաց իմ՝ կայա՛ն:
Հի՛մ ծիծաղէին նոքա ի ձեր տես.
Հի՛մ դուք յետնորդացս սքարա՛ն միայն:

Մասի՛ս, հին աւուրց կենդանի՛ արձան,
Մերացեալ վարսիւք քովք սպիտակահեր.
Յո՞ր որդւոց զրկեալ, ո՞ւմ այժմ դու պաշտպան,
Անդ լեռն պարարտ, այժմ լեռն տրտմաբեր:

Ի ջնջիլ համայն սերնդոց երկրի,
Քո գագաթ միայն եղև փրկարան:
Ի խաղաղանալ արդ բոլոր ազգաց,
Դու քոյոց որդւոց լեալ ջաւոց դարան:

Քայլեցա՛ն արդեօք հարք, մարք իմ ազգի
Առ ստորոտովք քովք երբեմնակի.

Յո՛րց ինձ համբուրել զնոցա ոտնավայր,
Յո՛րց և ես թացից արտասուօք զսեղին:

Քաղեցի՞ն կուսանք, ողջամիտ հարսունք,
Ձուարթուն պաստանիք, նորափթիթ մանկունք
Ձքո դաշտի ծաղիկս չքնաղ, պատուական,
Յընծայել միմեանց ի սիրոյ նշան:

Այդպէս ընթանայք դեռ գոռոզ, հանգիստ,
Միծաղի ալեօք ձեր՝ դիւթեալ զիմ սիրտ.
Երա՛սխ, Ձանգի՛ գետք՝ կենդանի վկայք,
Ձորովք քաջ մեռան Հայկազանց հսկայք:—

Առէ՛ք ընդ ձեզ զիմ արտասուս արեան,
Հեղե՛ղք ծարաւիք նախնեաց իմ՝ արեան.
Դուք՝ որք ղԱնակայ կորուսիք զխուժան,
Դուք՝ որ տայք տեղի արդ մեր թշնամեաց:

Անկանիս՝ կծկեալ՝ ընդ հորիզոնա՛ւ
Համե՛ստ վերջալոյս՝ կարմրաշուրթ ներկեալ՝
Գաղիս դու անշուշտ գերթ քնքուշ կուսան.
Ձի մի՛ տեսցես զքակ երկրիս մոռացեալ:

Եւ սիրտս ցաւալից, և աչքս արտասուալից
Պտուտին ընդ քեզ, յոր վայր և շրջիս:
Ե՞րբ տեսից զքեզ ծիծաղիլ ընդ իս,
Ե՞րբ տեսից՝ քեզ ինձ յայտնիլ խնդալից:

Ե՞րբ տեսցեն նեղեալ որդիք Արամեան
Յաշխարհի իւրեանց լոյս իւրադաղութեան:
Ե՞րբ սփոփեսցին անյայս գերդաստանք
Ի դառն հարուածոց՝ անանց, անվախճան:

Ե՞րբ ծագեսցի լոյս քո յամպս վայոց,
Ձոր դէմք լալագնեալք ամբառնան առ քեզ:
Ե՞րբ ելցես սրտից իւրր ցաւագնելոց
Արեւ Արմենիայ՝ որ մտեր անտես:

Այլ դուք կացէ՛ք ինձ՝ դա՛շտք Հայաստանի,
Քաղցր, ուր ամփոփի նախնեաց իմ փռչի:
Ես և անդ տաց զիմ քաղցրութեամբ զհոգի,
Մինչ ի քիմս նոցա հոտ հետոց բուրի:

ԽՆԴԱՄԻՏ ԶԳԱՑՄՈՒՆՔ ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ ՀԱՅԱՁԻՆ
ՅԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԻՒՐՈՑ,

Ասացեալ յԵրեւան ի 1826-ին: Առ Կոմսն Երեւանի:

Այն ինչ ժամ տուեալ պանդուխտ իմ կենաց՝ ելի ի հայրենիս,
Թուէր ինձ մատչիլ լանլուր տեսարանս, յանժանօթ վայրիս:
Ո՛հ, ո՛ւր եմ, ասեմ, կամ ո՛ւր յառաջեմ, կամ զի՛նչ տեսանեմ,
Զիցեմ ես արդեօք յիմում աշխարհի, վիճէի ընդ իս:
Յանցնիւր քայլափոխս միտք իմ վերանայր, ձգիւր ի զարմանս.
Յանցնիւր հայեցուածս աչք իմ փոփոխէր անդ զիւր առարկայս
Ոչինչ երևոյթ, և ոչ բնութիւն իշխէին մեկնել,
Թէ զի՛նչ իցէ այն տեսիլ նորալուր, հանդէս նորահրաշ:
Թէ և յամէն կոյս կրթեալ իմ յապուշ՝ նորոյն հաչի,
Այլ ոչ երեւիրն սեագունդ կաճառն այն լեզեօնի:
Արհաւի՛րք են ինձ, կամ ցնո՛րք աշաց, այլ ոչ հաւաստի.
Գուցէ իւաբիմ ես, անդրէն ի վարանս մտեալ՝ ասէի:—
Ո՛չ յերէկ աստէն խրոխտայր կռամոլն այն հարկ դեմոսին,
Ո՛չ յերէկ աստէն խոլի հարկանէր մանգաղ կոռնոսին.
Զէ՛ յերէկ աստէն հնոց սպառնայր պետ Բաբելոնին.
Հի՛մ դադարեցան, զիա՛րդ չքացան յստուեր թագստին:
Սարսափ սոսկալի յանձն իմ հարկանիւր, մինչ նշմարէի,
Թէ չիք ոտնաւու երդոց օրհնութեանց Աստուածեան խմբի:
Յերազի՛ր իցեմ, ի քո՛ւն, թէ յանուրջս, ա՛յս է Հայաստան.
Ժպիտ ի շրթունս, տրոփ ի սրտի ի հարց մատչէի:
Ո՛ւր այն զառամեալ դէմք իմ հայրենեաց, որ կայր ի վշտի,
Ո՛ւր ողբ, սուք և լաց հնոց և նորոց ի մերում զնդի.
Ո՛ւր դառն արտասուք, կոծ և հառաչանք աղէխարշ ձայնի,
Ո՛ սրբեաց, եբարձ, ի՛ւ փարատեցան և շեն լսելի:
Մինչդեռ յարանմամբ զայս անակնկալ դիտուած խորհէի,
Յոր սիրտ իմ խռովեալ յանլոյծ խռովանո՛ կայր ի տագնապի.

Եւ պատգամախօսն՝ այն կենդանագիր ձերոյ դրոշակի,
 Գրկեալ զՀայաստան՝ գծէր ընդ իւրե զայս հատուած բանի:
 «Արի, Հայաստան, ոսկր ցամաքեալ ի հիւսսեան դաշտի,
 Ընդ փշումն ի քնզ Մեծին Ռուսսիայ հոգւոյ կենդանի:
 Յո՛տն կաց, բազմեա՛ց, դուստր տառապեալ ընդ ձայն ողջունի
 Մեծ ինքնակալի, ողորմած կայսեր, Նիկողայոսի»:
 Այո՛ տեւտօքս յարեան և յարիցեն խամրեալ նախնիք մեր,
 Որք որդեկորոյս և զինակորոյս հսկէին յեղբր:
 Բազուկ ձեր եղեալ նոցա յենարան թիկանց խստամբեր,
 Որ դարուց ի դարս յանողորմ տանջանս հաշեալ կոշկոճէր:
 Զգնէր Պոմպէոս առնուլ զՀայաստան հարկանել յաւար.
 Զգնէր Լուկուլէս սրոյ ճարագել կամ գերել իսպառ:
 Այլ ձեր ոտնամուտ՝ զաւեր, զանապատ, ղխոռոչ եւ զայր
 Մեզ թափառելոցս արար հանգստեան տեղի և դադար:
 Այն ինչ Հայաստան, և էջմիածին ի մահիճս անցեալ՝
 Ընդ Եզեկիայի դառնային յորմ անդր լքեալ և խռովեալ.
 Ելիք առ նոսա իբրեւ մարգարէն յԱստուծոյ ազդեալ՝
 Կանգնել զել և էջ նոցա ընթացից արևու՝ դարձեալ:
 Իբրեւ ծագեցաւ առաւօտդ կենաց մերոյս փրկութեան՝
 Հանգեան, լոնցան ի մերոց սրտից լալիք և կական:
 Ընդ տես երեւմանդ կնքեաց զիւր ողբերդ Մովսէս Խորենեան,
 Զի յառաջ կացցեն, երգեսցեն մուզայք տանն Արարատեան:
 Հարի՛ք, փշրեցիք զկուռ զօրութիւն գոռոզ վիրագաց,
 Պարսից, Օսմանցւոց, Լազ, Հագարացւոց ժանդ բարբարոսաց:
 Ածիք ընդ թևովք զերերուն որդիս Քրիստոնեայ ազգաց,
 Որք ի գուճս անկեալ՝ նստեալ ողբային զկորուստ անձանց:
 Խաղան ամենայն քարայրք, ծերպք և ծագք դաշտաց ի վիմաց,
 Մինչ ի լուր հնչին ձայնք թնդանօթից և նուագարանաց:
 Յաղերս ա<ն> կանին, որք անդ ամփոփին՝ նշխարք ոսկեբաց,
 Կալ մնալ անշարժ ձերոյ տէրութեան ազգաց հօրաց:
 Ո՞ կարէ չափել զթիւ երախտեաց ձերոց անսահման,
 Ո՞ կարէ փակել զայսոսիկ արդիւնս ընդ չափ և սահման.
 Թէ և փողեսցեն, կամ քարողեսցեն գրիչք կամ մատեան
 Այլ ի զուր տքնին, խաղան զստուերօք ձերոյ վեհօթեան:
 Ո՞հ, դար երջանիկ՝ որ զքեզ եգիտ ինքեան պարագլուխ.

Ո՛հ, չքնաղ գարուն, ուր հոսեալ յորդէ աղբիւրդ շնորհաբուղիս:
 Երթան, անցանեն, հաշին, խորսուկին ամբ և ժամանակք,
 Այլ ոչ ի մերոց սրտից անցանին ձեր քաղցր յիշատակ:
 Եկեսցեն, կացցեն հերոսք Հոռվմայ և Յունաստանի,
 Հայել, տեսանել զքեզ նոր հերոս ծագեալ յաշխարհին:
 Համբարձցէ երկինք դասել ընդ աստեղս յիւրում կամարի
 Զձեր արութեան գործս դիւցազնական, որ յսփիւռս փայլի:
 Պա՛րտ էր մեր դրոշել պայծառ ձեր անուան կոթող և արձան,
 Պա՛րտ էր մեզ ածել ձեզ թագ ի դաբնեայ ի ծագ Ուխտպեան.
 Այլ մե՛րս Արարատ անդրո՛շ, անքանդակ խաչի տէրունեան
 Բարձրացոյց զտիտղոս հզօրիդ մեծի յիւրում գագաթան:
 Անցին, մաշեցան դարք հաղարամեայք, անդ ո՛չ մերձեցան,
 Ո՛չ շողափեցին ո՛չ ոք երկրածին և ո՛չ հետք մարդկան:
 Անդ եկաց միայն, որ կացոյց զաշխարհ ի նոր սկզբան,
 Անդ կացիք և դուք որք եղէք պատճառ մերոյ փրկութեան:
 Տիեզերք համայն զձեզ ծանիցեն Հայր Հայաստանի,
 Իւ մեք Հայկազունքս զմեզ կոչեսցուք քեզ ծառա, և որդի,
 Ուր և դիմեսցես, ուր և խաղասցես՝ արե՛ մեր ազգի,
 Ի քե՛զ ուղղեսցո՛ւք զդէմս և զհոգիս իբր արեծաղկի:
 Քեզ լանջակցեսցին հզօր դիւցազունք մերազնեայ նախնեաց,
 Հայկ, Արամ, Արայ, Թորգոմ, Արմենակ, Զարմայր սաստ քաջաց:
 Քեզ թիկնկալցեն խնկեալ նահատակք սուրբ դամարճակաց,
 Վարդան, Հմայեակ, Արսէն և Խորէն՝ հոլք առաքինեաց:
 Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
 Որք զոհք մատուցան և պատանք եղեն անկեալ հայրենեաց:
 Ուխտադի՛ր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր՝ անդարձ,
 Զայն անգին հատունս, որք որբոցս եղան անդ գինք փրկանաց:
 Թող լուծցէ՛ն մեր կեանք, բարձցին մեր աւուրք կենաց ձեր՝

փոխան,

Ո՛վ փրկիչ մեր, տէր հայր և խնամածու, Տեսուչ և պաշտպան:
 Մտցո՛ւք Հայկազունքս ընդ հորիզոնիւ արեւույդ լրման,
 Զի կեցցէ՛ անշարժ, անդարձ, անհոլով ամաց ձեր շրջան:

ԵՐԵՒԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԵՐԱՅ ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ
Ի ԼԵԱՌՆ ԱՐԱՐԱՏ

Ի 1829-ին ի 28 Սեպտեմբերի.

Ի հանդարտաբար մարմանդս՝ հողմաբեր մեղմիկ ղեփուրին
Դիմեցի երբեմն դթսնուլ ի ծոց Մասսեաց սուրբ լերին:
Զուարճալի տեսիլ սոյն երկնատեղեաց բարձանց՝ կաթոգին
հլեալ՝ գրազէր յահճիոս, ի զննին գիմ հոգի, զմարմին:

Խոնջեալ, վաստակեալ յանհարթ ելեէջս այս ճանապարհին,
Խնդրէի հանգիստ օտար ուղևորս յանժանօթ վայրին.
Մտի ի քարայր միոյ ի ժայռից բլրոց այս լերին,
Մտի գիշերել, սփռփել զհարուածս դառնադէպ ուղիւն:

Զն՝ էին բացեալ ծալք արծաթածուլք՝ թևոց արեգին.
Զն՝ էին մեկնեալ խաւար՝ մառնամուտ մթոյ գիշերին.
Այն ինչ կոր ի կոր պարզեալ եմ զղէմս, հայել խնդրէի,
Անդէն դիտապաստ յերկիր կործանեալ, ահշշուռ կայլու—

Սլորալի յայս վայր սուրհանդակն հիւսսեան բեռին,
Գոռայր, մոնչէր, որոտ հարկանէր յերեսս լերին.
Մոլեխանձ դիմեալ ի խոռոչս, ի ծերպս ի թափ ժանադին,
Խլէր, կործանէր զամուր, զպատուար՝ ձիւնաշէն յարկին:

Ի կնճիռ եկեալ այն շքնաղակուրծ լանջք ծիծաղագին.
Կոծէր, տատանէր, ճայթէր, սասանէր դիմօք զայրագին:
Զոյգ ընդ արհաւիրացն և գիշերավարն ահ աշտեալ զտեղին,
Ո՛չ տայր քուն աչացս, ոչ հանգիստ սրտիս լուր գետնախշտին:

Ո՛ Մասիս, Մասիս՝ բեկբեկ հեկեկեմ անդ դարհուրագին.
Առ իմէ՞ իցեն, յո՞յր վերայ յարեան շարիքս այս քոյին:
Ո՛չ տայ ինձ բարբառ իսկ ես ցաւագնեալ, դառնում յարեւելս,
Գառնամ ողբաձայն, կրծաբա՛ղիս գոչեմ՝ հառաչմամբ ուժգին:

Ո՛ւր ես՝ առաւօ՛տ, ո՛ւր քա՛ղցր արշալո՛ւն՝ տրե՛ գեթարփին՝
Ո՛ւր՝ դաւք բաբեթար գիշերահալած ծնունդք երկնային:
Ելէ՛ք՝ սասանեալ հոգւոյս կաղլուրիչք՝ յայս անձուկ մթին,
Յայս դարան խորին, ուր յահէ կոշկո՛ճ՝ ոռկերք իմ մաշին:

Ասացի, աեկայ աեդ կիտակենդան ի ճեղս բլրակին,
Ուր օթագայեալ անցուցի գիշերս զայս ինձ մահածին:
Տիրեա՛ց լուսթին, կարկեցան որոտք, շառաշ աւպրոպին.
Անցի՛ն առ սնարս, յանութս, յանոտիս հիւլէք շողագին:

Սփռեցաւ զինն հեզիկ ջերմութին առ դուրս խորափտին,
Լա՛նջ արկեալ զանձամբս շարժէր մեղմոյին զիմ պաղեալ
մարմին:

Ամոք շոշափմամբ՝ մերթ դոտս, մերթ զդլուխս, մերթ դլաթ
բազկիս

Սեղմեալ հաստատէր՝ ուղղեալ առ դիտակ ծայրից սուրբ լերին:

Հազիւ դողդոջմամբ բարձեալ զգլուխս ի մահճից ժայռին,
Յենեալ թիկնէի՝ ի կուրծ մի վիմաց՝ քե՛րակուրծ աչրին:
Վայրիկ մի դիտեալ՝ սնդրէն կորաթեկ ճոճեալ՝ գլուխի,
Սուղ ինչ կողմանիլ և տալ լուրջ աշացս սակաւ նինջ հեշտին:

Աչօք մի ի բուն, աչօք մի արթուն գարձեալ թնդագին
Բաղխեաց զլսելիս այլ ձայն երկնահորոս ի կուսէ լերին:
Հատա՛ն, իւզեցան լարձք, ջիւք և յօդուածք իմ բոլորովին:
Զդայուն անզգայ՝ մերձ եղէ գլորիլ ի վիհ խորխորին:

Աստէն մակարդակք՝ առաստաղք երկնից ցելեալք յերկկուսի.
Իջին ընդ ամպոյք հոգիք անմարմին՝ երկնաբնակ խմբի.
Առեալ զանշշունչ՝ դի ոսկերոտեալս ի վախից աստի,
Ածին ի թատրօն երկծայր գագաթան Մասսետոց կատարի:

Անցանէին ժամք, ճախար արեգակն յելս իւր գուարթարար,
Իսկ ես վերանցեալ՝ յանկոխ լեռնամէջսն՝ չուէի անդադար:
Երբեմն դահալէժ ի բարձուէ լերին հոսէի ի վայր,
Երբեմն ի վեր կոյս ընդ հոգեղինացն եղեալ զուգապար:

Աղու ալևոր, մեղուական, մրայօն գահերէց գնդին՝

«Մատիր ասէ, աստ՝ պանդուխտ թափառեալ, մարդ դու
հողածին»:

Ասաց և յարեաւ, յարոյց և կանգնեաց կանգուն զիս յօտին.

Մածեալ գերեսօքս զալեզարդ իւր գիրկ՝ խնդրէ քաղցրագին:

«Պատմեա՛ ինձ՝ ո՛րդեակ, կտոր մի փայտեայ, անկերպ,
անսովոր

Ճաճանչ արծակէ՝ զբոլոր լերամբս լուսով ահաւոր.

Զէ՛ նա ի փայտից՝ մերոյս տապանի՝ քառաթե է նա,

Անծանօթ մտաց, անհուպ տեսութեանց և անմերձաւոր:

Քանիցս դողալով՝ մայր քո և եղբարքդ սիրտ տուեալ միմեանց,

Կամեցաք հպիլ, շօշափել ձեռք զայս նոր արարած:

Զև իսկ մերձեցեալ՝ անդէն հոգեսպառ յերկիր գլորիմք,

Պակուցեալ նորին յահեղ նշուլից՝ լուսաքանչ դիմաց:

Խարխալուն մայր քո և ես ծերունիս՝ անգէտ մնալով,

Կական արծակեալ՝ յամայր ի հեռուստ դեղնիմք լալով:

Ո՞չ մեք տնկեցաք՝ դայգի, դորթ, զուռի, ասեմք ողբալով,

Որ մե՛ր են սշխարքս, շարժուն և զեռուն, այս ցամաք և ծով:

Ե՛կ, հայեա՛ց, որդեա՛կ, ահա՛ Արկուոին, ուր արկաք զուռին,

Ահա՛ և Մարանդ, ուր մայր քո է անդ ընդ յարկաւ շիրմին:

Ա՛ստ էր մեր հովիտ, ա՛նդ մեր բնակարան, ա՛նդ իսաշնատեղին:

Մ՛ստ մեր զոհարան, ա՛նդ վրանավայր ի ձորամիջին:

Տե՛ս՝ շէլօտ մի փայտեայ՝ անշուք, անպիտան՝ աստէն երեւալ,

Ծակէ, ծակտէ, ոչ թողու հայիլ, ի կուշտ իւր գնալ»*:

Ասէր և ողբայր խորշոմ ծերունին՝ զլանջօք՝ անկեալ.

Յուցանէր զոլորտս, որ շուրջ զմեօք. մատամբ իւր օրհնեալ:

Զէ՛ նա շերտ փայտի, չէ նա անպիտան, չնչին ստեղծուած.

Որպէս դուդ կարծես, կրկնեցի առ նա, Հա՛յր համայն ազգաց:

Է՛ նա դրոշակ՝ վահան, զէն, ասպար Արքային փառաց,

Որով փշրեցան ժանիք՝ մահաղլուխ իշխանին դիւաց

* Փայտեայ խաւն է, զոր կանգնեցաք ի վերայ գոգաթան Մասսայ:

«Սա՛... սա՛... լսե՛ք զայս Յափէթ, Սէմ և Քամ, զաւա՛կք
անդրանիկ.

Լսէ՛ք, զի՛նչ նոր ձայն, նոր դարձ շրջանի տեսանի այժմիկ,
Այս լուր և յիմ դարս հնչեաց՝ լռեցաւ, թէ այր մի մարտիկ
Հարցէ ուժգնածեռն՝ խաչին զօրութեամբ դժոխոցն զնիգ»:

Ասաց և կալան՝ ոմն ըզուսոցս և ոմն զձեռացս,
Բոլորեալ զինն իբրու ջոկ մաքեաց ըղհօտովք զառանց:
«Գնա, տա՛ր՝ ասեն, աղաչեմք զքեզ, զայս ձև նշանաց,
Գնա՛, տար՝ ի կառս ի վայրս հանգստեան քոյոց նախահարց»:

Ի ձայն երկնագրոհ, դէմս յարտասուաթոր, լի անմահութեամբ՝
Հային ի կայան իրեանց հին աւուրց, հային կարօտով,
Եւ բացեալ զկուրծս՝ անդ բազկատարած՝ միաձայն հնչմամբ՝
Օրհնեն ըզդարուց անհուն կառավարն զոհաբանելով:

«Հեղեղաց ալիք Քև դադարեցաւ՝ էակ անսահման.
Եւ ճիւղ՝ քեզանուէր իմ դերդաստանի աստ եգիտ զհանգիստ:
Այլ յետամնայ թոռունք որբացեալ՝ աստ՝ ի ծով արեան
Սուզեալ, ծփային մինչ Քո ձեռն հզօր՝ փրկիչ նոցա ետ:

Առ քե՛զ սլանամք սոյն աղերսանօք յատեան Քո ի վեր.
Պահել ամրածեռն զազգ մեր և զերկիր, զայժմեան նոցա հայր:
Աստ փայտն փրկագործ, աստ ազատարարն սերնդոց մարդկան.
Եւ ընդէ՛ր նոցա միայն մնասցէ կեալ անտէր, անհայր»:

Ի ճէմս նազափայլս անդ ծագի լուսին համեստ, պերճափայլ.
Տեսանեմ զհրաշ անճառից փառաց ներկայիս, անցեալ:
Մեկնի վարագոյր երկնից՝ վառվառին աստեղք՝ հրաշագին.
Եւ դեռ երկրամած երկինք ամփոփեն զիմ միտս՝ կաթողին:

Յաչաց, ի շրթանց, վարդագեղ յայտուց ծփիտ և արտօսը
Խառնեալ՝ փայլին մեղմ՝ լուսասփիւռ ի դէմս դասուց
երջանկաց:

Երկնընթաց ի շուս դեռ հային ջերմին ի լեռուն և ի ձոր,
Դեռ օրհնեն զնոսա խոյացեալ ի թևս ամպոց՝ երկնամբարձ:

Եւ իմ համբուրեալ զսրբազան տեղին նախնեաց կայանին,
Ողջունիւ մաղթեմ՝ կալ նժա պատուար իմում աշխարհին:
Կալ յայսմհետէ ամուր հանգստեալս ընդդէմ թշնամեաց:
Կալ պաշտպանարան տարագրեալ որդւոց՝ յուսացելոց նմին:

Եւ ի ծոցս անկեալ երկնարձակ լուսոյ պայծառ արեգին,
Հայիմ զմալլեալ՝ ի ձորն ի խոնարհ՝ իբր յաշխարհ կրկին:
Աստ երկնից շրջան շառագնի ընդ ամպոց ծագաց խորանին,
Ուր յամէն կուսէ հրոսայ սոսկակերպ խաբխափ գիշերին:

Դիւթական տեսիլ մառախլոտ դաշտին հանդիպահայեաց՝
Յիշեն ինձ զօրհաս՝ անբախտ կորստեան աղգաց, աշխարհաց,
Անդ գետք ծածանին, անդ դաշտք ծիծաղին ընդ նորեկ
ընտանին,

Ընդ նոր փոփոխումն, յիշեսկ հզօրաց, պարտիլ թշնամեաց:

Դարձաւ արեգակն գառել ընդ որմովք իւր հորիզոնին.
Դարձայ և ես յիս, զգացեալ զինն շորշոփ փախստին.
Վայ, եղո՛ւկ անձինս՝ ո՞վ զիս աստ էաժ յարսւեան Մասսին.
Կորնիմ աստէն, ուղղեալ առ բարձրեալն՝ գոչեմ լալագին:

Լե՛ր ինձ առաջնորդ՝ որ եսդ միշտ տէր անհուն և անճառ.
Լիւր ինձ ուղեկից մուր տալազրիս առ դարձս իմ ի վայր.
Ա՛ռ, սա՛ր զիս աստի, ուր մեքձ են սահել ջալաջալսուն իմ ոտք.
Ա՛ռ, տար զիս աստի, զի մի՛ հասցէ ինձ գիշեր, կամ խաւար:

Ո՞վ անհուն, անհաս երգնից տեսչութիւն էսկիդ վերին.
Ո՞վ որոյ խորոց՝ անեզր իմաստից չի՛ք շափ բճաւին.
Փանի՞ անհնաբ, քանի՞ դժուարին սա՛մաք անքննին
Քոյդ արարչատես ներհուն թափանցմանց բաց են և մեկին:

Ո՞ւր ձգին ձեակք ճարտար քոց մատանց, որ ո՛չ հարթեցին.
Ո՞ւր ցողասցին շողք սրաղէտ դիտմանդ, որ ո՛չ յայտնեցին:
Քեզ օվկիսնոս՝ բանայ զիւր յարգանդ անդեղոց խորին,
Քեզ երկինք, Լրկիր, ծովք և արարածք ի ծունր խոնարհին:

Ո՞ր աչք յուսացին տեսանել զՄատիս, զգառվառ նախնային.
Թէ նախասահման քոյ կամք հրաշածին ո՛չ գործակցէին:
Քե լարձրւանդակ դառաթք լուսահրաշք նորայն տմուկածին,
Ածան, ամբարձան ի ծագս շրթանց երկնից կամաթին:

Հանցէ՛ զիս աստի՛ Քոյ լոյս երեսաց՝ փրկի՛շ բարերար.
Որ միայն գովիս անյայտ նեղելոց հնարել զճար:
Երթայց և կալաց՝ հալիւթիկ անձին հանգիստ և դադար
Յորմէ զրկեցայ, անկեալ յայս դիպուած անել, շարաշար:

ԶԿԱՅՄՈՒՆՔ ՑԱՎԱԼԻՑ ՄՐՏԻՍ ԸՆԴ ՏԵՍԱՆՆԷԼ ԻՄ
ՅՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶՍԻՐԵԼԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԻՑՆ ԻՄ
ՖԱՀՐՍԴ ԲԱԴՍԱՆՈՎ.

1832. 2 Մարտի: Դերպտ.

Անցին երկու տօք և աչք իմ լալով կաքօտ մնացին,
Տեսանել տո իս զոք հայրենակից զիմ փափագելի.

Հաղորդել նմա զիմ վիճակ օտար,
Գրկել զնազելին, ցուցանել զիմ վայր,
Էսել զմայրենի լեզուն քաղցրանոյշ,
Տալ հանգիստ սրտիս, տալ հանգիստ հոգւոյս:

Ո՛չ բարեկամութիւն քաղցր գերմանացւոց, ո՛չ շրջան շքնաղ,
Ուր իմ վերացեալ ի թեո բախտին, կայի անզրաղ.

Ո՛չ յոքորոք սիրոյ, ո՛չ ձայնք սիրելեաց
Մեղմէին զայս վերո, սրբէին զիմ լաց,
Ուր և հալէի ժողով ինչ բազմաց,
Անդէն փլանիւր տիրա իմ տրտմաղգած:

Այլ ի վախճանի դաանեմ զնա, առազ աստուած իմ,
Զիա՞րդ կաթագին զարկան նորա աչք հանդեան ի դէմս իմ:

Տեսիլ ցամաքեալ, հանդերձ բիրտ անշուք
Կեբպարան խանձեալ ի ցուրտ և ի բուք.
Ձև նորա բացեալ զդայլայլեակ լեզուին
Հուր կայծակնաթափ յերակունս անցին:

Ձեռք ինձ բազմերախտ ածին զնորասքանչ զայն նոր արարած,
Ձեռք՝ որ երախտեօք լցին զիմ հոգի ի շափս կենաց.

Ձիս կոչէ առ ինքն նա անակնկալ
Ես երթամ առ նա արհաւիրօք պատեալ,
Ձինն պարառի անոյշ գերդաստանն,
Ժպտի քաղցրամոք ո՛չ տայ ինչ նշան:

Անհամբեր դիմեմ դէպ ի մենարանն, խուժեալ ուժգնաբար,
Այլ յետս կասին աստ ջոկք ընտանեաց, անդ իմ բարերար,

Ձեռն ածեալ նորա, դիմեմք երկոքին,
Տեսեալ զայն հրաշ յափշիմ մոլեգին.
Այլ նորա բարբառ «հա՛հա՛ Հայկազն ոք»
Թափէ զիս անդրէն իրր ի քնոյ զոք:

Սեղմեալ մեղմովին իմ գծեռս նորա հայիմ ըղձագին,
Ի գիծս և ի գոյնս ի դէմս և ի դերս քաղցր հայրենակցին,

Նա ցիս հարցանէ թէ ուստի՞ իցեմ,
Ես նմա անդրէն զայս հարցուած կրկնեմ.
Եւ գետք արտասուաց սորեն երկոցունցս
Թանան, ոռոգեն զերեսս և զձոցս:

Չե՛ աւարտ տուեալ նա իւրոց բանից, անդէն խզէին
Ձթևս դարձուածոց թառաշք ծխամածք խոշտանկեալ սրտին.
Պատմէր և սգայր, սգայր և սլառմէր
Ձվիշտս հայրենւոյն, զքակ և դաւեր,
Ձմահ, զգերութիւն, յանսիրտ թշնամեաց,
Ձրկանս, զհալածումն յանողորմ տէրանց:

Զև շիշեալ նմա ջերմ բորբոք սիրոյ գողտրիկ լնտանեաց
Զև՝ մեկնեալ յաչաց երկնատիպ պատկեր կնոջ, զաւակաց,

Յիշեալ նորա զայնս, անդէն պապանձէր,
Լեզուն կարկամէր, խելք նորա ցնդէր.
Եւ յուշ իւր եկեալ, մերթ անիծանէր,
Մերթ խնդրէր ինքեան մահ դժոխըմբեր:

Անոյշ հայրենեաց լերինք և ծործորք, անոյշ դաշտ և վայր
Դեռ կային նմա յանդիման աչաց կենդանի դալար (յամայր)

Թէ կամէր յիշել զտեղւոյն քաղցրութիւն,
Անդէն գայր ի միտս մարդկան դառնութիւն,
Միոյն կարօտիւ, միւսոյն ահիւ
Մաշեալ էին նմա, ոսկերք դառնախուր:

Զի՞նչ մղեաց զքեզ նժդեհիլ ասեմ յերկիր յայս օտար,
Զինչ վարեաց զքեզ տարբերել յայս ծով անկայ անդադար,

Ո՞ւր քո հայրենիք, ո՞ւր հայրենակիցք,
Զիա՞րդ հեռաւոր, զիա՞րդ տարածիգ
Նոքա անընկեր և դու անաշխարհ
Մաշիք կարօտիւ մեմեանց շարաշար:

Քնքուշ կենակցին թողեր անդ մաշիլ, հառաչել զքեզ,
Արտասուք ի դէմս, կսկիծ ի սրտի որոնել զքեզ.

Աստ որդիք վայեն, անդ եղբարք սգան,
Ոմն զամուսին, ոմն զհայր կարդան.
Ո՛հ շի՛ք այցելու, փախեաւ նոցա յոյս,
Մթին նոցա վայր, ոչ ոք տա անդ լոյս:

Սպիի արեգակն, փայլի անդ լուսին, աստեղք շողշողան,
Այլ ջերմ ամուսնոյն, որբացեալ, որդւոց մութ է շրջական,

Հային յամեն կոյս կականմամբ, լալով,
Գուցէ յայտնեսցի սիրելին բարով.

Այլ աւաղ ժխտին արարածք համայն,
Ոչ գայ ի նմանէ համբաւ նորածայն.

Ի պանդխտութեան ի տապ և ի տօթ գազազեալ արիւն,
Ուխտէր մեռածն ի դուրս օտարաց քան դառնալ ի տուն.

Լաւ՝ ինձ փշել աստ անէ զիմ հոգի,
Քան անդ տեսանել վիշտ, վաւեր ազգի
Աստէն զիս բարձցէ գէթ ոք քրիստոնեայ,
Այլ ո՞ յիս անդէն ողորմի, գթայ:

Այսպէս թափառի, այսպէս շրջշրջի անտուն, անտեղի,
Անբախտ Հայկազունն յամենայն անկիւնս ի ծագս երկրի

Ձիք նմա հանգիստ, չի՛ք նմա կայան,
Ոչ յօտար աշխարհս ո՛չ յիւր ծննդարան,
Ելեալ յօտարիս, լայ զիւր հայրենիս
Մինչև սպառին շունչք նորա յաստիս:

Հայրենեաց սիրոյ ո՛չ մնաց նշմար ի սիրտս Հայկազանց,
Անդ շիջաւ նոցա մինչ օրհաս նոցա տուաւ ալլազանց

Աղատել նոցա ի ծանր լծոյն,
Գրաւեն զցուպ, լինին երեւուն.
Թողուն զհայրենիս աշօք ցաւագին,
Դիմեն յօտարիս մտորալ զպարենին:

Վասն հաւատոյ, վասն օրինաց կորեան նորա փառք,
Ի ձեռս ալլաղգեաց, աշխարհ սիրալի, իշխանք բարեփառք,

Նոյն իսկ կրօնակիցք հալածեն զնա,
Եւ դաւանակիցք ո՛չ ժուժեն նմա.
Խուզէ նա անձին ուստէք օգնական,
Այլ ընդվա՛յր, զի չի՛ք նմա ոք պաշտպան:

Ո՛հ, անհուն էակ դու ամենագութ հա՛յր արարածոց
Զի՞նչ այս դառնագին պատիժ, պատուհաս քոյոց
ստեղծուածոց.

Առ քե՛զ իմ աղերս, առ քե՛զ իմ մաղթանք,
Առ քե՛զ իմ խնդիր, առ քե՛զ հառաչանք,
Թո՛ղ ամենաբարի աչք քո քաղցրասցին
Յիմ աղչ թափառուն, յիմ աղչ վշտագին:

Ընկալ զաղաղակս ի խորոց սրտից առ քեզ ամբարձեալ,
Ընկա՛լ զգանգատ, զոր հանէ առ քեզ հոգի ցաւագնեալ.

Յանհասիդ աթոռ հասցէ իմ բողոք,
Բարձրելոյդ յատեան ելցէ այս ճորմոք.
Դու՝ յորոյ կախին վիճակք էակաց,
Դու՝ յորմէ ելին կարգք տիեզերաց:

Եւ թողունք անգամ ունեն իրեանց բուն, ուր օթագային
Եւ սողունք անգամ, որք ի սիրտ երկրի անլիրոզ հանգչին.

Այլ մեզ չի՛ք տեսի, չիք ուրիշ դաւար,
Ի վերայ երկրի, զոր ձեռք քո արար,
Սահի Հայկազունն միշտ ալեկոծեալ
Զաւակ և զտուն, զաշխարհ մոռացեալ:

Ո՛չ ձեռք քո հանեն յանդնդոց զքոյ զարարածս համայն,
Ոչ շունչք քո ածեն՝ կեալ նոցա յերկրի քեզ միշտ օրհնաբուն.

Եկեացէ՛ արդեօք և մեզ ժամանակ,
Զի անցցէ ի մէնջ այս խիստ քո մոռհակ.
Տեսցո՛ք և մեք լոյս ի մերում դնդի,
Զոր ձրի վայելեն համայն ազգք երկրի:

«Հայրենեացն քաղցրութիւն ո՛ւմ ոչ գրաւէ զսիրտ, ո՛ւմ ո՛չ շարժէ զե-
ռանդն ներքին՝ ի զրկելն ի սխրալի տեսութենէ այնր սրբազան վայրի, ուր
ծնաքն և սնաքն, ուր զառաջինն ճաշակեցաք զհամ զոյացութեան մերոյ:
Սոյն այս հուր եռանդնաբորբոք էր՝ որ: ի 1832 ամին է լինել: իմ ի Դերսոյ

քաղաքի զցայգ և զցերեկ տանջէր զիս հանապազ. Ամենայն գերմանացի բարեկամ իմ նկատեալ զիս ջանային ամենայն կերպիւ փարատել ի մտաց իմոց, վայս վիշտ դառնակսկիծ: Բայց ո՛չ ոք ի նոցանէ այնպէս ջերմ զգայր, այնպէս մարդասիրաբար դարմանէր զայսօրինակ վիճակ հոգւոյ իմոյ, որպէս անմոռանալի բարերարն իմ, անուանի պրոֆեսորն և քաղաքական խորհրդականն անճառաշնորհն Պարրօտ:

Բազմիցս ցուցանէր ինձ զպատկերս հայրենեաց մերոց. կամ ընթեռնոյր զպատմութիւն ինչ ի վերայ աշխարհին մերոյ առ ի դիրացուցանել զազէտս սրտի մերոյ:

Անգամ մի ևս տեսանէ զվերոյիշեալ Ֆահրադ Բաղաւեանն խոյնցի ի մտանելն ի պոլիցէն: Նկատեալ ի հանդերձիցն, զի Հայազգի է, իսկոյն ինքն ևս աճապարի անդ և առեալ զնա, տանի ի տուն իւր և տայ կոշիկ զիս, ուր ևս միշտ անհրաւէր գնայի: Մտեալ առ սիրելի ընտանիս նորա, տեսանեմ զնոսա խոովեալս. ո՛չ ոք կամի ի հարց իմ պատասխանել ինչ: Նոքա քաջ ճանաչելով զկասկածոտ բնութիւն իմ, կամէին այսու առաւել ևս վառել զիս և արկանել ի մտատանջութիւնս: Այնպէս զի, մինչև համարել իմ թէ յանցանք ինչ գործեալ իցէ իմ, զի նոքա այնպէս անսովոր վարէին ընդ իս: Յայսմ վարանման, յայսմ խոռվայոյզ վիճակի սրտի իմոյ, յանկարծ դրունք սենեկի անհամեմատ բարերարին իմ յետս բանին և նա ինքն՝ զձեռանէ կալեալ Ֆահրադի՝ կանգնի առաջի իմ այսու բառիւս «Ահա ցանկացեալն ի ձէնջ հայազգին»: Առ տեսիլ նորա և խօս ամենայն գերդաստանն բոլորի զինև բարձրաձայն խնդութեամբ և ծափահարութեամբ: Արարիչ իմ, ո՞ր քարացեալ սիրտ ո՛չ փոխիւր աստ ի հօր կայծակնաբոլբոք ի տեսիլ հայրենակցին, ի խնդակցութիւն այնպիսի ազնուածնունդ անձանց: Եւ զինչ [Պարրօտ] անուանի փիլիսոփայն, երկնային ուրախութեամբ դրոշմեալ ի դէմս՝ կայր մնայր, յերկար առ ի վայելել զպտուղս առաքինութեան. որում վսեմ սիրտ նորա էր պատճառ:

Ջամենայն զգացմունս և զզրոյցս մեր՝ զիարդ և իցէ, յայտնեալ իմ ի վեր անդր, բայց լսող կամ ընթերցող հայազգին որպէս ոչ զարմացի, թէ այնպիսի անձն, ոք հոյակապ արժանի համարեաց ինքեան հրաւիրել ի տուն իւր զայնպիսի գծութ, քրձազգեստ աղքատ ոք ողորմելի, առ ի միմիայն զիս առնել՝ ուրախ տեսութեամբ հայրենակցոյն՝ հի՛մ քնքուշ այս զգացմունք: Սովաւ ոչ բաւականացեալ, խնդրեաց ի նմանէ ճաշել ընդ մեզ. ապա իւրաքանչիւր ոք բաշխեալ աղքատին՝ ոմն զոսկի մի, ոմն զմանէթ և այլն այնպէս արձակեցին զնա: Բայց այս զամենայն բորբոքէին, մորմոքէին զիս. ի տեսանելն ազգակցոյն իմոյ զայնպիսի դառն վիճակ, զայնպիսի սգալի կերպարան: Մահ խնդրէի անձին ի ցաւոցս, բայց կեանք իմ չէր

տուրք: Որպէս մոռացայց և զսխրալի նոցա զրոյց ի ժամ հացկերութիւն: Քորպիսի շքնաղ դէմք, որպիսի գեղեցիկ գծագրութիւն երեսաց, որպիսի նազելի են աչք Հայկազնոյս» և այլն և այլն. Զայսօրինակ դիպուածս մարդասիրութեան զհարիւրաւորս ղբիրաւորս տեսեալ է իմ առ գերաւմսն անձինս այսոսիկ, զորս այժմ չէ տեղի պատմելոյ. բայց ո՞ք ի մէնջ արասցէ զայս, զայս միայն կամէի հարցանել: Այնպիսի Ֆահրադք յիրաքանչիւրում ատուր հարիւրաւորք շրջին ի փողոցս, քաղաքին մերոյ վասն մշակութեան և ում անկանի 'ի միտս, թէ նոքա ևս արիւն մեր են: Զյիշեալ Ֆահրադն ևս աղքատութեանն էր հասուցեալ անդ: Աղքատութիւն, որ զհազարաւորս ի պատուական հայրենակցաց մերոց ի վերջին վախճան յուսահատութեան հասուցեալ տանջէ և մաշէ, այլ աւա՜ղ ե՞րբ բացցի սոյն արշաւո՞յս առաւօտեան, ուր ճոխք և փարթամք ազգիս մերոյ դարման տարցեն, նմանապէս ցաւամաշն իւրեանց մերձաւորաց և սրբեսցեն զարտասուս նոցա հոգեւտանջ: Երանի ժամանակին, երանելի՛, որ ժամանակակից և մասնակից գտանիցէ այսօրինակ ազգաշէն հայրենասիրութեան...»:

ՏԵՂ Ի ԳՈՅՆ:

†

Կարե՞մ սրտիս կսկիծը լեզվով քեզ պատմել.
 Թե իմանաս իմ իղձը, թողո՞ւս ինձ տանջիլ
 Ամեն մեկ քո անունը միտքս բերելիս
 Բոլոր ոսկերքս ջանումս մաշին՝ հիշելիս:
 Ախ քո սուրբ հրեշտակային դմքն իմ աչքիս
 էլ ո՞ր օրն ինձ կերկին արե իմ սրտիս:
 Լաց ու սուգ ու հառաչանք ինձ խավարացրին.
 էլ ի՞նչ օգուտ ինձ էս կյանքն՝ որ թե քեզ չունիմ:
 Ընշո՞վ կարե վիրավոր սիրտս մխիթարիլ.
 Թե քո սուրբ ձեռն զորավոր չկամի բժշկել:

Քո փանջարի առաջին բոլոր գիշերը
 Շրջիմ, սգամ ցավագին իմ դռնն օրերը:
 Լուսինն պայծառ աննման փայլի երկնքից
 Նրա լուսով բոլոր աշխարհ ցնծա խնդալից:
 Բայց իմ կարոտ աչք ու սիրտ արտասուս արյան
 Մփին դռնագին ցավոք ի խորս տրամուլթյան:

Բացվի՛ր, իմ լուսին բացվի՛ր, միայն քո տեսություն
 Կարե իմ բոլոր ցավերն տանել ու բառնալ:
 Եթ թե սերն իմ մալմինը մոխիր դարձնի,
 Կաթի՛մ ձեկ ցօղ երեւիցդ՝ որ ինձ կենդանացնի:

ՍԷՐ ԱՌ ԶԱՅՐԵԱՍ

Հեռաւոր տարածուն այս միջոց լայնութեան
 Որ խլէ ուժգին ի քոյ սուրբ տեսութեան
 Կարօտիս զնա ի սեր քո անբաժան
 Հայաստան իմ քաղցրիկ Հայաստան,
 Ճամբեցեր գիս անհաց, անպաշար, անդարման
 Անընկեր, աճնպատ, յուզի այս տաքական,
 Այլ դըռ քաղցր տնուն կալայց ես սրբազան.
 Ե՛րբ եկից երբ տեսից զբոյժ սահման աննման
 Ուր Մասիս, Արագած հոյակապ հոյանան,
 Երբ եկից երբ մտից ի դաշտ քո ի գեղադան Հայաստան
 Ուր կամար երկնային կայ զքեզ շրջական,
 Ո՛հ վաղուց ոչ տեսին դայն աչք իմ լալական
 Ուր ընթացք փոփոխեն զժանկութեանս իմ կայան. Հայաստան.
 Ծիծաղին թերեւ աշն աստեղաց վառարան,
 Ի վերայ մարմանդոց քոց վայրից հրաշական
 Իսկ թէ լան ո՛չ դիտեմ. Կամ բացկայ տարական Հայաստան:
 Յանձնեցի քեզ զժնօղս, զընտանիս, զգերդաստան,
 Յանձնեցի սքումած, ի բաց յողբ անպայման,
 Լան արդեօք տակաւին, թէ արեօլք քո խնդան Հայաստան
 Ի՛նչ արեն ելանէ՛ կամ Նորա յանդիման,
 Թէ գիշերն ստարածէ՛ առկանիմ ի վարան.
 Ե՛րբ տեսից կողկողեն ի հայրենիս զայս վայրկեան, Հայաստան,
 Ծխումած իմ հեծեծ իմ մորմոք հառաչման,
 Թխալագին քան ամբողջ՝ ի բարձունս վերանան
 Ո՛չ գիտեմ բերե՞ն ամպք քեզ ցաւոցս զայս գութան, Հայաստան
 Սիրախումբ րոյզ զաւակք որք ի քեզ զօրանան
 Ի դասուց, որոց ես կամ օտար, զուրկ միայն
 Ո՛հ յիշե՞ն գիս արդեօք, թէ վաղուց մոռացան, Հայաստան,
 Ոչ լսեմ զ<ձ>այն երգոց՝ զոր ի դաշտ քո

Կա՞ն արդեօք յայդ կուսէ թռչնակաց ինչ երաժ
Զի տացես ինձ ոչ լուր ի վայրկաց սիրակա՞ն,
Չայս տեսին ո՛չ աշք իմ, որքան աստ կամ մնաժ Հայաստան.
Զիմ սիրոյ դիմ հոգոյ առ քեզ միշտ զեռանդեան .
Ա՛ռ վերջին զայս կտակ՝ զոր շնթոնք իմ քեզ տան,
Կաց դու ինձ, որպէս ես քեզ սիրով անբաժան: Հայաստան:

ՍՈՒԳ ՀԱՐԱՁԱՏ ԵՒ ՅՆՆՂԱՍԷՐ ՈՐԴԻՈՅ Ի ՎԵՐԱՅ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄՕՐՆ:

1837. Փետր. 5. Թիֆլիս:

Շատ օրեր անցին ու շատ ժամանակ
Որ անուշ տեսույգ քո զրկյալ որդի
Ո՛չ ձայնդ լսեցի, ո՛չ առի փափագ
Կարոտյալ սրտիս մա՛յր իմ սիրե՞լի:

Արյուն, արտասուք թափին իմ հաշաց,
Կրակ է ընկնում հոգիս ու մարմինս,
Որ ընկերքս ի գիրկս յուրյանց ծնողաց
Փաթութին ե ես ա՛խ անմայր տանջիմ:

Ինձ որք թողեցիր հաշխարքիս վրա.
Հավիտյան մնամ կարոտ տեսությանդ.
Թե գիշեր, թե օր թե սուալոտ գա.
Ես պետք է մաշվիմ քո քաղցր սիրովն միայն:

Միթե լա՞վ է հողն, ուր հանգստանաս
Քան զտուն ու տեղն՝ որ դու շինեցիր
Միթե հա՛յր, որդի, քո վավակաց դաս
Այդքան դու շուտով մտքիցդ հանեցիր:

Որքան ես իմ հորն ա՛խ ու ո՛խ լսեմ
Սեանում է ինձ աշխարքս ամենայն.
Լեղուս չի՛ բերում՝ որ խոսք ինչ ասեմ.
Տրտմյալ ծնողին մխիթարության:

Հաշխարքն հաշխարք էկանք՝ որ թողուս
Մեզ ցավով, սգով անբժշկելի.
է՞դ էր կամքն՝ որ մեք մնամք անհույս
Մա՛յր իմ բազմագութ, մա՛յր իմ սիրելի:

Ո՞ւր այն գթալից ձեռք քո մայրենի,
Որ պահեր ինձ միշտ, անփորձ, անսասան.
Իմ սիրտս ու հոգիս, քար պետք է կտրի,
Որ ես մոռանամ էստոնք ամենայն:

Ձեռս ծոցումս շլինքս ծռած
Ա՛խ ոխ քաշելով կյանքս սևացավ.
Իմ դառն օրերիս լերդս խորոված
Անունդ հիշելով սիրտս մաշվեցավ:

Գամ գերեզմանդ ո՛չինչ ձայն լսեմ.
Երթամ ես ի տուն՝ քո տեղդ է պակաս.
Համ թե արտասովեմ թե հոգոց հանեմ,
Ո՛չ ես հովանամ, ոչ դու իմանաս:

Խղճալի իմ հայր երբ որ քեզ հիշե,
Սգամք մենք բոլոր, լամք անմխիթար,
Ի՞նչ կըլեր մեր կյանք քեզ համար պակսեր.
Որ քո շվաքն մեզ վրա անպակաս մնայր:

Ե՞րբ կըլի որ ճտովդ ընկած
էս բոլոր իմ ցավս քեզ մեկ մեկ ասեմ,
էն սրբոց միջումն քո կշտիդ նստած.
Քո քաղցր երեսդ տեսնեմ, վայելեմ:

Ինձ մի մոռանար ո՛վ անուշ իմ մայր,
Քո որբ զավակդ միտքդ բեր էդտեղեն.
Որքան շունչս կա դու մի՛ հավատար,
Թե քո արածդ կերթա իմ սրտեն:

Ո՞ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛խ ո՞ւմ
 լուվել ա լեզուս, փակվել իմ բերնում.
 Լեզուն որ սրտի դարդը եղ չասի,
 էլ ո՞վ կիմանա, ախ, ո՞վ կցավի:

Մեր սրտի դարդը կրակ է ու բոց
 Քանի որ պահես, շասես դու այլոց,
 Կէրվիս, կմաշվիս անդեղ, անդարման.
 Մարմինդ քեզ համար կդառնա գերեզման:

Սրտի բալանիքն լեզուն ա, լեզուն,
 Բերանը՝ դուռը, աչքը՝ լուսատուն.
 Թէ փակ կպահես, կսկիծն ու դուստուն
 Քեզ կփոթոթեն, աչքի լույս՝ սիրուն:

Շունչ որ չքաշես, ու նոր շունչ չառնես,
 Ապրել չես կարող՝ հո՛գի՝ կհավվես.
 Ի՞նչպիս ես ուզում, որ մնաս՝ հանդարտ.
 Թե շասես ուրշին քո ցավերն, քո դարդն:

էս ոտանավորի գրելու պատճառը:

Ո՞վ չի դիտի, որ տեղիցը վեր կենողը հենց մեր խեղճ խալխի վրա ա
 ոտը բարձրացնում: Գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս,
 սիրտը ցավի, ձեռից էկածը շինալի ու պակասավորին ուղղի, չէ թե վրեն
 ծիծաղի, գրով լեզվով խայտառակ անի: Ամեն ազգ լավութեան հետ վա-
 տություն էլ ունի՝ ինչպես մեկ ծառ, որ սաղ պտղի հետ չոռոտն էլ ա բե-
 րում: Եթե անուսում մարդը պակասություն ունենա, չէ զարմանալու, այլ
 ներելու, ցավն էս ա, որ մեկ մարդ համ լուսավոր ըլի, համ պակասավոր,
 բայց իր ժեղը թողած՝ այլոց գերանը քննի: Թե ասոված կտա մեր Ասիա-
 ցիք էլ քիչ քիչ աչքըները բաց կանեն, էն ժամանակը չեն թողալ, որ ամեն
 հայվարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի:

Կամենալով մեր խալխի բնությունը էնպես իմաստուն մարդկանց բնու-

թյան հետ մի քիչ համեմատիլ, ես մեր հազարփեշեն մեջ բերիւ Կարելի ա՛
թե շատ բառ, շատ խոսք քիչ մի ծանր թվի, բայց այլ ձևով հնար չի կար,
չունքի բանն էնպէս պետք է շինած, գրած, որ կարդացողի սրտովն ըլիւ
Շատ մութը լիզլով գրիլ էնպես եմ կարծում, թե խալխին դիր չի գալ:

ՀԱԶԱՐՓԵՇԵՆ:

(Նրգիծաբանություն և բարի անձանց վրա, որ մեր
խալխին փռւն են դնում. Խաչ. Արովյան)

Բ

Մեկ իմաստուն մարդ մեր հազարփեշի
Անունը լսելով, ու մեր ումբի,
Մեր կռաքիթ կուլի, ու գինու պոզի,
Մեր սև տկճորի, ու կպրած տկի,—
Ջահէն գնում էր, սիրտը խառնվում:
Քթին հուփ տալիս, աչքերը խփում.
Մեր խալխի գլխին թուք ու մուր ածում:
Հենց իր տեղումն էլ ոտը քարին խփում,
Թե վրաստանցիք մարդի հեսարում
Ձի պետք է ըլին՝ որ չեն խնայում,
Աստուծո սուրբ բաժակն էսպես մուռառառում,
Իրանց բերանն էլ հետն ապականում,
Նոյի շարբաթը՝ գոմշի ու եզան
Կամ իծի, ֆորթի լպլղած կաշում
Ածում ու պահում, ու նրանց բերանն
էնպես՝ դազլով հուփ տալիս, կապում,
Որ ազնիվ գինու քաղցր հոտն ու համը
Ոմբու, տկճորի կպրած փիս հոտումն
Ցաղու ա դառնում, ու հոգին, ջանը
Իրան փորումը խեղդում, սպանում:
Ժամի բաժակն էլ հենց հարամ անում.
Տերտերի բերանն ու իրանց փորը
Կպրի կարասի պես սևացնում:—

Մեկ սուպի գդալ հենց մեջ են քցել,
Անունն էլ մեծ մեծ՝ հազարփեշա գրել,
Հավ շի նրանով կարես խփշտել:
Որ յախա շունի, փեշն ո՛վ ա տվել,

Որ էսպես են նրան կնքել, մկրտել:
Դեռ գլուխը բերանդ չհասած, դրած՝
Կոթն են դեմ անում, գինով լցրած:
Ռումբին, տիկն հո՝ էնպես իմանաս,
Սելի միջումն՝ թե որ ռաստ գաս,
Անգլուխ հայվան ըլի դես ու դեն ընկնում,
Մարդի ոտ ու գլուխ ոտավա անում:
Զէ՛ էսպես երկրում շունը չի կենալ
էնպես շան հաջաթն իրան բերնին տալ:
Ափսո՛ս էն հողը, ափսո՛ս էն վազը,
Որ էսպես հիմար մարդքերանց ճանկը
Գինն էլ ա կորցրել, իրան պատիվն էլ:
Ընչի՞ չինք էնդեղ մենք ծնունդ առել,
Որ իստակ բռնկում, շուշե բուդիկում
Աստուծո տված բարին պահենք ամանում:

Որդիանց որտեղ սատանի քամին
Պատեց ու մեր խեղճ շնորքի կարասին
Աչքը թող լցրեց, քարեքար տալով:
Գլուխը ջարդելով, ոտը կոտորելով
Երկինքը հանեց ու գետնին խփեց,
Կավկասի սարի էս կողմը շարտեց:
Աչքը տրորելով՝ հենց որ բաց արավ,
Գլխին, ոտին վեր հատելով տեսավ,
Որ մեկ քանի մի ջահել վրաստանցի
Իրար մոտ նստած մի ծառի տակի,
Բաղերը բաղում, խաղողը կտրում,
Հնձանը բերում, առագաստն ածում,
Ուտները վեր քաշած կոխում, կիշորում:
Հետն ուտում խաղողը, կեսը դեն քցում:
Պանիր, խորոված՝ հենց տաք տաք ուտում:
Հաղարփեշեն բռնած՝ իրար դեմ անում:
Կուլեն կլկլացնում, ումբին դարդակում,
Ու իրանց քեֆին խաղող կամ խնձոր
Իրար գլխի խփում, հետը խաղ ասում:
Վեր կենում ցոփ, ցոփ՝ պար գալիս, նստում:
Իրար ճիտ անում, էլ եղ հաց ուտում,
Երեսները վայրի պես կարմրացրած

Թունգերով գինին իրար գլխով խփում,
 Կամ անց կենողին կանչում, նստացնում,
 Ուտացնում, խմացնում, էլ ճամփու քցում:
 Խելքները տեղը, ուշները գլխին,
 Մեկին էլա մեկ վնաս չէ՛ր ըլում:
 «Տեր իմ և Աստված՝ ես ի՞նչ տեղ ընկա»,
 Գեջդանգեջ գլուխը բարձրացրեց նա,
 «Ո՛ւր մեր բալն, կոնցերտն, մեր էն թեատրը.
 Մեր քլուպն, մեր բիրժը, ու մեր տրաքտիրը,
 Ո՛ւր մեր մուզիկեն, մեր քաղցր սկրիպկեն,
 Մեր դամբրն ու մեր կավալերները,
 Մեր կանֆետն, մեր տանցն, ռումի թասերը,
 Շամպանսկու ռումկեն, ու բուդիլկները,
 Որ ուտես, խմես՝ կոմպլիմենտ տալով,
 Դամի ձեռիցը բռնած՝ պար գալով՝
 Աթոռի վրա, դիվանի միջումն
 Նստիս քո դամի կշտին. կամ սրտումն
 Քո սերն ու շնորքը, սրտիդ հասրաթը
 Թափես, էլ եդ ձեռն առնես քո ձեռը,
 էլ եդ պտտիս, մինչև գլուխդ ուռչի,
 Ու շշմած ընկնես դամիդ առաջի,
 Նա էլ աղլխով խփի երեսիդ,
 Կամ իր սուրբ ձեռովն ջուր շաղ տա դոշիդ»:
 «էս ի՞նչ տեղ ընկա, էս ի՞նչ ջհանդամ.
 Որ կողմն էլ ընկնեմ, էլ եդ սախտ մնամ:
 Ո՛չ լեզու գիտեն, ոչ ինձ հասկանան.
 Սիրտս պատռում ա, ո՞ւմ ասեմ իմ դարդն:
 Հայ ասես, վրացի գլխիս մոտ էլած,
 Քեֆըները քոք, գլխըներն լցրած.
 Բոն ժուր եմ ասում*, «քեֆ արա» լսում.
 Գուտն տադ* կանչում, «տո խմի» լսում:
 Զդրաստի գոռալով ես բերանս ճոռթում,
 Ուռա՛ են կանչում, գինին փորս ածում.
 Բեսթի եմ ասում, ես «դոսթ» եմ լսում.
 Պոսկլյատիյ գոռում, «ալլահ վերդի» լսում.

* Գաղղ[իերեն] և գերմ[աներեն] կնշանակե բարձ օր:

Կանալյա ասում, «յադշի օ՛լ» լսում:
Մազերս եմ ուզում պոկեմ, պոճոկեմ.
Դուեւ եմ ուզում կանչեմ, սպանեմ.
Ոտս եմ բարձրացնում, քացի տամ ջարդեմ.
Մեկ մեծ պարլ ուշունց, ու հազար անեծք
Նրանց գլխին ածեմ, ու դուս գամ փախչեմ:
Շատ ուշունց տալով բերանս հոտեցավ,
Լեզվիս ու փորիս բոլոր նյութն հատավ,
էս տավարները, հաստագլուխները
Բերնիս չեն նայում, իմ ասածները
Անկաջվեր անում, թե հասկանում էլ,
էլի թեկցս քաշում, նստացնում.
Հազարփեշեն ու կուլեն դեմ անում:
Հենց գիտես՝ սրանք մարդի որդի չե՛ն,
Որ էսքան խոսքին տանին, համբերեն:
Սատանին ասես, քեզ դժոխքը կտանի.
Մեր մեկին ասես փորըդ վեր կածի
Դուեւ կկանչի, արինդ կթափի:
Սրանց կոպիտ գլխումն դեռ մեր մարիֆաթն
Հեշ տեղ չի՛ արել, կամ քթին դիպել.
Որ դատած ապրանքդ, մալդ ու դոլվաթդ,
Պահես սև օրին, թե ջուր ուզեն էլ,
Ընչանք փողը շառնես, նրան սուն շոողաս.
Դռանդ ընկած ըլին, քացով խփես, գնաս:
էս ի՞նչ ախմախ են, որ իրանց հացը
Ում որ տեսնումս են, ածում առաջը:
Փող պտի շինած ու ծոցը դրած.
Լավ հաքած, մաշած ու կառեթ լծած,
Բալ տալ, բալ գնալ, իր փառքը ցույց տալ,
Մոտովդ անցնելիս, երեսդ շուռ տված.
Ինչ ունես, գլխիդ, ոտիդ խարջ արած...
Լավ տեղ ու լավ շին, լավ նշան ճարած.
Ամենի աչքն էլ վրեդ մայիլ թողած,
Բուլվարն մտնելիս՝ հազար աչքի մեջ
Կամ կրակ վառած, կամ սուր, փուշ ցցած:
«Սրանք հո մարդիկ չեն, իրանց շապիկն էլ,
Որ ուզես, կտան, էնքան խղճացել:

Անտես, անճանաչ տուն էլ որ մտնես,
 Սուփրի գլխին դու կնստես, կբազմես:
 Մեկ աչքդ աչքին, երեսդ երեսին
 Առնելիս՝ կուզեն՝ տան իրանց հոգին:
 Մեկին մեկ դարդակ դու բարով տալիս,
 Ուզում ա ջանը հանի, քեզ բաշխի:
 Չէ. սրանց մտքումն մեկ ֆիքր որ չըլի,
 Քեզանից մեկ բան, մեկ ումուդ չըլի,
 Մեկ խնդիր, արդա թե որ չունենան,
 էս տեսակ պատիվ քեզ ի՞նչպես կտան:
 Ասածն էլ չանես, խնդիրը չկատարես,
 էլի ոսկիքը, գլխով շաքարներ
 Սունդուկով շայը, շալ շալ մանեթներ
 էլի ջեբդ ածես, նրանց հոգին հանես,
 Թե խոսք էլ ասեն, քամակդ դեմ անես,
 Ասիացի մարդն զակօն ի՞նչ գիտի,
 Որ քեզ հետ խոսա կամ համարձակի:
 Գլխին տուր, ղրաղին կանգնի՛ր, քեֆ արա՛,
 Զեբդ լցրու, քո երկիր գնա.
 Ո՞վ ա հարցնում, կամ գլուխդ կտրում.
 Անլեզու հայվանն տուն թողում, պահում:
 Շատ էլ որ անեն, մեկ պողսուդ կտան,
 Պրծար, գլուխդ առ, ու գնա՛ քո բան:
 «Որ դռնով անցնես, քեզ տուն են կանչում,
 Հարսանիք, դռնադ առանց քեզ չանում:
 Սազ ու սազանդար կանչում, մխիթարում:
 Սրանք ի՞նչ գիտեն զակոն, էտիքեթն,
 Գտակները գլխին, բերնին չիբխի փետն
 Զեռք բռնում են, վերևը նստացնում,
 Զազդրա՛վիա ուռա՛ հենց կանչում, գոռում.
 Ալլա՛հ վերդի, յա յախշի՛ օլ բղավում:
 Տո ձեր ալլահն էլ, վերդի մերդին էլ,
 Զեր զղրավին էլ, ուռա մուռեն էլ
 Զեր գլխովը դիպչի, ձեր աչքը հանի՛:
 Ախր տրաքեցի, էնքան լագեցի,
 Ախր ճաքեցի, էնքան լափեցի,
 Գլուխըս վրես էլ դուզ չի կանգնում.

Աչքերս սեանում, խելքս ցնորվում:
 Տո մեռա, թողեք՝ ա՛յ դուք մաշենիկ.
 Ինձ հո չեք սպանիլ՝ ախ դուք յաբեղնիկ.
 Ձեր տունն էլ քանդվի, ումբին էլ տրաքի.
 Ձեր հազարփեշեն, կուլեն ո՛չ ըլի:
 Իմը ինձ հասավ, թողեք՝ մեկ դուս գնամ.
 Մի քիչ շունչ առնեմ, իմ գլուխը լամ:
 Խեղճ վրաստանցիք մնացին սառած,
 Իրանց ղոնաղի ահվալը տեսած.
 Փորը մեկ կողմից, բերանը բաց էլած.
 Ուզեցան քուն դնեն, նրա մոտը նստած.
 Կամ իր ֆաթերը մթնով հասցնեն,
 Որ այլք չտեսնեն, վրեն չծիծաղեն.
 Նա էլ չամաշի, իր երկիրը չփախչի,
 Կամ իրանց մեկ շար խաթի մեջ չքցի:
 Տեղից վեր թռավ գիժ կովի նման,
 Զարդեց շարքյասեն, կուլեն ու ամանն.
 Ուզեցավ մեկ քար, կամ մեկ փեղ առնի,
 Նրանց գլխին քցի, նրանց ջանը հանի.
 Ինքը շորս ոտով պլխի վրա չոք, չոք,
 Մաղալաղ տվեց ու ցուփ, ցուփ, լոք, լոք,
 Շիրի կարասը ընկալ նա կուփ, կուփ,
 Բերանն էր բանում, աչքն էր մնում խուփ,
 Աչքերն էր ճմռում, քցում բերնի թուփ:
 Գինին հարամվեց, բայց մեր խեղճ Հայերն
 Գինուց ձեռք վերցրին, ղոնաղի շորերն
 Ուզում էին՝ որ հանեն, չորացնեն,
 Բարձ, յորդան, դոշակ քցեն, պարկացնեն:
 Մեր փիլիսոփեն, մարիֆաթի պարկն
 Կուռը վեր քաշեց՝ որ նրանց ոտի տակն
 Անի, սպանի, իր ջիգրը հանի,
 Մեկ էլ որ ջանին զոռ տվեց, բիրադի
 Զուլստ ոտով ընկավ սուրբ ոմբու գլխին.
 Ռումբին կատաղեց, ռեխը բաց արեց,
 Մեր ուսյալ գծին խտիտը քաշեց,
 Աչք, ունքեր, երես դեղ դրեց, կպրեց:
 Մեկ էլ որ ուզեց, բերանը բաց անի,

Որ իր շկուլի աղոթքն եղ ասի,
 Ռումբին շկուլի դեռ ձենն չլսած,
 Ո՛չ վարպետ տեսած, մարիֆաթ չառած,
 Որ իմանա թե՛ կոմպլիմենտն ի՞նչ ա,
 Կամ ետիքեթը ի՞նչ փթած կոմշի ա,
 Էնպես մեկ գոռաց, բողազը ճոթոց,
 Ու ջուխտ ոտով նրան էնպես քացի տվեց,
 Որ հենց ուզում էր գլուխը հանի,
 Քամակի վրա էլ եղ շուռ էկավ,
 Մաղալաղ տվեց, գունդ ու կծիկ էլավ,
 Ու փոռալով, աղոթք ասելով,
 Հային օրհնելով, վրացուն գովելով,
 Ընկավ օջաղի, քյաբաբի վրա,
 Շուռ տվեց, ջարդեց պղինձ ու թավա,
 Կրակն մեկ կողմից, շամփուրն մյուս դ՛հից
 Բարկացած, տումի պղնձի ղրաղից
 Բռնեցին գոռալով, իրանց գլուխը լալով
 Էնպես մեր խղճի կարթացած բերանն,
 Ու դշի լեզուն, սիսլտակ երեսը,
 Նազուք ձեռները, բարակ ծնկները
 Բերան քցեցին, ատամի տակին
 Հուփ տվին, ծամեցին, միսը թոցրին,
 Որ կատու դառած՝ ձեռները քցեց՝
 Որ իրան հանեն, աղաչանք արեց:
 Դուս էկավ՝ թե չէ՝ էլ ասլան դառավ
 Քարերով ընկավ, քոլերով ընկավ.
 Որ նրանց կերածն քթներին հանի,
 Նրանց բուրբ տանի, պուլիցեն ածի:
 Սատանի աչքը պետք է քոռանար,
 Որ էսպես վախտին բանի մեջ չգար:
 Քոռաղաղինա՝ մեկ պղնձով նաֆթ
 Բերել էին՝ որ տկերը կալնին,
 Որ գինին շտանին:
 Խելոք գինեգիծն հենց ֆոսանդ ճարեց,
 Մեկ էլ իր ձեռը որ չի՛ բարձրացրեց,
 Ճղղաց, թըպրտաց նաֆթի պղինձն ընկավ,
 Դու լավ կիմանաս, ինչ գլխին էկավ:

Նաֆթը դադած էր ու կրակի վրա.
 Վա՛յ նրա օրին, դուշմանիդ չգա:
 Գլխի վրա էր նա մեջը ընկել.
 Ոտները դարիդուս ցցվել, մնացել:
 Ձենը կտրվել, շունչը պապանձվել:
 Էլի մեր նաշար բարի վրաստանցիք
 Ոտիցը բոնեցին, նրան դուս քաշեցին,
 Զուր քցեցին, երեսը լվացին,
 Գնացին դեղ բերեն, կամ հեքիմ կանչեն,
 Էլի իմաստունն՝ որ ափալթափալ
 Հենց մեկ շունչ քաշեց ու քիչ գինջացավ,
 Թաքար քար, փետի նա վրա պրծավ:
 Էրված, խորովված ձևոնհրովն սկսեց,
 Որ մեր անաստված նաֆթի պղինձը
 Նրանց գլխին քցի, նրանց փոթոթի:
 Սատանին նալաթ՝ պղինձն իր գլխին
 Շուտ էկավ, էրեց նրան, զարկեց գետնին:
 Ձեռը շորս կողմը քոռքոռ ածելիս,
 Քարերը պոկելիս, դռնին խփելիս՝
 Որդիանց ուղեղ մեկ հազարփեշա
 Նրա ձեռն ընկավ քոռաղաղինա:
 Հենց իմացավ թե էս դաբանշա ա,
 Դռնին որ շղթեց՝ աստված կանչելով,
 Իսկույն մեկ քանի հոգի ձեն տալով.
 Մեկը սապոժնիկ, մյուսը կալբասնիկ,
 Մյուսը պորտոնոյ, մեկը տրաքտիրշիկ,
 Քոթուկ-ոտնեռով, ջվալ բերանով,
 Տեփուր-երեսով, ճարխալ-թշերով,
 Զուռնա-քթերով, բհիր-ձեռնեռով,
 Տրուբկա քաշելով ու բոշկա-փորով,
 Ղոբի ու շափար, դռները քանդելով,
 Վրա թափեցին, ոխները ցրվելով,
 Գինու, արաղի, կպրի փիս հոսով
 Ուղում էին՝ որ հենց սոված փորով
 Մեր խեղճ վրաստանցոցն բիրադի ուտեն,
 Իրանց հունարը նրանց վրա փորձեն,
 Ահա մեր խալխի մուշտու հունարը

Դեռ չէին տեսել, որ իրանց ձեռք
 Թոխմախ-գլխներով բալի տակ չքցեն,
 Հենց պլտութները լցրին ուշունցով,
 Դուռակ ու շեմա՝ էկան ձեն տալով,
 Մեր հայի մուշտին, վերացու քացին
 էնպես թունդ դիպավ նրանց գլխին, փորին,
 Որ ամեն մեկը հազար տեղ չոքեց
 Թխկաց, գրխկաց, հազաց ու պարկեց.
 Մեկ կողմը շապկեն, մյուսը տրուպկեն
 Ցխումն թավալ տվին, տերները կորցրին:
 Նրանք էլ իրանց տլոտ ֆրակով,
 Հազար տեղ ցխին պաշ արին սիրով.
 Ուզեցան մեկ էլ քոռ հավի նման
 Գլուխ վերցընեն, իրանց գլուխը լան.
 Բաղմանչիք կետով, թիով, դազանակով
 Վրա հասան՝ որ նրանց ցխոտ բահերով
 Գլխները շարդեն, նահատակ անեն.
 Բայց մեր խալխի սիրտն կակող ըլելով,
 Նրանց եղ կանգնացրին, վրա թափեցին,
 Փխստփեքին ցխից հանեցին.
 Գլխները սրբեցին, երեսները լվացին.
 Էլ ձեն տալ նրանք հեշ կարո՞ղ էին,
 Սուս ու փուս իրանց զատերը կիտեցին,
 Ուզում էին՝ որ քաշվեն, պրծնեն.
 Բայց մեր սուփրի համն՝ դուշն էլ անց կենա,
 Որ շտեսնի, մեր սրտումն շատ դարդ կմնա:
 Մեր ղոշաղ տղերքն իրանց դուշմանին
 Կանչեցին, սուփրի գլխին նստացրին.
 Իրանք քեֆ արին, նրանց քեֆ շհանց տվին:
 Հենց հազարփեշեն որ մեջ չըբերին,
 Մատաղ գառի պես մեր եվրոպացին
 Առավ՝ մուրազով պաշեց, դրեց բերնին:
 «Սուրբ հազարփեշա՝ զորութունդ շատ ա.
 Մեր բալն, մեր կոնցերտն, մեր տանցն ո՛չինչ ա:
 Ով Կախեթու սուրբ բաժակի համն,
 Ռմբու, տկճորի ու կպրի ջուքամն

Զի տեսել, նա հեշ մարդի հեսարում
 Զի՛ ըլիլ բնավ բոլոր աշխարհումն,
 Քննելիս, զարթնելիս՝ թե ժամ գնալիս,
 Ընչանք քո համը շառնենք, չիմենք,
 Թող աստուծո մոտը սեւերես մտնենք:
 Մեկ միրկիտանի դուքան տեսնելիս,
 Մեկ պուճախում կարի հոտը առնելիս՝
 Փող էլ շունենանք, գլխներս ծախենք,
 Գլուխն մերը չըլի, սերթուկն գրավ դնենք,
 Մտնենք քո տաճարն, ումբիդ համբուրենք.
 Շատ անգամ մոտիդ վեր ընկնինք, քնենք:
 Թո՛ղ վրաստանցին քեզ կպրում ածի,
 Քեզ անլվա ոտով կոխի, կիչորի.
 Քեզ ճաշակելիս՝ էլ գլուխը ձեռին
 Ման գա, չըմի քո քաղցր հոտով.
 Հինգ թունգի իմի, բեղերն սրբելով՝
 էլի դուս գա լուրջ ու պարծենալով
 Հազար տեղ ասի. «էս օր խմեցի
 Հինգ թունգի, կուզեմ բայց խմիմ էլի.
 Ինձ համար գինին, Քոի ջուրն մեկ ա,
 Ինձ համար որ նա կրակ էլ դառնա,
 էլի չի՛ կարող մեկ խեր, կամ շառ տա,
 Հազար էլ խմեմ, էլի կորցնիլ չեմ
 Իմ ուշս ու խելքս, իմ բանս կանեմ:
 էլի տկճորը մոտիս կունենամ,
 Քեֆ կանեմ ու իմ հոգսը կը հոգամ»:

«Զէ՛, սուրբ ումբի՛ սուրբ հազարփեշա,
 Ձեր համն առնողը պետք է քնած մնա:
 Հազար օր բարձից գլուխ չվերցնի.
 Ձեր էշխին, քեֆին նա մատաղ ըլի.
 Յիումն էլ ընկնի, ձնումն էլ թաղվի,
 էլի ձեր էշխը, ձեր սէրն ու հրաշքը
 Միտքը բերելիս՝ երազով ընկնի,
 Գնա երկինքը, յերկիրը եղ գա.
 Ձեր արևի ձենն ածի ու խնդա:

Օրթում էլ ուտի, ձեր գլխովն երգվի,
Դեռ հաց չկերած, ձեր անունն հիշի,
Ձեզ փորը ածի, որ բանն հաջողի»:

էս ա, որ հմիկ մեր ամեն բանը
Փոխվել ա, ամա մեր գինու ջանը
Դեռ կպրում մնում, զոռը բանացնում.
Որ հազարփեշա ու տկճոր, կուլա
էլի մնացել են էնպես միշտ թազա:
Ով ասես՝ մեզ միշտ հարբա է գալիս,
Մեր ումբու ձենը հենց իմանալիս,
Բարեկամ դառնում, մեզ ախպեր ըլում,
Մեզ պատիվ տալիս, մեզ քոմակ անում:

Ասացե՛ք տղերք՝ դուք ալլահվերդի,
Ցաղշի՛ օլ, ուռա՛, կամ զորավի.
Բոն ժուրն, գուտն տաղն բանի պետքը չի՛.
Աստված՝ օր, արև ումբու շինողին,
Աստված մեր հազարփեշի սարքողին
Մինը հազար անի, գերեզմանն օրհնի՛:
Նրա մեռած հոգին միշտ լուսավորի՛.
Ու մեզ էլ պահի, որ մեր Կախեթու
Բաժակի զադըր միշտ իմանանք, ու
Միշտ հազար բերնով, ու հազար ձեռով
Հազարփեշեն բռնած՝ հազար օր ասենք
Աստված կախեթը շեն պահի, հաստատ.
Նա է մեզ տալիս ուրախ սիրտ, ղվաթ:
Աստված նրա բունյաթն միշտ հազար տարի
Ղայիմ, զադըմի անպակաս անի:
Հազար ձեռով մեզ հազար փորձանքից,
Հազար շառից, շառից մեզ ազատ պահի՛:
Տղե՛րք՝ ձեր մինը միշտ հազար ըլի:
Ուտե՛նք, քեֆ անենք, հո հազար տարի
Մենք չենք ապրելու էս փուլ աշխարհումն:
Սաղ ըլիք, ուրախ՝ հավասարական.
Մեր մեռած ու սաղ ըմբրով կշտանան:

ԱԶԳԱՍԵՐ՝ ՄԱՐԴԸ ԻՐ ՄԵՌՆԵԼՈՒ ՎԱԽՏԸ:

Մնա՛ք բարով, մնա՛ք՝ անց կացած օրերու,
Մոռացի՛ր՝ աշխար՝ քեզ տված ցավերու
Որդի՛ք, ընտանի՛ք, ո՞ր եք դուք լալիս,
Մարմինս թե փթի, սիրե ձեզ հոգիս:

էս ճամփեն մեկ օր պետք է մենք գնանք,
Մահով էն կենքին հասնինք, դինջանանք:
Բայց մեռնել ես որ շուտ ուզում չէի.
Պետքը դամ ազգիս՝ ախ՝ ասում էի:

Բայց ո՞ր իմ մուրազն՝ որ սիրտս էրում էր,
Տանջում, ինձ մաշում, ա՛խ՝ ցերեկ գիշերու
Թե իմ աշխարքիս ջանս զուրբան տայի,
Որ հողի տակին՝ օ՛ֆ — պետք է փթի:

Աշխարքիս ո՛չ փառքն, ոչ էն Ֆեժություն
Ես չեմ ափսոսում, որ մնացի մաղբուն:
Բայց ի՞նչպես փակեմ աչքս ու ա՛խ չքաշեմ,
Որ հազար մտքեր հողն պետք է տանեմ:

Ո՛չ երկար ապրելն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշելն՝ ա՛խ՝ իմ խնդրածը:
Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետքը գալ ազգիս:

Իշխանություն թե, կամ փառք ուզեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,
էնտուր համար միայն, որ հազար մարդի
Աչքի արտասուքն սրբեմ, որ լցավի:

էկե՛ք հողիս վրա՝ հոգիս հիշեցե՛ք
Իմ ազիզ որդիք՝ ձեր հօրն օրհնեցե՛ք:
Լեզուս որ լուվի, իմ հողն ձեզ կասի,
Թե երկնքումն է՛ս ինձ կտանջի:

Փա՛կ էր աշխարհն, սե՛՛՛՛՛ իմ քաշած օրն,
Որ ձեռս չհասաւ, ինչ ուզեց սիրտս որ:
Արարի՛չ իմ տեր՝ թե մարդ չիմանա,
Իմ աղօթքն է՛ս էր, քեզ լաւ հայտնի ա:

Մարդի՛ք, ա՛խ մարդիք՝ դուք ե՞րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք:
Իմանաք, մեր դրախտն ու կյանքն հենց է՛ն ա,
Ով խեղճ ազգի ցաւը կիմանա:

ԽԱՂ ԲԱԺԱՆՎԵԼՈՒ ՎՐԱ:

1842. օգոստոսի 4. Երևան:

Աշխարքումս ո՞վ ա մնացել
Մեկ տեղ, որ մենք էլ՝ ա՛խ՝ մնանք,
Շատն են էսպէս եկել, գնացել,
Մենք էլ պետք է՝ մեկ օր գնանք:

Բարեկամի սիրտը՝ դորդ ա,
Ձի՛ համբերում էսպէս ցաւին.
Բայց նա խելքին պետք է մտիկ տա,
Չտանջի, շմաշի նհախ իր հոգին:

էլ էս երկինքն, էս արեգակն՝
Ինչ տեղ նստենք ու վեր կենանք.
Պետք է քցեն շողք ու շվաքն
Միշտ մեր գլխին, էլ ո՞ւր մենք լանք:

Հացն ու սուքը թույն են, լեղի,
Հենց կմաշեն սիրտ ու հոգի:
Ոչ գնացողին կանեն մեկ ճար,
Ո՛չ մնացողին կգան հաւար:

Թե իրիգուն, թե առաւրտ,
Ուր որ փչի էս քաղցր օդն.
Պետք է հիշենք բարեկամի
Ազիզ անունն միշտ մեր միջի:

Շատ դարդ անելով, շատ վշվշալով
էլ ո՞ւր կհասնի, որ լավ մտածենք:
Թո՛ղ ընկենք ճամփա միմյանց աղոթքով,
Որը բարին է, Ասանից խնդրենք:

Շատ էլ որ մնանք ծունկ ծնկի տված:
Ի՞նչ օգուտ, թե վերջն պետք է բաժանվենք:
Սիրտն ըլի մոտիկ, լավ խոսք է ասած,
Հեռանալով հո մենք մոռանալ չենք:

Սրբեցե՛ք ձեր արտասունքը,
Ազի՛դ ծնողք՝ քա՛ղցր բարեկամք.
Թո՛ղ սարն առնի ձեր ցավն ու սուքը.
Մտքիդ պահե՛ք, մեզ շնորհանաք:

Թե գնացողի, թե մնացողի
Ասենք սիրով՝ մնա՛ք բարով.
Տա՛նք ու առնենք մենք դոշ դոշի
Վերջի համբույրն անուշ սրտով:

Ինչ սար, ձոր էլ որ մեզ ծածկեն,
Մեզ իրարից խլեն, զրկեն,
Թե աչքներս էլ իրար շտեմնի,
Սիրտը մեր սերն հաստատ կպահի:

Առնե՛նք թասը, տանք ձեռ ձեռի,
Խմե՛նք ճամփի սալամաթին:
Ո՞վ ա խաբար, թե ո՞ր վախտի
Մեկ էլ ոաստ կգանք մենք էս սհաթին:

Մնա՛ք բարով՝ ազի՛դ սարեր.
Կանա՛չ ձորեր, քա՛ղցր դաշտեր.
Լավ բախտավոր գլուխ պտի,
Մեկ էլ ետ գա ձեզ ա՛խ՝ տեսնի:

1842 օգոստոսի 3-ին. Երևան:

1

Ում սիրտը, որ տխուր ըլի,
Թող մտնի բաղն, քեֆը բացվի:

Արեգակը մեր էր մտել,
Լուսնին իր տեղը բաց արել,
Իրիզնահովն թփերի վրա,
Աստղ ու լուսին երկնքի վրա:

Զարման խանութի ձեռիցը
Բռնած՝ գնացինք մենք տանիցը,
Փեղե կարմունջն դողդողալով
Մենք անց կացանք շարշարանքով:

Պողոս ափուն էս հաղաղին
Միտք էր քցել իր հին հոգին,
Մեկ ամանով հավոդ լիքը
Էկել, հասել էր նա դիքը:

Նրան թողինք ու անց կացանք,
Բաղի միջովն եկանք, հասանք
Զորաբաշի գլխի ծերը,
Ալքըներս քցեցինք ձորը:

2

Ա՛խ էն ձորը, ա՛խ էն ձորը,
Ո՛ւմ ասեմ ես նրա շնորքը:

Զարման խանութն, Շողան քիթին,
Պետրեն թողած իր միտքն ու ֆիքրն,
Զըրից էին տալիս, խնդում,
Ես էլ նըրանց հետ ծիծաղում:

Անուշ լուսինն էր ծաթի պես
Փալլում, խփում էր իր երեսս
Քաղցր հովը, թփերի քովը
Գալիս, գնում, մտնում ծովը:

Սիրտս չիքը կայի նստած՝
Աչքըս ամպերին, ձորին քցած,
Ղորդ ա, ասում, լսում էի,
Թե ինչ էր հալս, ո՞ւմ ասեի:

Զանգվի էն քաղցր ֆշռշալը,
Ծառի թփի խշռշալը
Որ չէր ընկնում ականջս, գնում,
Հոգիս հետը հանում, տանում:

Մտքումս ասում էի, մաշվում.
Երաբ կնստիմ էլ էս բաղումն:
Ա՛խ՝ քո ձենը՝ քա՛ղցր իմ Զանգի,
Ո՞ւր գնամ, որ խելքս չտանի:

!

Երկնքի մուգիկի նրման
Տուտըդ քցած ձորի բերան,
Գնում ես, հասնում գու Արազը,
Տալիս հազարի մուրազը:

Բանդն ու Մամբռին, Աբիհայաթն
Տանում, ջրում տուն ու հայաթ:
Մեջք ու քամակ, ծոցդ կանաչ,
Ուր որ նայես, թե ձախ, թե աջ:

Հազար տեսակ պտուղ զանազան
Զարդարել են շալիր, չիման:
Քարափներիդ խորդ երեսը
Տեսնելիս՝ մարդ կալնում է երեսն:

էլի էդ քո անուշ ձենը,
էդ քո կանաչ ձորն ու շենը
Աչքն առնելիս՝ մայիլ մնում,
Գալիս ղրաղդ, մոտիդ նստում:

3

Ախ իմ զանգի, քաղցր իմ զանգի,
Թող՝ սաղ աշխարհն չարըդ տանի:

Լեռ քարերին դալդեդ տալիս,
Քարափները սքում են, լալիս,
Անցվորականն ձենդ առնելիս՝
Ծղ է նայում, հոգին տալիս:

Դղրդալով մտնում ես ձորն,
Սասանացնում էր, սար ու խոր.
Քո էն սիւստակ քափ, փրփուրը
Տեսնողի սիրտն քցում է հուր:

Քո աննման զավակներըդ,
էն ծառ ու թուփ սիրուն թռռներդ
Կաթդ ծծում, գլխիդ կանգնած՝
Հով են տալիս ճիւղներն փռած:

Ո՞վքեր են քեզ տեսել, գնացել,
Զանգի՝ քո տեսըդ վայելել:
Մենք էլ կերթանք, ուրիշն կգա,
Թաք քո դաշտը դալար մնա:

Միթե էս է՞ն տունն, էն տեղն չի՞,
Ուր մեծանուն իշխանաղգի
Ազնիվ զավակք Աղամալյան
Լինեին քեզ հովիվ, պաշտպան:

Ախ ո՞ւր էն փառքն, էն մեծություն,
էն վեհանձին իշխանություն.
Միթե՞ էն տխուր, տրտում մատուռ
Սահակ աղին՝ ախ պահե լուռ:

Զանգի՜ սքաս, Զանգի ողբաս,
 Իմ արտասունքն էլ առ, ու հա՛ս.
 Աշխարքի տված վայելչություն
 Կորչի ինչպես քո ջուրն սիրուն:

Շատ աչք պտի, մեկ էլ տեսնի
 Քեզ ու քո սերն մեկ էլ առնի

.

Ձեզ ի սիրոյ մնասցէ՛ նշան...
 Իմ զբօսանաց սակաւ այս բան:
 Եւ ի վայրս օտարութեան
 Միշտ պաշտեցից զսուրբ Հայաստան:

Զարթնութի միտս իմ կրկին կենդանի
 Պատկերք սիրալի անցեալ իմ աւուրց
 Ո՛հ յումմէ՛ առից զվշտահար սրտի
 Իդձ, կարօտութիւն նեղեալս ի ցաւոց:

Քակտին իմ ոսկերք ի սուգս դառնութեան,
 Աւաղ հառաչանք մաշեն զիմ աղիս,
 Այլ կողմն տարածիգ ոչ բերէ զիմ ձայն
 Ո՛չ տայ ինձ լսել զանոյշ ձեր բարբառ:

Ի վայրս ծննդեան ի ծոց հայրենեաց
 Քափառիմ անյոյս, անճար, անմխթար.
 Թէև խաւարին իմ կեանք խղճալի
 Զի՛ք ոք՝ որ լիցի սրտառուչ ինձ ասու:

Երբ գրկախառնեալ ընդ ձեզ միւս անգամ
 Փշեսցի ինձ շունչ ձեր կենդանարար
 Թող անդ իմ հոգի ելցէ ի փոշւոյն
 Որոյ վերջին վճիռն է դառնալ ի հող:

Դարան է աշխարհս ցաւոց և վշտաց
Մինչ սիրտն զգայուն զրկեալ ի դիմաց
Սիրելեաց՝ որ ի նման եղեն համակից:
Վարանի յետոյ ի միայնութեան:

ՄՈՒՏ Ի ՀԱՅՐԵՆԻՍ: Ի 1844.

Զարթի՛ր՝ իմ Մուսա՛յ ի տես Հայրենեաց.
Զարթի՛ր ի բուրումն խնկածին դաշտաց.
Եւ զքոյդ դաշնակէլ օրհնաբան նուագ
Ի դէմս սրբազան Հայրենեաց վայրաց:

Քեղ ի՛մ սիրալիւր ողջոյն գոհութեան.
Քեղ ջերմ իմ սրտի օրհներդ խնդութեան.
Թո՛ղ ինձ իջանել ի ծունր ի քո տես,
Երկնատի՛պդ իմ քաղցր, սուրբ ծննդարան:—

Գաւազան զլոր թողեալ պանդխտին՝
Դիմէ առ քեզ այժմ սիրով կաթոգին,
Որդին կարօտեալ ի գիրկս քո հանգչիլ
Փութայ անտանօր՝ մայր իմ թանկագին:

Ժա՛մ է տալ վաճխան սքոյ վտակաց.
Ժա՛մ է արդ փակել զսրտիս թանձր հառաչ.
Քն՝ զիմ նորոգել զաւուրս դառնահոս,
Քն զիս պարարել զկեանս վաղաանց:

Երազք և անուրջք՝ տեսիլք և իմ միտք
Քո՞ շէին միթէ մինչև ցարդ հովիտք,
Քո անոյշ լերինք, քո դաշտք երկնանմանք,
Որոց բուռն սիրով մաշիւր իմ սիրտ միշտ:

Քո՞ սուչէ յունկս իմ հողմ անտաբեր.
Քո՞ բուրի չիմ քիմս հոտ այս խնկանուէր.
Ի քեզ բանամ զաշս՝ Սրբազան իմ վայր.
Պանդխտին կապանք սեկա՞ն միթէ վեր:—

Լսեմ աստանօր՝ ծանօթ ինձ բարբառ,
Աստ մայր քաղցրագութ, սիրելեաց կաճառ
Զիմ օրհնեն ուրախ՝ դուտնամուտ նորոգ,
Ինձ բանան գթով զգիրկս սիրավառ:

Զե՛ն այս սրբազան այն վայրք վաղեմնի,
Ուր մանուկ տկար դեռ գայթ ի գայթի՝
Մերթ ի քուն անոյշ ընդ քաղցր հովանեաւ,
Մերթ ի խաղ անմեղ բերկրեալ հրճուէի:

Օրհնեա՛լ քո դաշտի, հող անմահատարր.
Օրհնեա՛լ ի գաւառս, ի շէնս շնորհավայր.
Դու իմ օրօրոց՝ մանկութեան իմ դրախտ.
Քան զքոյդ և քեռ չէ՛ սէր այնպես քաղցր՝:

Ո՛ւր այն քոյր մաքուր, որոյ դառն կորուստ
Մղեալ գտարաբախտ եղբայրն ի փախուստ.
Անցաւորն զնա տեսեալ յողբ, ի սուք,
Զայնէ.— Քա՛, նա քեռն լայ զմահ անգութ:—

Գուցէ անողորմ սուր բռնաւորի
Ածեալ զօրիօրոյն անմեղ՝ յիւր գերի,
Աստ պատարագեալ ի զոհ սրբութեան,
Եթող ջերմ եղբօրն արտասուաց տեղի:

Եւ վառ պատանւոյն կացեալ առ շիրմին,
Ի հեղուլն զիւր դառն արտօսը՝ ցաւագին,
Անցաւորն ի գութ շարժեալ յայս տեսիլ՝
Գոչէ.— Քա՛, նա քեռն ողբայ զսէր ջերմին:—

Զե՛ն այս՝ իշխանաց ճոխ բնակարանք
Զե՛ն շքոյ փառաց քարոզ՝ այս տապանք.

* Բաղդ Քանաֆեռ թէև անյայտ է ըստ իսկական նշանակութեան, բայց կամելով քաղցր ծննդարանի իմում տալ զանուն արժանաւոր, այսպէս մեկնեմ: Քա՛ նա քեռ: Այսինքն. Քա՛ ըստ աշխարհաբառին նշանակէ. անա՛, տե՛ն: Այսպէս որպէս թէ տեսեալ ուրուք զեղբայրն առ շիրմին քեռն նստեալ ի սուր, գոչէ. Քա՛, նա քեռն ողբայ զկորուստ և այլն: Ընթերցողք ներողամիտ գտցին քաղցրութեամբ յայս իմ մտացածին կեղծիք: Որ բարին է և քաղցր. ընդէ՛ր ոչ համարել հաւանական և հաճելի:

Բուռն ժամանակին դարձեալ այժմ ի կեր,
Ուր երբեմն փայլէին վեհից դամարճակ։—

Ձեր զաւակ դիմէ ձեզ այժմ ի տես
Որք վաղուց լռէքդ ի մոխիր այս հեզ,
Արտասուաց կաթիլ, սրտի իմ թառաչ
Ի Ձեր յիշատակ հոսեն աստ՝ անտես։

Տապա՛նքդ լռին՝ օրհնեալ ոսկերաց.
Առ ձեզ իմ խնկեն ուղերձ օրհնութեանց.
Վերինն ձեզ մաղթեմ հանգիստ հոգեղմայլ.
Ձեր մաղթանք և ինձ լիցի մասն շնորհաց։—

Ի ձեր յիշատակ ուխտ իմ սրբազան
Լիցի՝ միշտ զոհել ինձ ցկէտ վախճան.
Ձիմ բոլոր զկեանս՝ ջերմեռանդն սրտիւ,
Նպաստ ինձ աղօթք թէ լիցի ձեր միայն։—

Յի՛մ քաղցր՝ հայրենեաց հով զուարթարար,
Յի՛մ անոյշ բարբառ, հի՛մ օդ բարերար.
Աստ և խուղն շնչին, աստ և ծովն տխուր
Ի քիմս՝ խնկահոտ մեր բուրեն յամայր։

Տօնեմ զքո տեսիլ՝ սեղա՛ն սրբութեան
Տօնեմ, փառատրեմ զանունդ յաւիտեան.
Փա՛ռքդ Հայաստանի, գերամբա՛րձ Մասիս.
Համայն դու ազգաց ուխտի սուրբ արձան։

Արևին ոսկի երբ ի քո գագաթ
Ի մուտս և յելս իւր ճաճանչ, ճառագայթ,
Երբ լուսացնցուղ բացցի ի վերուստ,
Քե՛զ իմ առաջինն ձօնեսցի ուխտ աստ։

Թէ ո՛չ նոյեանն քեզ ճենճեր օրհնութեան,
Թէ ո՛չ պատարագ սուրբ գերդաստանին
Քեզ վերինկէսցի գոհութեան ի նշան,
Գէթ սիրտ գոհաբան առցէ զտեղին։—

Պահեա՛ միայն՝ հա՛յր՝ զաշխարհ և զորդիս
Անփորձ, անսասան ի կենցաղս յաստիս.
Մի այլ մխեսցին մեզ հեղեղք կործանման,
Մի՛ հա՛յր քաղցրագութ՝ յապայն կամ զարդիս։—

Մեծին Ռուսսիոյ աջ աշխարհասաստ
Լիցի՛ մեզ նեցուկ, օժանդակ, նպաստ.
Արամեան սերունդ այժմէն յաւիտեան
Զնորայն օրհնեցէ՛ օծեալն յամայր աստ։—

Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան,
Սուրբ՝ յիշատակ ձեր, հոգի՛ք պատուական.
Հիմնադի՛րք ազգի, փրկի՛չք աշխարհի.
Հսկա՛յք երկնածնունդք՝ անմա՛հք՝ անվախճան։

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԺԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆՈՐ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԳՐԹԻ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Լեզուն անշուշտ ամենաազնիվ գործիքն է, որի միջոցով մի մարդ իր ներքին հոգեվիճակն է արտահայտում այլ մարդկանց, առանց որի ոչ անհատը, ոչ էլ մանավանդ ժողովուրդը ի վիճակի չէ մտքերն ու զգացմունքները հաղորդելու ուրիշներին, մանավանդ ավանդելու հաջորդ սերունդներին: Լեզվի մեջ, ինչպես մաքուր հայելու մեջ, ցոլանում է մի ազգի առանձնահատկությունը, նրա կուլտուրան, մինչև անգամ նրա քաղաքական վիճակը: Ինչպես առանձին անհատի մոտ տարիքի աճման դեպքում, այնպես էլ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ նրա հոգևոր զարգացման աճման կամ նվազման հետ միասին լեզուն էլ բոլորովին այլ կերպարանք է ստանում: Ո՞վ կարող է ժխտել, որ մեր ամբողջ հոգեկան զարգացումը, ինչպես և մեր լեզուն զխավորապես կախված են այն պայմաններից, որոնք մեզ վրա քաղաքական ազդեցություն են ունեցել: Կրթական հիմնարկների և գիտական հետազոտության բացակայությունը, շփումն այլ ազգերի հետ, օտար լեզուների իմացությունից քաղած արտաքին օգուտը — այս բոլորն առանց այն էլ արդեն բավականաչափ ուժեղ հիմք են, որոնց պատճառով մենք կարող ենք մեր լեզուն հսկամայիցս անտեսել: Եվ եթե մի ժողովուրդ քաղաքակրթված պետությունների մեջ ենթակա է այս ազդեցության, ինչպես ցույց են տալիս հին և նոր ժողովուրդների օրինակները, — շոթանդացիները՝ անգլիացիների տիրապետության տակ, հին պրուսացիք, բուհեններն ու հրեաները՝ գերմանացիների, սպանացիները, ֆրանսիացիներն ու անգամ անգլիացիները՝ հոռմեացիների և այլն, — ապա այդպես չէ բռնապետական երկրներում, որտեղ աշխատում են ամեն օտար և ազգային բան բռնությամբ ոչնչացնել: Եվ երբ մի ժողովուրդ զժբախտություն է ունենում իր երկիրն ու ինքնուրույնությունը կորցնելու և իրեն իր սեփական հայրենիքում որպես ստրուկ զգալու, — իսկ այս ավելին է ասում, քան այդ ամենը, — այլևս

կարող է նա ի վիճակի լինել մտահոգվելու նրանով, որ զբաղվի գրականությունամբ ու գիտությունամբ, չէ՞ որ դրա համար անհրաժեշտ է, որպես հիմնական պայման՝ արտաքին խաղաղություն, բարեկեցություն և անդուլ խնամք կառավարության կողմից:

Հայաստանի ճակատագիրը հայտնի է ամեն մի կրթված մարդու Մոլի-բռնապետական պետությունների ծանր լծի ճնշման տակ՝ Հայաստանի հայրենագուրկ զավակները վաղուց են հեռացել իրենց երկրից և ապաստանել և ապահովություն փնտրել համարյա բոլոր աշխարհամասերում: Այս հանգամանքն է եղել պատճառը, և ոչ թե առևտրական ոգին, ինչպես ոչ բոլորովին իրավացի կերպով կարծում են մի քանի եվրոպացիներ, — որ հայերը վտարվել են իրենց երկրից. իսկ երկրում մնացած իրենց եղբայրակիցները միայն գույքի և կյանքի գնով են կարողացել իրենց սուրբ հայրերի անունն ու իրենց կրոնը պատմության բեմի վրա պահպանել: Իսկ նրանց ազգային ինքնությունությունն ու լեզուն հաղարամյակներ առաջ կորել են ամեն ինչ խորտակող ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ, որի նմանը հազիվ թե մի այլ աշխարհամասում եղել է:

Որքան էլ հին հայերեն լեզուն իր արտակարգ հարստության, իր կատարելության և իր գրական արժեքի կողմից բարձր լինի, այնուամենայնիվ, այդ լեզուն է միակ արգելակող պատճառը, որ խեղճ ժողովուրդը մինչև հիմա զուրկ է մնացել զարգացման միջոցներից:

Սակավաթիվ ընտանիքներ, որ բարեբաստիկ կերպով հայրենիքից հեռացել են, փոխարինում են իրենց կենցաղն ու լեզուն այն ժողովրդի կենցաղով ու լեզվով, որոնց մոտ ապրում են: Նրանք բոլորովին մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն, ինչպես այդ տեսնում ենք Հնաստանում և թուրքիայում, անգամ այստեղ՝ Վրաստանում, ուր անգամ քահանաները հայերեն ոչ մի խոսք չեն հասկանում: Ժողովրդի մեծագույն մասը, որ մնացել է Հայաստանում, դարեր շարունակ թուրքական ժողովուրդների ազդեցության տակ լինելու և արտաքին ճնշման տակ կուսցած լինելու, ուրեմն և ամենատարակալ իմացություններից զրկված լինելու հետևանքով՝ կենցաղի և տարագի հետ միասին ընդունել է նաև նրանց լեզվի կառուցվածքը: Այդպիսով, առաջ է եկել մի բոլորովին ուրիշ բարբառ, որ ինչպես իր կազմով, այնպես էլ իր ձևով բոլորովին տարբեր է հնից և ամեն բանում նման է թաթարականին: Սովորական խոսակցության ժամանակ ժողովրդի բերանից լսում ես ոչ միայն թուրքերեն բառեր, այլ ամբողջ նախադասություններ ու դարձվածքներ: Մինչդեռ գրքի լեզուն մնացել է որպես սեփականություն հոգևորականության, որը, — ինչպես նրա դասակիցները մյուս ազգերի մոտ, — սկսել է այդ լեզուն էգոիստորեն դարձնել եզիպտական

գաղտնիք, որպեսզի ժողովրդի աչքում ավելի դիրք ու ակնածություն ձեռք բերի:

Ձափից շատ բարձր կարիք ունենալով իրենց դասի առավելությունների մասին՝ հոգևորականները գրել և մշակել են այնպիսի բաներ, որ ոչ մի կապ չունի ժողովրդի և ժամանակի ոգու հետ: Նրանց ամբողջ հոգևոր գործունեության ուղն ու ծուծը կազմում են աստվածաբանական մտքերը, նույնիսկ պատմության գրքերում կամ այլ բովանդակության երկերում նրանք ամեն ինչ փորձում են վերածել աստվածաբանության, Եվ եթե տեղ-տեղ առիթ չեն ունենում երիտասարդներին դաստիարակելու, ապա նրանք ամեն կերպ աշխատում են նրանց ճաշակը գրավել միայն հօգուտ իրենց շահերի:

Սակայն այս էլ երկար չսևեց, Եվ այժմ, նույնիսկ խոշոր քաղաքներում, հաճախ ես հանդիպում հոգևորականների, որոնք հին հայերենից ոչ մի գաղափար չունեն: Եկեղեցական արարողությունը կատարվում է գրաբար լեզվով, աստվածաշունչն ու բոլոր եկեղեցական գրքերը կարդացվում են գրաբար. սակայն հարյուրից հազիվ մեկը կարող է այդ լեզուն հասկանալ, ուստի և բնական է, որ ժողովուրդն սկսեց սիրել այն լեզուն, որը եւ լավ է հասկանում: Զարգացած եվրոպացիները զարմանում են, որ հայ ժողովուրդը, որի ճակատագիրն ու բնակավայրը այդքան նպաստավոր է պոեզիայի համար, այնուամենայնիվ, մինչ այժմ ոչ մի բանաստեղծ չի կարող ցույց տալ: Սակայն ամբողջ գաղտնիքը հետևյալումն է.— հոգևորականությունը ծաղրել է այն ամենը, ինչ բանաստեղծական իմաստ ու զգացմունք ունի, որպես իր դասի համար անվայել ու գոհճիկ բան: Ժողովրդի լեզուն մնացել է անմշակ: Թուրքերենը նույնիսկ կանայք և երեխաներն են հասկանում: Ուստի շատ բնական է, որ ժողովրդի մեջ՝ ականավոր և ի բնե բանաստեղծական ձիրք ունեցող մարդիկ թաթարերեն բանաստեղծեին և արտասանեին: Մի Քեշիշօղլի (քահանայի տղա), մի Ալլահվերդի (Աստվածատուր) հանճարներ են եղել, որ մի ժողովրդի գրական փառք ու պատիվ կբերեին: Թաթարները հիանում են զրանց բանաստեղծությունների և երգերի գեղեցկությամբ. մինչդեռ զրանք հայ են եղել: Առանձնապես առաջինը, որ մի քանի տարի առաջ մեռավ, կույր էր, և շնորհիվ իր արտակարգ բանաստեղծական տաղանդի, թուրքական արքունիքում մեծ հարգանք էր վայելում:

Գրականական տեսակետից, առհասարակ մի թանկագին գանձ կլինեք, եթե մարդ ազատ ժամանակ և միջոցներ ունենար ի մի հավաքելու այն բոլոր երգերը, պատմվածքները, անեկդոտները և ասացվածքները, որոնք տարածված են այստեղ հասարակ ժողովրդի մեջ՝ և զրանց հետ ծանոթաց-

ներու եվրոպական հասարակութեանը, իսկ այդ բանը կարող է անել միայն նա՛, ով միանգամայն ազատ է արտաքին հոգսերից:

Չի կարելի ժխտել, որ բարեկեցիկ ծնողներից ոմանց հաջողվում է իրենց երեխաներին սովորեցնել գրաբարի գաղտնիքները, սակայն դրա համար անհրաժեշտ է 10—15 տարի, մինչև որ հնարավոր լինի որոշ անկատար գիտելիքներ ձեռք բերել, իսկ գրաբարը գործ է ածվում միմիայն գրքերում: Նույնիսկ հոգևորականները քարոզ տալիս խոսում են նոր հայերեն:

Դրան ավելանում է նաև մի հանգամանք.— մեր դպրոցներում ուսուցիչները սխառմատիկ կրթութուն չունեն, ուստի և ուսուցման մեթոդ էլ չունեն. աշակերտները ետ են մնում, և տարիներ են անցնում, մինչև որ նրանք կարողանում են մի բան հղութել կամ խոնարհել, սակայն չեն հասկանում, մանավանդ որ շատ ուրիշ առարկաներ էլ կան, որ նրանց արտաքին գոյութեան համար շատ ավելի կարևոր են, քան այդ լեզուն: Հենց այդ հանգամանքն է պատճառը, որ նույնիսկ շատ բարեկեցիկ ընտանիքներ իրենց երեխաներին չեն տալիս գրաբար սովորելու, այլ իրենց ժամանակն ու ջանքերը նվիրում են այլ՝ եվրոպական լեզուներ սովորելուն, որ ավելի օգտակար է և գործնական: Եվ խեղճ երիտասարդներն ինչպե՞ս կարող են հաճույք ստանալ, երբ նրանց ձեռքը տալիս են այնպիսի գրքեր, ինչպես սաղմոսը և այլն, որոնք թե լեզվով կ'թե՛ իմաստով անհամապատասխան են այդ երիտասարդների ըմբռնողութեանն ու հասակին:

Նոր հայերենը գրաբարի հանդեպ ոչ միայն այն առավելութունն ունի, որ նա կենդանի ապրում է ժողովրդի բերանում, այլ և այն, որ նրա քերականութունը վերին աստիճանի հեշտ է: Նա ունի, չնչին բացառությամբ, միայն մի խոնարհում և մի հղութում, մինչդեռ գրաբարը բազմաթիվ հղութական ու խոնարհման ձևեր ունի: Ժողովուրդը թաթարական շատ խոսքեր ու դարձվածքներ է ընդունել և այժմ գործ է ածում: Կարելի է լեզուն մաքրել դրանցից և լեզվին այնպիսի հաստատուն ձև տալ, որ գրաբարից շատ շեղվի, սակայն այնպես, որ հասարակ մարդու համար իսկ հասկանալի մնա:

Հին և նոր լեզուների գլխավոր տարբերութունը թեքման և շարահյուսութեան մեջ է: Գրաբարում, ինչպես և բոլոր նոր եվրոպական լեզուներում, որոշիչները, հատկացուցիչները, բացահայտիչները գրվում են որոշյալներից, հատկացյալներից և բացահայտյալներից հետո, իսկ նախդիրները՝ առաջ, մինչդեռ նոր հայերենում — թաթարերենի նման — հակառակն է: Այսպես, օրինակ, հին գրաբարում կասեին.

Առաջի տան իմոյ կայ ծառ մի: Առ պարտիզի դրացոյն քոյ հոսի

աղբիւր մի: Ես սիրեմ զառաքինութիւն քո: Համեստութիւն է զարդն երիտասարդութեան: Ոմանք յաշակերտաց ձերոց են ջանասեր:

Նոր լեզվով ասում են.—

Իմ տան առաջ մի ծառ կա: Քո դրացու պարտեզի մոտ մի աղբյուր է հոսում: Քո առաքինությունը սիրում եմ ես: Երիտասարդության զարդը համեստությունն է: Ձեր աշակերտներից ոմանք ջանասեր են:

Դրա հետ միանում են այն բոլոր օժանդակ բայերն ու հոլովման և խոնարհման վերջավորությունները, որոնք հին լեզվից բոլորովին տարբեր են, Իսկ այն, ինչ հակառակ է քերականական բոլոր կանոններին, այդ նախդիրներից շատերի հոլովումն է, որ ոչ մի լեզվում չի լինում, բացի թաթարերենից և նոր հայերենից (աշխարհաբարից):

Նախ քան նվրոպա տեսած լինելը, դեռ երիտասարդ ժամանակ, իմ ջերմ ցանկությունն է եղել նվիրվելու հայրենի երիտասարդության դաստիարակության գործին: Ամենաբարի նախախնամությունն իմ նպատակն այնպիսի զարմանալի ձևով ի կատար ածեց, և մարդասեր կառավարության ողորմածության շնորհիվ իմ կրթության համար այնքան շատ-շատ չվատակած բարիք վայելեցի: Ուրիշ ինչպե՞ս պետք է ես իմ երախտապարտ շնորհակալությունն իշխանավորներին և հայրենիքիս հանդեպ արտահայտեի, եթե ես այս կարևոր հանգամանքը լռությամբ զանց առնեի: Ոչ թե նորմուծության մոլությունը, այլ իմ հայրենակիցների ընդհանուր բախտավորությունն է շահագրգռել ինձ դիմելու այս քայլին: Դեռ երիտասարդությունից եմ ես գնացել այս փշալից ճանապարհներով, և այժմ իմ կոչումը շատ պարզ ապացույցներ է տալիս դրա համար: Որպես գլուխ մի դպրոցական հիմնարկի, որտեղ տարեկան 200-ից ավելի երեխաներ են վստահել դիտավորապես իմ ղեկավարությունը, ամեն օր այն տխուր դիտողությունն եմ անում, թե այս ծանր դրությունից միայն մի կերպ կարելի է դուրս գալ՝ նոր հայերեն մտցնելով այժմյան դպրոցական հիմնադրույթներ:

Այս դժարին կացությունը փոխել կարենալու համար, անհրաժեշտ համարեցի փորձել նոր հայերենի մի տարրական գիրք կազմել:

Այստեղ իմ նպատակն է՝ ուսուցիչներին, ինչպես և սովորողներին տալ ուղեցույց առաջին տարրական պարապմունքների համար: Հաճախ եմ հանդիպել տեղտեղական կամ այլ դպրոցի աշակերտների, որոնք տարիներ շարունակ կարդալ են սովորել, բայց երբ ես նրանց մի գիրք եմ տվել կարդալու, այս զարմանալի պատասխանն եմ ստացել, թե նրանք սաղմոս կամ այլ գիրք են կարդացել, և ոչ թե այդ. իսկ գրել՝ ոչ մի տառ չէին կարող:

Այդպիսով, ես գլխավոր ուշադրությունը դարձրի այն բանի վրա, որ հենց գրքի սկզբում, Նիմայերի և Ստեֆանիի սկզբունքներով ցուցում տամ

կայողալու-գրելու մասին և հնչական մեթոդը ցույց տամ, որ նախ ես ինքս մի քանի մասնավոր աշակերտների վրա փորձել էի և լավագույն արդյունքի էի հասել, այնպես որ հազիվ 5—6 տարեկան աշակերտները տառաձևերը ճանաչելուց հետո իսկույն կարողանում էին ամբողջ բառեր ու խոսքեր կազմել և մի քանի օրում սկսել հայերեն ու ռուսերեն կարդալ:

Նրեխաների մտածելու և խոսելու ունակությունը դյուրին եղանակով զարգացնել կարողանալու նպատակով (որովհետև մեզանում, նույնիսկ բարձր դասերի մոտ, մինչև հիմա էլ երիտասարդության մեծ համեստությունն է համարվում, երբ երեխաները համր շարժումներով են արտահայտվում և ոչ թե խոսքերով)՝ ես աշխատում էի ուսուցիչներին այնպիսի ցուցումներ տալ, որ կան Նիմայեթի, Կամպեի և Կրաուզեի մտավարժությունների մեջ:

Գրքի մնացած մասը պարունակում է ընթերցանության նյութեր, ինչպես՝ պարզ պատմվածքներ, ոտանավորներ, հետաքրքրական երևույթներ ֆիզիկայից և բնապատմությունից, բարոյակրթական սյառնություններ — մասամբ և վրոպական դասադրքերից, մասամբ իմ կողմից կազմված: Սակայն որպեսզի մինչև այժմ իշխող դասավանդման սովորությանը շատ դեմ չգնամ, գրքի վերջում գրել եմ մի քանի գրաբար հատվածներ:

Որքան ինձ հայտնի է, ոչ մի հայերեն գիրք չկա իմիս նման՝ թե լեզվի և թե բովանդակության կողմից, այդ ես պարեմական եմ գերմաներեն լեզվի իմ իմացությանը:

Այժմ ես նյութեր եմ հավաքել իմ աշխարհաբարի քերականության հրատարակության համար, որով հին լեզուն էլ կարելի լինի սովորել ավելի դյուրին և ըմբռնելի եղանակով: Այս էլ եմ ինքս փորձել փոքր երեխաների հետ, մյուս ուսուցիչների միջոցով կիրառել եմ տվել դրա հիմունքները և ինձ համար շատ շոյող լուրեր եմ ստացել բոլորից, թե փոքրահասակ մանուկներն անգամ մեծ ուրախությամբ ու եռանդով են կանոնները յուրացնում և մի քանի օրում այնքան են առաջադիմություն ցույց տալիս, որ նրանք առաջ տարիներում չէին կարող անել: Եվ ի՞նչպես կարող էր անհաջողության մատնվել մի գործ, որ վարվում է այնպիսի մարդկանց սկզբունքներով ու հայացքներով, ինչպիսիք են Նիմայեթը, Կրաուզեն և Կամպեն, որոնք մանկավարժական աշխարհի վառ փայլող աստղերն էին:

Իմ ձգտման նպատակը, ինչպես և հայ ժողովրդի ճակատագիրը, կախված է միայն բարեխնամ կառավարության վճռից: Եթե ինձ բախտ վիճակվի իմ այս առաջին փորձը կենսագործել, ապա ես իմ բոլոր ուժերը կգործադրեմ ինչպես վերոհիշյալ քերականությունը, այնպես և այլ օգտակար գրքեր կազմելու և թերևս դրանով Կովկասի հայսկույս ուրիշ ժողո-

վորդների համար էլ օգտակար լինելու: Մեր գավառային դպրոցի թաթար ուսուցիչ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը յուր հայրենակիցների համար արդեն սկսել է այս մեթոդով մի դասագիրք կազմել:

Հուլյները, նման անհրաժեշտության հետևանքով, թողել են իրենց գեղեցիկ հին լեզուն: Իտալացիք այդպիսի ուժ ունեցող լատիներենը փոխարինեցին իտալերենով: Այդքան շատ տարածված և դարեր շարունակ որպեան կրթական լեզու գործածված սլավոներենը հարկադրված էր տեղի տալ ժամանակի ոգուն և պահանջին:

Մի՞թե միայն հայերը պետք է մյուս ազգերից ետ մնան և թողնվեն հոգեկան խավարի այդպիսի ստրկական կապանքների մեջ: Սակայն սա մի առանձին անձի գործ չէ, այլ բարեհաճ, ընդհանուր բարօրության մասին այնպես հայրաբար հոգացող իշխանության գործն է: Որքան էլ նախապաշարմունքներն ու սնահավատությունները առաջին փորձին որոշ չափով դժգնան, այնուամենայնիվ, ճշմարտությունը և այդպիսի բարձր նպատակների ձգտումը կհաղթանակեն երջանիկ գալիքի համար:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրկովկ<ասյան> ուսումնարաններում՝ ինչպես դասավանդման կերպի, այնպես էլ դասատուների նշանակման, ուսման առարկաների բաշխման գործում ներկայումս գոյություն ունեցող մի քանի բերուրդունիների վերաբերյալ և հետագայում դրանք վերացնելու և նրանց ուղղելու միջոցների մասին

Հարկ կա՞, արդյոք, որևէ բան ասելու այն բարի նպատակի մասին, որով իմաստուն և ողորմած կառավարությունն իր վրա վերցրեց իր լայնատարած կայսրության նաև հեռավոր սահմաններում, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ անդրկովկ<ասյան> երկրում հիմնելու ժողովրդի բարօրության այն սրբարանները, որպիսիք են ուսումնական հաստատությունները: Ո՞ր բնիկը, աղքատիկ հյուղում, առատության վայելքի պայմաններում, այժմ չպետք է ընդունի և լիովին զգա, որ այդ որբացած երկրամասերն իր հովանավորության ներքո վերցնելու հենց սկզբից՝ կառավարության կողմից բնակիչներին ցույց տրվող հայրական բազմաթիվ բարերարություններից մեկը և առաջինը այն է, որ ցանկանում է լուսավորության բարեբեր ճառագայթները տարածել նաև նրանց վայրենաշած, դարերով մոռացու-

թյան մատնված ձորերում, որպեսզի այնքան այլացեղ թշնամական ժողովուրդների այդ զանգվածը մոտեցնի, միացնի այն մեծ ընտանիքի հետ, որի հայրը ռուս ցարն է, փառքը՝ ռուս անունը և որի անդամ լինելը վեր է երկրային բոլոր բարիքներից:

Բայց շնայած այդ բարձր նպատակին, շնայած ինչպես բարձր քաղաքացիական, այնպես էլ դպրոցական վարչության այդքան անդուլ ջանքերին ու հոգացողությանը՝ արդարացնելու կառավարության այդ բարի մտադրությունները, անդր<կովկասյան> ուսումնարանները ցարդ չեն կարողացել և չեն կարողանում համապատասխանել նրանց համար նախագծված կոչմանը: Այդպիսի, բավական առեղծվածային, ձախորդության պատճառը վերագրում էին մերթ տեղական պարագաներին, մերթ ամենաանհրաժեշտ միջոցների բացակայությանը և պակասությանը, կամ թե, որ ամենից ավելի էր պատահում և պատահում է, հաստատություններին կից գտնվող շինովների անհոգությանն ու անջանասիրությանը, իսկ ամենակարևոր պարագաներին քիչ ուշադրություն է նվիրվել կամ, դրանք համարելով բոլորովին ոչինչ շնչանակող բաներ, անցել են կողքից և մոռացության են մատնել, որովհետև նման թերությունների մասին դատողները նշել են եվրոպացիներ, որոնք, նախ՝ անծանոթ են տեղական հանգամանքներին, բնիկների մտածելակերպին, երկրորդ՝ երբեք զբաղված չլինելով և չզբաղվելով բնիկների երեխաների դաստիարակությամբ ու կրթությամբ, կարող էին, բնականաբար, հեշտությամբ դեմ առնել զայրակլորյալն այդ քարին: Դրա համար էլ այն բոլորը, ինչ եղել է, այնպես էլ մնացել է, և ով հավատարիմ է իր թագավորին ու հայրենիքին, ով սիրում է ժողովրդի բարօրությունն ու լուսավորությունը, ով վերջապես, սուրբ երդումով պարտավորվել է լինել կառավարության նպատակի ճշմարիտ կատարողը, չպե՞տք է արդյոք նրան սրտի ցավ պատճառի այդ՝ վկա լինելով նման հսկայական ծախսերին, որ կառավարությունը յուրաքանչյուր տարի կատարում է անդր<կովկասյան> պատանեկության դաստիարակության համար և վերջիններիս համար այնքան թանկագին ժամանակի կորստին, որը ոչ մի գնով հնարավոր չէ վերադարձնել, այդպիսի մեկը չպե՞տք է, արդյոք, ամեն կերպ ջանք կամ դադարեցնի կամ, համենայն դեպս, վերացնի լղրանք, եթե այդ անե-լու հնարավորություն կա]:

Հայտնի է, որ ներկայումս եվրոպ<ական> լեզուները ոչնչով հարուստ չեն այնքան, որքան ուսման գործին վերաբերող երկերով, և երջանիկ են այն երկրները, որտեղ այդքան գլուխներ, այդքան փորձված մտածողներ ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ջանք և ո՛չ էլ միջոցներ չեն խնայում, որպեսզի, հաղթա-հարելով դժվարությունները, ամեն կերպ աջակցեն իրենց համաքաղաքա-

ցինների բարօրության գործին։ Դրանք մարդկային ցեղի խելագարությունն է, որ քանի որ բայց կարելի՞ բան է, որ ես՝ ասիացիս, կայսրության ամենահեռավոր ծայրամասում, վայրենացած երկրամասի խուլ վայրում գտնվող դպրոցական ուսուցիչս, խիզախեմ [և մոռացված անկյունում մտածեմ այսպիսի մի ժամանակ, որն էլ լավ բանի, որն էլ նոր բանի մասին, Այն ո՞վ է, որ լսելով նման տարօրինակության մասին, այն չի համարի բանդագուշանք, խելացնորություն, Բայց այդ բոլորով հանդերձ՝ ես բնավ չեմ հիշում ինձ սպասող նման կշտամբանքներից ու ծաղրութանակից, որովհետև իմ նպատակը սուրբ է, ինչպես և սուրբ է և ավետարանի և աստուծո սննդանի առաջ իմ տված երզումը], որը պարտավորեցնում է ինձ հավատարմությամբ ու ջանասիրությամբ ծառայել մեծ կայսրին և ընդհանուր հայրենիքին։

Ութ տարի ծառայելով նույն ասպարեզում, վառ ցանկություն ունենալով գեթ որևէ օգուտ բերել իմ երկրին ու իմ համաքաղաքացիներին, լինելով բացի դրանից, նրանց դավանակից, ցեղակից, գիտենալով նրանց բարքերը լեզուները, սովորույթները, հարկավ, պատշաճ չէր լինի իմ կոչմանը, եթե գեթ որևէ բանով, որի կարիքը ունեն իմ հայրենակիցները, չհետևեի նրանց և, որքան կարելի է, լավ չկարգավորեի նրանց կրթության գործը, Բայց թող գիտական քննադատությունը որևէ նոր, չեղյալ բան չորոնի անդր<կովկասյան> ուսումնարաններում գիտությունների դասավանդման մեթոդի մասին արած իմ գիտողություններում։ Դրանք վաղուց հայտնի են, բայց միայն թե մեր հաստատություններում կա՞մ ընդունված չեն բնավ, կա՞մ եթե ընդունված էլ են, սակավ են կատարվում,— թող դրա համար էլ չդատապարտեն ինձ, երբ իմ գաղափարները ոչ սխտեմատիկական կարգով, ոչ էլ լրիվությամբ ու պարզությամբ չհամապատասխանեն իմ դատավորների գիտական ճաշակին, որոնք սովոր են նման դեպքերում իրն ընդգրկել բոլոր կողմերից ինչպես հարկն է, քանի որ ես տակավին շատ հեռու եմ այն պահանջներին լիովին բավարարելուց, որոնք անհրաժեշտ են այնպիսի մի կարևոր առարկայի պարզաբանման համար, ինչպիսին է մեքոդիկան։ Դա չափազանց ընդարձակ ասպարեզ է նաև ամենագիտուն մարդու համար։ Եվ այսպես, իմ գիտողությունները հիմնված են ոչ թե գիտական դատողությունների և մտաեզրահանգումների վրա, այլ շատ պարզ սկզբունքների վրա երկարատև փորձի վրա և այն ամենի ուշադիր գիտողության վրա, ինչպես վերաբերում է մեր ուսման գործին Այսրկովկասում։ Ահա և նրանց գլխավոր պայմանները՝ դիադոքսություն, պարադոքսություն և հիմնավորվածություն ուսումնական հաստատությունների ստորին դասարաններում փոքրահասակ երեխաներին գիտություններ ավանդելիս, և ոչ թե սխտեմատիկ ուժաս

պառություն, որ առաջանում է հենց ուսման սկզբից նրանց սարսափեցնող և նրանց ցանկությունը, նրանց մտավոր և հոգեկան ունակությունները հենց սաղմում մեռցնող պեղանտիզմից ու բերանացի դատարկախոսությունից. անցում հայտնիից դեպի անհայտը, գործնականից դեպի տեսականը, կենդանի աշխարհից դեպի վերացականը և մտայինը, անհայտի համեմատումը հայտնիի հետ. հասկանալ և հաճախ կրկնել աչք բոլորը, ինչ անցել ենք. իսկ ամենից գլխավորն է բոլոր և ամեն մի դեպքում՝ դաստիարակի միակ հոգացողությունը և ձգտումը պիտի լինի՝ իր մատղաշ սանի մեջ արթնացնել նվիրական ու ազնիվ, կրոնական ու բարոյական զգացումներ, և հարմարեցնել նրան, որպեսզի ճիշտ հայացք ունենա այն ամենի մասին, ինչը շրջապատում է իրեն, և ըստ կարելիության, լրիվ գաղափար ունենա այն մասին, ինչ որ տնում է: Ե՛վ ամերիկական վայրենիներին, և՛ աֆրիկական բարբարոսներին մեջ արդեն վաղուց փայլել և մինչև այսօր փայլում են, իրենց ամբողջ բարեբար ազդեցությամբ, մտքի ու սրտի լուսավորության և ճշմարիտ կրթության ճառագայթները մարդկային մոլորյալ ցեղի տգիտության խավարում, իսկ անդր<կովկասյան> ցեղերը, շնորհիվ աստուծո, շրջապատված են առավել կամ պակաս կրթված ժողովուրդներով, ամենաբարի նախախնամության կամքով հանձնված են այն իմաստուն միապետի ձեռքը, որի ողորմածությունը, գթասրտությունն ընդհանուր են ամբողջ աշխարհում և որի հզոր պաշտպանությամբ, ամեն մի կարոտյալ, թեկուզ երկրի ամենահեռավոր անկյունից, պատրաստի ապաստարան և անխախտ բարօրություն է գտնում, իսկ ի՞նչը կարող է սլառճառ լինել, որ Այսրկովկասում գտնվող նրա զավակները այսպես դանդաղ են զարգանում: Մի՞թե պատասխանը հենց հարցի մեջ չի գտնվում, մի՞թե հարկ կա բացատրելու, որ մենք ինքներս, որոնց վրա է դրված ժողովրդական դաստիարակության սրբազան պարտականությունը, մենք ինքներս տոգորված չենք այն առաքելական ճշմարիտ ոգով, այն աստվածային ներշնչմամբ ու անձնուրացությամբ, որոնցով աչքի են ընկնում ուսյալ ու բարի միսիոներները՝ աստվածային խոսքը, ավետարանի խոսքը իրենց վայրենի եղբայրների մեջ տարածողները: Ահա ամենագլխավորը, որ մենք չունենք: Աստիճանները և պարգևները, ուճիկը և անդորրը, մի խոսքով՝ սնափառությունն ու ինքնասիրությունը¹, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ այստեղ, այն

¹ Հարկավ, մեզ մոտ ուճիկն աննախանձելի է, և թաղապետն ավելի է ստանում, քան որևէ ուսուցիչ, և պարգևները՝ չլսված բաներ են, բայց դրա փոխարեն աստիճաններն ստացվում են շատ և առանց դասային խտրության, հաճախ ինչու ում առջև փակ է ճանապարհը այլ աշխատանք ստանալու համար, դիմում է միայն ուսումնական գերատեսչությանը:

միակ զսպանակներն են, որոնք հրապուրում են մեզ կրել ուսուցչական անունը, այդ կործանարար տարրերը, որոնք մեր միակ նպատակն են դաստիարակի պաշտոն ստանձնելիս և դրա հետ մեկտեղ, Անդրկովկասում մեր եղբայրների մեջ աստծու խոսքը հաստատ պահողի ու սարածողի սուրբ առաքելական պաշտոնին կարգվելիս: Կառավարության ո՛ր տեսակները մենք կարող ենք արդարացնել, ի՞նչ օգուտ կարող են բերել իրենց համաքաղաքացիներին:

Բայց իհարկե, ինչ որ լուսնի տակ մնացել է միևնույն տեղում և նույն վիճակում անփոփոխ, բոլորը, և՛ լավը, և՛ հոռին ժամանակին այս աշխարհում կենթարկվեն փոփոխության և անխուսափելի փոփոխության, պետք է հուսալ և հաստատ կերպով հենվել այն բանի վրա, որ մեզ մոտ էլ փոփոխություն կլինի, կգա ժամանակ և կլինի խորհուրդ և ընդամին պեսոք է նաև այն ասել, որ մեր երկրամասը դեռևս նոր է, ամեն բան չի կարելի միանգամից անել. մեր ուսումնական հաստատությունները ոչ երկար տարիների ընթացքում, այնուամենայնիվ, արել են որքան հնարավորություն են ունեցել, բայց որ այնպես չի արվել և այժմ էլ չի արվում ինչպես հարկն է, դրանում միայն ուսումնարանները չեն մեղավոր, — չեն հղել բավականաչափ պատրաստված ղեկավարներ, ուրեմն և ճիշտ ուղի, որով պետք է ընթանա Անդրկովկասում սովորող պատանեկությունը, ահա թե ինչու ժողովրդական դաստիարակության ու կրթության գործը հասկացող ու գնահատող յուրաքանչյուր մարդու պարտականությունն է ձգտել իր գիտելիքները, իր փորձը ի սպաս դնելու երկրի կարիքներին և նպաստելու այն ընդհանուր վեհ ծրագրին, որով պեսոք է ընթանա ժողովրդական դաստիարակության ու կրթության գործը:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Յուրաֆանչյուր ուսումնական հաստատության ամենագլխավոր կարիֆների մասին և մանավանդ, դասատուների մասին ընդհանրապես

Յուրաքանչյուր արթունական, ինչպես և մասնավոր, բարեկարգ ուսումնական հաստատություն, բացի յուր նյութական պահանջմունքներից, այն է՝ չենք, կահվարասի և ուսումնական պիտույքներ, պետք է անպայման ապահովի նաև հետևյալ անհրաժեշտ պայմանները.

1-ին. որ դասատուները տիրապետեն, բացի իրենց կողմից ավանդող առարկաներից, նաև բավականաչափ գիտելիքների, փորձի, լավ մեթո-

դի և, մանավանդ, սիրին այն գիտությունները, որ սովորում է իրենց վըստահութեամբ պատանեկությունը:

2-րդ. որ ուսման առարկաները համապատասխանեն տեղական պահանջներին ու կրթվող պատանեկության հասակին, հասկացողություններին և ունենալ հաստատուն սահմաններ, իմանալու համար, թե ո՞րտեղից մինչև ո՞րտեղ պետք է անցնել այս կամ այն դասարանում:

3-րդ. որ հատկապես այն լեզվով, որով ավանդվում են առարկաները, որքան հնարավոր է, դարգանան սովորողների ընդունակությունները թե՛ մտավոր և թե՛ բարոյական տեսակետից, որպեսզի մտթ, անհասկանալի և չպարզաբանված որևէ բան չմնա կրթվող պատանեկության համար:

և 4-րդ. որովհետև հետագա ժամանակում, մեծ հասակում, այդ ամենի հիմք և մեր մտավոր ու հոգեկան սնունդ պետք է ծառայի փոքր հասակում ստացած դաստիարակությունն ու կրթությունը, ուստի այնպես պետք է անել, որպեսզի ուսումնական հաստատություններում մեծ ուշադրություն դարձվի փոքրահասակների վրա, այսինքն՝ ուսումնական հաստատությունների ստորին դասարանները, այն է՝ գիմնազիաների ու գավառական ուսումնարանների 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դասարաններն ընդունվածների և ընդունվողների վրա:

Ահա սրանք են առաջին, գլխավոր պայմանները ամեն տեսակ ուսումնական հաստատությունների համար, առանց այդ պայմանների, ըստ իս դժվար է և նույնիսկ կարելի չէ որևէ լավ բան սպասել:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչպիսի դասատուներ են եղել և ներկայումս էլ կան մեր Անդր<կովկասյան> ուսումնարաններում:

Գիմնազիայի բարձր դասարանների համար մեզ մոտ ավագ ուսուցիչներ են նշանակվում կա՛մ Ս<անկտ> Պետերբուրգի Մանկավարժական ինստիտուտի, կա՛մ Ռուսաստանում որևէ համալսարանի դասընթացն ավարտածները, որոնց խորհուրդներով էլ կառավարվում են անդր[կովկասյան] ուսումնական հաստատությունները: Այդ մարդիկ միանգամայն խորթ են և՛ տեղական պայմաններին, և՛ բարքերին, և՛ լեզուներին, և՛ բնիկների երեխաների մտածելակերպին ու հասկացողություններին, և, որ ամենից վատն է, այդ մարդիկ, ըստ մեծի մասին, իրենց դաստիարակության վրա պետական գանձարանի կողմից արված ծախքի դիմաց, պարտավորված են որոշ տարիներ ծառայել ուսումնական հաստատություններում — որտեղ էլ որ լինի — հետևաբար, նրանք կամ բնավ չահագորգված չեն, կամ չափազանց քիչ են չահագորգված իրենց առաջիկա պարտականությունները կատարելու գործով, այնպես որ նրանցից շատերն իրենց ծառայության համար օրերով ու րոպեներով հաշված ծամկետից ավելի չեն պարապում, քան

ներանց առարկաների ավանդման համար որոշված¹ փոքրաթիվ ժամերն են:

Եվ, բացի դրանից, նրանց մոտ աշակերտները մտնում են 4-րդ դասարանը, արդեն փոքր ի շատե պատրաստ, կարող են արդյոք նրանք դասել ստորին դասարաններում տիրող դրությամբ մասին և նրանց ի՞նչ գործն է նույնիսկ դատել այդքան նվազ կարևոր և նրանց արժանիքը նվաստացնող խնդրի մասին: Ահա թե ինչու այդքան ժամանակի ընթացքում, մինչև այժմ դեռ ոչ մի քայլ չի արված այդ դասարաններում նախնական ուսուցման համար և օգտակար գրքեր կադմեյու ուղղությամբ՝ ոչ ուսանելն լեզվով, ոչ էլ տեղական լեզուներով, իսկ եթե որևէ մեկը սեփական նախաձեռնությամբ ցանկանում է այդ անել, ապա նրանք պատրաստ են ուղղակի խեղդել, փոխանակ աջակցելու և խորախուսելու այդպիսիներին²:

Դրանից հետո էլ ի՞նչ ասել գիմնադիւսների ստորին դասարանների և դավառական դպրոցների ուսուցիչների մասին, որոնց տնօրինությանն է հանձնվում ամենից նուրբ³ և ոչինչ չհասկացող պատանեկությունը: Դու տարբեր դասերի պատկանող և տարբեր բնավորությունների տեր մարդկանց մի խումբ է, իսկ մեծ մասամբ այնպիսի մարդկանց, որոնք որևէ հույս չունենալով, որ աստիճաններ կատանան քաղաքացիական ծառայության մյուս բնագավառներում, իրենց համար ամենահուսալի ապաստան են գտել ուսումնական գերատեսչության մեջ, և դարմանալի՞ է, որ ամիսները նրանց տարիներ պիտի թվան, մինչև այդ նպատակը կկատարվի:

1 Այդ մարդկանց մեջ, որքան ինձ հայտնի է, գովասանքի արժանի բացառություն է կազմում Թիֆլիսի⁴ գիմնադիւսի մաթեմատիկայի ավագ դասատու Պ. Շեստակովը՝ մի մարդ, որը հողով, սրտով ու մեթոդով նվիրված է իր դործին, որին աստվածացնում են իր աշակերտները և որի հետ, ճշմարիտ բավականությամբ, բազմիցս դատողություններ ենք ունեցել մեր ընդհանուր առարկայի շուրջը, և ուրիշ ոչ ոքի հետ՝ Թիֆլիսում իմ յոթնամյա պաշտոնավարության ընթացքում իսկ զանգուշները անբավարար ոտնկի, ծառայության հետ կապված դժվարությունների պարզեցնելու և աստիճան չստանալու մասին — դրանք սովորական ողջույնի խոսքեր են յուրաքանչյուրի շուրջերին:

2 Ընթերցողները, հարկավ, կարող են կասկածել իշխանության մեր ինչից բարձր կանգնած անձանց վերաբերյալ իմ ազդպիսի չափազանց խիստ դատողությունների մասին, բայց ես կարող եմ այդ արագուցել փաստերով: Ուսյալ մարդկանցից ո՞վ չգիտե Տապպեի ուսագրքերն են այն զործնական քրականության առավելությունների մասին, որը մինչև այժմ էլ լավագույն ձևնարկն է հանդիսանում Ռուսաստանում ապրող գերմանացիների համար ռուսերեն սովորելու գործում: Հայերի համար իմ կադմած այդ հրաշալի քրականությունը Գիտությունների Ակադեմիան հաստատել է, իսկ Թիֆլիսի⁵ գիմնադիւսի խորհրդի կողմից, որպես անօգուտ գիրք դառապարարված է փոշիների ու փամփան հավիտենական զոհ դառնալու, այնու շնորհիվ իմ մյուս գրքերի մասին, որոնք նրանց կողմից արժանացել են նույն բախտին:

3 [Թարմ],

Այնուհետև մնաք բարյավ լ՛ ուսումնարան, լ՛ ուսում. վաղո՞ւց են արդյոք նրանք մտածել այդ մասին:

Արժե՞ արդյոք որևէ բան ասել նաև կրոնուսույցների ու տեղական լեզուների ուսուցիչների մասին, որոնք, աստված գիտե, թե ի՞նչպիսի ուսումնարաններից են դուրս եկել և որոնց վրա ավելի է սրբազան պարտականություն ընկնում աղնվացնել մատաղ սերունդը, զարգացնել նրա բարոյական ու կրոնական զգացմունքները և դրանով իսկ այդ սիրասուն, նուրբ երեխաներին հաճելի դարձնել իրենց ամենաբարձրյալ հորը: Դրանք գրեթե զրադաշտական ժամանակներից մնացած էակներ են, որոնք տակավին խարխափում են լույսի ու խավարի միջև, ոչ մի գաղափար չունեն ոչ իրենց պարտականությունների, ոչ մեթոդի և ոչ էլ ուսման վերաբերյալ գրեթե որևէ բանի մասին, իսկ ռուսաց լեզվից թերևս գիտեն միայն հաց ու չուր բառերը, այն էլ հայ ու վրաց դավանանքի կրոնուսույցները, իսկ թուրքականների մասին ավելորդ է խոսել. մոլլան ինչպե՞ս իմանա քրիստոնեական լեզուն, երբ նա այդ լեզուն արհամարհում է: Բացառություն կազմում են միայն նրանք, ովքեր սովորել են Թիֆլիսի ռուսական սեմինարիայում: Խոսելով բավական պարզ, բայց թերևս, չափազանց ազատ՝ մեր ուսումնարաններում տիրող վիճակի մասին՝ նրանց դասատուների հարցի կապակցությամբ, ես անցնում եմ մյուս, դրան անմիջապես հաջորդող խնդրին:

ԴԵՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

Գիմնազիայի և գավառական ուսումնարանների ստորին դասարաններում ավանդվող առարկաների և նրանց ավանդման եղանակի մասին

Բոլոր դպրոցների 1-ին դասարանների ուսման առարկաները հետևյալներն են՝ կարդալ ռուսերեն լեզվով, թվաբանություն, վայելչագրություն. գիմնազիայի 2-րդ և 3-րդ դասարաններում, բացի տեղական լեզուներից, այսինքն հայերենից, վրացերենից և թուրքերենից, նաև՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն ու գերմաներեն, այնուհետև՝ աշխարհագրություն, թվաբանություն, վայելչագրություն և նկարչություն, իսկ գավառական ուսումնարաններում, ի բաց առյալ Թիֆլիսինը, որը հավասարեցված է գիմնազիայի, տեղական լեզուներից միայն երկուսը և այլ ուսման առարկաներ: Դասավանդումը 1-ին դասարանում դրված է մեկ ուսուցչի վրա, իսկ մյուս դասարաններում՝ տարբեր ուսուցիչների: Աշակերտը, առանց որևէ պատրաստության,

հաճախ չկարենալով կարդալ նույնիսկ մայրենի լեզվով, ուսերենն ոչ մի բառ չիմանալով, ընդունվում է 1-ին դասարանը, ուսուցչի կողմից գրվում մյուս աշակերտների ցուցակում և սկսում է նրանց հետ կարդալ, նախ՝ տառերով, ապա վանկերով և այլն, կամ աղյուսակներով կամ գրքերով: Այստեղ նրա բախտն ու հաջողությունները լիովին կախված են կա՛մ այն ուսուցիչներից, որոնց ղեկավարության տակ նա գտնվում է, կա՛մ իր սեփական ընդունակություններից, հասկանալու կարողությունից ու ջանասիրությունից:

Այդ դասարանը մտնող աշակերտների մասին կարելի է արգեն վճռականորեն ասել, որ նրանք առանց բացառության, որ դասին ու կողման էլ պատկանելիս լինեն, մինչև այն որևէ տեսակի վարժություն չեն արել, բացի չարաճճիությունից, վայրագությունից և նման այլ արարքներից, որ նրանք ցուցաբերում են կամ իրենց տանը, կամ փողոցում, այն պատճառով, որ նրանց ծնողները որևէ գաղափար չունենալով դաստիարակության մասին, նրանք լիովին թողնված են բախտի քմահաճույքին: Այն ծնողներն էլ, որոնք իրենց երեխաներին ուղարկում են ուսումնարան, հաճախ և մեծ մասամբ միայն այն նպատակով, որպեսզի ապագան նրանց գլխացավանքից, այստեղ՝ ուսումնարանում սովորաբար ի՞նչ շրջանի մեջ է ընկնում աշակերտը, — ոչ ավելի լավ, քան ինքը, իսկ մտավոր զբաղմունքի տեսակետից հազիվ թե ոչ ավելի վատ, որովհետև նրա միտքը թեև մինչ այդ ոչնչով զբաղված չի եղել, բայց գոնե ազատ է եղել, թարմ և ենթակա չի եղել որևէ հարկադրանքի, այստեղ նա արդեն շատ շուտով տեսնում է, որ քանոնը և ճիպտոն իզուր չեն գործածվում դասարաններում, պահանջում են սովորել և հնազանդ լինել, կամա թե ակամա նա տեսնում է հնազանդ և զգուշ լինելու անհրաժեշտությունը <այնքան ժամանակ>, քանի դեռ նա ուշադրության է առնվում, իսկ եթե ուշադրության չառնվի, ապա՝ աստված մի՛ արասցև:

Այսպիսով անցնում է երկու, երեք, նույնիսկ չորս տարի և դեռ ավելի: Այդ հսկայական ժամանակամիջոցում նա, հազիվ սեփական ջանքերով կամ, ավելի լավ է ասել՝ այս կամ այն ընկերոջից, դասարանում կարդալիս կամ թվաբանության դասին գործածվող մի շարք տեխնիկական, բայց մութ, իր համար բոլորովին անհասկանալի արտահայտություններ անմտորեն ու մեքենայորեն որսալով, սովորում է մի կերպ կարդալ արդեն զբոսով, կատարել թվաբանական չորս գործողությունները, մի կերպ ընդօրինակել տառերը, և ահա նա ընկերանում է նրանց, որոնք կոչվում են ավագ աշակերտներ և որոնց պարապմունքները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ նույն բաների կրկնությունը, բայց արդեն ուսուցչի ղեկավարությամբ, որը նախորդ ղեկավարներից բնավ էլ ոչ հաջող կերպով, ստիպում է նրան գրքով կար-

դալ, խնդիրները լուծել, մինչև կգա քննությունների ժամանակը, որից հետո արդեն նա կփոխարկվի 2-րդ դասարանը՝ հուսալով, որ այնտեղ նրա համար ավելի դյուրին կլինի, բայց այդքան երկար ժամանակի ընթացքում մեկն ու մեկը թեկուզ մի բառ բացատրե՞լ է արդյոք ոչ միայն ուսներեն, այլև նրա մայրենի լեզվով՝ այնպես, որ նա լիովին հասկանա բացատրվածը, նրան ստիպե՞լ են աբդյոք թեկուզ միայն տառերն արտասանել ինչպես հարկն է,— դա կողմնակի, չսված, 1-ին դասարանի աշակերտների անելիքների մեջ չմտնող բան է, սահմանված է կարգալ, գրել և սովորել թվաբանության 4 գործողությունը, իսկ դրանք հասկանալու մասին ոչինչ ասված չէ, դա 2-րդ դասարանի գործն է¹:

Այսպիսի անհաստատ և նույնիսկ անօգուտ հիմքի վրա են դրված նաև 2-րդ ու 3-րդ դասարանների առարկաները, որոնք պահանջում են ոչ միայն ուսաց լեզվի գիտություն, որի հետքն անգամ չկա,— այլև պահանջում են ունենալ պարզ դադափարների ու արտահայտությունների նախնական բավական մեծ պաշար, մտավոր ընդունակությունների զարգացում և այլն², իսկ հիշողությունն ու ճիպո՞տը, Եթե մեկը դրա համար ունի առաջինը և վախը ծնողների հանդեպ, ինչպես ուսուցիչների, ապա նա քաջաբար կդիմանա նրանց այդ սարսափելի տանջանքներին, բայց արդեն վճռականորեն դեն նետելով տեղական և օտար բոլոր լեզուները, առանց որոնց նույնպես նա կփոխարկվի դասարանից դասարան, վա՛յ նրան, ով շունի այդ անհրաժեշտ պայմանները, Այդպիսին, բացի հաճախակի պատիժներից և, վերջապես, դասարանից բոլորովին վտարվելուց, ոչ մի լավ բան չի տեսնի իր համար, բայց բախտավոր է և նա, ով ժամանակին թողնելով այդ խեղդիչ պարապմունքները, ջանում է ծայրահեղ դեպքում գոնե որևէ արհեստ սովորել, չէ՞ որ շատերը աշակերտ անվան տակ պարապ-սարապ թափա-

1 Այսպես էին պատասխանում և պահանջում նույնիսկ գիմնազիայի պ. պ. ավագ ուսուցիչները, որոնք ամեն տարբի դիրեկցիայի կողմից գործողվում էին ինձ մոտ՝ ներկա լինելու Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանի աշակերտների տաքնվորքի քննություններին, երբ ես այդ ուսումնարանի տնտեսն էի,— և ես ինչպե՞ս կարող էի իմ ուսուցիչներին որևէ այլ բան պահանջել:

2 Բայց չէ՞ որ գրքերը նրա համար են, որպեսզի սովորեն [այդ առարկաները], մի՞թե Աբահեկի Աշխարհագրությունը, Կայդանովի Պատմությունը, Վաստկովի Քերականությունը բավական չեն դրանք սովորելու համար: Եվ նույնիսկ շատ, ավելի քան բավական են, բայց կհասկանա՞ արդյոք տեղացին թեկուզ հենց ուսը — գրքի այդ գիտական ծանր լեզուն, ո՞ւմ բանն է հատե, միայն թե նա տառացիորեն սովորի, ինչ որ կա նրանց մեջ, միայն թե նա սաքթեն և անսխալ կրկնի այդ գրքերից տրված դասերը բառ առ բառ իրար հետևից, էլ ի՞նչ հարկ կա հասկանալու, Բնիկը ուսներենը անգիր պիտի սովորի այնքան, մինչև ինքը կհասկանա: Ահա այդպիսի պատվարժան դասատուների միակ արդարացումը:

ոում են, որովհետև նրանց ծնողները ցանկանում են, որպեսզի իրենց երեխաները հետագայում անպայման շինովնիկներ լինեն, մինչ այն ժամանակ, երբ բեղերն ու տարիքը ստիպում են նրանց ընտրել ապրելու միջոց, — իսկ թե ինչպիսի՞ն կարող են ընտրել նրանք այդ բոլորից հետո, եթե ոչ անազնիվ [անկարգ], անպետք և ամենաողորմելի ապրելամիջոցը, որովհետև նրանք հենց իրենք անպետք են: Այդպիսի խղճուկների ու դժբախտների որքա՜ն օրինակներ կան: Եվ այդ բոլորի համար ո՞վ է հանցավորը, եթե ոչ մենք ինքներս, բարի դաստիարակներս:

Այլևս չխոսենք գիտությունների և օտար լեզուների ավանդման համար եղած ուսումնական ձեռնարկների մասին, — հոգատար իշխանություն հրատարակած օտար լեզուների դասագրքերը, որոնք էլ դժվար լինեն դրանք, այնուամենայնիվ, փորձված մալուռ ձեռքին մեծ օգտակարություն կարող են գործածվել բոլոր դասարաններում. բայց ի՞նչ ասել տեղական լեզուներով հրատարակված մի քանի հին, դասարանում գործածելու համար միանգամայն անպետք դասագրքերի մասին, որոնցից բացի ոչ մի կարգին բան գոյություն չունի: Տեղական լեզուները, եթե դրանք [ավանդվում են] սահմանված են, որպեսզի դրանցից որևէ օգուտ լինի, ապա պետք է ավանդվեն այնպես, ինչպես կայսրության այլ ուսումնական հաստատություններում ավանդվում են օտար և հին լեզուները, այսինքն՝ նրանց դասատուները պետք է նախ՝ շատ լավ գիտենան ուսուներեն, դպրոցականներին իրենց առարկաներն ավանդեն համեմատական եղանակով, և, երկրորդ՝ պետք է ունենան նրանց համապատասխան ուսումնական հարմար ձեռնարկներ, այն է՝ բառարան, քրեստոմատիաներ, թարգմանության համար գրքեր և այլն: Բայց վերևում ես արդեն ասել եմ, թե մեզ մոտ մեծ մասամբ ի՞նչպիսի մարդիկ են տեղական լեզուների և կրոնի դասատուները. սրան պետք է ավելացնել նաև ուսումնական ձեռնարկների պակասը և այդ առարկաների ավանդման համար սահմանված դասաժամերի քչությունը, որովհետև ստույգին դասալսաններում դրանց հատկացված է շաբաթական երկու <ժամ>, իսկ բարձրերում՝ միայն մեկ ժամ. այստեղից որոշակիորեն հետևություն պետք է անել, որ դրանից որևէ օգուտ չի կարող ստացվել:

Բայց գուցե քերին է հայտնի, որ բոլոր այդ լեզուները կազմված են երկու բարբառից՝ գրքի կամ մեռյալ բարբառից, որից ժողովուրդը ոչինչ չի հասկանում և ուրով ոչ ոք չի խոսում, և ռամկական կամ կենդանի բարբառից, որը ներկայումս գործածության մեջ է. ուսումնարաններում անցնում են առաջինը, այսինքն՝ գրքի բարբառը, որը սովորողների համար նույնքան խորթ է, որքան և օտար լեզուները: Իսկ թուրքերեն լեզուն, ես մինչև օրս էլ չեմ հասկանում, թե ինչու է մտցված անդր<կովկասյան> ուսումնա-

րաններում ավանդվող առարկաների ցանկի մեջ, Մի՞թե ոչ ոքի հայտնի չէ, որ թուրքերենը հենց իրենց՝ թուրքերի կողմից արհամարհվում է, որպես անպետք և ոչ մի բանի անընդունակ լեզու¹:

Մի՞թե ոչ ոք չգիտե, որ թուրքերեն լեզվով չկա ոչ գիրք, ոչ գիր և բացարձակապես ոչինչ, և որ իրենք՝ թուրքերը իրենց մզկիթներում սովորում են միայն արաբերեն և պարսկերեն, որ բոլոր, նույնիսկ շնչին գրություններն էլ կազմվում են բացառապես պարսկերեն և դարձնենք, թուրքերենի անվան տակ, մեր բարի մուլաների մոտ կարյուր են Գուլիստանը, Հաֆիզը, Քարիզ-նաղիրի և պարսիկ այլ հեղինակներ, որոնցից ուսման ամբողջ ժամանակաշրջանում այնտեղ էլ չեն հասնում սովորողները, որպեսզի ամեն մի երեսը կարողանան կարդալ գեթ տառ առ տառ, իսկ արդեն հասկանալ նաև բովանդակութունը — այդ արտասովոր և անհասանելի հրաշք կլինեի Այսպիսով, ինչպես միանգամայն պարզ երևում է, եթե մեկը ցանկանում է թուրքերեն սովորել նրա համար, որպեսզի հետագայում պետք գա որպես թարգման, ապա նա անպայմանորեն պետք է դիտենա թե՛ պարսկերեն, և թե՛ արաբերեն, և, ով գիտե այդ լեզուները, պետք է խղճի մտքը համաձայնի ինձ հետ, որ դրանք սովորելու և նույնիսկ միջակ իմանալու համար, անհրաժեշտաբար պետք է, համենայն դեպս, բոլոր պարապմունքներից բոլորովին ազատ 6 կամ 8 տարի, եթե ոչ ավելի, անխոնջ համբերութուն, անընդհատ վարժություն, որպեսզի այդ լեզուները գիտենա ոչ թե անվանապես, այլ օգտավետ կերպով:

Դա այնպիսի առարկա է, որ կարելի է մեր ուսումնարաններում ավանդվող բոլոր առարկաների հետ զուգահեռ դնել, կարելի՞ է արդյոք յուրաքանչյուր դասարանում շաբաթական երկու դասով որևէ դրական արդյունքի հասնել: Զե՞ որ իրենք՝ բնիկ թուրքերը, 10—15 տարի անընդհատ, այն էլ առավոտից մինչև երեկո, և ուրիշ որևէ առարկայով չբաղվելով, սովորում են իրենց մուլաների մոտ, բայց չնայած դրան, որ ամենից զայմանալին է, իրենց նպատակին հասնում են ոչ բոլորը: Դրա պատճառը դասավանդման վատ մեթոդն է և տառերի, վանկերի ու բառերի հիերոգլիֆիական խառնուրդը, որը անչափ դժվարութուն է սլասճառում նույնիսկ ուսյալ մարդուն՝ խորամուխ լինել արեւելյան իմաստությունների այդ անթափանցելի գաղտնիքների մեջ:

¹ Թեև այդ ճիշտ չէ, սուտ է, որը ծագում է ընդհանրապես նրանից, որ մահմեդականները ֆանատիկորեն կապված են արաբերենի և պարսկերենի հետ, գտնելով, թե այդ լեզուների մեջ են պարփակված իմաստության, գիտության և բարիքների բոլոր աղբյուրները: Զե՞ որ միջնադարում այդպես էին դատում նաև հին լեզուների մասին: Բայց թուրքերենը իր տեսակի մեջ միակ բանաստեղծականն է, հենցդե և, թերևս, թերականական տեսակետից ամենահեշտն է բոլոր լեզուներից:

Այդ է եղել պատճառը և այժմ էլ այդ է, որ, ոչ ի կշտամբումն որևէ մեկի ասած, անգր<կոմկասյան> ուսումնարանները, մանավանդ Թիֆ<լիսի> գիմնազիան՝ ազնվականական ուսումնարան անվան տակ իր դոյության հենց սկզբից մինչև օրս չի կարողացել և չի կարող, Թուսաստանի մյուս գիմնազիաների օրինակով, թեկուզ մի տեղացու պատրաստել այնպես, որպեսզի նա կարողանա ուղղակի մտնել համալսարան, առանց նախապես գիտելիքների ձեռք բերելու այն քաղաքներում, որտեղ գտնվում են համալսարանները։ Բայց այդ քիչ է։ Չկա այնտեղից գուրս եկած և ոչ մի բանիմաց թարգման, որի կարիքը այն աստիճան անհրաժեշտ համարվել, որ կառավարությունը ինքը հարկ համարեր Ս. Պետերբուրգում ամբիոններ հիմնել արևելյան լեզուները հիմնավորապես սովորելու համար, այն ժամանակ, երբ Թիֆ<լիսի> գիմնազիան հենց նրանց կենտրոնումն է գտնվում։ Դա, իմ կարծիքով, բավական ուժեղ և զգալի հարված է Անդրկովկասի դպրոցական վարչության ամեն մի ծառայողի համար, որը, այնուամենայնիվ, իրեն չի արդարացրել կառավարման ինքնին ոչ այնքան դժվար այդ գործում։ Ընդուն է, մեր ուսումնարաններից դուրս եկած և այժմ քաղաքացիական մասում լավ ծառայողների թիվը բավական մեծ է, բայց մի՞թե դրանով կարող ենք ապացուցել, որ մենք առանձին ճիշտ ու ջանք ենք թափել նրանց կրթություն տալու համար։

Մի՞թե ծխական ուսումնարաններից չեն դուրս գալիս քաղ<աքացիական> պաշտոնյաների մեծ մասը, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում, ոչ պակաս հաջողությամբ ընտելանում են թղթերի ձևերին, գործավարությունը, ուրեմն Երեսող են երևում մեր աշխատանքի թեկուզ հետքերը։ Դրանց զուգահեռ դնենք այն գծբախտների թիվը, որոնք երկար, շատ երկար ժամանակ տառապել են մեր անպատու, անբնական ուսուցմամբ, որոնք մեր միջոցով իբր թե պատրաստվել են ապագայում իրենց համար մի կտոր հաց վաստակելու, բայց ոչ մի օգուտ չտեսնելով մեզանից, վերջապես թողնել են և՛ մեզ, և՛ մեր ուսուցումը, և արդեն ի վիճակի չլինելով, ինչպես վերևում ասված է, որևէ հաստատուն զբաղմունք գտնելու, դարձել են և դառնում են կամ պարապ-սարապ թափառողներ, կամ փերեզակներ՝ ով

1 Թեև եղել են համալսարանները մտնողներ, բայց դրանք բացառապես եղել են նրանք, ովքեր իրենց նվիրել են մաթեմատիկային, որի համար, ինչպես հայտնի է, այնքան խիստ չեն պահանջում մյուս առարկաները, և այդ սակավաթիվ մարդիկ եղել են բնիկ ռուսներ, որոնց քիչ չեն նպաստել լեզուն և ընտանեկան դաստիարակությունը։ Շատ չի անցել այն օրից, երբ Թիֆ<լիսի> գիմնազիայի դասընթացն ավարտելուց հենց նույն տեղում ոսկե մեդալ և աննման առեստատ ստացած մի տղակերտ, ինքը բնիկ ռուս, չի ընդունվել Մոսկ<վայի> համալսարանը՝ հատկապես այն պատճառով, որ չի ունեցել դրա համար նրան իրավունք տվող բավականաչափ գիտելիքներ։

կարողութիւն է ունեցել, կամ գրագիրներ, կամ որեւէ այլ բան, որոնցից շատ քերն են օգտվում թեկուզ այն սահմանափակ ռոճկից, որ տրվում է այս վերջիններին, իսկ շատերը, որոնք նույնիսկ հասարակ լիզվն արտագրելու ընդունակութիւն չունենալով, պարապ սեղը քարշ են գալիս ի վնաս իրենց և իրենց խեղճ ծնողներին, հուսալով, որ երբեք կարժանանան աշխարհում նրանց համար միակ երջանկութեանը և ամենօրյա հացը վաստակելու հնարավորութեանը, այն հացը, որի կարիքը մեր լիառատ երկրամասում, շնորհիվ աստուծո և իշխանութեան հոգատարութեան, չի զգում ոչ հասարակ երկրագործը և ոչ էլ հետին օրավարձ մշակը:

Վա՛յ մեզ այդ դժբախտների համար, և՛ աստուծո առաջ, և՛ գահի, հայրենիքի առաջ, և՛ հասարակութեան առաջ, և՛ հենց նրանց՝ մեր պատճառով անվերջ տառապողների առաջ, Ուրիշ ի՞նչ անեն նրանք: 10—12 տարի, իսկ շատերը և 16 տարի, մեր ձեռքի տակ են նրանք, այդ բավական չէ, մենք նրանց պահում ենք մեր տիրանական իշխանութեան ներքո և, վերջապես, դուրս են գալիս մեր ձեռքից՝ շատ քիչ բան ստանալով կամ ոչինչ չափելացնելով իրենց ունեցածին, հրաշալի տարիներն անցել են և մեր քեղավոր չափահաս աշակերտն ո՛ւր պետք է դիմի, եթե ոչ վերջին, հաճախ ամենավատ զբաղմունքին:

Բայց փա՛ռք աստուծո, որ նրանց թիվը հիմա, այնուամենայնիվ, փոքր է, սակայն տարեց տարի այն ավելանում է, թե ի՛նչպես կլինի նրանց գործը, այդ Աստված գիտե միայն:

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐ

Վերը բացատրված թեւութեանները վերացնելու և ուղղելու միջոցների մասին

Համառոտակի խոսելով Այսրկովկասում գտնվող մեր ուսումնական հաստատութիւնների ողորմելի վիճակի մասին, ես այժմ անցնում եմ այն չափազանց կարեւոր խնդրին, թե ինչպե՛ս վերացնել վաղուց արդեն առաջացած այդ թեւութիւնները: Հարկ կա՞ արդո՞ք խոսելու նաեւ այն մասին, թե ի՛նչպես և ինչո՞վ, հատկապես ումնի՛ց են կախված աշակերտների հաջողութիւնները յուրաքանչյուր ուսումնական հաստատութեան մեջ, եթե ոչ՝ ուսուցիչներից: Եթե լավ ուսուցչի մոտ և՛ կույրը, և՛ համբը, և՛ խուլը կարող են որեւէ բան սովորել և սովորել հաջողութեամբ, ապա կասկածի ենթակա՞ է արդո՞ք, որ մեր ուսումնարաններում էլ իշխանութեան գլխավոր

հոգսը պիտի լինի, ինչպես վերևում ասվեց, ընտրել լավ, փորձառու և բարեխիղճ դասատուներ, մանավանդ ստորին դասարանների համար, իսկ ո՞րտեղից գտնել այդպիսի դասատուներ, — կասեն մեզ: Ռուսաստանից եկողներն անպետք են դրա համար, իսկ տեղացիներից դժվար է գտնել: Բայց ինչպե՞ս են վարվում օտար երկրներում և մեզ մոտ՝ օստղեյական պրովինցիաներում, որպեսզի ժողովրդական դպրոցների համար ընդունակ ուսուցիչներ պատրաստվեն: Մեղ մոտ էլ, Թիֆլիսում, ինչպես այնտեղ, բաց անել այսպես կոչված ուսուցչակաճ սեմինարիա, նա, ով մտադիր է հետագայում դասատու լինել, փորձառու մանկավարժի հսկողության ներքո, մի քանի տարի գործնականում կարողանա տեսնել և սովորել, թե ինքը ինչպե՞ս պետք է սովորեցնի փոքրահասակներին: Ես կարծում եմ, որ դա անհնարին բան չէ, դատելով այն հսկայական ծախսերից, որ առատաձեռն կառավարությունը ամեն տարի կատարում է տեղացիների դաստիարակության վրա: Այդպիսի ուսումնական հաստատություն հիմնելու, նրա օգտակարության և բարերար ազդեցության մասին հարկ էլ չկա խոսելու, որովհետև այդ շատ վաղուց և լավ հայտնի է:

Բայց եթե այդպիսի մի ուսումնական հաստատություն հիմնելու գործում կա որևէ արգելադիր՝ հանգամանք, որ լինել չի կարող, գեթ Թիֆ- <լիս> գիմնազիայի ստորին դասարաններում <ունենալ> մեկ կամ երկու լավ ուսուցիչ, որպեսզի, այդպիսով, կարելի լինի ոչ միայն բարելավել Անդրկովկասում առաջին և գլխավոր ուսումնական այդ հաստատությունը, այլև, որպեսզի հենց նրանց մոտ, նրանց վերահսկողության տակ, ապագայում ուսուցիչներ լինելու ցանկություն ունեցող երիտասարդ մարդիկ, այդ թվում և կրոնուսույցներ ու տեղական լեզուների ուսուցիչներ պահվեն նույն դասարաններում, որպեսզի թե՛ դասատվության մեթոդը տեսնեն և թե՛ իրենք այդ դասարանների աշակերտների հետ պարապեն, վարժություններ կատարեն նրանց հետ՝ նույն դասարանների ուսուցիչների վերահսկողությամբ և ղեկավարությամբ: Զէ՞ որ մեզ մոտ, հենց այժմ էլ, ով ցանկանում է ուսուցչի պաշտոն ունենալ գավառական դպրոցներում, միանգամից չի նշանակվում, այլ պարապում է երկար, բայց որտե՞ղ: — Դիրեկցիայի գրասենյակում՝ գրությունների արտագրությամբ: Ահա թե ի՞նչ է պահանջվում ուսուցչից և ինչպես են իմացվում նրա ընդունակությունները: Ո՛ւր է այստեղ նպատակը, և ի՞նչ օգուտ դրանից, Հարկավոր էր նրան շուտ և անպայման տեղավորել գիմնազիայի այն դասարանում, որ դասարանը ցանկանում էր ընդունվել գավառական դպրոցներում, հետևել, թե նա ինչպե՞ս է վարվում աշակերտների հետ, ցույց տալ նրան մեթոդը, եթե նա չունի այդ մեթոդը, ստիպել նրան, որպեսզի շաբաթը մի քանի

անգամ աշակերտների հետ ինքը պարապի այդտեղ ավանդվող առարկաներից, հետո արդեն, իր կողմանը համապատասխան ընդունակություններ ձեռք բերելու դեպքում միայն, թույլ տալ նրան ստանձնելու իրեն ցանկացած պաշտոնը, որտեղ ուղում է։ Ըստ իս՝ այդ դժվար չէ հենց այժմ գլուխ բերել, և դա՝ ամեն տեսակ ուսումնարանի համար լավ և ընդունակ ուսուցիչներ պատրաստելու անհրաժեշտ ուղին է։ Բայց մեզ մոտ, ինչպես լավում է, աշխատում են վերացնել այդ շարիքը, գավառական դպրոցների ուսուցիչներ նշանակել Թիֆլիսի] գիմնազիան տնօրոններից, Հարկավ, այդ, համենայն դեպս, ավելի լավ է։ Բայց արդյո՞ք նրանք լավ մեթոդով են սովորել։ Կարո՞ղ են վերհիշել, թե փոքր հասակում իրենց ինչպես են սովորեցրել։ Գրքերո՞վ, թե՞ ուսուցիչների տետրակներից էին բերանացի սովորում գիտելիքները, և մեծ մասամբ չհասկանալով, թե ի՞նչ են <իրենց> սովորեցնում, ինչպես այդ մեզ մոտ, դժբախտաբար, արվում է, դժվար թե կարելի է ավելի լավ ուսուցիչ լինել, քան նրանք, որոնք այլ տեղերից են ընդունվում։ Այդպիսի օրինակներ շատ կան, այլևս ի՞նչ հարկ կա խոսելու թող նա, ով ավելի փոքր ունի մեր գործում և ով անաչառ է, թող նա դատի այդ ամենի մասին, և ասի ճշմարիտը՝ ո՞վ է արժանի նրան։

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Այն մասին, թե ինչպես մատաղ սանի մեջ մտավոր ընդունակություններ զարգացնել ուսեւերն խոսակցական լեզվով

Եթե երեխայի ընդունակությունները մայրենի լեզվով զարգացնելու արվեստը մանկավարժության մեջ համարվում է ամենաճիշտը և, միևնույն ժամանակ, ամենադժվարը, ապա ինչպիսի՞ ջանք ու աշխատանք կպահանջի նույն պայմանի կատարումը օտար լեզվով, ինչպիսին ռուսերենն է տեղացիների համար։ Բայց ի՞նչ կարելի է անել — մենք ռուսներ ենք, այդ պատճառով էլ մեր երեխաները նույնպես պետք է անպայման սովորեն ռուսերեն և ոչ միայն խոսեն, այլև մտածեն, զգայեն, դատեն, որպեսզի ռուս լինեն բառի բուն իմաստով։ Բայց ի՞նչպես դառնալ այդպիսին։ Զի կարող պատահել, որ ռուսների մեջ չապրելով, գիշեր-ցերեկ ինչպես տանը, այնպես էլ փողոցներում խոսելով իր մայրենի լեզվով, այդքան շուտ կարելի լինի վարժվել ռուսերենին, թող թե մտածել ռուսերեն։ Եվ եթե կարելի էլ լինի, ապա ո՞րտեղ և ո՞րքան անել այդ կարելի՞ է արդյոք 1-ին դասարանում սովորեցնել տեղացուն և՛ կարդալ, և՛ գրել, և՛ թվա-

բանություն, և՛ խոսել, և՛ դատել ռուսերեն: Այդ չլսված ու չեղած բան է: Այդօրինակ պատասխաններ ես լսել եմ միշտ և լսում եմ ամեն օր բոլորից, նույնիսկ ոչ առաջին դասարանի ուսուցիչներից:

Եվ ի՞նչ կա զարմանալու: Միշտ, մարդ ինչ որ ինքը չի իմանում, չի հասկանում և չի կտրող կատարել, համարում է անհնարին և նույնիսկ գերբնական: Բայց՝ «Дело мастера боится», — ասում է ռուսական առածը, — հետևաբար, ոչ թե գործն է անհնարին, այլ նա՛ է հնարավորությունից զուրկ, ով չի հասկանում այդ գործը: Ամբողջ շաբաթը աշակերտներն զբաղվում են հետևյալ, բոլորովին էլ ոչ դժվար առարկաներով, այն է՝ կարդալ, գրել և թվարանություն. հետևաբար շաբաթվա մեջ յուրաքանչյուր առարկային ընկնում է $4\frac{1}{3}$ դաս կամ 11 ժամ: Ո՞ր դաստրանում է այդքան ժամանակ հատկացվում որևէ առարկայի դասավանդմանը: Բայց տեղացիները կարդալ էլ չեն կարողանա սովորել, եթե կրճատվի ժամանակը: Այդ նույնիսկ քիչ է: Անփորձները և իրենց գործը չգիտցողները միշտ այդպես կդատեն և կգոտան, իսկ դրա հակառակ, ով իր գործի վարպետն է, նա մի ժամում շատ բան կանի, քան մի ուրիշը ամբողջ շաբաթվա ընթացքում: Վայելչագրությունը, որպես երկարատև վարժություն պահանջող արվեստ, ճիշտ որ և երկար ժամանակ է պահանջում, և այն էլ դասագրքի առկայության դեպքում, իսկ ընթերցումը, իսկ թվաբանությունը, որից միայն 4 գլխավոր գործողությունն է սահմանված անցնել 1-ին դասարանում:

Իհարկե, եթե դրանք անցնեն այնպես, ինչպես ես ասել եմ առաջ, ապա այն ժամանակ ամբողջ շաբաթը քիչ է այդ առարկաներից թեկուզ մեկը դասավանդելու համար: Բայց դասավանդիր, ինչպես հարկ է, այն ժամանակ 1-ին դասարանում էլ կարելի է գիտելիքներ անցնել: «Դատարկ բան է, սնապարծություն և խաբեություն», — ահա թե ի՞նչ կասեն ձեզ իմ քարի ուսուցիչները: Բայց մենք արդեն գիտենք, թե ովքե՛ր են նրանք, ի՞նչ հարկ կա նրանց լսել կամ նրանց մասին խոսել, ավելի լավ է գործի անցնել:

Առաջին դասարանում ոչ մի բանի այնքան ուշադրություն, ջանք ու ժամանակ չպետք է հատկացնել, որքան երեխայի մտավոր ընդունակությունների, բարոյական զգացմունքների զարգացմանը, այն բանին, որպեսզի նա պարզ հասկանա ռուսերեն լեզուն և աղատ ու դյուրին կերպով արտահայտվի ռուսերեն: Պարզ գաղափարներ և զարգացած միտք ունեցող երեխան, ինչպես հայտնի է, մի ժամում ավելի բան կարող է սովորել, քան մի ուրիշը ամբողջ մի ամսում, եթե ոչ ավելի: Իսկ մեր միտքը չէ՞ որ կրթվում է լեզվով, բառերով, և որքան մաքուր, որքան պարզ ենք հասկանում լեզուն, այնքան դյուրին և այնքան շուտ են ընկալում այն

առարկան, որի մասին մեզ պատմում են: Այս կարծիքը, թվում է, պատիր չէ, կասկածելի չէ: Այժմ տեսնենք, թե 1-ին դասարանում երեխաներին ինչպես ընտելացնել դրան, Ամեն բանի համար պահանջվում է ժամանակ և արվեստ, կամ ունակություն: Դասավանդման համար այստեղ սահմանված 22 դասից $7\frac{1}{3}$ -ը թողնենք վայելչագրությունը, մեզ մնում է էլի $14\frac{2}{3}$ դաս: Թող $4\frac{2}{3}$ դասը գործադրվի թվաբանության վրա, մենք, այնուամենայնիվ, ունենք 10 դաս ավելի, 5 դասը կարդալու համար նույնիսկ չափազանց շատ է, մնացած 5 դասը միանգամայն հեշտ կարելի է գործադրել՝ 2 դասը այն ամենի բացատրության համար, ինչ աշակերտները կարդում են, իսկ 3 դասը՝ այն առարկայի համար, որի մասին այստեղ խոսվում է, այսինքն՝ ռուսաց խոսակցական լեզվի և երեխայի մտավոր ընդունակությունների զարգացման համար՝ հասկանալու ռուսերենը, խոսելու և դատելու նրանով: Այսպես կբաժանեի ես, համենայն դեպս, ուսման ժամերը:

1. Ստորին դասարանների համար ուսուցիչներ ընդունել այնպիսի մարդկանց, որոնք ոչ միայն բարեխիղճ են, կրթված, այլև մանկավարժության մեջ փորձված են, գիտեն տեղական լեզուները, իսկ այդպիսի մարդիկ չի կարելի գտնել, եթե չունենանք Անդրկովկասի գլխավոր քաղաք Թիֆլիսի գիմնազիային կից կամ առանձին, այսպես կոչված ռուսացական սեմինարիա: Որովհետև փորձով ապացուցված է, որ հաճախ նաև շատ գիտուն պրոֆեսորը պիտանի չէ, որպես լավ ուսուցիչ: Այդպիսի ուսումնական հաստատության արժանիքներն ու անհրաժեշտությունը ժողովրդի համար՝ գիտակցել են ամենալուսավոր ազգերը:

2. Անդր<կովկասյան> երկրի բոլոր ուսումնական հաստատությունների 1-ին և 2-րդ դասարաններում ռուսաց լեզուն ավանդել գործնականորեն և ոչ թե քերականությամբ, ինչպես այժմ արվում է 2-րդ դասարանում, Թեև այդ դասարաններում ռուսաց լեզվի ավանդման այդպիսի մեթոդ այժմ էլ առաջադրված է իշխանության կողմից, բայց դասատուներն այն չգիտենալով գործնականում, բնավ ի վիճակի չեն, նույնիսկ լավ տեսուչների ղեկավարությամբ, իրագործել այդ մեթոդը:

3. Աշխարհագրությունը և թվաբանությունը 2-րդ դասարանում սահմանափակել ամենաանհրաժեշտ և ամեն մարդու համար պիտանի նախնական գաղափարներով միայն: Առաջինից իմանալ իր հայրենիքը՝ մանրամասն, ցամաքի ու ջրի գլխավոր բաժանումը, ամեն մի աշխարհամասի գլխավոր քաղաքական բաժանումները և նրանց ազգաբնակչությունը, դավանանքը, արդյունադրությունը, բնական և արհեստական արտադրությունը, — այս բոլորը ավելի օգտակար է յուրաքանչյուր մարդու համար, քան ծովածոցեր, նկղուցներ, հրվանդաններ և նման անուններ գիտենալը:

Թվաբանությունից միանգամայն բավական է վերջացնել այստեղ կոտորակները, իսկ ռուսերենի քերականությունը և մյուս առարկաները մանրամասն անցնում են 3-րդ դասարանում:

4. Այդ նույն տեղը թույլատրել միայն ազնվականների, խաների, բեկերի, շինովնիկների և այլն քաղաքացիների երեխաներին, որոնք ի վիճակի են ու կցանկանան իրենց երեխաներին լրիվ կրթություն տալ և նույնիսկ մտադիր են, դավ<առական> ուսումնարանների դասընթացն ավարտելուց հետո, ուղարկել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

5. Քաղաքներում, ինչպես՝ Երևանը, Նախ<իջևանը>, Դան<ձակը>, Նուխի և այլն, որտեղ քիչ են ազնվականներն ու շինովնիկները և որտեղ բնակիչների դիմավոր դբաղմունքը կաղմում են այդեդործությունը, երկրագործությունը և առևտուրը, ուսումնարաններին կցել, առաջին պահ, մեկական լավ դյուղատնտես, որը ոչ միայն իմանա լավագույն ձևով օգտագործել հողն ու նրա արգասիքները, այլև կարողանա հասկանալ զանազան և հասարակ տնտեսության մեջ անհրաժեշտ երկրագործական գործիքները, որոնց մասին ոչինչ չգիտեն ամբողջ Անդր<կովկասյան> երկրամասում: Դպրոցականները, մանավանդ քաղաքացիների երեխաները, դասերից ազատ ժամերին, առավոտյան 11-ից մինչև 1-ը, ճաշից հետո 5—7-ը և այլ տոնական օրերին, որոնք այնքան շատ են տարվա մեջ, ի բաց առյալ հարյուրավոր կարևորները, և ամառային արձակուրդների ընթացքում կարող են շատ հեշտ և մեծ օգտակարությամբ վարժվել այդ այնքան հանրօգուտ՝ դբաղմունքներին և ուսումնարանից դուրս գալով, հաստատ կունենան մի կտոր պատրաստի հաց, այլևս չխոսելով լսյն օգուտի մասին, որ նրանք կարող են բերել և՛ երկրամասին, և՛ պետությանը:

Ուսումնարանները, առավելապես ժողովրդականները, ամենատարրական հանրօգուտ գիտելիքները ժողովրդի մեջ տարածելու հետ մեկտեղ, անպայմանորեն պետք է հոգան ժողովրդի բարօրության և պետության օգուտի մասին: Թե ո՞րչափ են մեր անդրկովկասյան ուսումնարանները կատարում հասարակական այդ կարևոր նպատակը, այստեղ չէ, որ պետք է մանրամասն բացատրել, բայց և այնպես ամեն մի մարդու պարտքն է՝ ջանք թափել վերացնելու այն բոլոր և ամեն տեսակի թերություններն ու խոչընդոտները, որոնք կարող են կանգնեցնել ուսման ընթացքն այդ ուսում-

1 [ամեն մի մարդու համար անհրաժեշտ]

2 Դրամական տույժ սահմանել այն ծնողների համար, որոնք, առանց որևէ պատճառի, ժամանակից շուտ իրենց երեխաներին հանում են դպրոցից, այդ մասին ոչինչ չհայտնելով ու որի:

նարաններում և իրենց հետևանքներով ավելի վնաս, քան օգուտ բերել երկրին¹։

Մեր ուսումնական հաստատությունների առաջին և ամենազլխավոր թերությունն այն է, որ այս երկրամասում ապրող ժողովուրդների այն-քան բազմացեղության պատճառով, աշակերտը, հենց որ ուսումնարան է ընդունվում, որևէ դադափար չունենալով ոչ մի լեզվից, միանգամից դեմ է առնում մինչ այդ իրեն բուրրովին անծանոթ լեզուների ու առարկաների կույտի, այդ պատճառով այն սմենը, ինչ նա մի շարք տարիների ընթացքում, հաճախ նույնիսկ մինչև դասընթացն ավարտելը և ավարտելուց հետո, լսել ու սովորել է բերանացի, այսպես ասած, ճիպտի ուժով, իսկ մտքի և հոգու սնունդ նա շատ սակավ կամ երբեք չի ունեցել։ Այդպիսի ուսումը, հայտնի բան է, թե ի՞նչ ազդեցություն կարող է ունենալ մարդկային ամբողջ կենցաղի վրա։ Բայց դրա ամենազլխավոր պատճառը դասատուների, մանավանդ ստորին դասարանների դասատուների անփորձ լինելն է, տեղացիների մտավոր վարդապետն հիմք ծառայող ուսուց լեզուն չիմանալն է, ծնողների անհոգությունն է և շատ քաղաքներում տեղական իշխանության բուրրովին անուշադիր վերաբերմունքն է այդ հարցում։ Թեպետ տեղացին, շնայած այդ ամենին, կարող էր մինչև այժմ, թողնելով ուսումնարանը և ծառայության մտնելով, հետագայում ձեռք բերել մինչ այդ իրեն պակասող տեղեկությունները, ծանոթանալ գործերին և վարժվել ուսուցիչներին։ Բայց այդ վիճակին ավելի նպաստել է և երկրամասի նորությունը և, որ դրանից ավելին է, լավ շինությունների պակասը. այս բուրրից հետո կարելի է արդյոք այժմ էլ սպասել նրա համար այդ պատահական, այսպես ասած, բարիքին, թողնելով ուսումնարանները այն նույն վիճակում, որի մեջ գտնվել են մինչև այժմ։ Բնավ ո՛չ։ Ամենօրյա փորձը ինքն է ապացուցում, որ մեր ուսումնական հաստատություններում, մանավանդ գավառական ուսումնարաններում, դասավանդման ներկա եղանակը վաղուց արդեն չի համապատասխանում երկրամասի պահանջներին։ Որովհետև արհեստավորը կամ նույնիսկ այն քաղաքացին, որն իր երեխաներին դպրոցում հաճախ թողել է տասը և ավելի տարի այն միակ հուսով, որ ավարտելուց հետո կսա ծառայության, ազատ տեղ չլինելու կամ ծագումով դրա համար որևէ նախապատվություն չունենալու դեպքում ո՞րտեղից մի կտոր հաց ճարի նրանց համար։ Դասընթացն ավարտելուց

¹ [Հպատակորեն ու մարդկայնորեն բացահայտել այն բուրր թերությունները մեր ուսումնարաններում, որոնք այժմ, իսկ հետագայում ավելի ևս, պետք է ի վնաս, քան օգուտ ծառայեն երկրին]։

ի՞նչ վիճակ կարող է սպասել դասարանում երկար տարիներ նստած և հոր դբաղմունքին խորթացած պատանուն, եթե ոչ ամենախղճուկ, ամենաթշվառ, մի խոսքով՝ քափառաշրջիկ կյանք:

Մեր ուսումնարանները, այդ միանգամայն բնական պատճառներով, անհրաժեշտաբար պետք է ենթարկվեն հատուկ վերակազմության, այնպիսի վերակազմության, որը առավել չափով համապատասխանի և՛ երկրամասի պահանջներին, և՛ ժողովրդի վիճակին, եթե նրանց պտուղները մի ժամանակ պետք է ծառայեն նրանց օգտին: Դրա համար, ինձ թվում է, հարկավոր է անուշադիր շթողնել հետևյալ պայմանները.

6. Նստորեն պարտավորեցնել տեղական քաղաքացիական իշխանությանը, մանավանդ Անդրկովկասի գլխավոր քաղաքից հեռու գտնվող քաղաքներում, արթուն հսկողություն ունենալ ինչպես ուսումնարանի, այնպես էլ հասարակության վրա, առավելապես մահճդական հասարակության վրա, որը մինչև այսօր էլ խուսափողական դիրք է բռնում իշխանության այդ փրկարար միջոցների նկատմամբ, որպեսզի նա՝ հասարակությունը, որևէ պատրվակով չդադարի յուր երեխաներին ուսումնարան տալ, համենայն դեպս, 8 տարեկան հասակից և ոչ թե 15, հաճախ նույնիսկ 20 տարեկանից, որպիսի տարիքի պատանիներից դուրս կգան անզգամներ և ոչ թե աշակերտներ, ասիացիների մոտ տեղ <ական> իշխանության և ընդհանրապես բարձր քաղաքացիական դասի այդպիսի ուշադրությունը, նույնիսկ ուսումնական հաստատության վրա մի հայացք նետելը՝ ավելի ազդեցիկ է, քան ամենախելոք մարդկանց բոլոր խրատներն ու խորհուրդները: Ես առավել ևս անհրաժեշտ եմ համարում այդ նկատել, քանի որ հասարակության մեջ իշխողներից շատերի կողմից այդքան կարևոր խնդիրը արհամարհանքի արժանանալու հետևանքով, շատ տեղերում ուսումնարանը ժողովրդի աչքում ընկնում է ամենախայտառակ դրություն մեջ, ինչպես ես այդ գիտեմ փորձից:

7. Ըստ հնարավորության կրճատել ռուսաց լեզուն չգիտցող կրոնուս- <ույցների> ու տեղական լեզուների ուսուցիչների թիվը և դրանց փոխարինել ինչպես ռուսաց լեզուն, այնպես էլ իրենց առարկաներն արդեն գիտցող դասատուներով — ներկա ուսուցիչները վճռականապես ոչ մի օգուտ չեն բերում ուսումնարանին:

8. Վերջապես՝ ես համարյա ավելորդ եմ համարում նույնիսկ հիշատակել, բայց, այնուամենայնիվ, խնդրի կարևորությունը պահանջում է հարևանցիորեն նկատել հետևյալը.

ա. Այն ձեռնարկները, որոնցով մեզանում անցնում են գիտելիքները, բնավ չեն համապատասխանում ոչ երկրի հանգամանքներին և ոչ էլ պա-

հանջներին, և այն մարդիկ, որոնք կարող են զբաղվել այդպիսի կարևոր առարկայով, այսինքն՝ եթե ոչ ավելի լավ, բայց համեմատյալ դեպս շատ ավելի հեշտ և տեղացիներին հարմար զրքեր կազմելու գործով, մնում են առանց որևէ աջակցության ու խրախուսանքի:

բ. Գումլառական ուսումնարաններում պ. պ. տեսուչները հավասարեցված լինելով մյուս ուսուցիչներին, ուսումնարանը բարձր լինակում դնելու նրանց ամենաբարեխիղճ ջանքերի դեպքում անգամ, ոչ մի կշիռ չունենալով նրանց հանդեպ, այնուամենայնիվ, ոչինչ չեն կարողանում անել հագուստ ուսումնարանի նրանց նկատողություններն ու խոսքերը միայն գծաթղթայիններ և անախորժություններ են առաջ բերում իրենց պաշտոնակիցների շրջանում, այդ պատճառով նրանք հարկադրված են միայն լռությամբ ամոքել իրենց և ուսումնարանի դառն վիճակը:

Բոլոր մահմեդական մասնավոր ուսումնարանները դնել ուսումնարանների վերատեսչի վերահսկողության ներքո և այդ ուսումնարաններում ևս նշանակել ուսաց լեզվի առանձին դասատու:

ՆԿԱՏՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱՌՈՒԹԵԱՆ

1. Յետ ցուցանելոյ համբալին զինն նշանագիծս թուաբանութեան՝ որք են 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. պա՛րտ է յո՛ւշ առնել նմա՛ թէ՛ այսոքիկ նշանագիծք ի լինելն անհատ, ունին զմիմիայն նշանակութիւն, կոչին միաւոր. և եթէ երկու ի սոցանէ ի միասին գրեսցին, յայն ժամ կոչին տասնաւոր, այսինքն ի 10 է սկսեալ մինչև 99. եթէ իցեն երեք թիւք ի միասին կոչին հարիւրաւոր, եթէ շորս հազարաւոր. այսինքն ի 100 էն սկսեալ մինչև 9900. եթէ հինգ տասն հազարաւոր. եթէ վեց հարիւր հազարաւոր. եթէ եօթն, միլիոնաւոր. եթէ ութն, տասն միլիոնաւոր. եթէ ինն հարիւր միլիոնաւոր. և առ ի դիրեալ գտանել զբազում թուանշանս եղեալս ի միասին, այստ է բաժանել յերիս. առաջին երեքն է միլիոնաւոր. երկրորդ երեքն՝ հարիւր հազարաւոր. երրորդն՝ հարիւրաւոր, որոյ բազմացուցումն սկսանի յաջոյ յահեակն, և նուազումն յահէկէ յաջն. և թուանշանդ Նօլ ինքնին է ոչինչ, ի դնելն ի ներքոյ այլ թուանշանաց մի անգամ բազմացուցանէ զտասնաւորն. երկու անգամ զհարիւրաւորն. երեք անգամ՝ զհազարաւորն. վեց անգամ՝ զհարիւր հազարաւորն. ինն անգամ՝ զհարիւր միլիոնաւորն և այլն: Ի ցուցանել զայսոսիկ ի կարգի, պա՛րտ է սկիզբն առնել կամ ինքնին գրել, կամ համբալին գրել տալ՝ առ ի տպաւորել նմա զառաջին շաւիղ այսր փորձառութեան:

2. Թուումն. Առ ի դիրեալ ցուցանել համբակին զթուումն, պա՛րտ է գրել տալ նմա զզանալւան թիւս ի միասին և ապա թուել, ապա հարցանել որ թիւ յցէ մեծ, որ՝ փոքր, ո՞ր՝ հարկւրաւոր, ո՞ր՝ տասնաւոր, որ՝ հազարաւոր, ապա հարցանել զորքանութիւն գումարին, ի դասաւորել զթիւս պա՛րտ է միշտ զայս կարգ պահպանել, զի ի թուելն՝ միաւոր թիւն ի ներքոյ միաւորի դնել, տասնաւորն ի ներքոյ տասնաւորի, հարիւրաւորն ի ներքոյ հարիւրաւորի, հազարաւորն ի ներքոյ հազարաւորի և այլն, Առ ի դիրեալ գիտել զհարազատութիւն գումարին, պարտ է զհարաքանչիւր թուեալ գումարս մի զկնի միոյ անփոփոխ դասաւորել, այնպէս, զի միշտ մինն քան զմիւսն բարձր դիցի, ապա զթուեալ գումարն կրկին թուել, զոր օրինակ

կամ այսպէս

1799	9300	12	137523
4533	8875	14	43783
8700	7935	16	3874
7977	324	18	360
19	17	10	72
19	12	12	23
18	23	14	15
20	24	16	32
22009	26437	113	23
			18
			17
			185635

ԱՄԵՐԻԿՈՒ ԼԻՍ ՔՅԻԼԸ

Փորթուգալացիք կամենում են՝ Աֆրիկու հարավային ծայրի մոտով մեկ ճանապարհ գտնին ծովով, որ գնան Հնդստան:

Ամերիկու կամ նոր աշխարհի անունը՝ կարծեմ՝ որ շատ մարդի անկաջ ըլի հասել, շատ մարդ էլ քիչ, շատ իմացած ըլի, թե նրա լիս քցողն ո՞վ էր, ի՞նչպես գտաւ, ի՞նչքան խազինա, Եվրոպացիք էնտեղից դուս բերին, ի՞նչպես Ամերիկա շուտով շենացաւ, մարդիք բազմացան, վաճառականութիւնն ու լուսավորութիւնը ծաղկեցաւ, ու էս օր ամերիկացիք լուսավորու-

թյունով մեկ ազգից էլ ա սլական չեն ու շատիցն ալիւի: Էն տեղ, ինչ տեղ որ գազաններ, վայրենի ազգեր էին կենում, իրար միտ ուտում, ի՞նչպէս են էս օր հիանալի քաղաքներ, տներութիւնք ծաղկել առաջացել. էն տեղ, ինչ տեղ որ մեկ ձի, մեկ կով, մեկ ուշխար, մեկ շուն չկար, էս օր է՛նքան են շատացել, որ մեկ ասեղ՝ որ տաս, երկու ձի կառնես, մեկ նալի փոխ՝ վեց ձի, մեկ մանեթով քսան ձի: Բազի վախտ ճրագվի ու կաշու համար վաթսուն, ութսուն հաղար տավար՝ բիրադի են կոտորում, միսը դեն քցում: Մեկ քանի կոտոր բամբակի ճոթ որ տաս, էնպէս ֆորսկանք կան, որ մեկ քանի շաքթումը՝ հազարավոր եզն ու կով քեզ համար չվանով կբռնեն, կբերեն: Էնպէս մարդ կա, որ հարյուր, հինգ հարյուր, հազար հատ եզն ու կով ունի: Մեշեք, սար ու ձոր հո՛ւ լիքն են, էնպէս շուտով առատացել, շատացել են: Էնքան ոսկին ու ջավահիրը թողանք, տարին մենակ վաթսուն, մինչև հարյուր հազար միլիոնի հենց շոֆալադ է դուս գալիս միջիցը, դաշֆի, շաքարի, ռոմի, մյուս ապրանքի հասաբը չեմ ասում: Թամբաքուն ու կարտոֆիլ՝ սկիզբը էստեղ գտան ու ուրիշ աշխարհներ տարան: Հաղարավոր եվրոպացիք՝ որ իրանց աշխարումը հաց չէին ճարում, որ ուտեն, էս տեղ էկան, հարստացան, շենացան ու էս օր է՛ն կարգադրութիւնքը, էն տերութիւնքը կան, որ Եվրոպիա էլ չկա: Բայց ա՛խ՝ էն էլ չի՛ պետք է մոռանանք, որ ո՛չինչ աշխարք էն սև օրը, էն տարաբախտութիւնն ու թշվառութիւնը չի՛ տեսել մարդի ձեռից, ինչպէս Ամերիկա եվրոպացոց ձեռիցը: Միլիոնավոր ազգեր, որ առաջ էն տեղ կենում, իրանց կյանքը հանգիստ վայելում էին, էս օր փչացել, հող են դարձել: Էնպէս եմ կարծում ուրեմն, որ էսպէս բաները՝ մարդ պարապ ժամանակին ուրախութիւնով լսի ու կարդա: Էստոր համար լավ կըլի, որ գլխիցն սկսենք: Ով քնի, գլխին ջուր ածենք:

Վեց հազար տարուց ավելի էր անց կացել, որ աշխարքս ստեղծվել, ազգեր շատացել, թագաւորութիւնք՝ որը կործանվել, ոչնչացել, որը նորեն ծաղկել, զորացել, էնքան իմաստուն, խելոք մարդ էկել, գնացել էին, բայց Ամերիկու անունը ո՛չ մեկի անկաջն էր ընկել, ո՛չ մեկի միտքը: Հին ազգերը՝ ինչպէս եգիպտացիք, փյունիկեցիք, հույնք ու հռովմայեցիք՝ շատ էլ գլխըներին զոռ տվին, շատ էլ միտք արին, որ իմանան՝ թե մեր երկրի վերջը ի՞նչ տեղ ա, ի՞նչ ձև ունի, էնքան միայն կարացին դուս բերիլ, որ մեր երկիրը մեկ մեծ տարածութիւն է, չորս կողմը ջրով պատած, որ ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ: Էստով բաւականացան մարդիք ու էլ ավելի միտք չարին, թե ուրիշ աշխարք էլ կա: Նավաշինութիւնը դեռ էնպէս չէր ծաղկել, աստղաբաշխութիւնը դեռ էնպէս չէ՛ր հայտնի, որ մարդիք էս խավար մոլորութիւնիցը դուս գալին: Բայց Ամենաբարի Արարիչը մարդիս՝ է՛ն հոգին չէր տվել, որ քնած մնա, ժամանակը դեռ չէր էկել, որ մարդ իր մտքի հրաշ-

քը ցույց տա ու իմանա, թե ո՞րքան հնար, ո՞րքան զորութիւն կա իր միջումը:

Փոքրուզալ<աց>ոց էր մնացել, որ մեկ փոքր ազգ են Եվրոպիա, որ էս մութը փարզեն պատռեն ու աշխարքին մեկ նոր լույս տան:

Հոռվմայեցոց տերութիւնը, որ 476 թվին Քրիստոսիցը եղը կործանվեց, Գերմանիոյը զանազան ազգեր դուս էկան ու Հռովմայեցոց ձեռի էլած աշխարհները բաժանեցին ու նոր նոր թագավորութիւնք հաստատեցին: Էս թագավորութիւնց մեկն էլ Գոթացոցն էր, որ առաջ Հռովմ ավերեցին, անցկացան Ֆրանցիա ու հետո էկան՝ Սպանիա ու Փորթուգալի տիրեցին ու իրանց տերութիւն շինեցին: 711 թվին սկսեցին արաբացիք զարանալ, ու Ասիո ու Աֆրիկո շատ փայլ առնելուցը եղը՝ դնացին հասան մինչև Ֆրանցիա: Բայց Մահմեդի թուրը էստեղ կոտորվեց, Կարլ Մարտեղ անուն ֆրանկաց թագավորի մեկը նրանց ջարդեց ու արաբացիք էլ եղ դառան, ու Սպանիա ու Փորթուգալ իրանց ձեռի տակին պահեցին, քաղաքներ շինեցին, ու էնպէս լուսավորութիւն քցեցին էն տեղ՝ որ եվրոպացիքը նրանցից սկսեցին քիչ քիչ ուսումն առնիլ, լուսավորվիլ: Առ հասարակ Եվրոպիո լուսավորութիւն աղոյուրը Ասիա է:

Էս ժամանակին Գոթացիք՝ էլ չկարացին դիմանալ, փախան, Սպանիո հյուսիսային սարերը մտան, որ իրանց գլուխը պահեն: Քիչ քիչ նրանք շունչ առան էստեղ, էլի սիրտ սլտի տվին ու էն մեկ բուռը սարն սար ընկած մարդիքը՝ որ իրանց աշխարքի սերը դեռ չէին մոռացել, հալածվեցին ու իրանց թշնամի արաբացոց իշխանութիւնը քիչ քիչ ոչնչացրին, նրանց հետ ածեցին ու 1035 թվին՝ երկու նոր՝ Գոթացոց թագավորութիւն հաստատեցին, մեկի անունը Արագոնիա, մյուսինը՝ Գաստիլիա: Փոքրուզալ՝ էս ժամանակին Քաստիլիո մեկ նահանգն (սանջախն) էր, որ 1100 թվին էլի քիչ քիչ զորացավ, նոր աշխարհներ առավ ու իր համար ինքնիշխան թագավորութիւն դառավ: Երբ որ սրանք մեկ ոտները հաստատեցին ու իրանց հալատի թըշնամի արաբացոցը դուս արին իրանց աշխարքիցը, էլ չդիմացան, ուղեցան որ Աֆրիկա՝ էլ նրանց հախիցը վեր գան, նրանց ոչնչացնեն: Սրանց կոխվը անդադար պատահում էր ու վերջապէս Հովհաննէս թագավորը 1411-իցը մինչև 1433 էնքան արեց, որ Միջերկրական ծովն անցկացավ ու էկավ Աֆրիկա, Գիբրալթար ասած նեղուցի էն կողմը՝ Գենուա ասած նավահանգիստը առավ ու է՛ս էլավ պատճառը, որ սկսեցին նոր նոր աշխարհներ լիս քցիլ:

Էս թագավորի երրորդ որդին՝ անունը Հենրիխ՝ հոր օրինակին հետեւելով, իր թագավորական գործը որ պրծնում էր, սկսում էր գիտութիւնց հետ պարապիլ, մանաւանդ աշխարհագրութիւն ու աստղաբաշխութիւն հետ: Էս

սերը նրա սրտումն էնպես էր վառվել, որ վերջ ամենայնի իր թախտը ընդաց ու էկելով Ալգարվ ասած գավառը, որ ծովիցը մոտ ա, ու սկսեց Լագոս քաղաքումը կենալ, որ Աֆրիկուցը մոտիկ ըլի ու վախտ վախտ կարողանա իմանալ, թե ծովի էն կողմը ինչ աղգեր են բնակում: Նրա աղնիվ միտքն էն չէր, որ իր համար խաղենա ու հարստություն ճարի, չէ: Էն ժամանակը բոլոր Եվրոպացիք միտք էին անում, որ ծովով մեկ Հանսապոլսո՞ւ բանան Զեղստան դիտու համար, աա էլ է՛ն էր մտածում, թե Աֆրիկու չորս կողմը պտտելով՝ բալքի թե էս ճամփենն գտնի, որ հարավային-արեւելյան Ասիա հասնի: Շատ մարդիք էնպես էին կարծում, թե Աֆրիկա ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ: Բայց էս կարծիք էր միայն ու կարծյաց հավատալ ու բանը մաքով չփորձիլ, կնշանակի իր ձեռով իր աչքը կանխի: Գնացող չէր էլել, էկող չէր էլել: Հին ժամանակից էպպես մեկ պառավի մասալ ա մնացել, թե Աֆրիկա պտտիլ չի՝ կարելի ու լսողն էլ տաղ էր անում, բերանը սրբում: Որն ասում էր, թե հենց մի քիչ առաջ գնա մարդ, գլխին կրակ կթափի, կերի, ոչն տառն էր՝ վիշաբ ու տասը դիւանի գազաններ՝ մարդի սաղ սաղ կուլ են տալիս, որը՝ թե դժոխքը բերանը բաց, հազար վերստ տեղից նավերը քաշում, փորն է ածում, որն էլ՝ թե ջամաղն էնպես ա բռնած, որ ղուշն իր թևովը չի կարող վրովը թռչիլ: Էսպես դեռ չգնացած, շտեսած, ամեն մեկը իր տանը նստած՝ մեկ երազ էր տեսնում: Խո՛ն առես՝ որ մարդիս չոր գողրիցը դուս չի գա, բայց վա՛յ նրան՝ որ էսպես ափուռ չփուռ խոսքերին կհավատա ու իր Աստծո տված խելքը ջուր կանի, հետը կխմի: Մեկ էսպես բան էլ՝ մեր երկրումն անց կացավ ու մինչև էս օր էլ շատ մարդ գլխապատառ, դովթաւար շանա է տալիս, թի չէ՝ կարելի, ցուրտն ու ձիւնը մարդի կուտեն: Բայց ո՛չ ցուրտը սրը ա, ո՛չ ձիւնը վիշապ՝ առաջ փորձի՛ր, խանիխարաբ, հետո նստի՛ր տանդ պարապ:

Էսպես մասալեքը լսելով, մեկն էլ ա սիրտ չէ՛ր անում, որ մեկ փորձի: Ղորդ ա, 1300 թվին կողմեա/ցույցն (կոմպաս) էլ գտել էին, որ միշտ հարավ ու հյուսիս է ցույց տալիս, ու ծովի վրա շատ հարկավոր է: Ղորդ ա, բազի վախտ Աֆրիկու ղրաղներին մի քիչ քսվել էին նավավարքը, ամա էլի սիրտ չէին արել, որ դուս դնան արծակ ծովի երեսը, ու ամեն մարդ գլուխը քորելով՝ էլի եդ տուն էր վաղել:

Նեյերիխ՝ էս վեհանձն թագավորի որդին՝ ինչ վաճառական, ինչ նավչի՝ գալիս էր, խաբար էր հարցնում, թե Աֆրիկու տրեմտյան զրաղն ինչպես էր: Էսպես խաբարները որ իմացա՞վ, մտքումը հաստատեց, որ գնալ կարելի է ու սկսեց իր խարջովը նավեր սարքիլ ու ճամփա քցիլ: Բայց առաջի նավավարները էն մասալեքը մտածելով, վախեցան, սիրտ չարին ծովի երեսը դուս գնան, ու մեկ բան շարած, էլի եդ դառան: Վերջապես երկու քաջ տղա-

մարդ խոսք տվին թագավորին, որ ընշանջ մեկ բան չգտնին, եղ չդառնան։ Սրանց մեկի անունը Գոնցալեց Գաբա էր, մյուսինը՝ Տրիստան Վալց։ Աստված տվեց՝ որ նրանց բախար էնպես բանեյ, որ քամին ու ֆրթնեն նրանց տարան ու 1418 թվին Փորտո Սանտո ասած կղզին գտան։ Հեյնրիխ մարդիք ուղարկեց, որ էն տեղ կենան, ցանք անեն, բնակություն քցին, խաղող ու զանազան ծառ տնկեն, զանազան անասուն հետները տանին, որ շուտով էնպես տաք երկրումը շատաքսան։ Մեկ հատ հղի սպիտակ նապաստակ, որ տարել էին, մեկ քանի տարումը էնպես շատացավ, որ վախեցան, թե բոլոր կղզու բույսերը կուտեն, կոշնջացնեն։

Փորտո Սանտոյիցը բազի պարզ օր տեսնում էին, որ հորիզոնումը (երկնքի զրադին) մեկ տեղ նուրբ ամպեր են կիտված, ու Գոնցալեց մըտքումը դրեց, որ էն տեղ գնա։ Էս գնալովը 1420 թվին Մադեյրա կղզին գտավ, ու միշտըմ էնպես մեկ թանձր մեշա կար, որ մարդի ոտ դեռ չէր մտել, ու հարյուր քառասուն վերստ երկենություն ուներ, երեսուն վերստ լենություն։ Մեշեն կրակ տվին ու նրա կրակը՝ էնպես են ասում՝ որ յոթը տարի քաշել ա։ Հեյնրիխ հրամայեց, որ էստեղ էլ մարդիք գնան, կենան, սերմորենք տանին ցանեն, խաղող ու շաքարի դամիշ տնկեն, որ շատ լավ բճամ էկան, չունքի գետինը մոխրի հետ խառնվել էր ու տեղն էլ էնպես լավ հավառներ։ Էս օր էլ՝ էստեղանց շաքարը շատ պատվական ա, ու Մադեյրի գինին ո՞ւմ չէ հայտնի, որ Թիֆլիզ էլ են բերում ծախում, ու տարենը երեսուն հազար բոչկա դուս ա գալիս։

Էս կղզիքը գտնելով՝ Հեյնրիխ շատ սիրտ առավ, թեև նավավարները դեռ վախում էին։ Նրանք էկան քիչ քիչ ու Կանարիո կղզիքը գտան՝ որ հին ազգերին էլ էր հայտնի ու նրանց բախտավոր կղզի էին ասում, չունքի ծովի զրադիցը հեռու չէին։ Նրանցից շատը հրաբուլի են, այսինքն էնպես սարեր ունին, որ միշտ բոց ու կրակ են վեր ածում։ Մանավանդ Տեներիֆսա, որ իր Պիկ ասած սարիցը միշտ կրակ է քցում, ու ծուխ հանում։ Էնպես բաները դճա շատ ահ քցեցին տեսնողների սիրտը ու էնպես էին կարծում՝ որ էն կրակն սկսել ա, որ մարդի էրում փոթոթում էր։ Էլի սրան մտիկ չարին ու սկսեցին դճա առաջ գնալ ծովի երեսին ու 1432 թվին Ացոռու կղզիքը գտան, որ Ամերիկու ու Փորթուգալի միջին՝ հազար չորս հարյուր վերստ Փորթուգալիցը հեռու է։ Էս կղզյաց միջին ամենևին մարդ չկար։ 1449 թվին Ֆլանդացիք էկան էս տեղ շեն քցեցին, ու էս օր էլ էնքան հաց ու գինի ունին, որ երբ որ Սպանիո կամ Փորթուգալի նավերը Ամերիկա են գնում, էս տեղ են ուտելիք, խմելիք հետները վերցնում։

Բայց էլի դեռ Կանարիո կղզյաց դենը չէին անց կացել։ Էնտեղ մեկ

սարի քիթ կար, որ արևմտյան կողմն էր ձգվել ու էնպես էին կարծում թե աշխարքի վերջն էս պետք է ըլի, ու սրա անունը Նոն սարաքիթ էին ասում, այսինքն ո՛չինչ: Ծովն էստեղ էնպես ա պատվում, ղայնամիշ ըլում, որ էն շատ քաջ նավավարն էլ կվախենար: Գիլիանեց անուն մեկ սրտոտ նավապետ՝ շատ անգամ ուղեցավ՝ որ անց կենա, չկտրաց: Բայց վերջապես էն փոքր սիրտը չուներ, որ էս դրաղիցը հեռանա, էս բաց թողեց ու արձակ ծովի մեջն ընկավ: 1433 թվին էս Նոն ասած սարաքիթն անց կացալ, անունը փոխեց՝ Բոյադոր դրեց՝ որ սպանիւրեն կնշանակի անց կացած սուրաֆիր: Հենրիխ, որ լսեց էս խաբարը, էլ խելքն իրանը չէր, էնքան ուրախ էր ու շատ մարդի աչքը մնաց սառած: Բայց գտած երկրները բոլոր չու էին ու անմարդաբնակ: Զրի շան մորթուցն ավելի ո՛չինչ չկար:

Ուր որ էս քրիստոնյա նավավարները մահմեդական էին ռաստ բերում, հենց իմանում էին՝ քրիստոնէից թշնամիք են, թալանում, սպանում, էրում ու շատին էլ եսիր էին անում: Սրանից դուս էկավ որ վերջ ժամանակի, սկսեցին եւրոպացիք աֆրիկացի Գեզեր ազգերին (այսինքն սև ազգերին) բռնիլ, ծախիլ, ինչպես անասունը, որ մարդ լսելիս, միսը հալում ա վրեն: 1442 թվին սֆթա տեսավ Լիսարոն, Փորթուղալի մայրաքաղաքը էնպես մարդիք, երեսները սև, մաղըները խուճուճ, պողոտները՝ հաստ ու դուս պրծած, որ Ոսկեգետի մոտ՝ Աֆրիկա էին եսիր արել: էս ողորմելիքը՝ երբ որ իրանց բռնեցին, ոսլու քոզ բերին, որ իրանց գլուխն աղաւթն: Հենց էս անպիտան թողը տեսան եվրոպացիք թե չէ, զօվեցին: Նրանք էլ է՛ն էին ուզում: Ամենն էլ սկսեցին նոր նոր աշխարհների ման գալ: Ոսկու հասարթը ամենի սիրտն էլ վառեց, ամենն ոտները քարծրացրին, նավ մտան, որ տոաջ գնան: Գենվա ու Վենետիկ քաղաքիցը, որ էն ժամանակ շատ զորեղ էին, էլ վաճառական շինաց, որ նավ չի սարքի, որ գնա նոր աշխարք գտնի: Ամենն էլ ուզում էին էնպես աշխար գտնիլ, որ ոսկու գետ ունենար: Բայց չունքի էսպես երկրներ չգտան, ընկան ողորմելի նեգեր ազգի վրա, ու որտեղ որ գտնում էին, հայվարի պես կամ սպանում էին, կամ առաջ անում, տանում ծախում: Մարդի սիրտ կրակ է ընկնում՝ ինչ ժամանակ լսում ա, թե էս լուսավոր եվրոպացիքը ի՞նչ են բերել էն խեղճ ազգերի գլխին, որդին հորիցը խլել, աղջիկը մորիցը, մորը՝ զավակներիցը, որ տանին իրանց փողի ծաւալը կշտացնեն: էս էլ քո լուսավոր եվրոպացին:

1450 թվին փորթուղալացիք մտան Աֆրիկա ու մինչև Սենեգալ գետը հասան: Բոլոր բնակիչքը մահմեդական էին ու կռապաշտ: Սենեգալ գետի բերնի մոտ մեկ սարաքիթ կա, անունը Կանաչ սուրաֆիր, սրա առաջին էլ տասը կղզիք կան, որ բոլորին էլ մեկ անունով՝ Կանաչ սարաքթի կղզիք են ասում: 1456 թվին հասան էստեղ: էս կղզիքը շատ սարոտ են, բայց

լավ հավա ունին ու միջընկերումը գեղեցիկ մեշեք կան, բայց չունքի ջուր քիչ ունի, կենող չկա: Էստեղանց լավ մատուածը ծովի աղն է, Ինգլիզները՝ Գվինեա ցիալիս են էս տեղանց պաշար վերցնում, հողմանդացիք և փորթուգալացիք՝ Ամերիկա ցիալիս:

1462 թվին Գվինեա գտան, որ Աֆրիկու արևմտյան կողմն ա: էս անգամ հավասարագծին, այսինքն էն տաք տեղին մոտեցե՛լ էին, որ ասում էին, թե մարդի էրում, փութոթում ա: Բայց էրիլ, մերիլ չկար ու շատ ոսկի, սաղաֆ, մեղրամոմ ու ակնեղեն կային, էնպես՝ որ մյուս տարին նավի տուտն էլ չէր պակասում: էսքան երկրները՝ Փորտո Սանտոյիցն սկսած մինչև Գվինեա՝ որ իրեք հաղար հինգ հարյուր վերստ կանի, բոլոր Հնչնրիխ թագավորի սրգուն ենք պարտական: Ասենք՝ թե ինքը չգնաց, ամա բոլոր ճանապարհը նրա խորհրդովն էլավ ու ի՞նչ ուրախութուն պեսք է նրա համար էլած ըլի, երբ որ տեսավ՝ թե իր կամքը էսպես հաջողեցավ: Նրա հով Փորթուգալ էնպես մեծացավ ու մեկ ժամանակ՝ ինչ Եվրոպիցը դուս տեղեր կային, բոլոր փութուգալացոց ձեռին էր: էս մեծերախտ թագավորը 1463 թվին մեռավ ու ամեն սզգ նրա անունը ուրախութունով ու շնորհակալութունով կհիշի:

Սա որ մեռավ, նոր աշխարհեր գտնելու սերն էլ հովացավ: Ոսկի էին ուզում, էն էլ Գվինեա կար, էլ ո՞ւմ բանն էր կտրվել, որ տաք գնա, էս միջոցումը մեկ քանի կղզի էլ պատահմամբ գտան, ինչպես Իշլանի կղզին, Սուրբ Թովմասի ու Անարոնի կղզին՝ բոլորը շոք գծի տակին ու Աֆրիկու արևմտյան կողմը, 1481 թվին Հովհան Բ-ը նստեց Փորթուգալ թագավոր, որ Հնչնրիխ թագավորի պես վառվել էր, որ էլի նոր աշխարհներ գտնի: Գվինեա շինություն բցիլ տվեց, ու էն տեղից նավեր ղրկեց, որ դհա առաջ գնան: էս նավավարքը երկու հաղար տասը վերստ հավասարագծիցը՝ էլ դենը անցկացան ու ի՞նչքան ուրախացան, որ իմացան՝ թե Աֆրիկա էնպես անտուտ չի, ու քանի կենում ա, էնքան նրա հարավային կողմը բարականում, սրանում է: էս որ լսեցին, ամեն մարդ էլ հաստատ հույս դրեց, որ թե էսպես ա Աֆրիկու հարավային ծերը կարելի ա տալ, ու ծովով Հնդկաստան գնալ: 1486-ին Բադուգուսեոս Դիաց Գերմանացին էկավ, էս հարավային ծերը հասավ, բայց չկարաց տեսիլ, չունքի ծովիցը հեռու էր: Նրա ձեռքի տակի մարդիքը էլ չուղեցան, որ տաք գնան ու զլխները փորձաքի տակ բցեն, չունքի շատ մեծ քամի ու ֆրթնա էր ծովի վրա, որ էս օր էլ ա ըլում: Զարը կտրվեցավ էլ եդ էկավ Լիսաբոն քաղաքը, ու էս ուրախութի անունը՝ Աճի զգրի սարաքիթ դրեց: Բայց Հովհան թագավորը հենց էս ուրախ խաբարն իմացավ թե չէ, մեծ ումուղով ձեն տվեց: «Զէ՛, լէ՛, բարի հուսո սա-րաքիթ պետք է ասած: էստուց դենը Հնդկաստանու ծովի ճամփեն լիս ըն-

կալքաւ, Ու շատ ճշմարիտ անուն գրեց թագաւորը, շունքի նրա հույսը էնպես լի ու լի կատարվեցաւ:

Մեկ խելիմ ժամանակ էլ անց կացաւ, Հովհան թագաւորը մեռաւ, տեղը էմանուել թագաւորը նստեց, ու սրա ժամանակին էր, որ չորս նաւ հարեցին, որ գնան Աֆրիկու չորս կողմողը պատին: Էս անգամ նաւերի յեծը Վասփո դե Դամա Գնեւագին էր: Ինքը խելոք, սիրաւ պինդ, ահա՜, ահ-երկյուղ հոգու տեր: Հարյուր մարդից ավելի շունքի վրէժ, էն էլ սիրտները թուլ, վախկոտ: Հենց իմանում էին, թե մահի առաջն են գնում, ու ուզում էին՝ որ պաս պահելով, աղոթք անելով Աստուծո բարկութունը դիմադրեն: Հուլիսի 13-ին 1497-ին նաւ մտան: Վասքո դե Գամա՝ շատ փիս վախոթ հասաւ Աֆրիկու ծերր:

Էս որ տեսաւ, մնաց ահում, դողում, շունքի ծովն էնպես կատաղել, էն ֆրթնեն էր վեր կացել, որ ամեն լողի քիչ էր մնացել, որ նաւերը կուլ տար, յա կտոր կտոր աներ: Դհա սարսափելի, դհա ստեղծ էր նրա մարդ-քերանց հուսահատութունը, որ կարծելով՝ թե նա իրանց ուզում ա սաղ, սաղ կորցնի, շատ անգամ միտք արին, որ նրան ծովը քցեն, խեղդեն: Բայց Գամայի սիրտը ապառաժ էր, հենց իմանում էր, քամի ա փչում ակառջի տակովը ու բոլոր փորձանքը ոտի տակ տալով, սկսեց ու նրանց միջին խոռվարարն ու բանասարկուն էր, բռնիլ, գնջ<լ>ով կապիլ ու ինքը նաւի գլխին նստիլ, էսպես՝ 20-ին նոյեմբերի էս վտանգավոր ծերն անց կացան: Բայց Գամա էլի սիրտ չարեց, որ արձակ ծովի մեջը գնա, Աֆրիկու արեւել-յան կողմովը քսվելով՝ գնաց, որ թե կարելի է Հնդստանից մեկ խաբար իմանա: Քանի որ էս դրադի մոտովն անց էր կենում, էնքան տեսնում էր, որ խալխը շատ հարուստ են ու Հնդստանու հետ գնալ գալ ունին: Մոզամբիկ ասած նավահանգստումը տեսաւ, որ նաւեր էլ փային կանգնած, բայց մեկումն էլ ա մեկ մեխ չկար: Տախտակները ֆոֆու ասած՝ ծառի կլեպովն էին իրար կպցրած ու տրանքները նրանով լցրած: Ելքետները (առագաստ) սլալմ ասած՝ ծառի տերեւներից էին: Բազի նաւ էնպես թղթի էլ ուներ, որ վրեն երկրները քաշած էին, ու կողմնացույց էլ ուներին: Սրանից դայրոս՝ չէ թե մենակ Հնդստանու ապրանք տեսան էստեղ. ինչպես ապրում, մարգարիտ, հիւ, դարչին, միխակ. Մահմեդականք էլ կային, որ էկել էին՝ էս ապրանքը Արաբիա տանին: Այժմ հաստատ կարծեցին, որ իրանց ուզած տեղը շուտով հասնին: Գամա հասաւ մինչև Մելիդա ասած կղզին, որ հավասարագծի մոտոն ա, նրան լաւ պատիւ տվին էս տեղ ու հետը լաւ հմուտ նավչիք էլ դրին, որ շատ անգամ էին գնացել Հնդստան: Գամա իրեք հազար հինգ հարյուր վերստ էլ՝ օվկիանոսիցը դենը անցկացաւ ու 1499 թվին, մայիսի 19-ին մտաւ Կաթակաթա քաղաքի նավահանգիստը:

էսպէս անջախ մի անջախ իրանց մուրազին հասան: Քաջ մարդքերանց սիրտը տեղն ընկաւ: էն գոված, զարմանալի Հնդստանը գտան: Բայց փորթուգալացիք շուտով տեսան, որ էսպէս երկիր չեն կարող առնիլ: Հետըները վերցրած իրեք նավերի մեկը փշացել էր ու էն տարած ուլունք մուլունքովը, թոժոժովը ու խուրդա մուրդա բաներովը, որ աչքի խաբելու զատեր էին, ոչինչ առըտուր էլ չէին կարող առնիլ: Չունքի հնդստանցիք էնպէս սուպո խալիս չէին, ինչպէս նեգերք, լավ ապրուստ, լավ նստիլ վեր կենալ ունեին, քաղաքները շեն, պայծառ, ֆաբրիկա, առըտուր, երկրագործութիւն ամեն տեղ ու նրանց թագավորը շատ հիանալի փառքի միջում: Ալժիրացի մեկ վաճառական գտան էս տեղ, շատ ուրախացան, որ եվրոպացի տեսան, որ ամենէին չէին մտածիլ: Գամա էս վաճառականի ձեռովը Կալկաթայի թագավորին, որ Գամուրին էին կանչում, մոտ գնաց ու շատ հաստատ հույս ուներ, որ սրանց ու Փորթուգալացոց մեջը մեկ կապակցութիւն կբցեն, որ էստուց դենը առըտուրը բացվի, բայց էն տեղի էլող մահմեդականքը, որ վախեցան, թե էս իրանց առըտուրին վնաս կբերի, նախանձու էս միաբանութիւնը քանդեցին ու թագավորի սիրտը ա՛հ քցեցին, թե սրանք էկել են, որ իրանց երկիրն առնեն, էնպէս, որ Գամա շատ ուրախ էր, որ գլուխը պրծացրեց ու իր նավերովն էնտեղից փախաւ: Շուտով էկաւ Մեխինդա, Աֆրիկու ծերովը տվեց ու էկաւ էլ եղ Եվրոպա: Սեպտեմբերի 14-ին 1499-ին մտաւ Տայնո գետը, որ Լիսաբոնի միջովն է անց կենում: Սրանից առաջ՝ քանի նավը գտնվել ա, մեկն էլ ա էսպէս ծանր, դժար ճամփա չի քաշել ծովով:

ԱՄԵՐԻԿԱԻ ԳՏՆՎԻԼԸ ԿՈԼՈՄԲՈՍԻ ՁԵՌՈՎԸ

Դեռ Հնդստանու՝ ծովի ճամփեն փորթոգալացիք չէին գտել, որ յոթնասուուն տարի քաշեց, որ մեկ փորձված, սրտոտ մարդի սրտումը էն միտքը ծագեցաւ, որ Հնդստան գնալու համար՝ դհա կարճ, դհա ուղիղ ճամփա պետք է ըլի ծովով: Ասենք՝ թե էս ճամփեն կարճ չէր, բայց սրա օգուտն է՛ն էլաւ, որ նոր նոր աշխարհներ լիս բցեցին:

էս անվանի, էս անմահ մարդը՝ Խրիստոֆ Կոլումբոսն էր: Նա իր ծնունդը Գենովա քաղաքումն էր առել, որ Իտալիա է, բայց Փորթուգալ՝ Պերեստերլո նավապետի աղջկա հետ պսակվել, որ էն արեւմտյան Աֆրիկու ղրաղին ծովով ման գալիս՝ շատ էր գտնվել ու շատ բաներ իմացել: Կոլումբոս երեխա ժամանակիցն սկսած՝ նավավարութեան համար հոգին տալիս էր, բայց չէր ուզում, որ հասարակ նավչի դառնա: Էստուր համար շատ աշխատում էր, ամեն երկրի անունը, որպիսութիւնը սովորի ու շատ հավեսով ընկել էր աշխարհագրութեան ու աստղաբաշխութեան ետեիցը ու

երկրաշափությունն ու պատկերահանությունն էլ էր սովորուած Տասնըշորս տարեկանն էր, ինչ ծով, ինչ նավահանգիստ ասես, որ Միջերկրական ծովի վրա կա, մտել դուս էր էկել ու ինզիրզների հետ մինչև Իսլանդ ասած՝ կըղզին էլ էր հասել, որ ձուկը որսան։ Կոլումբոս¹ սկսեց իր անոր թղթերը լավ քննությամբ կարդալ, միտք անիլ, ինչ որ նա էս ծովերի վրա գրել էր։ Հետո ինքն էլ գնաց Մադերա, Կանարիո և Աղորի կղզիքը՝ որ նոր գտել էին։ Հսպես միտք անելով, ման գալով, մտքումը ծագեցավ, թե որ մարդ Եվրոպիուցը հենց թուշ արեւմտյան կողմի վրա ծովով գնա, պետք է որ էլի Հնդստան դուս գա։ Զունքի էն ժամանակն էլ՝ քիչ թե շատ՝ իմանում էին՝ որ մեր երկիրը բոլորակ ձև ունի։ Հս բոլորակ երկրի վրա, ինչպես որ առաջվան ճանապարհորդքը գրել էին Հնդստան արեւելյան կողմն էր ու շատ մեծ աշխարհ, բայց մեկ մարդ էլ ա դեռ չէր իմացել, թե նրա արեւելյան կողմումն ի՞նչ կա։ Ո՞վ գիտի, Հսպես էր միտք անում Կոլումբոս, բալթի թե Հնդստանի արեւելյան կողմը Եվրոպիո արեւմտյան կողմիցը հետու չի, բալթի թե հենց կպած էլ են իրար։ Դիցուք՝ թե կպած էլ չըլին, ասում էր, էլի որ մարդ արեւմտյան կողմի վրա գնա Եվրոպիուցը, պետք է որ Հնդստան հասնի ծովով։ Հս միտքը դհա ավելի նրա միջումը հաստատվեց, երբ որ խաբար բերին, թե Փորթուգալցի նավչիքը ծովի երեսին, Ացորի կղզու մոտ, էնպես փետ են գտել, որ տեսնված չի, շատ ճարտար շինած է, դամիշ էին գտել։ մեկ անգամ էլ երկու մեռելի լաշ էին ջրիցը հանել, որ ամենակին ուրիշ տեսակ պատկեր, մարմին ունեին, ու արեւմտյան կողմիցն էին ջրի երեսին գալիս։ Կոլումբոս իր կարծիքը ուրիշ խելոք մարդերանց էլ հայտնեց ու նրանք էլ հավանություն տվին։

Հս պատճառով ավալի սֆթա իր քաղաքին իմաց արեց, որ իրան մեկ քանի նավ տան, որ գնա, էս նոր ճամփեն գտնի, բայց իր ազգն ու իր քաղաքացիքը վրեն ծիծաղեցին ու ասեցին՝ որ խելքը տանիլ ա տվել, Միշտ էսպես ա աշխարթի բանը, մարդ իր երկրի ու ազգի միջումը պատլով չունի։ Հս որ իմացավ, իր միտքը՝ Հովհան Բ. փորթուգալացուց թագավորին հայտնեց։ Սրանք էլ խորհուրդ արին, ու խորամանկությունով հենց որ նրա միտքն իմացան, իրենք սկսեցին թաքուն մարդ ուղարկիլ նավով, որ գնա՝ էն ճամփեն գտնի։ Սրանք էլ գնացին, ման էկան, ու եղ էկան, ասեցին՝ թե ամենակին երկրի նշան չկա։ Կոլումբոս էս ղալթությունը որ իմացավ, շատ նեղացավ, ու էնպես վիրավոր սրտով գնաց Սպանիա 1484 թվին։ Հս ժամանակին Սպանիա՝ մեկ թագավոր Արագոնիա ասած՝ նահանգումն էր նստած՝ անունը Յեռդինանդ. մեկ թագուհի՝ Կաստիլիա՝

¹ Բնագրում՝ փորթուգալ։

անունը Իզաբելլա: Կոլումբոսի ասածի վրա սկսեցին երկար միտք անել: Բայց Սպանիա էն ժամանակին ո՛չ նավեր ուներ, ո՛չ նավափառություն էին հասկանում, ո՛չ աշխարհագրություն, ու Արաբների հետ էնքան կռիվ ունեին, որ իրանց էլ էր փող հարկավոր: Հինգ տարի ողորմելի Կոլումբոսը Սպանիա էսպես քաշ էկավ, տեսավ որ ձեռք ո՛չինչ չի ընկնում, միտք արեց՝ որ գնա Անգլիա: Էսպես հուսահատած որ չեկավ մեկ օր մեկ վանք, էն վանքի վանահայրը՝ որ Կոլումբոսի շատ բարեկամն էր ու Իզաբելլա թագուհու աչքին սիրելի, նրան սիրտ տվեց՝ որ մնա ու խոստացավ՝ որ նրա բանը շինի: Իրեք տարի էլ էսպես անցկացավ ու վերջապես նրա մուրադը կատարվեցավ: Արաբներին հաղթել էին: Էլի փողի պակասություն կար, ամա Իզաբելլա իր բոլոր ունեղւնը գրավ դրեց ու Արագոնի խաղիկադարիցը՝ անունը Սանտանգելլո փող փոխ առավ: Սանտանգելլո իր բոլոր խաղիկներն, որ կաներ տասնը յոթը հազար ոսկի, տվեց թագուհուն: Ապրիլի 17-ին, 1492-ին Կոլումբոսի հետ մեկ կապակցության թուղթ շինեցին: Թե երկիր գտներ, բոլոր նավերի գլխավորը ու էն երկրների վրա՝ թագավորի փոխանորդը Կոլումբոս պետք է ըլեր: Ինչ գլխուր ըլեր, տասի մեկ փայն իրանն ըլեր: Ու էս իշխանությունն ու արդյունքը որդոց որդիս նա պետք է՝ ունենար:

Օգոստոսի 3-ին 1492-ին Կոլումբոս Սպանիոցը դուս էկավ: Հետք իրեք փոքր նավ ուներ ու իննսուն մարդ: Քանի դեռ ծանոթ տեղ էին, սիրտըները, քեֆըները տեղն էր: Հենց մի քիչ հեռացան ցամաքիցը, մեկ թի կոտրվեց. էս որ տեսան նրա մարդիքը, սիրտըները ահ ընկավ, ասեցին՝ որ էս լավ նշան չի: Բայց ինչ ժամանակ սեպտեմբերի 6-ին Կանարիո կղզյացիցը հեռացան, ու արևմտյան վրա՝ էն ահագին ծովի երեսն ընկան: Հենց բոլոր ցամաքը կորավ ու առաջներին էն անհուն ծովը, վերևը՝ էն բաց երկինքը տեսան: Հենց մեկ քանի օր, մեկ սաղ շաբաթ՝ ծովի երեսին գնում ու ցամաք չէին տեսնում, թեև քամին հաջողակ էր, էն քա՛ջ մարդի սիրտն էլ՝ փորն ընկավ, մահն աչքի առաջն էկավ, խեղճները գլխըներիցը թռավ, դժոխքը աչքըների առաջին բաց էլավ: Ամենն էլ էսպես էին կարծում, որ իրանց մահն ա, ու իրանց գլխավորին հարբա էին գալիս, հաթաթա տալիս, թե եղ չդառնա, ծովը քցեն նրան: Կոլումբոսի սիրտը ասլանի սիրտ էր: Ո՛չ ծովը, ո՛չ ահը, ո՛չ մահը, ո՛չ էլ իր մարդերանց էնպես կատաղությունը նրան բնավ չի՛ վախացրին: Դիմը, անսաս իր բանն էր մտածում: Ուրախ պատկերով, անուշ խոսքերով սկսեց որին մեծություն խոստանալ, որին նշան, որի քաջությունը գտվեց, որի բարի սիրտը ու ասեց՝ որ ամեն դժվարությունը անց է կացել, շուտով իրանց մուրադին կհասնին, էն ժամանակը կիմանան, թե իրանց անունը ո՛ւր կհասնի, ի՞նչ պատիվ

ստանան: էսպիսով քիչ քիչ սիրտընենրն առավ, բայց մեկ բան նրանցից յաջցրից, որ չվախենան: Նրանց չասեց՝ թե հինդ հազար, իրեք հարյուր վերստ իրանց աշխարհիցը հեռացիլ էին:

Վերջապես նրանք էլ՝ տեսան՝ որ բոլորը փուշ խոսքեր են, ուզեցան որ նրան սպանեն, բայց էլի միտք արին, որ իրանց եղ տանող չի ըլիլ: Եւ որ միտք արին, լավ օտաւ դինջացան, բայց ի՛նչպես համբերի մարդ, որ անդունդը առաջին բաց տեսնի, Շատ որ նեղացրին Կոլումբոսին, իրեք ր էլ՝ ժամանակ ուզեց, թե էլ ցամաք շտեսնին, ասեց, անպատճառ եւ պետք է դառնար: Էստուր հավանեցին ու դինջացան: Մյուս օրը երկաթը որ ծովը քցեցին, գետնին հասավ: Փոքր էլ որ գնացին, առաջները դամիշ կավ ու մեկ ծառի ճուխկ, որ վրեն կարմիր պտուղ ուներ: Նավի դիրագի վրա ցամաքի դշեր տեսան նստած: Ծովի դշերը շատ հեռու կարող են թռչիլ: Սրանցից Կոլումբոս շատ էր տեսել ու խաբվել: Արեգակը մեր շտավ, խավարը ծովի երեսը բռնեց, բայց էլի ո՛չինչ չկար: Իրեք ամիս էր, ծովի երեսին պտտում էին, վերջը ի՛նչ կըլեր, ո՛չ ոք չգիտեր: Էս գիշերը էլ՝ Կոլումբոս հրամայեց՝ որ ելքյունները հավաքեն փաթաթեն, որ գիշերը արարի, յա ապառաժի չդիպչին: Էլի որ մարդիքը սկսեցին հուսահատիլ, Կոլումբոս՝ նրանց մի քիչ սիրտ տալու խաթեր՝ ասեց որ ով որ սֆթա ցամաք տեսնի, տասը հազար ռուբլի պանսիոն ու մեկ մախմուի քուրք պարգև տանա: Էսպես մթնագիշերը չորս դեհըները կոխած, մահըները առաջնե-ին, գնում էին, որ Կոլումբոս ավալի սֆթա ձեն տվեց: Կրա՛կ, ցամա՛հ— Ինչպես մեկ ձեն երկնքիցը գա, էնպես ազդեց էս ձենն ամենին: Բոլորն էլ վեր թռան ու միևնույն խոսքն ասեցին: Էլ ո՛ւմ լեզուն կզորի՝ նրանց հալը պատմի: Դժոխքիցը որ մարդ արքայության ձենը լսի, բաս չի՞ ուրախա-լաւ: Աչք էր, որ լալիս էր ուրախությունիցը: Ես նրա ճտովն էր ընկնում, Ես սրա դռին կպչում ու Կոլումբոսի ոտները հո՛ մասունքի պես համբու-ում, թողություն էին խնդում: Խելիմ վախտ էսպես որ իրանց սրտին հե-ռեցին, սկսեցին մեկ երգ ասիլ ձենով: Կիսը բացվեց թե չէ, հոկտեմբերի 2-ին էր, տեսան առաջներին մեկ կանաչ կղզի բաց էլած: Էլ ո՛վ չէր իր վիրտը էն սհաթին Աստծուն տալ: Էլ ո՛ւմ աչքին չէր էն կղզին դրախտի աման երեկ: Բոլորն էլ էն բոպին հրեշտակի պես ուզում էին իրար հոգի տան: Ախ, փորձանքումն ա մարդ իմանում բախտի, իր ընկերի դադրը: Էն օրն ա, որ էսպես մեզ մեկզմեկի աչքից քցում, մեկզմեկից հեռացնում, սիրտըներս հովացնում է:

Էն ի՛նչ առավոտ էր, որ նրանց համար բաց էլավ, էն ի՛նչ լիս, որ նրանց աչքը տեսավ: Հենց արեգակը թնը բաց արեց, նրանք էլ իրանց լիքյանն ու սիրտը բաց արին ու սազ ածելով, խաղ ասելով, մտան ցամա-

քը, ընկան գետնի վրա ու երեսները հողումը կորցրին, էնքան համբուրեցին, արտասունքները գետի պես առու էր էլել, գնում: Ո՞վ էս սհաթին Կոլումբոսի սրտումն ըլեր, կիմանար, թե աշխարքի բոլոր թագավորությունը նա էս օրվան բախտի հետ չէր փոխիլ, Ո՞վ համբերությունով, խելքով էնպես փառքին հասնի, ու իր գինը չիմանա: Երկար ժամանակ, որ կղզու, ծովին մտիկ արին ու սիրտըները մի քիչ դինջացավ, Կոլումբոս սկսեց էն կղզին Սպանիո թագավորի անունովը վերցնիլ: Կապալաշտներին չի սազ գալ, ասում էին, որ երկիր ունենան իրանց ձեռին: Քրիստոնեայք միայն իրավունք ունին: Սրանք որ էկան, էն տեղի բնակիչքն էլ ճշդալով, գոռալով, հավաքվեցին նրանց գլխին, ու էնպես բռի, սպառ էին, որ հենց իմանում էին, թե Սպանիացիք մարդ չեն: Մոտանում, ձեռն էին տալիս ու էլ եղ փախչում, հեռու տեղ կանգնում մտիկ տալիս: Բոլորն էլ, մարդ կնիկ, մեծ ու պստիկ՝ չիփ չիփլախ էին, լաշըները կարմիր պղնձի գույն ուներ, ու խոսելիս էլ՝ էնպես կապ ու կտուր էին բառը բերններիցը հանում, որ ամենակն խոսքի նման չէր: Հավեն էնպես լավ էր, գետինն էնպես պտղաբեր, որ ինչ ուզում էին, կար: Կերածները բոլոր պտուղ էր, մեկ բանի էլ ա ձեռը չէին տալիս, չէին աշխատում, վար ու ցանք չէին գիտում, տավար պահիլ, ձուկը բռնիլ, դուշ, անասուն որսալ՝ բնավ աղաթ չէր: Էնպես մեծ, զորեղ գազաններ էլ՝ չկային էն տեղ, որ մարդ կարողանար որսի համար բանացնիլ: Էս պատճառով մեկն էլ ա՝ իր աթիլ մեկ բան չուներ, ում ձեռն ինչ ընկնում էր, էն էր ուտում, երբ սովում էր: Ինչ տեղ հասնում էր, էն տեղ էր քնում, ծառի տակին, ջրի շրջին: Սիրտըները ուրախ, իրանք ժիր, ղվրախ, ջանըները սաղ:

Կոլումբոս նրանց էն կոշտ լեզվի գյորա էս կղզու անունը Գվանահանի գրեց, էս օր էլ՝ էս անունն ունի: Կոլումբոս տեսավ, որ էս տեղ Հնդստանու ակն ու մարգարիտ, խա զինա չկար: Էս պատճառով էլ եղ ծով մտավ ու հարավային կողմի վրա գնաց: Չունքի որ էս կղզացիքը տեսան, որ Սպանիացիք ոսկու են ման գալիս ու իրանց անկաջի ու քթի վրա ինչ որ կար, ուզում էին, որ զոռով պոկեն, նրանց ցույց տվին, որ էն տեղ գնան, ինչ տեղ էս ոսկին կար: Սրանք էլ գնալով, գնալով Կուբա կղզին հասան, որ Կոլումբոս հենց իմացավ թե էն ա Հնդստանի աշխարհն է: Մեկ ղրաղից մյուս ղրաղն ընկավ, պտիտ էկավ ու ամեն տեղ տեսավ, որ շատ պտղալից հող ունի, ամա էլի վար ու ցանքի նշան չկար: Վայրենի ազգերը նախի պես թուփ էլած՝ էս կողմից էն կողմն էին վալում, խաղում, խնդում, ձեն տալիս, ծղոտում, ոտըներիցը մինչև գրվըները չիփ չիփլախ: Ինչ ժամանակ սրանց էլ ոսկի դեմ արին, ձեռով իմաց արին, որ արևելյան կողմը գնան, Բազի տեղից էլ քարն էնպես էին քցում, ինչպես կարկուտ: Կոլում-

ոսս սրանց էլ թողեց ու էն կողմի վրա գնաց: Հիսսպանիոյա ասած կղզին էլ՝ էս անգամ գտաւ որ հիմիկ անունը Սաեկտ Դոմինգո են դրել, էս տեղ էլ՝ էլի էնպես՝ երկիրը պտղատու, հողը, ջուրը լավ, բայց մարդիքը տկուր ու վայրենի, անշոր, անբան: Բայց սրանք իրանց միջումը ցեղ ցեղ էին բաժանւած, ամեն ցեղն իր գլխավորն ունեւ, որ Քացիք էին կանչում: Էս գլխավորների մեկը հրամայեց՝ որ իրան մեկ տախտակի վրա վրա դրած՝ Կոլումբոսի մոտ տանին՝ էլի էնպէս տկուր, ոտ ու գլուխը բաց: Ձեռով, բանով իմաց արեց, որ բազի վախտ էն մոտիկ տեղերիցը թշնամի վայրենիքը ծառի քոբում նստած՝ գալիս են իրանց վրա են տալիս ու իր մարդքերանցը տանում, որ ուտեն: Կոլումբոս էլ նշանով իմաց արեց, որ նա ուզում ա մեկ բերդ շինի էն տեղ, ու իրանցից մեկ մարդ թողա, որ նրանց պահեն: Վայրենիքը էս որ իմացան, գոռացին, ձեն տվին ուրախությունիցը ու փետ, քար, իսկույն ամեն տեղից սկսեցին հավաքիլ: Ինչ որ վրենբրը ոսկի ունենին, ուրախ, ուրախ եղ էին անում, նրանց տալիս, տեղը ուլունք, բոժոժ, ասեղ, տիկքն ու էս տեսակ բաներ առնում: Երբ հարցրին՝ թե ոսկին ի՞նչ տեղից են ստանում, հարավային կողմը ցույց տվին: Էս բանելու ժամանակին՝ մեկ Սպանիացի հանաքը վեր մեկ թվանք քցեց: Մեկ ըռպի միջում բոլորն էլ գյում էլան: Նի էլան պախրի պես սարերի գլուխն ու էն տեղից ծղուորդ էին անում: Վերջը էլի քիչ քիչ մոտ էկան, տեսան՝ որ էն թվանքը մարդակեր չի:

Կոլումբոս տեսաւ՝ որ էլ առաջ չի կարող գնալ, շունքի մեկ նավը ջարդվել, մյուսն էլ՝ իր մարդերանց մեկը՝ Պինցոն անուն՝ առել, թաքուն փախել էր, որ գնա ոսկու աշխարը գտնի: Նրան մեկ նավ էր մնացել, էն էլ ամենիցը փոքրը: Էս նավովը ուզեցաւ՝ որ եղ դառնա Սպանիա, որ խաբար անի: Էն նոր շինած բերդումը երեսուն ութ մարդ թողեց. ինչպես որ կարգն էր, խրատ տվեց նրանց որ էն վայրենի խալխի հետ լավ, սիրով կառավարվին ու հունվարի 4-ին 1493-ին ընկաւ ճամփա՝ որ գա Եվրոպա:

Վրա իրեք օրը՝ էս տեղից որ դուրս էկաւ, էն իր անհավատարիմ Պինցոն անուն մարդին ռաստ եկաւ, որ ո՛չինչ չէր գտել ու հիմիկ էլ ուզում էր, որ գնա Եվրոպա ու ավալի սֆթա ինքը տանի՝ նոր գտած աշխարհների խաբարը: Կոլումբոսին որ տեսաւ, թողություն խնդրեց ու սա էլ՝ մեծահոգությամբ ներեց նրան: Հենց էս ահագին օվկիանոսի մեջ տեղը՝ էնպես մեկ քամի, էնպես մեկ ֆրթնա վեր կացաւ, էն ալեկոծությունն էր, որ Եստոված ո՛չ նշանց տա: Մահը հազար անգամ էկաւ աչքըների առաջը, ու էլ եղ հեռացաւ: Ամեն ըռպի սպասում՝ էին, թե որտեղ որ ա, իրանց մաշված նավերը խոր կերթան, տակով կըլին: Կոլումբոս՝ որ էս ռարսափելի

միջոցին էլ՝ իր միտքը չի՝ կորցրեց, սկսեց իր գտած երկրների պատմութիւնը մագաղաթի վրա կարճ գրել, մեկ բնի մեջ դրեց, չորս կողմը դայիմ գմռեց, շինեց, որ շուր չի մտնի ու ծովը քցեց, որ թե ինքը խեղդվի էլ, բալքի թե էս թուղթը ծովը տանի, դրադ քցի ու կարողանան մարդիք իմանալ՝ թե ի՞նչ աշխարհներ կան, Բայց Աստծո աշքը նրա վրա քաղցր էր, երկինքը քիչ քիչ պարզեց ու հունվար 15-ին հասան Ացոր ասած՝ կղզյաց մոտը։ Վեց շաբաթ էստեղ կացան, որ իրանց խարաբ էլած նավերը շինել տան։ Էս տեղից էլ որ դուրս էկավ, էլի մեկ ֆրթնա վեր կացավ ու նրան տարավ Տագո ասած գետի բերանը քշեց։ 14-ին մարտի հասան Լիսաբոն քաղաքը, որ իրանք ամենեկին չէին ուզում։ Հովհան Բ. Թագավորն փորթուգալացոց հրամայեց, որ Կոլումբոսին իր մոտ կանչեն, հետը խոսաց, ու շատ ցավեցավ՝ որ էնպէս սրտապինդ նավապետի խոսքին՝ տասը տարուց առաջ անկաջ չարեց։

Հանդես է՛ն օրն էր, որ Կոլումբոս Սպանիո Պալսո ասած ափն էկավ, որ մարտի 15-ին էր։ Աշխարհ ամենայն դուս թափեց ծովի ափը։ Հազար հազար բերան նրա անունը տալիս, գովում, երգում, ցնծում էին։ Զանգակները սկսեցին քաշիլ, թոփ, թվանք բցիլ, ու հենց բռնիր՝ քիչ էր մնացել՝ նրան ոտի տակ տային, երբ նալիցը դուրս էկավ ու մեկ մոտիկ վանք կար, էնտեղ մտավ, որ Աստծուն փառաբանություն անի։ Թագավորը էն ժամանակը Բարցելոնա գավառումն էր, որ Սպանիո արեւելյան կողմն ա։ Էս պատճառով Կոլումբոս Սպանիո միջովը սկսեց է անցկենար, որտեղ ասես՝ կամար էին շինել, գավիթ կանգնացրել, զորք, մեծ, փոքր, ամեն քաղաքից էլ առաջ էին դուս գալիս, ու երգելով, հանդիսով, զանգակ ածելով էին ներս տանում։ Թագավորն ու Թագուհին հո՛ էլ չէին իմանում, թե ի՞նչ պատիվ, ի՞նչ պսակ, ի՞նչ մեծություն տան նրան։ Մաղ Սպանիա իրարոցով դիպավ, որ նոր գտած աշխարհների խաբարն իմացան։ Թագուհին՝ որ նրան ներս բերին, իր բոլոր Թագավորական զարդը հաքին, թախտի վրա նստած՝ էնպէս նրան ընկալավ։ Մոտին մեկ աթոռ կար դրած, որ նրան նստացրին ու քանի նա իր պատմությունն անում էր, էնքան թագուհու ու իր մեծամեծաց խելքը հետը գնում էր։ Սրանից դենը Կոլումբոս էլ Թագուհուցը չհեռացավ, միշտ հետն էր ման գալիս։

Փոքր միջոցում հազար հինգ հարյուր մարդ հավաքվեցան, որ Կոլումբոսի հետ գնան նոր աշխարհները։ Կարծում էին՝ թե էս անգամ ոսկու աշխարհ պետք է գնան։ Ա՛խ՝ ոսկին ո՞ւմ գլուխը չի՛ ծռել։ Թագավորը տասնյոթը նավ պատրաստիլ տվեց, փեշաքարներ, մադանչիք հազիր արեց, Կոլումբոս էլ սկսմորենք, բույսք, անասունք ժողովեց, որ հետը տանի, ու հուլս ունեւր, որ էն պտղատու երկրներում շատ լավ բճամ կգան, էս մի-

շոցումը փափին էլ չմոռացան, էնպես քոռը քոռ հավատում էին էն ժամանակը, թե աշխարքիս երեսին Աստուծո տեղապահը եւ է, խնդրեցին նրանից, որ ինչ երկիր, որ գտել են ու պետք է նոր էլ գտնին, իրանց բաշխի՝ ինչպես Աստուծո փոխանորդ։ Փորթուզալցիք էլ էին էսպէս արել, երբ սկսեցին երկրներ լիս քցիլ։ Փորթուզալցիք որ իմացան էս բանը, սկսեցին փափի մօտ Սպանիո հակառակը խոսիլ, ու փափն էլ բանն էսպես վճեց, որ ինչ որ Ացորի կղզյացը դենը արեւմտյան կողմը՝ հազար ութ հարյուր քառասուն վերստ հեռու՝ երկիր գտնեն, փորթուզալացոցն ըլի, նրանից դենը՝ սպանիացոց, էս պատճառով մնաց Բրազիլիա ասած հազգին տերությունը, որ Հարավային Ամերիկա է Փորթուզալցոց ձեռին։

Սեպտեմբերի 23-ին 1493-ին Կոլումբոս էլ եղ ճամփա ընկավ ու էս անգամ մի քիչ հարավային կողմի վրա գնաց։ Նոյեմբերի 2-ին մեկ քանի նոր կղզի էլ հիմիկ գտավ։ Ինչպես Քաւայբա կղզիքը, Դոմինիգ, Գվադալուփ, Փուերտիկո ու էլ ուրիշները։ Բոլորի բնակիչքն էլ՝ շատ զաւանաբարո ազգեր էին, իրանց թշնամուն սպանում, միսն ուտում էին։ Շատ անգամ ուզեցան՝ որ քարով, փետով նրանց նավը ջարդեն, իրանց բռնեն, միսընկրն ուտեն, բայց թոփի ու թվանքի գլուլեն չթողաց։ Կոլումբոսի մտքիցը՝ էն իր Հիսպանիոյա թողած մարդիքը չէին գնացել, շուտով նավը քշեց էն տեղ, որ մեկ խաբար իմանա։ Նոյեմբերի 22-ին էկավ, տեղ հասավ։ Բայց խելքը զլխիցը թռավ, ինչ ժամանակ տեսավ՝ որ ո՛չ մարդ կա, ո՛չ բերդ։ Սպանիացիք ուզեցել էին, որ զոռով նրանցից ոսկի ստանան, սրանք էլ՝ ճարըները կտրվել էր, վրա էին թափել, նրանց սպանել, բերդը քանդել, իրանք էլ կղզու մեջի կողմը փախել։ Կոլումբոս էլի նորեն մեկ հարմար տեղ ջոկեց, բերդ շինիլ տվեց, մարդ դրեց մեջը, ու էս տեղի անունը Իզաբելլա դրեց իր թագուհու պատվի խաթբու։ Էս որ տեսան հետի էկած սպանիացիքը, խիստ շատ նեղացան։ Նրանք էնպես էին կարծել, թե ոսկին հողի պես ցրված ա էստեղ, ի՞նչ միտք կանեին, թե պետք է տուն շինեն, վար ու ցանք անեն, ու ջանըներին ջաֆա տան։ Մեկ փոքր ոսկու թոզ Սպանիոյա գտան, ամա ի՞նչ պետք է ըլեր։ Ֆերդինանդ թագավորի աչքն էլ ճամփին էր, որ էս անգամ ոսկին նավերով պետք է գար, բայց դու ո՛չ մեռնիս, էս պատճառով ողորմելի Կոլումբոս էլ ճարը կտրվեց, սկսեց էն վայրենի ազգերին զոռ անիլ, որ ոսկի հավաքեն իրանց միջումն ու խալը տան։ Նրանք չէին ուզում տալ, բայց մեկ քանի թոփի գլուլի ձեն որ լիմացան, լեղիքը պատռեց։ Էս հերիք չէր, կատաղած մեծ մեծ շները որ բաց չթողին ու նրանց վրա քիս տվին, իրանք տկլոր, ձեռըներին ո՛չինչ չունեին, էնպես էին կտրատում, ինչպես գելը գառին։ Էստով վախեցան ու սկսեցին գլխըները քարեքար տալ, որ ուզածները ձեռք բերեն։ Ա՛խ, ո՞վ

էսպէս բանն իմանա ու էնպէս անողորմ, ազահ մարդքերանց զլխին նզովք չկարդաւ, Բայց նրանց ի՛նչ, Ոչ միսն էր իրանցը, ոչ արինը, ու էն խեղճ, դինչ խալիւր, որ մինչն էս օր թագաւորի պէս էին ապրել, սկսեցին արին թափիլ ու իրանց սև օրը լալ:

Կոլումբոս սրանց թողեց ու էն կողմը գնաց, որ ցույց էին տալիս, թե ոսկի կա, յայտնքն հարաւ, ու Յամայկա կղզին գտաւ, էս ճանապարհին հիվանդացաւ, վրի մարդիքը ուտելիք չունեին, էս պատճառով՝ որ էլի Հիսպանիոյա եղ էկաւ, տեսաւ՝ որ աշխարքն իրարոցով ա դիպել, նրա մարդիքն սկսել էին առաջվան պէս խեղճ խալխին արշարիլ, սրանք էլ նրանց էին միս ու արին արել, ու շատն էլ խոռոված, նեղացած, էլ եղ Սպանիա էր դնացել, Շատ վախտ չքաշեց, Սպանիոցը մեկ մեծավոր էկաւ ու ինչ գանգատ որ Կոլումբոսի վրա արին, գրեց ու թագաւորի դուռը ուղարկեց, Կոլումբոս անմեղ էր, կարող էն մեծավորին սպանիլ էլ տալ, բայց էլի նրա մեծահոգութունը լթողաց, էն հուսովը, որ ճշմարտությունը չի՛ կորչիլ, Կոլումբոս էս բանիս վրա՝ իշխանությունը տվեց իր Բարդուղիմեոս ախպորը ու ինքը թայթի գնաց էլ եղ Սպանիա:

Սպանիա որ իմացան նրա գալու պատճառը, շատ նեղացան, Թագաւոր ու թագուհին էլ շատ ամաչեցին, որ նրա արած լավությունը էսպէս ոտի տակ էին տվել, բայց ինքն էլ տեսաւ, որ չար լեղուն իր յաղուն էնպէս էր թափել, որ շուտով չէր կարելի նրանց սիրտը սաղացնիլ, Երկու տարի էսպէս նրան էստեղ քաշ տվին, բոնն էս օր էգուց քցելով, ու վերջ ամենայնի երկու անսխտան նաւ ու մեկ քանի շար ավագակ, թոգից փախած մարդիք էլ՝ հետը դրին, որ գնա, էլի նոր աշխար գտնի:

Էս անգամ 1496-ին սկսեց էլի ավելի հարաւ կողմի վրա գնալ, Շատ կարելի էր որ Բրազիլիա գտներ, բայց քամին էնպէս հանդարտ էր ու շոքը էնպէս սաստիկ, որ բոլոր գինու, ջրի բռնկեքը տրաքեցին, ուտելիքները ոչնչացաւ ու նա էլ ճարը կտրվեց, արեւտի վրա գնաց, ու էկաւ Տրինիդադ ասած կղզին հասաւ, ուր որ Յրինսֆոն ասած գետը ծովն ա մտնում, նաւը, որ էս գետի սուաջը չեկաւ, էնպէս վեր կալաւ, շարտեց, որ կտոր կտոր կըլեր, եթե քարտիի էր դիպել, էս գետի ջրի շատությունը որ տեսաւ Կոլումբոս, ասեց՝ որ էսպէս մեծ գետ փոքր կղզում չի՛ ըլիլ ու սկսեց ծովի զրաղովը պատիլ, էստով իմացաւ, որ ցամաք երկիրը գտել ա: Բայց չունքի կարծեց՝ որ էս իր ուզած Հնդկտանը չի ըլիլ, հենց իմացաւ՝ թե բալքի մեկ անց կենալու տեղ գտնի, էլի հիվանդությունը քանն առաւ, մարդիքը սկըսեցին տրտնջալ, նա էլ՝ որ չարեն կտրվեց, էլ եղ Հիսպանիոյա գնաց, Հենց որ հասաւ, էլ ուրախության պատճառ չէր մնացել էնտեղ, Ախպերը քաշվել էր Ս. Դոմինիգո, որ մեկ նոր քաղաք շինի, Մեկ Սպանիացի էլ մյուս-

ների սիրտը խռովութիւն էր քցել, որ երկու Կոլումբոսիցն էլ ձեռք վերցնեն: «էս Գինվաքիբը (այսինքն Կոլումբոսը) էն են ուզում,— ասում էին,— որ վայրենի ազգին խնայեն, մեզ սպանիացոցս եսիր շինեն, էստոր համար չեն թողում, որ սրանց ձեռը տանք»: Իրեք նալ, պաշարով լիքը՝ պահեցին իրանց մօտ ու Կոլումբոսի ախպերը կղզու մյուս կողմումը սովու մեռնում էր:

էսպես գտալ Կոլումբոս բանի գորութիւնը: Շատ նեղութիւն քաշեց, մինչև նրանց դինջացրեց: Իրան էլ՝ էին ուզում դավաճանութիւնով սպանեն, ինչ որ անց էր կացել, մի առ մի թագավորին գրեց: Թշնամիքն էլ գրեցին: Աշխարթի բանն էսպես ա, որ լալ մարդին՝ քիչ լալ ուզող կըլի: Գազավորի սիրտը մեկ անգամ ծովել էր: Կոլումբոսին էլ չէր հավատում: Ինչ որ ասացին լսեց: Մեկ սպանիացի աղնվական՝ անունը Ֆրանց դե Բովադիլլա ուղարկեցին, որ քննութիւն անի: Թե որ տեսնի՝ թե Կոլումբոսը հանցավոր է, իշխանութիւնից հանի, ինքը տեղը նստի:

Հենց Բովադիլլա Հիսպանիոյա հասալ թե չէ, առանց քննութեան Կոլումբոսի տունն ու մուլըը խլեց, հրամայեց ամեն մարդի, որ իրան կուսակալ ճանաչեն, Կոլումբոսին մեկ թուղթ ուղարկեց, որ իշխանութիւնից ընկած է: էս թուղթը ինքն էր առաջուց շինել: էս որ պրծալ, հետո դատաստան նստեց, ում ասես, մօտը բերիլ տվեց, որ նրա վրա գանգատ անեն, բայց Կոլումբոս՝ ինչպես ամեն ժամանակ, էն դժար փորձանքների միջին էլ, իր հանգարտութիւնը չէր կորցնում ու իր մարդքերանցը էստով էր ազատում մահի ձեռիցը, էսպես էլ հիմիկ մեկ խոսք, մեկ ծանր ջուղար էլ ա նրա բերնիցը դուս շեկալ ու խնդրեց համեստութեամբ՝ որ իրան էլ խոսացնեն, Բայց Բովադիլլա առանց մեկ խոսք հարցնելու, առանց նրա երեսը տեսնելու, հրամայեց՝ որ նրան էլ, նրա երկու ախպորն էլ բխովը դնեն ու ամեն մեկը ջոկ ջոկ նավերով Եվրոպա տանին: է՛ս էր նրա վերջի պարզը, է՛ս էր էն երեսելի մարդի արած գործքի վարձը: Աշխարհն էսպես ա լավութիւնն իմանում: Իմացողն՝ էլ ի՞նչ սրտով լավութիւն անի էս երկրի երեսին: Բայց չէ՛. լավութիւնը մարդին, աշխարհին չենք անում: Մե՛զ ենք անում, մեր սիրտը պետք է ուրախանա, աշխարհն իմանա, լիմանա, մեծահոգի անձը էդ լի՛ պետք է հարցնի:

Ով որ արդար սպանիացի էր, սիրտը չէր տանում, որ նրան էս հալին տեսնի ու իր միջումը շատ նեղանում էր: Հենց նավերը մի քիչ երկրիցը հեռացան, սկսեց նավապետը Կոլումբոսին՝ շատ խոնարհութիւնով մօտենալ, ու ուզում էր, որ բխովը ոտներիցը վերցնի: Կոլումբոս չթողեց ու ասեց, թող մնա, որ բոլոր Սպանիա տեսնի, թե իրանց թագավորը՝ նոր աշխարհ գտնողին ի՞նչ վարձ ա տվել: էսպես էլ էլալ: Սաղ Սպանիա իրաւոցով

դիպալ, որ լսեց նրա էսպես գալը: Թագավորն ու Թագուհին ամոթու իսկույն բխտվը հանել տվին ու փող ուղարկեցին՝ որ էլի իր պատվովը զարդարվի, ու իրանց մոտ գնաւ: Կոլումբոս, որ էկավ, ամնի աչքի լսին ցավ էր տալիս՝ նրան տեսնելիս: Լուռ, ամա սիրտը արինը կոխած, էնպես մոտեցավ, ու ընկավ Թագավորի թախտի տակը: Երկար ժամանակ ո՛չ գլուխն էր բարձրացնում, ո՛չ ձեռքն հանում: Թագուհին էլ, մինչև՝ չկարաց արտասունքը բռնի: Գեջդանգեջ Թագուհին որ գլուխը վեր քաշեց, Կոլումբոս իր էն բնական հանդարտ սրտովը՝ սկսեց էնպես խոսքեր ասիլ: Էնպես իր անմեղութունը ցույց տալ, որ լսողի գլխին կրակ էր վառվում: Թագավորն էլ, Թագուհին էլ իմացան, որ խաբվել են, թողություն խնդրեցին, էն անիրավ Բովագիլին իշխանությունից քցեցին, նորեն էլ պատիվ տվին Կոլումբոսին, բայց էն առաջվան կապակցությունը, որ նրա հետ արել էին, մեկն էլ ա միտքը չէր բերում ու նրան Սպանիա թողին ու 1500 Թվին մեկ ուրիշ կուսակալ ուղարկեցին նոր գտած աշխարհը՝ անունը Օվանդո: Սիրտը նեղացած՝ Կոլումբոս Թագավորի դռնիցը հեռացավ ու իր բխտվը, ուր որ գնում էր հետն էր տանում ու էնպես կարգադրեց, որ մեռնելիս՝ հետը գերեզմանը դնեն:

Էրկու տարի քիմի էսպես պարապ ման էկավ: Սրանից հետո էլի էն հին հավեսը Կոլումբոսի սրտումը զարթեցավ, որ էն նոր գտած աշխարհի միջով մեկ ճամփա գտնի շնդստան գնալու համար: Կրկին էկավ Թագավորի դուռը: Ֆերդինանդի աչքը չէր վերցնում, որ փորթուգալացիք էն ժամանակին շնդստան էնքան նոր նոր աշխարհներ էին գտնում, անուն ճարում, չորս միջակ նավ տվեց նրան, ու մայիսի 9-ին 1502-ին Կոլումբոս՝ էլ եդ ծովը մտավ: Նավերի մեկը հենց առաջին շաբթին խախտվեցավ, էս պատճառով էլի Հիսպանիոյա գնաց, որ ամենեկին չէր ուզում: Բայց չկամ կուսակալն Օվանդո չթողեց, որ ցամաքը դուս գաւ: Կոլումբոսի ճարը որ կտրվեց, ընկավ ծովի երեսը, որ էն առաջին տեսած ցամաք աշխարհը գտնի: Գրացիաս Օ Դիոս ասած սարաքթի կողմովը տվեց ու արեւմտյան կողմի վրա ճամփեն բռնեց, բայց ո՛չինչ չգտավ: Միտքն էն էր, որ էս սիրուն երկրումը շենություն քցի, բայց նրա աչքածակ սպանիացիքը, որ հենց փողի, ոսկու էին ման գալիս, անկաջ շարին: Ճարակտուր էս կողմն էլ շուտով թողեց, ու հազար փորձանքով էկավ հունիսի 14-ին 1503-ին Յամայկա կղզին հասավ: Նավերի մեկը իսպառ ոչնչացել էր, մյուսներն էլ էնպես էին ձեռից ընկել, որ էլ շինելու հույս չկար: Եթե Աստված մեկ օտար նավ չէր ուղարկել էս կողմերը, պետք է որ էն անվանի, էն բաղմերախտ աշխարհի գտնողը՝ էս տեղ՝ էնպես գազան ազգերի միջումը իր մահը գտնելու

էստոր մեկ ճար անելու խաթեր, նրա մարդքերանցից երկուսը, մեկն սպանիացի, անունը Մենդեց, մյուսն իտալացի՝ անունը Ֆրիեսխի, երկուսն <էլ> քաջ պատվական մարդիք, մտքընհրումը դրին, որ իրանց գլուխը մահու տան Կոլումբոսի խաթեր: Մեկ փուշ ծառի քոքի միջում ընկան էն անհուն ծովի երեսը, որ գնան Հիսպանիոյա, մեկ օգնութիւն ճարեն: Հարյուր տասը վերստ հեռու էր, տասն օր մնացին ծովի երեսին, գալղի ձեռին, բայց հրաշքն էս էր, որ վերջ ամենայնի էսքան փորձանքին համբերեցին ու տեղ հասան: Կոլումբոս հենց իմացավ՝ թե խեղդվեցին, կորան, շունքի կես տարուց ավելի էր անց կացել, որ մեկ խաբար չկար: Ո՛չինչ ժամանակի Կոլումբոս էն դառն օրերը չի քաշել, ինչպես էս կես տարին: Նրա մարդիքը էլ չէին ուզում նրան հնազանդին, ինչքան խրատ էլ որ տալիս էր, էն ողորմելի վայրենի ազգերին չնեղացնեն, մեկի անկաջն էլ չէր մտնում: Մեկ դասթա սպանիացիք նրան թողին, ընկան կղզու մեջը, որ խալխին շարժարեն, թալանեն: Վայրենիքն էլ՝ էս պատճառով քաշվեցին իրանց սարերը ու էլ ուտելիք չբերին: Կոլումբոսի խելոքութիւնն ու իմաստութիւնը նրան ու իր մարդքերանցը սովամահի ձեռիցը ազատեցին:

Նա հետք էր արել՝ որ էս օրերումը լուսինը պետք է խավարեր, նրանց էնպես հասկացրեց, թե Աստված նրանց գլխին բարկացել, ուզում ա բռնորին էլ ոչնչացնի, որ նրանց հետ էնպես խիստ շարժում են, ու էն իրիկունը ասեց, որ լուսնի երեսի վրա կտեսնին, ինչ խաբար որ ա: Հենց որ տեսան՝ թե լուսնի կեսը խավարեց, սուք շիվանն ընկավ մեջընհրը, գլխին, դոշին ծեծելով ընկան Կոլումբոսի ոտները, աղաչեցին, որ Աստծո սիրտն առնի, ինչ կուզի, իրանցից ստանա: Խավարը՝ հայտնի բան է, որ ինքն իրան դնաց, բայց էստով իրանց գլուխը պրծացրին: Բայց էն փախած դասթեն իր ավազակութիւնն էր անում, թալանում, սպանում, էնպես որ ամեն սհաթի ահ կար, որ էն բարեսիրտ վայրենիքը սկսեն իրանց ջիգը հանիլ: Էս պատճառով Կոլումբոս իր հետի մնացած հավատարիմ ընկերները վերցրեց, ընկավ ավազակների քամակիցը, շատին սպանեց ու մյուսներն էլ ճարակտուր էկան նրա ձեռի տակը: Վերջապես ութը դառն ամսից եղը՝ Մենդեց ու Ֆ<ր>իեսխի եղ էկան հետընհրը մեկ մեծ նավ բերին, որ շատ շարժարանքներով, մուննաթով՝ էն դառնասիրտ Օվանդոյիցը առել էին: Լղար, շունչը բերանը հասած, որը հիվանդութիւնիցը, որը կսկծու, էկավ Կոլումբոս, Հիսպանիոյա հասավ ու առաջի նավի հետ էկավ Սպանիա 1504 թվին:

Առաջին խաբարն էլ, որ էստեղ իմացավ, նրա սիրտը խալառ կոտրեց: Իզաբելլա Թագուհին՝ որ նրան էնպես սիրում, պատիվ էր տալիս, մեռել էր: Կոլումբոսի մեծ ուժուղը նա էր, նա էլ պակսել էր, էլ ի՞նչ պետք է

աներո՛ր ինչ արեց, կամ ասեց, լսող չեկաւ: Իր կապակցութեան թղթի համար խնդիր տվեց թագավորին, բայց էս թագավորը էն մարդը չէր, որ խոսքը պահէ, ճշմարտութիւնը չկորցնէ ու էնպէս երևելի մարդին իրան լայազին պատիւ տա: Արանից գլուման ամեն մարդ հմիկ բերան էր բաց արել, մեծ մեծ բռնութիւն, թե ով ասես նրա գտած աշխարհները կարող էր գտնիլ, էն մեկ ո՛չինչ հունար չէր:

Էսպէս խելոք ընկերների հետ մեկ օր էլ Կոլումբոս հաց էր ուտում: Էլի սկսեցին նրա վրա խոսիլ: Հենց էն սհաթին խաշած ձու բերին սեղանը: Կոլումբոսի սրտին հասել էր, ուզեցաւ նրանց ամաշացնի, մեկ ձու վեր առաւ ու հարցրեց, թե ո՞վ ա կարող էն ձուն ամանի միջումը ծերի վրա կանգնացնիլ: Ամենն էլ փորձեցին, չկարացին: Կոլումբոսի ձուն վերցրեց, ծերը ջարդեց, ձուն կանգնեցաւ, «փահ, էդպէս հո մենք էլ կանենք» ձեն տվին ամենն էլ: Բայց Կոլումբոս ժպտալով պատասխանեց. «Շատ բարի, պա՛տվելի Աղեք, գիտեմ, որ դուք էլ էս կարող էիք, բայց միմիայն զանազանութիւնն էս ա, որ առաջ ես արի»: Հայտնի բան է, որ մեկ բան ուրըշին անելիս՝ որ տեսնինք, մենք էլ կարենք անիլ, ամա էս ո՛չինչ հունար չի, ով առաջ անի, նա է գովելին: Մայիսի 20-ին 1506-ին Կոլումբոս իր անգին հոգին Աստծուն տվեց, որ աշխարհումս էսպէս նեղացել էր: Հիսուն ինը տարեկան էր, որ մեռաւ Վալլադոլիդ ասած քաղաքումը, որ Սպանիա է: Ախպերը նրա մարմինը տարաւ Ս. Դոմինգո քաղաքը, Հիսպանիոյա, եկեղեցումը թաղիլ տվեց ու բխովն էլ հետը, հողը դրեց: Կոլումբոսի որդին՝ Դիեգո անուն՝ վերջապէս էն նոր գտած աշխարհների կուսակալութիւնը ստացաւ, Բայց չէ թե հոր գերեզմանի ու աշխատութեան խաթեր. քա՛ւ լիցի. էնդուր համար, որ մեկ մեծ տեղից աղջիկ էր առել:

Էս նոր գտած աշխարհների լիակատար պատմութիւնը՝ վերջը մեկ փութնետացի (իտալացի) ազնվական գրեց Եվրոպա բերեց, անունը Վեսփուցիոս Ամերիկոս, որ 1497 թվին շատ անգամ զնաց էնտեղ ու էկաւ: Զուրքի եվրոպացիք նրա գրածիցն իմացան էս աշխարհների որսիսութիւնը, էս պատճառաւ քիչ քիչ սովորութիւն ընկաւ նրանց մեջը, որ նրանց անունը Ամերիկո աշխար էին կոչում կամ Ամերիկա, էս էր, որ մնաց ու մնաց: Բայց թե իրավունքով խոսինք, պետք էր Կոլումբոս կանչել: Բայց առաջ չէին մտածում, որ մեկ ջուկ անուն տան, շունքի էնպէս կարծում էին, ինչպէս Կոլումբոս, թե էս աշխարհները Հնդստանի մասն են: Էս պատճառաւ էն էս օր էլ՝ էն Հարավային ու Հյուսիսային Ամերիկո միջի էլած կողիներին Արեւմտյան Զեղոտան հն ասում, շունքի Հնդստան ման գալովը գտան: Բայց իսկ Հնդստանը՝ որ Ասիո միջումն ա ու հարավային կողմն, անունները չխառնեալ խաթեր, Արեւելյան Հնդստան կամ Օստինդիա են կանչում:

Առաջին ճանապարհը աշխարհի շուրս կողմովը

Հասուց դենը՝ հենց բռնի՛ր, թե ամեն տարի Ամերիկա՝ նոր նոր աշխարհներ էին լիս քցում։ Դեռ Կոլումբոս կենդանի էր, որ 1500 թվին՝ Էմանուել թագավորն Փորթուգալի, նավեր պատրաստել տվեց, որ էս նոր դտած ճամփովը գնան Հնդստան, ու իր նավապետ Պեդրո Ալվարեց Փարալին հրաման արեց, որ որքան կարելին է Բարի Հուսո սարաքիթը, որ անց կենա, ջանք անի, արեմտյան կողմի վրա գնա։ Նա էլ հսպէս արեց ու Բրազիլիա գտավ, որ Հարավային Ամերիկու մեծ թագավորության մեկն աւ Փորթուգալցիք էս ահագին տերութիւնը բանի տեղ չքցեցին սկիզբը։ Գետինը՝ դորդ ա, պտղատու էր շատ, բայց ոսկի, արծաթ ու ուրիշ թանկագին բաներ չկային, էս պատճառով սկիզբը էնպես գող, ավազակ մարդիք ուղարկեցին էն տեղ, որ շենութիւն գցեն։ Բայց երբ որ թշած ջհուղները շաքարի զամիշ տնկեցին ու էնպես լավ գոյացավ, հետո տերութիւն աչքը բաց էլավ, ու սկսեցին բանագետ մարդիկ ուղարկել, որ քնեն, Սրանից էլ հետո նոր քաղաքներ շինեցին ու երկրի բարեսիրտ ազգի սիրտը փեշքաշով, բանով գրավեցին, որ մշակութիւն անեն, ու հսպեսութիւնով՝ ինչ որ էս տեղ ցանում, կամ տնկում էին, մեկին տասը, քսան օգուտ էին տեսնում։ Դհա ավելի բարձրացավ էս երկրի անունը, երբ որ 1695 թվին ոսկի, ու 1730 թվին արծաթ էլ գտան էս տեղ, էն ալմագը, որ աշխարքի երեսին մեկ տեղ էլ ա չկա։ Բացի սրանից՝ Բրազիլիա, էնպես թանկագին ներկի փետ, խոտ է տալիս, որ տարենը քսան, երեսուն միլիոնի՝ հենց սրանցից է ծախվում։ էնպես, որ փորթուգալցիք էսպես ճոխ աշխարհ չունին ու 1808-իցն սկսած, նրանց թագավորները էստեղ էին կենում, բայց հիմիկ իրան համար չոկ տերութիւն ա դարձել։

Բայց Սպանիացիք որովհետև իրանց ուզած ոսկու աշխարհը դեռ չէին գտել, անողորմաբար շարչարում, տանջում էին էն ողորմելի, անմեղ ազգերին, որ իրանց համար մշակութիւն անեն, վարեն, ցանեն, որ սրանից էլ ա օգուտ ստանան։ Ամենից ավելի շաքարի զամիշն էին էստեղ տարածել, որ էս օր էլ էնտեղանց հարստութիւն աղբյուրը սա է։ Բայց խեղճ ամերիկացիքը էն զորութիւնը ու սովորութիւնը չունեին, որ էս ջաֆին դիմանան ու սաղ սաղ մաշվում, մեռնում էին շարչարանքի ձեռքիցը։ էնպես որ Հիսպանիոյա միայն, որ մեկ միլիոն բնակիչ ուներ, մեր բանի տարուցը եղը կեսը չմնաց, բոլորը ջարդվեցին։ Ով որ էլ սպանիացոցը չէր ուզում հնազանդի, Աստիվաճ հռու տանի, ինչ որ նրա զխին էին բերում։

Շնեբը կատաղացնում, նրանց տկլոր ջանի վրա էին անում, որին թրով էին աղցան անում, որին թվանքով ու նրանց անճար թագավորներին հո՛ կենդանի կրակն էին դնում, կամաց կամաց էրում, խորովում, որ մյուսնե-
րին խրատ ըլի՛ր Ու էսպես անօրեն գործքերը փափի հոգևորականքն էին անում, որ նրանց հավատ բերեն, էն Քրիստոսի սուրբ հավատի վարդա-
պետք ու քահանեքը, որ մեզ խրատում է մարդասիրություն, թշնամասի-
րություն։ Ո՛վ՛ ի՞նչ չեն արել սրանք Եվրոպա, թե Ասիա, թե Ամերիկա, որ
ինչ ա, իրանց իշխանությունը զորանա, մեծանա։

Բայց ամենն էսպես չէին։ Շատը իր գեղեցիկ պաշտոնի, իր սուրբ
կարգի զորությունը էսպէս ոտի տակ չէր քցում։ Մանավանդ սրանցից մե-
կը՝ անունը Լաւ Քաղաւ՝ էլ չկարաց էս անօրենությունը համբերիլ, սկսեց
ընդդիմանալ։ Ինչքան գերի ունեւ ինքը, բոլորին էլ ազատեց, բայց չունքի
Ամերիկա նրա խոսքին անկաջ չարին, շատ անգամ էկավ Սպանիա, ու
ջանք արեց, որ թագավորի ու իր մեծամեծաց սիրտը շարժի։ Թե փոքր
ժամանակ նրա խոսքին լսում էին, էլ եղ սկսում էին էն շահասեր, ոսկու
գերի սպանիացիքը՝ թագավորի դռան մարդկանցը կաշառք տալ ու իրանց
ուզածն անիլ։ Նրանց գազանությունը չէր թողնում, որ սրա էս ազնիվ խոր-
հուրդը առաջ գնա։ Էս վախտերն էր, որ սովորություն ընկավ Ափրիկուցը
էն սե նեգերներին եսիր անիլ, բերիլ Ամերիկա, որ նրանց համար բանին
Չունքի սրանք ավելի ջանով էին։ Էս առըտուրը, որ Եվրոպացոց համար
հավիտյանս հավիտենից ամոթ կմնա, էնպես շահավետ էլավ, որ տարներ
ութաուն հազար հոգի էսպես ոշխարի պես Աֆրիկուցը բռնում, բերում էս
տեղ, ծախում էին։ Ասում են՝ թե էս խորհուրդը Լաւ Քաղաւ տվեց, բայց
սուտ է։ Նրանից առաջ էլ էս բանը կար, ու էն ազնիվ մարդը՝ էս անօրեն
գործքումը ամենեւին անմեղ է։

Բայրոս անուն մեկ կտրիլ, խելոք, բայց գաղանաբարո մարդ՝ սկսեց
ավալի սֆթա էս տեղ մեկ քաղաք քցիլ, անուն դրեց Ս. Մաւիա։ Էս տեղից
սկսեց էն ոսկու աշխարը գնալ, որ վայրենիքը ցույց էին տալիս։ Հարյուր
իննսուն գլխըներիցը ձեռ վեր առած մարդիք էլ ընկան սրա ետևիցը։ Լեզու
լի կարող պատմիլ սրանց ճանապարհի դժվարությունն ու շարշարանքը։
Որտեղ գնում էին, շատ տեղ ջմջմեն ծովի պես էր կանգնած, մեշեքը էն-
պես էին թանձր, որ անց կենալ չէր ըլում, բարձր սարեր, անհուն ձորեր,
անթիվ օձ ու թունավոր ջանավար միջըները լիքը, ինչ գազան ասես, որ
էս տեղ չկար։ Օձի շատը տասը, քսան գաղ երկենություն ուներ։ Էս սար-
սափելի ճամփեն անց կացան ու վերջ ամենայնի էնպես մեկ բարձր սարի
գլուխ հասան, ու որ մտիկ չարին, առաջներին տեսան՝ որ մեկ անհուն ծով
բաց էլավ, Ամերիկուցը արեւմտի կողմը։ Էս էլ մեկ նոր գյուտ էր։ Կոլում-

բոս էլ էր կարծում, որ էս շնդատան չի, ու մեկ ճամփա պետք է ըլի, որ նրանից շնդատան մոտիկ պետք է ըլեր: Բալբոա սարիցը վեր էկավ, թուրն ու դալխանը ձեռին մտավ ծովը ու էնքան գնաց, որ չուրը դռնին հասավ, հետո էս ծովն էլ Սպանիո թագավորի անունովը վեր առավ 1513 թվին: Նմանապես շատ ոսկի ու մարգարիտ գտավ էն տեղ ու էստով քիչ քիչ հաստատվում էր, որ հարավի վրա ոսկու աշխար պետք է ըլի: էս քաջ մարդին էլ էնպէս չվարձատրեցին ինչպես հարկն էր: Մեկ վախլուկ մարդ կուսակալ ուղարկեցին ու Բալբոա՝ դորդ ա, խոնարհեց էլ նրան, բայց էլի գլուխը կտրիլ տվեց անօրենը, ու էն քաջությամբ բաց արած ճամփեն էլ գնացող չեկավ:

էս միջոցումը մեկ քանի նավ էլ հյուսիսի կողմը գնացին Կուբա ասած կղզուցը, 1519 թվին: Սրանց գլխավորն էր անվանին, հսկայասիրտն Ձեռ-դինանդ Քորտեց: Նա գնաց հասավ Մեքսիկո ասած տերությունը, տեսավ՝ որ շատ բնակիչք կային ու մեծ լուսավորություն էլ ունեին: Նա հետը վեց հարյուր մարդ ուներ, տասնիրեք թվանք, տասնըվեց ձի, ու տասնըորս մանր թոփեր, տեսած երկրումը՝ իրեք միլիոնից ավելի խալիս կային, էն էլ կտրիչ, կրթած, լուսավորված, Մեկ տեղից էլա նրան օգնություն չէր հասնելու, չունքի Կուրի կուսակալը, որ անունը վեյապեց էր, ուզում էր, որ էն տված իշխանությունն էլ ձեռիցն առնի, չունքի տեսավ, որ շատ խելք ունի, ինքը չէ՛ր կարծում էս, ու նախանձոտ մարդի աչքին խելոքը միշտ կասկածավոր կըլի: Քորտեցի բանը մնաց իր վրա, ինքը պետք է իր շարեն տեսներ: Առաջ հլա ղոնշունին ասեց, որ իրան զորապետ ջոկեն: Սրանից եղը հրամայեց ղոնշունին, որ բոլոր նավերը ջախըփուրթ անեն, որ էլ եղ դառնալու ճար չունենան, յա մեռնին, յա էն երկիրն առնին: էս որ պրծավ, սկսեց մտնիլ էն աշխարը ու քաղաքի վրա գնալ: Քանի աշխարն ստեղծվել ա, կարելի է՝ թե էսպես բան տեսնված, լաված չի: Մրջմի պես, ջանավարի պես ամեն տեղից սկսեցին վայրենիքը կատաղած վրա թափիլ, բայց անհաղթելին հանճարեղն Քորտեց էնպես բան արեց, էնպես ահ քցեց նրանց սիրտը, էն հնարքները բանացրեց, որ Մեքսիկացիք չէին գիտում, մա՞րդ են տեսնում, թե Աստված: Հենց իմանում էին, երկնքիցն են վեր էկել: Նրանց թագավորը որ առաջը չի դուս էկավ, ձիանը զաթարով կանգնաց-րեց, մուգիկեն փչիլ տվեց, մեկ քանի էլ թոփ քցիլ տվեց ու սկսեց առաջ խաղալ: Մեքսիկացոց լեղին ջուր կտրեց: Ձիանը որ չէին փոնշացնում, խրխնջում, ոտները գետնին տալիս, հենց իմացան՝ թե սրանք էլ մեկ ուրիշ գոյացություն են: Ահ ու դողը ջանըներն ընկած՝ աղաչեցին՝ թե ընչի՞ հա՛մար են էնպես բարկացել էս նոր աստվածքը (այսինքն ձիանքը), անիրավ սպանիացիք պատասխանեցին, թե բավական ակն ու մարգարիտ, ոսկի,

արծաթ շնն բերել, էնդուր համար: Էս որ լսեցին, ջվալները լիքը ոսկի, ջավահրեղեն բերին, առաջները ածեցին:

Էսպիսությունով է՛ն ահը քցեց նրանց սիրտը, որ էլ չէին կարում ձեն հանիլ: Թագավոր<ր>ը շատ կամեցավ Քորտեցի սիրտը մեծամեծ փեշքաշներով առնի, բայց չեղավ: Զորքը քաշեց Քորտեց ու քաղաքի վրա գնաց: Թագավորը դեռ չէր իմանում, թշնամու պես ընդունի նրան, թե բարեկամի: Թագավորին իրան էլ եսիր արեց, էլի ձեն տվող չեղավ: Էն ա բոլոր տերությունը պետք է զավթեր, որ բիրադի խաբար էկավ, թե Վելաքեց կուսակալը ղոնշուն ա ուղարկել, որ Քորտեցին բռնեն, տանին իր մոտ: Էլ ի՞նչ սրտի կրկեր ողորմելին: Շատ էլ մարդ ուղարկեց, ապսպրեց, որ լանեն, սպանիացին սպանիացու արին լթափի, էն վայրենի ազգերը որ իմանան, մեծ վնաս դուս կգա, էլ նրանց չէին հավատալ, բայց խոսքին անկաջ չարին: Էն ղոնշունի մեծավորը ուզում էր, որ ինքը փառքի ու իշխանության տիրանա, Բայց Քորտեց ճարակտուր՝ հենց դուս չեկավ զորաց առաջը, մյուս ղոնշունի շատն էլ փախան էկան նրա ձեռի տակը: Սրանց էլ վեր առավ ու էլի քաղաքի վրա գնաց, բայց ի՞նչ, սաղ քաղաքը ծովի պես ծփում էր, էնպես դառնացել, շարացել էին մեքսիկացիք, լուսքի մեկ սպանիացի աֆիցեր հետըները լավ չէր յոլա գնացել: Նեղացրել էր խալխին: Ինչ հնարք էլ, որ բանացրեց Քորտեց, նրանց թագավորին՝ որ գերի էր արել, հրամայեց՝ որ խնդրի, խալխը դինջանա, չեղավ, իրանց թագավորն էլ՝ հենց միջըները մտավ թե չէ, քարն ու նետը կարկտի պես էին գլխին ածում, լուսքի իրանց թողել՝ էնպես անիրավի էր իր գլուխը տվել: Քարը դիպավ ողորմելու գլխին ու մեկ քանի օրից հետո մեռավ: Քորտեց շատ մարդ էլ կոտորիլ տվեց ու էնպես քաղաքիցը դուս էկավ: Փախչելիս կարելի է՝ թե բոլորին էլ ջախըփուրթ անեին, ամա Քորտեցի ածղահա սիրտն էր, որ նրանց ազատեց: Էն սաստիկ կովի միջումը, մահն աչքի տակն առավ, վրա թռավ, նրանց բայրաղը խլեց: Հազար մարդ ավելի էս դհից, էն դհից ուզում էին, որ սաղ սաղ ուտեն նրան, ամա նա ասլանի պես մեջըները ճոթեց ու բայրաղը փախցրեց: Մեքսիկացիք էնպես էին հավատում, թե իրանց բայրաղը որ կորչի, իրանց վերջն ա, իրանց թագավորությունն էլ չի կարող կանգնիլ: Էս պատճառով, գլխըներն առան, կորան, սպանիացիք էսպես էին կարծում, թե երկնքիցն ա հրեշտակ վեր էկել, նրանց հալածում, լուսքի մեկ քանի հոգի էին մնացել, բայց Քորտեցի սիրտը սար էր, էլի որ մի քիչ դինջացան, էլի քաղաքի վրա երկշ գնաց: Մեկ քանի յարալու մարդով, խելիմ ժամանակ էլ կռիվ տվեց ու 1521-ին, օգոստոսի 13-ին քաղաքն առավ: Կրակի, բոցի ծերը երկինքն էր հասել: Խալխի էն վայրենի գողոցն ու հարալ հրոցը՝ քարեր, սարեր

լացացնում էին: Մեկ քանի ջահել իշխանի որդիք նի էին էլել մեկ բուրջ ու քարով, նետով, դեռ էլի էին թողում, որ սպանիացիք դինջանան: Քորտեց թուրը հանեց, վերև գնաց: Հենց գլուխը հասավ բրջի, նրանցից <ց> իրեքը՝ էնպես գլխները կախ՝ էկան, որ սաքի թե ոտներն են ուզում ընկնեն: Հենց մոտացան թե չէ՝ բիրդանբիր նրան խտտեցին, ու ուզում էին՝ որ հետըները վեր քցեն: Բայց Քորտեց էս բոպեին էլ միտքը, ուշքը չի՝ կորցրեց, ոտները մեկ պատի դեմ տվեց, ու նրանց քացով, թվանքով իրանից դեն քցեց: Էնպես, որ գլխներին վրա պտտվելով, ներքև էին ընկնում, Քորտեց զարմացած՝ վերևիցը ձեն տվեց, «Քանի որ աշխարքս աշխարք ա դառնի, էսպես տղամարդիք դեռ քիչ կըլին էլած, ու շեն էլ ըլիլ»:

Էս էր նրանց վերջի ապավենը, Քորտեց էս էլ առավ: Սպանիացիք հենց իմանում էին, թե նրանց տներումը ոսկին կիտուկ կիտուկ կըլի, հենց որ տեսան, զատ չի՝ երևում, կրակն էին դրել ողորմելի խալխին, էրում էին որ իրանց խազինի տեղն ասեն, դաղում, շամփրում, թիքա, թիքա էին անում նրանց էստուր համար: Նոր թագավորին էլ տկուրացրին, ոտ ու ձեռը կապեցին, ու իրան մեկ բարեկամի հետ՝ թեժ անձողի կրակի վրա կանգնացրին: Ոչինչ ասելու բան չունեի ողորմելին, ու անսաս կանգնել, էրվում էր: Նրա խեղճ ընկերը լալիս, գոռում էր: «Սիրելի, ինչ ես էդքան մրմնջում,— ասեց թագավորը,— լալով, գոռալով ոչինչ չենք ստանալ, լավն էն ա, համբերենք: Աստված բալթի էսպես էր կամեցել, ես հսկարդի վրա չեմ կանգնած: Բաս ես միս ու արին չեմ, ինչի՞ չեմ ձեն հանում»: Քորտեց՝ որ շատ խիստ սիրտ էլ ուներ, որ վրա հասավ ու խեղճերի հալը տեսավ, աչքի լսին ցավ տվեց, որ թագավորին էն օրն էին քցել ու հրամայեց իսկույն, որ նրանց ազատեն: Քորտեցին իր առած երկրների վրա կուսակալ կարգեցին, չափիցը դուրս թունդ էր ու խիստ շատ նեղութուն էր տալիս խալխին, որ հնազանդ մնան: Բայց նա էլ՝ ինչքան օգուտ Սպանիո բերեց, էնպես նրա դադրն էլ չիմացան: Վերջը, իր բոլոր առած երկրները ձեռիցը խլեցին, իրան էլ դուս արին: Տխուր, սիրտը ցավով լիքը՝ քաշվեց հյուսիսի կողմը ու Կալիֆոռնիա ասած՝ կիսակղզին գտավ: Վաթսուն երկու տարեկան դարդու, կսկծու մեռավ 1547 թվին դեկտ. 2-ին, որ իր թագավորը Կարլ Ե. նրան էնպես անիրավաբար զրկեց:

Մեքսիկու առնելու ժամանակը՝ էն ճանապարհը՝ որ ուզում էին դառնի, գնան Հնդստան, վերջ ամենայնի գտան: Ֆերդինանդ Մագելան անունով՝ մեկ փորթուղայացի լիս քցեց ու իր անունը հավիտյանս հավիտենից թողեց անմահ: Օգոստոսի 20-ին 1519-ին Սպանիո Սեվիլլա քաղաքիցը դուս էկավ հասավ Հարավային Ամերիկու ղրաղը ու ինչ տեղ որ ծովի քունջ կար, բոլորը ման էկավ: Հունվարի 12-ին 1520-ին էկավ, հասավ Լավիլա-

տա ասած գետի բերանը, որ էնքան լին ա, որ նրան գետ չէին համարում, հարծում էին՝ թե ծովանեղուց է, ու նրա միջովը հենց իմանում էին՝ թե կարելի էր Հնդստան գնալ: Էս տեղից սկսած՝ առաջը էնպես քարափներ էկան, էնպես վատ հավա էր անում, որ գիշեր ցերեկ մահը հազար անգամ առաջն էր գալիս, գնում: Զունքի հավասարագծիցը (այսինքն երկրի կիսիցը) դենը՝ է՛ն ժամանակն ա ձմեռն սկսում, երբ մեր կողմը վերջանում ա: Ու էն կողմը ձմեռը ավելի սաստիկ ա, քամին ավելի դառն ա, քանց հյուսիսային կողմը, ու ամառն էլ շատ կարճ ա: Մագելան տեսավ, որ ճար չկա, մնաց Ամերիկա, որ ձմեռն անցկենա ու հինգ ամիս մնաց էն տեղ: Նրանք, որ մնացին էս տեղ էնպես մեկ տեսակ խալիս էկավ առաջները, որ ամեն մեկը մեկ սաժեն (իրեք գազ) բոյ ունեւ, ու դհա ավելի: Երեսները կարմրացրած ունեին, աչքըների դրաղը՝ դեղին խազ քաշած, ամեն մեկ թշի վրա մեկ սրտի նման խալ ունեին կտրած: Շորքները մորթի էր, նետ ու աղեղ բանացնիլը խիստ լավ գիտեին: Էնպես որ մեծ էին, էնպես էլ շատ էին ուտում: Մագելան նրանցից էրկուսը բռնել, կամենում էր հետը ծվոպա բերի տեսնելու խաթեր: Սրանցից ամեն մեկը օրը մեկ մեծ բթոց լիքը բաքսմաթ (սուխարի) էր ուտում, մեկ թունդի չուրը՝ մեկ շնչով էր խմում: Մուկը սաղ սաղ, հում էին ուտում, կաշին էլ չէին քաշում: Ինչ ընկնում էր ձեռքները, սաղ սաղ էին կուլ տալիս: Մագելան՝ էս ազգի անունը՝ Փատագոնիք դրեց, այսինքն մեծահասակ, որ էս օր էլ՝ էս անունը ունին:

Ինչպես Կոլումբոս ու Գամա, էնպես էլ Մագելան շատ նեղություն քաշեց իր մարդերանց ձեռիցը: Պատագոնիա խոսքը մին էին արել, որ նրան սպանեն, որ իրանց ավազակի պես էնպես քարի, ծովի մեջն էր քցել, իրանց աշխարհիցը հեռացրել, որ սովի ու ցրտի ձեռիցը մեռնեին: Էս խորհուրդը լիս ընկավ, ու Մագելան երկուսին սպանիլ տվեց: Վերջապես հոկտեմբերի 21-ին հասան մեկ ծովանեղուց, չորս կողմը բարձր սարերով բռնած, գլխըները ձուլմը թաղված, ու ջուրն էլ շատ խոր: Բուրն էլ կարծում էին, որ էստեղից էլ դուս գալու ճար չի ըլիլ: Բայց քաջասիրտն Մագելան նավը քշեց մեջը. երեսուն օր դես ու դեն պտտեց միջին, վերջը մեկ մեծ ծով դուս էկավ առաջը: Նրա ուրախությունը էլ ասիլ չի ըլիլ: Բուրն էլ լաց էլան, էս որ տեսան. ու էն ծովանեղուցի ծերի անունը՝ Մուրագատու դրին, ծովանեղուցի անունը՝ Պատագոնիո ծովանեղուց ասեցին: Բայց վերջը գտնողի անունը դրին ու էս օր էլ Մագելանի ծովանեղուց են կանչում:

Հինգ նաւիցը, որ Մագելանը հետը վերցրել էր մեկը փշացել էր, մարդիքը պրծել էին: Մեկն էլ խայինությունով եղ էր դարձել, որ Սպանիա

գա, ճամփին կորել էր: Էն իրեքիցն էլ՝ մեկն էկա՛վ Սվրոպա, Նոյմբերգի 28-ին էն ծովանեղուցիցը դուս էկան, ու ընկան էն ահագին ծովի երեսը ու հենց իմանում էին, թե շուտով Հնդստան կհասնին: Բայց ի՞նչպես էին խառվել: Իրեք ամիս ու քսան օր մնացին բաց ծովի երեսին պատեղով, հավեն շատ լավ էր, բայց ո՛չինչ տեղ ցամաքի նշան չկար. էրկու կղզի ռաստ էկան, էն էլ անմարդաբնակ: Հետըները պաշար չունեին: Էն սուխարին էլ, որ ուտում էին, հաց չէր, մոխիր էր, էն էլ ճիճուն մեջը լիքը, հոտած, փթած: Զուրը փթել, գարշելի հոտ էր տալիս, բայց էն էլ՝ էնքան չին ստանում, որ աչքըները մի բան տեսնի: Ամեն մեկին օրը իրեք, չորս մսիալ ջուր ու հաց անջախ քր ընկնում: Կամենալով, որ սովի ձեռիցը չմեռնին, ինչքան որ նավերի վրա կաշվի կտորտանք կային, վեր էին բերում, ուտում: Մագելանի ընկերի մեկը, անունը Պիզաֆետտա էսպես ա պատմում, թե էն կաշվի կտորտանքն էլ՝ էնպես էին արեգակիցը, քամուցը չորացել, որ չորս, հինգ օր ծովն էինք դնում, որ կակղին, հետո հանում, կրակի <վրա> խորովում, էնպես էինք ուտում, էն էլ՝ ամենքիս քեր հասնում: Շատ անգամ, փետ էինք տաշում, ու տաշեղները շաքարի պես ուտում: Մուկը, ճիճուն կամ ուրիշ կենդանիքը հո անմահական ուտելիք էին մեզ համար, թե որ ձեռ էինք քցել: Մեկ մկան գինը՝ մեկ ոսկի էր, բայց ո՞վ կտար: Բուրոս էր հիվանդացանք, հետին շունչն ընկանք: Տասն ինը մարդ սովու մեռան: Քիչ էր մնացել՝ որ սրանց մարմինն ուտեինք: Չե՛մ կարծում, թե մեզանից եղը՝ մեկն էլ ա էս ճամփովը կերթա: Իրավ, որ վաթսուն տարի անց կացավ, մեկն էլ ա սիրտ չարեց: Վերջ ամենայնի մեկ ինգլիզ՝ անունը Դեալե, էս ճամփովն անցկացավ:

Էս ծովի անունը՝ Հանդարտ դրին, շունքի ինչքան ժամանակ, որ նրա վրա էին, մեկ քամի, մեկ ֆրթնա չէր պատահել: Բայց ուրիշ նավապետներին էնպես չի՛ պատահեցավ, նրանք շատ անգամ վտանգի, փորձանքի մեջ են ընկել էս ծովի վրա, էստուր համար էս անունը փոխել, այժմ Մեծ Օվկիանոս են կանչում, շունքի մեկ ծով էլ ա էնքան բաց տեղ չունի, որ ցամաք չըլի, ինչպես սա: Վերջապես մարտի 6-ին 1521-ին մեկ տեղ շատ կղզիք տեսան իրար մոտ: Ո՞վ նրանց ուրախությունը կարող է պատմել: Գերեզմանիցը, մարդ որ էլի նոր աշխարհ դուս գա, սիրտը ի՞նչ հալի կըլի, էն հանքին էր նրանց սիրտը: Բայց էս ուրախությունն էլ երկար չմնաց, շունքի բնակիչքը էնպես գող, ավազակ է՛ին, ոռ նավերի մեխերն էլ՝ ցւրեկը լիսով, նրանց աչքի առաջին, ատամով էին ուզում հանեն ու երբ որ վրա էին հասնում, թե բռնեն, ձկան պես թռչում, ջուրն էին ընկնում, ծովի տակովն ըլում, ու հեռու տեղ դուս գալիս, վրըներն է՛լ ծիծաղում էին: Շատ անգամ շորերի կոճակները, գլխերների գդակը ագռավի պես վրա էին

Յուշում, որ պոկեն, փախչին: Մեկիցը պրծնում էին, մյուսն էր գալիս: Էսպես ա՛յ գիշերն էին հանգստություն տալիս, ո՛չ ցերեկը: Էս պատճառով էս կղզյաց անունը՝ Գոլֆ կղզի դրին (Լադոնե): 15-ին մարտի մեկ ուրիշ կղզի գնացին, որ բնակիչքը հանդարտ էին ու դուս էկան ցամաքը: Պարզ ջուրը, ալվան ալվան պտըղները, մանավանդ քոքոս ասած պտուղը, ու սիրուն, ուրախ հավեն՝ շատ շուտով առողջացրին հիվանդներին: Մագեւան էստեղից Ֆիլիպյան ասած կղզիքը գնաց, որ ինքը դրեց էս անունը՝ իրանց թագավորի անունովը: Բայց է՛ս տեղ պետք էր էնպես քաջասիրտ, անվանի մարդը, որ ահագին ծովեր, քարափներ, սով ու մահ ոտի տակ էր տվել, իր մահը գտնիլ: Կռիվ պատահեց նրանց ու էն վայրենի խալիսի մեջը, տվին նրան, սպանեցին ապրիլի 27-ին 1521-ին: Մնացած քիչ մարդիքն էլ սկըսեցին էստեղից դուս գալ, ճամփա ընկնիլ ու երկու նավով, նոյեմբեր <ի> 8-ին էկան հասան Բուենո ասած՝ մեծ կղզին, էս տեղից էլ Քիդո կղզին գնացին, որ Հնդստանից հեռու չեն ու լավ հիլ, դարչին, մեխակ՝ էստեղանց է դուս գալիս: Մաղկի թագավորն՝ ասում են՝ էս տեղ ա: Ամեն մեկ տերևը գազ ու կես լենություն ու էնքան էլ երկենություն ունի, այսինքն ծաղկի տերևը, լավ աչք պտի, որ էսպես հիանալի ծաղիկը տեսնի: Էս կղզյաց միջին տեսան, որ ուրիշ փորթուգալցիք էլ կան: Ո՞րքան կզրամանային սրանք, որ տեսան՝ թե արևելյան կողմիցն են գալիս: Բայց փոխանակ ուրախանալու, իրար պահպանելու, սկսեցին իրար հետ թշնամություն բջիլ: Հայ ըլեր, ե՞րբ կաներ: Ի՞նչքան ագնիվ է Հայոց հոգին, որ դարիք տեղը իրար ջան չեն թասխր անիլ: Մեկ նավի մարդիքը, որ խարաք էր էլել, անճարացած՝ գլխըները <տվին> նրանց ձեռը: Մյուս նավը, որ դեռ քիչ լավ էր մնացել, չէր սախաղվել, հետը մեխակ, դարչին վերցրեց ու շուտով եղ դառավ Եվրոպա ու Սեպտեմբերի 7-ին 1522-ին էկավ Սպանիա: Առաջին ճանապարհորդությունը աշխարհիս չորս կողմովը էս էր: Կարգացողը լավ կիմանա, թե ի՞նչ ուրախություն էր եվրոպացոց համար՝ երբ էս խաբարն իմացան: Երկու հարյուր երեսուն յոթը մարդիցը, որ Մագեւան հետը վերցրել էր, տասնյոթը էկան Պիզաֆետտի հետ, սրանց շատն էլ խիստ հիվանդ էր:

Վերջապես 1529-ին սպանիացիք էն իրանց ուզած ոսկու աշխարքը ձեռք բերին, որ է Փեռո: Էն կտրիչ, խստասիրտ մարդը, որ թե ջրով, թե ցամաքով հազար տեսակ չարչարանք քաշեց ու էնտեղ հասավ, Ֆրանց Փիցարո էր, որ երեխա ժամանակը խոզարած էր ու Ամերիկա գնաց, որ բալթի մեկ բան ճարի: Էս Փեռու ասած երկրումը՝ հիրավի անչափ ոսկի գտան: Նրանց եսիր արած թագավորը՝ անունը Ինկա, խոստացավ, որ թե իրան բաց թողան, մեկ մեծ օթախ, ոսկով լիքը նրանց բաշխի: Նա իր

ասածը կատարեց, ու ինչ ժամանակ փողը բաժանեցին, ամեն մեկ սալ-
դաթի քսան հազար մանեթ ընկավ, ամեն մեկ ձիավորի քառասուն հազար
մանեթ: Աֆիցեբրների փայլը հո՛ւ անշափ էր ու էլի Սպանիո թագավորին մեկ
միլիոն մանեթ ուղարկեցին: Հս որ լսեցին, ով ասես, գնաց Փերու: Սպա-
նիացիքը լցվեցին էնտեղ, ոսկին դառել էր նրանց համար խաղալիք, ու
խեղճ ազգին հայվանի պես էին շարշարում: Մեկ քաղաք շինեցին, անունը
Ամա դրին: Հստեղից շատ շարշարանքով, տանջանքով հասան մինչև Քվի-
տա ասած կողմը ու Կորդիլեր ասած սարն անց կացան, որ շատ բարձր է:

Փերու ու բոլոր նոր գտած երկրներումը սպանիացիքը շատ անկար-
գություն էին անում: Ավազակությունը, մարդասպանությունը փակել էին
նրանց սիրտը ու քարացրել: Թշնամի, թե բարեկամ գազանի սլես էին վրա
տալիս, թալանում, սպանում: Հս որ լսեց Սպանիո թագավորը, սկսեց եր-
կիրը կարգ քցիլ, օրենք հաստատիլ, գլխավորներին արգիլիլ, որ իրանցը
գլխու էնպես անօրինություն չգործեն, ու ինչպես մարդասերն Հաս Քազաս
առաջարկել էր, ամերիկացոցը ազատություն տալ: Առաջին մարդը, որ էս
բանի վրա կարգեցին, լավ ուզում էր, որ էսպես շարությունները վերջացնի,
ամա շատ շուտ շտապեց ու նրան բռնեցին, գլխատեցին, էս որ իմացան,
մեկ ուրիշ մարդ ջոկեցին, որ շատ խելոք էր, անունը Պետրո դե Գասա:
Սա հոգևորական էր, շատ ուշիմ, արդար ու շափիցը դուս անթամահ: Նրա
հոգևորական կարգը, նրա պատվելի դեմքը, ու հաստատ, ազնիվ վարքը
շուտով ամենի սիրտը գրավեցին ու սկսեցին նրան շատ պատիվ տալ:
Բոլոր սալդաթ ու աֆիցեբր իոստմունքով ու քաղցրությունով իր կողմը
քցեց: Ինչ օր որ կոխվը պետք է բաց ըլեր, սալդաթների շատը թաբուն,
թաբուն փախան, նրա կողմն էկան, ու կոխվը առանց արին թափելու վեր-
ջացավ: Պիցարո, նրանց գլխավորը եսիր ընկավ ու գլո՛խը կտրեցին:

Քիչ քիչ ու զգուշությունով սկսեց իմաստունն Գասա հողը ճոթ անիլ,
չունքի շատ աֆիցեբր ու սալդաթ բոլորը զավթել էին, իրանցը շինել: Ժոր-
տությունն էլ վերցրեց, որ փերուացոցը էնպես տանջում էր: Սալդաթները
սկիզբը տրտնջում էին, բայց նա շատին ուղարկեց, որ աշխարհեր գտնին,
շատին տեղ բաշխեց ու էս կերպով սիրտըներն առավ: Հսպես մեկ մարդի
խելոքությունովն ու բարեսրտությունովն՝ մեկ սաղ երկիր կարգ ընկավ,
գազանի ու անօրենի ձեռիցը պրծավ: Ինչքան խարջ ու փեշքաշ էլ որ արեց
Գասա, էլի վեց միլիոն մանեթ հետը թագավորին փեշքաշ բերեց: Ինչ
ժամանակ էս գործը պրծավ, ուզում էր, որ զրադ քաշվի ու իր համար
առանձին կենա, ու էն հարուստ երկրիցը էնպես աղքատ դուս էկավ, ինչ-
պես որ մտել էր, միլիոններ էր ձեռովն անցկացել, մեկ փող իր ջեբը չէր
դրել, էս պատճառով աշխարհի բերանը մնացել էր բաց, ու սրբի տեղ

պաշտում էին նրան, որ էսպես խելոք ու արդար մարդ էր: Էնպես մարդին ո՞վ չի պաշտիլ: Թագավորը մեկ թեմի եպիսկոպոսութիւնը նրան տվեց, ուր որ մինչև մեռնիլը կացավ ու իր պատվական կյանքը վերջացրեց:

Բայց ինչ երկրներ՝ որ Սպանիա Ամերիկումն ունի, մինչև էս օր քանի գնացին, խարաբ էլան: Զունքի որ հենց ոսկու էին ման գալիս, վար ու ցանքի էլ մտիկ չարին, երկիրն անգործ թողին ու ու էսպես քիչ քիչ խարաբ արին: Բացի սրանից, սաստիկ դադաղա էր, որ Ֆաբրիկա, քյարխանա չունենան, առուտուր չանեն, որ ամերիկացիք, ինչ որ իրանց պետքն էր, Սպանիուցը առնեին, ուրիշ տեղից բերիլ չտային: Սրանից դայրու աշխարը պարապ հոգեորական <ներ> ով / <էր> լցվել, որ իրանց փորի դարդն էին միայն քաշում: Մենակ ի՛նչա քաղաքը՝ որ վաթսուն հազար հոգի կենող ունի, քառասուն վանք կար միջումը, էսը գյորա էլ վանքական ու հաց ուտող կըլեր միջըներումը: Դինչութիւն, իրար պահպանիլ, էհտիբար ամենկին չկա, չունքի Սպանիա հոռու, էնտեղ ուղարկած մեծավորների կամքն ինչ ա, էն են անում, ամեն հնարքը բանացնում, որ իրանց ջեբը լցնեն, չունքի գիտեն, որ երկար չեն մնալու, ու տերութիւնն էլ մեկ գլխավոր երկար չի թողնում մնա, քունքի վախում է, թե խռովութիւն կընկնի ու իրանից կապստամբվին, նոր տերութիւն կհաստատեն: Բայց անիրավութիւնը ի՞նչ տեղ կմնա անպատիժ: Քանի՞ տարի է, որ Ամերիկու շատ փայլը, տեսնելով՝ թե ինչպես են հետըները կառավարվում սպանիացիքը, խոսքը մին արին, գլխըները թափեցին ու իրանց համար այժմ ջոկ ջոկ թագավորութիւն ունին ու օրըստօրե ծաղկում, գորանում, մեծանում են, այժմ սպանիացոցը չեն էլ ասում թե աստված ա ստեղծել:

ՆՆԴՍՏԱՆ ԿԱՄ ՆՆԴԿԱՍՏԱՆ

Հնդստան Ասիո գեղեցիկ, հարուստ, պտղաբեր աշխարհների մեկն ա ու շատ գետեր, սարեր ունի: Գետերի երեսը նավերով լիքն ա: Ինչ աշխարհից ասես, կարող ես՝ էս նավերումը մարդ գտնիլ, որ գալիս են կամ վաճառականության կամ տեսնելու խաթեր: Էս տեսակ գնալը՝ համ հանգիստ է, համ էժան, համ էլ էնդուր համար ա լավ, որ ճամփին առլուծ, դափլան կամ ուրիշ գազաններ քեզ վնաս չեն կարող տալ, որ էս տեղ լիքն են: Յամաքով գնացողներն էլ՝ մեկ տեսակ ճոճի պես բան ունին, որ մարդիկ են ուսըներին տանում, բայց հետըները պետք է շատ ձիավոր ունենան ասպաֆավորված, որ անվնաս գնան, ու բոլոր ուտելիք, պաշար հետըները վերցնեն, չունքի որ էստեղ ղոնաղխանա, դուքան չկա: Հնդկաստան վեց ամիս թաց, գեջ հավա ունի, վեց ամիս չոր: Առաջնի պատճառը Մուսոն ասած

քամին ա, որ թացութեան հետ տաքութիւն էլ ա բերում, ու առողջութեանը շատ վնաս տալիս:

Հնդկաստան կարելի էր ասել, թե հրաշք կըլեր, թե էնպես շոք չէր էլել՝ որ երկինքը էն պէս ա վառում, բոլբոքում, բոլոր սար ու ձոր չորացնում, խորովում ու էնպես սով առաջ բերում բազի անդամ, որ շատ մերձ մեկ բուռը ալրի խաթեր որդիքը ծախում ա, որ մյուսներին պահի:

էս տարաբախտութիւնը հերիք չի՛, շատ անգամ է՛նպես սաստիկ բորյազ ա վեր կենում, է՛նպես կոշտ կարկուտ ա գալիս, որ մալ, ապրանք, հանդ ու սուրու՝ ջարդում, փշացնում ա: Բազի վախտ անձրեւը էնպես սաստիկ ա ըլում, որ գետերը մեծանում, ինչ կա, չկա, տակով են անում: Էս գետ քիչ ա: Մորեխը ամպի պես շատ վախտ երկինքը բռնում, օդը մթացնում ու դաշտերը, արտերը ոչնչացնում ա: Զգուշ պետք է ման էկած, չէ թե խոտերի տակին, հանդերումը, տներումն էլ են օձերը թախ կենում: Պատճառն էն ա, որ հնդկացիք օձին շատ պատիվ են տալիս, չեն սպանում, ու ում էլ որ կծեն, Աստծո պատիժ են համարում ու շատ մեղավոր ա, ում օձը դիպի:

Տե՛ր Աստված՝ զուխդ մի բարձրացրու, տե՛ս, ի՞նչ խաբար է: Խեղդված մարդիքը Գանգ գետի երեսին գնում են: Ընչի՞, էս ողորմելիքը էնպես են կարծում, թե էս գետը սուրբ ա, ու իրանց իրանց մեջն են ընկնում, խեղդվում, որ իրանց հոգուն փրկութիւն ըլի, ու իրանց Աստուծո աջքին զհա ավելի դուր գան, որ մարդի արնով են կշտանում: Մեկ տեսակ խալիս էլ կան էստեղ՝ որ փառի են ասվում: Ինչպես մեր բոշքը, էնպես էլ սրանք ո՛չինչ տեղ պատիվ չունին, ու ով ասես՝ նրանցից քաշվում ա: Սրանք էլ՝ չունքի կարողութիւն չունին, որ փեղ առնին ու իրանց մեռելների մարմինն էրեն, բերում են, էս ջուրը քցում:

Տեսնո՞ւմ ես, էս աչքակապն ի՞նչ ա անում: Թուր, դանակ՝ էնպէս ա կու տալիս, ինչպես ջուր: Մտիկ արա՛, բայց չի՛ վախենաս, հենց էս ա, աչքիդ առաջին օձը վեր ա քցում, ինքը սազն ածում, օձը շվացնում, ծվում, պար ա գալիս: Նա ձեռն ա առնում, ծոցը դնում, բերանն առնում, էլի հանում ու մեկ վնաս էլ ա չի՛ պատահում, պատճառը, որ ատամները հանել ա:

Քանի մտածում ենք, էնքան աչքներնս նոր նոր բաներ ա տեսնում: Է՛ս ի՞նչ ջանավար է, որ ծառերդուս ցցվել, ձգվել, փետացել ա, ձեռները թոռ մղդսու պես դռնին կպցրել, աչքերը պեւացրել, երկինքը քցել, ո՛չ ձեն ա լսում, ո՛չ մարդ տեսնում, բաս ի՞նչ ա անում, Աստված ո՛չ գիտի իր գուլիւր, աշխարթի վերջն ա մտածում, կամ իր չոր գուլիւր լաց ըլում: Սրանց ֆակիր են ասում էս տեղ, որ դարվշի նման մի զատ են: Էթուց,

էլօր, մեկ շարաթից եղը, մեկ սմիս, մեկ տարի, չէ՛ մեկ քանի տարի՝ էս ցրատարր պետք է էս կերպով, էս միևնույն տեղումը կանգնած մնա, արեւի անձրեւի, կարկտի տակին, էսպես քնի, էսպես աչքը բաց անիւ Ո՛չ նստի, ո՛չ շարժի, թեկուզ երեսին թուր էլ խփես, ուրիշ մարդիք են գալիս, նրա բերանը հաց դնում, շորերը փոխում: Էս բոլոր շարշարանքը էնդուր համար ա քաշում, որ իրանց հեթանոսական դրախտի փառքին արժանանա, որ որ ինչ դուշ ասես, ինչ անուշահոտ ծաղիկ, յուղ, աղբյուր, շաղկապ ասես, որ վարդի ջուր ա դուս քցում, մեջը լիքն աւ Հլա մեկ էլ ճ՛գ նայիր, էս էլ մեկ ուրիշ ֆակիր ա, որ մեռածի պես ընկած ա՝ սպասենս էլ, տեղիցը չի՛ շարժիւ: Մեկն էլ հրես մեղանից ողորմություն ա խնդրում: Ո՛ղորմելի, էս ո՞վ ա նրա քիթն ու անկողնիցը կտրել, երեսը կտրատել, ի՛նքը, ինքը, որ գնա դրախտը վայելիւ է՛ս ինչ փեղ ա, կամ պող, որ էս մարդի ուսին դուս ա էկել, կամ ջանիցը կախ ընկած մնացել: Էլ ի՛նչ կըլի,—ֆակիրի ձեռն ա, կամ ոտը, որ էնքան նս ցից բռնել, կանգնել ա, որ տեղն ու տեղը շորացել աւ Բաս անղը չի՞, որ մեր խանումները լսելիս՝ ասեն հո՛ղեմ ձեր գլուխը, հա՛ւ Բայց մենք ցալիքն՝ սի՛րելի՛ որ էս ողորմելիքը դեռ սուրբ ավետարանի լիսը չեն՝ ստացել, որ իրանց էսպես չսպանեն:

Հանդիսավոր օր որ գալիս ա, Աստված հեռու տանիւ Մենք գինի ենք խմում, քեֆ անում, որ էլի մեկ բանի նման է, էս հայվան ֆակիրները՝ իրանց կոքի պատկերը մեկ մե՛ծ սելի վրա բազմացնում, գոռալով, հարա տալով քուշա քուշա են ընկնում ու շատը սելի ակի տակին ջնջխվում, էն էլ ուրախությունով, որ մեկ ա՛խ էլ քաշեն, ո՞վ դարդ կանի, էնպես են անում, որ խալխի աչքը կապեն ու իրանց շատ պատիվ տան, էս սելը, որ ասեցինք, չիմանաս՝ թե մեր վրացու արաբեն ա,, որ խի՛մո, խի՛, կամ հո՛-հո՛ անելով քշում են: Մեկ ահագին տաճարի լափ տուն ա, ակների վրա դրած, Ամեն մեկ ակը՝ մեկ տան ղղար կա: Սրա վրա բազմացնում են նրանց մոպքը իրանց կուտքը, որ Բրամին են ասում, ու խախիցը տուրք հավաքում: Հազարավոր մարդիք ետևիցը գնում են, ու ինչ ասես, փեշքաշ անում, շատն էլ՝ ինչպես ասեցինք, իրանց սպանում:

Էս ի՛նչ կենեւեւ են՝ որ հազարներով Գանգ գետի ղրաղին դրած են: Կարելի ա մա՛ծուն են ծախում, կամ շիւափլավ ուտում: Դու ո՛չ մեռնիս: Ամեն մեկ կճճում մեկ բեռը անլվա մեղք կա, որ հենց ջուրը քցեցին, բերանդ սրբի՛ր, եղ կանգնի՛ր: Հնդկացին ինչ մեղք արել ա, գնաց, ջրի հետ կորավ: Մեկ էսպես դեռ էլ որ մենք ունենալինք, ի՛նչ լավ կըլեր: Էլ ո՛չ քաշալ կմնար, ո՛չ բոռ, մեկ կճուճի գինն էլ հո մալում ա, ցալն էս ա, որ մեղքը մաժուն չի՛, որ մեջն ածես, Հնդկացիք ի՛նչպես են անում, Աստված գիտե, ով ուղում ա ինքը գնա հարցնի՛:

էս ի՞նչ սուք, շիվան է, որ մարդի սիրտ էրում, փոթոթում ա: Աստված ո՛ր շհանց տա: Մեկ ծեր մարդ սաղ սաղ բերել, գետի դրաղն են քցել, որ ընկնի մեջը, խեղդվի: Բերողն ո՞վ է՝ իր որդիքը, իր ազգականքը, չունքի մարդ որ ծերացավ, էլ չեն թողում, որ երկար ապրի: Աստված ո՛ր անի, թե էլ եղ տուն գնա, Իրանիքը կտան կսպանեն նրան: Որքան զարմանալու ա, չունքի հնդկացոց պես դինչ: Խոնարհ, գառը խալիս չիկա աշխարքիս երեսին, ամա սնահավատությունն ա նրանց էս տեղը քցել: Որ սպանես նրան ձեն չի՝ հանիլ, բայց վա՛յ՝ որ հավատի վրա խոսացիր, գառը ասլան կդառնա:

Ջրից անելով մեր ճամփեն գնա՛նք. ես քեզ Հնդկաց հավատը պատմեմ: Նրանց Արարիչ Աստծո անունը՝ Պարաբրամա է: Մյուս շաստվածները նրանից են դուս էկել: Էս շաստվածների անունովը ահագին տաճարներ ունեն շինած, որ Պաղոդ են ասում: Արի՛ գնա՛նք մեկ պաղոդ, ամա բերանդ կա՛լ, որ չծիծաղես: Էս ի՞նչ շաստվածներ ա, որ էս տեղ քաշել են: Եզան պատկեր ասես, իծի, լիքն ա, որը հինգ վեց գլուխ ունի ու էնքան էլ ոտն ու ձեռը, որի դեմքը էնպես ա, որ մարդ չի՛ ուզիլ, մտիկ տա: Բոլորն էլ ալլանդակ են ու զարհուրելի: Նրանց ժամակարգությունն էլ՝ հենց էս շաստվածների լայաղ է: Շատ հանդիսավոր օր էնպես անկարգ բաներ են բռնում էս տեղ, որ ասիլ չի՛ ըլի: Մոլորեմ ժողովում, պար էկող կնանիքը հավաքում, իրանց հոգևորականների հետ՝ տաճարումը ինչ ասես, անում են: Էնպես են ասում, թե Հնդկացիք իրեք հարյուր երեսուն միլիոն շաստված ունին ու շորս դրախտ, որտեղ որ իրանց շաստվածները կենում են, լավ ուշ ու միտք պետք է ունենան, որ էսքան շաստվածների անվանքը պահեն: Բայց մի՛ զարմանաք: Հնդկացիք էնպես մտքով պահելու շաստված քիչ ունին: Եզն ու կովը՝ նրանց բուսոց շաստվածն ա: Ագռավը՝ նրանց մարդիս մտքի շաստվածն ա: Սիպտակ ֆիլը՝ նրանց քաղավոր շաստվածն ա: Զոկ ամալաթ ունեին նրա համար շինած, ոսկե ամաններով էին նրան կերակուր տալիս, որ ծառեքը բերում, առաջն էին դնում: Հիմիկ ֆլի բանը խարաբ է, չունքի էլ չեն պաշտում:

Տեսնում եմ, որ զարմանում եք: Ձի՛ հարկավոր: Լսեցե՛ք պատճառը: Հնդկացիք՝ քրիստոնեից նման չեն հավատում, թե մարդիս հոգին մեռնելուց եղը երկինքն ա գնում, ու իր բարի կամ չար գործքի փոխարենն առնում: Ըն, նրանք էնպես են կարծում, թե հոգին մեկ ուրիշ մարմնի մեջ ա մտնում, էն էլ մարդիս գործքի գյուրա: Էսպես՝ բարի մարդի հոգին՝ էլի մեկ բարի մարդի մեջ ա մտնում, կամ մեկ ղվաթով շորքոտանու: Վատ մարդիկնը՝ կամ ճիճվի, խլեզի, օձի մեջ ա գնում, կամ մեկ ուրիշ գեշ կենդանու: Էս ա պատճառը՝ որ հնդկացիք՝ մեկ կենդանի էլ ա չեն սպանիլ,

միս բնավ չեն ուտիլ, ու պտղով են իրանց օրն անց կացնում: Միմիայն էն փաբի խալխը՝ որ ասեցինք, որ սրանց կարգիցը դուս են, նրանք են միս ուտում ու էս պատճառով դհա ավելի ատելի են: Հնդկացիք էնպես են քաշվում, որ թե կենդանու մորթուն էլ ձեռքները դիպչի, կոողան, կսարսափին:

Հնդկացիք բոլոր շորս կարգ են բաժանված, ու է՛նպես սուրբ, հաստատ է նրանց միջին էս կարգի բաժանությունը, որ մարդ ինչ բան էլ որ սիրտն ուզենա, էն կարգում պետք է ապրի ու մեռնի, որումը, որ ծնվել է: Ո՛չինչ ժամանակի ո՛չ ոք իր կարգը չի՝ կարող փոխիլ:

էս կարգաբաժանությունը նրանց միջին է՛նպես հաստատ է, որ թե մեկ մարդի ասես, թե նա մեկ կարգի հեսաբում էլ ա չի, կուզենա քեզ սպանի ու հավիտյան չի՝ մոռանալ: Թե կուզեք իմանալ, էս կարգերի անունն ու զորությունը, խնդրեմ անկաջ արե՛ք, ասեմ:

Առաջին ու գլխավոր կարգը նրանց հոգևորականներինն է, որ Բրամին են ասվում: Միս սրանց բերանը բնավ չի՝ պետք է մտնի: Կերածները պտուղ ա: Մենակ սրանք ունին իրավունք, որ իրանց սուրբ գիրքը կարդան, անունը էսուր-Վեդամ, ինչպես մեր Աստվածաշունչը: Թե մեկ ուրիշ մարդ համարձակի՝ էն գրքի հենց ցանկին նայի, գլուխը կդառնա երկու, ինչպես բրամինքը ասում են, ուրեմն լավ ա, որ մենք էլ՝ պատահելիս՝ չկարդանք, թե չէ երկու գլուխ որ ունեցանք, էլ դավի դառաբի ձեռիցը չենք կարող քնիլ:

Երկրորդ կարգը զորականացն ա, որ երեխությունից պետք է սովորին: Նրանց Ռաջլ են ասում ու Հնդկաց ազնվականքն են: Որքան հաստ ըլի մեկ ուսչի (կնյազ), էնքան ավելի պատիվ ունի, էստուր խաթեր սրանք էլ՝ ինչքան ձեռքներիցը գալիս ա, իրանց փորի դարդն են քաշում, սրանց էլ ա միս ուտիլը դադաղա. բաս ընչո՞վ են հաստանում. մի հարցնող ըլի: Ա՛յ տնաշեն, հալբաթ մեկ դուռը գտել են, ի՞նչ դավի ունիս: Ա՛յ կուզեին հաստափոր մարդիքը էն տեղ ըլեին, հա, իսկույն ազնվություն կճարեին, ափսոս՝ որ Հնդրստան հեռու է: Ի՞նչ կա որ, գնալը դժար չի:

Երրորդ կարգը՝ Վեսիաւսն են կամ հողագործքն ու վաճառականքը: Չորրորդ կարգը՝ Սուդրաւսն են կամ փեշաքարքը, մշակքը և այլն:

Սրանից դայրու՝ մեկ կարգ մարդիք էլ կան էստեղ, որ կարելի է անբախտների կարգը անվանիլ: Ասածս փաբիւն են, որ վեթեմն էլ հիշեցի: էնպես են կարծում հնդկացիք, թե սրանք մարդի հեսաբում չեն: Մեշեքումն են կենում նրանք ու կերածները վայրենի պտուղ ա: Սրսուլով, սարսելով են էնպես տեղերին մոտենում, որտեղ, որ մարդիք կան: Տեսնո՞ւմ էք էս մարդը, որ էնպես վայրենի գազանի պես ծառերի տակովն անց ա կենում: Սա մեկ փաբի է: Եվրոպացիքը նրանց բռնում, նոքաբի տեղ բա-

նացնում են, շունքի սրանք միս կարող են ուտիլ: Հստուր համար եվրոպացիք էլ նրանց աչքին փարի նման մեկ զագ են: Քաղաքներումը բուխարիքն են սրբում ու ծածուկ տեղերը: Տաճարը բնավ չեն կարող մտնիլ: Մտիկ արա՛. հրես մեկ բրամին գալիս, փարին հանկարծ դիպավ նրան: Հսի՛նչ կատաղություն ա գալիս նրա երեսը, ի՛նչ արհամարհումն. ի՛նչ անբարտապան ձեն: Ուզում ա, թե փարիին սաղ սաղ ուտի, սպանի: Փառք Աստծո, փարին փախչում, պրծնում է: Ամեն մարդ իրավունք ունի, որ փարիին սպանի, թե որ նա բրամիին դիպավ:

Դհա ողորմելի, դհա աչքից ընկած են էս տեղ բռնեքը: Գիշերը, աստղերը որ դուս են գալիս, ինչ զարմանալի ձևով ասես, իրանց իրանց շաղժում ու պար են դալիս: Ցերեկն էլ՝ էնպես անտուն, անտեղ թափառում են: Գիշերը ծառերի վրա են քնում, ու որ իրանց բուն ունին շինած: Հնդկացիք նրանց վայրենի գաղանի կարգումն են համարում ու ով հասնի, կարող է նրանց սպանիլ, որ մեկ շինության մոտենան:

Ո՛ւր է վազում էս խալխը: Մեյդանի միջին մեկ մեծ փեղի կիտուկ կա, գիդո՛ւմ եք, ո՛ւմ պետք է էրեն. մեկ ջահել, սիրուն կնկա: Հրես նա էլ <ա> գալիս, բայց կանգնողներին ընչի՞ է փեղջաշ ցրվում, ընչի՞ նրա<ն>ց խտիտն առնում ու հավիտյան բարով մնա ասում: Ի՛նչ հանդիսավոր կերպարանք ունի, ի՛նչպես ուռած գալիս ա: Նա ինքն ա կրակի վրա վազում, մեջն ընկնում ու բոցը նրան ուտում: Սա որբների կին ա, մայրդը մեռավ, էրեցին, ինքն էլ սաղ սաղ պետք է էն կրակումն էրվի: Թե վախենա կամ իր կյանքը խնայի, իր որդիքը կանիծեն, կամ կսպանեն նրան: Թե ծածկվի էլ, կամ երեսը կանի, խալխը գլխին էն թուք ու մուրը կածի, որ Աստված հեռու տանի: Փառք Աստծո՝ որ ինգլիզները էսպես վատ սովորությունքը քիչ քիչ, վերջացնում են: Իրանք հնդկացիքն էլ են իմանում, որ էս լավ բան չի՛:

Շատ լավ է, էն տեղ գտնվիլ, երբ երեխեն ծնվում է: Բրամինը ձեռները նրա գլխին դրած, աչքերը երկինքն ա կթում, ու աստղերին մտիկ անելով ասում է, թե նրա վերջը ի՛նչ կըլի: Բայց ինքն ի՛նչ գիտի, էս թոխմախ գլուխը: Որ հավատում են, ո՛վ ինչ անի, մեղանում բռնեքանցը չեն հավատում: Բայց թե որ բռնեն բան գիտենա, ընչի՞ չի՞ իր թանն ի՛ր գլուխը քսում, ու սոված, ծարավ գլուտում ա:

Ինչպես խալխն է կարգ կարգ բաժանած, էնպես էլ մարդ ու կնկա կենցաղավարությունը ու պարտավորությունը: Կնիկարմատը հնդկացու աչքին հայվանի նման մի զագ է, ու շատ անբաղաճավարություն ա, թե որ նրան հարցնես, կնիկդ ի՛նչպես ա: Եվրոպայումը շան քեֆն էլ կարելի ա հարցնիլ: Կնիկը մարդի անունը չի՛ կարող տալ, միշտ ազա, քաղաք:

պետք է ձեն տաւ խոստովանութիւն մնա, մեր միջումն էլ էսպես է, ամա արըշին չասես: Ինչ որ մարդն անի, կնիկն էլ՝ է՛ն պետք է անի, նա ծի-
ծաղելիս, կնիկն էլ պտի ծիծաղի. թե լաց ըլի, նա էլ հետը պտի լա, թե
ծեծի նրան, պետք է ձեռը համբուրի ու առաջին շոքած թողութիւն խնդրի:
Հնդկաց տները քլոլգի նման ա ու բամբուկ ծառիցն ա շինած, դամ-
շով ու խուրմի տերեւով ծածկած: Նրանց կերակուրը բրինձն ա, սիմինդը
ու պտուղ:

Նրանց Ռաջեֆը կամ իշխանքը էնպես ամարաթներում են կենում, որ
սակով զարդարած, հայելիներով ու արքումն ճոթերով լիքն ա. գետինը
խալիչեքն են ծածկում, որ շատ թանկագին են: Հազարավոր թուփ ու ծառ,
միշտ կանաչ, միշտ ծաղկած՝ զարդարում են նրանց բնակարանքը: Ինչ
անուշահոտ բան ասես, նրանց տներումն են ծխում, շաղրվանները քշքշա-
լով ջուրը քցում ու անձրևի պես վեր թափում: Հազարավոր նոքար, բե-
քար՝ ոտըների վրա կանգնած՝ իրանց իրանց են իմանում, թե էս մահկա-
նացու աստվածքը ի՞նչ են ուզում ու էնը գլորա հով են տալիս նրանց ու
ղուլուղ անում: Մոյղեֆը պար գալով ու աչք ու երես ծոմուելով նրանց
սիրտը բաց են անում: Ու էսքան հրաշալի տեղերի տերը, էն դեղին ու լղար
երեսովը, մարգարտով ու ջավահրով ծածկված՝ նեղանում ա էսքան ուրա-
խության միջին: Հենց փոքր նեղանում են թե չէ, ական թոթափել՝ մեկ
քանի ծառա վրա են թափում, բարձրացնում նրան, ու պալանկինի կամ
քեջավի մեջը դնում, որ տան պես շինած ա, զառ ճոթերով կախ արած, ու
մարդիք են քաշում, տանում: էսպես տեղը փոխում են՝ առանց իմանալու՝
թե ինչպես շարժեցան, առանց ոտը փոխելու:

Հնդստանու շատ փայլ ինգլիզների ձեռին ա, Ամեն տեղ իրանց դա-
տաստանատունն ունին ու Հնդկաց մեծամեծք հենց անուն ունին միայն:
Շատի իշխանութիւնը մտքով ա, բայց ձեռներին ո՛չինչ չկա: Զորօրինակ
Մեծ Մոգոլըն, որ Հնդկաց մեծ թագավորն ա ու Դելի քաղաքումն ա կե-
նում ու աներեւոյթ է, աչքի չի՝ երևում, էնդով է միայն բավականանում,
որ նրա անունը, ինչ որ ինգլիզներն անում են, նրանց ցուցակումն ըլի, որ
էս երկրի տերը այժմ նրանք են, ու որը խորամանկութիւնով, որը թրի
զոռով՝ իրանց ձեռի տակն են բերել: Նրանց ղոնշունը Հնդկացի են ու սիպա
են ասվում, նրանցով ին ինգլիզները իրանց բերդերը պահում, ու որքան
զարմանք է, որ մեկ քանի վաճառական էկած էս տեղ, որ իրանց առտտունն
անեն, էնքան հնարք բանալիին, որ էս օր՝ էս ահագին տերութիւնը, որ
հարյուր քսան միլիոն ավելի կենող ունի, իրանց իշխանության տակը բե-
րին: Ինչ տեղ որ խելք ու միաբանութիւն կա, ի՞նչը կարող է նրան դի-
մանալ:

ԱՐԵՎՈՅԱՆ ԿՓՆԵՐԸ

Սուրաք, շատ մեծ, հարուստ ու վաճառականաց քաղաք աւ Գնա՛նք սրանց ճոթի ու արբշումի ֆարրիկեքը, Մեկ քանի կտոր բան առնենք, Խնչ՝ պես գեղեցիկ ա սրանց շինած ճոթը, սաղաֆի ու սև փետի բաները, Սուրաթիցը մոտ, Ներքուղա գետի ղրաղին էնպես մեկ ծառ ա դուս գալիս, որի հատը արարած աշխարքումը չկաւ էս ծառի անունը Նուբիբուր է, ու սուրբ ծառ են համարում. նրա քոթի հաստութիւնը մենակ՝ երկու հարշուր ութսուն ու հինգ սաժեն աւ Ո՞վ կհավատա, թե էնպէս հրաշքը տեսած ըլիւ էս ծառի սերկի տակին էր կենում Պուտնա թագավորը, իր բոլոր պալատական մեծամեծներովը ու յոթը հազար մարդով, որ նրա պահապանն էին Թո՛ղ սրանով իմանա կարդացողը՝ թե մեկ ծառ ո՛րքան մեծ սլտի ըլի, որ էսքան մարդ՝ տակին կարողացել ա կենալ, էս ծառին շատ պատիվ են տալիս Հնդկացիք:

էս Խնչքան նալեր կան Բոմբայի նավահանգստումը, ու Խնչ շարժմունք ա քաղաքումն էլ, Գնա՛նք՝ Գեբրաց կամ հին պարսից տաճարը, տեսնին, որ երկու միլիոն ռուբլի ա նստել շինելը Խնչ օր որ շինութիւնը վերջացրին ու ուզում էին, որ օրհնեն, բոլորք բոլորոց բազմութիւն կար էս տեղ:

Սերեցապատնամ քաղաքը որ մասիս, հենց կիմանաս, թե աշխարքի փառքն ու մեծութիւնը էս տեղ ա, էնքան հարուստ ու ճոխ էր էս տեղանց թագավորութիւնը, էս թագավորութիւնը շատ շուտով մեծացավ ու սմենիցը անց կկենար, եթե ինգլիզները չէին փչացրել: Գոյ քաղաքումն էր, որ փորթուգալցիք էնքան փառք ու մեծութիւն ունեին, էս տեղ գրեց Քամոյսենա բանաստեղծն իր անմահ գիրքը, ուր որ փորթուգալացոց արածը գովում ա:

ԱՐԵՎՈՅԱՆ ԿՓՆԵՐԸ

Ինգլիզները իրանց հնարագիտութիւնովը բոլոր էս կողմերին տիրել են, էս տեղ ա Մադրաս քաղաքը, ուր որ Մադրասուն էն սիրուն սղլիսները գործում են ու մեկ քանի տուն էլ Հայք կան, էն հայերիցը՝ որ իրանց հոգին ու մարմինը իրենց ազգի համար եղ են դրած, Պաղոգք, մեջիգք, եկեղեցիք, տներ, էնպես են իրար հետ խառնված, որ տեսնողը կպարմանա: Միջըներիցը ծառերն էլ որ չեն գլխըները բարձրացնում, մարդի խելք ա գնում:

Գոյկոնց քաղաքի ոսկու ու ալմազի մագանն ա շատ գոված: Հրես էկանք, Կալկարա հասանք, որ ինգլիզների մայրաքաղաքն է: Էս ահագին քաղաքը մեկ միլիոն ավելի բնակիչ ունի ու ինչ ազգ ասես՝ ասիացի, թե եվրոպացի, հայ, հնդկացի, արաբ, պարսիկ էս տեղ տեսնիլ կարելի է: Նրա վաճառականութունը ամեն տեղ գնում հասնում է: Գուքան, բազար ասկով, ջավահրով, զառ ճոթերով հազար ռանկի են տալիս: Գիշերը մանավանդ էն պայծառ երկնքի տակին կառնթները քուէքը լիքը, որ չեն դես ու դեն շրջում, աչք պետք է ըլի, որ թամաշ անի: Կալկաթա է ինգլիզ գլխավորի ամարաթը, որ ինգլիզի թագավորն է ջոկում իրեք տարի ժամանակով: Էս տեղ են նմանապես կենում էն ազնվական, հայրենասեր հայերը, որ մինչն էս օր ինչ միջոց ասես՝ տվիլ են, որ մեր ազգին օգնություն անեն: Դեռ շատ ժամանակ չի անց կացել, որ մեկ էսպես ազգասեր իշխան կամենում էր իր բոլոր կարողութունը առնի, բերի Հայաստան ու էն տեղ վարժատներ, հիվանդանոցներ ու տպարան սարքի, բայց բանը ուրիշ տեսակ էկավ: Ափսոս՝ որ անունն էլ ա չգիտեմ, էնպես պաշտելի իշխանի, որ էս տեղ գրեի ու ամեն մարդ իմանար, մտքումը պահեր:

Հ յ ա տ Ի ս

Բենարիս քաղաքը Հնդստանու գիտուն մարդկանց տեղն ու սուրբ քաղաքն է, ինչպես թուրքերի Մեքքա: Հազարավոր պաղոդ (կոթատուն) ցիր և ցան շինած կան էս տեղ: Ամեն տարի միլիոնավոր խալիս է գալիս էս տեղ ուխտ: Գնանք, Բեգելսուրի տաճարը տեսնինք, որ ցխով լիքն ա: Ով էնտեղից դուս գա, պետք է սրայով զանգակը խփի, որ օջոռքիցը կախ արած կա: Վեց քուչ<ա> կա, վեցն էլ էնպես մեծ հաղթական կամարավ վերջը շինած, որ մեզ հանում, տանում են Ագրի քաղաքի մեյդանը: Ագրի Մոգոլ թագավորաց մայրաքաղաքն էր, ու բոլոր աշխարհումը հատը լուսնի: Հմիկ Դելի քաղաքն ա նրա տեղը բռնել: Ինչ որ մարդիս միտքը կարող էր հնարել, որ ո՛չ խելք կհասնի, ո՛չ միտք՝ էս թագավորի ամարաթումը կար: Մարմառ, ոսկի, յախութ, ճավահիր, ալմազ՝ պատ ու օջոռք բռնած էին, ու ինքը թագավորը՝ ինչպես արեգակը՝ շալմեն գլխին, շոր, գոտի, հաբին, յարաղը կապած՝ բոլորը ակն ու մարգարիտ, ջավահիր, էսպես աթոռի վրա բազմած է: Ոսկե խուրմի ծառերը՝ գլխին շվաք են անում, պտղները բրլիանդ են, տերևները՝ զմռութ: Լաճոք քաղաքումն էլ մեկ հիանալի ամարաթ կա: Փաշավիւրի շալն ու աղլխները հայտնի են ամենին, թե ինչպես նուրբ ու գեղեցիկ են: Բոլորը իծի մազից են գործում, որ էս տեղ բասլամիշ են անում:

Յեյլան կղզու շորս կողմը անեմոնով է բռնած: Հլի ու դարչնի մեշերը՝ էն անոշ հոտն են ամեն տեղ տարածում, որ մարդի խելք գնում ա: Էստեղ էլ՝ են ծովի տակիցը մարգարիտ հանում, հազար տեսակ անուշահոտ ծաղիկ ու պտուղ լիքն ա էս տեղ: Գնա՛նք Աբամ սարի գլուխը, որ էս կղզումը ամենիցը բարձր ա: Բուդայի պաշտող հնդկացիք՝ ամեն տեղից ուխտ են գալիս էս տեղ: Նայեցե՛ք, թե ի՞նչպես են նրանք ջերմեռանց սարը վեր ըլում, որ իրանց, Բուդա լաստվածի ոտնատեղը համբուրեն, էն ոտնատեղը, որ նա երկինքը գնալիս թողել ա էս տեղ: Մալդիվա կղզումը մեկ տեսակ խեցի (օրուջ) են հանում, որ Հնդկաստան փողի տեղ բանացնում են:

Առեկյան Հեղկաստան

Էս աշխարը, որ Զինիմաշնի ու մյուս Հնդստանի մեջն ա, դանազան սարերով կտրատված է: Անթիվ գետեր՝ կա միջումը, որ գարնանը մեծանում, դուս են թափում ու երկրին շատ պտղաբերություն են տալիս: Խուրմի ծառը, աբանոսի ծառը, զանազան տեսակ վարդն ու ուրիշ պտղները մեշի պես են էս տեղ կանգնած: Ավա քաղաքը, որ Բիւմանու թագավորության թախտն է, շատ մեծ ա ու գեղեցիկ: Սիամն էլ մեծ քաղաք ա: Անթիվ տաճարք, պիրամիդք, ամարաթք, ու շինվածք կան միջումը: Կնանիքը էս տեղ՝ դարավաշիցն էլ վատ են, մարդը հաց ուտելիս, նրանք պետք է ծառայություն անեն՝ ու շեն կարող հաց ուտիլ, մինչև մարդիքը դուս չի՝ գնան:

Բոլոր խալիսը գետերի ղրաղին հավաքվում մեջները բրինձ ու պտուղ են ածում: Էս ի՞նչ առատություն ա: Տեսե՛ք՝ թե ի՞նչքան բաներ են ծովի երեսին լողում: Հենց գիշերն էկավ թե չէ, արեգակի տեղակ՝ ֆանառներ են կախ անում ամեն տեղ: Միամացիք էս օր իրանց Նոր տարին են տոնում, որ ղեկտեմբերի մեկին է ըլում: Բախտավոր էն մարդն է, որ էս օր մեկ սիպտակ ֆիլ թագավորի առաջը կբերի: Առաջ որ գլխին ոսկի թագ են գնում, վրա երկրորդ՝ էնքան երկիր են տալիս նրան, ինչքան էս ֆիլ ձենը կհասնի:

Ի՞նչ զարմանալի դրություն ունի Մալաբա կղզու ափները: Նրա դաշտերը միշտ ծաղկներով լիքն են ու նրա լայնատարած մեշերը է՛ն հոտն են սփռում ամեն տեղ, որ մարդ խելքից գնում ա: Զրերը փնչպես հայլի փայլում են: Կարելի է, թե արեգակի շողքն ա էս գույնը նրանց տալիս: Հենց իմանաս ոսկի ըլի փռած ջրերի երեսին, էս պատճառավ էր, որ հին ազ-

գերը՝ էս աշխարհը ոսկու աշխար էին կանչում: Մալախ մեկ քանի թագա-
վոր կա՛ն, որ ինգլիզների հետ դաշնակից են: Թանձր մեշեք բանան ծառի,
ապելսինի, լիմոնի, Կոխինիսինացոց տների շորս կողմը բռնած են, էս տեղ
ա. դուս գալիս՝ Քամաւ ասած անուշահոտ ծառը, որ շինացիք ոսկու հետ
քաշում, առնում են: Տեղիս բնակիչքը՝ բոլոր ասիացոց միջին ամենիցը
հանդարտ են ու խոնարհ: Բայց շուտով են իրենց բնությունը փոխում ու
շատ նեղասիրտ են:

<ՎԵՐՈՒՔ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱՔԸ>

1829 թվականին իր ընկերների հետ էջմիածին ժամանեց պարոն պրո-
ֆեսոր Պարրոտը: Ես այն ժամանակ հայոց հայրապետի մոտ թարգման էի:
Գիտնական ճանապարհորդները մեր հոգևորականության կողմից ընդունվե-
ցին ամենայն պատշաճ հարգանքով, և ինձ կարգադրվեց՝ գտնվել նրանց
մոտ և բավարարել նրանց բոլոր պահանջները: Լսելով նրանցից, որ մտա-
դիր են հասնել Արարատի գագաթը, ես ցանկություն հայտնեցի ուղեկցել
նրանց: Պարոն Պարրոտի թախանձագին խնդրանքների շնորհիվ ես դրա
համար ստացա էջմիածնի Սինոդի հաճությունը:

Զեմ կարող պատմել, թե ինչպես ես ուրախացա այդպիսի գիտելիքներ
առնեցող մարդկանց շրջանում գտնվելու և նրանց ձեռնարկումներին մաս-
նակից լինելու առթիվ:

Սեպտեմբերի 9-ին մենք դուրս եկանք էջմիածնից և ուղղեցինք մեր
ճանապարհն ուղիղ դեպի Արարատ: Մենք դիշերեցինք Սև-ջրի ափին: Նա
հոսում է Արարատի ստորոտից և այդպես է կոչվում իր սե գույնի պատ-
ճառով (հայերեն՝ Սև-ջուր, իսկ թուրքերեն՝ Կարա-սու): Նրա շամբուտների
մեջ մենք տեսանք վայրի խոզերի բազմություն: Այս տեղերում շատ կան
նաև թուրքերին զրմզի կոչվող որդեր (գրասենյակային սերմ):

Մյուս օրը մենք վեր կացանք առավոտյան վաղ. պարոն Պարրոտը պա-
րոն Բեհագելի հետ սկսեց նկարել լեռը, նրանց մյուս ընկերներն էլ ձեռ-
նարկեցին հավաքել ծաղիկներ, բույսեր և զանազան միջատներ: Սակայն
շուտով մենք այդտեղից բարձրացանք Ակոռի գլուղը: Բնակիչները, լինելով
հայեր, մեզ ընդունեցին մեծագույն հարգանքով: Այնուհետև մենք այցե-
լեցինք սուրբ Գրիգորի մենաստանը: Այստեղ էլ ապրում է արդեն ծերացած
Կարապետ վարդապետը: Մի քանի տարի առաջ քաշվելով այս անուշադու-
նալ բոլորովին մոռացել է աշխարհը և սիրում է իր մենությունը: Նա վաղուց
փորել է իր գերեզմանը և հանապազօրյա նայելով նրան զբաղվում է մահ-

վան վերաբերյալ փրկարար մտքերով: Այստեղից ոչ հեռու ընկած է նաև հայոց հայրապետ սուրբ Հակոբի փոքրիկ մենաստանը: Այստեղ է գտնվում այն աղբյուրը, որի զորութեան մասին մեծ հավատ ունեն անդրկովկասյան բոլոր բնակիչները, ինչ գավառության էլ պատկանեն: Երբ մորեխը ամառացնում է նրանց արտերը, նրանք վազում են այս աղբյուրը, <ջուր վերցնում և> սրբազան հանդիսավորությամբ շաղ տալիս այն վայրում, որի վրա հարձակվել է մուրեխը. շուտով երևում են սարյակներին նմանվող յուրատեսակ թռչուններ,— հայերեն կոչվում են տար,— որոնք ոչնչացնում են այս վնասակար միջատները: Սեպտեմբեր ամսին հայերը մեծ բազմությամբ հավաքվում են այստեղ և մատաղ անում: Մինչև մեր ձեռնարկման ավարտը մենք մնացինք այս մենաստանում: Նրա առանձնացած և հրաշալի դիրքը մեծապես նպաստում էր գիտնական ճանապարհորդների զբաղմունքներին:

Մեր այստեղ ժամանելու հենց հաջորդ օրը պարոն Պարրոտը պարոն Շիմանի հետ կատարեց Արարատ բարձրանալու իր առաջին փորձը: Նրանք փորձեցին բարձրանալ արևելյան կողմից, սակայն արևելյան լանջի սեպտիկոնը համոզեց նրանց այդ կողմից իրենց նպատակին հասնելու անհնարինությունը, և նրանք ետ վերադարձան: Այն տեղը, ուր նրանք հասել էին, ըստ իրենց գիտումների, ծովի մակերևույթից բարձր էր 13,000 ոտնաչափ:

Այս բանը հարկադրեց պարոն Պարրոտին որոնել ուրիշ ելք: Ակոռիի տանուտեր հայազգի Ստեփան Մելիքի խորհրդով սեպտեմբերի 18-ին պարոն պրոֆեսորն սկսեց բարձրանալ արևմտյան կողմից: Նրա հետ էին պարոնայք Բեհագելն ու Շիմանը, երեք զինվոր և հինգ շինական: Չնայած պարոն Պարրոտը, խնայելով իմ երիտասարդությունը, խորհուրդ տվեց ինձ ձեռք չգրկել մի ալդրիսի վտանգավոր ճամփորդության, սակայն հաստատվեա՞ծ լինելով նրանց բոլոր օգտակար հետազոտություններում լինել նրանց հավասարիմ ուղեկիցը, ես հայտնեցի նրան իմ անհողողող մտադրությունը՝ ոչ մի քայլ ետ չմնալ իրենցից: Մենք բարձրացանք ամենաանպետք և անհարմար ճանապարհով, իսկ մութն իջնելու ժամանակ կանգ առանք ձյան սահմանի մոտ, Քիբ-գյոլ կոչվող կիրճի վերևում: Յրտի և տեղի,— ուր պառկել էինք,— անհարմարության պատճառով մենք անցկացրինք ամենաանհանգիստ գիշերը: Մյուս օրը, արևածագից առաջ, թողնելով տեղում մեր ողջ մթերքներն ու բեռները, շարունակեցինք մեր ճանապարհորդությունը և սկսեցինք բարձրանալ ձյունի գոտով, խաղաղ եղանակը, ինչպես նաև նոր իջած ձյունը միանգամայն օժանդակում էին մեզ, բայց հանկարծ եղանակը փոխվեց, և թանձր մառախուղը՝ ծածկելով Արարատի հյուսիսային գագաթը, հարկադրեց մեզ վերադառնալ, քանի որ արևն էլ արդեն թեքվել էր

գեպի մայրամուտ։ Մինչ կականինք վայրէջքը, այն վայրում, մինչև որտեղ հասել էինք մենք այդ օրը, պարոն Պարրոտը կանգնեցրեց խաչ, որի մասին հիշատակվում է Տփլիսյան տեղեկագրերի <«Тифлисские ведомости»> 1829 թվականի № 39-ում։ Այդ խաչը մենք վերցրել էինք մեզ հետ, և կարապետ վարդապետն օծել էր սուրբ մեռոնով։

Այս երկու փորձերը կարող կլինեին սասանելու ո՛չ պարոն Պարրոտի նման այնքան ամուր և այնքան կրթով գիտության հետ կապված մարդկանց։ Ես ի վիճակի չեմ արտահայտելու, թե նա մինչև որ աստիճան զգում էր գիտական աշխարհի հանդեպ իր վրա վերցրած պարտականության ողջ կարևորությունը։ Այս առաջին փորձերից հետո պարոն Պարրոտն սկսեց իր նպատակին հասնելու ուղիները ավելի ճշգրիտ հաշվի առնել և տասն օրվա ընթացքում, սպասելով լավ եղանակի, առանձնության մեջ, համբերությամբ շարունակել իր պարասյունները։ Այս ողջ ժամանակամիջոցում թանձր ամպերով ծածկված Արարատի գագաթը թաքնվել էր մեր հայացքից։ Վերջապես վեհափառ Մասիսը բացեց իր ալեհեր գլուխը և բարեհաճությամբ ողջունելով գիտնական ճանապարհորդներին, հրավիրեց նրանց ընդունելու իրենց կրած անչափ նեղությունների ու վտանգների ժամանակ ցույց տված կայունության համար արժանի պարգևը։ Սեպտեմբերի 26-ին, հազիվ լուսացած, մենք կրկին ճամփա ընկանք։ Նախորդ փորձերի ժամանակ մեզ հետ եղած մարդիկ, իրենց տեսած դժվարություններից ու վտանգներից հաբեկված, հրաժարվեցին այս անգամ մեզ ուղեկցել։ Մենք վարձեցինք ուրիշ վեց գյուղացի, վերցրինք նրանց ու երկու գինվոր և ճանապարհ ընկանք։ Այս անգամ գիշերելու տեղ ընտրեցինք այն վայրից վերև, ուր կանգ էինք առել մեր երկրորդ վերելքի ժամանակ։ Մենք տեղավորվեցինք լեռան արևմտյան սահմանագծի վրա ընկած մի ո՛չ մեծ բլրակի վրա, ձյան շերտառում։

Այդ գիշեր նույնպես ցուրտը, ինչպես հարկն է, ներգործեց մեզ վրա։ Հաջորդ օրը, արեածագի հետ, մենք սկսեցինք ճանապարհ ընկնել։ Բայց այն դանդաղկոտությունը, որով մեր ճանապարհը մաքրող ծուլ գյուղացիները ջարդում էին սառույցը, ստիպեց մեզ կանգ առնել երկար։ Նրանցից երեքը մինչև իսկ հրաժարվեցին այլևս առաջ շարժվել այն տեղից, ուր կանգնեցված էր խաչը։ Տասը ժամ հետո մենք հասանք լեռան գագաթը։ Զպիտի նկարագրեմ ահն բերկրանքը, որ ճաշակեցինք մենք, երբ մեր ոտքերը դրինք խրոխտ Արարատի գագաթին։ Ես ուրախությունից դողում էի, և մինչդեռ պարոն սյրոֆեսորը զբաղված էր ծանրալիական գիտողություններով, ես մանկան նման հրճվանքով վազվզում էի լեռան գագաթով այս ու այն կողմ և ազահությամբ որոնում մի որևէ առարկա, որը կարողանայի վերցնել

ի հիշատակ, բայց խորին տխրությամբ պիտի ասեմ, որ ոչինչ չգտաւ Պետք էր բավարարվել ձյան մի փոքրիկ կտորով և նրա հալոցից գոյացած ջրով, որն ես էջմիածին գալուս պես բաժանեցի ծանոթ վարդապետների միջև։ Արարատի գագաթին՝ նրա հյուսիսային կողմում, ես իմ սեփական ձեռքերով կանգնեցրի մի փայտե խաչ։ Մենք իջանք մեր գիշերատեղին արեգակի մայրամուտի ժամանակ։

Հստ պարոն Պարրոտի դիտողութիւնների, Արարատը գտնվում է Սև ծովի մակերևութից 15,200 ոտնաչափ, այն է՝ 2470 ոտնական գագ կամ 5 վերստ և այն մակերևութից, որի վրա ընկած է էջմիածինը, 2060 գագ կամ ափելի քան շորս վերստ բարձր։ Ներքևից դիտողի աչքը խաբում է իրեն, թվում է, թե տեսնում է այդ բարձրության վրա երեք առանձին բարձունքներ կամ գագաթներ։ Այդպիսիք միայն երկուսն են՝ արևմտյան և արևելայան։ Արևմտյանը, որի վրա մենք եղանք, փոքր ինչ բարձր է արևելյանից։ Վերելքի ժամանակ լեռան վրա մենք նկատեցինք երկու խորր բացվածք, բայց ժամանակի սղութիւնը թույլ չտվեց մեզ չափելու դրանք։ Մենք այստեղ չհանդիպեցինք ո՛չ հանքային ջրերի, ո՛չ աղբյուրների, ինչպես լինում է ուրիշ տեղերում։ Ակոռիի բնակիչներն օգտվում են ձյան ջրերից, որոնք ահապտր աղմուկով թափվում են բոլոր կողմերից և հոսում են դեռ հոկտեմբեր ամսին էլ։ Այնուամենայնիվ, այն գյուղի մոտակայքում է գտնվում նաև մի փոքրիկ աղբյուր։ Այդ տեղը, ուր գտնվում է գյուղը, ողջ Երևանյան նահանգում ամենահաճելին և ամենաառողջարարն է։ Օդն այդտեղ թարմ է, և կանաչը ամենից փարթամ։ Այս պառնճառով էլ Երևանի նախկին սարդարը Ակոռին ընտրել էր ամառանոց, և այն շինութիւնները, որոնց մեջ բնակվում էր նա իր կանանց և ընտանիքի հետ, դեռ մնում էին։ Լեռան ստորոտում կան սառցի շեղջեր, որոնք կոչվում են Սառցատառն։ Ամառ ժամանակ լեռան հյուսիսային կողմում պատահում են ձյան մեծ հյուսքեր, որոնք ցած են իջնում ուժեղ ճաքճոցով և աղմուկով։ Արարատի փեշերի ստորին մասերը ծածկված են սև, փխրուն քարերով, որոնք անընդհատ թափվում են ներքև և այստեղ կոչվում են Փառեղ, այն է՝ քարե փլատակներ։ Այստեղ մենք ամենևին չպատահեցինք վայրի գազանների, թեպետ բնակիչները հավատացնում են, որ այստեղ կան անհամար վայրի այծեր, արջեր, հովաղներ և այլն։

Բայազետի կողմից, որն ընկած է դեպի հարավ, լյառ բարձրանալը թվում է, որ հեշտ է, բայց մենք չփորձեցինք բարձրանալ այնտեղից։

Ճանապարհորդները չափազանց ցանկանում էին դիտել բոլոր հին հուշարձանները, քարայրներն ու մյուս հիշարժան տեղերը, որոնք գտնվում են

այս վայրերում, բայց մերձակայքում սփռված քրդական գիշատիչ թափառախմբերը թույլ չտվին, որ նրանց այդ մտադրությունը կատարվեր:

Մենք եղանք նաև Փոքր Մասսի վրա, որը գտնվում է Մեծից դեպի արեւելք, սակայն այս ճանապարհորդությունը մենք ձեռնարկեցինք խիստ ուշ և ամենացուրտ ժամանակ, այն է՝ հոկտեմբերի 28-ին:

Մենք գիշերեցինք բավական խիտ, փոքրիկ անտառում, ուր, սակայն, հույժ սակավ են պտղատու ծառերը: Այս տեղերում նկատելի է նաև ջրի պակաս, մենք հարկադրված էինք այս ճամփորդության ժամանակ մեզ հետ ջուր վերցնել: Թեպետ Փոքր Մասիսը Մեծից ավելի ցածր է, բայց անհամեմատ ավելի սեպ: Չորս ժամում մենք հազիվ հասանք այս լեռան գագաթը, և այն էլ մեծագույն դժվարությամբ: Վատ եղանակն այս վերելքի ժամանակ էլ մեզ շատ խանդարեց: Այս լեռան գագաթը կազմված է վեց ու մեծ բլրակներից: Նա գտնվում է Սև ծովի մակերևույթից 1865 գագ և այն վայրի մակերևույթից, ուր ընկած է էջմիածինը, 1445 գագ բարձր: Այս լեռան վրա և նրա շրջապատում կան անհամար ավերակներ, ապացույց նրա, որ այս վայրերը հին ժամանակներն եղել են լավ բնակեցված: Դրանք այժմ ամբողջովին լքված են: Մենք այստեղ գտանք պարսկերեն արձանագրություններով երկու քար և սկզբում կարծեցինք, որ դրանք ուշադրության արժանի ինչ-որ հուշարձաններ են. հետո իմացանք, որ երևանի նախկին սարդար Հուսեին-խանը տեսնելով, որ եվրոպացի որոշ ճանապարհորդներ, հրապուրված այս վայրերի ավերակներն այցելելու գովելի հետաքրքրությունից, զբաղվում են <նաև> հին հուշարձաններն ուսումնասիրելով, խելքին փչեց կատակել նրանց հետ իր ձևով: Հրամայեց երկու քարի վրա խըղբըզել մի քանի պարսկերեն անորոշ արձանագրություններ և տանել այնտեղ, ուր մենք դրանք տեսանք: Այս բանն ինձ պատմեց ակոռեցի մի շինական, որն ինքը սարդարի հրամանով այս քարերը թաքուն տարել էր այնտեղ:

ՆՈՐ ՎԵԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԴՈՐՊԱՏԻ ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՊԱՐՈՆ ՅՈՆ ՊԱՐՐՈՏԻ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ ԽՍԿԱՊԵՍ ԲԱՐՋՐԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եթե իմ հայրենակիցները սնահավատությունից կամ նախապաշարունից զրգված չեն կամենում հավատալ, որ պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը բաժնացել է Արաբատի ամենաբաժնե գագաթը, ապա ես այդ բանը վերագրում եմ նրանց պարզամիտ հասկացողությանը մի այդպիսի ձեռնարկության հնարավորության նկատմամբ և նրանց սրտում խորը նստած

այն ավանդությանը, որը նրանք պատմում են սուրբ Հակոբ հայրապետի մասին: Հայտնի է այն ավանդությունը, թե ինչպես այդ սուրբը չնայած իր ամբողջ ձգտումներին և սրբազան խանդավառությանը, տեսնելու Նոյի տապանը, ուրիշ ոչինչ ձեռք չբերեց, բացի տապանի մի տախտակից և որ աստծուց առաքված հրեշտակը որոշակիորեն նրան հայտնել է, որ Տերն արգելել է որևէ մահականացուի ոտք դնել այդ սուրբ վայրը, այլպես նա կենթարկվի նրա աստվածային զայրույթին*։ Որ իմ հայրենակիցները այդքան ակնածանք են տածում դեպի իրենց վեհ լեռը, որի վրա աստված երբեմն հրաշքով փրկել է մարդկային յեղը և այն սրբություն են համարում ու պաշտում, ես սրտանց համամիտ եմ նրանց: Նրանք պետք է և պարտավոր են հպարտ լինել նրանով, որի նմանը ո՛չ մի երկիր չունի, և նրանք պետք է հանգիստ լինեն, որ մենք մեր ոտքերով բնավ չենք շոշափել այն հողը, որի վրա կանգնած էր եղել տապանը, այլ հարկավ այն 100 ոտնաչափ ձյան շերտը, որը ծածկում էր այդ սրբազան հողը:

Բայց որ մի կրթված եվրոպացի էլ է կասկածում այդ վերելքի ճշտության վրա, դա ինձ համար չափազանց անհասկանալի է: Դժբախտաբար պարզվում է, որ լուսավորված Եվրոպայում նույնպես կարող են գոյություն ունենալ նման մարդիկ, որոնք ինձ առավել ևս սնահավատ, նախապաշարված և սահմանափակ են երևում, քան բնության այդ պարզ զավակները: Որովհետև այս վերաբնակների մեջ էլ կային մարդիկ, որոնք մեզ երջանիկ էին համարում, որ հասել էինք անհասանելիին և նման պատվի արժանացել: Որպես օրինակ կբերեմ սուրբ Հակոբի դառամյալ, բայց բարեպաշտ վարդապետին՝ Կարապետ անունով, որը ո՛չ իր զխալիքներով, և ո՛չ էլ իր արտակարգ փորձառություններ, այլ միմիայն իր աղնվամտությամբ և խոնարհ վարք ու բարքով այնքան ցանկալի էր մեզ բոլորիս համար: Մեր եվրոպացի ճանապարհորդների անաղմուկ, վերին աստիճանի խաղաղ կյանքը, նրանց մարդավայել վերաբերմունքը բոլորի հանդեպ և նրանց գիտական ձգտումներն այնքան կշիռ էին ունեցել նրա մտայնության համար, որ նախապես նա ինձ մի քանի անգամ զաղտնի ասել էր. «Ո՛չ, նրանց ոչինչ չի կարող դիմադրավ լինել, նրանք իսկական հրեշտակներ են. այդպիսի աստվածավախ մարդկանց բարին միշտ էլ կհաջողի», և այդ նույն բանն էլ առանց քաշվելու (unverschämten) կրկնում էր, երբ մենք արդեն բարձ-

* Տախտակի կտորը՝ շղթայով ամրացրած այդ սրբի մատին, ինչպես և նրա ամբողջ բազուկը՝ արմուկից կտրված և ոսկեզօծ, դեռ այսօր էլ կարելի է տեսնել էջմիածնի կաթողիկոսական վանքում, որպես ամենասրբազան մասունք:

բացել էինք սարը: Նմանապես դրանից հետո, երբ լեռան գագաթից մի սառույցի կտոր վերցրի, որովհետև այնտեղ ուրիշ ոչինչ չգտա, և հալված վիճակում՝ շշուվ էջմիաթնի վանքը տարա, հասկացող և բարեպաշտ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից ոմանք վերցրին այն և ցողեցին իրենց դեմքերը, ոմանք էլ պահեցին այն որպես սրբություն: Ես էլ իմ կողմից, թեև ծնվել էի այդ երկրում և նման ձեռնարկությունների մասին գաղափար չունեի, այնուամենայնիվ ոչ մի կասկած չէր տածում այդ ոգևորիչ ձեռնարկության կատարման հանդեպ, քանի դեռ ճանապարհորդները գտնվում էին մեր վանքում և բախտավոր էի զգում ինձ, որ մասնակից եմ եղել այդ գործին: Առանց իմանալու, թե ինչ արժեք կտա կրթված Եվրոպան այդ բանին, ես ինձ համարում էի ամենաներջանիկ մարդը Ասիայի սրտում, որ եղել եմ իմ նախնիների սրբազան վայրում:

Իսկ եթե ես պատմելու լինեի, թե ինչ վիրավորանքներ եմ կրել իմ այդ իրավացի պնդումների հետևանքով ո՛չ միայն հայերի, այլ և օտարների կողմից, ապա ոչ ոք չէր զարմանա, որ իմ երկրի մարդիկ Կովկասից էլ հեռու թշնամացել էին ինձ հետ և սպառնալիքներ էին կարդում. և այն երկու հայ գյուղացիները, որոնք մեզ հետ վերևում էին, դեռ Արարատի ստորոտում գտնված ժամանակ իրենց հարևանների և գյուղական ավագների կողմից տանջվել և ծաղր ու ծանակի առարկա էին դարձել, այնպես որ նրանք հաճախ են ինձ մոտ եկել և անկեղծորեն խոստովանել, որ եթե մեր կողմից նրանք պաշտպանություն չգտնեն, ապա ստիպված կլինեն պարզապես ճշմարտությունը ժխտել, որպեսզի հանգստություն և ապահովություն ձեռք բերեն իրենց համար: Սրանից կարելի է պարզ կերպով համոզվել, թե ինչու այդ երկու մարդիկ խաբվել են և կեղծ վկայություն տվել, այն էլ նրանք, որոնց մեծ ջանքով՝ մասամբ խնդրելով, մասամբ սպառնալիքներով այնպիսի վիճակի մեջ դրի, որ մեզ հետ վեր բարձրացան, որովհետև նրանք նախ և առաջ չէին կամենում նեղություններ կրել և, ապա, երկյուղից մեզ հետևել:

Ուրեմն ես խոսում եմ այստեղ, Պետերբուրգում, ճշմարտության անարատ զգացումով, այո՛, պնդում եմ այդ բանը ամբողջ Եվրոպայի առաջ, որ ես պետական խորհրդական պարոն Պարրոտի հետ երրորդ փորձի ժամանակ բարձրացել եմ Արարատի գագաթը, որ ես իմ ձեռքով մի փայտե խաչ եմ տնկել գագաթի եզրին՝ հյուսիսային կողմից և այն ամրացրել սառած ձյան մեջ, իսկ որ այդ գագաթը բարձրագույնն էր, կարող եմ ապացուցել այսպես. հեռվից լեռանը նայելով, ես շարունակ մտածում էի, որ այն պետք է երկու բարձունք ունենա: Սակայն վերելքի ժամանակ, երբ

մենք ժամերով անցնում էինք ձյան վրայով և վերջապես մի ընդարձակ բարձունք տեսանք մեր առջև, բնականաբար մենք այն համարեցինք բարձրագույն գագաթը: Բայց մեր քաջարի ջանքերը, մեր ուրախությունը այդ տեսարանի առաջ կարծես ի շիք դարձան, երբ նրանից վեր, նրա հետևում մի երկրորդ, ավելի բարձր գագաթ նկատեցինք: Էլ չեմ խոսում այն մասին, թե ուրբան վատ էր մեր գյուղացիների և զինվորների տրամադրությունը: Պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը ցույց տվեց այդտեղ արտակարգ տոկոսության և հոգեկան անվեհերության մի իսկական օրինակ. նրա օրինակով քաջալերված, թեպետ ոչ պակաս հուսահատ, մենք ուղեցինք մեր քայլերը դեպի այդ երկրորդ լյառը:

Այստեղ պիտի անկեղծորեն խոստովանեմ, որ ես այժմ այլևս չեմ հիշում, թե մենք երկու թե երեք անգամ ստիպված եղանք հաղթահարելու այն դժվարությունը, մինչև գագաթին հասնելը, որից հետո բոլոր մյուս գագաթները, որոնք աչից ու ձախից արևմուտքից-արևելք էին ձգվում, գտնվում էին մեզանից ավելի ցած:

Որպեսզի մենք ավելի համոզվեինք մեր ձեռնարկության հաջողության մեջ, մինչ պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը զբաղված էր իր օգե-րևույթաբանական դիտողություններով, ես իջա գագաթից սուրբ Հակոբի վանքի ուղղությամբ, որը մեր իջևանն էր, որովհետև նա ուղիղ այն գծով, վրա է գտնվում, ինչպես և այն ուղղաձիգ, լերկ և սև զառիվայրը (Abhang), որից մինչև իսկ կարելի էր տեսնել բարձր գագաթը:

Ես կատարեցի իմ ցանկությունը, տեսա վանքն ու նրա շրջակայքը և նույնիսկ լեռան երկու կողմերը, որոնք պարփակում էին հովիտը՝ վանքի և ձորակի հետ միասին: Հենց այդտեղ էլ տնկեցի խաչը: Դա մի այնպիսի ձեռնարկություն էր, որ մինչև այժմ էլ ամբողջ մարմնովս սարսուռ է անցնում, որովհետև ամենաշնչին սխալ քայլը ձյան մակերևույթի վրա, և այն էլ թեք կողմից՝ կյանքիս գնով պիտի վճարեի: Օրը հրաշալի էր, բայց իրիկնամուտի կողմն էր: Երևանը, Արաքսը, Բայազետը, Եփրատը, Սևանա լիճը, փոքր Մասիսը, Արագածը և բոլոր մյուս ձյունածածկ կամ լերկ լեռները, իրենց մառախլապատ հովիտներով, որոնց մենք ուրիշ ոչ մի կետից այսպես միասին չէինք տեսել, այդ հոյակապ կտավի կախարդական պատկերներն էին: Մեր վերադարձին հրաշալի նպաստում էր նորածագ լուսնյակը:

Որ ես էլ Հայաստանում չկարողացա այն երկու ռուս զինվորների նման այս Նշմարիտ իրողությունը երդմով հաստատել, դա նրանից էր, որ այդ ժամանակ ես գտնվում էի Դուրպատում, երբ պարոն պետական խորհրդա-

կան Պարբոտը պահանջեց, որ այդ զինվորներն և հայ գյուղացիները երդվեցվեն: Իսկ ես երդվեցի Դորպատի դատարանում (Landgericht): Եվ ցույց տալու համար պարոն պետական խորհրդական Պարբոտի ազնվամտությունը, պետք է պատմեմ հետևյալը: Այդ բանը տեղի ունեցավ ժանդարմահի ժամանակ, երբ Դորպատի պատվավոր բնակիչները փոխնեփոխ առաջնապետներումն էին կանգնում, ճանապարհորդներին ցուցմունքներ էին տալիս, թե որ կողմով պետք է անցնեին: Մի անգամ, երբ ես այցելության գնացի, որտեղ կանգնած էին պալոնայք պրոֆեսորներ Պարբոտը և Ստրուվեն, հանդիպեցի նրանց շախմատ խաղալիս: Տուն վերադառնալիս, պարոն պետական խորհրդական Պարբոտն ինձ ասաց, որ ես վերջապես պետք է հարցաքննվեմ և երդում տամ Արարատ բարձրանալու առթիվ: Ես մտածեցի, որ դժվար թե կարողանամ այնպես ճշտությամբ հիշել վերլիբի ամսաթիվը և այդ պատճառով հարցրի նրանից իսկական ամսաթիվը: Այդտեղ նրա պատասխանն եղավ այն, որ նա ինձ ոչինչ չի ասի, և ես պետք է վկայեի միայն այն, ինչ գիտեի, բայց ոչ այն, թե նա ինչ կասեր ինձ: Սակայն բարեբախտաբար սուրբ Հակոբ ժամանելուց հետո ես նշել էի այն բոլորը, ինչ տեսել էի վերելքի ժամանակ: Հենց այդտեղ էլ գտա ամսաթիվը:

Թե ինչու պարոն պետական խորհրդական Պարբոտը չի հիշատակում իմ երդումը իր ճանապարհորդությունը նկարագրելիս, կարող եմ վերագրել միայն այն բանին, որ նա նկատի է առել թեևս իմ հարաբերությունները իմ ժողովրդի հետ, որովհետև ես պիտի կրկին վերադառնայի նրա մոտ, որպեսզի այնտեղ սերմանեի օգտակար գիտելիքներ և նրա <պահանջներին> համապատասխան <բաներ>՝ եվրոպական կուլտուրայից: Իսկ այժմ, երբ ճշմարտության համար պահանջվում է տալ հրապարակային վկայություն, ես ոչնչից չեմ վախենա, Աստված կաջակցի ինձ իմ բարեբեր մտադրության մեջ, եթե ես նույնիսկ ավելի մեծ դժվարությունների հանդիպեի: Ես կարող էի իմ պնդումները հաստատելու համար Արարատը բարձրանալու վերաբերյալ և ուրիշ պարագաներ մեջ բերել, բայց ի՞նչ օգուտ դրանից: Պարոն պետական խորհրդական Պարբոտը արդեն մանրամասնորեն նկարագրել է իր ճանապարհորդությունը, և իմ ճշմարիտ վկայությունը պիտի հերքի այն մարդկանց կուսկածը, որոնք մասամբ բանավոր, մասամբ էլ գրավոր արտահայտվել են որպես ճշմարտության հակառակորդներ:

Երկար չի տևի, և երեկ շուտով կայցելի իմ հայրենիքը մի կրթված եվրոպացի՝ հայրենյացս վեհապանծ սարերով և հովիտներով, որոնց նմանը չկա աշխարհում, հիանալու և հիանալուց այն մարդկային հրաշակներու կոթողներով սքանչանալու համար, այդ ջանասեր և ազնիվ մարդուց կխնդ-

րեի, այո՛, կաղաչեի, դժվարութիւններէից շխուսափել, բարձրանալ մեր սրբազան լյառը և այնտեղից դիտել իմ սքանչելի հայրենիքը: Նա բավականաչափ վարձատրված կլինի և ճշմարտությանը կհատուցի իր վկայութեամբ:

Հայ եկեղեցու դպիր
Խաչատուր Արովյան

Ստ. Պետերբուրգ
7 փետրվարի 1835 թ.

ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔ ԴԵՊԻ ԱՐԱՐԱՏ

Անցյալ տարվա աշնանը, արեւելքում կատարած իր հեռավոր ճանապարհորդութիւնից հետո, Երևան ժամանեց անգլիացի Հանրի Դենթի Միմուրը: Պատահամբ ծանոթանալով նրա հետ, ես տեղեկացա նրա դիտավորութեանը՝ այցելել էջմիածնում ամենայն հայոց հայրապետին և լինել Արարատի շրջակայքում, անձամբ տեսնելու համար այն ավերածութեան հետքերը, որոնք պահպանվել էին 1840 թվի հունիսի 20-ին տեղի ունեցած հեղակարծ փլվածքից հետո: Նա հրավիրեց ինձ ևս ուղեկցելու իրեն գոնե մինչև այնտեղ, ուր գտնվում էր նախկինում Ակոռին: Կարծելով, որ մեր գնալ-գալը երեք օրից ավելի չի տևի, իսկ այդ երեք օրը, տոնի պատճառով, ես աղտտ էի իմ ծառայութեան զբաղմունքներից, ես հաճույքով ընդունեցի աղնիվ անգլիացու առաջարկութիւնը:

Մեր պատրաստութիւնները երկար չտևեցին: Սեպտեմբերի 1<4>-ին մենք Միմուրի և ենթասպա Ի.-ի հետ արդեն էջմիածնում էինք, արժանացանք հայրապետի օրհնութեանը և, նորին սրբազնութեան սիրալիր ընդունելութիւնից հետո, նրա ցուցմունքներով առաջնորդվելով, մյուս օրը Արաքս գետի մերկացած հովտում դիմեցինք դեպի Արարատ, չպատահելով և ոչ մի աչքի ընկնող բանի:

Արարատն այդ ամբողջ ժամանակ կանգնած էր իր համակ պայծառութեան և վեհութեան մեջ, միայն երբեմն ծածկվելով վերահաս ամպերով: Իմ ուղեկիցները, հափշտակված սրբազան լեռան գեղեցիկ տեսքով, հիացմունքով խոսում էին այն մասին, թե ինչպես երջանիկ կլինեին, եթե իրենք լինեին նրա գագաթին, բայց ինձնից թաքցնում էին իրենց բուն դիտավորութիւնը՝ անպայման բարձրանալ Արարատի գագաթը: Նրանց այդպիսի ցանկութիւնը ինձ ավելի քան տարօրինակ էր թվում, քանի որ այդ պա-

րոնները դեռ չգիտեին, թե ինչպիսի դժվարություններ, նախապատրաստություններ, ջանք ու անձնագոհություն է պահանջել գիտնական մարդկանցից այդ վերելքը՝ նամանավանդ պարոնայք Պարրոտից և Աբիխից: Բանը սակայն շուտով պարզվեց: Սեպտեմբերի 15-ին մենք արդեն գտնվում էինք Արալիս պահակատեղի մոտ, Երևանից 50 և Ակոռու փլվածքից 15 վերստ հեռու: Պարոն Սիմուրի վճռական մտադրությունը՝ լինել Արարատի գագաթը, ինձ վճատության մեջ գցեց, իմ երկարատև բացակայությունը տարվա այդ ուշ ժամանակին, կենսամթերքի, տաք զգեստների, գործիքների և մարդկանց միանգամայն պակասությունը, ինձ հայտնի վտանգներն ու դժվարությունները, կապված այդ տեսակ ձեռնարկության հետ, — այդ բոլորը ծանր ազդեցություն արին իմ երևակայության վրա: Ես փորձեցի մի քանի անգամ համոզել անգլիացուն՝ ետ կենալու այդ ձեռնարկություններից, բայց զուր անցավ: Ես էլ կամա-ակամա պիտի հետևեի նրանց: Մեզ առաջնորդելու համար մենք վերցրինք Նոր-Ակոռի գյուղից Սիմեոն Սարգսյանին, որը անցյալ տարի ուղեկցել էր պարոն Աբիխին: Թուրքերին սպասելը, որոնց հետևից մի կաղակ էր ուղարկված մերձավոր գյուղը և որոնք պիտի գալին ձիերով երեկոյից ոչ շուտ, առիթ տվեցին ինձ օգտվելու այդ պատեհությունից, որպեսզի ետ դառնամ, երբ հանկարծ անսպասելի ստացվեց կորդոնի պետի՝ եսավուլ Կ.-ի առաջարկությունը՝ ուղեկցել մեզ դեպի լյառը, որ և վերացրեց իմ երկբայությունները և մեր կանխատեսած բոլոր անհամարությունները: Եվ մենք նրան ենք պարտական այդ ձեռնարկության ողջ հաջողությունը:

Վերցնելով կազակներից այն ամենը, ինչ միայն կարելի էր գտնել նրանց մոտ և մնաս բարև ասելով պարոն Ի.-ին, որ տառապում էր ջերմով, ժամը 2-ի մոտ, ճաշից հետո, պարոն եսավուլ Կ.-ի, չորս կաղակների ու երեք հայերի ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկանք դեպի Հին-Ակոռի. երեկոյան արդեն հաշտանք մի փոքրիկ պարտեզի, որ անվնաս էր մնացել փլվածքից և գտնվում էր Ակոռուց ոչ հեռու Վշտալի է, երբ մարդ նայում է երբեմնի ծաղկյալ բնակավայրից մնացած այդ տիտուր հետքերին, նամանավանդ ինձ՝ նրա նախկին բարեկեցությունը հիշողիս և այդ տեղերը հանգուցյալ Պարրոտի, չորս տարի սրանից առաջ սլարոն Վագների և 1844-ին՝ պարոն Աբիխի հետ հաճախակի այցելողիս համար: Ոչ ավելի քան վեց տարի առաջ այստեղ դեռ գոյություն ուներ գեղեցիկ գյուղը, ինչպես իր տեղով ու դիրքով և կլիմայով, այնպես էլ իր հարստությամբ ու հնությունամբ, բայց Արարատի մի ճակատագրական ժայթքումը մի քանի բույսերի մեջ միայն ամայություն սփռեց և ճակատագրական գերեզմանով ծածկեց 5000 բնակիչ՝ իրենց բոլոր տներով, այգիներով և դաշտերով՝ վեց վերստ

լայնութիւն և 15-ից մինչև 20 վերստ երկարութիւն ունեցող տարածութեան վրա: Մի քանի ծառ այստեղ-այնտեղ բոլորովին չորացած ու մի քանի տեղ էլ դեռ տխրադեմ կանաչ մնացած, մի քանի տապանաքար սուրբ Հակոբի հովտից աչ, խոտերի մեջ խրված, նախկին գերեզմանոցի մնացորդները, ու մի քանի փոս էլ՝ զոհված մարդկանց տների վրա բան գտնելու հույսով գիշատիչ քրդերի ձեռքով փորված, թախծալիորեն հիշեցնում էին անցյալ կյանքի հետքերի մասին: Այստեղ մենք անցկացրինք առաջին գիշերը:

Առավոտյան վաղ մենք հասանք Փոքր Մասսի հյուսիսային ստորոտում գտնվող փոքրիկ անտառի մոտ: Այստեղ, ի զարմանս մեր, շատ կետերում հանդիպեցինք ձյան հյուսերից գոյացած ջրի, որ այսքան ուշ ժամանակ ընդհանրապես չէր կարելի սպասել: Իսկ այսպես կոչված Սարդարի աղբյուրը մինչև իսկ առատաջուր էր դարձել, ինչպես ամառ ժամանակ: Այստեղից, այսպես ասած, քայլ առ քայլ դնացինք պարոն Աբիխի հետքերով և մոտավորապես ժամը 2-ին, ճաշից հետո, հասանք նրա նախկին գիշերած տեղը՝ անկարգ զանգվածներով առատորեն թափված ահագին ձյան հյուսերի և բլրակների մեջ: Այստեղ է գտնվում բոլոր այս տեղերի մեջ միակ ապաստարանը՝ հանգստանալու համար: Պետք է թողնեինք ձիերը և ամեն մեկս հավաքելով ուժերս, ոչ թե գնձյինք, այլ մագլցեինք վեր: Չորս կողմը լուռթյունն էր, երկինքը պարզ էր, և Արարատը չէր մոռացվում ոչ մի կտոր ամպով: Մենք պատրաստ էինք շարունակելու ճանապարհը, բայց մեր առաջնորդներին հանգստութիւն էր հարկավոր և լավ էլ էր, որ այդպես եղավ, ապա թե ոչ մենք հարկադրված պիտի լինեինք երկու գիշեր անցկացնել ամենացուրտ բարձունքներում: Շուտով Արարատի հսկա ստվերը պարուրեց մեզ ամառի աղջամուղջով, այնինչ Արաքսի ամբողջ հովիտը և նրան շրջապատող լեռնաշղթաները դեռ փայլվում էին ծիրանի ցոլքով: Երեկոյան դեմ լեռնային հեղեղատների խոխոջյունը սկսեց սակավ առ սակավ կենդանացնել գերեզմանային լուռթյունը: Այդ բարեհաջողութիւնը նշան էր, որ Արարատի հեռավոր բարձունքների վրա ևս դեռ կար բավականաչափ ջերմութիւն:

Սեպտեմբերի 17-ը մեզանից շատերի համար առեղծվածային էր: Արարատը կատարելապես պարզ ու պայծառ նկարվում էր մեր առաջ, ինչպես հայելու մեջ: Պետք էր օգուտ քաղել հրաշալի եղանակից: Մենք շտապեցինք վերցնել մեզ հետ այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ էր նման ճանապարհի համար՝ տաք զգեստներ, ածուխ ու փայտ, հաց ու գինի: Շալակն առնելով բեռը, յուրաքանչյուրը զինվեց կազակական տեգով, և, այսպիսով, մեր ամբողջ քարավանը, բաղկացած բացի ինձանից, պարոն Սիմուրից և

Խսավույ Կ.-ից ևս երեք հայերից ու մի կազակից, աստծո օգնությամբ
 առաջ շարժվեց նախ Մեծ Մասսից ուղիղ դեպի արևելք և Փոքր Մասսի
 ուղղությամբ ձգվող ձորով, ապա առաջին և երկրորդ ձորերի մեջ գտնվող
 ժայռոտ լեռնակողով և, վերջապես, դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ մի փոքր
 պտույտ տալուց հետո՝ բավական զսռիթափ և ժայռոտ տարածության վրա-
 յով, որ նույն ուղղության վրա է և սև շերտի ձևով համարյա հասնում է
 մինչև Արարատի բուն գագաթը։ Այդ տարածությունից կամ շերտից դեպի
 աջ բարձրանում և այդ տեղերում միակ բարձր կետը՝ Քիլիսասաշը (այ-
 սինքն և կեղեցու քար), որ այդպես է կոչված հայկական եկեղեցիների գլմ-
 րեթին նմանվելու պատճառով, Այստեղից մինչև բուն գագաթը ձգվում է
 հավերժական ձյունով ու սառույցով ծածկված լեռնային մի զսռիվայր,
 իսկ դրան կից ընկած է այն նվիրական շերտը, որ երկարատև ու վտանգա-
 վոր որոնումներից հետո հայտնագործել էր պարոն պրոֆեսոր Աբիխը։ Դա
 կարծես մի բնական սանդուխք լինի՝ հենց բնության կողմից այդ նպատա-
 կով ստեղծված, և մի այլ ավելի հարմարավոր ուղի չկա այստեղ վերելքի
 համար։ Աստիճան առ աստիճան բարձրանալով նրանով ավելի ու ավելի
 վեր, մենք բոլորովին ապահովված պիտի համարեինք մեզ այն բոլոր
 վտանգներից, որոնք սպառնում են զսռիվայրերը բարձրանալիս, ամենու-
 հուսալի հենարանն էր մեծամեծ քարերի բաղմունքները՝ թափված ամբողջ
 ճանապարհի վրա, և դժվարություն էր առաջ գալիս միայն այնտեղ, ուր
 հանդիպում էին երբեմն հեշտությամբ ոտքի տակից սահող մանր քարեր,
 ավազ և կավ։ Այդ ճանապարհին, տարվա այդքան ուշ ժամանակ, երբեմն
 տեսնում էինք քարերի մեջ կանաչ խոտեր ու ծաղիկներ և մի երկու-երեք
 տեսակ երգող թռչնիկներ։ Շուտով գոհությամբ նկատեցինք, որ, չնայած
 աշնանային օրվա կարճությանը, մենք բավականաչափ վաղ անցել ենք
 այն վտանգավոր տեղերը, որտեղ սրանից մի երկու տարի առաջ մեր կա-
 տարած կրկնակի փորձերից հետո, պարոն Աբիխի հետ միասին հաջիվ կա-
 րողացանք փրկել մեր կյանքը, այդ տեղերն իսկական դժոխք դարձնող
 ահեղի բեքից, մրրկից, փոթորկից և ամպրոպից։ Մենք այժմ արդեն անցել-
 հեռացել էինք և այն տեղից, ուր պարոն Աբիխը, անցյալ տարի Արարատի
 գագաթից վերադառնալու ճանապարհին գիշերել էր։

Զարմանալի թեթևությամբ ժայռից ժայռ ցատկող մեր անխոնջ առաջ-
 նորդ Սիմեոն Սարգսյանը վերջապես ցանկացավ գիշերելու համար կանկ
 առնել. այդտեղ թեև մենք հակառակն էինք կարծում, որ ինչքան շատ առաջ
 գնանք այդպիսի խաղաղ ու գեղեցիկ եղանակին, այնքան առավել լավ
 կլինեի։ Բայց շուտով մեր բոլոր ուղեկիցներն էլ համաձայնեցին այդտեղ
 ապաստանելու։ Մոտավորապես ժամը 5-ն էր, և այդ բարձունքների վրա

ավելի հարմար տեղ անհնար էր գտնել: Մեր ընտրած ոչ մեծ, ընդարձակ և հարթ հրապարակը համարյա երեք կողմից ժայռերն ու քարափները պաշտպանում էին քամու ազդեցությունից: Այստեղ բարձրությունը հավասար էր Փոքր Մասսի բարձրությանը: Մեր առաջին գործը եղավ կրակ անել և տաքանալ թեյով: Մուֆն էլ արդեն կամաց-կամաց կոխում էր բովանդակ շրջակայքը: Դժվար է պատկերել գիշերվա վեհ տեսարանը լեռնային բարձունքի վրա, ուր քար լռությունը, մերկ ու մուռյալ ժայռերը և միջին անդունդները երկնային լուսատուների դժգույն ցուլքի մեջ ներգործում են հափշտակված ուղեորի վրա: Դեռ նոր էինք սկսել մեր աչքերը փակել, երբ մի անակնկալ երևույթ գրավեց մեր ուշադրությունը: Ներքևում, Փոքր Մասսի ստորոտում, այստեղ ու այնտեղ հանկարծ բոցավառվեցին խարույկներ: Արդյոք դա մաքսանհնգների, գիշատիչ քրդերի թափառախո՞ւմբ էր, թե մի ինչ որ քարավան, դժվար էր գուշակել: Դրանից ոչ պակաս զբաղեցրեց մեզ ներքևում թողած մեր մարդկանց վառած փոքրիկ կրակը: Թվում էր, որ Արարատը երբեք ավելի բարեհաճ չէր եղել ձեռներեց ուղեորների համար:

Գիշերը բարեհաջող անցավ մեզ համար, և բացվեց ուրախ առավոտը: Գիշերը ցուրտն աննշան էր, և մենք կատարելապես կարող էինք բախտավոր համարել մեղ, եթե միայն մեր ընկերներից մի քանիսին անհանգիստ արած շիներ գլխացավը, որն ինչքան որ Նրեանի թունդ գինու գործածությունից էր,— ի դեպ, պետք է ասեմ՝ ամենևին չպետք է գինի գործածել լեռնային ուղեորությունների ժամանակ,— այնքան էլ նոսրացած օդից և շատ բարձր տեղեր ելնելուն անընտել լինելուց: Թևավորված շուտով մեր թափառումների ցանկալի նպատակին՝ այստեղից արդեն մոտիկ, Հին կտակարանի լեռանը հասնելու հույսով, մենք վերստին առաջ ընկանք՝ արեգակի պայծառ ճառագայթների լուսով: Այժմ արդեն պարոն Սիմուրը, որ առաջ ետ էր ընկնում, սկսեց ուրիշներից առաջ անցնել: Ճանապարհն անցնում էր նույն ուղղությամբ սև շերտի վրայով, և ահա մենք հասանք 1844 թվին սպրոն Արիխի բարեպաշտ սպասավոր Կարլ Ֆեպկի կանգնեցրած փայտե խաչի մոտ: Բարի գերմանացին ինչպիսի՞ եռանդով և համբերությամբ էր բերել այդ խաչը՝ այն միակ ցանկությամբ, որ կանգնեցնի նույն լեռան գագաթին, բայց այն ժամանակ մեզ պատահած բուքը, փոթորիկը և կարկուտը հարկադրել էին նրան հենց այստեղ բաժանվելու իր խաչից, ինչպես և մեզ՝ լեռան գագաթը հաջողությամբ ոտք կոխելու մասին ազդանշան տալու համար վերցրած հրթիռներից և այլ բաներից: Այստեղ հարյուր քայլի վրա վերելքն ավելի զառիթափ է դառնում, ձյունից մերկացած շերտն սկսում է սեղմվել, այնուհետև նրա ետևում բացվում է Արարատի լայն և համարյա հարթ-հավասար գագաթով ավարտվող ձյունածածկ

թեքվածքը, Պետք էր դարձյալ մի քանի գորեղ քայլ առաջ անել բավական թեք լանջի վրայով, որպեսզի հասնեինք լեռան գագաթը, Այս անգամ բախտը կամեցավ ինձ շնորհել մարդկային ցեղի նախահոր սրբադան բնական վայրին առաջինը երկրպագելու երջանկությունը: Լեռան բուն գագաթը մի ասփարակ, փոքր ինչ կարծրացած ձյունից խորդուբորդ հարթություն է, որի վրա հարմար է ման գալ ոտքով: Լեռան հեռվից դժվարամատույց թվացող թեքությունը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե տեսության խաբուսիկ երևույթ, որ ավելի ևս զորանում է նրանից, որ Արարատի դեպի Նրևան նայող երեսը, իրոք որ, համարյա ուղղաձիգ է և այդ կողմից դեպի գագաթը տանող ուղին մատչելի է միայն երկնային թռչուններին: Իսկ Արարատի մյուս երեսներն էլ առաջ ոչ ոքի կողմից հետազոտած չի եղել:

Ուրախության առաջին զեղումներից հետո մենք պետք է մտածեինք դարձի, երկար ու դժվարին ճանապարհի մասին: Կեսօրից արդեն անցել էր: Ամբողջ մոտակա շրջակայքը կորչում էր թանձր մառախուղի մեջ, միայն գյուղերն ու քաղաքներն էին հազիվ սևին սալիս դժվար նշմարելի կետերի նման: Մեզանից դեպի արևմուտք, մոտիկ տարածության վրա, իր ձմեռային արծաթյա զգեստների մեջ բարձրանում էր ինձ համար հուշերով թանկ լեռան գագաթը, որ առաջին անգամ, սրանից 17 տարի առաջ¹¹ իմ բարեբար և դաստիարակ պյոֆեսոր Պարոտի հետ ես երկրպագեցի այդ նվիրական սրբությանը և այնտեղ փոքրիկ փայտե խաչ կանգնեցրի... Թափանցող քամու և ցածրում թողած տաք զգեստների պակասության պատճառով բարձունքին այլևս մնալը անկարելի էր, ուստի, հենց որ պարոն Սիմուրն ավարտեց իր նամակները Արարատի գագաթին՝ մեկը Կովկասի փոխարքային, իսկ մյուսները՝ Անգլիա, իր բարեկամներին, մենք երկու-ղածությամբ մնաս ըստ ասացինք սրբազան գագաթին և վերադարձի ճանապարհ ընկեցինք:

Եթե մեկին վիճակվի այս կողմից բարձրանալ Արարատ, խորհուրդ չեմ տա վերադառնալ նույն ճանապարհով, որը քարքարոտ լինելու պատճառով ավելի դժվարին է, քան լեռը բարձրանալիս: Ավելի հարմար ու հեշտ կլինի սողալ փոքրուն ձյան վրայով՝ կանգնած կամ նստած և կանգ առնել ուղածդ տեղը սրածայր ցցի միջոցով՝ վազքի ժամանակ խրելով այն փափուկ ձյան մեջ: Սկզբից ոչ ոք չէր խիզախում այդպես սողալ, բայց համարձակ կադակներից մեկն առաջին օրինակը տվեց, իսկ նրա փորձը խրախուսեց ամենքին, և այսպիսով մենք կիսով չափ կարճեցինք մեր ուղին, օգտավետը միացնելով հաճելի հետ: Գիշերելու տեղից մենք սլացանք տարբեր կողմեր, ով ինչպես ուզում էր: Խիզախ կազակը առաջինը լուր տվեց ցածրում մնացած մեր մարդկանց. նրա ետևից ես և հաավուլ Կ.-ն

հաջողութեամբ վերադարձանք մեր հավաքատեղին, Պարոն Սիմուրը կարողացավ ժամանել այդտեղ միայն գիշերը՝ հրաշքով միայն փրկված լինելով վտանգից, որովհետև մի փոքրիկ սխալ մթության մեջ, և նա կարող էր սայթաքել ու զոհվել, Արարատը նույն այդ գիշերը հագավ յուր անդրջրհեղեղյան քղամիդը, որ ավելի ու ավելի անթափանցիկ էր դառնում, իսկ երեկոյան դեմ անգամ ներքևում արծազանք տվող կայծակն ու որոտն ակներև ցույց էին տալիս մեղ, թե ինչպիսի կատաղի մրրիկ էր պար գալիս նոր միայն թողած լեռան գագաթին: Հաջորդ առավոտյան մեզ համար պարզվեց Արարատի վրա գիշերելու տեղից մեր նկատած կրակների երևալու անհասկանալի պատճառը: Դա կեր որոնելու նպատակով Արարատի ստորոտն անցած թշնամական քրդերի կայանն էր եղել:

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

Յուրաքանչյուր տանտեր այստեղ առնվազն երեքից չորս սենյակ ունի: Դրանց մի մասը հարմարեցված է իրենց բնակության համար, մի մասն իրենց մթերքների, մի մասն էլ իրենց անասունների համար: Ամբողջ շենքը կամ շրջափակված է բակի պարսպով, կամ էլ առանց պարսպի է: Նրանց աչքի ընկնող բնակելի սենյակը կգտնենք, եթե դարձասից բակի միջով ուղղակի գնանք: Բնակելի սենյակն աչքի է ընկնում նաև նրանով, որ դա սովորաբար ավելի բարձր և ավելի մեծ է, քան բոլոր մնացյալները: Դա քառակուսի, ընդարձակ և սովորականից բարձր մի տուն է, որ կանգնած է բոլոր մնացածների մեջտեղը: Ներս ենք մտնում մի միակ դռնից, և քանի դեռ ներսում չենք, հնարավոր չէ կարգին պատկերացում ունենալ դրա մեծության, ընդարձակության և սարքավորման մասին, որովհետև օժանդակ չենք իրենց անմիջական կցվածությամբ բոլոր այս տարբերիչ նշանները ծածկում են: Կավային, մեծ մասամբ հարթ գետնից բարձրանում են շուրջ երկուսից մինչև երկու և կես սաժեն բարձրությամբ պատեր, որոնց բոլոր չորս կողմերն էլ հավասար բարձրության են և, չնչին բացառությամբ, քառակուսի կառուցվածք ունեն: Պատերի հաստությունն արդեն կզգանք, երբ ներս մտնենք մեծ մասամբ մարդաբոյ և բավականին լայն բացվող դռնից: Այս դուռն ամենուրեք տեղադրված է սենյակի մի անկյունում: Այստեղ, ուր առաջամասի և մի կողմի պատի երկու ծայրերն իրար են հանդիպում, առաջինը վերին մասում մինչև տան գետինը մի փոքր ավելի խորն է փորված և այն երկարությամբ, որ մենք տեսանք: Դա ավելի երկարավուն է, քան քառակուսի, ընդ որում առաջնապատի հատած ծայրն

աջ ու ձախ կողմերից կարելի է միանգամայն պարզ տեսնել և դրանից որոշել նրա ու մյուս բոլոր պատերի հաստությունը: Վերջինս մոտավորապես մի ոտնաչափ է: Պարիսպը կառուցում են առանց հիմքի, այսինքն՝ առանց հողը խորը փորելու, ուղղակի հենց գետնի վրա: Դրա շաղախը պատրաստում են գետաքարից, որն այստեղ ամենուրեք առատ է, և սովորական կավահողից: Պարիսպն առանց վարպետի չեն կառուցում: Հակառակ քարերի անհամաչափության, շարում են բավական հավասար և կանոնավոր, դրա համար օգտագործելով՝ ուղղալար, մի չափ, ինչպես նաև երկաթյա մի գործիք, որով սվաղում են ցեխը և լցնում անցքերը: Այս գործիքի բոլոր առանձնահատկությունները նշել չեմ կարող, որովհետև դա շատ երկարատևում կլիներ: Գործածում են նաև փայտյա և երկաթյա բահեր: Պարսպի երկու կողմերը շարում են մեծ քարերով, իսկ արանքը լցնում են ցեխից և մանր քարերից մի շաղախ: Շատ գյուղերում, որտեղ քար չկա, տներն ամբողջովին շարում են յլթած սղյուսներով: Այս պարիսպները դրսից և ներսից սվաղում են նույն շաղախով և միանգամայն հավասար: Շաղախը բարակ մաղված սպիտակավուն կավահողի և շատ բարակ ծղոտի մի խառնուրդ է: Դրանք ջրով խառնում են իրար, մի քանի օր այդպես թողնում և ապա գործադրում են: Շաղախն սկզբում բավական սպիտակ է, այնուհետև կորցնում է այդ գույնը, դառնում է գորշ և մեծ մասամբ սև: Մոտավոր շատ լավ ամրացնում է ցեխը: Մեծ մասամբ սենյակի միայն կենտրոնն է լուսավորված: Անկյուններն այնքան մութ են, որ հագիվ կարելի է իմանալ, թե այնտեղ կարող են մարդիկ լինել: Դրա սլառճառն այն է, որ լուսամուտ ամենին չկա, կան միայն երկու շատ նեղ, մի ոտնաչափ երկարությամբ և մի քիչ էլ լայնությամբ անցքեր, որոնք բացվում են սենյակի վերին մասին շատ մոտիկ և օդ քիչ են մատակարարում: Բուն լույսն ընկնում է տան կտուրից: Այնտեղ ներսից քառակուսի մեկ կամ երկու բացվածքներ են արված, որոնք շրջափակված են տախտակներով, և դրանց շուրջ վերին մասը ավելի շատ ուռուցիկ է երևում քան հարթ: Դրանցից մեկը, այն էլ առավել մեծը, անցնում է տան կենտրոնով, իսկ փոքրը՝ մի քիչ մեկուսի: Դրանց կողքերից կարելի է եզրակացնել կտուրի հաստությունը, որը հանգչում է երկար ու հաստ, մեծ մասամբ ողորկ ու հավասար ունեղած գերանների վրա: Վերջիններիս ծայրերը՝ միմյանց զուգահեռ, մի պատից մտնում են հակառակ պատը: Երկու ամենից ավելի մեծ գերաններ, որպես մյուսների հենարան՝ դրանց խաչաձև և իրար զուգահեռ, հարմարեցված են մյուս հանդիպակաց պատերին: Դրանցից ամեն մեկը հանգչում է փայտյա երկու սյուների վրա, որոնք, գտնվելով միմյանցից որոշ հեռավորության վրա՝ կազմում են մի քառակուսի, որի բոլոր կողքի անցքերը բաց են: Ո՛ր

այն անցքերը և ո՛չ էլ այս բացվաքծները լուսամուտ կամ կափարիչ չունեն. միայն ձմեռը, այն էլ գիշերները, դրանք ծածկում են խոտով կամ հին փալասներով, իսկ ցերեկը մնում են բաց, և ողջ ձյունը, անձրևն ու արևի ճառագայթները դրանց միջով անարգել ներս են թափանցում, մինչդեռ տնեցիք այնտեղ նստած ականատես են լինում այս բոլորին:

Միմյանց զուգահեռ այն մեծ գերանների և ոչ երկու ավելի հաստերի վրա, մեկուկեսից երկու ոտնաչափ երկարությամբ և մի քանի բթաչափ լայնությամբ հսկասարաչափ կտրված ու ունդած փայտի փոքր կտորներն այնպես են կողք-կողքի խիտ շարված, որ միջանկյալ շատ քիչ տարածություն մնա: Ավելի չբավորների մոտ դրանք ունդած չեն և միմյանցից էլ բավական հեռու են: Դրա վրա եղեգնից խսիրներ են փռում: Կավահողի մի բարակ շերտի հետ ջուր խառնելով, թանձր շաղախ են պատրաստում, դրանով մի քանի գծաչափ քսում գերաններին. այսպիսով, կանխվում է նաև չորացած հողի ներքև թափվելը, որը այնուհետև կես ոտնաչափ հաստությամբ լցնում են դրա վրա: Կավահողից և բարակ ծղոտից պատրաստված շաղախն օգտագործվում է այստեղ ևս: Դրանով բավական հաստ սվաղում են ամբողջ կտուրը, այն էլ այնպես, որ սկսած մեջտեղից, որտեղ երդիկն է, քիչ-քիչ բոլոր կողմերից բարձրանալով, թեթևակի թեքությամբ ձգվում են պատի դեպի արտաքին ծայրերը: Այս պատերն էլ բոլոր կողմերից դեպի կենտրոնը քիչ ավելի բարձր ու բավականաչափ թեք են: Մեկ կամ երկու տեղ պատրաստված են փայտե կամ քարե բավականին երկար ջրորդաններ, որոնք երբեմն դեպի դաշտ կամ երբեմն էլ դեպի բակ են հոսում: Բոլոր այս հարմարանքներն, ինչպես տեսնում ենք, այն բանի համար են, որպեսզի անձրևի դեպքում ջուրն իսկույն հեշտությամբ դեպի ջրորդանը ճանապարհ գտնի և արագ հոսի, մի բան, որ կատարվում է շատ հեշտ, թեև հողն էլ անշուշտ ջրի մի նշանակալից մասը ներծծում է, սակայն մեծ և տեղական անձրևների ժամանակ նա անարգել հոսում է: Կտուրի հողե ծածկը մի քանի տարին մեկ վերանորոգում և տունը թե՛ դրսից, և թե՛ ներսից կրկին սվաղում են: Պատերի մեջ կարելի է տեսնել մի քանի մեծ խորշեր, որոնց մեջ իրեր են դնում. դրանք մի տեսակ պահարաններ են:

Մի ուրիշ հարևան շենք, որ կառուցված է նախորդին անմիջականորեն կից, հյուրասենյակն է, որի դուռը սովորաբար բակից է բացվում և բնականի սենյակի հետ, բացի մի լուսամուտից, այլ հաղորդակցություն չունի, այնպես որ, ինչ որ այնտեղ խոսվում ու կատարվում է, այստեղ չի կարող լսվել, և հակառակը: Հյուրասենյակն երկու բավական մեծ լուսամուտ ունի, որ պատում են փայտյա շրջանակներով և թղթով, քանի որ ապակին մեզ մոտ թանկարժեք ասլորանք է: Թղթին քսում են հալած յուղ, որը և մեծ շա-

փով նայաստում է լույսի ավելանալուն: Հյուրասենյակն երկարավուն՝ ձև ունի և բավական լայն է. պատերին կան քառանկյունի կամ երկարավուն շատ խորշեր, որոնք որպես պահարան են ծառայում: Հանդիպակոց պատին պատրաստված է բուխարի, այնպես որ մեկը հենց որ ներս մտնի, այն կգտնի իր դիմաց: Հյուրասենյակը մեծ ճաշակով է կահավորված: Առաջնակողմում մի կրակարան, որը լայն է և գետնից բավական բարձր: Սենյակի պատերը միաժամանակ կրակարանի պատերն են, սակայն խորքում եղած ուղղաձիգ բացվածքը զանազանել է տալիս նրանց սահմանները: Մի քանի ոտնաչափ բարձր մի կամար է շինված, որը կամ դուրս է ցցված և կամ պատերին հավասար է կանգնած. առաջին ձևը շատ ավելի լավ է, որովհետև դա ծուխը բաց չի թողնում: Այս բուխարիները, ինչպես նաև ամբողջ սենյակը, գաջով ներսից մաքուր սվաղված են. առաջինների շուրջը կան գեղեցիկ նախշեր, ուղիղ քաշված գծեր, որոնք աչքի համար խիստ հաճելի են: Պատերը, վերևի մասը, ինչպես և կոտուրը նույն չափսի են, ինչ նախկինները: Դա կառուցված է նույնպես շատ բարձր և ընդարձակ:

Այսպիսի հյուրասենյակ միայն հարուստներն ունեն. ավելի չքավորներն օգտագործում են դրա նման մի փոքր սենյակ՝ նույն ոճով: Բուխարին, երկարավուն ձևով, այստեղ ևս կարելի է տեսնել: Հնդհանրապես, քանի որ ամբողջ երկրում փայտեղենը խիստ պակաս է, հյուրերին ընդունում են այս սենյակում: Նրանք քիչ անասուն ունեն և գոմերը մաքուր են պահում, այնպես որ անհարմարությունն այնքան էլ մեծ չի լինում: Միայն ձմուռն են նրանց այստեղ թողնում. տարվա մյուս եղանակներին նրանք բաց օդի մեջ են: Պարսից մեծամեծներին նրանք սովորաբար այստեղ են ընդունում, քան մի այլ տեղ. այդ, իհարկե, ձմռանը. ամառը նրանք մնում են այգիներում՝ բաց երկնքի տակ: Գոմն էլ շատ նպատակահարմար է կառուցված և միևնույն շաղախով: Առանձին անասունների սեղերն անջատված են փայտյա սյուներով. պատերի մեջ մեծ անցքեր են արված՝ վերևում սրածայր, ներքևում անհամեմատ լայն: Մի մեծ, երկար գերան ծառայում է որպես հենարան և միաժամանակ պաշտպանական պատ, որի վրայով անասունն երկարացնում է գլուխը և հետզհետե խժռում կերը: Ծթն անասունները շատ են, ապա երկու շարքով են կապում. նրանց գավակը երկու կողմից ուղղում են դեպի կենտրոն, ուր բավականաչափ միջանկյալ տարածություն կա, որտեղից կարելի է ազատ անցնել: Դրանից ոչ հեռու, կամ միևնույն շենքում մի շատ ընդարձակ սենյակ կա, որտեղ խոտն ու հարդն է պահվում: Կերը յուրաքանչյուր առավոտ, կեսօրին (երբ անասուններին նաև ջրելու են տանում) և երեկոյան բերում են մեծ կողովներով: Նրանք կապված են և իրար շեն խանգարում: Անասուններին խնամում են մեծ հոգատարությամբ,

որ ես այստեղ շարադրել չեմ կարող. նրանք երեքից-չորս ամիս այսպես են մնում ու կերակրվում: Կան նաև ուրիշ շատ սենյակներ, որ չեմ նկարագրում. դրանք սահմանված են ամեն կարգի բաներ պահելու համար, իսկ հաճախ էլ բոլորովին դատարկ են: Դրանց կառուցվածքն ևս նույնն է, սակայն ոչ մեկը բնակելի մեծ սենյակից մուտք չունի: Այնտեղ կարելի է մյուս սենյակներից մտնել: Դրանք իրար մեջ այնպես են հարմարեցված, որ կարելի է մի սենյակից մյուսն անցնել. դրանց մի պատը միշտ հարում է բնակելի մեծ սենյակին:

Շատ ավելի կարևոր և հետաքրքիր է մի այսպիսի գյուղացու մառանը կամ մրգերի պահեստը: Այստեղ է գտնվում նրա ամբողջ գանձը, որ ձեռք է բերել իր դառը քրտինքով: Դա մի երկար սենյակ է, ունի մի մուտք, երկու փոքրիկ լուսամուտ և բնակելի շենքից բոլորովին առանձնացված է: Բացի ամառվանից, տարվա մյուս եղանակներին այստեղից բուրում է մի անուշահոտություն, որ անկարելի է նկարագրել: Երբ ներս ես մտնում, թվում է, թե գտնվում ես այնպիսի վայրում, ուր պատերը, առաստաղը, բացի հատակից, պողպատված են: Մարդաբույցի մի փոքր բարձր շատ խիտ շարքերով ձմռան համար թարմ մրգեր են կախված, և դրանք ոչ թե հատ-հատ, այլ 15—20—30 հատ՝ միևնույն շարի վրա, երկու երկար, բարակ ճիպոտների վրա, որոնց նկարագրությունն ես մի այլ տեղ տվել եմ: Այստեղ գերանները դիտավորյալ կերպով իրար մոտ ու զուգահեռ են և այն էլ տեղադրված սենյակի լայնությունամբ, որը սովորաբար շատ երկար է, և ամեն մեկի վրա ուղիղ գծով ամրացված են մեխերի խիտ շարքեր: Հենց դրանց վրա էլ շարքով սենյակի մի ծայրից մյուսը կախված են այդ շարքեր: Դրանք խաղող են, մեծ, գեղեցիկ տանձեր, խնձոր, ծիրան, սիրուն սալորներ, բոլորն էլ մեծ քանակությամբ և խառը, սակայն ամեն մի տեսակն առանձին շարով: Դրանք կարելի է ձեռքով պոկել. ամիսներով մրգերը մնում են այդպես, և տանեցիք աստիճանաբար վայելում են: Մինչև իսկ անծանոթ հյուրերը, հենց որ արժանանան տանտիրոջ բարեհաճությունը, հյուրընկալվում են այստեղ, կարող են այստեղ քնել և ազատ կերպով վայելել, ինչքան կամենան, եթե մինչև իսկ մարդ չլինի այնտեղ: Ընտանիքի բոլոր անդամները դիտավորյալ չեն երկուստեղ, որպեսզի ուտելու ժամանակ նրան չխանգարեն: Տանտերը գիտե, որ դա բոլորովին այլ գրավչություն ունի, քան այն, եթե ինքը մի ափսեով հյուրասենյակում այն նրա առաջ դնի: Դա նույնպես մի ընդարձակ սենյակ է, ինչպիսի մյուսները և իր կառուցվածքով ոչ մի տարբերություն չունի: Մի կողմում մի կույտ տանձ, մի այլ կողմում՝ խնձոր, մի ուրիշ տեղ՝ մեծ քանակությամբ չորացրած մրգեր, կողք-կողքի: Հենց մուտքի մոտից շարված են գինով լի 10—15—20 կավե մեծ կտրասներ, որոնցից ամեն մեկն առնը-

վազն 20 լիտր (=12 ֆունտ) գինի է պարունակում, և այս բոլորն ամբողջ բնտանիքի տրամադրության տակ էլ, ինչ որ ծախելու են, նրանք կատարում են այգում՝ ծառերի տակ, իսկ սա ամբողջովին սեփական օգտագործման համար էլ։ Ես մի այլ տեղ մանրամասն գրել եմ այն մասին, թե ինչպես նրանք այդ բոլորը անհավատալի չափավորությամբ են գործածում, ոչ թե որևէ օգուտի, այլ միայն նրա համար, որ այս առաքինությունը մեղ մոտավելի շատ է գնահատվում, քան շատ ուրիշները։ Յուրաքանչյուր ոք ներս է մտնում, վերցնում է ինչ կամենում է։ Մինչև իսկ երեսուներն էլ ամենայն լազատությամբ մտնում են այնտեղ։ Ես ո՛չ մեր ընտանիքում և ո՛չ էլ ուրիշների մոտ երբեք չեմ տեսել մի գյուղացու հարբած։

Սա միաժամանակ երիտասարդ ամուսինների ննջասենյակն է, անտարակույս ավելի շատ հրապուրիչ, քան մի գեղեցիկ պալատ, թեև այնտեղ, բացի իրենց անկողնուց և թերևս մի փոքր հայելուց, ոչ մի այլ կահկարասի և զարդարանք չկա։ Տան լավ զգեստներն ու արժեքավոր իրերն ևս սնդուկների մեջ պահվում են այստեղ։ Երջանիկ սիրահարների քնքուշ գրկախառնության ինչպիսի՜ տեսարան, որոնք շատ բան իրենք են պատրաստել և բերել։ Ինչպիսի՜ բուրմունք է քաղցրացնում իրենց շնչով աճող արբեցումը, սրն առանց այն էլ մի ամբողջ դրախտ է իր բոլոր երանություններով։ Միայն վարզն է պակասում այստեղ, որպեսզի ամեն ինչ գեղեցիկ ներգաշնակություն կազմի։ այն էլ կա, բայց չորացած, այս ու այն կողմ՝ ամանների մեջ։ Անկարելի է նկարագրել, թե մարդ ինչպիսի հաճույք կարող է ստանալ այստեղ։ Իմ հայրն այստեղ ընդունեց իր տան ամենալավ հյուրին, իմ ջերմորեն սիրած բարերար, պարոն պետական խորհրդական Պարյուտին իր բոլոր ուղեկիցներով, թեպետ մենք վերևում նկարագրված սենյակների մեծ մասն ունեինք, բայց դրանց մի մասը պատերազմի ժամանակ ամբողջովին ավերվել էր։ Առանց նրա հետ խոսել կարողանալու, ինձ, որ այժմ նրանց միջև թարգմանի դեր էի կատարում, նա ասաց, երբ հարգարժան հյուրը նրան մխիթարական խոսքեր ուղղեց, թե նա պետք է ուրախ լինի, որ լավ որդի ունի։ «Իմ որդին, իմ տունը քոնն են. քո ոտքը բախտավորեց իմ շեմքը։ Ես ձեր բոլորի ծառան եմ, մենք երբեք օտար ազգից այսպիսի հյուրեր չենք տեսել» և այլն։ Եվ ինչպե՞ս հատուցեց այս շնչին բանն այն հարգարժան մարդը, որն ստիպված էր նստել, ուտել և քնել իր սովորություններին բոլորովին հակառակ։ Մի գիշերվա փոխարեն հինգ տարի շարունակ, որպես ուսուցիչ, որպես դաստիարակ նա խնամել և ուսուցանել է ինձ, իմ բիրտ կողմերն ուղղել, ինձ մարդկանց մեջ մտցրել, որոնք, քիչ բացառությամբ, իմ կրթության և իմ վերափոխության հայելին են եղել, ինձ հոգևոր վերա-

ծնունդ է տվել. հայրական ձեռքերով սրբել է իմ արցունքները, որոնց պատճառը հարադատներիցս բաժանվելն էր: Միայն նա կարող էր իմ կյանքի տեղը լինել, որովհետև նա, հակառակ իր լուրջ բնավորության, ամենաշրնչին իսկ չափով չի վիրավորել իմ զգացումներն ու իմ սիրտը, ինչպես իմ ընկերներից ոմանք, բայց ոչ բոլորը, նա արժանի է իմ է՛լ առավել երախտագիտությանը, քան ես կկարողանայի այստեղ արտահայտել և իմ նկատմամբ ցուցաբերած նրա վերաբերմունքը թվարկել: Ես նրան և նրա հարաբերության սիրասուն ընտանիքը սիրել եմ ինչպես մի երեխա և միևնույն հավատարմությունն ինձ հետ կտանեմ մինչև դերեզման:

ԿՆՆՑԱՂ

Մենք որոշ չափով ծանոթացանք իմ հայրենակիցների բնակարաններին, որոնք զուրկ են այն հարմարություններից, որ կան Եվրոպայում: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են նրանք ապրում այդ բնակարաններում: Մենք տեսանք, որ թեև դրանք կարգին պալատներ չեն, այնուամենայնիվ, բոլորովին էլ խղճով խրճիթներ չեն, որպիսիք կարելի է հանդիպել մինչև իսկ Եվրոպայի գյուղացիների մոտ, ամենուրեք, ուր ես եղել եմ: Ընդարձակությունը, առանձին սենյակների անջատվածությունը նվազ պատիվ չի բերում նրանց ճաշակին, թեև նրանք դեռևս կուլտուրա չեն ճանաչում, առանձնապես ոչինչ չեն տեսել, քանի որ իրենց քաղաքներն էլ ավելի լավ չեն կառուցված: Իսկ ինչպիսի տեսք կունենան այդպիսիք, երբ նրանք այնքան առաջդիմեն, որ դրան ևս հաղորդակից դառնան:

Ինչ որ ես բնավ չպիտի ցանկանայի, այն է, որ նրանք իրենց բնակարանների գեղեցկացման հետ չվատթարացնեն իրենց բարքերը. որովհետև շուտով կտեսնենք, թե ինչպիսի առաքինություններ են տիրում այնտեղ՝ այդ անբարեհամբույր տներում: Ես մաքուր խղճով խոսք եմ ասելիս՝ չհորինել ոչինչ, ինչ որ ճիշտ չէ: Համայնականն ու ընդհանուրը, մասնավորապես այն, ինչ վերաբերում է նրանց կրոնասիրությանը, արտաքին հարաբերություններին ու բարքերին, ևս հետագայում մանրամասն կնկարագրեմ: Այստեղ կխոսվի այն մասին, թե ինչպիսին է նրանց ընտանեկան կյանքը, որը մի օտարական բնավ չի կարող իմանալ և չի իմանա, որովհետև իզուր չեն կառուցված այդ սենյակները: Տղամարդը կարող է մի կին միայն ունենալ՝ ըստ քրիստոնեական օրենքների: Եթե նրանցից մեկնումեկը մեռնում է, ասյա կենդանի մնացածն առնում է մի ուրիշի: Քանի երեխա էլ ունենան, միայն աղջիկներն են հեռանում տանից, տղաները, դրան հակառակ, մնում են այնտեղ: Առաջիկաների բաժանվելը հաջորդում է նրանց հարսանիքին, որը

կնկարագրեմ հետազոտում: Տղաներն եթե տասն էլ լինեն, մի բան որ հազվադեպ չէ,— ինչպես նաև դեռևս չամուսնացած աղջիկները, պարտավոր են ծնողներից ամեն մեկին սնպայմանորեն հնազանդվել, Նա <ծնողը> կարող է իր ցանկացածի պես վարվել նրանց հետ. նրանք մինչև իսկ խոսքով չպետք է վիրավորեն նրա իրավունքը: Նա կարող է այդպիսի ըմբոստին տանից դուրս անել, և եթե նմանին մինչև իսկ ազգականն էլ ապաստարան տա, այդպիսին տան թշնամի կհամարվի: Ազգականն ավելի շուտ պետք է աշխատի հաշտեցնել նրանց, ինչ որ և հաճախ կատարվում է: Նա բոլոր հարևանների ծիծաղի առարկան է դառնում և պետք է թաքնվի, եթե փոքր ինչ ամոթի զգացում ունի: Մինչև քսան տարեկան հասակը ամեն մի արու զավակ պետք է կին ունենա: Նրանք ծնում են երեխաներ և հաճախ շատ: Քանի դեռ մեծերից մեկն ապրում է, բոլորը իրենց երեխաներով և կանանցով հանդերձ նրա հպատակներն են: Կինի այրը թե կինը, Հարսները, քանի դեռ շատ երեխաների մայր չեն դարձել և տարիքով էլ բավականին չեն հառաջացել, իրենց ամուսնու ծնողների հետ երբեք բառերով չեն խոսում, այլ՝ ժեստերով, որի մեջ նրանք արտակարգ վարպետ են: Մեծերն էլ այս լեզուն շատ լավ են հասկանում: Առավել տարեց եղբայրների կանայք էլ այս իրավունքը պահանջում են ավելի ջահելներից, մի բան, որ կատարվում է առանց բռնության, քանի որ դա մեկընդմիշտ սովորույթ է: Եթե նրանք հասել են դրան և ապրել այդ ժամանակը, ապա նվերներով և խոստումներով քանդվում է խոսկապը, ինչ որ շատ երկար է տևում, և նրանք ոչ թե անմիջապես մեծերի, այլ ընտանիքի մյուս անդամների ներկայությամբ ժամանակ առ ժամանակ լուրջ են դարձնում իրենց ձայնը: Այս ազատության համար նրանք մեծ անձնավիրության և երախտագիտության համբուրում են մեծերի ձեռքը և երջանիկ են, որ տանն արդեն որպես հասուն կանայք են դիտվում: Երեւունիները հաճախ թանկարժեք նվերներ են անում նրանց, իրենց ձեռքով իջեցնում են այն շորը, որ մինչև այդ ժամկած էր սլահում նրանց բերանները: Այդ մասին ես կխոսեմ հետագայում. դա հանդիսանում է նրանց ազատության նշանը: Երեւունիները համբուրում են նրանց ճակատը և հորդորում՝ այդ ազատությունը ո՛չ իրենց և ո՛չ էլ ուրիշների հանդեպ չչարաշահել, մի բան, որ նրանք արտասուքն աչքերին խոստանում են: Նման դեպքում նրանք սովորաբար գլխով են անում, որ նշանակում է, թե կկատարեն այն բոլորը, ինչ իրենց պարտականությունն է: Կարող եք երևակայել նրանց երջանկությունն այդ պահին, նրանք միայն այժմ են գիտակցում իրենց հասունությունը, եթե մինչև իսկ արդեն 30—40 տարեկան էլ լինեն: Մինչև այս ժխակատարությունը ծերունիները պետք է զգույշ լինեն և երբ, ասենք, դրսում կամ որևէ այլ վայրում նրանց խոսելիս

լսին և կամ նրանց ձայնն իրենց ականջը հասնի, և ամենափոքր չափով իսկ նկատել չտան այդ, որովհետև դա հարսների համար կործանարար է, և այնուհետև ամոթի զգացումից նրանք չեն երևա նրանց աչքին: Դրա համար էլ նման դեպքերում ծերունիները սովորաբար հանդարտ և աննկատ հեռանում են, կամ էլ մեկին տուն են ուղարկում հայտնելու, իբր իրենք հեռու տեղից են գալիս: Երեխան, որ այս լուրը բերում է, շատ խիստ կպատժվի, եթե այդ մասին որևէ բան հասկացնի: Այս արարողությունից հետո, կամ ավելի ուշ, նրանք սովորաբար կատակի ձևով հիշեցնում են և այդ և զվարճանում, մինչդեռ սրանք՝ ազդված, շառագունած և վարանոտ տեսք են ընդունում: Ծնողները հարսներին աղջիկ են անվանում, քանի նրանք դեռ չահել են, իսկ տոհմի անունով, երբ տարեց են, այն էլ հետևյալ կերպ. «Այս ինչի թոռ», բայց ոչ երբեք նրանց մկրտության անունով: Հարսներին տանից երբեք դուրս չեն անում, քանի որ, ինչպես տեսանք, նրանք չեն կարող կամ չեն ուզում որևէ բան անել, ինչ կարող է իրենց նկատմամբ ծերունիների բարկությունը շարժել: Միայն թե որդիները այնպիսի խիստ հսկողության տակ են, որ հազվադեպ կարող են իրար հետ ընդհարվել: Նման դեպքերում անշուշտ ընտանիքի մյուս անդամներն օգնության են հասնում, որի մասին ծերունիներն այնքան ժամանակ ոչինչ չպետք է իմանան, մինչև որ որդին իսկապես նրանց ոտքը չընկնի և ներողություն չխնդրի. ընդ որում նրանց երկուսին միմյանց մոտ են բերում և արտասվելով, թե նման բան այլևս բնավ չեն կատարի, համբուրում են ծերունիների ձեռքը: Խոսքն ամբողջովին որդուն ուղղելով, նա կրկին ու կրկին ասում է. «Մի՞թե իզուր եմ քեզ մինչև այս հասակը հասցրել, որ դու մեր ծերությունը դառնացնես: Իզուր ենք քեզ դարձրել այսպիսի հրեշտակ աղջկա ամուսին, այսքան երեխաների հայր: Մի՞թե սա է քո երախտագիտությունը. չգիտե՞ս, որ ամեն ռոպե կարող եմ քեզ հետ ուզածիս պես վարվել: Ո՛րդի,— ասում են նրանք արցունք-ներով,— այդ բոլորը մեզ համար չէ, այլ քեզ համար. մեր մի ոտն արդեն գերեզմանում է, ինչ դու մեզ անես, նույնը քո երեխաներից վշտով կատանաս» և այլն:

Ես կարող էի հենց միայն նրանց այս դեղեցիկ, վսեմ խոսքերով, որ անկեղծ սրտի ապացույցներ են, բազմաթիվ թերթեր լցնել: Նրանց հայրական զգացումները նման պահերին գրգռված են: Նրանք այնքան տխուր են, այնպես վատ տրամադրված, որ ոչ ոք չի կարող նրանց խոսեցնել, եթե ոչ՝ մի օտար մարդ: Եթե վերջինս ծանոթ է, ապա նրանք իրենց զաղտնիքները չեն թաքցնում և անկեղծ կերպով ասում են իրենց վշտի պատճառը. «Աստված իր օրհնությունն իմ տանից վերցրել է, միսիթարության փոխարեն ցավ ու վիշտ տվել: Հավատ՞ բան է, որ որդին իր հոր հանդեպ անհնազանդ լինի.

իմ տան վրա անհօք կա» և այլն,— ասում են Երանք մի այնպիսի հոգեկան պոռթկումով, որ ուշադնացության է հասցնում: Բարի ծանոթը հաճախ ինքն է միջնորդում, և այն ժամանակ, երբ նա նրան հանգստացնում է, մեղավորին կանչում են նախ՝ դռան առաջ և ապա՝ տուն: Վերջինս առանց մի բառ արտասանելու ծունկի է գալիս: Ծանոթը չի հեռանում տանից այնքան ժամանակ, մինչև որ նա որդուն խիստ չհանդիմանի, ծանոթի ներկայությամբ նրա բոլոր հանցանքները շասի, որին միջնորդը նույնպես հավանություն է տալիս և ասում, որ ինքն էլ երեխա, ջահել է եղել, բայց ծնողների հանդեպ երբեք նման հանցանքներ չի գործել: Գործը վերջանում է մի բաժակ գինով, մրգերով կամ այլ ուտելիքներով: Բայց ի՞նչ հանցանքներ են դրանք:

Կամ այն է, որ որդին վիճել է նրա հետ, կամ՝ կնոջ հետ, ինչպես հարկն է, չի վարվել և կամ թե՛ տան անդամներից մեկին ծեծել ու խիստ վիրավորել է: Դրան հակառակ, նրանք հերոսներ են, երբ բռնավորին, գողին հողին են հանձնում, որի մասին արդեն ես որոշ բան գրել եմ:

Նրբ ութ տարեկան երեխա էի, մի անգամ ծեծեցի իմ փոքր եղբայրներից մեկին. հայրս իմացավ այդ, և մինչև ես պարտեզում կանգնած էի, նա բոլորովին հանգիստ շարժվեց դեպի ինձ, ու ես նրա ձեռքին քարեր տեսա: Նա ինձ իր մոտ կանչեց, սակայն սիրագործով մայրս, որ այլևս չէր համարձակվում նրան խնդրել, ձեռքերով և գլխով նշաններ էր անում, որոնք միայն սարսափ էին արտահայտում և հարկադրում ինձ փախչել: Սա այդ արի անմիջապես, այն սարսափելի քարերը մի անգամից թռան իմ ետևից, և նա, չնայած իր ծերությանն, ինձ վաղուց բռնած կլինեի, եթե կրկին ու կրկին չկռանար ու ինձ վրա շարտելու համար քարեր չվերցնելու: Ամբողջ գիշերն ես դրսում մնացի և նրա երեսը շտեսա այնքան ժամանակ, մինչև որ ուրիշները նրան չհանգստացրին, և ինքը դուրս չեկավ ինձ փնտրելու, խնայելով իմ անշարժ հասությունը և վախենալով, որ կարող եմ ավազակների ձեռք ընկնել: Սա երբեք չեմ մոռանա մանկական այն գրկախառնումը, երբ նա իմ վիղճ ընկած, արտասուքների մեջ և սրտի բաբախումով այս խոսքերն էր միայն կրկնում. «Ջալակա, քո պատճառով որդեսպան ոլիտի լինեի. խոստացիր, որ այսուհետև իմ գայրույթը երբեք չես շարժի» և այլն: Նրբեմն այդ անշուշտ շատ անցանկալի հետևանքներ է ունենում:

Տանը ոչ մի բան բաժանված չէ. ամեն ինչ ընդհանուր է: Ապրուստ, տուն. ամեն բան, որ ձեռք է բերվում ու ծախսվում, գտնվում է ծերունիների ձեռքում: Նրանք անում են ամեն ինչ. հագուստներ են գնում և մյուս պետքերը հոգում. հյուրեր ընդունելու և ճանապարհ դնելու իրավունքը

նրանցն է. իսկ եթե մենք ուզենանք այդ անել, ապա նախ պետք է հարցնենք նրանց, ինչ որ և հաղվադեպ է մերժվում:

Տան առաւել տարեց անդամները և նրանց հետ ավելի երիտասարդներն՝ իրենց ջահել կանանցով, նստում են մի կողմում, դեմքերը մեծ մասամբ հակառակ կողմը դարձրած, որտեղ նստում են ծերունիները: Տատը մեծ մասամբ կանգնում է ծերունու դիմաց, որպեսզի վերջինս շտենի, թե ինչպես են ուտում մյուսները, շնայած մեզ մոտ մեկընդմիջտ կսենն է, որ երիտասարդ կանայք և աղջիկներն ուտելու ժամանակ մի ձեռքը միշտ պահում են բերաններին, անկախ այն բանից՝ այնտեղ է նա, թե ոչ: Նրանց խոսակցությունն այնքան ցածր է, այնպես գաղտնի, որ մինչև իսկ այդ տարածության վրա ոչինչ չի կարելի լսել, բացի փսփսոցից, որի ժամանակ նրանք մեծ մասամբ իրենց ականջներն են օգտագործում, անընդհատ մեկը մյուսին դառնում և այս ձևով էլ պատասխանում: Բնական է, որ երեխաներն այս բոլորից բացառություն են կալւում. նրանք մերթ ալստեղ են, մերթ այնտեղ, որտեղ իրենց ամենից ավելի հաճելի է: Նրանք հաճախ տատի ու պապի ծնկներին են. վերջիններս իրենց ձեռքով են կերակրում նրանց. նրանք այդպիսով չեն ուզում տան ուրախությունը կտրել, այլ ամեն ինչ աշխատում են չափաժոր պահել, որովհետև նրանք հաճախ խաղում են մեզ հետ: Ծերունիների մահը բոլոր տանեցիկների համար սուգ է: Տղաներն ու թոռները սգում են անմխիթար, մինչև իսկ այդ ծիսակատարությունից հետո, Սրառուռ է, թե ինչպես հասակն առած որդիներն, արդեն 50—60 տարեկան, բազմաթիվ երեխաների հայր, բյուր արցունքներով անպաճույճ, բայց երախտագետ խոսքեր են արտասանում. «Մեր տան սյուները քանդվեցին, ո՞վ է մեզ կառավարելու և սանձահարելու, թանկագին ծնողներու Այժմ մենք նման ենք մի տակառի, որի կափարիչը չկա և, հետևապէս, ամեն կեղտոտություն անարգել ներս է լցվում»: Մեկը նրա երեսն է համբուրում, մյուսը նրա ոտքը: Ա՛խ, ես բառեր չեմ գտնում արտահայտելու համար այն ամենը, ինչ տեղի է ունենում, երբ դիակը դուրս են բերում: Նրանք թափալում են գետնին, ոմանք դագաղը կրկին ետ են քաշում, ինչ որ անշուշտ մի օտարի համար տհաճ կհնչի, սակայն այս բոլորը նրանց թելադրում է այն նվիրվածությունը, որով նրանք դաստիարակվել են: Ամենեվին էլ հաղվադեպ չէ, որ նրանք հարյուր տարուց ավելի են ապրում: Շատերը ոչ միայն թոռների տեղ լինելուց հետո էլ դեռ երկար ապրում են, այլև նույնիսկ նրանց ամուսնությունն են տեսնում, նրանց հարսանիքի օրերին ամեն բանի մասնակցում, տեսնում են մինչև իսկ նրանց երեխաներին և այնպես ամրակազմ են և ուժեղ, որ դժվար է պատկերացնել: Զի են նստում և ուրիշ շատ բաներ անում, որ միայն երիտասարդ հասակում է հնարավոր:

Ծս կարող էի այդ կարգի բազմաթիվ օրինակներ բերել, նրանց անուններն ու տեղն էլ հիշատակել, եթե միայն այստեղ տեղը լիներ այդ որոշ չափով նկարագրելու համար:

Որբացածները, բացի այդ սգից, այլևս ուրիշ հոգսեր չունեն: Խոսք իսկ անգամ չի լինում այն մասին, թե ի՞նչ պետք է անել: Ավագ եղբայրը միևնույն պատվով, միևնույն անսահման իշխանություն բռնում է նրա տեղը, բայց միայն անձամբ՝ ինքը: Իր եղբայրների բոլոր երեխաները նրան հայր են անվանում, իսկ իրենց սեփական հայրերին այլ անունով են կոչում: Եղբայրները նրան միայն մկրտության անունով են կոչում, իսկ ինքը նրանց՝ իրենց անուններով: Նրա կնոջը կոչում են Մեծ նաև և բացի տնտեսությունից, որը նա է վարում, ուրիշ իրավունքներ չունի: Իրենց իսկական մորն անվանում են Փոֆր նաև, և նրանց բոլոր երեխաներն, առանց տարբերության, քույր ու եղբայր են: Ավագ որդին միևնույն իշխանությունն ունի, ինչ որ իր նախորդը և երբ այստեղ բաժանում տեղի ունենա, ապա դա մեծ մասամբ կվերաբերի բնակարանը փոխելուն և միայն հազվադեպ իրենց հարաբերություններին: Իսկական բաժանումը տեղի է ունենում առավել երիտասարդ եղբայրների հեղինակության բարձրացման ժամանակ, ընդ որում ունեցվածքն ևս բաժանվում է միմյանց միջև, բայց հաճախ միշտ միասին են: Ես ստիպված եմ շատ բան բաց թողնել և վախենում եմ, որ այդ կարող է լիմ ընթերցողներին անհավանական թվալ, թեպետ մեր օրերում նրանց գրտնում ենք այնպես, ինչպես նկարագրեցինք. անշուշտ հենց միայն նրանց թիվը հաճախ 10—40—50 <հոգու> է հասնում: Իմ հայրը միայն մի եղբայր ունի և երկուսն էլ շատ երեխաներ են թաղել, սակայն չնայած դրան մեր ընտանիքը տասներկու հոգի է և ջահելներն էլ՝ թվով հինգ, դեռ չեն ամուսնացած: Գոնե ես այդպես թողի նրանց:

Որ նման համակեցությունը վրոպական ճաշակին նույնպես խորթ չէ, ես այդ, ի մեծ հաճույս ինձ, կարդացել եմ Ժոքեր անունով մի ֆրանսիացի դեսպանի մոտ, որը 1805 թվականին, որպես գործերի հավատարմատար Պարսկաստան է մեկնել: Նա բախտ է ունեցել Բայազետում մի հայ ընտանիքի հետ շփվելու, թեև միայն մի գիշեր: Իսկ ի՞նչ է տեսել նա, որի մասին խոսում է այդքան սրտառու: Ոչի՛նչ, կասեի ես: Ես հնարավորություն չունեմ նրա սեփական խոսքերն այստեղ մեջ բերել, որովհետև տառացիորեն թղթի վրա տեղ չունեմ: Այս կենցաղը տարածված է մեզ շրջակա բոլոր գավառներում. մինչև իսկ քաղաքներում դա այդպես է:

Ամառը տունը բոլորովին բաց է. իրերը և տան եղած-չեղածը այդպես մնում են. ոչ տան դուռը և ոչ էլ դարբասները բանալի չունեն, բայց ամենքն էլ ապահով են. որ հարևանները մենակ էլ ներս մտնեն՝ ոչ մի բանի ձեռք

չեն տաւ ինքն նրանց որևէ բան անհրաժեշտ յինի՝ վերցնում են և հետո էլ ետ բերում ու հայտնում, թե երբ են վերցրել, Տարւա այս եղանակին ընտանիքները ցերեկն այգում են լինում, տղամարդիկ էլ իրենց աշխատանքին զնացած, և միայն գիշերներն են դալիս տուն և քնում կտորներին:

Թե ինչպես են ստանձին ընտանիքներն ապրում, այդ կարելի է դիտել միայն ձմռանը: Այն թոնիրը, որ մենք որպէս փուռ նկարագրեցինք, կարելի է տեսնել միայն այն սենյակում, որ մեզ հայտնի դարձաւ Նաև հացատուն անունով: Թոնիրը գտնվում է դռնից ոչ հեռու և պաշտպանված է մի սաժենից ոչ ավելի երկար ու բարձր կիսապատով, առաջնապատից դեպի տան պատի մեջտեղը, որպէսզի ցուրտն անմիջականորեն ներս չմտնի: Ամեն օր վաղ առավոտյան վառում են այն փայտով կամ աթարով, որը մեզ մոտ գյուղերում ամենուրեք կարևոր ծառայութիւն է մատուցում և առանց դրան հնարավոր չէ հաց թխել: Այստեղ ծխի մեջ կարելի է խեղդվել: Բոլոր կերակուրները, որ անհրաժեշտ են այդ օրվա համար, եփում են նրա վրա: Դրա համար դոլութիւն ունի երկաթե մի ձող, քաղականին հաստ և այնքան երկար, որ թոնրի մի ծայրից մյուսն է հասնում. միաժամանակ նաև մի փոքր կողմնակի ձող, որը կարելի է ցանկացած չափով աջ ու ձախ շարժել: Ցերեկվա կերակուրները եփում են լրիվ, երեկոյանը՝ կիսով չափ, և ամանների վրա կափարիչ դնելով: Թոնիր են իջեցնում, ժամանակ առ ժամանակ ջուր ավելացնում. երեկոյան դուրս են հանում և ուտում: Երբ կրակը նստում է, տունն ավելում են, այն էլ գրեթե ամեն օր: Թոնիրն էլ կափարիչ ունի, միևնույն կալից պատրաստված և նրա բացվածքի շրջագծի մեծութիւնը, կափարիչը վերևից ունկեր ունի, որոնցով կարելի է այն նստառ քաշել: Դրանով կիսով չափ կամ ամբողջովին ծածկում են թոնիրը և նրա վրա փայտյա մի բան դնում, որը պատրաստված է սեղանի ձևով: Դա քառակուսի ձև ունի, որի կողերը մի քանի՝ 3—4—5 ոտնաչափ երկարութիւն ունեն. բարձրութիւնը դժուար թե մի ոտնաչափի հասնի: Սա էլ երկու-երեք գորգերով ծածկում են այնպես, որ դրանց ծայրերը հատակի վրա երկար ձգվեն, որպէսզի տաքութիւնը ներսը մնա: Թոնրի շուրջ փոքր խսիրների վրա գորգեր են զգված. խսիրները շատ բարակ են և չոր: Դրանք պատրաստում են եղեգնից, որ մեզ մոտ աճում է ճահճային վայրերում, մասնավորապէս Արարատից ոչ հեռու: Դրանք մոտ մի սաժեն երկարութիւն և 2—3 ոտնաչափ լայնութիւն ունեն: Մի քանիսը սակայն շատ երկար և, միաժամանակ, սովորականից ավելի նեղ են լինում: Այդպիսիք ընդհանրապէս ամբողջ երկրում, մինչև իսկ քաղաքում, կարևոր ծառայութիւն են մատուցում: Այն բոլոր տներում, որտեղ հատակը տախտակապատ չէ, օգտագործում են դրանք և նրանց վրա գորգեր փռում:

Ընտանիքի բոլոր անդամները նստում են այս սեղանի շուրջը, որ կոչվում է Բուրսի. ոտքերը, հաճախ նաև ձեռքերը, երկարում են ներս և այս ձևով տաքանում: Ընտանիքի հայրն իր հատուկ տեղն ունի, որ հաճախ դատարկ է մնում և կամ, եթե մեկը նստած է, պետք է վեր կենա, հենց որ նա երևա: Ընդհանրապես բոլորն էլ իրենց որոշակի տեղերն ունեն: Միայն երեխաներն են իրենց տեղերը փոխում: Առավոտ և երեկո ճաշում են այս սեղանանման բանի վրա: Վերջինիս վրա փռում են մի մաքուր սփռոց, հացն ու բոլոր ուտելիքները դնում նրա վրա, և տանտիկինը դրանցից բաժանում է բոլորին: Հազվադեպ չէ, երբ հայր ու որդի, մայր ու աղջիկ կամ քույր ու եղբայրներ միասին, մեկ կամ միևնույն սամանից են ուտում, մեծ մասամբ ձեռքերով, ընդ որում ոտքերը պատում են միևնույն գիրքում, իսկ շատերը իրար են խփում կամ մեկը մյուսի վրա դնում, և ևս խանդավառ ծածուկ միմյանց հետ քիչ կատակներ չեն անում: Նրանք հաճախ անզգուշությունից խփում են իրենց ծնողների ոտքերին և ամոթահար կրկին ետ քաշում: Միայն ազգականներն ու ծանոթ հյուրերն են ընդունվում այս սենյակում:

Ընդունված չէ, որ եթե այդպիսի մեկը ներս մտնի, որևէ մեկը վեր կենա, մինչև իսկ երեխաներն այդ չեն անում: Եկույը ողջունում է՝ գլխարկը գլխին, իսկ նրանք փոխադարձ ողջունով պատասխանում են, երկու կողմն էլ բառերով և ոչ որևէ այլ նշանով: Նա նստում է նրանց կողքին և տեղավորվում ճիշտ այնպես, ինչպես այդ արեւ են տանեցիները: Այդպիսի ժամանակ ամեն ինչի մասին խոսում են, ծիծաղում և ուտում: Նման հյուրը շատ ավելի բախտավոր է ձմռան երեկոներին, որովհետև այդ ժամանակ, բացի սովորական կերակուրներից, ուտում են նաև շատ մրգեր և խմում գինի: Նրանց բարձր մանրամասնությունների մասին, սակայն, մի այլ տեղ:

Օտարն այս տունը այնքալ է բոլորովին պատահաբար մտնի, և նրան երկար էլ չեն թողնում այդտեղ. նրան տեղավորում են հիշատակված հյուրասենյակում: Հիմա պետք է հիշատակենք տան կահավարասիներն էլ, որ միայն այստեղ կարելի է տեսնել և ուրիշ ոչ մի տեղ: Հենց դռան մոտ, կամ դրանից մի փոքր հեռու, տեսնում ենք մի մեծ, երկարավուն քար և նրա վրա կավից շինած երկու-երեք կուլա՝ ջրով լցված: Դրանք ավելի շուտ կանոնավոր ձև ունեն, քան այդ պատկերում է իմ գծագիրը և մի կողմի վրա մի բռնակ (a) ունեն: Դրանց կողքին մի փոքր շիշ (b) կա՝ համեմատաբար ավելի փոքր, քան երկու գծագրերը և շատ մաքուր պատրաստած: Դրանով մեծից ջուր են առնում և խմում: Քարի վրա կուլաների համար կլոր և բավական խոր տեղեր են փորված, որտեղ դրվում են դրանք: Սենյակի մի անկյունում կարելի է տեսնել զիզած ցորեն, որ նրանց տարեկան պաշարն է: Սենյակի

մյուս կողմերն էլ դրանով լիքը շատ պարկեր են դարսված: Այստեղ կարելի է նաև ընկույզի կույտեր տեսնել, բայց ոչ միշտ: Զորս սյուներից մեկի և կողքի պատի միջև, սովորաբար աջ կողմը, որտեղ և նստում են, գրված են տախտակներ, որոնց վրա դարսված է մի քանի ձեռք անկողին: Դրանք դիշերն օգտագործում են, իսկ առավոտ շատ վաղ կրկին ալնտեղ դնում ու ամբողջ օրն էլ մնում են այդտեղ: Սյուներից ու պատերից կախված են մաղեր, հրացաններ, դանակներ, գերանգիներ ու տնային այլ գործիքներ: Այս ու այն կողմ էլ՝ ամաններ, որոնցում խմոր են պատրաստում և հունցում. այդտեղ է նաև գրգնակը: Ընդհանրապես ուրիշ բան չի լինում այնտեղ, ուր ուտելիք, մանավանդ, հեղուկ բան կա: Մեծ տախտակները տան հատակից մի փոքր ավելի բարձր են դրված, որտեղ շերտ-շերտ իրար վրա դարսված են բարակ հացերը և չեն երևում, որովհետև ծածկված են: Անկողիները նույնպես ծածկված են մի մեծ շորով: Այդտեղ մի ճախարակ էլ կա, որ առանց գծագրի նկարագրելն անօգուտ է: Այստեղ միայն մեծերն են քնում՝ իրենց մեծ ու փոքր երեխաների ու նրանց կանանց հետ, թվով հաճախ 10—15 մարդ, կամ ավելի շատ:

Եւ հետագայում կխոսեմ, թե որքան է այդ պատշաճ նրանք անկողինները գցում են կողք-կողքի, հավասար շարքով, թոնրի վրա եղած սեղանի շուրջը, որը գիշերն էլ թողնում են: Խսիրներն ու գորգերը մնում են այնպես, ինչպես ցերեկն էին: Դռակը երկարավուն, շատ խիտ լցված ու կարված բամբակյա մի պարկ է: Տեղ-տեղ այն լցնում են նաև բրդով, բայց ձեռք նույնն է, թեև շատ ավելի լայն ու երկար և գույնզգույն, հաճախ նաև մետաքսյա կտորով երեսասլաքված: Վերմակի երեսը ներքնակից տարբերվում է նրանով, որ առաջինը բազմագույն է և ծաղիկներով նախշած, ինչպես այդպիսիք պատրաստի վիճակում Եվրոպայում ևս գործածում են: Ներքնակը հասարակ է, բայց միշտ գունավոր, այն էլ մեծ մասամբ՝ կարմիր: Բարձն ընդհանրապես շատ մեծ է և լցված՝ բրդով, բամբակով կամ փետուրով: Անկողիններն, ինչպես ասացինք, փռում են, երբ երկուսը ուղղեն վազուց անցել է (ճշգրիտ ժամանակը չեմ կարող նշել, մոտավորապես գիշերվա տոսը), շարքով, կողք-կողքի: Բուրբի ոտքերն ամեն կողմից ուղղվում են դեպի քուրսի և հաճախ նրա տակ: Գլուխները՝ տան բուրբ կողմերը: Այստեղ գիշերում են մեկ, երկու, երեք, երբեմն էլ ավելի՝ միայն ամուսիններ: Յուրաքանչյուր զույգ ունի մեկ և միևնույն անկողինն ու բարձր: Մոր աջ կողմը գտնվում է անշափուհաս երեխայի օրորոցը: Վերջինս մոտ երկու ոտնաչափ բարձրությամբ և կես ոտնաչափ լայնությամբ մի արկղ է, որի տակը դատարկ է, լորս կողմը ծածկված է և ընդհուպ մինչև հատակը չի հասնում: Երկու աղեղնաձև փայտեր ծառայում են որպես ոտք, մեկը գլխի, իսկ մյուսը՝ ոտքերի

կողմը: Այդ փայտերը օրորոցն այնպես են ընդգրկում, որ փափուկ, կորացրած մասը հասնում է հատակին, և այսպիսով շարժելը մեծ շափով հեշտանում է: Հարթ արկղի վրա լինում է երեսալի փոքրիկ անկողինը, որ բաղկացած է բազմաթիվ կտորներեց: Ինչպես զլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը փայտյա երկու կտորներ կան՝ մի քանի մատ լայնությամբ և իսկական աղելի նման բավական նուրբ ու հարթ կորացրած և հենց արկղին ամրացված: Դրանք միևնույն կորությունն ու հաստությունն ունեն: Երկուսը միմյանց հետ միացած են մի փոքր լծակով, որն անցնում է նրա մեջտեղով և բոլորովին հորիզոնական, մոտ մեկ ոտնուշափ բարձր հանգչում է նրա վրա: Այս ամբողջը շինված է բավականին նպատակահարմար ձևով, մեծ մասամբ մաքուր ու շատ նախշերով: Անկողնի ողջ սարքը, բացի վերմակից, կլոր ծակված է, և մի քանի գծաչափ տրամագծով փայտյա մի խողովակ է անցնում, որի նպատակը, առանց իմ ասելու կարիքը լինելու, ամեն մեկի համար պարզ է: Երեսիային շորերի և այլ բաների մեջ փաթաթելով, սլաղկեցնում են, և այն էլ այնպես, որ ձեռքերը մարմնին զուգահեռ լինեն: Արկղի մի կողմում կարված են երկու բավականին լայն կտորներ: Հենց որ փոքրիկին արդեն ծածկում են, դրանք քաշում են նրա մարմնին, շատ ամուր փաթաթում և այն կողմից, որտեղ մայրն է սովորաբար նստում, արկղի տակով տալիս են հակառակ կողմը և երեսալի վրայով շեղակի բերում ու ամուր կապում են ձողին: Սա այնպիսի մի գործողություն է, որ երեսալի քնքուշ մարմնի համար պետք է որ շատ վնասակար լինի, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ այդ վիճակն այսպես շարունակվում է առնվազն երկու տարի: Զողի վրա կախված են շատ խաղալիքներ, որոնցով սիրուն փոքրիկը մինչև իսկ իր անհանդարտ դրության մեջ շատ հանգստանում է, հետո երեսիայի ձեռքերն արձակում են, և նա սկսում է խաղալ, հաճախ նաև այն ժամանակ, երբ մայրը մոտը չէ: Երեսալին խնամելը, մինչև իսկ հարուստ ընտանիքներում, բացառապես մոր պարտականությունն է, եթե միայն ֆիզիկական որևէ թուլություն այդ չի արգելում: Մայրն ավելի քան երկու տարի կերակրում է երեսալին միայն իր կրծքով: Երեսալին սովորաբար բավական ուշ են սկսում ուտելիքների վարժեցնել: Մայրերը միայն իրենց ուժեղ մարմնական կազմին են պարտական, որ կարողանում են այդքան երկար ժամանակ դիմանալ այդ ծանրության: Թե ինչպիսի բարերար ազդեցություն է գործում դա ծծկեր մանկան վրա, ինչպիսի սեր է նա տալիս այդպես հավատարիմ խնամողի հանդեպ, ոչ ոք գուցե չի կարող պատկերացնել, ով այս կերպ չի խնամվել: Երեսան ոչ միայն այն դեպքում, երբ մեկն իրեն վշտացնում է, դիմում է միայն մոր օգնության, այլև այն ժամանակ, երբ այդ անողը հենց ինքը՝ մայրն է: Շատերը կարող են պնդել,

որ իրենք ևս հարգում ու զնահատում են մայրական սերը, սակայն իմ անձնական փորձը մեկից ավելի անգամ ինձ ցույց է տվել տարբերությունը, որ այն սերը, այն քնքշությունն ու նվիրվածությունը, որ ես մայրերի հանդեպ ցուցաբերել եմ, մի շարք սառնարյուն մարդկանց մոտ ոչ միայն համակրանք չի գտել, այլև որպես դյուրազգացություն՝ ծաղրվել է։ Հիրավի սխալանք բնության օրենքի դեմ։ Օրոորոցի երգերը, հավատարիմ քնքուշ մոր գողտրիկ ձայնը, որի ներքո անմեղ արարածը մոր գրկում ցերեկը քաղցր ննջում է և որը նրան քնի մեջ ևս հետևում է ու նրան հանդարտեցնում, նրա մաքուր սրտին այնպիսի զգացումներ է շնչում, որոնք ես երկրային ամեն ինչից բարձր եմ գնահատում ու հարգում ամենայն անգամ, երբ նրա հեղինակն, ինչպես մի պահապան հրեշտակ, երևում է ինձ։ Իսկ լինո՞ւմ է պահ, որ այդ տեղի շունենա։ Երկրագնդի ամենազժբախտ արարածը կլինեի, եթե դա այդպես լիներ։

Այդ թանկագին օրորոցը, որ ինձ այսքան հեռու տարավ, բուրբիկ կարելի է հանձնարարել, եթե միայն արկղն այնպես պատրաստվի, որ երևիսան նրա մեջ ապահով լինի և վայր չընկնի։ Այնուհետև կարելի է նաև օրորոցի ձողի վրա մի բարակ շոր փռել, որը մանկիկին չխանգարի ազատ շնչել, բայց և պաշտպանի նրան ամեն տեսակ միջատներից և այլ դեպքերից, ինչպես ես հաճախ իմացել եմ։ Իսկ ինչ վերաբերում է խաղալիքներին, դրանք երեխային զվարճացնող միջոցներ են, որոնց հետ նա ժամերով լաղում է առանց լացի ու այլ պատճառներով մորը խանգարելու։ Վերջիններն ի միջի այլոց միայն այն ժամանակ են առաջ գալիս, երբ երեխան քաղցած է։ Բուրբ մայրերին խորհուրդ կտամ անել այդ. դրա շնորհիվ նա մեծ թեթևացում կզգա մանավանդ այն դեպքում, երբ ի վիճակի չէ տնային ծառայող պահել։ Այս փորձը կարելի է կատարել մինչև իսկ այն սովորական օրորոցների վրա, որ ես տեսել եմ Եվրոպայում։ Դրա համար անհրաժեշտ են միայն արդեն հիշատակված երկու աղեղները և ձողը։ Մեկ մոտ, որ մայրը հաճախ երկար ժամանակ լինում է տանից դուրս, ծծկելու երեխային բուրբովին իր բախտին է թողնում և վստահ է, որ երեխային ոչ մի վնաս չի հասնի։

Քանի դեռ երեխաներն անչափահաս են, մայրերը, դուրս գնալիս, նրանց մերթ իրենց գրկում, մերթ էլ մեջքին են կրում։

Բուրբովին այլ կերպ են օրորում երեխաներին ամառը՝ այգում։ Երկու ծառից մի մեծ պարան են կապում, ծայրերը միացնում իրար. այսպիսով ստացվում է երկու կողմ, որոնք մեկը մյուսին զուգահեռ են և մոտ մի ոտնաչափ հեռու։ Պարանի երկու կողմերից անց են կացնում մի բավականին ամուր և մեծ շոր, որը պարանի ներքևում հարթ մնում է։ Շորի ծայրերը ամեն տեղ հավասար հագցնում են պարանի վրա։ Սակայն որովհետև երկու

ծայրերը չեն պահվում, դրա համար էլ մեր սիրելի մայրերը միանգամայն խելացի և հասարակ ձևով գլխի են ընկել և դրանք ամրացրել են հետևյալ կերպ,— երկու բավական հաստ, հավասար երկարությամբ փայտի կտորնհր են դնում ինչպես գլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը. նրանք պարանի մի կողմից մյուս են հասնում, շորը և նրա հետ ամբողջ ճոճքը պահում են սմուր և իրար դուգահեռ, Այնուհետև բոլոր շորերն ու անկողինը, բնականաբար նսեմ երեխային, մեջն են դնում, Որպեսզի երեխան ապահով լինի ու վայր չընկնի, նրան մի երկար շորով շատ թեթև կապում են ճոճքից: Ձեռքերով մի քանի անգամ ճոճելուց հետո, ճոճքն ինքն իրեն սկսում է բաղմաթիվ անգամ օրորվել, Վերջինն ևս հեշտացնելու և ավելորդ հոգսից ազատվելու համար ճոճքից կապում են ցանկացած չափի երկարության մի պարան, նստում որոշ հեռավորության վրա և առանց իրենց աշխատանքն ամենափոքր իսկ չափով ընդհատելու, ժամանակ առ ժամանակ, մինչև իսկ ոտքով, շարժում են այն: Այս թեթև տարուբերումը՝ առանց որևէ հարվածի, այս մեղմ շարժումը՝ առանց աղմուկի, մեկ երկու րոպեում փակում է մեղմորեն ննջողի աչքերը, Սաղարթախիտ ծառերի ստվերի տակ, անուշահոտությամբ և քաղցր գգվանքով շրջապատված՝ արթնանում են նրա հրապույրով լի մտքերն ու զգացումները: Նրա խաղալիքներն այստեղ գլխավերևում կախված տերևներն են, որոնց նա ժպտում է, հիանում նրանցով, մանկական իր թոթովանքներով զրուցում նրանց հետ, մատներով և ձեռքերով փորձում է հասնել և բռնել դրանց: Հաճախ կարելի է տեսնել, թե ինչպես նա, առանց մի ձայն հանելու, ժամերով տարվում է այս զբաղմունքով: Իսկ նրա շրջապատի առողջարար օդը, թարմ բնությունը, ջրի կարկաչը, քամու մեղմ շունչը, մոր քաղցրահնչուն ու թախծոտ ձայնը, որ հեռվից էլ քաղցրացնում է իր զավակի անուշ քունը,— արդարև, ով այս բոլորը լրիվ պատկերացնի, կամաչի, որ հեգնել է ինձ, որ ես մի բնական, փափուկ սիրտ ունեմ, որն իրեն բոլորովին օտար է, ինչպես ես, դժբախտաբար, հաճախ այս տխուր ապրումն ունեցել եմ: Այս նրբազգացության հետ միասին Հայր առնականությունամբ լի մի սիրտ ունի, կրակով լի, որ միայն նա կարող է զգալ, ով թեկուզ մի մատով շոշափի: Դա կանացի փափկասրտություն, զգայնություն, կամ հիմարի թույլ կառուցվածքից բխող ցնորք չէ, այլ նրա մանկական օրերի ներդաշնակ հնչյունը, որով նա ամեն ինչ համեմատում է և ընկալում այն, ինչ գեղեցիկ է, ճշմարիտ ու հրապուրիչ: Նա երևակայություն ունի, այդտեղից էլ բնության պատկերներ. բայց նրան չի տրված և ոչ էլ կարող է տրվել ո՛չ մարդկային ձայն, ո՛չ էլ արվեստ: Նա ևս տեսել է, թե ինչպես սմենափոքր վիրավորանքը կարող է դաշույնի ծայրով հատուցվել. մի բան, որ ինքը նույնպես հաճախ արել է: Դրա համար էլ ես

ամենևին չպետք է հաճոյախոսեմ նրան, ու վիրավորել է իմ այդ զգացումը, այլ բարիքը շնորհակալութեամբ ընդունեմ, բայց նրան արժանի հարգանքը պարտապանի իմաստով միշտ սրտումս չկրեմ և երբեք չմոռանամ այն պահը, որն ինձնից այլ կարգի արցունքներ է քամել: Բայց նրանց, ովքեր ինձ խնայելով, փոխադարձ սիրո խոսքերով երբեմն տիրել են իմ սիրտը, սակայն անձամբ ինձ միանգամայն օտար են մնացել, այդպիսիներին ես, անկախ իրենց սեռից ու աստիճանից, պետք է այնպես գնահատեմ, այնպես սիրեմ, ինչպես իմ իսկ հոգին: Եվ քանի քանիսը չեն այնպիսիները, որոնց փափկանկատ, մեղմ վերաբերմունքն ալիւլի այս նկատառումով է եղել, քան իմ կրթութեան նկատմամբ <ցույաբերած հետաքրքրությունից. դրանք> մինչև իսկ կյանքս շատ շնչին են գնահատում և կգնահատեն: Իմ բարեկամներն իրենք կարող են զգալ, թե ո՞ւմ է վիրաբերում հարգանքը և ում՝ գանգատը: Ես ստոր կլինեի, եթե բոլորի նկատմամբ միևնույն նախադասութունով խոսնայ, միևնույն երախտագիտութունը ցուցաբերեի: Հոգու և կրթության միջև այնքան տարածություն կա, որքան երկրի և երկնքի միջև, և միայն հիմարը կարող է հավասարության նշան դնել դրանց միջև:

Ինձ կներեք, որ ես իմ զրույցն ընդհատում եմ այս կերպ, երբեմն այնպիսի բաներ մեջ բերում, որոնք ոչ թե իմ ազգին են վերաբերում, այլ իմ իսկ անձին: Այս հարազատ օրորոցի նկատմամբ, որտեղ ինքս մեծացել, շատ բան զգացել, բայց դեռ բնավ էլ լրիվ չեմ արտահայտվել, երախտագիտութուն կլինեի, եթե իմ ընթերցողները, գիտակցելով նրա նպատակահարմարութունը, իրենց երեխաների համար էլ, որքան հանդամանքները թույլ են տալիս, նման ձևի հարմարանք պատրաստեին: Ես յիշակի չեմ բոլոր հարմարութունները և բոլոր հրապույրներն այնպես մտնումս նկատառել, ինչ որ դա ընձեռում է թե ծնողներին և թե երեխաներին: Ես տեսել եմ արդեն մեծացած մարդիկ, որոնք երեխայի նման դրա մեջ իրենց օրորել էին տալիս: Ինքս էլ եմ արել այդ: Դրա համար վերցնում են մի հաստ պարան, մի ամուր շոր և փորձում են անշուշտ ոչ թե տանը, այլ մի այնպիսի վայրում, որ ես նկարագրել եմ: Մինչև իսկ 10—12 տարեկան հիվանդներին մեղմոտ որոշ սեղան հաճախ խնամում են այս օրորոցում, որսևողի ծանր մարմնի համար հանգիստ շարժում և բաղձալի քուն ապահովեն:

Այն կարելի է պատրաստել հենց տանը, անշուշտ երեխաների համար. պարանը պետք է մի պատից մինչև մյուս պատն այնպես ձգել, ինչպես արդեն նկարագրել եմ, ինչ որ մեղմոտ ամառը հաճախ տներում անում են, և այն կարող է մինչև իսկ մի երեխա կառավարել: Դա միաժամանակ երեխաների համար ճոճաթուղ է և այն հաճույքն էլ ունի, որ երեխան նրա մեջ պառկած՝ խաղալով ննջում է, իսկ ծնողները մյուս սենյակից կարող են

այն շարժելու Բոլորը գիտեն, թե երեխաներն ինչքան են սիրում խնամքի այս եղանակը:

Երբ երեխան արդեն մի քանի տարեկան է, ծնողները պառկեցնում են նրան իրենց մեջտեղը. նա մերթ մեկի, մերթ մյուսի հետ խաղալով ու ծիծաղելով ննջում է, 10—12 տարեկան հասակի երեխաները քնում են հաճախ միայնակ, երկուսով՝ ծնողների կողքին: Դա նրա համար է արվում, որպեսզի երեխայի բացվելու դեպքում, որի համար ծնողները շատ են հոգում, ծածկեն նրան: Եվ քանի-քանի անգամ նրանք անում են այդ, հատկապես դրա համար վեր կենալով: Ծնողներից ամեն մեկը խիստ հանդիմանում է ինքն իրեն, հենց որ երեխան մի փոքր մրսում է կամ գլուխը ցավում է: Մինչև իսկ հարուստներն ու երեկի մարդիկ այս կանոնից բացառություն չեն կազմում: 15—20 տարեկանները մեծ մասամբ քնում են երկուսով, երեքով միասին՝ երկուսու, թե ձմեռը և թե ամառը, կտուրի վրա և տան մուօ անկյուններում: Դրանք ոչ միայն քույր ու եղբայր, այլև հորեղբոր, մորաքրոջ, եղբոր ու քրոջ զավակներ են: Թող ես անարժան մարդ լինեմ, ստախոս, եթե այս համակցությունից որևէ շարաշահում լսած լինեմ և հասարակությունից թաքցնեմ: Բացի այն անհարմարությունից, որ մեկի շարժումը մյուսին կզարթնեցնի և նրա քունը կխանգարի, ես չգիտեմ ո՛չ մի, ո՛չ մի այլ քուն, որ այնքան քաղցր ու բարերար լինի, որքան այս: Նրանք միշտ ամուր փաթաթվում են միմյանց և դեմքերը ճառագայթում են ամենամեծ անմեղությունից: Նրանք իրենց դժբախտ են զգում, երբ անջատվում են միմյանցից. բայց բարի ծնողներն այդ ելբեք չեն անում, որպեսզի դրանով վատ հակումների առիթ չտան: Այս տեսակետից ես բոլորի մեջ ամենադժբախտն էի, որովհետև տասը տարեկան հասակում ինձ բաժանեցին իմ ընտանիքից և վաղ Բերեցին. այդ պատճառով էլ հայրական տանից հեռանալիս ինձ համար ոչ մի բան այնքան ցավալի չէր, որքան այս անջատումը, որովհետև այժմ ես մենակ էի քնելու: Եվ որքան երջանիկ էի ես, երբ տարին մեկ-երկու անգամ տուն էի գալիս և ամսով մնում այնտեղ: Ես քույր չեմ ունեցել, սակայն մենք մեր հորեղբոր և մորաքրոջ աղջիկներին այդ անունով ենք կոչում: Բացի նրանցից, որոնք մեր տանն են ապրում, որովհետև իմ հորեղբայրը երեք դուստր ունի, որոնցից երկուսն այժմ արդեն ամուսնացած են, ես ունեի նաև չորս հորաքույր, որոնցից երկուսը մեր գյուղում էին ապրում և միայն մեկը հասած աղջիկներն ուներ: Գյուղում եղածս ամբողջ ժամանակ նրանք իրար մեջ որոշում էին, թե ո՛վ որ գիշերը քնելու էր ինձ հետ: Նրանք հաճախ կռվում էին և երկուսով, երեքով գալիս ինձ մոտ, մինչ մայրս ոչ մի պայմանով ինձ իր գրկից բաց չէր թողնում: Այն ժամանակ նրանք լուռ մնում էին իմ մյուս կողքին, մինչև մայրս քներ:

և ես տեղի տալով նրանց աղերսաւնքներին՝ ստիպւած էի փոքր ինչ մի կողմ
 արժւել, որպէսզի մի ուրիշը կարողանար գրաւել ազատւած տեղը: Իմ
 ահա նրանք սեղմում էին ինձ ալիպիսի քնքշությամբ, որ միայն մի անմեղ
 հոգի կարող է ունենալ: Նրանց դեմքերն երկու կողմից գտնվում էին իմ
 գեմքի վրա, ձեռքերը՝ վզիս և կրծքիս, իսկ իմ ձեռքերը կրում էին երկու
 սյուպիսի քնքուշ գլուխների ծանրությունը: Մենք համբուրում էինք միմյանց,
 սաղում, կատակում, կամթում և հստախ անսխորժությունների առիթ տալիս
 մեզ բոլորիս համար, որ մայրս վախեցած վեր թռչելով և տեսնելով մեր
 ստորամանկությունը, բոլորին նորից մի կողմ էր հրում և ինձ երկու ձեռքե-
 րով կրկին իր հարազատ կրծքին սեղմում: Ես երգվում եմ Աստուծո առաջ,
 որ բացի ամենաքաղցր զգացումներից, բացի բերկրանքից, որ ես ի վիճակի
 եմ նկարագրելու,— ես այդ ժամանակ այլ բան չէի զգում: Մանկությունից
 մի այսպիսի հակում ունեի դեպի երեխաներն ու դեղեցիկ սեռը, որի համար
 մեկից ավելի անգամներ իմ մեծավորներից խիստ պատժվել եմ, որովհետև
 ես ամեն ինչ գոհարելում էի, որպէսզի նրանց մոտ լինեի. բոլոր փողերս
 ծախսում էի նրանց համար քաղցրավենիներ գնելու վրա: Բայց ես այլ ցան-
 կություն չեմ ունեցել, բացի այն, որ նրանց հետ խոսեմ, նրանց տեսնեմ և
 նրանց տեսքով հիանամ: Բնա՛վ, բնա՛վ երբեք օտարոտի որևէ միտք ո՛չ
 էնձ, ո՛չ էլ նրանց այդ բանում չի խանգարել: Դա մի գրկախառնում է, որին
 դեռևս ո՛չ մի ազգ ծանոթ չէ՛, Բայց, ավա՛ղ, ինչպիսի՜ ցավալի միտք է
 մտալում այս պահին իմ հոգին, երբ մտածում եմ, որ ես ընտանեկան այլ
 հարաբերություններ և այլ կյանք ես ճանաչեցի, որոնք իլլելով ինձնից երկ-
 նային այն անդորրը, եղբայրական այն հավատարմությունը, ինչու չէ նաև՝
 երջանկությունը, ինձ չեն կարող ոչ իբրև եղբայր, ոչ էլ որպէս հայր երջանիկ
 դարձնել: Ընդհակառակը, ես ամենադժբախտ մարդը կլինեմ, եթե չկարողա-
 նամ այնպես գործել ու մտածել, ինչպես մի գեղջուկ: Դրա համար էլ ես
 վաղուց եմ իր սրտում աշխարհին վերջին մնաս բարեն ասել, որ ես, հա-
 կառակ իմ կրքոտ բնավորության, երբեք չեմ ուղենա նրանց այլ կիրպ վա-
 նելի, քան որպէս ընտանիքի հայր, եթե ես իմ հայրենակիցների մեջ ապ-
 տեմ: Իսկ ուրիշ ո՛ր պէտք է ես ապրեմ: Կան նաև այլ պատճառներ, որ
 ստիպում են ինձ այդ անիլ, սակայն հիմնականը սա է. իսկ մեղ մոտ ըն-
 տանիք պահելը մեծ բան չէ: Պիտի հարգեմ, պաշտեմ ես գեղեցիկ սեռը,
 նրանց համար իմ արյունը չլիտի խնայեմ, բայց բնա՛վ չպիտի ձգտեմ տի-
 րանալ նրանց, որովհետև իմ հոգին այլ արատներ է ընդունել, որոնք այն
 գեղջուկ տղաներին միանգամայն օտար են: Արդեն իմ հայրենիքում շատ

1 [Մինչև իսկ այն տարիներին, երբ ես ստիպւած էի նրանց թողնել]:

այլ մարդկանց հետ շփվելու միջոցով, այնուհետև վանքում, Թիֆլիսում ինձ շանթի հարվածներ հասել են, սակայն ընտանեկան կյանքի վերաբերյալ ես այլ բան չգիտեի, բացի այն երջանիկ հարաբերությունը, որովհետև երբ ես իմ ծննդավայրը թողի, ապրում էի վանքում: Այն տարիներին, երբ ես թողնելու էի հայրենիքս, մի ամսի չափ մնացի իմ ծնողների մոտ, և այդ միևնույն անմեղ արարածներն՝ արդեն 15—17 տարեկան, սովորականի պես ցուցաբերեցին ինձ իրենց նվիրվածությունը և առավել քան իրենց տարեց եղբայրներն ու եղբորորդիները, սեղմվեցին իմ կողքին ճիշտ այնպես, ինչպես առաջ, մայրս էլ իմ կողքին, ես էլ նրա կրծքին: Նրանք նույնն էին մնացել, բայց ես՝ ո՛չ: Մինչև իսկ հորեղբոր տղաները քնում են իրենց հորեղբորորդիների կանանց հետ, բոլորովին այլ տոհմից: Ես էլ մեկնելուց քիչ առաջ հորեղբորս տղայի կնոջ հետ քնել եմ միևնույն անկողնում, և եթե իմ զգացումները մաքուր չլինեին, ապա խիղճս ինձ համար մի խիստ դատավոր էր, որպեսզի մի այդպիսի անմեղ վստահություն չարաշահեի: Մինչև իսկ հարսանիքի օրը, որի մասին հետագայում կպատմեմ, երբ բոլորը հրճվանքի ու ցնծության մեջ են, բնության այս հարապատ, չապականված զավակները լալիս են, իսկ այդ վշտի սլափառը, ինչպես բազմիցս լսել եմ, այն է, որ, ինչպես իրենք են ասում, օտարի հետ, այնպես քնել չեն կարողանալու, ինչպես իրենց հարազատների հետ: Ո՛չ մի եղբայր, ո՛չ մի հորեղբորորդի չի գրկի նրանց այնպես քնքուշ: Նրանք երջանիկ են, երբ այնուհետև կրկին ոտք են դնում իրենց ծնողական տունը: Այժմ նրանք իրենց կարոտն առաջվա նման կարող են առնել: Բայց բավական է այս մասին: Զարգացած աղգերը թող մտածեն, ինչպես կուզեն: Այդ ճշմարտությունն այնքան ստույգ է, ինչպես ինքս վստահ եմ, որ ես միևնույն մարդը չեմ մնացել. և եթե այժմ կրկին վերադառնամ, նրանց վստահությունը վերստին կգտնեմ, նրանց հետ նորից կքնեմ: Այդ մասին ես բնավ չեմ տարւակոսում, որովհետև քանի դեռ մարդ ամուսնացած չէ, այդ իրավունքի տերն է: Ես մի ուրիշ տեղ՝ մի դեպք եմ պատմել, որը սարսափելի է և իմ հայրենակիցների մեջ մարդասպանություն առաջ բերեց. դա այն էր, որ մի ջահել տղա մի երիտասարդ այրի կնոջ, հակառակ վերջինիս կամքի, համբուրել էր միայն: Ո՛չ մի աղջիկ չի կարող հույս ունենալ, թե կարող է երջանիկ կին լինել, եթե ինքը, գուցե ավելի պարզամտությունից, քան թե թուլությունից, մի սխալ քայլ է կատարել. դրանից թաքնվելու նա ոչ մի միջոց չունի: Եվ չէ՞ որ սրանք հասարակ գեղջկուհիներ են:

Հաճությամբերով է՛լ ավելի լի կյանք են պարգևում մեզ տարվա այն գեղեցիկ ժամանակները, երբ մրգերն սկսում են հասնել, Այդ ժամանակ հասկավորներից մեկը մնում է տանը: Առավոտյան վաղ տանը ձուկ կամ

ուրիշ կերակուրներ են եփում ու հետները տանում այգի, կամ էլ վերցնելով ամեն ինչ, կաթսաների ու ափսենների հետ միասին, հենց այգում են պատրաստում: Հնտանիքի այն անդամներն ու երեխաները, որոնք դաշտային աշխատանքներին չեն մասնակցում, ամենաեռանդուն գործունեություն են ցուցաբերում այստեղ, այգում: Մրգերը հավաքելն ու շորացնելը, քանջարանցը խնամելը նրանց գործն է: Առանց գետնին շոր կամ գորգ փռելու, նրանք պառկում են կանաչ մարգագետնի վրա, իսկ ստվերոտ ծառերը նրանց պաշտպան պատնեշներ են կիզիչ արևի դեմ: Այժմ ավելի հաճախ են լողացնում փոքր երեխաներին. մեծերն էլ են լողանում գեղեցիկ, բյուրեղի պես վճիտ ջրում, որ շատ այգիների միջով մշտապես հոսում է: Մանկական տարիներին մենք ավելի լավ հաճույք չունեինք, քան այստեղ՝ բոլորովին մերկ, ջրի հետ խաղալը և միմյանց թրջելը: Անկարելի է նկարագրել, թե ինչպիսի հաճույք էր պատճառում մեզ, ինչպիսի բարերար ազդեցություն էր գործում մեզ վրա ջրի մեղմ կարկաչունը: Այնտեղ մենք խնձորներից անիվներ էինք պատրաստում, որոնց վրա շրջանաձև ամրացնում էինք փայտե մանր կտորներ՝ ճիշտ թիակների նման, երկու տախտակների վրա դնում հոսող ջրի առաջ և օրերով խաղում դրանց հետ: Ծառերի կեղևներից էլ պատրաստում էինք փոքրիկ նավեր, դնում ջրի վրա. դրանք ևս արագահոս ջրի մեջ նվազ զվարճալի չէին: Ծառանց եմ առնում այստեղ շատ խաղճի. դրանք պետք է մանրամասն նկարագրել, եթե ուզում ես ծանոթացնել:

Մայրն ու մյուս կանայք մանում են, հյուսում կամ տնային այլ գործերով են զբաղվում: Բայց թե ինչքան հաճախ այս անդորրությունը խանգարվում է գողերի և ավազակների հարձակումով, այդ մասին ես հիշատակեցի մի այլ տեղ: Ամեն մի ծառ մեր խաղավայրը լինելուց բացի նաև մեր քնելու տեղն էր: Առանց ծածկոցի մենք պառկում էինք և ծառերի ու խոտերի հետ խաղալով քաղցր քուն մտնում. հաճախ մեզ արթնացնում էին ծառից ցած ընկնող մրգերը: Հարկանները և նրանց երեխաները, առանց որևէ խտրության, օրերով մեզ հետ էին, ուտում էին մեզ հետ և անում այն ամենը, ինչ մենք: Այգիներն ընդհանրապես շատ մեծ են և լի խոշոր ու գեղեցիկ պտղատու ծառերով, որոնք ամեն մեկի տրամադրության տակ են, ով իբրև հյուր ներս է մտնում:

Ամենահաճելի վայելքներից մեկն այստեղ ճոճվելն է, որին մասնակցում են երկու սեռի բոլոր մարդիկ: Տարեցները դրան հակառակ, կողք-կողքի նստած զվարճանում են դրա վրա: Երբ այգում մի բան են ուտում, կամ օրինակ, թթից օսհուպ (դոշաք) եփում կամ էլ օշի քաշում, ապա ամեն ոք ոչ թե սոսկ դրանց համն է տեսնում, այլ առատորեն վայելում է. հաճախ կանգնած: Եթե հայրժուրն այդտեղ են, ապա խնդրում ենք նրանց պատմել

Ճեզ համար հեքիաթներ, իրենց կյանքից արկածներ, ինչ որ նրանք շատ հաճախ կատարում են: Այդ բոլորի մասին սակայն ես շատ մանրամասն գրել եմ: Հենց որ անծանոթ մի տղամարդ է երևում, նամանավանդ մեծամեծներից, կանայք թաքնվում են և հենց որ նա հեռանում է՝ կրկին հայտնվում: Այն մրգերը, որ ուզում են թարմ ուտել, վայելում են հենց ծառի վրա. այդ բանում մինչև իսկ կանայք արտակարգ ճարպկություն ունեն, Պատահում է, որ մի տղա կամ աղջիկ քնում է հենց ծառի վրա. դա հարազատներին մեծ հարսափ է պատճառում: Նրանք շատ զգույշ ծառն են բարձրանում և արթնացնում նրան, Հաճախ խումբ-խումբ շարժվում են դեպի Զանգու գետի աջ սիրելի ձորը, որի շրջակայքը մեզ արդեն վաղուց ծանոթ է, և այնտեղ ձուկ են որսում ու լողանում՝ նրա արագ հոսանքում:

Երեխաները հաճախ պայամանավորվում են իշապանների հետ,— փայտ բերելու համար այս կենդանիներին մեծ խմբով սարերն են քշում,— և որովհետև ավանակներն իրենցը չեն, ապա նրանք շնչին վարձով դրանց մի քանի ժամով գիջում են: Երեխաներն ավանակներին նստած այգու շուրջը բազմաթիվ պտույտներ են գործում: Այս կենդանիների հանդարտ քայլերը նրանց համար ամեն բանից ավելի հաճելի է: Սակայն ոչինչ այնքան հրապուրիչ չէ, որքան ա՛յն տեղը, որ մեզ մոտ պատրաստում են պտղատու ծառերի վրա: Ընտրում են մի ծառ, որն իրարից մի քանի ոտնաչափ հեռու գտնվող երկու զուգահեռ տարածված հաստ ճյուղեր ունի: Այս ծառը պետք է այնպիսի դիրք ունենա, որտեղից հնարավոր լինի ընդգրկել այգու սահմանների ամենամեծ մասը, որպեսզի այդտեղից կարողանան հսկել այն: Ծյուղերի վրա ամրացնում են հաստ տախտակներ, ապա վերջինները խոտով և ծառի կանաչ ոտերով հավասար ծածկում են ու բարձրանում վերև: Երեխաներին բարձրացնում են իրենց մեջքերի վրա: Բոլոր կողմերից կախ են ընկած ծառի գեղեցիկ մրգերը: Մտն ընտրելու ժամանակ վերջին հանգամանքն ևս հաշվի են առնում, որպեսզի վայելքը օրավուր ավելի մեծ լինի: Կանաչ տերևներն արևի դեմ լավագույն հովանիներն են: Իսկ ինչպիսի՞ հրաշալի տեսարան է ափովում մարդու ամբողջ տեսադաշտում: Քամուց այս ու այն կողմ տարբերվող այս տեղից նրանց ընդգրկում են ոչ միայն այգին, այլև վերստերով հեռու ընկած առարկաներ: Սրա հենց տարբերումները, հենց միայն տերևների ուրախ սոսափյունը հրապույրներ են, որ մանկական հոգին զվարթ ու առույգ են դարձնում: Այստեղ խաղում են, ուտում՝ ողջ շրջապատի գեղեցիկ ներդաշնակության մեջ:

Մայրերը հախաճ ծծկերներին կամ երեք-չորս տարեկան մանկանը թողնում են մենակ այնտեղ պառկած և գնում գործի: Երեխաները ժամերով մնում են այգու հաճելի օրորոցի մեջ, կամ քնում մի ծառի տակ և կամ

հենց խոտերի մեջ, այս ու այն կողմ՝ միանգամայն բաց երկնքի պաշտպանությանը թողնված։ Մայրերն երբեմն ժամերով փնտրում են նրանց բոլոր անկյուններում։ Նրանց գտնում են բնության այս գեղեցիկ բներում՝ մտերիմ գրկախառնումով քնած, ձեռքին կամ բերանին մի միդգ, ծաղիկ կամ մի խոտ։ Թունավոր օձերն իսկ, որ հաճախ պտույտներ են գործում այստեղ, բնավ չեն խանգարում նրանց։ Հաճախ կարելի է երկուսին կողք-կողքի տեսնել։ այդ դեպքում, քանի դեռ նրանք պառկած են, պետք է հանդիստ թողնել, մինչև որ հարևանն՝ ինքը քաշվի գնա։ և նա անում է այդ, հենց որ լսում է մոտեցող ոտնաձայներ։ Որ այս շար արարածն իսկապես ոչ ոքի վրա չի հարձակվում, քանի դեռ մեկը չի կոխել նրա վրա կամ այլ վնաս չի հասցրել,— այս ես տեսել եմ մեկից ավելի անգամների։ Երբ նրանք հեռվից ոտնաձայն են լսում, ապա այնպես զիլ սուլում են, որ մարդու ամբողջ մարմնով սարսուռ է անցնում։ Մարդուն նրանք հետապնդում են միայն այն դեպքում, երբ նկատում են, որ նա իրենց կյանքի հանդեպ չարամիտ դիտավորություն ունի։ Եթե ներքևում մարդ կա, նրանք հաճախ ծառից ցած են կախվում և ի նշան աղերսանքի լեզուն անընդհատ դուրս են հանում։ Նրանց չեն սպանում այն պատճառով, որ հավատում են, թե նրանք մայր կամ ընկեր ունեն,— և վա՛յ նրան, եթե նման դեպքում մեկը նրան սատկեցնի։ Փորձը շատ անգամ ցույց է տվել, որ նրանց ընկերները, մանավանդ երբ արուններից կամ էգերից մեկն սպանված է, այդ չարադործությունը չեն մոռանա այնքան ժամանակ, մինչև իրենք չսատկեն կամ սույանողի ընտանիքի անդամներից մեկին նույն վիշտը չպատճառեն։ Նրանք հաճախ երևում են զուգբերով՝ իրար փաթաթված։ դա նրանց ոչնչացնելու ամենալավ ժամանակն է։ Տներում նրանք հանդիպում են երկուսով։ այդ դեպքում նրանց չեն վնասում կամ խանգարում, որովհետև հավատում են, թե օձերը տան պահապաններ են, և իսկապես, նրանցից ոչ ոք վնաս չի տեսել։ Նրանք հաճախ իրենց երկարությունը ձգվում են ճանապարհների վրա կամ ամայի տեղերում, տեսնելով այդ, մարդ կկարծի, թե մահամեծ են և մեռնում են։ ոչ մի դիմադրություն ցույց չեն տալիս, եթե հենց այդ դիտավորությամբ էլ վարվես նրանց հետ։ Մարդիկ հաճախ դուրս են գալիս թփերից, հենց ուղղակի կոխում նրանց պոչերին։ մոտեցող մարդուն տեսնելով, նրանք դեռ որոշ ժամանակ մնում են նույն դիրքում և ապա քաշվում։ Նրանց մի տեսակը, որ մեծ մասամբ գորշ տեսք ունի, դեղնավուն փոր և մեկուկես ոտնաշափից ավելի երկարություն, այնքան ընտանի է, այնքան հանգարտ, որ երեխաները պոչից բռնում և իրենց խաղընկերների՝ քույրերի և եղբայրների հետ խաղում են, նրանով միմյանց խփում։ իսկ խեղճ կենդանին աղերսանքի ո՛չ մի ձայն չի արձակում, ո՛չ մի այլ նշան ցույց չի տալիս, բացի

լեզուն շարժելուց: Եթե երեխաներն այդ շարաճճիությունը կատարում են ծնողների ներկայությամբ, ապա վերջինները պատժում են նրանց: Շատերը նրանց իրենց կողքն են դնում, կերակրում կաթով, քնում են նրանց հետ, և չնայած որ նրանց հաճախ են այդպես անգութ կերպով շարշարում, չի եղել դեպք, որ նրանք մեկին թունավորած լինեն: Իրենց խաղաղ բնության պատճառով նրանք քրիստոնյաների սիրելին են, իսկ թունավոր օձերը, որոնք կարմիր, գույնզգույն կամ սև տեսք ունեն, նրանց աչքում մահմեղականներ են:

Հաճախ, այո՛, ամբողջ ժամանակամիջոցում, միս կամ յուղալի կերակուր հազվադեպ են ուտում, այն էլ բոլորը ձավարով պատրաստված: Առանց տարիքի խտրության շրջանաձև պառկում են այնտեղ, ծնողներն իրենց երեխաներով և ամբողջ տնով: Պահոց օրերին, որոնք տարվա ընթացքում հաճախակի են պատահում, օրվա աշխատանքից հոգնած՝ մածունը, աղած կամ եփած ձուկը, բրնձապուրը և կամ չոր հացի մեջ փաթաթված կանաչեղենը նրանց շատ ավելի է գուր գալիս, քան հազարավոր համադամ կերակուրներ: Ցերեկվա ժամի մոտ տառն է: Մայրը բաց է անում հասարակ սուլիբան (մի շոր, որի մեջ հաց կա), որտեղ գտնվում է ջրով փափկացրած բարակ հաց: Մայրը դրանցից ամեն մեկի առջև դնում է երկու երեք հատ, ափսեների մեջ լցնում կերակուրը, և հենց որ ամեն մեկն ստանում է իր բաժինը, վերցնում է եղած չեղածը և ուտում, կանգնած կամ նստած, այն ծառի տակ, որ ինքն է խնամել: Հաճախ պատահում է, որ մեկն ավելի է ստանում, քան մյուսը. նման դեպքերում նա չի ազատվի, մինչև որ այդ ավելին էլ մյուսների հետ չբաժանի: Նրանք ժամերով վազում են շատ ստացողի ետևից և խլում ավելին: Հաճախ դա մի փոքր պատառ է, որ բոլորին չի բավականացնում: Մայրն այդ տալիս է իր ամուսնուն կամ ամենից ավելի սիրածին: Առաջինը մասմաս անելով հայրաբար բաժանում է այն բոլորին. մյուսը՝ օգտվելով իր առավելությունից, չի ուզում այդ անել. սակայն մյուսները չեն թողնում, որ դա նրա բերանը մտնի: Ծաշի ժամանակ քիչ չեն պատահում տաք վեճեր: Եթե հայրը ներկա է, գործը մի բառով վերջանում է. նա է միայն կարողանում միանգամայն խելացի ձևով բոլորին բավարարել. հակառակ դեպքում իրավունքն ուժեղինն է: Մյուսները, հակառակ մոր պաղատանքների ու սպառնալիքների, ժամերով լալիս են: Նույնը կատարվում է նաև ընթրիքի ժամանակ, որ երբեմն այգում, երբեմն էլ տանն են անում: Հասակավոր աղամարդիկ, եթե հասուկ բան չի պատրաստված, իրենց օրապարենը գերպահանջ կամ գոտու միջից հանելով՝ ուտում են իրենց աշխատանքի վայրում. որ այդտեղով անցնող ամեն մեկը գոնե մի պատառ, մի բաժակ գինի պետք է վախճի, ինքնին հասկանալի է:

Բացառությամբ տառն և անանց, ազդիկների և ծերերի, որոնք պետք է վայելուչ հագնվեն, բնության այս հարազատ զավակները, հաճախ բացի բամբակյա կամ մետաքսյա կարմիր կամ սպիտակ մի շապկից, հագին ուրիշ բան չունեն. մարմնի մյուս մասերը հաճախ ծածկված չեն: Նրանք վազվզում են ոտաբոբիկ, գլուխն ու վիզը բաց, և երկինքը ամենահոգածու կերպով պաշտպանում է նրանց: Ամենից ավելի ուրախ ու երջանիկ են նրանք, որոնք մի այծ, ոչխար, կամ մի գառ ունեն: Նրանք ծաղիկներով զարդարում են այդ, կենդանիներին, վզին բոժոժներ կախում և օրերով վազվզում ու խաղում են նրանց հետ: Պետք է միայն տեսնել, թե մկանների ինչպիսի ուժ, ինչպիսի թարմություն, առողջություն է արտահայտում նրանց արտաքինը: Անձրեկի ժամանակ նրանք լինում են այգու տնակում <հնձանում> կամ դիտավորյալ կանգնում են անձրեկի տակ, որպեսզի լավ թրջվեն, քանի որ անձրևը ո՛չ իրենց մարմնին է վնասում, ո՛չ էլ շորերին: Աշխարհի բոլոր մոլորություններից հեռու, նրանք երկրային իրենց դրախտում ամենաերջանիկ արարածներն են՝ շրջապատված բնության անուշահոտ բուրմունքով ու բոլոր հրապույրներով: Նրանց հոգին երբեք այլ հրճվանք չի գգում, բացի իրենց շրջապատից: Նրանք իրենց հարազատ ծնողներից, քույրերից, եղբայրներից բացի ուրիշ մարդ չեն ճանաչում: Մահմեդականների հետապնդումն ստիպում է նրանց այս աշխարհից մի քայլ իսկ այն կողմ շանցնել: Հաճախ 10—15 տարեկան հասակում իսկ շատերը չեն ճանաչում իրենց մայրաքաղաքը, և եթե լինում են այնտեղ, ապա միայն մի բան վաճառելու կամ գնելու համար և իսկույն էլ վերադառնում: Արդ, ինչպե՞ս կարող են նրանք արատներ ընդօրինակել, երբ այդպիսիք ո՛չ տեսնում և ո՛չ էլ դրանց մասին լսում են. բացի այն տուրուղմփոցից, վիրավորանքներից և սպանություններից, որ պատահում են ավազակների և իրենց ծնողների միջև, նրանք այլ բան չեն տեսնում, որ կարողանա նրանց պարզ հոգին ապականել: Իսկ թե ի՞նչ տպավորություն են թողնում այս տեսարանները երիտասարդ հոգու վրա, այդ կարող է յուրաքանչյուր ոք պատկերացնել՝ հիշելով իր պատանեկան շրջանը: Հասարակ երգերը, որ մարդ այստեղ ամառն ամենուրեք լսում է, նրանց զգացումների դրոշմը, լեզուն են:

Յերեկն այսպես անցկացնելուց հետո, մեծերն իրենց հայրերի հետ այգում պահակ են մնում: Խավար գիշերվա մեջ նրանք շրջում են և զինված հսկում, որ չլինի թե մեկը բռնությամբ ներս մտնի և մի բան հափշտակի: Նրանց մի մասը նստում է կրակի շուրջ կամ հանգստանում է ծառի թալվարի վրա. հայրը կամ որդին իրենց զգայարանների ամբողջ սրությունը լարելով այս ու այն կողմ են սողոսկում, կրկին գալիս են և ուղարկում մյուսներին և այսպես հաջորդաբար ողջ գիշերը: Հարևաններով հավաքվում են և զրուցում

կրակի շուրջը և կամ պարիսպների վրա, կամ էլ սուլոցով միմյանց փոխադարձ նշաններ տալիս: Այս արկածների մասին բավական պատմել եմ, այնպես որ նորից կրկնելու կարիք չկա:

Հենց որ երեկոյան մթնշաղն իջնում է, փոքր տղաներն ու աղջիկներն իրենց մայրերի հետ խաղալով ու երգելով շարժվում են դեպի տուն, տղամարդկանց ընթրիք են տալիս կամ նրանց բաժինն ուղարկում: Հասակավորների, ինչպես նաև երեխաների համար մեծ հաճույք է ամեն երեկո այգուց ոտն է բան՝ փայտ, ամանեղեն կամ մրգով լի կողովներ իրենց հետ վերցնելը, որ կանայք գլխի վրա, տղաները մեջքի վրա են տանում: Շատ փոքր երեխաներին մայրերը կամ քույրերը տանում են գրկած կամ իրենց մեջքին, կամ էլ նստեցնում են ձիու, ավանակի բեռան մեջտեղը և ձեռքերով ամուր պահում: Թվում է, թե ողջ գյուղը ժամացույցի միկնույն զարկով տուն է կանչվում, որովհետև կարելի է տեսնել, թե ինչպես նրանք խումբ-խումբ և միշտ միևնույն ձևով, ամեն կողմից շարժվում են: Կանայք երբեք մենակ չեն գնում, այլ միշտ բազմաթիվ հարևանուհիների և երեխաների հետ: Այդ ժամանակ նրանց զրույցն այնպիսի բնույթ է կրում, որ կարծես ամբողջ օրը միմյանց ո՛չ տեսել և ո՛չ էլ իրար հետ խոսել են: Դանդաղ քայլերով նրանք բարձրանում են դիք բլուրները, որտեղ իրենց բնակարաններն են: Ծանապարհին հանգստանալու և զրուցելու համար երկար կանգ են առնում: Մինչև իսկ ծանր բեռը նրանց էտ չի պահում դրանից. նրանք բեռը ցած են դնում կամ պահում են նույն դիրքում և բոլորովին հսկզգիստ շարունակում սկսված խոսակցությունը: Հաճախ մի փոքր նստում են քարերին, որից հետո ավելի աշխույժ են դառնում, քան երբևէ: Բաժանվելու ժամանակ նրանց սովորական արտահայտությունը մեկ ընդմիշտ նույնն է. որոնց ճանապարհն ավելի կարճ է, միաբերան ասում են մյուսներին, առանց անվան կամ կոչման. «Գնաք բարո՛վ», որին մյուսները պատասխանում են. «Մնա՛ք բարով»: Ես խորհուրդ կտամ ամեն մեկին, ով բախտ կունենա այդ վայրը տեսնելու, երեկոյան կանգնել որևէ ճանապարհի վրա և սպասել նրանց: Ուրիշ ոչ մի տեղ չի կարելի նրանց այնպես հանդարտ, այնպես անհոգ, այնպես անվախ և, միաժամանակ, այնպես գրավիչ տեսնել, ինչպես այստեղ — օրվա ընթացքում թարմ օդը վայելած և ահա իրենց բեռան տակ կարմրատակած, դեմքի թարմ գույնով, ավելացրած դրան երեկոյան մթնշաղը: Այդպիսի մեկն իր դերը լավագույն կերպով կատարած և շահած կլինի, եթե այնպես աննկատ մոտենա, քանի դեռ նրանք չեն հասցրել իրենց գլուխը, մեջքը, գիրկը ազատել իրենց բեռից, մի բան, որ նրանք անում են, երբ մի այդպիսի զենոռ աչք նշմային: Սպիտակ և կարմիր քողերը հեռվից մատնում են նրանց. աղջիկները գնում են երեսները բաց, բայց նման դեպքում ծածկում

են այն ձեռքերով: Նրանք մինչև իսկ սիրով ժպտում ու հաճույքով դիտում են, երբ օտարականն անցնելիս թեթևակի նայում է իրենց: Նրանք օտարականին արժանացնում են հարևանցի հայացքի, բայց շատ մեծ զգուշությամբ: Այլապես նրանք շատ ամաչկոտ են, ինչպես այդ կարելի է դիտել տանը:

Երբ տուն են հասնում, կովերն արդեն հանդից վերադարձած են լինում. կթում են նրանց ու ապա կեր տալիս: Այնուհետև սկսում են ընթրիք պատրաստել: Միշտ չէ, որ եփում են: Հաջորդ օրվա համար մածուն են մերում: Վերջինս անում են հետևյալ կերպ. թարմ կաթը եռացնում են, ապա թողնում այնքան, մինչև գոլանա, որից հետո նրա մեջ մի լիքը գդալ հին մածուն են լցնում: Երեք-չորս ժամվա ընթացքում դա վերածվում է մի բավական թանձր զանգվածի, որպիսին Եվրոպայում բնավ կերած չեք լինի: Սա շատ ավելի համեղ ու սննդարար է, որովհետև ջրային մաս քիչ է մնում: Սա չեմ խոսում պանրի կամ դրա նման զանգվածի մասին, այլ իսկական մածունի: Դա նաև այն առավելությունն ունի, որ ամբողջ տարին կարելի է պատրաստել, ընդ որում ձմռանը շատ ավելի համեղ է, քան ամռանը, քանի որ ջրային մաս քիչ է պարունակում: Այն դեպքում, երբ դրսում մուժ է, կամ էլ անձրև է գալիս, նրանք լույսի տակ, բոլորը միասին, թեթև ընթրում են և քնում ծածկի տակ: Եթե եղանակը պայծառ է, ինչ որ մեզ մոտ ամռանը համարյա միշտ լինում է, նրանք այդ նույնը կատարում են լուսնի կամ աստղերի շողերի տակ, տան կտուրի վրա, որ այնքան ավելի հրապուրիչ ու քաղցրահամ է, որքան զով քամին ավելի է փչում: Կտուրից կարելի է տեսնել ամենահեռավոր գետերը, կրակի մի շողք, գետերի սպիտակ ընթացքը: Այդտեղից նրանք ժամերով խոսում են հարևանների հետ, և ով լավ ձայն ունի, գրավում է բոլորի, մասնավորապես, ջահել աղջիկների ականջը: Նրանք անկողիններում պառկած լսում են մինչև կես գիշեր՝ հառաչանքներով և հոգեկան հուզումով, քանի որ այդ երգերը իսկապես որ ռոմանտիկ և միևնույն ժամանակ թախծոտ են: Դրանք նկարագրում են, թե ինչպես երկու հոգիներ մոխրի են վերածվում և միայն այն ժամանակ են միանում, երբ նրանցից երկու վարդ է ծաղկում. սակայն նրանք երբեք չեն կարող միմյանց հետ կրկին գրկախառնվել, որովհետև սիրահարները միևնույն դավանանքին չեն պատկանում: Տատասկի մի թուփ, որն աճում է նրանց միջև, բաժանում է նրանց միմյանցից, Դա մի վհուկ է, որը նրանց կենդանության ժամանակ խանգարում էր ի կատար ածելու իրենց իղձը: Կամ՝ երգիչն օտարություն է գնում և իր սիրածին հավիտենական հավատարմության երդում տալիս. վերջինս էլ միևնույն բառերով իր հավատարմությունն է խոստանում, Կամ, ասենք, մի հերոս կակ եղբայր մեծ վտանգի մեջ է և օգնության է կանչում յուրայիններին, մասնավորապես քրոջը: Այդ մասին՝ սակայն հետագայում:

Մերերը, որոնք ամենօրյա եկեղեցական արարողութիւններն երբեք բաց չեն թողնում, ահա վերադառնում են տուն, ասելով. «Ողորմի աստված»: Դրան բոլորը պատասխանում են. «Աստված քո հոգուն էլ փրկութիւն տա»: Կանայք զբաղվում են կարագ պատրաստելով, որ ցերեկը չեն կարող անել. այդ տեղի է ունենում շաբաթը մեկ անգամ, երբեմն նաև ավելի ուշ: Կանայք օրեր շարունակ հավաքում են մնացած մածուներ և երբ արդեն բավական հավաքվում է, սկսում են մշակել: Դրա համար նրանք երեք-չորս ոտնաչափ երկարութեամբ և կես ոտնաչափ տրամագծով փայտյա մի մեծ գլան՝ <խնոցի> ունեն: Սրա երկու կողմերը փակ են, իսկ մեջտեղը մի անցք կա: Մածունն այս անցքով լցնում են ներս, վրայից էլ տաք ջուր. այնուհետև փակում են այն, խնոցին կախում են սենյակի առաստաղի հեծանից երկու պարանով, որոնք իրարից այնքան են հեռու, որքան խնոցին է, այսինքն ըստ երկարութեան, իսկ խնոցին այնպես են հագցնում պարանի մեջ, որ մի պարանը նրա մի ծայրը, մյուսը երկրորդ ծայրը գետնից բարձր պահելու հնոցու երկու ծայրերին խողովներ են փորված, կամ ծայրերը մի բարակ փայտով շատ ամուր օղակված են. դրա նպատակն այն է, որ պարանը նրանից դուրս չպրծնի: Հասկանալի է, որ անցքը վերևի կողմն է մնում:

Մեկ կամ երկու հոգի կանգնում են երկու ծայրերին և խնոցին հորիզոնական դիրքով այնքան այս ու այն կողմ տարտբերում, մինչև որ զանգվածը լուծվի: Ժամանակ առ ժամանակ խնոցին շրջում են այնպես, որ անցքը մի կողմի վրա գա և նայում են: Գլալով զանգվածից մի փոքր վերցնում են և ստուգում, թե որքան է այն լուծվել: Վերջինս կրկնում են այնքան ժամանակ, մինչև որ ամբողջովին պատրաստ լինի: Կարագը պահում են կավե մի ամանի մեջ. մնացորդից մի թեթև ապուր են պատրաստում, որ կանաչեղենով եփած, բավականին համեղ է: Ես ներողութիւն եմ խնդրում, որ ճակատագրական այս խնոցիով շատ տարվեցի. իմ նպատակն էր ընթերցողին զուղական վայելքներն այնպես ներկայացնել, ինչպես դրանք կան և ինչպիսի հրապույր ունեն: Քանի որ դրա գործածութիւնը շատ տարածված է, հետևաբար և ես չուզեցի այն մոռանալ:

Մեր բարեկամներն այժմ միմյանց պատմում են օրվա իրենց ապրումները: Տան պառավ տնպահը պատմելու և լսելու ամենաշատ բաներն ունի նրանք այս զրույցների ժամանակ ննջում են, շատերը միևնույն վերմակի տակ: Այս վայրը, որն ամբողջովին իմ կողմից արդեն նկարագրված ձմռան գիշերների բնույթն ունի,— այս ճանապարհն ես աշխարհում ոչնչի հետ չեմ համեմատի, ոչ մի բանի հետ չեմ փոխի, որովհետև քանի-քանի անգամ եմ ես դիտել իր ամբողջ ուժով արևմտյան հորիզոնում ինձ դեմ հանդիման կաճեցնած մայր մտնող շառագունած արեգակը և մանկական հայացքով

ժայտացել: Ես հաճախ եմ հիշատակել Քաճաճնո՞ր հրապույրների մասին. ոչ մի բնականաբար այնքան գեղեցիկ, այնպես երկնային չէ, ինչպես այս բարձրագույն վայրը՝ հարավային երկնքի տակ, երեկոյան մթնշաղին, երբ ահն ու հրճվանքը, սարսափն ու հույսը, երբ օրվա պատկերները հիշողութեանդ մեջ դեռ թարմ են՝ խաղերն ու բնութիւնը և այս թեք դիրքը, երբ քաղաքը, գյուղի այգիները, հսկա Արարատն ու Ալագյազը վրա հասնող գիշերվա մեջ հետըհհետեւ անհետանում են աչքերիցդ,— թե այս բոլորը ինչպիսի՞ տպավորութիւն են թողել ինձ վրա, ես չեմ փոխի և ո՛չ մի բանի հետ, որ տեսել եմ հետազայում: Ծառերի այն խշշոցը, որ առաջանում է գրեթե ամեն երեկո այստեղ բարձրացող ուժեղ քամուց, գետերի կարկաչը և գիշերային լույսի տակ նրանց արծաթե փայլը, ուրախ սիրտփոցը,— այս բոլորը յուզում են ինձ, որքան կարելի է շուտ տուն վերադառնալ, որպեսզի մերոնց գրկում բազմալի հանգիստ գտնեմ: Ա՛խ, սրանք պատկերներ են, որ թերևս ոչ մի նկարչի աչք չի տեսել, ոչ մի այլ սիրտ չի զգացել: Անդամ երբ ես վանքից վերադառնում էի, և տանն իմ գալու մասին արդեն գիտեին, որովհետև այնտեղից մեկին իմ հետևից էին ուղարկում,— ես տեսնում էի, թե ինչպես ցերեկը մայրս և եղբայրներս ինձ մի վերստաչափ ընդառաջ էին եկել: Փոքրերը մեկնվում էին այգու պատերին: Երեկոյան, այս ճանապարհի վրա, մթութեան մեջ ես հագիվ կարող էի կռահել, թե այնտեղ քարերին նստած՝ մարդ կարող է լինել, երբ հանկարծ լսում էի նրանց միաբերան կանչը. «Սրտիս հատոր զավակս, թանկագին եղբայրս»: Նրանց գրկախառնումից, համբույրներից, որոնցով ինձ մինչև տուն էին ուղեկցում, արդարև պետք է բնութիւնից լքված, անսիրտ մարդ լինես, որպեսզի շնորհվես: Դռան առաջ կանգնած էր լինում հայրս կամ հորեղբայրս, որին ես հոր նման հարգում եմ, և սրտագին կրծքին սեղմելով ասում էին. «Սրտիս հատոր, մեր աչքի լույս: Այն օրից, ինչ բաժանվել ենք քեզանից մենք ապրում ենք երջանիկ, միայն թո բացակայութիւնն ենք զգում, միայն կարոտդ ենք քաշում»: Ես արդեն պատմեցի իմ բույրերի ու եղբայրների անկեղծ վերաբերմունքի մասին, թե ինչպես նրանք իրենց բոլոր փայփայանքներով շրվականանալով, ուզում էին իմ քունն էլ քաղցրացնել, Այժմ ես ուզում եմ հետևյալն էլ ավել լացնել.— աստղազարդ երկինքը, գիշերվա թարմ, զով օդը, նրանց սրտի, ինչպես նաև շնչառութեան ջերմութիւնը: Ես երբեք այնպես քաղցր չեմ ննջել, այնպես քաղցր զարթնել և թերևս դա ինձ այլևս երբեք չի վիճակվի: Արևը մեզ քուն էր տալիս, արևն այն նորից վերցնում՝ կրկին պարգևելու համար:

Այգում ժամանակ առ ժամանակ կատարվող բոլոր հաճելի զբաղմունքներից ուզում եմ միայն երկուսի վրա փոքր ինչ հանգամանորեն կանգ առ-

եիւր Մեկով միաժամանակ սկսվում է այգու կյանքը, մյուսով՝ ավարտվում։ Առաջինը թուփ թափ տալն է, երկրորդը՝ այգեկութը։ Ո՛չ մի միջոց ավելի վաղ չի հասնում, քան թուփը և ոչ մեկն ամենից ուշ չեն հավաքում, քան խաղողը։

Նախքան թթի հասնելը յուրաքանչյուր տանտեր, եթե կարողութուն ունի, բրդյա կամ բամբակյա բազմաթիվ կտորներից մի մեծ սփռոց է կարում։ Դա լինում է կամ քառակուսի, կամ էլ երկարավուն։ Եթե քառակուսի է, ապա ամեն կողմը հավասար է մոտ երեք-չորս սաժենի։ Իսկ եթե երկարավուն, ապա՝ ավելի մեծ։ Մի քիչ առաջ ես ասացի, որ թուփը շատ քնքուշ է և միևնույն ժամանակ այնպիսի հատկություն ունի, որ քամուց մեծ քանակությամբ վայր է թափվում և անմիջապես ցրիվ գալիս, ընդ որում հյութը մեծ մասամբ դուրս է գալիս և դժվարացնում ձեռքերով հավաքելը, մի քան, որ գյուղացիներն ամեն օր անում են, եթե չեն ուզում, որ մեծ մասը կորչի։ Մրգի քանակն էլ անասելի շատ է. եթե մեկը 10—20 ծառ ունի, այն էլ մեծ ծառեր, ապա հնարավորությունից վեր է՝ բոլորը հավաքել։ Ումանք, սակայն, հարյուրից ավելի ծառեր ունեն. դրա համար էլ պատրաստում են հիշյալ նպատակահարմար հարմարանքը, քայց, շնայած դրան, այն օգտագործելու համար միշտ հինգ մարդ է հարկավոր։ Մի տղամարդ (երբեմն էլ կին), ձեռքին մի կացին, բաշխանում է ծառը, երբ արդեն մինչ այդ մի քանի անգամ խաչակնքել է և աստծուն ապավինել։ Այս աղոթքը կատարվում է միայն առաջին ծառը բարձրանալիս, և սկսելով ամենաստորին ճյուղերից, շարունակում է գործը։ Ներքևից դիտում են, թե նա ո՞ր ճյուղն է ուղում ամենից առաջ թակել։ Զորս հոգի ամեն կողմից բռնում են սփռոցը և կանգնում ծառի տակ, կացնի հակառակ կողմով նա նախ խփում է փոքր ճյուղերին՝ շատ թույլ կերպով, մեծ և հաստ ճյուղերին՝ ավելի ուժեղ և մի քանի անգամ։ Շատ հաճելի տեսարան է, թե ինչպես միանգամից քնքուշ պտուղները հարյուրներով ամեն մի ճյուղից անձրևի նման սփռոցի մեջ են թափվում, իսկ այն պահողը, ով էլ լինի, ցանկացածի չափ կարող է ուտել։ Նա ինչքան վերև է բարձրանում, հետդհետե անտեսանելի է դառնում, հետևապես պետք է մի թեթև հարվածով ցույց տա իր տեղը և ճյուղը, որից հետո ներքևում կանգնածները փոխում են իրենց դիրքը։ Աշխուժություն այժմ ավելի է մեծանում, որովհետև մրգերը պետք է շատ ճյուղերի և տերևների վրայով թափվեն. այդ ժամանակ դրանք աղմուկ են հանում և առձրևի տարափի նման թափվում։ Թթի մի մասը հանդիպելով հաստ ճյուղերին հենց վերևում ճխլվում է կամ ջարդվում։ Դա ներքևում կանգնողներին այնպես է թրջում, որ անձրևի պատրանքն ավելի զգալի կլինեն, եթե մրգերն աչքի առաջ չլինեին։ Բնական է, որ թթի կեսը կորչում է, որովհետև ճյու-

ղերից շատերն ուղիղ են, և ծառի բունը խանգարում է սփռոցը մոտեցնելուն, բայց, առանց այդ էլ, հնարավոր չէ բոլորը հավաքել, որովհետև ճյուղերը շատ մեծ են ու տարածված, և միզը բոլոր ծայրերից այս ու այն կողմ է շարտվում: Դրա մի մասը մեծ շարչարանքով հետո հավաքում են: Բացի այդ, սփռոցը պետք է շուտ-շուտ դատարկել, այլապես հյութը մեկ երկու րոպեում սփռոցից կհոսի, մի բան որ իսկապես միշտ էլ պատահում է: Դրանից արդեն կարելի է եզրակացնել, թե այս պտուղը որքան հյութեղ և քնքուշ պետք է լինի:

Եվ այսպես, անցնում են մեկ ծառից մյուսը՝ միշտ միևնույն ձևով: Տարեկան կարելի է հինգից-վեց անգամ առատորեն թափ տալ: Սակայն այս վերջինն էլ փչի է: Դրանից հետո էլ մի մեծ բաժին զոհ է դառնում անկոշ հյութերին: Պտուղն օգտագործում են չորս կերպ. այն չորացնում և ուտում են որպես քաղցավենիք, որ շատ համեղ է: Նրանից պատրաստում են քացախ, դոշար և օղի: Վերջինների պատրաստման եղանակները մի այլ տեղ շարադրված են:

Այգեկույթը կատարվում է հետևյալ ձևով. ով շատ և միևնույն ժամանակ մեծ այգիներ ունի, իսկ գյուղում միայն քչերը շունեն, առավոտ վաղ իր մոտ է հրավիրում ազգականների ու հարևանների մեծ մասին, նաև բոլորովին անծանոթների, որ պատահաբար գյուղում են լինում: Նա կարիք չունի ասելու, թե ինչու է կանչել, որովհետև հենց տարվա ժամանակն ինքն արգեն նրանց հասկանալ է տալիս այդ: Դրանք հասուն կանաչք են իրենց երեսաներով, տղա կամ աղջիկ. տղամարդ՝ հազվադեպ: Տան տերերը հատկապես այս նպատակի համար պահում են մի այծ, ոչխար կամ մի գառ, որ մորթում են և հենց այգում խորոված պատրաստում, ապուր կամ այլ կերակուրներ եփում, որոնք բոլորն էլ յուրատեսակ են. կամ գնում են միս, բրինձ ու դրանցով զանազան կերակուրներ պատրաստում:

Հյուրերն առավոտյան վաղ հայտնվում են կողովներով ու դանակներով և տանտիրոջը գտնում այնտեղ՝ զանազան նախապատրաստություններով զբաղված: Մեկը մաքրում է այն տեղն, ուր խաղողն են հավաքելու, մեկ ուրիշը պատրաստում է մեծ կողովներ, երրորդը կերակուրներն է եփում: Մի թեթև նախաճաշից հետո դործի են անցնում: Խաղողի այգիները բաժանված են մեծ թմբերի, որոնք բավականին երկար, բայց անհամեմատ լայն և այնքան բարձր են, որ հասակով մեկ կանգնած մարդը հազիվ է նկատվում: զրանց միջև: Տարեցներն երկու երեք հոգով զբաղվում են այդ թմբերից մեկով, ողկույզները կտրում են և դնում կողովի մեջ, որ տղաները՝ գլխերին դրած, պահում են նրանց առաջ: Հենց որ կողովները լցվում են, շուտ էն տալիս ավելի մեծերի մեջ, իսկ տղամարդիկ այն տանում են հեձանը, թա-

փութ այնտեղ և կրկին ետ բերում՝ նորից նույնն անելու համար։ Բոլորի
 ձեռքերը զբաղված են ամենանեղանդուն կերպով, բայց լեզուներն ալվելի
 Կատակը, ձեռ առնելը և ծիծաղը վերջ չունեն։ Հենց որ կշատանում են, ինչ որ
 շատ շուտ է լինում, մեկը հաճախ մոռանում է իր աշխատանքը և ուզում է
 հարևանուհուն գետին գցել։ մի ուրիշը պտուղներ է շպրտում մյուսի վրա,
 առանց այդ նկատել տալու, որովհետև իսկույն խաղողը պահում է ձեռքում։
 Նրանց միջից մի երգչուհի մեղմ երգում է, որին ձայնակցում է մեծ մասը,
 բայց այնքան ցածր, որ ձայնը մոտ տարածության վրա հազիվ է լսվում։ Մի
 ուրիշը պատմություններ և արկածներ է պատմում, որը նրանց շատե՞ի
 ծիծաղն արցունքի է փոխում։ Ամենից շատ զբաղվածը տանտիրուհին է։
 նա աշխատում է բոլորին զբաղեցնել, այնպիսի բաներ է ցույց տալիս ու
 պատմում, որոնք կարող են նրանց զվարճացնել։ Այդ ժամանակ ամբողջ
 երկրում շրջում են շատ զվարճախոսներ, աճապարարներ ու գուսաններ։ Ամեն
 մի շնչին դործի համար նրանց դիտավորյալ վարձում են այդ օրը։ Երբ
 նրանք արդեն կուշտ կերել են, սկսում են իրենց աճապարարությունները, որ
 վերջ չունեն։ Այս զվարճությունների տակ նրանք աշխատում են մինչև կես-
 օր։ Ժամը տասին բոլորը հավաքվում են և ճաշում, ապա մի փոքր հան-
 զբոսանում ու կրկին գործի անցնում։ Այս բոլորը տեղի է ունենում սովոր-
 բարբար կանաչ մարգագետնի վրա կամ մեկուսի ընկած ծառերի տակ, որ-
 տեղ տղամարդ չկա։ Ով այդ օրերին այստեղ երևա, իր մասնակցության
 բաժինն ունի։ Այդպիսին կարող է նրանց հետ աշխատել, եթե ցանկություն
 ունի։ Նրանք, սակայն, մեծ մասամբ մի բան անում են, քանի դեռ ախոր-
 ժակները չեն հագեցրել։ Հենց որ դա կատարվում է, ավելի լավ է նրանց
 ճանապարհ դնել, որովհետև նրանք կխանգարեն ուրիշներին էլ, որոնց
 նպատակը գործը, որքան կարելի է, շուտ վերջացնելն է։ Երեկոյան երբ տուն
 են վերադառնում, բոլորն, առանց բացառության, տանում են իրենց հետ
 բերած խաղողով լի կողովը։ Թփերին մնացած խաղողը հավաքում են տա-
 նեցիները. սակայն դրանից հետո էլ դեռ բավականաչափ մնում է, մասամբ
 չնկատելուց, մասամբ էլ թողնում են դիտավորյալ, որպեսզի միշտ թարմ
 խաղող լինի։ Դրանից հետո ամեն ոք, այսինքն օտարականները, կարող են
 այգի գնալ և ճռաքաղ անել, որի ժամանակ մեծ մասամբ լավ հաջողությամբ
 են ունենում։

Ընդհանրապես, երբ որևէ ծառ քաղված է, ամեն մարդ կարող է իր
 համար ուզածին չափ որոնել, մի բան, որ պատահում է մասնավորապես
 ընկույզի ծառերի հետ, ճարպիկ տղաներն ամեն տարի այդ ճանապարհով
 հազարներով ընկույզ են հավաքում։ Ծառերից շատերի ընկույզը մի անգամ
 թափ տալով չի վերջանում, Ընկույզ թափ տալը կատարվում է մի ձողով։

րը մեկը ձեռքն առած վերեւից խփում է. հարվածի արդյունքը հաճախ շատ
զալի է լինում, եթե մոտ ես կանգնած. այդ պատճառով էլ գետնից ոչ մի
ատ չեն վերցնում, մինչև ամբողջ ծառը թափ չտան:

Դրանից հետո ամեն ինչ հետզհետե սկսում է ամայանալ: Արդեն աշուն
Այժմ այստեղ մեծ մասամբ երեխաներն են խաղում կամ անասունների
ն արածացնում: Չդիտեմ, ինչպիսի՞ զգացումներով կհամակի մարդ, երբ
տեսնի, որ այն վայրը, այն ծառը, որին այնքան սիրում, այնպես խնամում
ը, ծածկվել է նախ կարմրախառն դեղին, որ գունավորված տերեւներից է,
սկ հետո բոլորովին սպիտակ զգեստով: Ամեն շարժում ու աշխուժություն
ոնցի է տալիս մի անզորի, ուր միայն տրամություն կա և սուգ: Սիրահար-
երն այստեղ արցունքով նայում են՝ այժմ տերեւաթափ ու անկենդան թփուտ-
երին, մարգագետիններին, իրենց մանկական խաղերի մտերիմ վկաներին:
Մայրերը, որոնք իրենց ծծկերներին այնպես քնքուշ խնամել են, երեխա-
երը, որոնց քունն ու իաղն այնպես քաղցր էր ընթացել, — ամեն մեկը տուն
է շտապում՝ հառաչանքով ու ղողզողացող սրտով: Ամենաթույլ ձայնն իսկ
այժմ վերատների վրա հնչում է բոլորովին բարձր, և նրա արձագանքը ջինջ
դի միջով ետ է գալիս ձորերից, այգիների պարիսպներից ու հնձաններից
ու թափանցում մարդկային հոգու խորքը:

Մի տեղ կարելի է տեսնել մինչև երկինք հասնող մի ծխասյուն, որ բազ-
մազան ձևերով և գալարումներով վեր է բարձրանում, մի ուրիշ տեղ մի բոց
է կայծկտում, մերթ վառ, մերթ թույլ, և մարդ կարծում է, թե դրանք ոգի-
ներ են, որոնք գիշերվա խավարի մեջ դուրս են սողում կրակից: Սակայն
դրանք այլ արարածներ չեն, քան հովիվներ կամ ճամփորդներ, որոնք այս
քված վայրում գիշերային ապաստան են ուրոնում, կամ դրանք ուրախ գին-
վորներ և կամ էլ, ինչո՞ւ չէ, սվազականներ են, որոնք ցերեկը թաքնվում են
և հազվադեպ չէ, սր հարձակվում են մարդկանց վրա: Այդ պատճառով էլ
տարվա այս միջոցին ոչ ոք գիշերն այգում չի մնում. ցերեկն այս տեղերով
անցնում են միմիայն զինված և խմբերով: Նազելի գարունը սակայն ամո-
թող ձեռքով կրկին վերադարձնում է բոլորը և մոռացնել տալիս ամեն վիշտ:
Երգերը նորից կենդանանում են. մարդիկ զարնան հրապույրներն այնպիսի
ազահորեն են ընկալում, կարծես տարիներ շարունակ նման բան ո՛չ տեսել և
ո՛չ էլ վայելել են: Ամեն ինչ հուժկու ուժով դուրս է թափանցում հոգից.
չուրչոյ ամեն ինչ կանաչ է դառնում, ծաղկում բազմազան ձևով ու գույնով:

ա, իրեն ծանոթություն — Հայերը հավատում են, որ արձագանքը կամ էխոս ոգիները
ձայնն է, որի հեղինակը բոլորովին անտեսանելի թաքնվում է շրջակայքում՝ քարայրների մեջ:
Այդ պատճառով էլ արձագանքը նրանց սարսափ է ազդում:

Քաղաքների դալլալը, աղքատներին խոխոջը և վերադարձնած բնության ձայնն ամենահաճելի ներդաշնակությամբ հնչում են սարերի ու ձորերի միջով. ամեն ինչ շնչում է խոր հոգով, տարածում է բուրմունք, Արտուտներն ու սոխակները երջանկացած գեղջուկ մանուկների համար ուրախ ավետաբերներ են, որոնց ցնծությունն ու մեղեդիները անցորդների ականջներն են թափանցում առավել քաղցր, առավել հրապուրիչ, քանի որ դրանք բխում են մաքուր, պարզ սրտից: Շրջելով արտերը նրանք նորից որոնում են մանուշակներ, որպեսզի իրենց մայրերի և քույրերի համար փնջեր կազմեն ու բերեն: Տատրակները՝ անխաղաղ հավատարմության խորհրդանիշները, դես ու դեն են թռչկոտում, խոտից խոտ, ծառից ծառ փախչում միշտ անբաժան, զույգ-զույգ, և ամեն անկյունում հնչում է նրանց միապաղաղ ձայնը:

Քանաքե՛ռ, իմ սիրագործով ծննդավայր, քո անունը, քո հրապույրներն ավելի վսեմ են, առավել երջանկացնող, քան ես երախտագիտությամբ ու երկյուղածությամբ կարող եմ դրանք թվել և պաշտել: Դո՛ւ պարգևեցիր ինձ գեյություն, երիտասարդություն, որոնք քո ստեղծագործ ուժին դեռևս շատ ոչ շատ հեռու են արժանի լինելուց: Համբուրելու եմ քո հողը, հենց որ ոտքս դնեմ նրա վրա, մինչև իսկ իմ գերեզմանը, իմ աճյունը հավատարմությամբ կուղեկցեն քեզ, որով իմ սիրտն այնքան կենդանի հրճվում է:

Իմ հայրենակիցների ձմեռային կյանքը մեզ արդեն ծանոթ է: Մի քանի բնորոշ գծերի, որոնք արդյունք են նրանց աշխատասիրության, ես ժամանակին դիտավորյալ շանդրադարձա, որպեսզի հիմա, այստեղ շարադրեմ: Այժմ նրանց հանգստի ու վայելքի ժամանակն է՝ իրենց ընտանիքի և բարեկամների շրջապատում: Բացի այն դեպքերից, երբ նրանք ժամանակ առ ժամանակ ստիպված են դրսույթ լինել, մեծ մասամբ նրանք գյուղում են մնում և աշխատում են այս հանգիստ ժամանակն ամենահնարավոր չափով միմյանց փոխադարձաբար հաճելի դարձնել: Առաջին դեպքում նրանք դուրս են գալիս, որպեսզի բերեն սննդամթերքներ, ցորեն, ձուկ, աղ, փայտ, յուղ և այլն: Նրանք պարսից կառավարության համար ևս բռնադատվում էին կատարելու այլ, մեծ մասամբ ծանր աշխատանքներ. մերթ այստեղ՝ իրենց բնակավայրում, երբեմն էլ դրանից դուրս, սակայն այդ ամենը նրանց ուրախ և

բ, Մեզ մոտ գոյություն ունի այն հավատը, թե այս թույլները, որոնց միշտ զույգ ենք հանդիպում, որոնք այլևս կանաչ ծառի կամ խոտի վրա չեն նստի, հենց որ նրանցից մեկը մեռնի: Այդպիսի դեպքերում նրանք նստում են դաշտի քարերի կամ բուրբուխի շրջանում մի ծառի վրա և այնպիսի թախծու ձայն արձակում, որի հնչյունն իսկապես որ շատ տխուր է: Ենչ էլ լինի, չահել սիրահարները մեզ մոտ սովորաբար միմյանց համակում են նույն երազանքով: Նրա անունը հայրենն այնքան քաղցր է հնչում, որ մենք սակավ մի ուրիշ բան այնպիսի բերկրանքով ենք ընկալում, ինչպես այդ:

խաղաղասեր բնավորութիւնը քիչ էր մոայլում: Մինչև իսկ ամենահեռավոր բարեկամներն ու ազգականներն այժմ այցի են գալիս նրանց, կամ իրենք են վերջիններին այցելում: Գյուղի ինչպես մեծերը, այնպես էլ կանայք ու երիտասարդները տարբեր խմբեր են կազմում: Նրանք մեկ այստեղ են, մեկ այնտեղ. մերթ ձորում, մերթ իրենց այգում, տներում, կտուրների վրա և քիչ, աննշան ուտելիքներով՝ մեծ մասամբ միրգ ու գինի, հաճելի ժամանակ են անցկացնում: Միայն առաջինները, որպես ընտանիքի հայրեր, իրավունք ունեն այդ բոլորը հրապարակորեն և հնարավորին չափ հանդիսավոր ձևով կատարել, որին այնուհետև մասնակցում են նաև տան մյուս անդամները՝ առանց տարիքի և սեռի խտրութիւն: Նրանք երգերով ու զվարճութուններով և մի փոքր ճաշով հաճախ ամբողջ գիշերներ են անցկացնում: Նրանց ամենագլխավոր կերակուրներն են՝ վիլավ, խորոված, կաղամբով կամ այլ բան- ջարեղենով եփած միս, տապակած ճուտ, ձվից, մրգերից պատրաստված ուտելիքներ և աղած ձուկ, որը միշտ պետք է լինի, որովհետև դա նպաստում է գինու վայելքին: Այս համեղ խմիչքի գործածութիւն մեզ ամեն մեկն աշխատում է հաղթել մյուսներին, բայց սակավ է հաղթանակը տանում, որովհետև չափավորութիւնը և ծիծաղելի չդատնալու ամոթի զգացումը նրանց որոշ սահմանների մեջ են պահում, որպիսի սահմանը ոչ մի օտարազգի չի կարող պատկերացնել, եթե մտածի, որ դրանք գյուղացիներ են և չափազանց անգետ: Կանայք իրենց խնջույքներն անում են մրգի մատաններում, հաճախ հենց գինու կարասի մոտ: Դրանց մեծ մասամբ ներկա են լինում նաև իրենց երեխաները: Մի քանի բառ փոխանակելուց հետո, երբ արդեն միմյանց առողջութիւն ու երջանկութիւն են ցանկացել, դատարկում են բաժակը, ընդ որում երեսները շրջում են, կամ էլ ձեռքով ծածկում ի նշան ամոթխածութիւն, որ նրանք մինչև իսկ իրենց սեռի նկատմամբ պահպանում են: Զահել կանայք ու աղջիկներն երկար և ձիգ տարիներ կամավոր կերպով, ինչպես նախապես հիշատակել եմ, զսպում են իրենց գինու գործածութիւնից³⁵, նրանց համար մեծագույն երջանկութիւն է, երբ իրենց ջահել ամուսիններն ամուսնական առաջաստում իրենց բերանից գինու հոտ շեն առնում. այլապես նրանց մոտ կորցնեն իրենց վստահութիւնը, թե այլ արատներից էլ զերծ չեն: Անհավատալի է, թե ինչպես նրանք իրենց վարմունքով առաջին հերթին աշխատում են իրենց ամուսինների բարեհաճութիւնն ու սերը գրավել և պահպանել: Այդ ժամանակ էլ նրանք համարյա միշտ զբաղվում են իրենց գործերով՝ կարում են, հյուսում, գործում, ուտայնակում՝ իրենց և տան մյուս անդամների համար հագուստ են կարում, մաքրում են տունն ու բակը, այցելում են հարեաններին և այլն: Նրանց ջուհակային դազգահը յուրօրինակ է, որ՝ դժբախտաբար գծագրել չեմ կարող, որովհետև նա այդ

չգիտեմ: Հաճախ բոլորը՝ մարդ ու կին և երեխաներ, նստում են քուրսու շուրջ կամ հյուրասենյակի բուխարու մոտ և զրուցում ամբողջ օրը:

Նրանք ամենից ավելի շատ զբաղված և ուրախ են լինում տոն օրերին, մասնավորապես կիրակի օրերը, Նոր տարուն, Մենդին և Զատիկին: Այդ ժամանակ նրանց մառաններն էլ ամենից ավելի են լիքը: Ամեն շաբաթ օր, համարյա բոլորն, անգամ երեխաները, գնում են եկեղեցի՝ երեկոյան ժամերգության, որ ընդհանրապես հայկական եկեղեցիներում կատարվում է շատ հանդիսավոր: Կիրակի օրերը, առավոտյան վաղ, ժամի 5—6-ին, նրանք ներկա են լինում առավոտյան արարողությանը: Պատարագից, որ տեղի է ունենում գրեթե ամեն կիրակի կեսօրին և շատ հանդիսավոր է կատարվում, քչիւրն են բացակայում: Ամուսնացած կանայք գնում են սպիտակ քողով, որ ծածկում է նրանց ամբողջ մարմինը՝ գլխից մինչև ոտքերը, և նրանց ոչ ոք չի կարող տեսնել: Նրանց երեսը բաց է: Եկեղեցում նրանք այդպես էլ մնում են, և քողը միայն այն ժամանակ են վերցնում, երբ արդեն տանն են: Եկեղեցուց հեռանալիս համրուրում են պատերը, քահանայի ձեռքը և սուրբ ավետարանը, որ նրանք պաշտում են որպես սրբություն: Աղջիկները կրում են փոքր, նուրբ, թափանցիկ մի շղարշ, որի մասին ես արդեն գրել եմ: Մնացյալ եկեղեցի հաճախողների մասին հետո: Դեռ պատանեկությունից ինձ համար շատ հաճելի զգացում էր, երբ տեսնում էի բարեպաշտ մարդկանց եկեղեցուց գալիս: Ամենից վերջը, երբ այս պաշտամունքի վայրը թողնում են, նրանք բոլորն, առանց բացառության, համրուրում են եկեղեցու դուռը: Նույնն անում են նաև ամեն անգամ ներս մտնելիս: Երբ փողոցում մեկին պատահեն, ապա մեծ ջերմեռանդությամբ ասում են. «Ողորմի Աստված», իսկ մյուսը պատասխանում է. «Քո հոգուն էլ փրկություն սա» և նրան մի փոքր կտոր են տալիս նշխարից, որ միշտ բաժանվում է եկեղեցում, արարողությունից հետո: Սա պետք է տարբերել իսկական հաղորդությունից. առաջինն ստանում են բոլորը: Հնդունողը միայն այն ժամանակ է վերցնում, երբ դեռ ծոմ է: Եթե որեէ բան է կերել, ապա այդ մասին ցավելով, անկեղծորեն ասում է, թե այդպիսի պարգևի արժանի չէ: Եթե ծոմ է, ապա վերցնում է գոհ սրտով, հանում է գդակը, խաչակնքում, հոտոտում մի քանի անգամ և դնում բերանը, քայց այնպիսի մեծ երկյուղածությամբ, որ կուլ է տալիս առանց ծամելու, որպեսզի ատամները չսեղմեն սրբազան հացը: Այս զսպվածությունը հանդես են բերում նույնիսկ փոքր երեխաներն իսկապես որ հաճույքով: Վա՛յ նրան, ով մինչև ժամերգության ավարտվելը, թեկուզ ծածուկ, մի բան կերած լինի: Այդպիսին ոչինչ չի կարող ընդունել: Ինչպիսի ուրախությամբ եմ ես այդ արել՝ և զսպվածության իմ գիտակցությամբ երեխա ժամանակա եկեղեցուց եկողներին ընդառաջ վազել, բերանս

քացել ու աղաղակել։ «Մա՛յրիկ, նախ ինձ՝ սրբազան հացը, ես բերանս ոչինչ չեմ դրել»։ Եվ որքա՛ն երջանիկ էի, երբ ընդունում էի այն և միշտ էլ լսում սովորի խոսքերը. «Զծամել, չծամել. ատամներն իրար չսեղմել»։ Բայց ես հաճախ շեղվում եմ իմ պատմությունից։

Տոներին, մանավանդ Զատիկին, նրանք իրենց երեխաներին տալիս են նվերներ՝ գաթա, հագուստեղեն և կարմիր ձու։ Այցելում են միմյանց. բոլոր տներում քաղցրավենիքի, ուտելիքի և խմիչքի առատություն է. ամեն մարդ, ով մտնում է, վայելում է դրանք։ Մի այնպիսի տրամադրություն է տիրում, որ ուրախացնում է բոլորին, և որքա՛ն բնական, որքա՛ն մանկական է դա։ Նրբ մեկը հիվանդանում է, ապա նրա համար գառ, ոչխար են մատաղ անում։ Եթե առողջանում է, ապա միսը հավասար բաժանում են բոլոր բնակիչներին։ Մատաղն ընդունելիս ամեն մեկն ասում է. «Աստված ցանկությունդ կատարի»։ Մատաղատերն ասում է միայն. «Աստծո մատաղն է»։ Եթե մահանա, ապա հոգեհաց են տալիս։ Եթե մեկի մոտ հյուր է գալիս մի քարեկամ կամ ծանոթ՝ ապա ուրիշ շատերն էլ առանց հրավերի գալիս են այդ տունը, զվարճանում և հյուրին հերթով իրենց տներն են տանում՝ ճաշի հրավիրելով նաև մնացած բոլորին։ Մի օր մեկի, մի ուրիշ օր մյուսի մոտ, Այսպիսին է նրանց հյուրընկալության եղանակը։ Այդ մասին հետո։

Բացի սովորական Նոր տարուց, հայերն իրենց սեփական Նոր տարին ևս ունեն, որ ընկնում է ուշ աշնանը. ամիսը մոռացել եմ։ Դա հայերեն կոչվում է Կաղանդ։ Դրա ժամանակ, բացի սովորական ծեսերից և ուրախությունից, նրանք այլ սովորույթներ ևս ունեն, որ չեմ ուզում առանց հիշատակության թողնել։

Դրան նախորդող երեկոյան տան մեծահասակ անդամները հավաքվում են հացատան սեղանի շուրջը, որ ծածկված է լինում մրգերով և անուշեղեններով լցված շատ ափսեներով։ Նրանք անհամբեր սպասում են միանգամայն տարօրինակ մի այցելուի։ Այդ դերը կատարում են պատանիներն ու երիտասարդները։ Վերջիններս 5—6 հոգով մի խումբ կազմած՝ մտնում են բոլոր տները, այն էլ ոչ թե դռնից, այլ երդիկից։ Վերջինս հանկարծակի բացվում է, և պարանով կապված մի պարկ է իջնում, ցած. առանց որևէ բառ ասելու էլ դա նշանակում է, որ պարկը պետք է լցնել եղած քաղցրավենիքերով։ Սրտանց պատրաստ են այդ անելու, սակայն ուզում են մի փոքր կատակել։ Պարկը ներքե են քաշում, պինդ պահում և դրսում եղածներին ձայն տալիս, որ իրենց և իրենց սիրածների անունները տան։ Դրսում եղողները ծիծաղում են, փսփսում, գլուխներն ու ոտքերը մի փոքր ներս կախում և անմիջապես կրկին ետ քաշում՝ առանց որևէ բառ արտասանելու։ Երևաթական բարկությունից պարկի մեջ քար, ավազ, փայտ և նման բաներ են լցնում և

թողնում, որ վերև քաշեն, Բոլոր այս բաները դեն են գցում և պարկը կրկին իջեցնում ցած: Կարճ ասած, ուզածի չափ կրկնում են այս վեր ու վար անելն՝ առանց մի բան ասելու: Ինչո՞ւ չէ, պարկի մեջ հաճախ նույնիսկ ջուր են լցնում: Մի բան, որ երկու կողմին էլ շատ է զվարճացնում: Վերջապես նրանք իրենց ուղածն ստանում են և հեռանալիս արձակում ճիշ: Եվ այսպես ամբողջ գիշերը: Հաջորդ օրը նրանք պատմում են, թե ովքեր են եղել: Տանեցիք էլ ուշ են պտուկում և հավաքված ուտում են մրգերը և բրնձից կամ ձավարից պատրաստած մի կերակուր, որի նկարագրությունը զանց են առնում: Դա շատ համեղ է և շատ լավ պատրաստված: Նույնը եփում են նաև ուրիշ ժամանակ, բայց այս օրերին առանձնապես:

Այդ օրը բոլորի սրտերը բերկրանքով է լցնում: Նախ՝ ընտանիքի անդամները մեծ երկյուղածությամբ ու չեքմեռանդությամբ գրկախառնվում են և միմյանց քաղցրավենիներ նվիրում: Ապա՝ գալիս է քահանան և օրհնում է տունը: Այնուհետև՝ ծերունիները խմբով վերցնում են քահանային և լինում են մերթ այս, մերթ այն տանը: Ամբողջ օրը նրանց ուրախությանը վերջ չկա: Կանայք ևս հավաքություններ են կազմակերպում: «Շնորհավոր Նոր տարի և բարի Կաղանդ»,— աղաղակում են մեծ ու փոքր, Զահե՛լ աղջիկներն ևս այսօր փորձում են իրենց բախտը: Այն կերակրի առաջին գդալը նրանց ապագա փեսացուի գուշակն է: Մեծ զգուշությամբ նրանք վերցնում են դա, դնում մի բաց տեղ և ժամերով ծածուկ սպասում, որ մի թռչուն տանի այն: Ինչպե՞ս են նրանք մանկան պես ուրախանում, երբ դպ կատարվում է. մի ճրնճողուկ կամ մի ուրիշ թռչուն վերցնում է այն: Այն կողմից, գեպի ուր նրանք թռչում են, գալու է իր ապագա սիրածը և տանելու է իրեն: Նրանց կարոտն ուղղվում է դեպի այն կողմ: Արցունքն աչքերին նրանք հաճախ կանգնում են այդտեղ և մանկական անմեղությամբ սպասում իրենց պսակին: Հաջորդ տարին, սակայն, նրանց երաղները խորտակվում են, որովհետև ավետաբերն այս անգամ այլ ուղղություն է վերցնում:

Տարվա այս ժամանակ նրանք կատարում են նաև իրենց հարսանիքները, ուխտագնացությունները, երաժշտական հավաքությունները և այլ խրախճանքներ: Դրանք, ինչպես եկեղեցական ծեսերը, բոլոր հայերի մոտ նույնն են. այդ պատճառով էլ ուզում են դրանք առանձին նկարագրել:

Այստեղ է, որ ապագա ամուսիններն առաջին անգամ գտնում են իրենց կյանքի երջանկությունը: Խաղընկերությունից հետզհետե առաջանում է նրանց սրտերի միությունը: Առանց բառերով արտահայտելու այն, ինչ մտածում են, նրանք իրենց մեջ արթնացած հոգեվիճակը մատնում են մի վարդ փոխանակելով՝ իբրև փոխադարձ համակրանքի նշան. իսկ եթե սակավ են տեսնում միմյանց, կամ հաճախակի չեն կարող հանդիպել, ապա վարդն

ուղարկում են երեսխաների միջոցով, որոնք ոչինչ չեն հասկանում դրանից, ծանոթների, որոնք նպաստում են դրան, մեծ մասամբ, սակայն, իրենց մայրերի միջոցով, նախքան գործը հորը կհասնի, որովհետև դա նրանց փոխադարձ համակրանքի արտահայտությունն է։ Նրանք պտտվում են միմյանց շուրջ, ինչպես լուսինն արևի։ Հաճախ մի ծառի տակ մի բան է գրված լինում, որ իրենց տանից չէ։ Եթե աղջիկը մենակ է գտնում, ապա վեհերոստ վերցնում է այն, հազարավոր համբույրներով սեղմում կրծքին և այդ մասին, բացի մորից, ուրիշ ոչ ոքի չի հայտնում։ Աղջիկը ժամերով կանգնում է այդ նույն տեղում, հազում, ինքն իրեն մեղմ մրմնջում, որպեսզի սիրածը երևա։ Եվ երբ վերջինս թփից կամ խաղողի թմբից բարձրացնում է գլուխը, ինչպիսի՜ անակնկալ, ինչպիսի՜ հանդիպում, ինչպիսի՜ գրկախառնում։ Եվ այդ տեղի է ունենում խաղողի վազերի, ծիրանի կամ սալորի սքանչելի ծառերի տակ։ Նրանք ժամերով խաղում են այնտեղ, իսկ հոգածու մայրը բերում է նրանց քաղցր պատաններ, որ կտրել է իր իսկ երեսխաների բերանից։ Այս դրությունը, այսպիսի գրկախառնությունը խանգարվում է, եթե այնտեղ են մայրը կամ մյուս երեսխաները։ Ինչքան հաճախ եմ ես տեսել ու զայրույթով միջամտել, իմ հորեղբոր աղջկա հետ վատ վարվել, որովհետև ինձ թվում էր, թե նրա հետ խաղալու կամ նրան համբուրելու իրավունք միայն ես ունեմ։ Եվ կամ երեսխան ժամանակ մորս հարցրել եմ, թե ինչ են ուզում անել նրան և այն պատասխանն եմ ստացել, թե այդ օտարն էլ ուզում է մեր եղբայրը դառնալ։ Դրանից հետո նրան գրկել ու համբուրել եմ։ Նա ինձ բոլորից ավելի շատ է սիրել և օգնել։

Իսկ եթե դրա գտնողը մեկ ուրիշն է, ապա ցնորած վազում է յուրաքանչեքների մոտ և բոլորին բարձրաձայն ծանուցում իր երջանկության մասին։ Եթե այդ մեկը հասուն երիտասարդ է և գիտե բանի էությունը, ապա վա՛յ խեղճ քրոջը։ Նա ամենաանխիղճ կերպով ձեռ է առնում քրոջը, լացացնում, որ նա մի ուրիշին է սիրել և ոչ թե իրեն։ Շիկնելը, ամաշկոտությունը, ամոթխածությունը, մորն ուղղած պաղատանքները, որի կրծքին նա սեղմում է իր գլուխը և դեմքը չի բարձրացնում այնքան ժամանակ, քանի դեռ բարկացած եղբայրը չի հեռացել,— մի՞թե այս բոլորն այլ բան են ցույց տալիս, քան նրանց անաղարտությունը և անմեղությունը։ Վերջապես, եթե հայրն է գտնում, ապա գործը վերջացած է, որովհետև նա լավ գիտե դրա նշանակությունը։ Ինքն էլ է արել այդ, սակայն, շնայած դրան, նա սիրալիր և զգուշությամբ գրկելով ու շոյելով աղջկան, ասում է. «Դու գտել ես քո գանձը, իմ աչքի լույս (մի արտահայտություն, որ մեր սիրասուն ծնողները մեր նկատմամբ գործածում են)։ Ո՞վ է նա. ինչու՞ ինձ ոչինչ չեո ասել, մոռացել ես քո հորը։ Նա շա՛տ է սիրում քեզ, քանի՜ անգամ եք հանդիպել, ի՞նչ

եք արեւ իրար հետ. իհարկեւ, համբուրվելուց և խաղալուց բացի ուրիշ ոչինչ։ Ա՛խ, չար մայրդ. նա ուզում է իմ աղջկան ինձնից հեռացնել, ես նրան ցույց կտամ. դու մեղք չունես, ես ինչպես հարկն է նրան կպատմեմ, որ այդ բանն ինձնից թաքցրել է», — և այլն, Ինչպե՞ս կարող եմ ես նկարագրել արցունքների հեղեղը, նրա ընկճվածությունն ու այդ պահի ապրումները։ Ծթե մայրը ներկա է, ապա նա հազարավոր սպառնալիքների է ենթարկվում ու ծանր խոսքեր լսում, որոնք արվում են միմիայն աղջկան հանգստացնելու և մխիթարելու համար։

Որքա՛ն հուզիչ, որքա՛ն հանդիսավոր է երջանիկ սիրահարի երևալը։ Ծթե նա գլուզում է ապրում, պետք է գա ցերեկը։ Նա մոտենում է մի այնպիսի երկյուղածությամբ, որը դրսևորում է նրա մանկական էությունը, եթե մինչև իսկ բսան և ավելի տարեկան լինի։ Խոնարհած գլխով, ամոթխածությունից շառագունած այտերով նա մեկնում է ձեռքերը, որպեսզի բռնի իր ապագա աներոջ ձեռքը, համբուրի այն առանց ծպտուն հանելու։ Վերջինս ծանրակշիռ կերպով ետ է պահում իր ձեռքը։ Սա հանդիմանության նշան է, որ արտահայտում է նրա դժկամությունն այն մասին, թե ինչպես է նա առանց իր կամքն հարցնելու համարձակվել տեր դառնալու այն գոհարին, որին նա իր գրկում է խնամել։ Նա թվում է իր աղջկա առավելությունները և հորդորում, թե ինչպես պետք է վարվել նրա հետ և գնահատել նրան։ Նա երդվում է, որ աղջկան ամեն ինչ կտա, եթե ինքը քնքուշ ամուսին չլինի, մի բան, որ մեզ մոտ հաճախ անում են։ Բայց դա տեղի է ունենում մասնավորապես հարսանիքին նախորդող օրը։ Այնուհետև նա երկու ձեռքերով գրկում է իր ապագա փեսայի գլուխը, համբուրում ճակատը, մեկնում է ձեռքը, որ նա համբուրի և հանդիսավոր կերպով տալիս է իր հավանությունը, որ նա այդ պահից մուտք ունի իր տունն իբրև որդի, ինչպես նրան այնուհետև միշտ անվանում է։ Երջանիկ հարսնացուն այս բոլորը լսում է դռան ետևից, եթե տանն է կատարվում դա, կամ մի ծառի ետևից, եթե այդ խոսակցությունը տեղի է ունենում այգում։ Ամենահուզիչն այն է, երբ նա նրանց օրհնում է։ Շփոթված, ամոթխածությունից շառագունած, միևնույն զգացումով համակված նրանք երկուսով կանգնում են նրա առաջ։ Այժմ արդեն փեսացուն տան անդամներից ամենաթանկագինն է։ Երեխաները բարձիթողի են արվում՝ ի սեր ապագա փեսացուի։ Մայրն ամեն տեսակի ամենալավ բաները պահում է նրա համար, այդ պատճառով էլ երեխաները մորը ձեռ են առնում։ Մինչև իսկ, երբ մի բան, որ նրանք ուզում են և տանը չի գտնվում, կարծում են, թե իրենցից թաքցնում են նրան տալու համար։ Փեսայուն ալս բոլորը հասուցում է յուրատեսակ եղանակով։ Ինչքան նա այդ ժամա- նակամիջոցում տուն գա, իր հետ միշտ մի բան է բերում, որով և գրավում

է նրանց սիրտը: Ամեն անգամ, երբ նա դալիս է, բոլորը նրան ընդառաջ են վազում, ստուգում նրա գրպանները, որտեղ նա դիտավորյալ ֆաքցնում է բերածը և հրճվում, երբ մի բան են գտնում: Տանեցիների նկատմամբ նրա փայփայանքը շատ երկար է տևում նաև հարսանիքից հետո, այնպես որ մեզ մոտ միշտ սպասում են, թե երբ կգա նա, և ինչքան շատ փեսաներ, այնքան ավելի երջանիկ են երեսնաները, մինչև իսկ մեծերը, որովհետև հաճախ նրանց համար ևս նվերներ են բերում: Այնպես որ այդ բոլորից ելնելով մեզ մոտ երկու մտերիմների մասին ստեղծվել է մի առած. ասում են, նրանք փեսաների պես են ապրում: Իհարկե, ամենալավ բանը նրանք պահում են իրենց սիրածի համար, որն իր հերթին դրանից բոլոր տանեցիներին բաժին է հանում: Այդ ժամանակից սկսած մինչև նշանդրեքն ու հարսանիքը, որ հաճախ տեղի է ունենում շատ տարիներ հետո, նա մնում է իր կնոջ ծնողների հանդեպ ամենից հնազանդը և հավատարիմը: Նա ծառայում է նրանց, ամեն ինչ անում՝ նրանց հաճույք պատճառելու համար: Խոսքը նրանց բերանից հազիվ դուրս եկած, նա է, որ առանց նրանց իմաց տալու, կատարում է: Հաճախ նա այնպիսի ծառայություններով է նրանց անակրկալի բերում, որ երբեք չէին սպասում: Նա համարյա մոռանում է իր տունը և յուրայիններին, որի համար նրանից ոչ ոք չի նեղանում, քանի որ բոլորն էլ ժամանակին այդպես են արել: Ընդհակառակը, նրան ստիպում են այդ անել: Ամիսներ շարունակ, ամեն անգամ, երբ նա երևում է նրանց մոտ և աները տանն է, ապա ձեռքերը կրծքին խաչած կանգնում է նրա առջև՝ սպասելով թույլատվության, որ նստի: Նա սպասարկում է, գինի ածում, երբ աները ճաշում է և այս ամբողջ ժամանակ բնավ չպետք է խոսի նրա հետ, մինչև որ ձեռքերն առնա արարողություն չկատարվի: Վերջինս այն է, որ աները մի կտոր շաքար կամ մի ուրիշ բան, բայց միշտ ֆաղցր, նրա բերանն է դնում: Սա նշան է, որ նա այժմ կարող է ազատ խոսել, բայց դրանից շատ հետո էլ նա աներոջ հետ միշտ պատկառանքով է վարվում: Նա պետք է նրան տեղի տա, եթե մինչև իսկ ինքն իրավացի լինի: Աները կարող է նրա հետ ուզածի պես վարվել, կարող է նրան խփել: Ի դեպ, փեսաներն այս վերաբերմունքը պահպանում են միշտ, երբ նույնիսկ արդեն ծերացել են: Մինչև իսկ իրենց կնոջ եղբայրների նկատմամբ նրանք միշտ զիջող են և սակավ է պատահում, որ նրանց հետ առանց հարգանքի վարվեն: Ես միշտ տեսել եմ, թե ինչպես էին վարվում հորս և հենց մեզ հետ իմ չորս հորաքույրերի աճուսիները, որոնք մեծ մասամբ աչքի ընկնող մարդիկ էին և նրանցից երկուսը քաղաքում հարուստ վաճառականներ: Ոչ ոք մեզ այնչափ ուրախություն չի պատճառել, որքան նրանք: Մինչև իսկ, երբ նրանց կինը մեռնում է, նրանք իսկապես որ միևնույն նվիրվածությամբ ու հավատարմու-

թյամբ կապված են մնում տան հետ, իսկ հանգուցյալին փոխարինողն իր վերաբերմունքով նվազագույն չափով իսկ ետ չի մնում իր նախորդից. ընդհակառակը, նա գիտե, որ իր ամուսնուն չափազանց կվշտացնի, եթե նրանց նկատմամբ օտարոտի վարմունք ցույց տա. հետևաբար սրանք ձգտում են առավել պատրաստակամ լինել և նրանց սիրտը շահել, որպեսզի հարազատների վիշտը ավելի չմեծացնեն։ Այդպիսի մի խորթ հորաքույր ես ունեի Երևանում, Չեմ կարող նկարագրել, թե ինչպես էին նա և նրա երեխաներն ինձ հետ վարվում։ Ես նրանց շատ վշտացրած կլինեի, եթե առանց նրանց հանդիպելու տուն գնայի։ Պետք է շարաթնեհով նրանց մոտ մնայի և միշտ գտնում էի ամենասիրալից վերաբերմունք։ Նա անում էր ամեն հնարավոր բան, որպեսզի ուրախություն և հաճույք պատճառեր ինձ, Եվ ինչքան էլ որ նա օտար էր թե տոհմով, թե արյունով, առանց ամենափոքր իսկ կասկածի ինձ, մինչև իսկ իմ հասուն տարիքում, պառկեցրել է իր և իր միակ զավակի՝ տասնութամյա աղջկա միջև, նա գիտեր, որ այլ կերպ վարվելով, մեզ ո՛չ միայն վիրավորած կլինեի, այլև մեր մեջ կասկած կհարուցեր, որ ինքն օտար է։ Մեր սիրելի փեսան քնում էր մյուս կողմը, հաճախ նաև մի այլ անկողնում։ Ինչքան նա իր նախկին կնոջ մասին խոսեր, չէր կարողանում մինչև իսկ իր երկրորդ կնոջ ներկայությամբ զսպել արցունքները։ Նրա զստեր փեսացուն էլ ամենաշնչին չափով չէր մտահոգվում. նա երևում էր միայն ցերեկը, և չնայած միևնույն տանն էր ապրում, բայց այդ ժամանակ նա մեծ մասամբ մնում էր իր սենյակում, որպեսզի մեզ չխանգարեր, քանի որ եթե նա տանը լիներ, ապա պետք է իր հարսնացուի հետ քներ։ Սա իբրև ապացույց այն մասին, որ ընտանեկան նույն երջանիկ հարաբերությունները տիրում են նաև քաղաքում։ Ես դեռ կցանկանայի ավելացնել՝ երջանիկ է նա, ով իբրև ազգական այսպիսի սիրտ ունի, նմանապես և նա, ով գիտե այդ զնահատելի Այդ պատճառով էլ մեզ մոտ ամենազոքախոտ այն կիներն է, որ աղջիկ չունի։ Այս զանգատը ես շատ հաճախ լսել եմ իմ մորից, երբ մենք նրան որևէ բանով նեղացնում էինք, Նա ակամայից հաճախ ասում էր, թե ինքը շատ ավելի երջանիկ կլինեի, եթե երեք որդու փոխարեն մի փեսա ունենար։

Նրանք մի իրավունք ևս ունեն, որին թերևս ոչ մի այլ փեսացու չի արժանացել։ Ամառը, այգիներում, իրենց ապագա հարսնացուի բոլոր տանեցիների մոտերիմ շրջանում, նրանք կարող են անել այն ամենը, ինչ հաճելի է իրենց, Նրանք կարող են պատժել երեխաներին, երբ վերջիններս իրենց անկարգ են պահում. նրանցն են ամենալավ տեղերը, ուր կարող են իրենց սիրածների հետ ամենից ավելի անարգել խաղալ։ Տանը, ուր ամեն մի անկյուն, ամեն տեղ նրանց տրամադրության տակ է, նրանք հաճախ թաքնվում

են և երբ մեկը, չիմանալով որ նրանք այդտեղ են, ուզում է նստել և մի քան անել, ապա նրանք անակնկալի են բերում այդպիսիներին: Իսկ նա, ով չի մոռացել այն մութ հացատունը, կարող է հեշտությամբ պատկերացնել, թե ինչպիսի ծառայություններ կարող է մատուցել նրանց այդ վայրը: Ինչպես պատահում է մասնավորապես ձմռան երեկոներին, նրանք երջանիկ են, երբ ընտանիքի հայրը տանը չէ, իսկ նա սակավ է լինում այնտեղ. այդ դեպքում նրանց շարությունները տեղի են ունենում բոլորի աչքի առաջ: Առանց ամենափոքր իսկ չափով քաշվելու, ընթրիքից հետո, որ բոլորը միասին վայելում են, նրանք իրենց ընտրյալի հետ նստում են կողք-կողքի և հաճախ լուռ, կանանց ու երեխաների աչքերի առաջ փաղաքշում են իրար ու գրկախառնվում, առ այդ փեսացուն ամենագործոնն է և իր սիրածի բոլոր շարժումները ճարպիկ ձեռքով խանգարում և կասեցնում է: Նրանց միջև երբեմն դժգոհություններ են առաջանում, որոնք հանգում են այն բանին, որ փոխադարձաբար միմյանց բնավորությանը, միմյանց նկատմամբ ունեցած սիրո առավելությունն ապացուցել կարողանան: Նրանք երբեմն ժամերով մնում են դրսում կամ մի այլ սենյակում և իրենց շարություններն անում, մինչև որ, երբեք իրարից չկշտացած, միմյանցից բաժանվեն՝ հետևյալ օրն ավելի երկար օգտագործել կարողանալու համար: Ամեն մեկը մյուսի համար է պահում իր ստացած ամենալավ բանը. իսկ այս շրջանը, ամենագեղեցիկն իրենց ողջ կյանքում, գուցե ոչ ոք սրտի այնպիսի բերկրանքով, մանկական այնպիսի անմեղությամբ չի վայելում, ինչպես մի հայ փեսացու. Եվ նա արժանի է այն ազատության, որը նա՝ առանց բռնությունից, առանց մյուսների անվստահության, կարող է այնպես օգտագործել, որ դրանից ոչ մի չարաշահություն չի ծագի, քանի որ պետք է մտածել, որ այդ շրջանը նրա առաջին երիտասարդությունից է որոշվում: Նրանց հաճախ նշանում են, երբ երկուսն էլ դեռ իրենց մոր արգանդում են. հաճախ էլ, երբ ծծկերներ են, և հենց որ նրանց միտքն ու զգացումները որոշ չափով արթնանում են, ապա նրանք ամեն օր միասին են, բոլորովին առանձին, իսկ իրենց հասուն տարիքում, ամուսնությունից առաջ, ամբողջ գիշերներ նրանք միասին են քնում այնտեղ, ուր հարսնացուի մայրը մյուս կողմում վկա է նրանց բոլոր անմեղ սիրո զեղումներին: Նա տեսնում է, որոշ բաներում էլ ինքն է ավելի լավ վայելքի համար նպաստում: Սակայն մահ է սպառնում նրանց երկուսին էլ, եթե նախքան հարսանիքը մի անթույլատրելի քայլ կատարեն: Այսքան սուրբ է այս անգետ, բայց բարեխիղճ բնության զավակների արենակցությունը:

Ով տասը տարի սրանից առաջ Թիֆլիսը տեսել է, հազիվ թե իր աչքերին հավատա, որ մի քաղաք, որը ոչ այլ ինչ էր, քան մի աղբահույս, կարճ ժամանակի ընթացքում կարողանար այդպես արագորեն փոխվել: Փառք այն քարեմիտ, իմաստուն կառավարությանը, որն իսկական հայրական խնամքով ստանձնել է երկրի ճակատագիրը, հովանավորել է այն իր պաշտպանող աջով և անընդհատ բարգավաճելու հնարավորություն է ստեղծում հօգուտ այդ երկրի:

Թիֆլիսը, որ գրեթե ավաղակային որջ է հանդիսացել լեզգիների և այլ հարևան, մինչև այսօր էլ անկուլտուրական ժողովուրդների համար, որոնք տնօրինում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճույքի, կարող է իր տեսքով շատ եվրոպական քաղաքների շարքը դասվել: Լեռնագագաթները և բարձունքները հարթվում են, այգիներն ու հովիտները վերացվում և նրանց տեղ հանդես են գալիս կանոնավոր փողոցներ, գեղեցիկ, եվրոպական շինարարական ճաշակով կառուցված փառահեղ շենքեր, որոնք իրենց արտաքին շքեղությամբ և ներքին հարմարություններով գրեթե ետ չեն մնում եվրոպական տներից: Այդ շենքերից քչերն են պատկանում պետությանը, մեծ մասը մասնավոր մարդկանց սեփականությունն են, գլխավորապես վաճառականների, որոնք գիտեն ջանասեր ձեռքերով ու ճարպկությամբ միացնել Ասիայի և Եվրոպայի գանձերը, հուսափելու համար այն զարհուրելի ցեխից, որը հաճախ ճաճանման գոյանում է անձրևային օրերին կավահողի պատճառով, այս տարի գլխավոր փողոցների երկու կողմը մայթեր են սարքել: Փողոցների մեծ մասը նույնպես բավական լավ սալարկված է: Կրպակները լի են բազմադան ապրանքներով: Այստեղ եղած հինգ քարվանսարանները, — որոնցից մեկը պատկանում է հայ գնդապետ Արժուևուն և որը լավագույնն է, — բոլորն էլ լեփ լեցուն են ապրանքներով և ամեն ազգի վաճառականներով: Մեծ հյուրանոցներ էլ կան, որոնցից ամենից շատ հաճախորդ ունեցողը և ամենամեծը պատկանում է հրեա Սոլովմոնին և որտեղ մտնողի քսակը պետք է լիքը լինի:

Տեղ-տեղ կարելի է տեսնել բիլիարդի և գարեջրի տներ, որոնց տները բացառապես գերմանացիներ են, ոմանք՝ տեղիս կոլոնիստներից, ոմանք էլ՝ եկվոր գերմանացիներից, որոնք, ըստ երևույթի, լինելով հասարակության անպետք անդամ իրենց հայրենիքում, այստեղ են եկել բախտ փորձելու, որը, սակայն, հաճախ դավաճանում է նրանց, որովհետև նրանք դժբախտաբար չափազանց անզգույշ կերպով են նվիրվում Կախեթի գինու վայելքին:

կապագույն դեր է կատարել հիշյալ գործերում մի ոմն Զալցման, Վյուրտեմբերգցի կոլոնիստ, որն այժմ որպես հմուտ, գործաւնյա մարդ, լավ սպարում է և պատիվ է վայելում ընդհանրապես իր ազնվությամբ և ճարպկությամբ։ Ոչ պակաս հաջողությամբ իրենց արհեստով են զբաղվում այստեղ նաև ատաղձագործները, դերձակները, վարսավիրները, դարբինները, ժամագործները, — մեծ մասամբ գերմանացիներ, որոնք դժբախտաբար շատ շուտ սովորել են իրենց ապրանքները չափազանց թանկ գնով վաճառել։ Կա նաև ազնվականների ակումբ, որի մուտքը ազատ է յուրաքանչյուրի համար, տարեկան ո՛չ մեծ անդամավճարով (15 արծաթ ոուբլի), բայց որտեղ առանձին դեպքերում նույնիսկ անդամը պետք է վճարի մուտքի համար մեկ ոուբլի արծաթ։ այդտեղ կարելի է զանազան լեզուներով լրագրեր կարդալ և ցանկության դեպքում (որից, իհարկե, չի կարելի խուսափել քաղաքավարությունից դրդված) կարելի է ամեն տեսակ համադամ կերակուրներ ստանալ, որոնց յուրաքանչյուր բաժինն արժե 80 կոպեկ պղինձ կամ մեկ աբասի, որից հետո կարելի է կուշտ փորով, սակայն դասարկ քսակով այնտեղից վերադառնալ։ Nota Bene. Պետք է նշեմ, որ այդ ակումբը ներկայումս տեղավորված է հայոց հռչակավոր դպրոցում, որի հիմնադիրը՝ արժանապատիվ Նեւսես արքեպիսկոպոսն ուներ միանգամայն այլ նպատակներ, որոնց նկատմամբ հայոց այժմյան Կարապետ եպիսկոպոսը՝ թվում է, թե կարծես միանգամայն անտարբեր է։ Այդ հրաշալի շենքը, որը իր հիմնադրի գովելի ջանքերի կենդանի հուշարձանն է հանդիսանում, հաղվի հարյուր աշակերտ ունի, որոնք նույնիսկ ամենատարրական գիտելիքներից զուրկ են։

Տների մեջտեղից տարբեր ձևերով դուրս են ցցվում եկեղեցիների բարձր գմբեթներ, եկեղեցիներ, որոնցից 6—7-ը ուս-վրացական են, 8-ը հայկական, մեկը կաթոլիկական, մեկը մահմեդական, և որոնք կարծես մրցության մեջ են մտել առաջնություն ձեռք բերելու համար։ Մի ուսական էկզարխ, մի հայ եպիսկոպոս, մի կաթոլիկ առաջնորդ, մի մահմեդական ախունդ կառավարում են իրենց համայնքները ըստ աստուծո պատվիրանի, — որոնցից, սակայն, միայն ուսականն է ամենից շատ հոգ տանում իրեն հանձնված հոսի կրթության մասին, իսկ մյուսները դեռևս սպասում են ավելի լավ ապագայի։

Այստեղ չի նկատվում նաև դպրոցների պակասություն։ Հիրավի, գիմնադիսի շենքը մի կենդանի վկա է մեր բարեմիտ կառավարության մարդասիրական այն սուրբ ջանքերի, որոնց նպատակն է իր հպատակներին երջանկացնել, Դա Թիֆլիսի ամենափառահեղ շենքն է, գեղեցիկ թե՛ դրսից, թե՛ ներսից, որտեղ 14 ուսուցիչ և գրեթե 300 աշակերտ զբաղված են բոլոր լուրջ գիտություններով, այսինքն՝ ուսեւերեւով, ֆրան-

սերենով, հայերենով, վրացերենով, թուրքերենով, պարսկերենով, կրոնով,
 սյատմությամբ, աշխարհագրությամբ, մաթեմատիկայով, վիճակագրու-
 թյամբ, ռուսական և ընդհանուր օրենքներով, Գիմնազիային կից կա նաև
 ազնվականների որդոց համար մի պանսիոն, որտեղ տարեկան 60 գիշեր-
 օթիկ կերակրվում և կրթվում են պետության հաշվին: Սրանց հետ միասին
 կա գավառական դպրոց, որտեղ 6 ուսուցիչ և 200-ից ավելի աշակերտ
 զբաղվում են վերոհիշյալ լեզուներով և այլ տարրական գիտություններով:
 Գիմնազիան բաժանված է 7, իսկ գավառական դպրոցը 3 դասարանների:
 Գոյություն ունի նաև ազնվական աղջիկների մի պանսիոն, որը այս տար-
 վա սկզբին պիտի մեծանա և որի մեջ 80 գիշերօթիկներ կրթվում են պետու-
 թյան հաշվին: Բացի սրանցից, այստեղ կան նաև ռուսական և հայկական
 հոգևոր սեմինարիաներ: Առաջինում ավանդում են, բացի ռուսերենից և
 վրացերենից, նաև թուրքերեն, լատիներեն, օսեթեն ու հունարեն լեզուներ և
 երիտասարդ հոգևորականներ են պատրաստում ինչպես քահանայական դա-
 րի համար, այնպես էլ իբրև միսիոներներ՝ լեռնական ժողովուրդների համար:
 Երկրորդում, այսինքն՝ հայկականում, դժբախտաբար ոչինչ չեն սովորում,
 բացի փոքր ինչ ռուսերենից, հայերենից, և որոշ աղքատիկ գիտելիքներ
 ստանում՝ պատմությունից, աշխարհագրությունից և թվաբանությունից, որ
 ապալյն հանձնված են այնպիսի ուսուցիչների, որոնք իրենք էլ կարիք
 ունեն սկզբնական կրթության: Ավանդում են նաև սիոլյաստիկ ուսմունքներ՝
 տրամաբանություն և ճարտասանություն, որով անչափ հպարտ է հայ հո-
 գևորականությունը, առանց այդ բառերի իմաստը հասկանալու, և ավան-
 դում են այնպիսի աշակերտների, որոնք հազիվ են կարողանում կանոնավոր
 կարգալ, Հոգևորականները, մանավանդ հայ հոգևորականները, պահում են
 նաև որոշ քանակով փոքրիկ ծխական դպրոցներ. սակայն նրանք նվաղա-
 գույն գաղափար իսկ չունեն մանկավարժության մասին և ավելի շատ ճա-
 նապարհից շեղում են երիտասարդությանը, քան թե նրանց կանգնեցնում
 ճշմարտության և լուսավորության ճանապարհի վրա: Ուղղակի անհավա-
 տալի են այստեղի ժողովուրդների, մանավանդ հայերի, ուսման ձգտումը և
 սովորող երիտասարդության ընդունակությունները:

Թիֆլիսն ունի ընդհանուր առմամբ 3000 տուն և 40 000 բնակիչ, որոնց
 մեծ մասը հայեր են: Այստեղ վաճառվող ապրանքների մեծ մասը Ռուսաս-
 տանից են բերվում: Կան նաև շատ պարսկական ապրանքներ, Հնդկակա-
 ռակը, հարուստ վաճառականները արտասահմանից բերել են տալիս
 ապրանքներ և Տրապիզոնի վրայով ուղարկում Պարսկաստան՝ ծախելու հա-
 մար: Այստեղ չեն կարող ծախել դրանք՝ բարձր մաքսի պատճառով, Շա-
 քարի և մետաքսի երկու գործարանները, մեծ հույս կա, որ ներքին ապ-

րանքային շրջանառությանը զարկ տան, թեպետ մետաքսի գործարանը արդեն մոտ է անկման, իսկ շաքարի գործարանը դեռևս գոյություն ունի։ Իսկ թե որքան ժամանակ կպահպանվեն այս գործարանները, հանգամանքներից է կախված, որովհետև այստեղի բնակիչները կարծես թե դեռ պատրաստ չեն նման ձեռնարկությունների համար, բանվորները թանկ են, մասնագետներն ու վարպետները՝ սակավ, իսկ ծախքերը՝ շատ բարձր։ Գոյություն ունի այստեղ նաև մի տնտեսական ընկերություն, որի գործունեության արդյունքները, սակայն, ժամանակը ցույց կտա։

Մի եվրոպացու, որն առաջին անգամ է տեսնում Թիֆլիսը, շատ զգամանալի և տարօրինակ պիտի թվա (որովհետև ես որպես տեղացի այդ շեմ զգում), միանգամից տեսնել այնքան տարբեր հագուստներ, դիմագծեր, լեզուներ այսպիսի մի փոքր կետում և այսպիսի հակադրություններով համախմբված, նա կպատկերացնի իրեն մի ոտքով Ասիայում, իսկ մյուսով՝ եվրոպայում։

Ո՛չ միայն եվրոպացիք, այլև շատ տեղացի պաշտոնյաներ, այս երկրում ծնված մարդիկ, վաճառականներ, փոխարինել են իրենց աղզային հագուստը եվրոպականով։ Գեղեցիկ սեռն էլ տարվում է օրեցօր այդ կրքով և փոխում իր նախկին կերպարանքը։ Վնաս չունի, որովհետև մարդն իր բնավորության մեջ սիրում է փոփոխություններ։ Իսկ ի՞նչ կասեք, եթե տեսնեք մի մարդու, որը կիսով չափ եվրոպացու և կիսով չափ էլ ասիացու պես է զգեստավորված։ Հիրավի, ծիծաղելի պիտի թվա մի օտարերկրացու, եթե ֆրանսիական թասակի տակ տեսնի իսկական վրացական հագուստ, կամ թե մյուսին տեսնի զրոսնելիս վրացական գլխարկով և եվրոպական վերարկուով, կամ թե մի տղամարդու պատահի՝ գլխարկը պարսկական, փողկապը եվրոպական, իսկ մյուս զգեստները՝ տեղական տարազով, և այդ բոլորը իրենից կներկայացնի խայտաբղետ հակադրություն։

Ինչպես հագուստը, այնպես էլ բոլոր հասարակական զվարճություններն ու տնային կահույքը, նույն բնորոշ գծերն ունեն։ Մտքը մի վաճառականի տուն, Հազիվ թե չհարմանաք, եթե սեղանները, կամոդները, հայելիները, պատկերները և դրանց նման բաներն իրենց տեղում գտնեք։ Նայեցեք հատակին, ծածկված է գորգերով, իսկ բնակարաններում երկար մութաքայի կողքին կգտնեք մի բազմոց, որի վրա փռված են գորգեր և մահճակալի պարագաներ և որը, ինչպես ցերեկը, այնպես էլ գիշերը ծառայում է ընտանիքի հանգստի համար և որի վրա գեղեցիկ սեռը հաճախ ամբողջ օրը նվիրվում է անվրդժ անգործության՝ վայելելով իր անգործությունը։

Նմանապես կարելի է որևէ պարահանդեսի կամ հասարակական խրախճանքի ժամանակ լսել զինվորական երաժշտություն, կամ երգեհոնիկն՝ իր

կանոնավոր հնչյուններով, աններդաշնակորեն խառնված տեղական երա-
ժըշտության աղմկուս, ականջ ծակող ոռնոցի հետ, կամ թե լսել մազուր-
կայի կամ ֆրանսիական կադրիլի և լեզգինկայի զարհուրելի մոլեգին աղ-
մուկը։ Եթե ձեզ հյուր են կանչել, ապա դուք կարող եք առանց առանձին
ձևականությունների և առանց այլևայլության ընդունվել սիրալիր տանտի-
րոջ բնակարանում։ Հարկավոր է միայն ձեռքը սեղմել և մի սիրալիր հայացք
դնել, առանց ճոռոմ խոսքերի, առանց երկար ու բարակ ճառերի և հաճո-
յախոսությունների, որոնք, ցավոք սրտի, անհրաժեշտություն են դարձել
քաղաքակիրթ երկրներում և որոնք հաճախ պարզ, անկեղծ և պերճախո-
սությունից զուրկ մարդուն կարող են բավականության փոխարեն տհա-
ճություն սլասճառել և շփոթեցնել։ Այդ անկեղծ ընդունելությունը բավա-
կան է, որ դուք մի քանի րոպեում, անծանոթ մարդկանց շրջանում ծանոթ
դառնաք և, միևնույն ժամանակ, ձեզ համարձակ զգաք։ Ձեզ հարկավոր չեն
ֆրակ, թանկարժեք զգեստներ, բավական է, որ ձեր հագին լինի մի վայե-
լույ բաճկոն։

Եթե փոքր ինչ ուղացել եք, ապա կնկատեք, որ հասարակությունը խմ-
բերով նստած է այս կամ այն կողմ, խաղասեղանների, նարդո՝ ալստեղի
վաճառականների սիրած խաղի շուրջ, որը մի քիչ նմանվում է շախմատին,
շրջահայաց մեկուսության մեջ՝ զբաղված միմիայն խաղով։ Տանտերը տա-
նում է ձեզ մյուս հյուրերի մոտ, և եթե ցանկաք, կարող եք փորձել ձեր
բախտը, որովհետև խաղը բավական բարձր է։ Օղի մեջ պեսպես ձևերով
շրջում է սիգարների և բալենու ծխամորձների ծուխը։ Դուք որպես եվրոպա-
ցի իզուր կաշխատեք լարված վիճակում դուռն շեմքից ներս նայել՝ սիրուն
տանտիկնոջ ձեռքը համբուրելու համար։ Այդ երջանկությունը օտարներին,
հասարակության մեջ, ընդմիջող արգելված է։ Ընկերական շրջանում կարող
եք այդ բավականությունն ստանալ։ Կերակուրներ պատրաստելու գործին
պարտավոր են անխտիր մասնակցել թե՛ տանտիկինը, թե՛ դուստրերը և թե՛
հարսները, իսկ եթե հյուրերը շատ են՝ նաև ազգական կանայք, թեկուզ և
տասը խոհարար և նույնքան էլ սպասավորներ տրամադրության տակ ունե-
նան։

Սեղանը եվրոպական ձևով կամ պատրաստ է լինում, կամ պատրաստ-
վում է, երբ բոլոր հյուրերն արդեն հավաքվել են։ Զուտ ազգային զվար-
ճությունների ժամանակ մի անկյունում նստում են երաժիշտները և հըն-
չեցնում են իրենց ինչպես գործիքային երաժշտությունը, այնպես էլ երգե-
րը, սկզբում երկայնաձգելով, ապա հետզհետե ուժգին, ճշուն և ականջ
ծակող բղավոցով, որի ժամանակ այնպիսի ձայներ են հանում, որ մի շնոր-
հալի երաժշտի կոկորդը կպատռվեր, եթե ցանկություն ունենար այդ ձայ-

ներն ընդօրինակել: Օղի ահռելի ցնցումից համարյա ամեն ինչ իւրանում է, և մարդ ստիպված է լինում սովորականից ավելի բարձր խոսել, որ լսեն: Բայց այդ բոլորը առանձին նշանակութիւն չունեն, որովհետև շատ անձնավորութիւններ, որոնք ընդունակ չեն հասարակութեանը այլ ձևով զբաղեցնելու, որն անշուշտ շատ յուրասեռակ է և դժվար, ապա նրանց նման աղմուկը դուրեկան է թվում, և նրանք փոխանակ գլուխները կորցնելու, լուռ ու հանգիստ նստում են, կամ այս ու այն կողմն են գնում առանց տհաճութիւն պատճառելու այն հասարակութեանը, որը հիացած լսում է երաժշտութիւնը: Բայց այս մասին ավելի երկար կխոսենք հետո:

Նախաճաշիկը, որ բաղկացած է գլխավորապես պանրից, սպիտակ ֆրանսիական հացից, որի հատը արժե 20—40 կոպեկ արծաթ, և խավիարից,— սկզբից ևեթ պատրաստ դրված է լինում սեղանի վրա, կտրտված հացի և գինու հետ միասին: Եթե հասել է ճաշի ժամանակը, որ սովորաբար 2—3-ի միջև է սկսվում, ապա հյուրերին հրավիրում են նախաճաշի, կամ այն տանում են հյուրերի մոտ:

Այժմ կարող են մոտենալ սեղանին և գրավել ցանկացած տեղերը: Սեղանի վրա դրված են, բացի ափսեներից, պատառաքաղներից, դանակներից, գդալներից և անձեռոցիկներից, նմանապես մեծ քանակութեամբ սկուտեղներ՝ մեջը պանիր, խավիար և տեղացիների սիրած կանաչին՝ բաղկացած բոդկից, մանրաբոդկից, ազատքեղից (մաղադանոսից) և այլ կանաչեղեններից: Առանց այս վերջիների ճաշ չեն ուտում, եվ որքան էլ օտարոտի թվա այս ամենը, մարդ շուտով ընտելանում է այդ կանաչեղենի համին: Թող ներեն ինձ, թերևս ես մտածում եմ որպէս տեղացի, բայց նույնն են պնդում օտարերկրացիներ էլ (որոնք երկար ժամանակ արդեն ապրում են այստեղ): Անձեռոցիկի տակ յուրաքանչյուր անգամ կարելի է գտնել, բացի մի կտոր իսկական գերմանական հացից նաև երկու-երեք կտոր լավաշ (թիթեղանման հաց), որը թխվում է հատուկ թոնիրներում:

Այժմ մատուցում են կերակուրները: Սկզբում դնում են մի տեսակ աղած ձուկ, որ զոջ է կոչվում, ստացվում է Կասպից ծովից, որի նպատակն է գինու ծարավ առաջ բերել, բայց որից պատառաքաղները և դանակները ավանպիսի գարշելի համ են ստանում, որ այնուհետև բոլոր կերակուրներն ուտելիս զգվանք ես զգում: Որովհետև այստեղ շատ են սիրում գինի, և Կախեթի գինու լի շշերն իրենց կարմիր և նարնջի գույներով չափազանց գրավիչ են, ուստի այդ անդուրեկան համը հաշվի էլ չես առնում: Այդ ձուկը վայելում են մանանխով և քացախով: Երկրորդ կերակուրը մի տեսակ թանձր ճաշ է, անունը շխրքմա, պատրաստվում է քացախից, ձկից և հավի մսից, հետը խառնած շատ համեմունք: Երրորդ կերակուրը կամ թարմ ձուկ

է, Թիֆլիսի Փռու զետից բռնած և առանց հաճելումների ջրում խաշած, որը տաք-տաք էլ մատուցվում է,— կամ թե ջրում խաշած խոճկորի միս, որը ուտում են սառը, մանանխով և քացախով: Զորորդը հանդիսանում է մի շոր, յուզով պատրաստած կերակուր՝ բաղկացած սերկեկից, նշից և քիշմիշից: Հինգերորդ կերակուրը աշխարհահուշակ ասիական փիլավն է, որը իրականում փլավ է կոչվում և այնքան ճանաչված է, որ կարիք չկա նկարագրելու: Վեցերորդը՝ տապակած սագ կամ հնդկահավ, մատուցում են սառը և ուտում են աղ դրած վարունգով կամ այլ թթվի հետ: Յոթերորդը և, միաժամանակ, վերջինը՝ մրգերն են, կամ թխվածքները, որպիսիք գնում են հրուշակագործներից, որոնք իմ հայրենակիցների և նրանց քսակի բախտից՝ շատ լավ առևտուր են անում և այնքան էլ սակավաթիվ չեն: Երեմաներեման հյուրընկալն ավելի առատաձեռն է լինում և ուրիշ կերակուրներ էլ է տալիս, բայց այն հաջորդականությամբ, որ նկարագրեցինք և այդ հերթականությունը կարելի է տեսնել միշտ, ամեն տարի, ինչպես իշխանների, այնպես էլ քաղաքացիների մոտ: Այդ ամբողջ ժամանակի ընթացքում, որը հունիս 3 ժամ է տևում, ավելի շատ աղմկում են, բղավում, քան խոսում: Կախեթի դինին, ու ուղագրավ է, այլ կերպ չեն խմում, քան թեյի կամ գարեջրի բաժակներով, բայց ո՛չ ողորմելի փոքր բաժակով, որն այստեղ ծաղրելով կոչում են ծախ աչք և որը միայն կոկորդը կարող է թրջել: <Կախեթի գինին> շատ շուտ տաքացնում է ասիացու առանց այն էլ տաք արյունը: Պակաս չեն նպաստում դրան նաև երաժիշտներն իրենց խլացնող ունոցով: Մի քանի բաժակ դատարկելուց հետո հասարակության միջից մեկին ընտրում են տոլուրաշի (մի թուրքական բառ, որը նույն նշանակությունն ունի, ինչ գերմաներեն ցեխմայստերը — քեֆապետը, բայց բառացի նշանակում է բաժակի վարպետ): Նրա պարտականությունները կայանում են նրանում, որ նա պարտավոր է սրախոսել և հյուրերին, որքան հնարավոր է, շատ զվարճացնել: Նրա ընտրությունը կատարվում է ընդհանուրի համաձայնությամբ: Միանգամից բարձրացնում են բոլոր բաժակները և միաբերան կանչում. «Սրա կամ նրա կենացը»,— և դրանից անմիջապես հետո բոլորն էլ բարձրաձայն բացականչում են. «Բարով կառավարես» (այս դեպքում արգեն նրա անունն են տալիս), իսկ նա, չնայած իր առարկություններին և հրաժարումին, պետք է հարգի բոլորի միաձայն ընտրությունը և համաձայնի: Ենորհակալություն հայտնելով անցնում է նա այժմ իր պատվավոր պաշտոնին և սպառնում է նրանց, որոնք չեն հնազանդվում իրեն: Տուգանքը կայանում է նրանում, որ մեղավորը հաճախ երկրորդ անգամ ստիպված է լինում իր բաժակը դատարկել: Այժմ սկսում է բոլոր ներկա հյուրերի կենացը խմել, և բոլորն էլ պարտավոր են նրան հետևել: Իր կո-

չին.— Սրա կամ նրա կենացը,— բոլորն էլ բարձրաձայն բացականչում են,— ուռա՛,— և ապա ողջունում նրան, որի պատվին արվում է այդ և դատարկում են իրենց բաժակները։ Եվ այդպես, հերթով հասնում են մինչև վերջին մարդը։ Հաճախ խմում են նույնիսկ հեռավորների և հանգուցյալների հիշատակին։ Վերջում բոլորն էլ խմում են տոլուբաշու կենացը և շնորհակալություն հայտնում լավ կառավարելու համար։ Եթե խմում են մեկի կենացը, և ներկա եղողներից որևէ մեկը ցանկանում էր իր հատուկ հարգանքը մատուցել նրան, ապա պարտավոր է ամեն անգամ բաժակը լրիվ դատարկել։ Հաճախ դատարկելուց հետո բաժակը շրջում են բութ մատի եղունգի վրա, մի քանի անգամ թափահարում, և եթե բարեբախտաբար ոչ մի կաթիլ չի ընկնում եղունգի վրա, ապա հիացած բացականչում են.— Այդպես էլ թող անշունչ ընկնեն քո բոլոր թշնամիներն ու շար կամեցողները,— և հարգանքի արժանացած անձնավորությունից, իբրև վարձատրություն, ստանում սիրալիք ողջուն կամ ժպիտ։ Դրանից հետո յուրաքանչյուրը բացականչում է.— Նրա կենացը, որին ամենից շատ են սիրում։ Այն հյուրերը, որոնք արդեն հայտնի են որպես կենսուրախ մարդիկ, պարտավոր են իբրև տուգանք երկրորդ անգամ խմել, եթե պատահի, որ կես բաժակ խմեն որևէ մեկի կենացը։ Այս ամենամեծ հանցանք է։ Որովհետև տուգանվում են այն մարդիկ, որոնք հաճախ դիտավորյալ կերպով հակառակում են տոլուբաշուն և այդ նրա համար, որ ավելի ևս զվարճացնեն հասարակությանը, կամ գուցե անուշադիր են գտնվել որևէ մեկի կենացը խմելիս։ Այս ամենի համար տուգանում են և ամեն անգամ բուժիչ միջոցը մի նոր բաժակ գինին է։ Եթե սեղանը շատ մեծ է, ապա հաճախ երկու տոլուբաշի է ընտրվում, և այդ դեպքում շատ հետաքրքիր է դիտել, թե ինչպես այդ երկու հակառակորդները ամեն տեսակ կանխամտածված միջոցներ են գործ դնում, միմյանց շփոթության մեջ գցելու և դրանով հասարակությանն ավելի քան զվարճացնելու համար։ Ցավալին այն է, որ ի դժբախտություն ազգի, հաճախ քահանաներն են ընտրվում տոլուբաշու այդ պատվարժան պաշտոնում։ Այդ ապացույց է, թե որչափ հոգևոր դասը անվայել արարքներով կորցրել է իր արժանիքը ժողովրդի աչքում։ Բարեբախտաբար եվրոպացիները և բոլոր հերետիկոսները, այսինքն՝ քաղաքակրթված տեղացիները, ազատ են այդ հարկադրանքից։ Առաջ, ինչպես այսօր, Կախեթիայում՝ Վրաստանի գինու շուկայում, ընդունված է, որ խմեն 6—7 բաժակ պարունակող մեծ ամաններից, իսկ ով հակառակի՝ ամբողջ ամանը գլխին են լցնում։ Ո՛վ է մեղավոր այդ բանում, եթե ո՛չ երկիրը։ Գինին արտահանել չեն կարող, չեն կարող նաև դեն շարտել, բնավորությամբ էլ ծուլ են, ի՞նչ պիտի անեն։ Սակայն փա՛ռք իմաստուն կառավա-

րությանը, որ այժմ գինու համար աֆցիս է սահմանել, այսինքն քունզին (5 շիշ) <....> կուպեկ: Դրանով գինու գործածությունը փոքր ինչ նվազել է: Ծառից հետո թուլյատրվում է յուրաքանչյուրին ծխել երկար ծխամորճերով, եթե ցանկություն ունենան:

Իմ ընթերցողներն այժմ պիտի կարծեն, որ հյուրերը այսպիսի մի սեղանից ելնելուց հետո աչքակապուկ կխաղան: Ամենևին, Սովորությունը օժտել է տեղացիներին ոգելից իմիչքները տանելու մի անըմբռնելի ուժով: Նրանք սեղանից ելնում են այնքան խոհեմ, այնքան զվարթ, որ կարծես ոչինչ խած չլինեն: Միայն նրանց այտերի վրա խաղում է գինու կարմրությունը:

Եվրոպացիները թերևս ծիծաղեն այդ բանի վրա, բայց ինչպիսի հաճույքով շատ-շատերը հենց նրա համար կցանկանային Վրաստան փախչել, որ կարողանային լիովին հագեցնել իրենց գինու ծարավը: Վրացին կամ հայը, եթե ոչինչ չունի, ապա չի խմում, կամ եթե խմի էլ, նա հարբած չէ, այլ զվարթ ու կայտառ: Երբեք չեք տեսնի այստեղ, նույնիսկ հասարակ մարդկանց մեջ, որ փողոցում պառկած լինեն, բայց, ընդհակառակը, որքան հաճախակի կպատահեք քաղաքակիրթ երկրներում այնպիսի մարդկանց, որոնք չգիտեն նույնիսկ, թե որտեղ է իրենց գլուխը և որտեղ՝ իրենց կոշիկները: Ես այս ասում եմ՝ ի զգուշություն այն հիրավի անփորձ եվրոպացիների, որոնք անխղճորեն հարձակվում են իմ հայրենակիցների վրա, առանց նախապես մտածելու այն մասին, թե ինչ է կատարվում իրենց հայրենիքում: Նրանք իրենց պատկերացնում են արարածներ, որոնք իջել են երկրներից միայն նրա համար, որպեսզի ուրիշների թերությունները քննադատեն, իսկ եթե արդեն մի քանի տարի, կամ հաճախ մի քանի ամիս են այստեղ ապրել, ապա հազար անգամ ավելի վատ են: Հարկավոր է մարդկանց այնպես ընդունել, ինչպես որ կան և հետո, եթե կամենում ես իսկապես մարդկայնորեն մոտենալ նրանց բարեփոխելու համար, ապա այդ պետք է անել խնայելով և զիջողաբար, բայց ոչ դառնությամբ և արհամարհանքով:

Գովելի և ուշագրավ է նման հանգամանքներում, ինչպես նաև առհասարակ, որ ազնվականներն ու իշխանները, որոնց թիվն այստեղ բավական մեծ է և շատերը նշանավոր ծագումի տեր են, քաղաքացիների և վաճառականների հետ վարվում են ինչպես իրենց հավասարի, այո՛, նույնիսկ ավելի քաղաքավարի և սիրալիր, և ոչ մի տարբերություն չեն դնում ո՛չ ամուսնության և ո՛չ էլ ընտանեկան կյանքի այլ պարագաների մեջ: Բնավորության նման առավելություններն, իհարկե, կարող էին լավագույն կերպոված մարդուն էլ պատիվ բերել: Հասարակական զվարճանքներ սակավ են տեղի ունենում: Երբեմն-երբեմն այստեղ հասարակության առաջ ցույց:

որում են իրենց արվեստը եվրոպական ձեռնածուներն ու լատինադպանները, ինչպես և այս տարի ունի Բամբերգերի և Յաուպաուեի խումբը, որոնք, սակայն, շատ քիչ են շահում:

Ամենից ավելի այցելվող զվարճավայրերն են տաք հանքային բաղանիքները, որտեղ երկու սեռերն առանձին բաժանմունքներում մի քանի ժամ շարունակ լավ քրտնում ու զվարճանում են, իսկ հաճախ, հատկապես գեղեցիկ սեռը վայելում է իր ճաշը: Կան նաև մի քանի տոներ՝ նվիրված որոշ սրբերի, որոնք Թիֆլիսի շրջակայքում ունեն իրենց եկեղեցիները: Այդ դեպքում գեղեցիկ սեռը զբաղվում է բարեպաշտ ապաշխարանքով, իսկ երիտասարդները ուրախանում են ձիարշավով: Դրանցից են սուրբ Դավթի և սուրբ Պետրգլի տոները:

Թո՛ղ ներվի ինձ, որ ես իմ իսկական նյութից,— որով կամենում էի ցույց տալ, թե ինչպես մեզ մոտ այժմ ամեն ինչ եվրոպա-ասիական է դարձել,— այնքան շեղվեցի: Այդ նկարագրությամբ ես ես կամենում էի ցույց տալ միայն, որ այստեղի ճաշկերույթներն էլ նույն որակն ունեն, ինչ հագուստները, կահկարասիքը և այլն (այսինքն, որ նրանք հանդիսատեսին ներկայացնում են երկու աշխարհամասերի տեսարաններ): Այժմ վերադառնանք բուն հարցին:

Թիֆլիսի բնակչության աճը անհավատալի մեծ է: Կովկասի համարյա բոլոր վայրերից ամեն օր մարդիկ են հոսում այստեղ, իրենց բախտը փորձելու համար: Բայց որոշ միջոցներ հայթայթելուց հետո այլևս չեն թողնում Թիֆլիսը, բնակություն են հաստատում այստեղ, տներ են կառուցում, և այսպիսով՝ պարսիկներն այստեղ խառնվում են հայերի, թուրքերի, հույների, հրեաների, թաթարների, լեզգիների ու եվրոպացիների հետ, որոնք նման թելերով կապվում են տեղացիներին և կաղմում մի հոյակապ ամբողջություն, որը ժամանակի ընթացքում Թիֆլիսը կդարձնի լայնածավալ Ռուսաստանի ամենամեծ և կարևորագույն քաղաքներից մեկը, որտեղից գիտությունն ու լուսավորությունը կսփռվեն ամբողջ Արևելքում:

Այժմ ես անցնում եմ իմ իսկական նյութին. ծանոթացնելու եմ իմ ընթերցողներին հայրենակիցներին հարսանեկան սովորությունների հետ, որոնք թեև այնքան էլ փալլուն չեն, բայց որպես ազգային երևույթ միանգամայն ինքնատիպ են: Ամուսնական միության հիմքը՝ անվանեցե՛ք այդ բնազդ, ինչպես լինում է վայրենի ժողովուրդների մոտ, կամ թե խնամակցություն, որ հարուցվում է այն հոգեկան առավելությունների և շնորհալիությունների միջոցով, որոնք կրթված ազգերից պահանջում են զգացումներ, մնում է երկու սեռերի փոխադարձ հակումը, որը լոկ եկեղեցական սովորություններով կարող է անհավաստել և սրբագործվել:

Ռոյտրովին հակառակն է տեղի ունենում ասիական ժողովուրդների մեծամասնության մոտ: Շատ բացառիկ դեպքերում կհանդգնի որևէ երիտասարդ իր սրտի ուղածին ընտրել, իսկ աղջիկը՝ երբեք: Դա ծնողների և տան մեծերի գործն է, իսկ եթե նրանք չկան, ապա միջնորդների, կամ պարզ ասած, խնամախոսների գործը: Մեզ մոտ, որտեղ շատ բան դեռ այսօր էլ հիշեցնում է հին ժողովուրդների նահապետական սովորությունները, յուրաքանչյուր ընտանիքի հայր ներքին հիացումով տենչում է այն օրվան, երբ կկարողանա երջանկացնել իր զավակներին՝ ամուսնություն միջոցով: Ոմանք կներում են իրենց խնամիական դաշինքը տակավին այն պահին, երբ երեխաները դեռ իրենց մայրերի արգանդներում են, այսինքն՝ երկու հայրերն իրար խոսք են տալիս, որ եթե մեկին աղջիկ ծնվի, իսկ մյուսին՝ տղա, ապա նրանք պարտավոր են հետագայում այդ երկուսին ամուսնացնել: Իսկ եթե հակառակն եղավ, ապա դա համարվում է երկնքի մի առանձին տնօրինություն, որին հաճելի չի եղել այդ տներն իրար միացնել: Բայց եթե երկինքն այնքան բարյացակամ է, որ այդ ցանկությունը կարողանա կատարվել, ապա երկու ջահելները մեծանում են որպես խաղրենկերներ, իսկ հետո, երբ լրանում է նրանց տասնհինգ տարին՝ նրանք արդեն բախտավոր ամուսիններ են: Կամ՝ եթե հայրերից մեկը ծանոթացել է մի այլ տեղ մի ուրիշ ընտանիքի հետ, որը նրան շատ դուր է եկել և եթե ինքը մի որդի ունի, ապա նա բուռն կերպով տենչում է, որ մյուսին աղջիկ ծնվի, որպիսով կարելի լինի մշտապես կապվել, կամ՝ հակառակը: Երիտասարդներն անխտիր պարտավոր են մինչև քսան տարեկան դառնալը, իսկ աղջիկները տասնհինգ տարեկան դառնալը՝ ամուսնական կապ հաստատել: Ինքնատիպ են այն բարեմաղթությունները, որ անում են հարսանիքի օրը մի հոր կամ որդու, — որոնք հրավիրված են եղել և այդ օրը պսակված զուգին երջանկություն և լավ կյանք են ցանկացել, — ահա այսպիսի ճարտար պատկերավոր լեզվով՝ իբրև փոխադարձ բարեմաղթություններ: — Չէի ցանկանա էս մաշված ոսկորներս հողի տակ դնել, մինչև որ հարսանիքի օրը չպարեմ, — ասում է մի պառավ՝ երանելի երջանկությամբ: — Եթե աստված տա, տղայիդ հարսանիքին մատովակ կլինեմ, — ասում է աշխույժ մարդկանցից մեկը հյուրին, իսկ նրա տղան կարմրում է: — Հը, տղա՛, ե՞րբ պիտի քեզ լծենք կամին, գիժ մոզու պես դեռ ու դեն ես ընկնում, — ասում են մի երիտասարդի, ուր ամոթից կարմրած աչքերը գետին է ուղղում: — Թո՛ղ մենք էլ կարմիր թելը (բուցատությունը հետո) վիզդ կապենք և թագը գլխիդ դնենք, — այս էլ ցանկանում են մի երրորդ երիտասարդի:

Այս բոլորից պարզ երևում է, թե ինչ արժեք ունի ամուսնական կյանքը բնության այս կիսակիրթ զավակների համար և որքան այն կարևոր

է: Իսկ պապ կամ տատ լինելը մի աննկարագրելի երանութիւնն է: Որովհետեւ հենց այդտեղից են սկսում զարգանալ իսկական նահապետական սովորութիւնները, երբ տան մեծը շրջապատված երեխաներով ու թոռներով, որոնք, եթէ նույնիսկ թվով քսանից ավելի լինեն, չեն կարող երբեք բաժանուիլ իրարից, և նրանք պատկառելի ուշադրութեամբ, հնազանդութեամբ և ճշտութեամբ հետեւում են ծեր պապի ամեն մի նշանին. թոռնիկները թուղտուղ են նրա գրկում, համեստ հարսներից մեկը նրա ոտքերն է լվանում, մյուսը օգնում է նրան՝ շորերն հագնելիս և հանելիս, իսկ երրորդը ամուսնի շոգ օրերին, երբ քնում է, ճանճերին է քշում, մի լաթի կտոր շարժում նրա երեսին այս ու այն կողմ՝ զովացնելու համար, որպէսզի <պապը> կարողանա քաղցր ննջել, իսկ եթէ նա հիվանդ է, ապա հոգատար խնամք են ցույց տալիս, գլուխն են լվանում և երբեք չեն համարձակվում նրա երեսին նայել, և երբեք <բարձր> չեն խոսում նրա հետ, այլ միայն շարժումներով, և գլխով նշան անելով գուշակում են նրա մըտքերն ու իրենց մտքերն էլ նույն ձևով հայտնում: Բավական է պապի մի խոսքը, նշանը կամ հայացքը, որ ընտանիքի մեջ եղած ամեն տեսակ գրծութիւնն ու վեճ վայրկենապէս դադարի: Անշուշտ, բնավորութեան ընտիր մի գիծ է այս:

Ուրեմն, երբ երիտասարդները ամուսնութեան համար հասունանում են, նրանք պետք չունեն դրա մասին ակնարկներ անելու: Հայրն ու մայրն արդեն վաղուց այդ նյութի մասին գաղտնի խոսել են և շատ ազգականի ու լավ բարեկամի խորհրդի հրավիրել: Եթէ երկուսն էլ նույն վայրում են ապրում, ապա այդ գործը այնքան էլ դժվար չէ, իսկ եթէ իրարից հեռու են, ապա հայրը այցելում է աղջկա բնակավայրը, տեսնում է նրան ներս ու դուրս անելիս, կամ ջուր կրելիս, որովհետեւ մեզ մոտ մեծ մասամբ աղջիկներն են գետից ջուր կրում՝ ուսերի վրա, բավական խոշոր կավէ կժերով: Կամ թե ծանոթանում է աղջկա ծնողների հետ մի այլ պատրվակով, այցելութիւններ է կատարում և դրա հետ միասին շփազանց ուշադիր աչքերով դիտում անմեղ, ոչինչ չկոռնող արարածի շարժումներն ու քայլերը, որովհետեւ մեր աղջիկներն իրենց մանկական հասակում բավական աղատ են: Թեպետ ամենաչքաւոր գեղջկուհին անգամ երբեք իրեն թույլ չի տա խոսակցութեան բռնվել որեւէ տղամարդու հետ, բայց շնայած դրան, նրանք միանգամայն աղատ կարող են երևալ թե՛ տանը, թե՛ փողոցում: Բայց հենց որ քողն երեսին են առնում, որպէս հարսնացու կամ ամուսին, ապա այդ աղատութիւնից մշտապէս զրկվում են:

Այս ձևով ընտրութիւն անելուց հետո, իսկույն ևեթ բանակցութիւնների մեջ են մտնում, որը դարձյալ կատարվում է հստակ այր կամ կին

խնամախոսի միջոցով, որը երիտասարդի ծնողների ցանկութունը հաղորդում է աղջկա ծնողներին և զինված ամեն տեսակ պերճախոսություններով՝ աշխատում է իր պաշտոնը բարեբախտ հաջողությամբ ի կատար ածել, Բարեկենցությունը և ազնվազարմ ծագումը ամենաէական, կարևորագույն պայմաններն են փեսացուի կողմից, Բանն այն է, որ երիտասարդի ծնողները պետք է լավ օժիտ տան՝ փողով, հագուստեղենով, նույնիսկ անային անասուններով և հարսանիքի ծախսերը հոգան: Այդ պատճառով հակառակ կողմը դժկամություն է ցույց տալիս և մերժում ամեն տեսակ առաջարկություններ և խելամիտ պատճառաբանություններ, մինչև կատարաւ իր պահանջածը:— Իմ աղջկը կայսեր և թագավորի է արժանի, գեղեցիկ է՝ արևի նման, անմեղ՝ ինչպես աղսուլի, ջուսուսեր է և կարող է տաս մարդու գործ անել: Կույր չէ, աչքեր ունի՝ ամեն մեկը լուսնի նման. փառք աստուծո, շիւ չէ, կաղ չէ, ի՞նչն է պակաս: Հաց շատ ունենք նրան կերակրելու համար, հայտնի օջախից է. չէ՛, չէ՛, էդպես էժան չեմ ծախի: Նա մեր տան աչքն է (այսինքն՝ ուրախությունը), մեր տան սյունն ու լույսը՝: Նա հողից չի բուսել, որ էդպես հեշտ ու հանգիստ տնից դուրս գցեմ: Աչքերս մազ են բուսել (այսինքն՝ շատ խնամք եմ տալիս), մինչև էդ հասակին եմ հասցրել: Հոգիս կտամ, էթե մի օր նրան շտենեմ: Բոլորս էլ կմեռնենք, էթե մի րոպե նա մեր առաջին չլինի: Զէ՛, չէ՛, ասա նրան (երիտասարդին), թո՛ղ տեղը ծանր նստի (այսինքն՝ թո՛ղ թեթևամիտ չլինի): Ձենը տակը, քարը վրան (այսինքն՝ այդ բանը չհրապարակի և լռի): Աղջիկս չեմ ուզում պսակել: Եթե նա Լրկինք էլ բարձրանա (այսինքն՝ ցանկացածն անի), ես իմ ուզածը կանեմ: Զի՛ ուզում, ուզածս չի՝ տալիս, թո՛ղ նա իր ճամփեն գնա, ես էլ՝ իմ: Հո զոռի բան չէ: Մի ուրիշին կտամ, Աշխարհը մեծ է, մենք էլ նրա մեջտեղը: Հո միայն աղջիկս չի մնացել այս աշխարհում: Թո՛ղ իմ աղջիկը չլինի, ուրիշինը թող ընտրի, ինչո՞ւ օձիքս բաց չի թողնում: Ի՞նչ է ինձ տվել, որ չի կարողանում ետ վերցնել: Զե՛մ տալիս ու չե՛մ տալիս: Էլի ի՞նչ ունի ասելու: Էս ի՞նչ սուգ ու շիվանի մեջ ենք ընկել, նրա աչքը հենց ի՞նչ է տեսել աշխարհում: Նա հո իմ գլխի տերը չէ: Ասում եմ՝ եկածդ ճամփով ետ գնա: Ով ատամներիդ խարջ է, նրան կծիր, մենք ատամներիդ խարջ չենք (այսինքն՝ դու չես կարող մեզ խաբել): Աչքերդ մի լավ բաց արա՛ ու մեզ կարգին տակ ու վրա արա, թե մենք ով ենք: Մենք հացի տեղ խոտ չենք կերել, մեր գլխումն էլ խելք կա: Մենք մեր հաշիվը լա՛վ գիտենք, ինչ խելքդ կկտրի (այսինքն՝ հասկանում ես) այն էլ արա և ձեռք քաշի մե-

* Յուրաքանչյուր իսկական ասիացու տան մեջ կտեսնեք ամենաթիւը լոբս սյուն սենյակի մեջտեղը, որոնք վրա հանգում է կտուրը:

զանից: Աշխարհիս երեսին մի լավ անուն ունեինք, էն էլ ուզում ես գետնովը տալ: Ես քեզ ասում եմ՝ հանգիստ ու համեստ եղեք, թե չէ հուր ու կրակ կթափեմ գլխներիդ,— և այլն:

Հապարավոր այսպիսի դարձվածքներ է փոխանակում աղջկա հայրը, որին իր ասելիքն է ավելացնում նաև բուրի տանտիկինը՝ ոչ պակաս կծու լեզվով:— Աչքս լույս (այսինքն՝ ինձ համար բախտավորություն է), էս ի՞նչ նորություն է: Մարդ իր համար քնի, ուրիշների համար՝ երազ տեսնի: Ձեր բան ու գործը պրծել է, հիմի մեզ վրա՝ եք տաքներդ տնկել: Հիմա նո՞ր են մեզ ճանաչում և ուզում են մոտենա՞լ, առաջ բարև էլ չէին տալիս: Մեր աղջիկը դեռ փոքր է, չենք էլ ուզում պսակել: Նա մեր քացախին ավելի դաբույ է, քան ուրիշի տան փլավիլն: Եթե մենք քաղցած ենք, նա էլ քաղցած կմնա, թե ծարավ՝ նա էլ ծարավ կմնա: Մեր տանն էլ շատ բան ունի անելու, ի՞նչ գործ ունի օտարի տանը: Ի՞նչ եք էստեղ կորցրել: Որ թագավորն էլ գալու լինի, աղջկտես չեմ տա: Երեկ մեկ, էսօր երկու, չեն էլ իմանում, թե ո՞ւմ հետ են ոտները մեկնում (այսինքն՝ նոր են ունևոր մարդ դարձել և կամենում են մեզ հետ հավասարվել): Ի սեր աստուծո, մի սրա (այսինքն՝ փեսացուի) երեսին նայեցեք, կարծես բերանը կապած անասուն լինի: Երկու իշի գարի չի կարող բաժանել, դեռ պսակվել էլ է ուղում: Երեկ դեռ թան էր ուտում, էսօր ոտք է բարձրացրել: Հալար էղպես հիմարի աղջկաս հետ չեմ փոխի: Աղջկաս մի մազը, զավակիս մի եղունգը չեմ փոխի հարյուրավոր էդ տեսակ անպիտքների հետ: Աղջիկս աշխարհում մի հատ է. երկրորդը չկա: Թե աստված կսիրես, գլուխս մի տանի (այսինքն՝ ինձ հանգիստ թող), էդ տեսակ տղայի աղջիկ տալը մեկ է, ինչ աչքերը պինդ կապես ու ջուրը գցես, կամ գերի ուղարկես: Աչքիս լույսը հատել է, հոգիս բերանս է հասել, մինչև նրան հասցրել եմ էս հասակի: Ո՛չ գիշերն եմ քնել, ո՛չ ցերեկն հանգստացել: Բերանիս հացը կտրել, նրան եմ տվել: Գոնե որ լակոտը մարդու նման լիներ, ո՞վ դարդ կաներ: Մեծացրել եմ համարյա աչքիս լույսի պես, սրտումս, հիմա էլ մի ախմախի փեղքեշ անե՞մ: Ով նրա (այսինքն՝ փեսացուի) ճլորված մոր ատամները տեսնի, սիրտը կպատռվի, ախորժակը կկորչի, մսերը կսարսռան: Եթե տեսնես եկեղեցում կանգնած, կարծես առաջդ կանգնած լինի Սաղայելը (ավագ սատանան) ու հոգիդ ուզենա հանել մարմնիցդ: Ով նրան մի անգամ տեսնի, էլ ո՛չ մի գործ չի հաջողվի ողջ օրը: Երբ նա բերանը բաց է անում, դժոխքի հոտ է փչում: Ով նրա աչքերը տեսնի, կարծես իր հոգևառ հրեշտակին տեսնի, հիմա էլ աղջիկս պիտի ջո՛ւր լցնի նրա ձեռքերին, նրա նազը քաշի, նրա հետ շունն էլ չի կարող ապրել, ուր թե մարդը... Աղջիկս թուրքի կտամ, հերձվածողի, բայց նրան չեմ տա: Ինչ ուզում են՝ թո՛ղ անեն: Ով նեղանա՝

թող սառը ջուր խմի: Առաջնորդը ես եմ, բակլեն խաշած եմ ցանում, ո՞վ կարող է ձևոքս բռնել: Ախոռի մեջ կապած էլը ալլիի հարմար կլինի նրան, քան իմ աղջիկը: Որ հազար կով էլ ունենամ, մեկն էլ չեմ թողնի, որ արածացնի, ուր թե իմ հարազատին, իմ աչքի լույսին, որին ամբողջ աշխարհի հետ չեմ փոխի: Մկները քաղցած սատկում են նրանց տան պուճախներում, իսկ նա ամուսնանալ է ուզում: Եթե նրանք ռաքերս ջուր անեն ու խմեն, եթե իմանամ, որ նրանց տան պատերը ոսկի են դարձել, նրանց տան մեջ արծաթ է հոսում, էլի նրան չեմ տա աղջիկս, որ ամբողջ աշխարհի աչքն է: Նրան մի անգամ տեսնելը ավելի արժե, քան ամբողջ աշխարհը: Երբ առավոտը տնից դուրս է գալիս, կարծես արև է ծագում: Ամբողջ աշխարհը բերանը բացած, հիացած նրան է նայում, բերանների ջուրն էլ դնում է: Նա այնքան համեստ է, որ նրա ձայնը դեռ չենք լսել: Գիշեր ցերեկ նրա շուրջն ենք պտտվում, որ շար աչք չկալի: Այնպես զգույշ է ման գալիս, որ նրա ոտքերի ձայնը ոչ ոք չի լսում: Որ աշխարհն էլ հեղեղը բռնի, տեղից չի շարժվի: Մինչև էսօր մի թթու խոսք չենք լսել նրանից: Որ նրան խեղդեն էլ, ձեն, ծպտուն չի հանի: Որ եղունդիդ ծայրով թշին ձեռ տաս, արյուն կկաթի, էնքան թարմ է նա: Որ բոլը տեսնես, կարծես ապակուց ձուլված լինի: Նրա հոնքերը կարծես դալամով քաշած լինեն: Նրա աչքերը երկնքի առավոտյան աստղերի են նման, աստամները կարծես փղոսկրից լինեն շինված, սև-սև ծամերը մինչև ոտքերն են հասնում ու կարծես ոսկուց հյուսված լինեն: Երթունքներն այնքան նուրբ են, որ կարծես վարդի թերթեր լինեն: Նրա մատների ծայրերն այնպիսի բաներ են շինում, որ Յրանգաստանում էլ չեն կարող պատրաստել: Որ մի շարաթ էլ քաղցած պահես՝ մեռնի, որ հինգ օր ու գիշեր կանգնած մնա՝ սպասի, աչքերը դուրս գան, էլի ձեն ու ծպտուն չի հանի: Աչքովդ պիտի տեսնես, որ համոզվես: Նրա ո՞ր արժանիքները խոսքով պատմես: Որ հազար գիրք էլ լցնեն և գրեն, էլի իմ հրեշտակի լավ հատկությունները չեն կարող պատմել: Որ նրան տարիններով չոր հացով ու ջրով պահեն, էլի շնորհակալ կլինի: 15 տարեկան է, դեռ էլի սև ու սպիտակը չի ջոկում (այսինքն՝ անմեղ է): Զէ՛, սրա նման անմեղ գառին մարդու տալը կնշանակի գայլի ու վագրի բաժին դարձնել: Ի՞նչից են մաղերս սպիտակել,— էդ տեսակ բաներից, ուրիշ ոչինչ: Ում խաբել եք, գնացե՛ք, էլի խաբեք: Եթե այդ տղան շնչկաստանի գանձերով բռնված հազար ուղտ դռանս առաջ կանդնեցնի, եթե նրա եղունգներից լույս թափվի (այսինքն՝ շատ էլ խելոք լինի), եթե նա երկնքից էլ աստղեր իջեցնի ու գետնի տակ թալած գանձերի թալիսմանի տեր էլ լինի, որ ձեռքերիցն էլ ոսկի հոսի, էլի իմ աղջիկը նրան չե՛մ տա ու չե՛մ տա: Հոխով չե՛ս: Ախր որ քարին էլ էսքան խոսքեր ասեն, նա էլ կճաքի: Օձն էլ որ

էդ խոսքերը լսի՝ թույնը կթափի ու իր բունը կմտնի: Իսկ քո երեսի մորթը կարծես ավելի հաստ է, քան գոմշի կաշին: Անխելք եմ: Աղջկաս ճակատին ինչ գրված է, էն էլ կլինի, թեկուզ երկինք ու երկիր էլ կործանվեն, Լսեցի՞ր, գնա, էս խոսքերը տար նրան: Թե մեր ուզածը կտա, լավ, թե չէ հազար տարի էլ բերանը բաց ու խուսի անի (այսինքն՝ պաղատի), գետնի վրա սողա և բերանով երկնքից թռչուններ որսա (այսինքն՝ որ այդքան զորություն ունենա) ու երկինքն էլ ձայն տա, ես նրան աղջիկ չե՞մ տա ու չե՞մ տա: Հո ձեռքերս չե՞ք կարող կապել: Որտեղից եկել ես, այնտեղ էլ գնա, գլխիս տգրուկ էս դարձել, կպել ես ու պոկ չես գալիս: Ի՞նչ օգուտ դրանից, որ էդքան մեր երեսի ջուրն առնում ես (այսինքն՝ այդքան անամոթ ես): Հո մեր ականջները քեզ համար չենք առել: Դատարկ խոսքերից զլուխս տրաքվում է, իսկ քեզ համար խաղ ու պար է: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված, էս ի՞նչ կրակն ենք ընկել: Եթե ուզում ես՝ քո քաշած նեղություն համար, քո գնալ գալու, քո ճառերի համար փող կտանք: Էլ ի՞նչ ես ուզում: Աշխարհքը մի մարդով ոչ կշինվի, ոչ էլ կկործանվի: Աղջիկն իմը չէ՞, չե՞մ տալիս, էլ ի՞նչ եք ուզում: Հո կանխիկ փողով մեզ չեք գնել: Է՛հ, թե շալ չկարողացա հագնել, ոչ էլ մետաքս՝ քաթան հո կհագնեմ: Եթե գինի չկարողացա խմել՝ ջուր գործ կածեմ: Եթե կոշիկ չունեցա՝ ոտաբոբիկ ման կգամ: Կերակուր չունեցա՝ դռնեդուռ ողորմություն կանեմ, բայց ձեզանից բան չեմ ուզի: Եթե աղջիկս եք ուզում, պետք է նրա գինն իմանաք, թե չէ՝ դուք ձեզ համար, մենք էլ մեզ համար (այսինքն՝ դուք ձեր ուզածն արեք, մենք էլ մերը):

Այս գրեթե ճապաղ արտահայտություններից, որ ես որպես օրինակ մեջ բերի՝ ընթերցողներս որոշ չափով կտեսնեն, որ մեղ մոտ ճարտասանական արվեստը միանգամայն այլ ուղղություն է ստացել, և որ մարդիկ մեզ մոտ բավական սուր լեզու և վառ երևակայություն ունեն, և եթե ես այստեղ իսկապես մեջ բերեի միջնորդի այն բոլոր կամթոցները և խորամանկ հույսահառությունները, որոնցով նա աշխատում է ջրել այդ պատճառաբանությունները անպասելի ճարակությամբ, որ պատիվ կբերեր ամեն մի դիվանագետի, և այնուամենայնիվ, վերջ ի վերջո պնդում է իր իրավունքի վրա՝ ապա ես դրանով կցնեի մի քանի թաբաղա, որ թեև անտեղի լինեի: Այսպիսի որոտն ու կայծակը նրան ծանոթ բաներ են: Անհավատալի սառնասրտությամբ ամեն ինչ ընդունում է, ամեն բանի համաձայնում, խոստովանում է անգամ հակառակ կողմի թերությունները և նրանց առավելությունները՝ որոնց մոտ նա առաքված է, և համբերությամբ սպասում, մինչև որ սրտի այդ բոլոր զեղումները, բանակովի բուք ու բորանն անցնեն, և հետո սկսում է, մանր անձրևի նման, այնպես քնքուշ

կեղծավորելով դեռ մի րոպե առաջ որոտացող հակառակորդի սիրտը շահել, որ ստիպված էս աֆֆարիմ և կեցցես կահչել ու ծափահարել նրան՝ այդ լավ խաղացած դերի համար: Հաճախ մի անգամից չի հաջողվում այդ: Այդպիսի ժամանակ նա մեծ քաղաքավարությամբ հանգիստ է թողնում նրանց և մի քանի օրից հետո նորից դալիս, առանց ցույց տալու, թե ինչ նպատակով է եկել և նույնիսկ զգում է իրեն վիրավորված, երբ հիշեցնում են անցյալ խոսակցությունները: Հետո փորձում է կողմնակի խոսակցություններով նրանց մտադրությանը հետամուտ լինել և երբ նկատում է, որ հախկին պոռթկումը հանգել է, նորից սկսում է էլ ավելի վճռականությամբ ճարտասանությունը ղլել, մինչ որ ունկնդիրներին իր կողմը կգրավի: Այդպիսի միջնորդների դեր կատարում են կամ քահանաները, կամ պատավ կանայք, կամ էլ տղամարդիկ: Այս ամենից կարելի է տեսնել, որ մեզ մոտ աղջիկները մեծ արժեք ունեն: Այս բոլոր խոսակցությունների ընթացքում մեր գեղեցկուհին կանգնած է լինում թերևս որևէ դռան կամ պատուհանի հետև և սրտի արոխյունով սպասում է այդ գործի վախճանին, ծնողների քարասարսուռյան հետևանքով սրտնեղությունից ատամները կրճտացնելով: Զէ՛ որ շատ անգամ տիկնիկ խաղալիս երազել է, որ իրեն էլ գոնե մի անգամ բախտ կվիճակվի փեսացու ունենալու, թո՛ղ ինչպիսին ուզում է նա լինի: Մի անասելի կարոտ համակում է նրա սիրտը, և նա աշխատում է բոլոր արահետներում՝ ջուր բերելիս գոնե մի անգամ տեսնել իր սրտի սիրածին, Երբեմն էլ նրան գիշերով առևանգում են, եթե ծնողները կտրակա՜նապես չեն տալիս: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ համաձայնության են գալիս: Ընծաներն ու միջնորդությունները հաշտեցնում են զայրացած անբոջն իր անհավատարիմ փեսայի հետ, և քահանան սրբազործում է նրանց կապը:

Իսկ երկու կողմերի համաձայնվելուց հետո աները կարող է արդեն իր պահանջած իրերն ստանալ, Հետո անցնում են նշանդրեքին, որի ժամանակ, բացի զգեստներից, հարսնացուին նվիրում են մատանիներ և այլ զարդեր, նմանապես մի գլուխ շաքար և կոնֆետներ, Դրանից հետո մեջտեղ է գալիս քահանան և օրհնում է (այսինքն՝ առանց նշանվածների ներկայության) զգեստները, նշանվածների ծնողների ներկայությամբ, որի առթիվ կայրգացվում են հատուկ աղոթքներ, սաղմոսներ, ավետարան, և քահանան հարսնացուի տանը վարում է իր պաշտոնը շքեղ զգեստավորված:

Շնորհավորական ճառերը, որոնք արտասանվում են թե՛ այժմ և թե՛ հարսանիքի օրը, նույնն են և չափազանց յուրահատուկ: Ամենից առաջ քահանան վերցնում է մի բաժակ գինի, ձեռքում պահում և բացականչում. «Աղա (այսինքն՝ պարոն այսինչ), աչքդ լույս (այսինքն՝ շնորհավորում

եմ), Թո՛ղ աստված այս օրը անպակաս անի տանդ միջից, Թո՛ղ ջահելները մի բարձի ծերանան, Աստված տա չփոշմանեն, Թո՛ղ տեսնես քեզ քո զավակներով և թոռներով զարգարված: Թո՛ղ խնկի ծառի պես ջահելներն աճեն, բաղմանան, ծաղկեն ու հազարավոր պտուղներ տան, Թո՛ղ աստված լանի, որ նրանց արածը թշնամու սրտով լինի (այսինքն՝ այնպիսի բան չանեն, որ թշնամին ուրախանա), Թո՛ղ նրանք հասնեն Արմեոն հերոնու հասակին: Թո՛ղ նրանց մեկը հազար դառնա (այսինքն՝ նրանց բռնած գործերը հաջողությամբ վերջանան), Թո՛ղ թշնամու աչքը տրաքի, իսկ բարեկամինը՝ խնդա, նրանց բռնած քարը ոսկի դառնա: Թո՛ղ փուշ չբուսնի նրանց ճանապարհին: Թո՛ղ նրանց ոտքերի տակ միայն ծաղիկ ու կանաչ բուսնեն: Թո՛ղ նրանց աչքը դառն օր չտեսնի, Թո՛ղ հաճախ այսպիսի տոներ կատարենք ձեր տանը: Թո՛ղ աստված նրանց անարժան մարդու ձեռք չգցի, Տնաշեն (այսինքն՝ մարդու զավակ), թե բանն էստեղ պիտի հասներ, էլ ի՞նչ էիր պոչդ թափ տալիս, քեզ շանգոտում (այս խոսքերը վերաբերում են այն դժվարություններին, որ նա հարուցել էր հարսնախոսություն ժամանակ): Էլ ի՞նչու կամդ պոկեցիր ու սար ու ձոր ընկար՝, Ոսո՛ղ դեմ էիր տվել քարին և շիր ուզում բաժանվել, Տեսա՞ր, ինչպես քեզ ճիշտ ճանապարհի լեռինք: Աշխարհը էսպես եկել է, էսպես էլ կգնա: Մենակ դու չես աշխարհումս, դու ուզում էիր տեղդ ծանրացնել (այսինքն՝ դու ուզում էիր անհոգոգոյ մնալ): Մենք էնպիսի մի սեպ գրինք տակդ, որ էլ չկարողացար տեղդ մնալ, Դու ուզում էիր ալյուրդ թանկ ծախել, բայց ի՞նչ փուշի լցրինք աչքերդ, Հիմա ինչքան ուզում ես փոշի բարձրացրու, օգուտն ի՞նչ, մենք մեր ուզածն արինք, հիմա ո՞ւր ուզում ես գնա: Դու մեզ այլևս պետք չես: Եթե չես ուզում, մենք էլի մերը կանենք: Ուզում ես աղջիկդ հետ վերցրու, մենք էլ մեր տղային կվերցնենք: Ով էսպես փեսայի տեր դառնա, ուրախություններից պետք է հազար անգամ պար գա, իր ամենալավ եղները մատաղ անի, յոթ անգամ Երուսաղեմ ուխտ գնա ու գա, տաս լիտր (9 ֆունտ) խունկ և մի էդքան էլ մոմ վառի եկեղեցում, խաչ ու ավետարանը ջուր անի ու խմի²:

¹ Մեզ մոտ հացահատիկը ծեծում են, ինչպես հնում: Կամին լծում են մի զույգ եղ և այնքան շրջանաձև քլում, մինչև որ հատիկները դուրս են գալիս և ծղոտը կտոր-կտոր է լինում: Այդ տախտակներին ամրացրած են մանր քարեր ու երկաթի կտորներ՝ ծղոտը կտրատելու համար: Զահել եղները խրտնում են այդ գործից, պոկում են կամը մարդու հետ միասին և փախչում: Այս բառախաղը դրան է վերաբերում:

² Այս բառախաղը հիմնված է հայոց այն սովորության վրա, ըստ որի նրանք խաչը, ավետարանը, մասուհիները ջրի մեջ են սուզում, և այդ չուրը գործ են ածում որպես լավագույն բուժամիջոց, ինչպես հոգեկան, այնպես էլ մարմնական ալյուսը հիվանդությունների ժամանակ: Հիսունալի՝ բուժամիջոց:

7 տարի պատ պահի, հազար անգամ ժուկ շոքի: Չէ՛, չէ, էլ մենք ձեզ ձեռքից բաց չենք թողնի: Քոքդ կկտրենք, գերեւմանդ կապենք (այսինքն՝ մի լավ քեֆ կանենք): Դե, կարասներդ բաց արա, չալ եղներդ պատրաստիր մորթելու, քաակգ դատարկիր: Դու դեռ Նայի ժամանակներից փող կունենաս: Ի՞նչիդ են պետք գրանք, հո գերեզմանդ չե՞ս տանելու: Աշխարհի մալը էլի աշխարհումն է մնալու: Վա՛յ նրան, ով չի՛ ուտում և չի՛ խմում: Մի կտոր կտավ է մեր բաժինը: Կմեռնես, գերեզմանիդ վրա «Աստված հոգին լուսաւորի» ասող էլ չի լինի: Փափախդ ճակատիցդ հեռացրու և կտորիդ ականջիդ վրա (ինչպես լոթիներն են անում): Ժանդը (այսինքն՝ փողը) մի տրորիր մատներիդ մեջ, վաղը չէ մյուս օրը շների ու գելերի բաժին կդառնան այդ բոլորը: Բանի կենդանի ենք, պետք է ուրախ լինենք: Ով իր փողը խնայի, սատանայի համար ավար կպատրաստի: Որ հազար անգամ էլ ձեռքերդ ու գլուխդ թափ տաս, երկինք ելնես, մենք դարձյալ քեզ դուրս կհանենք գետնի տակից ու կպլուկենք»:

Այս բոլոր սրախոսութիւնները պետք է համբերությամբ լսի հարսնացուի խեղճ հայրը, բաց նրա պատասխաններն էլ հաճախ շատ դիպուկ են: Սովորաբար ասում է. «Բարեկամներ, ինչպես երևում է ձեր փորը (այսինքն՝ ստամոքսը) տաս օր է հացի համ չի առել: Տնաքանդեն՛ր, եկել եք իմ մաղը կախելու, է՛, ես էլ լավ կհյուրասիրեմ: Ձեր բաժինն է մի կտոր հաղար տարվա չոր հաց, մի գգալ շիլա, մի կտոր աղած պանիր: ուզում եք՝ կըրն՛ք, չեք ուզում՝ բարձերիդ տակ դրե՛ք: Մեր գետի ջուրը շատ է, կարող եք այնքան խմել, որ պայթեք»:

Այդպիսի խոսակցութիւններով են ամբողջ ժամանակն անցկացնում, և ամեն մեկն աշխատում է սրախոսութիւններ անել. և ամեն անգամ բաժակները դատարկելիս ասվում են նույն բարեմաղթութիւններն ու շնորհավորանքները և միշտ կրկնվում.— Ողջ լինեք և ուրախ, թող էս օրը ձեզ էլ հասնի: Բոլորիս աչքերը լույս: Թող աստուծո օրհնութիւնը անպակաս լինի:

Այդ ժամանակից սկսած, հարսնացուն քող է կրում և բոլորովին անհետանում: Իդուր է մորմոքում օր ու գիշեր խեղճ փեսացուն ճանապարհներին ու արահետներին, կտուրների վրա ու տան շուրջը, որտեղ շնչում է իր անձկալին,— որովհետեւ իրավունք չունի երեւալու իր զայրացկոտ անբոքը. դրա համար մի առանձին արարողութիւն է պահանջվում. երբ փեսային հրավիրում են, ընծաներ տալիս, նրանից հետո նույնիսկ չի կարող աներոջ գեմ դուրս գալ բաց աչքով: Նա պարտավոր է նրա առաջ կանգնել

¹ [Այնքան սուր, որ քիչ է մնում ծիծաղից տրաքես]:

հանցավորի նման, գլուխը կախ, իր մտքերն արտահայտում է մնչախոսությամբ։ Նա պարտավոր է ամեն անգամ ներս ու դուրս անելիս անկող ձեռքը համբուրել, նրա հետ շճաշել, չծիծաղել, կյանքի նշան ցույց չտալ։ Մեկ էլ տեսար անելը ըստ սովորության սկսեց։

— Դե՛հ, տղաս, բախտը քեզ ժպտաց, Աստղզ սկսեց շողշողալ, Եթե ամբողջ աշխարհը ման գայիր, երկինք ու երկիր իրար խառնեիր ու ճրագը ձեռքիդ ծովի տակը փնտրեիր ու հաղար կսոր լինեիր, էլի այդպիսի գանձ չէր ընկնի ձեռքդ։ Ալջիկս դալամով է քաշած, նրա նմանը չկա ոչ մի տեղ աշխարհիս երեսին։ Լավ մտածիր, թե ինչպես պիտի վարվես նրա հետ։ Դու նրան պիտի աչքիդ լույսի պես պահես։ Ձեռքերիդ վրա պիտի ման ածես, նրա ձեռքը դեռ փոշու չի կպել։ Բավական է քո մի ծուռ հայացքը, որ պատասխանը (այսինքն՝ հատուցումը) ստանաս։ Սրանից հետո մեջքիդ կանգնած եմ (այսինքն՝ ես քեզ կօգնեմ)։ Եթե մեկը համարձակվի քեզ թթու խոսք ասել, ասյա ես նրա 32 ատամը միանգամից փոքր կլցնեմ։ Դու դեռ ինձ չես ճանաչում, ասածս ասած է, զրածս՝ զրած, ջնջածս՝ ջնջած (այսինքն՝ ասածս խոսքը կատարում եմ)։ Թաղավորի առաջ էլ երես չեմ թեքի։ Աստված մի՛ արասցե սատանաները գլուխս գան (այսինքն՝ եթե ես ղայրանամ), էլ ո՛չ սեկ կնայեմ, ո՛չ սպիտակի (այսինքն՝ ես ոչ մի բանի վրա ուշադրություն չեմ դարձնի)։ Որ իշխան էլ լինի, աչքերը կհանեմ։ Եթե աշխարհում չտեսա նրան՝ երկնքում կփնտրեմ և դժոխքի բաժին կդարձնեմ։ Ես պիտի մեռած լինեմ, մոխիր դարձած, որ քո մի մազը ծուռ բուսնի։ Հոգեհո հրեշտակի պես թշնամուդ միսն իր ատամներով ծամել կտամ։ Աչքի լույսը կհանգցնեմ, հոգին կհանեմ, որ իմանա, թե ես ով եմ։ Լավ եղիր, ջանասեր եղիր, էնպես արա, որ քարից էլ ոսկի հանես, որ քեզ տեսնողը կարողանա ասել։ մաշալլա՛, աֆֆառի՛մ, կեցցե՛ս։ Երանի է՛ն աչքին, որ էսպիսի փեսա ունի, երկնքումն էինք փնտրում նրան, երկրումը դտանք։ Սրա պեսին մոմով պիտի փնտրիլ, սրա մայրը երկրորդը չի ծնել։ Երանի՛ էն տանը, էն մորը, որ էսպիսի զավակ ունի։ Երանի՛ նրան, որ սրան օրոր է ասել։ Թո՛ղ հալալ լինի սրան էն կաթը, որ նա ծծել է։ Տղա հո չէ, գառ է։ Ականջից բռնի, տար ծախելու, ծպտուն չի հանի։ Անիծվի բախտը։ Մարդ պիտի հազար տարի ապրի, էսպիսի փեսա ճարելու համար։ Աստված մի՛այն մեր գլխից է կտրել էդ բանը։ Աստված սարերին նայում, էն համեմատ էլ ձյուն է դնում։ ալջիկը լավ, փեսացուն լավ, էլ ի՞նչ է պետք (այսինքն՝ փակ աչքերով կույրի նման ոսկու ծովն ընկնել)։ Մարդ աչքի լույսն է մաշում, կյանքն ու արևը խավարեցնում, հոգին բերանը հասցնում, մինչև երեխային մեծացնում է, հետո էլ էն տեսակ մի շան է տալիս, որ ուտի։ միսն ուտում է, իսկ արյունը խմում։ Մի այսինչի աղջկան նայիր, կարծես

չոփ է դառել, ոսկորները երևում են, երեսի միսը հալվել է, կաշին չարացել, Հացի տեղ թույն է ուտում: Շատ լաց լինելուց աչքերն էլ են կուրացել: Նրան տեսնելիս քարերն էլ են լալիս: Սար ու ձոր նրա բախտն են ողբում: Քոռանա մահու աչքերը, որ նրան շուտ չ'ուտնում: Ավելի լավ է <աղջիկը> շան բաժին լինի, թուրքերի մոտ գերի տալած լինի, դժոխքի կրակում, քան թե հղախ մարդու ձեռքին:

— Այսպես, ուրեմն, սիրելի որդիս, դու մեր երեսը պետք է պարզ անես աշխարհումս (այսինքն՝ մեզ ամոթահար չանես), որպեսզի թշնամու աչքը չծիծաղի մեղ վրա, որպեսզի նրա աչքը տրաքի: Արի՛ ձեռքս համբուրիր ու դռնադ կա՛ց, չե՛մ թողնի, որ ճակատդ մռայլի. այն պիտի միշտ բաց պահես ու փափախող էլ կուտած դնես գլխիդ՝ Սրանից հետո թագավորն անգամ չի կարող մոտովդ անցնել, Հողի տակից էլ ձեզ համար հաց կհանես: Քանի կենդանի եմ, թույն էլ չի կարող ձեռ գլխի վրայով անցնել: Ձեռքս բարձրացնեմ թե չէ, հազարավոր մարդկանց հոգին փորումը ջուր կդառնա: Սրանից հետո իմ դուռը բաց է քեզ համար, իսկ հարսնացուիդ իրավունք չունես տեսնելու, թե չէ աչքերդ կհանես, աղջկանս էլ ընդմիշտ կխլեմ քեղանից, ասածներս մտքումդ պահի՛ր: Ես ձեզ իրար մոտ կտանեմ: Իմ օրհնությունը ստանալուց հետո կարող եք անել, ինչ կամենաք: Հիմա մեկդ մյուսի ձայնը չպիտի լսի: Կո՛ւմ ես, տղաս, խորամանկ աչքեր ունես, իսկ ես հազար էդ տեսակ աչքեր ունեմ: Որ երազումդ էլ մի բան մտքովդ անցնի, ես դարձյալ գլխի կընկնեմ: Սատանան էլ չի կարող իմ աչքերից թաքնվել, թույնն էլ չի կարող իմ ձեռքից թռչել, եթե դու գետնի տակն էլ մտնես, ես քեզ կգտնեմ,— և այլն:

Այս բոլորը վերջանում է նրանով, որ աները մի լավ հարված է իջցնում <նրա> ականջին կամ ծոծրակին, կամ հաճախ էլ համբուրում ճակատը, քաշում ականջը կամ քիթը, կամ սիրուց երկու ձեռքով բռնում է ամոթից կասկարմիր եղած փեսայի գլուխը, ամուր սեղմում կրծքին ու գգվում, Հիսնալի՛ գգվանք:

Բայց այդպես չի մտածում և վարվում բարի մայրիկը, որը մի քանի օր առաջ որոտում էր: Իր բոլոր համեղ կերակուրները, սրտի զեղումները պահում է նա սիրելի փեսայի համար: Նա երազում է միայն նրա մասին: Հայրը միշտ տանը չի լինում. սպասում են և ամեն մի հարմար թուրքից օգուտ քաղում. մեկ, երկու, երեք և ահա սիրելի զավակն այնտեղ է: Հաճախ փեսան, ականջ է դնում գոմում, երդիկի վրա և խնձոր կամ ծաղիկներ

1 Ասիացիները սիրում են իրենց փափախի առջևի ծայրը փոքր ինչ ներս ծալել: Պա ազնիվ վարքի և նորաբարոյության նշան է:

գգում իր երկշոտ սիրուհուն, իսկ սա ետ չի նայում: Կարճ կտրենք՝ օր չի լինում, որ փեսացուին չհյուրասիրեն փլավով, ձվածեղով կամ այլ համեղ կերակուրներով: Հաճախ մայրիկն այդ բոլորն ինքն իր ձեռքով նրա բերանն էր հչում, հետևյալ շողոթորթ արտահայտություններով.— Աչքիս լույս, սրբախն սյուն, մեռնեմ աչքերիդ, գլխիդ, հոգուդ, երեսիդ, մեռնեմ քո բոյրուսաթին: Սիրտս ուզում է քեզ սաղ-սաղ ուտել: Երբ քեզ տեսնում եմ՝ արևն է ծագում առաջս: Ուզում եմ գլխովդ պտույտ գալ: Ցավդ տանեմ: Երեսս ոտքիդ տակը: Թո՛ղ աստված հոգիս ու մարմինս առնի, քեզ տա: Հոգիս հոգուդ բնակարան է դարձել: Որ կյանքս էլ ուզես՝ կտամ: Ամեն անգամ, երբ ոտքդ իմ շեմն ես դնում, կարծես թե երկինք է երևում իմ տանը: Մեռնեմ անունիդ, Եթե կարողանայի սիրտս բաց անել, կտեսնեիր, որ արյունս քո սիրուց ես է գալիս, երբ ինձանից հեռանում ես, թվում է, որ տան պատերը դեեր են դարձել ու ինձ ուտել են ուզում: Մի օր քեզ չտեսնելիս, կարծես աշխարհը տակ ու վրա է լինում: Դու հոգուս լույսն ես, սրտիս ճրագը: Եթե աշխարհն աշխարհով էլ դիպչի, ո՛վ կտա ինձ էն համն ու հոտը (այսինքն՝ դու անշափ սիրելի ես): Աչքս ջուր է դառնում, երբ ուշանում ես: Երբ ձայնդ ականջս է ընկնում, իսկը ու միտքս չքանում է: Դու իմ թագն ու պարծանքն ես: Քուն թե արթուն, քեզ եմ միայն տեսնում: Պատկերդ այնպես է տպավորվել իմ սրտում, որ եթե քեզ մի ժամ չտեսնեմ, հոգիս կտամ: Ինչ ունեմ՝ քոնն է. տունս, ունեցած-չունեցածս, կյանքս, բոլորս մատաղ լինենք ոտքերիդ տակ: Մեռնեմ էն ձեռքին, որ քեզ պահել ու մեծացրել է: Իսկ եթե փեսացուն ցույց է տալիս, որ իրեն լավ չի դգում, ասյա մայրիկը հազար անգամ համբուրում է նրան և իր ցավակցությունը հայտնում հետևյալ խոսքերով.— Թո՛ղ աչքս քոռանա, ա՛խ, քար ընկնի գլխիս, հոգիս առնեն, ո՞ր դժոխքը գնամ, ո՞ր ջուրն ընկնեմ: Հոգիս բերանս չի, որ քեզ մատաղ անեմ, Թո՛ղ աստված ինձ տա քո ցավերը, հոգիս առնի,— և այլն: Եվ այս բոլորը կատարվում է քնքուշ գրկախառնություններով և ջերմ համբույրներով, որի ժամանակ ներկա է լինում նաև հարսնացուն:

Այդ լավ վերաբերմունքը տեսնում է երբեմն մի քանի օր, երբեմն էլ՝ մի քանի ամիս, նույնիսկ՝ տարիներ, որի ընթացքում փեսացուն պարտավոր է նվերներ տալ մեծ տոներին, օրինակ՝ զատիկին, ծննդին, որոնք լինում են մեծ մասամբ պտուղներ և ուտելիքներ:

Վերջապես երկու կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է հարսանիքի օրը: Դրա համար նախապատրաստություններ են տեսնում, ինչպես ամենուրեք ընդունված է, հրավիրում են առնվազն բոլոր ազգականներին և մեծ մասամբ ականավոր անձնավորությունների, իսկ խրախճանքն

էլ կատարվում է այլ վայրում, Թիֆլիսից դուրս, երեք օր: Տոնախմբությունները սկսվում են սովորաբար գիշերները, ուրբաթ երեկոյան, երկու կողմից՝ ինչպես հարսնացուի, այնպես էլ փեսացուի տանը: Եթե առանձնահատուկ հյուրեր և տոնախմբություն է լինում, ազդանշանը տալիս են երաժըշտությամբ, որը նվագում են կամ դուռն առաջ, կամ տանիքի վրա: Հետաքրքրությունից այստեղ են հավաքվում բոլոր անկյուններից ու փողոցներից մեծ ու պսակ, և հաճախ օտարների թիվը ավելի շատ է լինում, քան հյուրերինը: Նրանց վռնդել չեն կարող, ընդունված չէ, և դրանք այնքան ուտելիք և խմելիք են ստանում, ինչքան իրենք՝ հյուրերը:

Հարսնացուի տանը հավաքվում են մի խումբ կանայք: Դրանք շրջապատում են սիրուն հարսնացուին, նրա աչքերը ներկում են սև, իսկ եղունգներն ու մատները՝ կարմիր ներկով, որ ճիճա է կոչվում, զուգում են նրան և ամեն տեսակ երգեր ու սրախտություններ փսփսում ականջին, իսկ նա անշարժ նստած, դառնորեն լալիս է, որովհետև, հավանաբար, դժվար է թվում հայրական սուունը թողնելը: Տղամարդիկ զվարճանում են նվագով, երգով և պարերով մի մեծ սենյակում, որի պատերը հաճախ դարդարված են խմորից պատրաստած պատկերներով: Նրանք խաչած, ծալապատիկ նստում են պատերի շուրջ կողմը և մեջտեղը: Կերակուրները պատրաստվում են հաճախ սենյակի կենտրոնում, և նրանց բուրմունքը գրգռում է հյուրերի ախորժակը: Եվ այդպես, ամբողջ գիշերը, մինչև հետևյալ առավոտ, քեֆ են անում սարսափելի աղմուկով ու գոգոտուցով:

Պակաս շքեղությամբ չի կատարվում այդ բոլորը փեսացուի տանը: Նույն երաժշտությունը, հյուրերի նույն դասավորությունը, միայն այն տարբերությամբ, որ ներկա է կենտրոնական անձնավորությունը՝ փեսացուն, տոնականորեն պճնված, պստին կիպ նստած, հանդիսավոր ու լուրջ իր խաչեղբոր՝ հետ, մի դեկլայիկ գորգի վրա, որտեղ դրված են բարձեր ու ներքնակներ: Նա ֆրանսիական ունի, սափրվել է, սանրվել (որ թերևս ամիսը մի անգամ է կատարվում): Պարանոցի շուրջ կախված են թաշկինակներ, երեսը բոլորովին մուգ կարմիր է դարձել՝ մասամբ ամոթխածությունից, մասամբ էլ նրանից, որ նախընթաց երեկոյան բաղանիքում է եղել և մաքրել այն կեղտը, որ տարիներ շարունակ եղել է նրա վրա: Բաղանիք պնալը ամենակարևոր ծեսերից մեկն է, և եթե նրա ապրած վայրում բաղանիք չկա, ապա պետք է դնալ այնպիսի սեղ, որտեղ հնարավոր կլինի գտնել այն:

¹ Խաչեղբայրը կարևոր անձնավորություն է հայկական հարսանիքների ժամանակ: Նա իր վրա է վերցնում բոլոր եկեղեցական ծախսերը, զբաղեցնում է հյուրերին և այնուհետև համարվում է տան արյունակից ազգականը:

Դրանից հետո գնում է նա բաղանիք՝ հասակակից ջահելներով շրջապատված և երաժշտության ուղեկցությամբ, որտեղ նրանք անց են կացնում երեկոն քեֆով և կատակներով, և հետո փեսային տուն տանում։ Այժմ ամեն ինչ տեղն է։ Սակայն նա իրավունք չունի ծիծաղել, որևէ բան ուտել, որովհետև հետևյալ օրը պիտի հաղորդություն ընդունի և դրա հետևանքով խուսափում է ամեն տեսակ զվարճություններից։ Մայրահեղ դեպքում կարող է նստել իր տակ զրված բարձերի վրա։ Դրան հակառակ՝ չափազանց զվարթ և ուրախ է խաչեղբայրը, սրախոսություններ է անում, պարում, տրամադրությունը շատ լավ է։ Հյուրերը զվարճանում են պարերով, երգեցողությամբ, ամեն տեսակ կատակներով, դատարկում են իրենց բաժակները նորապսակների կենացը։ Հանկարծ լսվում է ջահել տղաներից մեկի ձայնը.— Թագավորի՛ գինակիցներ, ո՛ւմ քրոջը համբուրենք,— խաչեղբոր,— հնչում է հարյուրավոր կոկորդներից պատասխանը։ Այդ բերկրալի կոչը շատ հաճախ է լսվում, և իբրև գրկախառնության առարկա տալիս են և մյուս մոտ ազգականների՝ քույրերի կամ ազգիկների անունները, Երբեմն էլ կանչողին պատասխանում են.— Քո քրոջը,— կամ՝ Նրա քրոջը, ով ձայն տվեց,— որից հետո բոլորը ձեռքերով հավանության նշան են անում և բարձր ձայնով գոչում.— Այ շաքա՛շ, այ շաքա՛շ. (այսինքն՝ կեցցես)։

Շատ բնորոշ են այդ երիտասարդների սրախոսություններն ու հանաքները փեսացուի հետ։ Մեկն ուղաղակում է.— Հե՛յ, թագավոր, թախտիդ հաստատ մնաս, թող սուրյ լինի սուր և կտրուկ։ Լսվում է մի ուրիշի ձայնը.— է՛յ, ինչո՞ւ ես աչքերդ ծածկել գլխարկիդ տակ. գլխարկդ աչքերիցդ դե՛ն տար։ Աչքերդ ու հոնքերդ բա՛ց պահիր. ի՞նչ ես կատվի նման տաղարել, էդ ինչ կնճիռներ են ճակատիդ։ Մրրկաբեր ամպի նման մուսլվել ես։ Աչքերիցդ ժանգ է կաթում։ Տնաշե՛ն, հո քեզանից աշխարհի պարտքը չե՛ն պահանջում։ Մի՛ վախենա, նշանածիդ չեն փախցնի։ Երրորդն է միջամտում.— Կա, չկա, նա կարծում է, որ նշանածը մի գուցե կույր է, միայն մի՛ աչք ունի, լեզու չունի, կաղ է, կուզ ունի,— հավատա՛, էդպես չէ՛, նրա աչքերը թասի պես են, մազերը հասնում են մինչև ոտները, նրա բոյը չինարի պես ուղիղ է ու բարակ, էլ ի՞նչ ես ուզում, կողքին նստի ու խնդա։ Չորրորդը մոմը ձեռքին մոտենում է խեղճ մեղադրյալի ուղիղ աչքերին և կանչում.— Մի մոտ եկե՛ք, լավ նայե՛նք նրան մոմի լույսով, կարելի է փոխս է ընկել։ Մի տեսնենք ատամներ ունի՞՞ թե չէ, կծե՛լ կարո՞ղ է՞ թե չէ։ Կարելի է էս գիշեր լեզուն կտրել կամ գողացել են, որ էսպես լուռ

¹ Ամբողջ հարսանեկան հանդեսի ընթացքում՝ փեսացուին անվանում են «թագավոր», իսկ հարսնացուին՝ «թագուհի»։

նստել է ու ձեն-ձուն չի հանում: Սիրտդ դողդողում է, այնպես չէ՞: Թևկում բերանդ շորացել է, բայց նազկելիդ էլ ձեռքդ չի ընկնի: Դեռ երկար ժամանակ ծոմ կպահես: Հանաք բան չէ կլին ունենալը: Կամ թե չէ՝ մտածում է, թե ինչպես պիտի համբուրի ու գրկի նրան, կամ թե՛ վախենում է, որ նա ինչ ձեռքից չփախչի: Հիմա ինքն իրեն կասի, թե ի՞նչ մեղքեր է գործել, թե ինչպե՞ս է գլուխը քարին տվել: Հանդիստ թողեք սրան, կարծես լաց չի նստում: Քարացել է: Կարծես քիչ դարդ ունի, դուք էլ ուզում եք ավելացնել չէ՞: Ինչ ուզում է թող անի, մենք որ պիտի զվարճանանք: Թող էնքան կանգնի, մինչև որ հոգին տա: Մենք եկել ենք զվարճանալու. ով չի ուզում, մեզ հետ ուրախանալ, թո՛ղ դժոխքը հնա: Նա իր բաժինն էնտեղ կստանա: մենք էլ մերն՝ էստեղ: Հազիվ է աչքը լույս տեսել, հիմա էլ վախենում է, որ իրենից չխլեն: Ով չի ուզում ուրախանալ, կարող է հեռանալ, բողոստել, մենք պիտի շարունակենք մեր ֆեֆը և այլն:

Եթե փեսացուն հայր ունի, ապա նա պիտի հյուրասիրի հյուրերին՝ մայրը տնտեսության մասին հոգա, որովհետև բաղձալի օրը վերջապես եկել է, որի մասին նա հաճախ թախիծով երազում էր և որդուն տեսնելի բացականում.— Ե՛րբ կպա այն օրը, երբ ես թևերս վեր քաշած քո հարսանիքի պատրաստությունը տեսնեմ: էնքան չմեռնեմ, մինչև կարմիր չկապեմ, <Այժմ> նա որդուն չի մոտենում, շատ է զբաղված խոհանոցով: Հաճախ պարտավոր է լցնել ջահճիների ամանները, երբ դրանք նրա մոտ են վալում դատարկ ամաններով և խնդրում, որ իրենց էլ բաժին հանի, որովհետև իրավունք չունեն հասաղավորների հետ նստելու: Ոչ մի կին իրավունք չունի սենյակում երևալու:— Աչքդ լույս, խնամի,— բացա կանչում են բոլոր ծանոթները,— թո՛ղ բարի ժամ լինի (այսինքն՝ թող բախտավորության նշան լինի), թո՛ղ աստված նորափեսի մի օրը հազար, բյուզար ձևի: Թո՛ղ օջախիդ ծուխը չդադարի: Շատ տարիներ տեսնես էս օրը:— Աչքի լույսով մնաս,— սիրալիր պատասխանում է տիկինը,— թո՛ղ երկնի արքայությունը քեզ բաժին լինի, թո՛ղ երկար ապրեն տղաներդ, թո՛ղ աստված ձեզ էլ արժանացնի էս բախտավորությունը և տղալիդ կարմիրն է կապենք: Ինչքան ձեր սիրտը ուրախանում է ինձ համար, թո՛ղ էդքան և աստված ուրախություն տա ձեզ. իմ տունը, իմ տեղը, իմ երեխաներս: Թո՛ղ փեջֆեջ (այսինքն՝ ընծա) լինեն քեզ. թո՛ղ ձեր ոտքը օրհնություն բերի իմ տունը, Թո՛ղ աստված ձեր ցանկությունն էլ բարով կատարի:

Այդպես ամբողջ գիշերը մինչև լույս ուտում են, խմում և աղմկում: Հյուրերից շատերը հենց այստեղ էլ քնում են: Մյուս օրը, վաղ առավոտյան, նորից հնչում է երաժշտությունը: Փեսացուին պիտի տանեն հարսնացուի տունը: Այդ բանը կատարվում է մոտավորապես առավոտյան ժամ

10-ին, Նրան քայլ առ քայլ ուղեկցում է ամեն հասակի մարդկանց խումն բազմությունը: Մնողներն ու տարեց հյուրերը մնում են տանը: Վերջապես երևում է թագավորն իր սիրածի տան առաջ, բայց կանգ է առնում հարսնյաց դռան առաջ և չի մտնում ներս: Ինչո՞ւ է կանգ առել, չէ՞ որ պետք է աշխատի, որքան կարելի է, շուտ հասնել նպատակին,— կմտածի մի օտար մարդ. բայց դա իր պատճառն ունի: Հենց որ ոտքը շեմին է դնում, աները պարտավոր է բարի գալուստ ցանկանալ որևէ նվերով: Խոսքն առնում է խաչեղբայրը, նա սպառնում է տունը ավերել, եթե նրա թագավորը վատ ընդունելություն գտնի:

— Մատաղ լինի սպիտակ չաղ եզս,— բացականչում է վերջապես աները: Թագավորը մնում է կանգնած և տեղից չի շարժվում:— Եզ ունես, արտդ վարի՛ր, կապի՛ր նրան գոմում, որ ավելի չաղանա,— պատասխանում է զայրացած խաչեղբայրը:— Մի եղով է կամենում փեսային ընդունել,— ծաղրում են բոլոր ներկա եղողները:— Թագավո՛ր, հո տեսնում ես՝ ինչ պատիվ են քեզ տալիս, արի ետ դառնանք,— որոտում է խաչեղբայրը:— Համբերենք մի քիչ, կարելի է սիրտը տեղը գա,— աղաղակում են ներկա եղողները:— Դեհ, քեռի, քսակդ թափ տո՛ւր, ժլատությունը լավ բան չէ՛, փեսային չի կարելի այդպիսի պատիվ տալ, թե չէ հարսնացուին զոռով դուրս կբերենք ու հետներս կտանենք, առանց քո շեմին ոտք դնելու,— աղմկում են թագավորի ղինակիրները: Վերջապես բացականչում է դժկամությամբ բարի մարդը. — Իմ սպիտակ ձին, կամ հինգ տակառ գինին, կամ թե՛ պարտեզի մի մասը ձեզ փեշքեշ: Դրանից հետո բոլորն էլ մի քանի անգամ բացականչում են հիացած:— Ո՛ղջ լինես, ո՛ղջ լինես,— և ըստի-որը ներս է մտնում՝ առջևից խաչեղբայրը: Բակում երևում է հարսնամայրը՝ կոնֆետներով, մի կտոր շաքար է դնում փեսացուի բերանը կամ մի այլ բան, երկու մետաքսե կտոր խաչածև կապում է նրա վզին, երկուսն էլ խաչեղբոր վզին, գրկում ու համբուրում է նրանց, շաքարաջուր է տալիս խմելու և սկսում է պարել: պարը վերջացնելուց հետո նորից համբուրում է նրանց և մի կողմ քաշվում: Նրան հետևում է աները. եթե 90 տարեկան էլ լինի, ոտքերը լավ թափ է տալիս, նրան հետևում են մյուս ազգականները, և ամբողջ այդ ուրախությունը տևում է մոտավորապես կես ժամ, որի ընթացքում բոլորն էլ լիաբերան հրճվում և աղմկում են: Դրանից հետո ավելի են մտնում տան ներսը, որտեղ նորից պարում են, և երաժշտությունը դադարելուց հետո լսվում են բացականչություններ:— Աստվա՛ծ օրհնի:

Թագավորին տանում են նրա համար առաջուց պատրաստած տեղը:

Այժմ մեջտեղ է գալիս քահանան՝ խաչով ու ավետարանով, օրհնում է

հարսնացուի ղեկստները, որը գտնվում է հարևան մի այլ սենյակում, կանանց մոտ: Գրանից հետո հազցնում են նրան, խաշեղբայրը ներս է մտնում նրա մոտ և կատակներ ու սրբախոսություններ անելով՝ կապում է նրա գոտին, որ բացի իրենից ոչ ոքի չի թույլատրվում անելու:— Սիրտդ պինդ պահիր, քեֆդ՝ բո՛ւք, մենք քեզ մահվան շնորք տանում, այլ՝ պատկազրության էնպիսի փեսացու գտար, որի նմանը չկա՝ աշխարհում,— և այն: Այժմ դուքս են բերում նրան. մայրը հեկեկում է մի անկյունում, հետո փեսացուի մոտ են տանում, որպես բոլորովին կույրի, որովհետև նրա դեմքի հետքն իսկ չկա, նա ամբողջապես ծածկված է սպիտակ կտորով՝ մումիայի նման, գլխի շորս կողմը փաթկված է մի բաց կարմիր կտոր: Ոչ թե նրա շտպիկը, ո՛չ, այլ մի երկար կտոր, որ կրաֆաշի է կոչվում, տալիս են նրա ձեռքը, որի մի ծայրը ինքն է բռնում, մյուսը՝ փեսացուն և նրան՝ ինչպես կույրի, տանում է հետը: Այդ պահին երևում է հայրը և լաց ու արցունքով տալիս է իր օրհնությունը.— Գնացե՛ք, զավակներս, Թո՛ղ ձեզ վրա լինի Արքանամի, Խաճակի և Հակոբի օրհնությունը, ձեզ վրա լինի ողջ մարգարեների, առաքյալների և սրբերի օրհնությունը: Թո՛ղ օրհնի ձեզ Գաբրիելի բերանը: Թո՛ղ աստուծո աչքը միշտ քաղցր լինի ձեզ վրա: Թո՛ղ ձեզ ցանած փուշը ոսկի դառնա: Սրանից հետո խավարեց լմ օրը: Ո՛չ աչք է լույս տեսնելու, ո՛չ բերանս՝ համ աննելու: Սրտիս բերկրանքը, տան լույսը դո՛ւ էիր: Քանի տեսնեմ քո ման եկած տեղերն, աչքումս փուշ կբուսնի, կերածս կերած չի լինի, խմածս՝ խմած: Գնացե՛ք, աստված ձեզ հետ: Երբ որ մեռնելու լինեմ, գոնե մի բուռ հող լցրեք երեսիս: Սրա նման հազարավոր այլ բաներ է խոսում հայրը՝ անկեղծ զգացված, որովհետև դեռ երկար ժամանակ չի տեսնելու իր աղջկան՝ թեև նա նույն տեղում է ապրելու:

Այժմ բոլորն էլ դիմում են եկեղեցի, որովհետև ժամը 12-ն է: Հարսնացուի խեղճ ծնողները և նրա բոլոր մերձավորները նստած են սգով համակված: Բարձրաձայն հեկեկանքով ճանապարհ են դնում շեմքից իրեն աղջկան և այնուհետև՝ ցտեսություն. շեն կարող նրա հետ նույնիսկ մինչև եկեղեցի գնալ. այն կինն է միայն նրան թևից բռնած ուղեկցում, որը նրա հղուսգների հինա է գրել, և մյուս կողմից՝ հարսի եղբայրը: Երածիշտները առջևից են գնում, նրանց հետևում են զինակիցները, սրանց մեջտեղը՝ Թագավորն իր խաշեղբոր հետ և երկու քայլ հետո՝ խեղճ հարսնացուն: Բայց նա ոչինչ չի տեսնում, երկար կտորը նրան ցույց է տալիս, թե ունի զենք: Երբ գնում իր սիրելին, իսկ վտանգավոր տեղերում նրան բարձրացնում են հիշյալ կինը և իր եղբայրը: Գնում են քայլ առ քայլ: Զահեկները զվարճանում են կրակելով, աղմկելով և գլուխկոնձի տուրով, մյուսները մերջում են ծովագնորով՝ ջրիդ խաղալով, և վերջ ի վերջո մայր եկեղեցի:

պիտի իր գիրկը բանա՝ նրանց հավիտյան պսակելու համար, բայց այստեղ էլ նրանց դեմ է գալիս սատանան՝ համառ ձեռքով, և շնայած խիստ ցրտին՝ փակում եկեղեցու դուռը։ Այսինքն, բանն այն է, որ հարկավոր է պետք եղած ձևով վարձատրել նաև եկեղեցու սպասավորներին, էջմիածնի աթոռին, անգամ՝ եկեղեցուն։ Մի տուրք կա՝ մոմ, խունկ և այլք գնելու համար, մեկը՝ էջմիածնի, մյուսը՝ քահանայի, իսկ շորրորդը՝ եկեղեցու ծառաների համար,— և այդ բոլոր ծախսերը պիտի կատարի խաչեղբայրը։ Սակարկությունը ժամեր է տևում։ Բավական կլինի 15—20 արծաթ ուրելի։ Կարեկցությունից դրդված, խաչեղբայրը վերջ է տալիս այդ բանին և.— Բաց մեզ քո ողորմության դռները և արժանացրու մեզ քո սրբերի լուսաճաճանշ բնակարաններին,— և այլ երգելով՝ ներս են մտնում երջանիկները սուրբ տաճար, որը դժբախտաբար դարձրել են առևտրի կրպակ։

Մոմեր են վառվում սեղանի վրա, որը զարդարված է խաչերով և ալե-տարաններով։ Նորասպակներին բաժանում են միմյանցից, և նրանք պարտավոր են խոստովանվել։ Դրանից հետո նրանց տանում են սեղանի առաջ, և զգեստավորված քահանան բռնելով հարսնացուի ձեռքը տալիս է փեսացուին, կարդալով աստվածաշնչից հետևյալ արտահայտությունը.

— Եվ աստված բռնեց Եվայի ձեռքը, տվեց Ադամին և ասաց.— Սա ոսկոր է քո ոսկորից, մարմին՝ քո մարմնից, սա կկոչվի քո կինը, որովհետև տղամալից է ստեղծվել։ Որովհետև նրանք որոշել են մարդ ու կին լինել, քահանան հարց է տալիս, թե արդյոք նրանք միմյանց կսիրեն՝ և հավատարիմ կմնան։ Այս հարցը կրկնվում է երեք անգամ և երեք անգամ էլ փեսացուն պարտավոր է «այո» ասել, իսկ հարսնացուն՝ գլխով հավանության նշան անել, որը «այո» պիտի նշանակի։ Հետո սկսում է թվել այն բոլոր հիվանդություններն ու դժբախտ դեպքերը, որոնք լինում են կյանքում և որոնց նկատմամբ նրանք պետք է երդվեն, որ այդ բոլորը միասին կտանեն և երբեք իրարից չեն բաժանվի։ Այդ ժամանակ ոլորում են կաբմիւր քելը, որից հետո քահանան վերցնում է այն և կապում մեկը փեսացուի վզին, իսկ մյուսը՝ հարսնացուի, որպես անմեղության նշան, մեղրամոմով ամրացնում, իսկ այնուհետև այդ կապը քանդել կարող է միմիայն քահանան և ուրիշ ո՛չ ոք, այդ էլ երբեմն նույն օրը, երբեմն երեք օրից հետո, իսկ առանց կապը քանդելու նորապսակներն իրավունք չունեն իրար մերձենալու։ Այնուհետև նրանց տանում են հենց սեղանի առաջ, գլուխ գլխի տված իրար դեմ կանգնեցնում, խաչեղբայրը նրանց գլխի վրա պահում է իր մերկացրած սուրը, իսկ եկեղեցու սպասավորները և քահանան կատարում են իրենց պաշտոնը՝ կարդալով սաղմոսներից, աղոթքներից, Աստվածաշնչից այն հատվածները, որոնք վերաբերում են պսակադրու-

թյանը, որի ընթացքում քահանան փոխանակում է նրանց մատանիները և ի վերջո նորապսակներին տալիս են մի բաժակ գինի, որից առաջին հերթին պիտի խմի փեսացուն, իսկ հետո՝ հարսնացուն։ Դրանից հետո ամբողջ պատմությունը վերջանում է հանդիսականների բարձրաձայն «Աստված օրհնե»-ներով։

Ազգանշանն արդեն տրված է. եկեղեցու առաջ հնչում է երաժշտությանը, և բոլորը դիմում են նույն կարգով և թափորով դեպի փեսացուի տունը։ Բոլոր տանիքների վրա խմբերով հանդիսատեսներ են կանգնած, Հաճախ ձեռնածուները ցույց են տալիս իրենց արվեստը, ոմանք պայրում են, այն էլ ավելի շուտ ցատկոտում են, քան պարում, որովհետև գնալիս, ցատկելով են առաջ անցնում, նորապսակների ճանապարհին ոմանք ոչ-խար կամ հորթ են մորթում և միսը ուղարկում փեսացուի տունը։

Տան առաջ դիմավորում է երիտասարդ նորապսակներին փեսացուի մայրը, պարում, գրկում և համբուրում է իր հարսին և նրան տանում իր տեղը։ Ապա սկսվում է իսկական կեր ու խումբ և աղմուկը։ Բայց ինչպես ասացինք, ոչ մի կին չի խառնվում այդ գործին։ Տղամարդիկ են անում ամեն ինչ, պարում են կամ մենակ, կամ խմբով։ Այդ կլոր պարը հիրավի մի ծեծի պար է. 15—20 մարդ շրջան են կազմում ձեռք ձեռքի տված, միայն առաջինն է ազատ մնում, որ վարպետն է։ Ձեռքերը բարձրացրած և բավական ճիշտ տակտով առաջ է տանում վարպետն իր պարողներին։ Նրանք ամբողջ մարմնով նախ աջ, հետո ձախ օրորվելով, մի ահեղի ոստյուն են կատարում։ Գլխավոր պարողը պազում է, վեր եննում, զանազան խեղկատակություններ անում ոտքերով և իր ձեռքին եղած մեծ փայտով աշխատում է իր հարևանին ինչպես հարկն է ծեծել, իր հետ քաշել, սա էլ ղգուշանալով, մյուսներին է առաջ հրում, ծեծից խուսափելու համար, բայց երբեմն էլ կարգին ծեծվում է։ Ոմանցից փող են հավաքում նվագողների համար։ Այդ երեկոն էլ անց են կացնում նույն տեսակի սրախոսություններով, ինչպես նկարագրել եմ։

Հետևյալ օրը, ճաշից հետո, մոտավորապես ժամը 3-ին բազմությունը հավաքվում է տան կտուրի վրա, և երաժշտության ու ցնծության հնչյունների ներքո հավեր են մորթում այս ձևով. կանգնում են տան երդիկի՝ չորս կողմը, խաչեղբայր մերկացրած սուրը պահում է նրա վրա։ Հետո բռնում են հավերի ոտքերն ու թևերը, վիղը խփում սրի ծայրին և գլուխն ու մարմինը միասին երդիկից ներս գցում, իսկ երեկոյան մեծ խորթակով ուտում

1 Մեզ մոտ տները կտուրի վրա, ուղիղ մեջտեղը ունեն մի ծակ (երդիկ), որի միջով լույսը ներս է թափանցում, քնականաբար՝ անձրեն ու ձյունը նույնպես։

են այդ բոլորը՝ Ոմանք նվերներ են հավաքել տալիս այդ երեկոյան երիտասարդ նորապսակների համար։ Այս դեպքում քիչ թե շատ քաղաքավարի ամեն հյուր պարտավոր է մասնակցել դրան։ Ամենաթանկ նվերը տալիս է խաչեղբայրը՝ դա կարող է լինել մատանի, մետաքսե զգեստ և այլն։ Ինչպես տեսնում եք, խաչեղբոր պաշտոնը բավական դառը մի պաշտոն է։ Սպասիր, համբերություն ունեցիր, այդ բոլորի փոխարեն նրան կանխիկ են վճարում։ Որովհետև, որոշ ժամանակից հետո, փեսացուն նրա տուն պետք է ուղարկի մի թանկարժեք նվեր։

Այդ երեկոյան կաբմիւր քնլը արձակում են և բոլորը ցրվում։ Միայն երեք-չորս ամսից հետո երիտասարդ կիներ կարող է այցելել իր ծնողներին և երեք-չորս շաբաթ նրանց մոտ մնալով մի քիչ ուրախանալ։ Սկեսուրն ու կեսուրն էլ պարտավոր են նրան ընծաներ տալ, այդ բանը անհրաժեշտ է, առանց դրան չի կարելի աղջկան դարձի՝ ծնողների մոտ տեսության, ուղարկել։ այդ դարձը մեզ մոտ կոչվում է երեսրացուկ (այսինքն՝ երեսը տեսնել)։

Ընթերցողներս ակամայից կզարմանան, որ ես միանգամից Թիֆլիսից հեռացա և մեկնեցի այլ տեղեր, որտեղից ես միայն այժմ եմ վերադառնում։ Իմ ցանկությունն էր, որեմն, գաղափար տալ այն մասին, թե ինչպես էին և ինչպես են դեռ այսօր էլ այդ սովորությունները Ասիայի այլ վայրերում։ Դրանով կամենում էի ընդգծել դրանց՝ և Թիֆլիսի հարսանեկան սովորությունների տարբերությունը և միևնույն ժամանակ ապացուցել, թե ինչպիսի արագությամբ այս քաղաքը եվրոպականանում է. դրա հետ միասին ես խճճվեցի մի շարք այնպիսի բաների նկարագրության մեջ, որոնք հետաքրքիր կարող են լինել թերևս այն տեսակետից, որ նոր են և ազգային, Ուրեմն, նորից դառնանք Թիֆլիս՝ մեր ելակետը. և որքան ցանկալի կլինի եվրոպացուն տեսնել, թե այստեղ որչափ արագ տարածվում են նրա արտադրանքներն և թե ապագայում ինչ հույսեր կշողշողան մեզ։

Մի քանի տասնամյակ առաջ Թիֆլիսում էլ կանացի սեռն ուներ իր բախտավոր վիճակը և իր իսկական արժեքը։ Այստեղ էլ տեսնում էին երիտասարդական տարիները անցկացնեին տանը, իրենց շրջապատված տեսնեին երեխաներով ու թոռներով, իսկ նման ձգտում կարող է լինել միայն այնտեղ, որտեղ մարդիկ դեռևս փչացած չեն, բարքերն ապականված չեն, պահանջները համեստ են, գոհ են այն բոլորով, ինչ որ տալիս է երկիրը, հետևում են լուկ իրենց սրտի ցանկություններին և մտահոգված չեն, թե ինչ է լինելու ապագայում։

Իսկ այժմ որքա՞ն փոխվել է ամեն ինչ: Ի՞նչ է պատահել հարևանի տանը, կարծես: Լաց ու կոծի, անեծքների, աստծուն հայհոյելու ձայներ են լսվում: Կարծես մեռելատուն լինի: Բայց մարդ չի մեռել: Վեճ ու կռիվ էլ չի կարող լինել, որովհետև այստեղի կանայք իրավունք չունեն այդպես բարձր ձայնով իրենց մարդկանց հետ խոսելու— Քող սատանի բաժին դառնա: Քիչ ցավ ունեինք, հիմա էլ նորն է գալիս: Երբ աստված մարդուն պատժել է ուզում, սրանից մեծ պատիժ չի կարող լինել: Ա՛խ, երանի թե մեռնեիր, իսկույն ևեթ հողի տակը դնեինք,— այս խոսքերն են լսվում: Մի տուն մտիր բարեկամի պես, բոլորի դեմքերի վրա նկատվում է մի հուսահատական սարսափ:— Ի՞նչ է պատահել,— հարցնում ես կարեկցելով:— Էլ ուրիշ ի՞նչ պիտի պատահի, բոլորս էլ ջուրը պիտի թափվենք: Սև լինեիր էսօրը մեզ համար, աղջիկ է ծնվել: Ո՛չ սպանել կարող ես, ո՛չ էլ՝ ջուրը գցել:

Սարսափից կարելի է դողալ, այնպես չէ՞, իսկ այսպիսի ժողովուրդին կամ արհամարհել, կամ կարեկցել: Բայց այս բոլորը շատ հեշտ է պարզել: 200—1000—7000—10000 արծաթ ոտլրի և մի ալդրան էլ ակնեղեն պատրաստ պահել սղջիկը մարդու տալու համար,— իհարկե, հանաք բան չէ, մանավանդ Թիֆլիսի համար, որտեղ ամեն ինչ եռապատիկ թանկ է, քան ուրիշ տեղ, որտեղ շատ քիչ բախտավոր մարդիկ կան, որոնք առևտրով, կապալով կամ թե ապօրինի ճանապարհով կարողանան այնքան կարողություն ձեռք բերել, որ հնարավոր լինի ընտանիք պահել, երեխաներ կրթել, որի օգուտը այժմ յուրաքանչյուր մարդ լավ տեսնում է և ամեն կերպ ձգտում է նրանց լավ կրթություն տալ, աղջիկներին ամուսնացնել, և եթե հնարավոր է, որն իհարկե ամեն խելահաս մարդ կաներ, որն է բան ետ գցել սև օրվա համար: Մի երկրում, որտեղ արդյունաբերությունը, կուլտուրան, հողագործությունը, անգամ առևտուրը այնքան ցածր աստիճանի վրա են կանգնած, որտեղ ոչ մի տեղական բն չի արտադրվում, բացի հացահատիկից, գինուց և այլ կենսամթերքներից, որտեղից ոչինչ չի արտահանվում և, ընդհակառակը, դրամն ավելի շատ հալվում է նովոդորոդի, կայացիգի տոնավաճառներում, Համբուրգում և Լոնդոնում: Որտեղ ժողովուրդը հնարավորություն չունի ինքնուրույնաբար արտադրելու այն բոլորը, ինչ հարկավոր է ընտանիքին հագցնելու, նրան կերակրելու համար, ստիպված է անգամ ամենաշնչին բանը կանխիկ դրամով հայթաթել: Եվ որահեղ, վերջապես, անգամ ամենահասարակ մարդը ձգտում է ղոհել իր ունեցած շունեցածը և պաշտոնյա դառնալ, շքանշան ստանալ և, հետևաբար, կամենում է լավ ապրել, պահանջները մեծացնել և, բնականաբար, մի տանտիկին ունենալ, որի դրամադուխը կարողանա տոկոսով տալ, դրամով ապրելու

և դրանով սնվելու համար Այո՛, Թիֆլիսն այդ տեսակետից այնպիսի հըռ-
չակ է ստացել, որ շատ անպետքներ, որոնք ուրիշ տեղերում շնորհք չունեն
կոպակ աշխատելու, հատկապես այստեղ են գալիս ձեռնտու ամուսնության
համար, եվ շատ սրիկաներ, ամուսնության միջոցով ձեռք բերած լինեց
կարողությունը վատնելուց և այլանդակ կյանք վարելուց հետո այնտեղ են
հասնում, որ այլևս չեն կարողանում իրենց գոյությունը պահպանել, խող-
նում են կնոջն ու երեխաներին թշվառության ու պարտքի մեջ և ստով
գլխով անհետանում, կամ, սուսվել ևս խայտառակություն, երբ արդեն
փողն իր գրպանումն է, ամենուրեք կապվելով հարբեցողների, թուղթ լա-
ղացողների և ամեն տեսակ սինլքորների հետ, վատնում են իրենց կյանքը
այնպիսի վայրերում, որտեղ դժոխային դևեր են բույն դրել, և կնոջն ու
երեխաներին, հաճախ, այո, նույնիսկ միշտ, թողնում են առանց կտոր
հացի, և թերևս կես գիշերին, կամ նույնիսկ ավելի ուշ, սատանայի նման
երևում են իրենց ընտանիքում այնպիսի աղմուկով, որ քիչ է մնում պա-
տերն ու հատակը դողգողանա:

Թիֆլիսը, նորից կրկնում եմ, որտեղ բարոյականությունն այնքան ըն-
կել է, սերն ու համերաշխությունը միանգամայն չբացել, որտեղ գերիշխում
են անաղնվությունը, խարդախությունը այն աստիճան, որ հարսգատ եղ-
բայրներն անգամ միմյանց ոչնչացնել են աշխատում, հայրերն ու որդիները
միմյանց կործանել ուզում, և որտեղ ոչ մի երկնային ձայն, ոչ մի կրոնա-
կան կամ խղճի ձայն չեն ներգործում մարդկային խղճով սրտի վրա: Որ-
տեղ քրիստոնեական, աստվածային ուսմունքը կորցրել է իր արժեքը՝
շնորհիվ ընդհանուր բարքերի և որը մեզ հրամցնում և քարոզում են մեքե-
նայրեն, երբ եկեղեցում ավելի շուտ ծիծաղում են, հայհոյում, հորան-
ջում, և ավելի շատ խոսում այնպիսի ստոր բաների մասին, ինչպես՝ ամուս-
նությունը, առևտրական գործարքները և ամեն տեսակ կեղտոտություններ,
և ավելի քիչ աղոթում,— հնարավոր է արդյոք այդտեղից մի լավ բան
սպասել: Մի խոսեցե՛ք այս թշվառ մարդու հետ, որի մեկամտ աշխատա-
մարտությունը և ողորմելի տեսքը ձեր գութն են շարժում: Հարցրեցիք նրան
իր վհատության պատճառը:— Ո՞ր ջուրն ընկնեմ, դժոխքի ո՞ր անկյունը
գնամ: Մի այս մարդուն նայեցեք, ի սեր աստուծո, ինձանից փոխ է առել
1000, 5000, 10000 արծաթ ռուբլի: Մուրհակը գրպանումս է, շատ տարի-
ներ են անցել, հիմա ես նրանից պահանջում եմ դրամագլխի տասներորդ
մասը, իսկ նա դեռ ծաղրում է ինձ, հիմարի տեղ է դնում: Ինձ նման տասն
ուրիշ մարդու էլ է խաբել, կեղծ սնանկացել, իր փողերն ուրիշներին տվել:
Կառք և ձիեր է պահում, թագավորի նման ապրում, իսկ ես իմ ամբողջ
կարողությունից զրկված, պետք է սովամահ լինեմ, իմ սարսափելի օրերը

լամ: Բա էս բանն աստծուն դուր կգա՞: Իսկ ինչո՞ւ է լալիս այն կինը՝ թուղթը ձեռքին բռնած: Օղնություն է խնդրում, որովհետև ռուսերեն չգիտի, այդի է, մարդը վաղուց մեռել է, կալվածքներ ու կարողություններ է թողել, այդ բոլորն ընկել է խնամակալի ձեռքը. սա կեղծ թղթեր է սարքել, նրա կարողությունը սեփականել, իսկ հիմա էլ դուրս է շարադրում իր սեփական անից: Երեսները քաղցած են, արդեն շատ տարիներ այս ու այն կողմ է ընկել, բան դուրս չի գալիս: Իսկ այդ ի՞նչ վայնասուն ու վեճ է հարևանի մոտ: Ներս մտեք. այնտեղ մի դիակ է դրված: Բոլորը գլխի մազերն են պոկում, բայց եկեղեցական տուրքը դեռ չեն վճարել, ինչպես որ պետք է, որպեսզի հանդուցյալի հոգին դժոխքից փրկեն, և ննջեցյալը այնքան կմնա այնտեղ, մինչև եկեղեցական սրիկաների ընչաքաղցությունը չհասցվի: Մի լավ նայեցեք, ի սեր աստուծո, այս քահանային, թե որքան անվայել է վարվում իր համայնքի անդամներից մեկի հետ, նրանք միմյանց հայհոյում են ու անիծում: Մոտեցեք և կատնեք, որ այդ մարդն ամուսնանալ է ուզում և պսակադրություն համար կամենում է հինգ չերվոնեց տալ, իսկ քահանան կրկնակի է պահանջում:

Թուո՞ւ, բուրն էլ փողի ծախքն են զգում, փողի համար էլ ամուսնանում: Դե, թող բանաստեղծներն իրենց գլուխը պոչիկեցնեն, թե ամենազեղեցիկն աշխարհիս երեսին ընտանեկան երջանկությունն է, որ կույսի հայացքը երկնային է, որ սերը մի աստվածային կայծ է մարդու սրտում. բոլորովին ո՛չ: Մեր բանաստեղծները, որ մենք, փառք աստուծո, շունենք, պարտավոր են երգել. փողն է ամենամեծ սրբությունը աշխարհիս երեսին, երկնային ամենամեծ բախտավորությունը, լավագույն բուժամիջոցը և, ինչպես մեզ մոտ շատ ճիշտ ասում են՝ դրախտ ու դժոխք գնելու, ամբողջ աշխարհը տակ ու վրա անելու, կործանելու և նորից վերաշինելու միակ միջոցը:

Դեռ էլի փառք ու պատիվ մեր այստեղի վաճառականներին, որոնք այդպիսի, իսկապես զարհուրելի պայմաններում դեռ այնքան վեհանձնություն և մարդկայնություն ունեն, որ կարող են որևէ դժբախտի օգնության ձեռք մեկնել, իրենց միշտ այնպես են պահում, որ լարենաջող պայմաններում կարելի է շատ լավ բաներ սպասել նրանցից: Մինչդեռ մի անարժան արարած ոտքի տակ է տալիս իր լեզուն, իր ազդությունը, վաճառականն անհողողող կանգնած է իր երեսաներին մայրենի լեզվով դաստիարակելու որոշման վրա, հաճախ գնում է առանց հրավերի մի թշվառ այլու տուն, կնություն է առնում նրա աղջիկը և անձամբ պահում նրա ամբողջ ընտանիքը: Սակայն վեհանձնության այսպիսի օրինակներ չափազանց հազվադեպ են. բայց և այնպես պարտավոր են ամուսնանալ, որովհետև տեղացին, նույնիսկ ամենասողբատը, ավելի շուտ կհամաձայնի, որ իր աղ-

չի կը գերութեան մեջ մնա, նրան կենդանի թաղել տա, սպանի, քան ծառա ուղարկի մի օտար տան մեջ: Այլևս տանը պահել չի կարող աղջկան 14-րդ տարին լրանալուց հետո: Որովհետև նա ոչինչ չի սովորել, որ կարողանա զբաղվել ընթերցանութեամբ, նաև չափազանց անտեղյակ է ձեռագործից: Դաստիարակութիւն չի ստացել, որպէսզի իմանա, ինչ է հաջողականութիւնը, բարքերի մաքրութիւնը և բարեպաշտութիւնը: Նա հասունացել է բռնութեան և կոպիտ ազդեցութիւնների տակ: Հարստական կյանքն և իր հարեանների և ծնողների ամենօրեայ շաղակրատութիւնները դեռ շատ շուտ զարթնեցնում են նրա կրքերը: Հայրը պարտավոր է վաղ առաւելուց մինչ ուշ գիշեր կրպակում նստել մի քանի կոպէկ հայթայթելու համար: Նրա երիտասարդ, ուրախ եղբայրները գիշեր ցերեկ այս ու այն կողմն են ընկնում, էլ ի՞նչն է ավելի բնական, քան ճաշակել այն խնձորը, որի համը դեռևս մեր առաջին նախամոր մոտ մեծ ցանկութիւն առաջ բերեց:

Ուրեմն, բոլորն էլ կարոտալից սպասում են իմանալու, թե ո՞րտեղ կա մի երիտասարդ, ով ուզում է ինի, մի կտոր հաց ունենա՝ թե ոչ, սրիկա լինի՝ թե հրեշտակ, մի խոսքով բոլորը մեկ է, միայն թե ազատվեն իրենց ողորմելի բեռից: Զէ՛ որ Աստվածաշունչն ասում է, որ մարդը պարտավոր է դրա մասին մտածել, հայր ու մայր թողնել և իր կնոջ հետեից գնալ: Ազնվականներն ու հարուստները փնտրում են իրենց նմաններին, հատկապէս պաշտոնյաների և աստիճանաւորների, որի համար և պարտավոր են լավ վճարել, որովհետև այդպիսի երիտասարդը առաջին հերթին հարցնում է, թե ի՞նչ պիտի տան, և եթե պատասխանն անբավարար է, ապա անբարտապանորեն ասում է, որ առայժմ չի կամենում ամուսնանալ. արժե՞ որեմն այսպիսի մի ավանակի հետ գործ բռնել: Թող ծնողներն աղջկա ոտները իրենց աչքերը կոխեն:

Եթե քիչ թե շատ կարգին հագնված մի մարդ է մտնում եկեղեցի, կամ պատահմամբ անցնում փողոցով, կամ թե հրավիրված է դժբախտաբար որևէ մի ճաշկերույթի, ապա նրա երջանկութեան հրեշտակը պտուղում է շուրջը՝ գիշեր ցերեկ, որի մասին նա չէր էլ երազում, Իսկ եթե ինքն էլ մտադիր է ամուսնանալ, ապա բավական է, որ նա եկեղեցի գնա մի քանի անգամ և կանգնի ուղիղ կանանց սուջե, որոնց հատկացվում է մեզ մոտ եկեղեցու արևմտյան մասը: Եթե բախտի բերմամբ ասեղնագործված օձիք էլ ունենա, այն ժամանակ նա իր ամբողջ համադրեցութիւնը գտնվում է այնտեղ ներկա եղող կանանց սրտերի դրախտում: Էլեկտրական հոսանքի նման անցնում է առաջին հիացմունքը բոլոր բարեպաշտ քույրերի միջով, որոնք մեծ մասամբ նրա համար են հաճախում աստուծո տունը, որպէսզի միմյանց հաղորդեն օրվա նորութիւնները և հատկապէս իրենց ամուսնա-

կան երջանկության մասին, որովհետև նրանք, բարեբախտաբար, ոչ մի գաղափար չունեն և ոչ էլ հասկանում են որևէ բառ այն բոլորից, ինչ կատարվում է եկեղեցում: Միմիայն որոշ ծիսակատարությունների ժամանակ, որ նրանք լավ են ընկալել, առանց մտածելու ծունկ են չոքում, խաչակնքում և հետևյալ արտասովոր բացականչություններն անում.— Մեղա՛ քեզ, տեր, Քոզլություն տուր իմ մեղքերին: Ոտքերիդ փոշին եմ ես, ինձ ետ մի վանիր: Նրեաս ոտքերիդ տակ լինի: Ողորմությանդ մեռնեմ, տե՛ր, Ոտքերիդ տակի շունն եմ, կերակուրս մի կտրի: Արժանացրու ինձ քո երկնային թագավորությանը և քո տեսքին: Դու ես ինձ ստեղծել, դրա համար էլ մի ոչնչացրու ինձ և այլն: Դրա հետ միասին այնպես ուժեղ ծեծում են կրթօքերը, այնպիսի հայացքով են նայում վեր, որ տեսնողը կկարծի, որ հենց իրենք են երանությունը: Բայց այդ կատարվում է այն դեպքում, երբ Ավետարանն են կարդում, կամ հանդերձախորանն է ցույց տրվում, կամ պատարագ կատարող քահանան անցնում է եկեղեցու միջով՝ որի ժամանակ ամբողջ ժողովուրդը համբուրում է նրա ձեռքը և մի քանի կոպեկ գցում նրա հետևից տարվող գանձանակը, որի փոխարեն քահանան պարտավոր է հիշել նրանց մահացածների հոգիները: Դրա համար էլ ամեն մեկը նրա աջը համբուրելուց հետո իսկույն ինք ալբելացնում է. «Հիշեա զմեզ յառաջի անմահ գառին Աստուծոյ»,— որին քահանան ամեն անգամ պատասխանում է. «Հիշեալ եղիցիք առաջի անմահ որդւոյն աստուծոյ»: Բայց այս բոլորը անգիր արած, երեսայական հասակից սովորած արտահայտություններ են, որոնց իմաստը ո՛չ քահանան է հասկանում և ո՛չ էլ համայնքը:

Վերջապես արդեն տաղտկալի քահանան գտնվում է վարագույրի հետևը, որը բոլոր հայ եկեղեցիներում, սեղանի վրա, հանդերձախորանի առաջ երբեմն-երբեմն քաշվելով՝ բացվում կամ փակվում է: Այժմ եկեղեցու սպասավորները և քահանաները սաղմոսներ, մարգարեներից հատվածներ, կամ աղոթքներ են կարդում կամ երգում: Բայց այդ բոլորը ձանձրալի են: Տղամարդիկ ծալապատիկ նստած դրուցում են, պառավ կանաչ հորանջում, ննջում կամ անմիտ կերպով այս ու այն կողմ են նայում, իսկ առավել սիրող, հոգատար մայրերն էլ ջանքեր են թափում տնտղելու այն ասպետին, որը թեպետ դեռ աչքի չի ընկել որևէ ոռմանտիկ արկածով, բայց, այնուամենայնիվ, իր քոսոտ հումազգեստով շլացրել է բոլորի աչքերը:

— Էդ ո՞վ կարող է լինել,— հիացած փսփսում է կանանցից մեկը՝ աշխատելով թաքցնել իր ուրախությունը,— առաջին անգամ եմ դրան տեսնում: Փառք աստուծու: Ամեն տեսակ նոր (օտար) մարդիկ գալիս ևն մեկերկիրը: Էստեղացու նման չէ: Աստրախանցու է նման, բայց չէ՛, կարծես

Քոյի ջուր խմած լինի, չե՞ս տեսնում ինչ բոյ ունի, ինչպիսի սև աչքեր ինչպիսի փոքր բերան: Կարծես մեղրամոմից շինած պատկեր լինի: Բն ինձ սիրում ես, մի լավ նայիր նրան: Կարծես հրեշտակ լինի առաջդ կանգնած, այնքան դուր է գալիս աչքերիս: Ձէ՛, դա էստեղացի չէ, ինձ թվում է, որ նոթ է եկել Շուշուց: Մի ապալետներին (էպոլետներն) նայիր, Տունդ չքանդվի, խաչ էլ ունի: Դոշը լիքն է: Դա երևի կամ գերագույն հրամանատարի մոտ է ծառայում, կամ գնդապետ է: Ծթե քաղաքացիական ծառայող է՝ կամ Բաբուլաք կլինի, կամ խորհրդական, ինչ սազում է նրան համադգեստը: Կարծես մեջը ձուլված լինի: Ի սեր աստուծո, սիրուն տղամարդ չի՞, Թվում է, թե իշխան է: Ով ուզում է լինի, խաչապաշտ (քրիստոնյա) է. Թո՛ղ աստված նրան էլ ավելի մեծ պատիվների արժանացնի: Մեզ ի՞նչ վնաս դրանից: Թո՛ղ աստված ամեն մարդու մի կտոր հաց տա: Թո՛ղ աստված ողորմի բոլոր հայ քրիստոնյաներին, մեզ էլ նրանց հետ: Թո՛ղ աստված բաշխի նրան իր հորն ու մորը, Երանի էն աչքին, որ էսպիսի որդի ունի: Դրան մի անգամ տեսնելն ամբողջ աշխարհ արժի: Ավելի լավ է մի տղա ունենաս, է՛ն էլ լավը: Մեր երկրի ջահելները հո ջահելներ չեն: Ինչ ճամփով որ եկել է, թող աստված էլի էն ճամփով ետ տանի: Կերպարանքն այնպես դուր եկավ ինձ, կարծես ամբողջ աշխարհն ինձ բաշխեցին. երանի իմանամ, թե ով է և այլն:

— Դրա աչքն էլ տրաքի: Քիչ բան ունեմ անելու՝ դեռ էդպես մարդու մասին էլ մտածեմ,— վրա է բերում մի ուրիշը, կամենալով իր անտարբերությամբ դիմացինին համոզել, որ այդ մարդն իրեն բոլորովին չի հետաքրքրում, մինչդեռ ներքուստ կկամենար իր հակառակորդին կտոր-կտոր անելու— Որ դժոխքից էլ որ եկել է, թող էլի էնտեղ գնա: Իմ ինչ գործն է, թե դա ով է: Մի սալդաթի կտոր, ոստիկանության ծառայող, սուրն էլ հետեից կախել է, որ տեսնողներին զարմացնի: Ա՛յ, հողեմ գլուխը, Հողս դիտիդ: Կրեմ գլուխդ: Ռեխը էնպես է վեր ցցել, կարծես թե ինչ լինի: Աչք չունե՞ս, երեսից աղբ է վազում: Կարծես առաջդ կանգնած լինի մի սոված, լղար յաբու: Ինչիս է պետք դրա խաչը, չքանշանի ժապավենը, գրպանը պետք է լիքը լինի, գրպանը. դրա նման մարդիկ զկոտալով թրև են գալիս: Թող ինչ ուզում է ունենա, համազգեստից երևում է այդ: էշն էլ ավելի սիրուն կերևա, եթե լավ թամբ ունենա: Դրա նմանները թրև են գալիս սոված շան պես: Ամեն մարդ պիտի տաշտումը ալյուր ունենա, գրպանում էլ՝ փող: Ապալետն ու խաչը հաց չեն դառնա: Դրանց հետեից ընկնողը երկու ձեռք մի գլուխ կանի (այսինքն՝ երկու ձեռքով գլուխը կծեծի). էսօրվա օրը շներն էլ շինովնիկներ են դարձել, որտեղ թքես, դրանց վրա կընկնի: Հողս նրանց գլխին: Վա՛յ էն մարդուն, որ էսպեսիներին կհամատա: Պա՛,

պա՛, պա՛, պա՛... Թող աստված էն օրն ինձ մահ տա, որ դրանց հուսով չմնամ, Ինչի՞ են դրանք նման՝ պողը կտրած ագռավի։ Ուռած, փրված գալիս են ու էդտեղ կանգնում։ Կարծում են, թե աշխարհն իրենցն է, իսկի չեն հետաքրքրվում, որ իմ կապած շանը ավելի եմ գնահատում, քան նրանց։ Բշնամիս չընկնի դրանց ձեռքը։ Երեսի մաղերը թրաշում են, հետո էլ մեյմունի են նմանվում։ Ո՛չ կրեսներին արուռ ունեն, ո՛չ սրտերում խիղճ, էդտեղ կանգնում են, մի ոտի վրա տնկվում, կարծես շահագող լինեն, կարծես գետնի վրա չեն ման գալիս, կարծես թե ոտքերի տակ ձվեր են շարել։

Եկեղեցի ենք եկել աղոթելու համար, լեղուղ քեզ քաշի։ Ով ուզում է լինի։ Լավ մարդ է, թող սուտված իրեն բարին տա, իսկ թե չար է՝ չարը տա։ Հո նրա դարդը մեզ չեն տվել։ Թող ամեն մարդ իր գլուխը լա։ Ի՞նչ գործ ունենք օտարների հետ։ Թող նրանք իրենց համար ապրեն, մենք էլ մեզ համար։ Նա ո՛չ իմ որդին է, ո՛չ փեսան և ո՛չ էլ եղբայրը, որ վրան ուրախանամ։ Ումը որ է, թող նրա աչքը լուս լինի։ Ուրիշը որ հաց ունենա, մեր փորը չի կշտացնի։ Ուրիշի թթխմորը տեական չի լինի մեր հացի համար։ Լմեն մարդ իր մի կողմից ավելի պիտի գնահատի, քան ուրիշի հազար թումանը։ Եթե ուրիշի տունը հեղեղ էլ կտրի, մի կաթիլ էլ ինձ բաժին չի հասնի։ էդ տեսակ շառլատաններ շատ են եկել ու գնացել։ Ամպի նման գալիս են, անձրևի նման գնում։ Ես նրանց ոչ խերն եմ ուզում, ոչ շառը։ Գրանք սչնան արև են, մեկ երևում են, մեկ էլ հանկարծ չքանում։ Ա՛յ տունդ չքանդվի, Ավետարան են կարդում, կամ պատարագը վերջացավ,— ասելով վեր է թռչում։— Ո՞րտեղից եկավ էդ սատանան, աչքը քուռանար, ոտքը կոտրվեր, որ էսօր չգար։ Իբր թե էսօր ժամ եկանք։ Պատարագից ի՞նչ հասկացանք. կարդացին պրծան։ Գրողը տանի, որտեղի՞ց եկավ էդ ուրվակսնը։ Թո՛ղ գոնե մի քանի անգամ ծունկ չոքեմ, խաչակնքեմ,— Տեր, մեղա քեզ,— ասեմ։ էսօր մեր ժամը, մեր աղոթքը սատանայի բաժին եղավ։ էսօր մեր աղոթքն էլ, մեր պատարագն էլ հարամ եղավ։ է՛, թող աստված մեր մեղքերից չհարցնի։ Աղոթելու տեղ, դատարկ բաներ խոսեցինք էսօր։ Հը՞, ի՞նչ կասես, Լավ է, որ տերտերը չտեսավ, թե չէ խոստովանելիս մի ավելի մեծ ապաշխարանք էլ վզերիս կկապեր։ Բայց չէ՛, իմ տերտերը լավ մարդ է, ինչ էլ որ ասելու լինեմ, նա պատասխանում է. «Աստուած թողութիւն շնորհեսցէ՛»։ Մեր տերտերը հո տերտեր չէ, այլ իսկական գառ։ Ինչ ուզում ես ասա, ձեռքը գլխիդ է դնում և բոլոր մեղքերդ ներում։ Նա էլ մարդ է, անմեղը միայն աստված է։ Քա (քույրիկ), ճի՛շտ է, որ այսինչն ու այնինչը իրար խոսք են տվել, Քա, էդ ի՞նչ նորոթյուն է։ Լսած կլինես։ Ծիշտ է, ժամը դուրս եկավ, բայց եկող կիրակի կարող

ենք պակասը լրացնել. էս օրը կորավ մեզ համար. Ո՞րտեղ են իրար գտել. Անիծվի՛ր քո բախտը, մեկին թողնում է, մյուսին գտնում. Ինչ ուզում ես արա, եթե ճակատիդ գրված չէ, զուր բան է. Ո՞րտեղից որտեղ. Բախտ է, էլի, որ եկավ, ի՞նչ կարող ես անել. Ամեն ինչ պատահական է. Աչքիդ լուսը հանիր, տուր թող ուրիշներն օգտվեն (այսինքն՝ ինչ ուզում ես արա), գլուխդ քարն քար տուր, երկինք բարձրացիր, մատներդ ջուր արա, տուր թող խմեն, հոգիդ դուրս հանի՝ ուրիշին բաշխի, որ բախտը չի տալիս, չի տալիս, էլի. էնպես աղջկերք եմ մեծացրել, հարսնացու դարձրել, որ դրանց նմանը Ֆրանգստաճում էլ չես գտնի. Սղոմնգեբերից ոսկի է թափվում, էնպիսի բոյ ունեն, որ նկարիչն էլ չի կարող նմանը դուրս բերել, բաժինքը պատրաստ է, բերաններիցս ենք կտրել, նրա համար ամեն ինչ պատրաստել. 2000 արծաթ ուրբի տանը կապած — դրած է նրա համար, արծաթեղենն էլ հետը. Այսինչն ու այնինչն էլ միջնորդ ուղարկեցին մեզ մոտ, էդ տեսակ մարդու չենք ուզում տալ, բայց ուզես, չուզես, պիտի պոակվի. Միայն ապարանջանն արժի 600 արծաթ ուրբի. Մեզ լայնդ չի հասարակ մարդու տալ, խեղճ աղջիկն էլ տանը նստել մնացել է. Եթե մի հարմար փեսա գտնես, գիտես էլի, թե ինչ կստանաս. Բացի դրանից, մարդս էլ քառտողար է այսինչ տեղը, կամ խորհրդական. քո բոլոր դատական գործերն էլ մի անգամից կվերջանան: Մի աչքդ դես ու դեն արա, գիտեմ, ձեռքիցդ շատ բան կգա: Մի լեզու ունես, որ ժը բնից կհանի, արի՛, էդ բանում մեզ օգնիր. Մենք տնով աւղով քո ծառան կտռունանք. էնպես կարծիր, իբր թե մարդ ճրագին ձևի ես ուզում ալլելացնել. Դու հո գիտես, թե հասած աղջիկը տանը պահելն ինչ ցավ է. Ասում են, թի այս կամ այն տունը մի ունեոր մարդ է ապրում, տարեկան հազար ուրբի ռոճիկ է ստանում, կարգին մարդ է, իր շոր գլխից դուրս ոչինչ չունի, չի խմում, չի խաղում, եթե նրան ձեռք դրես մեզ համար, երեք թանկագին շալ ու էսքան էլ փող կստանաս. Թե շնորհք ունես, հիմա պիտի ցույց տաս. էլ ո՞ր օրվա համար է բարեկամը. Հո գիտես, թե մեր տունը ի՞նչ տուն է. Աշխարհն իր բերանով միայն մեր մասին է խոսում, մենք հո չենք կարող ուրիշի մոտ գնալ, խայտառակությու՜ն է. Ինչ ձեռքիցդ կգա, արա. կոեսնես, որ քո լավության տակից դուրս կգանք. Թող մի քիչ մնա այս, վերան ստեղծած, ներքեր դու. Թող ո՛չ ոք չիմանա. Վնասը քեզ էլ կհասնի, եթե մի անունը կոտրվի (այսինքն՝ եթե մենք անվանարկվենք), Ձեռս փեշդ եմ քցել (այսինքն՝ դու ես իմ հույսը), դու գիտես, թե ինչ կարող ես անել. Ասում եմ, էսքան ու էսքան բաժինք պատրաստ է. Ե՞րբ լուր կբերես. Դու հո գիտես, խեղճ մարդու աչքն էնքան թող կփչեն, մի էնպիսի գազան կկապեն գլխին,

որ եթե շուտի, չիմի, էլի հերիք է նրա համար. բայց որ աղջկա սեռնի, ամեն անգամ կկարծի, թե հրեշտակ է առաջը կանգնած: Բայց սատանի ականջը խուլ, ժամը դուրս եկավ: Գնանք, Ավետարանը համբուրենք, մնացածը հետո կխոսենք: Սա էլ լավ գործ է, եթե մարդ օր առաջ էդ ցավը (աղջկան) գլխից ռադ սնի, որովհետև զոռով չես կարող նրան տանը պահել: Բախտավոր օր լինի: Գնաս բարե, քեզ կսպասեմ»:

Ով տեսել է «Խոբերտ սատանայի» մեջ գերեզմանատունը, երբ մեռելները քողարկված վեր են կենում և աննպատակ ու անկարգ այս ու այն կողմ ընկնում, նա կարող է որոշ չափով գաղափար կազմել, թե ինչ է կատարվում մեզ մոտ, երբ ժամն արձակվում է (այսինքն՝ պատարագի արարողությունը վերջանում է): Տղամարդիկ դեռ դրանից սուաջ հեռանում են, մի քանի անգամ առանց մտածելու խաչակնքելով, ծունկ չոքելով, կամ կիսով չափ գետնին խոնարհած՝ աջ ձեռքով մի քանի անգամ, որքան կարելի է արագ, այնպես են շոշափում գետնի և իրենց բերանը, կարծես թե հունիսին մորի հավաքելիս լինեն ու շտապ-շտապ ուտեն: Մի մասը հրելով, խփելով, խփվելով ներս է խուժում այնտեղ, ուր քահանան նշխար է բաժանում. դա չպիտի շփոթել հաղորդության հետ, որը տեղի է ունենում միայն տոն օրերին (այսինքն՝ զատիկի և ջրօրհնների) կամ մահվան ժամանակ: Նշխարը կտորներով բաժանում են ամեն կիրակի: Այնուհետև համբուրում են Ավետարանը և հեռանում:

Բայց այդպես անաստված չեն մեր բարեպաշտ տիկնայք, որոնք ամբողջ ժամանակ շաղակրատում էին: Հանդարտ քայլերով դուրս են գալիս եկեղեցու ետին մասից, որը մահաջարով բաժանված է այն մասից, որտեղ տղամարդիկ են կանգնած, դեռ էլի մոմեր են վառում սրբերի պատկերների առաջ, որոնցից, ի բախտավորություն հայ ազգի՝ շատ կան հայ եկեղեցիներում, բայց այնպես կոպիտ նկարված, մոմերից այնպես այլանդակված և այլված, որ մեկի քիթն է պակաս, մյուսի ձեռքը, երրորդի աչքը. հետո էլ նրանք հազարավոր, բյուր անգամ ջերմեռանդ համբուրում, դեմքով շոշափում են բոլոր անկյուններն ու ծայրերը, սեղաններն ու ջահերը, խաչերն ու ավետարանները և այլն: Այս բոլորի պատճառն այն դանդաղաբայլ, գերեզմանոցային շարժումն է և սպիտակ սավանը, որով մեր սիրելի կանայք աշխատում են ծածկել իրենց սիրուն դեմքերն ու ամբողջ մարմինը ամբարտալան մարդկանցից, և միևնույն ժամանակ ջերմեռանդորեն խոնարհվել նրանց տեսքի առաջ. և այդ բոլորը չափազանց դուրեկան, հաճելի կերպով ամբողջացնում է ողջ տեսարանը:

Սակայն մեր վեպի հերոսը չպետք է սմենկին մտահոգվի, կարծելով, որ իրեն չեն նկատել: Նա պարտավոր է ավելի ևս լուրջ ու վայելուչ պահել

իրեն. այսինքն՝ ուսերը վեր բարձրացնել, ուրիշների հետ շատ չհոսել և արձանի նման այնտեղ կանգնած մնալ, հետո գլխով անելով մի քանի անգամ խաշակնքել, Ավետարանը համբուրել և ապա, դուրս գնալու ժամանակ, մի շեղակի հայացք գցել գեղեցիկ արարածների վրա: Հրեշտականման փեսացուն երևաց: Նույնիսկ դիտել են, թե ո՞ւմ հետ է նա խոսել, ինչպես է դուրս գնացել: Քայլվածքն էլ հոյուղ է ածել ճրագին, Բոլորը փրնտրում են, թե ո՞վ է դա, և եթե ժամկոչը չգիտի դրա ով լինելը, ապա անկառնած գիտեն պառավ կանայք, իսկ եթե վերջիններս էլ անտեղյակ են, ապա անշուշտ քահանան կիմանա: Խոստում խոստման ետեից է կատարվում, միմյանց այցելում են, և այդ բոլորից հետո, եթե այս անգամ դրա ով լինելը չի սլարզվում, ապա մյուս անգամ մանրամասն գիտեն արդեն նրա կյանքի պատմությունը: Այժմ ժողովուրդը ցրվում է: Եկեղեցու դռներն ավելի շուտ լիզում են, քան համբուրում: Շքեղ և հանդիսավոր է դրանց ելքը եկեղեցուց: Տղամարդիկ շտապ գնում են իրենց գործերին, իսկ կանայք, ընդհակառակը, շեն գնում, այլ քայլ առ քայլ խմբերով ճեմում են դեպի տուն: Կանգ են առնում, նկատողություններ են անում, հաճախ մատները դնում բերանին, գլուխները թափահարում, ամեն տեսակ դիրք ընդունում և շարժումներով խոսում, այնպես որ մի թիզ ճանապարհն անցնում են մի ժամում կամ ավելի: Որովհետև ամբողջ մի շաբաթ այլևս միմյանց չեն տեսնելու, և ամենօրյա ժամագնացությունը վայել է միայն պառավ կանանց և ալևոր ծերունիներին: Այսպիսի ազնվադարմ կանայք կարիք չունեն ամբողջ շաբաթ աղոթելու, դրա համար սահմանված է միայն կիրակին, երբ նրանք կարող են իրենց փղպթներն ու այցելություններն անել, զվարճանալ ու լալ և ամեն տեսակ հագեցված ու մարմնական կարիքներ հոգալ:

Եկեղեցուց դուրս գալուց հետո, սովորական ողջույնն ամեն տեղ և ամեն բերանում նույնն է— Աստված ողորմի,— ասում է եկեղեցուց դուրս եկողը իրեն հանդիպողներին:— Ողորմի ծնողացդ,— պատասխանում են ամեն անգամ:— Որտեղի՞ց ես գալի,— հարցնում ես դու— Եկեղեցուց. էսօր վերջապես արժանացա սուրբ պատարագի, թո՛ղ քո մուրազն էլ կատարվի: Ի՛նչ արարողություն, ի՛նչ երգեցողություն, այս կամ այն քահանան կամ սարկավագը կատաղել էր, որոտում էր (այսինքն՝ լիաձայն, հիանալի էր երգում):— Որովհետև մեր հայրենակիցներին դուր է գալիս ավելի շուտ գողգոթոցը, քան ներդաշնակ երգեցողությունը, որը կատվի մլավոց են համարում, որովհետև մեղմ է հնչում:— Ո՞վ արեց էսօր պատարագը:— Տե՛ր (այսինքն՝ քահանա) այսինչը: Նա որ պատարագ է անում, կարծես լույս է իջնում երկնքից ինձ վրա, կարծես ոտքով գլխով երկնից արքայություն

եմ ընկել: Հրեշտակներն էլ չին կարող նրա նման բարձր կարգալ ու սկիհ բռնել: Հոնքերը կարծես ոսկով քաշած լինեն, մորուքը մինչև ծնկներն է հասնում, դեմքը կարծես սրբի պատկեր լինի: Մազերը կարծես մետաքսից լինեն: Կարծես թե պատարապը Քրիստոսն է կատարում, կարծես աշքերից լույս է իջնում, բերանից կրակ: Աստված վկա, կարծես նոր եմ ծնվել, մեղքերս բաշխել են ու հոգիս սափառնում է դեպի երկնից արքայություն:— Դու ի՞նչ ես տեսել. մի տեսնես, թե մեր սերտերն ինչ պատարագ է անում, էն ժամանակ կասես՝ հա, ա՛յ, էդպես կանեն պատարադը: Մատաղ լինեն բոլոր տերտերները նրա մի մազին, նրանք նրա ոտքերի հոդն էլ չարժեն: Նրա ոտի մատներից մինն ավելի շատ բան գիտի, քան էդ տխամարները: Զրույցի մեջ վարպետ է. թե ուզում ես ուրախանալ, էնքան ծիծաղելի բաներ կասի, որ ծիծաղից կտրաքես: Երբ նա տղլուբաշի (թամադա) է, էնքան է մարդկանց ծիծաղեցնում, որ ամոթ չլինի ասել, վարտիկները թրջում են, ուշագնաց գետին ընկնում, աշքերից արտասուք է վազում: Որ հինգ թունգի (ընդամենը 25 շիշ) գինի էլ խմի, կարծես իսկի բերանը բան չի լցրել: Ֆրանգստանում էլ չկա էդպես հանաքչի, օյինբադ, էդ տեսակ ծաղրածու և այլն: Իսկ ժամում, կարծես գառ լինի: Երբ նրա ձայնն է հնչում, կարծես հազարավոր զանգեր են զարկում, ու դեմքն էլ էնպես հանգիստ է, մանավանդ, երբ գլուխը տաք է. էդ ժամանակ քիչ է մնում, որ ժամը փուլ գա: Սիրտս հալչում է փորումս, երբ բերանը բաց է անում, պատերը դողում են, և կարծես թե ոտքերս կտրվում են գետնից: Հրեշտակներն էլ էդ տեսակ ձեն չունեն: Ափսոս, որ շատ զոռ է սալիս գինուն: Ասում են, որ գինին փշացնում է ձենը: Ինչ ուզում է լինի, դա մեր տերտերն է, նա մեր սիրտն է շարժում, մենք էլ նրանը: Խոստովանության ժամանակ էլ հո մի թթու խոսք չի ասի: Մյուս տերտերներին մի տես, ո՛չ երեսներին ամոթ կա, ո՛չ էլ սրտերում պատվի ղգացում: Շների նման չափշփում են դռնե դուռ, հենց ո՛ր մի տեղ հոտ առան, իսկույն կվազեն, դուռը որ փակես, լուսամուտից ներս կթռչեն: Ամեն մեկը յոթ մարդու չափ է ուտում, դրուստ է, որ ասում են՝ սար ու ձոր, տերտերի փոր (հիանալի՜ բնութագիր): Շների չափ շատուցել են ու քիչ է մնում մարդ ուտեն: Թո՛ղ դրանց ձեռնադրողի աջը չորանա: Երեկ գինի էին ծախում, փինաչիներ էին, փողոց էին ավում, էսօր տերտեր են դարձել: Վա՛յ ինձ, մեղք գործեցի. թո՛ղ աստված շնեղանա, թո՛ղ ասածս քամին տանի, սատանի ականջը խուլ, աջը համբուրելիս սիրտս խառնվում է: Մեր արքեպիսկոպոսն էլ հո հոգու փրկիչ չէ, իսկական իշի գլուխ է: Փողերը դիզում է խալիչանների տակ, փռնչիներին էլ տերտեր է շի՛նում: Դրա աչքը չբոռանա, ինչի՞ն է պետք էդքան փողը. ո՛չ երեսխա ունի, որ լաց լինի, ո՛չ էլ աղջիկ, որ մարդու տա: Լավ ուտում է, լավ իմում ու

էնքան է չաղացել, որ յոթ եզ էլ նրա շափ միս չեն ունենաւ, Երբ խեղճ աղքատները երևում են նրա դռանը, փետով ու ուշուցով ետ է քշում: Դրանց ի՞նչն է պակաս, որ մեր ուղնուծութը ծծում, մեր միսն են ուտում: Մակ տակառի պես, որ տաս տարի էլ լցնես, էլի կասեն՝ «Բերե՛ք, տվե՛ք», ու դարձյալ չեն լցվի: Ի՞նչ են տվել մեզ, որ չեն կարողանում ետ վերցնել: Տարեկան մի անգամ պատարագ է անում, ունեցած-չունեցածդ պիտի իրեն տաս: Հանգուցյալի հոգեհանգիստը կատարելիս հո չի գնա, մինչև 10—20 թուման շտանաւ: Զրնգալեն գրպանն է դնում, հաճախ մի քանի անգամ դողդողալով հաշվում, ու հետո միայն կոշիկները հագնում: Ասա, թե աստված կսիրես, մեկ չէ, պատարագը տերտե՛լոյն անի, թե արքեպիսկոպոսը: Երեկ էլ մի շորացած պառավ էր մեռել. մեկ, երկու, երեք և արքեպիսկոպոսը վրա հասավ: Գավազանը ձեռքին, վեղարը գլխին՝ մինչև աչքերը քաշած, կամաց-կամաց ներս մտավ: Երբ աչքերը դարձնում է, քիչ է մնում վախից հալվեմ: Հողեմ գլուխը՝ դեռ «սրբազան հայր» էլ ասում են, կարծես երկընթից եկած լինի: Թող դրանք իրենց սրբութունով իրենց գլուխը լվանան: Աշխարհը նրանցով է շինվել, նրանցով էլ պիտի քանդվի: Երբ սեագլխի (հոգեորականի) չեմ տեսնում, կարծես սատանայի եմ տեսնում: Դրանց բերանից լույս է թափվում, իսկ սրտերում օձեր են բույն դրել: Վա՛յ նրան, ով էդ սեագլուխների ձեռքը կընկնի: Որ հոգին էլ ծախելու լինի, էլի դրանց ձեռքից չի պրծնի: Դրանց ձեռքին է և՛ դժոխքի, և՛ արքայության բանալին: Ուզենան կկողպեն, ուզենան կբացեն,— ո՞վ նրանց ձեռքը կընի:

Մի նեւսեա ունեիրք, նրան էլ աստված տարավ մեզ պատժելու համար: Մի ժամանակ մեր եպիսկոպոսարանը թագավորական պալատ էր: Մեկը գնում էր, տասը՝ գալիս, տասը գնում էր, քսանն էր գալիս: Բոլոր մեծամեծները նրա ոտքն էին գալիս: Երբ մի հայի գլուխ ցավեր, հազար տեղ ներս ու դուրս կաներ: Ունեցածը ուրիշներին էր բաշխում: Հիմա ամեն ինչ ամայի է դարձել, մեր վանքն էլ հետը: Մկները սովից ծվծվում են, և փորերը ցավում է: Արագիւնները իրենց բներն են դնում էնտեղ: Երբ մարդ ժամ է մտնում, արտասուքը հոսում է աչքերից: Աստված բարկացել է մեր ժողովրդի վրա, ի՞նչ անես: Եթե աստված մեզ սիրեր, նեւսեաը էստեղ կլիներ: Երբ նա քարոզ էր կարդում, կարծես Քրիստոսը մեր դիմաց կանգնած լիներ: Ավելի լավ կլիներ աստված մեզ մահ տար, քան թե նրան մեր միջից տաներ:

Հիմա, որ քար գցես, միջից տերտեր դուրս կգա, էնքան շատ են դրանք: Ո՛չ հավատ է մնացել, ո՛չ սեր, ո՛չ էլ հույս: Մարդու կոպեկով են ծախում: Իհարկե, որ կարգացողներն էդպես անեն, էլ անգետը ի՞նչ անի: Երեխան հորը չի ճանաչում: Կոպը բարձրացնում են, որ տեսնեն՝ տակին հորթ կա՞

(այսինքն՝ շահագրգռված են): Սատկած ձիու նալի են ման գալիս, որ քաշեն: Շորդ որ տվիր, շապիկդ էլ հետը կուզեն: Թիֆլիսն էլ մի ժամանակ կկործանվի Սոդոմ-Գոմորի նման, տեսնենք, երբ է լինելու: Կար ժամանակ, երբ մի կտոր հացով հազար մարդու սիրտ կշահեր, իսկ հիմա, որ հոգիդ էլ հանես նրանց տաս, ավելին կպահանջեն, էսօր աղ ու հացդ կուտի, էգուց տունդ կքանդի: Ո՞վ է լսել, որ մի թունգի գինին կես կամ մի ուրբի արծաթ արժենա, մի կոտ (3 փութ) ալյուրը՝ 2 արծաթ ուրբի: Առաջ թունգին արժեր ամենաշատը 10 կոպեկ, ալյուրը՝ 2—3 արասի (80 կոպեկ պղինձ), դրա համար էլ աստված մեզ վրա բարկացել է: Որ էսպես գնա, վա՛յ մեր օրին, մեր վերջին շապիկն էլ կծախենք, մեր երեխաներին էլ գրավ կդնենք: Թո՛ղ աստված չոչնչացնի իր ստեղծածներին: Մի արծաթ ուրբի բազառ ես ուղարկում, ու էնքան բան չես առնում, որ մի կուշտ ուտես: Աչքդ ոչինչ չի տեսնում: Սրանից դուրս տանդ էլ կա հաց, գինի, կարագ, աղ: Ի՞նչ անեն մեր խեղճ մարդիկ. դրա համար էլ պիտի ցրի՞մ գան աշխարհով մեկ, հոգիները դուրս գա, քարե քար ընկնեն, որ մեզ պահեն: Երեք տարի է խեղճ մարդուս չեմ տեսել, չգիտեմ ինչ տեսք ունինա պետք է իր երեխաներին էստեղ թողնի, օտար երկրներում թափառի, հաճախ գուցե քաղցած, անձրևի ու բուքի տակ: Աչքս դուրս գա: Ձեռքս չի հասնում, որ նրան մի քիչ օգնեմ: Կարելի է հիվանդ է, ջուր տվող չունի, երեսի ճանճերը քշող չկա: Սպիտակեղենը լվացող չունի, Թեև չունեմ, որ թոչեմ, իմ ձեռք չի լսի: Արևածագին լինի, թե իրիկնադեմին, աչքերս ջուր են դառնում: Ախ ու վախ քաշելով հոգիս մաշվեց, Երանի էն օրերին, երբ մենք մի կտոր հացով ու մի աման լոբով անց էինք կացնում միասին մեր կյանքը: Հիմա էլ, թե մի ծակ կարկատես՝ նորն է բացվում, մի վերք բուժես՝ ուրիշն է բացվում. գիտես, թե վերքերն էլ փոր ու ախորժակ ունեն ուտելու համար: Մարդ ո՞ր ջուրն ընկնի. ինչ անեմ մետաքսե շորերը, երբ սիրտս ուրախ չէ: Ի՞նչ անեմ մեծ տունը, երբ տանտերը անձրևի սակ է քնում: Տեսնո՞ւմ ես, էն մետաքսե տիկնիկը ինչպես փքված է գնում, քիչ է մնում կտոր-կտոր լինի: Կարծես թագավորի աղջիկ լինի, մի վերարկուին նայիր, գլխի զարդարանքին, նրա քայլվածքին, շալերին, ով գիտե տանը ուտելու բան չունեն, էդպես են խաբում մարդու աչքը. կարելի է էդ հագուստները պարտքով է ձեռք բերել: Հողե՛մ գլուխդ: էգուց, մյուս օրը հորդ տունը կավերես, մի մարդ ձեռք գցելու համար: Ավելի լավ է աստված ժանտախտ տա, քան աղջիկ: Հիմա, հիմա, պա՛, պա՛, պա՛, պա՛, պա՛: Ավելի լավ է ջուրը ընկնես խեղդվես, քան թե աղջիկ մարդու տաս: Ամեն մի սրիկա փող է ուզում: Փառք աստուծո, մենք գլուխներս այդ ցավից ազատեցինք: 3000, 4000 արծաթ ուրբի, էնքան էլ արծաթեպեն, 2 կրպակ և այլն հետը

գլխինք: Թող բոլորը վերցնի ու աչքը կոխի: Երեխաներին մեծացնում ենք, որ ուրախանանք, դրա տեղը դարձ ունենք: Դեռ երկուսն էլ տանն են: Աստված տա մեռնեն, հեղձ մարդս էլի հեռացել է: Դրանց էլ պետք է շուտով ճանապարհ դնել: Աղջիկը վարունդի նման բան է, շուտ է հասնում, որ շուտ չկերար, համը կորչում, դեղնում է, պիտի դեն գցես: Գլուխդ ցավեցրի, վահլեդ տարա, էնքան խոսեցի: Ի սեր աստուծո, չբարկանաս, թե քեզ մեր դարդը չպատմենք, էլ ո՞ւմ պատմենք: Կենդանություն (այսինքն՝ մնաս բարով)» — «Ծառայություն (այսինքն՝ ծառա եմ), ապրեն երեխեքդ, աստված քեզ կյանք տա» և այլն:

Այժմ ինձ կասեն՝ ինչ կարիք կար այդքան երկար բարակ պատմել, թե կանայք ինչ են շաղակրատում, բայց ուրիշ ի՞նչ կերպ իմանանք նրանց մտածելակերպը: Որովհետև մեզ մոտ վեպեր չեն գրում, իսկ եթե ուզում ես մի ինքնատիպ բան ունենալ, ապա պիտի ասել այն, ինչ որ կա, բայց ոչ հնարել: Ծիշտ չէ՞, որ մեր սիրելի կանանց փիլիսոփայությունը բոլորովին այլ է և, չնայած որ նրանք հաճախ օգտվում են գոեհիկ դարձվածքներից, այնուամենայնիվ չի կարելի ժխտել նրանց մեջ բնական խելքը և առողջ բանականությունը: Ո՞վ է մեղավոր, որ նրանք դպրոցում չեն եղել և անշուշտ ո՛չ իրենք:

Ընդգրիտ գաղափար տալու համար, թե ինչպես են Թիֆլիսում խնամախոսում ոչ թե աղջկա, այլ փեսացուի համար, կբերեմ դեպքեր, որ հենց ինձ հետ են տեղի ունեցել: Հազիվ մի քանի շաբաթ էր անցել իմ Թիֆլիս գալուց հետո, երբ անսպասելի ինձ այցելության եկան պառավ կանայք, իսկ երկու անգամ էլ՝ քահանաներ: Ես շատ լավ տեսնում էի, թե ինչ էին նշանակում այդ բոլորը, և դրա համար էլ համառ կերպով մերժեցի նրանց հորդորանքները, պատճառաբանելով, որ ես հաստատապես վճռել եմ շամուսնանալ, եթե ինձ տալու լինեն անգամ իշխանուհիներ և տաս հազար արծաթ ոտբլի էլ հետը: Բայց մի անգամ քիչ մնաց իմ համառությունն ու պատճառաբանություններն իզուր անցնեին, որովհետև իմ հակառակորդն ուներ մի աներևակայելի ամբարտաժան լեզու: Մանավանդ, որ ես ծանոթ էի այդ ընտանիքին, ձրի պարապում էի նրանց մի որդու հետ և այդ պատճառով էլ ենթադրում էի, որ դրա համար են ինձ հաճախ իրենց մոտ հրավիրում: Հէի զգում, թե ինչ է նշանակում այդ հյուրընկալությունը, որ ինձ այս անգամ բավական թանկ նստեց: Իհարկե, ամեն տեսակ զովասանքներ և կեղծավորություններ էին անում ինձ, ամեն տեսակ համեղ բաներ պահում ինձ համար, բայց ես դեռ էլի մտածում էի, թե այդ բոլորը իմ ջանքերի վարձատրությունը պիտի լինի, բայց չարաչար սխալվել էի: Այն սովորական դարձվածքները՝ թե ես նրանց տան լույսն եմ, նրանց աչքերի

ըույսը, նրանց պարծանքը, որ իմ մազը, ամբողջ աշխարհի հետ չեն փոխի. որ երբ ես նրանց երևում եմ, արևն է ծագում, որ ոչ ոք այն հոտն ու համը չունի, ինչ ես, որ օրհնյալ է այն մարմինը, այն ձեռքերը, որ ինձ գրկել են և այլն, այս բոլորը առատորեն բաշխում էին ինձ: Երբեմն էլ ինձ թվում էր նույնիսկ, որ գեղեցկուհին հիացած դիտում էր դռան ճեղքից կամ վա-րագույրների հետևից իմ բավական մեղմադճոտ, ավելի վանող, քան գրավիչ դեմքը և կարճ հասակը. <երբեմն> ինձ ցույց էին տալիս դանազան ձեռագործներ, բանվածքներ և ամեն տեսակ, ինձ համար անհետաքրքիր քաներ, սակայն, չնայած այդ բոլորին, ես շարունակ մնում էի սառնա-սիրտ և հաճախ, հավանական է, որ իմ կտրուկ, բայց բավական նպաստա-վոր կարծիքը՝ անշուշտ մեծ տհաճություն էր պատճառում լուսլայն, Դժբախ-տաբար շուտով մահացավ այդ ընտանիքի հայրը: Անգամ իմ մխիթարանք-ները, որպես ընտանիքի քարեկամի, ընդունվեցին նրանց կողմից կանխիկ դրամի տեղ: Ես ավելի ևս աշխատում էի խեղճ որբերին իմ կողմը գրավել, և դրանից առաջ եկավ այն դժբախտ ընդհարումը, որի մասին կամենում եմ պատմել:

Այդ՝ ինձ համար որոշված աղքատ մայրն ու տատը առաջ էլ այցելում էին ինձ՝ իմ մյուս աշակերտների մայրերի նման: Դա ամենևին ուշադրու-թյուն չէր գրավում: Մի օր երեկոյան փսփսոց եմ լսում դռան առաջ, Բաց եմ անում դուռը և, ի զարմանս իմ, տեսնում եմ այնտեղ կանգնած երկու փին՝ սավաններով փաթաթված: Ծառայի ձեռքին լապտեր կար: Այդպես ուշ երեկոյան ամուրի մարդուն այցելելը ամենուր խիստ անվայել է համար-վում, սակայն ես մտածեցի, որ թերևս որևէ կարիք նրանց բերել է ինձ մոտ, և խնդրեցի ներս մտնել: Նրանք չէին հավատում նույնիսկ իմ խոսքին, որ ինձ մոտ ոչ ոք չկա և երկչոտ հայացքով զննում էին սենյակիս անկյուն-ները:— Փառք աստուծո, որ ձեզ տեսանք,— ասացին նրանք, թեպետ հենց Պուլյն այդ օրը նրանք տեսել էին ինձ:— Ո՞ր լավիցդ հարցնենք (այսինքն՝ ինչպես եք): Աչքի լույս, երբ Ձեզ մի օր չենք տեսնում, թվում է, թե աշ-խարհքն էլ մերը չի: Ինչ պիտի անենք, որ մեր սիրտը մի քիչ սառի ձե-զանից: Բախտավոր կլինեինք, եթե մեր աչքերը Ձեզ բոլորովին տեսած չլինեին: Գլուխդ ցավեցնում ենք (այսինքն՝ մենք ձեզ նեղություն ենք տա-լիս), բայց դուք սլետք է ավել-պակասը ներքե: Բոլոր սրբերի օգնությամբ Ձեզ վրա լինի: Քրիստոսի բերանը օրհնի Ձեզ: Մեզ մոռացել եք: Դուք Ձեզ հոռու եք պահում մեզանից, բայց մենք Ձեզ ձեռքից բաց չենք թողնի: Ուր գնալու լինեք, մենք էլ Ձեզ հետ կգանք: Աչքի լույս, հիմա կասես, ին-չո՞ւ են այս տիկիներն, այս հիմար կանայք ինձ մոտ եկել, կարելի է քանգարում ենք Ձեզ: Գուցե մի ուրիշ անգամ գանք: Վերևն աստված, ներ-

քեր դու, փեշդ եմք ընկել: Քեզ մի բան պիտի ասենք, համա չգիտենք՝ ասենք, թե ոչ: Թող խոստովանանք լինի: Մենակ քեզ պիտի ասենք, բայց ո՛չ, ուրիշներին կասես: Հիմա հարազատ որդուդ էլ չպիտի հավատաս, բայց դու որդուց էլ լավ ես: Չէ՛, չէ՛, կարելի է քեզ համար անդուրեկան լինի՝ լավ կլիներ, իսկի եկած չլինեիր: Հողը գլխներին: Աշխարհը կարծես քո-
ռացել է մեզ համար, ամեն մեկն իր կողմն է քաշում, ամեն մեկը իր տակն է լուսավորում, էլ չեն ուզում ուրիշի աչքերումն էլ լույս տեսնել (այսինքն՝ յուրաքանչյուրը իր մասին է հոգ տանում, ուրիշների մասին լսել չի ուզում): Բայն եմ ուզում ասել, բայց վախենում եմ քեզ համար անդուրեկան լինի: Դու գիտես, որ քեզանից դուրս ուրիշ ոչ ոք չունենք: Էս քաղաքը պիտի քանդվեր, որ էս օրը չընկնեիր: Փռչտացիր թե չէ, ամբողջ քաղաքը գիտի: Հազացիր թե չէ, բոլորը կլսեն: Կարծես պատերն էլ աչք ու ականջ ունենան: Կամքիդ հակառակ ոչինչ չենք ուզում անել: Թող քո ցավը տանեն մեր երևյալներն էլ, մեր ողջ տունն էլ: Քո ոտքի փոշին ամեն ինչից թանկ է: Որ մեր հոգին էլ ուզես, կհանենք, քեզ մատաղ կանենք: Աչքի լույս, ասա, հիմա դու ինքդ քեզ կասես, էս ինչ աներես մարդիկ են: Վեր կաց գնանք (ասում են միմյանց), տեսնում եմ, որ քեզ համար հաճելի չէ: Մենք եկել ենք քեզ այցելելու, չես ուզում, կերթանք: Ձենք ուզում գլուխդ ցավեցնել: Թող աստված մեր հոգին առնի, միայն թե քո մի մազը չծովի: Քնել ես ուզում: Պարզ է, մենք քեզ համար բեռ ենք դարձել: Թե աստված կսիրես, մի բարկանա մեր ասածների վրա:

ԹԻՖԼԻՉՈՒ ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԸ

Չգիտեմ՝ բարիկենդանի ետի շաբթի ո՞ր օրն էր, որ սիրելի երեխեքա հավաքվեցան քիչ քիչ, ու ես էլ գնացի կլասը՝ որ նրանց հետ սեր վայելեմ, նրանց դաս տամ: Փոքր խօսալուց ետո, տեսնիմ որ իմ գառնուկ Խա-
տիսյանը փոքր տխուր ա էն օրը:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ աչքի լիս ջան,— հարցրի սիրելուս:— Ա՛խ՝ պարոն Ապովյան,— պատասխանեց անմեղ մա-
նուկը, ա՛խ՝ թէ գիտենաս՝ էսօր ով ա մեռել...— Մեռե՞լ... էդ ի՞նչ ասացիր, նշանած աղջի՞կ, Առաջնորդը ժամարա՞ր... շատ բարեկամ ունի՞... ախր ո՞վ պետք է ըլի, չիմացա՞ր...,— հարցրի երևխին,— բայց չգիտեր: Գետինն էլ՝ դորթ ա՝ ցնխ էր, բայց օրը տաք, հավեն կակոդ, չունքի գարնան շունը մօտացել էր: Ո՛չինչ որ, ո՛չինչ գործի խաթելու ես կլասս չէի ու չեմ թողալ, ամա էս օր չունքի բարիկենդան էր, երեխեքանցս արձակեցի, որ գնան տեսնին, թէ ժամը կունգնել ա, գան շուտով, ինձ իմաց անեն:

— Տե՛ր իմ և Արարիչ, — մտքումս ասում էի ու աչքս քցել ճամփի, — էս ի՞նչ օր ա մեր օրը, էս ի՞նչ փուշ մեր կյանքը, մարդ դեռ աչքը չի՞ բաց անում, որ լիս տեսնի, որ Քո սիրուն աշխարքի համն առնի, սերը վայելի, մահը շար գազանի պես թուրը սրած՝ գալիս, մարդի գլխին տալիս ա, հեր, մեր, ազգական արյան ծովի մեջը քցում, ու նրանց սիրելին տանում, սառը, մուխը հողին մատաղ անում։ Ախր էլ ո՞ր ես ստեղծում մեզ՝ այ Քո ոտիդ տակին մեռնիմ։ Օր չի ըլում, որ իմ դռնովս մեռել չի անց կացնեն, ախր քաս նրանց տերերն ի՞նչ են անում, նրանց սիրտը ի՞նչպես ես մխիթարում։ Ընչի՞ ես ստեղծում, ընչի ձեռներիցը շուտով խլում, տանում, միթե երկընթուցի հոգիք, հրեշտակք չի կա՞ն՝ որ մարդի երեսին ես կարօտել։ Թող մեկ քանի տարի էլա օր քաշեն, իրանց սրտի մուրազն առնեն, որ ո՛չ մեռնողի սրտումն էնքան դարդ մնա, ո՛չ եդի մնացողի։ — էսպես մտքիս հետ ընկած տանջվում, էրվում էի իմ միջումը, ընչանք երեխեքս կգալին ու փնձ խաբար կբերեին։ Ոտիս տակին կրակ էր վառվել, սիրտս, խելքս էլ իմը չէ՛ր։ Հենց գիտես՝ պարոն Դ. Խեբեղիմովի նորածաղիկ դուստրը, որ ազնիվ հերը աչքի լսի պես մեծացրել, կյանքը խավարեցրել, ուսումն էր տվել, ու մեկ սհաթվան միջի իր բոլոր փառքն ու օրն էլ հետը տարավ, ու հողին պահ տվեց, ու էս օր էլ անունը տալիս, յա գերեզմանը տեսնելիս՝ աչքի լիսը թռչում, աշխարքը գլխին խավարում ա։ Հենց գիտես պարոն Ե. Խառփաովի, Միրզոնի, Շահբաբովի, Սուրգունովի՝ էն եթիմ երեխեքը, էն դարդավարամ մարդիկը, հեր, մեր, ազգականք՝ առաջիս գլխըների տալիս, ու նրանց էն լուսաթաթախ, հրեշտակ սիրելի ջահել հարսները՝ որ մէկ տարվան միջում մեկզմեկու հետ հենց բռնես, բաս բռնեցին ու գնացին, աչքիս առաջին հողն ըլին գնում, ու որի հերն ըլի գլխին, դռշին ծեծում, որի նշանածը հողն առնում, առաջ իր երեսին ածում, ետո ազիզ սիրելու երեսին քցում ու հետը թուլանում, գետնին դիպչում, ինչպես պարոն Միրզոնովին մեկ քանի օր՝ սրանից առաջ տեսել ու դեռ իմ միջումս էրվում, փութոթվում էի։ էս ջրատար լուսահոգի հանգուցելոց մեկին էլա էնքան չէի ճանաչիլ, որքան Խերեղ<խնովի> դատերը, Խատ<խսովի> հարսին, ու Շահր<աթովի> աղջկանը՝ քանի նրանց էն երկնային պատկերը, էն հրեշտականման սիրուն հոգին, որ տեսնելիս մարդ հենց իմանում էր, թե հրեշտակ ա առաջին կանգնած, միտքս չէի բերում, աչքիս լիսը թռչում, հոգիս էն դինն էր գնում, ետ գալիս։ էսպես սիրտս լցված տանը ման էի գալիս, որ երեխեքս էկան՝ թէ ժամը կանգնել ա։

Ինչ սրտով ժամը մտա, ես եմ իմանում։ Պատարագը կանգնել էր. ժամարարը Սրբազան Մինաս Արքեպիսկոպոսն էր։ Մողնու եկեղեցումը՝ ասեղ քցեիր, դետինը չէր հասնիլ, շատերի աչքերի թացությունն ու երե-

ւի տխրությունն ինձ կենդանի ցույց տվին, որ լուսահոգի մեռնողի դար-
 քը շատ մարդի սիրտ էր էրում, կրակում: Ես որ դեռ որդի չէի թաղել, չէի
 լուսահոգուն ճանաչել, դարիւր էի, էրվում էի, բաս էն կանգնողներն ի՞նչ
 անեին, որ շատը նրա ազգականը պետք է ըլեր, շատը հինգ, վեց որդու
 տեր: Վայ ինձ՝ Աստված էլ միտքս չէ՛ր գալիս, որ հեռովանց դազադին
 մտիկ չարի, ու մոտիս կանգնողներիցն իմացա, թե ազիզ հանգուցյալը
 պարոն Տատայեցն աղջիկն էր ու իմ դասարնկեր սիրելի ազգակից պարոն
 Ղաղո Տեր Շմավոնովի նշանածն ա, ղորդ ա՛ իրան չէի տեսել, չէի ճանաչել,
 ամա որ դազադի միջին էն աննման՝ լիս դառած պատկերը շտեսա ու իմ
 խեղճ ընկերի հալը՝ էն սհաթին միտք չարի, եկեղեցին գլխիս պտիտ էկավ,
 աչքս սևացավ: Հենց պետք է մարդ ճանանչ ըլի, որ սիրտը ցավի՞. ախր
 էն լուսահոգին՝ իմ ազգը, իմ արինը չէ՛ր, որ էնպես ջահել, ազիզ հասակին՝
 թառամել, դեղնել, անլեզու, անշունչ՝ վերջին պատարագի երեսն՝ էս մեկ
 անգամն էլ՝ անաչք, անանկաջ՝ ուզում էի, տեսնի ու լսի, որ գնա երկ-
 նային պատարագին արժանանա: Ախր նրա դազադի ետևին էնպես էր-
 վող, փոթոթվողները, էնպես մեռածի պես շլինքը ծուռը, ջանից ձեռք վեր
 առած կանգնող սգացողները՝ իմ ազգի իշխանքը, իմ ազգի որդի՞քը չէին,
 որ նրանց էնպես տեսել էի, ու փետի պես կանգնել, մտիկ արել: Ուզում
 էի վազեմ, իմ ընկոր տեղ՝ դազադի վրա ընկնեմ, ու գլուխս ծեծելով՝
 ասեմ.— Ախր որ դու գնում ես՝ ազիզ ջան՝ իմ բարեկամին ո՞ւմ ապով
 ես թողնում: Ո՞վ նրան խաբարը տանի. հոգիդ երկինքն ա գնում, մարմինդ
 հողը, բաս նա որ մեկ հետդ էլա չի՛ խոսացել, մեկ ձենդ էլա չի լսել, մեկ
 քարով էլա էն վերջին, սարսափելի սհաթին իրար չե՛ք տվել, մեկ քաղցր,
 կամ տխուր աչքով էլա իրար չե՛ք ասել «մնաս բարով. զնաս բարով, եր-
 ւնքումը դու իմ աղոթքն ու աղաչանքը լսի, երկրումը ես քո հոգին հիշեմ,
 քո գերեզմանն օրհնեմ, ի՞նչպես սիրտ արիւր՝ սիրելիդ կրակում թողալ, հերն
 ու մեր, ախպեր, քիր, բոցի մեջ քցիլ, ու էդ հեռու, անտես ճամփեն՝ էդ-
 պես դինջ, հանգիստ գնալ՝ ի՞նչպես սիրտ արիւր՝ ա՛յ անմեղ օրիորդ, ա՛յ
 ջիվան կույս՝ որ էդ լուսեղեն երեսդ հողը դնես, էն ջահել փեսեն հավիտյան
 էրես, էս ծանոթ աշխարքը աչքից քցես, ու անծանոթ աշխար գնաս, ուր
 ո՛չ ազգական ունիս, ո՛չ սիրելի: Հերնըմերդ, ա՛խ՝ էն քո խեղճ ծեր հերը՝ որ
 մաղը ձնի պես սպիտակել ա, ընչանք քեզ էդ տեղն ա հասցրել, էն քո
 ջիգյարն էրված մերը՝ որ իրան սպանում, ուզում ա, հետդ հողը մտնի,
 չե՛ն թողում, էն քո ջիվան ախպերը, որ հազար անգամ արեւովդ օրթում
 կըլի կերած, որ գլուխդ ցավելիս, հոգին հետդ տա, մատդ փուշ ըլելիս,
 գլուխը քո ուղուրին դնի, ջանը քեզ տա ղուրբան: Բաս էն ազիզ ազգական-
 ները, որ շորս կողմդ բռնած՝ աչքըներիցը կրակ է վեր թափում, բաս նրանց

մեկի ձենն էլի անկաջդ չի՞ ընկնում, որ էդպես նրանց չէրես, չփոթոթե՞ս, Ա՛խ՝ երաբ որ քո խեղճ, վատաբախտ նշանածը էս խաբարը լսի, ի՞նչ պետք է անի, ո՞ր ջուրն ընկնի, որ քեզ մեկ կաթ սառը ջուր էլա քո վերջին օրը չի՞ տվել: Ղուշ դառնա, թուշի, գա, գերեզմանդ պետք է տեսնի, հողն էլ բաց անի, մտնի մեջը, ո՛չ ձենդ կլսի, ո՛չ շունդդ կառնի, բաս ի՞նչ անի ողորմելին՝ ա՛ղիզ, անարատ կույս ջան՝ էդ լի՛ս դառած երեսիդ մեռնիմա:

էսպես իմ միջումս էրվում, մորմոքվում էի ու արտասուներս կուլ տալիս՝ որ մարդ չտեսնի, որ պատարագը վերջացավ, Առաջնորդ, քահանայք՝ մաշտոց, խաչ ձեռններին էկան՝ որ լուսահոգուն լսի բաժին անեն ու հորնըմոր, ազգական, բարեկամի լերդ ու թոքն էրեն, խորովեն, իրանց աղիզ սիրելին, իրանց աչքի լիսը ձեռններիցը խլեն, տանին, հողին տան: Հողին տան՝ հողին՝ որ ո՛չ աչք ունի, որ լաց ու արտասուներ տեսնի, կսկծա, ո՛չ ականջ կամ սիրտ ունի, որ սուք ու շիվան տեսնելիս ցավի, ու էսպես ջիվան ջանը իր անկուշտ փորին մատաղ շանի:

— Ո՛վ քահանայք և ժողովուրդք, — որ չասեցին, հենց իմանաս, եկեղեցու պատերն էլ ձեն առան՝ որ գոռան, շունչ առան, որ տրաքին, սիրտ առան՝ որ լուսահոգու անբախտ հորնըմօրն, ջիվան ախսյորն ասեն՝ «թէ մենք էլ ենք ձեր ձենը լսում, էս սրբերն էլ ձեր սուգը տեսնում, քանի՞ լաք, քանի՞. մենք ենք ձեր որդին պահել, էլի մենք ենք ձեր ձեռիցն առնում ու իր Արարչի մոտ տանում, որ ինչպես անմեղ մտավ աշխար, անմեղ էլ դուս գա, ի՞նչ եք ձեզ սպանում, հո նոր չե՞ք տեսնում էդ բանը, մենք դրան էնքան կպահենք սիրով, որ դուք էլ՝ մէկ օր որ գաք, որ ձեր վախտն էլ թամամ ըլի, էլ ետ գաք, ձեր աչքի լիսը տեսնեք, ու նրա սերը հավիտյան վայելեք: Մողնու հայաթն սպիտակ օրը սեացել էր, էնքան ազգական, սիրելի կնանիք սգի շոր էին հաքել: Որ նրանք վա՛յ չէ՛ին ասում ու գլխըներին տալիս, որ տղամարդիքը գլխաբաց՝ դագաղիցը չէին ճոլովակ ըլում, որ եդ քաշեն իրանց սրտի աղիզ սիրեկանը, որ սե կառնթը չի՞ դրին ու անբան ձիանքը երըմիշ չէլան կամաց կամաց ու հոգևորականք իրանց տխուր շարականը չսկսեցին ու շուրջառը քցած՝ առաջ չընկան՝ տեր իմ և Աստված՝ էն ի՞նչ աչք պետք է ըլեր, որ էս սհաթին շուգեր, որ փակվի, էս նաշը չտեսնի, էն ի՞նչ անկաջ պետք է ըլեր, որ շուգեր, խլանա, որ էն խեղճ, էրված, փոթոթված հորնըմոր սգի ձենը չլսի, ու ինքն էլ չէրվի, չկսկծա: Երաբ մերն էր, թե քիրը, որ էնպես գլուխը ծնծում, երես ու դոշ կտրատում էր, չիմացա, չհարցրի, սիրտ շունեի, բայց տեսնելիս՝ ուզում էի տեղն ու տեղս կրակ դառնամ, էրվիմ, յա գնամ, ոտներն ընկնիմ ասեմ.— Կաթո՞ հալալ արա, սիրելի մայր՝ որդիդ գնում ա, էլ եդ չի՞ գալ, օրհնությունդ տուր, նա լեզու չունի, որ խնդրի, նրա հոգին քո

ձենին ա կարոտ, ինչ ես էդպէս էրվում, նրա աչքը ճամփու թողնում: Բալքի թե էքուց ո՛չ, էլ օր, մենք էլ գնանք դրա մոտ, էլ ո՛ւր ենք լախս, նրա սիրտը վիրավորում: Հինգ, տասը տարին երկար վախտ չի, երազի պէս անցկըկենա, մեզ էլ մեկ օր էսպէս նաշը կդնեն սիրելի բարեկամք ու կտանեն մեր հավիտենական տունը, ինչ եք դարդ անում:

— Էսպէս միտք անելով, տրորվելով, որ տուն չէկա, կամքս էն էր, որ մեկ դրոշկա բռնեմ ու իմ սիրելի երեխեքանց մեկին, իմ աչքի լիս Ալիմյա-նին՝ հետս վերցնեմ, որ գնանք հանգստարանը, մեկ բուռ հող էլ մենք ածենք լուսահոգու երեսին, ու եդո իմ գառնուկ աշակերտին դաս տալիս ասեմ. էն օրը միտքդ բե՛ր՝ սիրելի ու բարի սիրտ ունեցի՜ր, Աստուծո ճամփիցը մի հեռաճար, որ տուն չմտա ու տանըցիք աչքիս սուքը տեսան ու սրտիս դարդն իմացան, նշանածս գերմանացի գոլով՝ իսկույն վեր թռավ, երեխեն դրադ դրեց ու լալով խնդրեց, որ իրան էլ տանիմ, մեկ հայի թաղում, մեկ հայի մեռել տեսնի: Բալքի թե նա էլ իր մտքումն էն ըլեր ասում. «Թե հալբաթ մեկ օր յա դու ինձ էլթողես, յա ես քեզ. դու մեր կարգը տեսել ես, ես ձերը չեմ տեսել: Գնա՛նք՝ տեսնի՛նք, որ քեզ թաղելիս իմանամ թե ինչպէս պետք է իմ սև օրս լաց ըլիմ, երեխեդ էլ բերեմ վրեդ, թե չբերեմ, քարով գլխիս ծեծեմ, թե հողը գլխիս ածեմ»:

Ընչանք տանըցիք շոր կհաքնեին ու երեխին ծիծ կտային, թամբակվի ծուլը տունը լցվեց, շունքի սիրտս չէ՛ր համբերում, վախում էի, թե էն լուսահոգու երեսին էլ չհասնիմ: Խալխի շատը ետ էր դարձել, որ դրոշկա նստեցինք: Զաստավի մոտին որ դագաղն աչքովս չընկավ՝ Երեսս շուռ տվի, որ շտեսնիմ, ու դրոշկապանին թայթի տվի: Հանգստարանի դուղը որ չհասանք, մեկ ձիավոր ձախու կողմիցը դուս էկավ բարով տվեց՝ առաջ-ներովս անցկացավ, մեկ հետեակ աջու կողմիցը՝ դրոշկեն ներքեղ թողե՛մ մեր առաջը կտրեց, հանգստարանը մտավ: Երկուսին էլ էնքան չէի ճանաչիլ, որքան սրտով կսիրեի, հոգով կպաշտեի, չէ թե հարուստ, անվանի իշ-խանք են, էնդուր համար, չէ՛. Աստուծո հայտնի ա ես նրանց հարստությանը չեմ կարոտ, բայց հազար անգամ իմ աչքովս տեսել էի, որ սաղ քաղաքն ա նրանց սիրում, նրանց գովում, նրանց անունովը օրթում ուտում: Ես հարուստ չեմ, որ նրանց ղոնաղ անեմ, մեծ մարդ չեմ, որ նրանց քոմակ անեմ, սերն էլ հո փողով չի, ինչի՞ չի պետք է՝ իմ աղգի իշխանի բարի համբավը լսելիս, բախտավորությունը տեսնելիս, նրան չպաշտեմ, սիրտս նրան մատաղ չտամ: Զիավորը պարոն Մովսես Տեր-Գրիգորովն էր, հետեա-կը՝ պարոն Դավիթ Խերեղիճովը, լսողը թող իմանա, սիրելի անձինք են, թե չէ:

Ընչանք դագաղը հանգստարանը կհասներ, երկուսն էլ մեզ մեջ արած, տարան գերեզմանատան մեջտեղը: Պարոն հերեդինովն իր ջիվան դստեր մատուռումն էր կանգնած, պարոն Մ<ովսես> Տ<եր> Գրիգորովը ձիու վրա նստած: Հանգստարանի գեղեցկության վրա զարմացած, էն սիրուն տնկած ընկուզի ծառերը որ չէի տեսնում ու մտքումս ասում. «Լիս դառնա քո բունյաթ քցողը, կանաչի էն ձեռը՝ որ ձեզ տնկիլ ա տալիս, այ սուրբ գերեզմանատուն, այ ջիվան ծառեր, կրլի, որ դուք դեռ պտուղ չի տված, իմ պտուղս խավարի ու գամ ձեր շվաքի տակին քնիմ: Ա՛խ՝ որ գամ, ինձ էլ պահեցե՛ք, իմ Երեսիս վրա էլ շվաք արե՛ք»: Էսպես, որ սիրտս ու աչքս չիքը չէ՛ի հոգոց քաշում, ու էն պատվական հանգստարանի բարի պատճառ դառնողին օրհնում, գովում, որ իրանք դեռ կենդանի, էնպես անմահ հիշատակ էին քցել աշխարհի երեսին, էնպես սուրբ ողորմատեղի, ու երկու ազնիվ իշխանքն էլ՝ էնպես տաք տաք, էնպես սյարղ սրտով չէին պատմում՝ թե ժամի տեղը ո՞րը պետք է ըլի, պարիսպն ինչպես պետք է գա, ո՞րտեղ պետք է պտղատու ծառեր տնկվին, ո՞րտեղ պետք է ման գալու տեղ, ո՞րտեղ ժամատուն, ու հենց գիտես՝ թե էն սհաթին սիրտըներն իմա-նում ըլի ու ասում. որ հավիտյանս հավիտենից իրանց պարոն Զավրովի, պարոն Դ<ավիթ> Թամամշովի, պարոն Հով<հաննես> Միրիմանովի, ու քն իշխանաց, որ նրանց քոմակ են անում հոգին, քանի աշխարքս կա, ու էն հանգստարանը կմնա, հազար բերան՝ նրանց պետք է տղորմի տա, հա-զար բերան նրանց լիս դառած հոգին օրհնի, հազար աչքի աղի արտա-սունք նրանց անմահ գերեզմանի վրա կաթի, ու քանի հայի սուրբ հավատն ու եկեղեցին կա, նրանց հոգին, նրանց մեռել, կենդանին պետք է հիշվեն, ու խոնկ նրանց վրա ծխվի, մոմ նրանց վրա վառվի, բաժակ նրանց հո-գու համար կամ սկում ածվի, կամ ձեռի բռնվի, ու ամեն մեռելատեր սուաջ նրանց անունը տա, նրանց ողորմի ասի, հետո իրան ննջեցելուն, հենց գի-տես՝ էս ընտիր իշխանաց, էս պատվելի Հայկատոհմից երեսը՝ հենց էն սհաթը լուսավորվում ըլի ու շենց էն սհաթը երկնային հրեշտակը, թագը ձե-ռին բռնած՝ երկնքիցը ձեն ըլի տալիս, ու ասում:— Էս թագը ձեզ համար եմ հաղիր արել՝ ո՞վ ընտիր իշխանք, թո՛ղ ամեն մարդ աչքը քաց անի, իմանա, որ մեկ մազաչափ լավություն էլ ով աշխարքումն անի, ու մարդ չիմանա, երկնքումը ոսկեղեն գրով գրած՝ աթոռ աստվածության առաջին միշտ անմահ կա:

Դագաղն էկավ. շարականն սկսեցին. խալիսը հավաքվեցավ. սևաշոր սալդաթները իրանց մատաղը բերին, քրտնած մշակները իրանց թիանքն ու բահը եզ քաշեցին, անկուշտ հողը իր բերանը բաց արեց, սիրուն արե-գակը իր աչքը ամպի տակին խփեց. հոգևորականք մեկ կողմից ձեն տվին,

մարմնավորականք մյուս տեղից գոռացին, երկինքը ծոցը բաց արավ, անմեղ կուսանը երկնքից ձեն տվին, լուսեղեն հրեշտակք թևին արին ծափ տվին, վատաբախտ աղագականք հողը բուռն սոռին՝ առաջ իրանց էրեսին խփեցին, ու ջիվան ախպերը, հալևոր, մաշված կեսառը պարոն Նոնի Տեռ Շմավոնովը, ընկան լուսահոգի ննջեցելու վրա ու էն սուրբ երեսը, էն լուսանման ձեռները, էն ազիզ քիրն ու հարսը՝ մեկ էլ կպցրին իրանց կարոտ երեսին, մեկ էլ գլխըները դագաղի վրա, ծնկները հողումը շաղախված՝ չոքեցին ձեն տվին, գոռացին, վա՛յ տվին, կրակ ուղեցին երկնքիցը, որ իրանց էլ նրա հետ էրի, փոթոթի, չեկավ. հողն ուղեցան ընկնիլ, չթողին, նաշն ուղեցան ետ տանիլ, ինչ պետք է անեին, փետացած մարմինը ի՞նչ գորություն ունի, որ ի՞նչ ղորություն տա, ի՞նչ կիմանա, թե իրան համար էրվում են, կրակվում, որ ինքն էլ մեկ ախ քաշի, մեկ ախ քաշի, որ իմացողի սիրտը հովանա, չկրակվի։ Ա՛խ, սիրելի կարդացող թե սիրտ ունիս հավատա քանի պարոն Գ. Շադինովի էն վերջին ախն ու վախը միտս ա ընկնում, որ գերեզմանի գլխին կանգնած՝ ընչանք կարգը կկատարեին, հենց գիտես՝ թե աղնիվ երիտասարդի սիրտն ուզում էր, որ տրաքի, էնքան բերնին ու աչքին հուփ էր տվել (չունքի լուսահոգին նրա մորաքվոր աղջիկն էր)։ քանի նրա էն վերջին գլխին տալը, էն աննման աչքն ու ունքը էնպես արտասովակոլու տեսնիլը, որ միտքս չի ընկնում, քանի էն ջիվան ախպոր ու ծերունի կեսառի կսկծալն ու մղկտալը աչքիս առաջը չի՞ գալիս, ինչպես էն սհաթին, էս սհաթին էլ աչքս սևտում ա, սիրտս արին ա կաթում, օրս ու ումբրս հող դառնում։ Զէ՛ ախր մեկ օր էլ ինձ վրա պտի էս սուքն անեն, չէ ախր մեկ օր էլ ինձ պտի էն հողը գնեն, ախր ի՞նչ արի էս աշխարքումը, որ ինձ էլ ողորմի տան, ախր ի՞նչ հիշատակ եզ քցեցի, որ ինձ էլ հիշեն։ Հարուստ չեմ, որ գերեզման քցեն վրես, իշխան չեմ, որ ինչ ունիմ, չունիմ, տամ, մեկ ողորմատեղի էլ ես շինեմ։ Գրի եմ հետեւել, գիրը ո՛չ թուր ա, որ կտրի, ո՛չ արծաթ ա, որ մարդի մուրազը տեղ հասցնի։ Ա՛խ, երաբ մեկ աստվածասեր իշխան էլ ինձ կհարցնի, թե մուրազդ ի՞նչ ա։ Ո՛չինչ՝ երեսիդ մեռնիմ, քեզ մատաղ գնամ՝ ա՛յ իմ ազգի պարծանք, իմ ազգի ճրագ իշխան, ո՛չինչ։

էս ա տասնը հինգ տարի ա, որ տանից, տեղից, սիրելուց, բարեկամից, պատվից, փառքից ձեռք եմ վերցրել, հեռացել, աշխարհե աշխար ընկել, գլուխս քարե քար տվել, որ իմ ազգին պետքը գամ, մեկ հարիր աղքատ երեխայի ձևից բռնեմ, ինչ գլուխեմ, նրանց սովորցնեմ, նրանց սիրտն ու հոգին բանամ, իմ սրտիս զարդերը բոլոր մեջն ածեմ, ազգին ինչ դեղ ա հարկավոր, նրանց տամ, գեղեր, քաղաքներ ուղարկեմ, որ գնան, իրանց բարի սերմը մեր բարի ազգի բարի երեխեքանցը սրտումը ցանեն, նրանց

էրված սիրտը հովացնեն, բերանները լեզու դնեն, սրտներումը դվաթ, որ հասնողը նրանց գլխին շտա, ինչպես մինչև էս օր ավել են, ու հետո, ախ՛ հետո գերեզմանը մտնիմ, հետո աչքս խփեմ, հոգիս հովանա, մարմինս դինջանա:

էս ա իմ մուրազը՝ երեսիդ մեռնիմ՝ ա՛յ Հայազգի իշխանք: Ժամ եմ գնում, է՛ս եմ խնդրում, քուն եմ մտնում, է՛ս եմ Աստվածանից աղաչում, քնից եմ վեր կենում, էս եմ լալով ասում: Երեսիս էի, է՛սուր ցանկացա, գերեզմանը մտնիմ՝ էս կդառնա իմ մարմնի ցեցը, իմ հոգու դժոխքն ու տանջանքն: Տասներհինգ տարի բերանս փակել եմ, սիրտս կրակվում ա, մեկ տասներհինգ տարի էլ անց կենա, յա ծերությունն աչքս կբոռացնի, ձեռս ու ջանս դող կքցի, յա մահն բկիս կշոքի, ինձ էլ իր թրին մատաղ կանի: Պապանձվի բերանս թե լեզուս ըլի խօսում, ու սիրտս շիմանում: Թագավորություն, մեծություն աչքս չի՛ գալիս. նրանք անցավոր են, մեկ ծաղկով գարունք չի՛ ըլիլ: էս օր էլ որ միտք եմ անում, թե ես հացս ուտելիս, տաք տեղը նստելիս, հազարավոր հայ ո՛չ հաց ունին, որ տւտեն, ո՛չ շոր ունին, որ տաքանան, սիրտս պատռում ա, օրս խալարում:

Ի՛մ ազգի իշխանք, ի՛մ թագ ու պարծանք, որ ամեն մեկիդ սրբի տեղ սրտումս պաշտում եմ, էս դարդը դեռ շատ ժամանակ սրտումս կպահանի, չէի ասիլ, ես միայն կերվեի, կմեռնեի, թե ձեր շինած պատվական հանգրստարանը չէի տեսել, ձեր մեծահոգությունը չէի գգայել: Զեր բարեպաշտության պտուղը իմ աչքս չէ՛ր բաց արել: Մեռելներին հանգստացրիք ձեր արևին մատաղ, երեսս ձեր ոտի տակը, կենդանյացն էլ մեկ ճար արե՛ք: Ինձանից խրատ ձեզ չի հասնիլ. ձեր որդին եմ, էնդուր համար եմ համարձակվում ու սրտիս դարդը ձեզ ասում: Ինձ մի՛ նախատեք, մի՛ կարծեք թե ասածս քամի ա, կրակ ա, ինձ էլում ա, ձեր հոգուն դուրբան, էնպես բան ենենք, որ կենդանիքն էլ մեզ օրհնեն, մեզ ումբը ու արև խնդրեն, իրանց արևի ձենն ածեն: Դու էլ՝ անմեղ կույս, անարատ հարսը, դու էլ իմ աղոթքը՝ Աստուծո մոտ տա՛ր, որ ինձ յա օր առաջ մահ տա, յա ինչ որ ասում, աղաչում եմ, գլուխ գա: Ինչ օր կըլի, որ գամ գերեզմանիդ վրա կանգնեմ ու ասեմ.— Աստված հոգիդ լուսավորի, դատաստանդ քաղցր անի, ես իմ մուրազն առա, դու էլար պատճառը: Թո՛ղ քեզ ու քո մոտ քնած լուսահոգի ննջեցելոցն ողորմի տան, ո՞վ իմանա թե Հայոց իշխանքը իրանց ննջեցելոց խաթեր, մեկ ողորմատեղի էլ իրանց կենդանեաց համար ետ քցեցին: էս խաբարն էլ տարեք երկինքը, որ նրանց անմահ անունը էնտեղ գրվի, թե էս աշխարհը չիմանա:

ՈՒՎԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԱՆԻԻ ԱՎԵՐԱՆՆԵՐԸ

(Ճամփորդական խորհրդածույրուններ)

Հ ա տ վ ա ծ 1

Խոսել Անիի մասին, նշանակում է շոշափել Հայաստանի պատմության ամենանրբին տեղը: Այդ քաղաքի անունն անգամ բորբոքում է նույն զգացմունքները, ինչպիսիք յուրաքանչյուր մարդու հոգում արթնացնում են Պալմիրը, Բաբելոնը, Կարթագենը և, վերջապես, Հոմը, ուր ժողովրդի վեհօրհույները արյունով է ջերմացած, ուր մարդկային մտքի և արվեստի ստեղծածը թաղված է ժամանակի ճակատագրական հարվածի ծանրության ներքո՝ քայքայման փոշու տակ:

Թո՛ղ արևելյան պատմիչների պատմածն այդ քաղաքի բազմամարդության, եռուզեռի և հարստության մասին կասկածամիտ մեր դարին թվա առասպելական. թո՛ղ այնտեղ բարձրացած հազար ու մեկ եկեղեցին համարվեն լոկ միայն Ասիայի որդիների վառ, աշխույժ և գունազեղ երևակայության արդյունք. թո՛ղ, վերջապես, իր վաստակով՝ իր հաշվին եկեղեցի կառուցող և պահող հովվի ավանդությունը և կախարդական Գեդար-Գյալմազի կամ Անիի խորհրդավոր ամրությունների տակ ծածկված լաբյուրինթոսի լեզենդը համարվեն դրանց մասին պատմող արևելյան երկրների և ժողովուրդների պերճախոս լեզվի չափազանցություն. սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքի այժմյան ծավալն իսկ, նրա ընդարձակությունը, նրա անհամար մնացորդները և ավերակները՝ հարուստ, հսկայական եկեղեցիների, ամրոցների, աշտարակների և քարվանսարանների, որոնք կառուցված են եղել մաքուր, սրբատաշ քարից, այն զարմանալի ինքնատիպությամբ, հանճարեղությամբ ու փարթամությամբ, որոնցով միայն Հնդկաստանը, — այդ կախարդական աշխարհը՝ իր մեհյաններով ու տաճարներով, իր հարստությամբ ու թանկարժեք զարդերով, ի վիճակի է, թերևս ամբողջ Արևելքում ներկայացնելու <.....> հավերժորեն պերճախոս հուշարձան <այն ժողովրդի>, որը զրկված փառքից և հռչակից անգամ, դարեր <ով... հալածված> ճակատագրից, որպես անպաշտպան որբ, <ցրված> ամբողջ երկրագնդով մեկ, հայտնի է այժմ լոկ միայն, <.....> չնայած հույժ օգտակար <.....> այդ ազգի մասին այժմ գոյություն ունեցող կարծիքով <.....> վարկաբեկիչ անունով:

Այսպես է հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Այնուամենայնիվ, իսկական հայի համար, կարո՞ղ է լինել ավելի սիրելի, ավելի սրբազան բան, քան

կյանքում, թեկուզ մեկ անգամ, երկրպագել իր արժանավորագույն նախնիների այդ սրբություններին և ջերմեռանդ արցունքներ թափել իր հոգուն և սրտին այնքան թանկ շիրիմների և բնակարանների վրա:

Մի՞թե այստեղ, դեռևս բավական թարմությամբ չե՞ն պահպանվում՝ արքաների գոռոզության <հետքերը>, արքաների, որոնք միջին դարերում, բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված քրիստոնեության փոթորկալից ժամանակներում, արյան և կրակի գնով ձեռք բերեցին փառքի, հզորության պսակը, որոնք զորդացրին ամբողջ հետամնաց արևմտյան Արևելքը: Աշոտ Ողորմածի, Սմբատ Աշխարհակալի, Գագիկ Մեծահոգու և Բագրատունյան տոհմի բազմաթիվ ուրիշ քաջ թագավորների, իշխանների և զորավարների ու սրանց անմահ գործակիցների անուններով կարող է պարծենալ և ո՛չ միայն հայոց պատմությունը. նրանց անուններով, որ հնադարյան Ախուրյան գետի, այժմյան Արփա-չայի (Գարու գետ) ներկայիս տխուր, անկենդան ափերը դարձրին ծաղկուն հովիտներ ու ձորեր, և այժմ իսկ, մեծ մասամբ դեռևս կուսական, հավետ զեղեցիկ լոռին, Մաղկածորը և արդի Ռուսական Հայաստանի մեծ մասը դարձրին աստծո տաճար, խաղաղության և բարօրության օթևան, և վերջապես՝ զորեղ պատվար՝ Կովկասի, Մոնղոլիայի և Թուրքեստանի վայրենի, անսանձ տիրակալների արշավանքների ընդդեմ: Հենց դրա համար էլ, մի կողմից պարսիկները և մոնղոլա-թաթարները, մյուս կողմից՝ թուրքերը, հույները և նույնիսկ, քրիստոնյա վրացիները, առանց որևէ խղճի խայթի և մարդասիրության, առանց հաշվի առնելու հավատի սրբությունն ու օրենքները, ո՛չ էլ մարդկային ձեռքի և բանականության հրաշալի ստեղծագործությունները, ո՛չ էլ նույնիսկ իրենց երդումը՝ ժողովրդի բարօրությունը պահպանելու և պաշտպանելու մասին, սոսկ միայն նրա համար, որպեսզի ազատվեն մեկ կամ մյուս հարևանի կախվածությունից՝ դավաճանաբար նախ մեկը մյուսին հանձնեցին և ի վերջո ընդմիջտ կործանումի մատնեցին այդ հսկա քաղաքը, որի անունով է նշանավորվում ամբողջ ասիական Արևմուտքը միջին դարերում:

Եվ զարմանալի՞ է, միթե, որ այդքան թշնամական-բարբարոսական ուժերի հարձակումների ու թոհուրեոհի ժամանակ, այդ սրբավայրերի շուրջն ընկած այնքան անմեղ զոհերի թափած արյան գետերից հետո, երբ Անիի և ընդհանրապես ամբողջ Հայաստանի վավակները՝ Թիֆլիսում, Հաշտարխանում, Կալկաթայում և Կոստանդնուպոլսում, մոայլ Դոնի կամ սրբազան Գանգեսի ափերին և նույնիսկ Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հունգարիայի հեռավոր քաղաքներում, — չխոսելով արդեն Պարսկաստանի և Փոքր Ասիայի մասին, ուր հազարներով տարագրված և վերաբնակեցված են նրանց եղ-

բայրները, — չօգտվելով այն ժամանակ նրանց համար այնքան հատկանշական զինվորական ծառայության ո՛չ իրավունքներից, ո՛չ արտոնություններից, — մի բան, որ կարող են վկայել միայն այս քարերը — մի խոսքով, դրանից հետո, իրենց առջև ո՛չ մի ասպարեզ չտեսնելով, իրենց նախկին վեհություն և փարթամության ղեացումներով, ստիպված՝ հնչուն դրամով միայն հագնեցնելու իրենց հալածիչների և դահիճների ազահությունը, հանուն իրենց կյանքն ու սուրբ հավատը փրկելու, նրանք, ի վերջո, որոշեցին ընտրել այնպիսի մի կենսաձև, ինչպիսին այնքան բնական է նրանք համար, ովքեր զրկված են պաշտպանությունից և իրենց հարադատ, իսկական, նախկին վիճակին համապատասխանող օթեանից:

Միթե՞ դարեր են հարկավոր փոխելու համար ժողովրդի ոգին և ինքնատիպ գծերը: Թող պատասխանեն նրանք, ովքեր այնպես անողորմաբար վիրավորում են պատիվն ու անունը մի ժողովրդի, որը այժմյան բարենպաստ հանգամանքներում ընդունակ է ո՛չ միայն վերակենդանացնելու, այլև նույնիսկ բազմապատկելու իր նախկին առաքինությունները: Պատմությունն ավելի լավ է դաս տալիս բոլորին էլ:

Բայց նախքան կրկին մեր ուղեորության նկարագրությանն անցնելը՝ ի՞նչպիսի վճռել Անիի աղետալի ճակատագրի ամենակարևոր խնդիրը, որի մասին ժողովուրդը մինչև այժմ էլ իր գրույցն է պնդում, և այնուամենայնիվ, ամեն մի բարեպաշտ հայ չի կարողանում մի օր էլ մնալ այստեղ, որպես թե նա կործանվել է ո՛չ թե բարբարոսության ուժով, ո՛չ թե երկրաշարժից, այլ անեցիների այնքան փարթամ և չափազանց մեծաշուք կյանքի նկատմամբ արգահատանք տածող ինչ-որ մի կուսակրոնի սրբադան շուրթերի անեծքով: Միթե՞ դա ժողովրդի՝ կրոնին նվիրված լինելու ամենակենդանի, ամենապերճախոս ապացույցը չէ՞, կրոնի, որ արդեն դարերով զինաթափ է արել նրան և բռնադատության բոլոր միջոցներով ստրկացրել՝ երկրային բարիքների և տառապանքների փոխարեն խոստանալով ամբողջ երկինքը, կրոնի, որ չի արգելում իր թշնամիներին անգամ օրհնաբանել և վերջին շապիկը զիջել ցանկացողին, կրոնի, որը ի վերջո մնացել է ժողովրդի միակ սփոփանքը այս ունայն աշխարհում:

Հայը տառապանք է կրել հանուն կռոնի և բանականության, որպեսզի այժմ՝ ավելի սերտորեն կապվի ա՛յն ժողովրդի հետ, որ բարի նախախնամությունից կոչված է քրիստոնեական երկրներն ազատելու նրանց վիրավորողների անմաքուր ոտներից: Երանավետ Ռուսաստանի համար բազմացեղ և բազմաբնույթ այս երկրում հարկավոր էր ճկուն, ո՛չ պակաս ամուր, կրոնով, հավատարմությամբ, երախտագիտությամբ և փորձառու, սուր, թափանցող ու հարուստ մտքով օժտված մի զանգված. և հայերն, ահա՛

հիշելով իրանց դառն ճակատագրի ամբողջ ծանրությունը, ամբողջ կարեւորությունը իրենց թագավորների ժամանակվա հնադարյան բարօրության, որը այժմ նրանց է վերագարձրել իր անունով միայն ամբողջ աշխարհը սասանեցնող ժողովուրդը՝ հայերը ամենից ավելի հավատարիմ կերպով կաթող են ծառայել ամբողջ Ասիայի համար <Ռուսաստանի> գծած բոլոր բարի ծրագրերի կենսագործմանը...

Հ ա տ վ ա ծ 2

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այս բոլորն իմանալով, կրկնում եմ դարձյալ, հայ մարդը, այսպիսի բարենպաստ հանգամանքներում, երկրամասի այնքան հոգատար, ժողովրդի բարօրությանը նպաստող և հնությունները սիրող այնպիսի կառավարչապետի, ինչպիսին պարոն Բ<լավատսկի> է,— հրավերը լսելով՝ կարող էր հապաղել և շտապել երկրպագելու իր սրբություններին:

Այն օրվանից, երբ Ռուսաստանը նվաճել է Հայաստանը, բախտն ինձ ժպտացել և մեկից ավելի անգամ ամենալուրջ առիթներ է ներկայացրել շրջելու իմ հայրենիքի բոլոր տեսարժան վայրերը, սակայն երբեք այնպիսի վսեմ տպավորություններով, այնքան հաճելի զգացմունքներով հուզված չեմ եղել, որքան այս ուղևորության ժամանակ, որից տպավորված հիշողություններն իմ հոգում և մտքում կմնան հավե՛տ անմոռաց, հավե՛տ անջնջելի:

Աշնանային հրապուրիչ եղանակը, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել տարվա այդ ժամանակ իմ խստաշունչ հայրենիքում, կլիմաների, զգեստների, վայրերի և առարկաների բազմաղանությունը, որ մեզ հանդիպում էր 300 վերստից ոչ ավելի մեր կարճ ճանապարհին, կենսամիջոցների առատությունը, որ խնայաբերաբար ամենուրեք տրվում էր մեզ, և, որ ամենակարևորն է յուրաքանչյուր ուղևորի համար, մեր բոլորի միասիրտ ձգտումը դեպի միևնույն նպատակը, այս ամենը, որ տևեց 8 օրից ոչ ավելի, շատ բանով կարող էր մրցել ամենաառաջնակարգ այն հաճույքների հետ, որ քաղաքակիրթ երկրում տալիս են խճուղին կամ երկաթուղին, որոնք թևավորում են ուղևորին, բայց և, այդուհանդերձ, նրանից խլում և՛ միտք, և՛ զգացմունք: Էջմիածինը, Արաքսն ու Արփաչայը և այդ գետերի երկու ափերին ցանուցիր բերդերի, եկեղեցիների, քաղաքների և քարվանսարանների բազում ավերակները. Սարդարաբադն իր լուռ անապա-

տով և հսկայական ջրանցքով. Արարատն ու Ալադյազը իրենց պատկառելի, սպիտակահեր գագաթներով և բազմաթիվ ճյուղավորումներով, և վերջապես հնադարյան Անին՝ այդ երկրորդ Թերևն Հայաստանում, և Ալեքսանդրապոլը, այդ ամենանոր և ո՛չ պակաս գեղեցիկ քաղաքն ամբողջ Ռուսաստանում, և թագավորական ճանապարհը, որ այս վերջին քաղաքից ձեզ կրկին տանում է տուն՝ Երևան. իրոք, այս վայրերից ամեն մեկը կարող էր իր վրա հրավիրել ամենահեռավոր, ամենահետաքրքրասեր պատմաբանի, աշխարհագետի և բնագետի հայացքը:

Երբ, ցանկանալով ցրել վիշտն ու ծանծրույթն իմ խնամքին հանձնելված ուսումնարանի մանուկների անմեղ խաղերով, պտտվում էի նրանց շուրջը՝ ոչ պակաս զվարճանալով նրանց մանկական շարաճճիություններով, ն<իկիֆոր> Բ<լավատսկին>, Երևանի գավառապետը, անսպասելի հայտնվեց ինձ մոտ՝ դեպի Անի ուղևորվելու բարի լուրը հայտնելու, որ մեր վաղուցվա, մոտ երկամյա, ցանկությունն էր: Սիրտս ուրախությունից թռավ՝ լսելով այդ թանկագին անունը. ես նման էի աճն մանկանը, որը երկարատև, ապարդյուն ջանքերից և աղերսանքներից հյուսված, վերջապես ստանում է հեռավոր երկրներից դեպի հայրենական հարկը՝ սիրելիների մոտ թռչելու՝ իր համար այնքան հրապուրիչ թույլտվությունը: Այդ րուպից ես ամբողջովին ընկա վշտոտ, տրտում, բայց ոչ պակաս վառ երևակայության այնքան հազվադեպ այցելող երազանքների մեջ: Դրանից հետո այն երեք օրը, որ ես անցկացրի տանը, ինձ թվացին դարեր՝ ամենածանրագույն, ամենաանտանելի դարեր:

Մտքով, օր ու գիշեր, ես արդեն փորփրում էի հարազատ քաղաքի սրբազան հնությունների ակնածելի մնացորդները, քաղաքի, որին առաջին անգամ այցելել եմ 1837 թվականին պարոն բարոն և սենատոր Հանի և նրա տիկնոջ՝ ամեն մի հնության, սրբության ու վեհ բան ջերմորեն երկրպագողի, գիտությունների և արվեստի այդ Միներվայի ուղեկցությամբ, տիկնոջ, որի նմանը հազիվ թե երբևէ տեսած լինի մեր երկիրը, շնայած վերջինս այցելել են հիլրոպացի բազմաթիվ ճանապարհորդներ, սակայն, ո՛չ գիտական կանայք: Բայց այն ժամանակ, կարանտինի կանոնների պատճառով, մենք Անին տեսանք հեռվից, գարնանը, լուսաբացին, երբ նա պարուրված էր կախարդական մշուշով, որպես խորհրդական մի ուրվական:

Դեռ ես շատ հստակ հիշում էի հաճախակի ծորող ակնածանքի այն արցունքները, ծանր, անբախտաբախիկ այն հառաչանքները, որ բխում էին գիտությամբ, լուսավորությամբ, բայց ավելի ևս սիրալիրությամբ և առաքինություններով մեծապես օժտված այդ հազվագյուտ կնոջ հուզված կրթ-

քից և աչքերից, երբ նա դիտում էր Լոռու բերդը, Անի քաղաքը և Արմավիրի ափերակները, ուր նա ձգտում էր թղթին հանձնել Արարատի և նրա, այսպես ասած, զարդը կազմող բոլոր տեսարժան վայրերի ուրվագծերը: — Միթե՞ ժամանակի և բարբարոսության ավար միայն պետք է դառնային Վաղարշակի, Տրդատի և անմահ Բագրատունիների այդ մեծ ստեղծագործությունները: Եվ նրանք իրենց լուռ վեհությանմբ մեզ միայն հիշեցնում են աշխարհային փառքի ունայնության, շնչինության մասին: Բազմաթիվ կայսրուհիներ, իմ սեուի և իմ կոշման հազարավոր կանայք հավիտյան կարող են նախանձել իմ բախտին, որ ես, վերջապես, արժանացա աշխարհի ատեղծողին վերառաքելու իմ երախտագիտական աղոթքը այն սրբավայրից, ուր սուրբ Գրիգորը և Տրդատը, ուր ընտրյալ հոգեւոր հովիվների բազմություններ, — ավելի մաքուր և հեզ հոգով, քան ես, մեղավորս, — նրան են վերառաքել իրենց աղոթքը, — առում էր անմոռանալի կինը, կարճատև աղոթքից հետո, էջմիածնի տաճարը մտնելիս:

Վերջապես, ինչպե՞ս մոռանալ թե՛ նրա և թե՛ նրա ամուսնու՝ քաղաքակիրթ աշխարհին այնքան հայտնի մարդու՝ իմաստալից, հիշատակության արժանի, նշանակալից ու պատմական խոսքերը, որ ասացին նրանք նախ Սինոդում, ապա այն 5 օրվա ընթացքում, որ մենք անցկացրինք նախաթոռ էջմիածնի վանքի՝ հայ աղգի այդ «պալլադիումի» մեջ, ինչպես այն անվանել է միանգամայն արդարացի կերպով Նոյան սրբազան տապանի երջանկահիշատակ այցելու Պարոտը: Եվ, հիշավի, ամբողջ երկրագնդում միայն փարթամ և աշխարհակալ Հոռմը, — ինչպես հոգևոր, նույնպես և աշխարհիկ առումով, իր փառքով, հզորությանմբ և կարևորությանմբ, — կարող էր մրցել համեստ, դարերով հալածված, դարերով ամայացված, դարերով դարձյալ, — հակառակ Հոռմի — իր սեփական տերերի փառքայանքից, իշխանությունից և փարթամությունից զրկված, արյան, հրի ու սրի մատնեված, 1500 փոթորկալից, դժան սարինների ընթացքում իր հիմքերի վրա գեռես հաստատորեն կանգուն սեպեմ էջմիածնի հետ:

Իմ ընթերցողները, որոնք թե՛ հայ, թե՛ օտարերկրյա գրողների նկարագրություններից արգեն վաղուց գիտեն այդ վանքի պատմությունը, հիշարժան բոլոր վայրերը, հազվագյուտ արժեքներն ու հնությունները, որոնք, բացի այդ, ոչ-նպաստավոր կողմից գիտեն նաև այդ վանքի խաղաղ բնակիչներին, — թո՛ղ չզայրանան, որ նրանց սիրալիք ուշադրությունը հանկարծ շեղեցինք ուղիղ ճանապարհից դեպի անցյալի խոսքերը և իմ նկարագրած վայրի անճոռնի, մութ և նույնիսկ կեղտոտ խցերը համեմատեցինք արդի եվրոպացիների արվեստի, օրենքների և լուսավորության աղբյուրի և օրանի հետ:

Ե՛վ Հոռմը, և՛ էջմիածինը հոգևոր իշխանության կրողները, քրիստոնեական հովատի պահպանողներն ու պաշտպանողներն են եղել բոլոր ժամանակներում և դարերում, առաջինը՝ Արևմուտքում, երկրորդը՝ Արևելքում, այն տարբերությամբ միայն, որ սուռչինին էր ենթարկվում ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան, կապված լինելով հենց միայն կրոնով, հետևապես և՛ մի ընդհանուր շահով և ոգով. այնտեղ պապի՝ Քրիստոսի և նրա առաջին առաքյալների փոխանորդի՝ լոկ ամենափոքր ակնարկը ստիպում էր դողալ Եվրոպայի և՛ թագավորներին, և՛ կայսրերին. երկու դար շարունակ ամբողջ Եվրոպան նեղեց մահմեդական Ասիայի վրա, ինչպես այդ տեղի ունեցավ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ. այնտեղ՝ ինկվիզիցիան, այդ դիվական իշխանությունը, որ այժմ էլ սարսեցնում է Եվրոպայի շատ երկրներ, հավատաքնությունը (ֆեյմ-գերիստ), ասպետականությունը և արեղայական անթիվ միաբանությունները, ոչ-պակաս նաև կոնդակները և թողություն թղթերը (աբլաս-բրիֆ) կամ սուրբ գրքի ընթերցման արգելքը և իրենց տեսակի մեջ հսկայական այլ միջոցառումներ, պահում էին սոմենափրկչական, ամենասուրբ համակաթոլիկական հովատի ամենակործան հերարխիան, Այստեղ, ընդհակառակը, նման ոչ մի բան չի եղել, այլ միայն քրիստոնեական հավատը, միայն հայ հոգևորականության անձնազոհությունը ու նվիրվածությունը. հոգևորականության, որ աստծու կամեցողությամբ, անզոր, անպաշտպան, բոլորից, նույնիսկ քրիստոնյաներից, իր եղբայրներից, ինչպիսիք են՝ հույներն ու վրացիները, և հենց պապերից ու նրանց միսիոներներից մինչև այսօր էլ հալածված ու հետապնդված՝ դիմադրում էր և պաշտպանում բաց ճակատով, արյամբ և իր ամբողջ ուժով, զորեղ կամքով, անօրինակ մի հերոսությամբ, որպիսին հազվադեպ է քրիստոնեական եկեղեցու ամբողջ պատմության մեջ, և այն էլ հայկական թագավորության և հայ ազգի ինքնուրույնության կործանման օրից՝ մեր թվականության 5-րդ դարից սկսած, — դիմադրում էր ու պաշտպանում՝ չնչին, քաղաքականության մեջ թույլ, բայց և ամուր, անբաժանելի, ո՛չ փառքի փայլով դալթակղզող, ո՛չ էլ մարտիրոսական տանջանքներով կոտորվող՝ աշխարհն աշխարհ թափառական իր հոտը՝ ընդդեմ այնքան զորեղ բարբարոսների, Հիսուս Քրիստոսի աստվածային կրոնի թշնամիների և կործանարարների. Հայ կաթողիկոսներից, արեղաններից և քահանաններից շատերը՝ իրենց բարեպաշտությամբ, հավատի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրով, ազգի մեջ քրիստոնեական սուրբ կրոնը տարածելով և եկեղեցին ու ազգը պահպանելու համար գործած իրենց հերոսական սխրագործություններով կարող են օրինակ ծառայել քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին՝ իրենց եղբայրակիցներին. Միայն անմոռաց դարերը՝ մեծն Վարդան

նահատակի, քաջարի Վահանի՝ Հայաստանի տարեգրություններում՝ այդ երկրորդ Մակարայեցիների սխրագործությունները, միայն Հովսեփ կաթողիկոսի, Ղևոնդյան և Սուքիասյան քահանաների անօրինակ անվեհերությունն ու արիությունը հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, երբ ամբողջ Պարսկաստանը նետվել էր դժբախտ Հայաստանի վրա, որպեսզի կրակապաշտական հավատի հրով ու սրով ոչնչացնի քրիստոնեությունն իր տաճարներով,— միայն դրանք վերը մեր նշած ճշմարտության ամենաանվիճելի փաստերն են, ամենահավաստի ապացույցները:

Էջմիածինը, շնայած իր այժմյան՝ թե՛ մտավոր, և թե՛ բարոյական տեսակետից՝ ողորմելի, իրոք դժբախտ վիճակին, շնայած այն մահանման քնին, որ համակել է նրա բոլոր միաբուհներին, շատ վայրերում՝ նաև ամբողջ ազգին, շնայած, վերջապես, այն բանին, որ այնտեղ դեռևս ավելի պարսկական, քան քրիստոնեական ոգին է իշխում, երբեք չի հնարել ո՛չ պապական կոնդակներ, ո՛չ ինկվիզիցիա, ո՛չ մեղքերի վաճառք, ո՛չ սուրբ գրքի արգելք. իր գիտնականությամբ նա չի խրոխտացել, որպեսզի դրանով ավելի հեշտ և ավելի ճարպկորեն որսա և սարկացնի ժողովրդին, ինչպես անում էր և նույնիսկ այժմ էլ անում է ճիզվիթների միաբանությունը՝ որտեղ որ միայն այդ հնարավոր է լինում. ընդհակառակը, նա կրթություն է տարածել այնտեղ, որ հանգամանքները և միջոցները թույլ են տվել. ո՛չ թե հրով ու սրով է մկրտել և պահպանել իր իշխանությունը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել կաթոլիկ երկրներում՝ քրիստոնեության հենց սկզբից մինչև Ռեֆորմացիան և սրանից դեռ շատ հետո, հատկապես դժբախտ Ամերիկայում, որ իր միլիոնավոր որդիներին զոհ է տվել մուլեռանդության զոհասեղանին. էջմիածինը, վերջապես, փրկեց հայ ազգի անունն ու եկեղեցին, մեր ազգի, որ հայտնի է աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև մեր ժամանակները. դա ամբողջ աշխարհի համար հրաշքի պես մի բան էր. մինչդեռ Հոռմը, հենց միայն իշխանասիրության, սուտ հնարանքների և ամբարտաճանության պատճառով իր հավատարիմ որդիներին միլիոններով կորցրեց. շատերը լքեցին նրան՝ դեպի Քրիստոսի հավատը և մարդկային առաքինություններն ունեցած սիրուց. իր հետեորդներից շատերին նա այժմ էլ հեռացնում է՝ նրանց զարգացած մտքի և սրտի համար, և, վերջապես, միայն այժմյան Պիոս V պապին է նախասնամությունից վերապահված, փառքի և քրիստոնեական առաքինությունների դարում, հարություն տալ կաթոլիկ աշխարհին և այն մաքրել բարբարոսությունից և հոգեկան թմրությունից, որ ներարկել և պահպանում էին նրա մուլեռանդ նախորդները՝ քրիստոնեության բոլոր դարերում, Անմահ Մոնսեւսբլոյի և անմահ էժեն Սյուրի, «Քրիստոնեություն ոգու» և «Թափառական հրեայի»

ընթերցողները, անմահ, բայց խիստ, ճշմարտասեր և ո՛չ նվազ մարդասեր Պարրոտի՝ էջմիածնի հայկական միաբանության ծառայությունների և այժմյան վիճակի վերաբերյալ՝ համեստ, նույնքան արդարացի, նույնքան ճշմարտացի նկարագրությունների և նկատողությունների ընթերցողները, իմ թույլ դատողությունները Հռոմի և էջմիածնի մասին որևէ չափով չեն համարի լուկ միայն միակողմանի, հանդուգն և կեղծ կանխակալություն, եսական — մոլեռանդ հայրենասիրություն, որ անթույլատրելի է այն բոլոր դեպքերում, երբ ամեն ինչի համար ճշմարտությունն ու խիղճը պիտի պատասխան տան:

Ես տեսել եմ և հիշում եմ էջմիածնի վիճակը դեռևս քսան տարի սրանից առաջ, երբ ո՛չ միայն Երևանի սարդարը, այլև նրա բազմամթիվ շնչին խաներն ու բեգերը հենց որ ցանկանային՝ վանքի հաշվին քեֆ էին անում և գրպանները լցնում: Յուրաքանչյուր անգամ նրանց ընդունելը, հյուրասիրելը և ուղեւորելը աղմկալի, հանդիսավոր և բաղամամարդ էր լինում: Նրանց դիմավորում էին քրիստոնեական դրոշակներով, խաչերով և սրբապատկերներով, զանգահարությամբ, եկեղեցական երգերով և հարուստ նվերներով, այնուամենայնիվ, շատ անգամ էր պատահում, որ այդ դերի ներկայությամբ արցունք ու արյուն էր թափվում: Էլ ի՞նչ խոսք կարող է լինել մյուս վանքերի և եկեղեցիների մասին: Էլ ո՞րտեղից կարող էին մտածել իրենց և ժողովրդի կրթության մասին: Սակայն, շնայած այդ բոլորին, պարսկական շահերը և թուրքական սուլթանները միշտ մեծ հարգանք ունեին էջմիածնի վանքի և կաթողիկոսների նկատմամբ: Այժմ էլ շատ պարզ հիշում եմ, երբ 12 տարեկան մանուկ էի, տեսել եմ, թե ինչպես Աբաս-Միրզան, 1821 թվականին, թուրքերի դեմ կատարած արշավանքների ժամանակ, էջմիածնի վանքի բեմի առաջ, սուրը հանելով և կաթողիկոսի առջև դնելով, ասաց հետևյալ, հույժ հիշարժան, խոսքերը. «Սրբերի զորությունը և աստծու սպասավորների խաղաղ աղոթքներն իմ ձեռնարկությանն ավելի շատ բախտ ու հաղթանակ կարող են բերել, քան սրի և հրի ուժը». ուստի և կաթողիկոսին խնդրում է օրհնել իր սուրն ու զորքը:

Ո՛չ միայն կաթողիկոսները, այլև թեմական արքեպիսկոպոսները և եպիսկոպոսները, նույնիսկ վանքի վանահայրերը, որպես ժողովրդի ներկայացուցիչներ, միշտ մեծ հարգանք էին վայելում: Ազգը հենց նրանց էլ պարտական է թե՛ հավատի, թե՛ գրականության ու լեզվի, թե՛ ազգության պահպանմամբ, ինչպես և կրթության որոշ աստիճանով, ինչ վիճակում էլ որ դրանց այժմ սեփանք:

Դարավոր վերքերը շատ խորն են լինում, և հեշտությամբ ու արագ շեն բուժվում, այլ դարձյալ դարերով. բայց դիպել այդ վերքերին անզգույշ, անողորմ, էլ չեմ ասում՝ դաժանաբար, առանց կարեկցանքի, առանց սրբատացավության, ինչպես շատերն են վարվում էջմիածնի և ընդհանրապես հայ հոգևորականության այժմյան վիճակը նկարագրելիս և դատողություններ անելիս, խոստովանենք, որ դրանով ավելի և ավելի է մեծանում ցավն ու հառաչանքը: Իսկ հենց միայն վիրավորված ինքնասիրությունը չէ՞, որ հաճախ մղում է մարդու ամեն տեսակ քմահաճույքների և անկոտրում համառության: Մեզ օրինակ վերցնենք մեր Փրկչին՝ նրա վեհ, աստվածային կոշումը. օրինակ վերցնենք և՛ հասկացողությամբ, և՛ հոգով պարզ առաքյալներին, նմանվենք նրանց ո՛չ թե լարձր գիտությամբ, որ դեռևս անօգտակար է հասակով մանուկ մեր ազգի համար, տանք նրան զուտ քրիստոնեական, զուտ մարդկային կանոններ և ուղղություն, և մենք կմոտենանք երկնային արքայությանը: Մի՞թե այդպես չեն անում միսիոներական ընկերությունները, մի՞թե այդպես չեն արել Սոկրատես ու Կոնֆուցիոսը, մի՞թե մեծ Մխիթար Սեբաստացին՝ հայ աբեղան, այդպես չի՞ դրել ամբողջ գիտական աշխարհում հայտնի Վենետիկի՝ այժմ հսկայական հայ-կաթոլիկական միաբանության հիմքը:

— Մի համեստ հոգևոր դպրոց՝ հագեցած քրիստոնեական ոգով, որ հիմք ունենա Աստվածաշունչը և ոչ թե տրամաբանությունն ու դասարկ ճարտասանությունը, կենդանացած այլևայլ հանրօգուտ գիտություններով, ինչպիսիք են՝ աշխարհագրությունը, պատմությունը, քիմիան, ֆիզիկան, բնապատմությունը և հին լեզուները՝ ահա՛ թե ինչ է պետք և անհրաժեշտ հայ հոգևորականությանը, — ասում էր մարդկության բարեկամ Պարրոտը:

Բայց այդ շնորհաբեր միտքը ամենից ավելի լուրջ և հանդիսավոր կերպով արտահայտել է պարոն սենատոր Հանը՝ առաջին անգամ էջմիածնի Սինոդին ներկայանալիս, իմ նկարագրած ճանապարհորդության ժամանակ: Ահա՛ նրա խոսքերը, որ սովորական ողջույններից և ձևականություններից հետո որպես ճառ՝ արտասանեց Սինոդի բոլոր անդամների, և իրեն՝ կաթողիկոսի ներկայությամբ. — Խնչով կարող եմ, — ի միջի այլոց ասաց նա, — նշանավորել իմ երկյուղած մուսքը՝ այնքան մեծ, այնքան հարգելի, բայց և նույնքան դժբախտ մի ազգի սրբավայրը, եթե ոչ լիմ նկատմամբ ցուցաբերված կայսերական բարեհաճությանն արժանի, ինձ տրված իշխանությանը պատշաճ և աշխարհի բոլոր ժողովուրդներից հարգվող այս վայրի համար փրկարար մի սխրագործությամբ: Միջնորդե՛լ ձեզ համար կայսեր ողորմածությունը, — սուկայն այն վաղուց հովանավորում և սլաշեպանում է ձեզ և ձեր հոտը՝ ձեր ազատագրման օրից: Գտնե՛լ ձեզ համար հարստու-

թյան և գանձերի աղբյուր,— հայ աղքատ ձեզ համար հարուստ դանձարան է։ Վերջապես, ձեզ համար խնդրել իրավունք և արտահայտվում, որ կարելի է և օգտակար են աշխարհական մարդու համար,— ձեր տատիճանը և բոլոր կոշումը ձեզ ալիքի շատ ուժ և արժանիք են տալիս, քան արտաքին նշանները։ Մի բանով միայն ես կարող եմ օգտակար լինել ձեզ, որ դուր, թերև, ինձնից բնավ չէիք սպասում՝ բարի խոհեղով։ Մինչև այժմ ձեր տալիս ակնհայտնի կանգնած է եղել ձեր բացահայտ թշնամին՝ ձեր հավատարի թշնամին, որից և՛ դուք, ինքներդ էիք պաշտպանվում, և՛ հավատով ու կրոնով ձեզ նվիրված աղքատ։ աղքատ միայն դրանով էլ և՛ դո՛ւ էր, և՛ երջանիկ՝ յուրահանգելով և չսպասելով ձեզանից ուրիշ օգնություն, ուրիշ ծառայություններ։ բայց այդ թշնամին այժմ հավիտյանս ոչնչացված է, սակայն դուք ուներ դարձյալ մի թշնամի՝ անհամեմատ վտանգավոր, անհամեմատ ուժեղ, բայց թաքուն թշնամի։ Դա կրքով լցված է։ Նա հակադրական քայլերով է մտնում։ Ձեր ժողովուրդը, նույնիսկ թուրքիայում, գրկաբաց է քնդանում նրան։ Դուք ետ եք մնում, իսկ ժողովուրդը ինքնին առաջ է գնում։ Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից առաջ անցնի թե՛ խելքով և թե՛ կրթությամբ։ Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից չի ստանալու իր հոգևոր սնունդը։ Դուք չեք կարող պաշտպանվել ժամանակի բարբարոսությամբ։ Ժողովուրդը կկորցնի իր հարգանքը ձեր և նույնիսկ ձեր քարոզած կրոնի նկատմամբ, և ձեր արտահայտն ու արժանիքը ձեզ համար բեռ կդառնան, իսկ ժողովրդի համար՝ արհամարհանքի առարկա, կամ միայն արտաքին պիտակ։ Մտածե՛ք ինքներդ և ջանացե՛ք պահպանել ձեր բարձր կոշումը՝ ո՛չ միայն ինքներդ ձեզ, այլև ժողովրդին դաստիարակելու միջոցով։ Ահա՛ ձեր փրկությունը, ահա՛ ձեր դերը, որի վրա ամբողջ հոգով, արժանավայել ձևով պահպանում եմ հրավերել ձեր բարեհաճ ուղադրությունը և մխիթարել ինքս ինձ։

Բայց թե դրան հետո ինչ պատասխանեց հանգուցյալ Հովհաննես <կաթողիկոսը>, դա հոգու խոստովանություն է, որը, թերև, նրա ժահից հետո կարող է հալանի դառնալ։ Այժմ կարելի է համարձակ կել գովառել միայն այն, որ թե՛ Պարրոտը, թե՛ սենատոր Հանք և շատ ուրիշներ, իզուր չէր, որ ինձ արժանացրին իրենց անքան հոգատար, հայրական ուղադրությամբ, որին ես ոչնչով չէի արժանացել։ Իզուր չէր, որ այս անգամ ես իսկնց հետ ինձ բերել էին էջմիածին, սակայն նախախնամության օւղեններն անքննի են, որոնք կրկին դառնանք ձեր ուղևորությունը։

ՊԱՏԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀՈՒՇՆԵՐ

Օ՛ր, այդ ուղեորությունը, որը ես դեռ չեմ կարող նկարագրել, հատկապես ինձ համար ունի ոչ-նվազ կարևոր հետաքրքրականություն, Ո՛ւմ հաճելի չէ, առնական հասակում, արդեն հասուն զգացմունքներով, փորձառու, սառն, բայց դեռևս երազուն աչքով ու մտքով տեսնել այն վայրերն ու առարկաները, քայլել այն ճանապարհով, որը նա՝ հույսերով լի, վառվռուն, բայց անուրախ պատանեկության օրերին ցողել է դառն արտասուքով, էջմիածնում չէ՞ր, միթե, որ ես իմ կյանքում առաջին անգամ ճանաչեցի աշխարհը, մի աշխարհ, որ շնայած էությունը միապաղաղ, բայց լի էր բազմազան տեսարաններով, զգայություններով, և՛ սրտակեղեք, և՛ հոգեպարար, և՛ սարսուփելի, և՛ հաճելի իրադարձություններով, որ ես ապրել եմ իմ 9 տարեկան հասակից սկսած:

Հայկական բոլոր եկեղեցիներին, բայց ամենից ավելի էջմիածնի տաճարին բնորոշ վեհությունը, կախարդական մթությունը, անհամար սրբապատկերները, ջահերը, կանթեղները, որ վառվում էին սուր օրերին, թանկարժեք շուրջառները, եկեղեցական կահույքը, որ այն ժամանակ անհամեմատ ավելի շքեղ էր, քան այժմ. նրա համեստ վանկաւնների խաղաղ, բայց ոչ-նվազ շվայտ կյանքը, համարյա ամիսը մեկ անգամ աշխարհի ամենահեռավոր երկրներից եկող ուխտավորների՝ խայտաբղետ տարազով, ալլազգի և ալլակենցաղ խուռն բազմությունը. նրանց պատվին տեղի ունեցող հարուստ հանդեսները, ինչ որ էջմիածինը վաղուց է չի տեսնում և այլևս չի տեսնի. եպիսկոպոսների կամ արքեպիսկոպոսների ձեռնադրության, կամ մեռնօրհնության, կամ կաթողիկոսի անվանակոչության առթիվ, սուրբ Փրիզորի կամ վանքի հիմնադրման պատվին <տեղի ունեցող> թափոռները, որոնց մասնակցում էր ջերմեռանդությամբ ողբնչված անհամար բազմությունը, բազմաթիվ զանգերի և բազմաձայն, բարձր, բայց վհատ երգերի հնչյունների՝ ուղեկցությամբ. թափոռներ, որպիսիք, ինչպես հավաստիացնում էր բարոնուհի Հանը, ինքը Հոռոմում էլ չի տեսել, նկատի ունենալով ո՛չ այնքան նրանց փայլն ու հարստությունը, ուրքան բնույթը և տեսարանների ու այցելուների բազմազանությունը, քանի որ այն ժամանակ էլ, բարեբախտաբար, կատարում էին մեռնօրհնություն, մի բան, որ միշտ չի լինում, և որը յուրաքանչյուր ոք հիշում է, ով անցյալ տարի տեսել է Ներսես կաթողիկոսի օծումը: Բազմամարդ, մեծահանդես, բայց միատիկական ճաշկերույթը, երբ հաճախ վանքի երիտասարդ միաբանների

վրա շաղ էր տրվում մանրադրամ. երբ հնչում էր երաժշտությունն ու երգը, արտասանվում էին ճառեր, և երբ, հատկապես բարեկենդանին, տեղի էին ունենում նույնիսկ ձիարշավներ, հրաձգություններ, գոմեշների և ուլտերի կռիվներ. վերջապես, մեծ պասից առաջ մի ամբողջ շաբաթ տևող ծաղրաթափոը (կարնավալ), երբ հռոմեական սատուրնալիայի օրինակով կաթողիկոսն էլ բացառություն չէր կազմում և նույնիսկ շէր խուսափում երկտասարդ դարի նշանակած պատիժներից, դարի, որն այդ օրերին ունենում էր իր ընտրյալ տիրակալ թագավորը, և որը ի վիճակի էր վանքի ամենաառաջին աստիճանավորին էլ ֆալտիկայի ենթարկել և խփել գարշապարներին, մինչև որ նրա հրամանը ճշտությամբ կատարվեր. այդ բուրբ, բուրբ, որ այն տարիներին, բարբարոսների ժամանակ, կազմում էին վանքի կյանքն ու հրապույրը, և որ այժմ, քրիստոնեական գալիստի հովանու տակ, այս երջանիկ օրերին լռել են, կարող էին առանձնահատուկ, դյութիչ և անջնջի տպավորություն գործել յուրաքանչյուրի, և, հատկապես, խաղաղ գյուղից վանք բերված, կրակոտ, կենսաթրթիռ մանկան և ապա՝ պատանու երեակայության և հոգու վրա իսկ թագավորների, կաթողիկոսների և վանքի բարձրաստիճան հոգևորականների մեծ սխրագործությունների, գործերի և առաքինությունների մասին ժողովրդի մեջ, հաճախ նրանց գերեզմանների վրա պատմվող զրույցները. նույն արժեքը, բայց ո՛չ նույն բնույթն ունեցող անձերի վատ հատկությունների կշտամբանքն ու պարսավանքը. թեմերի առաջնորդությունը, բարձր պաշտոնները գրավելու, վանքի համար կամավոր տուրք և նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով այն ժամանակները աշխարհի ամենահեռավոր երկրները ուղարկվող արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների և նույնիսկ վանականների հազարավոր առասպելախառն, բայց իրական բանավոր պատմությունները, իրենց այցելած քաղաքներում, պետություններում տեսած հրաշալիքների, տարօրինակությունների և հիշարժան վայրերի մասին. հեռավոր և երկարատև թափառումներից բարեհաջող վերադառնալու դեպքում նրանց բերած նվիրները՝ թե՛ դրամով, թե՛ իրերով, ինչպես և ամբողջ միաբանության հյուրասիրությունը. չեմ սխալվի, եթե համարձակվեմ այդ վանքի այն ժամանակվա կյանքը համեմատել եգիպտական և հնդկական քրմերի գաղտնիքների հետ՝ բառիս լրակատար լիմաստով. Դա միանգամայն առանձնակի, բազմաբնույթ, միաժամանակ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր մի աշխարհ էր, միակն իր տեսակի մեջ, որպիսին, դժբախտաբար, հայերն այլևս հրեք չեն տեսնի. Փորձառու և խելացի սենատորի մարգարեությունն այժմ, մեծ մասամբ կատարվել է. թե ի՞նչ կլինի հետո, այդ աստված միայն գիտե:

Հենց այստեղ էլ ես կազմեցի իմ առաջին ըմբռնումները կյանքի, աշ-

խարհի մասին: Հայերի մեջ մինչև այժմ էլ սուրբ համարվող բարերար և բարեպաշտ կաթողիկոս Նիքեմը մանկությանս տարիներին ինձ «իր գառնուկն» էր անվանում, իսկ պատանեկությանս շրջանում, ներեցեք անհամեստ խոստովանությանս համար, ինձ համարում էր «իր Ռափայելը» (Տոբիթի որդին, որ հրեշտակի խորհրդով և միջոցով բուժեց հոր աչքերը): «Իր գառնուկն» էր անվանում՝ ինձ հետ ունեցած լազակցության և իմ կարմրաթուշ, լիքը և թարմ տեսքի համար, իսկ «իր Ռափայելը»՝ նրա՝ համար, որ 1829 թ. Սարգսրաբադից, ուր այդ ժամանակ կատաղի ժանտախտի հետևանքով սաբոսափելի մահացություն էր տիրում, ժանտախտ, որ ոչնչացնում էր ամբողջ գյուղեր, և բուլանդակ գավառում ո՛չ մի տեղ այնքան սպառնալից չէր, ինչպես այդ բերդում,— ես նրան աչքի հիվանդության դեղ բերի, հիվանդություն, որով հանգուցյալը, մինչև իր կյանքի վերջը շատ էր տառապում, և որտեղ ես էլ վարակվեցի այդ թունավոր հիվանդությանմբ և մեկ ամիս տառապելուց հետո փրկվեցի աստծու հատուկ ողորմածությամբ:

Վանքում շորս տարի ուսանելուց հետո, 1821 թ. նույնպես իմ հեռավոր ազգականն՝ ո՛չ գիտնական, բայց ուսումնասիր, խստաբարո, արդարադատ, ամբողջ վանքում հարգված Անտոն արքեպիսկոպոսի շնորհիվ տեղափոխվեցի Թեֆլիս, հայկական ուսումնարանը՝ կրթությունս ավարտելու և ռուսներեն սովորելու համար, ուր և մնացի շորս տարի: Երևանն ազատագրվեց: Ես թուս էջմիածին և նշանակվեցի Սինոդի և կաթողիկոսի քարտուղար ու թարգման միաժամանակ: Ավելի շատ բանավոր գրույցներից, քան աշխարհագրությունից, որպիսին, ինչպես նաև այժմ մանուկներին իսկ ծանոթ ուրիշ գիտություններ մեզ չէին սովորեցնում, ես գիտեի Նվերապա, Մոսկվա և Վենետիկ անունները, որոնցից երկուսը հատկապես նրա՝ համար, ուր այնտեղ էին գտնվում ամենալավ հայկական ուսումնական հաստատությունները: Դեպի նրա՛նց, դեպի նրա՛նց էր ձգտում հոգիս դյութական ուժով: 15 տարեկան հասակից հենց նրա՛նք են հղել իմ անմոռաց երազանքները: Միջոցներ չունեի, և շատերին արած իմ խնդրանքը՝ ինձ այնտեղ ուղարկելու մասին՝ մնաց առանց որևէ ուշադրության, առանց հետևանքի՝ իմ օգտին: Ես ցանկանում էի սովելի շատ կրթություն ձեռք բերել, որպեսզի հետագայում հոգևորական կոչումը չկրեմ առանց գիտելիքների և արժանիքների: Իմ հավատի և իմ աղգի սրբությունները, որոնց առջև, իմ այդ նպատակին հասնելու համար, ես այնքան հաճախ, գաղտնաբար, և այնքան հոգեբուխ արցունք եմ թափել՝ ամեն ինչում, ամեն ինչում իմ վկաներն են: Այո՛, պատանեկան երեակայությունս և սիրտս դեռևս բռնված են երազանքներով: Պետրոս Ամենազու գործունեության

մասին չիմանալով դեռևս ոչ մի խոսք, ես հույս ունեի այն ժամանակ դժբախտ իմ հայրենիքն ազատել բարբարոսների լծից, եթե ինձ բախտ վիճակվեր ընկնել Եվրոպայի միապետների ոտները և խնդրել նրանց օգնությունը:

Ե՛վ ուրախ, և՛ տխուր երազանքները ծ տարուց ավելի հաջորդում էին մեկը մյուսին, և ահա, հրաշագործ նախախնամություն, խորտակված, բայց երախտագիտությամբ լի սրտով երկրպագում եմ քո անքնին էության առաջ, Հայտնվեց Պարրոտը՝ իմ փրկարար հրեշտակը: Տեսնելով բարությամբ լի նրա առաջին հայացքը, հոգիս զգաց իր բարեկամ հովանավորին: Գիտական արշավը դեպի Արարատի ստորոտներն ու գագաթը, որ տևեց ընդամենը երեք ամիս, ավարտվեց: Եվ նույն սրբազան լեռան կատարին, սուրբ խաչի հետ միասին, բարձրացավ և՛ իմ ուխտն ու աղոթքը. բայց դեռևս հեռու էր այն վայրը, որտեղից ես պիտի դեպի Արարատը վերադառնայի՝ կոնաչ ձյուղը ձեռքիս: Պարրոտը մեկնեց, դեմքի սառը արտահայտությամբ և սառը եղանակով, ասելով. «Կջանամ, բայց ոչ մի հաստատ բան ձեզ խոստանալ չեմ կարող»: Ինձ միայն հարկավոր էր, որ նա, իր երկաթյա կամքով, միջնորդեր ո՛չ թե հոգևոր կոչումից, այլ մի քանի տարով ինձ իմ ծառայությունից ազատելու մասին:

Արշունոտված սրտով ես կրկին հանդիպեցի էջմիածնի սև պատերին, որոնք ինձ երբեք այնքան սարսափելի չէին թվացել, ինչպես այդ ժամանակ: Ինձ համար աներևակայելի տանջանքներով անցավ ամբողջ շաբաթը: Համարյա ամեն օր ես կանչվում էի այն ժամանակ դեռևս հղոր և ամբողջ եկեղեցու և նույնիսկ ազգի վրա անսահմանափակ իշխանություն ունեցող Սինոդի սարսափելի դատաստանին: Մեկի հանդիմանությունները, սպառնալիքները, հրահանգները, մյուսի խոստումները՝ այդ օրվանից հինգ տարի անց եպիսկոպոսական աստիճան և տեղ տալու վերաբերյալ՝ ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չէր սարսափեցնում, չէր հրաշդուրում ինձ:

Հանդուցյալ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Տեր-Մարությանը՝ այն ժամանակ Սինոդի կարևորագույն մի անդամը, մի անգամ, մինչև կես գիշեր, ջանք գործ դրեց ամեն կերպ գայթակղեցնելու ինձ իմ ազագա կարիերայով՝ Վրաստանում կամ Ռուսաստանում թեմական եպիսկոպոսի պաշտոնի խոստումով, հիմնվելով ռուս և հայ լեզուների իմացությունս վրա, ինչ որ այժմ էլ վանքում հազվադեպ բան է: Եվ նա ճիշտ էր ասում, բայց պատանեկան իմ սրտին այդ բոլորը թվում էր բանդագուշանք: Վերջապես սիրտ արին խոստանալու ինձ, գարնանը, իրենց հաշվին, ուղարկել Մոսկվա, պարոնայք Լազարյանների ճեմարանը, միայն թե թողնեի իմ մտադրությունը հեռանելու այդ լյութերականներին, որոնք չեն ճանաչում ո՛չ պահք, ո՛չ սրբե-

րին և ո՛չ էլ, նույնիսկ, աստծուն: Ես հանդարտվեցի, բայց այդ հուշի անհիմն լինելը, հույսի, որով սուրբ հայրերը ջանում էին ինձ պահել և ետ կանգնեցնել Պարրոտին հետևելու մտադրությունից, ինձ համար պարզվեց հանգուցյալ Հովհաննիսի՝ իմ նկատմամբ ունեցած հատուկ բարյացակամության շնորհիվ, որ այն ժամանակ դեռևս կաթողիկոս չէր, այլ Սինոդի ազագ անդամ: Սարսափելի հուսահատությունը դժոխային ուժով համակեց ինձ: Ես ներկայացա Սինոդին արդեն հողերու կոչումը թողնելու հաստատ վճռականությամբ, եթե նրանք չթողնեն ինձ մեկնելու:

Սինոդը միաբանության ցուցակից ջնջելով իմ անունը, ինձ նզովք կարդաց, օրհնության փոխարեն: Խլեցին իմ բոլոր իրերը՝ մինչև վերջին թելը, թողնելով միայն վրայիս հաղուստը: Վա՛յ նրան, ով դրանից հետո համարձակվեր ինձ նույնիսկ ուղչունել: Մութ գիշերին, առանց մի կոպեկի, դուրս եկա վանքից, և գիշերն անցկացրի փեսայիս տանը, որն այժմ էլ ապրում է Վաղարշապատում (էջմիածնի գյուղում): Հնկերս՝ այժմ Բեսարաբիայում ուսումնական քահանա Մսուրը, գաղտնաբար իր փոքրիկ մուշտակն ինձ ուղարկեց: Իմ բարեկամը և ուսուցիչը, գիտնական Հովհաննես Դրիմեցին՝ Սպահանի այժմյան եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի հրամանով <ուղարկեց ինձ> 10 ո. արծաթ դրամ, կաթողիկոսի, որ կուրացել և վատառողջության հետևանքով անգործունակ էր դարձել, և որը կատարվածի մասին շատ ուշ իմացավ՝ նույն Հովհաննեսի՝ իր քարտուղարի միջոցով: Միայն նրա առաքինի հոգին ցավակեցեց ինձ, միայն նրա հրեշտակային սիրտը օրհնությամբ բացվեց ինձ համար: Նա ինձ իր մոտ կանչեց կես գիշերին, երբ վանքում ամենքը քնել էին խոր քնով: Բուն նահապետական ժամանակների Աբրահամներին նմանի՞ղ այդ աստվածային ծերունու արտասուքն ու ձայնը տասնութ տարուց հետո, այսօր էլ թափանցում են մինչև սրտիս խորքը: «Մոտեցիր ինձ, իմ Ռաֆայել,— ասաց նա ինձ արդար Իսահակի ձայնով, մի այնպիսի ձայնով, որ այժմ էլ ցնցում է իմ ամբողջ էությունը,— մոտեցի՛ր ինձ, բարեպաշտ Աբովի սիրասուն դարմ. բարի է քո նախատակը և արդասավոր քո ուղին. բայց խոստացիր ինձ չմոռանալ հայրենիքդ և հայրենի եկեղեցիդ. ահա՛ իմ ողջագուրանքը, ահա՛ իմ օրհնությունը, ահա՛ և քո արձակման գիրը, որ հանում է քեզ ո՛չ թե քո եղբայրակիցների շարքից, ո՛չ թե իմ սրտից, այլ միայն ծառայությունից: Եվ թո՛ղ ամենաբարձյալը օրհնի քո ուղին»,— արտասանեց ծերունին, գողգոթուն ձեռներով և հայրական սիրով գրկեց ինձ, համբուրեց, իր բարերար աջը տվեց համբուրելու, տվեց նաև արձակման թուղթը, և ես վեր կացա, հեռացա նրանից, որպեսզի նրա սո՛ւրբ, երանելի հիշատակը հավիտյանս օրհնեմ: Բայց, արդյոք, մոռացա՞ իմ աղգն ու եկեղեցին, թող ասի դարձյալ ազգը,

որը ճանաչում է ինձ արդեն 11 տարուց ի վեր՝ Եվրոպայից վերադառնալուցս հետո:

1829 թվականի դեկտեմբերի 5-ին, իմ անօգուտ կյանքի այդ հիշարժան տարվա դաժան ձմռանը, մառախուղի և ձյան տակ, բղկալած հոգով, թողի և իմ հայրենիքը, և իմ ծնողներին, որոնք մինչև այժմ էլ ապրում են էջմիածնից 20 վերստ հեռու, և որոնց ես չէի կարող ո՛չ տեսնել, ո՛չ հրաժեշտ տալ, որպեսզի ականատես չլինեի նրանց մորմոքին ու արցունքին, թերևս նաև այն պատճառով, որ չլինի թե նրանց նկատմամբ տածած որդիական սիրուց, որ այսօր էլ այնպես ուժգին եռում է սրտիս մեջ, հետ կանգնեի մի անգամ արդեն իմ ընտրած ուղուց: Արարատն ու Ալագյազը, մեր նախահայրերի այդ սրբությունները, այն ժամանակվա իմ արցունքների ու հառաչանքների և այժմյան՝ դեպի նրանք ունեցած իմ ակնածանքի ու նվիրվածության վկաներն են: Բայց կան նաև այդ տեսարանների և ինձ հետ պատահած դեպքերի կենդանի վկաներ և՛ էջմիածնում, և՛ Թիֆլիսում: այստեղ իր գիտնականությամբ հայտնի արքեպիսկոպոս Հովհաննես Շահիաթունին, այնտեղ՝ գիմնազիայի հայոց լեզվի ուսուցիչ պարոն Արարատյանը: առաջինը՝ իմ պատանեկության տարիների բարեկամն ու ընկերը՝ Սարգարաբաղից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Շահրիար գյուղից, — ուր այն ժամանակ ապրում էր նա իր ծնողների մոտ, — ջանք էր գործ դնում սրբելու իմ արտասուքը և հայրական հորդորներով հանգրտացնելու ինձ: մյուսը՝ Թիֆլիսում, վախենալով կրոնավորներից, որոնց դպրոցում այն ժամանակ նա ուսուցիչ էր, ինձ միտիթարում և շատ անգամ կերակրում էր, երբ ես չորս անհույս, տանջալից ամիսների ընթացքում, հաճախ կարոտ էի հանապազօրյա հացի վշրանքի, որպեսզի հագնեմ քաղցս և տաքացնեմ ցրտից փայտացած մարմինս, մինչև որ Պարոտի ավետարեր նամակով բացվեր իմ կյանքի դրախտային առավոտը: Ամբողջ աշխարհի հետ ես չեմ փոխի այդ նամակը:

Ճանապարհն անցնում էր Սարգարաբաղի և Ալեքսանդրապոլի վրայով, և խստաշունչ ձմեռը թե՛ հոգեկան և թե՛ ֆիզիկական սարսափ էր ազդում, ձմեռ, որ այդ քաղաքում և մեր լեռներում վատթար ու ավելի դաժան է, քան Ռուսաստանում: իմ ուղեկիցն էր ոմն շտաբային բուժակ $S < \text{ենեկով} >$, որին դրանից առաջ էլ ոչ-պակաս ցույց եմ տվել բարեկամական օգնություն՝ նրա հետ իմ երեքամյա ծանոթության ընթացքում՝ թե՛ էջմիածնում, թե՛ Երևանում և թե՛ Քանաքեռում՝ իմ հայրենի դուռում, ուր այժմ էլ ամառը փոխադրվում է Երևանի գինձորական հիվանդանոցը: Այդ նույն մարդը, որի մոտ ծանոթախոսով բռնված Սարգարաբաղում քնեցի և ծանոթախոսով վարակված, դեղը վերցնելով, դուրս եկա, միայն թե իմ քա-

բերար ծերունուն փրկեմ դաժան աչքացավից, այդ մարդն ահա՛ տանջեց, կողոպտեց ինձ, հայհոյեց և անարգեց բոլոր սրբությունները Հայաստանի, քրից նա հավիտյան բաժանվում էր, և որտեղ եղած ամբողջ ժամանակամիջոցում տեսել էր միայն բարիք, միայն բարեկամություն, և որտեղից վռնդվել էր իր վատ վարքի և բնավորության համար: Միայն կաթողիկոսը և էջմիածնի վաճառականները իմ՝ իրենց միակ թարգմանի ներկայությամբ, հրան նվիրեցին մի քանի թանկագին մատանիներ, ծխատուփեր, թաշկինակներ և դեպակ: Եվ այդ մարդը, որ նվերներն ստանալիս, կաթողիկոսի և վաճառականների շողև արտասուք էր թափում, իմ ներկայությամբ հայհոյեց իմ հայրենիքը: Նվ այդ մարդը կողոպտեց ինձ, հափշտակելով խեղճ, անփորձ պատանուց,— ինչպիսին էի այն ժամանակ,— 10 ուրբի արծաթ դրամը, որ, իր քարտուղարի միջոցով, իբրև ողորմության պես մի բան, տվել էր ինձ կաթողիկոսը, և որի մասին ես արդեն ասել եմ. հափշտակեց և մոռտակա՝ ամենաթանկագին հիշատակն այն սարսափելի օրերի: Էլ ի՞նչ ասեմ 74 օրվա կարանտինի մասին, որի մեջ մեզ պահեցին այն ժամանակվա քանդված դաժան Գյումրում՝ այժմյան կենդանացած Ալեքսանդրապոլում, ուր թուրքական և պարսկական պատերազմների ժամանակներից մնացած 10 տարվա զինվորական սլաքսիմաթն էլ երկնային բարիք էինք համարում, և որտեղ բոլորս էլ կարող էինք սովի և սառնամանիքի զոհ դառնալ, եթե մեծ պաշարով, տաք հագուստով և բարի ու կարեկից սւտով չհայտնվեր Թուրքիայի հայերից մի վաճառական: Եվ այդ մարդը, որ <1 անընթ. > հայի միջոցով փրկվեց դարձյալ՝ անիծում էր Հայաստանը. էլ ի՞նչ կարելի է սպասել ուրիշներից, ինչո՞ւ վերավորվենք մի քանի անսիրտ մարդկանց գրախոսություններից, որոնք հայերին ներկայացնում էին և ներկայացնում են այնպիսի ձևով, ինչպիսին աշխարհիս երեսին ո՛չ մի ազգ ո՛չ տեսել, ո՛չ էլ լսել է:

Վերջապես, խնդրում եմ մեծահոգի ներողամտությունն իմ ընթերցողների, որոնց ուզում էի ծանոթացնել ո՛չ թե իմ աննշան կյանքի, այլ անցյալի կարևոր հիշողությունների հետ: Այդ ճանապարհը դարձյալ ինձ վիճակվեց անցնել երկրամասի բարի բարեկամի և կառավարչի հետ, տարվա ամենալավ եղանակին, 20 տարի անց այն օրվանից, երբ ես արցունքով էի թրջում ամեն մի քարը, ամեն մի առկյունը, որպեսզի հասնեմ իմ անմահ բարերար, բարեկամ և դաստիարակ Պարոտին, որին գտա Դորպատում 6 ամսվա տառապանքներից և 2 ամսվա ճանապարհորդությունից հետո, Պարոտը, որպես լյութերագավան, ինձ, արդեն 24-ամյա կիսավանականիս եթե ոչ ուղղափառ, ապա ուղղահավատ քրիստոնյայիս՝ աստծու, թագավորի, ժողովրդի և կրոնի նկատմամբ ներշնչեց ամենսմա-

քուր, ամենաազնիվ սեր, և ես նրան աստծու դատաստանի առաջ էլ կան-
վանեմ սո՛ւրբ, հա՛յր և հրեշտա՛կ, որի նման և ո՛չ մեկին, ո՛չ մեկին չեմ
հանդիպել երկրիս երեսին՝ եթե նույնիսկ դրա համար եկեղեցին նզովի և
ամբողջ աշխարհը դատապարտի ինձ որպես ոճրագործի:

Հ ա տ վ ա ծ 4

ՃԱՆԱԳԱՐՉԸ ԷԶՄԱՍՏԵՒ ՄԻՋՈՎ ԳԵՊԻ ՍԱՐԴԱՐԱՔԱՂԻ ԶԲԱՆՅԸԸ

Այսպիսի, ինձ համար այնքա՛ն արտասովոր, այնքա՛ն հրապուրիչ հե-
տաքրքրականություն ունեցող զգացմունքներով և հիշողություններով ալե-
կոծված, ես սրտի մորմոքով արդեն սպասում էի փոստակառքի ավետաբեր
զանգակին, երբ հանկարծ այս ուղեորությունից սկզբնապատճառը՝ Ն<Իկի-
ֆուր> Բ<Լավատակին>, արևածագին, իր զրապենյակի երկու ուրիշ երիտա-
սարդ պաշտոնյաների հետ միասին մոտեցավ ուսումնարանի շենքին, իմ
սեղանի վրա առավոտից հարմոնիկը նվագում էր արդեն, և օտարերկրացի
հյուրս՝ մի զննմանացի բժիշկ, որ ծառայում էր Թուրքիայում՝ Բայազետի
փաշայի մոտ, — վաղուց արդեն զրկված իրեն սիրելի, եվրոպական հարմա-
րություններից, — ցնծությամբ և օրհնությամբ մեղ բարի երթ մաղթեց և
ճանապարհ դրեց՝ նախանձելով մինչև իսկ Երևանի՝ ոչ-նվազ համեստ ու
միօրինակ մեր կյանքին:

Հոկտեմբերի 21-ին, առավոտյան ժամը 8-ին կառքը շարժվեց. և զան-
գակը՝ Վալդայի պարգևը, իր վհատ ձայնով, երկնային ներդաշնակությամբ
զոդանջում էր խաղաղ եղանակին, էջմիածնի հարթություններում, Երկու
ժամ ուղեորությունից հետո մենք արդեն կանգ առանք օրվա այդ ժամին
միանգամայն անկյանք վանքի դարբասների առաջ: Բն յուրաքանչյուր
անգամ իմ երևալն էջմիածնում ի՛նչ զգացմունքներ է առաջացնում իմ նախ-
կին ընկերների բարի սրտերում, — այն էլ միշտ նրանց վրա ծանրացող
հյուրերի հետ, — իմ ընկերների, որոնցից մի քանիսն արդեն եպիսկոպոսներ
և արքեպիսկոպոսներ են, — կարելի է դատել այն փաստից, որ մի անգամ,
գնելիս Նեյդգարտի ժամանակ, Սինոզը վերջինիս պաշտոնական բողոք
ներկայացրեց իմ դեմ, խնդրելով՝ ինձ Երևանից մի այլ վայր փոխադրել,
որպեսզի իրենք սուղատվեն օտարերկրացիների անընդհատ այցելություննե-
րից, որոնք իմ միջոցով թափանցում էին նրանց գաղտնիքների մեջ և ապա
անվանարկում՝ իմ կողմից լքված ազգի և վանքի անունն ու պատիվը: Իբր
ես, Պապրեկով փոստային ճանապարհի խաչմերուկի վրա, հատուկ սուր-

հանդակներ եմ պահում այն նպատակով, որսկսողի որսամ յուրաքանչյուր օտարերկրացու. մինչև անգամ Նոյան տապանը հանդիստ շմնաց իմ հանդուգն ոտնձգություններից, իրենք, այսքան մոտիկ լինելով, էլ ի՞նչպես կարող են հանգիստ ունենալ: Ահա թե ի՞նչ էր գրված այն թղթում, որը, իհարկե, ինձ համար մնաց առանց հետևանքների, որովհետև նման հանձնարարությունները ես կատարում էի վերադառ իշխանության հաստուկ կարգադրությամբ: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, էջմիածնի գյուղացիները անցյալ տարի գողացան իմ նոր և ոչ շատ էժան շինելը՝ նույն այդ տարին դեպի Արարատի ստորոտները կազմակերպած արշավի ժամանակ մեր վերցրած ձիերի համար չվճարած փողի դիմաց, որ պայմանավորվել էր վճարել պատվարժան միլիոնատեր պարոն Սեմուրը: Ահա՛ և իմ՝ ո՛չ-այնքան նվազ կարևոր աշխատանքների ամբողջ պարդը: Իսկ թե այդ այցելությունների շնորհիվ ի՞նչ են շահում թե՛ ազգը, թե՛ եկեղեցին, այդ մասին դատել կարող է նա, ով կարդում է արտասահմանի թերթերը: Իսկ իմ զգացումների և հիշողությունների մասին ես վերևում արդեն ասացի:

Սուրբ հայրերի օրհնությամբ գոտեպնդված, հրավիրելով վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս Հ<ովհաննես> Շահխաթունուն ուղեկցելու մեզ, մենք եկանք Սարդարաբադի գավառամասի պետի տունը, որտեղ և ճաշեցինք, և որտեղ ես հաճությամբ լսեցի այն հանրօգուտ խորհուրդներն ու հրահանգները, որ գավառի հողատար կառավարիչ տալիս էր իր գալստյան առթիվ հավաքված ստորադրյալներին և հպատակ բնակիչներին:

Եվրոպացին, հատկապես կիրթ միջավայրում ծնված և դաստիարակված եվրոպացին, կա՛մ նորից պետք է ուսումնասիրի ասիական ժողովուրդների բարքերն ու մտածելակերպը՝ հաջողությամբ նրանց կառավարելու համար, կամ՝ ավելի կիշացնի նրանց, կվնասի իրեն և երկրի շահերին, եթե նա սկսի ըստ իրեն և ըստ եվրոպացիների ընդհանուր ըմբռնումների դատել և վարվել Ասիայում, հատկապես՝ Անդրկովկասյան երկրամասում, ուր յուրաքանչյուր գավառ և, նույնիսկ, յուրաքանչյուր գավառամաս ունի իր խիստ առանձնահատուկ բնույթը, թե՛ ըստ կլիմայի, թե՛ ըստ ազգաբնակչության, մի բան, որ Եվրոպայում և, նույնիսկ, Ասիայի շատ վայրերում հազվադեպ է, ուր օրենքները, կրոնը և քաղաքացիական կարգը միևնույն ժողովրդի ձեռքին են գտնվում: Հակառակ դրան, մեր Անդրկովկասը, որպես աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները եղած և այժմ էլ գոյություն ունեցող բոլոր ժողովուրդների հավաքատեղի, որը մինչև ռուսական տիրապետությունը շուներ ո՛չ ընդհանուր կրոն, ո՛չ ընդհանուր քաղաքականություն, հետևաբար և՛ ո՛չ ընդհանուր շահ, դեռ ևս երկար ժամանակ կմնա իբրև ամենադժվար, ամենախորամախ առեղծվածը՝ նույնիսկ ամենախե-

լացի և ամենափորձառու քաղաքագետի համար, Սակայն, այդուհանդերձ, փորձով ապացուցված է, որ Անդրկովկասի բնակիչը՝ քրիստոնյա լինի, թե մահմեդական, ընտելացած լինելով, կամ, այսպես ասած՝ դուրս եկած լինելով մահակի կամ բռնություն լծի տակից, դեռևս ոչ մի՛ կերպ ի վիճակի չէ ըմբռնելու և զղալու փաղաքշանքները և սոսկ մեղմ միջոցառումները, որ հասկանալի են միայն բարձր զգացմունքներ և գաղափարներ ունեցող մարդուն։ Թափի՛ր ասիացուն՝ արյունլված անելու աստիճան, բայց շոյի՛ր-փաղաքշի՛ր՝ իր հարևանների և համաքաղաքացիների աչքի առաջ, դրանով դու պատվով ու խղճի մտքը՝ կերչանկացնես նրան։ Իր թույլ տված հանցանքի համար նույն վայրկյանին կախի՛ր, բայց մի՛ չարչարի նրան քո երկարատև դատավարությունը, հարցուփորձերով և օրենքները փաստարկելով։ Զգա՛լ տուր, որ նրա կյանքն ու մահը քեզանից է կախված. որ նա հոգով ու մարմնով քոնն է, քո սարուկը. որպես մանկան կամ դպրոցականի՝ ճիպտահանրի՛ր նրան, խփի՛ր գարշապարին, միայն թե նրան մի՛ ասի՝ «վաղը»։ Այդպիսին է երկիրը, այդպիսին է ժողովուրդը, ի՞նչ արած։ Մահմեդականների մղկիթներում կարգի՛ր փորձված, բարեխիղճ ռուս ուսուցիչները՝ պատանի սերեղին ներշնչելու այլ զգացմունքներ, այլ մտքեր, և ահա դրանով գտնված է առաջիկայում նրանց լավագույն և երջանիկ կերպով կառավարելու թալիսմանը։

Փանի դեռ մուլաներն ու տերտերները կիշխեն աճող սերնդի մտքին ու սրտին, մենք դեռևս և միշտ կունենանք մեր ուժեղ և անդրդվելի հակոտնյաները։ Այս մասին այսքան համարձակ և անկեղծորեն եմ ասում, որովհետև ինքս ասիացի եմ, Բարերար Ռուսաստանը, սակայն, ժողովուրդների ցանկության և սովորություններին հակառակ ոչ մի բան չի կամենում ձեռնարկել։ Միսպետություն, խաղաղություն, և կրոնի ու ազգային, — թեև հնուցած, քարացած, — սովորությունների և ապրելակերպի աղատություն, ահա՛ Ռուսաստանի հայրական միջոցառումներն ու որոշումները։ Կաղանի և Ղրիմի թաթարները՝ Ռուսաստանի այդ դաժան ավերիչները, այժմ էլ հագնում են իրենց մոնղոլական բաճկոնները, այժմ էլ խոսում են իրենց մոնղոլա-թաթարական աղճատված բարբառներով. բայց նրանք սյունիներ են, հետևաբար այնքան մոլեռանդ չեն, ինչպես շիա՛ները, և ապրում են կայսրության ներսում, իսկ մեր մահմեդականները մեծ մասամբ Ալիի աղանդին են պատկանում և ապրում են Պարսկաստանին մոտ՝ մշտապես կապված լինելով վերջինիս հետ. ահա թե ինչո՛ւմն է բանը։ Թողնենք, սակայն, մեր քաղաքագիտությունը։

Ճանաչելով պ. Բ<լավատսկու> խիստ բնավորությունը, ես զարմա-

նում էի, թե նա իր վստահությունը վայելող ստորագրյալների հետ խոսեցիս, ինչքան սիրալիր, փաղաքշական և աշխույժ է՝ Երեկոյան, հողմի և անձրևի տակ հասանք պարոն Հովհան-Սուլթանի՝ վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս Շահխաթունու եղբոր տունը, նրա, որ իր մի դիմումի մեջ իզուր չէր իրեն անվանել «Սարդարաբադի կալվածատեր»։ Նա ապրում էր իր հայրենի Շահրիար գյուղում՝ Զեյվայից 12 վերստ հեռավորության վրա, ուր բնակվում էր գավառամասի պետը։

Ընթերցողները թո՛ղ պատկերացնեն, թե ի՞նչպիսի ականածանքով էի ես պատրաստվում մտնել ինձ համար նվիրական այն հարկի տակ, ուր վերը հիշված երեկոյան, իեւացի ու խրատատու հայրը և եկեղեցու պաշտոնյան իր օրհնությամբ սրբեց և շորացրեց հարազատներից զրկված և անսպասելի պատանուս արցունքները։ Տանտերը տանը չէր, և նրա եղբայր արքեպիսկոպոսը ճանապարհին պետք է միանար մեզ։ Տունն այժմ բոլորովին այլ տեսք ուներ, քան ալն ժամանակ, 18 տարի առաջ։ Դեռ բակը չմտած մեզ դիմավորեցին տանտիրոջ մարդիկ. ընդունելությունը, պատրաստակամությունը, տնտեսության կազմակերպվածությունը, ամեն ինչում մաքրությունը, կարգ ու կանոնը, տան կահավորության ճաշակավորությունը և նույնիսկ շքեղությունը, հատկապես սրտաբաց հյուրընկալությունը, և այդ բոլորը՝ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհից հեռու, բարբարոսական լծի տակից դեռ նոր ազատված գյուղական բնակչի կենցաղում՝ թերևս առաջին երևույթն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում։ Նա եղել եմ նաև Վրաստանի գյուղերում, ուր սիրակալում են պարոնայք կալվածատերերը, իշխաններն ու ազնվականները, և հանդիմանելու համար չէ, եթե ասեմ, որ բացի դինուց և օղուց, շոր հացից և, — այս արդեն շատ հազվագյուտ բան է, — չորացած ձկներից և կապլուններից (աքաղաղ), — եվրոպական կյանքի այլ հարմարությունների մասին չի էլ կարող խոսք լինել, — նրանց մոտ հազիվ թե գտնվի մի այլ բան, որի կարիքը միայն եվրոպացին չէ՛, որ զգում է։ Բացառություններ, իհարկե, ամեն տեղ էլ կան, այդ պարոններից շատերն էլ իրենց կյանքի մեծ մասն անց են կացրել եվրոպական միջավայրում, — ուր մեր տան տերը լինելու առիթ քիչ է ունեցել, — բայց թեկուզ կես գիշերին արի նրա տունը և այն էլ 20—30 ուղեկիցներով՝ նրա մոտ դու կգտնես այն ամենը, ինչ սիրտդ ուղի, նույնիսկ շամպայն ու պորտեր, առևտրի առարկա դարձած այդ թույնը՝ եվրոպական մեքենաների և արվեստագործության, որոնք (վերջինները) չնայած ամենուրեք առատ են, բայց Ասիայի դաշտերում մեծ մասամբ բացակայում են՝ բնակիչների հետամնացության պատճառով։ Այգեգործությունը, անասնապահությունը, հողագործությունը պատվարժան Հովհան-Սուլթանի փորձառու և հոգատար

ձեռքի տակ շատ լավ ծաղկում են, նրա ձիերը ընտիր ցեղից են, Երևանի այգիների խաղողից իր, տանտիրոջ պատրաստած գինին, նրա հյութը, թերևս, ամենաթունդը և ամենաքաղցրն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և այժմ էլ գլխապատույտ և գլխացավ է առաջացնում, և, ըստ եվրոպացիների նուրբ, ընտիր, երբեմն նաև կեղծ ճաշակի՝ ամենալավն է, ամենադերազանցը թե՛ համով և թե՛ հոտով, Հովհան-Սուլթանը հիանալի տնտեսվար է և սրտաբաց ու աղուհացով մարդ՝ բոլոր իսկական իմաստով։ Ո՛չ միայն երկրամասի կառավարիչը, ո՛չ միայն ես, նրա հայրենակիցը, այլև ամեն ոք, ով նրա մոտ եղել է, — իսկ նրա մոտ եղել են և լինում են շատ շատերը, — այդ բանը կվկայեն։ Հայն էլ կարող է այսրել և հյուրասիրել առանց ուրեք ակնկալության, և մեզանում միայն նա՝ Հովհան-Սուլթանը չէ, որ կարող է հպարտանալ այդ առաքինության։ Գյուղական սանուտերներից շատերի մոտ դուք արդեն կարող եք գտնել թե՛ ինքնաեռ, թե՛ մահճակալ, և դա, այսօրն կարճ ժամանակամիջոցի համար, շատ բան է նշանակում, իսկ Դավալուի Մինաս-Սուլթանին, կարծեմ, Պետերբուրգում էլ գիտեն։

Ի գեպ, մի քանի խոսք նաև Երևանի գինու մասին, ինչ բան որ հեռվից է ստացվում, թանկ է և դժվարությամբ է ձեռք բերվում, դա և՛ լավ է, և՛ հաճելի յուրաքանչյուրին, հատկապես, — խնդրում եմ ներքե ինձ անկեղծությամբ համար, — բարի հիշողություն։ Հանգուցյալ Սուլթանովը, որ առաջներում Երևանի գլխավորացեռն էր, իմ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, բերեց մի քանի շիշ Երևանի գինի՝ պատրաստված ամենահասարակ և սովորական եղանակով, և երկրամասի ամենաառաջնակարգ ատիճանավորները, որոնց համտեսի համար նվիրեց, — չէին ցանկանում հավատալ, որ դա բոլորից՝ թույնի նման առողջության համար՝ վատահամբաված Երևանի արտադրությունն է։ Բարոն Ռոզենը, նույն քաղաքում եղած ժամանակ, հյուրասիրվելով այդ բարիքով, — բայց արդեն պատրաստված հմուտ եվրոպացու՝ հիվանդանոցի նախկին վերատեսուչ պարոն Ն. — ձեռքով որպես շամպայն, չէր կարող համոզվել, — ինչպես ականատեսներն են ասում, — թե այդ հրեշը Երևանի ծնունդ է։ Կազակական մայոր Կ<իլ>[?] էլ անցյալ տարի, ամբողջ երկրամասում, բոլորի առջև դրանով այնպես էր պարծենում, որ շատերը նույնիսկ վերավորվեցին հատկապես այն բանի համար, որ նրանց քիչ էր նվիրել կամ բոլորովին բաժին չէր հանել իր գինեգործության արդյունքից, որը բնավ էլ վատ չէ՝ Դոնի, բոլորի ճաշակին դուր եկող, լավագույնն դիտույ։ Ես ու իմ ծնված օրից չգիտեմ և չեմ տեսել գինեգործության մի այլ ձև, քան գինի ստանալու մեր պապենական, ասիական ձևը, — ոչ-պակաս հաջողությամբ այնպիսի գինի ստացա, որ 1843 թ. Իիֆ-

լիսից ինձ մոտ հյուր եկած հուլժ կրթված երկու եվրոպացիների՝ պարոնայք Թ<ողենին> և Բ<ողենշտեդին> զարմանք պատճառեց:

«Գործի հախից գործավորը կգա». զա՛րկ տուր արդյունաբերությանը, սովորեցրու երիտասարդներին և ոչ թե հին ապուպապերի սովորությունների մեջ քարայցած մարդկանց. մի՛ արհամարհի այն ամենը, ինչ որ ձեռքիդ ունես և էժան է. ցո՛ւյց տուր լավ օրինակ, և գործը հաջող կընթանա: Եթե պարոն Բ<լավատսկին> ունենար այդ նպատակի համար հիմնված պալատի միջոցների և հնարավորությունների տասներորդ և քսաներորդ մասը, հրաշքներ կգործեր իրեն վստահված զավառում, որն այնքան լիովի օծոված է բնությունից երկրային բոլոր բարիքներով: Այժմ էլ, իր ունեցած սահմանափակ միջոցներով, նա արդեն շատերին ներշնչել է բրնձի, բամբակի ամերիկյան տեսակի արտադրանքով զբաղվելու մխտը... Հենց նրա միջնորդությամբ շուտով արդեն երեք հոգի կուղարկվեն Նուխու մետաքսամանական ընկերության դպրոցը՝ ուսումնասիրելու, և արդյունաբերության այդ, թերես, ամենակարևոր ճյուղը ժամանակին Երևանի զավառում ևս տարածելու համար, որը ոչ նվազ հայտնի է, նաև,— ճիշտ է, միայն առտնին կարիքների համար՝ տեղի կանանց պատրաստած,— մետաքսով: Վերցնենք միայն հիշյալ Հովհան-Սուլթանին և Խալիլ-բեգին, որոնք, <Բլավատսկու> շնորհիվ հասել են նրա առաջադրած հանրօգուտ նպատակին և զբաղվում են վանազան մթերքների արտադրությամբ, իրենց տընտեսության կատարելագործմամբ. տե՛ս թե ինչպես է նա փայփայում նրանց, իրախուսում և պաշտպանում. նրան միա՛յն ճանապարհ տուր, և նա այդպիսի հազարավոր ձեռքեր կգտնի: Արդեն մի քանիսը թթենիների այգիներ ունեն, և նրանց շարքում իշխանության հատուկ ուշադրությանն է արժանացել պ. Տիգրանովը՝ ավագ եղբայր Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոցի բժիշկ Հովհաննիսյանի, որը զավառում ոչ պակաս հայտնի է նաև որպես շատ լավ տնտեսավար: Հենց նա էր, որ գտավ երկու երիտասարդի՝ իր ազգականներից՝ վերոհիշյալ հաստատությունն ուղարկելու նպատակով, մի րան, որ, իբրև օրինակ ուրիշների համար, արժանի է խրախուսանքի:

Ռուսաստանի շատ նահանգներում, ամենօրյա հացի կարիքն ունենալով, այժմ էլ համառորեն չեն զբաղվում ներկա դարում այնքան բարեբեր կարտոֆիլի մշակությամբ: Նույնիսկ քաղաքակրթված Ֆրանսիայում, կարտոֆիլի մշակումն ու տարածումն իր ժամանակին, մի՞թե մեծամեծ ծախսեր ու ջանքեր չի խնել, իսկ մեզ մոտ, շատ վաղրերում նույնպես կարտոֆիլի մշակությամբ զբաղվում են, սակայն առանց այդքան ծախսերի ու ջանքերի, միայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ քիչ. փա՛ռք ասածու, այլ սննդա-

մթերքների ոչ մի կարիք չունենք: Եթե մեզանում լինեիր Էրկրագործական դպրոց և փորձված լանդ-վիր^{*}, այն ժամանակ ֆրանսիական ոսկիները նույնպիսի առատությամբ կհոսեին մեր մթերքների դիմաց, ինչպիսի առատությամբ այժմ դրանք հոսում են մեր տգրուկների համար:

Հ ա տ վ ա ծ 5

ՍԱՐԴԱՐԱՐԱՆԻ ԶՐԱՆՅՔԸ

Հետևյալ առավոտյան մեր առաջին մտահոգութիւնը եղավ եղանակը, որ մեզանում, աշնանը, այնքան փոփոխական է. տեղ-տեղ մասնակիորեն մոռալվող երկիրը համեստորեն կանխագուշակում էր այն տեսարանը, որին շատերը, իրենց ամբողջ կյանքում, դեռ չէին հանդիպել: «КАВКАЗ» թերթի ընթերցողները, կարծում եմ, շատ լավ են հիշում, որ մեզանում՝ Երևանի գավառում, արդեն անցյալ տարվանից, Կովկասի պարոն փոխարքայի թույլտրվությամբ և Երևանի գավառապետի միջնորդությամբ անց են կացվում և կարգավորվում են հին առուներն ու ջրանցքները, որոնք ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ չեն, որքան այդ գավառում: Շատերը, թերևս, դատելով այդ կարգի գործերի ընդհանուր ընթացքից, այժմ էլ տարակուսանքի մեջ են, թե այդ, իր տեսակում հսկայական ձեռնարկության նախաձեռնողներն ո՞ւմ շահն են նկատի ունեցել՝ բնակիչների՞, թե արտադրողներին: Անկեղծորեն ասած՝ ևս էլ ապրելով այդքան մոտ՝ Երևանում, թե՛ բնակիչներից, թե՛ այդ գործի մասնակիցներից բազմիցս լսելով ջրանցքների մասին, այնուամենայնիւ, բնավ չէի հավատում, թե այստեղ օգուտը ոչ այնքան ընդհանուր է, որքան մասնավոր: Խոստովանում եմ, որ ինձ համար նույնիսկ շատ տհաճ էր, երբ պարոն Բ<լավատսկին>, հեռանալով դիրավոր, իսկ ինձ համար այնքան նվիրական ուղիղ ճանապարհից, հարեանցիորեն ակնարկեց «այս ուղևորության ժամանակ նաև Սարգսաբաղի ջրանցքը տեսնելու» մտադրության մասին, ջրանցքը, որն այդ ժամանակ մաքրում էին, իսկ տեղ-տեղ էլ նոր էին փորում: Այդ աշխատանքները հանձնարարված են Երևանի սնտառապետական կորպուսի անտառապետ, շտաբի կապիտան պարոն Զ<երնյավսկուն>, մի մարդու, որը ինչպես մասնագիտական գիտելիքներով և փորձառությամբ, այնպես էլ նման աշխատանքների ընթացքում ցույց տված բարեխղճությամբ, հաշվեհատությամբ և գործնականությամբ մեզանում արդեն վաղուց է հայտնի, հենց նույն այդ ջրանցքը անցկացնելու ժամանակ, աշխա-

* Landwirt, գերմաներեն՝ գյուղական տնտեսության տեր:

տանքները հեշտացնելու համար նրան օգնական էր տրված նաև Հովհան-Սուլթանը: Այդ հսկայական, բայց նույնիսկ Ծրականում էլ քիչ ծանոթ, աշխատանքը կատարվում էր մեր գիշերային օթևանից 12 վերստ հեռավորության վրա:

Ինչպես ամբողջ Արաքսի հովտում, այնպես էլ այստեղ, ճանապարհն անցնում էր դաշտերի և ամառի վալուրների միջով. էջմիածնից և Սարգարաբաղի բերդից սկսած մինչև Ալեքսանդրապոլ և Արագած լեռան շրջակայքը, ներառյալ նաև Արփաշայի երկու ափերը, 10.000 քառակուսի վերստից ոչ պակաս տարածություն բռնող տափաստանները հոգնեցնում են ոչնչով չուրախացող, ոչնչով չհրապուրվող ուղևորի քնաթաթախ աչքերը: Տեղ-տեղ, մերթ սեփն են տալիս, մերթ ծիռում են քրդակոյն վրանները, որոնք սարսափ են ազդում թե՛ տեսքով, թե՛ կենցաղով՝ վայրենի իրենց բնակիչներով, որ գիշեր-ցերեկ ընկած են միայն մի բանի՝ ավարի հետևից: Ձեզ սպառնում են միայն բարձրաբերձ լեռները, որոնք ձգվում են հեռվում՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի սահմանի վրա և Ծրականի ավազանում, որպես երկնահաս պարիսպներ և որոնց շատերի գագաթները պսակված են հավերժական ձյունով: Հին-հին դարերից եկող վեհապանծ Արաքսը, որ Սասանի կիրճում (այսպես է կոչվում, որովհետև նրան շրջապատող լեռները սև ու մութ տեսք ունեն), Օրդուբաղից ցած մոլեգնում է, դժոխային քրութիչ արձակում, իսկ այստեղ, Ծրականի ամբողջ գավառում, նույնիսկ վարարելիս, սողում է համարյա անմրմունչ, մեռած, և անհամբերությունից սիրտը թունդ ելած հնությունների սիրահարը կանգնելով գետի ափին, հազիվ է իր աչքերին հավատում, որ այդ գետը վկա է եղել այնքան հինավուրց, այնքան կարևոր քաղաքական հեղաշրջումների և իրադարձությունների, և որը, աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները, հազարավոր դարերի ընթացքում ներկվել է ժողովուրդների արյունով:

Միայն Կարա-Կալան (սև բերդ), հին երվանդակերտը (Երվանդաբուրգ), որը կառուցված է հայ թագավոր Երվանդ <II>-ի ձեռքով <I> դարում Ք. հ., և որը պարսիկների տիրապետության ժամանակ դարձել էր ավաղակաբույն՝ շնորհիվ բազմաթիվ խոր ու ընդարձակ քարանձավների, անթիվ կիրճերի և անմատչելի լեռների, որ շրջապատում էին նրան անծայր անապատի մեջ, ուր գալիս էին այդտեղից 16 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Կողբի աղահանքերից միմիայն աղ տանելու,— միայն այդ Կարա-Կալան իր մուռլ ու գեղեցիկ աշտարակներով ու պարիսպներով ստիպում է ձեզ մտքով խորասուղվել հին ու հեռավոր ժամանակների մեջ և ապա հետզհետե մտովին տեղափոխվել Արաքսի վերին հովիտը, Արաքսի, որ այստեղից կրկին ընդունում է իր ուրույն տեսքը՝ հսկայական ափերի

մեջ, որոնք կազմված են սև-գույշ բազալտից ու կսումրավուն, ծակոտկեն փրփրաքարից, և որոնք կազմում են, այսպես ասած, մի այլ Սատանի կիւճ, որ տարածվում է մինչև հեռավոր Կաղզվանի լեռները՝ Կարսի փաշայության մեջ, ուր նա սկիզբ է առնում:

Բավական է մի փորձառու հայացք այդ դարավոր լեռների և կառուցումների բնական, ինչպես և արվեստական բնույթի վրա, որպեսզի բավարար հասկացողություն կազմվի հայ թագավորների ապրած ժամանակի ոգու մասին, որ տաբերվում և նշանավորվում է ո՛չ այնքան նվաճումներով և իրենց սահմանների ընդարձակումով, որքան իրենց ունեցածն ամրացնելով, և խելացի կերպով կառավարելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքները, բացառությամբ Վաղարշապատի և Դվինի, կառուցված են բարեբեր դաշտերով շրջապատված ումանտիկական ժայռերի վրա և գետերի ափերին: Ով տեսել է Լոռին, Անին, Բաշ-Գառնին, Երվանդակերտը, Երվանդաշատը՝ երկար ժամանակ մնում է անորոշության մեջ՝ հիանալ նրանց դիրքով, թե՞ նրանց դարպարող կառուցումների վեհությանը և գեղարվեստական կատարելությանը: Նրանցից շատերը գոյություն ունեն արդեն հեթանոսության ժամանակներից և, այնուամենայնիվ, կարող են դասվել նորագույն ճարտարապետության լավագույն գործերի շարքը: Նույն բնույթն են կրում նաև այդ ժողովրդի վանքերը:

Խոսելով Երվանդակերտի մասին, որը մեր այժմյան ուղեորության մերձավորագույն նպատակակետն է, Մովսես Խորենացին՝ հայ պատմագիրների հայրը, իր «Պատմության» II գրքի 39-րդ հատվածում այն անվանում է «չքնաղ մայրաքաղաք» և կամենալով սուսվել ճշգրիտ ու կենդանի բնութագրել՝ ըստ դիրքի ու բարեկարգության նմանեցնում է նրան մարդկային դեմքի, «Լուսավոր որպես ալան բիբ: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ալան: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ, իբր զարտեանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղատր կուսից յսնից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարստոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ափունցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրթունքս»: Այդ քաղաքը, որ հետագայում կոչվեց Մար-Մետ, նվաճվեց պարսիկների կողմից և ապա կրկին անցավ հայ թագավորների ձեռքը: Այդ քաղաքից 10 վերստ հեռավորության վրա, Արաքսի աջ ափին և Արփաշայի գետաբերանի դեմ ու դեմք գտնվում են ավերակները առավել հնագույն Երվանդաշատ քաղաքի. որ կառուցել է նույն թագավորը որպես իր աթոռանիստը և որը, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (գալ. IV, հատվ. 55), ունեցել է մոտ 100,000 բնակիչ: Երվան-

զը շրջապատեց քաղաքը հսկայական պարիսպներով, որոնց ներսը գտնվում էր միջնաբերդը՝ հրկաթյա դարբասներով և նույնպիսի, արտապովոր մեծությամբ, կրկնակի ելարաններով։ Քաղաքի ներքին մայրում փորված էր մի կլիթարի ավազան, որի մեջ պաշարման ժամանակ Արաքսից ջուր էին բաց բողնում։

Կարա-Կալան կամ Երվանդակերտը Երևանի Հուսեին-խան սարդարի ժամանակներից հայտնի է նաև նրանով, որ հենց այստեղ է ապրել իր խիզախությամբ և քաջությամբ հայտնի Զամաև-խանը, որը մի անգամ, սարդարի մոտ գրույցի ընթացքում գյուղացիների վերաբերյալ ծագած վեճի ժամանակ, արիության և հերոսական սխրագործություններով ո՛չ պակաս հայտնի բուրգ ցեղապետ Սուլեյման-աղային՝ իր հարևանին, անվանել էր «էշ-քուրդ, որ միայն զուր գիտեմ»։ «Քո կնոջ վարտիքը թող իմ գլխին ապարոշ լինի, եթե ես ներեմ այդ վիրավորանքը», — պատասխանել էր կատաղած քուրդը՝ գործածելով այդ արտահայտությունը, ամենավիրավորականը, որով իրեն կարող է անպատվել միայն ասիացիներ։ Մի շաբաթ հետո իր բոլոր քրդերի հետ միասին նա անցավ Թուրքիա, և շնայած սարդարի հնարալիք բոլոր նախագգովաացումներին, — սարդարի, որ նրան գաղազած արջ էր անվանել, — մի անգամ լուսաբացին հարձակվեց իրեն վիրավորանք հասցնողի վրա, ջարդեց ու ցրիվ տվեց նրա գործը, և իր քրդերից մեկի ձեռքով կտրված նրա գլուխը շուռումուռ տալով, հրկար կրկնում էր. «էշ քրդի ձայնը ա՛յ թե ինչպես կարող է շշմեցնել իր անհամեստ ունկնդիրներին»։

Դեպի այստեղ, դեպի պատմականորեն նշանավոր, տեսքով վայրի այս հովիտը, որտեղից սկիզբն է առնում Սարդարաբադի ջրանցքը, դեպի արյունածարավ գիշատիչների ու գիշերային վրիժառուների բույնն էր տանում մեզ ճանապարհը՝ խաղաղ և մի փոքր ամպամած եղանակին, երբ երկինքն ու երկիրը կատարելապես լուռ էին. ջրանցքը, որ կտրում էր 60 վերստից ավելի տարածություն, հսկայական մի հողամաս, որ սարդարի ժամանակ միայն Սարդարաբադին՝ սարդարի կառուցած և սիրած բերդին և 700-ից ավելի ընտանիքներին տալիս էր կյանք, առատություն ու ամենայն բարիք, իսկ իրեն, սարդարի համար հանդիսանում էր ամբողջ գավառում կենսամթերքների ամենահարուստ մթերանոցը — մի մթերանոց, որն ի վերջո, ռուսների կողմից Երևանը գրավելու օրվանից կամաց-կամաց սպառվեց. ռուսների, որոնք, կրկնում եմ, ջանք են գործ դնում Անդրկովկասի վայրի և ամայի կիրճերը դարձնելու ծաղկավետ դաշտավայրեր, և որոնք Ասիայի այդ անշնորհակալ անկյունը ձեռք են բերել և պահպանել են իրենց միլիոնավոր թանկագին դավալների արյունով, նաև իրենց գանձարանի միլիոններով, որ կարող էր հիմնովին երջանկացնել իրենց հեռա-

վոր քաղաքների և նահանգների աղքատ և կարիքավոր միլիոնավոր ընտանիքներ: Միայն նա, ով հիշում է բերդի շուրջը շինված սարդուրի աշգին, այդ երկրային զրախտը իր ամբողջ փարթամությամբ, մեծությամբ և արևելյան վսեմ ճաշակով: միայն նա, ով տեսել է բերդի ներսը, ամբողջ երկարությամբ դարդարող ծառուղին: միայն նա, ով վկա է եղել Կարսի և Բայազետի փաշայություններից, նույն սարդարի ձեռքով, սրնով և արշամբ պոկած, և ցնցոտիներից ու աղքատության ուրջներից զրախտային վիճակի մեջ փոխադրած Սարդարաբադի բնակիչների նախկին բարեկեցությունը, ունևորությանը և այժմյան քայքայմանն ու աղքատությանը, միայն նա, — եթե երկրի հավատարիմ որդին է, — առանց ափսոսանքի, առանց ներքին ցավակցության, և նույնիսկ առանց արտաստեղծների չի կարող հայել այժմ անուպատ և գերեզմանոց դարձած վայրերին, որոնք զրկված են իրենց բոլոր նախկին բարիքներից, իրենց բոլոր գեղեցկություններից: վերացված են երկրի հարստությունն ու նրա բնակիչների գործունեությունն ապացուցող հետքերը, և, վերջապես, նույնիսկ գոյություն պահպանելու բոլոր հնարավորությունները: միայն նա՛, ով, — ինչպես ես, — ականատես է եղել երկրի և՛ նախկին բարեկարգությանը, և՛ այժմյան կատարյալ ամալությանը, որից ստիպված խեղճ և աշխատասեր սարդարաբադցիները թողնում են իրենց նախնիների շիրիմներով սրբազորված և նրանց աչնիվ բլրատինքով ծաղկած երկիրը, — նա առանց վրդովմունքի չի կարող հիշել մեր ժամանակներում Երևանի նախկին կառավարիչների անհոգությունն ու անշրջահայեցությունը, և, — ո՛չ թե կեղծավորությունից, այլ ճշմարիտ հիացմունքից ոգևորվել Երևանի այժմյան գավառապետի տնխոնջ հոգատարությամբ, մի մարդու, որ իր մարդասեր սրտի բարի դրդումներով և իրեն օտար երկրի օգտի նկատմամբ ունեցած մաքուր սիրով՝ անապատներից ու ամենակործան ժամանակի ճիրաններից մի քանի հազար ընտանիքների համար պոկել է բայօրությանու հարստության այդ շեղքը՝ ինչպես Սարդարաբադի ջրանցքն է:

Այդ աշխատանքի վրա այժմ ծախսված գումարի շահը, ինչպես նաև այժմ նորոգված և նոր կառուցված հսկայական պատերը, երբ համեմատում ես մի քանի տարի սրանից ուռաջ այդ ջրանցքը կարգավորելու համար նշանակված հատուկ հանձնաժողովի նախագծից հետո արվածի հետ, ապա տեսնում ես, որ այժմ տասնապատիկ ավելի աշխատանք է կատարված, և միաժամանակ, ծախսված է այնչափ քիչ գումար՝ հակառակ նախկին նախագծի, ըստ որի պահանջվում էր 30.000 ռուբլուց ավելի, մինչդեռ այժմ ծախսված է միայն 3000 ռուբլի: նույն այդ նախագծի համաձայն հինգ տեղ պետք էր կառուցել միայն պատերը, այժմ դրա դիմաց՝ կառուցված

են տասը վայրում. ջրանցքի սկզբում կառուցված այդ պատերի միայն գլխավոր թևը ունի 16 սաժեն երկարություն, հիմքն է 1 սաժեն, հաստությունը՝ $1\frac{1}{2}$ սաժեն, միայն այս հարաբերությունը կարող է գոհացուցիչ գաղափար տալ այդ աշխատանքը կատարողների բարեխղճության և գիտելիքների մասին: Շատ ճիշտ է, որ միայն անդորրության մեջ է փթթում առաքելությունը:

Ինչպիսի դիմավորումը կարող էր ավելի պատշաճ ձևով նշանավորել սիրված գավառապետի մուտքը մոտ 600 բանվորների և վարպետների հանրագուտ գործունեության այդ կենտրոնը, բարեբարության և հավիտենական երանության այդ սրբավայրը, եթե ոչ նույնիսկ անզգա, վայրենիքի դատարկ կրծքից դուրս թռած համերաշխ, խնդալից ռուսական «ուռա՛ն»։ դարեր ի վեր, դժոխային ոգիներով բնակված այդ կիրճը երբեք չէր ենթարկվել այդքան զմայլելի, ոգեվառ ցնցումի: Եվ վառողն ու երկաթը՝ նորագույն ժամանակների կործանարար այդ տարրերը ո՞րտեղ կարող էին արժանավայել կերպով մինչև երկինք որոտալ ռուսական տերության բարեհաճ հոգատարության, նրա հավատարիմ որդիների և աստիճանավորների անխոնջ հոգատարության մասին, որտե՞ղ, եթե ոչ մոռյալ, արյունաներկ ավերում Արաքսի, որ շատ անգամ է կլանել՝ մերթ նվաճողի սրին, մերթ վայրենաբարո ալազականների գնդակներին զոհ դարձած դժբախտների հայրաբնակից դիակները, Արաքսի, որ ահեղ ուղեկիցն ու վկան է եղել Կյուրոսի և Տիգրանի, Ալեքսանդրի և Վահեի, Աննիրալի և Արտաշեսի, Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի, Տրդատի և Գրիգոր Մեծի <Լուսավորիչ>, գեբերի և Վարդանանց, հոների և մոնղոլների, պարսիկների և թուրքերի, և վերջապես՝ ռուսների և դարձյալ պարսիկների, Պասկևիչի և Աբաա-Միրզայի, Այդ զղբի-ղյուներ, ամպրուպային այդ որոտներն ու պայթյունները, որ դուրս էին ժայթքում գետնից, լեռների և կիրճերի կարծր կրծքից՝ ներծծված ֆաուստյան համեմունքների խորհրդավոր ուժով, ու իմ նկարագրած Սասանայի կիրճն ամբողջովին մի ականթարթում վերածեցին դժոխային տեսարանի՝ երախտադիտության սրտահույզ զգացմունքներ վերառաքեցին առ սրարիչը, պարզեցրեց բոլոր բարիքների՝ Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հղորդությունն ու փառքը պաշտպանելու մասին, Իսկ համեստ արձանագրությունը, որ հոգնած ուղևորին ցույց է տալիս Անդրկովկասի և ամբողջ Կովկասի կառավարչի անունը և կառավարման թվականը, բարիքի այս աղբյուրի՝ <Սարդարաբադի ջրանցքի>, վերանորոգման թվականն ու վերանորոգողի անունը, Կովկասի և Հայաստանի որդիների դարեր առաջ կորցրած երջանկությունը և բարօրությունը վերականգնողի՝ Կովկասի պարոն փոխարքայի անունը, իրկչի սրբազան դրոշմվ պարուրված, հաս-

տատուն, ամուր, դարձրով անսասան սյունին գամված մարմարյա տախտակի վրա փորագրված նրա անունը,— երբ այդ կենսատու հեղուկը հոսի Սարգարաբաղի ջրանցքով,— Արաքսի հետ միասին, դարերով նա սլիտի պատմի և՛ Կասպիական ծովի ափերին, և՛ ամենահեռավոր սերունդներին՝ Հայաստանի — Արարատյան երկրի — Թորգոմյան — Ասքանազյան տան — այժմյան երջանիկ Հայաստանի — դարերով որրացած, բայց և հավետ փրկված որդիների ապրած երանելի ժամանակների մասին:

Տեսնելով այդ ջրանցքը, դարձյալ կրկնում եմ, այս ձեռնարկության էության վերաբերյալ մինչև այժմ կասկած ունեցողներին ամենից ավելի ես, որպես առաջին ականատես և որպես երկրի ոչ-պակաս երախտագետ որդի, հոգեզմայլության մեջ ինքս ինձ մոռացա, և իմ ալեկոծված սրտի խորքից և հույսերով լի աչքերից սկսամու դուրս ցայտած արցունքները անկեղծ երախտագիտություն և ներքին ակնածանք էին արտահայտում նրա՝ նկատմամբ, ով առանց հետագայում հատուցումն ստանալու կամ որևէ այլ ակնկալության, նպատակ դրեց՝ իմ թանկագին հայրենիքի՝ դարերով ամայացված բոլոր վայրերում բերելու նոր, ավելի հաստատուն արդյունաբերական կյանք և բարեկեցություն, Վաղուց արդեն համեստ ռազմանավակը սուրում է կապուտան ծովի (Գոգչա լճի) ալիքների վրա: Նոր-Քայագետին սպասում է ամենաներջանիկ մի ապագա, որ շատերին դեռևս անհայտ է, բայց որ շատերի համար նախանձելի կարող է լինել, Իսկ Ալագյազը՝ արծաթագույն Նոյան լեռան այդ նախանձոտ մրցակիցը, որ վեր է խոյանում նրան դեմ ու դեմ,— առայժմ մրափում է, չմտածելով իր վրայից դեռ նետել վշտի բողբ, որպեսզի կրկին կենդանանա իր շրջակայքի հրաշալիքներով և լանջերով, քրիստոնյա տիրակալների ժամանակ ծաղկած բելքառասու այգիներով և դաշտերով զարդարված հսկայական քաղաքներով, ավաններով, վանքերով, որոնք ծածկում էին նրա հարավային ստորոտն ամբողջությամբ,— որ բռնում է ավելի քան 8000 քառ. վերստ տարածություն՝ Աշտարակ գյուղից սկսած մինչև Մասսարա Ժուղովդական դարավոր ավանդությունն ասում է, թե իբր այդ լեռան կատարին սուր Գրիգորն աղոթել է, և երկնքից կախված վառ կաճքեղը հավետ անշիջանելի, բայց մեզ, մեղավոր մարդկանցս անտեսանելի իր լույսով մի օր իր բախրաբար շողերը սփռելու է նաև մեր դաշտերի վրա: Ալագյազը դեռևս բոլորովին չի պատկերացնում, որ իր ստորերկրյա ամենակուլ վիհերից հափշտակվող հեղեղատներն ու լճերը, որոնք այնքան առաստույնն բարեբեր ջուր են տալիս Կարա-սու գետին, շատ ժամանակ լանցած, պետք է ջրվեժի նման շառաչեն հրաբխային ժայռերի միջով՝ դաշտերը ոռոգելու և արգասավորելու, իմ վերը հիշած ամբողջ տարածությանը խոնավություն և կյանք տալու համար: Եվ

Արփաշայը՝ սարսափելի, գերնդմանների նմանվող իր ակերի խորքում գեռ մոլեգնում և փրփրում է, շերտակայելով այն բարեբար հափշտակումը, որ նախաձեռնվում է ինչպես իր մոլեգնությունը մնդմելու, այնպես էլ հնում ծաղկած Հայաստանի այժմյան անապատ դարձած դաշտերը, հովիտները և լեռները զուքելու համար, Իսկ Արարատը, նախահայր բոլոր լեռների, որ բացի Ղորղան, Ակոռի և Դիլիջան գյուղերից, որ նորագույն ժամանակներում էլ հայտնի են,— պահպանում է երեք հսկայական քաղաքների ավերակները՝ իրենց՝ ջրամբարներով և ավազաններով, որոնք կենդանություն էին ստանում մե՛րթ նրա հավերժական ձյուններից, մե՛րթ նրա ստորոտներում դուրս բխող, նույնպես Կառւս-սու կոչվող հսկայական հեղեղատից. մի՛թե նա իդուր ապաստան տվեց հին Ակոռիից ոչ հենու Նուր-Ակոռիին, ուր այնքան թանկագին կուրստից հետո, վշտերից և հառաչանքներից, սովից և աղքատությունից փրկված, Արարատի ծաղկած լանջերն ու արտերը մշակողներից՝ դժբախտ ակոռեցիներից ողջ մնացածները երջանիկ են իրենց բարի կառավարչի պաշտպանության և հովանավորության տակ, որը ջանք չիոնայեց օգնելու նաև դառն ճակատադրի դաժան հարվածներով խոցված և 1840 թ. երկրաշարժից ու ավերումից 5 տարի հետո էլ ծայրահեղ վիճակում գեգերող այդ խեղճ տառապալաններին, իդուր չէ, որ անցյալ տարի կաղակական գնդի շտաբը ևս փոխադրվել է Փոքր և Մեծ Մասիսների միջև՝ երեք տներությունների սահմանագծում։ Եվ թո՛ղ վեր ելնեն Բագրատունիները, թո՛ղ հառնեն Տիգրասներն ու Հայկյան հսկաները՝ արժանավայել կերպով օրհնելու տոթ, կիզիչ հարավը բարեկարգող հյուսիսի որդիների առաքելի գործերը, Եվ թո՛ղ Հայաստանի ամալացած, բայց կրկին կենդանացած տաճարներում վերառաքվի միայն մի աղերս, մի աղոթք. «Աստված, պահի՛ր թագավորին, և հզոր ու բարերար սրբազան Ռուսիան»։

Հ ա տ վ ա ծ 6

ՆՐԵԿՈՆ ԱՐԱՔՍԻ ՀՈՒՏՈՒՄ. ԱՐՓԱԶԱՅԻ ԱՓԵՐԸ

Ինձ համար հանդիսավոր այդ օրվան երեկոն որտե՞ղ կարող էի ավելի լավ անցկացնել, եթե ոչ միայնության մեջ, որպեսզի ազատորեն վայելի իմ ստացած բոլոր տալավորությունների հաճույքը, և իմ պասսանկության աարիների ընկերոջ, այստեղից 16 վերստի վրա գտնվող Կողբի աղահանքի այն ժամանակվա կառավարիչ սլարոն Ա.-ի համեստ հարկի տակ. նրան, իմ լավագույն եղբայրակիցներից մեկին հաղորդելու իմ խոհերը՝ մեր հայ-

բնիքի ներկա և ապագա երջանկության մասին, Չնայած նա հիվանդ էր, ևս հրաշխիքով, որ հետևյալ օրը նա էլ տեսնի այն բուրբը, ինչ ևս էի տեսել, սակայն, այդ ուղևորությունն ինձ պրկեց ներկա գտնվելու այն վեհ, հիասքանչ տեսարանին, որպեսին, թերևս, երբեք չի եղել այս վայրերում և որը պատրաստել էին ջրանցքը կառուցողները դավառապետի գալստյան առթիվ, Բայց նախքան այդ տեսարանի նկարագրությանն անցնելը, թույլ թույլ տրվի ինձ մի քանի խոսք ստել Կողբի մասին։ Կողբը հարուստ է աղով, որ կյանքի ամենակարևոր պետքերից մեկն է. Կողբի աղի մաքրությունը և համը, ինչպես նաև մշակումը հայտնի է ամենքին։ Իմ գործը չէ նաև խոսել այն եկամուտի մասին, որ այդ «ոսկյա գեղմից» ստացվում է, և որը սարդարի ժամանակ կրկնակի ավել էր, չնայած այդ շրջանում աղի փոխադրումարժը և նրա պահանջը նույնպես կրկնակի քիչ էր։ Եթե չեմ սխալվում, Կողբի աղահանքերը մեր կառավարության օրով երբեք այնքան եկամուտ չեն տվել, ինչքան անցյալ տարի, պարոն Ա.-ի կառավարման ժամանակ, այդ խելացի, փորձված, գործունյա և ղերին աստիճանի բարևսիղճ և սղնիվ մարդու, որի այդ հատկությունների վրա պետք է ավելացնել նաև այն, որ նա գիտե տեղական լեզուներն ու բարբերը։ Թերևս ոչ ոք չգիտե, որ Կողբի հայ հասարակությունը դարերով իրեն տրված իրավունքներով և արտոնություններով բոլորովին տարբերվում է ամբողջ Անդրկովկասի և Հայաստանի մյուս գավառների բնակչությունից։ Դրանք, կողբեցիները, բոլոր հայերից ամենսուանձարձակն են, ամենակտրուկը, ամենաազատը և կյանքի վայելքներին ամենից ավելի նվիրվածները։ Եթե նրանք, հարեստության այդ աղբյուրի հետ մեկտեղ, որից ուղղակի ոսկի ու արծաթ են բխում, շունենային խիստ, արդարադատ և գործունյա, ազնվաբարո և շիտակ այնպիսի մի կառավարիչ, ինչպիսին պարոն Ա.-ն է, ապա դժվար, շատ դժվար կլիներ ցանկալի հաջողությամբ վարձահատույց լինել թե՛ կառավարության ծախսերի, թե՛ բնության բարիքների և թե՛ մարդկային աշխատանքի համար։

Կողբում է գտնվում նաև հայ նշանավորագույն գրող, Մովսես Խորենացու և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչների աշխատակից ու ընկերակից Յզնիկ Կողբացու գերեզմանը։ Գյուղի հետևը, արևմտյան կողմում գտնվող փոքր, կիսակոթման մի մատուռ պահպանում է նրա թանկագին նշխարները, ժողովուրդը գնում է դեպի այդ մատուռը, որպես սրբի երկրպագելու և իր հարգանքն արտահայտելու մեծ հանճարին։ Կողբի շրջակայքը ոչ սլակառ նպաստում է նաև անասնապահությանը, այգեգործությանը և նույնիսկ երկրագործությանը, սակայն, բնակիչները, տարվելով առավելապես աղահանման և աղամշակման աշխատանքներով, վերահիշյալ զբաղ-

մունքներով քիչ են պարապում, Կողքի կլիման և ջուրը առողջարար են, Կողքից դեպի արևմուտք գտնվող լեռները շատ հարուստ են փարթամ արտառավայրերով, բազմաթիվ աղբյուրներով, պղնձով, մսրմարով, շիբով և նույնիսկ քարաշուկներով:

Վերը իմ հիշած տեսարանը՝ Լոռի կոյան հրավառութունն էր, որ տեղի էր ունենում իմ նկարագրած կիրճերում, գիշերային մթության, ժայռերում և հովիտներում տիրող դերեզմանային լուսության մեջ, Արաքսի խորհրդավոր մրմունջների տակ, և բնութով սարբեր հինգ ապգների՝ հույների, հայերի, թաթարների, քրդերի և նույնիսկ Դոնի գինվորների սլաքների, նվազի ու երգի ուղեկցությամբ: Իրոք, սա մի սյուժե է, որ ոչ-պակաս արժանի է «Ահեղ դաւաճանի» և «Երուսաղիմի աղաւթագրութեան» անմահ ստեղծագործողների կենարար վրձինին և քնարին:

Հրաժեշտ տալով իմ սրտին այնքան սիրելի այդ վայրին, օրհնելով բարի գյուղացիների և նրանց կառավարիչների աշխատանքը, մենք ուղեվորվեցինք դեպի Արփաշայի ափերը, որ Թուրքիայի հողերը բաժանում է մեր սահմաններից: Մեր արշավախմբին ավելացան պարոն Զ<Երնյաւսկին>, որ բացառիկ մի մարդ էր ոչ միայն կրթությամբ, այլև արտասովոր հումորով և կենսուրախությամբ, և իր աշխատակից Հովհան-Սուլթանը, որոնց երկուսին գավառապետը իր հետ էր վերցրել, առաջինին՝ տեղանքը չափելու, իսկ երկրորդին՝ ցույց տալու համար այն վայրը, որտեղից Երևանի սարդարը մտադիր է եղել Արփաշայի ջուրը տանել դեպի իր կալվածները: Ճանապարհին մեզ հասավ նաև արքեպիսկոպոս Շ<Աշխաթունին>: Յուրաքանչյուրն ուներ իր մարդիկը և ուղեկցողները. միայն ևս, խղճուկս, ճանապարհորդում էի ուրիշի հաշվին և ուրիշի ձեռով, որ ինձ զիջել էր գավառամասի պետ պարոն Ֆոն Վ.-ն:

Այստեղ, ի դեպ, պետք է նշել, որ գիտական աշխարհը ինձնից բազմիցս զանազան տեղեկություններ է պահանջել՝ ինչպես պատմական, այնպես էլ, հատկապես, վիճակագրական, բուսաբանական, ժողովրդական լեզվագիտական, հեքիաթներ և այլն: Չնայելով իմ դպրոցական պարապմունքներին, որոնք ինձանից խլում են համարյա ամբողջ ցերեկը, այնուամենայնիվ, ես հաճույքով և շնորհակալությամբ կցանկանայի,— ըստ իմ ուժերի և գիտելիքների,— բավարարել ինձ համար այնքան հրապուրիչ և հաճելի նրանց պահանջները: Բայց երդեր, լեզվագիտական և բույսեր ու սերմեր հավաքելու, պատմական ավանդություններն ու փաստերը ստուգելու, ժողովրդի ամբողջ կենցաղը ճշմարտացի կերպով իմանալու համար պետք է ո՛չ թե մեկ օր, այլ շաբաթներով, հաճախ նաև ամիսներով, ճամփորդել և ապրել այն վայրերում, որտեղից կարելի է քաղել տեղեկություններ, բայց միթե՞ կա-

րելի է այդ բոլորն անել և, որ ոչ պակաս կարևոր է, ընտանիք կերակրել 372 ռուբլի իմ աշխատավարձով: Տվեք աղատություն և միջոցներ, այն ժամանակ այդ բոլորը հեշտ և հարմար կլինի ձեռնարկել: Յոթ տարի սրանից առաջ ես մի փոքրիկ հողված գրեցի Ս. Պետրբուրգի ակադեմիային մեր գուսանների մասին, որոնք միայն ամբոխին են հայտնի, և խնդրեցի ուղադրություն դարձնել այդ հարցին, որով ամենից ավելի կարևոր էր իմանալ ժողովրդի թե՛ կենցաղը, թե՛ բնավորությունը և նրա մտավոր ու բարոյական բոլոր ըմբռնումները, բայց գործը, չգիտեմ ինչո՞ւ, մնաց առանց որևէ հետևանքի: Նախանցյալ տարի պարոն կոմս Բ<ենկենդորֆի> ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, հենց Քրիստոսի ըննդյան տոներին, ամենադաժան ձևերով, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քրդերն ու եզիդիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծեփերին և կանանց թանկարժեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեմ նրանց վստահությունը. և այդպիսով, նրանց հրապուրելով, ավելի հարմար և հաստատ կերպով, ամեն ինչի մեջ կասկածամիտ այդ վայրենիներից իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին. երկու ամսից ավելի, գիշերներն ամբողջ աշխատում էի,— քանի որ ցերեկներն աշխատելու ժամանակ չունեի,— գրեցի մի, ոչ-պակաս հետաքրքրական և բավականաչափ մեծ հողված, որի մասին էջմիածնո՞ւմ անձամբ ինձ դրվատական կարծիք հայտնեց գիտնական գեղապետ և պարոն փոխարքայի ազյուտանտ պ. Մ<ուրավյովը>: Հողվածը գրել եմ գերմաներեն. շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին. ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա. ըստ հնարավորին շատ աշխատեցի, կաղմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ, աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Քիֆլիսում, փառում է այն:

Ի հարկե, իմ մասին խոսելն անհամեստություն է, բայց առիթն և անհրաժեշտությունն ստիպում են ինձ դիմել այդ ծայրահեղությանը: Մի՞թե այդ բախտին չեն արժանացել նաև ութ տարի սրանից առաջ, հայալզի պատանիների և նույնիսկ ժողովրդի միջին դասի օգտագործման համար գրած մանկավարժական իմ բոլոր աշխատությունները, որ նախաձեռնած եմ ելել ինձ համար ավելի ծանր մի ժամանակաշրջանում, քան այժմ է, երբ ես մենակ ղեկավարում էի և՛ Քիֆլիսի գալառական դպրոցը, և՛ իմ մասնավոր պանսիոնը, որի մասին ամբողջ Քիֆլիսը,— ի՞նչ եմ ասում՝ ամբողջ գիտական աշխարհը գիտե, թե ինչպես բարգավաճեց և ի՞նչ վախճան ունեցավ: Այդ գրքերը թվով երեքն են՝ Ընթերցարան ժողովրդական ուսումնարանների համար, որ կաղմված է նորագույն ժամանակների ամե-

նալալ մանկավարժների մեթոդով՝ և որը նույնիսկ տպագրված է, բայց տասը տարի է ինչ, առանց գործածելու, անօգուտ ընկած է, և ինձ համար էլ քիչ գումար չարժե. անօգուտ ընկած է հենց միայն նրա՝ համար, որ Քիֆիսի գլխավորության խորհուրդը, որ մեր մերձավորագույն իշխանությունն է, շիմանալով ո՛չ հայոց լեզուն և ո՛չ էլ ժողովուրդը, հենվելով իրենց գիտնական համարող հայերից ոմանց կարծիքների վրա, մարդիկ, որոնք, — նրանց կշառմբելու համար չէ, որ ասում եմ, — նոր մանկավարժությունը գիտեն չինացուց ոչ լավ, ոչ էլ վատ, ցիրքը բաց չեն թողնում հենց միայն նրա համար, որ դա գրված է հասարակ ժողովրդին՝ ընդհանուրին հասկանալի լեզվով. իսկ գրաբարը, — որով այժմ էլ խելձ մանուկներին տանջում են, և ոչ թե ուսուցանում, որով ժողովրդից ոչ ոք ո՛չ գրում է, ո՛չ էլ խոսում, բացի հոգևորականներից, որոնք շատ աշխարհականներից վատ են հասկանում այդ լեզուն, — աշխարհաբարից այնպես է տարբերվում ինչպես նոր հունարենը հնից, իտալերենը՝ լատիներենից և այլն: Մյուսը քերականություն էր, ծավալով ոչ մեծ, որ ցույց էր տալիս երկու լեզուների՝ <գրաբարի և աշխարհաբարի> ամենակարևոր և ամենաանհրաժեշտ առանձնահատկություններն ու բնույթը: Երրորդը, գիտնական մանկավարժ Տապպեի անմահ ստեղծագործությունն էր, որը, նման երկերով ամենահարուստ երկրում՝ Գերմանիայում արժանացել է արդեն չորս հրատարակության: Դա նրա ընդարձակածավալ ուսուցերմաներեն քերականությունն է, որը նույն նպատակով վերակաղմել և վերամշակել էմ հայերի համար: Հանգուցյալ ֆիլզել-աղյուտանտ կոմս Բենկենդորֆը և ժողովրդական լուսավորության մինիստր պարոն կոմս Ուվարովը այդ աշխատանքների համար ինձ քաջալերեցին, Ս. Պետերբուրգի ակադեմիան ավելի քան լավ գնահատելով հավանություն տվեց, բայց, այնուամենայնիվ, նույն (Քիֆիսի) գլխավորության խորհուրդը չբարեհաճեց գործադրության թույլատրել միայն նրա՝ համար, որ դրանք իմ աշխատություններն էին:

Այո, խորհրդի անդամներից մեկը, ավագ ուսուցիչ Ֆ<իլզելֆինը> դեռ համարձակվեց արտահայտվել ահա թե ինչպես. «Կառավարությունը ցանկանում է ոչնչացնել տեղական լեզուները, իսկ դուք ուզո՞ւմ եք դրանց կրկին կենդանացնել և ամրապնդել»: Մինչդեռ կառավարությունը, չբավականանալով նրանով, որ թույլատրել է և օրենքով որոշել տեղական լեզուները դասավանդել Անդրկովկասի բոլոր ուսումնարաններում, նաև երկու տեղ՝ Ս. Պետերբուրգի և Կաղանի համալսարաններում բաց է արել արևելյան լեզուների ամբիոններ՝ ընդունակ և պիտանի թարգմանիչներ պատրաստելու համար, իսկ ո՞րտեղ կարելի է այդպիսիք ավելի լավ և ավելի հեշտ պատրաստել, եթե ոչ հայրենի երկրում, ուր թե՛ լեզուն է կենդանի և

թե՛ ժողովուրդը, և պատանուն կարող են ավելի շուտ սովորեցնել, քան թե օտար երկրում պրոֆեսորների մեկ կամ մեկ ու կես ժամ տևող դասախոսությունները: Եվ ուսումնական մարզում 11 տարվա իմ ծառայության ընթացքում ինչքան ցանկացել և կարողացել եմ՝ աշխատել եմ հօգուտ Անդրրկովկասի այն ժողովուրդների, որոնք, վրացերենից բացի, հիմնականում ուսուցման համար չունեն ոչ մի ձեռնարկ: Այդ գրքերը փստում են փոշու մեջ, ինչպես և իմ բոլոր իղձերը, ցանկությունները և թույլ գիտելիքները՝ սառած սրտումս, որը չի ցանկանում և չի սպասում պարգևների, բայց և չի ցանկանում ենթարկվել ճնշումների: Սակայն ես շատ հեռացա ուղիղ ճանապարհից: Նախախնամությունն ամեն ինչ կպարզի իր ժամանակին. ես հույսս նրա վրա եմ դրել, և լուծում եմ: Մեր ուսումնարանների մասին խոսելու և դատելու ժամանակը չէ հիմա:

Մեր քառավանը, որ այժմ բաղկացած էր ավելի քան քսան հոգուց, զվարթ շարժվում էր դեպի Արփաչայի ափերը: Անապատը և ցերեկվա տապալ ոչնչով չէին ընդմիջվում, ավելի քան մի ամբողջ շաբաթ միայն կախարդական երազանքներից և անքնությունից հուզված և անհանգստացած, մայր բնությունը, վերջապես, պահանջեց այնքան բնական, յուրաքանչյուր մահկանացուի համար այնքան քաղցր տուրքը, և ես, շնայած պաստուր, ինչպես և դոկտոր պատվավոր կոչումներին, որ ձրի, առանց տանջալից քրնություն, պարգևել էին ինձ իմ բարի ընկերները, շնայած Տրդատի, Հայկի և Գաղիկի պանծալի անուններին, որոնցով նրանք ջանք էին գործ դնում իմ մեջ ներարկելու որոշ չափով եռանդ, առույգություն և կյանք, մինչ այն ժամանակ չէի կարողանում ազատվել Մորփեսոսի հրապուրանքից, անքնության և քնի կախարդական աշխարհից, քանի դեռ աչքերս չէին բռնկվել վերոհիշյալ գետի ափերին բացվող հիասքանչ պատկերներով, գետի, որ մոլեգնում և կայտուում էր հսկայական ժայռերի և լավաների միջով, որոնք նույն բնույթն ու հատկանիշը ունեն, ինչ որ Արաքսի մերձակայքում, սակայն, որոնք իրենց մեծությամբ և վայրի տեսքով ասանապատիկ ավելի սարսափելի և ավելի ազդու են նրանցից: Թե որ գերեզմանիս մեջն էլ լսեի «Բազարան» անունը, կհառնեի դամբարանից, որպեսզի երկրպագեի հայրենի սրբություններին ու հնություններին, այն ինչ իմ աչքերի առջև կանգնած էր նա, քաջ և բարեպաշտ Բագրատունիների առաջին սրբազան աթոռանիստը, երկար ժամանակ նաև նրանց արքայական դամբարանը. ընկած էր նա մեզանից հեռու, թուրքական սահմանի վրա, ավերակների կույտերի, լավաների և անմատչելի ժայռերի մեջ, որոնք հեռադիտակի օգնությամբ էին պահանջում, որպեսզի կարելի լիներ ավելի ազահաբար, ավելի անհագուրդ կերպով ներսուզվելու նրանց խորհրդի, վեհության, բարբառոտներից

և ժամանակից խոցված նրանց սրբության մեջ. սրբություններ ու հնություններ, որ հավաքել է վերոհիշյալ երկու քաղաքների հիմնադիր Երվանդ II-ը, և որ այստեղ գոյություն ունեն այն ժամանակներից, երբ Հայաստանում տիրում էր հեթանոսությունը: Այդ քաղաքի մասին ահա՝ թե ինչ է գրում Մովսես Խորենացին իր «Պատմության» II գրքի 37-րդ հատվածում. «Նա (այսինքն՝ Երվանդը) Ախուրյան գետի (Արփա-շայ) վրա կառուցեց տեսքով Երվանդաշտին նմանվող մի քաղաք, բայց որը առաջինի համեմատությամբ ավելի քիչ տաճարներ և մեհյաններ ուներ. Արմավիրից (Վաղարշակի հնագույն մայրաքաղաքից) աշտեղ տեղափոխեց ազգային բոլոր կուռքերը, հենց միայն այն պատճառով, որ վախենում էր նրանց թողնել իր մայրաքաղաքում՝ Երվանդաշտում, որպեսզի վերջինս վտանգի չենթարկվեր, երբ ժողովուրդը խուռն բազմությամբ գար կուռքերին երկրպագելու: Եվ քանի որ այնտեղ հավաքված կուռքերը շատ էին, քաղաքն անվանեց Բագարան, հայերեն բազին, այսինքն՝ կուռք բառից, արան՝ տեղ, վայր ցույց տվող վերջավորությամբ, ինչպես՝ զենարան (զոհաբերության սեղան), վարժարան (դպրոց) և այլն: Եվ այսպիսով, բազարան, ուսերեն թարգմանությամբ նշանակում է идолище կամ капище, շնայած, ո՛չ առաջին, ո՛չ երկրորդ բառը ուսերենում է չունեն այն նշանակությունն ու իմաստը, ինչ որ բազարանը, որովհետև идолище բառը ցույց է տալիս առարկայի վիթխարի լինելը, իսկ капище — միայն շենքը (կուստուն), այնինչ Բագարանը թե՛ կուստուն էր և թե՛, հետագայում, ահագին մի քաղաք, որ ուներ մեծ ամրոց և ապրում էր բուռն ու հրապուրիչ կյանքով:

Բագարանը Բագրատունի թագավորների մայրաքաղաքն ու դամբարանն էր՝ մինչև մայրաքաղաքը Անի փոխադրելը. թագավորների մարմինները հետագայում ամփոփում էին Ղոշա-վանքում, որ գտնվում է Անիից դեպի հյուսիս, 12 վերստ հեռավորության վրա: Այդ քաղաքից ոչ հեռու, դեպի հարավ, գտնվում էին մյուս հիշարժան վայրերը նույն Երվանդի տնկած հսկայական անտառի հետ միասին՝ Երվանդավանը, որ նշանակում է Երվանդի պարտության վայր, և Մենդոցը: Առաջին անունը Մովսես Խորենացին իր «Պատմության» II գրքի 43-րդ հատվածում բացատրում է Արտաշես 2-րդի կողմից՝ Երվանդի կրած պարտությամբ, որը և Երվանդն անվանեց Մարաց Մարդ, այսինքն՝ մարերի ճամբար, որովհետև նա (Արտաշեսը) մարաց զորքերով ելավ նրա (Երվանդի) դեմ: Երկրորդի (Մենդոց անտառի) մասին Խորենացին II գրքի 38-րդ հատվածում ավելացնում է նաև, որ Երվանդը հատկապես որսորդության համար էր տնկել այդ անտառը, որը հետագայում լցվեց զանազան վայրի գազաններով: Սրա-

նից դատելով, կուրելի է եզրակացնել, որ նախկինում, առանց անտուտապատման կորպուսի հաստատության, ավելի շատ էին հոգ տանում այդ կուրեոր խնդրի մասին, որը ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ չէ, և մշակման համար էլ ո՛չ մի տեղ այնքան հեշտ և հարմար չէ, որքան Հայաստանում: Երևանի գավառում ինչքա՛ն ճահիճներ և ճահճոտ վայրեր, առուններ և «սև-ջրեր» կան, որոնք ո՛չ միայն ոչ մի օգուտ չեն տալիս, այլև մեծ վնասներ են հասցնում երկրամասին, Ծթե միայն յուրաքանչյուր գյուղացու պարտավորեցնեն տարեկան 10 ծառ տնկել առունների եղերքին և իրենց գյուղերի շրջակայքում. հթե միայն այդ նույն պարտականությունը դրվի բարի կազակների վրա, որոնք պարապությամբ և միայն թղթախաղով են սպանում իրենց երեքամյա ծառայության ժամանակը այս երկրամասում, և հեռանալիս իրենց պահականոցների շուրջը գտնվող տափաստաններն ու անապատները թողնում են նույն վիճակում, ինչպես որ դրանց տեսել էին սկզբում: Դրանով առուններն ու ջրանցքները առմիշտ կամրանային և չէին պահանջի այնքան հաճախ նորոգումներ և ծախսեր, կլիման անհամեմատ կլավանար ներկայիս համեմատությամբ, շինափայտն ու վառելափայտը այնքան թանկ չէին լինի, ինչպես այժմ, երբ մի խորանարդ սաժենին ստիպված ես վճարելու 16 կամ 20 ուրբլի, և երկիրը կփոխակերպվեր իսկական դրախտի: Սարդար Հուսեին-խանն, ասում են, այդ նկատի է ունեցել. և ի՞նչ կա դրանից ավելի հեշտ և օգտակար: Էջմիածնում Հովհան-Սուլթանն էլ արդեն սկսել է դրանով զբաղվել. տա՛ աստված, որ շատերը հետեեն նրա գովելի օրինակին: Լորին և կեչին բռնում են նույնիսկ Երևանի այգիներում, ես ինքս այդ փորձել եմ, էլ ի՞նչ է հարկավոր:

Այս վայրերի մերձակայքում է եղել թե՛ հոռմեական, թե՛ հունական պատմիչների հիշատակած Արտագերս ամրոցը, որ, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (դպր. IV, հատվ. 19) կառուցել է հայ թագավոր Արշակ II-ը <IV> դարում Ք. ծ. <հետո>, Արտագերս ամրոցի անունը օտարազգի պատմիչները, սխալ արտասանության հետևանքով, աղավաղել են հետևյալ կերպ. Ստրաբոնը՝ Արտաիրա (գլ. 11, 529), Պտղոմեոսը՝ Արտանգադա (5,13), Շիկոսը՝ Արտագի, Վևլեյուսը՝ Արտադգերա և Արտոդգերասա (գիրք II, 102), Ամիանը (գիրք 27, գլ. 12) և Ֆլորը (գիրք 4, գլ. 12) նույնիսկ՝ Արտակսադա, որ Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաքներից մեկն է՝ այժմյան Խոր-Վիրապ վանքի մոտ. Արշակը, տեղի անմատչելիության պատճառով գորքի մթերանոցն այստեղ էր պահում: Այս ամրոցի տակ են խոցել և սպանել Կայոս Կեսարին, որ ուղարկված էր Օգոստոս կայսեր կողմից՝ հայերին հնազանդեցնելու համար, ինչպես այդ մասին վկայում են վերոհիշյալ գրողները: Պարսկաստանի շահ Շապուհը բնակիչների դավաճանությամբ ամրոցը

գրավեց և հրի ու սրի մատենեց, Կապույտ բերդը ևս ոչ նվազ կարևոր էր թե՛ իր դիրքով, և թե՛ նրա շուրջը տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններով: Արդյոք դա այժմյան Մաղաւս բերդը չէ՞, որի մասին հետո Իսկ Բագրատունիների տիրապետութեան շրջանում, ինչպես նրանց, այնպես էլ ժամանակի բոլոր իշխանների և հարուստների կառուցած վանքերի մասին խոսեւն ավելորդ է:

Հատված 7

ԱՐՓԱԶԱՅՐ ԵՎ ԵՐԵՅՈՆ ՆՐԱ ՀՈՎՏՈՐԻ

Ինչպես առաջ էլ հիշեցրել եմ, անցյալի այդ բոլոր վեհմ մնացորդները, որոնք տարածված են հատկապես Արփաշայի աջ ափին, պետք է տեղում տեսնել և համոզվել. պետք է տեսնել այդ սեպածե քարածայոները, որոնք հավիտենական պարիսպների նման կանգնած էին գերազանցապես արևելքի դեմ հանդիման, որտեղից էին բարձրանում քաղաքական փոթորիկները բոլոր ժամանակներում. վերջապես, դիտող, փորձառու հայացքով պետք է ընդգրկել անծայրածիր ու անոահման այդ ամբողջ հարթավայրը, որ կազմում է այժմյան Ալեքսանդրապոլի գավառն ամբողջությամբ, ուստի ևս Հայաստանի մի մասը և Կարսի փառալուծությունը, որ զանվում է գետի աջ ափին, և որը ամբողջ Ասիայում հայտնի է իր բարեբերությամբ, առողջ կլիմայով և փարթամ ու հարուստ արոտավայրերով. այդ ժամանակ միայն, թերեւ, կարելի կլինի լիովին հասկանալ հայ թագավորների և ժողովրդի հերոսական, միաժամանակ նաև գործունյա ոգին, արեւմտյան Ասիայի այդ փյունիկեցիների, որոնք խաղաղության օրերին աշխատասեր են և հեղ, թշնամիների սրերի դեմ՝ արիասիրտ և համբերատար, մտքի և բարոյական ուժերի զարգացման մեջ՝ ճշիւ և քնքուշ, ազգային սրբությունների անձեռնմխելիությունը պահպանելիս՝ հպարտ և անընկճելի, և որոնք, վերջապես, կռվախնձոր են եղել բոլոր ժողովուրդների միջև՝ բոլոր դարերում:

Պատմությունը լուում է այն ժամանակների մասին, երբ այդ ժողովուրդն էլ թափառական կյանք է վարել, ինչպես դա տեղի է ունեցել հին և նոր աշխարհի բոլոր, նույնիսկ ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդներին կյանքում: Նրանց լեզուն, կրթությունը և քաղաքացիական կազմակերպությունը գալիս են նախապատմական ժամանակներից, և Քսենոֆոնը 400 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ նույնիսկ նրանց գտել է այն վիճա-

կում, ինչ վիճակում որ մենք նրանց տեսնում ենք այժմ: Ուր որ հասել է այս ժողովրդի ձեռքը՝ մեղուների պարսի նման՝ ընտրել է իր պաշտպանության համար բնակչան ամրություններ, իր գործունեության համար՝ նպաստող և բարեբեր վայրեր: Մի ոտով կառչելով իր հայրենի ժայռերի և լեռների ամրություններին, նա իր հարևաններից շատերի նման չի սպասել հարմար առիթի և ընդունի՝ գիշատիչ գազանի նման օգտվելու ուրիշի բարիքից, այլ մեղվի նման կայտառ և ժրաջան, եռանդով և սիրով թռել է թե՛ հեռուները, թե՛ ծաղկալից, փարթամ իր դաշտերը՝ կյանքի հյուսելու հավաքելու: Նա ոչ-նվազ չափով աչքի է ընկել անվեհերության մեջ, համարձակության մեջ և մոլեգնության մեջ՝ թշնամուն հաղթելիս, երբ վերջինս, առանձին-առանձին հարձակվելով, փորձել է դիպչել նրա փեթակներին: Վերջապես, իր ամբողջ գործունեությունը փոխադրել է օտար երկրներ, ուր նա ցրել է եկել՝ իր հայրենիքը, մասամբ, նույնիսկ հզորագույն պետությունները տակն ու վրա անող բազմացեղ բարբարոսների անթիվ հորդանքերի միահամուռ դիմադրելիս:

Քրիստոնեությունը, երկրի ֆիզիկական դիրքը և Հայկի զավակների բնածին հակումը նստակեցության, աշխատասիրության, բարգավաճման,— այլ ոչ միայն սոսկ այդպիսի արդյունաբերելու, որով այժմ նրանք աչքի են ընկնում և որի համար նրանց այնքան դժանաբար և անարդար կերպով մեղադրում են,— բոլոր բարբարոսներին և ոչ բարբարոսներին զրգացնել և հրապուրելու ո՛չ միայն բաժան-բաժան անելու նրանց հողերն ու գանձերը, այլև կլանելու հենց ժողովրդին, ամենաթանկագին այդ գանձը՝ իրենց երկրները և պետությունները մշակելու և հարստացնելու համար: Շահ-Աբբաս մեծը Հայաստանն ամայացրեց հենց միայն նրա համար, որպեսզի Պարսկաստանը ծաղկեցնի: Նա Սպահանում հայերի համար տաճարներ և պալատներ կառուցեց, որ նրանց ստիպի մոռանալ իրենց հայրենի տաճարներն ու պալատները, որ նրանք, այդպիսով, սիրով ապրեն ու աշխատեն օտար երկրում: Իսկ այժմ այդ ապարանքները մնացել են ամայի, անշուք, որովհետև մեծ նվաճողի և քաղաքագետի հետնորդները այնպես չհասկացան և նույնիսկ հիմա այնպես չեն հասկանում պետության իսկական շահը: Թուրքերի և պարսիկների մեջ այժմ էլ յուրաքանչյուր ուղղափառ մահմեդականի վրա անհրաժեշտ պարտականություն է դրվում՝ գեթ զգեստով պատսպարել բաց դաշտում քնած Արամի զավակին: Խելացի թագավորներն ու օրենսդիրները մտածում և դատում էին այսպես, իսկ ամբոխն այլ կերպ վարվեց: Ռուսաստանի և ևլրոպական այլ պետությունների՝ հայերին տված հրովարտականներն ու արտոնությունները պարզ կերպով ապացուցում են նրա կարևորությունը քաղաքական կյանքում: Թուրքիան և Պարսկաստանը եր-

թեք շին մոռանա այն վերքերը, որ նրանց հասցրին այդ երկրներից հեռացող և Անդրկովկասի գանազան մասերը վերաբնակված հայ գաղթականները՝ 1826—1829 թթ. Ռուսաստանի՝ հիշյալ պետությունների հետ վարած պատերազմից հետո: Ոչ պակաս ճշմարիտ է և այն, որ այդ ժողովրդից խլում են նրա մարտական ոգին:

Դարավոր ստրկությունը, իհարկե, զինաթափ է արել հայերին և նրանց վրա թողել է անվճռականություն կնիքը, և շատերի մեջ առաջացրել զբոսականք զեպի զենք կրելը, մի բան, որ հատկապես նկատելի է թուրքահայերի, մասամբ նաև պարսկահայերի մեջ. սակայն, մի՞թե Ղարաբաղի հայերը դրանց եղբայրները և դավանակիցները չեն, որոնք համարյա մինչև մեր դարի սկիզբը, շրջապատված տեղի բեզերով և խաներով, ունեին և պաշտպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Ղարաբաղի մելիքները իրենց հարեաններից ոչ պակաս աչքի են ընկել մարտական գործերով և ոգով: Մի՞թե նույն այդ ոգով և կյանքով չե՞ն ապրում Զեքեզահայերը՝ նույն այդ լեռնցիների նման: Մի՞թե հայեր չեն եղել քրդական շատ ցեղերի և համայնքների նախնիները, որոնք բռնությամբ են ընդունել թե՛ մահմեդական կրոնը, թե՛ ապրելակերպը, և թե՛ այդ վայրենիների բնավորությունը: Հայեր չե՞ն, մի՞թե, Խոսրով և Մանուշար խաները, — Թիֆլիսի գերիները, — որոնք մեր օրերում զորացրին ողջ Պարսկաստանը: Կովկասի տարեգրություններում գեռ ինչքան հռչակավոր հայերի անուններ կան՝ նրա՞ հյուսիսի արծվի պաշտպանության տակ մտնելու ժամանակներից: Բավական է միայն նրանց առաջ մղել, այն ժամանակ նրանք կլիներն բոլորովին նույնը, ինչ որ էին առաջ՝ կգործեն և՛ մտքով, և՛ զենքով: «Հայերին մեծ ապագա է սպասում», — հաճախ ասում էր ինձ սենատոր Հ<անը>, որ ինձ սիրով էր վերաբերվում: Տա՛ աստված. մենք դրան էլ սպասում ենք, և ցույց կտանք, որ Հայկի և Ռյուրիկի արժանի զավակներն ենք:

Ժամանակին միլիոնավոր ժողովրդի եռուզեռով լցված վայրի ժայռերի մեջ, ցրտաշունչ, ջինջ, աշնանային այդ գիշերը, փրփրաբաշ Արփաչայի մոնչլունի տակ, զգզված, ծակծկված քրդական վրաններում, որտեղ ամեն կողմից փչում է քամին, — այդ անհանգիստ, անհաշտ ժողովրդի կեղտոտ, ծխացող գետնափոր ձմեռանոցների մոտ մեր անցկացրած երեկոյից ավելի ուրախը՝ հավիտյան մոլեգին, հավիտյան հառաչող այդ գետը տեսել էր միայն Բազարանի և մեղանից 30 վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա գտնվող Անիի ծաղկման օրերին: Ռուսական ինքնաեռի խլիլթոցը, անգլիական պորտերի փրփրալը, շամպայնի և նոյան այգիների բարեբար հյութի շվոցով ցայտալը, մեր բոլոր ընկերների, նույնիսկ՝ խեղդող-նեղլիկ խցերից դուրս պրծած էջմիածնի վանքի խաղաղ բնակչի բարեկամական,

սրտալի տրամագրութիւնը, — այս բոլորի հանդեպ խիստ հակադրութիւն էին կազմում՝ սեւ, կիսամերկ, լայնաթիկունք, հաստափոր և ընդհանրապես չաղիկ, բայց ուրախ քրդուհիները իրենց խայտաբղետ զգեստներով, քրդուհիներ, որ այդ վայրի, տխուր վայրերում իրենցից ներկայացնում էին կենդանի ֆուրիաներ, որոնց համար այդ րոպէին ո՛չ մեծ Մոզուլը, ո՛չ չինական կայսրը՝ իրենց ամբողջ փայլով ու հարստությամբ չէին թվա ո՛չ այնքան շքեղ, ո՛չ էլ այնքան սարսափելի, որքան մեր համեստ քարավանը. նրանց սահմանափակ երեւկայության մեջ այդ անապատում, մեյր քարավանի նման ոչ մի բան երեք չի խախտել նրանց մշտական հիացմունքը դեպի իրենց արծվաքիթ, սարսափելի ամուսինները, խայտաբղետ բաճկոններով, մերթ կողքի թեքված, մերթ գլխներին բրգածն ցցված կարմիր քուլտներով, լայն, քաթանն սպիտակ շալվարներով, զինված՝ կեռ թրերով, ատրճանակով, վահանով և եղեգնյա նիզակով՝ ծայրը ցցունքով զարդարված. ամուսիններ, որոնք իրենց կանանց չեն տարբերում իրենց իսկ փոքրիկ, նիհար, բայց ամրակազմ, կրակոտ և դիմացկուն ձիերից: Այդ վայրենիների ըմբռնումով, միայն ստրկութիւնը, տանջանքը, ահը և անսահման իշխանութիւնը ի վիճակի են ինչպես ձիերին, այնպես էլ կանանց սանձահարելու, զսպելու և սովորեցնելու՝ լուռ ու մունջ հնազանդվել իրենց գաղանաբարո տերերի կամքին, քմահաճույքներին և կրքերին:

Հ ա տ վ ա ծ 8

ԱՆԻ ԺԱՆԱՊԱՐԸ

Մեր հեծելախումբը, որ, ի միջի այլոց, կազմված էր նաև ֆանտաստիկ կերպով հագնված բազմաթիվ քուլդ ցեղապետներից, որոնք, ասես շքախուժք կազմած, փոխառփոխ ուղեկցում էին իրենց բարի իշխանավորին, ճանապարհ ընկալ վաղ առավոտյան, թարմ եղանակին, ընթանալով սկզբում կիրճի միջով, գետի ձախ ափով, ապա կրկին հարթավայրով, ուղիղ դեպի հյուսիս, ուր գտնվում էր մեր ուղեորության գլխավոր նպատակակետը: Այստեղ էլ ես իմացա, թե ինչ առիթով էին մեզ ուղեկցում երկու երիտասարդ պաշտոնյաները. պարոն Բ<լավատսկին> իր գրասենյակի պաշտոնյաներից երկուսին վերցրել էր իր հետ, որպեսզի նրանց առիթ տա զվարճանալու և հետզհետե զարգանալու կամ, հոգատար իշխանավորի հրաշալի՝ հառկութիւնը: Յուրաքանչյուրի դեմքն անհամբերութիւն էր արտահայտում: Մեղանից յուրաքանչյուրի լեզվի վրա պտտվում էր մի ինչ

որ բան, որ կորչում էր խոր, պերճախոս լուսթյան մեջ: Եկեղեցիների, քարվանսարանների, աշտարակների ավերակները, որոնք տրտում տեսքով դուրս էին ցցվել այդ գետի (Արփաչայի) երկու ափերին, և վերածվել էին քրդերի ձմեռանոցների,— ամենուրեք իրար էին հաջորդում: Այդ ավերակների բնակիչների ամենուրեք մեզ ցույց տված սիրալիր ընդունելությունը, Աբրահամի ժամանակների նահապետական կենցաղավարությունը, նրանց ձիարշավներն ու ձիամարդումները, նրանց թուխ, խիստ դիմագծերով դժբեր և Հոմերյան հերոսների այրական, սուպետական կեցվածքը և երկրամասի կառավարչապետի խիստ, բայց ոչ պակաս նաև բարեկամական վարվեցողությունը նրանց հետ. նրանց վարքի և կենցաղավարության նկատմամբ այն խրատները, որ երկրամասի կառավարչապետը տալիս էր հրանց, երբ այժմ, առաջին անգամ լինելով Երևանի գավառում, նա մտնում էր նրանց մենալուր վրանները. նրա առատաձեռնությունը, բնակիչների՝ նրան մատուցած ամենափոքր ծառայության համար. կառավարչապետի անօրինակ անշահասիրությունը, երբ նրան մատուցում էին զանազան, ոչ-պակաս թանկարժեք ընծաներ, ինչպես՝ ձիեր, կովեր, և այլն, մի բան, որ ասիացիների մեջ համարվում է հյուրասիրական ամենասուրբ պարտականությունը, հատկապես այն դեպքում, երբ հյուրը կարևոր անձնավորություն է, էլ չեմ ասում՝ եթե նա երկրի կառավարիչն է, որի համար Պարսկաստանում այժմ էլ ճանապարհի մեջտեղը կամ տան շեմքին ոչխար կամ գոմեշ են մորթում և գորգերով ու թանկագին կերպասով ծածկում նրա ճանապարհը. հյուրը տանտիրոջ տանից դուրս գալիս, նրան ընծա են բերում գեղեցիկ զարդարված ձիեր. այդ պարգևները, որ կամավոր են, հյուրի կողմից մերժվելու դեպքում՝ վիրավորանք է տանտիրոջ համար. կառավարչապետի փառաքչական վերաբերմունքն ու հարգանքը ծերերի և րարեբարո մարդկանց նկատմամբ. խիստ հանդիմանություններն ու սպառնալիքները՝ անուղղելիների և իրենց վատ պահույների հանդեպ. այս ամենը, ամենը կարող էին հարուստ և հիանալի մտավոր անուղի տալ նույնիսկ դիտողականությունից զուրկ մարդուն, բայց մենք Անիի՛ն ենք մոտենում: Մեր բոլոր զգացմունքները, մեր ամբողջ ուշադրությունը բռնկված էր միայն մի ցանկությունից, միմիայն մի ուխտով, սրբազան, սքանչելի, ողևառ, սրտամորմոք մի ուխտով, և այդ պահին մեր գլխով սրաթուխ և խորապիս խոյացող այն միտքն էր անցնում, թե որքան մեծ են ու պանծալի, անցողական և ունայն աշխարհիս բոլոր բարիքները և ստրկորեն դրանց հետամտող ժողովուրդները:

Դեռևս հեռվից, 20 վերստից ավելի տարածության վրա, կողք-կողքի վրա գտնվող ոչ-մեծ բլուրներից մեկի գագաթին, մեր առջև, աղոտ կեր-

պով, որվականի նման երևաց գունատ, դեղնա-կարմրավուն, և աշնանա-
յին արևի պայծառ շողերի մեջ սպիտակին տվող մի աշտարակ,— Անին է
այդ աշտարակի հետևը,— ասում էին հաճախ մեզ ուղեկցող քրդերն ու հա-
յերը՝ իրենց պարզսրտությամբ գովելով Անիի մե՛րթ եկեղեցիները, մե՛րթ
բերդը և սրանց գեղեցկությունները, և հատկապես նրա գետնուղին, որ,
ինչպես ավանդությունն ասում է և պատմագիրները հավաստում են, արե-
վելյան ժողովուրդների համար հանդիսանում է որպես երկրորդ եգիպտա-
կան լաբյուրինթոս, որը, սակայն, իր մեծությամբ և շքեղությամբ անհա-
մեմատ պերադանց է նրանից, որ մասնողը, առանձնահատուկ դյուխանքի
ենթարկվելով, իր առջև տեսնում է՝ շքեղությամբ ու գանձերով շմեցու-
ցիչ բուրուվին նոր մի աշխարհ։ Խանութների մի ամբողջ շարք, մի հսկա-
յական շուկա՝ լցված ընտիր կտորներով։ Սանկազին քարերով, ոսկով և
արծաթով՝ յուրաքանչյուր քայլափոխին հիացմունք են պատճառում ապ-
շած եկվորին։ Խանութներից յուրաքանչյուրի մեջ, ամենալուրջ դիրքով,
շքեղ հագնված նստած է խանութի տերը, որ, համարյա կենդանի, խոսուն
դիմագծերով, հրապուրում է սարսափից և զարմանքից քար կտրած ուղե-
վորին։ Վերջինս ամենուրեք կյանք է տեսնում, բայց անշարժ, անձայն,
ասես՝ դյուխանքով ընդարմացած կյանք։ Ուղեորի հետաքրքրությունը բոր-
բոքվում է, աչքերից փախչում է քունը։ այդ բարիքները թեկուզ ամենա-
փոքր չափով վայելելու ցանկությունից թրթռացող սիրտը այլևս ի վիճա-
կի չէ դերձ մնալ գայթակղությունից. ձեռքն ակամայից ձգվում է դեպի
ոսկու կույտը՝ շռտափելու այն, և մի ուկնթալքում թե՛ տերը, թե՛ նրա գան-
ձերը փոշի են դառնում և շար ոգիների խաղաղվանքով այստեղ ընկած
դժբախտը կենդանի թաղվում է առհավետ՝ հալարավոր սնցքերի, սենյակ-
ների և փողոցների սլորմապտույտներում, որը ոչինչ չնշանակող հունա-
կան լաբյուրինթոսը չէ՛, այլ թուրքական, շատ հաջող բնութագրող՝ Գեղար-
գյալմազը, որ բառ առ բառ նշանակում է հետևյալը. «Լիզնա՝ շի դառնա»։

«Հուզար ու մեկ գիշերներում» Շեհերազզայի հճիթաթների ընթեր-
ցողները այս դեպքում շատ լավ կարող են բացատրել Անիի հաղար ու մեկ
հայկական եկեղեցիների այլաբանությունը, համեմատելով այն արաբական
հեքիաթների թվի հետ, և որոշել, թե ո՞րտեղից է վերցրած ստեղծագործա-
կան երևակայությամբ միայն գունազարգված այդ «Գեղար-գյալմազի»
առասպելների սյուժեն։ Ոչ պակաս սարսփինակ է նաև այն, որ մեր արե-
վելցի հեքիաթ ասացողները այդ բնույթը պատմում են այնքան կենդանի,
ճշմարտաման և նույնիսկ բնականորեն, հիշատակելով թե՛ տարին, թե՛
այնտեղ կորածների թիվը, որ նման խորամուտ, բայց իրենց տեսակի մեջ
գեղարվեստական-հրաշապատում, մտացածին բաներին չհավասարողն էլ,

սկսածայից, սարսուռ է զգում՝ լույ միայն հետաքրքրությունից իրեն նման փորձության ենթարկելու մտքից:

Միջին դարերում, բոլոր ժողովուրդներն մեջ,— նույնիսկ քրիստոնյա,— որոնք այդ ժամանակ զարեղ էին և Բագրատունի հայ թագավորական դինաստիայի հետ հարաբերություններ էին պահպանում, միայն արարները, այդ ազնիվ, անզուգական, զարգացած և մեծահոգի ժողովուրդը և նրա՝ ո՛չ նախանձից, ո՛չ ընչաքաղցությունից և ո՛չ էլ շարունակության չկուրացած, բայց բոլոր մեծ, բոլոր գեղեցիկ գործերով ողելնչված խալիֆները թե՛ Բաղդադում, թե՛ Կոդգուբում՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդը, Ալ-Մանսուրը, Մաքսամը, Խարալա-Ամիրը, որոնց անուններով պարծենում է նաև քրիստոնյա ժողովուրդների պատմությունը. միայն խալիֆները՝ Մեքքայի մարգարեի համեստ հետևորդները գիտեին և ըմբռնել էին, դեռևս Քրիստոսի ծննդից հետո, 5-րդ դարում հանգած, և կուպիտ ու վայրենի հարևան բոլոր ժողովուրդների մեջ այնքան ուժեղ, այնքան օգտակար Մեծ Հայաստանի հզոր թագավորության վերականգնման ամբողջ կարևորությունը, և ձգտում էին ամեն կերպ սատարել, ուժեղացնել և զարդարել նրան՝ համոթ և ի նախատինս մեր քրիստոնյա եղբայրակիցների: Խոսքս վերաբերում է ոչ այլ ոքի, քան հույներին և նույնիսկ վրացիներին, որոնք, օգտվելով մերթ հունների և մոնղոլների արշավանքներից, մերթ պարսիկների և թաթարների կատարած ավերածություններից, քաղցած անգղների նման պատրաստ կանգնած, հարմար ժամանակ և առիթ որսալով, իրենց կիրճերից և ծակուծուկներից նետվում էին պատառոտված, արդեն պատրաստի որսի վրա, իրենց ստոր կրքերին՝ ընչափաղցուրյալը և կռուական անհանդուրժողականությամբ հագուրդ ստուլ համար: Բայց նրանց, ինչպես և նրանց արարքների մոլի դրվատողներին, Թիֆլիսի երիտասարդությունը, կպատժի պատմությունն ու քննադատությունը. դրա համար էլ դիմենք վերջիններին. դեռևս վիճելու ժամանակը չէ:

Աշոտ III Ողորմածը և առաջին օծյալ Բագրատունի թագավորը, որ Անին իր արքայանիստը դարձրեց <961> թվին, առաջինը Բաղդադի խալիֆ Մաֆսամից ստացավ թագ և արքայական բոլոր նշանները: Նրա որդին՝ Սմբատը, որին Աշխադհակալ են կոչել, նույն թագն ու արքայական նշաններն ստացավ երկու անգամ, բայց Գագիկը, այդ թագավորական տան վերջին զարմը, դավաճանորեն հրավիրվելով Կոստանդնուպոլիս, մեռավ տարագրության մեջ, որպես աքսորական...

Այսպիսով, արարները, որոնց թուլացումով թուլացավ նաև Բագրատունիների թագավորությունը, իրենց ամբողջ ճանապարհին՝ Արաբիայից մինչև Հայաստան, տեսնելով միայն տափաստաններ և կավե քաղաքներ,

ինչպիսին են, այժմ էլ, մեծ մասամբ Ասիայի քաղաքները, այնքան սերտ հարաբերության մեջ լինելով հայ թագավորների հետ,— նրանք իրենց տոթակեղ, ամայի անապատներում, օժտված լինելով վառ, գունագեղ երևակայությամբ, հասարակ հովիվների՝ իրենց եղբայրակիցների մոտ այլ կերպ չէին կարող մեծարել Անին՝ ծաղկավառ դաշտերի և քաղաքների, շքեղ պալատների և արքայական պերճանքի մեջ, ասես հանճարով ոգեշնչված, սքանչելի Անին, քան նման չափազանցություններով, մտացածին բաներով, տարածելով առասպելներ Գեղար-գյալմազի կամ այդ քաղաքի տակ եղած լաբյուրինթոսի մասին, որ, նույնիսկ պատմաբանների նկարագրության համաձայն, անցնում է ո՛չ միայն քաղաքի ամբողջ ներքին մասի երկայնքով, այլև, կազմելով երկրորդ գետնուղին, ուրվում է Արփաշայի մոտով, մինչև նրա արևելյան ափերը։ Սառն բանականության տեր մարդու համար, իհարկե, այդ մասին մտածելն անգամ ծիծաղելի է, բայց այստեղ կրկին ցայտուն կերպով աչքի է դարկում պատմական այն կարևորագույն փաստը, թե այդքան կարճ ժամանակի մեջ փառքի, հզորության և մեծությունից ի՞նչ աստիճանի էր հասել հայ ժողովուրդն իր գործունեությամբ, ուժով, ճաշակով և արվեստով, որոնց մեջ, չնայած իր դժբախտ ճակատագրին, այդ ժողովուրդը միակն է։

Այսպիսի մոգերով և զրույցներով աշխուժացած, ճանապարհի հեռավորությունից և քարավանի դանդաղ ընթացքից դառնացած, հետզհետե մոտենում էինք հեռվից մեզ երևացող ըզձալի ուրվականին այն աշտարակի, որ Անիի՝ վերը մեր նկարագրած ծաղկած օրերին հանդիսանում էր ամբողջ շրջակայքի վրա իշխող առաջին դիտանոցը, որ գտնվում է այժմյան կազակային պահակակետում, այդ քաղաքից երեք վերստ հեռավորության վրա՝ ուղիղ դեմ-դիմացը աչն սարսափելի բերդի, որ այժմ էլ մահմեդականների լեզվով կոչվում է Մալասրեդ։ Այս հանգամանքը ես հիշատակում եմ հենց նրա՝ համար, որ վայրի թաթարները, գրագետ չլինելով, աղճատել կամ խառնափնթորել են հայկական բոլոր աշխարհագրական անունները այն աստիճան, որ այժմ ոչինչ չես հասկանա, սակայն Մաղաս բերդը,— չնայած որ դրա տերերը արդեն 800 տարի սրանից առաջ եղել են թուրքեր կամ քրդեր,— իր անունը անաղարտ պահպանել է, կոչվելով իր կառուցողի՝ Քրիստոսի թվականության 10-րդ դարում ապրող հալ իշխանի անունով, որ նշանակում է Մաղասի բերդ։ Այդ անունը լսելով իմ երևակայությունը բոցավառվեց հարյուր անգամ ավելի։ Դեռ մանկությանս տարիներին ես ինքս երգում էի և նույնիսկ այժմ էլ հիշում եմ մի քանի հատված այդ երգից, որ հյուսել էին հայ գուսանները հիշյալ բերդի վերջին տիրակալի ողբալի մահվան առթիվ։ Դա մեր ամբողջ երկրամասում

սարսափ տարածած ինքնակոչ — ավազակ Զոր-Կարա-Գյոզն էր, այսինքն՝ հզոր-սևաշյա, որին, ի վերջո, բռնեց և գլխատեց էրզրումի զորագլուխ Քոսա-փաշան, հենց նա՛, որն Ախալցխայի տակ գերի ընկավ և մի առ ժամանակ ապրեց Թիֆլիսում։ Այդ եղբերգությունը, բառացի թարգմանությամբ, սկսվում է այսպես.

Որ իմանայի՝ չէի նստի արագավազ ձին,
Երդում կուտեի՝ չէի մտնի Մաղաս-բերդ՝
Գլուխս չէի զարկի Ուլտուզի — վեզիրին.
Հե՛յ-վա՛խ, վեզիր, խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյոզիս...

Ինչպի էրզրում էր գնում իմ քարավանը՝
Արյուն-արցունքի ծովում խնդովեց իմ ընտանիքը,
Սար ու ձոր հառաչում, ողբում են ինձ հետ
Հե՛յ-վա՛խ, վեզիր, <խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյոզիս>։

Այժմ հասկանալի դարձավ ինձ այդ կարիճի թե՛ քաջությունը, թե՛ ինքնավստահությունը, թե՛ սրընթաց, անզուսպ նրա ասպատակությունները գեպի շրջակա և հեռավոր վայրերը, և այն սարսուռը, որ զգում էր ամեն ոք՝ ասպետական ժամանակների այդ ստահակ հերոսի անունը լսելիս։ Այդ բերդը շրջապատող հովիտը կազմում է մի սարսափելի կիրճ, որպիսին հազավազեպ կարելի է տեսնել ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում։ Բոլոր կողմերից բերդը պաշտպանող քարաժայռերը հազիվ մատչելի են հետիոտին, և այն էլ՝ միայն մի կողմից։ Սրբառաջ քարերից գեղեցիկ կառուցված բերդը, որպես ունողոք պահակ, կանգնած է առունձնակի՝ սեպածե բուրգի նման վեր ցցված ժայռի տակ, որի մոտով անցնում է, այստեղից սկզբած՝ անձայն, ոչ պակաս խոր և մութ Արփաշայը, որը թերևս հենց դրա համար է ստացել Գարու-գետ անունը։ Միայն նա, ով տեսել է «Խոբերտ Սատանայի» մեջ պատկերված տեսարանը՝ գերեզմանատունը և մեռելների հարություն առնելը, թերևս նա կարող է պատկերացնել կարմրա-պղնձագույն, զորշ, տեղ-տեղ սև, ատամնավոր, սրածայր, բրգածև՝ լույս ցերեկով անգամ սարսափ ազդող այդ ժայռերը, որոնք իրենցից ներկայացնում են, այսպես ասած, դիվային մի զբոսավայր, որտեղ սատանայապետ Սադալեն իսկ իր վիզը կկոտրեր, եթե ցանկանար, իր դիցուհիների հետ խրախճանք սարքել...

ՄՈՒՏՔԸ ԱՆԻ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂ ԳՏԵՎՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԸ

Աշնանային արեն արդեն թեքվել էր գեներից, և մենք ստիպված եղանք կանգ առնել երեք բլրաձև ժայռերի սահմանագծին՝ մեր նպատակակետը հանդիսացող Անիի հարավային նախադռներին։ Անհամբերությունից սիրտս թրթռում էր, աչքերս ազահորեն փնտրում էին սիրելի քաղաքը, հարթավայրն ավելի ու ավելի ընդլայնվում էր, հորիզոնը հալվում էր ջինջ, անամպ օդային օվկիանոսի գեղեցիկ կապույտի մեջ, և հանկարծ,— սիրելի՛ ընթերցող, ների՛ր, լեզուս չի համարձակվում բառերով արտահայտել և՛ վեհ, և՛ հուզիչ, և՛ սրտառուչ, և՛ ցավատանջ ու վշտազին իմ բոլոր զգացմունքներն ու տպավորությունները,— և հանկարծ, օ՛ հրաշք, մեղ երևաց խորհրդավոր քաղաքի վիթխարի զանգվածն իր բազմաթիվ զմբեթներով ու զմայլելի ու արտասովոր վիթխարի պարիսպներով։

Անին առաջին անգամ ես տեսել եմ ոչ այդ կողմից։ Եվ ո՛չ մի կողմը չի կարող այնպես ուժեղացնել տավրոսությունը կամ այնպես ապշեցնել հետաքրքիր այցելուին,— հասկապես մայրամուտի պահին,— ինչպես այդ կողմը, որ երկար, շա՛տ երկար սպասումով կեղեքում է ուշադիր ուղևորի խանգավառված հոգին, և, մի վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա, ինչպես ափից մեջ, բաց է անում տենչալի, խորհրդավոր քաղաքի բոլոր հմայքները։ Մյուս կողմերը բաց են և կորչում են հսկայական հարթությունների հետ միասին անծայրածիր կապույտի մեջ, որը շրջափակում են՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից այն կողմը վեր խոյացող՝ Կարսի, Զրիզի, Փամբակի և Ալազյազի լեռները։ Թերևս, արդեն, չափից ավելի շատ խոսեցի՝ այդ սրբաշան հնության հետ կապված հիշողությունների առթիվ հոգիս ալեկոծող զգացմունքների մասին. բայց նկատի ունեցեք նաև, որ նա, Անին, քրիստոնեության արդասիքն է, բոլորից հալածված՝ և՛ վերջին, և՛ նորագույն դարերում, բոլորից հետապնդվող. աստվածային հավատի աղանդի պատվարը. որ դա ստեղծագործությունն է մի ժողովրդի, որ չի եղել հոռմեացիների նման՝ նվաճող. մոնղոլների և պարսիկների նման՝ բազմաքանակ, հնդիկների, չինացիների և հույների նման՝ առատածեռն բնությունից և հազարամյա հանգստավետ կյանքով փափայլված. ու երկրի հարստությամբ ողողված, և ո՛չ էլ ուրիշների արյամբ և զանձերով է հարուստություն ձեռք բերել. դա ստեղծագործությունն է՝ իր սեփական ջանքով ու աշխատանքով փառքի ու մեծության այդ աստիճանին հասած, խաղաղ, գործունյա, բայց դաժան բախտի բերումով մեծ ու անթիվ բոլոր նվաճող-

ների խաչուղիների վրա ընկած մի ժողովրդի,— ի նկատի ունեցեք այս բոլորը, և դուք կարող եք ինձ հետ լիովին բաժանել իմ՝ և՛ օրինական խանդավառությունը, և՛ արդարացի վիշտը, որպիսի զգացմունքներ իսկական քրիստոնեական, իսկական մարդկային հոգում չեն կարող առաջ բերել ո՛չ Հոռմը, ո՛չ Թյուզանդիոնը, ո՛չ Եգիպտոսը և ո՛չ էլ Բաբելոնը:

Անին տեսնելուց անմիջապես հետո, մենք արդեն կանգնած էինք կազակների պահակակետում, որ գտնվում էր գետի այս ափին՝ Անիի ուլիղ դիմացը: Պետք չէր ժամանակ կորցնել: Մենք ոտքով իջանք դաշտը, որպեսզի, որքան հնարավոր է շուտ՝ հասնենք քաղաք: Մի քանի շիրիմներ, և մեզանից ձախ, արևմտյան կողմում, բավականին հեռու, թեք ժայռի վրա կառուցված մեծ եկեղեցին մեզ հանդիպած առաջին առարկաներն էին, որոնք հիմք էին տալիս եզրակացնելու, թե հնում քաղաքի այդ մասն էլ բնակավայր է եղել: Վայրէջքը բավականին նեղ էր ու ոլորապտույտ, և Արփաչայը, իր հոսանքի ամբողջ ընթացքում ոչ մի տեղ այդքան դիք, բարձր ափերի մեջ չի սեղմված, ինչպես այս մասում: Մենք ուշադիր դիտում էինք հանդիպակաց աշտարակներն ու եկեղեցիները, երբ հանկարծ, ալեկի կարևորագույն մի առարկայով դյուրված, ակամա շտապեցինք այնտեղ, դեպի այդ առարկան: Դա եռաշերտ կամուրջն էր, որ քաղաքը միացնում էր մեր սահմաններին: Եթե այնպիսի մի գիտակ-ճարտարապետի, ինչպես պ. Չ<երնյավսկին> է, այդ ամբողջ աշխատանքը թվաց մի հրաշալի գործ, ապա ինձ ասելիք չի մնում: Կամուրջի նախագծի, մտահղացման և կառուցման հասակությունը, ճշգրտությունը և գեղեցկությունն անմասն են, իսկ գետի վրայով ձգված կամարը՝ մեծություն մը և նրբակերտություն մը արվեստի մի հրաշալիք է: Կարող էիր կարծել, թե արվեստագետը հենց նոր միայն թողել է աշխատանքը՝ եթե ներքևում, այս ու այն կողմ ընկած մի քանի բեկորները քեզ դուրս չբերեին այդ հաճելի խաբեկանքից: Նույն բնույթն ունեն նաև քաղաքի բոլոր շինությունները: Կամուրջը, որ ամբողջական վիճակում ունեցել է ալեկի քան 12 սաժեն (այժմ՝ 10 սաժենից ոչ ալեկ) բարձրություն և 8 սաժեն երկարություն, բաժանված է երեք հարկի՝ երեք կարգի անցորդների համար, այն է՝ հետիոտն դնացողների, թեթև հեծյալների և բեռնված ձիերի: Դատելով կամուրջի դիրքից և կառուցվածքից, նրա վրայով կառքով անցնել հնարավոր չի եղել: Արփաչայը, տարվա այդ եղանակին էլ, երբ ջուրը շատ պակասած է լինում, շատ քիչ անցանելի է նույնիսկ հեծյալ ուղևորի համար: Դաշտավայրը և նրա ամբողջ շրջակայքը, դատելով խոտերից և ծաղիկների չորացած ցողուններից, գարնանը պետք է որ սքանչելի լինի: Այդ նվիրական դաշտից իմ վերցրած մի

քանի սերմերը՝ այդ օրվա և այդ վայրի թանկագին հիշատակներ կմնան:

Զիով դժվարությամբ անցնելով գետի մյուս կողմը, մենք այժմ բարձրանում էինք նույն այն ճանապարհով, որով 800 տարի սրանից առաջ անցել էին թագավորներն ու իշխանները: Մի փոքր ձիավարելով քաղաքի հարավային մասով աղեղի նման ձգված զառիվայրով, որ ընդհատվում էր անթիվ քարանձավների և փոսերի սև բացվածքներով, որոնք դուրս էին հանել իրենց հրախները՝ կուլ տալու այդ նվիրական սրբություններն իրենց հետաքրքրությամբ վիրավորող հանդուգն հողածիններին, մենք արդեն կանգնած էինք լուռ գերեզմանային Անիի կենտրոնում: Այստեղ, Հայկի որբացած զավակը կամ հյուսիսի ագնիվ որդին,— որ ոչ նվազ ակնածանքով երկըրպագում է իր թագավորի գալիստնով փրկված և բարերարված բոլոր ժողովուրդների թանկագին սրբություններին,— թո՛ղ կոչեն երկնային Չրեշտակներին, առ ամենաբարձյալի գահը,— ուր գտնվում են այս տաճարների կառուցողները՝ երանության մեջ՝ հավիտենական լուսապսակով պսակված,— որպեսզի Արամյան տունը պահպանվի դառն ու անողորմ ճակատագրի հետագա ավերածությունից: Ահա այս առաջին արեկոծ զգացմունքը, որ ճմլում է մարդու և սիրտը, և աչքերը, որոնց խիստ կսկիծ են պատճառում թե՛ այս սրբավայրը, թե՛ թախծալի, բայց դեռևս փառահեղ հուշարձաններն ու նրանց հետ կապված հիշողությունները: Բայց ինչո՞ւ բաց անել այն մուտքը և այն վայրը, որտեղ բարձրացել և որտեղ խրախճանել են միլիոնավոր անմահ հոգիներ. ահա՛, դարձյալ, նրանց ստեղծագործությունները, որ ավելի կենդանի, քան լեզուն ու գրիչը, խոսում են այն ամենի մասին, ինչ որ եղել ու անցել է,— և անցել է առհավե՛տ...

+

Արովյանի գեղարվեստական երկերը իր կենդանության օրերին չեն հրատարակվել ո՛չ մամուլում, ո՛չ էլ առանձին գրքերով: Միակ փորձը, որ ձեռնարկել էր հեղինակը, ընդհատ-
շավիղ կրթության» դասագիրքն էր (հայոց լեզվի ալբերենարան և ընթերցարան), բայց այն
մեաց կիսակատար: 1839 թվականին Արզանյանցների տպարանում (Տփղիսում) սկսվեց գրքի
տպագրությունը, բայց հազիվ 72-րդ էջին հասած՝ ընդհատվեց: Ժամանակ անց, արդեն այլ
տպարանում, Արովյանը կարողացավ պատրաստել տալ ևս 24 էջ, որոնցով սակայն գիրքը
չէր վերջանում: Հետագա էջերի ճակատագիրն անհայտ է: Նախաշավիղ կրթության» դասա-
գրքից առ այսօր հայտնաբերված է միայն երկու օրինակ: Մեկը խիստ պահպանված (պարու-
նակում է 9—72 էջերը), պահվում է Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թան-
գարանում, մյուսը՝ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռա-
գրերի ինստիտուտի՝ Մատենադարանի տպագրիների բաժնում (պարունակում է 1—96 էջե-
րը, սակայն չունի անվանաթերթ և նյութերի ցանկ):

Գիրքը թեև պաշտոնապես լույս չի տեսել, սակայն նրանով Արովյանը հայոց լեզու է
ավանդել իր մասնավոր դպրոցի աշակերտներին: Նախաշավիղում» ամփոփված նյութերը
(մանրապատումներ, բունաստեղծություններ, առակներ, աղոթքներ և այլն) մեծ մասամբ
փոխադրված են գերմաներեն համապատասխան դրքերից, կամ էլ ժողովրդական առակների
ու զրույցների վերամշակումներ են և իրենց բուն նպատակին ծառայելով հանդերձ՝ գեղար-
վեստական-դադափարական առումով կատարյալ հորինվածքներ չեն:

Դրան հակառակ՝ Արովյանը որոշակի մասնակցություն է ունեցել ժամանակի ռուսերեն
և գերմաներեն պարբերականներին («Տիֆլիսկին վեղովոստի», «Դյորպաուշե ցայտունգ»,
«Դորպաուշե յաճորյուխտ», «Սանկտ-Պետերսբուրգիշե ցայտունգ», «Դյորլինկ գազետի Կավ-
կազ», «Կավկազ»), հրատարակելով վերջինների մեջ, 1831 թվականից սկսած, ուղեգրական
մի քանի երկ («Վերելք Արարատի գագաթը», «Նոր վկայություն», «Նոր վերելք Արարատի
գագաթը»), ազգագրական ակնարկներ («Քրդեր», «Սեղիղիներ»), հողավճներ և նկատողու-
թյուններ (Հայոց կաթողիկոսի նամակը պրոֆ. Կլոսսիուսին, Հ. Ալամբարյանի մահվան
առթիվ, ծանոթություններ է. Հերմանի՝ Ռուսական Հայաստանի մասին գրած աշխատության),
1843—45 թթ. Արովյանի բանահյուսական մի շարք նյութեր, աշուղական խաղեր և ոտանա-
վորներ է տրամադրում (հանդերձ տողացի թարգմանություններով ու մեկնարանություններով)
գերմանացի բանաստեղծ Ֆ. Բոդենշտեդին, բնախույղ-դիտակահ Մ. Վազների և տեսեսա-

գետ Ա. Հաքստհաուզենին՝ հրատարակելու համար **Դրանք** լույս տեսան նրա մահվանից հետո միայն, 1849—56 թթ. ընթացքում, Գերմանիայում:

Արովյանի հայերեն երկերի հրատարակությունն սկսվում է 1850 թվականից. սկզբնորում՝ պատահական ադիբներով («Աշխարհիկ բարբառ նրանցի հայոց» ակնարկը «Արշալույս Արարտյան» լրագրի 1850 թ. № 360-ում, «Ազատի երգը» Գամառ Քաթիպյանի երգարանում— 1856 և Պոլսի «Մեղվում»— 1857, № 21), իսկ 1858-ից՝ լայն ծավալով: Այդ առումով՝ լուրջ ու շնորհակալ գործ են կատարել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի և «Կոռնկ հայոց աշխարհին» ամսագրի հրատարակիչները և մշակութային նշանավոր գործիչ Հ. Փոնդոյանը՝ խորհրդականներ ունենալով Արովյանի սիրելի աշակերտներ Գ. Խառոսյանին ու Գ. Աթիմյանին, մտերիմ բարեկամ Մ. Տեր-Ազարյանցին: 1858-ին Տիգրիսում լույս տեսավ «Վերք Հայաստանին», 1860-ին՝ «Հանգին», 1862-ին՝ «Նախաշալիղ կրթության» դասագրքի վերամշակված տարբերակի առաջին մասը, 1864-ին՝ «Պարապ վախտի խաղալիքը» և «Հաղարփունեն» պոեմը, զանազան պատմվածքներ, բանաստեղծություններ ու նամակներ. 80—90-ական թթ. Արովյանից հոր երկեր ու նամակներ են հրատարակել Ն. Տեր-Կարապետյանը և Ա. Նրիցյանը: Մի քանի նոր երկեր տպագրվեցին նաև ներկա զարակերտի՝ «Քուրքի աշիկը», «Բարեկամի մոտ» («Անտիպ երկեր» գրքույկի կազմում, 1904), «Հաղարփունեն» (տարբերակ, 1912), վերատպվեց «Վերք Հայաստանին» (1897, 1908) և այլն: Նվախահանդերձ՝ Արովյանի գրական ժառանգության ճնշող մեծամասնությունը մնում էր անտիպ ու անհայտ: Միայն երբանիկ պատահարի շնորհիվ, 1920 թ. թոհուրոհի ժամանակ, նրա ձեռագրերը փրկվեցին ոչնչացումից: Դրանք գործարանքով պահում էր Արովյանի թոռը՝ քիմիկոս և բանասեր Կոստանդին Արովյանը, և 1938-ի ապրիլին հանճարեղ գրողի ժառանգների կողմից նվիրաբերվեցին Սովետական Հայաստանի Գրական թանգարանին:

Արովյանի երկերի հրատարակությունն ու զիտական մեկնաբանումը, ըստ էության, դրանից հետո միայն սկսվեց, թևակոտ հնչել էս, իրենց ծանոթ ու մատչելի երկերի սահմաններում, ասել են ծանրակշիռ խոսք, մասնավորապես՝ Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Ոսկանը, Պ. Պողոջանը, Հովհ. Թումանյանը, Ստ. Շահումյանը:

Սովետական տարիներին Արովյանի նորահայտ երկերի հրատարակման ու մեկնաբանման բնագավառում որոշակի վաստակ ունեն Ե. Շահագիրը, Թ. Զարյանը, Հ. Մուրադյանը, Ա. Ասատրյանը, Նեղի են Արովյանի ստեղծագործությունների համախմբման փորձեր ևս: Գեո 1897-ին մի հատորով հրատարակվեց Արովյանի՝ մինչ այդ ծանոթ կարևոր երկերի ժողովածուն («Նախատուր Արովյանի երկերը»), իսկ ավելի քան քառասուն տարի անց, 1939—40 թթ.՝ և. Արովյանի ընտիր երկերի եռհատորյա ժողովածվի առաջին երկու զրքերը: Վերջապես՝ 1947—61 թթ. ընթացքում, ՀԱՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արեղաչյանի անվան գրականության ինստիտուտը իրականացրեց Արովյանի երկերի լրակատար ժողովածվի գիտական հրատարակությունը՝ բաղկացած տասը ստվար հատորներից (ծրագրված էր ութ հատոր): Տակավին մնում են անտիպ ու չհավաքված մի շարք երկեր ու գրություններ, որոնք կարող են կապմել մի քանի հատոր:

Ցավոք, բացառությամբ «Վերք Հայաստանի» վեպի և «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածվի, Արովյանի մյուս երկերը երկար տարիներ է արգեն, որ չեն վերադարձվել, թևակոտ Արովյանի տնմահ ստեղծագործություններն այսօր էլ իրենց մասնակցություն են բերում մեր գրական ու հանրային կյանքին, նպաստում նոր սերնդի հայրենասիրական ու ինտերնացիոնալ դաստիարակությանը, սովետական ժողովուրդների հոգեւոր մերձեցմանն ու եղբայրական կապերի ամրապնդմանը:

Ներկա հատընտիր ժողովածվում ի մի են հավաքված Արովյանի այն երկերը (հարկավ,

իստ ընտրութեամբ), որոնք հատկանշում են նրա գրական նախասիրութիւնները (Քեմս-ներ, կերպարներ) և գաղափարական-գեղարվեստական որոնումները: Բնագրերը տպագրու-թյուն են պատրաստված ըստ Աբովյանի երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի I, II, IV, V, VII, VIII և X հատորների: Միայն «Վերք Հայաստանի» վեպը լույս է տեսնում ըստ Պ. Հակոբյանի պատրաստած բնագրի, որ տպագրել է Երևանի համալսարանի հրատա-րակչութիւնը («Ռուսանդի հրադարան» մատենաշար, 1931):

Ժողովածվի սահմանափակ ծավալը հնարավորութիւն չտվեց ներառելու հատկանշա-կան էջեր Աբովյանի Դորպատյան օրագրերից, նամակներից, ուսումնական ձեռնարկներից և պաշտոնական գրութիւններից, թարգմանութիւններից: Հետաքրքրասեր ընթերցողներն այդ ամենը կարող են կարգով Աբովյանի երկերի 10-հատորյակի համապատասխան գրքերում և «Դիվան նաշատուր Աբովյանի» երկհատորյակում, որը լույս է տեսել Ե. Շահազիզի աշխա-տասիրութեամբ:

«ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՈՂՔ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ» (Էջ 3)

Պահպանվել են սևագիր ու մաքրագիր ինքնագրերը և նախնական տարբերակի («Աղա-սու խաղը») մի մասի ձեռագիրը (ավելի քան 7000 տող): Առաջին անգամ հրատարակվել է 1858 թվականին (գրաքննական թույլտվութիւնը՝ 16 օգոստոսի 1857), լրագմաթիվ գրաքնն-նական և խմբագրական կրճատումներով: Հետագայում (առանձին գրքերով և հեղինակի եր-կերի ժողովածուներում) ունեցել է ևս տասը հրատարակութիւն՝ 1897, 1908, 1931, 1939 (երկու անգամ), 1948, 1954, 1955, 1959, 1981 թվականներին, որոնցից երկուսը՝ սփյուռ-քում (Պոլիս, 1931 և Բեյրութ, 1954), իսկ մյուսները Մոսկվայում (1897), Տիֆլիսում (1908) և Երևանում: Բացի այդ, երկու անգամ լույս է տեսել վեպի համատողած տարբերակը՝ Սո. Զորյանի և Հ. Քոչարի աշխատասիրութեամբ (1948, 1975): Մանոթ են «Վերքի» առան-ձին գրվադներին ու հատվածներից կազմված գրքույկներ («Սիրելի հերոս» — 1905, «Վերք Հայաստանի դրքի գոհարներից» — 1912), Ս. Քամայանի աշխատասիրութեամբ, մի գրական կոմպոզիցիա (Ս. Քոչարյանի, տպագրված 1957, 1963 և 1978) և նրա թեմաներով գրված երկու դրամատիկ երկ՝ Պ. Պոռյանի «Աղասի» ազգային ողբերգութիւնը («Կոռունկ հայոց աշխարհին» ամսագրում, 1863 թ. և առանձին գրքույկով), դերասան Ա. Սարգսյանի «Աս-լան Բալասի կամ Երևանի առումն» պատմական դրաման (4 գործողութեամբ), մասնավո-րապես վերջինը բեմադրվել է հայկական համարյա բոլոր բնակավայրերում, ներկայացվել նաև վրացական բեմերում (սփիսի է վերածվել 1895 թ., չի տպագրվել):

Անցյալներում «Վերք Հայաստանին» հատվածաբար թարգմանվել ու տպագրվել է մի-այն ռուսերեն, իսկ մեր օրերում, ամբողջական և կրճատված տարբերակներով՝ ուսերեն (7 անգամ), էստոներեն, լատիշերեն, լիտվաներեն (2 անգամ), ուկրաիներեն, վրացերեն:

Սույն հատորում արտատպվում է «Վերք Հայաստանի» 1981 թ. հրատարակության բնագիրը:

«Վերք Հայաստանի» մտահղացումն սկիզբ է առնում 20-ական թվականներից, Արե-վելյան Հայաստանի ազատագրութեան համար մղված կռիվների թարմ տպավորութեան տակ: 1830 թ. ամառը, Դորպատ ուղևորվելու ճանապարհին, մի բանի օր կանգ առնելով նոր նա-խիջեանում և հաճախակի հանդիպումներ ունենալով Գաբրիել Պատկանյանի հետ, Աբովյանը պատմել է վերջինիս, թե «մեկ բան կա մտքիս մեջ՝ շարագրելու «Աղասի» անունով, որո մեջ պիտի ստորագրեմ մեր ազգի մեջնանալներու որպիսութիւնը, թե ինչպե՞ս են պաշտպանութիւն

անում ազգային հասարակարկային և գրականության (Վճռուհա, 1863, № 14, էջ 109)։ Նշանակում է՝ կենտրոնական հերոսի հարցը մասամբ լուծված էր դեռ այն ժամանակ, միայն թե գրելիք երկի բովանդակությանը շատ կողմերով տարբեր էր հետազոտվելիքը. այնտեղ ավելի շատ տեղ պիտի գտնեին արդիականության հարցերը Գորպատյան ստաշին տարիներին Արովյանը հակվում է ժողովրդի պատմական կյանքը և օտար լծից նրա ազատագրության ու վերածննդի հարցերն արծարծել անձնական կյանքի ու կենսագրության դրվագներին զուգահեռ, գրելով իր կյանքի պատմությունը գերմաներեն լեզվով, որից նույնպես շատ-շուտով հրաժարվում է։ Պահպանվել է վերջինիս ծրագրային նմուշների մի մասը, որից երևում է, որ գործողությունները ծավալվելու էին Արովյանի հայրենի տան, էջմիածնի վանքում տեսածի ու լսածի և սեփական քրթը սարդարի հարեմ բշելու համար Աղասու ցույց տված ընթացողության՝ ֆարաշներին սպանելու և այնուհետև հայրենիքից հեռանալու շուրջ։ Այդ երկում հատուկ տեղ էր հատկացվելու նաև Անիի և Երևանի բերդի նկարագրություններին։

Գորպատյան վերջին տարիներին Արովյանը գրում է Աղասու և նրա կնոջ՝ Նազուխի մասին բանաստեղծություններ, որոնցից դժվար չէ կոսահել, որ ապագա հորինվելիք երկը պետք է լինի արևելյան դուռնազներգություն և գրվելու էր աշխարհաբար լեզվով։

Աստիճանաբար Արովյանի համար հստակվում են երկի արտացոլած ժամանակաշրջանի անցքերն ու հերոսները, նրա ուշադրությունը կենտրոնանում է Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու տասնամյակների ազատագրական կռիվների ու ժողովրդական վրիժառուների կերպարների վրա, ուսումնասիրում է գործողությունների ծավալման աշխարհագրական միջավայրը և գլխավոր հերոսի նախատիպերի կյանքն ու գործը ընդհանրապես՝ հայ ժողովրդի վերջին հայրուրամյակի ներքին կյանքը, հոգեբանությունը, տանջանքներն ու երազանքները։ Աղասու կերպարն ստեղծելիս՝ Արովյանն աչքի առաջ է ունեցել տոհմիկին 1804/5 թթ. Քավրիզում տանջամահ արված հայրենասեր հերոս ու բանաստեղծ Ռոստոմ Արովյանի, դարբարդի քաջարի բանադնաց Ասրի բեկ Բահաթյանցի, բանաբեռնի հայրուրապետ Սիմեոն Մկրտումյան Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փլիպպոսյանի սըխրաքները, նաև իր ընտանիքի մասին որոշ գծեր ու հայացքներ վերագրել այդ իդեալ հերոսին։ Ռազմական անցքերի նկարագրության համար Արովյանը ձեռքի տակ է ունեցել ռուսական պաշտոնական վավերագրեր, ականատեսների հուշեր, Անանունի պատմական երկը, որոնք սուկայն խմբագրել է ըստ ժողովրդական վեպի ոճական հնարանների ու պատումի բնույթի։

Եվ այնուհանդերձ՝ այդ երկի կերտվածքը, կերպարներն ու զազափարները շատ կողմերով դեռ մնում էին մշուշի մեջ։ Գծարվությամբ էր լուծվում նաև լեզվի հարցը (գրաբար, թե՞՝ աշխարհաբար)։

Վեպի գրությունն արագացնում են Արովյանի անձնական անհաջողությունները ղպրոցական ու գրական ընթացվածներում, ազգային լուսավորության և վերածնության նպատակով կազմած նրա ձեռնարկումների հանդեպ ցարական պաշտոնիության և հայ հետադեմ ուժերի հարուցած խռնդողանքներն ու արգելքները՝ «Նախաշավիղ» գործածության արգելումը, Կաղանկ համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ղեկավարությունն ստանձնելու համար իր ներկայացրած աշխատություններին կայունական ակտիվիզմի այլո՞ւմ աննպաստ կարծիքը, մասնավոր ղպրոցի գործունեությանը խանգարող զանազան կարգադրություններ, վերջապես՝ Հայկական մարզի վերացումը, որոնք լուրջ խորհրդածությունների և հետևությունների ազդակ են ծառայում։

Ապագա «Վերջ Հայաստանի» վեպի նախնական տարբերակը, որ պայմանականորեն կոչել է Աղասու պատմություն (սևագրում խաղ), Արովյանն սկսեց գրել 1841 թ. փետրվարին։ Պահպանվել են հանգավոր տողերով գրված մասերը (ոչ լրիվ)։ Այդ էջերը չեն ըն-

դուներություն դտան առաջին ընթերցողների՝ Արուվյանի աշակերտների, ընկերոջ՝ Աղաֆոն Սմբատյանի (որին կոչում է մանկական սիրելի բարեկամ) և Հայկական մարզի նախկին կառավարիչ, զինպետ Գևորգ Սմբատյանի կողմից, որը սեզմելով Արուվյանին իր կրթին՝ եղևորված ասել է. «Մեր հայ իմոնեսովը ծնվել է», դրանով իսկ առաջիկայում նրա խաղալիք դերը հայ կյանքում խիստ բարձր գնահատելով։ Երկի այդ տարբերակը ստեղծվել է ինքնամոռաց ոգևորությամբ ու կարճ ժամանակում։ Արձակ առաջին, սեպտիկ շարագրանքն ևս 1841 թ. իրողություն է, իսկ վերջնական խմբագրությունը կամ մեզ հասած մաքրագիր տարբերակը գրվել ու վերամշակվել է 1842—45 թթ. ընթացքում։ Սեպտիկ տարբերակը շունքի Հառաչարան, վրպական գործողություններն ապարտվում էին Երևանի բերդի գրավումով։ Մաքրագիր տարբերակի ստեղծման՝ ընթացքում են գրվում՝ ընտանականը, համաձայն «րի» «Վերջ Հայաստանին» ձևված է Գևորգ Սմբատյանի անվանը. Հառաչարանը, Աղաֆոն Եղևությունյան ու թաղմունի գրվողները, «Ջանգի» ալլաբանական խորհրդածության սյուժետային մասը, բաղված լինելով մեծ ու փոքր քնարական շեղումներ, որոնցով վրպական գործողություններն ստանում են ապարտուն տեսք և դադարաբանական նոր իմաստավորում։ Հայ ժողովուրդը կարող է վերականգնել իր հին փառքն ու պետականությունը, այգորեն համախմբվել և ինքնաձանաշման գալ ուս տերության հովանավորության տակ և խաղաղության աշխատանքներում, միմյանց հետ սիրո ու դաշնության մեջ ապրելու ղեպքում, հայրենիքի ու ազգի շահերը միշտ բարձր դասելով, անձնվեր գործունեությամբ հայրենիքին ծառայելով։

«Վերջ Հայաստանին» ստեղծման պատմությանը նվիրված է հատուկ մենագրություն, իսկ լեզվի ղվարահասականալի բառերի ու արտահայտությունների, պատմական դեպքերի ու դեմքերի, նախատիպերի և դադարաբանական աղբյուրների մասին անհրաժեշտ տեղեկություններ ու մեկնաբանումներ կարելի է դնել վեպի 1981 թ. հրատարակությանը կցված ներածական ակնարկի, ծանոթագրության և բառարանի մեջ (տե՛ս Պ. Հակարյան, Խաղաղության Արուվյանի» «Վերջ Հայաստանին վեպի ստեղծագործական պատմությունը, Երևան, 1955—56. Արուվյան, Վերջ Հայաստանի, որը հայրենասիրի, պատմական վեպ, բնագիրը լրացումներով և հավելվածներով հրատարակության պատրաստեց, ծանոթագրեց և խմբագրեց պրոֆ. Պ. Հ. Հակարյանը, Երևան, Համալսարանի հրատ., 1981)։

«ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐՈՒ» (էջ 254)

Պահպանվել է սեպտիկ ինքնագիրը, որից երևում է, որ երկի վերամշակման աշխատանքները հեղինակը չի հասցրել ապարտել Թվագրված չէ։ Չամակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գրված է Երևանում ապրած տարիներին, 1841—47 թթ. ընթացքում։ Պատմվածքն ունի մի երկրորդ վերնագիր կամ «Մաղիկիանք»։ Նյութ առնելով դեղջուխների ամենամյա ուխտագնացությունները ղեպի Արալի լեռան լանջերին թառած հնորյա վանքը, հեղինակը գուցահետարար ներկայացնում է ժողովրդի կենցաղն ու բարոյագիտական ըմբռնումները։ Արուվյանը նպատակ է ունեցել երկը լրացնել նոր գրվագներով՝ տալ Մաղիկիանքի ու նրա հետ կապված տոնի պատմա-ազգայական տեսությունը, որը չի հասցրել լրականացնել։

Պատմվածքի հերոսի ու հերոսուհու (Վանի ու Փարիխան), նրանց ծնողների քնութագրման համար օգտագործված կերպավորման հնարանները սերտ աղբյուրներ ունեն «Վերջ Հայաստանին» գեղջուկ բնավորությունների հետ։ Բնագրում բերված քայաթիների մեջ կրկնվում են նույնանուն քայաթիների տոնածին սուղեր ու տներ։

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1917 թ., «Գեղարվեստ» հանդեսի VJ գրքում։ Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվին IV հատորից։

8

Պահպանվել է սեւագիր ինքնագիրը, որի տարբեր էջերում կան հետագա հավելումներ ու սրբագրություններ: Ինչպես երևում է՝ գրված է մեկ շնչով: Ունի նաև ենթավերնագիր՝ «Ձուրություն կրոնի», որից հետևում է, որ տվյալ երկում հեղինակին զբաղեցնողը մարդկության պատմության մեջ կրոնների խաղաղացած բացասական դերի քննադատությունն է և մարգուն վերացնող, նրա հոգում վառված դժոխքը դրախտի վերափոխող նոր կրոնի՝ սիրո կրոնի բնութագիրը ու փառաբանումը: Երկը թարգմանված չէ: Նախնական էջերում նկարագրվող անցքերն, անտարակույս, կատարվել են Տիգրիսում, Արովյանի մանկավարժական գործունեության առաջին տարիներին (1837—1838 թթ.), եթե միայն հետագայում դրանց արթնացրած հուշերը գրական հնարանը չեն կամ բանաստեղծական երևակայության ծնունդ: Դատելով գրությունից և Արովյանի անձնական կենսագրության փաստերից՝ հարադատ մոր ու եղբոր մահը 1847 թ. ամառը, մտորմությունը իր աշակերտի (Մամազ Շաֆի բնկ Մուսալի բնկ օղի) մոր հետ, որն ազգությամբ պարսկուհի էր, ուրեմն է՝ մահամղական, ակնարկներն այն մասին, թե իբր «Պետերբուրգ, Մոսկով, Ռիֆլիզ ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել...», — գալիս ենք այն համոզման, որ պատմվածքը գրված է Երևանում, 1847 թվականի աշնանը:

Երկի մեջ արտահայտված վախի զգացումը, ինչ իրեն «պետք է տանեն, սաղ-սաղ թաղեն կամ կախ տան», ռոմանտիկ հերոսի հոգևրանության վերաբուրողման և ինքնաշիրտծման կաղապար է, որի օգնությանն էին դիմում գրողները՝ ցուցադրելու համար զգայացունց և մենավոր հերոսի բարոյական ըմբռնումներն ու կատալիզմի բուռն ձգտումը: Դաժան ինքնախաբանման, մանրախնդիր ինքնավերլուծման միջոցով այդօրինակ հերոսներն իրենց անցած կյանքի ու գործունեության մեջ հանցանքներն էին նշմարում և լսափազանցված գույներով վերաբուրողում անցած այն դեպքում, երբ այդպիսի խաղաղ բացակայում էին, մանավանդ որ Արովյանի քնարական հերոսի վերհիշած հանցանքներն էլ, ինքնին վկայրած, բնավ ենթադրել չեն տալիս լուրջ հետևանքներն ու ծանր պատիժներ: «Ո՞ւմ մեկ ծանր խոսք էի ասել, ով ինձ մեկ խեղ աշքով նայել էր. ինչ բարեկամից թուղթ էի ստացել, պատասխանել չի գրել. ինչ մտքում գրել էի ու չէի կատարել. աշակերտի էի նեղացրել, ծառայի էի մեկ թթու ջուղար տվել, ծառայությունն չէի օրինավոր կատարել. յա մեկ գործ էսօր-վաղը քցել...»: Կարճ՝ «Թուրքի աղչիկը» պատմվածքի հոգևրանական շնչերի պարզունակ ընկալումը և ո՛չ ճիշտ մեկնաբանումը, որ երբեմն տեղ է գտել առանձին շարագրություններում, իրական հոգ լուրի և չի բխում տվյալ երկի զաղապարական բովանդակությունից:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1904 թվականին, Արովյանի «Անտիպ երկեր» մատենաշարի առաջին և միակ գրքույկում: Հետագայում ունեցել է ևս երեք տպագրություն (1939, 1941 և 1947): Թարգմանվել ու հրատարակվել է նաև պրբեբաներին («Բանաստեղծություններ և պատմվածքներ», Բաքու, 1948): Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 19—33):

«ԱՐԱՐԱՊ ՎԱՆՏԻ ԽԱՂԱԽԻՔ» (Էջ 290)

Պահպանվել է ինքնագիրը՝ ինը կամ տասը թերթի կորուստով: Մեզ հասած ձեռագրի մեջ բացակայում են Անվանաթերթը, Հառաչաբանը, բովանդակությունը կամ «Ցանկ գրոցս»-ը, «Մուլա Մասրադնի ճաչը» առակի 47—137 սողերը պարունակող դույզ թերթերը, «Իմ բարեկամ Աղաջան Վարդանյանի պատկերի առաջին» բանաստեղծությունը շարունակությունը

(ալիւի բան 80 տող) և «Տխուր գանգատ բարեկամի մոտ» եղբերգութեան սկիզբը (7 տող), որի հետեանքով վերջին երկու ոտանավորները մեքենայորեն միացվել են իրար, գիտվել մի ստեղծագործություն և հրատարակվել առաջինի («Իմ բարեկամ...») խորսպրով:

Հառաչարսնը թվագրված է՝ «1841 թվին, Քիֆլիք», իսկ «Իմ բարեկամ Աղաջան Վարդանյանի պատկերի առաջին ոտանավորը՝ «1841 թվին, սեպտեմբերի 5-ին», որոնցից պիտի եղրակացնել, որ ժողովածուն կազմվել է «Վերը Հայաստանի» սեագիր տարբերակի վրա աշխատանքներն ավարտելուց հետո, նույն 1841 թ. աշնանը, սեպտեմբեր, ամենատուրը, հոկտեմբեր ամիսներին: Արովյանն այս գիրքը պատրաստել էր սուլազրելու համար: Հառաչարսնի մեջ, իր գրած աշխարհարար երկերը թվարկելուց անմիջապես հետո, նրա ալիւացրած ծանուցումը, թե «Ես չկարացի բոլորը ի միասին գրել, շունքի խաբշ շատ կըլեն», «Ո՛վ գիտի, բալբի թե մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթիր տույլ տա», — այն եղրակացության են բերում, որ գիրքը պետք է հրատարակվեր շատ-շուտով, և նրա սուլազրությունը հետաձգվել է հեղինակի կամքով կամ ցարդ շրացահայտված մեկ այլ պատճառով:

Առաջին անգամ սուլազրվել է 1864 թվականին (գրաքննական թույլտվությունը՝ 25 փետրվարի 1863 թ.), Հ. Փոնդոյանի աշխատասիրությանը ու միջոցներով: Գրքի հրատարակությանը զուգահեռ, առանձին նյութեր լույս են տեսել նաև «Մեղու Հայաստանի» րազրի 1864 թ. համարներում («Անցվորականներ ու Շունք» և «Զաւրի շունք և Ֆիլք» թարգմանական առակները № 36-ում, «էս գրքի ճամփի խրատը»՝ № 39-ում, թվով տասը բայաթիներ՝ № 38-ում): «Պարապ վախտի խաղալիքն» այնուհետև ունեցել է ևս 4 հրատարակություն. Արովյանի երկերի ժողովածուների մեջ (1897, 1940) և առանձին գրքերով (1932, 1955): Առանձին առակներ տեղ են գտել զանազան ժողովածուներում ու դասագրքերում, համապատասխան վերամշակումով (տե՛ս Ղ. Աղաջան, Ուսումն մարտնի լեզվի, գիրք II), Գ տիպ, Տփղիս, 1890:— Ի. Վանցյան, Հայ հեղինակներ, Թ տիպ, Տփղիս, 1906:— Լ. Մանվելյան, Գրական նմուշներ, Տփղիս, 1912:— Կ. Կուսիկյան և Ա. Մատուռչյան, Հատիկներ, Մոսկվա, 1915 և այլն):

«Պարապ վախտի խաղալիքն» ամփոփում է 1898—41 թթ. ընթացքում Արովյանի մշակած ու թարգմանած առակները և զանազան եղբերգական էջեր, բոլորն էլ շախմատ և աշխարհարար: Առակները դասակարգելիս՝ հեղինակը ղեկավարվել է ազգային մասնագրության մեջ հարատեղով ավանդներով, որոնք զայիս էին տակավին Մխիթար Դոնից և տեսական հիմնավորում սուսցել Ադոնց Ստեփանոսի «Ծարտասանության» մեջ: Այն առակները, որոնց նյութն առնված է մարդկանց կյանքից, Արովյանն անվանել է «Ասացվածք բնախայտ» կամ «ԲՆԲՆԱԽԱՐՄԱՐ ԽՈՒՆՎԱԾԷ», իսկ նրանք, որոնց հերոսները կենդանիներն են ու բույսերը, փոխված են «Առասպել» (ըստ Մխիթար Գոշի բովանդակության՝ «Առակը ստեղծականը» և «Առակը առասպելականը և բարոյականը»): Ժողովածվում վերոհիշյալ վերնագրերով նախ՝ տեղ են գտել Արովյանի ինքնուրույն ստեղծագործությունները, իսկ ապա, զարմացել բաժինների վերնագրերը կրկնելով՝ թարգմանած ու փոխադրած առակները: Մովսես Մարտիրոսի մասին առակները Արովյանը մշակել է ըստ հայկական տարբերակների: Դրանք ինքնուրույն երկեր են:

Գրքի երկրորդ մասի «Ասացվածք» խորագրով բաժնի 5 առակներից երկուսը թարգմանված են Ի. Կոխովից («Արաբները», «Ծգնավորն ու Արքը»), երկուսը՝ Ի. Խենիցներից («Խառնը», «Քոռները»), իսկ վերջին 5-րդի սկզբնաղբյուրը, որն, անտարակույս, ուսուցն է, տակավին չի պարզված: Նույն, երկրորդ մասի «Առասպել» բաժնի տասը առակներից հինգը թարգմանված են Ի. Կոխովից («Անցվորականներ ու Շունք», «Ալապատարակը ֆորս աննիս», «Զաւրի շունք ու Ֆիլք», «Գնլն ու Գառը», «Առյուծն ու Մոծակը»), երկուսը՝ Ի. Խեն-

նիցեոյից (Վերադարձուարի էջը, «Ծառը»), մեկը՝ Ի. Դմիտրիևից (Արտուրը իր ձագերով և ու Երկրագործը), մյուս երկուսի սկզբնաղբյուրը պարզված չէ:

Ժողովածվի հանգավոր առաջաժանի՝ «էս գրքի ճամփի խրատը» առակի պատմողական մասի համար Արշվյանն, սևաթափույս, նկատի է ունեցել ինչպես հայկական տարբերակները, այնպես էլ Ժան դե Լաֆոնտենի (1621—1695) «Ջրաղացական, իր որդին և էջը» առակը, որին նա կարող էր ծանոթանալ Մ. Լոմոնոսովի ռուսերեն թարգմանությամբ:

Գրքի խորագիրն ընտրելիս՝ Աբովյանն առաջնորդվել է ինչպես լուսավորիչների, այնպես էլ ռոմանտիկ բանաստեղծների ստեղծագործական փորձով, նկատի ունենալով մասնավորապես Ջորջ Գորդոն Բայրոնի «Պարապոթյան ժամեր» ժողովածուն, ուր ռոմանտիկ քերթվածների կոդքին տեղ են գտել նաև երգիծական գրվածքներ:

Ներկա ժողովածուում ապացույցում են «Պարապ Վախտի խաղալիքի» միայն առակները: Բնագրերն առաստաղվում են «Երկերի լիակատար ժողովածվի» II հատորից (Ե., 1948, էջ 187—278):

«ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (Էջ 369)

Պահպանվել է միջրագիր ինքնագիրը: Դատելով «Պարապ Վախտի խաղալիքի» Հառաչարանում առկա վկայությունից՝ «շատ ղվարճալի պատմություններ, աշխարհաբար, զրած՝ մատիս հագիր ունի», պիտի ենթադրել, որ մանրապատմաների սույն ժողովածուն 1841 թ. աշնանն արդեն պատրաստ էր հրատարակության համար: Նյութերը մեծ մասամբ թարգմանված ու փոխադրված են օտար լեզուներով նույնատիպ կրթիցի ու ժողովածուներից: Աբովյանի ձեռագրերի մեջ պահպանվել են նաև զրաբար թարգմանված նույնաբնույթ նյութեր, որոնցից մի քանիսը, նաև ուրբշներ, արդեն աշխարհաբար փոխադրությամբ, տեղ են գտել «Նախաշավղի» առաջին, տպագիր տարբերակում: Նշանակում է՝ ղվարճալի և կարճատև պատմությունների կամ մանրապատմաների ժողովածուի նյութերը հավաքվել են 1837 թվականից սկսված, «Նախաշավղի» պատրաստմանը ղուգրնից, սկզբներում՝ զրաբար շարադրանքով, իսկ հետագայում արդեն՝ աշխարհաբար վերամշակմամբ:

Ժողովածուն պետք է ունենար նաև հայկական մաս, Աբովյանը հասցրել է զրել ընդհանուր նախաբանը, երկու ղվապ՝ Տիգրան Մեծի և Դավիթ Ղորղանյան կաթնղիկոսի կյանքից: Պատրաստ էին մնացած նյութերը և հետագայում ուր կորան, մնում է հանելուկ:

Զվարճալի ու կարճ պատմությունները, համարյա ամբողջությամբ, առաջին անգամ տպագրվել են 1941 թվականին, «Աբովյանի ղրադարան» մատենաղարի «Ընթերցարան» ղրքությունում և Ա. Դանսլանյանի «Աբովյանը և ժողովրդական բանասրությունը» աղխատության հավելվածներում:

Բնագրին առաստաղվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 55—100):

«ԿԱՐՃԱԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (Էջ 423)

Պահպանվել է մարագիր ինքնագիրը, որն ամփոփված է «Լինղա» խորագրով թարգմանական պատմվածքի հետ միևնույն տետրակում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ., հեղինակի Ընտիր երկերի I հատորում: «Կարլոս Մեծի ղահելության սերը» պատմվածքը, հավանաբար, փոխադրություն է վերածնունդյան ղարաշրջանի խոսղական նովելիստ Անտո-

Ֆրանչեսկո Գոնիի (XVI դ.) նույնանուն երկից, իսկ Պեւորարկայի խորհրդավոր երազների մասին գրույցները՝ տակավին չպարզված աղբյուրից:

Բնագիրն արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 106—110),

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 428)

Աբովյանի քննարկան էջերի ու չափածո ստեղծագործությունների մեծ մասի ինքնագրերը, հաճախ, սեւագրեր ու մաքրագրեր տարբերակները միտժամանակ, իսկ երբեմն էլ՝ հեղինակի հսկողությամբ կատարված արտագրությունները, պահպանվել և հասել են մեզ: Ներկայումս այդ ձեռագրերը համախմբված են Ե. Զարեկի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող՝ հեղինակի թղթներում, մասնավորապես № 17 ա, 56, 52, 58, 63, 64, 67 և այլ տետրակներում: Չսովորական էլ գրի են առնված առանձին թերթերի կամ թերթիկների վրա և դարձյալ պահվում են նույն հավաքածույի մեջ, այլևայլ համարների տակ: Առ այսօր չի հայտնաբերված «Հախվերմադի գովքը» երգիծական ոտանավորի ինքնագիրը և մի քանի այլ բանաստեղծությունների տարբերակների ետմահու հրատարակությունները:

Հեղինակի կենդանության օրոք, ինչպես նշել ենք, նրա չափածո ստեղծագործություններից ո՛ր մեկը չի տպագրվել: Առաջին հրատարակված ոտանավորը «Մուլիկ Արամեան գալստաց խնկածին...» սկսվածքով Լեզերբզությունն է, լույս տեսած՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1858 թ. հունվարի 25-ի համարում (հետագայում ևս երկու անգամ), որին հաջորդում է «Երգ յեկն ի Մասիս» քնարական խորհրդածությունը, որը «Երեկակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լիսնն Արարատ» բերթվածի նախնական տարբերակն է («Ճռութալ», հ. III, 1861/62 թ., էջ 52—58), ապա՝ «Հաջարփեշն» պոեմի առաջին տարբերակը («Մեղու Հայաստան», 1864), «Հախվերմադի գովքը» (նույն տեղում, № 11): Աբովյանի անտիպ բանաստեղծություններից քաղվածքով մեջբերումներ կան Ե. Տեր-Կարապետյանի «Սեւյառուր Աբովյան» ճեմարտական գիտերոսոցիություն: Հայտնի է նաև Աբովյանի ոտանավորը յուրացնելու մի փորձ «Մեղու Հայաստանի» էջերում («Եղբիածին» ներքոջը, որի հեղինակային իրավունքը սեփականուցրել է Ռոստոմ բեկ Երզնկյանը): Վերջապես՝ առանձին բանաստեղծություններ, էլ ընդգրկված լինելով «Նախաշավիղ կրթության» դասագրքերի մեջ, երկիցս հրատարակվել են նրանց կազմում: Նախախորհրդային տարիներին Աբովյանի չափածո ժառանգությունից միայն վերոհիշյալներն էին հայտնի, որի հետևանքով և ստեղծվել է սխալ պատկերացում և ըստ արժանվույն չի դնահատվել նրա քերթողական արվեստը, որը նոր շրջափուլ է հայ քնարերգության պատմության մեջ:

Աբովյանի բանաստեղծությունների ժողովրդականացումն սկսվեց նրա արխիվը ձեռք բերելուց հետո, փաստորեն 1939-ից, սկզբում գրական մամուլի միջոցով, ապա՝ անտիպ ոտանավորները տեղ գտան «Ընտիր երկերի» II հատորում (1940), «Քույսթիներ» (1939, 1941), «Բանաստեղծություններ» (1941), «Մանկական բանաստեղծություններ և առակներ» (1941) գրքույկներում: Աբովյանի բանաստեղծությունների առ այսօր լույս տեսած ամենամոբողական ժողովածուն «Երկերի լիակատար ժողովածվի» I հատորն է (1948), ուր տեղ են գտել նաև հեղինակի անաչարտ ու սեւագիր էջերը և թարգմանությունները՝ Գյոթեից, Շիլլերից, Կարամյուկից և XVI—XIX դդ. գերմանական այլ բանաստեղծներից: Թանգարանում պահվող ձեռագրերի մեջ մնացել են նաև անտիպ ու չվերծանված չափածո երկեր:

«Կառուութիւն Նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց» (էջ 426) — Գրել է 1824 թվա-
կանի ամառը, նրանում: Պահպանվել են՝ մաքրագիր ինքնագիրը (№ 58), մի հետյա ար-
տագրութիւն (№ 57) և պատուիրակներ Նախնական տարբերակից (№ 74): Մի քանի տուն
առաջին տեղում տպագրվել են Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատութեան մեջ (1896/97 թթ.), Ար-
տատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» I հատորից (այսուհետև՝ Ե), էջ 15—17:

«Ենդումլտ զպացմունք Երախտագէտ հայկազմին յազատութիւն հայրենեաց իւրոց» (էջ
431) — Պահպանվել են նախնական տարբերակները (№ 81, № 84 ա, № 84 բ), մի հետյա ար-
տագրութիւն (№ 57) և վերջնական տարբերակի ինքնագիրը (մաքրագիր, № 58): Բանաստեղ-
ծութիւնը ձևոված է Ի. Յ. Պառնիկիին և վերադարձրած է պատմանի Արուսեանի առաջին
տպագրութիւններն ու խորհրդածութիւնները՝ ստացած ու բխած 1828 թ. զարմանք, նը-
կարամյա ղեկերումներից հետո ազատագրված հայրենիք վերագտնելուց հետո Թեպետե
հեղինակն իր երկը թվագրել է՝ «առաջեալ յերևան, 1828-ին», բայց ճիշտ չէ: Բանաստեղծու-
թեան բովանդակութիւնն էս հուշում է, որ առաջին տարբերակը հորինված է 1828 թ. մա-
յիսից ո՛չ առաջ, իսկ վերջնականը՝ Արարատյան վերելքից հետո, 1830-ին, վերանայվել է
1844-ին: Արտատպվում է՝ Ե I, էջ 21—23:

«Ներակայութիւն ի վերայ հանապարհորդութեան ի լեառն Արարատ» (էջ 434) — Պահ-
պանվել են՝ առաջին տարբերակի ինքնագիրը (№ 17 ա), 1835 թ. սկզբներին վերամշակված
տարբերակի ինքնագիրը, որն ուղարկվել է Բեռլին, հայագետ Հ. Պետերմանին՝ թարգմանելու
և հրատարակելու Գերմանիայում, մի հետյա արտագրութիւն (№ 57) և վերջնական տար-
բերակի ինքնագիրը (մաքրագիր, № 58): Առաջին տարբերակը, որ խորագրված է «Դիպված,
այլաբանաբար խորհրդածութիւն ի վերայ ճանադարհորդութեան Արարատ լեռին», տպա-
գրվել է «Ծառքաշում» «Որդ յիւսն ի Մասիս» խմբագրական վերնագրով: Պետերմանին
ուղարկված տարբերակի մի մասը՝ ՀԱՅԶ Գիտութեան և արվեստի ինստիտուտի տեղեկա-
դրում, Ե. Շահադիյի ձեռքով (№ 3, 1928), ամբողջութեամբ՝ «Դիվան Խալատուր Աբովյա-
նի», գ. I, էջ 229—234:

Ըստ հեղինակի վկայութեան՝ գրված է Արարատյան վերելքից (իմա՝ 1829 թ. սեպտ. 27)
մեկ ամիս հետո, նրանում: Որովհետև Աբովյանն երևանում է Էդել միայն նոյեմբեր ամիս
սկզբներին, ուրեմն՝ բանաստեղծութիւնն էլ գրված պետք է լինի նույն այդ ժամանակ:
Արտատպվում է՝ Ե I, էջ 47—51:

«Ձգացմունք ցաւալից սրտիս ընդ տեսնել իմ յօտաւորեան զսիրելի աշխարհակիցն իմ
Յահրադ Բաղալով» (էջ 439) — Պահպանվել են՝ նախնական տարբերակի մեծ մասի ձե-
ռագիրը (№ 79 և 95), առաջին տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը (№ 64), վերջնական
տարբերակը (մաքրագիր, № 58) և մի տեղիւյ հատված (№ 76): Առաջին տեղում, շուրջ 30
տող, մեջ է բերված Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատութեան մեջ (էջ 63—64): Բանաստեղ-
ծութիւնը հորինվել է տուն առ տուն, 1832 թ. մարտ ամսի սկզբներին (ո՛չ վաղ, քան 4-ը):
Վերջնական խմբագրման է ենթարկվել 1844 թ. վերջերին, նրանում ու այդ ժամանակ էլ
գրվել է արձակ վերջաբանը կամ բացատրականը:

Արտատպվում է՝ Ե I, էջ 66—71:

«Տաղ ի գոյն «He weh ty mne. matyaka...» (էջ 445) — Պահպանվել է ինքնագիրը՝
հետագա ուղղումներով (№ 63): Գրված է 1835 թ. հետո, վերանայվել է 1836—37 թթ.,

Տփղիսում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1948-ին (ծ, 1), Բանաստեղծության մասհագումը կապված է ռուսական ժողովրդական «Մի» կարիր ինձ համար, մայրիկ...» հարսանեկան երգի հետ, որն Արուստյանը կարող էր լսած լինել Պետերբուրգում կամ Մոսկվայում, 1935—36 թթ.: Արտատպվում է՝ ԵԼ, էջ 108:

«Սեւ առ Հայրենիս» (էջ 446)— Պահպանվել է սևագիր ինքնագիրը (№ 17 ա)՝ բազմաթիվ ջնջումներով: Գրել է 1831 թվականի դարնանը՝ վերադառնալով իր անհաջ կարողար և հայրենիքից մնացած դառը հուշերը, հետևանք Հովսեփի վարդապետ Տեր-Մարտիրոսյանց կրած հայրամանքների: Երբ 1829 թ. դեկտեմբերին Արուստյանը պատրաստվում էր ճանապարհ ընկնել դեպի Թիֆլիս՝ պրոֆ. Պարրոտին հասնելու և երա հետ Դորպատ մեկնելու, Հովսեփի վարդապետը հարձակվում է երա վրա և հափշտակում շորերն ու ճանապարհի պաշարը: Արտատպվում է՝ ԵԼ, էջ 120:

«Սուգ ճառագատ և ծնողասեւ որդւոց ի վերայ ճանգուցեալ մօռն» (էջ 447)— Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 63): Գրել է Տփղիսում, 1837 թ. փետրվարին: Հեղինակի լավագույն աշխարհաբար բանաստեղծություններից է: Վերադառնալով է սեփական կարողար հարազատ մոր նկատմամբ, որը թեպետ կինդանի էր, բայց հեռավոր Քանաքեռում, և Արուստյանը ծանր էր ապրում բաժանման վիշտը:

Արտատպվում է՝ ԵԼ, էջ 142—143:

«Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛խ, ո՛ւմ...» (էջ 449)— Պահպանվել է ինքնագիրը (№ 60), որը համապատասխան տևորակում հաջորդում է «էջն ու Բլբլուլը» առակի սկզբնական, սևագիր տարբերակին՝ զրված 1839 կամ, ամենաուշը, 1840 թ. առաջին ամիսներին, Տփղիսում: Հետևաբար, այս ոտանավորն ևս զրված է նույն ժամանակ՝ ազդակ ունենալով միևնույն դեպքերը, որոնք կապվում են «Նախաշավիղի» դեմ հայ ետադեմ խավերի՝ Խ. Մարգանյանի, Ա. Արարատյանի և այլոց հարուցած արգելքների հետ: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ. («Գրական թերթ», № 5), ապա եւ մի քանի անգամ («Ընտիր երկեր», հ. II, 1940, «Բանաստեղծություններ», 1941 և այլն):

Արտատպվում է՝ ԵԼ, էջ 154:

«Հազարփնէն» (էջ 450)— Նախնական տարբերակի ձեռագիրը մեզ չի հասել: Այն տպագրվել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1864 թ. մայիսի 2 և 9-ի համարներում, իսկ հետագայում մոտացվել: Վերջնական տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում (Արուստյանի թղթներ № 61), և առաջին անգամ հրատարակվել է 1912 թ., առանձին գրքուկով, ապա՝ ևս երկու անգամ, «Ընտիր երկերի» II հատորում (1940) և առանձին գրքուկով (1941): Վերջին անգամ՝ Արուստյանի երկերի զիտական հրատարակության I հատորում, որտեղից և արտատպվում է սույն ժողովածուում: Երկու տարբերակներն էլ թվագրված չեն: Նախնականը հորինված պետք է լինի 1840—41 թթ. միջև, Տփղիսում, իսկ վերջնական վերամշակումն ու արտատպումը կատարված են Երևանում, 1845—47 թթ. միջև, ուր և գրվել է պոեմի բացատրական-առաջաբանը:

«Ազգասեւ մարդը իւ մեռնելու վախտը» (էջ 461)— «Պարապ վախտի խաղալիքի» մեջ ընդգրկված բանաստեղծություններից է: Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 56): Ժամանակին տարածվել է արտագրություններով, որոնց մեջ «Ազգասեւ մարդը» դիտվել է Արուստյանի անվան հոմանիշ, իսկ ոտանավորը ամբողջությամբ՝ Արուստյանի կտակը: Գրված է

1841 թ. աշնանը, ո՛չ ուշ քան նոյեմբեր ամիսը՝ Առաջին անգամ տպագրվել է 1864 թ., «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուում, ապա նույն գրքի 1897 և 1932 թ. հրատարակություններում, «Էլուման» ամսագրում (1897, գիրք Ա), Արքովյանի երկերի ու բանաստեղծությունների ժողովածուներում (1940, 1941)։

Արտատպվում է՝ ԵՍ, էջ 197—198։

«Նաղ բաժանվելու վրա» (էջ 462) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (Ձ 101), որ գրված է 1842 թ. օգոստոսի 4-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին, որոնց տանը հյուր էր այդ ամառ։ Հայտնաբերվել ու հրատարակվել է 1935 թ., Խ. Սարգսյանի աշխատասիրությամբ («Գրական թերթ», 1935, № 16)։ Այնուհետև տեղ է գտել «Ընտիր երկերի» II հատորում (Ե., 1940, էջ 32—33)։

Արտատպվում է՝ ԵՍ, 202—203։

«Ո՛ւմ սիրտը, ուր տխուր բլի...» (էջ 464) — Պահպանվել է ինքնագիրը՝ վերջին էջի կտրուտով, որի պատճառով անմիշտ կորել են հզրափակիչ տողերը կամ տները։ Գրված է 1842 թ. օգոստոսի 3-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին։ Առաջին անգամ, նախորդի հետ, տպագրվել է «Գրական թերթում», 1935 թ., № 16, ապա՝ «Ընտիր երկերի» II հատորում։ Բանաստեղծության մեջ հիշված անուններից Պետրեկ Արքովյանի աշակերտ Պետրոս Ծարոյանն է, մյուսները՝ նրա (Արքովյանի) հեռավոր ազգականները՝ Աղամալյան տոհմից։

Արտատպվում է՝ ԵՍ, էջ 204—207։

«Զարբնալ ի միտս իմ...» (էջ 467) — Պահպանվել է սեպագիր ինքնագիրը (Ձ 68)։ Գրված է 1837 թ. ապրիլից ո՛չ առաջ, այդ կամ հետագա տմիչներին։ Բանաստեղծության մեջ վերարտադրված են Արքովյանի ապրումները՝ տառապանքներն ու կարոտները, Գրպատից հայրենիք վերադառնալուց հետո, անցյալներում չի հրատարակվել։

Արտատպվում է՝ ԵՍ, էջ 208։

«Մուտ ի Հայրենիս» (էջ 468) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (Ձ 58)։ Գրված է 1844 թ., ամենայն հավանականությամբ՝ մայիսի սկզբներին, երբ Տփղիսից, պրոֆ. Աբիխի հետ գալով Հայաստան, սկսեց իր շրջադասությունները՝ առաջին օրերը կանգ առնելով Քանաքեռի հայրենական տանը։ Ուսանավորն հղացել է թերեզ այն պահերին, երբ Հ. Աբիխի համար թարգմանում էր իր ազգական ծերունիների ներշնչված պատմությունները Հայաստանի ճարտարապետական կոթողների մասին, որոնք խոր աղղեցություն են թողնում գերմանացի գիտնականի վրա։ Մի շարք հատվածներ առաջին անգամ մեջ են բերված ն. հերպարպետյանի աշխատության մեջ (Տփղիս, 1897, էջ 5 և 97—98)։

Արտատպվում է՝ ԵՍ, էջ 242—244։

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ, ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ (էջ 472)

Այս բաժնում ի մի են հավաքված Արքովյանի տեսական-մանկավարժական աշխատություններից երկուսը, ժողովրդական ընթերցանության համար կազմած՝ «Ամերիկո լիս քցիլը» վավերական պատումը, երեք նմուշ՝ ուղեգրական երկերից, ազգագրական կարևոր աշխատություններից երկուսը և, վերջապես, Տփղիսի հայոց նոր գերեզմանոցի հիմնադրման առթիվ խորհրդածությունը, որոնք խիստ կարևոր են նրա հասարակագիտական հայեցողությունների

ուսումնասիրության համար, Դրանց մեջ հայ մեծ լուսավորիչն երևում է իր աշխարհայացքի ուժեղ և թույլ կողմերով, իր հետեւողական դեմոկրատիզմով ու հումանիզմով, հայկական կյանքի վերածնման ուղիների որոնումներով և ազդեցիկիչ ծրագրերով, նոր դպրոցի ստեղծման հոգեւորով, Արուսեանի վերահիշյալ և նմանարնույթ մյուս աշխատութիւնները, որոնցից շատերի բնագրերը գերմաներեն կամ ռուսերեն են ու մասամբ էլ հրատարակվել են տակավին նրա կենդանութեան օրոք, ներկայումս համախմբված են Երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի IV, V, VIII, VIII և X հատորներում, ուր բնագրերին զուգահեռ ո՛չ միայն տրված են նրանց հայերեն թարգմանութիւնները, այլև հանգամանալից ծանոթագրութիւններ ու մեկնարանութիւններ: Սույն հատորից դուրս են մնում մասնավորապէս՝ «Պատմութիւն Տիգրանի» մանկավարժական վեպը, որը լուսավորութեան դարաշրջանի մտածողների ու մեծ մանկավարժների ավանդների ստեղծագործական յուրացման ուղագրով օրինակ է՝ փոխադրված, հավանաբար, գերմանական աղբյուրներից. թրդերի ու Լեզիների մասին գրած ազգագրական ուսումնասիրութիւնները, որոնք նոր էջ էին բաց անում հայրենական արեւելագիտութեան պատմութեան մեջ. հայոց պատմութեան ու ազգագրութեան մասնավոր հարցերին նվիրված մեծ ու փոքր հոգվածներ, զանազան ճառեր ու հրապարակային ելույթներ, հայերեն և ռուսերեն ուղեգրութիւններ, հայոց հոգեւոր երածշտութեանն ու աշուղական արվեստին նվիրված ուսումնասիրութիւնը և այլն: Հետաքրքրասերներին հանձնարարում ենք՝ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. IV, Ե., 1947, հ. V, Ե., 1950, հ. VIII, Ե., 1956, հ. VIII, Ե., 1958 և հ. X, Ե., 1961 (ՀՍՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիայի հրատարակչութիւն):

«Դիտողութիւններ Եւր ճայերեն լեզվի տառական զբօն նպատակների մասին» (էջ 472) — Պահպանվել է գերմաներեն բնագիրը, արտադրված՝ Արուսեանի կնոջ (էմիլիե խոզե) ձեռքով: Դրված է 1839 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում, ղեկավարել է Պետերբուրգ, կայսերական ակադեմիային, որպէս բացատրագիր Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի համար հայտարարված մրցութիւն մասնակցելու համար իր ներկայացրած «Նախաշավիղ» դասագրքի: Հաջորդ տարվա մայիսին հանգամանալից քննութեան է ենթարկվել ակադեմիայի գոնֆերենցիայում (գրախոս՝ ակադեմիկոս Մ. Բրոսսե): Արուսեանի առաջարկութիւնը՝ պետական դպրոցներում հայերենի ուսումնական ավանդել աշխարհաբար լեզվով, հավանութեան չի արժանացել: Առաջին անգամ, հայերեն թարգմանութեամբ, տպագրվել է 1840 թվականին, «Նախաշավիղ» լուսատիպ հրատարակութեանը Բ. Ջուրյանի կցած հավելվածներում (էջ XXXIX—XLIX), ապա՝ այլ ժողովածուներում (թարգմ. Հակոբ Հարութիւնյանի): Գերմաներեն բնագիրն ու զուգահեռ հայերեն թարգմանութիւնը տե՛ս Ե, 39—44 և 45—50: Արտատպւում է այս վերջինից:

«Ընդհանուր դիտողութիւններ» (էջ 478) — Պահպանվել է ռուսերեն սևագիր ինքնագիրը: Այն մասն է կաղմում երևանի գավառական դպրոցի 1843 թ. տարեկան հաշվետւութեան և վերջինից անջատված է շատ վաղուց, Արուսեանի՝ թէ՛ ուրիշի ձեռքով, պարզված չէ: Ելնելով տարեկան հաշվետւութիւնները ներկայացնելու կարգից՝ «Ընդհանուր դիտողութիւնները» շարադրված են 1843 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, և նրանց մաքրագիր օրինակը 1844 թ. հունվարի սկզբներին ուղարկվել է Տիֆլիս, Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչութեանը: Այս վերջինը Արուսեանի գործնական առաջարկութիւնները՝ երկրամասում ուսումնական գործը կարգավորելու վերաբրիյալ, մասնէլ է անուշադրութեանը Համենայն դեպս՝ Արուսեանին դրած կամ ուղարկած պաշտոնական որևէ պատասխան առ այսօր չի՝

հայտնաբերված: Առաջին անգամ քնազիրը և հայերեն թարգմանությունը տպագրվել են 1950 թվականին, Արովյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, էջ 165—182 և 183—201 (թարգմ. Ա. Ինճիկյանի): Արտատպվում է այս վերջինից:

«Ամերիկու լիս բցիլը» (էջ 500)— Աշխարհագրական մեծ դյուտերի պատմությանը նվիրված սույն վավերագրական ակնարկը անավարտ է: Հավանաբար, Լրիլի սեպագիրը, որ մեզ չի հասել, ավելի ամբողջական էր, բայց Արովյանը հասցրել է վերամշակել ու արտագրել միայն մի մասը (պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում), իսկ մնացածի ձեռագիրը կորել է: Հղացումն, ամենայն հավանականությամբ, գալիս է դորպատյան տարիներից, գուցե այնտեղ էլ «Ամերիկու լիս բցիլը» փոխադրված է գերմանական աղբյուրներից, բայց վերամշակվել է երևանյան տարիներին, 1844—47 թթ. միջև: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1940 թ. («Ընտիր երկերի» II հատորում), իսկ ապա՝ տեղ է գտել երկերի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, որտեղից և արտատպվում է:

«<Վերելք Արաբտի գագաթը>» (էջ 540)— Սույնը Արովյանը «Ծանապարհորդութիւն պարոն պրոֆեսոր Պարրոտի և իսլաւոտուր դպրի Ապովեան» ուղեգրության ուսելին համառոտ վերապատումն է, միաժամանակ և առաջին տպագիր Լրիլը: Արովյանն այն 1830 թ. հաղորդել է «Տիֆլիսկին վեղովոստի» շաբաթաթերթի խմբագիր Պ. Սանկուլսկուն, իսկ վերջինս ճշտորեն գրի առել: Բնագիրը չի պահպանվել: Շաբաթիթեր Պարրոտի գեմ սկսված դրպարտական հարձակումներին վերջ դնելու ցանկությունն էր: Առաջին անգամ տպագրվել է նույն շաբաթաթերթի 1831 թ. ապրիլյան № 21—23-ում (միացյալ), առանց խորագրի: Հայտնաբերվել ու վերահրատարակվել է վերջին տասնամյակներին («Коммунист», 1955, № 239 և «Տեղեկագիր», 1956, № 8, ակադ. Մ. Ներսիսյանի հրատարակումը): Բնագիրը ու հայ. թարգմանությունը տեղ են գտել Արովյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության X հատորում, էջ 11—18, որտեղից և արտատպվում է (թարգմ. Պ. Հակոբյան):

«Նոր վկայություն Դուրպատի պրոֆեսոր պարոն ֆոն Պարրոտի՝ Արաբտի գագաթը իսկապես բարձրանալու մասին» (էջ 544)— Պահպանվել է գերմաներեն ինքնագիրը, որ խորագրված է «Վկայություն Արաբտից»: Զեռագրի տարբեր մասերում կան ոճական շտկման հետքեր, որոնք պատկանում են արևելագետ Ֆ. Ադելունգին: Թվագրված է՝ «Ս. Պետերբուրգ, 7 փետրվարի 1835»: Ազդակ է ծառայել «Դյուտինգենի ուսումնական ծանուցումներ» հեղինակավոր հանդեսի գրախոսականը Պարրոտի «Ուղեգրություն դեպի Արաբատ» գրքի մասին (1834 թ. հունվարի 8 և 10-ի համարներ): Մասնախոսի կարծիքով՝ Արաբատի առաջին վերելքի մասին ճշմարտությունը իմանալու համար լավագույնը կլինի Արովյանի ցուցումները, որոնք տակավին հրապարակում չկային: Արովյանը ընդառաջում է: Բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է «Մանկտ-Պետերբուրգից չլատինգ» լրագրի 1835 թ. փետրվարի 9-ի № 34-ում, հայերեն թարգմանությունը՝ «Արաբատ», 1893, № 4 (թարգմ. Մ. Տեր-Մովսիսյանի), նաև այլուր: Բնագիրը և նոր թարգմանությունը (Կ. Արովյանի) տեղ են գտել ԵՄ11, էջ 25—31 և 32—35: Արտատպվում է վերջինից:

«Դյուտական տների կոռուցվածք» (էջ 555)— Խորագիրը պայմանական է, որովհետև պահպանված ինքնագիրը (գերմաներեն) պարունակում է հայոց ներքին կյանքի ու սովորույթների որոշ գրվագներ և հեղինակի մանկական հուշերի մի մասը միայն: Աշխատության առանձին գլուխներ (հատկապես հուշերը) Արովյանը 1843 թ. օգոստոսի վերջին, երե-

վանում, հանձնել է պրուսացի ճանապարհորդ Ա. Հաքստհաուզենին, որը դրանց մի մասը բառացի կամ վերապատմած ձևով մեջ է բերել իր «Անդրկովկաս» աշխատության մեջ: Վերջինս հրատարակվել է նախ՝ անգլերեն թարգմանությամբ (1854), ապա՝ թնագրով (1856): Թարգմանվել է նաև ռուսերեն ու հայերեն: Արովյանի հուշերի հատվածները տեղ են գտել այդ բոլոր հրատարակություններում: Այս ուսումնասիրությունը, որն առաջին ազգագրական երկն է մեզանում, պատրաստված է Դորպատում, 1834—35 թթ. ընթացքում, պրոֆ. Կ. Բյումի ղեկավարությամբ: Բնագրի պահպանված մասը և թարգմանությունը (Գ. Անդրեասյանի) առաջին անգամ տպագրվել են՝ ԵՄ, 21—58 և 59—96: Արտատպվում է վերջինից:

«Ակնառկ Թիֆլիսում ապրող հույների կյանքի և հոսկապես նրանց հաճախեցնելու օտարությունների մասին» (էջ 600) — Պահպանվել է գերմաներեն ինքնագիրը: Երկը անավարտ է: Արովյանը ծրագրել էր նույն նյութը մշակել գրաբար լեզվով, յայնք մի քանի տող գրելուց հետո ընդհատում է և անցնում գերմաներենի: Գրված է 1840 թվականին, Տիֆլիսում, մասամբ և 1841-ի սկզբներին: Կարևոր սկզբնաղբյուր է քաղաքային հայության բարբերն ուսումնասիրելու համար: Բնաշիրը և հայ. թարգմանությունը (Կ. Արովյանի) առաջին անգամ ամբողջությամբ տպագրվել են՝ Ե VII, էջ 107—153 և 154—190: Արտատպվում է վերջինից:

«Թիֆլիզի հայոց հանգստատեղեր» (էջ 645) — Պահպանվել է վերջնական տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը: Նկարագրվող ղեպերը կատարվել են 1841 թ. փետրվարի առաջին տասնօրյակին: Նախնական տարբերակը գրվել է 1841 թ. փետրվար-հունիս ամիսների միջև, գրաբար լեզվով և տեղավորված էր «Նախաշավղի» նյութերի շարքում: Այդ ձևագրերը մեզ չեն հասել: Սույն ակնարկում հստակորեն շարադրված են Արովյանի ծրագրերն ու ըմբռնումները հայ ժողովրդի լուսավորության ուղիների մասին, որոնց ղեկավոր նպատակն էր բարձրացնել ժողովրդի, հատկապես անգրագիտ գյուղացիության դիմադրողական ոգին ընդդիմ սոցիալական ճնշման և տգիտության շարժքներին: Նոր, աշխարհայայտ խմբագրությունը կատարվել է Երևանում, 1844—47 թթ. միջև: Վերջինս առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Տարազ», 1914, № 1 (հրատարակության են հանձնել ժառանգները), ապա՝ Ե IV, էջ 40—46: Արտատպվում է վերջինից:

Սույն ակնարկում խոսքը Թիֆլիսի Վերա թաղամասի հայոց գերեզմանոցի մասին է, հիմնված 1830-ական թթ. վերջերին, որն այլևս գոյություն չունի:

«Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» (էջ 653) — Պահպանվել է սեպագիր ինքնագիրը (ռուսերեն): Ձևագրի տարբեր մասերում կան բաց թողած տեղեր՝ հետագայում լրացնելու համար, որ չի հասցրել: Արովյանի և իր ուղեկիցների համագործակցությունը ղեկավարել է 1847 թ. հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակին (21—28-ը), իսկ սույն խորհրդածությունները գրել են առնվազն նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում:

Արովյանը մտադիր էր սույն երկը հրատարակել «Кавказ» լրագրի էջերում, որին խանգարեց նրա խորհրդավոր անհայտացումը և մահը: Շատ հնարավոր է, որ 1848-ի հունվարին լինելով Տիֆլիսում, Արովյանն այն հանձնել է Գ. Այվերդյանին՝ կարդալու և իր կարծիքն հայտնելու: Վերջինիս մոտ էլ հետո մնացել է Ուղեգրության ձևագիրը: Երկը անփոխարինելի աղբյուր է Արովյանի կյանքի ու աշխարհայացքի ուսումնասիրության համար:

Հայախոսքերվել է շուրջ 40 տարի առաջ: Հնդարձակ քաղվածքներ մեջ են բերվել Բ. Զարյանի «Նոր տվյալներ Արովյանի կյանքից» հոդվածում (1948): Ռուսերեն քննադիր հայերեն թարգմանությունը (Ա. Իսկրյանի) առաջին անգամ հրատարակվել են (երեք փորձիկ կրճատումներով) Արովյանի երկերի լիակատար ժողովածով VII հատորում (էջ 119—165 և 166—208), որտեղ էլ և արտատպվում է:

ԲՈՎԱՆԴԻԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արովյանի անձն ու ստեղծագործությունը, Պ. Հակոբյան	III
Վերջ Հայաստանի	3 ✓
Պատմվածքներ	
Առաջին սերը	254 ✓
Թուրքի աղիկը	273 ✓
Պարապ վախտի խաղալիք	290 ✓
Ջվարեալի ու կարն պատմություն	369
Կարճառոտ պատմություն	423
Բանաստեղծություններ	
Կարօտութիւն նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց	428
Խնդամիտ զգացմունք երախտագէտ հայկադին լսողատութիւն հայրենեաց իւրոց	431
Երեւակալութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լիառն Արարատ	434
Ջգացմունք ցավալից սրտիս ընդ տեսանել իմ յօտարութեան զսիրելի աշխարհա- կիցն իմ Ֆահրադ Բաղալով	439
Տաղ ի գոյն	445
Սէր առ Հայրենիս	446
Սուգ հարազատ եւ ծնողասէր որդոց ի վերայ հանգուցեալ մօրն	447
Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն...	449
Հաղարփեղեն	450 ✓
Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը	461
Խաղ բաժանվելու վրա	462
Ում սիրտը, որ տխուր ըլի...	464
Ջարթնուք ի միտս իմ...	467
Մուտ ի Հայրենիս	468
Հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, մանկավարժական երկեր	
Դիտողություններն նոր հայրենն լեզվի տարրական գրքի նպատակների մասին	472
Ընդհանուր դիտողություններ	478
Ամերիկու լիս բջիւր	500
<Վերելք Արարատի գագաթը>	540
Նոր վկայություն Դորպատի պրոֆէսոր պարոն Ֆոն Պարրոտի՝ Արարատի գա- ղաթը իսկապես բարձրանալու մասին	544
Գլուցական տների կառուցվածքը	555
Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին	600
Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը	645
դեռություն դեպի Անիի ավերակները	653
Ծանոթագրություններ	704

Խաչատուր Աբովյան
ԵՐԿՆՐ

Хачатур Абовян
СОЧИНЕНИЯ
(На армянском языке) *

Издательство «Советакан грох»
Ереван, 1984

Խմբագիր՝ Բ. Հ. Անանիկյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակյան
Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սոսոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. է. Ճանճապետյան
Վերատպագրող արքագրիչ՝ Վ. Գ. Ազատյան

ИБ 4532

Հանձնված է շարվածքի 7.05.84 թ. Ստորագրված է տպագրության 1.11.84 թ.։
Փորձատ՝ 60×84¹/₁₆։ Խուղթ՝ տպագր. № 1։ Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»։ Տպագրու-
թյուն՝ բարձր։ 41,55 պայմ. տպ. մամ., 42,29 պայմ. ներկ. թերթ., 41,4 հրատ. մամ.։
Տպաքանակ՝ 51000, 1 զավոդ՝ (1—20 000)։ Պատվեր՝ 1110։ Գինը՝ 3 և 80 կոպ.։

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91։

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի անտրի գործերի պետական
էնթիտերի Հակոբ Սեդախյանի անվան պոլիգրաֆիզմիւնատ, Երևան—9, Տերյան 91։

Полиграфкомбинат им. Акона Меграбяна Госкомитета по делам издательств, по-
лиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.